ISSN 2221-8432
E-ISSN 3005-8929
DOI: 10.62021

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Elmi məqalələr məcmuəsi

THE ACTUAL PROBLEMS OF STUDY OF HUMANITIES

Collection of scientific articles

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Сборник научных статей

№3

2026

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 4 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel.: 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Bakı – 2026

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik
filol. e. d., prof. **Məmmədov Nəsirağa**
filol. e. d., prof. **Veysəlli Fəxrəddin**
filol. e. d., prof. **Cahangirov Fikrət**
filol. e. d., prof. **Nurqali Kadişa (*Qazaxstan*)**
filol. e. d., prof. **Qurbanova Fidan**
filol. e. d., prof. **Cəfərov Mikayıl**
filol. f. d. dos. **Babaşova Xalidə**
filol. f. d. **Korotışev Aleksandr (*Rusiya*)**

Ədəbiyyatşünaslıq
filol. e. d., prof. **Qocayev Məmməd**
filol. e. d., prof. **Novruzov Rafiq**
filol. e. d., prof. **Xəlilli Şahin**
filol. e. d., prof. **Qeybullayeva Rəhilə**
filol. e. d., prof. **Rəsulov Rüstəm**
filol. e. d., prof. **Travnikov Serqey (*Rusiya*)**
filol. f. d., dos. **Ağamirzəyev Əliş**
filol. f. d., dos. **Carçıyeva İlahə**
filol. f. d., dos. **Hacıyev Kamran**

Pedaqogika
ped. e. d., prof. **Abbasov Akif**
ped. e. d., prof. **Tağıyev Şahin**
ped. e. d., prof. **Xəlilov Vidadi**
ped. e. d., prof. **Cəbrayılov İntiqam**
ped. e. d., prof. **Quliyeva Ellada**
ped. f. d., dos. **Səmədov Oktay**
ped. e. f. d., dos. **Tağıyeva Ellada**

İctimai elmlər
tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü **Qasımlı Musa**
tarix e. d., prof. **İbrahimli Fəzail**
fəlsəfə e. d. **Məmmədov Cahangir**
tarix e. d., prof. **Əmrahov Mais**
fəlsəfə e. d., prof. **Əliyev Məmməd**
tarix e. d., prof. **Məmmədov Habil**
tarix f. d., dos. **Əhməd Əsgər**
siyasi elmlər f. d. **Abdullayev Natiq**

Redaksiya şurasının sədri,
buraxılışa məsul: filol. e. d., prof. **Cəfərov Telman**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. **№ 3/2026. – Bakı: Mütərcim, 2026. – 552 səh.**

:10.62021

Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

© Məqalə müəllifləri, 2026
© "Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri" məcmuəsinin redaksiyası, 2026

The actual problems of study of humanities
Quarterly scientific publication

Editorial Board:

Linguistics
D. of Philol., Prof. **Mammadov Nasiragha**
D. of Philol., Prof. **Veysalli Fakhraddin**
D. of Philol., Prof. **Jahanghirov Fikrat**
D. of Philol., Prof. **Nurgali Kadisha *(Kazakhstan)***
D. of Philol., Prof. **Gurbanova Fidan**
D. of Philol., Prof. **Jafarov Mikayil**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Babashova Khalida**
PhD in Philol. **Korotishev Aleksandr (*Russia*)**

History and criticism of literature
D. of Philol., Prof. **Gojayev Mammad**
D. of Philol., Prof. **Novruzov Rafiq**
D. of Philol., Prof. **Khalilli Shahin**
D. of Philol., Prof. **Geybullayeva Rahila**
D. of Philol., Prof. **Rasulov Rustam**
D. of Philol., Prof. **Travnikov Sergey (*Russia*)**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Aghamirzayev Alish**
Phd in Philol., Assoc. Prof. **Jarchiyeva Ilaha**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Hajiyev Kamran**

Pedagogics
D. of Pedag., Prof. **Abbasov Akif**
D. of Pedag., Prof. **Taghiyev Shahin**
D. of Pedag., Prof. **Khalilov Vidadi**
D. of Pedag., Prof. **Jabrayilov Intigam**
D. of Pedag., Prof. **Guliyeva Ellada**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Samadov Oktay**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Taghiyeva Ellada**

Social science
D. of Hist. S., Prof., Cor.-Mem. of NASA **Gasimli Musa**
D. of Hist. S., Prof. **Ibrahimli Fazail**
D. of Philos. in Philos. **Mammadov Jahanghir**
D. of Hist. S., Prof. **Amrahov Mais**
D. of Philos. in Philos. **Aliyev Mammad**
D. of Hist. S., Prof. **Mammadov Habil**
PhD in Hist. S., Assoc. Prof. **Ahmad Asgar**
PhD in Pol. S. **Abdullayev Natig**

Chairman of the Editorial Board,
Managing Editor: D. of Philol., Prof. **Jafarov Telman**

The actual problems of study of humanities. Collection of scientific articles. **№ 3/2026. – Baku: Mutarjim, 2026. – p. 552.**

:10.62021

The collection is included in the list recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, scientific journals in which the main scientific results of dissertations should be published.

© Authors of the articles, 2026
© "The actual problems of study of humanities" edition of the collection, 2026

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук
Квартальное научное издание

Редакционная коллегия:

Лингвистика
д.н. по филол.н. **Мамедов Насирага**
д.н. по филол.н. **Вейсалли Фахраддин**
д.н. по филол.н. **Джахангиров Фикрет**
д.н. по филол.н. **Нургали Кадиша (*Казахстан*)**
д.н. по филол.н. **Гурбанова Фидан**
д.н. по филол.н. **Джафаров Микаил**
д.филос.по филол. н., доц. **Бабашова Халида**
д.философии по филол. н.
Коротышев Александр (*Россия*)

Литературоведение
д.н. по филол.н. **Годжаев Мамед**
д.н. по филол.н. **Новрузов Рафиг**
д.н. по филол.н. **Халилли Шахин**
д.н. по филол.н. **Гейбуллаева Рахиля**
д.н. по филол.н. **Расулов Рустам**
д.н. по филол.н. **Травников Сергей (*Россия*)**
д.филос. по филол.н., доц. **Агамирзоев Алиш**
д. филос. по фил.н., доц. **Джарчиева Илаха**
д. филос. по фил.н., доц. **Гаджиев Камран**

Педагогика
д.н. по пед.н. Аббасов Акиф
д.н. по пед.н. Тагиев Шахин
д.н. по пед.н. Халилов Видади
д.н. по пед.н. Джабраилов Интигам
д.н. по пед.н. Гулиева Эллада
д. филос. по пед.н., доц. Самедов Октай
д. филос. по пед.н., доц. Тагиева Эллада

Общественные науки
д.н. по ист. н., проф., член-корр. НАНА
Гасымлы Муса
д.н. по ист. н., проф. **Ибрагимли Фазаил**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Джахангир**
д.н. по ист. н., проф. **Амрахов Маис**
д.н. по филос. н., проф. **Алиев Мамед**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Хабиль**
д.филос. по ист. Н. **Ахмед Аскер**
д. филос. по полит. н. **Абдуллаев Натиг**

Председатель редакционного совета,
ответственный редактор: д.н. по филол. н., проф. **Джафаров Тельман**

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Сборник научных статей. **№3/2026. – Баку: Мутарджим, 2026. – 552 стр.**

:10.62021

Сборник включен в Перечень рекомендуемых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций.

© Авторы статей, 2026
© Редакция сборника «Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук», 2026

S.A.ABDULLAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: sevincabdullayev9@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0003-6096-7520

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.005

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏŞBEH VƏ METAFORALARIN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Qədim və fundamental ritorik təcrübə olan təşbehlər (bənzətmə) insan idrakının və ifadə dəqiqliyinin təməli kimi xidmət edir. Metaforalar isə bədii vasitə olaraq insan təfəkküründün mühüm struktur elementlərindən biridir. Metaforalar çətin fikirlərin sadə və anlaşıqlı şəkildə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Təşbehlər təravət, orijinallıq və ontoloji dəqiqliyi artırmaq üçün istifadə edilən həyati idrak və ünsiyyət vasitəsidir.*

Açar sözlər: *bədii ədəbiyyat, təşbehlər, metaforalar, obyektiv və subyektiv bənzətmələr, linqvistik elastiklik*

Giriş. Etimologiyasını latın dilindən (“similis” – “oxşar” deməkdir) götürən təşbeh zehni müqayisə prosesinə əsaslanan semantik nitq fiqurudur. Bənzətmələrə Müqəddəs kitabın və Homer dastanlarının ilkin nümunələrində rast gəlinir. Müasir dövrdə onun mövcudluğu təsadüfi xalq dilindən tutmuş ən ciddi texniki və elmi diskurslara qədər bir sıra registrlərdə davamlı olaraq qalır. Metafora yunan dilində “metapherein” sözündən götürülüb və mənası “bir şeyin başqa bir şeyə ötürülməsi”dir. Klassik anlayışa görə, metafora bir anlayışı (hədəf) başqa, adətən daha konkret və vizual bir anlayışın (mənbə) terminləri ilə ifadə etməkdir [5, s. 49].

Əsas hissə. Araşdırmalar göstərir ki, təşbehlər “poetik aksessuar” və ya sadəcə ornamentalizm üçün nəzərdə tutulmuş hədsiz ritorik bəzək kimi qəbul edilməməlidir. İki mahiyyətcə bir-birindən fərqli varlıqlar arasında oxşarlıq əlaqəsi yaratmaqla, bənzətmə tanış olan və gizli olan arasında körpü rolunu oynayır və mürəkkəb reallığın müstəsna canlılıqla ifadə olunmasına imkan verir.

Həm bənzətmələr, həm də metaforalar varlıqlar arasında əlaqə yaratsa da, fərqli idrak əməliyyatlarını təmsil edir. Əsas fərq, təşbehin açıq təbiəti ilə metaforanın gizli (qeyri-müəyyən) təbiətindədir. Bredin (1998) tərəfindən qeyd edildiyi kimi, metafora konseptual olaraq iki varlığı assimilyasiya edir, onları konseptual olaraq eyniləşdirir (məsələn, “His heart is a stone” – “Onun ürəyi daşdır”), bənzətmə isə açıq müqayisə yolu ilə onların fərqliliyini qoruyur (məsələn, “His heart is like a stone” – “Onun ürəyi daş kimidir”). Metaforalar iki şeyi bir-birindən fərqləndirir, lakin əşyaları fərqləndirərkən təşbehdəki kimi “like”, “as” sözlərindən istifadə olunmur. Metafora oxşarlıqları vurğulamaq üçün bir-biri ilə əlaqəli olmayan iki şey arasında birbaşa müqayisələr aparır. Məsələn, “This bedroom is a prison”, “Laughter is the music of the soul”, “Tom is a walking dictionary” [3, s. 59].

Pierin (2007) linqvistik araşdırmasına görə, bu fərqlər üç spesifik sahədə özünü göstərir:

1. Konseptual assimilyasiyaya qarşı müqayisə: Metaforalar bir şeyin başqa bir şey olduğunu, bənzətmələr isə bir şeyin digərinə oxşar olduğunu iddia edir. Şekspirin “As You like it” pyesindəki məşhur metaforaya baxaq:

“All the world’s a stage, and all the men and women merely players” – (Dünya bir teatr səhnəsi, insanlar isə aktyorlardır). Bu metafora insanın dünyadakı keçici mövqeyini və sosial rollarını vurğulayır.

“Life is a rollercoaster” – (Həyat bir attraksiondur). Bu metafora həyatın enişli- yoxuşlu olduğuna işarə edir.

“Life is like riding a bicycle. To keep your balance, you must keep moving” – (Həyat velosiped sürmək kimidir, tarazlığı qorumaq üçün hərəkət etməyə davam etməlisən). Bu təşbeh həyatın velosiped sürməyə bənzədiyini ifadə edir.

2. Linqvistik elastiklik: Bənzətmələr hərfi (“Blackberries are like raspberries” – “Qarağatlar moruq kimidir”) və ya qeyri-hərfi (“Crime is like a disease” – “Cinayət xəstəlik kimidir”) olmaq qabiliyyətinə malikdir, halbuki metaforalar mahiyyət etibarilə qeyri-hərfidir. Ən məşhur metaforalar: “It rains cats and dogs”; “Apple of my eyes”. Bu cür müqayisələr eyni olmayan şeylər arasında sözün əsl mənasında qəbul edilmir, ancaq beynimizdə bir şəkil çəkməyə kömək edir. Əsasən mövzu və əhvali-ruhiyyə yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu cür metafora hekayənin bir hissəsini təşkil etmək və ya müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün ədəbiyyatda uzun müddət işlədilir. Tez-tez şeirlərdə və xüsusilə də Şekspirin yazılarında rast gəlinir. Məsələn, Şekspirin “Romeo and Juliet” əsərində birbaşa müqayısə üçün metaforadan istifadə olunur: “Juliet is the Sun” – günəşlə müqayisə edərkən fikrimizdə şəkil kimi canlanır.

3. Səthi işarələr: metaforalarda açıq işarələr yoxdur. “Her beauty is a blooming rose”; “Her words were honey”; “She has shiny eyes”; “Her eyes are sparkling diamonds”; “The stars are diamonds in the sky”; “The desert is a vast ocean of sand”. Bu növ metaforalar söhbətə ədviyyat qatır, sözləri gözəlləşdirir və mənanı dərinləşdirir. Obrazlı dildən istifadə edərək müqayisəni ifadə edir.

Bənzətmələr “like” və “as” (kimi) qoşmalar xaricində, kalibrlənmiş linqvistik işarələr toplusuna əsaslanır, o cümlədən:

Than: “Faster than a speeding bullet” – **Daha:** “"Sürətli güllədən daha sürətli”.

Resemble: “A creature resembling a cross between a megaphone and a hand”.

Bənzəyir: “Meqafon və əl arasında bir şeyə bənzəyən bir məxluq” .

Akin to / Comparable to: “His soul is akin to a ship unruddered”.

Müqayisə: “Onun ruhu sükansız gəmiyə bənzəyir”.

“Jealous is akin to love” – “Qısqanclıq sevgiyə bənzəyir”.

Reminds one of / Puts one in mind of: “The sound reminds one of a siren”.

Birini xatırladır / Birini ağlına gətirir: “Səs birinə sireni xatırladır”.

As though / As if: “He kissed her as though he were trying to win a sword fight”.

Sanki: “O sanki qılınc döyüşündə qalib gəlməyə çalışırmış kimi onu öpdü”.

Bənzətmələr bir neçə məntiqi və semantik fərqlərə görə təsnif edilə bilər:

• Hərfi və qeyri-hərfi: “Blackberries are like raspberries” – “Böyürtkənlər moruq kimidir” hərfi bənzətmələrdə müqayisə simmetrik və tərsinə çevrilir; eyni dərəcədə semantik itkisiz “Raspberries are like blackberries” – “Moruq böyürtkən kimidir” demək olar. “Crime is like a disease” – “Cinayət xəstəlik kimidir” qeyri-hərfi bənzətmələrdə mövzu və vasitə asimmetrikdir. Onları tərsinə çevirmək (“A disease is like crime”) (“Xəstəlik cinayət kimidir”) ifadənin mənasını kökündən dəyişir və ya onu mənasız edir.

• Obyektiv və subyektiv: Obyektiv bənzətmələr ortaq, konkret fiziki təcrübəyə əsaslanır (məsələn, “as white as snow” – “qar kimi ağ”). Subyektiv bənzətmələr fərdi assosiativ əsaslı və ya şəxsi özünəməxsus perspektivdən irəli gəlir (məsələn, “His mind was like a Dali landscape” – “Onun ağlı Dali mənzərəsi kimi idi”).

• Açıq-aşkar və örtülü (qapalı): Açıq bənzətmə zəmini birbaşa ifadə edir (məsələn, “as light as a feather”– “lələk kimi yüngül”). Gizli bənzətmə zəmini ifadəsiz qoyur, oxucuya xəsislik və ya dağınıqlıq (məsələn, “to eat like a pig”– “donuz kimi yemək”) kimi keyfiyyətlər çıxarmaq üçün “təfsir işini” qoyur.

• İdiomatik bənzətmələr: Bunlar adətən struktura uyğun gələn sabit leksik vahidlərdir: (be) + kimi + sifət + kimi + isim ifadəsi (NP).

○ *As busy as a bee* – Arı kimi məşğul (Zəhmətkeşliyin təcəssümü)

○ *As cool as a cucumber* –Xiyar kimi sərin (təzyiq altında soyuqqanlılığın təzahürü)

○ *As blind as a bat* – Yarasa kimi kor (görmə zəifliyinin təzahürü)

○ *As right as rain* – Yağış kimi sağlam (sağlamlığın təcəssümü)

○ *As easy as ABC* – Əlifba qədər asan (Əsas sadəliyin təcəssümü)

Epik/Homerik bənzətmələr

• Homer ənənəsində bənzətmə formal "Epik" cihaza yüksəldilir – bir çox sətirləri əhatə edən geniş müqayisə. Bunlar tez-tez yüksək hərəkətlərin ardıcıllığı zamanı baş verir, canlılıq, pafos və ya yumor təmin etmək üçün oxucunun baxışlarını bir anlıq dinc, adi dünyaya yönləndirir. "İliada"da Axillesin Hektoru təqib etməsi göyərçin üzərinə uçan dağ şahini kimi göstərilir (as a mountain falcon swooping upon a dove).

• "Odissey"də qəhrəmanın qıvrım saçları onun boyunu yüksəltmək üçün təbii gözəllikdən istifadə edərək "qalın sümbül salxımları"na bənzədilir (curls are likened to thick hyacinth clusters).

• Şekspir "accumulative – toparlama (birləşdirmə) effekti" əldə etmək üçün bənzətmələrdən istifadə edir, dramatik keyfiyyəti gücləndirmək üçün tez-tez müqayisələri birləşdirir. "Qış nağılı"nda o, əli "soft as dove's down – göyərçin kimi yumşaq" kimi təsvir edir, eyni zamanda "white as Ethiopian's tooth" "Efiopiyalının dişi kimi ağ" və "qar kimi ağ" deyir. Sadəcə təsvirdən başqa, onun bənzətmələri tez-tez zehni konflikt yaradır. Sonnet 60-da o, zamanın keçidini göstərmək üçün dörd hissədən ibarət ciddi arifmetik analogiyadan istifadə edir: "Like as the waves make towards the pebbled shore, / So do our minutes hasten to their end" "Dalğalar çınqıllı sahilə doğru irəlilədiyi kimi/ Bizim dəqiqələrimiz də sona çatır" və dənizin amansız fiziki hərəkətini insan ölümünə doğru riyazi irəliləyişlə eyniləşdirir".

Şekspirin 130-cu sonetinə baxaq: "My mistress eyes are nothing like the sun /Coral is far more red than her lip's red" – "Günəşə bənzəmir yarımın gözü, Mərcantək al deyil al dodağı da", müəllif bənzətmə ilə misraların bədii estetik gücünü artırır.

Çarlz Dikkens satirik portretlər yaratmaq üçün "Qrotesk" bənzətmələrindən bədii birləşmə vasitəsi kimi istifadə edirdi. İnsanları cansız cisimlərə və ya heyvanlara uyğunlaşdıraraq, o, sosial şərhlərə nail olmuşdu. "Çətin zamanlar"da Tomas Qradqrindin başı "covered with knobs, like the crust of a plum pie," "gavalı piroqunun qabığı kimi düyünlərlə örtülmüşdür" və bu, "ağır faktların" həddindən artıq istehlakı ilə təhrif olunmuş bir beyni göstərir. "Böyük gözləntilər" əsərində personajın heyvani istehlakı "dog snapping up every mouthful" "hər tikəni acgözlüklə yeyən itə" bənzədilir, bu, əsas instinkt vasitəsilə xarakter bərqərar edən insanlıqdan kənar bir müqayisədir.

Müasir romançılar Toni Morrison "The Bluest Eye" (Ən mavi gözlər) filmində şifahi qarşılıqlı əlaqəni fiziki performansa uyğunlaşdıraraq, söhbəti, bir-birini aşağı salan və bir-birindən yuxarı səslənən "gently wicked dance," "yumşaq vəhşi rəqs"lə müqayisə edən geniş bənzətmədən istifadə edir.

Margaret Atwood: "The Handmaid's Tale" (Xidmətçinin hekayəsi) əsərində qorxu "yuxarıda boşalmış lift" obrazı və ya "teleskopun yanlış ucu" vasitəsilə görünən reallıq vasitəsilə personajların mütləq gücsüzlüyünü mükəmməl şəkildə ifadə edir.

Salman Rushdie "Midnight's Children" (Gecəyarısı uşaqları) filmində Rüşdi qışdan yaranan mənzərəni təsvir etmək üçün "olğunlaşma" təsvirlərindən istifadə edir və vadinin "buz yumurtasının qabığından" "çıxdığını" qeyd edir.

Gündəlik həyatda bənzətmələr: Gündəlik dil səmərəli, ümumi anlayışı təmin edən bənzətmələrlə zəngindir. Lakin bunlar linqvistik "ölümlülüyə" tabedir. Bənzətmə klişeyə çevrildikcə yaradıcı idrak vasitəsi kimi fəaliyyətini dayandırır və əvəzində yeni oxşarlıq münasibətlərini inkişaf etdirmək gücünü itirərək ölü leksik vahidə çevrilir.

“Avoid like the plague”: “Vəba kimi çəkinin”: Mənfi səbəblərdən tamamilə qaçınmağı bildirir.

“Blind as a bat”:”Yarasa kimi kor”: Tez-tez konseptual olaraq zəif görmə qabiliyyətinə aiddir.

“Deaf as a post”: “Səssiz (kar) bir dirək kimi” hərəkətsizlik bildirir.

“Cheap as chips”: “Cips kimi ucuz”: Elementin qiymətini kartof qızartmasının aşağı qiyməti ilə müqayisə edən müasir idiom.

“Like watching paint dry”: “Boya qurumasını seyr etmək kimi”: Həddindən artıq cansıxıcılığı ölçmək üçün müasir qızıl standart.

“Snug as a bug in a rug”: “Xalçada böcək kimi rahat”: Daxili təhlükəsizlik və rahatlığın pik vəziyyətini ifadə edir [7, s. 24].

Bənzətmə üç fərqli funksional sahəyə xidmət edir: 1. Koqnitiv: Bənzətmələr “düşüncə alətləri” kimi fəaliyyət göstərir və bizə yeni məlumatları mövcud bilik strukturlarına uyğunlaşdırmaqla emal etməyə imkan verir. Onlar yeni oxşarlıq münasibətlərinin “yaradılması” üçün vacibdir. 2. Psixoloji: Onlar daxili, “izlənə bilməyən” hissləri konkret təsvirlərə çevirmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Qəzəb kimi subyektiv duyğular, mücərrəd bir vəziyyəti maddi və hüdudsuz edən – “toppled pot of black ink covering the frame of my mind,” “ağlımın çərçivəsini örtən qara mürəkkəbin yıxılmış qabı” kimi ifadə oluna bilər. 3. Pedaqoji: Bənzətmələr mücərrəd anlayışları öyrətmək üçün tanış olmayanları oxucunun ümumi bilik bazası ilə əlaqələndirir. Məsələn, “An atom is like a miniature solar system” – “Atom miniatür günəş sistemi kimidir” ifadəsi atom quruluşunu izah etmək üçün oxucunun mövcud zehni planet orbit modelindən istifadə edir.

Nəticə. İngilis dilində qalıcı müqayisə gücü ilə təşbehlər üslubun dekorativ elementindən daha çox şeydir; insan dilinin və düşüncəsinin təməl memarlığıdır. Metaforalar həm bədii vasitə, həm də ünsiyyət, düşüncə və qavrayış alətidir. Metaforalar dilin səthində görünsə də, onun dərin təfəkkür strukturlarını əks etdirir.

Elmi yenilik. Orson Skott Kartın qeyd etdiyi kimi, bənzətmələr daha geniş müqayisə qabiliyyəti ilə məlum və naməlum arasında uçurumu aradan qaldıraraq “ən çox həqiqəti ən kiçik məkanda saxlayır”. Uşağa atomun təbiətini qavramağa imkan verən pedaqoji funksiyadan tutmuş Şekspirin poetik parlaqlığına qədər bənzətmə “reallığı ifadə etmək” üçün unikal qabiliyyətə malikdir. O həm bədii mükəmməlliyin zirvələrinə, həm də gündəlik ünsiyyətin lazımi aydınlığına nail olmaq üçün əvəzsiz alət olaraq qalır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Ədəbiyyatdan elmi mühakiməyə, siyasətdən gündəlik danışığa qədər bütün sahələrdə bənzətmə və metaforaların işlədilməsi dilin həm estetik, həm də funksional imkanlarını genişləndirir. Media tez-tez hadisələri dramatikləşdirmək və oxucuda emosional reaksiya yaratmaq üçün təşbeh və metaforalardan istifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Арнольд, И.В. Стилистика. Современный английский язык / И.В. Арнольд, –М.: Флинта Наука, – 2002, – 384 с.
2. Galperin, İ.R. Stylistics / İ.R. Galperin, – M., – 1977, – 323 s.
3. Lakoff, G. Metaphors We Live By / G.Lakoff, M.Johnson, – University of Chicago Press, – 1980, – 242 p.
4. Black, M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy / M.Black, – Cornell University Press, – 1962, – 409 p.
5. Cameron, L. Metaphor in Educational Discourse / L.Cameron, – Continuum, – 2003, – 306 p.
6. Semino, E. The Routledge Handbook of Metaphor and Language / E.Semino, Z.Demjén (Eds.), – Routledge, – 2016, – 506 p.
7. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti – AZLEKS, – 2016, – 272 s.

S.A.Abdullayeva

Distinctive Features of Similes and Metaphors in English

Summary

While both similes and metaphors establish connections between entities, they represent distinct cognitive operations. The primary distinction lies in the **overt** (explicit) nature of the simile versus the **covert** (implicit) nature of the metaphor. As noted by Bredin (1998), a metaphor conceptually assimilates two entities, treating them as conceptually identical (e.g., "His heart is a stone"), whereas a simile maintains their separation through explicit comparison (e.g., "His heart is like a stone").

Keywords: *fiction, similes, metaphors, objective and subjective analogies, linguistic flexibility*

С.А.Абдуллаева

Отличительные черты сравнений и метафор в английском языке

Резюме

Хотя и сравнения, и метафоры устанавливают связи между сущностями, они представляют собой разные когнитивные операции. Основное различие заключается в явном (явном) характере сравнения и скрытом (неявном) характере метафоры. Как отмечает Бредин (1998), метафора концептуально ассимилирует две сущности, рассматривая их как концептуально идентичные (например, «Его сердце – камень»), тогда как сравнение поддерживает их разделение посредством явного сравнения (например, «Его сердце подобно камню»).

Ключевые слова: *художественная литература, сравнения, метафоры, объективные и субъективные аналогии, языковая гибкость*

Rəyçi: fil.f.d. V.S.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 18.05.2026

C.R.AĞAMALIYEVA
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: jama.ns@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0005-6376-1987

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.010

FELİ SİFƏT KONSTRUKSİYALARININ İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ QRAMMATİK ÇƏTİNLİKLƏR

Xülasə. *Məqalədə feli sifət konstruksiyalarının ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı yaranan qrammatik çətinliklər araşdırılır. Məqalədə həmçinin ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifətlərin struktur və funksional xüsusiyyətləri müqayisə edilir, onların tərcüməsi zamanı meydana çıxan əsas problemlər müəyyənləşdirilir. Bununla yanaşı, feli sifət konstruksiyalarının Azərbaycan dilində adekvat ifadə olunması yolları araşdırılır. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, dillərarası struktur və qrammatik fərqlər feli sifət konstruksiyalarının tərcüməsində müxtəlif transformasiyaların tətbiqini tələb edir.*

Açar sözlər: *feli sifət, feli bağlama, feli birləşmə, məsdər, mürəkkəb birləşmələr*

Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarına feli sifət, cerund və infinitiv (məsdər) aid edilir. Bu formaların təhlili müasir ingilis dilinin quruluşunun ümumi xarakteristikası baxımından maraq kəsb edir və bu formaların səciyyəvi cəhəti felin şəxssiz formaları sisteminin inkişaf etməsi və onların işlənmə xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. İngilis dilində də felin şəxssiz formaları felə və ismi xüsusiyyətləri olması ilə diqqəti cəlb edir [12, s. 90].

Dilçilik elminin digər problematik məsələlərin həllində olduğu kimi, feli sifət tərkiblərinin hərtərəfli və düzgün təsnif edilərək qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əlavə etmək lazımdır ki, söz birləşmələri müxtəlif xüsusiyyətləri ilə, müxtəlif formalarda özünü göstərir. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin üç növü qeyd edilir. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov bu barədə belə yazırlar: “Tabe edən tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələri üç cür olur: ismi birləşmələr, zərf birləşmələri və feli birləşmələr” [1, s.74].

Ə.Abdullayev birinci tərəfi ismin adlıq halındakı sözlə, ikinci tərəfi feli sifətlə ifadə olunan birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələrdən bəhs edərək yazır: “Bizə görə, /sən yazandır/, /sən yazdığındır/, və /sənin yazdığındır/ tərkiblərində tabe edən üzvlə (feli sifət) tabe olan üzv arasında idarə əlaqəsi mövcuddur; çünki /yazandır/, /yazdığındır/ sözləri özlərindən qabaq işlənən /sən/ və /sənin/ sözlərini məhz bu şəkildə idarə edir...” [2, s.100].

Azərbaycan dilində mürəkkəb birləşmələrin aşağıdakı formaları qeyd edilir:

1) tabeedici və bir neçə tabe sözdən ibarət olan mürəkkəb birləşmələr. Bu birləşmələr özləri də tabeedici sözün xarakterindən asılı olaraq iki yarımqrupa bölünürlər: a) tabeedici söz substantiv xarakter daşıyır və adətən isimdən ibarət olur. Məsələn: /evdəki beş gümüş qaşıq/, /həmin möhkəm daş hasar/ və s.; b) tabeedici söz feldir. Məsələn: Azərbaycan dilində /səhər mağazadan çörək almaq/, gülləri evə göndərmək/, /uşaqları evdən baxçaya aparanda/ və s.

2) birləşmədəki sözlərin hamısı deyil, bir qismi birləşmənin əsas tabeedici sözü ilə qrammatik əlaqə saxlayır. Bu cür birləşmələrdə tərkibində əsas tabeedici sözlə qrammatik əlaqəsi olmayan sözlər də iştirak edir. Məsələn: /həmin sıradakı balaca oğlan/, /ətrafa baxmadan sürətlə qaçmaq/ və s.

3) sıra ilə biri digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr. Bu cür mürəkkəb birləşmələr II və III növ təyini birləşmələrdən əmələ gəlir. Məsələn: /klub müdirinin bacısı qızı/, /kimya fakültəsinin dekan müavini/ və s.

Əsas hissəsi (tabeedici söz) fellərdən ibarət olan birləşmələrə dilçilikdə feli birləşmələr deyilir. Başqa sözlə desək, feli birləşmələrin təsnifində onların ikinci tərəfini (əsas sözü) nəzərə alınmasının vacib olduğu qədər, onların birinci tərəfini də nəzərə almaqla qruplaşdırmaq vacibdir.

Qeyd edək ki, tərkiblərlə söz birləşmələri arasındakı əsas ümumi cəhət onların hər ikisində iki və daha artıq müstəqil mənalı sözlərin məna və qrammatik əlaqələrindən əmələ gəlmələridir. Tərkiblərin əsas sözünün fellərdən – feli bağlama, feli sifət və məsdərlərdən ibarət olması bu tərkibləri konkret olaraq feli birləşmələrlə bağlayır.

Feli birləşmə dedikdə, əsas tərəfi feli sifət, feli bağlama və ya məsdərdən ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn: /kitabı oxuyan/, /dərsi izləyən/; /kitabı oxuyanda/, /dərsi izləyəndə/; /kitabı oxumaq/, /dərsi izləmək/. Misallardan da göründüyü kimi feli birləşmə müstəqil sözlərin feli sifət, feli bağlama və ya məsdərə tabe olur. Feli birləşmələr cümlə daxilində tərkib əmələ gətirirlər. Tərkiblər əsas tərəflərin adları ilə adlanır və üç növə ayırılır:

1) məsdər tərkibləri;
2) feli sifət tərkibləri;
3) feli bağlama tərkibləri.

Tərkiblərdə sözlərin miqdarı adətən çox olur. Birləşmə üçün iki, tərkib üçün çox söz səciyyəvi hesab olunsa da, tərkib və birləşmə əslində sinonim terminlərdir. məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri.

Azərbaycan dilində feli sifət tərkibinin əsas tərəfi feli sifətdən ibarət olur. Məsələn: /Onun yeri hər bahar qızıl lalələrlə örtülən düzənlik oldu// – cümləsində /hər bahar qızıl lalələrlə örtülən/ sözləri feli sifət tərkibidir və əsas tərəfi /örtülən/ – feli sifətdir. Feli sifət tərkibləri cümlədə əsas etibarı ilə təyin vəzifəsində çıxış edirlər. Məsələn: /Meşəyə gedənlər geri qayıtdılar//; /Yarışda birincilik qazananları təbrik etdilər// – cümlələrində /meşəyə gedənlər/ mübtəda, /yarışda birincilik qazananları/ tamamlıqdır.

Azərbaycan dilində feli bağlama tərkibinin əsas tərəfi feli bağlamadan ibarət olur. Məsələn: /Məhəmməd atı dirəyə bağlayıb, ağanın yanına gəldi// – cümləsində /atı dirəyə bağlayıb/ feli bağlama tərkibində, /bağlayıb/ əsas tərəf, /atı dirəyə/ sözləri əsas tərəfdir. Azərbaycan dilində feli bağlama tərkibləri cümlədə əsasən müxtəlif növ zərflik (zaman, yer, tərzi-hərəkət, səbəb, məqsəd zərflikləri və s.) vəzifəsində işlənir. Məsələn: /Akif həyətdən çıxanda anası dalınca su atdı// – cümləsində /Akif həyətdən çıxanda/ feli bağlama tərkibi zaman zərfliyidir.

Məlumdur ki, feli sifət II, feli sifət I-dən zaman və növ formalarına görə deyil, feli sifət xüsusiyyələrinə görə fərqlənir. Feli sifət II qeyri-feli xüsusiyyətlərinə görə isə feli sifət I- ə yaxındır. Mənasına görə feli sifət II hərəkətin özünü yox, nəticəsini (həm əlamət, həm də vəziyyət kimi) əks etdirir [15, s. 56].

İngilis dilində feli sifətin cümlədə daşıdığı əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1) Simple verbal predicate (sadə feli xəbər);

/A cold wind is whistling down the platform// – /Soyuq külək platformanın aşağısında vıyıldayır//;

/They were arguing something loudly// – /Onlar ucadan nəsə barəsində mübahisə edirdilər//

2) Attribute (təyin);

/I am sure, This must be a very embarrassing conversation for Barbara// /Mən əminəm ki, bu söhbəti Barbara üçün çox utandırıcı olmalıdır//;

/A rising wind made some of the windows rattle// (Wilde) /Güclənən külək bəzi pəncərələri yerindən oynadırdı//;

/There was no message waiting for me from England// – /İngiltərədən mənə xəbər yox idi//

3) Parenthesis (ara söz);

/Frankly speaking, you look too young this night// – /Səmimi desək, siz bu gecə çox cavan görünürsünüz//;

/Truly speaking, I have never seen this man in the restaurant// – /Sözün düzü, mən heç vaxt bu adamı restoranda görməmişəm//;

/Talking about crime, I can lend you books as you are interested in// – /Cinayətdən danışırıqsa, mən sənə maraqlandığın kitabı verə bilərəm//.

4) Adverbial modifier of time (zaman zərfliyi);

/When travelling I saw many interesting places// – /Səyahət edərkən, mən bir çox maraqlı yerlər gördüm//;

/When boasting of his deceits he sounded childlike and innocent// – /O, öz yalanları ilə öyünərkən uşaq kimi günahsız görünürdü//;

5) Adverbial modifier of cause (səbəb zərfliyi);

Participle I cümlədə səbəb zərfliyi ola bilər. Bu halda Participle I cümlənin əvvəlində və ya axırında durur, Azərbaycan dilinə "üçün, görə" qoşmalarından birinin iştirakı ilə düzələn və eyni sintaktik vəzifə daşıyan fel tərkibləri şəklində tərcümə edilir.

Məsələn:

/Having plenty of time we decided to walk to the station// – /Vaxtımız çox olduğundan biz vağzala piyada getməyi qərara aldıq//;

/Seeing their discomfort, Miss Debenham softened and smiled// – /Onları narahat gördükdə Miss Debenham yumşaldı və gülümsədi//.

6) Adverbial modifier of attending circumstances – manner (tərzi-hərəkət zərfliyi);

Participle I cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi ola bilir. Bu halda Participle I cümlənin axırında durur və Azərbaycan dilində eyni sintaktik vəzifə daşıyan zərflər və feli bağlamalar vasitəsilə tərcümə edilir.

Məsələn:

/He came up to the well running// – /O, quyunun yanına qaça-qaça gəldi//;

/The engine started off shuddering// – /Mühərrik titrəyərək işə düşdü//;

/He leaned forward, looking affectionately at the detective// – /O, detektivə səmimiyyətlə baxaraq qabağa əyildi//;

"I don't know, sir", said the concierge, turing to him respectfully.

"Mən bilmirrəm, ser" – deyə qulluqçu ona tərəf döndü.

7) Adverbial modifier of concession (güzəşt zərfliyi);

/Though knowing what was there, he took the paper out and walked to the window// – /Orada nə baş verdiyini bilməyinə baxmayaraq, o, bir vərəq çıxartdı və pəncərəyə tərəf getdi//;

/The man left the room calmly, though displeased// – /Baxmayaraq ki, o adam məmnun deyildi, otağı sakit tərk etdi//;

/Thoung seeing that Mr. Ratchett was there he went on speaking// – /M. Ratçetin orada olmasına baxmayaraq, o sözünə davam etdi//.

8) Adverbial modifier of condition (Şərt zərfliyi);

/I shall go the party if invited// – /Mən dəvət olunsam şənliyə gedəcəm//

/You'll only catch a worse cold, if hanging around the passages// – /Sən yolayrıcında dursan, yalnız soyuqlaya bilərsən//;

/He always stopped if passing on a wet night and enjoyed that skunk smell// – /O, nəmişli havada gecələr çıxarkən həmişə dayanırdı. Nəfəsini dərindən alardı və skuks ətrindən həzz alardı//.

9) Adverbial modifier of comparision (müqayisə zərfliyi);

Participle I cümlədə müqayisə zərfliyi də olur. Bu halda Participle I "as if, as though" bağlayıcıları ilə işlədilir. Müqayisə zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle I Azərbaycan dilinə həm müqayisə zərfliyi, həm də müqayisə budaq cümləsi şəklində tərcümə oluna bilər.

Məsələn:

/She didn't move as if waiting for my sign// – /O, mənim işarəmi gözləyirmiş kimi yerindən tərpənmədi// və yaxud: //O yerindən tərpənmədi, sanki mənim işarəmi gözləyirdi//;

/He stood as if debating with himself// – /O, səssizcə dayanmışdı, sanki öz- özü ilə mübahisə aparırdı//;

/He listened as if through brooding// – /O elə qulaq asırdı ki, sanki beynində nəsə araşdırırdı//.

Keçmiş zaman feli sifət – Participle II cümlədə təyin, zərflik və xəbərin əsas hissəsi olur. Azərbaycan dilində daşıdığı sintaktik vəzifədən asılı olaraq aşağıdakı kimi tərcümə edilir:

1) Participle II təyin vəzifəsində işləndikdə təyin etdiyi sözdən həm əvvəl, həm də sonra dura bilər. Participle II təklikdə təyin olarsa, təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir.

Məsələn: /the exploited wells/ – /istismar olunan quyular/.

Participle II hər hansı bir ismi təklikdə deyil, özündən başqa və ya bir neçə sözlə birlikdə təyin edirsə, həmin isimdən sonra gəlir.

Məsələn: /the wells exploited last year/ – /keçən il istismar olan quyular/. Təyin vəzifəsində olan Participle II (cümlədə yerindən asılı olmayaraq) dilimizə /-mış, miş, muş, müş, -an, -ən, -yan, -yən/ şəkilçiləri ilə düzələn və eyni sintaktik vəzifə daşıyan feli sifət tərkibləri şəklində tərcümə edilir, məsələn:

/The exploited masses in capitalist countries are fighting against the bosses// – /Kapitalist ölkələrində istismar olunan kütlələr sahibkarlarla mübarizə edirlər//;

/Materials used in construction are quite various// – /Tikintidə işlədilən materiallar tamamilə müxtəlifdir//.

Təyin vəzifəsində çıxış edən Participle II mənaca bəzən sifətə yaxınlaşır. Belə olan hallarda Participle II Azərbaycan dilinə sifət kimi tərcümə edlir.

Məsələn: /a broken jug/ – /sınıq kuzə/, /a cultured man/ – /mədəni insan/, /a cultured man/ – /mədəni insan/, /written translation/ – /yazılı tərcümə/, /an educated girl/ – /savadlı qız/.

Təyin vəzifəsində çıxış edən "Participle II + by + isim" (used by man) birləşmələri Azərbaycan dilinə iki cür tərcümə oluna bilər: "isim + feli sifət tərkibi ilə" – insanın işlətdiyi, "isim + tərəfindən+ feli sifət" – insan tərəfindən işlədilən.

Məsələn: /The first building materials used by a man were stone and timber// – /İnsanın istifadə etdiyi ilk tikinti materialları daş və ağac olmuşdu//

2) Part of simple verbal predicate (Sade feli xəbərin bir hissəsi);

/The body was examined at the midnight by Dr.Constantine// – /Meyit gecəyarı doktor Konstantin tərəfindən yoxlamadan keçirildi//.

/Mr. Ratchett was found stabbed by somebody this morning// – /Cənab Raçet bu gün səhər kimsə tərəfindən bıçaqla vurulmuşdu//.

3) Adverbial modifier of time (zaman zərfliyi)

Participle II cümlədə zaman zərfliyi ola bilər. Bu halda Participle II cümlənin əvvəlində və ya axırında durur və çox vaxt onun qarşısında "when, while" sözlərindən biri işlədilir. Zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle II Azərbaycan dilinə /-anda, -əndə, -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə/ şəkilçiləri ilə düzülən və eyni sintaktik vəzifə daşıyan feli bağlamalar şəklində tərcümə olunur.

Məsələn: /When wounded he was taken to the hospital// – /Yaralandıqda onu xəstəxanaya götürdülər//;

/Water must be clean when used for washing things// – /Əşyaları yumaq üçün işlədildikdə su təmiz olmalıdır//.

4) Adverbial modifier of Concession (güzəşt zərfliyi);

Güzəşt zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle II dilimizə əsasən güzəşt budaq cümləsi şəklində tərcümə olunur.

Məsələn: /The glass was not broken, though fallen// – /Şüşə düşmüş olsa da sınmamışdı//;

//The machine didnt work well though repaired// – /Maşın təmir edilmiş olsa da, yaxşı işləmirdi//.

5) Adverbial modifier of Comparison (müqayisə zərfliyi);

Bu halda isə onun qarşısında “as if” bağlayıcısı işlədilir.

/For a moment he stood as if puzzled// – /Bir anlıq o dayandı, elə bil ki pərt olmuşdu//;

/As if torn with inner conflict and indecision, he cried// – daxili mübarizə və şübhə onu incidirmiş kimi, o ağlayırdı//.

6) Adverbial modifier of condition (şərt zərfliyi);

Participle II cümlədə şərt zərfliyi də ola bilər. Bu halda onun qarşısında həmişə “if” bağlayıcısı olur. Participle II şərt zərfliyi kimi işlədildikdə, Azərbaycan dilinə şərt budaq cümləsi şəklində tərcümə edilir.

Məsələn: /The glass is useless if broken// – /Şüşə sınmışdırsa, faydasızdır//;

/We heard much about her if spoken she would suffer// – /Biz onun haqqında çox şey eşitmişdik, əgər deyilsəydi, o zərər çəkərdi//;

Adverbial modifier of cause = reason (səbəb budaq cümləsi);

/Squeezed by ice, the steamer could not continue her way// – /Buz gəmini sıxdığından, o, öz yoluna davam edə bilmirdi//.

Azərbaycan dilində də şəxsli fellər kimi, feli sifət, feli bağlama və məsdərlər də təsirli və təsirsiz olur, növ kateqoriyası əlamətlərini qəbul edərək dəyişir, ona görə də idarə və yanaşma əlaqələri ilə öz ətrafına çoxlu söz toplayaraq cümlə daxilində tərkib əmələ gətirir. Məsələn: /Başı göylərə dirənən dağları unutmaq olarmı? /Xanım təmiz qabları masanın üstünə qoyanda mən anama baxdım//, /Qoca pambıqçı katiblə mübahisə etməyi lazım saymadı// - cümlələrindən birincisində feli sifət tərkibi (başı göylərə dirənən) necə? nə cür? suallarına cavab verərək təyin vəzifəsində işlənmişdir; ikinci cümlədə nə zaman?, haçan? suallarına cavab verən feli bağlama tərkibi /Xanım təmiz qabları masanın üstünə qoyanda// cümlənin adverbial üzvü olub zaman zərfliyi vəzifəsindədir; üçüncü cümlədə məsdər tərkibi /qoca pambıqçı katiblə mübahisə etməyi/ nəyi? sualına cavab verir və substantiv cümlə üzvü – tamamlıq vəzifəsindədir. Cümlələrin həcmi həmin tərkiblərin hesabına böyümüşdür.

Q.Kazımovun qeydinə görə, feli birləşmələri – tərkibləri cümlədən təcrid edib daha aydın müşahidə etməyin daha münasib olduğunu qeyd edir. Məsələn: müasir Azərbaycan dilindəki /İkilikdə söhbət edəndə uzun həyat yolu keçmiş bu adam mənə məsləhət vermək üçün ağarmış saçlarını əlləri ilə geri daraya-daraya, uca çinarları göstərərək demişdi// – cümləsində aşağıdakı feli birləşmələr vardır: /ikilikdə söhbət edəndə/, /ağarmış saçlarını əlləri ilə geri daraya-daraya/, /uca çinarları göstərərək/, /uzun həyat yolu keçmiş/, /mənə məsləhət vermək (üçün)/.

Müəllifə görə, bunlardan əvvəlki üçü feli bağlama, dördüncüsü feli sifət, sonuncusu məsdər tərkibidir. Göründüyü kimi, söhbət edəndə, məsləhət vermək sözləri təklikdə deyil, başqa bir müstəqil sözlə birlikdə (ikilikdə söhbət edəndə, mənə məsləhət vermək) tərkib (birləşmə) yaratmışdır. Tərkiblərin hamısı müstəqil cümlə üzvüdür: /ikilikdə söhbət edəndə/ – zaman zərfliyi, /uzun həyat yolu keçmiş/ – təyin, /mənə məsləhət vermək üçün/ – məqsəd zərfliyi, /ağarmış saçlarını əlləri ilə geri daraya-daraya və uca çinarları göstərərək/ – həmcins tərz zərfliklərdir. Müəllifin niyyətindən asılı olaraq, bu sonuncu tərkiblər həmcinsləşdirilməyə də bilərdi. Bu halda onlardan birincisi ikincisinə aid olacaqdı və onlar bir tərkib kimi cümlənin bir üzvü olmalı idi.

Qeyd edilən feli birləşmələrin hər biri bir sintaqmın komponentidir: /ikilikdə söhbət edəndə demişdi/, /uzun həyat yolu keçmiş bu adam/, /mənə məsləhət vermək üçün demişdi/, /ağarmış saçlarını əlləri ilə geri daraya-daraya demişdi/, /uca çinarları göstərərək demişdi/.

Dilçilərin böyük bir qrupu (Q.D.Sanjeyev, N.A.Baskakov, M.Ş.Şirəliyev, M.H.Hüseynzadə, Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, Z.İ.Budaqova və b.) “tərkib və budaq cümlə” məsələsində hər iki qrupun əksinə fikir söyləmişlər (2, s. 60). Onların fikrincə, feli birləşmənin – tərkibin daxilində az söz olsa da, çox söz olsa da, tərkibin ayrıca subyekti olsa da, olmasa da, onu budaq cümlə hesab etmək olmaz. Feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri həcmindən asılı olmayaraq, cümlənin mürəkkəb üzvü hesab olunmalıdır. Bu fikrə əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlələrin hamısı sadə cümlələrdir.

Bu son qrupun fikrinə görə, feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri ona görə budaq cümləsi ola bilmir, onların (birləşmələrin) əsas komponentini təşkil edən sözlər, yəni feli sifət, feli bağlama və məsdərlər zaman, forma və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişə bilmir, təsriflənmir və subyekt bildirən sözlə uzlaşmır. /Sən oxuyan kitabı mən də oxumuşam// – cümləsində sən sözünün yerinə /o/, /siz/, /onlar/, /Əhməd/ sözlərini də qoymaq olar və cümlənin qrammatik semantikasında heç bir dəyişiklik yaranmaz. Əvvəlki qrupların nümayəndələri bir sıra dəlillərlə yanaşı, bu fikrə qarşı yalnız mübtəda sahəsindən ibarət olan, xəbərsiz formalaşan adlıq cümlələri misal göstərmişlər. Ona görə də adlıq cümlələr bir müddət qeyd etdiyimiz üçüncü qrupun bəzi nümayəndələri tərəfindən "anormal cümlələr" kimi izah edilmişdir.

Feli sifət tərkibləri. Bu qrupa daxil olan tərkiblərin əsas tərəfi feli sifətdən ibarət olur. Məsələn: /Paltosunun boynunu qaldırmış balaca Qəhrəman evinə qayıdırdı//, /Talan olmuş şəhər könlü top dağıtmış viranədir// (S.Vurğun), /Görürsən ki, tirmə saçaqlı süfrəli stola dirsəklənib oturmuş balaca bir oğlan uşağı şəkərbura bükən qarıya baxır, qarı da ona baxır, ancaq heç biri heç nə demir// (Y.Səmədoğlu).

Azərbaycan dilindəki bütün feli sifət şəkilçiləri tərkib yarada bilir:

/-dığı, -diyi, -duğu, -düyü/ (digər şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçili 24 forması ilə): /Bahadır müəllimin kitablarını görəndə dərhal Bakıdan çamadana yığıb kəndə gətirdiyim kitablarım yadıma düşdü// (Ə.Vəliyev), /Mən çox məmləkətlər görmüşdüm, amma şairi şairinin başını istədiyi məmləkəti görməmişdim// (Y.Səmədoğlu)

/-mış, -miş, -muş, -müş/ – /Xəstənin bütün qohum-əqrabası, yəqin, bu iddiada idilər ki, şəhər yerində özünə az-maz hörmət qazanmış bir adam mütləq yağ-bal içində yaşamalıdır// (Y.Səmədoğlu), /Yükün qurtaracağında qulpuna qəzil çatı bağlanmış bir cüt mis sənək bir cüt gəlin kimi boy-boya vermişdi// (Ə.Vəliyev).

/-an, -ən/ – /Mahmud təzə çayla içəri girən Zəminəyə ötəri bir nəzər salıb dedi// (Y.Səmədoğlu). /Otu atın üzəngisini döyən o arxlar da indi bəlkə qalırdı//

/-acaq, -əcək// – /Səyyahların, tamaşaçıların tez-tez dolub-boşalacağı Çinarlı ecazkar bir lövhə kimi qəlblərdə nəqş salacaqdır// (Ə.Vəliyev), /Belə çənə insanın həqiqətən meymundan əmələ gəlməsini sübut edə biləcək ən gözəl və tutarlı dəlildir// (Y.Səmədoğlu).

/-malı,-məli/ – /Binələrə göndərilməli çobanlara tapşırıq verildi, işçilərə göndərilməli ərzaq hazırlandı və maşınlara yükləndi//.

/-ası, -əsi/ – /O, bir ay sonra əri olası adamın sakit üzünü, ağıllı alnını gördü. (İ.Əfəndiyev).

Əksər feli sifət şəkilçilərinin yaratdığı tərkiblərin ayrıca subyekti olur. Məsələn: /Ot bitməyən səhralarda şəhərlər saldıq// (S.Vurğun). /Salahovun sümükləri çıxmış yanaqları və bir də qıyıq moğolu gözləri xəstənin gözləri qabağına gəldi// (Y.Səmədoğlu).

/-dıq, -dik, -duq, -dük + mənsubiyyət şəkilçisi/ formalı feli sifətlərdən başqa, bütün feli sifət formaları müstəqil subyektlə əlaqələnə bilir. Məsələn: /yeni bina tikilmiş/, /yeni bina tikilən/, /yeni bina tikiləcək sahə buradır/, /yeni bina tikilməli/, /yeni bina tikiləsi/.

Feli sifət tərkiblərinin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi təyindir. Məsələn: /Burda dəstə-dəstə gəzən balalar əl-ələ tutuşub yallı gedirlər// – /Dedim, bu, yəqin, Sərdargilin haradasa aralıda yaşayan yaxınlarındandır//.

Feli sifət isimləşdikdə əmələ gətirdiyi tərkib mübtəda, xəbər və tamamlıq vəzifələrində işlənir. Mübtəda vəzifəsində: /Öz qədrini bilən gərək özgənin də qədrini bilsin//. /Bəlkə bütün kənddə bu gecə evdə, örtülü yerdə yatan da elə bircə onlar idi//. /Xacə Ənvərə ən çox əziyyət verən ayaqları idi//. /Coğrafiya fakültəsinə məni aparıb çıxaran bu sevgi, bu məftunluq olmuşdu//.

Xəbər vəzifəsində: /Məmurlara güllə atanlar meşəyə qaçanlar idi//. /Mən qırmızı adamam, hər kəsin özcə sözünü gözünün içinə deyənəm//. /Bizim Nağdalı adam dolandırandı//. /Mən sən deyənlərdən deyiləm//. /Mən adam soyan deyiləm//.

Tamamlıq vəzifəsində: /Mən səhər çörək yeyəndə gecə yuxuda yenə Zülfüqar əmimi gördüyümü danışdım// (Y.Səmədoğlu). /Ramazanın "Bakı" deyilən o uzaq və "qorxulu" yerə

nə vaxt və nəyə görə getdiyini Səidə bilmirdi//. /Bəri bax, o Kazım deyilənə çox da baş qoşmaginən. (B.Bayramov) Gürzəlizadə buyuranı yerinə yetirdik//.

Feli sifət tərkibləri bir sıra başqa sözlərin köməyi ilə cümlədə zərflik vəzifəsində də işlənir.

/an/, /vaxt/, /zaman/, /ay/, /il/, /saat/ tipli sözlərlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşərək zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: /Şüalar buludların arasından sızıb ləpələrə sancılaraq ortalarından qırılan zamanda xəyalımda misra, qafiyə yaranırdı//. /Toğrul bəy hökumət başına keçdiyi zaman bu acı təcrübənin nəticələrini görmüşdür// (Ordubadi).

/Əvvəl/, /sonra/, /qabaq/, /bəri/, /qədər/, /kimi/, /-can/, /-cən/ qoşmalarının qoşulduğu feli sifət tərkibləri də zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məsələn: /Onlar xoruzlar banlayana qədər hovuz başında oturub danışdılar// (Ordubadi). /İşdən çıxmaq barədə ərizəmi qoyduğum paketi çıxartdım, böyük tikəsini sədəf boyda eləyib küləyə verəndən sonra dumanlı bir xəyalla idarəyə yollandım//. (B.Bayramov). /Əsəbiləşirdi, yanına gələn xəstələri tələm-tələsik yola salırdı, ta illərdən bəri adət etdiyi həyat tərzinə yenidən uyğunlaşana kimi// (Y.Səmədoğlu).

/miqdar/, /dərəcə/ zərfliyi vəzifəsində: /Eldəniz övladları tülkünü araba ilə tuta biləcək qədər səbr və mətanət sahibləridir, – bunu bilirsiniz//. (Ordubadi).

/kimi/, /sayaq/ tipli qoşmalarla müqayisə bildirən tərz zərfliyi vəzifəsində. /Elə bu an qapı bərk itələndi//. /Həmləyə hazır olmayanlar sayaq diksindim// (B.Bayramov). /Hökmdar sərbazın meyit sifətinə ilana, kərtənkələyə baxırmış kimi, həm ikrahla, həm də gözucu baxdı// (Y.Səmədoğlu).

/üçün/, /ötrü/ qoşmaları, /-dan/, /-dən/ şəkilçisi ilə səbəb zərfliyi vəzifəsində. /Və bəlkə dünya-aləm hələ qaranlıq olduğuna görə həyətlərdəki gilas ağacları da eləcə hər yerdə çıraq kimi alışıb yanırdı//. /Ağaclar qabağı kəsdiyindən hətta Dosta arvadın beş-on addım o yandakı evinin damını da görmək mümkün deyildi//.

Məkan mənalı bə'zi sözlərlə yer zərfliyi vəzifəsində, məsələn: /Arat olunmamış yerlərə daha çox diqqət yetirmək lazımdır//.

Feli sifət tərkibi ilə yer sözünün əlaqəsi yalnız yer zərfliyinin ifadəsinə xidmət etmir. "Feli sifət + yer sözü" cümlədəki struktur-semantik vəziyyətindən asılı olaraq, başqa vəzifələrdə də işlənir. Məsələn: /Bir vaxtlar pambıq əkdiyimiz yerlər indi üzümlüklərə çevrilmişdir//. /Yazırsan ki, durduğum yerdə, küçə ilə getdiyim yerdə elə bərk yuxum gəlir ki, az qalıram yıxılam// – cümlələrindən birincisində feli sifət tərkibi (yer sözü ilə birlikdə) mübtəda, ikincisində tərz qarışıq zaman zərfliyi vəzifəsindədir.

Bəzən feli sifət tərkibi başqa bir tərkibi öz içinə alaraq həcmcə daha da genişlənir. Məsələn: /Közü qızaran körüyün qabağında əyləşib ağac qaşıqla bişmişin suyundan hortdadıb duzuna baxan usta kirpiklərini qaldırmadan acıqlandı//. /Mən Aran məsələsini qaldırmağın hələlik tez olduğunu da qeyd etməliyəm//. /Ağ örtüklü padnosu xonça sayaq tutub barmaqları üstə gələn cavan qadın üzr istədi//.

Bu xüsusiyyət feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş əlavənin təyinedici hissəsində də müşahidə olunur: /Bu vaxt xəstənin arvadı, bayaqdan Mahmudun gətirdiyi heyvanı mətbəxdə çapacaqla şaqqalamaqla məşğul olan Zəminə uzun xalatda, başında ləçək içəri girdi// (Y.Səmədoğlu).

Müasir ingilis dilində fərqləndirilən feili sifət tərkiblərinin tərcüməsi zamanı aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1) *Tamamlıq feili sifət tərkibi* (The Objective Participial Construction) Azərbaycan dilinə ya təsirli halda olan isim (əvəzlik) və feili sifət, yaxud budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir.

Nümunəyə baxaq:

I saw the man washing his car. Bu cümlə dilimizə iki cür tərcümə edilə bilər. 1) Mən kişini avtomobili yuyan gördüm.

2) Mən gördüm ki, kişi avtomobili yuyur.

Məlum olduğu kimi, tamamlıq feili sifət tərkibini Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə bu iki variantın ikisini də işlətmək məqbul sayılır.

O.Musayevə əsaslanaraq deyə bilərik ki, *to have* və *to get* feillərindən sonra işlənmiş tamamlıq feili sifət tərkibi Azərbaycan dilinə əsasən icbar növdə işlənən sadə cümlə vasitəsilə tərcümə edilir [6, s. 250].

Məsələn:

My brother had his hair cut. Qardaşım saçını kəsdirdi.

Where did your brother have his hair cut? – Qardaşın saçını harada kəsdirib?

3) *Mübtəda feili sifət tərkibi* (Subjective Participial Construction) Azərbaycan dilinə ya təsirlik halda olan isim, ya da feili sifət, yaxud da budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir. Belə olduqda cümlənin mübtədası qeyri-müəyyən şəxs olur. Məsələn:

The babies were seen to have been shot down by Armenians in Khojaly.

1) Körpələrin Xocalıda güllələndiyini görüblər.

2) Görüblər ki, körpələr Xocalıda güllələnir.

3) *Müstəqil nominativ feili sifət tərkibinin* (The Absolute Nominative Participial Construction) Azərbaycan dilinə tərcüməsi çox zaman tələbələr üçün çətinlik törədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür tərkibləri tərcümə edərkən əsasən budaq cümlələrdən istifadə etmək lazımdır. Nümunələri nəzərdən keçirdək:

Weather permitting, we shall continue our way. Bu nümunədə müstəqil nominativ feili sifət tərkibi şərt zərfliyi funksiyasında işlənib. Odur ki, onun tərcüməsi zamanı şərt budaq cümləsindən istifadə etmək lazım olur. Yuxarıda yazdığımız cümlənin tərcüməsini belə verə bilərik:

Hava imkan versə, biz yolumuza davam edəcəyik.

Digər nümunə:

The moon having set, it was going to be morning. *Ay batdığı üçün,* yavaş-yavaş sabah açılır.

4) Müstəqil feili sifət tərkibi (The Absolute Participial Construction) əsasən əbəbi-bədii dildə işlədilir. Bu tərkib Azərbaycan dilinə əsasən feili bağlama birləşmələri vasitəilə tərcümə edilir. Məsələn:

Crossing the forest, Zoya saw a wolf. *Meşəni keçərkən* Zoya canavar gördü.

Having opened the book, I took my notes. *Kitabı açıb*, mən qeydlər götürdüm.

Yuxarıda yazdığımız 4 tərkibdən əlavə, feili sifələ bağlı daha iki tərkib də vardır. Onlar *Absolute Constructions without a Participle* (feili sifətsiz müstəqil tərkiblər) adlandırılır. İngilis dilində bu cür iki tərkib mövcuddur. 1) The Nominative Absolute Construction (Müstəqil nominativ tərkib); 2) The prepositional Absolute Construction (Sözönülü müstəqil tərkib). Qeyd edək ki, hər iki tərkibin tərcüməsi tələbələr üçün çətinlik törədir.

Nümunələrə baxaq:

1) *The lesson over, the* students went home. Bu tərkib Azərbaycan dilinə budaq cümlələr vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn, yuxarıdakı cümlə belə tərcümə ediləcəkdir: *Dərs qurtardığı zaman* tələbələr evə getdilər. (Adverbial clause of time).

2) The wound sat alone, *his heart full of revenge*. (Yaralı qəlbi intiqamla dolu tənha vəziyyətdə oturmuşdu). (Adverbial clause of attendant circumstances).

Bu tərkibin tərcüməsi zamanı aşağıdakı vəziyyətdə diqqətli olmaq lazımdır:

Verilmiş iki cümləni müqayisə edək: 1) The concert over ….; 2) The concert being over …..;

Birinci nümunədə *müvəqqəti (keçici) məna* ifadə olunduğu halda, ikinci nümunədə səbəb mənası (causal meaning) əks olunur.

İndi isə feili sifətsiz olan digər tərkibi nəzərdən keçirdək. Bu tərkib Sözönlü feili sifət tərkibi adlanır. Tərkib hal-vəziyyət zərfliyi funksiyasında işlədilir və with sözönü ilə. Nümunəyə baxaq:

My sister is waiting for me in the hall, *with her notebook in her hand*. Bacım noutbuku əlində zalda məni gözləyir.

Beləliklə, feili sifət tərkiblərinin tərcüməsi zamanı aşağıdakıları nəzərə almaq tövsiyə olunur:

1) feili sifət leksik mənası;

2) feilin ifadə etdiyi leksik məna (məsələn, hiss və əqli qavrayışı ifadə edən feillər və s.);

3) cümlədə, yaxud daha böyük dil vahidi olan mətndə lazım olan məlumatı, mənanı dəqiq ifadə etmək üçün tərcümə edilən dildə (məsələn, Azərbaycan dilində) leksik-sintaktik vasitələrin mövcudluğuna əmin olmaq və s.

Mövzunun aktuallığı. Feli sifət konstruksiyalarının ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı dillərin struktur və qrammatik xüsusiyyətləri arasındakı fərqlər bir sıra çətinliklər yaradır. Bu konstruksiyaların Azərbaycan dilində adekvat və düzgün ifadə olunması üçün müxtəlif tərcümə transformasiyalarından istifadə zərurəti yaranır. Bu nöqteyi-nəzərdən, feli sifət konstruksiyalarının tərcümə xüsusiyyətlərinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualdır.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi ingilis dilindəki feli sifət konstruksiyalarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı yaranan qrammatik çətinliklərin sistemli şəkildə araşdırılması və onların aradan qaldırılması üçün tətbiq olunan əsas tərcümə transformasiyalarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. İngilis və Azərbaycan dillərində feli sifət konstruksiyalarının struktur və funksional xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir və onların Azərbaycan dilində adekvat ifadə olunma yolları müəyyənləşdirilir.

Nəticə. İngilis dili geneoloji və tipoloji-morfoloji baxımdan Azərbaycan dilindən fərqlənir. Geneoloji baxımdan ingilis dili hind-Avropa dillərinin german dilləri qrupuna, Azərbaycan dili isə türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Tipoloji baxımdan ingilis dili flektiv, Azərbaycan dili isə aqlütinativ dil hesab olunur. Morfoloji cəhətdən ingilis dili analitik, Azərbaycan dili isə sintetik dil hesab olunur. Lakin sadalanan bu xüsusiyyətlər mütləq mənada başa düşülməməlidir. Həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində bu və ya digər dərəcədə analitizm və sintetizm xüsusiyyətləri mövcuddur.

Məqalədə əldə edilən bu nəticələr həm nəzəri tərcüməşünaslıq, həm də praktiki tərcümə fəaliyyəti üçün dil-arası interferensiyanın aradan qaldırılmasında etibarlı metodoloji baza rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik / Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. – Bakı: Maarif, IV h. – 1972. – 424 s.
2. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Z.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – 417 s.
3. Axundov, A. Seçilmiş əsərləri: [II cilddə] / A.Axundov. – Bakı: Elm və təhsil, – I c. – 2012. – 278 s.
4. Kazımov, Q. Seçilmiş əsərləri: [II cilddə] / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – II c. – 2008. – 559 s.
5. Hüseynov, A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu / A.R.Hüseynov. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 376 s.
6. Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası / O.Musayev. – Bakı: Qismət, – 2007. – 359 s.
7. Veysəlli, F.Y. Dilçilik ensiklopediyası: [II cilddə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – II c. – 2008. – 516 s.
8. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 310 s.
9. Болдырев, Н.Н. Прототипический подход: проблемы метода // Международный конгресс по когнитивной лингвистике, Сб. материалов, – Тамбов: Изд-во Тамбов. ун-та, – 26-28 сентября, – 2006, – с.21-45.
10. Бруннер, К. История английского языка: [в 2 томах] / К.Бруннер. – Москва: Едиториал УРСС, – т. I. – 2003. – 323 с.
11. Верба, Л.Г. Грамматика современного английского языка / Л.Г.Верба, Г.В.Верба. – Киев: Логос, – 2001. – 368 с.
12. Виноградов, В.В. Грамматика русского языка / В.В.Виноградов. – Москва: Высшая школа, – 1972. – 720 с.

13. Цветкова, Т.К. Путеводитель по грамматике английского языка / Т.К.Цветкова. – Москва: Прогресс, – 2000. – 168 с.
14. Nuriyeva, S.T. Exercises on English Verbals / S.T.Nuriyeva. – Baku: Tehsil, – 2016. – 271 p.
15. Palmer, H. Grammar of spoken English / H.Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1969. – 341 p.

J.R.Aghamaliyeva

Grammatical Difficulties when Translating Constructions "Verb-Adjective" from English to Azerbaijani Language

Summary

The article examines the grammatical difficulties that arise in translating participial constructions from English into Azerbaijani. The structural and functional features of participles in English and Azerbaijani are compared, and the main problems encountered in their translation are identified. In addition, the ways of adequately rendering participial constructions in Azerbaijani are examined. The results of the study show that structural and grammatical differences between the two languages require the application of various translation transformations in translating participial constructions.

Keywords: *participle, gerund/adverbial participle, verbal phrase, infinitive, complex phrases*

Дж.Р.Агамалиева

Грамматические трудности при переводе конструкций «глагол-прилагательное» с английского на азербайджанский язык

Резюме

В статье рассмвтриваются грамматические трудности, возникающие при переводе причастных конструкций с английского на азербайджанский язык. В статье сопоставляются структурные и функциональные особенности причастий в английском и азербайджанском языках, а также выявляются основные проблемы, возникающие при их переводе. Помимо этого, анализируются способы адекватной передачи причастных конструкций на азербайджанском языке. Результаты исследования показывают, что структурные и грамматические различия между языками требуют применения различных трансформаций при переводе причастных конструкций.

Ключевые слова: *глагольное прилагательное, глагольный союз, спряжение глаголов, инфинитив, сложные составные слова*

Rəyçi: fil.e.ü.f.d., dos. X.E.Süleymanova

Redaksiyaya daxil olub: 15.07.2026

A.E.ALLAHVERDİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: a.ayten@mail.ru
e-mail: aytanallahverdiyeva@anas.az
:https://orcid.org/0009-0000-6660-0357

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
(Bakı şəh., H.Cavid pr., 115)

10.62021/0026-0028.2026.3.020

ÇOXDİLLİLİYİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ MÜASİR PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə. *Məqalə, çoxdilliliyin tarixi kontekstdəki inkişafını və müasir dövrdəki sosial, koqnitiv və ideoloji aspektlərini tədqiq edir. Məqalədə, çoxdilliliyin koqnitiv nəticələri, dil və təfəkkür arasındakı əlaqələr, çoxdilli dil emalı, beyin funksionallığı və dillərarası qarşılıqlı təsir kimi məsələlərə diqqət yetirilir. Sosial səviyyədə, çoxdillilik qloballaşma və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı kontekstində təhlil edilir. Tarixi-linqvistik perspektivdən, çoxdilliliyin sosial təbəqələr arasında prestijli bir fenomen olaraq formalaşması və institutlaşdırılması təhlil olunur.*
Məqalənin məqsədi, çoxdilliliyin tarixi və müasir kontekstini əhatə edərək, bu fenomenin insan cəmiyyətləri üçün əhəmiyyətini, koqnitiv və sosial təsirlərini vurğulamaqdır.

Açar sözlər: *çoxdillilik, sosiolinqvistika, dil siyasəti, koqnitiv dilçilik, dil ideologiyası*

Çoxdillilik üzrə tədqiqatlar son onilliklərdə əhəmiyyətli dərəcədə intensivləşmiş və tətbiqi dilçilik çərçivəsində müxtəlif nəzəri-metodoloji yanaşmaların inteqrasiyası əsasında sistemli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar həm empirik məlumatlara, həm də koqnitiv və sosial nəzəri modellərə əsaslanaraq çoxdilliliyin kompleks təbiətini daha dərindən izah etməyə imkan yaratmışdır.

Fərdi səviyyədə aparılan tədqiqatlar əsasən çoxdilliliyin koqnitiv nəticələrinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bu istiqamətdə çoxdilli fərdlərdə dil və təfəkkür arasındakı qarşılıqlı əlaqə, dil emalı proseslərinin xüsusiyyətləri, beynin neyrofunksional təşkilində baş verən dəyişikliklər və dillərarası qarşılıqlı təsir mexanizmləri xüsusi diqqət mərkəzindədir. Müasir psixolinqvistik və neyrolinqvistik araşdırmalar göstərir ki, çoxdillilik idrak çevikliyinin artması, diqqət nəzarətinin güclənməsi və metalinqvistik şüurun inkişafı kimi koqnitiv üstünlüklərlə əlaqələndirilə bilər.

Sosial səviyyədə çoxdillilik qloballaşma prosesləri, əhalinin mobilliyinin artması və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı kontekstində təhlil edilir. Bu çərçivədə çoxdillilik yalnız fərdi dil bacarığı kimi deyil, həm də sosial strukturun və mədəni dinamikanın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Əsas tədqiqat istiqamətlərinə çoxdilliliyin sosial struktur kimi interpretasiyası, çoxdilli identikliklərin formalaşması, gündəlik dil praktikaları və multimodallıq fenomeni daxildir. Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyaların və sosial media platformalarının dil istifadəsinə təsiri müasir çoxdillilik tədqiqatlarının mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma çoxdilliliyin sosial inteqrasiya, mədəni qarşılıqlı təsir və identiklik formalaşması proseslərində əsas rol oynadığını nümayiş etdirir [1, s. 4].

Bu sosial-linqvistik yanaşmaların formalaşması, eyni zamanda, çoxdilliliyin elmi yanaşmasında tarixi dəyişikliklərin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə dilə və dil müxtəlifliyinə münasibət fərqli nəzəri çərçivələr daxilində şərh olunmuşdur ki, bu da çoxdilliliyin həm sosial, həm də elmi interpretasiyasının təkamülünü şərtləndirmişdir.

Dünya tarixən ikidilli və çoxdilli fərdlərin üstünlük təşkil etdiyi bir dil mühitinə malik olmuşdur. Buna baxmayaraq, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində aparılan elmi tədqiqatlarda

əsas diqqət, əsasən, yalnız bir dili bilən şəxslərə yönəldilmişdir. Həmin dövrdə təkdillilik təbii dil vəziyyəti kimi qəbul olunur, çoxdillilik isə normadan kənar və hətta "artıq genişlənmiş" dil davranışı kimi dəyərləndirilirdi [2, s.11]. Müasir elmi yanaşma baxımından isə bu baxışın tarixi-sosial şərtlərlə formalaşdığı və dil müxtəlifliyinin insan cəmiyyətləri üçün daha təbii bir vəziyyət olduğu qəbul edilir. Hətta bir neçə dili yüksək səviyyədə mənimsəmiş məşhur Otto Jespersen belə hesab edirdi ki, ikinci bir dilin öyrənilməsi fərdin digər idrak və bilik sahələrini mənimsəmə potensialını məhdudlaşdıra bilər. Bu mövqe dil öyrənilməsi ilə bağlı geniş yayılmış və müasir dövrdə də müəyyən elmi və pedaqoji müzakirələrdə rast gəlinən "koqnitiv resursların sonlu olması" narahatlığı ilə sıx bağlıdır [8, s.76]. Həmin yanaşmaya görə, insanın dil repertuarının genişlənməsi digər bilik sahələrinin mənimsənilməsi hesabına baş verir və beləliklə, idrak yükünün bölgüsündə kompromis yaranır. Bu konsepsiya ən sadə formada "kompensasiya modeli" kimi ifadə oluna bilər: bir sahədə əldə edilən bilik və bacarıqlar digər sahələrdə potensial itkilərlə müşayiət olunur. Lakin müasir koqnitiv elmlər və psixolinqvistika sahəsində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, insan idrak sisteminin adaptiv və çoxkanallı xarakteri bu cür yanaşmaların etibarlılığını tam şəkildə dəstəkləmir. Empirik təcrübələr göstərir ki, çoxdillilik əksər hallarda idrak çevikliyinin, metalinqvistik şüurun və problem həlletmə bacarıqlarının inkişafı ilə müşayiət olunur.

Bu kontekstdə Arthur Conan Doyle tərəfindən yaradılmış Şerlok Holms obrazının C.Watson ilə əməkdaşlığının erkən mərhələlərində irəli sürdüyü "beyin çardaq metaforası" da analoji bir reduksionist yanaşmanı əks etdirir. Holms beyni məhdud tutumlu bir məkan kimi təsvir edərək, onun yalnız "ehtiyaclara uyğun" şəkildə doldurulmalı olduğunu və bu məkanın qeyri-məhdud genişlənmə qabiliyyətinə malik olmadığını iddia edirdi. Bununla belə, müasir idrak elmi bu metaforanın sərt interpretasiyasını qəbul etmir. Beynin neyroplastiklik xüsusiyyətləri göstərir ki, biliklərin mənimsənilməsi digər sahələrdə bilik itkisi ilə zəruri əlaqəli deyil və fərd eyni vaxtda müxtəlif sahələrdə (məsələn, ədəbiyyat və astronomiya kimi) biliklərini genişləndirə bilər. Bu baxımdan, Holmsun irəli sürdüyü məhdud resurs konsepsiyası müasir elmi dəlillər fonunda nisbi və məhdudlaşdırılmış interpretasiya tələb edir [9, s.26].

Rəsmi dil statusunun əksər hallarda qanunvericilik və institusional dil siyasəti vasitəsilə müəyyən edilməsi, eləcə də dil variantları arasında prestijin diferensial şəkildə paylanması nəzərə alındıqda, həm sosial qrup, həm də fərdi səviyyədə dillərə münasibətin mühüm sosial-linqvistik faktor olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Dil ideologiyaları çərçivəsində bu münasibətlər yalnız kommunikativ davranışları deyil, eyni zamanda sosial iyerarxiyaların formalaşmasını və reproduksiyasını şərtləndirən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir.

Tarixi-linqvistik kontekstdə çoxdillilik xüsusilə elit təbəqələr arasında daim təşviq olunmuş və yüksək sosial statusun göstəricisi kimi institusionallaşmışdır. Orta əsrlər Avropasında elmi dairələr, diplomatlar və aristokratiya nümayəndələri üçün ana dilindən əlavə klassik dillərin (xüsusilə latın və yunan dillərinin) mənimsənilməsi yüksək təhsil səviyyəsinin ayrılmaz komponenti hesab olunurdu. Bu dövrdə monodillilik, xüsusilə elit təbəqələr kontekstində, sosial-mədəni baxımdan məhdudlaşdırıcı bir göstərici kimi dəyərləndirilirdi və çoxdillilik normativ intellektual kapitalın əsas elementlərindən biri kimi qəbul olunurdu [6, s.56].

XVII əsrdən etibarən Avropa saraylarında fransız dili aristokratik ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Bu proses Jan III Sobieski sarayında, Catherine the Great dövrünün Sankt-Peterburq imperiya mühitində və Frederick the Great Berlin sarayında müşahidə olunan dil praktikalarında aydın şəkildə özünü göstərir. Həmin kontekstlərdə fransız dili yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda aristokratik identiklik və mədəni hegemonluğun simvolik ifadəsi kimi funksionallaşmışdır. Bu çərçivədə V.Voltaire tərəfindən 1750-ci ildə aparılan müşahidə xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, Prussiya sarayında fransız dilinin dominant olduğunu, alman dilinin isə əsasən aşağı statuslu sosial qruplara – "əsgərlərə və atlara" – aid edildiyini qeyd etmişdir [7, s.39]. Bu ifadə dilin sosial stratifikasiya ilə əlaqəsinin yalnız kommunikativ deyil, həm də ideoloji və simvolik xarakter daşıdığını nümayiş etdirir.

Charles V ilə bağlı tarixi-linqvistik mənbələrdə onun müxtəlif dilləri funksional şəkildə sosial situasiyalara uyğun bölüşdürdüyü qeyd olunur: ispan dilinin Tanrı ilə, italyan dilinin qadınlarla, fransız dilinin kişilərlə, alman dilinin isə atlarla əlaqələndirilməsi bu kontekstdə dilin kommunikativ deyil, həm də simvolik və iyerarxik funksiya daşıdığını göstərir. Bu cür təsvirlər orta əsr və erkən yeni dövr Avropa dil ideologiyasında dillərin sosial statusla əlaqələndirilməsinin göstəricisi kimi çıxış edir [3, s.25].

XVII əsrdə Richard Carew dillərin estetik və ekspressiv dəyərini ön plana çıxararaq italyan, fransız, ispan və holland dillərini fərqli emosional və üslubi kateqoriyalarda təsnif etmiş, lakin ingilis dilini üstünlük təşkil edən norma kimi təqdim etmişdir. Bu yanaşma dillərin obyektiv struktur xüsusiyyətlərindən daha çox, onların mədəni və ideoloji dəyərləndirilməsinin dominant olduğunu nümayiş etdirir.

XVIII əsrdə Antoine Rivarol tərəfindən irəli sürülən "ce qui n'est pas clair n'est pas français" (aydın olmayan, fransız deyil) tezisi fransız dilini məntiqi aydınlıq və ifadə dəqiqliyinin modeli kimi təqdim etmiş, digər dilləri isə bu baxımdan nisbi olaraq daha zəif hesab etmişdir. Bu mövqe dil "üstünlüyü" anlayışının elmi deyil, diskursiv və ideoloji konstruksiya olduğunu göstərir [7, s.43].

Ümumilikdə, tarixi intellektual ənənədə çoxdillilik əksər hallarda müsbət dəyərləndirilmişdir. Roger Bacon çoxdilliliyi müdriklik və epistemoloji genişliklə əlaqələndirmiş, dil biliklərinin artmasını idrak potensialının genişlənməsi kimi şərh etmişdir. Eyni istiqamətdə Charles V tərəfindən ifadə olunan "quot linguas calles, tot homines vales" (Neçə dil bilirsənsə, o qədər insansan) prinsipi çoxdilliliyi fərdin sosial və intellektual dəyərini artıran amil kimi təqdim edir.

Bununla belə, alternativ nəzəri mövqelər də mövcuddur. John Milton çoxdilliliyin avtomatik olaraq intellektual üstünlük yaratmadığını vurğulamış, Samuel Butler isə çoxdilliliyi idrakın parçalanması və ya "istedadın sızması" kimi tənqidi metafora ilə xarakterizə etmişdir. Bu ziddiyyətli baxışlar çoxdilliliyin qiymətləndirilməsinin tarixi kontekstdən asılı olaraq dəyişən epistemoloji və ideoloji çərçivələrə malik olduğunu göstərir [10, s.135].

Çoxdilliliyin qlobal miqyasda mövcudluğu yalnız görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin dil bilikləri və onların bu sahəyə dair subyektiv qiymətləndirmələri ilə izah edilə bilməz. Əksinə, mövcud empirik və sosiolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, çoxdillilik geniş sosial təbəqələr arasında yayılmış normativ kommunikativ praktikadır və dünya əhalisinin əhəmiyyətli hissəsi bir və ya bir neçə dil sistemini paralel şəkildə mənimsəmişdir [5, s.29].

Avropa üzrə 2019-cu ilə aid statistik göstəricilər bu tendensiyanı aydın şəkildə təsdiq edir. Həmin məlumatlara əsasən, əmək qabiliyyətli yetkin əhalinin təxminən üçdə ikisi birdən çox dil biliklərinə malikdir. Bu struktur daxilində 36% ikidilli, 21% iki əlavə dil bilən və 8% üç və daha artıq dil kompetensiyasına malik fərdlərdən ibarətdir. Bu göstəricilər Avropa cəmiyyətlərində çoxdilliliyin fərdi istisna deyil, sistematik sosial reallıq kimi çıxış etdiyini nümayiş etdirir [4, s.75].

Qeyd olunan empirik nəticələrdən çıxış edərək demək mümkündür ki, çoxdillilik Avropa kontekstində yalnız fərdi koqnitiv bacarıq göstəricisi deyil, həm də struktur xarakterli sosial-linqvistik fenomen kimi çıxış edir. Eyni zamanda, digər regionlar üzrə statistik məlumatların məhdudluğu qlobal müqayisəli təhlili çətinləşdirsə də, mövcud tədqiqatlar Avropa göstəricilərinin dünya miqyasında istisna təşkil etmədiyini ehtimal etməyə əsas verir. Bu baxımdan, çoxdillilik insan cəmiyyətlərinin ümumi dil praktikalarının təbii və geniş yayılmış komponenti kimi qiymətləndirilməlidir.

Mövzunun aktuallığı. Çoxdillilik müasir qloballaşma şəraitində həm sosial, həm də elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq miqrasiyanın artması, əmək bazarının çoxdilli kompetensiyalara tələbi və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin genişlənməsi bu mövzunu aktual edir. Eyni zamanda təhsil sistemlərində çoxdilli yanaşmaların tətbiqi və dil siyasətinin formalaşması da çoxdilliliyin öyrənilməsini zəruri edir.

Mövzunun elmi yeniliyi çoxdilliliyin yalnız dil hadisəsi kimi deyil, həm də sosial, mədəni və koqnitiv proses kimi kompleks şəkildə təhlil olunmasındadır. Tarixi inkişaf xətti ilə müasir yanaşmaların birgə araşdırılması, fərdi və ictimai səviyyədə çoxdilliliyin funksional rolunun müqayisəli şəkildə öyrənilməsi elmi baxımdan yeni yanaşma yaradır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr təhsil müəssisələrində çoxdilli tədris proqramlarının hazırlanmasında, dil öyrənmə metodikalarının təkmilləşdirilməsində və interkultural kommunikasiya bacarıqlarının inkişafında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova, K.A. Dil yanaşmasının istiqamətləri // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, – 2017. №3, – c.2, – s. 3-7.
2. Heydərov, R.A. Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişaf mərhələləri: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2006. – 17 s.
3. Алпатов, В.М. Глобализация и развитие языка / В.М.Алпатов // Вопросы филологии. – 2004. № 2 (17). – с. 23-27.
4. Джафарова, К.А. Билингвизм как характеристика современного общества // Образование, наука и инновации. Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции, [в 2 части]. – Севастополь: – ч.2. – 27 апреля, – 2017, – с.74-78.
5. Crystal, D. English as a Global Language / D.Crystal, – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003, – 212 p.
6. Edwards, J. Multilingualism / J.Edwards, – London: Routledge, – 1994, – 256 p.
7. Fishman, J.A. Reversing Language Shift / J.A.Fishman, – Clevedon: Multilingual Matters, – 1991, – 400 p.
8. Jespersen, O. Language: Its Nature, Development and Origin / O.Jespersen, – London: Allen & Unwin, – 1922, – 448 p.
9. Grosjean, F. Bilingual: Life and Reality / F.Grosjean, – Cambridge, MA: Harvard University Press, – 2010, – 248 p.
10. Milton, J. Paradise Lost / J.Milton, – London, – 1667, – 350 p.

A.E.Allahverdiyeva

Historical Development of Multilingualism and Modern Perspectives

Summary

The article investigates the historical development of multilingualism and its social, cognitive, and ideological dimensions within the contemporary context. Particular attention is devoted to the cognitive implications of multilingualism, the relationship between language and thought, multilingual language processing, brain functionality, and cross-linguistic interaction. At the social level, multilingualism is examined within the framework of globalization processes and the development of communication technologies. From a historical-linguistic perspective, particular emphasis is placed on the formation and institutionalization of multilingualism as a socially prestigious phenomenon across different social strata.

The aim of the article is to investigate the historical and contemporary dimensions of multilingualism and to emphasize the significance of this phenomenon for human societies, together with its cognitive and social implications.

Keywords: *multilingualism, sociolinguistics, language policy, cognitive linguistics, language ideology*

А.Э.Аллахвердиева

Историческое развитие многоязычия и современные перспективы

Резюме

Статья исследует историческое развитие многоязычия, а также его социальные, когнитивные и идеологические аспекты в современном научном контексте. Особое внимание уделяется когнитивным последствиям многоязычия, взаимосвязи языка и мышления, процессам обработ-

ки многоязычной речи, функционированию мозга и межъязыковому взаимодействию. На социальном уровне многоязычие рассматривается в контексте глобализационных процессов и развития коммуникационных технологий. С историко-лингвистической точки зрения анализируются процессы формирования и институционализации многоязычия как престижного социального феномена в различных социальных стратах.

Цель данной статьи заключается в комплексном анализе исторического и современного контекстов многоязычия, а также в выявлении его значимости для человеческих обществ с акцентом на когнитивные и социальные последствия данного феномена.

Ключевые слова: *многоязычие, социолингвистика, языковая политика, когнитивная лингвистика, языковая идеология*

Rəyçi: prof. K.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 12.05.2026

G.B.BAYRAMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
e-mail: Gullu.abdullayeva.83@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0003-8359-5715

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.025

MÜASİR TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA POST-REDAKTƏ: LİNQVİSTİK VƏ KOQNİTİV PERSPEKTİVLƏR

Xülasə. *Müasir dövrdə süni intellekt və neyron maşın tərcüməsi (NMT) sistemlərinin inkişafı tərcüməşünaslıq sahəsində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu məqalə tərcüməçinin ənənəvi "mətn yaradıcısı" rolundan müasir "strateji redaktor" və "post-redaktor" (post-editor) roluna keçidini təhlil edir. Tədqiqatın əsas məqsədi maşın tərcüməsinin verdiyi ilkin nəticənin insan tərəfindən "cilalanması" prosesinin mahiyyətini və bu prosesdə qarşıya çıxan linqvistik çətinlikləri müəyyən etməkdir.*

Maşın tərcüməsi böyük həcmli məlumatları saniyələr ərzində çevirmək gücünə malik olsa da, mətnin konnotativ çalarlarını, üslubi incəliklərini və mədəni kodlarını bərpa etmək üçün mütləq insan müdaxiləsinə ehtiyac duyur. Müəllif, tərcüməçinin bu yeni missiyasını koqnitiv bir nəzarət mexanizmi kimi qiymətləndirir. Tədqiqatda Maşın Tərcüməsinin Post-redaktəsi (MTPE) anlayışı iki səviyyədə – "Yüngül" (Light) və "Tam" (Full) post-redaktə prizmasından araşdırılır.

Praktik hissədə Azərbaycan (C.Məmmədquluzadə, H.Cavid) və rus (F.Dostoyevski) ədəbiyyatından seçilmiş nümunələr əsasında süni intellektin bədii mətndəki "axsamaları" nümayiş etdirilir. Mətnlərin təhlili göstərir ki, frazeologizmlər, metaforalar və müəllifə məxsus fərdi üslub elementləri maşın tərəfindən hərfi tərcümə edildikdə orijinalın praqmatik potensialı itirilir. Tərcüməçinin rolu burada məhz həmin "itmiş mənaları" bərpa etmək və mətni hədəf dilin təbii sintaksisinə uyğun cilalamaqdır.

Nəticədə vurğulanır ki, texnologiya tərcüməçini əvəz etmir, sadəcə onun fəaliyyətini yeni müstəviyə daşıyır. Gələcəyin tərcüməçisi həm də bir texnoloq və mədəniyyətlərarası vasitəçi olaraq süni intellektlə sinerji daxilində çalışmalıdır.

Açar sözlər: *mütərcim, texnologiya, cilalama, yaradıcılıq, keyfiyyət*

Müasir tərcüməşünaslıq elmi "rəqəmsal dönüş" mərhələsini geridə qoyaraq, süni intellektin koqnitiv proseslərə inteqrasiya olunduğu yeni bir epoxaya qədəm qoymuşdur. Bu prosesdə tərcüməçinin ənənəvi rolu köklü şəkildə dəyişmiş, fəaliyyət müstəvisi "mənbə mətndən birbaşa tərcümə" modelindən "maşın tərcüməsinin post-redaktəsi" (MTPE – Machine Translation Post-Editing) modelinə doğru təkamül etmişdir. Artıq müasir mütərcim sadəcə iki dil arasında linqvistik vasitəçi deyil, həm də neyron şəbəkələrin istehsal etdiyi xammalın keyfiyyətini təmin edən bir "koqnitiv nəzarətçi" funksiyasını yerinə yetirir.

Tərcüməşünaslıq üzrə tanınmış tədqiqatçı Entoni Pim qeyd edir ki: *"Tərcümə artıq sözlərin əvəzlənməsi deyil, mövcud olan resurslar daxilində qərar qəbul etmə prosesidir"*. [7] Bu kontekstdə maşın tərcüməsinin nəticəsini "cilalamaq" – əslində həmin texniki nəticəyə adekvatlıq və məqbulluq meyarları əsasında linqvistik status qazandırmaqdır. Məsələn, müasir NMT (Neural Machine Translation) sistemləri "denotativ mənanı" yəni birbaşa lüğəvi mənanı yüksək dəqiqliklə ötürə bilsə də, mətnin "konnotativ" (emosional-ekspressiv) çalarlarını və "praqmatik potensialını" (oxucuya təsir gücü) tam dolğunluğu ilə əks etdirə bilmir. Məhz burada tərcüməçinin yeni missiyası işə düşür: maşının təqdim etdiyi "xətti tərcüməni" (linear translation) mədəni kontekstə uyğunlaşdırmaq və lokallaşdırma (localization) prinsipləri əsasında yenidən formalaşdırmaq. Xətti tərcümə – hədəf dilin sintaktik və üslubi tələblərini nəzərə almadan, mənbə mətndəki söz ardıcıllığını və strukturunu mexaniki şəkildə izləyən tərcümə modelidir.

Məqalədə tərcümə prosesinin "texnologiya-insan sinerjisi" müstəvisindəki yeni mənzərəsi, post-redaktənin linqvistik sərhədləri və müasir tərcüməçinin peşəkar profilindəki struktur dəyişiklikləri elmi-tənqidi prizmadan təhlil ediləcəkdir.

Müasir neyron maşın tərcüməsi sistemləri böyük məlumat bazaları üzərində statistik ehtimallara əsaslansa da, onlarda "məna intuisiyası" və "kontekstual şüur" çatışmazlığı mövcuddur. Tərcüməçinin yeni missiyası məhz bu boşluqları doldurmaqdır. Burada semantic və frazeoloji uyğunsuzluqların aradan qaldırılması əsas şərtlərdəndir. Maşın tərcüməsi çox vaxt "kompozisiyalı məna" prinsipi ilə işləyir. Lakin frazeoloji vahidlər və idiomlar "qeyri-kompozisiyalı" xarakter daşıyır. Bunu bir neçə nümunə əsasında təhlil edək. **Nümunə:** İngilis dilindəki *"To kick the bucket"* ifadəsini maşın çox vaxt hərfi olaraq "vedrəni təpikləmək" kimi tərcümə edir. Mütərcim burada post-redaktə prosesində həmin ifadənin praqmatik ekvivalentini (məsələn: "dünyasını dəyişmək") mətni cilalayaraq bərpa edir.

Maşın tərcüməsi tez-tez orijinal mətnin sintaktik strukturuna sadiq qalır ki, bu da hədəf dildə "süni mətn" təəssüratı yaradır. Tərcüməşünaslıqda buna "Translationese" (tərcümə dili) deyilir. Bu zaman mütərcimin qarşısında bir neçə vəzifə dayanır. Mətnin daxili dinamikasını və ahəngini təmin etmək üçün cümlə strukturlarını hədəf dilin təbii sintaksisinə uyğunlaşdırmaqdır. Həmçinin süni intellekt eyni mətndə müəyyən bir termini müxtəlif sinonimlərlə tərcümə edə bilər (məsələn, bir yerdə "legal", digər yerdə "juridical"). Bu, texniki və hüquqi mətnlərdə qəbuledilməzdir. Mütərcim burada "terminoloji menecer" rolunda çıxış edərək mətndə vəhdəti təmin edir. Əlbəttə ki, elmi sitat və nəzəri əsaslandırma tərcümə prosesinin əsas şərtlərindən biridir. Məşhur tərcüməşünas Mona Beyker özünün "In Other Words" əsərində qeyd edir ki, *"Tərcüməçi dil vahidləri ilə deyil, mədəniyyət vahidləri ilə işləyir"* [6].

Maşın tərcüməsinin çıxardığı nəticəni "cilalamaq" əslində Beykerin qeyd etdiyi həmin "mədəniyyət vahidləri"ni mətndə yenidən canlandırmaqdır. Bu proses sadəcə səhvlərin düzəldilməsi deyil, mətnin lokallaşdırılması və hədəf auditoriyanın gözləntilərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Müasir tərcümə bazarında müştərinin tələbindən və mətnin təyinatından asılı olaraq tərcüməçidən fərqli yanaşmalar tələb olunur.

Post-redaktə mərhələsi tərcümə prosesinin ən məsuliyyətli hissəsidir. Bu səviyyədə əsas məqsəd mətnin üslubi mükəmməlliyi deyil, semantik dəqiqliyidir. Mütərcim burada "minimal müdaxilə" prinsipi ilə hərəkət edir.

Yalnız mənanı təhrif edən ciddi səhvlər, qeyri-dəqiq terminlər və qrammatik anomaliyalar düzəldilir. Eyni zamanda "minimalist koqnitiv yük" metodundan istifadə edərək, sadəcə informasiya itkisinin qarşısını alır. Sonda isə tam post-redaktə mərhələsinə keçir. Bu, mütərcimdən ən yüksək peşəkarlıq tələb edən səviyyədir. Burada nəticə, insan tərəfindən sıfırdan tərcümə edilmiş mətndən fərqlənməməlidir. Bir neçə texniki meyarlar əsas götürülür:

– Sintaktik axıcılıq: Cümlələr hədəf dilin təbii strukturuna uyğunlaşdırılır.

– Üslubi vəhdət: Mətnin tonu (rəsmi, bədii, texniki) qorunur.

– Mədəni adaptasiya: Lokalizasiya elementləri mətndə tam əks olunur.

Müasir mütərcim "cilalama" işini sadəcə mətn redaktoru proqramlarında deyil, CAT (Computer-Assisted Translation) alətləri daxilində həyata keçirir.

Mütərcim maşın tərcüməsinin nəticəsini düzəltdikcə, bu düzəliş yaddaşa yazılır və gələcəkdə süni intellektin daha az səhv etməsinə kömək edir. Alətlər avtomatik olaraq rəqəm uyğunsuzluqlarını, punktuasiya səhvlərini və terminoloji ardıcıllığı yoxlayır, tərcüməçi isə son estetik və məntiqi qərarı verir.

Məşhur tərcüməşünas Yost Zetsşe qeyd etdiyi kimi: *"Texnologiya tərcüməçini əvəz etmir, o, tərcüməçini daha güclü bir mütəxəssisə çevirir"* [8]. Bu günün mütərcimi üçün ən böyük bacarıq – maşın tərcüməsinin nə zaman faydalı olduğunu, nə zaman isə tamamilə yenidən yazılmalı olduğunu müəyyən etməkdir.

Bədii tərcümə maşın intellektinin ən çox çətinlik çəkdiyi sahədir, çünki burada sözlər sadəcə informasiya daşımır, həm də estetik və emosional yük (konnotasiya) daşıyır.

Azərbaycan ədəbiyyatından bir neçə nümunəni təhlil edək.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərindəki lakonizm və satirik alt məna maşın tərcüməsi üçün ciddi sınaqdır.

Orijinal: *"Quzum, sənə deyirlər, canını qurtar"* [1, c. 4. s.78].

Maşın Tərcüməsi (NMT): *"My lamb, they tell you, save your soul/life".*

Tərcüməçinin cilalaması: Burada "Quzum" müraciəti lüğəvi mənada (lamb) deyil, Azərbaycan dilinə xas olan həssas və tragikomik bir müraciət formasıdır. Maşın "quzu" sözünü heyvan adı kimi qəbul edərək konteksti itirir. Müasir tərcüməçi post-redaktə mərhələsində bunu *"My dear"* və ya *"My child"* kimi hədəf dilin mədəni koduna uyğun cilalamalıdır ki, Şeyx Nəsrullahın manipulyativ tonu qorunub saxlanılsın.

Daha bir nümunə kimi Hüseyn Cavidin "İblis" əsərinin maşın tərcüməsi zamanı yaranana metaforik çətinlikləri təhlil edək.

Orijinal: *"İblis nədir? - Cümlə xəyanətlərə bais..."* [3, s. 241].

Maşın Tərcüməsi: *"What is the Devil? – The cause of all betrayals..."*

Tərcüməçinin cilalaması: Maşın burada "bais" sözünü sadəcə "səbəbkar" kimi tərcümə edir. Lakin Cavidin poetik ruhunu və fəlsəfi ağırlığını qorumaq üçün tərcüməçi onu *"The instigator"* və ya *"The ultimate architect"* kimi daha dramatik və kontekstual baxımdan zəngin ifadələrlə əvəzləməlidir.

F.M.Dostoyevskinin əsərlərindəki psixoloji dərinlik və spesifik rus terminləri çox vaxt "tərcümədə itir".

Orijinal: *"Надрыв"* ("Братья Карамазовы" əsərində bir fəslin adı) [4].

Maşın Tərcüməsi: *"Rupture", "Strain"* və ya *"Breakdown".*

Tərcüməçinin cilalaması: Dostoyevski üçün *"надрыв"* sadəcə fiziki bir qırılma deyil, ruhun həddindən artıq gərilməsi, insanın öz ağrısından aldığı mazoşist həzzdir. Maşın bu sözü "fiziki gərginlik" kimi çevirərsə, müəllifin fəlsəfəsi yox olar. Mütərcimin missiyası burada maşın tərəfindən verilən quru sözü mətni əhatə edən ekzistensial kontekstlə "yoğurmaqdır".

Bu nümunələr sübut edir ki, texnologiya nə qədər mükəmməl olsa da, bədii və fəlsəfi dərinliyi olan mətnlərdə tərcüməçi "məna memarı" statusunu qoruyub saxlayır.

Tərcüməşünaslıq sahəsində baş verən texnoloji inqilab tərcüməçilik peşəsini sıradan çıxarmamış, əksinə, onu daha mürəkkəb və intellektual bir müstəviyə daşımışdır. Məqalə boyu təhlil edilən nümunələr və nəzəri yanaşmalar göstərir ki, müasir tərcüməçinin yeni missiyası – sadəcə iki dil arasında mexaniki keçid etmək deyil, süni intellektin istehsal etdiyi "dil xammalını" idrak süzgəcindən keçirərək ona sosio-mədəni və estetik status qazandırmaqdır.

Aparılan analizlər nəticəsində aşağıdakı yekun qənaətlərə gəlmək olar ki, texnologiya alətdir, məqsəd deyil. Neyron maşın tərcüməsi (NMT) tərcüməçinin sürətini və məhsuldarlığını artırsa da, mətnin ruhunu, müəllif niyyətini və praqmatik potensialını qorumaq hələ də insan zəkasının müstəsna səlahiyyətindədir. Post-redaktə qazanılan yeni peşə standartıdır. Müasir əmək bazarında mütərcimdən tələb olunan kompetensiyalar dəyişmişdir. Artıq o həm də bir koqnitiv redaktor, terminoloq və CAT texnoloqudur. İnsan faktoru isə keyfiyyətin zəmanətidir. Azərbaycan və rus ədəbiyyatından gətirilən nümunələr sübut etdi ki, maşın tərcüməsi denotativ (lüğəvi) səviyyədə uğurlu olsa da, konnotativ (mənaaltı) səviyyədə "insan toxunuşuna" və "cilasına" möhtacdır.

Süni intellekt tərcüməçini əvəz edəcək fikri müzakirələrə səbəb olur. Əlbəttə ki, süni intellekt tərcüməçini əvəz etməyəcək, lakin yeni texnologiyalardan istifadə edən və maşının nəticəsini yüksək peşəkarlıqla cilalamağı bacaran tərcüməçi, bu bacarığa malik olmayan həmkarlarını əvəz edəcəkdir.

Gələcəyin tərcümə sənəti – alqoritmlərin sürəti ilə insan yaradıcılığının harmonik vəhdəti üzərində bərqərar olacaqdır.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqat göstərir ki, neyron maşın tərcüməsi (NMT) linqvistik xammalın sürətli istehsalçısı olsa da, mətnin praqmatik və mədəni ekvivalentliyini təmin edə bil-

mir. Əsas elmi nəticə budur ki, tərcümə prosesi "yaradıcı müəlliflik" mərhələsindən "koqnitiv post-redaktə" mərhələsinə keçmişdir. Mütərcimin müdaxiləsi olmadan maşın mətni sadəcə söz yığınıdır; ona "dil status" verən məhz insan zəkasıdır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin yeniliyi tərcüməçilik peşəsinə ənənəvi "yaradıcı müəlliflik" müstəvisindən deyil, müasir "strateji redaktə" və "texnoloji kuratorluq" prizmasından yanaşılmasındadır. İşdə Azərbaycan və rus klassik ədəbiyyatı nümunələrində süni intellektin semantik-üslubi "axsamaları" müqayisəli şəkildə sistemləşdirilmiş və tərcüməçinin bu prosesdəki missiyası "koqnitiv nəzarətçi" kimi innovativ şəkildə əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti və iqtisadi səmərəsi: Tədqiqatın nəticələri ali təhsil müəssisələrində "Tərcümə nəzəriyyəsi", "Süni intellekt və tərcümə" və "Tərcümənin müasir problemləri" fənlərinin tədrisində metodoloji baza kimi istifadə oluna bilər. Maşın tərcüməsi ilə insan əməyinin düzgün sinerjisi tərcümə xidmətlərinin sürətini orta hesabla 30-50% artırır. Bu isə böyük həcmli layihələrin icra müddətini qısaldır, maya dəyərini aşağı salır və tərcümə bazarında iqtisadi rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədquluzadə, C. Seçilmiş əsərləri: [6 cilddə] / C.Məmmədquluzadə, – Bakı: Öndər, – c.2. –2004, – s. 175.
2. Məmmədov, A. Diskurs tədqiqi / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2013.
3. Hüseyn, C. Əsərləri. (Pyeslər) / C.Hüseyn, – Bakı: Lider, – 2005, – c.1. – 256 s.
4. Достоевский, Ф.М. Братья Карамазовы / Ф.М.Достоевский, – Ленинград: Наука, – 1976, – 520 с.
5. Эко, У. Сказать почти то же самое. Опыты о переводе / У.Эко. – Москва: Издательство АТС, – 2015, – 574 с.
6. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation / M.Baker, – London & New York: Routledge, 3rd ed. – 2018, – 390 p.
7. Pym, A. Exploring Translation Theories / A.Pym, – London & New York: Routledge, – 2010, – 192 p.
8. Zetzsche, J. The Translator's Tool Box: A Computer Primer for Translators / J.Zetzsche, – International Writers' Group, – 2014, – 250 p.

G.B.Bayramova

Post-editing in Modern Translation Studies: Linguistic and Cognitive Perspectives

Summary

The development of artificial intelligence and Neural Machine Translation (NMT) systems has caused fundamental changes in the field of translation studies. This article analyzes the transition of the translator's traditional role from a "text creator" to a modern "strategic editor" and "post-editor". The main objective of the research is to define the essence of the process of "polishing" the initial machine translation output by the human mind and to identify the linguistic challenges encountered in this process.

The article notes that while machine translation can process vast amounts of data in seconds, it urgently requires human intervention to restore the connotative nuances, stylistic subtleties, and cultural codes of the text. The author evaluates this new mission of the translator as a cognitive control mechanism. The study explores the concept of Machine Translation Post-Editing (MTPE) through the prism of two levels: "Light" and "Full" post-editing.

In the practical section, "gaps" of artificial intelligence in literary texts are demonstrated based on examples from Azerbaijani (J.Mammadguluzadeh, H.Javid) and Russian (F.Dostoevsky) literature. The analysis shows that when machine translation literally renders phraseological units, metaphors, and individual stylistic elements, the pragmatic potential of the original is lost. The translator's role here is to restore these "lost meanings" and polish the text to fit the natural syntax of the target language.

In conclusion, it is emphasized that technology does not replace the translator but rather elevates their activity to a new level. The translator of the future must work in synergy with artificial intelligence, acting as both a technologist and a cross-cultural mediator.

Keywords: *translator, technology, editing, creativity, quality*

Г.Б.Байрамова

Постредактирование в современном переводоведении: лингвистические и когнитивные перспективы

Резюме

Развитие систем искусственного интеллекта и нейронного машинного перевода (NMT) вызвало радикальные изменения в области переводоведения. Данная статья анализирует переход традиционной роли переводчика как «создателя текста» к роли современного «стратегического редактора» и «постредактора». Основная цель исследования – определить суть процесса «шлифовки» человеческим разумом первичного результата машинного перевода и выявить лингвистические трудности, возникающие в этом процессе.

В статье отмечается, что хотя машинный перевод способен обрабатывать огромные объемы данных за считанные секунды, он остро нуждается в человеческом вмешательстве для восстановления коннотативных оттенков, стилистических тонкостей и культурных кодов текста. Автор рассматривает новую миссию переводчика как когнитивный механизм контроля. В исследовании понятие постредактирования машинного перевода (MTPE) изучается через призму двух уровней: «легкого» (Light) и «полного» (Full) постредактирования.

В практической части на основе примеров из азербайджанской (Дж. Мамедкулизаде, Г. Джавид) и русской (Ф. Достоевский) литературы демонстрируются «пробелы» искусственного интеллекта в художественном тексте. Анализ текстов показывает, что при буквальном переводе машиной фразеологизмов, метафор и индивидуальных авторских стилистических элементов утрачивается прагматический потенциал оригинала. Роль переводчика здесь заключается именно в восстановлении этих «утраченных смыслов» и адаптации текста к естественному синтаксису целевого языка. В заключении подчеркивается, что технология не заменяет переводчика, а переводит его деятельность на новый уровень. Переводчик будущего должен работать в синергии с искусственным интеллектом, выступая одновременно технологом и межкультурным посредником.

Ключевые слова*: переводчик, технология, редактирование, творчество, качество*

Rəyçi: dos. M.M.Mustafayeva

Redaksiyaya daxil olub: 12.05.2026

N.R.BƏŞİROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: azinterval13@yahoo.com
:https://orcid.org/0009-0008-8496-9180

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.030

BAĞLAYICI SÖZLƏR KOHEZİV VASİTƏ KİMİ

Xülasə. *Məqalədə bağlayıcı sözlər mətnin bütövlüyünü (koheziyanı) təmin edən vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Elmi işdə qeyd olunur ki, bağlayıcı sözlər dilin sintaktik strukturunda sadəcə köməkçi vasitələr deyil, fikrin məntiqi bütövlüyünü təmin edən mühüm alətlərdir. Bu sözlərin mətndəki pərakəndə cümlələri vahid bir məna mərkəzində birləşdirdiyi və bununla da oxucunu mətni düzgün anlamağa yönəltdiyi əsaslandırılır. Məqalədə xüsusilə vurğulanır ki, bu vasitələr olmasaydı, nitq natamam və parça-parça görünərdi, bu isə informasiyanın ötürülməsində ciddi maneələrə yol açardı.*

Açar sözlər: *söz, bağlayıcı, vasitə, koheziv, əlaqə, məna*

Dilin zənginliyi sadəcə söz ehtiyatı ilə deyil, həm də bu sözlərin bir-biri ilə necə əlaqələndirilməsi və vahid məna zənciri yaratması ilə ölçülür. Bağlayıcı sözlər mətndəki fikirlər arasında məntiqi əlaqələr quraraq, pərakəndə cümlələri bütöv və anlaşıqlı bir mətnə çevirən əsas vasitədir. Bu vasitələr oxucunun mətni qavramasını asanlaşdırmaqla yanaşı, müəllifin niyyətini daha dəqiq və ardıcıl şəkildə ifadə etməsinə xidmət edir. Odur ki, bağlayıcıların funksional xüsusiyyətlərini öyrənmək nitqin həm qrammatik, həm də üslubi mükəmməlliyini dərk etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bağlayıcı sözlər özünəməxsus işlənmə xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bağlayıcı sözlər, məsələn, *so, right, okay, as I say, to begin with* kimi sözlər və ya ifadələrdir [7, s.90]. Biz onlardan dediklərimizi və ya yazdıqlarımızı əlaqələndirmək, təşkil etmək, idarə etmək və ya münasibət bildirmək üçün istifadə edirik:

[two friends talking]
A: I've decided to go to the bank and apply for a car loan.
B: That sounds like a good idea.
C: So, you need a car.
B: Right.
A: I was wondering if one of you could teach me how to drive?

İndi bu dialoqda işlədilən bağlayıcı sözlərin işlədilmə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. *So* – söhbətin başlandığını, *well* – diqqətin dəyişməsini göstərir, *right* – cavabda işlədilir, *anyway* – mövzunun dəyişməsini bildirir.

Bağlayıcı sözlər həm dilçilik, eyni zamanda danışıq mədəniyyəti üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ə.Dəmirçizadə yazır: *"Bağlayıcılar cümlənin üzvləri və ya cümlənin özləri arasında məna və qrammatik bağlılıq yaradan ən çevik vasitələrdir. Onlar nitqin axıcılığını təmin etməklə yanaşı, fikrin məntiqi ardıcıllığını da qoruyur"* [4, s. 42].

M.Çobanlı isə belə yazır: *"Bağlayıcı sözlər təkcə sintaktik deyil, həm də semantik (məna) körpü rolunu oynayır. Onlar mətni sadəcə söz yığını olmaqdan çıxarıb, tam bir orqanizmə çevirir"* [3, s. 112].

Bu mövzu ilə bağlı M.A.K.Hallidayin mövqeyi belədir: "*Bağlayıcılar (conjunctions) mətnin koheziyasını (daxili sıxlığını) yaradan əsas elementlərdir. Onlar oxucuya fikrin hansı istiqamətə yönəldiyini göstərən yol nişanlarıdır"* [7, s. 226].

Diskurs təhlili mütəxəssisi kimi tanınan Teun A. van Dijk yazır: *"Cümlələr arasındakı əlaqə sadəcə onların yan-yana düzülməsi deyil, bağlayıcı elementlər vasitəsilə qurulan məntiqi bir zəncirdir. Bu zəncir qırılarsa, diskursun (nitqin) mənası itər"* [5, s. 63].

N.Çomski bağlayıcı sözləri belə ifadə edir: *"Bağlayıcı vasitələr insan beyninin mürəkkəb düşüncələri iyerarxik şəkildə düzmək qabiliyyətinin dil səviyyəsindəki təzahürüdür"* [2, s.105].

Mövzuya dair kiçik cədvəl (Məntiqi funksiyalar):

Logical Functions of Connectives

Connective Type	**Function**	**Examples**
Causal (Reason & Result)	Explains the relationship between events	Because, therefore, as a result, since
Adversative (Contrast)	Compares and contrasts different ideas	But, however, whereas, nevertheless
Summarizing (Conclusion)	Summarizes the main points or concludes	In short, to sum up, finally, in conclusion
Additive	Adds more information to the sentence	Furthermore, in addition, moreover, and

Danışıqda və yazıda müxtəlif bağlayıcı sözlərdən istifadə edirik. Danışıqda aşağıdakı bağlayıcı sözlər çox istifadə olunur [6, s.115]:

Anyway (hər halda)	Like (oxşar)	Right (düzdür)	You know (bilirsənmi)
Fine (yaxşı)	Now (indi)	So (beləliklə)	I mean (bunu ifadə edirəm)
Good (yaxşı)	Oh (ah)	Well (oldu; yaxşı)	As I say (dediyim kimi)
Great (əla; böyük)	Okay (oldu)	Mind you (diqqət edin)	For a start (başlanğıc üçün)

Yazıda isə aşağıdakı bağlayıcı sözlərinə çox rast gəlinir:

Firstly (ilk əvvəl)	In addition (əlavə olaraq)	Moreover (əlavə)	On the other hand (digər tərəfdən)
Secondly (ikincisi)	In conclusion (nəticədə)	On the one hand (bir tərəfdən)	To begin with (....ilə başlayacaq)
Thirdly (üçüncüsü)	In sum (ümumiyyətlə)		

Bəzi bağlayıcı sözlər söhbətləri başlamaq və bitirmək üçün istifadə olunur. Bəziləri yeni mövzulara başlamaq və ya mövzuları dəyişdirmək üçün istifadə olunur.

Biz həmçinin dediklərimizi sıralamaq və ya ardıcıllaşdırmaq üçün də bağlayıcı sözlərdən istifadə edirik. Bunun üçün istifadə etdiyimiz ümumi söz və ifadələrdən bəziləri bunlardır:

and	In general	second	To sum up
And then	In the end	secondly	What's more
First (of all)	Last of all	So	Well
Firstly	Next	lastly	Just
For a start	On top of that	thirdly	Then

Danışarkən biz nə dediyimizi və dinləyicimizin eşitdiklərini necə qəbul etdiyini dinləyirik. Dinləyicimizin necə cavab verməsindən asılı olaraq biz tez-tez dediklərimizi təkrar edirik və ya dəyişdiririk. Müxtəlif söz və ifadələrdən istifadə edirik – *demək istəyirəm, başqa sözlə desək, iş ondadır ki, bilirsən, nə demək istədiyimi bilirsən, görürsən, demək istədiyim budur* və s.

Bəzən danışarkən, dinləyicimizə dediklərimizi yenidən ifadə edəcəyimizi, təkrarlayacağımızı və ya dəyişdirəcəyimizi göstərmək üçün ifadələr əlavə edirik. Bu bağlayıcı sözlər dediklərimizi dinləyici üçün daha aydın etməyə kömək edir:

Sadəcə tez getməli oldum. ***Demək istədiyim odur ki,*** *tamaşaya nifrət edirdim. Sadəcə gülməli deyildi.*

Siz müntəzəm idman edirsiniz, yaxşı qidalanırsınız və çox stress keçirmirsiniz. ***Başqa sözlə,*** *düşünürəm ki, narahat olmaq üçün heç bir şey yoxdur. Səhhətiniz çox yaxşı görünür.*

Düşünürəm ki, almaq istədiyim bir ev tapdım. ***Əslində*** *mənzildir. Mənim üçün idealdır.*

Yazıda kifayət qədər bağlayıcı sözlər olmasa, mətn məntiqi cəhətdən qurulmuş görünməz və müxtəlif cümlələr və paraqraflar arasındakı əlaqələr aydın görünməzdi.

Bununla belə, bağlayıcı sözlərdən çox istifadə etməmək üçün diqqətli olmaq lazımdır. Onlardan çox istifadə etmək və ya lazımsız yerə istifadə etmək bir yazının çox ağır və "süni" səslənməsinə səbəb ola bilər. Onlar vacibdir, lakin yalnız zəruri hallarda istifadə edilməlidir.

İdeyalar arasında müxtəlif əlaqələri ifadə edən bir çox bağlayıcı sözlər vardır.

Qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz bağlayıcı sözlər ümumiyyətlə, cümlənin əvvəlində istifadə olunur. Cümlə bağlayıcıları həmişə tamamilə yeni cümlə ilə başlamır; onları əvvəlki fikirdən nöqtəli vergüllə ayırmaq olar. Qeyd edək ki, aşağıda göstərilən cümlə bağlayıcılarının iki xüsusi funksiyası vardır [9, s.107]:

1) Cümlə bağlayıcıları yeni cümləyə və ya nöqtəli vergüldən sonra gələn yeni cümləyə başlamaq üçün istifadə edilə bilər;

2) Bəzi cümlə bağlayıcıları cümlə daxilində müxtəlif mövqelərdə yerləşdirilə bilər: başlanğıc mövqe və ya orta mövqe və s.

Əlaqənin növləri: bir şeyi əlavə etmək	Cümlə bağlayıcıları: *moreover, in addition, additionally, further, further to this, also, besides, what is more* və s.	Cümlənin əvvəlində; başlanğıc mövqe;
Əlaqənin növləri: iki ayrı şey, insanlar, fikirlər və s. arasında kontrast yaratmaq.	Cümlə bağlayıcıları: however, on the other hand, in contrast, yet;	Cümlənin əvvəlində; başlanğıc mövqe;
Münasibət növü: Gözlənilməz kontrast yaratmaq (güzəşt)	Cümlə bağlayıcıları: Although, even though, despite the fact that, in spite of the fact that, regardless of the fact that;	Cümlənin əvvəlində; başlanğıc mövqe; bu sözlərdən çoxu tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlədilir;
Münasibət növü: Bir şeyin niyə belə olduğunu söyləmək;	Cümlə bağlayıcıları: because, since, insofar as;	Cümlənin əvvəlində; başlanğıc mövqe; bu sözlərdən çoxu tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlədilir;
Münasibət növü: Bir şeyin nəticəsinin nə olduğunu söyləmək;	Cümlə bağlayıcıları: although, consequently, in consequence, as a result, accordingly, hence, thus, for this reason, because of this;	Cümlənin əvvəlində; başlanğıc mövqe;
Əlaqənin növü: Şərti ifadə etmək;	Cümlə bağlayıcıları: if, in the event of, as long as, so long as, provided that, assuming that, given that;	Cümlənin əvvəlində; başlanğıc mövqe; bu sözlərdən çoxu tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlədilir;
Münasibət növü: Deyiləni gücləndirmək	Cümlə bağlayıcıları: on the contrary, as a matter of fact, in fact, indeed;	Cümlənin əvvəlində; başlanğıc mövqe;

İndi isə diqqət yetirək ki, yazıda müxtəlifliyi artırmaq üçün cümlə bağlayıcılarını necə əvəz etmək olar.

1) Cümlə bağlayıcıları as well as/instead of bağlayıcılardan istifadə edin. Bağlayıcı iki fikri birləşdirərək mürəkkəb cümləyə çevirmək üçün istifadə olunan "və", "amma" və s. kimi sözdür. "Lakin" və s. kimi cümlə bağlayıcılarından fərqli olaraq, bağlayıcı cümlənin əvvəlində istifadə oluna bilməz və orta nöqtədə, bir cümlənin sonunda və digər cümlənin əvvəlində gəlməlidir. Cümlə bağlayıcısından istifadə edən bir cüt cümlənin yerinə bağlayıcıdan istifadə etməklə, adətən, yenidən ifadə etmək mümkündür. Məsələn, "O, fransız dilini öyrəndi, lakin arvadı isə fizikanı – əslində "o, ingilis dilini, həyat yoldaşı isə fizika oxuyub" demək daha təbii ola bilər. Eynilə, "ingilis dili çətindir, buna görə də insan bunu məşq etmək üçün çox vaxt sərf etməlidir" deyə bilərik: "ingilis dili çətindir, ona görə də onu məşq etmək üçün çox vaxt sərf etmək lazımdır". Bunlar sadə nümunələrdir, lakin parafraza prinsipi başqa, daha mürəkkəb cümlələrə də şamil edilə bilər.

2) Ən azı bir neçə dəfə bağlayıcılardan istifadə etmək olar *and, but* kimi sözlər ilk başdan lüzumsuz görünə bilər, lakin yazı tərzini yüngülləşdirmə kömək edə bilər. Bu da öz növbəsində yazının daha az təmtəraqlı və formal səslənməsinə kömək edir. Hər halda, yazıda, bir şeyi bir şəkildə deməkdənsə, müxtəlif strukturlardan istifadə etmək çox faydalıdır.

3) Əgər hər hansı bir faydalı məqsədə xidmət etmirsə, bağlayıcı sözləri buraxmaq da faydalı ola bilər. Diskurs markerinin nə vaxt buraxılacağını bilmək dildən istifadənin incə aspektidir və daha çox təcrübə və daha geniş oxu ilə yaranır [8, s.78].

Bağlayıcı sözlər dilin sintaktik quruluşunda sadəcə köməkçi vasitə deyil, fikrin məntiqi bütövlüyünü təmin edən vacib vasitələrdir. Onlar mətndəki qarışıq cümlələri vahid bir məna mərkəzində birləşdirərək oxucunun mətni (diskursu, istənilən mövzulu yazını) düzgün alnamasına şərait yaradır. Bu vasitələr olmasa, danışıq natamam və əlaqəsiz görünər, bu da məlumatın ötürülməsində ciddi maneələr yarada bilər.

Nəticə etibarilə, bağlayıcı sözlərdən yerli-yerində istifadə etmək həm yazılı, həm də şifahi danışığın keyfiyyətini və akademik dürüstlüğünü yüksəldir.

İşin elmi yeniliyi. Bu məqalədə bağlayıcı sözlərin koheziv vasitə kimi xüsusiyyətləri araşdırılmışıdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatdan mətnə, diskursa dair aparılan araşdırmalarda, tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Elmi nəticəsi. Məqalənin elmi nəticəsi olaraq müasir dövrdə bağlayıcı sözlərin koheziv vasitə kimi rolunun əhəmiyyəti təsdiq olunur.

Ədəbiyyat

1. Baker, P. Key terms in discourse analysis / P.Baker, S.Ellece, – Bloomsbury Academic: Continuum, – 2013, – 240 p.
2. Chomsky, N. Language and Mind / N.Chomsky, – New York, Harcourt Brace Jovanovich, – 1972, –212 s.
3. Çobanlı, M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / M.Çobanlı, – Bakı: Təhsil, –2008, – 254 s.
4. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili / Ə.Dəmirçizadə, – Bakı: Maarif, II hissə, – 1985, –216 s.
5. Dijk van T.A.Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. – London/New York, Longman, – 1977, – 261 s.
6. Gledhill, C. The discourse function of collocation in research article // English for specific purposes, –2002. 19 (2), –p. 115-135.
7. Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M.A.K.Halliday, R.Hassan, –London: Longman, –1976.
8. Stubbs, M. Text and corpus analysis / M.Stubbs, – Oxford: Blackwell, – 1996, – 288 p.
9. Красных, В.В. Основы психолингвистики и теория коммуникации / В.В.Красных, – Москва: Гнозис, – 2001, – 270 с.

N.R.Bashirova

Connecting Words as a Cohesive Device

Summary

The article examines connecting words as cohesive devices.

It states that connecting words are not just auxiliary tools in the syntactic structure of the language, but crucial instruments that ensure the logical integrity of the thought. It is argued that they unify scattered sentences within a text into a single center of meaning, which directs the reader to understand the text correctly. The article emphasizes that without these tools, speech would seem incomplete and fragmented, leading to serious obstacles in the transmission of information.

Keywords: *word, connective, means, cohesive, connection, meaning*

Н.Р.Баширова

Связующие слова как средство когезии

Резюме

Статья рассматривает связующие слова как когезивное средство.

В статье пишется о том, что связующие слова – это не просто вспомогательные инструменты в синтаксической структуре языка, а важные инструменты, обеспечивающие логическую целостность мысли. В статье сообщается, что они соединяют смешанные предложения в тексте в единый смысловой центр, что позволяет читателю правильно понимать текст (дискурс, любую тему письма) и направляет его. В статье подчеркивается, что без этих инструментов речь казалась бы неполной и бессвязной, что может создать серьезные препятствия в передаче информации.

Ключевые слова: *слово, связующее слово, средство, связность, связь, смысл*

Rəyçi: filol.f.d. L.Ş.Əsədova

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

A.M.CAVADOVA
e-mail: Aysheni@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0006-8616-5165

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

10.62021/0026-0028.2026.3.035

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MULTİDİSSİPLİNAR DİLÇİLİYİN TERMİN AXTARIŞLARI (ƏNƏNƏVİ TERMİNLƏR)

Xülasə. *Müxtəlifsistemli dillərdə multidissiplinar dilçiliyin termin axtarışlarında əsas prinsiplərdən biri ənənəvi dilçilik və qeyri-dilçilik terminlərin "hibrid" təşkil etməsidir. Bunu şərtləndirən üç cəhət vardır ki, onlar müəyyən qanunauyğunluq və ya postulat halında ortaya çıxır: 1) dil haqqındakı əsl elm – sistem-struktur dilçilik meydana çıxana qədər o, müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənildiyinə görə əvvəldən ilkin "multidissiplinarlıq" imkanlarına malik olmuşdur; 2) həqiqi multidissiplinarlıqda dilçilik aparıcı mövqeyə keçmişdir; 3) anlayış-termin "hibridliy"i münasibətlərində dilçilik tədricən qeyri-dilçilik sahələri ilə hesablaşmalı, başqa sözlə, öz dominantlığını onlarla bölüşdürməli olmuşdur. Multidissiplinar dilçilik terminləri öz yaranma mənbəyi etibarilə beynəlmiləldir, müxtəlifsistemli dillər milli terminoloji aparatı həmin beynəlmiləl mənbə əsasında formalaşdırır.*

Açar sözlər*: termin, multudissiplinarlıq, hibridlik, terminologiya, dilçilik*

Multidissiplinar dilçilik terminləri məzmun-mahiyyətcə diferensial elmi terminlərdən onunla fərqlənir ki, burada müəyyən "hibridlik" mövcuddur. Həmin "hibridlik", ilk növbədə, iki və ya daha çox elmin ənənəvi terminlərinin olduğu kimi istifadəsindən, başqa sözlə, ilkin mərhələdə bu terminlərin heç bir "deformasiya"ya uğradılmadan alınaraq qarşılaşdırılmasından irəli gəlir. Lakin həmin qarşılaşdırılma özünün həm konkret, yaxud bilavasitə, həm də assosiativ, yaxud dolayısı ilə təzahürlərində çox keçmədən yeni terminoloji mənalar yaradır. Əlbəttə, heç vaxt düşünmək olmaz ki, qədim hind, yunan, yaxud ərəb dilçiliyindən bu günə qədər ənənəvi terminologiyada heç bir dəyişiklik olmamışdır. Hətta öz- özlüyündə də terminlər stabil qalmır, hər bir dilçilik məktəbi irəli sürdüyü ideyalarla ona müəyyən "çalarlar" əlavə etməklə bu və ya digər dərəcədə təkmilləşdirmə işi görür.

Etnolinqvistika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, linqvokulturologiya, linqvopolitologiya və s. kimi multidissiplinar dilçilik sahələrinin terminologiyası üzərindəki müşahidələr həmin sahələrin bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqli olmasına rəğmən iki terminoloji qat təklif edir: 1)ənənəvi terminlər; 2)yeni terminlər. Yeni terminlərin "hibrid" xarakterinə qarşı ənənəvi terminlərin ya dilçiliyə, ya da dilçiliklə "dialoq"a girən etnologiya, sosiologiya, psixologiya, kulturologiya, politologiya və s. elmlərə aid olmaqla "vahidliy"i, yaxud "bütövlüy"ü dayanır. Zahirən elə görünə bilər ki, əgər söhbət multidissiplinar dilçilikdən gedirsə, ənənəvi terminlərə xüsusi diqqət yetirməyin elə bir əhəmiyyəti yoxdur, çünki multidissiplinarlığın xarakteri onun elmi dövriyyəyə gətirdiyi yeni terminlərdə ifadə olunur. Lakin nəzərə alsaq ki, həmin yeni terminlər də multidissiplinar elm sahəsinin ayrı-ayrı qütblərində durmaqla yanaşı, hansısa elmi- nəzəri, yaxud elmi-praktik zərurət nəticəsində qarşılıqlı "dialoq"a ehtiyac duyan müstəqil elmlərin terminoloji arsenalından yaranmışdır, onda ənənəvi terminlərin də öz-özlüyündə yox, məhz multidissiplinar dilçilik mövqeyindən öyrənilməsi nəinki əhəmiyyətsiz deyil, əksinə, multidissiplinarlığın həm genezisini, həm də tipologiyasını anlamağa yardım edir. F. de Sössür "Kurs"un əvvəlində – dil haqqındakı elmin predmetini təyin etmək üçün çoxsaylı təhlillər, müqayisələr aparanda demişdi: "...Dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər

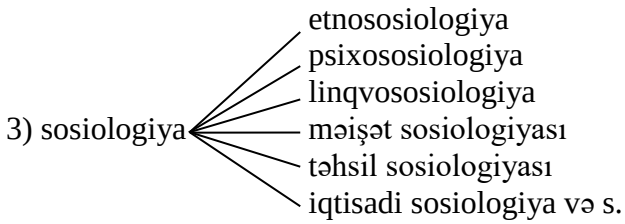
bir dil daşıyıcısında mövcud olmaqla nitq fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşıma qabiliyyətini təmin edir. Bötövlükdə, nitq fəaliyyəti müxtəliftərəfli və rəngarəngdir; ayrı- ayrı cəhətlərə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla, həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir; onu insanın həyat hadisələrinin heç bir müəyyən kateqoriyasına aid etmək olmaz, çünki burada bütövlük yaratmaq üsulu məlum deyil" [1, s. 20]. Sistem-struktur metodun təşəkkül tapdığı dövrdə dilin birbaşa əlaqədə olduğu sosioloji, fiziki, fizioloji, psixoloji və s. hadisələrdən bu cür təcrid edilməsi tamamilə təbii idi. Əgər belə bir təcridedilmə metodu işlənib hazırlanmasaydı, görünür, dil haqqındakı elmin təkamülü tarixində, müqayisəli- tarixi dövrdən sonrakı paradiqma təşəkkül tapmazdı. Ancaq orası da var ki, dilin birbaşa, yaxud dolayısı ilə əlaqədə olduğu hadisələrdən onun təcrid olunması gələcəkdə bu cür təcridolunmadan imtina edilərkən yeni metod və ya paradiqma sözügedən əlaqələri olduğu kimi bərpa eləməyə cəhd göstərəcəkdi. Bu zaman isə həmin ənənəvi anlayış və terminologiyanın ilk növbədə yada salınacağı heç bir şübhə doğurmur. Ona görə də multidissiplinar dilçiliyin termin axtarışlarından bəhs edərkən qəbul etdiyimiz ilk postulat, fikrimizcə, bundan ibarət olmalıdır: Multidissiplinar dilçiliyin hətta ayrı-ayrı elm sahələrinin adlarından başlayaraq əks olunduğu, yaxud istifadə etdiyi ənənəvi terminlər dil haqqındakı elm öz "yeganə və xalis obyekt"ini tapana, yəni sistem-struktur dilçilik yaranana qədər dili ən müxtəlif tərəflərdən izah edən dilçilərə tanış anlayışların ifadəsi idi. Belə bir məsələ maraq doğurmaya bilməz ki, bu və ya digər dildə uzun illər boyu qərarlaşmış, təbii ki, müxtəlif elmlərə mənsub terminologiya multidissiplinar araşdırmalar dövründə necə funksionallaşır, hansı milli və ya beynəlmiləl statuslarda təzahür edir. Bu suala düzgün cavab vermək üçün ilk növbədə Qərb elmi mühiti ilə məhdudlaşdırılan, təbii ki, əsasən, ingilis dilində yayılan terminologiyanı göz önünə gətirmək lazımdır. Beynəlmiləl səciyyə daşıyan ingilisdilli terminologiya bütün yerli (milli) dillərdə meydana çıxan terminlər üzrə, əgər belə demək mümkünsə, əsasdır. Heç bir milli dilin hər hansı elm sahəsi üzrə nəinki müstəqil, yaxud avtonom terminoloji sistemi ola bilməz, hətta beynəlmiləl status daşımayan hər hansı "milli" termin qloballaşan müasir dünyada istər-istəməz şübhə doğurur. Bu mənada Azərbaycan dilindəki sayı gündən-günə artan multidissiplinar dilçilik terminləri də, prinsip etibarilə ingilisdilli ekvivalentlərinin "hərfi tərcümə"sindən ibarətdir. Lakin bu "hərfi tərcümə" ən azı üç təsir altında, bir növ, yaradıcılıq, yaxud özünəməxsusluq imitasiyası nümayiş etdirir: 1) sovet dövründə rusdilli elmin hegemoniyasını qəbul etmiş, postsovet dövrünün ilk onilliklərində isə həmin hegemoniyadan uzaqlaşa bilməmiş Azərbaycan multidissiplinariyası ingilisdilli terminləri, bir qayda olaraq, rus dili vasitəsilə mənimsəməli olmuşdur; 2) rus dilinin terminoloji təcrübəsindən keçərək Azərbaycan dilinə qəbul olunmuş multidissiplinar dilçilik terminlərindən rus dilinə tərcümə edilənlər Azərbaycan dilinə də çevrilmiş, tərcümə edilməyənlər isə olduğu kimi saxlanılmışdır; məsələn: прямые речевые акты – vasitəsiz nitq aktları; косвенные речевые акты – vasitəli nitq aktları; дискурсивный акт – diskursiv akt və s. 3) son illər Azərbaycanda multidissiplinar araşdırmaların genişlənməsi, bir tərəfdən, rus dilinin bu sahələrdəki terminoloji təsirini aradan qaldırmış, digər tərəfdən Azərbaycan tədqiqatçılarının multidissiplinar termin yaradıcılığında fəallığını müəyyən qədər yüksəltmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyi üçün ənənəvi olan "vasitəsiz" və "vasitəli" terminləri bəzi ədəbiyyatlarda "birbaşa" və "dolayı" sözləri ilə əvəz olunur: birbaşa və dolayı nitq aktları [5, s.136].

Birinci postulatdan gələn prinsipləri rəhbər tutaraq deyə bilərik ki, multidissiplinar dilçiliyin ənənəvi terminologiyası onun yeni yaratdığı terminlərdən daha zəngin, daha fundamental olub ən müxtəlif sahələri əhatə edir. Bu terminlərin bir mühüm xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, multidissiplinar dilçiliyi məhz dil haqqındakı elm zəminində saxlamaqla müxtəlif sahələr üzrə təzahürlərin ənənəvi mehvərinin, orbitinin, yaxud dayaq nöqtəsinin nədən ibarət olduğunu göstərir. Bu zaman aparıcı anlayışlar linqvistik uklonludur, multidissiplinar "tərəf-müqabillər" – fiziki, bioloji, psixoloji, sosioloji və s. isə həm texniki, həm təbiətşünaslıq, həm də ictimai-humanitar elmləri əhatə edir. Bütün hallarda multidissiplinarlıq ənənəvi anlayış və

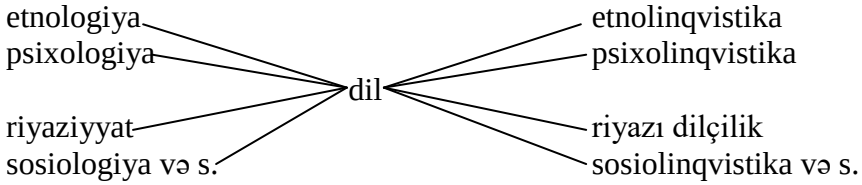
onların ifadəsi olan terminlərin interpretasiyasından gəlir. "Dilçilik problemləri" müəllifləri vaxtilə dilçilikdə özünü göstərən müxtəlif təmayülləri bir-birindən metodoloji keyfiyyətinə görə ayıra bilmədiklərinə, yaxud sovet dilçiliyi belə bir təsnifat- diferensiasiya üçün hazır olmadığına görə belə qərara gəlirdilər ki, "dilçiliyin bu qədər müxtəlif sahələrə bölünməsinə baxmayaraq demək lazımdır ki, "dil haqqında yalnız bir elm – ümumi dilçilik elmi vardır və bir-biri ilə əlaqədar olmayan müxtəlif dilçilik fənləri ola bilməz (L.V.Şerba)" [6, s. 4]. Azərbaycan dilçiliyinin də daxil olduğu sovet, eləcə də postsovet dilçiliyi, onun terminoloji sistemi və ya aparatı üçün səciyyəvidir ki, antroposentrik araşdırmaların geniş meydan almağa başladığı bir dövrdə ondan nəinki imtina edilir, hətta bu yeniliyi görməmək üçün tamamilə fərqli "dilemma" təklif edilirdi: "Müasir dilçilik son vaxtlara qədər strukturalistlərlə "ənənəçilər" arasında, yeni ideyalarla köhnə ideyalar arasında mübarizədən ibarət olmuşdur. Lakin məsələnin belə qoyuluşu birtərəfli olardı. Əkslik heç də "yeni" və "köhnə" biliklər arasında mövcud deyildir. Elm heç də "köhnə" və "yeni" anlayışların qarşılaşdırılması ilə inkişaf etməz, bəlkə, həqiqət və səhv anlayışlarını fərqləndirməklə inkişaf edər" [6, s. 17]. Lakin sovet dilçiliyinin dünyada gedən elmi tərəqqidən geri qalmaqla yanaşı, müəyyən mənada uğuru idi ki, multidissiplinarlığın "gələcəy"inə şübhə etməklərinə rəğmən, "keçmiş"ini müdafiə edirdilər. "Dilçilik problemləri" müəllifləri yazırlar: "Bəzi strukturalistlər "ənənəvi" anlayışını "geri qalmış", "zamanla ayaqlaşmayan", "köhnəlmiş" və s. anlayışlarla eyniləşdirirlər. Lakin əslində bu görüş yanlışdır. Ənənəvi dilçiliyin özü heç zaman yekcins olmamışdır" [6, s. 19]. Müəlliflər tamamilə doğru olan bu mövqeyi sovet dövrü üçün səciyyəvi olan idealizm-materializm "münaqişə"sinə gətirib çıxarırlar, ancaq nəticə etibarilə haqlıdırlar ki, "dilçilikdə köhnə ilə yeninin sintezi, birləşdirilməsi nəinki mümkündür, hətta zəruridir. Ən yeni metodların yaxşıları ilə ənənəvi dilçiliyin ən yaxşı metodlarını birləşdirmək əsasında dilçiliyin gələcək inkişafı təmin edilə bilər" [6, s. 19]. Multidissiplinarlıq müxtəlif elmlərin, yaxud onların sahələrinin eyni səviyyə və ya hüquqda əlaqələnməsi, birləşməsi deyil, bu münasibətdə hansısa birinin dominantlığı vardır. Məsələn, etnolinqvistika mahiyyətcə linqvistik bir multikulturoloji fəndir. Bu prinsip eynilə "üçpilləli" etnososilinqvistikaya da aiddir. Sözügedən multidissiplinarlığın etnologiya, yaxud etnosşünaslıq, geniş elmi baxış bucağından tarixşünaslıq səciyyəli olması da mümkündür. Həmin halda biz, aydınlıq naminə, termini dəyişməli və onu "linqvoetnologiya" adlandırmalı olacağıq. Görünür, multidissiplinarlıqda əsas elmin adının ikinci, yaxud "üçpilləli" vəziyyətdə üçüncü yerdə gəlməsi terminoloji tələbdir. Bununla belə həmin tələbə və ya qaydaya uyğun olmayan ənənə də vardır; məsələn, prinsip etibarilə, dilçilərin məşğul olduqları linqvopoetika, linqvokulturologiya, linqvopolitika və s. Fikrimizcə, bunun səbəbi daha çox adın səslənmə effektivliyində, yaxud rahatlığındadır, halbuki onlar, müvafiq olaraq, poelinqvistika (müq. et: poetexnologiya), kulturolinqvistika, politikolinqvistika kimi də adlandırıla bilər. Multidissiplinar terminologiyada aparıcı elmin adının axırda gəlməsi hər nə qədər zahirən texniki bir hadisədirsə, bu cür texnikilikdə kifayət qədər əsaslı, əgər belə demək mümkünsə, semiotik xarakterli bir məntiq də yox deyil. Nümunə üçün üç elm ətrafında yaranmış multidissiplinar sahə təzahürlərini sxematik olaraq göstərək:

1) linqvistika
- etnolinqvistika
- psixolinqvistika
- sosiolinqvistika
- kulturolinqvistika
- mifolinqvistika və s.

2) psixologiya
- etnopsixologiya
- linqvopsixologiya
- sosiopsixologiya
- hüquqi psixologiya
- dini psixologiya və s.

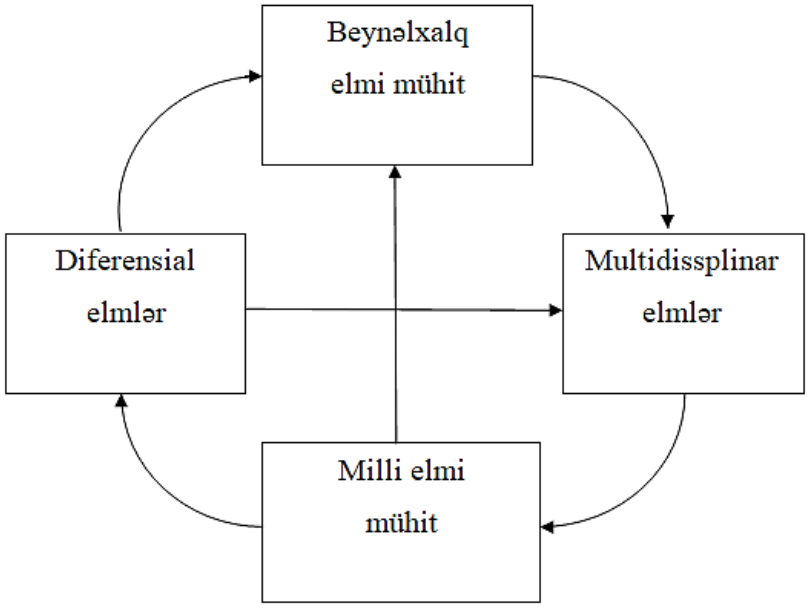

Beləliklə, multidissiplinar dilçiliyi mövzu, anlayış və terminlərin ideya- məzmunu baxımından izah edən, bütövlükdə onun nəzəri mahiyyətini aşkarlayan ikinci bir postulat meydana çıxır: Multidissiplinar dilçilik müxtəlif elmlərin qovuşağında yerləşsə də, mahiyyət etibarilə, dilçilik elmi olduğundan hər bir multidissplinar təzahürdə (psixolinqvistika, sosiolinqvistika, mifolinqvistika, teolinqvistika və s.) aparıcı mövqe linqvistikaya mənsubdur. Müşahidələr, eləcə də analitik təhlillər göstərir ki, multidissiplinar dilçilikdə dil haqqındakı elmin aparıcılığı yalnız mövzu və problemlərdə, yaxud anlayış və termin aparatında yox, bütövlükdə fəlsəfi-metodoloji məzmunda, başqa sözlə, irəli sürülən mülahizələrin, çıxarılan əqli nəticələrin tarixən formalaşmış dilçilik müddəalarına əsaslanmasında gerçəkləşir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, burada bir-birini tamamlayan iki məqam vardır: birincisi odur ki, dil haqqında mülahizələr irəli sürən müxtəlif elmlər multidissiplinarlığa qədərki dövrdə müstəqil olsalar da, dilçilik öz obyektinə və ya predmetinə sahib çıxandan sonra bu elmin məhvərinə düşdülər. Bunu sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə göstərmək mümkündür:

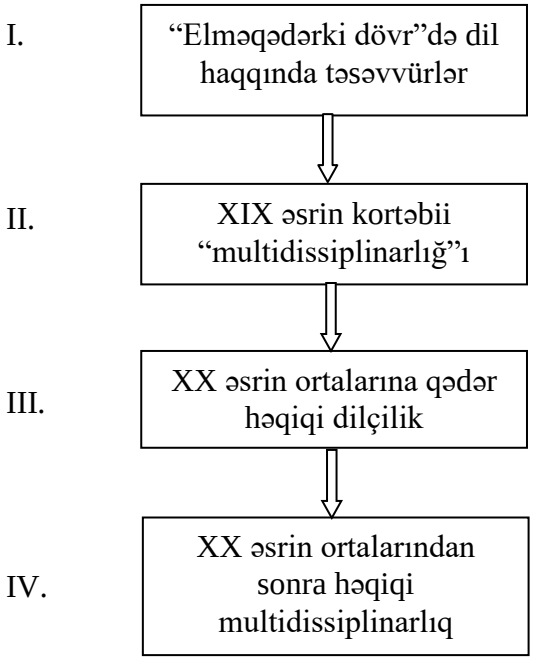
Yəni müxtəlif elmlərin dili öyrənməsi, yaxud dilə marağı elmi təfəkkür tarixində bir, multidissiplinar dilçiliyin dili öyrənməsi isə başqa bir təkamül paradiqmasının səlahiyyətindədir, ancaq düşünmək olmaz ki, onlar bir-birindən tanınmaz dərəcədə ayrılmışdır. Nəinki müqayisəli-tarixi, hətta sistem-struktur dilçilik araşdırmalarının geniş yayıldığı dövrlərdə də dilə müxtəlif elmlərin marağı davam etmişdir. Antroposentrizm isə bu maraqların həm dilçilik, həm də digər maraqlı elmlər zəminində inteqrasiyasını tələb etdiyi bir dövrdə dominantlıq məsələsi bir xeyli də funksional şəkil alır. O mənada ki, antroposentrizm müxtəlif sistemli dillərin elmi üslubuna inteqrativ təsir göstərir. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması, informasiya-kommunikasiya münasibətlərinin, texnologiyalarının, sıxlaşıb insan-cəmiyyət rabitəsini intensivləşdirməsi vaxtilə bu və ya digər elmin səlahiyyətində olan anlayış və terminləri ümumən elmi təfəkkürün ixtiyarına verir. Elmdaxili və elmlərarası əlaqələr o qədər geniş miqyas alır ki, bir terminin nəinki ümumiyyətlə, hətta az-çox hansı elmə aid olduğunu göstərmək belə çətinləşir. Ancaq intellektual-mədəni həyatın beynəlmiləlləşməsi nəticəsində termin yaradıcılığının get-gedə daha çox fövqəlmilli xarakter alması bu cür inteqrasiyanın kifayət qədər rahat idarə olunmasına gətirib çıxarır. Müxtəlifsistemli dillərə məxsus multidissiplinar terminlər eyni bir mənbədən – əsasən, ingilis dilinin təmsil etdiyi beynəlmiləl-inteqrativ mərkəzdən yayılır, onların "milli", yaxud yerli qarşılıqları isə bu və ya digər dilin ənənəvi terminoloji imkanlarına istinadən təklif olunur. Multidissiplinar dilçiliyin termin axtarışlarında ənənəvi və yeni "mərhələlər"i qarşılaşdırmaq daha çox nəzəri olaraq təsəvvür edilir, lakin bu ənənəvilik və yenilik təəssüratlarını konkret dil faktlarının təzahüründə də müşahidə etmək mümkündür. Həmin terminlər iki yerə bölünür: 1)dilçilik terminləri və 2)dil haqqındakı elmlə multidissiplinar əlaqə və münasibətdə olan elmlərin (fizika, biologiya, psixologiya və s.) terminləri.

Əlbəttə, dilçiliyin bütün terminləri onunla əlaqə və münasibətdə olan elmlərin bütün terminləri ilə mexaniki kontakta girmir. Burada əsaslana biləcəyimiz əsas qanunauyğunluq yenə də bir təbiət, cəmiyyət və ruh (psixika) hadisəsi olaraq dilin çoxtərəfliliyindən irəli gəlir. Belə ki, dilçilik məhz dilin ayrı-ayrı tərəflərinin daha təfsilatı ilə öyrənilməsi üçün müxtəlif elmlərlə əməkdaşlığa cəhd göstərir. O da təbiidir ki, həmin müxtəlif elmlər də yalnız bilavasitə, yaxud dolayısı ilə dillə bağlı məlumatları, elmi-nəzəri qənaətləri ilə həmin əməkdaşlıqda iştirak edir. Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, məsələn, dilçi- riyaziyyatçı, dilçi-fizik, dilçi-bioloq, dilçi-sosioloq, dilçi-politoloq və s. mütəxəssis tiplərində kadr sifarişi, demək olar ki, həmişə dil haqqındakı elmin tələblərindən irəli gəldiyinə görə multidissiplinar dilçilik terminologiyasında da aparıcı rol dilçiliyə məxsusdur. Yəni dil haqqındakı elm multidissiplinar sahələrə öz ənənəvi terminlərindən istifadə edərək daxil olmaqla yanaşı, əməkdaşlıq elədiyi müvafiq elmlərin terminologiyasını da özü seçir. Doğrudur, bu seçim heç də həmişə qarşı tərəfin terminoloji maraqlarını, yaxud təcrübəsini adekvat əks etdirmir, hətta bəzi hallarda müəyyən təhriflərə gətirib çıxarır, lakin hər hansı vəziyyətdə nəzərə alınmalıdır ki, multidissiplinar dilçilik mülahizələri bir riyaziyyatçının, fizikin, bioloqun və s. yox, məhz bir dilçinin interpretasiyalarıdır. Elmlərin inteqrasiyasının həm üfiqi, həm də şaquli istiqamətlərdə inteqrasiya prosesinin gücləndiyi bizim dövrdə, bir tərəfdən, eyni bir milli dildə yaranan elmlər arasında multidissiplinar münasibətlər sıxlaşdığı kimi, hər bir milli dillərin elmi üslub terminologiyası "beynəlxalq standartlar"a yaxınlaşır. Bunu sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə təsəvvür etmək olar:

Həmin münasibətlərin nə dərəcədə bütöv bir sistem təşkil etdiyini söyləmək çətindir, lakin sxemdən də göründüyü kimi, burada nəzərə alınmaması mümkün olmayan aydın simmetriya mövcuddur. Həmin simmetriya isə, müəyyən çevrə, yaxud dövrilik təəssüratı yaratmaqla özünün təsadüfi olmadığını bir daha təsdiq edir. Multidissiplinar dilçilik hər nə qədər dilçilik elminin nəzarəti altında olsa da, həmhüdud elmlərin maraqları ilə hesablaşmalı olduğu üçün ümumi antroposentrik paradiqmanın metodoloji tələbləri naminə müəyyən güzəştlərə getməlidir. Fikrimizcə, burada söhbət antroposentrizm dövründə dil haqqındakı elmin hansısa elmi təfəkkür texnologiyası qarşısında rəqabətə dözməyib aradan çıxmasından getmir, ondan gedir ki, müqayisəli-tarixi və sistem-struktur təkamül paradiqmalarından keçmiş dilçilik yenidən "elməqədərki" dövrün "multidissiplinarlığ"ına qayıdır. Yəni XIX əsrin əvvəllərinə qədər də dil haqqındakı elm digər elmlərlə o dərəcədə sıx bağlı idi ki, onun bu və ya digər dərəcədə

müstəqil mövcudluğu barədə təsəvvür belə yox idi. Dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edənə qədər keçdiyi üç inkişaf mərhələsində [1, s. 10] təbii bir "multidissiplinarlıq"la əhatə olunmuş, yalnız V.fon Humboldtun "İnkişaflarının müxtəlif dövrlərinə tətbiq edilməklə dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında" (1820) məruzəsindəki ideyaların meydana çıxmasından sonra dili ayrıca öyrənmək ehtiyacı yaranmışdır [4]. Müxtəlif dilçilik məktəblərinin təqdim etdiyi ikinci "multidissiplinarlığ"ın mahiyyəti, əslində, birincidən ayrılmağın xüsusi yolu idi. Bu zaman dil 1)fəlsəfi, 2)naturalist, 3)psixoloji, 4) estetik və s. istiqamətlərdə öyrənilmişdi [3, s. 24-52]. Beləliklə, dil haqqındakı elm psevdo multidissplinarlıqdan həqiqi dissiplinarlığa gələnə qədər çox mürəkkəb bir yol keçdiyindən digər elmlərlə "konkurensiya"sı sadəcə qaçılmaz deyil, həm də onun antroposentrik paradiqmadakı mövqeyinin dialektikasını müəyyən edəcək bir səviyyədədir. Bunu sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

Həmin mərhələlər, əslində, multidissiplinar dilçiliyin psevdo, yaxud kvazi formadan həqiqi formaya keçidini əks etdirir. Bu prosesdə istər bilavasitə dilçilik, istərsə də ümumi dili öyrənməkdə onunla əməkdaşlıq edən elmlərin müvafiq anlayışları, texnologiyası mərhələdən mərhələyə dəyişir. Lakin sözügedən dəyişmələr çox hallarda implissit (gizli) getdiyindən biz hər mərhələnin anlayışlar və terminologiya sistemini elə də asanlıqla bərpa etmək imkanlarına malik deyilik.

"Dilçiliyin tənəzzülü" [2, s. 36] həm də o deməkdir ki, dil haqqındakı elm multidissiplinarlıq dövründə hər nə qədər dominant olduğu bütöv bir "sfera" yaratmağa nail olsa da, ümumi elmi təkamül prosesinin danılmaz epoxası olan antroposentrik paradiqma onun qarşısına elə "alternativlər" çıxarır ki, ənənəvi dilçilik anlayışlarının "redaktə"sini tələb edir. Beləliklə, multidissiplinar dilçiliyin termin axtarışlarını səciyyələndirən üçüncü postulata gəlib çıxırıq ki, bu eyni zamanda multidissiplinarlığın özünün də nəzəri-metodoloji mahiyyətinə işıq salır:

Multidissiplinar dilçilik kontakta girdiyi müvafiq elmlərlə anlayış-termin münasibətlərində yalnız dominant yox, həm də konqruent mövqedədir. Bu isə o deməkdir ki, həm təbiət, həm texniki, həm də ictimai-humanitar elmlərin ideya-mövzu və anlayış-terminologiya sistmi özlərinin çoxsaylı multidissiplinar sferaları ilə multidissiplinar dilçiliyi onun müdafiə oluna biləcəyi hüdudlara qədər daim sıxışdırır. Nəticə etibarilə, dil haqqındakı elm kontaktda olduğu qeyri-dilçilik sahələri vasitəsilə müxtəlif (təbiət, texniki, ictimai-humanitar) elmlərin anlayış-terminologiya təsirinə məruz qalır. Burada, əlbəttə, ümumiyyətlə dil haqqındakı elmin ənənəvi predmeti sayılan, əslində isə, bir çox elmlərin müdaxiləsinə get-gedə daha açıq olan dilin

fenomenologiyası, sözün geniş mənasında təbiəti də əhəmiyyətli rol oynayır. Ənənəvi multidissiplinar dilçilik terminlərinin Azərbaycan dilçiliyi məkanındakı funksional yerini, imkanlarını və nəticə etibarilə, linqvointellektual effektivliyini göstərmək üçün Azərbaycanda kifayət qədər nüfuzlu bir nəşrin – müəlliflər kollektivinin hazırladığı "Dilçilik problemləri" kitabının müvafiq fəsillərini nəzərdən keçirəcəyik:

I. Etnolinqvistika: xalq, adət və ənənə, mədəniyyət, antropologiya, konkret anlayış, mücərrəd anlayış, sözlər və anlayışlar, adlandırma, dilin "dünya modeli", dilin "dünya mənzərəsi", ana dili dünyası, sözlər dünyası, "söz əsarəti", dünyanı dillə "modelləşdirmək" [6, s. 232-243] və s.

II. Sosioloji dilçilik: sosiolinqvistika, dil quruculuğu, xalq, millət, ictimai sinif, sosial dialekt, dilin ictimai funksiyaları, ayrıcı funksiya, birləşdirici funksiya, dil birliyi, millətlərarası ünsiyyət, tayfa dili, xalq dili, milli dil, dil və mədəniyyət, leksik internasionalizm, dil siyasəti, dövlət dili, dildə proqnozlaşdırma [6, s. 244-267] və s.

III. Psixolinqvistika: psixi proseslər, uşağın dili mənimsəməsi, anadangəlmə qabiliyyət, nitq qabiliyyəti, danışan və qavrayan, nitqin törəmə mexanizmi, anlam səviyyəsi və ya dərindəki semantik səviyyə, daxili dil, anlam və məna, təfəkkür qanunları, məna intiqalları (məna köçürmələri), nitq davranışları, neyrolinqvistika [6, s. 267-287] və s.

IV. Paralinqvistika: sözsüz ünsiyyət (qeyri-verbal kommunikasiya), qeyri-dil ünsiyyət vasitələri, jest, pantomima, bioloji səciyyə, fonasiya əlamətləri, fərdi-fiziki əlamətlər, bədən hərəkətləri, mimika, işarə jestləri, təsviri jestlər, simvolik jestlər [6, s. 287-307] və s.

Nəticə. Multidissiplinar dilçilik termin axtarışlarında ilk növbədə istər dilçiliyin, istərsə də dili öyrənən elmlərin ənənəvi anlayış və terminlərinə əsaslanır. Anlayış kimi termin də beynəlxalq dil (ingilis dili) mənbəyindən təqdim olunur, digər dillər (rus, Azərbaycan və s.) onların ya milli ekvivalentlərini tapır, ya da necə varsa o cür işlətməklə, əgər belə demək mümkünsə, alınma ənənəsi yaradır. Nəticə etibarilə, elmi üslubda, məsələn, "dünya modeli", "ayrıcı funksiya", "nitqin törəmə mexanizmi", "qeyri-verbal kommunikasiya" və s. müxtəlifsistemli dillərin materiallarından əmələ gəlsə də, hər hansı milli elm, o cümlədən dilçilik mühitində üzvi vəhdət nümayiş etdirərək bu və ya digər multidissiplinar anlayışı kifayət qədər dəqiq işarələyir.

Elmi yenilik. Məqalədə multidissiplinar dilçiliyin terminoloji sistemində ənənəvi dilçilik və qeyri-dilçilik terminlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilk dəfə olaraq üç əsas postulat əsasında nəzəri cəhətdən sistemləşdirilmiş, onların "hibrid" xarakteri əsaslandırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri multidissiplinar dilçilik terminologiyasının sistemləşdirilməsi, termin yaradıcılığı və ali məktəblərdə dilçilik fənlərinin tədrisində tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Sössür, F. Ümumi dilçilik / F.Sössür, –Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, – 2018, – 356 s.
2. Cəfərov, N. Ümumi dilçilik / N.Cəfərov, – Bakı: Təhsil, – 2020, – 144 s.
3. Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, – 280 s.
4. Humboldt, V. Məqalələr və fraqmentlər / V.Humboldt, – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, – 132 s.
5. Əbdülrəhimov, E. Linqvistik praqmatika / E.Əbdülrəhimov, – Bakı: Elm və təhsil, – 2014, – 216 s.
6. Adilov, M. Dilçilik problemləri / M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, – Bakı: Elm, – 2019, – 404 s.

A.M.Javadova

Terminological Research in Multidisciplinary Linguistics Across Typologically Different Languages (Traditional Terms)

Summary

One of the main principles of terminological research in multidisciplinary linguistics across typologically different languages is the formation of "hybrid" terms combining traditional linguistic and

non-linguistic terminology. This phenomenon is determined by three factors that can be regarded as a regularity or a postulate: 1) before the emergence of linguistics as a genuine science, namely structural-systemic linguistics, language had been studied by various disciplines, which initially provided opportunities for primary "multidisciplinarity"; 2) within genuine multidisciplinarity, linguistics assumed a leading position; 3) in the context of conceptual and terminological "hybridity," linguistics gradually had to take non-linguistic fields into account and, in other words, share its dominant status with them. The terminology of multidisciplinary linguistics is international in its origin, while typologically different languages develop their national terminological systems on the basis of this international source.

***Keywords**: term, multidisciplinarity, hybridity, terminology, linguistics*

А.М.Джавадова

Терминологические поиски мультидисциплинарной лингвистики в разносистемных языках (традиционные термины)

Резюме

Одним из основных принципов терминологического поиска в мультидисциплинарной лингвистике разносистемных языков является формирование «гибридных» терминов на основе традиционных лингвистических и нелингвистических терминов. Это обусловлено тремя факторами, которые выступают в качестве определённой закономерности: 1) до возникновения подлинной науки о языке – системно-структурной лингвистики – язык изучался различными науками, что изначально обеспечило ему возможности первичной «мультидисциплинарности»; 2) в условиях подлинной мультидисциплинарности лингвистика заняла ведущие позиции; 3) в отношениях концептуально-терминологической «гибридности» лингвистика постепенно стала учитывать нелингвистические области знания, иными словами, была вынуждена разделить с ними своё доминирующее положение. Термины мультидисциплинарной лингвистики по своему происхождению являются интернациональными, а разносистемные языки формируют свой национальный терминологический аппарат на основе этого интернационального источника.

***Ключевые слова**: термин, мультидисциплинарность, гибридность, терминология, языкознание*

Rəyçi: f.f.d. P.İ.Paşayeva

Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2026

K.A.CƏFƏROVA
filologiya elmləri doktoru
e-mail:kamacafarova_adu@mail.ru
:https://orcid.org/0000-0002-6443-7282

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.043

DİL ƏLAQƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ BİLİNQVİZMİN STRUKTURU VƏ PROSESİ

Xülasə. *Dil əlaqələri müasir qloballaşma şəraitində dillərin qarşılıqlı təsirini və bu təsirin nəticələrini öyrənən mühüm dilçilik sahələrindən biridir. Bu proses bilinqvizmin formalaşması üçün əsas şərtlər yaradır. Dil əlaqələri nəticəsində ikidilli fərdin dil sistemində interferensiya, kod keçidi kimi hadisələr müşahidə olunur. Bilinqvizmin strukturu isə dilə yiyələnmə səviyyəsi, dominant və subdominant dillərin mövcudluğu, eləcə də dillərin funksional bölgüsü ilə müəyyən edilir.*
Məqalənin əsas məqsədi dil əlaqələri şəraitində bilinqvizmin struktur xüsusiyyətlərini və onun formalaşma prosesini elmi şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqat bilinqvizmin yaranmasına təsir edən sosial-linqvistik amilləri, dillərarası qarşılıqlı təsir mexanizmlərini, həmçinin ikidilli fərdin dil sistemində baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir.

Açar sözlər: *dil əlaqələri, bilinqvizm, kod keçidi, sosial-linqvistik amillər, dil strukturu*

Giriş

Dil əlaqələri problemi son dövrlərdə getdikcə daha aktual xarakter alır. Qloballaşma prosesi dünya birliyində həm müsbət (məsələn, ümumi tərəqqinin sürətlənməsi), həm də milli mədəniyyət baxımından mənfi (milli-mədəni dəyərlərin itirilməsi, unifikasiya meyillərinin güclənməsi və s.) nəticələr doğurur. Bu prosesin əsas səbəbi ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə qarşılıqlı təsirin intensivləşməsi olub, bu da dillərin qaçılmaz kontaktına gətirib çıxarır.

Dillərin qarşılıqlı təması onların struktur və funksional dəyişikliklərinə səbəb olur və bu proses dilin "mutasiyası" kimi səciyyələndirilir. Sözügedən dəyişikliklər nəticəsində həm yeni dil formaları yaranır, həm də mövcud dillərin bir qismi tədricən istifadədən çıxaraq yox olur. 1999-2009-cu illərdə UNESCO-nun baş direktoru olmuş Koiçiro Matsuuranın Beynəlxalq Ana Dili günü münasibətilə çıxışında qeyd etdiyi kimi, dünyada yaşayan dillərin sayı orta hesabla hər iki həftədə bir dil azalır.

Qloballaşma şəraitində ünsiyyət modellərinin sadələşməsi, universallaşma meyillərinin güclənməsi və milli identikliyin zəifləməsi dil əlaqələrinin əsas nəticələri kimi çıxış edir. Dil dəyişikliklərinin istiqaməti, intensivliyi və nəticələri, o cümlədən dillərdən birinin sıradan çıxması ehtimalı, əsasən sosial-tarixi amillərlə şərtlənir [10 s.11]. Xüsusilə, daha güclü dil mühiti ilə təmasda olan və sosial baxımdan zəif mövqedə yerləşən dillər daha yüksək risk qrupuna daxildir.

Dil əlaqələri kontekstində bilinqvizm və etnoslararası dillərin qarşılıqlı təsiri

Dil əlaqələrinin tədqiqi dilçiliyin müxtəlif sahələrinin, eləcə də ona yaxın elmi istiqamətlərin maraq dairəsinə daxildir. Bəzi tədqiqatçılar isə bu sahəni müstəqil elmi istiqamət kimi qiymətləndirirlər. XX əsrin ortalarında fransız dilçisi Andre Martine tərəfindən "dil əlaqələri" termininin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi terminoloji baxımdan mühüm dönüş nöqtəsi olmuş, bu termin əvvəl istifadə olunan "dillərin qarışması" anlayışını əvəz etmişdir. Bununla belə, dil əlaqələri nəzəriyyəsinin əsasını qoyan alim kimi amerikalı dilçi Uriel Vaynrayx qəbul

edilir. Onun 1953-cü ildə nəşr olunmuş "Languages in Contact" adlı monoqrafiyası və sonrakı tədqiqatları bu sahənin nəzəri-metodoloji əsaslarını formalaşdırmışdır.

Son onilliklərdə dil əlaqələri probleminə elmi maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu fenomen hələ antik dövrlərdən etibarən öyrənilmiş və şərh edilmişdir, müasir dövrədək isə vahid terminoloji sistem formalaşmamış, müxtəlif nəzəri yanaşmalar və təsvir üsulları paralel şəkildə mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Bu vəziyyət göstərir ki, dil əlaqələri sahəsi həm mövcud elmi biliklərin sistemləşdirilməsi, həm də müasir polikultural dil mühitində aktual olan yeni amillərin kompleks şəkildə öyrənilməsi baxımından əlavə və dərin tədqiqatlar tələb edir. Bu baxımdan dil əlaqələrinin mahiyyətinin düzgün anlaşılması üçün onun konseptual çərçivəsinin dəqiqləşdirilməsi və əsas terminoloji vahidlərin elmi şəkildə müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

"Dil əlaqəsi" termini iki və ya daha çox dilin qarşılıqlı təsiri nəticəsində həmin dillərdən birinin və ya bir neçəsinin strukturuna və lüğət tərkibinə təsir göstərən proses kimi müəyyənləşdirilir. Bu təsir dilin müxtəlif səviyyələrində – fonetik, leksik, qrammatik və semantik sistemlərində özünü göstərə bilər və nəticədə dil vahidlərində dəyişikliklərə səbəb olur .

Dil əlaqələrinin yaranması və inkişafı müəyyən sosial amillərlə şərtlənir. Bu amillər sırasında iqtisadi, siyasi, dini faktorlar və dilin sosial prestiji xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunan faktorlar dillər arasındakı qarşılıqlı təsirin intensivliyini, istiqamətini və nəticələrini müəyyən edir. Xüsusilə, yüksək prestijə malik olan dil adətən daha güclü təsir göstərən tərəf kimi çıxış edir [1, s.340].

Dil əlaqələrinin dərəcəsi və sərhədləri, əsasən, cəmiyyət tərəfindən müəyyən olunur. Bu baxımdan dillər arasındakı münasibətlər, onların mənimsənilmə ardıcıllığı və hər bir dilin sosial statusu dil əlaqəsinə daxil olan fərdlərin əksəriyyəti üçün oxşar xarakter daşıyır. Beləliklə, dil əlaqələri yalnız fərdi deyil, eyni zamanda sosial-linqvistik səciyyə daşıyan mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirilir. Bu sosial şərtlənmə dil əlaqələrinin konkret etnik mühitlərdə necə reallaşdığını və müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsirinin hansı formada baş verdiyini anlamaq üçün əsas nəzəri baza rolunu oynayır.

Etnoslararası qarşılıqlı təsirin öyrənilməsi dil əlaqələri çərçivəsində mühüm elmi istiqamətlərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan, müəyyən bir etnosun dilinin başqa bir dil mühiti daxilində dominant mövqe qazanaraq inkişaf etməsi xüsusi maraq doğurur. Belə tarixi nümunələrdən biri kimi, orta əsrlərdə İngiltərədə fransız dilinin yayılması və dominant mövqe qazanması göstərilə bilər. Xüsusilə Norman işğalından sonra fransız dili İngiltərədə uzun müddət hakim sinfin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir.

İngiltərədə fransız dilinin mövqeyi tarixi-siyasi proseslərin nəticəsi kimi formalaşmışdır. Norman mənşəli aristokratiyanın hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkənin idarəetmə sistemi, hüquq sahəsi və saray mədəniyyəti fransız dilinin təsiri altına düşmüşdür. İlkin mərhələdə cəmiyyət daxilində dil baxımından kəskin sosial diferensiasiya mövcud idi: hakim təbəqə və saray əyanları fransız dilində danışır, yerli əhali isə əsasən qədim ingilis (Old English) dilindən istifadə edirdi. Bu vəziyyət cəmiyyətdə diglossiya şəraitinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır [6, s.124].

Sonrakı dövrlərdə isə bu iki dil arasında intensiv təmas yaranmış və nəticədə genişmiqyaslı dillərarası interferensiya müşahidə olunmuşdur. Fransız dili, xüsusilə leksik səviyyədə ingilis dilinə güclü təsir göstərmişdir. İdarəetmə, hüquq, mədəniyyət və gündəlik həyatla bağlı çoxsaylı terminlər fransız mənşəli olmuşdur. Məsələn:

– "court", "judge", "government" (idarəçilik və hüquq sahəsi)

– "beauty", "fashion", "dinner" (mədəniyyət və gündəlik həyat)

Bu sözlər müasir ingilis dilində də aktiv şəkildə işlənməkdədir və həmin tarixi dil əlaqələrinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Bu dil mühitində bilinqvizm geniş yayılmışdı. Xüsusilə şəhər mühitində və sosial baxımdan yüksəlmək istəyən fərdlər həm fransız, həm də ingilis dillərindən istifadə edirdilər.

Qeyd olunduğu kimi, fransız dili rəsmi, hüquqi və aristokratik sahələrdə dominant mövqeyə malik idi, ingilis dili isə daha çox kənd əhalisi və aşağı sosial təbəqələr arasında gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi qalırdı.

Nəsillərarası dəyişikliklər bu dil vəziyyətinin transformasiyasında mühüm rol oynamışdır. Zaman keçdikcə fransız və ingilis dilləri arasında sərhədlər zəifləməyə başlamış, xüsusilə qarışıq nikahlar və sosial inteqrasiya nəticəsində dil istifadəsində dəyişikliklər baş vermişdir. Bu proses nəticəsində kod keçidi və qarışıq dil elementlərinin istifadəsi də müşahidə olunurdu. Məsələn, orta əsr mətnlərində və şifahi nitqdə həm ingilis, həm də fransız elementlərinin eyni cümlədə işlənməsi halları qeydə alınmışdır.

Bundan əlavə, təhsil sistemi, inzibati strukturlar və hüquqi institutlar fransız dilinin uzun müddət qorunub saxlanmasına şərait yaratmışdır. Lakin zaman keçdikcə ingilis dili güclənmiş və xüsusilə Yüzillik müharibədən sonra milli identiklik faktorunun artması ilə fransız dilinin mövqeyi zəifləməyə başlamışdır.

Nəticə etibarilə, orta əsr İngiltərəsində fransız və ingilis dilləri arasında qarşılıqlı təsir nəticəsində kompleks sosial-linqvistik mühit formalaşmışdır. Bu mühitdə fransız dili müəyyən dövrdə dominant dil kimi çıxış etsə də, uzunmüddətli perspektivdə ingilis dili ilə qarşılıqlı təsir nəticəsində öz mövqeyini itirmiş və ingilis dilinin leksik və struktur inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

İkidillilərin dil davranışı və onu şərtləndirən sosial-linqvistik amillər

İkidillilərin dil davranışı müasir çoxdilli cəmiyyətlərdə xüsusi elmi maraq doğuran sosial-linqvistik fenomen kimi çıxış edir. Bu davranış fərdin iki və ya daha çox dili gündəlik kommunikasiya prosesində seçməsi, dəyişməsi və funksional şəkildə istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Dil davranışının formalaşmasına təsir edən əsas amillər sırasında sosial mühit, təhsil səviyyəsi, ailə strukturu, yaş, peşə fəaliyyəti və dil siyasəti kimi ekstralinqvistik faktorlar mühüm yer tutur. Ümumiləşdirilmiş yanaşmaya əsasən, bilinqvizm fərdin iki dili mənimsəməsi və kommunikativ situasiyadan asılı olaraq həmin dillər arasında sistemli keçid etməsi kimi müəyyən edilir.

Bilinqvizmin təhlili zamanı dilə yiyələnmə səviyyəsi, bilinqvizmin növü (sosial və ya tədris mənşəli), istifadə intensivliyi (birincili və ya ikincili) kimi meyarlar nəzərə alınır. Eyni zamanda, "birinci dil" və "dominant dil", eləcə də "ikinci dil" və "subdominant (resessiv) dil" anlayışlarının fərqləndirilməsi zəruridir. Bu terminoloji fərqləndirmə ikidilli fərdin dil kompetensiyasının və dillərarası funksional münasibətlərin daha dəqiq elmi təhlilinə imkan yaradır [3, s.22].

Bilinqvizm ikinci dilə yiyələnmə səviyyəsinə və istifadə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif formalara ayrılır. Bu prosesdə dillərdən birinin dominant olması o dilin daha yüksək səviyyədə mənimsənilməsi və daha geniş ünsiyyət sahələrində istifadə olunması ilə xarakterizə olunur. Qeyd olunduğu kimi, tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bu iki dil arasında dominantlıq münasibətləri dəyişkən xarakter daşıyırdı. Bu dəyişikliklər sosial-siyasi amillər və dil siyasəti ilə sıx bağlı olmuşdur.

Məhz bu cür dəyişkən dil münasibətləri yalnız ictimai səviyyədə deyil, eyni zamanda fərdi səviyyədə də öz əksini tapırdı. Başqa sözlə, dillərarası dominantlıq münasibətlərinin transformasiyası bilavasitə ikidilli fərdlərin dil davranışına və dil şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərirdi [4, s.62]. Bilinqvizm şəxsiyyətin, xüsusilə də dil şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. İkidilli fərdin ikinci dili mənimsəməsi prosesi ana dilinin struktur və funksional xüsusiyyətlərinin təsiri altında baş verir. Bu baxımdan bilinqvizm iki dilin həm şifahi, həm də yazılı nitqdə paralel istifadəsini və ya onların funksional sahələr üzrə bölgüsünü nəzərdə tutur.

Bilinqvizmin formalaşması müəyyən sosial və mədəni şərtlərlə bağlıdır. Bunlara öyrənilən dilin aid olduğu xalqın mədəniyyətinə və ənənələrinə hörmətlə yanaşmaq, eləcə də milli dillərə qarşı tolerant münasibətin formalaşdırılması daxildir. İstifadə sahəsindən, sosial mühit-

dən və fərdi kommunikativ əlaqələrdən asılı olaraq, bilinqvizm ikidilli fərdlərin istifadə etdiyi dil variantlarının və onların funksional bölgüsünün məcmusu kimi müəyyən edilir [5, s.75].

İkidilli şəxsiyyətin formalaşması mürəkkəb və çoxmərhələli prosesdir. Bunun əsas səbəbi dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, eyni zamanda milli mədəniyyətin, dünyagörüşün və sosial təfəkkürün ifadə forması olması ilə bağlıdır. Dil vasitəsilə ətraf dünya insan şüurunda müəyyən "dil mənzərəsi" şəklində əks olunur. Buna görə də ikinci dilin mənimsənilməsi yalnız yeni leksik və qrammatik vahidlərin öyrənilməsi deyil, həm də yeni mədəni-koqnitiv sistemin qəbul edilməsi deməkdir.

Bu proses nəticəsində dil şəxsiyyəti formalaşır və inkişaf edir. İkidilli fərd sadəcə yeni söz və ifadələri bilən şəxs deyil, həm də həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini, davranış normalarını və müəyyən dərəcədə mental xüsusiyyətlərini mənimsəmiş subyekt kimi çıxış edir. İkidilli şəxsiyyətin formalaşması ikinci dilin öyrənilməsi ilə yanaşı, həmin dilin təmsil etdiyi mədəni və dünyagörüşü sisteminin qavranılması və inteqrasiyası nəticəsində mümkün olur. Bu nəzəri yanaşma dil əlaqələrinin tarixi inkişafı kontekstində daha aydın şəkildə müşahidə olunur və bilinqvizmin müxtəlif dillərin formalaşmasına təsirini izah etmək üçün əsas metodoloji baza rolunu oynayır [8, s.112].

Müasir ingilis dilinin formalaşması prosesində bu ikidilli mühit xüsusi rol oynamışdır. Fransız dili ilə əlaqədə ingilis dilində produktiv koordinativ bilinqvizm elementləri müşahidə olunmuşdur, yəni müəyyən sosial qruplar hər iki dili yüksək səviyyədə mənimsəyərək onları müvafiq funksional sahələrdə normativ şəkildə istifadə edirdilər. Eyni zamanda, daha geniş əhali kütləsi üçün fransız dili ilə münasibətdə produktiv subordinativ bilinqvizm xarakterik olmuşdur. Bu zaman fransız dili tam mənimsənilməmiş, onun elementləri ingilis dilinin fonetik, leksik və qrammatik sisteminə uyğunlaşdırılaraq istifadə olunmuşdur .

Dil istifadəsinin aktivlik dərəcəsi bu dövrdə də bir sıra ekstralinqvistik amillərlə müəyyən edilirdi. Sosial status, təhsil səviyyəsi, yaşayış mühiti və ailə strukturu bu baxımdan əsas amillər kimi çıxış edirdi. Məsələn, aristokratiya və saray mühitinə yaxın olan şəxslər fransız dilindən daha fəal istifadə edir, kənd əhalisi isə əsasən ingilis dilində ünsiyyət qururdu. Şəhər mühitində yaşayan və sosial mobilliyə can atan fərdlər isə hər iki dili paralel şəkildə istifadə edərək daha çevik dil davranışı nümayiş etdirirdilər.

Ailə mühiti də dil davranışının formalaşmasında mühüm amil kimi çıxış edirdi. Norman mənşəli ailələrdə fransız dili gündəlik ünsiyyətdə daha çox istifadə olunur və uşaqlara ötürülürdü. Lakin qarışıq nikahların artması və sosial inteqrasiyanın güclənməsi nəticəsində ingilis dili ailədaxili ünsiyyətdə getdikcə daha geniş yayılmağa başlamışdır. Belə ailələrdə milli ənənələrin qorunması, mədəni dəyərlərin saxlanılması və etnik identikliyin davam etdirilməsi prioritet xarakter daşıyır ki, bu da dil seçimi və istifadəsində ana dilinin üstün mövqeyini gücləndirir.

İkidillinin nitqində kod keçidi hadisəsi

Dil əlaqələri şəraitində ikidillilərin iki dildən növbəli şəkildə istifadəsi kod keçidi (code-switching) fenomeni ilə müşayiət olunur. Kod keçidi kommunikativ situasiyadan asılı olaraq danışanın nitq prosesində bir dildən digərinə keçməsi kimi müəyyən edilir.

Kod keçidinin baş vermə səbəbləri müxtəlifdir. Əsas amillərdən biri kommunikativ akt iştirakçılarının dəyişməsi, yəni adresatın və ya auditoriyanın tərkibində baş verən dəyişiklikdir. Digər mühüm amil danışanın sosial rolunun dəyişməsidir (məsələn, ailə üzvü, qonşu, rəhbər və s. kimi müxtəlif statuslarda çıxış etməsi).

Kod keçidi planlı və ya spontan ola bilər. Planlı kod keçidi adətən nitq vahidinin sonunda, sintaktik bütöv çərçivəsində və ya mövzunun dəyişməsi zamanı (məsələn, peşəkar mövzudan məişət mövzusuna keçid) həyata keçirilir. Spontan kod keçidi isə kommunikativ prosesdə gözlənilməz amillərin təsiri nəticəsində yaranır və daha çox qeyri-iradi xarakter daşıyır [2, s.102].

Bəzi hallarda danışan kod keçidi prosesini tam şəkildə dərk etmir. Xüsusilə bu, nitqə daxil edilən ayrı-ayrı söz və ifadələr səviyyəsində baş verdikdə müşahidə olunur. Kod keçidi

bacarığı fərdin kommunikativ səriştəsinin və ümumi dil-mədəni kompetensiyasının göstəricisi kimi qiymətləndirilir, çünki bu mexanizm ünsiyyətin daha effektiv və situasiyaya uyğun şəkildə qurulmasına imkan verir.

Kod keçidi problemi "kod qarışması" (code-mixing) anlayışı ilə sıx bağlıdır. Dilçilik ədəbiyyatında bu iki terminə yanaşma fərqlidir. Bəzi tədqiqatçılar yalnız "kod keçidi" terminindən istifadə edir (məsələn, J. Baqana), digərləri bu anlayışları sinonim kimi qəbul edir, üçüncü qrup isə onları fərqli dil hadisələri kimi şərh edir (məsələn, T. Kaufman). İngilis dilçisi Y.Matres "kod keçidi" və "kod qarışması" terminlərini qarşılıqlı əvəzolunan hesab edir. Bu tədqiqatda "kod keçidi" termini daha ümumi anlayış kimi qəbul edilir və kommunikativ akt çərçivəsində dillərarası keçidin bütün halları üçün istifadə olunur [9, s.66].

Kod keçidi hadisəsi müxtəlif elmi yanaşmalar əsasında təhlil edilir: struktur-linqvistik, sosiolinqvistik, psixolinqvistik və qarışıq (sosio-psixolinqvistik və s.) yanaşmalar. Bu yanaşmalar "kod keçidi" və "kod qarışması" anlayışlarını fərqləndirmək üçün müxtəlif meyarlar təqdim edir.

Struktur-linqvistik yanaşmaya əsasən, kod keçidi iki əsas səviyyədə baş verir: cümlədaxili (intrasentenstial) və cümlələrarası (intersentential). P.Muysken və R.Appel dil kontaktı şəraitində cümlələrarası keçidi "alternational codeswitching", cümlədaxili keçidi isə "insertional codeswitching" kimi təsnif etmişlər. Bu yanaşmada birinci halda dil dəyişimi bütöv cümlələr və ya frazalar arasında, ikinci halda isə cümlə daxilində ayrı-ayrı söz və ifadələr səviyyəsində baş verir.

S.Thomason isə cümlədaxili keçidi kod keçidi, cümlələrarası keçidi isə kod qarışması kimi fərqləndirir. Onun müxtəlif ikidilli icmalar üzərində apardığı tədqiqatlar bu təsnifatın ümumi nəzəri xarakter daşıdığını və digər dil kontaktı situasiyalarına da tətbiq oluna bildiyini göstərir [10, s.11]. Məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərini bilən gənclərin nitqində cümlədaxili kod keçidi: *"Mən bu gün meetingə gedirəm"* və ya *"O çox smart insandır"*. Cümlələrarası kod qarışmasına isə belə nümunə göstərmək olar: *"I was really tired yesterday. Ona görə də evdə qaldım".* Bu tip nümunələr gənclərin gündəlik şifahi ünsiyyətində xüsusilə geniş müşahidə olunur.

Kod keçidi zamanı əksər hallarda danışanın istifadə etdiyi işarə sistemində dəyişiklik baş verir ki, bu da prosesin şüurlu xarakter daşıdığını göstərir. Azərbaycan və ingilis dillərini bilən gənclərin nitqində kod keçidi halları müxtəlif funksional xüsusiyyətlərə malikdir və S.Thomasonun təsnifatına uyğun olaraq həm cümlədaxili, həm də cümlələrarası səviyyədə müşahidə olunur [10, s.23]. Məsələn, birinci cümlədə, *"Mən bu gün meetingə gedirəm"* ifadəsində ingilis mənşəli *"meeting"* sözü Azərbaycan cümlə strukturuna daxil edilərək cümlədaxili kod keçidi yaradır. Bu halda xarici dil elementi əsas dilin sintaktik çərçivəsində işlənir və çox vaxt leksik boşluğun doldurulması və ya qısa, rahat ifadə seçimi ilə əlaqələndirilir.

Digər nümunədə isə *"I was really tired yesterday. Ona görə də evdə qaldım"* cümlələri cümlələrarası kod keçidini göstərir. Burada ilk cümlə tamamilə ingilis dilində, ikinci cümlə isə Azərbaycan dilində verilir və dillər arasında keçid cümlə sərhədində baş verir. Bu tip kod keçidi kommunikativ situasiyadan, danışanın emosional vəziyyətindən və ya auditoriyanın dil bilik səviyyəsindən asılı olaraq istifadə olunur. Beləliklə, Azərbaycan-ingilis ikidilli gənclərin nitqində kod keçidi həm struktur (cümlədaxili/cümlələrarası), həm də funksional (ifadə asanlığı, emosional vurğu, situativ uyğunlaşma) baxımdan fərqli formalar alır və S.Thomasonun nəzəri təsnifatının praktik tətbiqini nümayiş etdirir.

Bəzən kod keçidi konkret şəxs və ya obyektin xarakterizə olunması zamanı baş verir və bu halda həmin şəxsin və ya obyektin aid olduğu dil-mədəni mühit xüsusi şəkildə vurğulanır. B.Yu. Rozentsveyqin qeyd etdiyi kimi, bu tip kod keçidi halları mədəni identifikasiya funksiyası daşıyır və danışanın müəyyən bir şəxsə münasibətini və onun hansı dil mühitinə aid olduğunu göstərir [7, s.12]. Məsələn, Azərbaycan-ingilis ikidilli gənclərin nitqində belə bir ifadə müşahidə oluna bilər: *"O bizim universitetin ən yaxşı studentidir, hər kəs onu tanıyır".* Bura-

da "student" sözü ingilis dilinə məxsus olmaqla həmin şəxsin müasir, qlobal təhsil mühitinə aid obrazını gücləndirir və üslubi vurğu yaradır.

Digər nümunədə isə kod keçidi emosional və assosiativ funksiya daşıyır: *"Biz onun ad gününə getdik, surprise party idi və hamı çox happy idi"*. Bu cümlədə "surprise party" və "happy" kimi ingilis ifadələri yalnız leksik seçim deyil, eyni zamanda müasir gənclik mədəniyyəti və şəhər ünsiyyət üslubuna işarə edir.

Nəticə

Dil əlaqələri kontekstində bilinqvizm mürəkkəb sosial-linqvistik hadisə kimi qiymətləndirilir. Onun strukturu fərdin dilləri hansı səviyyədə bilməsi, bu dillərdən hansının üstün (dominant), hansının isə ikinci dərəcəli (subdominant) olması və dillərin müxtəlif ünsiyyət sahələrində necə istifadə olunması ilə müəyyən edilir. Aparılan təhlillər göstərir ki, bilinqvizmin formalaşması və inkişafı yalnız dil faktoru ilə deyil, həm də sosial, mədəni, tarixi və ekstralinqvistik amillərlə sıx bağlıdır. Dil kontaktları şəraitində interferensiya, kod keçidi və kod qarışması kimi proseslər ikidilli fərdin nitq davranışında mühüm rol oynayır və dillərarası qarşılıqlı təsirin əsas mexanizmlərini təşkil edir. Beləliklə, bilinqvizm həm fərdi dil sisteminin təşkili, həm də cəmiyyətin çoxdilli kommunikativ mühitinin formalaşması baxımından əhəmiyyətli bir fenomen kimi çıxış edir.

Mövzunun aktuallığı müasir dövrdə dillərarası əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində ikidilliliyin artması və bu prosesin elmi şəkildə izahına olan ehtiyacla bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi dil əlaqələri kontekstində bilinqvizmin struktur və prosessual xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə təhlil edilməsində, həmçinin bu prosesə təsir edən sosial-linqvistik və ekstralinqvistik amillərin sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməsində özünü göstərir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr dil tədrisi prosesində, xüsusilə ikidilli mühitdə effektiv metodların hazırlanmasında bir vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova, K.A. Bilinqvizmdə kod keçidi hadisəsi // Bakı Biznes Universiteti, Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və müasir Azərbaycanın iqtisadi inkişaf istiqamətləri" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı, – 2018. – 3-4 may. – s.340-341.
2. Багана, Ж. Контактная лингвистика: Взаимодействие языков и билингвизм: монография / Ж.Багана, Е.В.Хапилина, –М.: Флинта: Наука, –2010. – 128 с.
3. Байкова, О.В. Функционирование немецких диалектов в условиях меж- и внутриязыкового взаимодействия в рамках языкового острова (теоретические проблемы и полевые исследования в Кировской области): / автореф. дисс. … д. филол. н. / – Нижний Новгород, – 2012. –38 с.
4. Верещагин, Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е.М.Верещагин, – М.:Директ-Медиа, – 2014. – 162 с.
5. Джафарова, К.А. Билингвизм как характерисика современного общества. // Образование, наука и инновации. Часть 2. Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции, г. Севастополь. 27 апреля 2017. – с. 74-78.
6. Проценко, Е.А. Проблема переключения кодов в зарубежной лингвистике (краткий обзор литературы за последние десятилетия) // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004, №1. –- с. 123-127.
7. Розенцвейг, В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов. // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, –1972, №6. Языковые контакты. –с. 5-22.
8. Appel, R. Language Contact and Bilingualism / R.Appel, P.Muysken, –Amsterdam: Amsterdam University Press, – 2005. – 213 p.
9. Matras, Y. Language Contact / Y.Matras, – University of Manchester. N.Y.: Cambridge University Press, – 2009. – 366 p.
10. Thomason, S.G. Language Contact / S.G.Thomason, – Edinburgh: Edinburgh University Press, – 2001. – 310 p.

K.A.Jafarova

The Structure and Process of Bilingualism in the Context of Language Contact

Summary

Language contact is a significant branch of linguistics that investigates the interaction between languages in the context of contemporary globalization and the resulting linguistic outcomes. This process establishes the primary scientific and sociolinguistic conditions for the emergence and development of bilingualism. As a result of language contact, linguistic phenomena such as interference and code-switching are systematically observed in the language system of bilingual individuals. The structure of bilingualism is defined by the level of language proficiency, the existence of dominant and subdominant languages, as well as the functional distribution of the languages within various communicative domains.

The main objective of the article is to provide a scientific analysis of the structural characteristics of bilingualism and its formation process within the context of language contact. The study focuses on identifying the sociolinguistic factors that contribute to the emergence of bilingualism, the mechanisms of interlingual interaction, as well as the changes occurring in the linguistic system of bilingual individuals.

Keywords: *language contact, bilingualism, code-switching, sociolinguistic factors, language structure*

К.А.Джафарова

Структура и процесс билингвизма в контексте языковых контактов

Резюме

Языковые контакты представляют собой важное направление современной лингвистики, изучающее взаимодействие языков в условиях глобализации и его последствия. Данный процесс создаёт необходимые условия для формирования билингвизма как сложного социолингвистического явления. В результате языковых контактов в языковой системе билингвальной личности систематически наблюдаются такие явления, как интерференция и кодовое переключение. Структура билингвизма определяется уровнем языковой компетенции, наличием доминантного и субдоминантного языков, а также их функциональным распределением в различных сферах коммуникации.

Основной целью настоящей статьи является всесторонний научный анализ структурных характеристик билингвизма и закономерностей его формирования в условиях языкового контакта. Исследование направлено на выявление и системное описание социолингвистических факторов, обусловливающих становление билингвизма, анализ механизмов межъязыкового взаимодействия, а также определение трансформационных процессов, происходящих в языковой системе билингвальной личности.

Ключевые слова: *языковые контакты, билингвизм, кодовое переключение, социолингвистические факторы, языковая структура*

Rəyçi: prof. M.Qazıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2026

A.Ş.ƏLİYEVA
baş müəllim
e-mail: aynuracab0@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0007-2506-945X

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

İNGİLİS DİLİNDƏ İKİHECALI SÖZLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ: HECA STRUKTURU, SAİTLƏRİN KEYFİYYƏTİ VƏ VURĞU REALİZASİYASI

Xülasə. *Tədqiqatın obyekti ingilis dilində heca quruluşunu, sait keyfiyyətini və vurğunu ikihecalı sözlər kontekstində araşdırmaqdır. İkihecalı sözlər bu hadisələr haqqında bizə çox məlumat verir. İngilis dilində heca quruluşu, sait keyfiyyəti və vurğu ilə bağlı geniş ədəbiyyat mövcud olmasına baxmayaraq, bu sahələrlə əlaqədar hələ də cavabsız qalan çoxsaylı suallar var və digər tərəfdən, ədəbiyyatda təqdim olunan bəzi cavablar qənaətbəxş deyil. Əsas məqsəd ingilis dilində ikihecalı sözləri araşdırmaq, onlarda heca quruluşu, sait keyfiyyəti və vurğunu öyrənməkdir, çünki belə sözlər ingilis dilinin fonotaktikasına və bu hadisələrlə bağlı meyillərə geniş çıxış imkanı verir. Məqalədə ingilis dilinin həm Britaniya, həm də Amerika variantlarında olan ikihecalı sözlərdə saitlərin keyfiyyəti, vurğunun yeri müəyyən edilmişdir.*

Açar sözlər: *ikihecalı sözlər, heca quruluşu, sait keyfiyyəti, vurğu realizasiyası, fonoloji analiz*

Heca fonologiyada mərkəzi vahid hesab olunur, baxmayaraq ki, onun dəqiq statusu və tərifi dilçilər arasında mübahisə mövzusu olmuşdur. Bir çox alimlər hecanın vurğu, saitlərin reduksiyası və fonotaktik məhdudiyyətlər kimi fonoloji nümunələrin izahı üçün əvəzolunmaz olduğunu irəli sürürlər. D.Couns və P.Rouç kimi alimlər hecanı nitqin əsas vahidi kimi qəbul edir və onun tələffüz və dil tədrisində rolunu vurğulayırlar [12]. Məsələn, P.Rouç qeyd edir ki, hecalar danışanlar üçün intuitiv olaraq realdır və ingilis dilində vurğu və ritmin təsviri üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. C.Uels [13] hecaların tələffüz nümunələrinin təhlilində, xüsusilə vurğunun yerləşməsi və sait keyfiyyəti ilə əlaqədar olaraq, mühüm əhəmiyyət daşıdığını vurğulayır.

Geniş şəkildə qəbul olunmasına baxmayaraq, dilçilər hecanın nəzəri statusu ilə tam razı deyillər. Bəzi fonoloqlar hecanın zəruri vahid olub-olmadığını sual altına almış, fonoloji qaydaların ona açıq istinad olmadan da işləyə biləcəyini irəli sürmüşlər. Lakin zamanla toplanan sübutlar göstərmişdir ki, bir çox fonoloji proseslər heca quruluşuna istinadla daha təbii və dolğun şəkildə izah olunur və buna görə də bu skeptisizm zəifləmişdir.

İkihecalı sözlər göstərir ki, ingilis dilində heca quruluşu, sait keyfiyyəti və vurğu bir-biri ilə sıx bağlıdır və adətən troxeyik (güclü-zəif) nümunələr üstünlük təşkil edir, yəni ilk heca vurğulu olur. Bu sözlər həmçinin göstərir ki, vurğusuz hecalar tez-tez şva /ə/ saitinə reduksiya olunur, güclü hecalar (uzun saitli və ya koda (son) samitə malik olanlar) isə adətən vurğunu cəlb edir.

İkihecalı sözlər görmək olar ki, ingilis dili onset–nüvə–koda quruluşunu üstün tutur. Onlar zəif hecalar (/'kæm-ə-rə/) ilə güclü hecalar (/'mæn-ɪdʒ/) arasındakı fərqi müəyyən etməyə kömək edir, güclü hecalar isə adətən vurğuludur. İkihecalı sözlərdə vurğusuz hecalar adətən şva (/ə/) və ya qısa, zəif (lax) saitə reduksiya olunur, vurğulu hecalar isə güclü saitlərdən ibarətdir. Bu göstərir ki, zəif saitlər adətən son açıq hecalarda meydana gəlmir; belə hecalarda gərgin (tense) saitlər və ya diftonqlar tələb olunur. İkihecalı isimlər və sifətlərdə vurğu adətən ilk hecaya düşür, lakin feillər və sözönlərində vurğu əsasən ikinci hecaya düşür (məsələn, apply). Əlaqəli sözlərdə vurğulu ekvivalentin mövcudluğu çox vaxt saitin reduksiyaya uğramasına mane olur, bu isə göstərir ki, sait reduksiyası vurğu təyin edildikdən sonra baş verir.

Hecanın strukturu ənənəvi olaraq onset (başlanğıc), nüvə (nucleus) və koda (sonluq) komponentləri əsasında təsvir olunur. Bu struktur daxilində nüvə mütləq element hesab olunur və adətən saitdən ibarət olur, halbuki onset və koda mövqeləri samitlərlə realizə olunur. Nüvə və koda birlikdə hecanın qafiyə (rhyme) hissəsini təşkil edir ki, bu da bir çox fonoloji modellərdə əsas struktur vahidlərdən biri kimi çıxış edir.

C.Uels kimi fonetistlərin tədqiqatlarında heca strukturunun ingilis dilinin fonetik və fonoloji xüsusiyyətlərinin izahında mühüm rol oynadığı vurğulanır [13]. Beləliklə, açıq (saitlə sonlanan) və qapalı (samitlə sonlanan) hecalar arasındakı fərqlər saitlərin keyfiyyətinə və kəmiyyətinə (uzunluğuna) birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan, heca tipi ilə sait realizasiyası arasında sistemli əlaqə müşahidə olunur.

İkihecalı sözlərdə hər bir heca öz daxili struktur müstəqilliyini qismən qorusa da, onların qarşılıqlı əlaqəsi fonotaktik məhdudiyyətlər çərçivəsində tənzimlənir. Məsələn, better /ˈbet.ə/ sözündə birinci heca aydın şəkildə müəyyən olunan onset, nüvə və koda componentlərinə malikdir. İkinci heca isə yalnız hecayaradan nüvə elementindən ibarətdir. Belə tam müəyyən olunmamış hecalar ingilis dilində xüsusilə vurğusuz mövqelərdə geniş yayılıb və təbii danışıqda heca quruluşunun çevikliyini göstərir. Bununla yanaşı, birinci hecanın koda elementi ikinci hecanın nüvə mövqeyi ilə qarşılıqlı təsirə girərək hecalararası sərhədlərin formalaşmasına və fonetik realizasiyaya təsir göstərir.

Fonetik baxımdan, nüvə hecanın ən sonor və önəmli komponenti hesab olunur və hecanın pik nöqtəsi funksiyasını yerinə yetirir. Onun fonetik önəmi müxtəlif akustik korrelatlar vasitəsilə müəyyən edilir, o cümlədən səs gücü, davamlılıq və ton yüksəkliyi. Peter Ladefoged və digər fonetistlərin qeyd etdiyi kimi bu sonorluq zirvəsi hecaların nitqdə qavranılan vahidlər kimi funksionallaşmasına imkan verir [9].

Onset mövqeyi ixtiyari olsa da, tez-tez hecaları stabilləşdirir və artikulyator planlaşdırmaya kömək edir. Onset mövqeyində yerləşən samitlər adətən nüvədən əvvəl gəlir və sonorluq sıralama prinsipinə tabedir, yəni sonorluq nüvəyə doğru artır [3]. Oxşar şəkildə, sonluq (coda) hecanın ağırlığına təsir edir və vurğu paylanmasını müəyyənləşdirə bilər. Koda və ya uzun saitə malik güclü hecalar vurğu qəbul etməyə daha meyilli olur, zəif hecalar isə adətən vurğusuz olur [8].

Dillərarası müqayisə heca quruluşunun dəyişkənliyini daha da aydınlaşdırır. Məsələn, Azərbaycan dilində kanonik heca strukturu adətən CV və ya CVC formalarına uyğundur, yəni nüvə hər zaman mövcuddur və koda mövqeyi bəzi sözlərdə ola bilər [1], lakin kompleks kodalar nadirdir, halbuki ingilis dilində **contracts** kimi kompleks codalar /-kts/ mövqeyində mümkün sayılır. Bu müqayisələr göstərir ki, nüvə universal olaraq mərkəzi element olsa da, onset və koda paylanması dilə xasdır.

Bundan başqa, avtoseqmental-metrik fonologiya və optimallıq nəzəriyyəsi kimi fonoloji nəzəriyyələr heca strukturundan istifadə edərək saitlərin reduksiyası, vurğu nümunələri və epentez kimi fonoloji hadisələri izah edir. Bəzi nəzəriyyələrdə isə boş və ya tam müəyyən olunmamış onset və coda mövqelərinə icazə verilir ki, bu da nitqin prosodik məhdudiyyətlərini və ritmik sabitliyini qorumağa xidmət edir.

Nəticə etibarilə, hecanın daxili strukturu yalnız kanonik onset-nüvə-koda modelini əhatə etmir, həm də fonetik realizasiya, fonoloji məhdudiyyətlər və dillərarası dəyişkənliyi əhatə edir. Bu qarşılıqlı təsirləri anlamaq ikihecalı sözlərin təhlili üçün əhəmiyyətlidir, çünki tam və tam müəyyən olunmamış hecaların birləşməsi vurğu, ritm və ingilis dilində danışığın ümumi başa düşülməsini formalaşdırır.

İkihecalı sözlərdə başlanğıc (onset), hecanın ilkin samit komponenti kimi, yalnız hecanın struktur təşkilinə töhfə vermir, həm də əlaqəli nitqdə artikulyator tezlik və koartikulyasiya nümunələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Fonetika üzrə tədqiqatçılar göstərmişlər ki, onset nitq seqmentlərinin zaman koordinasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, Lisker [10] qeyd edir ki, onsetin mövcudluğu heca nüvəsinin hazırlıq artikulyasiyasını asanlaşdırır, xüsusilə

mürəkkəb samit birləşmələrinə malik dillərdə, bu da keçidlərin daha hamar olmasına və artikulyasiya üst-üstə düşmələrinin azalmasına imkan yaradır. İkihecalı sözlərdə bu xüsusiyyət nitq tezliyi və ritminin başa düşülməsi üçün xüsusilə vacibdir, çünki onsetin davamlılığı heca sərhədlərinin qavranılmasına təsir göstərir.

Qavrayış baxımından, onsetlər hecanın bölünməsi və leksikal identifikasiyası üçün önəmli işarələr təmin edir. Akustik analiz və qavrayış tapşırıqları istifadə edilən eksperimental tədqiqatlar göstərmişdir ki, dinləyicilər gələcək samiti qabaqcadan təxmin etmək üçün onsetlərin ilkin samit xüsusiyyətlərinə əsaslanırlar [4]. Bu qavrayış funksiyası real vaxtda nitqin emalında onsetlərin əhəmiyyətini vurğulayır və onların həm seqmental, həm də supraseqmental qavrayışda rolunu ön plana çıxarır.

Onsetlər həmçinin heca daxilindəki strukturu aşaraq nitqin ritmik və vurğu sisteminə təsir göstərir. Ağır və ya mürəkkəb onsetlər metrik çəkiyə təsir edə bilər və çoxhecalı sözlərdə vurğu bölgüsünə və ritmə təsir edə bilər [8]. Bundan əlavə, fonetik tədqiqatlar göstərmişdir ki, onset samitləri prosodik kontekstə görə allofonik variasiyaya məruz qalır: məsələn, ingilis dilində birləşmələrdə tez-tez aspirasiya, səssizləşmə və ya artikulyasiya yerinin assimilyasiyası baş verir, bu da seqmental və supraseqmental proseslərin qarşılıqlı təsirini əks etdirir [9;12].

Müasir eksperimental fonetika tədqiqatları onsetlərin nitqin qavranılmasında koqnitiv və qavrayışsal əhəmiyyətini vurğulamışdır. Elektrofizioloji tədqiqatlar göstərir ki, onset samiti heca tanınmasının ilkin mərhələlərində nisbətən daha çox rol oynayır, bu da onsetlərin eşitmə sistemi tərəfindən proqnozlaşdırıcı emal üçün "dayaq nöqtəsi" kimi xidmət etdiyini göstərir [11]. Bu nəticələr onsetlərin struktur təsvirindən kənara çıxaraq, fonetik realizasiya, qavrayış və psixolinqvistik emal arasındakı əlaqəni ortaya qoyur.

Nəticə etibarilə, onset hecanın çoxşaxəli komponentidir; o, yalnız fonoloji təşkil üçün deyil, həm də artikulyator tezlik, qavrayış prosesi, dillərarası variasiya, dil öyrənilməsi və koqnitiv emal üçün vacibdir. Onun öyrənilməsi fonetika, fonologiya və psixolinqvistika arasındakı dinamik interfeys haqqında dəyərli məlumat verir və təbii dildə heca strukturunun əsas elementi kimi rolunu vurğulayır.

Nüvə hecanın mərkəzi və vacib komponentidir və adətən sait və ya hecayaradan samit kimi realizə olunur. İkihecalı sözlərdə hər hecanın öz nüvəsi olur, bu nüvə səslilik zirvəsi (sonority peak) rolunu oynayır və hecanın vacibliyini müəyyənləşdirir [3;9]. Nüvə həm seqmental, həm də supraseqmental struktur üçün çox vacibdir, vurğu nümunələrinə, saitin uzunluğuna və tonal konturlara təsir göstərir.

Nüvə hecanın ən səsli elementidir və onun akustik xüsusiyyətləri – o cümlədən intensivlik, davamlılıq, formant strukturu və ton yüksəkliyi – hecanın tanınması və leksik emal prosesində mərkəzi rol oynayır. İkihecalı sözlərdə birinci və ikinci hecanın nüvələri arasındakı qarşılıqlı təsir vurğunun bölgüsünə və ritmə təsir göstərə bilər, məsələn, /ˈrai.tə/ sözündə əsas vurğu birinci nüvəyə düşür, ikinci nüvə isə həm davamlılıq, həm də intensivlik baxımından zəifdir. Belə reduksiya göstərir ki, vurğusuz hecalar sürətli, aşağı səviyyədə mərkəzləşdirilmiş saitlər ehtiva edir ki, bu da təbii nitqdə nüvənin çevikliyini əks etdirir [5].

Dillərarası tədqiqatlar göstərir ki, ikihecalı sözlərdə nüvələrin xüsusiyyətləri və paylanması dilə görə fərqlənir. Məsələn, ingilis dilində vurğusuz hecalardakı saitlər əsasən /ə/ saiti ilə əvəz olunur, halbuki ispan və ya azərbaycan dili kimi dillərdə vurğusuz hecalar adətən sait keyfiyyətini saxlayır, nəticədə daha homogen heca strukturu yaranır [1]. Bu variasiya universal heca prinsipləri (burada nüvə həmişə məcburi komponent kimi nəzərə alınır) ilə dilə xas fonotaktik məhdudiyyətlər arasındakı kompleks qarşılıqlı əlaqəni ortaya qoyur. İkihecalı sözlərdə güclü və zəif nüvələr arasındakı fərq leksik nümunələrin ayrılmasında, ritmik qruplaşmanın formalaşmasında və intonasiya konturunun müəyyənləşdirilməsində ziddiyyətli rol oynayır [8]. İkihecalı sözlərdə nüvə heca strukturunun mərkəzi elementi kimi çıxış edir və artikulyator, akustik və perseptiv xüsusiyyətləri birləşdirir. Onun onset və koda ilə qarşılıqlı təsiri vurğu nümunələrini, sait keyfiyyətini və ritmik təşkilini formalaşdırır, bu da onu həm

fonetik realizasiya, həm də fonoloji nəzəriyyə üçün əsas komponent edir. Buna görə də ikihecalı sözlərdə nüvənin rolunun başa düşülməsi prosodiya, nitqin qavranılması və dillərarası variasiyanın təhlili üçün vacibdir.

Koda hecanın nüvəsindən sonra gələn samit və ya samitlərdən ibarət hissədir. Nüvədən fərqli olaraq koda əksər dillərdə, o cümlədən ingilis dilində ixtiyaridir. Buna baxmayaraq, koda heca strukturunun formalaşmasında, fonotaktik məhdudiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində və ritmik-vurğu nümunələrinin təşkilində mühüm rol oynayır [8].

Fonetik baxımdan, koda hecanın qapanmasının təmin olunmasında iştirak edir və həm artikulyator tezliyə, həm də akustik siqnallara təsir göstərir. Koda mövqeyindəki samitlər, xüsusilə qeyri-rəsmi və ya sürətli nitqdə, tez-tez davamlılığın azalması, assimilyasiya və karlaşma kimi hadisələrə məruz qalır ki, bu da seqmental və prosodik kontekstlər arasında dinamik qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir [9;12]. Məsələn, lasts /la:sts/ sözündə mürəkkəb koda /sts/ dəqiq zamanlama və koordinasiya tələb edir; bu isə həm əvvəlki saitin artikulyasiyasına, həm də son samit klasterinin qavranılmasına təsir göstərir.

Fonoloji baxımdan, koda hecanın çəkisinin formalaşmasına təsir edir və vurğunun təyin olunmasında həlledici rol oynayır. Kodaya malik hecalar ağır hesab olunur və bu çəki həm söz daxilində, həm də daha geniş ritmik-vurğu strukturlarında vurğunun yerləşməsinə təsir göstərir. İkihecalı sözlərdə birinci hecadakı koda ilə ikinci hecanın onseti arasındakı qarşılıqlı əlaqə mümkün samit ardıcıllıqlarına məhdudiyyətlər yarada bilər ki, bu da dilə xas fonotaktik qaydaları əks etdirir [3].

Eksperimental fonetika tədqiqatları göstərmişdir ki, kodalar qavrayışda seqmentasiyaya da təsir göstərir. Dinləyicilər xüsusilə çoxhecalı sözlərdə heca sərhədlərini müəyyənləşdirmək və növbəti hecaların strukturunu proqnozlaşdırmaq üçün koda məlumatından istifadə edirlər. Elektrofizioloji araşdırmalar göstərir ki, kodanın mövcudluğu və ya olmaması sözlərin tanınması zamanı ilkin neyron reaksiyalara təsir göstərə bilər ki, bu da onun nitqin emalındakı rolunu vurğulayır [11].

Koda ingilis dilində hecanın çevik, lakin struktur baxımından əhəmiyyətli komponentidir. Onun fonetik realizasiyası, heca çəkisinə fonoloji təsiri və qavrayışa, eləcə də ritmik-vurğu xüsusiyyətlərinə təsiri ingilis sözlərinin təşkilində və ümumilikdə heca strukturunun öyrənilməsində mühüm rol oynadığını göstərir.

İkihecalı sözlərin vurğu nümunələri düşünüldüyü qədər sadə şəkildə müəyyən olunmur. İkihecalı sözlər heca çəkisi, sait keyfiyyəti və vurğunun qarşılıqlı əlaqəsinə əsasən müxtəlif kateqoriyalara bölünür. Vurğu nəzəriyyəsi yalnız ikihecalı sözdə vurğunun birinci, yoxsa sonuncu hecaya düşməsi məsələsi ilə məhdudlaşmır. Gördüyümüz kimi, bəzi ikihecalı sözlərdə əsas vurğu birinci hecaya düşsə də, sonuncu ağır heca tam saitlə realizə olunur. Əgər saitin keyfiyyəti və ya statusu (yəni saitin tam sait, yoxsa şva olması) hecanın vurğulu olub-olmamasının göstəricisi kimi qəbul edilərsə, belə ikihecalı sözlərlə bağlı ortaya çıxan sual budur ki, vurğu qaydaları sonuncu ağır hecanı ötürmüşdürmü? Əgər belədirsə, onda digər sual həmin hecanın niyə tam saitlə realizə olunmasıdır. Belə ikihecalı sözlərdə son hecanın sait keyfiyyətini necə izah etmək olar və digər tərəfdən, əsas vurğu daşımadığı halda şva ilə realizə olunan son hecaya malik başqa bir ikihecalı söz qrupunda sait keyfiyyətini necə əsaslandırmaq mümkündür? Bəzi ikihecalı sözlərdə əsas vurğu sonuncu hecaya deyil, əvvəlki hecaya keçir. Bəzən ötürülən sonuncu ağır heca uzun sait ehtiva edir. Məsələn, /'deɪ.bu:/, /ˈkæ.feɪ/, /ˈdi:.teɪl/. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində şva ilə bitən ikihecalı fel və sifətlərə rast gəlmək mümkün deyil.

Mövcud vurğu nəzəriyyələri ikihecalı sözlərin ortaya çıxardığı bir çox problemləri qənaətbəxş şəkildə izah etməkdə acizdir. Bu problemlər ingilis dilində vurğunun təyin edilməsinin kəmiyyətə-həssas olması fikrindən daşındıqda həll oluna bilər. Bundan əlavə, ikihecalı sözlərin vurğu nümunələri o halda izah edilə bilər ki, saitin keyfiyyətinin (yəni sözdəki saitin tam sait, yoxsa şva olması) vurğunun təyin edilməsindən əvvəl müəyyənləşdirildiyini qəbul edək.

Sait keyfiyyəti söz vurğusunun bir neçə göstəricisindən biridir. Vurğulu heca həmişə tam sait ehtiva edir, halbuki vurğusuz heca (hər zaman olmasa da) adətən şva ilə realizə olunur. Bununla belə, güclü sait vurğusuz hecada da baş verə bilər, şva heç vaxt vurğulu hecada işlənmir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində sait səslər vurğusuz hecalarda reduksiyaya uğrayır, yəni zəifləyir. Bu hadisənin izahı zamanı Xomski və Halle [2] qeyd edirlər ki, "ingilis dilində qeyri-gərgin saitlər zəif vurğulandıqda mərkəzləşmiş, yüksək və ya orta dərəcəli dodaqlanmayan neytral saitə reduksiya olunur". Onlar həmin neytral saitin şva [ə] olduğunu müəyyən edirlər. Flemminqin [6] fikrincə, sait reduksiyası vurğusuz hecalarda sait kontrastlarının neytrallaşması prosesini əhatə edir. Bu isə o deməkdir ki, tam sait kifayət qədər zəif vurğulu hecada şva-ya qədər reduksiya olunur.

Sait keyfiyyətinin (yəni saitin tam sait və ya şva kimi realizə olunmasının) vurğudan irəli gəlib-gəlmədiyi sual doğurur. Əgər ilkin səviyyədə qüvvətli saitlər vurğusuz hecalarda şva-ya reduksiya olunursa, bu halda belə nəticə çıxır ki, vurğu təyin edildikdən sonra qüvvətli saitlər vurğulu hecalarda qorunur, vurğusuz hecalarda isə şva-ya çevrilir. Beləliklə, ədəbiyyatda sait reduksiyası hadisəsinin izahı vurğu təyin olunmasının sait keyfiyyətindən əvvəl baş verdiyini və ona təsir etdiyini göstərir.

Lakin vurğusuz hecalarda qüvvətli, yəni güclü saitlərin zəifləməməsi (məsələn, city, picnic kimi sözlərdə ikinci saitin tam realizə olunması) sait keyfiyyətinin vurğudan sonra təyin olunması fikrini tam şəkildə dəstəkləmir və bu ardıcıllıq fərziyyəsinə qarşı çətinlik yaradır.

Qısa saitin şva-ya reduksiyası bəzən onun sözdəki mövqeyi, bəzən isə sonrakı samitin keyfiyyəti ilə şərtlənir. Belə səs sözün mövqedə və ondan sonra tam saitli ağır heca gəlirsə, şva-ya reduksiya olunur; məsələn, about, apart kimi ikihecalı sözlərdə olduğu kimi. Bu misallarda zəif prefiks olduğu üçün birinci hecalar vurğusuzdur. Bu nümunələşmə, hədəf sait onset samit tərəfindən əvvəlcədən gəldiyi hallarda belə müşahidə olunur; məsələn, machine kimi sözlərdə olduğu kimi. Müxtəlif hallarda müşahidə olunur ki, qısa sait [ɪ] son hecada sonor samitlə izlənildikdə şva-ya reduksiya olunur (victim). Lakin bir çox hallarda həmin sait obstruent (tam və ya natamam maneə ilə tələffüz olunan samit səs, sonorlar bura daxil deyil) samitlə izlənildikdə reduksiya olunmadan güclü tələffüzünü qoruyub saxlayır (picnic).

Yuxarıdakı bütün hallar göstərir ki, sait keyfiyyəti (yəni saitin tam sait, yoxsa şva kimi realizə olunması) vurğunun nəticəsi kimi deyil, ondan asılı olmayaraq müəyyənləşdirilir. Sait keyfiyyəti vurğu ilə bağlı olan məhdudiyyətlərdən müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən özünəməxsus şərtlərə malikdir. Bunu qəbul etdikdə, vurğu qaydalarının sait keyfiyyəti müəyyən edildikdən sonra tətbiq olunduğunu, yəni əsasən güclü saitlərin vurğulu hecalarda tələffüz olunması, şva olan hecaların isə vurğusuz olduğunu söyləmək olar.

Yuxarıda gəldiyimiz nəticə – sait keyfiyyətinin vurğu təyin olunmasından əvvəl və ondan müstəqil şəkildə müəyyənləşdirilməsi bir sıra üstünlüklər təqdim edir. Birincisi, bu yanaşma izahı çətin olan bir sıra suallara aydınlıq gətirir; məsələn, niyə vurğusuz sözsonu açıq sait şva-ya reduksiya olunur, halbuki vurğusuz söz-sonuqapalı sait reduksiya olunmur. İkincisi, bu yanaşma vurğunun təyin edilməsi üçün sadə bir alqoritm təqdim edir; vurğu güclü saitli hecalara düşür. Üçüncüsü, bu, problematik "leksik vurğu" anlayışından imtina etməyə imkan yaradır. Lakin hotel sözündə ikinci saitinin güclü olduğu (vurğulu olduğu) hallarda alternativ bir variantın mövcud olduğunu irəli sürürük ki, bu halda ön sait də güclü olur. Bu variant fonotaktik baxımdan mümkün olsa da, onun reallaşması tam aydın olmayan səbəblərə görə istisna hal hesab olunur.

Burdan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sözdə tam saitin öz tamlığını qoruması onun vurğulu olması ilə izah edilmir. Sait keyfiyyəti vurğu təyin olunmasından əvvəl müəyyənləşdirilir və vurğudan asılı olmayan bir sıra məhdudiyyətlərə tabedir. Uzun sözlər daxilində güclü saitlərin paylanmasını tənzimləyən bir məhdudiyyət mövcuddur. Digər bir məhdudiyyət, son hecada yerləşən və sonorant koda ilə izlənilən qeyri-gərgin qapalı saitin şva-ya qədər reduksiya olunmasını tələb edir. Daha bir məhdudiyyət sözsonu qısa açıq saitin şva-ya qədər

zəifləməsini nəzərdə tutur. Sonuncu məhdudiyyət isə söz-başlanğıcında yerləşən gərgin olmayan saitin tam saitli ağır heca ilə izlənildiyi halda şva-ya reduksiya olunmasını tələb edir. Sait keyfiyyətini tənzimləyən digər məhdudiyyətlərin də mövcud olması mümkündür, lakin yuxarıda qeyd olunanlar sait keyfiyyətinin vurğuya istinad edilmədən proqnozlaşdırıla bildiyi hipotezini gücləndirmək üçün kifayət edir.

Gəlin görək, yuxarıda gəldiyimiz nəticə ingilis dilinin Amerika variantında özünü necə göstərir. Bu iki variant bir sıra saitlər baxımından fərqlənir. /ɒ/ sait fonemi Britaniya ingilis dilində işlənir və Amerika variantında /ʌ/ ilə uyğunlaşır. Məsələn, box sözü Britaniya dilində [bɒks], Amerika variantında isə [bʌks] kimi tələffüz olunur. Bundan əlavə, /əʊ/ diftonqu Britaniya dilində mövcuddur və Amerika dilində /oʊ/ ilə uyğun gəlir. Nəhayət, /ɪə/, /ɛə/ və /ʊə/ saitləri Britaniya dilində işlənir və Amerika variantında müvafiq olaraq /ɪ/, /ɛ/ və /ʊ/ saitləri ilə uyğunlaşır.

İstənilən qüvvətli sait əsas vurğulu hecada mümkün ola bilər. Lakin saitin keyfiyyəti bəzən koda samiti tərəfindən müəyyən edilir. Müəyyən saitlərin bəzi koda samitlərindən əvvəl işlənməsi ciddi şəkildə qadağandır. Sait yalnız eyni hecada [r] səsindən əvvəl uzun ola bilər (məs. orphan, urgent sözlərinin ilkin hecası). Gərgin olmayan sait isə [r] samitindən əvvəl yalnız həmin [r] heterosillabik (digər hecada) olduqda realizə olunur (məs. arrow, orange).

Bununla belə, bu məhdudiyyətlər [r]-dan əvvəl şva gəldikdə qüvvədə olmur; şva həm tautosillabik [r]-dən əvvəl (məs. forget), həm də heterosillabik [r]-dan əvvəl (məs. about) işlənə bilir. Bu məhdudiyyətlər həm Britaniya, həm də Amerika variantları üçün keçərlidir.

Eyni hecada olan [r] səsindən əvvəl qısa saitlərin işlənməsinə qoyulan məhdudiyyət qapalı qısa saitlər olan [ɪ] və [ʊ] üçün o qədər də sərt deyil. Bu qısa saitlər həm Amerika dilində (AE), həm də Britaniya ingilis dilində (RP) koda [r]-dan əvvəl müşahidə olunur. Məsələn, poor sözü AE-də müvafiq olaraq [pʊr], RP-də isə [pʊə] kimi tələffüz olunur. Baxmayaraq ki, yuxarıda qeyd olunan qapalı qısa saitlər RP-də səth səviyyəsində koda [r]-dan əvvəl işlənmir (araya daxil olan epentetik şva səbəbi ilə), onlar ilkin (underlying) təmsildə koda [r]-dan əvvəl mövcud olur.

Yalnız uzun monoftonq [ɜː] koda [r]-dan əvvəl işlənir (məs. dirty). O digər koda növlərindən əvvəl müşahidə olunmur. [ɜː] uzun monoftonqunun paylanmasına dair bu məhdudiyyət qeyri-rotik ingilis variantlarında koda [r]-nın ilkin səviyyədə mövcud olduğunu göstərən əlavə dəlil təqdim edir.

Heca quruluşu ikihecalı sözdə əsas vurğunu daşımayan hecada saitin tam şəkildə səslənib-səslənməməsinin müəyyənləşməsində rol oynayırmı? Biz hesab edirik ki, əgər həmin heca ağırdırsa (uzun sait, diftonq və ya samitlə bitirsə), ikihecalı sözdə əsas olmayan vurğulu hecadakı saitin tam sait kimi səslənməsi daha ehtimallıdır. Bu isə o deməkdir ki, əgər həmin heca yüngüldürsə, ikihecalı sözdə əsas olmayan vurğulu hecadakı saitin şva /ə/ kimi səslənməsi daha ehtimallıdır. Lakin bu ümumiləşdirmə yalnız əsas vurğunu daşımayan hecalar sözün əvvəlində olduqda doğrudur, sonunda olduqda isə doğru olmur.

Müəyyən sait keyfiyyətləri hecanın açıq və ya qapalı, başlanğıc və ya son, vurğulu və ya vurğusuz olmasına əsasən məhdudlaşdırılır. Əvvəlki bölmədə biz göstərmişdik ki, qısa gərgin saitlər həm qapalı hecalarda, həm də vurğulu hecalarda işlənmir. Qeyri-gərgin saitlər isə sözün sonundakı açıq hecalarda işlənmir. Şva /ə/ vurğulu hecalarda işlənmir. Uzun saitlər isə tamamilə vurğusuz hecalarda işlənmir.

Əsas vurğudan əvvəl gələn tam saitli heca çox vaxt prefiks olur (misunderstand, rejoin və s.). Tondan əvvəl gələn uzun sait bəzən şva /ə/ ilə növbələşə bilər (barrette, digest və s.). Məsələn, obey sözündə başlanğıc saitin keyfiyyəti baxımından ingilis dilinin Britaniya və Amerika variantları arasında uyğunluq mövcuddur; hər iki variantda başlanğıc heca şva /ə/ ilə uzun sait arasında sərbəst variasiya nümayiş etdirir. Humane sözündə ilk vurğulu hecada olan sait Britaniya variantına görə qısa saitdir, lakin Amerika variantına görə isə uzun səsdir. Grantee sözündə ilk vurğulu hecada səslənən sait səs uzundur, halbuki amerikan variantında bu qısa səsdir.

Vurğu tonundan əvvəlki tam sait keyfiyyətinin iki nümunəsi vurğulanmışdır:

1. uzun sait ilə şva /ə/ arasındakı növbələşmə;

2. uzun sait ilə qısa sait arasındakı növbələşmə.

Üçüncü nümunə isə uzun sait, qısa sait və şva /ə/ arasında növbələşmənin baş verdiyi haldır. Bu nümunə ya eyni dialekt daxilində, ya da Britaniya variantı ilə amerikan variantı arasında müşahidə olunur. Məsələn, transform sözündə ilkin hecada olan sait səs Britaniya variantında /æ/ kimi səslənir, amerikan variantında isə /a:/, /ə/ kimi tələffüz olunur. Görünür ki, ikihecalı sözün isim olması tondan əvvəlki sait keyfiyyəti ilə əlaqəli deyil. Başqa sözlə, tondan əvvəlki sait keyfiyyətinin sözün sintaktik kateqoriyası ilə müəyyənləşdiyini göstərən heç bir sübut yoxdur. Tondan əvvəlki hecası yüngül olan və şva /ə/ ilə səslənən çoxsaylı ikihecalı isimlər mövcuddur.

Əsas vurğudan əvvəl gələn sait keyfiyyətinin dördüncü nümunəsi iki və ya daha çox qısa sait arasında, yaxud iki və ya daha çox uzun sait arasında baş verən növbələşməni əhatə edir. Bu cür növbələşmə həm amerikan, həm də Britaniya ləhcələri daxilində müşahidə olunur [12].

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tondan əvvəlki sait keyfiyyəti ilə bağlı dörd mümkün nümunə mövcuddur. Bu nümunələr arasında qısa gərgin saitin onun müvafiq zəif saitlə növbələşməsi modeli yer almır. Biz irəli sürdük ki, heca quruluşu tondan əvvəlki saitin tam sait kimi səslənib-səslənməməsinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Tondan əvvəlki sait, əgər qapalı hecada yerləşirsə, tam sait kimi səslənmə ehtimalı daha yüksəkdir, əgər yüngül hecada yerləşirsə, şva /ə/ kimi səslənmə ehtimalı daha yüksəkdir.

Vurğudan əvvəl gələn şva /ə/ bəzən vurğunun son hecaya keçməsi nəticəsində meydana çıxır (about, aloud və s.). Qeyd olunan nümunələrdə başlanğıc sait əsas vurğu ilk hecaya düşdükdə [æ] kimi səslənir, lakin əsas vurğu son hecaya keçdikdə həmin sait orta sıra səsi şva [ə] kimi realizə olunur. Orta sıra şva [ə] ikihecalı sözlərdə ən çox rast gəlinən vurğudan əvvəlki şvadır, xüsusilə də başlanğıc hecası qısa sait olan sözlərdə. Bəzən belə sözlərdə birinci heca zəif prefiks də ola bilər (aback, around). Lakin vurğuya qədər olan saitlərin heç də hamısı orta sıra şva səsi ilə əvəz olunmur (məs, İran, immense).

Sözün başlanğıcındakı şva ilə bağlı müəyyən meyillər mövcuddur. Belə ki, ikihecalı sözlərdə tondan əvvəl gələn vurğusuz sait, əgər yüngül hecada yerləşirsə, şva /ə/ kimi zəifləməyə meyillidir. Müşahidə etdik ki, orta mərkəzi şva sözün başlanğıc mövqeyində ən çox rast gəlinən formadır və çox vaxt öz tam qarşılığı ilə heç bir növbələşmə göstərmir. Lakin sözün başlanğıc şvası /əᵉ/ həmişə öz tam qarşılığı ilə növbələşir.

İkihecalı sözün morfoloji quruluşu vurğudan sonrakı hecada sait keyfiyyətinin müəyyənləşməsində rol oynayır. Mürəkkəb sözlər və bir çox şəkilçili sözlərdə vurğudan sonrakı hecada tam sait saxlanılır. Bəzən isə vurğudan sonrakı hecadakı tam sait dilin fonotaktik məhdudiyyətləri ilə izah olunur; məsələn, sözün sonunda gələn [i] şva /ə/ səsinə keçmir. Vurğudan sonrakı hecanın ağır olduğu, lakin buna baxmayaraq şva /ə/ kimi səsləndiyi ikihecalı sözlər, vurğudan sonrakı ağır hecanın tam saitlə səsləndiyi hallarla təxminən eyni qədərdir. Bu isə göstərir ki, heca quruluşu vurğudan sonrakı hecada sait keyfiyyətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynamır. Vurğudan sonrakı ağır hecanın tam saitlə səsləndiyi ikihecalı sözlərin böyük əksəriyyəti

1. mürəkkəb sözlər və

2. vurğudan sonrakı ağır hecada uzun sait olan sözlərdir (məsələn, bistro) və ya həmin heca şəkilçidir (dictate).

Digər tərəfdən, vurğusuz ağır hecanın yalnız şva /ə/ ilə səslənən ikihecalı sözlərin böyük hissəsi şəkilçi olmayan və qısa saitə malik olan hecalardır (məsələn, biscuit). Nəhayət, vurğudan sonrakı qısa gərgin sait, əgər [i] və ya [u] olarsa, tam sait keyfiyyətini saxlayır. İkihecalı sözdə vurğusuz tam saitli heca ya samitlə bitir; bu halda son samitdən əvvəl ya zəif sait ya da uzun sait gəlir. Ya da saitlə bitir; bu halda həmin sait ya qısa gərgin sait, ya da uzun sait olur.

İkihecalı sözün uzun monoftonqla bitməsi diftonqla bitməsindən daha az yayğındır və diftonqla bitməsi isə samitlə bitməsindən daha az rast gəlinir.

Vurğulu hecadan sonra gələn vurğusuz heca qısa gərgin sait [i] ilə bitə bilər. Söz-sonu [i] zəifləməyə məruz qalmır. Qısa gərgin saitləri müzakirə edərkən qeyd etmişdik ki, söz-sonu sait heç vaxt şva /ə/ kimi zəifləməz; o ya dəyişmədən qalır, ya da öz uzun (monoftonq) qarşılığına qədər uzanır. Bununla belə, söz-sonu saitlər həmişə şva /ə/ kimi zəifləyir. İkihecalı sözlərdə son şva-nı biz aşağı saitin zəifləmiş forması kimi şərh edirik.

İkihecalı sözlərdə, əsas vurğu ilkin hecaya keçdikdə, son heca bəzən öz tam sait keyfiyyətini saxlayır (məsələn, 'admin).

Uzun monoftonqların təhlilinə əsasən, tondan sonrakı hecada uzun monoftonq, qısa gərgin saitin kodalı samitdən sonra gəlməsi və ya vurğulu hecada işlənməsi nəticəsində onu uzadan fonoloji qaydanın təsiri ilə ortaya çıxır. Məsələn, argue sözündə söz-sonu /u/ vurğulu hecada yerləşdiyi üçün uzanır, lakin vurğu artıq həmin hecadan götürüldükdə o, öz əsas (alt yatan) keyfiyyətini saxlayır.

İkihecalı sözün sintaktik kateqoriyası bəzən vurğudan sonrakı saitin keyfiyyətini müəyyənləşdirir. *-ful* sifət şəkilçisində sait şva /ə/ səsinə zəifləyir ('careful), halbuki ona uyğun isim yaradan *-ful* şəkilçisi zəifləməyə məruz qalmır və tam sait keyfiyyətini saxlayır (handful).

Mürəkkəb sözlərdə vurğudan sonrakı heca böyük əksəriyyətlə tam saitlə səslənir. Mürəkkəb sözlərin post-tonik hecasında tam saitin üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, bəzi sözlərdə tam sait və şva /ə/ arasında növbələşmə də müşahidə olunur. Nümunə kimi *-man* şəkilçisi ilə yaranan mürəkkəb sözləri göstərə bilərik (postman). *-man* tərkib hissəsinin dəyişkən sait keyfiyyətini fonoloji baxımdan izah etmək çətindir. Həmin tərkibin sait keyfiyyətini müəyyən edən qeyri-fonoloji amillər mövcuddur. *-man* komponentinin ümumi mənası sabit olsa da, [æ] ilə işlənən variant və şva /ə/ ilə işlənən variant arasında incə semantik fərq mövcuddur. Bu semantik fərq əsasında həmin komponentin sait keyfiyyəti müəyyənləşir. Şva ilə səslənən *-man* variantı adətən insanın peşəsini ifadə edir, [æ] ilə səslənən variant isə bu məna ilə məhdudlaşmır və başqa referensial dəyərlərə malik olur.

Vurğu tonundan sonrakı hecadakı saitin tam olub-olmamasını müəyyən edən amilləri araşdırmaqla belə nəticəyə gəlmək olar ki, heca quruluşu vurğudan sonrakı saitin tam olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamır. Bu isə vurğudan əvvəlki hecada sait keyfiyyətinə münasibətdə heca quruluşunun böyük rol oynaması ilə ziddiyyət təşkil edir.

İkihecalı sözün morfoloji quruluşu vurğusuz saitin tam olub-olmamasını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Hər hansı tam sait, son vurğusuz ağır hecada şva /ə/ səsinə zəifləyə bilər (biscuit). Son vurğusuz ağır hecada ortaya çıxan şvanın əsas keyfiyyəti ya qısa sait, ya da uzun sait olur.

Yuxarıda təqdim etdiyimiz statistik məlumatlar açıq şəkildə göstərir ki, açıq saitlər son mövqedə qapalı saitlərdən daha zəifdir və buna görə də zəifləməyə daha çox meyillidir. Bu isə sözsonu açıq saitlərin həmişə şva /ə/ kimi zəifləməsi, lakin söz-sonu qapalı saitlərin isə belə zəifləməyə məruz qalmaması faktı ilə uyğunluq təşkil edir.

İkihecalı sözlərdə vurğudan sonrakı son hecanın tam saitlə səslənib-səslənməməsinin müəyyənləşdirilməsində heca quruluşunun rol oynadığına dair heç bir sübut yoxdur.

Sinxop (səs düşməsi) və bəzi vurğusuz hecalarda tam sait ilə şva /ə/ arasında növbələşmə hadisələri nəzərə alındıqda, məlum olur ki, ingilis dili daşıyıcıları adətən yanaşı gələn şva-hecalardan qaçmağa meyillidirlər. Bu isə ya müəyyən şva-ların düşürülməsi (beləliklə hecaların birləşməsi), ya da şva əvəzinə güclü saitlərin tələffüzü ilə həyata keçirilir. Maraqlıdır ki, birinci strategiya daha çox sürətli danışıqda, ikinci strategiya isə formal və diqqətli danışıqda müşahidə olunur. Məsələn, *characterisation* kimi sözlərin bəzi variantlarında tondan əvvəlki sait şva /ə/ kimi deyil, /ɪ/ və ya /aɪ/ kimi səslənir.

Fonotaktik baxımdan mümkün olmayan ikihecalı söz nümunəsi ondan ibarətdir ki, başlanğıc heca (istər yüngül, istər ağır olsun) şva /ə/ ilə səslənir və ondan sonra gələn heca yün-

gül və tam saitli olur. Bu modelin qadağan olunmasını onunla izah edirik ki, son heca zəif mövqedədir və əgər ağır deyilsə, o, söz daxilində yeganə tam saitli heca ola bilməz.

Biz hələ də ikihecalı sözlərdə tam saitlərin və şva /ə/ formalarının yaranmasını vurğudan asılı olmadan proqnozlaşdıra bilirik. Dil daxilində sözlərdə tam saitlərin və şva-ların paylanmasını tənzimləyən xüsusi fonotaktik məhdudiyyətlər mövcuddur. Bu məhdudiyyətlərin vurğu ilə bağlı olanlardan fərqli olduğu qəbul edilir. Bu zaman sait keyfiyyəti (yəni saitin tam və ya şva olması) vurğu qaydalarından fərqli və onlardan daha əvvəl baş verən fonoloji səviyyədə müəyyənləşir. Lakin əgər sait keyfiyyəti ilə vurğunun ardıcıllığı tərsinə olarsa, bu zaman bəzi vurğusuz hecaların niyə tam saitlə, digərlərinin isə şva ilə səsləndiyini izah etmək çətinləşər.

Ümumiyyətlə, müasir ingilis dili kəmiyyətə həssas (quantity-sensitive) hesab olunur. Lakin dilçilər heca ağırlığının (syllable weight) vurğu fonologiyasında rolunun necə izah olunması məsələsində fərqli yanaşmalara malikdirlər. İngilis dilinin kəmiyyətə həssas dil olması fikrində dayanmaq nə dərəcədə doğrudur? Minlərlə ikihecalı sözdə vurğu son ağır hecanı "keçərək" ilkin yüngül (qısa saitlə bitən açıq heca) hecaya düşür və eləcə də vurğunun yüngül sondan ikinci hecaya düşdüyü sözlər mövcuddur. Bu isə göstərir ki, yüngül heca söz daxilində yerləşdikdə potensial vurğu daşıyıcısı ola bilər.

Görünür ki, heca ağırlığı vurğunun təyin olunmasına yalnız söz-sonu mövqedə təsir edir; yəni o, yüngül son hecanın vurğulu olmasına mane olur. Başqa sözlə, söz daxilində yerləşən yüngül heca vurğulu ola bildiyi halda, söz-sonu yüngül heca vurğu üçün uyğun hesab edilmir.

Heca ağırlığına yalnız yüngül son hecanın vurğu almamasının qarşısını almaqdan daha geniş rol vermək, vurğunun təhlilində lazımsız mürəkkəbliklər yaradır.

Məsələn, ingilis dilinin vurğu sisteminin kəmiyyətə həssas olduğunu qəbul edən müəlliflər belə hesab edirlər ki, ikihecalı sözlərdə vurğunun son hecadan ilkin hecaya düşdüyü hallarda (məsələn, '*arrow*) vurğu əvvəlcə son hecaya düşür, daha sonra isə oradan ilkin hecaya keçir. Yəni bu cür sözlərdə son heca ilkin mərhələdə vurğulu olur, lakin sonradan həmin vurğu ondan alınır. Buna görə də, onlar əlavə vurğu qaydalarını qəbul etməyə məcbur qalırlar ki, bu da analizi daha da mürəkkəbləşdirir.

Heca ağırlığının vurğunun təyin edilməsindəki rolu yalnız yüngül son hecanın vurğu almasının qarşısını almaqdan ibarətdir. O, söz daxilində yerləşən yüngül hecanın vurğu almasına mane ola bilməz. Söz daxilində tam saitlərin müəyyənləşdirilməsi və paylanması vurğunun təyin edilməsindən əvvəl baş verir və heca quruluşu da daxil olmaqla xüsusi məhdudiyyətlərə tabedir. Sözdaxili mövqelərdə vurğunun yeri heca ağırlığı ilə deyil, aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

- şəkilçinin özündən əvvəl gələn müəyyən saitin tam şəkildə qalmasını tələb edib-etməməsi (və nəticədə vurğunun həmin hecaya düşməsi)
- son hecanın ağır sait və kodanın sonor samit olub-olmaması

Vurğunun ağır hecanı yüngül hecaya düşdüyü vurğu modelinin mövcudluğu göstərir ki, sözdəki hər ağır heca vurğulu olmur və vurğunun təyin edilməsində ağır hecalar həmişə yüngül hecalardan üstün tutulmur. Buna görə də, agenda kimi sözlərdə vurğunun sondan ikinci hecaya, arrest kimi sözlərdə isə son hecaya yalnız həmin hecaların ağır olması səbəbindən düşdüyünü iddia edən təhlil müdafiə oluna bilməz. Bu yanaşma heç bir sübutla dəstəklənmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz maraqlı fikirlərdən biri ondan ibarət idi ki, sait keyfiyyəti (yəni saitin tam sait və ya şva /ə/ kimi səslənməsi) vurğudan əvvəl və ondan asılı olmayaraq müəyyənləşir. Biz həmçinin qeyd etdik ki, ikihecalı sözün bəzi variantlarının təsdiqlənməməsi mütləq fonoloji səbəblərlə bağlı deyil və buna görə də onların mövcud olmaması təsadüfi hesab edilə bilər.

Digər tərəfdən, bəzi ikihecalı sözlərin təsdiqlənməmiş variantlarının olması ingilis dilinin hər iki saiti eyni və açıq xüsusiyyətli olan ikihecalı sözlərdən qaçmağa meyilli olması ilə əlaqədardır (məsələn, Balaton /bæl.'æt.ən/).

Söz daxilində tam saitlərin və şva-ların paylanmasını tənzimləyən müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Bu məhdudiyyətlər hecanın vurğulu olub-olmaması ilə əlaqədar deyil.

Söz sonu mövqedə ardıcıl dörd şva-hecalı sıra mümkündür, lakin söz daxili mövqedə belə uzun ardıcıllığa malik heç bir söz yoxdur. Söz daxilində maksimum üç yanaşı şva-saitli heca mümkündür. Deməli, söz daxilində tam saitlərin və şvaların müəyyənləşdirilməsi vurğudan asılı olmadan həyata keçirilir.

Elmi nəticə. Məqalədə ingilis dilində ikihecalı sözlərin fonetik xüsusiyyətləri heca strukturu, sait keyfiyyəti və vurğu realizasiyası baxımından təhlil edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ikihecalı sözlərdə vurğunun yerləşməsi yalnız heca çəkisi ilə deyil, həm də sait keyfiyyəti və fonotaktik məhdudiyyətlərlə sıx əlaqədardır. Araşdırma göstərmişdir ki, vurğusuz hecalarda sait reduksiyası geniş yayılsa da, bəzi hallarda tam saitlər qorunub saxlanılır və bu proses vurğudan müstəqil fonoloji məhdudiyyətlərlə şərtlənir. Eyni zamanda onset, nucleus və koda komponentlərinin qarşılıqlı təsirinin ritm, intonasiya və nitqin qavranılmasına mühüm təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir.

İngilis dilində, xüsusilə çoxhecalı sözlərdə, bütün hecaların tam saitlə realizə olunmamasına yönəlmiş fonoloji meyil müşahidə olunur. Hər iki hecası tam saitlə səslənən çoxsaylı ikihecalı sözlərin mövcudluğuna baxmayaraq, bütün hecaları tam saitlə realizə olunan üçhecalı sözlər daha az yayğındır və daha uzun sözlərdə bu cür realizasiya olduqca nadir xarakter daşıyır. Bununla belə, bütün hecaları tam saitlə realizə olunan istisna xarakterli uzun sözlərə də rast gəlinə bilər.

Sait reduksiyası bəzən morfologiya ilə əlaqəli olan fonoloji proses kimi şərh olunur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, reduksiya qaydası müəyyən şəkilçilərdə saitin zəifləməsinə səbəb ola bilər. İsim yaradan şəkilçilərdə iştirak sait, adətən, şva /ə/ kimi realizə olunur (məsələn, freedom).

Eyni şəkildə, sait zəif prefikslərdə də şva /ə/ şəklində reduksiyaya uğrayır (məsələn, demand). Lakin bəzi isim yaradan şəkilçilərdə sait səs reduksiyaya uğramır, məsələn *-ship* şəkilçisini buna misal göstərmək olar. Belə ki, açıq saitli şəkilşilər reduksiya zamanı şva-laşır, qapalı saitli şəkilçilər isə reduksiyaya uğramır və şva-ya keçmir.

İkihecalı söz tək bir vurğulu hecaya malik ola bilər; bu halda həmin heca əsas vurğu (primary stress) kimi şərh edilir. Lakin elə ikihecalı sözlər də mövcuddur ki, onların hər iki hecasının vurğu daşıdığı qəbul olunur. Ümumiyyətlə, bu tip ikihecalı sözlərdə hansı hecanın əsas vurğu daşıdığı məsələsində fonoloqlar arasında fikir ayrılığı yoxdur. Mübahisə isə ikihecalı sözlərdə əsas vurğu daşımayan hecanın vurğulu sayılıb-sayılmaması ətrafında yaranmışdır [9]. Alimlərin bir qismi sözünün son hecasında uzun sait varsa, həmin hecanın ikinci dərəcəli vurğu (secondary stress) daşıdığını iddia edir, digər bir qismi isə sait uzunluğu ilə vurğu arasında hər hansı bir əlaqənin mövcudluğunu rədd edir.

İkihecalı sözdə əsas vurğu daşımayan hecanın vurğu daşıyıb-daşımaması məsələsi önəmli məsələdir. Əsas vurğu daşımayan heca hər zaman tam saitlə səsləndikdə onun ikinci dərəcəli vurğu daşıdığı qəbul olunur. Bu, uzun sait və ya diftonq səsli əsas vurğu daşımayan hecalar üçün keçərlidir.

Başlanğıc mövqedə yerləşən və qısa saitli əsas vurğu daşımayan heca isə yalnız açıq sait ehtiva etdikdə ikinci dərəcəli vurğu almış hesab edilir. Bu, açıq saitlərin yüksək sonorluğa malik olması ilə əlaqədar ola bilər. Sözsonu qısa sait səsli heca isə heç vaxt ikinci dərəcəli vurğu daşımır.

Qeyd etdiyimiz kimi, heca ağırlığı ilə vurğunun təyin olunması arasında hər hansı sistematik korrelyasiya mövcud deyil; yeganə istisna heca ağırlığının vurğu qaydalarının yüngül son hecaya vurğu təyin etməsinin qarşısını almasıdır. Bununla belə, heca ağırlığı anlayışı bu məhdud funksiyadan kənarda nəzərəçarpacaq izahlı gücə malik deyil. Əksinə, təqdim etdiyimiz qısa gərgin saitlərin təhlili o qədər sistemli və iqtisadi xarakter daşıyır ki, vurğu qaydalarının formulə olunması zamanı heca ağırlığı kateqoriyasından tamamilə imtina etməyə imkan verir.

Eyni zamanda, ikihecalı sözlərin çoxsaylı tələffüz variantlarına malik ola biləcəyi, lakin bu variantlardan bəzilərinin qeyri-fonoloji səbəblərdən dolayı qeyri-işlək və ya təsadüfi şəkildə təsdiqlənməmiş qala biləcəyi də vurğulanmışdır. Bu müddəa isə vurğu sisteminə dair yanaşmamız üçün mühüm nəzəri nəticələr doğurur.

Bizim yanaşmamız bu cür təsdiqini tapmamış variantları da proqnozlaşdırmalıdır, çünki həmin variantların səthdə realizə olunmaması fonologiyanın izah etməli olduğu məsələ deyil. Biz ikihecalı sözlərdə vurğunun sintaktik kateqoriyaya əsaslandığı geniş yayılmış fikri də kənara qoyuruq. Eyni zamanda, sait keyfiyyətinin (tam sait və ya şva /ə/) hecanın vurğulu olub-olmamasına istinad etməyən məhdudiyyətlər və qaydalar çərçivəsində müəyyənləşdiyini irəli sürdük. Sait keyfiyyəti vurğudan əvvəl və ondan asılı olmayaraq formalaşır. Vurğu qaydaları isə tam saitli hecalara vurğu təyin edir və şva ilə səslənən hecaları "keçərək" onları vurğusuzlaşdırır.

Vurğunun əmələ gəlməsi üçün iki növ qaydanın mövcudluğu zəruridir. Birinci növ qaydalar sait keyfiyyətini tənzimləyən qaydalardır. Əgər saitlərin əsas (alt-yatan) təmsil səviyyəsində tam saitlər kimi mövcud olduğu qəbul edilərsə, onda səth səviyyəsində sait keyfiyyətinin əldə olunması üçün yalnız bir qayda, yəni sait reduksiyası qaydası kifayət edir. Lakin reduksiya qaydası müxtəlif formalarda özünü göstərir. Sözsonu mövqedə yerləşən açıq saitləri şva /ə/ kimi zəiflədən qayda mövcuddur. Digər bir qayda isə qısa saitli başlanğıc hecada yerləşən açıq saitləri, əgər dərhal sonra tam saitli ağır heca gəlirsə, şva /ə/ kimi reduksiyaya uğradır (məsələn, about, attend və s.).

Vurğunun müəyyənləşdirilməsi üçün tələb olunan ikinci növ qaydalar isə vurğunu təyin edən (yəni metrik qrupları formalaşdıran) qaydalardır. Bu qaydalar mexaniki şəkildə işləməyib, qarşılarına çıxan hər tam saitli hecaya vurğulu etmir və ya hər hecadan metrik qrup yaratmır. Onların fəaliyyəti müəyyən məhdudiyyətlərə tabedir.

Bizim vurğuya yanaşmamız mahiyyət etibarilə metrik xarakter daşıyır. Seqmentlər hecalara, hecalar metrik vahidlərə, metrik vahidlər isə söz səviyyəsinə inteqrasiya olunur. Vurğunun təyin olunması yanaşmamız metrik vahid (ayaq) anlayışından istifadə edir. Biz Hayes (7) ilə razıyıq ki, metrik vurğu nəzəriyyəsində ən mühüm ideya vurğunun birbaşa konkret hecalara tətbiq olunan qaydalar vasitəsilə deyil, metrik konstituentlərin (yəni ayaqların) mümkün struktur imkanları əsasında müəyyənləşdirilməsidir.

Lakin biz metrik fonoloqlardan fərqli olaraq, sait keyfiyyətini tənzimləyən xüsusi qaydalar təklif edirik. Bu qaydalar hansı saitlərin səthdə tam sait kimi realizə olunacağını müəyyənləşdirməklə mühüm rol oynayır və bu proses metrik qaydaların (yəni ayaq qurulması qaydalarının) tətbiqindən əvvəl baş verir. Daha sonra həmin metrik qaydalar müəyyən tam saitli hecaları vurğu üçün seçir.

Metrik Vurğu Nəzəriyyəsində vurğu iyerarxik şəkildə təşkil olunmuş ritmik struktur kimi nəzərdən keçirilir. Lakin müəlliflər vurğu təyin edilməsinin bu iyerarxik xarakterinin necə təmsil olunması məsələsində fərqli mövqelər sərgiləyirlər.

Aşağıda ingilis dilində vurğu ilə bağlı istənilən yanaşmanın nəzərə almalı olduğu bəzi faktlar təqdim olunur:

a) Əgər söz tək vurğulu hecaya malikdirsə, həmin heca əsas vurğu (primary stress) daşıyır.

b) Əgər söz birdən çox vurğulu hecaya malikdirsə, bu hecalardan biri əsas vurğuludur (primary stress), digəri isə ikinci dərəcəli vurğu (secondary/subordinate stress) daşıyır.

c) Yüngül heca vurğu üçün ağır heca qədər uyğun hesab olunur, yalnız söz-sonu mövqedə yerləşdiyi hallar istisna təşkil edir.

d) Ağır heca bəzən vurğulu olmaya da bilər.

e) Yanaşı gələn vurğulu hecalar ümumiyyətlə mümkün deyil, yalnız hər ikisi periferik (söz kənarı) olduqda istisna mümkündür.

İkihecalı sözlərdə hecaların ağırlığını və vurğu statusunu göstərən fonoloji modellər mövcuddur. Belə modellərdə vurğu hecanın ağır və ya yüngül olmasından asılı olaraq yalnız bir hecaya düşür.

Digər tərəfdən, hər iki hecası vurğulu olan vurğu modelləri də mövcuddur. Bəs bu tip ikihecalı sözlərdə əsas vurğunu necə müəyyənləşdirmək olar?

Biz belə hesab edirik ki, göstərilən vurğu modellərinə malik ikihecalı sözlərdə əsas vurğu (primary stress) və ikinci dərəcəli vurğu (secondary stress) bir-birini əvəz edə bilər. Başqa sözlə, bu cür ikihecalı sözlər iki variantda işlənə bilər: bir variantda əsas vurğu başlanğıc hecaya, ikinci dərəcəli vurğu isə son hecaya düşür; digər variantda isə bu vurğular yerini dəyişir. Bu ümumiləşdirməyə yeganə istisna şəkilçi qəbul etmiş ikihecalı sözlərdir ki, burada şəkilçi zəif (lax) sait ehtiva edir. Baxmayaraq ki, bəzi şəkilçilər həmişə tam saitlə ifadə olunur (və buna görə də ikinci dərəcəli vurğu daşıyır kimi görünə bilər), tərkibində zəif sait olan şəkilçilərdə ikinci dərəcəli vurğunun başlanğıc hecadakı əsas vurğu ilə əvəzlənməsi mümkün deyil (hardship). Bunun səbəbi şəkilçilərin əsas vurğunu qəbul edib-etməməsi baxımından bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsidir.

Bizim yanaşmamızda ikihecalı sözdə həmişə tam saitlə səslənən, lakin əsas vurğu daşımayan heca ikinci dərəcəli vurğu kimi izah edilir. Bu izahın səbəbləri də bu çərçivədə açıqlanır.

İkihecalı sözdə əsas və ikinci dərəcəli vurğunun bir-birini əvəz edə bilməsi, ilk növbədə, yüzlərlə ikihecalı sözdə əsas vurğunun dəyişkən olması faktından irəli gəlir. Məsələn, "-ate'' şəkilçisi ilə yaranan ikihecalı feillərdə əsas vurğu adətən dəyişkən xarakter daşıyır. Elə ikihecalı sözlər də mövcuddur ki, onlarda əsas və ikinci dərəcəli vurğu bir-birini əvəz edə bilir (armchair).

Bu sözlər arasında elələri də var ki, əsas vurğunun digər hecaya keçməsi nəticəsində bir heca şva /ə/ kimi səslənir. Lakin dəyişkən əsas vurğuya malik ikihecalı sözlərin xeyli hissəsində hər iki heca tam saitlə səslənir; buna görə də həmin hecaların hər ikisi vurğulu hesab olunur.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi ikihecalı sözlərdə sait keyfiyyəti ilə vurğu arasındakı əlaqənin ənənəvi yanaşmalardan fərqli şəkildə şərh edilməsindədir. Tədqiqatda sait keyfiyyətinin vurğudan sonra deyil, vurğudan əvvəl müəyyənləşdirildiyi fikri əsaslandırılmışdır. Bundan əlavə, heca strukturunun komponentləri – onset, nucleus və coda – yalnız struktur vahidləri kimi deyil, həm də artikulyator vaxtlama, qavrayış prosesi və ritmik təşkilatla əlaqəli şəkildə araşdırılmışdır. Məqalədə Britaniya və Amerika ingiliscəsinin müqayisəli təhlili də aparılmış və onların sait sistemi ilə vurğu realizasiyası arasındakı fərqlər müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri ingilis dilinin fonetikası və fonologiyası sahəsində aparılan elmi araşdırmalarda istifadə oluna bilər. Məqalə ali məktəblərdə "Fonetika", "Fonologiya", "Praktik fonetika" və "Nitq mədəniyyəti" fənlərinin tədrisində nəzəri mənbə kimi əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr ingilis dilinin düzgün tələffüzünün öyrədilməsi, vurğu və intonasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, eləcə də ikinci dil kimi ingilis dilinin tədrisində praktik material kimi tətbiq edilə bilər.

İqtisadi səmərəsi. Tədqiqatın nəticələri xarici dil tədrisi sahəsində metodik vəsaitlərin, fonetik təlim proqramlarının və elektron resursların hazırlanmasına töhfə verə bilər. İngilis dilinin düzgün tələffüz və vurğu xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi kommunikasiya keyfiyyətini artıraraq tərcümə, beynəlxalq əməkdaşlıq və təhsil sahələrində daha effektiv nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. Bundan əlavə, fonetik təhlillərin nitq texnologiyaları, avtomatik nitq tanınması və dil öyrənmə proqramlarında tətbiqi praktiki və iqtisadi baxımdan faydalı hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, R. Azərbaycan dilində fonetika və fonologiya / R.Aliyev, – Bakı: Elm, – 2010. –c.1.
2. Chomsky, N. The sound pattern of English / N.Chomsky, M.Halle, –Cambridge, MA: MIT Press, –1968. (app. 470pages)
3. Clements, G.N. (1990). The role of the sonority cycle in core syllabification. In J.Kingston & M.Beckman (Eds.), Papers in laboratory phonology I. –Cambridge: Cambridge University Press (app. 500 pages)

4. Cutler, A., Norris, D., McQueen, J., Butterfield, S. The role of strong syllables in segmentation for lexical access // –Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 23 ed. –1997.
5. Ewen, C. The phonological structure of words: An introduction / C.Ewen, Hulst van der, H. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2001. – p. 350.
6. Flemming, E. The phonetics of schwa vowels. In Contemporary views on architecture and representations in phonology / E.Flemming, – Oxford: Oxford University Press, – 2009. – p.600.
7. Hayes, B. Metrical Stress Theory: Principles and Case Studies / B.Hayes, –University of Chicago Press, –1995, – p.400.
8. Kager, R. Optimality Theory / R.Kager, –Cambridge: Cambridge University Press, – 1999. – p. 300.
9. Ladefoged, P. A Course in Phonetics (4th ed.) / P.Ladefoged, – Boston, –2001, –p.350-380.
10. Lisker, L. On Explaining Vowel Duration Variation / L.Lisker, –Cambridge, In Phonetics and Phonology Papers, – 1996.– p.250-400.
11. Mattys, S.L., White, L., Melhorn, J.F. Integration of Multiple Speech Segmentation Cues: A Hierarchical Framework // –USA: Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, – 2005. 31 ed. –p. 10-12.
12. Roach, P. English Phonetics and Phonology: A Practical Course / P.Roach, – Cambridge, 4th ed. – 2000. – p.250-300.
13. Wells, J.C. Longman Pronunciation Dictionary, Harlow. 3rd ed. – 2008. – p.800.

A.Sh.Aliyeva

Phonetic Features of Disyllabic Words in English:
Syllable Structure, Vowel Quality, and Stress Realization

Summary

Although there is extensive literature on syllable structure, vowel quality, and stress in English, many questions related to these areas still remain unanswered, while some of the explanations proposed in the literature are not fully satisfactory. The main aim of this study is to investigate disyllabic words in English and to examine their syllable structure, vowel quality, and stress, since such words provide broad insight into the phonotactics of English and the tendencies associated with these phenomena. The article identifies vowel quality and stress placement in disyllabic words in both British and American varieties of English.

Key words: *disyllabic words, syllable structure, vowel quality, stress realization, phonological analysis*

A.Ш.Алиева

Фонетические особенности двусложных слов в английском языке:
слоговая структура, качество гласных и реализация ударения

Резюме

Несмотря на существование обширной литературы, посвящённой слоговой структуре, качеству гласных и ударению в английском языке, многие вопросы, связанные с этими областями, всё ещё остаются нерешёнными, а некоторые ответы, представленные в научной литературе, не являются вполне удовлетворительными. Основная цель данного исследования заключается в изучении двусложных слов английского языка, их слоговой структуры, качества гласных и ударения, поскольку такие слова предоставляют широкие возможности для анализа фонотактики английского языка и тенденций, связанных с данными явлениями. В статье определены качество гласных и место ударения в двусложных словах как британского, так и американского вариантов английского языка.

Ключевые слова: *двусложные слова, слоговая структура, качество гласных, реализация ударения, фонологический анализ*

Rəyçi: filol. f.d., dos. S.Poladova

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2026

F.C.ƏLİYEVA
doktorant
e-mail: firuza3085@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0001-6662-2676

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

10.62021/0026-0028.2026.3.063

MÜASİR AZƏRBAYCAN MÜƏLLİFLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ÜSLUBİ DİFFUZİYA: BƏDİİ DİL NORMASI VƏ PUBLİSİSTİK DİSKURS

Xülasə. *Məqalədə müasir Azərbaycan müəlliflərinin yaradıcılığında bədii və publisistik diskursun qarşılıqlı təsiri üslubi diffuziya kontekstində araşdırılır. Kamal Abdulla, Elçin İsgəndərzadə və Sevinc Nuruqızının nəsr nümunələri əsasında publisistik ifadə vasitələrinin bədii mətnə keçmə formaları təhlil edilir. Tədqiqatda ideya-fəlsəfi leksika, izahedici sintaksis, publisistik intonasiya, ritm quruluşu və rəqəmsal media dilinə yaxın sintaktik modellər əsas göstəricilər kimi nəzərdən keçirilir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, üslubi diffuziya müasir nəsrdə müxtəlif formalarda müşahidə olunur və bədii dilin ifadə imkanlarına təsir göstərir. Məqalədə bu prosesin bədii mətnin estetik funksiyası ilə tarazlaşdırılmasının vacibliyi vurğulanır.*

Açar sözlər: *üslubi diffuziya, bədii dil norması, publisistik diskurs, müasir Azərbaycan nəsri, media dili*

Giriş. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı sürətli dəyişim prosesindədir. Qloballaşma, media və rəqəmsal kommunikasiyanın genişlənməsi bədii yaradıcılığa yalnız mövzu baxımından deyil, dil və üslub baxımından da ciddi təsirlər göstərmişdir. Bu dəyişimlərin ən qabarıq ifadəsi isə yazıçıların publisistikasında özünü göstərir. Belə ki, bədii mətnin daxilində publisistik konstruksiyalar, şərh-izah meylləri və kütləvi informasiya vasitələrindən (KİV) gəlmə dil qəliblər artan intensivliklə müşahidə olunur. Bu hal dilçilik elmində üslubi diffuziya adlanan hadisəyə uyğun gəlir. Üslubi diffuziya dedikdə müxtəlif funksional üslublara aid dil xüsusiyyətlərinin bir-birinə nüfuz etməsi, ayrı-ayrı üslubi sərhədlərin nisbiləşməsi başa düşülür [3, s. 47].

Həmin məsələ, xüsusilə, Kamal Abdulla, Elçin İsgəndərzadə və Sevinc Nuruqızının son illərə aid nəsr əsərlərində diqqəti cəlb edir. Bu yazıçılar həm ədəbi, həm də publisistik fəaliyyəti bir arada aparan müəlliflər kimi tanınırlar. Dolayısı ilə onların bədii mətnlərini üslubi diffuziya baxımından tədqiq etmək xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə bu üç müəllifin seçilmiş əsərlərindən nümunələr əsasında müasir Azərbaycan nəsrindəki üslubi diffuziya tendensiyaları təhlil edilir, bədii dil norması ilə publisistik diskursun münasibəti araşdırılır.

Tədqiqatın aktuallığı onunla şərtlənir ki, Azərbaycan dilçiliyində bədii dil norması məsələsi nisbətən geniş işlənmişdir [1, s. 112; 6, s. 88], lakin müasir yazıçı-publisistikasında üslubi diffuziyanın spesifik göstəriciləri hələ sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Məqalə bu sahədə aparılan müzakirələrə müəyyən töhfə verməyi hədəfləyir.

Əsas hissə. Üslubi diffuziya anlayışı funksional üslublar nəzəriyyəsindən qaynaqlanır. Klassik dilçilik ənənəsinə görə dil öz funksional sistemlərini bədii, publisistik, elmi, rəsmi-işgüzar, danışıq üslublarını müəyyən normativ çərçivə daxilində fərqləndirir [2, s. 34]. Hər bir üslubun özünəməxsus leksik, sintaktik və kompozisiya xüsusiyyətləri vardır. Bədii üslub emosional-estetik funksiyaya, publisistik üslub isə ictimai-siyasi məlumatlandırma funksiyasına xidmət edir [7, s. 203]. Buna baxmayaraq, postmodern kommunikasiya mühitində bu sərhədlər getdikcə nisbiləşir. Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, müasir dövrün ən mühüm dil proseslərindən biri kimi üslublararası keçid və nüfuzetmə hadisəsi özünəməxsus tədqiqat obyektinə

çevrilmişdir [4, s. 67]. Bu prosesin potensial mənfi tərəfi ondadır ki, bədii mətn bəzi hallarda öz unikal estetik funksiyasından uzaqlaşa bilər, yəni oxucu ilə daha birbaşa, lakin daha az obrazlı ünsiyyətə keçər. Yazı sənətkarlığının yerini jurnalistik aydınlığın tutması bəzən estetik funksiyanın zəifləməsinə şərait yarada bilər, lakin bu, müəllifin niyyətindən və kontekstdən asılı olaraq dəyişən mürəkkəb bir məsələdir.

Kamal Abdullanın nəsrində üslubi diffuziyanın izləri. Kamal Abdulla Azərbaycan nəsrinin ən orijinal nümayəndələrindən biridir. Onun postmodern poetikası, mif və tarix arasında qurulmuş mürəkkəb narrativ strukturu – bütün bunlar müəllifin güclü bədii şəxsiyyətindən xəbər verir. Bununla belə, son illərdə qələmə alınan publisistik məqalələri ilə bəzi nəsr parçaları arasındakı dil oxşarlıqları diqqətdən yayınmır. Müqayisə üçün iki fraqmentə nəzər salaq. Müəllifin "Sehrbazlar dərəsi" romanındakı aşağıdakı parçada bədii dil öz funksiyasını tam yerinə yetirir:

"Duman dərəni elə bürümüşdü ki, ağaclar sanki havada asılıb qalmışdı. O addımladıqca hiss edirdi ki, torpaq da onunla birlikdə ağırlaşır".

Burada hissin obrazlı açılması, təsvirin hərəkəti bunlar bədii dilin xas göstəriciləridir. Lakin eyni müəllifin publisistik məqalələrindən keçib bədii mətnə sızan konstruksiyalara baxdıqda fərqli baxış müşahidə edilir. Romandakı bəzi daxili monoloqlarda bu tip cümlələrə rast gəlinir:

"Milli yaddaş dedikdə yalnız keçmişi deyil, o keçmişin bugünkü şüurda necə yaşadığını nəzərdə tutmaq lazımdır".

Bu cümlə sintaktik quruluşu, açıqlayıcı-izahedici tonu ilə publisistik diskursun tipik nümunəsidir. *"Dedikdə... nəzərdə tutmaq lazımdır"* konstruksiyası bədii obrazlılıqdan çox, konseptual şərh funksiyası daşıyır. Leksik səviyyədə isə "milli yaddaş", "tarixi şüur", "milli kimlik" kimi ictimai-siyasi anlayışların bədii kontekstdə birbaşa obrazın vasitəsilə deyil, anlayış kimi işlədilməsi müşahidə olunur [8, s. 156].

Elçin İsgəndərzadənin nəsrində publisistik diskursun rolu. Elçin İsgəndərzadə həm nasir, həm publisist kimi fəaliyyət göstərir. Bu ikili fəaliyyət onun bədii üslubuna birbaşa təsir edib. Müəllifin son hekayə və povestlərində publisistik diskursun izləri daha açıq müşahidə olunur. Bu münasibətdə Nizami Cəfərovun konsepsiyasına istinad etmək yerinə düşər. O qeyd edir ki, yazıçının bədii dili fikrin obrazlı ifadə forması olmaqla, publisistik nitqdən köklü surətdə fərqlənməlidir [5, s.89]. İsgəndərzadənin hekayələrindən birindəki aşağıdakı parçaya nəzər salaq:

"Bu şəhər dəyişdi. İnsanlar dəyişdi. Amma dəyişməyən nə varsa, o da bu torpaqdır. Torpaq isə heç vaxt xəyanət etmir. Siyasətçilər xəyanət edir, sistemlər xəyanət edir – torpaq yox".

Bu parçada ritm, təkrar və intonasiya quruluşu publisistik çıxışa, hətta mitinq nitqinə yaxınlaşır. *"Siyasətçilər xəyanət edir, sistemlər xəyanət edir"* bu paralel sintaktik quruluş bədii obrazlılıqdan çox, publisistik patosun ifadəsidir. Müqayisə üçün eyni müəllifin başqa bir hekayəsindəki fərqli üslubda yazılmış parçaya baxaq:

"Qapı açıldı. İçəri soyuq girdi – yox, soyuq deyil, boşluq girdi. O boşluq ki, onu heç bir söz doldurmurdu".

Bu ikinci fraqmentdə sözün obraza çevrilməsi, məntiqi deyil, hissi keçid açıq görünür. Hər iki nümunənin müqayisəsi göstərir ki, müəllifin üslubunda publisistik diskursla bədii diskurs arasında keçidlər müşahidə olunur. Bu hal mətnin üslubi quruluşunda müxtəlif dil modellərinin qarşılıqlı təsiri kimi izah edilə bilər.

Sevinc Nuruqızının dilindəki üslubi xüsusiyyətlər. Sevinc Nuruqızı müasir Azərbaycan nəsrinin ən aktiv qələm sahiblərindən biridir. Onun nəsr dilinin dinamikliyi, emosionallığı və çağdaş leksikaya açıqlığı müsbət ədəbi xüsusiyyətlər kimi qiymətləndirilir. Lakin tənqidi baxışla yanaşıldıqda bu xüsusiyyətlərin bəzən bədii dil normasını aşdığı da görünür. KİV dilinin bədii mətnə təsiri barədə tədqiqatçı Aynur Mustafayeva yazır: *"Media diskursunun dil modeli müasir yazarlara fərqindən kənarda sirayət edir və bu proses bəzi hallarda bədii mətnin estetik tutumunu zəiflədə bilər"* [9, s. 74]. Müəllifin nəsrindən götürülmüş aşağıdakı parçada rəqəmsal media sintaksisinin izlərini aydın görmək mümkündür:

"O getdi. Qapı örtüldü. Hər şey bitdi. Belə olur. Həmişə belə olur. Sən düşünürsən ki, bu dəfə fərqli olacaq. Olmur".

Bu fraqmentdə qısa və lakonik cümlələrdən istifadə olunur. Fikrin parçalı şəkildə təqdim edilməsi mətnə dinamik ritm qazandırır və çağdaş yazı üslubunu xatırladır. Bununla yanaşı, dramatik məqamlarda belə ifadə tərzi hisslərin mərhələli şəkildə açılmasına və emosional dərinliyin genişlənməsinə müəyyən qədər təsir göstərə bilər. Müqayisə üçün müəllifin daha geniş cümlə quruluşuna söykəndiyi başqa bir parçaya baxaq:

"O qızın gözlərində elə bir yorğunluq vardı ki, sanki o yorğunluq illərdir yığılmış, heç vaxt yatmamış, heç vaxt kimsəyə deyilməmişdi".

Burada cümlə daxilindəki inkişaf, məntiqi-emosional ardıcıllıq bədii dilin estetik funksiyasına xidmət edir. İki parçanın müqayisəsi göstərir ki, müəllif hər iki üslub modelindən istifadə edir, lakin rəqəmsal media sintaksisinin üstünlük qazandığı hallarda bədii effekt azalır. Bu, şüurlu üslubi seçim ola bilər, lakin həmin seçimin ardıcıllıq daşımaması üslubi diffuziyanın əlaməti kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Üslubi diffuziyanın ümumi göstəriciləri və nəticə. Yuxarıda aparılan mətn təhlili göstərir ki, hər üç müəllifin nəsrində üslubi diffuziya fərqli dərəcə və formalarda müşahidə olunur. Kamal Abdullanın mətnlərində bu xüsusiyyət daha çox ideya-fəlsəfi leksika və izahedici sintaksis vasitəsilə, Elçin İsgəndərzadənin nəsrində publisistik intonasiya və ritm quruluşu ilə, Sevinc Nuruqızının mətnlərində isə rəqəmsal media dilinə yaxın sintaktik quruluşların işlənməsi ilə özünü göstərir.

Üslubi diffuziyanın ümumi göstəriciləri kimi aşağıdakıları ayırd etmək olar: publisistik sintaksisə şərh, izah, mühakimə cümlələrinə üstünlük verilməsi; bədii göstərmə əvəzinə birbaşa söyləmə üsulunun seçilməsi; ictimai-siyasi leksikanın obrazlılıqdan kənarda işlədilməsi; KİV və rəqəmsal media dilindən gəlmə ifadə klişelərinin bədii kontekstə köçürülməsi. Bu göstəricilər bəzi hallarda bədii dilin estetik funksiyasının zəifləməsinə şərait yarada bilər [10, s. 118].

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, üslubi diffuziya mütləq mənada neqativ hadisə deyildir. Üslublar arasındakı nüfuzetmə bəzən yeni janr formaları yaradır, bədii dilin imkanlarını genişləndirir. Lakin bu proses şüurlu bədii seçim əsasında baş verdikdə estetik baxımdan əsaslandırıla bilər; əksinə publisistik dilin bədii mətnə kortəbii köçürülməsi şəklində baş verdikdə isə tənqidi dəyərləndirməyə açıqdır.

Aparılan müqayisə göstərir ki, müasir Azərbaycan yazıçı-publisistikasında üslubi diffuziya müşahidə olunan dil hadisələrindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Kamal Abdulla, Elçin İsgəndərzadə və Sevinc Nuruqızının nəsrindən götürülmüş mətn nümunələrinin müqayisəli təhlili bu prosesin müxtəlif ifadə formalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Müasir informasiya mühiti, KİV dili və rəqəmsal kommunikasiya bədii yaradıcılığa müəyyən təsir göstərir; bu təsirin xarakteri isə müəllifin dil seçimi, üslub yanaşması və bədii ifadə imkanlarından istifadə tərzi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bədii dil norması özlüyündə qatı, dəyişilməz bir qanun deyildir o, canlı ədəbi prosesin içərisindədir; inkişaf edir, zənginləşir. Bu inkişafın bədii mətnin estetik funksiyası ilə uzlaşdırılması vacibdir. Müasir yazıçının publisistik fəaliyyəti bədii dilin imkanlarını məhdudlaşdıran deyil, onu zənginləşdirən amil kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan yazıçı-publisistikasında üslubi fərqliləşməyə diqqət yetirilməsi və bədii dil normasının nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

İşin elmi nəticəsi. Məqalədə bədii və publisistik diskursun qarşılıqlı təsiri araşdırılmış, üslubi diffuziyanın müasir Azərbaycan nəsrində müxtəlif formalarda müşahidə olunduğu müəyyənləşdirilmişdir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə yazıçı-publisistika nümunələri üslubi diffuziya baxımından sistemləşdirilmiş və bədii dil norması kontekstində müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin nəticələrindən dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, publisistika və üslubiyyat fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Ə.Z.Abdullayev. –Bakı: Maarif, –2016. –396 s.
2. Cəfərov, N.Q. Azərbaycanca düşünmək / N.Q.Cəfərov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018. – 312 s.
3. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Elm, – 2015. – 314 s.
4. Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / T.İ.Hacıyev. – Bakı: Elm, – 2012. – 456 s.
5. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası / B.Ə.Xəlilov. –Bakı: Nurlan, –2017. –456 s.
6. Mirzəyev, H.N. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / H.N.Mirzəyev. –Bakı: Mütərcim, – 2019. – 280 s.
7. Mustafayev, Ə.M. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat / Ə.M.Mustafayev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2020. – 224 s.
8. Mustafayeva, A.R. Media dili və bədii diskurs // Dil və ədəbiyyat: Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2021. №3 (79). – s. 71-78.
9. Nəbiyeva, S.F. Publisistik üslubun bədii mətnə təsiri məsələsinə dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri. – Bakı: Elm, – 2022. №2. – s. 112-121.
10. Rəhimov, A.N. Bədii dilin norması: nəzəri və praktik aspektlər / A.N.Rəhimov. – Bakı: Mütərcim, – 2020. – 198 s.

F.C.Aliyeva

Stylistic Diffusion in Modern Azerbaijani Writer-Publicism: Literary Language Norm and Journalistic Discourse

Summary

The article examines the interaction between literary and journalistic discourse in the works of the modern Azerbaijani authors in the context of stylistic diffusion. Based on prose examples by Kamal Abdulla, Elchin Isgandarzade, and Sevinj Nuruqizi, the study analyzes the forms through which journalistic means of expression enter literary texts. Ideological-philosophical vocabulary, explanatory syntax, journalistic intonation, rhythm structure, and syntactic models close to digital media language are considered the main indicators. The comparative analysis shows that stylistic diffusion appears in various forms in modern prose and influences the expressive possibilities of literary language. The article emphasizes the importance of balancing this process with the aesthetic function of the literary text.

Keywords: *stylistic diffusion, literary language norm, journalistic discourse, modern Azerbaijani prose, media language*

Ф.Ч.Алиева

Стилистическая диффузия в современной азербайджанской писательской публицистике: норма художественного языка и публицистический дискурс

Резюме

В статье рассматривается взаимодействие художественного и публицистического дискурса в современной азербайджанской писательской публицистике в контексте стилистической диффузии. На основе прозаических примеров Камала Абдуллы, Эльчина Искендерзаде и Севиндж Нуругызы анализируются формы перехода публицистических средств выражения в художественный текст. В качестве основных показателей рассматриваются идейно-философская лексика, пояснительный синтаксис, публицистическая интонация, ритмическая структура и синтаксические модели, близкие к языку цифровых медиа. Сравнительный анализ показывает, что стилистическая диффузия проявляется в современной прозе в различных формах и влияет на выразительные возможности художественного языка. В статье подчёркивается важность согласования этого процесса с эстетической функцией художественного текста.

Ключевые слова: *стилистическая диффузия, норма художественного языка, публицистический дискурс, современная азербайджанская проза, язык медиа*

Rəyçi: prof. C.Məmmədli
Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2026

X.Ş.ƏLİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
:https://orcid.org/0000-0003-4933-1516

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.067

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK AMBİQVİTLİK VƏ SÜNİ İNTELLEKT MODELLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN TRANSFORMASİYASI

Xülasə. *Məqalədə ingilis dilində leksik qeyri-müəyyənlik (ambiguity) fenomeni və onun süni intellekt (Sİ) modellərində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların transformasiya xüsusiyyətlərinə təsiri araşdırılır. Leksik qeyri-müəyyənlik sözlərin kontekstdən asılı olaraq bir neçə fərqli məna ifadə etməsi ilə xarakterizə olunur və bu, təbii dil emalı sistemləri üçün mühüm çətinliklərdən biri kimi çıxış edir.*
Məqalənin əsas məqsədi ingilis dilində leksik qeyri-müəyyənlik fenomenini elmi şəkildə təhlil etmək və süni intellekt modellərində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların transformasiya proseslərinin bu qeyri-müəyyənliyin həllinə və ya dərinləşməsinə necə təsir etdiyini müəyyənləşdirməkdir. Bununla yanaşı, tədqiqat təbii dil emalı (NLP) sistemlərinin daha effektiv və dəqiq işləməsi üçün dil strukturunun optimallaşdırılması istiqamətində nəzəri əsaslar təqdim etməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: *ambiqvitlik, süni intellekt, təbii dil emalı, sintaktik transformasiya, neyron şəbəkə modelləri*

Müasir dilçilik və kompüter elmlərinin kəsişməsində yerləşən təbii dil emalı (Natural Language Processing – NLP) sahəsi süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının ən sürətlə inkişaf edən istiqamətlərindən biridir. Bu sahənin əsas məqsədi insan dilinin avtomatik şəkildə emalı, interpretasiyası və generasiyasını təmin etməkdir. Lakin insan dilinin təbii olaraq mürəkkəb, çoxsəviyyəli və qeyri-müəyyən xarakteri bu prosesdə ciddi elmi və texnoloji problemlər yaradır. Bu problemlərdən ikisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: leksik ambiqvitlik (lexical ambiguity) və mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların transformasiyası.

Leksik ambiqvitlik ingilis dilində bir sözün kontekstdən asılı olaraq bir neçə fərqli mənada işlənməsi fenomenini ifadə edir. Bu hal həm semantik qeyri-sabitliyə, həm də avtomatik tərcümə və dil modellərində interpretasiya səhvlərinə səbəb olur. Məsələn, eyni söz müxtəlif situasiyalarda tamamilə fərqli mənalar qazana bilər ki, bu da süni intellekt modellərinin düzgün məna seçimini çətinləşdirir. Xüsusilə maşın tərcüməsi sistemlərində leksik ambiqvitlik kontekstin düzgün təhlil edilməməsi nəticəsində semantik təhriflərə gətirib çıxara bilər.

Digər mühüm problem isə mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların transformasiyası ilə bağlıdır. Bu proses cümlə strukturunun dəyişdirilməsi (məsələn, aktiv-passiv dəyişimi, tabeli cümlələrin yenidən qurulması, inversiya və parafrazlaşdırma) zamanı baş verir. Müasir süni intellekt modelləri, xüsusilə transformer arxitekturasına əsaslanan sistemlər (BERT, GPT, T5 və s.), bu transformasiyaları kontekstual öyrənmə və diqqət (attention) mexanizmləri vasitəsilə yerinə yetirir. Lakin mürəkkəb sintaktik strukturların çoxsəviyyəli xarakteri və uzunməsafəli sintaktik asılılıqlar bəzən struktur pozulmalarına və semantik uyğunsuzluqlara səbəb olur.

Bu iki fenomen – leksik ambiqvitlik və sintaktik transformasiya bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və süni intellekt sistemlərinin təbii dili modelləşdirmə qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Leksik səviyyədə mövcud olan qeyri-müəyyənlik çox zaman sintaktik strukturun düzgün interpretasiyasına mane olur, çünki sözün seçilən mənası cümlənin ümumi sintaktik və semantik quruluşunu dəyişdirə bilir. Eyni zamanda, mürəkkəb sintaktik transformasiyalar zamanı

baş verən struktur dəyişikliklər leksik vahidlərin düzgün kontekstual seçimini çətinləşdirir və nəticədə semantik uyğunsuzluqlar yaradır.

Müasir süni intellekt modelləri, xüsusilə neyron şəbəkə əsaslı yanaşmalar və böyük dil modelləri (Large Language Models), bu problemlərin həllinə yönəlmiş kontekstual öyrənmə mexanizmlərindən istifadə edir. Bu modellər söz və cümlələri vektorlaşdırılmış semantik məkan daxilində emal edərək həm leksik qeyri-müəyyənliyi azaltmağa, həm də sintaktik strukturların daha dəqiq transformasiyasını təmin etməyə çalışır. Bu texnoloji yanaşmaların düzgün anlaşılması üçün ilk növbədə dilçilikdə qeyri-müəyyənlik (ambiguity) anlayışının mahiyyətinə nəzər salmaq vacibdir.

Dilçilikdə "qeyri-müəyyənlik" (ambiguity) termini bir sözün və ya cümlənin iki və ya daha çox mümkün mənada şərh oluna bilməsi vəziyyətini ifadə edir. Qeyri-müəyyənlik həm eyni dil daxilində, həm də tərcümə zamanı, yəni bir dildən digərinə keçid prosesində müşahidə oluna bilər. Bu halda o, "transfer qeyri-müəyyənliyi" adlandırılır.

Bəzi dilçilər qeyri-müəyyənliyi daha ümumi bir kateqoriya kimi qəbul edir və onu vagueness (vaglik[1]/ qeyri-dəqiqlik) və equivocation (ekvivokasiya[2]) kimi digər semantik hadisələri də əhatə edən geniş anlayış hesab edirlər. J.Lyons bu yanaşmanı müdafiə edərək vaglik anlayışını kontekstdə mənası tam aydın olmayan qeyri-müəyyənlik kimi izah edir. O, qeyri-müəyyənliyi morfem, söz, söz birləşməsi və ya cümlə səviyyəsində müxtəlif mənaların verilməsinə imkan yaradan semantik xüsusiyyət kimi müəyyənləşdirir [11, s.112].

Digər tərəfdən, B.S.Gillon vaglik, qeyri-müəyyənlik, ümumilik və qeyri-müəyyən təyinat (indeterminacy) anlayışları arasında ciddi fərq qoyur. Onun fikrincə, bir ifadə yalnız o halda qeyri-dəqiq (vague) hesab edilir ki, müəyyən semantik şərtlər çərçivəsində onun referensiyası üç mümkün interpretasiya halından birinə tətbiq olunsun [8, s.344].

Ambiqvitlik ilə dil arasında mövcud olan münasibət həm daxili (intrinsik), həm də qarşılıqlı asılılıq xarakter daşıyır. Qeyd edilir ki, bu iki fenomen bir-biri olmadan mövcud ola bilməz. Ambiqvitə dil sistemində müxtəlif ciddilik dərəcələrində təzahür edir və insan dilinin unikal, eyni zamanda mürəkkəb xarakterini şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri hesab olunur. Dilin yaradıcı və oynaq funksional imkanlarından biri olan yumor da məhz ambiqvitə fenomeninə əsaslanır [6].

Tədqiqatlarda göstərilir ki, sintaktik strukturların transformasiyası (məsələn, cümlənin aktivdən passivə çevrilməsi və ya komponentlərin yenidən qurulması) məna qeyri-müəyyənliyinin azalmasına və ya əksinə, artmasına səbəb ola bilər. Süni intellekt modelləri, xüsusilə təbii dil emalı sistemləri, bu cür strukturların düzgün interpretasiyası üçün semantik və sintaktik analiz mexanizmlərinə əsaslanır. Lakin leksik qeyri-müəyyənlik bu modellərin dəqiqliyinə və interpretasiya qabiliyyətinə ciddi təsir göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, ambiqvitlik termini nitqin və ya dil vahidinin elə bir xüsusiyyətini ifadə edir ki, həmin vahid ən azı iki və ya daha çox qarşılıqlı olaraq uyğun gəlməyən və birbirini istisna edən interpretasiyalara malik olur. Başqa sözlə, eyni dil materialı müxtəlif semantik və ya struktur baxımdan fərqli mənaların yaranmasına səbəb olur. Bu fenomen dilçilikdə çoxmənalılıq və interpretasiya problemləri ilə sıx bağlıdır və xüsusilə məna çıxarışı prosesində mühüm rol oynayır.

Elmi ədəbiyyatda ambiqvitliyin əsasən iki növü fərqləndirilir. Birinci növ "leksik ambiqvitlik" adlanır və bu hal konkret sözlərin çoxmənalılığı və ya homonimliyi nəticəsində meydana çıxır. Bu zaman eyni leksik vahid kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənaları ifadə edə bilir. İkinci növ isə "struktur (və ya sintaktik) ambiqvitlik" kimi tanınır və cümlənin daxili quruluşu, yəni sintaktik əlaqələrin müxtəlif formalarda şərh oluna bilməsi ilə əlaqədardır. Bu

[1] Dilçilikdə və məntiqdə mənanın sərhədlərinin dəqiq müəyyən olunmaması vəziyyətini ifadə edir.

[2] Dilçilik və məntiqdə bir sözün və ya ifadənin eyni kontekstdə müxtəlif mənalarda istifadə olunması nəticəsində yaranan mənaca yayındırma və ya qeyri-dəqiqlik deməkdir.

tip ambiqvitlikdə eyni sözlərdən ibarət cümlə fərqli struktur modellər əsasında müxtəlif mənalar kəsb edir.

Ambiqvitlik dil sisteminin təbii xüsusiyyətlərindən biri olmaqla yanaşı, həm nəzəri dilçilikdə, həm də süni intellekt və avtomatik dil emalı sahələrində mühüm tədqiqat obyektidir, çünki bu fenomenin düzgün təhlili və aradan qaldırılması məna dəqiqliyinin təmin olunmasında əsas rol oynayır [3, s.12].

Fərqli kontekstlərdə eyni söz formasının müxtəlif semantik interpretasiyalara malik olması faktı leksik səviyyədə qeyri-müəyyənliyin (lexical ambiguity) əsas təzahürlərindən biri kimi çıxış edir. Bu fenomen göstərir ki, dil vahidlərinin mənası sabit deyil və onların semantik interpretasiyası birbaşa kontekstdən asılıdır. Məsələn, *book* sözü müxtəlif situasiyalarda fərqli mənalar ifadə edə bilər: "sərt üzlüklə cildlənmiş səhifələr toplusu" mənasında (*hand me that book* – "mənə o kitabı ver"), həmin toplunun daxil etdiyi informasiya və məzmun mənasında (*that book is depressing* – "o kitab üzücüdür") və ya "əvvəlcədən yer ayırmaq, rezerv etmək" mənasında (*We want to book a table for four* – "biz dörd nəfərlik masa rezerv etmək istəyirik") işlədilə bilər [12].

Bu cür çoxplanlı semantik interpretasiya leksik qeyri-müəyyənliyin iki əsas növünü meydana gətirir: *polisemiya (polysemy)* və *omonimiya (homonymy).* Polisemiya eyni söz kökünün mənaca bir-biri ilə əlaqəli müxtəlif mənalar qazanması ilə xarakterizə olunur, yəni mənalar arasında semantik bağlılıq mövcuddur. Omonimiya isə eyni fonetik və qrafik formaya malik sözlərin tamamilə fərqli və bir-biri ilə semantik əlaqəsi olmayan mənalar ifadə etməsi halını bildirir.

"Polisemiya" termini etimoloji baxımdan yunan mənşəli *poly-* ("çox") və *sem* ("məna", "hiss") komponentlərindən formalaşmışdır. Bu anlayış dilçilikdə linqvistik bir vahidin bir-biri ilə semantik əlaqə saxlayan bir neçə fərqli mənanı ifadə etməsi fenomenini bildirir. Daha dəqiq desək, polisemiya bir söz forması daxilində mənaların struktur baxımından əlaqəli şəkildə genişlənməsi və kontekstual istifadə nəticəsində müxtəlif semantik çalarlar qazanması ilə xarakterizə olunur [7].

Homonimiya eyni fonoloji formaya malik olan, lakin bir-biri ilə semantik əlaqəsi olmayan leksik vahidlərin müxtəlif mənalarını ifadə edən dil hadisəsidir. Bəzi tədqiqatçılar bu fenomen daxilində yazılı forması eyni olan söz mənalarını *homoqrafiya*, şifahi forması eyni olan söz mənalarını isə *homofoniya* kimi fərqləndirirlər. Lakin ümumi dilçilik ədəbiyyatında bu cür hallar birləşdirici termin olan "homonimiya" altında təqdim olunur.

"Homonimiya" termini etimoloji baxımdan yunan mənşəlidir və *homos* ("eyni") və *onoma* ("ad") komponentlərindən formalaşmışdır. Bu baxımdan, anlayışın semantik interpretasiyası "eyni adın müxtəlif, lakin bir-biri ilə əlaqəsiz mənaları ifadə etməsi" kimi müəyyən edilir [10].

İdiomatik ifadələr müasir dilçilik və təbii dil emalı (Natural Language Processing, NLP) sahəsində xüsusi çətinlik yaradan leksik-semantik vahidlər kimi çıxış edir. Bu ifadələrin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların semantik məzmunu tərkib hissələrinin (sözlərin) birbaşa, hərfi mənalarının cəmi ilə izah oluna bilmir. Nəticə etibarilə, idiomatik ifadələrin düzgün interpretasiyası kontekstual, mədəni və praqmatik amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu səbəbdən müasir maşın tərcüməsi (Machine Translation) sistemləri üçün idiomların emalı ciddi problemlər yaradır, çünki bu sistemlər çox zaman struktur və leksik uyğunluğa əsaslanan avtomatik tərcümə mexanizmlərindən istifadə edir və nəticədə idiomların hərfi tərcüməsi semantik təhrifə gətirib çıxarır [1, s.17].

Bu kontekstdə kollokasiyalar da mühüm rol oynayır. Kollokasiya ifadələri müəyyən sözlərin birgə işlənmə meyli nəticəsində formalaşan, lakin mənası tərkib elementlərinin ayrı-ayrılıqda semantik təhlili ilə tam şəkildə çıxarıla bilməyən sabit leksik birləşmələrdir. Məsələn, *let the cat out of the bag* ifadəsi struktur baxımından sadə söz birləşməsi kimi görünsə də, onun idiomatik mənası *"məxfi saxlanmalı olan məlumatı ictimai şəkildə açıqlamaq"* kimi bütöv və qeyri-kompozisional semantik interpretasiyaya malikdir [4, s. 4172].

Süni intellekt və NLP sistemləri baxımından bu cür ifadələrin emalı "non-compositional semantics" problemi ilə birbaşa bağlıdır. Klassik qayda əsaslı və ya statistik maşın tərcüməsi modelləri kollokasiyaların və idiomların strukturunu parçalayaraq hər bir leksik vahidi ayrıca tərcümə etməyə meyillidir. Bu isə çox zaman yanlış və ya mənasız nəticələr yaradır. Müasir neyron şəbəkə əsaslı modellər (məsələn, transformer arxitekturaları) kontekstual dil vahidlərinin yanaşmaları vasitəsilə bu problemi qismən həll etməyə çalışsa da, idiomların mədəni və praqmatik qatlarını tam şəkildə modelləşdirmək hələ də mümkün deyil.

İdiomatik ifadələr və kollokasiyalar süni intellekt sistemlərində semantik qeyri-kompozisionallıq problemini aktuallaşdırır və maşın tərcüməsinin dəqiqliyinə birbaşa təsir göstərən əsas faktorlar kimi çıxış edir. Bu səbəbdən müasir tədqiqatlar NLP sistemlərinin kontekstual semantik analiz qabiliyyətinin gücləndirilməsinə və idiomların avtomatik tanınması və düzgün interpretasiyası üçün daha inkişaf etmiş modellərin hazırlanmasına yönəlmişdir.

Kollokasiyaların tərcüməsi ana dili olmayan istifadəçilər üçün xüsusi çətinlik yaradan leksik-semantik problemlərdən biri kimi çıxış edir. Mənbə və hədəf dillərin kollokasion struktur modelləri arasında mövcud olan sistemli fərqlər tərcümə prosesində müxtəlif tipli semantik və sintaktik uyğunsuzluqların yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan, əsas çətinlik yalnız mənbə dildə kollokasiyanın tanınması ilə deyil, onun hədəf dildə semantik və normativ baxımdan məqbul ekvivalentinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır [2, s.11].

Kollokasiyaların tərcüməsi, xüsusilə ingilis dili öyrənənlər üçün, leksik vahidlərin (isim, fel, sifət) düzgün kombinasiyasının seçilməsi baxımından davamlı çətinlik yaradır. Bunun əsas səbəbi dilin sərbəst söz birləşmələrindən ibarət olmaması, əksinə, sözlərin müəyyən leksik uyğunlaşma məhdudiyyətləri və birgə işlənmə qanunauyğunluqları əsasında təşkil olunmasıdır. Nəticə etibarilə, sözlərin birləşmə imkanları tam sərbəst deyil, onlar müəyyən "uyğunluq tolerantlığı" çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Müasir süni intellekt modelləri, xüsusilə neyron şəbəkə əsaslı təbii dil emalı (NLP) sistemləri kollokasiyaların avtomatik tərcüməsi və tanınması prosesində bu problemin həlli ilə birbaşa qarşılaşır. Transformer arxitekturalarına əsaslanan modellər (məsələn, BERT, GPT və s.) kontekstual dil vahidləri mexanizmləri vasitəsilə sözlərarası statistik və semantik əlaqələri öyrənməyə çalışsalar da, kollokasiyaların qismən arbitrar və mədəniyyətə bağlı xarakteri onların dəqiq modelləşdirilməsini çətinləşdirir.

Xüsusilə, kollokasiyaların qeyri-kompozisional semantik xüsusiyyəti süni intellekt sistemlərində əsas problem kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət o deməkdir ki, kollokasiyanın ümumi mənası onun komponent sözlərinin ayrı-ayrı mənalarının sadə cəmi ilə izah oluna bilmir. Buna görə də Sİ modelləri çox zaman söz səviyyəli statistik uyğunluqlara əsaslanaraq tərcümə aparır və nəticədə semantik dəqiqlik itir.

Beləliklə, kollokasiyaların tərcüməsi problemi süni intellekt sistemlərində aşağıdakı əsas istiqamətlərlə əlaqələndirilir:

- kontekstual semantik modelin dəqiqliyi
- söz birləşməsi nümunələrinin korpus əsaslı öyrənilməsi
- mədəniyyətlə bağlı leksik uyğunluqların modelləşdirilməsi
- qeyri-kompozisional mənanın düzgün interpretasiyası

Nəticə etibarilə, kollokasiyaların tərcüməsi sahəsində müasir süni intellekt tədqiqatlarının əsas məqsədi təbii dil emalı modellərinin yalnız sintaktik deyil, həm də dərin semantik və praqmatik səviyyədə daha yüksək uyğunluq əldə etməsini təmin etməkdir.

Süni intellekt modellərində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların transformasiyası təbii dil emalı sahəsində mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Bu proses cümlə strukturunun bir formadan digərinə çevrilməsi zamanı həm sintaktik düzgünlüyün, həm də semantik məzmunun qorunmasını nəzərdə tutur. Müasir neyron şəbəkə əsaslı modellər, xüsusilə transformer arxitekturaları, bu transformasiyaları kontekstual öyrənmə və diqqət mexanizmləri vasitə-

silə həyata keçirir. Lakin mürəkkəb sintaktik strukturların çoxsəviyyəli xarakteri və uzun məsafəli asılılıqlar bəzi hallarda semantik və qrammatik uyğunsuzluqlara səbəb olur.

1. Aktiv-passiv transformasiya

Mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların ən geniş yayılmış transformasiya növlərindən biri aktiv və passiv cümlə quruluşlarının dəyişdirilməsidir. Aktiv cümlədə subyekt hərəkəti icra edir, passiv cümlədə isə hərəkət obyekt üzərində fokuslanır.

Aktiv: *The researcher analyzed the data.*

Passiv: *The data was analyzed by the researcher.*

Süni intellekt modelləri bu transformasiyanı ümumiyyətlə düzgün icra edir, çünki struktur baxımından dəyişiklik nisbətən sistemlidir. Lakin bəzi hallarda tərcümə nəticəsində mətndən elementin silinməsi və ya yanlış yerləşdirilməsi müşahidə olunur. Bu isə semantik rol təyinatında qeyri-dəqiqliyə səbəb ola bilər [5].

2. Mürəkkəb tabeli cümlələrin transformasiyası

Tabeli cümlələrdə əsas və budaq cümlə arasındakı sintaktik əlaqələr daha mürəkkəb olur. Bu tip cümlələrin transformasiyası Sİ modelləri üçün çətinlik yaradır.

Mənbə: *The scientist who discovered the new particle received a Nobel Prize.*

Sİ (səhv ola bilər): *The scientist received a Nobel Prize who discovered the new particle.*

Burada "who discovered the new particle" budaq cümləsinin yanlış yerləşdirilməsi sintaktik strukturun pozulmasına gətirib çıxarır. Bu problem əsasən uzun məsafəli sintaktik asılılıqların zəif modelləşdirilməsi ilə bağlıdır.

3. Ellipsis (buraxılma) və onun genişləndirilməsi

Ellipsis cümlədə bəzi elementlərin kontekstual olaraq buraxılmasıdır. Sİ modelləri bu boşluqları ya düzgün bərpa edir, ya da artıq genişləndirərək təbiiliyi azaldır.

Mənbə: *She wanted to join the meeting, but she couldn't.*

Sİ: *She wanted to join the meeting, but she could not join the meeting.*

Burada model ellipsisi açsa da, nəticədə üslubi təkrarlama yaranır və mətnin təbiiliyi azalır [9].

4. İnversiya və vurğu strukturları

İnversiya cümlədə söz sırasının dəyişdirilməsi ilə vurğu yaratmaq məqsədi daşıyır. Sİ modelləri çox vaxt bu praqmatik funksiyanı tam qorumur.

Mənbə: *Only after the experiment did the scientists understand the phenomenon.*

Sİ: *The scientists understood the phenomenon only after the experiment.*

Bu halda semantik məna qorunsa da, vurğu dəyişir. Orijinal cümlədə "zaman gecikməsi" önə çəkildiyi halda, Sİ-də bu diskursiv vurğu zəifləyir.

5. Parafraz (yenidən ifadə etmə) transformasiyası

Parafraz transformasiyası eyni məzmunun fərqli leksik və sintaktik vasitələrlə ifadə olunmasıdır.

Mənbə: *The study demonstrates a significant improvement in performance.*

Sİ: *The study shows a considerable enhancement in performance.*

Bu transformasiyada semantik yaxınlıq qorunur, lakin terminoloji seçim və üslubi çalar dəyişə bilər. Bu isə xüsusilə akademik və texniki mətnlərdə dəqiqlik problemləri yarada bilər.

Ümumilikdə, süni intellekt modellərində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların transformasiyası aşağıdakı əsas problemlərlə xarakterizə olunur:

- uzun məsafəli sintaktik asılılıqların zəif modelləşdirilməsi
- semantik rol təyinatında səhvlər
- praqmatik və diskursiv funksiyaların tam qorunmaması
- kontekstual qeyri-sabitlik və struktur uyğunsuzluqlar [12].

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, transformator əsaslı süni intellekt modelləri kontekstual dil vahidlərinin emalı və diqqət mexanizmləri vasitəsilə leksik ambiqvitlik və sintaktik transformasiya ilə bağlı problemlərin həllində müəyyən irəliləyişlər əldə etmişdir. Bununla

belə, bu yanaşmalar hələ də bütün hallarda tam dəqiqlik təmin etmir və xüsusilə mürəkkəb sintaktik strukturların interpretasiyası zamanı müəyyən məhdudiyyətlər qalmaqdadır.

Mövzunun aktuallığı süni intellekt əsaslı təbii dil emalı sistemlərində leksik ambiqvitlik və sintaktik transformasiyaların mətnin düzgün interpretasiyasına birbaşa təsir göstərməsi ilə şərtlənir. Bu problemlərin dərindən öyrənilməsi daha dəqiq maşın tərcüməsi və semantik təhlil modellərinin inkişafı baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin elmi yeniliyi leksik ambiqvitlik və mürəkkəb sintaktik transformasiyaların süni intellekt modelləri çərçivəsində inteqrativ şəkildə təhlil edilməsidir. Məqalədə leksik ambiqvitlik və sintaktik transformasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır və bu iki fenomenin maşın tərcüməsi və NLP sistemlərində yaratdığı problemlərin daha sistemli şəkildə izahına yeni yanaşma təqdim olunur.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti süni intellekt əsaslı maşın tərcüməsi və təbii dil emalı sistemlərinin daha dəqiq və kontekstə uyğun işləməsinin təmin edilməsinə yönəlir. Tədqiqatın nəticələri NLP modellərinin təkmilləşdirilməsi, tərcümə səhvlərinin azaldılması və semantik təhlil proseslərinin optimallaşdırılması baxımından praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. İbrahimova, A. Müasir kompüter dilçiliyi problemləri / A.İbrahimova, –Bakı: ADU, – 2021. – 200 s.
2. Xudiyev, N. Kompüter dilçiliyi əsasları / N.Xudiyev, –Bakı: ADU, – 2015. – 280 s.
3. Rzayev, E. Rəqəmsal dilçilik və süni intellekt / E.Rzayev, – Bakı: Elm və Təhsil, – 2020. – 240 s.
4. Devlin, J. et al. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. // Proceedings of NAACL-HLT. Minneapolis, –2019. – p. 4171-4186.
5. Chulze. The Identification of Word Classes in Connection with the Differentiation between Homonymy and Polysemy. // 2001. Available at: http://books.google.com.pe/books?id=wSCjd0xX7rgC&printsec=frontcover&source =gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f= false.
6. Corr. Identification and Avoidance of Critical Ambiguity. // 2005. Available at: http:// www.scss.tcd.ie/undergraduate /bacsll/bacsll _web/ corrms0405.pdf.
7. Cuyckens, H. & Zawada, B. Polysemy in Cognitive Linguistics. // 2001. In: Cognitive Linguistics Research Series. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. Available at: http://books.google.com/books?id=Bt2DA6qj1xIC&printsec=frontcover&dq=Polysemy+in+Cognitive+Linguistic .
8. Gillon, B.S. Ambiguity, Generality, and Indeterminacy. // Linguistics and Philosophy. Dordrecht: Springer, –1990. – Vol. 13, Issue 3. – p. 341-374.
9. Goldberg, Y. Neural Network Methods for Natural Language Processing. // Synthesis Lectures on Human Language Technologies, Springer / Morgan & Claypool Publishers, – 2017. – Vol. 10, Issue 1. – p. 31-52.
10. Jurafsky, D. & Martin, J. H. Speech and Language Processing (3rd ed.). // Stanford University, – 2023. – p. 11-27.
11. Lyons, J. Semantics / J.Lyons, – Cambridge University Press, –Vol.1. – 1977. – p. 400.
12. Murphy, M.L. Lexical Meaning. // Cambridge: Cambridge University Press, 2010. Available at: http://books.google.com/books?id=o3g5dMofckgC&printsec=frontcover&dq=Lexical+Meaning

Kh.Sh.Aliyeva

Lexical Ambiguity in the English Language and the Transformation of Complex Syntactic Constructions in Artificial Intelligence Models

Summary

The article investigates the phenomenon of lexical ambiguity in the English language and its influence on the transformation of complex syntactic constructions within artificial intelligence (AI) models. Lexical ambiguity is defined as the capacity of lexical units to convey multiple meanings

depending on contextual factors and is regarded as one of the key challenges in natural language processing systems.

The main objective of the article is to provide a scientific analysis of lexical ambiguity in the English language and to identify the extent to which the transformation processes of complex syntactic constructions in artificial intelligence models contribute either to the resolution or to the further complication of this ambiguity. Furthermore, the study aims to establish theoretical foundations for the optimization of linguistic structures in order to improve the efficiency and accuracy of natural language processing (NLP) systems.

Keywords: *ambiguity, artificial intelligence, natural language processing, syntactic transformation, neural network models*

X.Ш.Алиева

Лексическая амбигвитетность в английском языке и трансформация сложных синтаксических конструкций в моделях искусственного интеллекта

Резюме

В статье рассматривается феномен лексической неоднозначности в английском языке и анализируется его влияние на процессы трансформации сложных синтаксических конструкций в моделях искусственного интеллекта (ИИ). Лексическая неоднозначность определяется как свойство языковых единиц реализовывать несколько значений в зависимости от контекстуальных условий и рассматривается как одна из ключевых проблем систем обработки естественного языка.

Основная цель статьи заключается в проведении научного анализа феномена лексической неоднозначности в английском языке и установлении того, каким образом процессы трансформации сложных синтаксических конструкций в моделях искусственного интеллекта влияют на устранение либо усиление данной неоднозначности. Кроме того, исследование направлено на формирование теоретических основ оптимизации языковой структуры, ориентированной на повышение эффективности и точности функционирования систем обработки естественного языка.

Ключевые слова: *амбигвитетность, искусственный интеллект, обработка естественного языка, синтаксическая трансформация, нейронные сетевые модели*

Rəyçi: prof. K.A.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2026

M.Z.HACIZADƏ
email: mehribanhacizade7@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0006-9476-3157

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.074

İNGİLİS DİSKURSUNDA SÜKUTUN KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI

Xülasə. *Müasir dilçilikdə diskurs analizi və praqmatika sahəsində sükut fenomeni mühüm kommunikativ vasitə kimi qiymətləndirilir. Sükut yalnız danışığın olmaması deyil, həm də ünsiyyət prosesində xüsusi semantik və praqmatik funksiyalar daşıyan bir strategiyadır. Bu məqalədə ingilis diskursunda sükutun kommunikativ funksiyaları, onun sosial və praqmatik xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, sükut danışanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsində, emosional vəziyyətin ifadəsində, diskursun strukturlaşdırılmasında və sosial normların qorunmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə həm gündəlik ünsiyyət, həm də institusional diskurs nümunələri əsasında sükutun müxtəlif funksiyaları təhlil edilmişdir. Nəticə olaraq müəyyən edilmişdir ki, sükut diskursun ayrılmaz komponenti kimi kommunikativ strategiya rolunu oynayır və ingilis dilində praqmatik məna formalaşdırılmasında mühüm yer tutur.*

Açar sözlər: *diskurs, sükut, praqmatika, kommunikativ funksiya, ingilis dili, diskurs analizi*

Giriş

Dil yalnız sözlərdən ibarət deyil; kommunikasiya prosesində pauza, intonasiya, jest və sükut kimi qeyri-verbal elementlər də mühüm rol oynayır. Xüsusilə praq-matik və diskurs yanaşmaları göstərir ki, sükut bəzən danışıqdan daha güclü kommunikativ vasitə kimi çıxış edə bilir.

Sükut fenomeni dilçilikdə uzun müddət diqqətdən kənarda qalmışdır. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən praqmatika və diskurs analizinin inkişafı nəticəsində sükutun kommunikativ və sosial funksiyaları daha geniş tədqiq edilməyə başlanmışdır [1].

İngilis diskursunda sükut müxtəlif situasiyalarda fərqli məna və funksiyalar daşıya bilər. Məsələn, sükut razılıq, narazılıq, tərəddüd, hörmət və ya etiraz ifadə edə bilər. Bəzi hallarda isə sükut diskursun strukturunun təşkilində və danışıq növbələrinin idarə olunmasında istifadə olunur [2].

Bu məqalənin məqsədi ingilis diskursunda sükutun kommunikativ funksi-yalarını araşdırmaq və onun praqmatik rolunu müəyyən etməkdir. Tədqiqat aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- sükutun diskursdakı rolu
- sükutun praqmatik və sosial funksiyaları
- gündəlik və institusional diskursda sükutun istifadəsi

İngilis diskursunda sükut anlayışı

Diskurs analizində sükut danışıq prosesində sözlərin müvəqqəti dayanması kimi qəbul edilir. Lakin bu fenomen sadəcə kommunikativ boşluq deyil; o, xüsusi semantik və praqmatik məna daşıyır.

Javorskiyə görə, sükut kommunikasiya sisteminin aktiv elementidir və danışıq strategiyası kimi istifadə olunur [1].

Sükut aşağıdakı formalarda müşahidə edilə bilər:

- pauza
- cavabsız qalma
- məqsədli susma
- emosional sükut

Bu formalar müxtəlif kommunikativ məqsədlərə xidmət edir.

Sükutun praqmatik funksiyaları

1. Diskursun strukturlaşdırılması

Sükut danışıq prosesində mövzuların dəyişməsini və danışıq növbələrinin bölüşdürülməsini təmin edir. Pauzalar vasitəsilə danışan şəxs fikrini təşkil edir və nitqin ritmini tənzimləyir.

Məsələn:

A: What do you think about the project?

B: (pause) I think we should reconsider the plan.

Burada pauza düşünmə və cavab hazırlama funksiyası daşıyır.

"Diskursun strukturlaşdırılması" (discourse structuring) – ünsiyyət zamanı fikirlərin necə təşkil edildiyini, ardıcıllıqla necə qurulduğunu və məna baxımından necə əlaqələndirildiyini izah edən anlayışdır.

Diskurs yalnız cümlələr toplusu deyil – o, məntiqi və kommunikativ baxımdan strukturlaşdırılmış bir bütövdür. Strukturlaşdırma isə bu bütövlüyün necə qurulduğunu göstərir.

Diskursun struktur elementləri

1. ***Giriş (Opening)*** – Mövzunun təqdim edilməsi və ünsiyyətin başlanması.
2. ***Əsas hissə (Body)*** – Məlumatın inkişafı, arqumentlər və izahlar.
3. ***Nəticə (Closing)*** – Fikrin yekunlaşdırılması və tamamlanması.

Strukturlaşdırma vasitələri

Diskursun qurulmasında müxtəlif dil vasitələri istifadə olunur:

• *Bağlayıcılar (linking words): however, therefore, firstly*

• *Referensiya (istinad): he, this, that*

• *Koheziya (cohesion): cümlələr arasında əlaqə yaradan vasitələr*

• *Koherensiya (coherence): mətnin ümumi məntiqi uyğunluğu*

2. Emosional vəziyyətin ifadəsi

Sükut bəzən danışanın emosional vəziyyətini göstərir. Məsələn, narahatlıq, kədər və ya təəccüb sükut vasitəsilə ifadə edilə bilər.

Misal:

A: I failed the exam.

B: (silence) I'm sorry to hear that.

Burada sükut empatiya və emosional reaksiyanın göstəricisidir.

3. Sosial münasibətlərin tənzimlənməsi

Sükut sosial etiketi qorumaq üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, mübahisəli mövzularda danışmamaq sosial harmoniya yaratmağa xidmət edir.

Tannen qeyd edir ki, bəzi hallarda sükut konfliktin qarşısını almaq üçün istifadə olunan kommunikativ strategiyadır [2].

"Sosial münasibətlərin tənzimlənməsi" – insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə-lərinin müəyyən norma, qayda və kommunikativ strategiyalar vasitəsilə idarə olunması deməkdir.

Bu anlayış xüsusilə ***Sociolinguistics, Pragmatics və Discourse Analysis*** sahələrində öyrənilir.

Sosial münasibətlər təsadüfi deyil – insanlar ünsiyyət zamanı sosial qaydalara, etik normalara və mədəni gözləntilərə uyğun davranırlar. Bu proses "tənzimləmə" adlanır.

Sosial münasibətlər bir neçə əsas vasitə ilə idarə olunur:

a. ***Dil və ünsiyyət formaları***

nəzakətli ifadələr (please, thank you)

rəsmi və qeyri-rəsmi üslub seçimi

b. ***Sosial normalar və etik qaydalar***

hörmət, məsafə, rol bölgüsü (***məsələn:*** müəllim–tələbə münasibəti)

c. ***Pragmatik strategiyalar***

dolayı danışıq (indirect speech)

yumşaltma (mitigation)

d. ***Qeyri-verbal vasitələr***
mimika, jestlər
sükut (silence)

4. Dolayı kommunikasiya vasitəsi

Bəzən sükut dolayısı ilə mesaj ötürür. Bu halda sükut razılaşmamaq və ya narazılıq ifadə edə bilər.

Məsələn:
A: Do you agree with this decision?
B: (silence)
Bu vəziyyətdə sükut qeyri-verbal etiraz kimi qəbul edilə bilər.

İnstitusional diskursda sükut

İnstitusional diskurs (məsələn, məhkəmə, təhsil və ya iş mühiti) çərçivəsində sükut fərqli funksiyalar daşıyır.

Təhsil diskursu: Təhsil diskursu müəllim, tələbə, valideyn və təhsil müəssisəsinin digər iştirakçıları arasında yaranan institusional ünsiyyət formasıdır. Bu diskurs növündə əsas məqsəd bilik ötürülməsi, bacarıqların formalaşdırılması və sosial dəyərlərin aşılanmasıdır. Təhsil diskursu gündəlik söhbətdən fərqli olaraq daha planlı, məqsədyönlü və strukturlaşdırılmış xarakter daşıyır. Burada iştirakçıların sosial rolları əvvəlcədən müəyyən olunur: müəllim məlumat verən və istiqamətləndirən tərəf, tələbə isə öyrənən və cavab verən tərəf kimi çıxış edir [1].

İngilis diskursunda təhsil mühitində sükut xüsusi kommunikativ funksiyalar yerinə yetirir. Müəllim sual verdikdən sonra yaranan qısa sükut tələbəyə düşünmək, cavabı formalaşdırmaq və nitqini planlaşdırmaq üçün imkan yaradır. Bu cür fasilələr pedaqoji baxımdan faydalıdır, çünki tələbənin müstəqil düşünməsinə şərait yaradır [2].

Bəzi hallarda tələbənin sükutu mövzunu bilməməsi ilə deyil, psixoloji səbəblərlə bağlı olur. Tələbə səhv cavab verməkdən çəkinə, utancaqlıq hiss edə və ya xarici dildə danışarkən özünəinam problemi yaşaya bilər. Xüsusilə ingilis dilinin tədrisində bu hal tez-tez müşahidə olunur [3].

Müəllim belə situasiyalarda sükutu mənfi deyil, öyrənmə prosesinin bir hissəsi kimi qiymətləndirməlidir. Sükut eyni zamanda sinifdə intizam yaratmaq vasitəsi kimi də istifadə olunur. Müəllimin qəfil susması tələbələrin diqqətini toplamaq və nizam-intizamı bərpa etmək üçün təsirli üsuldur. Beləliklə, təhsil diskursunda sükut həm pedaqoji strategiya, həm psixoloji göstərici, həm də kommunikativ vasitə kimi mühüm rol oynayır [1].

Məsələn:
Teacher: What is pragmatics?
Student: (pause) It studies language in context.

Məhkəmə diskursu: Məhkəmə proseslərində sükut bəzən strateji xarakter daşıyır. Vəkillər və şahidlər sükutdan taktiki vasitə kimi istifadə edə bilərlər. Məhkəmə diskursu hüquqi sahəyə aid olan və ciddi prosedur qaydalarla tənzimlənən institusional ünsiyyət növüdür. Bu diskursda hakim, vəkil, prokuror, şahid, təqsirləndirilən şəxs və digər iştirakçılar müəyyən hüquqi statuslara malik olurlar. Nitq aktları burada spontan deyil, hüquqi normalara uyğun şəkildə həyata keçirilir [4].

Məhkəmə diskursunda sükut xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Şahid və ya təqsirləndirilən şəxs sualdan sonra cavab verməzdən əvvəl susduqda, bu hal tərəddüd, emosional gərginlik, hadisəni xatırlama prosesi və ya cavabı dəqiqləşdirmə kimi şərh oluna bilər. Buna görə sükut burada sadəcə danışığın dayanması deyil, hüquqi məna daşıyan kommunikativ göstəricidir [1].

Bir çox ölkələrin hüquq sistemində şəxsin susmaq hüququ mövcuddur. Bu hüquq insanın öz əleyhinə ifadə verməyə məcbur edilməməsini təmin edir. Deməli, məhkəmədə sükut günahın etirafı deyil, qanuni müdafiə vasitəsi hesab olunur [4].

Vəkillər də sükutdan taktiki şəkildə istifadə edə bilərlər. Məsələn, vacib faktı səsləndirdikdən sonra qısa fasilə vermək hakim və ya münsiflərin diqqətini həmin məsələyə yönəldə bilər. Hakimin qərardan əvvəl etdiyi pauza isə prosesin rəsmiliyini və gərginliyini artırır.

Beləliklə, məhkəmə diskursunda sükut hüquqi, psixoloji və strateji funksiyalar yerinə yetirən mühüm kommunikativ vasitədir [2].

Mədəni aspektlər

Sükutun interpretasiyası mədəniyyətə görə dəyişə bilər. İngilis dilli mədəniy-yətlərdə uzun sükut bəzən narahatlıq yarada bilər. Buna görə də danışıq zamanı pauzalar qısa olur. Digər tərəfdən bəzi mədəniyyətlərdə sükut hörmət və diqqət göstəricisi hesab edilir. Sükutun mənası və istifadəsi müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə qəbul olunur. Bir cəmiyyətdə normal və nəzakətli sayılan sükut, başqa bir cəmiyyətdə narahatlıq və ya soyuqluq kimi qiymətləndirilə bilər. Buna görə sükut yalnız dil hadisəsi deyil, həm də mədəni fenomendir [5].

İngilisdilli ölkələrdə ünsiyyət zamanı aktiv iştirak, söhbətin davamlı olması və fikirlərin açıq ifadəsi müsbət qəbul edilir. Uzun sükut çox vaxt narahatlıq, maraqsızlıq və ya ünsiyyətin uğursuzluğu kimi başa düşülür. Bu səbəbdən ingilis diskursunda pauzalar adətən qısa olur [2].

Bəzi Şərq və Skandinaviya mədəniyyətlərində isə sükut hörmət, diqqətli dinləmə və düşünülmüş cavab əlaməti hesab olunur. İnsan danışmazdan əvvəl fikirləşirsə, bu müdriklik və nəzakət göstəricisi kimi qəbul edilə bilər [1].

Mədəni fərqlər beynəlxalq ünsiyyətdə anlaşılmazlıq yarada bilər. Məsələn, ingilisdilli şəxs qarşı tərəfin susmasını maraqsızlıq kimi qəbul edə bilər, halbuki həmin şəxs sadəcə nəzakətlə dinləyir. Bu səbəbdən interkultural kommunikasiya zamanı sükutun mədəni mənasını nəzərə almaq vacibdir [3].

Biznes danışıqları, diplomatik görüşlər və təhsil mühitində də sükutun mədəni rolu böyükdür. Xarici dil öyrənənlər yalnız qrammatikanı deyil, həm də sükutun və fasilələrin hansı situasiyada necə başa düşüldüyünü öyrənməlidirlər. Beləliklə, sükut mədəniyyətlərarası ünsiyyətin vacib elementlərindən biridir [5].

Elmi yenilik. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ingilis diskursunda sükut fenomeninin praqmatik və kommunikativ aspektdən kompleks şəkildə təhlil edilməsindədir.

Araşdırmada sükut yalnız danışığın olmaması kimi deyil, diskursun struktur elementlərindən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sükut ingilis dilində müxtəlif kommunikativ strategiyaların həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır və danışıq prosesində semantik və praqmatik məna formalaşdırır.

Məqalədə sükutun emosional ifadə, sosial münasibətlərin tənzimlənməsi və diskursun strukturlaşdırılması kimi funksiyaları sistemli şəkildə təsnif edilmişdir. Bundan əlavə, gündəlik və institusional diskurs nümunələri əsasında sükutun kommunikativ rolu müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur ki, bu da mövzunun daha dərindən araşdırılmasına imkan yaradır.

Elmi nəticə. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ingilis diskursunda sükut kommunikasiya prosesinin mühüm komponentlərindən biridir və müxtəlif praqmatik funksiyalar yerinə yetirir. Araşdırma göstərir ki, sükut diskursun strukturlaşdırılmasına, danışıq növbələrinin təşkilinə və kommunikativ münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Eyni zamanda sükut emosional vəziyyətin ifadəsində və dolayı kommunikasiya strategiyalarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Müəyyən edilmişdir ki, sükut müxtəlif sosial və kommunikativ kontekstlərdə fərqli məna kəsb edir və onun interpretasiyası situasiya və mədəni amillərlə sıx bağlıdır.

Beləliklə, sükut ingilis diskursunun praqmatik strukturunun ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir və ünsiyyət prosesində effektiv kommunikativ vasitə kimi istifadə olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri dilçilik, praqmatika və diskurs analizi sahələrində aparılan araşdırmalar üçün nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə əldə olunan nəticələr ingilis dilinin tədrisi prosesində kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi və diskursun daha düzgün anlaşılması baxımından istifadə oluna bilər.

Eyni zamanda bu tədqiqatın nəticələri tərcümə fəaliyyəti, dil tədrisi metodikası və interkultural kommunikasiya sahəsində tətbiq edilə bilər. Sükutun kommunikativ funksiyalarının öyrənilməsi tələbələrin və dil öyrənənlərin real ünsiyyət situasiyalarında daha effektiv kommunikasiya qurmasına kömək edir.

Bundan əlavə, tədqiqat nəticələri rəqəmsal kommunikasiya və media diskur-sunun analizində də istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Jaworski, A. The power of silence: social and pragmatic perspectives / A.Jaworski. – London: Sage, – 1993. – 192 p.
2. Tannen, D. Conversational Style: Analyzing Talk among Friends / D.Tannen, –New York: Oxford University Press, – 2005. – p.248.
3. Levinson, S.C. Pragmatics / S.C.Levinson, – Cambridge: Cambridge University Press, – 1983. – p.420.
4. Coulthard, M. *An Introduction to Forensic Linguistics* / M.Coulthard, A.Johnson, – London: Routledge, – 2007. – p.312.
5. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language / D.Crystal, – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – p. 506.

M.Z.Hajizada

The Communicative Function of Silence in English Discourse

Summary

In modern linguistics, within the fields of discourse analysis and pragmatics, silence is regarded as an important communicative tool. Silence is not merely the absence of speech; it is also a strategy that carries specific semantic and pragmatic functions in the communication process. This article examines the communicative functions of silence in English discourse, as well as its social and pragmatic characteristics.

The study shows that silence plays a significant role in regulating interpersonal relations, expressing emotional states, structuring discourse, and maintaining social norms. The article analyzes various functions of silence based on examples from both everyday communication and institutional discourse. As a result, it is concluded that silence functions as an integral component of discourse, serving as a communicative strategy and playing an important role in the formation of pragmatic meaning in the English language.

Keywords: *discourse, silence, pragmatics, communicative function, English language, discourse analysis*

М.З.Гаджизаде

Коммуникативная функция молчания в английском дискурсе

Резюме

В современной лингвистике в области анализа дискурса и прагматики феномен молчания рассматривается как важное коммуникативное средс-тво. Молчание – это не только отсутствие речи, но и стратегия, обладаю-щая определёнными семантическими и прагматическими функциями в процессе общения.

В данной статье исследуются коммуникативные функции молчания в английском дискурсе, а также его социальные и прагматические особен-ности. Исследование показывает, что молчание играет важную роль в регулировании межличностных отношений, выражении эмоционального состояния, структурировании дискурса и сохранении социальных норм. В статье анализируются различные функции молчания на основе примеров как повседневного общения, так и институционального дискурса. В результате делается вывод, что молчание является неотъемлемым компонентом дискурса, выполняя роль коммуникативной стратегии и занимая важное место в формировании прагматического значения в английском языке.

Ключевые слова: *дискурс, молчание, прагматика, коммуникативная функция, английский язык, анализ дискурса*

Rəyçi: f.f.d., dos. Z.Aslanova
Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2026

G.A.XƏLİLOVA
doktorant
e-mail: pearl.turksoy@yandex.ru
:https://orcid.org/0009-0003-9664-7334

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
(Bakı şəh., H.Cavid pr., 115)

10.62021/0026-0028.2026.3.079

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK İNNOVASİYALARIN YARANMA MODELLƏRİ

Xülasə. *"İngilis dilində leksik innovasiyaların yaranma modelləri" adlı məqalədə müasir ingilis dilində yeni sözlərin və ifadələrin yaranma mexanizmlərini, eləcə də bu prosesi şərtləndirən linqvistik modellər araşdırılır. İşin əsas məqsədi dilin lüğət tərkibinin hansı yollarla zənginləşdiyini və bu innovasiyaların dildə necə sabitləşdiyini müəyyən etməkdir. Məqalədə morfoloji innovasiyalar, müasir dövrdə ən aktiv olan qatılma (blending), birləşmə modellərinin struktur xüsusiyyətləri təhlil edilir. Həmçinin semantik dəyişikliklər haqqında da model təqdim edilir, mövcud sözlərin məna genişlənməsi və daralmasının izahı da məqalədə araşdırılır.*
Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ingilis dili statik bir sistem deyil, cəmiyyətin ehtiyaclarına çevik reaksiya verən, daimi inkişafda olan canlı bir mexanizmdir. Bu modellərin öyrənilməsi dilin gələcək leksik mənzərəsini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: *leksik, innovasiya, model, məna, semantik, morfoloji*

Müasir dövrdə informasiyanın ötürülməsi vasitələrinin artdığı müşahidə olunur. İnformasiya vasitələrinin çoxluğu onların tətbiq olunduğu dilin işlədilməsi baxımından da maraq doğurur. Hazırda informasiyanın ötürülməsi vasitələri kimi tanınan "radio dili", "televiziya dili", "qəzet dili", "kitab dili" və s. terminlərini çox eşidirik. Bu cür terminlərin işlədilməsi günümüzün tələbindən doğur. Bu terminlər arasında son zamanlarda "yeni leksik innovasiyalar" termini geniş işlənməyə başlamışdır. Xüsusilə media diskursunda, sosial ünsiyyətdə yeni yaranan leksik innovasiyalara çox rast gəlmək olur.

İngilis dilində leksik innovasiyaların (neologizmlərin) yaranma modelləri çox dinamik və maraqlıdır. Xüsusilə texnologiyanın, sosial medianın və qloballaşmanın təsiri ilə dildə hər gün yeni sözlər meydana çıxır. Bu sözlərin çoxu rəqəmsal platformalar ilə əlaqəli olaraq yaranır.

P.Nyumark yazır: *"Neologizmlər cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklərin güzgüsüdür, yeni anlayışları, texnologiyaları və sosial münasibətləri əks etdirir"* [6, s. 140].

İngilis dilində leksik innovasiyaların yaranma modellərini nəzərdən keçirək:

1. Morfoloji modellər.

Bu model ən məhsuldar sahədir. Bu zaman mövcud söz və morfemlərdən yeni sözlər düzəldilir. Məsələn: **Blending (Sözlərin qatışdırılması):** İki sözün hissələrinin birləşərək yeni məna yaratması. Həmin sözlərdən bəziləri aşağıdakıdır:

Smog (smoke + fog),
Podcast (iPod + broadcast),
Staycation (stay + vacation).

(I) Birinci sözə baxaq: Leksik baxımdan **smog (tüstü)** sözü və **fog (duman)** sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu ifadənin Azərbaycan dilində qarşılığını belə vermək olar: qatı duman, sənaye dumanı, lokal dumanlıq və s.

(II) Podcast sözü ingilis dilində iki fərqli sözün birləşməsindən yaranmışdır. iPod – Apple şirkətinin məşhur portativ media pleyeri; broadcast – ingilis dilində "yayım", "yayımlamaq" mənasını verən sözdür.

Məlumat üçün bildirək ki, bu termini ilk dəfə 2004-cü ildə jurnalist B.Bammersli "The Guardian" qəzetində bir məqalədə işlətmişdir. Həmin dövrdə rəqəmsal audiofaylların avtomatik olaraq cihazlara yüklənməsi texnologiyası yeni yarandığı üçün bu hadisəni təsvir edəcək yeni bir sözə ehtiyac var idi [1, s.14].

B.Lauri sözdüzəltmə modellərinin məhsuldarlığı haqqında belə yazır: *"Söz əmələ gətirmə prosesinin məhsuldarlığı, yeni sözlər yaratmaq üçün istifadə olunan tezliyidir"* [2, s. 14].

Podcast sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı "*internet verilişi, rəqəmsal audioveriliş, səsli bloq"* və s. mənaları verir.

(III) Staycation sözü **stay (qalmaq)** və **vacation (məzuniyyət, istirahət)** sözlərinin birləşməsindən yaranan leksik innovasiyadır.

Terminin mənasını belə izah edə bilərik ki, insan öz evində qalır və ya uzağa getmədən öz şəhərində və yaxud ölkəsində istirahət edir. Bu termin bu cür məzuniyyət növünü ifadə edir.

Məlumat üçün bildirək ki, bu söz 2000-ci ilin əvvəlində işlədilməyə başlasa da, əsasən 2008-ci ildə qlobal iqtisadi böhran zamanı daha geniş məşhurluq qazanmışdı. İnsanlar büdcəyə qənaət etmək üçün xaricə getmək əvəzinə evdə istirahətə üstünlük verdikdə, bu vəziyyəti təsvir etmək üçün "staycation" sözü kütləvi şəkildə işlədilməyə başlandı [3, s. 19].

İngilis dilində leksik innovasiyaların növbəti yaranma modeli kimi **Compounding (söz birləşməsi, mürəkkəbləşmə) modelini** təqdim etmək olar. Bu modeldə iki müstəqil söz birbaşa bir-birinə birləşir. Məsələn: *cyberbullying, username, smartphone* və s.

(I) Cyberbullying sözü müasir ingilis dilində iki müstəqil komponentin birləşməsindən yaranıb: *Cyber* və *bullying.* Birinci söz "cybernetics" (kibernetika) sözündən yaranıb; müasir dildə *kompüter, internet* və *virtual məkanla bağlı olan* hər şeyi ifadə etmək üçün bir prefiks kimi (kiber-) çıxış edir.

Bullying sözü isə ingilis dilindəki *"bully" (kimisə incitmək, qorxutmaq, zorakılıq etmək)* feilindən yaranmış isimdir.

Bu terminin yaranma tarixini nəzərə alsaq, "Cyber" prefiksi 1990-cı illərdə internetin kütləviləşməsi ilə populyarlaşdı (*cyberspace, cybercafe*). "Cyberbullying" termini isə ilk dəfə 1990-cı illərin sonu və 2000-ci illərin əvvəllərində Bill Belsey tərəfindən bu növ davranışı təsvir etmək üçün işlədilmişdir [3, s. 114].

Cyberbullying termini leksik innovasiya modeli olaraq **"Neo-classical compounding"** və ya **"Prefixation-like compounding"** kateqoriyasına aid edilir. Burada "cyber-" bir morfem kimi çıxış edərək, texnoloji mühitdə baş verən hər hansı bir hərəkəti təmsil edir.

(II) Username termini. Bu söz ingilis dilində yeni anlayışları ifadə etmək üçün ən qədim və fundamental modellərdən biri olan **Compounding** (Birləşmə) modeli əsasında yaranmışdır; iki müstəqil mənalı sözün birbaşa birləşməsindən formalaşıb:

1. **User:** (İstifadəçi) – "Use" (istifadə etmək) feilindən yaranmış isimdir.
2. **Name:** (Ad).

Bu termin XX əsrin ortalarında, xüsusilə 1960-cı illərdə çoxistifadəçili (multi-user) kompüter sistemlərinin (məsələn, MIT-dəki CTSS sistemi) meydana gəlməsi ilə yaranmışdır. Kompüterin hər bir istifadəçini tanıması və onlara giriş icazəsi verməsi üçün "istifadəçinin adı" (user's name) ifadəsinin qısaldılmış və bitişik formasına ehtiyac duyulurdu. Username sözü – iki söz birləşərək arada boşluq və ya defis olmadan vahid bir leksik vahidə çevrilmişdir [5, s. 11].

Bu modeldə (username-də) ikinci söz (**name**) əsas mənanı daşıyır, birinci söz (**user**) isə onun növünü və ya kimə aid olduğunu müəyyən edir.

Bu modelə oxşar olaraq kompüter terminologiyasında aşağıdakı modellər də yaranmışdır:

Password (Pass + Word)

Database (Data + Base)

Website (Web + Site)

(III) Smartphone sözü. Bu termin müasir ingilis dilində yeni texnoloji anlayışları ifadə etmək üçün ən çox müraciət olunan **"Compounding"** (Birləşmə) modeli vasitəsilə yaranmışdır.

Bu leksik innovasiya iki müstəqil sözün birləşməsindən formalaşıb:

1. **Smart:** (Ağıllı) – Burada söhbət insanın intellektindən deyil, cihazın mürəkkəb funksiyaları yerinə yetirmə qabiliyyətindən və proqram təminatına malik olmasından gedir.

2. **Phone:** (Telefon) – "Telephone" sözünün qısaldılmış formasıdır.

Termin yaranma tarixinə nəzər salsaq, ilk toxunma ekranlı telefon (Simon) 1992-ci ildə IBM tərəfindən təqdim edilmişdi, "smartphone" termini bir qədər sonra populyarlaşdı. Bu söz rəsmi olaraq ilk dəfə 1995-ci ildə Ericsson tərəfindən GS88 "Penelope" modelini təsvir etmək üçün işlədilmişdir [5, s. 21].

Smartphone termini Closed Compound (Qapalı birləşmə) kateqoriyasına aiddir. İki söz birləşərək vahid bir anlayış və yeni bir leksik məna yaradır.

Smart sözü əvvəllər yalnız canlı varlıqlara aid edilirdisə, bu model vasitəsilə cansız obyektlərin (texnologiyanın) daxili intellektini ifadə etmək üçün yeni bir məna çaları qazanmışdır.

"Smart-" prefiks kimi çıxış edərək ingilis dilində bütöv bir innovasiya silsiləsi yaratmışdır:

Smartwatch (Ağıllı saat)

SmartTV (Ağıllı TV)

Smart-home (Ağıllı ev)

Affixation (Affiksasiya): Prefiks və suffikslərin köməyi ilə yaranan innovasiyalar. Məsələn: *cissexism, defriend*.

Blending (Teleskopiya/Qatılma): İki sözün hissələrinin birləşməsi: *vlog* – video + blog.

Conversion (Konversiya): Sözün formasını dəyişmədən nitq hissəsinin dəyişməsi: *to google*.

2. Semantik Modellər (Semantic Change). Bu modeldə yeni söz yaranmır, lakin mövcud söz yeni məna qazanır. Bu zaman mənanın genişlənməsi və ya daralması müşahidə olunur. Bundan əlavə, metafor və metonimiya yolu ilə yeni terminlər yaranır: kompüter sahəsində ***mouse, virus*** və s.

S.Ullman semantik dəyişikliklər haqqında yazır: *"Məna statik bir varlıq deyil; sözlər dəyişən dünyada yeni kontekstlər tapdıqca dəyişir və inkişaf edir"* [8, s. 193].

Mənanın genişlənməsi zamanı sözün ifadə etdiyi məna daha geniş anlayışları əhatə etməyə başlayır. Yəni spesifik bir məna ümumi bir məna qazanır. Məsələn:

Google (və ya To Google):

Əvvəl: Yalnız konkret bir axtarış sisteminin (Google) adı idi.

İndi: Hansı platformadan istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, internetdə hər hansı bir məlumatı axtarmaq prosesini ifadə edir. Məsələn: I will google it on Bing.

Business:

Əvvəl (Etimoloji): Yalnız "məşğul olmaq", "işi olmaq" (busy-ness) vəziyyətini bildirirdi.

İndi: Kommersiya, ticarət, şirkət və bütöv bir iqtisadi sahəni ifadə edən geniş termindir.

Salary:

Əvvəl: Qədim Romada əsgərlərə duz (salt) almaq üçün verilən pulu ifadə edirdi.

İndi: Görülən hər hansı iş müqabilində alınan bütün növ aylıq məvaciblərə şamil edilir.

Mənanın daralması.

Bu prosesdə ümumi məna verən söz zamanla daha konkret, spesifik və dar bir çərçivədə işlədilməyə başlayır.

Meat:

Əvvəl (qədim ingilis dili – mete): Ümumiyyətlə hər növ "qida", "yemək" mənasını verirdi.

İndi: Yalnız heyvan mənşəli qida məhsulunu (ət) ifadə edir.

Starve:

Əvvəl (steorfan): Ümumiyyətlə, hər hansı bir səbəbdən "ölmək" (məsələn, xəstəlikdən və ya soyuqdan) mənasında idi.

İndi: Yalnız "aclıqdan ölmək" və ya "hədsiz acmaq" mənasında daralıb.

Wife:

Əvvəl: Sadəcə "qadın" (woman) demək idi (Alman dilindəki *Weib* sözü ilə eyni kökdəndir).

İndi: Yalnız "evli qadın" statusunu bildirən dar məna daşıyır.

2. İxtisarlar modeli. Bu sürətli kommunikasiya ehtiyacından doğan modeldir. İxtisarlar modelinə aşağıdakılar daxildir:

Qısaltmalar və baş hərflər (Acronyms and Initialisms):

Nümunə: **FOMO** (Fear of Missing Out), **AI** (Artificial Intelligence).

Qısaltma (Clipping):

Nümunə: **Influencer → Influ**, **Application → App**.

A.Martinetin dilin qənaət prinsipi haqqında fikri belədir: *"Dil dəyişikliyi aydınlığa olan ehtiyac və ifadə rahatlığı istəyi arasındakı daimi mübarizədən irəli gəlir"* [10, s. 167].

Alınma sözlər (Borrowing):

Digər dillərdən daxil olan və ingilis dilinin leksik fonduna uyğunlaşan innovasiyalar.

Nümunə: **Emoji** (Yapon dilindən), **Mubang** (Koreya dilindən daxil olan *Mukbang*).

Konversiya (Conversion):

Sözün formasını dəyişmədən nitq hissəsini dəyişməsi (adətən isimdən feilə).

Nümunə: **Google** (isim) → **to google** (feil), **Friend → to unfriend**.

N.Elizavet "Yeni sözlərin Oksford lüğəti"ndə yazır ki, implisit formalı inisialların bir qisminin qısaltma belə olduğu unudulub, onları nəinki mesaj mətnlərində, həmçinin gündəlik yazışmalarında da işlədirlər [11, s. 257]. Məsələn, */CD/* (Compact Disc), */DVD/* (Digital Versatile Disc), */AIDS/* (acquired immune deficiency syndrome), *laser* (light amplification) və s.

L.Stiv və C.L.Giles yazırlar ki, bir qisim implisit vasitələri oyunda əks etdirən inisiallar da vardır [12, s. 108]. Məsələn, */t'ing/* "danışma/söhbət" (talking). Bu oyun zaman insanlar inisiallarla danışmaqla bir-birlərini ötüb keçməyə çalışır. Məsələn, */She's a v p g/* O, çox gözəl qızdır (She is a very pretty girl), */I've put the m in the f/* "Mən əti soyuducuya qoymuşam" (I have put the meat in the fridge). Bəzi hallarda inisiallar bir kəsi (insan ola bilər, heyvan ola bilər və s.) çağırma məqsədilə də işlədilə bilər. İngilislərin arasında valideynlərin uşaqlarını çağırdıqları zaman, yaxud sahiblərin itlərini səslədikləri zaman və s. inisiallardan istifadə etdikləri müşahidə olunur. Məsələn: */BT/* "Yatmaq vaxtıdır" (bed time), */WT/* "Gəzinti vaxtıdır" (walking time, walkies) və s. Britaniyalı leksikoqraf E.Partrik cinayət jarqonlarında belə işlədilən inisiallar olduğunu yazır [13, s.390].

Tədqiqat göstərir ki, müasir ingilis dilində leksik innovasiyaların yaranması təsadüfi bir proses olmayıb, dilin daxili potensialı və xarici sosial-texnoloji amillərin qarşılıqlı təsirinin məhsuludur.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, leksik innovasiyaların öyrənilməsi dilin canlı bir orqanizm kimi cəmiyyətin ehtiyaclarına adaptasiya olunma qabiliyyətini nümayiş etdirir və bu sahədəki tədqiqatlar dilin gələcək inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Elmi yeniliyi. Bu məqalədə ingilis dilində leksik innovasiyaların yaranma modellərinə aid xüsusiyyətləri sistemli və kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatdan milli dil korpusu və leksik innovasiya modellərinə dair aparılan araşdırmalarda, elmi-tədqiqat proseslərində istifadə edilə bilər.

Elmi nəticəsi. Məqalənin elmi nəticəsi olaraq qeyd etməliyik ki, əsərlərdə yeni yaranan leksik innovasiyaların işlədilməsi xüsusi təcrübə, bacarıq və zəhmət tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Babelyuk, O. Lexical innovations in the English Language / O.Babelyuk, –London: Scientific Monographs, – 2024, – 240 p.
2. Bauer, L. Morphological Productivity / L.Bauer, – Cambridge, UK: Cambridge University Press, – 2001, – 312 p.

3. Grieve, J. Mechanisms of Lexical Innovation / J.Grieve, et al. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2023, – 300 p.
4. Hacıyeva, A. Müasir Azərbaycan dilinin leksik neologizmləri / A.Hacıyeva, – Bakı: Elm, – 2012, – 192 s.
5. Koch, P. Lexical Innovation and Expansion / P.Koch, – Berlin: De Gruyter, – 2014, – 30 p.
6. Newmark, P. A Textbook of Translation / P.Newmark, – London: Prentice Hall, – 1988, – 410 p.
7. Nuri, A. Lexical Innovation and Morphological Productivity / A.Nuri, –London: Academic Press, – 2025, – 210 p.
8. Ullmann, S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning / S.Ullmann, – Oxford: Blackwell, – 1988, – 278 p.
9. Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / N.Xudiyev, – Bakı: Elm və təhsil, – 2014, –544 s.
10. Martinet, A. Elements of General Linguistics / A.Martinet, – Chicago: University of Chicago Press, third edition, – 2010, – 310 p.
11. https://www.biblio.com/book/oxford-dictionary-new-words-edited-elizabeth/d/1476567595?srsltid=AfmBOooQrbRgJNoZsNJaxmMcLsuGaRKHaPwNXN_alYmidoh0ho4Fwl3y
12. Steve, L. Accessibility of information on the Web / L.Steve, Giles C.Lee. – New York: Harcourt, – 1999, – 400 p.
13. Partridge, E. A Dictionary of the Underworld / E.Partridge, – New York: Bonanza Books, – 1949, – 817 p.

G.A.Khalilova

Models of Formation of Lexical Innovations in English

Summary

The article titled Models of Lexical Innovations in English examines the mechanisms of the formation of new words and expressions in modern English, as well as the linguistic models that condition this process. The main goal of the work is to determine the ways in which the vocabulary of the language is enriched and how these innovations are stabilized in the language. The article analyzes the structural features of morphological innovations, blending, and merging, which are the most active in modern times. A model of semantic changes is also presented, and the explanation of the expansion and contraction of the meaning of existing words is also examined in the article.

The results of the study show that the English language is not a static system, but a living mechanism in constant development, flexibly responding to the needs of society. The study of these models allows us to predict the future lexical landscape of the language.

Keywords: *lexical, innovation, model, meaning, semantic, morphological*

Г.А.Халилова

Модели формирования лексических инноваций в английском языке

Резюме

В статье под названием «Модели лексических инноваций в английском языке» рассматриваются механизмы образования новых слов и выражений в современном английском языке, а также лингвистические модели, обусловливающие этот процесс. Главная цель работы – определить способы обогащения словарного запаса языка и способы стабилизации этих инноваций в языке. В статье анализируются структурные особенности морфологических инноваций, слияния и слияния, наиболее активных в современную эпоху. Также представлена модель семантических изменений и рассмотрено объяснение расширения и сужения значения существующих слов.

Результаты исследования показывают, что английский язык – это не статичная система, а живой механизм, находящийся в постоянном развитии и гибко реагирующий на потребности общества. Изучение этих моделей позволяет прогнозировать будущий лексический ландшафт языка.

Ключевые слова: *лексический, инновация, модель, значение, семантический, морфологический*

Rəyçi: fil.f.d. S.Ş.Şükürlü
Redaksiyaya daxil olub: 12.05.2026

N.N.KƏRİMOVA
müəllim
e-mail: kerimova.nishana05@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0001-1046-6723

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.084

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZÖNÜLƏR

Xülasə. *Məqalədə ingilis dilində müxtəlif yollarla formalaşan mürəkkəb qoşmalar izah edilir. Burada qoşmaların sintaktik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri təhlil olunur. Məqalədə təqdim olunan mətndə mətndaxili qoşmaların məna və məzmun yaradıcı funksiyası ətraflı şəkildə açıqlanır. Aparılan təhlil göstərir ki, mətn daxilində müxtəlif növ qoşmalardan istifadə olunur və onlar kontekstdən asılı olaraq aid olduqları sözlərlə birlikdə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər.*
Tədqiqat bir daha sübut edir ki, qoşmalar cümlədə sözlərarası əlaqələr yaradır və mətn daxilində morfoloji və semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrin formalaşdırılması funksiyasını da yerinə yetirirlər.

Açar sözlər: *mürəkkəb qoşmalar, sadə qoşmalar, söz periferiyası, mətndaxili qoşmalar, frazeoloji vahidlər yaradan qoşmalar*

İngilis dilində sözönülər sintaksis baxımdan əsas köməkçi nitq hissələrindən biri sayılır. Sadə sözönülərdən yaranan mürəkkəb sözönülərdə xüsusi qrammatik struktura malik və nitqin leksik-semantik baxımdan formalaşmasında böyük rol oynayır. Sözönülər nə qədər tədqiq olunsa da onların müxtəlif çalarlarada işlənməsi məsələnin bir daha tədqiq olunmasını aktuallaşdırır. İngilis dilində söz önülərinin ayrılıqda mənası yoxdur və onlar söyləmin mənasını tamamlama funksiyasını yerinə yetirir. Sadə dil elementlərindən ibarət olan mürəkkəb sözönüləri cümlədə bir söz kimi funksiya daşıyır. İngilis dilində **in, by, at, on, for, to, of, with, about, from və** s. ən çox mürəkkəb birlik yaradan **(because of, due to, on account of, by reason of** və s.) sözönülərdir. Onlar sadə sözönülər kimi cümlədə zamanı, tərz, hərəkət və istiqamət, məkanı və mücərrədlik bildirirlər. Sözönülər yalnız söz, ifadə birliklərinin və cümlələrin formalaşmasında və semantik baxımdan tamamlanmasında rol oynamır, onlar mətn formalaşdırma xüsusiyyətlərə də malikdirlər. Mətn daxilində müxtəlif növ sözönüləri işlənərək mətni qrammatik və semantik baxımdan formalaşdırır. Eyni sözönüləri mətndaxilində həm tək element kimi, həm də birlik yaradaraq kontekstdən asılı olaraq müxtəlif sözlər arasında əlaqələr yaradırlar.

İngilis dilində xüsusi qrammatik struktura malik fikrin ifadə edilməsində nitq hissələri vacib rol oynayır. Hər bir dildə olduğu kimi ingilis dilində də əsas nitq hissələri ilə birlikdə köməkçi nitq hissələri də nitqin formalaşmasında sözlərarası əlaqə yaratmada onlar xüsusi rol oynayır. İngilis dilində affiksasiyadan danışdıqda sözönülərin çoxluq təşkil etdiyini görürük və bu dildə sözönülər morfoloji baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

"Morfoloji təhlil mərhələsində ayrı-ayrı sözlər morfoloji baxımdan araşdırılır-sözün əsası, fleksiyalar, sözönüləri, şəkilçilər (prefiks, infiks, suffiks) müəyənləşdirilir" [2, s.32].

Sözönülər ingilis dilində bölünə bilən və nitqdə işlənmə tezliyi yüksək olan əsas köməkçi dil vahidlərdir. Sözönülərin nitqdə dəyişiklikləri daxili sözdüzəldici proseslərin nəticəsində baş verir. İngilis dilinin tarixini araşdırdıqda aydın olur ki, sözönülərin əksəriyyəti qədim ingilis dilinə aiddir, bundan başqa bu dildə alınma sözönülərdən də geniş istifadə olunub və bu

sözönülər daha çox latın və fransız mənşəlidir. Müasir ingilis dilində 150-dən çox sözönülər istər sadə, istərsə də iki və daha artıq elementdən ibarət olan (mürəkkəb, frazeoloji vahidlərin tərkib hissəsi kimi işlənən və s.) sözönülər sistem təşkil edir. Məsələn, sadə sözönülər at, in, from, for, under, on; mürəkkəb sözönülər within, from outside, beyond, upon, onto, throughout; sifətlə birlik yaradan sözönülər during, concerning, past, except və s.

Sözönüləri ingilis dillinin leksik sisteminin, lüğət tərkibinin və müxtəlif dil vahidlərinin tərkib hissəsinin formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Onlar sözyaradıcılığında morfoloji, sintaktik və semantik hadisələr kimi çıxış edirlər. İngilis dilli kontekstdə sözönülərinin tədqiqi onların sözlər arasında struktur-sintaktik, morfoloji-semantik və funksional xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirir.

"İngilis dilində sözönülərsiz cümlə məna kəsb etmir və sözönüləri cümlədəki fikrə aydınlıq gətirir və onlar cümləyə məna vermək funksiyasını daşıyır" [5].

Sözönülər sözün periferiyası kimi də izah olunur. İngilis dilində söz leksik elementdirsə, sözönülər onun ətrafında iştirak edən və sözü morfo-semantik baxımdan formalaşdıran dil vahidləridir. Ümumiyyətlə, ingilis dilində sözdən tutmuş mətn və diskursa qədər bütün dil vahidlərinin sintaksis və morfo-semantik baxımdan formalaşmasında sözönülərinin işlənmə tezliyi çox yüksəkdir.

"Cümlə elə bir təşkil olunmuş strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz rolu və başqa parçalara bağlanmasında xüsusi üsulu vardır" [4, s.243].

Məlumdur ki, ingilis dilində kontekstdən asılı olaraq sözönülər cümlədə yer-məkan, zaman, istiqamət-hərəkət, səbəb və məqsədi aydınlaşdırmaq üçün əlaqə yaradıcı vasitə kimi iştirak edir. Sözönülər alət və ya cihaz adları ilə bərabər işlənir və onlardan mücərrəd fikirlərin bağlantı yaratması üçün də istifadə olunur. Belə ki, ingilis dilində sözönülər nitq prosesində əsas elementlər kimi təhlil olunur. O.Musayev morfoloji quruluşuna görə sözönülərini dörd qrupa ayırır: 1. Sadə sözönülər – ancaq bir kökdən ibarət olan sözönləri: on, in, for,by, up, past; 2. Düzəltmə sözönləri – kök, prefeks və ya suffiksdən ibarət olan sözönlər: behind, below, across, above, among; 3. Mürəkkəb sözönülər – iki kökdən ibarət olan sözönülər: upon, inside, into, between, without; 4. Tərkibi sözönülər– iki və daha artıq kommponentdən ibarət olan və ayrı yazılan sözönləri: in front of, with regard of, in accordance with, becouse of, out of [3, s.318].

İngilis dilində sözönüləri sadə və qısa detallardan ibarət olsa belə onların rolu hər cümlənin və ya ifadənin sintaksisi üçün vacib elementlərdir. İngilis dilinin qrammatikasında sözönüləri cümlədə işlənən nitq hissələri arasında bağlayıcı və ya körpü sözlər kimi izah edilir. Doğru olaraq qeyd olunur ki, sözönüləri cümlədə isim, sifət, əvəzlik, fel və başqa nitq hissələri arasında əlaqə rolunu oynayır və onlar nitq zamanı cümlələri başa düşmək üçün çox vacibdir. İngilis dilinin qrammatikasında cümlənin mənasını tamamlamaq üçün müxtəlif növ sözönülərdən istifadə olunur.

Sözönülərinin qeyd edilən bütün növləri ingilis dilində sözlərin fərqli kontekstlərdə və fərqli mənalarda işlənməsinə kömək edir. İngilis dilində bəzi sözönüləri iki və ya daha çox kateqoriya yerinə yetirir. İngilis dilində sadə formada mənada işlənən *in, by, at, on, for, to, of, with, about, from* və s. sözönüləri kontekstdən asılı olaraq dildə mürəkkəb sözönüləri yaradır.

Sözönülərin cümlədə sözdən əvvəl, sonra və əsas sözdən əvvəl və sonra işlənərək ifadə formalaşdırıcı xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cür yaranan sözlər ya sözönlü ifadələr ya da törəmə ifadələr adlanır. Bundan başqa sözönülər zərf funksiyasını yerinə yetirərək xəbər və başlıqlarda da işlənir. Sözönülərin daha bir funksiyası ifadələrdə əsas və asılı sözlər arasında əlaqə yaratmasıdır. Məsələn, *the ceiling of the building(is.); consists of three room(f.); lands rich in precious metals(sif.) və s.*

Ümumiyyətlə, sözönülərin istifadəsi özündən əvvəl və sonra gələn isimdən, feildən, sifətdən və s. nitq hissələrindən asılıdır.

C.Laynz cümlə barədə fikrini belə izah edir:*"Cümlə elə bir təşkil olunmuş strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz rolu və başqa parçalara bağlanmasında xüsusi üsulu vardır. İlk*

öncə bu onda öz təsdiqini tapır ki, sözlər(isim, fel, sifət) cümlənin bir və ya bir neçə referenti haqqında məlumat verir (xəbərçilik)" [1, s.243].

Cümlədən başqa, ingilisdilli mətnlərdə sözönüləri mətn formalaşdıran funksiya yerinə yetirir. Mətndə sözönülərinin bir çox növləri (sadə, mürəkkəb, frazeoloji vahidlərin tərkib hissəsi kimi, ikili sözönülər, feili sifətlərlə işlənən və s.) işlədilir. Bu sözönülər mətndaxili kontekstdə müxtəlif xüsusiyyətlər ortaya qoyur.

Məsələn, *In addition,* the doctor gives the woman a list of activities to do. She is supposed to do yoga and meditation regularly, as the doctor states that the headaches come *from* stress. The woman does the activities *for* several days, but the headaches do not go away. *After* a week she goes back *to* the doctor. "Do you feel better, " asks the doctor. She says no, and that she always gets a headache when she's nervous. "Do you sleep enough?" She states that she doesn't know. *After* further investigation, the doctor prescribes pills *for* nervousness, tablets *for* stress, and valium *for* sleeping. *At* home, Mrs. Meyer now has a big box full *of* pills and tablets [6].

Göründüyü kimi ingilis dilli mətndə müxtəllif növ sözönülər işlədilir və bunlar bu mətndaxilində müxtəllif anlayışları ifadə edən sözlərin tərkib hissəsi kimi məna formalaşdırıcı funksiya yerinə yetirir. Yuxarıdakı mətndə zaman *(for several days, after a week),* məkan-yer *(at home),* istiqamət bildirən (*to the doctor*), mürəkkəb sözönü *(in addition),* səbəb bildirən (*headaches come from stress*) *sözönüləri vasitəsilə cümlələr arasında əlaqə yaranıb. After further investigation,* the doctor prescribes pills *for* nervousness, tablets *for* stress, and valium *for* sleeping cümləsində müxtəlif sözlər sözönüləri ilə birlikdə işlədilir və bu cümlədə işlənən sözönüləri səbəb və məqsəd üçün işlədilir. *After further investigation* cümləsində isə səbəb göstərmək üçün işlədilir, valium *for sleeping feli sifət kimi işlədilmişdir. After a week* she goes back *to* the doctor – cümləsində *after* sözönü zaman bildirir.

Beləliklə, ingilis dilli mətnlərdə zamanı, məkan-yer, hərəkət və istiqamət bildirən sözönüləri kontekstdən asılı olaraq cümlədə sözlər arası və mətndə cümlələrin semanitik-sintaktik, praqmatik baxımdan formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Beləliklə, ingilis dilində sadə sözönülərdən istifadə edilərək müxtəlif növ– ikili, mürəkkəb, feili sifətli, frazeoloji birlik və s. kimi dil vahidləri yaranır. Məsələn, sadə sözönüləri (tək sözdən ibarət olan sözönüləri cümlədə məkan və istiqamət funksiyasını yerinə yetirir) – *in, on, for, to, of,at, by, with;* ikili söz önüləri (iki sadə sözönündən yaranır) *into, upon, onto, out of, within;* mürəkkəb söz önüləri (mürəkkəb sözönüləri iki və daha artıq sözdən ibarət olub bir söz kimi funksiya yerinə yetirir) – *in front of, next to, out of, on top of, inside of, because of, due to, in light of, on account of , instead of, in addition to, with respect to, along with, for the sake of, on account of, in lieu of, with regard to, in spite of, in addition to, in front of, on behalf of, by virtue of;* ingilis dilində sözönüləri feili sifət yaradır (bu feili sifətli sözönülər *-ed* və *-ing* kimi şəkilçilərlə bitir): *considering, during, concerning, provided*; frazeoloji vahidlər yaradan sözönüləri (Frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən sözönülər bir şeyin harada, nə vaxt və ya necə baş verdiyini ətraflı şəkildə göstərmək üçün sifət və ya zərf kimi funksiya yerinə yetirir. Frazeoloji vahidləri əsasən *at, in, on, with, from, under, for, by* və s. sözönüləri ilə başlayır və isimlə bitir) – *at noon, with a hammer, at the store,under the table, by the river.*

İngilis dilində sözönülərin cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərinə aid istisnalar da vardır. Adətən sözönülər sözlər arası əlaqə qurmaq üçün isimlərdən və ya əvəzliklərdən əvvəl qoyulursa digər hallarda sözlərdən sonra da qoyulur. Məsələn, *up, down, on, back, in, out, off* sözönülər sözlərdən sonra da işlənir – *to stand-to stand up, to come- to come up, to get-to get up, to run-to run up, to walk-to walk up; to jump-to jump down, to write down, to fall-to fall down; on* sözönü bəzi hallarda feillərlə işləndikdə hərəkətin davam etdiyini bildirir. Məsələn, *to go*-getmək mənasında işlənir *to go on* isə davam etmək mənasında işlənir, *on* sözönü *to put* və *to have* feilləri ilə işləndikdə geyimlərə aid olur – *put on your coat, he has a red dress on*; bəzi hallarda *in* söz önü içəri daxil olmaq *-came in* – içəri gəl; *out* – sözönü çöldə olmağı

bildirir-he is out – o, bayırdadır; *out* və *off* sözönüləri çölə olan hərəkətidə bildirir– *to jump out*- çölə, bayıra atılmaq, *off-to take* feli ilə işləndikdə geyimə aid olur, *to take off* – çıxarmaq, *to turn off* – işığı, qazı söndürmək və s.

Mürəkkəb sözönüləri iki və daha artıq sözönülərin birləşməsindən yaranır və bu sözönüləri cümlədə sadə sözönülər kimi zaman, yer-məkan, hərəkət-istiqamət, tərz və ya mücərrəd fikirləri ifadə etmək üçün eyni funksiyanı yerinə yetirir. Bundan başqa mürəkkəb sözönülü birləşmələrin tərkibinə müxtəllif sözlər daxil edilərək də işlədilir. Məsələn, *in front of, on top of, out of, due to, instead of, next to, according to, in spite of and along with* kimi mürəkkəb sözönüləri yer və məkan bildirmək üçün – *in front of the house, on top of the roof, next to the lake, in addition to, on behalf of, and in the middle of;* istiqamət bildirmək üçün – *along with the crowd, towards the city, away from home*; zaman bildirmək üçün isə – *due to the weather, before the deadline.* Kontekstən asılı olaraq tərz, səbəb, məqsəd ifadə etmək üçün də sözönüləri mürəkkəbləşir. Məsələn, *in accordance with the rules, out of curiosity, instead of complaining, as for, aside from, such as, in spite of, in favour of, from under, in addition to* və s.

Beləliklə, mürəkkəb sözönülər müxtəlif və spesifik xüsusiyyətə malik olub, sözlər arasında əlaqə yaratmaq funksiyası yerinə yetirir. Sözönülərin bütün növləri mətndaxili semantik baxımdan fikrin tamamlanması və morfoloji cəhətdən sözün formalaşmasında xüsusi funksiya yerinə yetirir. İngilis dilində mürəkkəb sözönülər sadə sözönüləri vasitəsilə yaranır və onlar müxtəlif dil vahidlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Məqalənin elmi nəticəsi: Sözönüləri ingilis dillinin leksik sisteminin, lüğət tərkibinin və müxtəlif dil vahidlərinin tərkib hissəsinin formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Onlar sözyaradıcılığında morfoloji, sintaktik və semantik hadisələr kimi çıxış edirlər. İngilis dilli kontekstdə sözönülərinin tədqiqi onların sözlər arasında struktur-sintaktik, morfoloji-semantik və funksional xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirir

Məqalənin elmi yeniliyi: Mürəkkəb sözönülər müxtəlif və spesifik xüsusiyyətə malik olub, sözlər arasında əlaqə yaratmaq funksiyası yerinə yetirir. Sözönülərin bütün növləri mətndaxili semantik baxımdan fikrin tamamlanması və morfoloji cəhətdən sözün formalaşmasında xüsusi funksiya yerinə yetirir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: İngilis dilində mürəkkəb sözönülər sadə sözönüləri vasitəsilə yaranır və onlar müxtəlif dil vahidlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov, M. Kompüter dilçiliyi / M.Mahmudov, – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013, – 356 s.
2. Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası / O.Musayev, – Bakı:Qismət, – 2007, – 608 s.
3. Veysəlli, F. Semiotika. Studia philologica. IV / F.Veysəlli, – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 336 s.
4. Дуйшеналиева, Ж.А. Семантика и функционирование предлогов в английском языке. НАУКА И НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ, №1, – 2013 http://science-journal.kg/media/Papers /nntiik/2013/1/nntiik-2013-N1-262-266.pdf.pdf
5. Layons, C. Linqvistik semantika: Giriş / C.Layons, – Bakı, – 2014. –389 s.
6. https://lingoway.org/blog/wp-content/uploads/2023/08/100-English-Short-Stories.pdf

N.N.Karimova

Compound Prepositions in English

Summary

The article explains compound prepositions that are formed in various ways in English. Here, the syntactic-semantic and morphological features of prepositions are analyzed. The meaning and content-forming function of intratextual prepositions is explained in detail in the text given in the article. From the analysis, it becomes clear that different types of prepositions are used within a text and, depending on the context, they perform different functions along with the words they belong to.

The research once again shows that prepositions create intraword connections in a sentence, and they perform the function of creating syntagmatic and paradigmatic connections, in addition to their morphological and semantic properties within the text.

Keywords: *compound prepositions, simple prepositions, word periphery, in-text prepositions, prepositions that create phraseological units*

Н.Н.Каримова

Составные предлоги в английском языке

Резюме

В статье рассматриваются сложные предлоги, образующиеся различными способами в английском языке. Анализируются синтаксически-семантические и морфологические особенности предлогов. Значение и содержательно-формирующая функция внутритекстовых предлогов подробно объясняются в тексте, приведенном в статье. Из анализа становится ясно, что в тексте используются различные типы предлогов, и в зависимости от контекста они выполняют разные функции вместе со словами, к которым принадлежат. Исследование еще раз показывает, что предлоги создают связи внутри предложения и, наряду с морфологическими и семантическими особенностями, также выполняют функцию создания синтагматических и парадигматических отношений внутри текста.

Ключевые слова: *сложные предлоги, простые предлоги, периферия слова, предлоги в тексте, предлоги, образующие фразеологические единицы*

Rəyçi: fil.e.d., dos. L.Q.Qurbanova

Redaksiyaya daxil olub: 02.06.2026

S.Z.MAHMUDOVA
e-mail: mahmudovasevinc828@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0006-2496-8958

doktorant
Xəzər Universiteti
(Bakı şəh., Məhsəti küç., 41)

müəllim
Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.089

DİL İŞARƏLƏRİNİN SEMANTİK CƏHƏTİNİN TƏYİN OLUNMASININ ÜSULLARI

Xülasə. *Bu məqalədə dil işarələrinin semantik aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi üsulları ilə bağlı məsələlər müzakirə olunur. Burada deyilir ki, "semantika"nın sinonimi kimi bir çox söz var və digər tərəfdən, müasir dilçilikdə əsas semantik kateqoriyaların tərifində məna və davamlılıq, işarə, əhəmiyyət, linqvistik məna növləri, mütləq və nisbi semantik əhəmiyyət və s. baxımından hələ vahid mövqe formalaşmayıb. Bu vəziyyət dilçilərdən kontekstual ifadələri şərh edərkən hərtərəfli diqqətli olmağı tələb edir. Çünki ümumiyyətlə dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələri və bir çox həll olunmamış məsələlər, hələ ciddi şəkildə anlayış kimi formalaşdırılmamış kifayət qədər araşdırılmamış problemlər mövcuddur. Bu baxımdan semantikanın ontoloji, metodoloji və təsviri, komponent-struktur və etnolinqvistik xüsusiyyətləri diqqətlə öyrənilməlidir.*
Bundan əlavə, müəllif dil işarələrinin semantikasının əsas təyinatını əsasən aşağıdakı məqsədlərə xidmət etmək üçün nəzərdə tutur:
– reflektor və düşüncə proseslərini təmin etmək;
– zehni məzmunu dolayı və mücərrəd şəkildə təmsil etmək;
– cəmiyyətin məlum seqmentləri və üzvləri üçün ortaq kollektiv dəyərlər şəklində tarixən qeyd olunmuş mənanı müəyyən etmək;
– insan fəaliyyətinin bütün aspektlərində ünsiyyət prosesini təmin etmək.

Açar sözlər: *semantika, semantik kateqoriya, ontoloji xassə, komponent təhlili, metodiki təhlil, etnolinqvistik istiqamət*

Müasir dilçilik elmində "semantika" qədər daha az müəyyən olunan və daha geniş əhatəyə malik olan digər bir anlayış yoxdur. Bu termin eyni dərəcədə həm tədqiqat obyektinin özünü ifadə edir, həm də dilin məzmununu müxtəlif istiqamətlərdə öyrənir, təfəkkür kateqoriyalarının, obyektiv dünya və elmi-nəzəri fənlər ilə şərtlənən dil vahidlərinin, dil kateqoriyalarının mühüm tərəflərini ehtiva edir.

Linqvistikaya dair əsərlərdə "semantika"ya sinonim kimi xeyli sayda söz vardır; belə ki, "konseptual", "mənalı", "semantik", "semiotik", "semioloji" kimi sözlər də bu terminlə bərabər işlənərək törəmə "semantik" sözcük kimi istifadə olunur. Maraqlıdır ki, digər tərəfdən, müasir linqvistikada əsas semantik kateqoriyaların müəyyən edilməsində məna və davamlılıq əlamət, məna, əhəmiyyət, linqvistik məna növləri, mütləq və nisbi semantik əhəmiyyət və s. istiqamətlərdə vahid mövqe hələ də formalaşmamışdır. Bu həm də o deməkdir ki, dilin semantik şərhinə dair və onun məzmun aparatının kontekstual ifadəsi haqda, eləcə də onun hərtərəfli öyrənilməsində, ümumilikdə dilin müxtəlif səviyyəli vahidləri, çoxlu həll edilməmiş məsələlər, kifayət qədər araşdırılmamış problemlər və ciddi şəkildə formalaşdırılmamış anlayışlar yenə də qalmaqdadır. Odur ki, belə bir vəziyyət – dilin məzmun tərəfinin, onun seman-

tikasının öyrənilməsi işində, tədqiqatçıdan bir sıra səbəblərdən dilin ayrılmaz hadisə kimi *ontoloji xassələrini* daha aydın və ardıcıl müəyyən etməyi tələb edir.

İstənilən dildə ikitərəfli vahidlər, mənbə dili və tərcümə edilən dil ilə yanaşı, (MD-TD) xüsusi vasitələrlə ifadə olunmayan çoxlu sayda *semantik kateqoriyalar*, mənalar, məna çalarları (çoxmənalı olduqda semantik törəmə halında leksik mənanın müxtəlif çalarları və variantları – törəmə semantik mənalar mövcuddur. Bu vasitələr sistemində isə vahidləri seçərkən – sinonimlik, antonimlik və sair, eləcə də nitq əsərlərində şifahi işarələrin və leksik sintaqmaların birləşdirilməsində müxtəlif mənaların formalaşmas, eləcə də digər hallar mövcuddur və bu xüsusiyyətlər ardıcıl olaraq bir kontinium yaradaraq meydana gəlir, dəyişir, yeni xüsusiyyət kəsb edir və ya meydandan çıxır.

Vəziyyətin belə, necə deyərlər "xaotik" hal alması məzmun aspektlərini öyrənərkən dil vahidlərinin tədqiqindən daha böyük "təhlükə" yaradır, *formal, linqvistik varlıqların təsvir vahidləri ilə əvəzlənməs*i kimi yeni postulatları şərtləndirir; yəni artıq indi tədqiq olunan obyekti onun təbii xassələri ilə deyil, metodologiyası, vahidlərin təhlili ilə və *sırf metodiki olaraq müəyyən etmək* mümkün olur. Məsələn, bir sıra ABŞ alimləri (Emily M. Bender, Shane Steinert-Threlkeld, Toshiyuki Ogihara) bu cəhətlərin sərhəd xətlərini təhlil edərkən formal linqvistika və təbii dil seçimi anlayışlarını irəli çəkir [5]. Digər ölkələrdən olan bir qrup alimlər isə etnolinqvistikanı əsas götürür və məhdud lüğət sahəsinə müraciət etməyi daha münasib bilməklə *bu üsulu bütövlükdə mənaçıxarmanın əsası hesab edirlər* [1; 4].

Belə bir üsul, təbii olaraq, *komponent təhlili* texnikasına əsaslanır, sırf məntiqi və ya mövzu kateqoriyaları ilə müəyyən olunur. Bəs belə yanaşmanın hansı məhdud cəhətləri ola bilər? Biz hesab edirik ki, bu metod özü maraqlı görünsə də, o, semantikanın strukturlaşdırılmış mikrosisteminin tətbiqində özünü doğrultmur. Məsələn, bu nəzəriyyənin tətbiqi qohumluq əlaqələrininin adlarında – brother-in-law, mother-in-law (qayın, qyınana) və s. kimi sözlərdə özünü doğrultmaya da bilir. Bu zaman, *sözlərin semantikasında ontoloji istiqamət etnolinqvistik istiqamətdən daha önə çıxır*. Yəni *komponent və ya paradiqmatik üsulla mənaçıxarma* daha effektiv görünür. Lakin bununla belə sonuncu yanaşmaların da məhdud cəhətlər vardır; belə ki, hətta mənaçıxarmada ontoloji istiqamət əvvəlki üsula nisbətən daha cəlbedici görünsə də, bu metodda da polisemantik sözlərin semantik quruluşu, frazeoloji vahidlərin mənası və ya sözdə semantik sintaqmatiklik kimi mürəkkəb, tarixən formalaşmış linqvistik kateqoriyalar tam əks olunmur. Bu ən azı ona görə belədir ki, əslində təbii dillərin semantikasının təbii xassələrinin metalinqvistik semantika ilə, dilin vahidlərinin təsvir vahidləri ilə əvəzlənməsi ilə eyniləşdirməyin özü də yanlışlıq yaradır və semantik mənaçıxarma üçün yeganə və şəriksiz baza olmaq iddiasını təmin edə bilmir. Çünki hər hansı bir dilin semantikasını öyrənmək o qədər də asan deyildir və deyərdik ki, çox çətindir. Bu özünü bir sıra aspektlərdə daha qabarıq büruzə verir. Bu həm də ona görə belədir ki, erkən dil vahidlərinin mənalarında obyektiv dünyanın ideal varlıq forması daim dəyişilən, zənginləşən dil məsələsi ilə təmsil olunur. Biz belə elmi-linqvistik yanaşmaları rus alimlərinin əsərlərində daha çox rast gəlirik. Belə ki, E.A.Klimov və A.N.Leontyevin əsərlərində fəaliyyət problemi dilin semantik strukturunun formalaşmasında daha ön plana çəkilmişdir. Onlar qeyd edirlər ki, burada semantik mənaçıxarmada əsas məsələ "tədqiqat metodu müqayisəli konseptual və kateqoriyalı təhlil, müqayisə edilən müəlliflərin mətnlərinin tarixi və psixoloji müqayisəsidir" [3]. Ümumilikdə, bu baxışlara görə, insan idrakının kritik qiymətləndirici sferalarının nəticəsidə dil, söz, məna nəinki obyektivləşdirmə, dünyanı obyekt və ideyalar dünyası ilə təsvir etmək vasitəsi kimi xidmət edir, onlar həm də insanın tarixi sosial inkişafında emosional və şifahi və zehni fəaliyyət sferalarını təmin edir. Bu baxımdan, semantik mənaçıxarma belə iddialara görə, daha çox insan fəaliyyətinin psixoloji və emosional müstəvisində izah edilməlidir. Doğru olaraq qeyd olunmuşdur ki, "vahidlərinin mənası ilə əsas, semioloji funksiyasını yerinə yetirən dil konseptual təfəkkür səviyyəsinə xas olan diferensiallaşma və inteqrasiya prosesləri ilə, dil əlamətləri-

nin insanlar tərəfindən tanınması, dərk edilməsi və onların ünsiyyəti prosesində semantik şərhi aktları ilə bilavasitə bağlıdır" [2, s. 33].

Beləliklə, dil işarələrinin bir semantik vahid kimi əsas təyinatı:

– reflektor və düşüncə proseslərini təmin etmək;

– dolayısı və mücərrəd şəkildə zehni məzmunu təmsil emək;

– tarixən cəmiyyətin məlum seqmenti və üzvləri üçün ümumi kollektiv dəyərlər formasında işarələnmiş mənanı təyin etmək;

– insan fəaliyyətinin bütün aspektlərində onalar arasında kommunikasiya prosesini təmin etməkdən ibarətdir.

Dilçilik tarixində dillərin cəmliyinin öyrənilməsinin istiqamətləri də müxtəlif olmuşdur; belə ki, o, həm diaxronik sahəni, həm də sinxronik dilçiliyin mövcud bölgü qruplarını təşkil edən digər meyarları əhatə etmişdir. Məsələn, 19-cu əsrin əvvəllərində linqvistik tipologiya sözlərin quruluşu ilə bağlı hər hansı bir dili təyin edə biləcək *"bir bölgü – kiçik növlər toplusunu, yəni təcrid olunan tipləri, aqlütinasiya edən və füzyonel kriteriyalara əsaslanan tipləri yaratmışdır* [3, s. 278]. Ancaq heç kimə sirr deyildir ki, dillərdə struktur dəyişmələrinin baş verməsi və bu başvermənin forma və üsulları adətən müxtəlif olmuşdur. Bu vaxt əksər hallarda, nəticə etibarilə dil sistemi bir-birindən fərqlənməyə başlayır. Dünya dillərində baş verən bu dəyişiklikləri Azərbaycanlı dilçi professor M.İ. Yisifov elmi-nəzəri linqvistikada dörd tipə ayırmışdır: "*kökə əsaslanan, flektiv, kökün sabit qaldığı, polisintetik dillər*" [5, s.58]. Bu dillərin hər birinin aşağıdakı qaydada fərqli linqvisitik xüsusiyyətləri vardır:

1) kökə əsaslanan dillərdə sözün kökü dəyişmir və şəkilçi mövcud deyildir; yəni cümlə düzəltmək üçün söz köklərindən söz sırası, intonasiya və köməkçi sözlərin idarə olunması ilə həyata keçirilən dillər;

2) flektiv və ya sözün kökünün sözdəyişdirici prefiks, infiks, sufıks kimi müxtəlif yerlərində işlənməklə içəridən dəyişən dillər;

3) kökün sabit qaldığı, yalnız şəkilçilərin sözün kökünə artırıldığı iltisaqi və ya aqlütinativ dillər;

4) polisintetik dillər, yəni aqlütinativ dillər kimi morfologiyaya (morfemlərə) malik olan və inkorporallaşa bilən dillər.

Bu sonuncular, birləşmə dilləri adlanır; onlar bir qədər fərqli olsalar da, hər ikisi adətən polisintetik termini altında verilir. Burada bəzi leksik morfemlər birləşərək, məsələn, gate+keeper (qapı+saxlayan) mənaca yeni olan – gözətçi kimi yeni söz yarada bilir.

Almaniyalı alimlər F.V.Şlaqel, onun qardaşı A.V.Şlaqel və çoxsahəli elmlərlə məşğul olan A.V.Humboldt ilə birlikdə polisintetik növü müəyyən edən ilk alimlər olmuşlar. Onların dilçilik elmindəki fəaliyyəti bütün əlaqəli anlayışların morfoloji kodlaşdırılmasından başlayaraq dilin bütün qrammatik strukturunu təsvir edə bilən bir fərziyyə üçün mühüm töhfə olmuşdur. Lakin sonralar, belə bir holistik metod 1921-ci ildə dilşünas alim, alman E.C.Sapir tərəfindən digər bir istiqamətə – sırf morfoloji istiqamətə yönəldildilmişdi. Sapirin fikrincə, cəmliyin idadəsində eyni dildə birdən çox tipə aid olan morfoloji strukturların göstərilməsi mümkündür. Beləliklə, cəmliyin tədqiq olunmasında bu tezis mühüm çıxış nöqtəsi yaratmış oldu, lakin apardığımız müşahidələr və elmi nəzəri ədəbiyyatın təhlili sübut edir ki, bu dillərdə cəmliyin ehtiva olunması yalnız morfologiyanın sayəsində deyil, bəzən elə onların kontekstində və ya sadəcə olaraq cəmliyin səslənməsində də baş verir. Bu misallardan bir neçəsini şərh etməyə çalışaq.

1. Kökə əsaslanan və ya köksözlü dillərə Çin-Tibet dilləri daxildir. Çinli əhali arasında dilin öyrənilməsi və ötürülməsinin xüsusi üstünlükləri vardır və onlar ingilis dilində cəmliyin yaranmasında Çin dilinin xüsusiyyətlərini və fərqlərini nəzərə almağı vacib hesab edirlər. Bu fenomen çin və ingilis dilləri arasında fərqli morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərdən qaynaqlanır. Qrammatik cəhətdən Çin dili ingilis dili qədər mürəkkəb deyildir, çünki Avropa dillərində ənənəvi olaraq mövcud olan flektiv morfologiya bu dilə daha az xasdır. Odur ki, Çin dilində

cəmlik söz sırası, hissəciklər və ön sözlər vasitəsilə təmin edildiyi halda, bunun əksinə olaraq ingilis dili prefiks və ya şəkilçilərin əhəmiyyətli qrammatik rol oynadığı fleksiyalı bir dildir. Bundan əlavə, ingilis və Çin dilləri müxtəlif dil ailələrinə aiddir. İngilis dili Hind-Avropa (Qərbi german qrupu) dili kimi təsnif edilir, lakin Çin dili Çin-Tibet ailəsindəndir. Çin-Tibet dillərinin səciyyəvi xüsusiyyəti isə tarixən təkhecalılıqla bağlıdır ki, bu da hər bir morfemin bir heca ilə təmsil olunması deməkdir. Bununla belə qeyd olunmaldır ki, artıq müasir Çin dilində də sözlər ikihecalı və ya çoxhecalı da olurlar.

Digər bir mühüm məqam onunla bağlıdır ki, Çin dilində konkret olaraq, ayrı-ayrı sözlər tez-tez yeni mənalar yaratmaq üçün birləşirlər. Sözlər çox vaxt bir-biri ilə əlaqələndirildikdə, nəticədə yaranan söz tərəflərin ehtiva etdiyi sözlərin mənasından fərqli olurlar. Son zamanlarda dilçilik elmində dillərin müqayisəsini müxtəlif aspektlərdə öyrənməyə çalışan yaponiyalı alim, M.Şibatani müqayisəli linqvistikanı dünyada mövcud olan dilləri onların *"struktur xüsusiyyətlərinin ümumi və fərqli cəhətlərinə görə öyrənən və təsnif edən dilçilik sahəsi*" adlandırmışdır [1, s. 209]. Müasir tipoloji dilçiliyin inkişaf etdiyi təşkilatlardan biri, Stokholm Universitetinin alimi M.T.Koptjevskaja bu sahəni təsvir edərkən yazır: "*Tipologiyanın mahiyyəti struktur əlamətlərdədir; onun məqsədi dünya dillərinin ümumi xüsusiyyətlərini və struktur müxtəlifliyini təsvir və izah etməkdir*" [3, s.1]. Deməli, dil tipologiyası dillərarası müqayisə yolu ilə dil sistemlərində nəzərdə tutulan məhdudiyyətləri bərpa edən, əlavə sübutları təmin etmək imkanlarına malikdir. Bu, müasir dövrdə müqayisəli metodun tətbiqi zamanı əsas mülahizələrdən biri kimi artıq qəbul edilmişdir.

Dillərdə oxşar xüsusiyyətlər həmişə bir-biri ilə müqayisədə heç də eyniyyət təşkil etmədiyi kimi onların cəmlik formaları da müxtəlifdir. Baxmayaraq ki, dillərarası qohumluq mövcuddur, dillərin hamısında kök morfemləri və cəmlik fərqli ola bilir. Bəzən, areal yaxınlıq və ya tarixən baş verən hərbi müdaxilələrin nəticəsində, dil mühiti müəyyən oxşarlıqlar kəsb edə bilir. Maraqlı cəhət odur ki, hətta bu oxşarlıq bəzən uzun müddət ərzində davamlı da ola bilər və bir dil xüsusiyyətlərinin başqa dilə təsiri hansı səbəbdənsə (məsələn, Roman qanunlarının ingilislər arasında fəaliyyətini dayandırdığı kimi) dayandırıla, digər dilin fərqli xüsusiyyətləri daha çox əxz oluna bilər. Lakin qeyd olunmalıdır ki, nəticədə arealın genişlənməsi yaxın dillər arasında inteqrasiya imkanlarını yaratması ilə bərabər, onlar arasında cəmliyin yaranmasına da təsir edə biləcək müəyyən fərqli və diferensial xüsusiyyətlər də yaradır. Bu cür mürəkkəb və təbəllüdatlı prosesləri şərh edərkən, F.Veysəlli çox doğru olaraq qeyd edir ki, "*qlobal dil hücumları, onları götürən dillərin fəryadıdır*" [3,s.15]. Dillərarası münasibətlərdə baş verən bu cür dəyişikliklər heç də o demək deyildir ki, onların cəmliyi müəyyən ümumi xüsusiyyətlərə malik ola bilməz, əksinə dilçiliyin bütün istiqamətlərində bu fakt artıq təsdiq etmişdir ki, ayrı-ayrı dil qruplarında müəyyən mənada ümumi genealoji və tipoloji xüsusiyyətlər saxlanılmaqla cəmliyin əmələ gəlməsi müəyyən ümumi xüsusiyyətlərə də malikdir. Dillərdə mövcud olan cəmliyin ayrı-ayrı dillərin bir-biri ilə qohumluğu, yalnız onların işlənmə ərazisinin genişlənməsi ilə də bağlamaq olmaz, çünki hər bir dil digərindən müəyyən xüsusiyyətlər əxz etməklə bərabər, özünün məxsusi daxili mühafizə sistemi hesabına öz təkrarolunmazlığını, unikallığını da qoruyub saxlaya bilir.

Dillərarası paradiqmatik cəmliyə dair oxşarlıqlar və fərqlərdə digər bir mühüm məqam – dillərin aposteri (sonradan yaranan) və ya apriori (əvvəl yaranan) olaraq bir-birindən əvvəl və ya sonra gəlməsi ilə bağlıdır. Heç kimə sirr deyildir ki, hətta xeyli oxşar qrammatik, morfoloji və sair xüsusiyyətlərin daşiyicısı olan müxtəlif dillərin cəmlik formaları heç də həmişə və eyni formada formlaşmır. Yəni cəmliyin yaranması tarixi və sonrakı inkişafı yalnız həmin dildə danışanların tarixi olmayıb (təbii ki, bu da çox önəmlidir), həm də onların müxtəlif dillərlə qarşılıqlı korrelyasiyası, tarixi inkişafı ilə bağlı olduğundan, müqayisə resurslarının və mövzularının dairəsi xeyli genişlənmiş olur. Başqa sözlə desək, "*bu cür fikir və mülahizələrin, fərziyyə və nəzəriyyələrin baş mövzusu dillərin eyni kökdən törəməsini sübut etməkdən ibarət olmuşdur. Elə burada da ilkin səhv addımlar atılmış və söylənilən fikirlərin həqiqətə uyğunlu-*

ğu öz təsdiqini tapa bilməmişdir" [5, s.3]. Dilin rəsmi öyrənilməsinə dair müxtəlif fikir və mülahizələr olsa da, onun başlanğıcının eramızdan təqribən IV və VI əsrlərdə yaşamış qrammatik Panininin Hindistanda Sanskrit morfologiyasının 4 minə yaxın qaydasını tərtib etməsi, "*nominal və şifahi fleksiya, fonologiya kimi məsələləri ilk dəfə izah etməsi ilə başlamışdır*" [1, s.1]. O, dil sisteminin vahidləri kimi fonemləri vahid dil sisteminə daxil etmişdir. Bu, Şərq aləminə dair mühüm mülahizə hesab edilsə də, Qərbin dillərin öyrənilməsinə (məsələn, Platon, Dionisus və digərləri tərəfindən) marağın olmasını, daha sonralar isə Şərqin erkən inkişafı dövründən başlamaqla tədqiqatlar aparıldığını dolayısı yolla sübut edir.

Beləliklə, bu təlimlər daha sonrakı əsrlərdə, xüsusilə 18-ci əsrdən başlayaraq, tarixi-müqayisəli dilçiliyin nümayəndələri – J.Qrim və V.Humbold [2; 143], tərəfindən 20-ci əsrdən başlayaraq strukturalizm, sinxronik və diaxronik dilçiliyin təmsilçiləri V.Matesius [4], R.Yakobson [4] və digərləri, daha sonralar isə törəmə dilçilik və ya generativ dilçilik məktəbinin, yəni universal qrammatika nümayəndələrinin Z.Haris, N.Xomski [1] və digərlərinin funksional linqvistikasının, qrammatikanın formal nəzəriyyəçiləri C.Lakof [1] və R.Lanqaker [1] və başqalarının tədqiqatlarında elmi-nəzəri qaydada təhlil edilmiş və müxtəlif istiqamətlərə şaxələnmişdir.

Görkəmli Azərbaycanlı dilçi alim, professor F.Y.Veysəlli amerikalı dilçi L.Blumfildin dilə dair əsərini tərcümə və tədqiq edərkən qeyd edir ki, "*hər bir halda, hansı xalqın, hansı dil icmasına aid olduğunu müəyyənləşdirməkdə qarşımıza çıxan çətinlik təsadüfi olmayıb, nitq icmasının təbiətindən irəli gəlir*" [5, s.51].

Dillərarası fərqlərin yaranmasında onlara xas olan kommunikativ xüsusiyyətlər, dilin səs və heca tərkibi, morfoloji, kökyaratama xüsusiyyətləri, tələffüzü və sair kimi məsələlər də mühüm rola malik olmuşdur. Burada danışıq dilinin yaratdığı fərqlər də həmin yanakı dillərin arasında fərqlərin çoxalması üçün əsas mənbələrdən biri hesab edilir. Lakin bununla belə genealoji xüsusiyyətləri tədqiq etdikdə, sözlərin kök və şəkilçilərinin diaxronik planda daha dərindən tədqiq olunması dil tipolgiyalarının araşdırılmasına öz töhfəsinin verir; yəni dillərin kök oxşarlıqları ilə müxtəlif tipoloji hadisələr arasında tarixi qarşılıqlı əlaqəni təmsil edən təsnifat cəmlik paradiqminin öyrənilməsi üçün əsas metodoloji yol hesab edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti.

Problemin praktik əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

1. Məsələnin müqayisəli şəkildə aparılması hər iki dilçilik sahəsində olan tədqiqat işlərini daha da zənginləşdirir.
2. Bu sahədə aparılan tədqiqatlara həm nəzəri-metodik yanaşma, həm də praktik istiqamətdə yardım edir.
3. Qoyulmuş problemin gələcək təhlili üçün açıq qalmış bəzi sahələri göstərməklə məsələnin davamlı olaraq həllinə müəyyən istiqamət vermişdir.

Problemin aktuallığı.

Hazırda cəmlik paradiqmasının mahiyyəti və bu mahiyyətə müqayisə olunan dillər baxımından yanaşmalar, bu yanaşmaların rəhbər tutduğu prinsiplər get-gedə çoxalmaqdadır. Belə yanaşmalar bir tərəfdən problemin işlənməsi istiqamətində pozitiv addımlar hesab olunsa da, tətbiq olunan metod və metodologiyalar baxımından onaların çox müxtəlif olması xeyli sayda ziddiyyətli momentlərin də meydana gəlməsini qaçılmaz etmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində həm yazılı standartların olması, bununla bərabər dialektlərin çoxluğu və bu sistemlərdə cəmliyin ifadə olunması heç bir vaxt eyniyyət təşkil edə bilməz. Bu baxımdan problemin öyrənilməsi üçün daha optimal olan yolların və metodikanın işlənməsi bu günümüzdə müqayisəli dilçilik kontekstində çox mühüm aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi.

Problemin yenili ondan ibarətdir ki, müəllif cəmlik kontekstinin şərh və təhlil olunmasında, çox az sayda olan cəhdlərdən birini edərək bu paradiqmanın cəmliyə istinad yolları və istinadlı cəmlik kontekstində tədqiq olunmasına cəhd göstərmiş və elmi-nəzəri bazanın bu istiqamətini daha da zənginləşdirmişdir.

Nəticə.

Semantik əhəmiyyət və həm də onun mənası yalnız dilin münasibəti, qeyri-obyektiv reallığın təfəkkürə olan münasibəti məsələsinin həllindən deyil, həm də dilin hansı tərəfinin – dinamik və ya statik, aktiv və ya struktur, kommunikativ və ya nominativ olmasından asılıdır. Deməli dil işarələrinin mənasının müəyyənliyi yalnız onun hansı dil tipinə mənsub olması ilə deyil, bütövlükdə onu müəyyən edən dil strukturunun semiotikası ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Bragina, G.K. et al. Derived Substantives in Word - Formation Nests of Auditory Perception Verbs: Ethnolinguistic Aspect //- Katibeh-ILCRG (Iran), International Journal of Society, Culture & Language, 8(3), – 2020, – p. 1-9;
2. Носкова, О.Г. Проблема деятельности в работах Е.А.Климова и А.Н.Леонтьева /- III Международной научно-практической конференции «Современное состояние и перспективы развития психологии труда и организационной психологии». Конференция была приурочена к 50-летию Института психологии Российской академии наук. – Москва, – 14 октября 2021 г. [Электронный ресурс] URL: https://psy.su/feed/954
3. Принципы и методы семантических исследований / - Институт языкознания АН СССР. – Москва: Издательство «Наука», – 1976. – 379 с.
4. Fuenzalida, S.I. Etnolinguistics and the study of culture //-USA, AmericanAntropologist, no.51, 1949, p. 446-456 [Electronic resource] URL: https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/aa.1949.51.3.02a00070
5. Semantics / – University of Washington, – 2022 [Electrtonic resource] URL: https://linguistics.washington.edu/fields/semantics

S.Z.Mahmudova

Methods of Determining the Semantic Aspect of Language Signs

Summary

This article discusses the issues related to the methods of determining the semantic aspects of language signs. It states that there are many words as synonyms for "semantics" and, on the other hand, in the definition of the main semantic categories in modern linguistics, a single position has not yet been formed in terms of meaning and continuity, sign, importance, types of linguistic meaning, absolute and relative semantic importance, etc. This situation demands the linguists to be comprehensively careful while interpreting the contextual expressions. It is because there exist various levels of the language units in general, and many unresolved issues, insufficiently researched problems that are not seriously formulated as concepts yet. From this viewpoint the ontological, methodological and descriptive, component-structural and ethnolinguistic features of semantics should be carefully studied.

Further, the author hoplites the major designation of the semantics of language signs to be attributed mainly to serve for the following purposes:

– provide reflector and thinking processes;

– represent mental content indirectly and abstractly;

– to determine the historically marked meaning in the form of common collective values for known segments and members of society;

– to ensure the process of communication in all aspects of human activity.

Key words: *semantics, semantic category, ontological property, component analysis, methodical analysis, ethnolinguistic direction*

С.З.Махмудова

Методы определения семантического аспекта языковых знаков

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с методами определения семантических аспектов языковых знаков. Утверждается, что существует множество слов, являющихся

синонимами понятия «семантика», и, с другой стороны, в определении основных семантических категорий в современной лингвистике до сих пор не сформирована единая позиция с точки зрения значения и непрерывности, знака, важности, типов языкового значения, абсолютной и относительной семантической важности и т. д. Эта ситуация требует от лингвистов всесторонней осторожности при интерпретации контекстуальных выражений. Это связано с тем, что в целом существуют различные уровни языковых единиц, а также множество нерешенных вопросов, недостаточно исследованных проблем, которые еще не были серьезно сформулированы как концепции. С этой точки зрения необходимо тщательно изучать онтологические, методологические и описательные, компонентно-структурные и этнолингвистические особенности семантики.

Далее, автор выделяет основные обозначения семантики языковых знаков, которые должны служить главным образом следующим целям:

– обеспечивать рефлексивные и мыслительные процессы;

– косвенно и абстрактно представлять ментальное содержание;

– определять исторически обусловленное значение в форме общих коллективных ценностей для известных сегментов и членов общества;

– обеспечивать процесс коммуникации во всех аспектах человеческой деятельности.

Ключевые слова: *семантика, семантическая категория, онтологическое свойство, компонентный анализ, методологический анализ, этнолингвистическое направление*

Rəyçi: prof. F.Veyselli

Redaksiyaya daxil olub: 09.06.2026

S.S.MƏMMƏDOVA
e-mail: sabina_mamedova73@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0009-0745-8464

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.096

SKANDİNAVİYA MƏNŞƏLİ ALINMALARIN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ

Xülasə. *Bu məqalə Skandinaviya dillərinin ingilis dilinin inkişafına təsirini, xüsusilə qədim ingilis və qədim Norveç dilləri arasındakı təmas kontekstində təhlil edir. Göstərilir ki, bu təmas Vikinq dövründə əhəmiyyətli və uzunmüddətli dil dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər dilin müxtəlif səviyyələrini, o cümlədən leksik, qrammatik və fonoloji strukturları əhatə etmişdir. Tədqiqat göstərir ki, intensiv dil təması struktur sadələşməyə və dil sisteminin daha çevik olmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumilikdə, Skandinaviya təsiri ingilis dilinin daha analitik bir dilə çevrilməsində əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.*

Açar sözlər: *dil təması, qədim Norveç dili, leksik alınmalar, qrammatik dəyişiklik, analitik dil*

İngilis dilinin inkişaf tarixi müxtəlif dil təmaslarının nəticəsi kimi formalaşmış kompleks və çoxsəviyyəli bir prosesdir. Bu dilin əsasını təşkil edən Qərbi german dilləri (xüsusilə *qədim* ingilis dili) erkən orta əsrlər dövründə Britaniya adalarında dominant mövqedə olsa da, sonrakı əsrlərdə baş verən siyasi, hərbi və sosial hadisələr dilin strukturuna ciddi təsir göstərmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu qarşılıqlı təsir yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də qrammatik və struktur dəyişikliklər baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir fenomen kimi qiymətləndirilir [6].

VIII əsrin sonlarından etibarən Şimali Avropadan gələn Skandinaviya mənşəli tayfaların – əsasən norveçli və danimarkalı vikinqlərin – Britaniya adalarına hücumları və sonradan burada məskunlaşmaları nəticəsində intensiv dil təması yaranmışdır. Qədim ingilis dili ilə qədim Norveç dili arasında mövcud olan struktur yaxınlıq bu prosesi daha da sürətləndirmişdir. Hər iki dil german mənşəli olduğundan onların leksik və qrammatik sistemləri müəyyən dərəcədə qarşılıqlı anlaşmanı mümkün edirdi. Thomason və Kaufman (1988) dil təması nəzəriyyəsində qeyd edirlər ki, struktur baxımından yaxın dillər arasında baş verən kontakt hallarında yalnız söz mübadiləsi deyil, həm də qrammatik dəyişikliklər daha intensiv şəkildə müşahidə olunur [9].

Dil təması nəticəsində yaranan dəyişikliklər yalnız söz ehtiyatı ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda dilin daxili strukturuna təsir etmişdir. Xüsusilə morfoloji sadələşmə prosesi bu dövrdə sürətlənmişdir. Qədim ingilis dilində mövcud olan mürəkkəb hallanma sistemi (case system) tədricən zəifləyərək daha analitik quruluşa keçid etmişdir. Bu prosesin səbəblərindən biri kimi müxtəlif dil sistemlərinə malik danışanlar arasında ünsiyyətin sadələşdirilməsi ehtiyacı göstərilir [11].

Bu tarixi konteksti nəzərə alaraq, indi bu dil təmasının daxili mexanizmlərinə nəzər salmaq məqsədəuyğundur. Qədim ingilis dili ilə qədim Norveç dili arasında baş verən təmas dilçilik baxımından "yaxın qohum dillər arasında kontakt" (contact between closely related languages) kimi xarakterizə olunur. Bu struktur yaxınlıq danışanlar arasında qismən qarşılıqlı anlaşmanı mümkün edir və nəticədə "yarı-dil qarışması" (semi-communication) şəraitini yaradırdı [10]. Bu şəraitdə dil istifadəçiləri daha sadə və qarşılıqlı anlaşılan formaları seçməyə meyilli olurdu.

Bu proses dilçilikdə "leveling" (bərabərləşmə) kimi tanınır. Leveling nəticəsində alternativ formalar arasından daha sadə və ya daha geniş başa düşülən variantlar seçilərək dominant hala gəlir. Məsələn, qədim ingilis dilində müxtəlif hallara görə dəyişən sonluqların zəifləməsi və nəticədə analitik strukturların güclənməsi bu cür qarşılıqlı təsirin nəticəsi kimi izah olunur [6].

Digər mühüm mexanizm "borrowing" (alınma) ilə yanaşı "structural convergence" (struktur yaxınlaşma) prosesidir. Bu halda dillər bir-birindən yalnız söz deyil, həm də struktur xüsusiyyətlər "öyrənir". Trudgill (2011) vurğulayır ki, intensiv və uzunmüddətli dil təması şəraitində danışanlar daha şəffaf və kommunikativ baxımdan effektiv strukturlara üstünlük verirlər. Bu isə dilin ümumi sadələşməsinə və standartlaşmasına gətirib çıxarır [11].

Bu kontekstdə xüsusilə diqqətəlayiq olan məqam, dil dəyişikliklərinin sosial yayılma istiqamətidir. Tarixi olaraq bir çox dil dəyişiklikləri yüksək sosial təbəqədən aşağıya doğru yayılsa da, qədim ingilis və Skandinaviya dilləri arasındakı kontakt vəziyyətində dəyişikliklər əsasən gündəlik ünsiyyət səviyyəsində formalaşmışdır. Milroy (1992) sosial şəbəkə nəzəriyyəsində göstərir ki, sıx və qarşılıqlı əlaqələrə malik icmalarda dil dəyişiklikləri daha sürətli yayılır və daha sabit olur. Bu baxımdan, qarışıq Anglo-Skandinaviya icmaları dil transformasiyasının əsas mərkəzi kimi çıxış etmişdir [8].

Bundan əlavə, dil təması zamanı yaranan dəyişikliklər "koineization" prosesi ilə də əlaqələndirilir. Beləliklə, bu təmas kompleks dil dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunur. Bu prosesdə struktur yaxınlıq, sosial inteqrasiya və kommunikativ effektivlik kimi faktorlar əsas rol oynamışdır.

Bu nəzəri çərçivə xüsusilə leksik səviyyədə müşahidə olunan dəyişikliklərin izahı üçün mühüm əsas yaradır. İngilis dilində Skandinaviya mənşəli alınmaların ən aydın və geniş müşahidə olunduğu sahə leksik səviyyədir. Lakin bu təsiri sadəcə "sözlərin alınması" kimi qiymətləndirmək kifayət deyil; əksinə, bu proses ingilis dilinin semantik strukturuna, sinonimiya sisteminə və gündəlik kommunikativ repertuarına dərin şəkildə təsir etmişdir. Durkin (2014) qeyd edir ki, Skandinaviya mənşəli alınmalar ingilis dilində digər dil mənbələrindən fərqli olaraq əsasən yüksək tezlikli və gündəlik istifadə olunan sözlər kateqoriyasına aiddir [4].

Skandinaviya alınmalarının ən diqqətçəkən xüsusiyyəti onların gündəlik həyatla bağlı semantik sahələrdə geniş yayılmasıdır. Məsələn, *sky, egg, window, knife, husband, law, take, give* kimi sözlər müasir ingilis dilində son dərəcə tez-tez istifadə olunur və onların Skandinaviya mənşəli olması dil tarixində bu təsirin dərinliyini nümayiş etdirir [3].

Skandinaviya alınmalarının ən maraqlı nəticələrindən biri ingilis dilində sinonimik cütlərin yaranmasıdır. Bu hallar adətən qədim ingilis mənşəli söz ilə Skandinaviya mənşəli sözün paralel şəkildə mövcud olması ilə xarakterizə olunur. Məsələn: *shirt (Old English) – skirt (Old Norse)*

Bu cür cütlər yalnız formal oxşarlıq deyil, həm də semantik diferensiasiya baxımından əhəmiyyətlidir. Hogg və Denison (2006) qeyd edir ki, bu paralel formalar zamanla fərqli semantik sahələrdə ixtisaslaşmışdır [6]. Məsələn, *shirt* bədənin yuxarı hissəsi üçün geyimə aid olduğu halda, *skirt* aşağı hissə ilə bağlı geyimi ifadə edir. Bu, dilin daxilində "semantik bölüşdürmə" (semantic specialization) prosesinin baş verdiyini göstərir.

Skandinaviya təsirinin ən diqqətəlayiq tərəflərindən biri onun yalnız məzmun sözləri (content words) ilə məhdudlaşmaması, həm də funksional sözlərə təsir etməsidir. Bu, dil təması kontekstində nadir hallarda müşahidə olunan bir hadisədir. Məsələn, *both, same, till, though* kimi sözlər Skandinaviya mənşəlidir və ingilis dilində sintaktik əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır [10].

Funksional sözlərin alınması adətən dərin və intensiv dil təmasının göstəricisi kimi qəbul edilir. Thomason və Kaufman (1988) vurğulayırlar ki, bu cür alınmalar yalnız uzunmüddətli və geniş sosial inteqrasiya şəraitində mümkün olur [9].

Skandinaviya alınmalarını semantik sahələr üzrə təhlil etdikdə onların müəyyən sahələrdə daha intensiv şəkildə cəmləşdiyi müşahidə olunur. Məişət və gündəlik həyat: *egg, knife, window, husband*. Bu sözlər ailə və gündəlik həyatla bağlıdır və onların geniş istifadəsi dil təmasının məhz gündəlik ünsiyyət səviyyəsində baş verdiyini göstərir. Hüquq və idarəetmə:

law, outlaw, thing (assembly mənasında tarixi istifadə). Bu sözlər Skandinaviya hüquq sisteminin təsirini əks etdirir [5].

Bu bölgü açıq şəkildə göstərir ki, Skandinaviya təsiri yalnız ayrı-ayrı leksik sahələrlə məhdudlaşmamış, əksinə, ingilis dilinin bütün əsas semantik domenlərinə sistemli şəkildə nüfuz etmişdir.

Leksik alınmaların mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların fonoloji xüsusiyyətləri ilə birlikdə qəbul edilməsidir. Xüsusilə "sk" səsinin qorunması bu baxımdan diqqətəlayiqdir: *sky, skin, skill, skirt.*

Qədim ingilis dilində bu səs çox vaxt "sh" formasına keçdiyi halda (ship), Skandinaviya mənşəli sözlərdə "sk" saxlanılmışdır [2]. Bu isə leksik alınmaların yalnız semantik deyil, həm də fonoloji səviyyədə fərqlilik yaratdığını göstərir.

Bəzi hallarda Skandinaviya mənşəli sözlər qədim ingilis sözlərini tamamilə əvəz etmişdir. Məsələn: Old English *niman → take; giefan → give.*

Skandinaviya alınmalarının təsiri müasir ingilis dilinin bəzi regional dialektlərində daha aydın şəkildə qorunub saxlanılmışdır. Xüsusilə Şimali İngiltərə dialektlərində *bairn* (uşaq), *kirk* (kilsə) kimi sözlər hələ də istifadə olunur [11]. Bu, dil təmasının coğrafi izlərinin uzunmüddətli olduğunu göstərir.

İngilis dilinə Skandinaviya təsirinin ən diqqətəlayiq və dilçilik baxımından ən dərin nəticələri qrammatik səviyyədə müşahidə olunur. Dil təması hallarında leksik alınmalar geniş yayılmış bir fenomen olsa da, qrammatik strukturların dəyişməsi daha nadir və kompleks proses hesab edilir. Bu səbəbdən, qədim ingilis dili ilə qədim Norveç dili arasında baş verən qarşılıqlı təsirin qrammatik nəticələri dilçilik ədəbiyyatında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hogg və Denison (2006) qeyd edir ki, bu tip dəyişikliklər yalnız intensiv və uzunmüddətli sosial təmas şəraitində mümkün olur və ingilis dili bu baxımdan unikal nümunələrdən biridir [6].

Skandinaviya təsirinin ən məşhur və tez-tez istinad edilən nümunəsi üçüncü şəxs cəm əvəzliklərinin dəyişməsidir. Müasir ingilis dilində istifadə olunan *they, them, their* formaları qədim Norveç mənşəlidir (þeir, þeim, þeirra), halbuki qədim ingilis dilində bu funksiyanı *hīe, him, hira* kimi formalar yerinə yetirirdi [3].

Bu dəyişiklik təsadüfi deyil və funksional ehtiyacla bağlıdır. Qədim ingilis dilində üçüncü şəxs tək və cəm formaları arasında fonoloji oxşarlıq mövcud idi, bu da kommunikasiya zamanı qeyri-müəyyənliyə səbəb ola bilirdi. Məsələn: *hē (he), hēo (she), hīe (they).*

Bu formalar arasında fonetik yaxınlıq danışanlar üçün qarışıqlıq yaradırdı. Skandinaviya mənşəli *they* forması isə daha aydın və fərqləndirilə bilən idi. Bu səbəbdən o, tədricən dominant forma halına gəlmişdir [2].

Qədim ingilis dili zəngin hallanma sisteminə malik idi və isimlər, əvəzliklər və sifətlər müxtəlif qrammatik hallara görə dəyişirdi. Lakin Orta İngilis dövrünə keçid zamanı bu sistem ciddi şəkildə sadələşmişdir. Bu prosesin səbəbləri çoxşaxəli olsa da, Skandinaviya dilləri ilə təmas əsas faktorlar arasında göstərilir [6].

Dil təması şəraitində fərqli qrammatik sistemlərə malik danışanlar arasında ünsiyyət ehtiyacı sadə və şəffaf strukturların seçilməsinə səbəb olur. Trudgill (2011) bu prosesi "contact-induced simplification" kimi xarakterizə edir. Bu zaman mürəkkəb morfoloji formalar tədricən istifadədən çıxır və onların yerini daha analitik strukturlar tutur [11].

Məsələn, qədim ingilis dilində isimlərin sonluqları onların cümlədəki funksiyasını göstərirdisə, sonrakı dövrdə bu funksiyanı daha çox söz sırası və prepozisiyalar yerinə yetirməyə başlamışdır. Bu isə ingilis dilinin sintaktik cəhətdən daha sabit və analitik bir dilə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Morfoloji sadələşmə ilə paralel olaraq ingilis dilində sintaktik struktur daha sabit hala gəlmişdir. Qədim ingilis dilində söz sırası nisbətən sərbəst idi, çünki qrammatik münasibətlər əsasən hallanma vasitəsilə ifadə olunurdu. Lakin bu sistem zəiflədikcə söz sırası əsas qrammatik göstəriciyə çevrilmişdir.

Bu dəyişiklik xüsusilə SVO (Subject–Verb–Object) strukturunun dominant hala gəlməsi ilə müşahidə olunur. Müxtəlif dil sistemlərinə malik danışanlar arasında ünsiyyət zamanı daha proqnozlaşdırıla bilən və sabit strukturlar üstünlük təşkil edir [11].

Bu baxımdan, Skandinaviya təsiri ingilis dilində sintaktik standartlaşmanın sürətlənməsinə töhfə vermişdir. Bu, dilin daha geniş coğrafiyada istifadə olunmasına və sonradan standart formanın yaranmasına zəmin yaratmışdır.

İngilis dilinin inkişafında ən mühüm tendensiyalardan biri onun sintetik (inflektiv) dildən analitik dilə keçididir. Bu prosesdə qrammatik münasibətlər sonluqlar vasitəsilə deyil, köməkçi sözlər və sabit söz sırası vasitəsilə ifadə olunur.

Skandinaviya dilləri ilə təmas bu keçidi sürətləndirən faktor kimi qiymətləndirilir. Çünki müxtəlif morfoloji sistemlərə malik danışanlar arasında ünsiyyət zamanı daha sadə və universal strukturlar seçilir. Bu isə nəticədə dilin analitik xüsusiyyətlərinin güclənməsinə gətirib çıxarır [7].

Qrammatik təsirin digər mühüm aspektlərindən biri funksional kateqoriyaların (məsələn, əvəzliklər, bağlayıcılar) sabitləşməsidir. Skandinaviya mənşəli bəzi funksional sözlərin ingilis dilində geniş yayılması bu prosesin bir hissəsi kimi qiymətləndirilir.

Bu sözlər sintaktik əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır və onların alınması dil sistemində struktur dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Bu, leksik alınmadan fərqli olaraq daha dərin səviyyəli təsir hesab olunur [9].

Dil dəyişikliklərinin yalnız struktur deyil, həm də sosial aspektləri mövcuddur. Skandinaviya və Anglo-Sakson əhalinin qarışıq icmalarda yaşaması nəticəsində yaranan dil mühiti dəyişikliklərin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur [8]. Bu baxımdan, qrammatik dəyişikliklər yalnız dil sisteminin daxili inkişafı ilə deyil, həm də sosial interaksiya ilə izah olunmalıdır. Skandinaviya təsiri bu iki faktorun qarşılıqlı təsirinin klassik nümunəsidir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün dəyişikliklər nəticəsində ingilis dili daha sadə, daha analitik və daha sabit struktur qazanmaya başlamışdır. Bu transformasiya təsadüfi deyil, sistemli və çoxmərhələli bir prosesdir. Skandinaviya dilləri ilə təmas bu prosesin sürətlənməsində və istiqamətlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Skandinaviya dillərinin ingilis dilinə təsiri yalnız leksik və qrammatik səviyyələrlə məhdudlaşmır; bu təsir fonoloji və morfoloji sistemdə də aydın şəkildə müşahidə olunur. Lakin bu səviyyədəki dəyişikliklər daha incə və dolayı xarakter daşıdığı üçün onların təhlili daha diqqətli yanaşma tələb edir. Tarixi dilçilik baxımından bu dəyişikliklər dil təmasının struktur nəticələrini anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [6].

Skandinaviya təsirinin ən klassik fonoloji göstəricilərindən biri “sk” səs birləşməsinin ingilis dilində qorunmasıdır. Qədim ingilis dilində bu kombinasiya əksər hallarda palatalizasiya nəticəsində “sh” ([ʃ]) səsinə çevrilmişdir. Məsələn: Old English *scip → ship, scēap → sheep.*

Lakin Skandinaviya mənşəli sözlərdə bu dəyişiklik baş verməmiş və “sk” ([sk]) forması qorunub saxlanmışdır: *sky, skin, skill, skirt.*

Dil təması şəraitində danışanlar tez-tez alternativ fonoloji formalar arasında seçim etməli olurlar. Bu seçimlər təsadüfi deyil, kommunikativ effektivlik və aydınlıq prinsiplərinə əsaslanır. Skandinaviya və Anglo-Sakson dillərinin paralel istifadəsi zamanı bəzi formalar üstünlük qazanmış, digərləri isə ya arxa plana keçmiş, ya da tamamilə yox olmuşdur [4].

Fonoloji dəyişikliklərlə paralel olaraq morfoloji sistemdə də mühüm transformasiyalar baş vermişdir. Qədim ingilis dili zəngin inflektiv sistemə malik idi və sözlər müxtəlif qrammatik kateqoriyalara görə dəyişirdi. Lakin Skandinaviya dilləri ilə təmas bu sistemin sadələşməsini sürətləndirmişdir.

Bu proses xüsusilə aşağıdakı sahələrdə müşahidə olunur:

- İsimlərin hallanma sonluqlarının azalması;
- Sifətlərin uyğunlaşma (agreement) sisteminin zəifləməsi;
- Feil formalarının daha az variasiya göstərməsi.

Trudgill (2011) bu cür dəyişiklikləri "contact-induced morphological simplification" kimi xarakterizə edir. Müxtəlif dil sistemlərinə malik danışanlar arasında ünsiyyət zamanı mürəkkəb morfoloji formalar daha az istifadə olunur və nəticədə sistem sadələşir [11].

Morfoloji dəyişikliklərin mühüm mexanizmlərindən biri də analogiyadır. Bu proses zamanı dil istifadəçiləri mövcud modellərə əsaslanaraq daha müntəzəm və proqnozlaşdırıla bilən formalar yaradırlar. Skandinaviya təsiri nəticəsində yaranan qarışıq dil mühitində analogiya prosesi daha da sürətlənmişdir.

Məsələn, qeyri-müntəzəm formaların yerini daha sadə və sistematik formalar almağa başlamışdır. Bu isə dilin ümumi strukturunun daha "regular" olmasına gətirib çıxarmışdır [6].

Skandinaviya mənşəli sözlərin ingilis dilinə daxil olması zamanı onların fonoloji uyğunlaşması da baş vermişdir. Bəzi sözlər öz orijinal fonetik xüsusiyyətlərini qismən qorusa da, digərləri ingilis dilinin fonoloji sisteminə uyğunlaşmışdır. Bu proses "phonological integration" kimi tanınır.

Bu baxımdan, Skandinaviya alınmaları ikiqat təsir göstərmişdir:

- Yeni fonoloji elementlər gətirmişdir;
- Mövcud sistem daxilində variasiyanı artırmışdır.

Bu isə ingilis dilinin fonoloji sisteminin daha zəngin və elastik olmasına səbəb olmuşdur [4].

Fonoloji təsirin bəzi elementləri müasir ingilis dilinin regional dialektlərində daha aydın şəkildə qorunub saxlanılmışdır. Xüsusilə Şimali İngiltərə dialektlərində Skandinaviya mənşəli fonoloji xüsusiyyətlər daha uzun müddət yaşamışdır. Bu, dil dəyişikliklərinin coğrafi yayılmasının qeyri-bərabər olduğunu göstərir [11].

Fonoloji və morfoloji səviyyədə baş verən bu dəyişikliklər ayrı-ayrı hadisələr kimi deyil, vahid sistem transformasiyasının hissələri kimi qiymətləndirilməlidir. Skandinaviya təsiri nəticəsində:

- fonoloji kontrastlar genişlənmiş;
- morfoloji komplekslik azalmış;
- struktur şəffaflıq artmışdır.

Aparılan təhlil göstərir ki, Skandinaviya mənşəli dillərlə təmas ingilis dilinin inkişafında dərin və çoxşaxəli təsirə malik olmuşdur. Bu təsir yalnız leksik səviyyədə yeni sözlərin daxil olması ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda qrammatik strukturun yenidən formalaşmasına və fonoloji sistemin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu təsir dilin daha sadə, daha çevik və daha adaptiv bir sistemə çevrilməsinə şərait yaratmış və onun sonrakı qlobal inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə Skandinaviya mənşəli alınmaların ingilis dilinə təsiri yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də qrammatik, fonoloji və morfoloji aspektlərdə kompleks şəkildə təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda qədim ingilis və qədim Norveç dilləri arasındakı dil təmasının ingilis dilinin analitik dilə çevrilməsində oynadığı rol sistemli şəkildə izah edilmişdir. Həmçinin funksional sözlərin alınmasının dərin dil təmasının göstəricisi kimi qiymətləndirilməsi məqalənin yenilikçi tərəflərindən biridir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin nəticələri tarixi dilçilik, kontakt dilçiliyi və ingilis dilinin tarixi üzrə aparılan tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, bu material ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tarixi, ümumi dilçilik və sosiolinqvistika fənlərinin tədrisində faydalı mənbə kimi tətbiq edilə bilər. Tədqiqat dil dəyişikliklərinin sosial və kommunikativ faktorlarla əlaqəsini anlamağa da kömək edir.

Məqalənin elmi nəticəsi. Tədqiqat göstərir ki, Skandinaviya dilləri ilə uzunmüddətli təmas ingilis dilinin struktur inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bu təsir nəticəsində dilin morfoloji sistemi sadələşmiş, sintaktik quruluşu daha sabit olmuş və analitik xüsusiyyətləri güclənmişdir. Məqalə Skandinaviya təsirinin ingilis dilinin müasir formalaşmasında əsas amillərdən biri olduğunu elmi şəkildə əsaslandırır.

Ədəbiyyat

1. Baugh, A.C. A history of the English language. 5th ed. / A.C.Baugh, T.Cable. – London: Routledge, – 2002. – 447 p.
2. Barber, C. The English language: A historical introduction. 2nd ed. / C.Barber, J.Beal, P.Shaw. – Cambridge University Press, – 2009. – 306 p.
3. Crystal, D. The Cambridge encyclopedia of the English language. 2nd ed. / D.Crystal. – Cambridge University Press, – 2003. – 506 p.
4. Durkin, P. Borrowed words: A history of loanwords in English / P.Durkin. – Oxford University Press, – 2014. – 512 p.
5. Hadley, D. M. The northern Danelaw: Its social structure / D.M.Hadley. – Leicester University Press, – 2000. – 416 p.
6. Hogg, R. A history of the English language / R.Hogg, D.Denison. – Cambridge University Press, – 2006. – 632 p.
7. McWhorter, J. Language interrupted: Signs of non-native acquisition in standard language grammars / J.McWhorter. – Oxford University Press, – 2007. – 344 p.
8. Milroy, L. Linguistic variation and change: On the historical sociolinguistics of English / L.Milroy. – Blackwell, – 1992. – 248 p.
9. Thomason, S.G. Language contact, creolization, and genetic linguistics / S. G.Thomason, T.Kaufman. – University of California Press, – 1988. – 427 p.
10. Townend, M. Language and history in Viking Age England / M.Townend. – Brepols, –2002. –239 p.
11. Trudgill, P. Sociolinguistic typology: Social determinants of linguistic complexity / P.Trudgill. – Oxford University Press, – 2011. – 232 p.

S.S.Mammadova

The Impact of Scandinavian Loanwords on the English Language

Summary

This article examines the impact of Scandinavian languages on the development of English, with particular attention to the contact between Old English and Old Norse. It argues that this contact led to significant and long-lasting linguistic changes during the Viking period. These changes affected multiple levels of the language, including lexical, grammatical, and phonological structures. The study highlights how sustained language contact contributed to structural simplification and increased flexibility within the language system. Overall, Scandinavian influence is identified as a key factor in the historical evolution of English into a more analytical language.

Key words: *language contact, Old Norse, lexical borrowing, grammatical change, analytical language*

С. С.Мамедова

Влияние скандинавских заимствований на английский язык

Резюме

В статье рассматривается влияние скандинавских языков на развитие английского языка, с особым вниманием к контакту между древнеанглийским и древнескандинавским языками. Показано, что этот контакт привёл к значительным и долговременным изменениям в эпоху викингов. Эти изменения затронули различные уровни языка, включая лексику, грамматику и фонологию. Исследование подчеркивает, что интенсивный языковой контакт способствовал структурному упрощению и повышению гибкости языковой системы. В целом, скандинавское влияние рассматривается как один из ключевых факторов в формировании английского языка как аналитического.

Ключевые слова: *языковой контакт, древнескандинавский язык, лексические заимствования, грамматические изменения, аналитический язык*

Rəyçi: f.f.d., dos. A.Ə.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.05.2026

L.T.MUĞALOVA
baş müəllim
e-mail: mugalova83@mail.ru
:https://orcid.org/0000-0001-2345-6789

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.102

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSTİQAMƏT VƏ MƏKAN BİLDİRƏN FEİLLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalə ingilis və Azərbaycan dillərində istiqamət və məkan bildirən feillərin semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Araşdırmada göstərilir ki, ingilis dilində məkan-istiqamət semantikası daha çox sözöünlü birləşmələr və leksik vasitələr (məsələn, go up, come in, move out) vasitəsilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə istiqamət və məkan münasibətləri əsasən feil kökü ilə yanaşı morfoloji vasitələr (şəkilçilər) və istiqamət bildirən leksik vahidlər (yuxarı, aşağı, içəri və s.) vasitəsilə reallaşır. Hər iki dildə hərəkət feilləri subyektin məkan üzrə dəyişən mövqeyini və hərəkətin nəticə mərhələsini semantik baxımdan kodlaşdırır.*

Məqalənin məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində məkan-istiqamətli feillərin semantik təşkilini sistemləşdirmək, onların funksional modellərini müəyyənləşdirmək və bu əsasda dillərarası tipoloji fərqləri və uyğunluqları təhlil etməkdir.

Açar sözlər: *məkan və istiqamət feilləri, semantik xüsusiyyətlər, müqayisəli dilçilik, tipoloji təhlil, funksional modelləşdirmə*

Giriş

Məkan və istiqamət feilləri dedikdə, semantik modifikatorların (o cümlədən prefiksal elementlərin, postpozisiyaların və leksik göstəricilərin) iştirakı ilə dil sistemində modelləşdirilən, məkani münasibətlər çərçivəsində nizamlanmış hərəkət və ya yerdəyişməni ifadə edən feil vahidləri nəzərdə tutulur. Bu tip fellər subyektin məkan daxilində başlanğıc nöqtədən son nöqtəyə doğru hərəkətini yalnız təsviri deyil, eyni zamanda strukturlaşdırılmış və mərhələli şəkildə kodlaşdırır. Beləliklə, onlar dil sistemində hərəkətin dinamikasını, istiqamətini və nəticəsini eyni semantik kompleks daxilində birləşdirən çoxkomponentli vahidlər kimi çıxış edir.

Məkan və istiqamət bildirən fellərin semantik strukturunun müəyyənləşdirilməsi onların daxili quruluşunu təşkil edən bir neçə əsas komponentin sistemli təhlilini tələb edir. Bu baxımdan, bu tip feillərin semantik modeli aşağıdakı əsas komponentlər əsasında qurulur: *məkan komponenti, istiqamət komponenti və dinamik (nəticə) komponenti.*

Məkan komponenti hərəkətin baş verdiyi başlanğıc və son nöqtələri müəyyənləşdirərək məkan çərçivəsini formalaşdırır. Bu çərçivə həm statik (lokal yerləşmə), həm də dinamik (yerdəyişmə) münasibətləri əhatə edir və felin semantik interpretasiyası üçün baza rolunu oynayır.

İstiqamət komponenti hərəkətin məkanda yönünü ifadə edir və subyektin hərəkət trayektoriyasını müəyyənləşdirir. Bu komponent yaxınlaşma, uzaqlaşma, daxilolma, çıxma, yüksəlmə və enmə kimi müxtəlif semantik altkateqoriyaları əhatə edə bilər. İstiqamət göstəriciləri bəzən morfoloji vasitələrlə (prefikslər), bəzən isə leksik vahidlər və ya sintaktik konstruksiyalarla reallaşır. Bu baxımdan istiqamət komponenti felin semantik strukturunda hərəkətin vektor xarakterini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Dinamik və ya nəticə komponenti isə hərəkətin icrası nəticəsində subyektin məkan vəziyyətində baş verən dəyişməni əks etdirir. Bu komponent hərəkətin tamamlanma dərəcəsi, nəticəlilik və ya prosesual davamlılıq kimi aspektual xüsusiyyətlərlə sıx bağlıdır.

Qeyd edilən komponentlərin məzmununun açılması hər bir konkret məkan və istiqamət bildirən feil modelinin sistemli və çoxsəviyyəli təsviri üçün metodoloji əsas kimi qəbul edilir. Yəni bu tip fellərin təhlili yalnız leksik mənanın təsviri ilə məhdudlaşmır, həm də onların sintaktik davranışı, semantik valentlik xüsusiyyətləri və kontekstual realizasiya imkanlarının kompleks şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Nəticə etibarilə, hər bir feil modeli onun tərkibindəki semantik və sintaktik elementlərin qarşılıqlı əlaqəsinin açılması, həmçinin bu elementlərin ümumi məkan modelindəki funksional rolunun müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə izah olunur.

İngilis dilində istiqamət və məkan bildirən feillərin semantik xüsusiyyətləri

İngilis dilində istiqamət və məkan bildirən feillər (verbs of motion / spatial verbs) hərəkətin məkanda necə baş verdiyini, onun başlanğıc nöqtəsini, trayektoriyasını və son nöqtəsini ifadə edən leksik-semantik vahidlər sistemidir. Bu feillər dilin "motion event" strukturunda əsas rol oynayır və hərəkətin təkcə icrasını deyil, həm də onun məkan istiqamətini kodlaşdırır.

İngilis dilində məkan semantikası adətən *fel + zərf / prepozisiya* birləşməsi ilə ifadə olunur. Bu, Leonard Talmy-nin tipologiyasına görə "satellite-framed language" xüsusiyyətinə uyğundur [11, s.234].

Bu sistemin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hərəkətin komponentləri müxtəlif dil vahidləri arasında bölünür və kompleks şəkildə reallaşır.

1. İstiqamət (Path) komponenti

İngilis dilində istiqamət komponenti əsasən prepozisiyalar və zərflər vasitəsilə ifadə olunur: *up, down, in, out, into, onto, across* və s. Bu elementlər hərəkətin məkan trayektoriyasını göstərir və subyektin hansı istiqamət üzrə hərəkət etdiyini müəyyənləşdirir. Məsələn:

He walked into the dark forest without looking back – (O, arxaya baxmadan qaranlıq meşəyə daxil oldu).

Burada *into* prepozisiyası hərəkətin istiqamətini – xarici məkandan daxili məkana keçidi bildirir. Hərəkət yalnız "getmək" deyil, konkret olaraq "müəyyən məkanın içərisinə daxil olmaq" semantikası ilə zənginləşir. Bu, ingilis dilində məkanın dəqiq və istiqamətli şəkildə kodlaşdırıldığını göstərir.

2. Hərəkət tərzi (Manner) komponenti

İngilis dilində hərəkətin necə icra olunduğunu bildirən əsas semantik yük felin özündə olur: *run, walk, crawl, fly, slide* və s. Bu xüsusiyyət ingilis dilini "manner-framed" elementlərə malik sistem kimi səciyyələndirir. Məsələn:

She ran across the empty street, her heart beating fast – (O, boş küçəni qaçaraq keçdi, ürəyi sürətlə döyünürdü).

Burada *ran* feli hərəkətin tərzini – sürətli, emosional və gərgin icra olunan hərəkəti göstərir. Eyni zamanda *across* komponenti istiqaməti tamamlayır. Beləliklə, hərəkət həm necə baş verdiyini, həm də hansı trayektoriya üzrə həyata keçirildiyini birgə ifadə edir.

3. Kompleks semantik struktur

İngilis dilində məkan feilləri çox vaxt feil + zərf/prepozisiya birləşməsi ilə kompleks semantik vahid yaradır: *go out, run into, climb up* və s. Bu struktur həm hərəkəti, həm istiqaməti, həm də nəticəni eyni anda kodlaşdırır. Məsələn:

He climbed up the old tower to see the sunrise – (O, günəşin doğuşunu görmək üçün köhnə qülləyə qalxdı).

Burada *climbed up* birləşməsi hərəkətin həm tərzini (çətin, fiziki güc tələb edən qalxma), həm də istiqamətini (yuxarıya doğru) ifadə edir. *Up* elementi nəticəyönlü hərəkəti gücləndirir və subyektin aşağıdan yuxarıya doğru məkan dəyişməsini göstərir.

İngilis dilində istiqamət və məkan münasibətlərini ifadə edən feillər mürəkkəb semantik struktura malik leksik vahidlər kimi çıxış edir. Bu feillərin semantikası yalnız hərəkətin istiqamətini birbaşa göstərməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda məkan münasibətlərinin daha incə və çoxölçülü xüsusiyyətlərini də əhatə edir [9].

Bu tip feillərin mənası kontekstual şərtlərdən, sintaktik quruluşdan və digər dil vahidləri ilə (xüsusilə prepozisiyalar və zərflərlə) qarşılıqlı əlaqədən asılı olaraq formalaşır və konkretləşir. Beləliklə, eyni feil müxtəlif leksik mühitlərdə fərqli məkan-semantik interpretasiyalar yarada bilər.

Qeyd olunduğu kimi, ingilis dilində məkan və istiqamət bildirən feillər hərəkətin trayektoriyasını, başlanğıc və son nöqtələrini, eləcə də hərəkətin xarakterini (manner) kompleks şəkildə kodlaşdırır. Məsələn, *go, move, run* kimi feillər prepozisional elementlərlə birləşərək fərqli məkan münasibətlərini ifadə edir: *go in* (daxilolma), *run out* (xaricolma), *move across* (keçid).

İngilis dilində məkan-istiqamət semantikasına malik feillərin mənası statik deyil, dinamik xarakter daşıyır və onların semantik interpretasiyası yalnız cümlə daxilindəki funksional əlaqələr və kontekstual amillər əsasında tam şəkildə müəyyən olunur. Bu baxımdan, belə feillərin məna strukturu kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilir və müxtəlif sintaktik mühitlərdə fərqli semantik çalarlar qazana bilir [4, s.36].

Bu ümumi prinsipdən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, yerdəyişmə feillərinin semantik strukturunda qeydə alınan əlamətlər əsasən üç əsas semantik qrupda sistemləşdirilir: məkan aidiyyəti əlamətləri, hərəkətin icra tərzini (manera komponentini) ifadə edən əlamətlər və məqsədli fəaliyyət göstərən subyektin niyyətini əks etdirən əlamətlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk iki qrup əlamət yerdəyişmənin ekstralinqvistik, yəni fiziki reallıqda baş verən proses kimi xüsusiyyətlərini birbaşa əks etdirir. Üçüncü qrup əlamətlər isə əksər hallarda hərəkətin icra tərzi ilə dolayı şəkildə əlaqələnir və onun semantik interpretasiyasını tamamlayan əlavə göstərici kimi çıxış edir.

Məkan aidiyyəti əlamətləri yerdəyişmənin məkan strukturunu müəyyən edən əsas semantik komponentləri əhatə edir. Bu qrupa aşağıdakı alt göstəricilər daxildir: başlanğıc və son nöqtələrə münasibətdə subyektin məkan mövqeyinin dəyişməsini ifadə edən feillər (*exit, enter* və s.); hərəkətin vektorial istiqamətini, yəni yuxarı-aşağı, irəli-geriyə kimi istiqamətlənməni göstərən feillər (*advance, withdraw, ascend, descend* və s.); trayektoriya üzrə orientirlərə münasibətdə hərəkətin xarakterini bildirən feillər (*pass, cross, follow, chase* və s.); hərəkət yolunun formasını, yəni trayektoriyanın konfiqurasiyasını ifadə edən vahidlər (məsələn, dairəvi və ya ziqzaqvari hərəkət: *circle, round, swing, weave, zigzag* və s.); eləcə də trayektoriyanın dəyişməsini göstərən feillər (*cut, turn, veer, swerve* və s.) [7, s.89].

1. Sophie decided on the more conventional route, jamming the wheel hard to the right, circling properly until she exited, cut left, and swung into the north-bound lane, accelerating towards Rue de Rivoli [8, s.32].

Sofi daha ənənəvi marşrutu seçdi: sükanı kəskin şəkildə sağa çevirdi, dairəni qaydalara uyğun dolandı, çıxışdan sonra sola döndü və şimala gedən zolağa girərək Rivoli küçəsi istiqamətində sürətini artırdı.

2. She weaved recklessly through the jam, cutting off cars and eliciting angry horn blasts. She passed the wreckage on the highway and broke into the clear with a final, quick lane change [8, s.55].

O, tıxacın içindən düşünmədən, sanki ip kimi dolanaraq keçirdi, maşınların qabağını kəsir və qəzəbli siqnal səslərinin yüksəlməsinə səbəb olurdu. Şossedəki qəza yerini ötüb keçdi və son anda etdiyi sürətli zolaq dəyişməsi ilə açıq, boş yola çıxdı.

Verilmiş bədii nümunələrdə hərəkət feilləri mürəkkəb məkan-istiqamət strukturu daxilində reallaşır və subyektin yerdəyişməsi həm trayektoriya, həm də istiqamət baxımından çoxkomponentli şəkildə kodlaşdırılır. Bu cür konstruksiyalar ingilis dilinin tipoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hərəkətin "path" (istiqamət) və "manner" (icra tərzi) komponentlərinin ayrılığını nümayiş etdirir.

Birinci nümunədə subyektin hərəkəti ardıcıl məkan dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur: sükanın sağa yönəldilməsi, dairəvi trayektoriya üzrə hərəkət, sola dönmə və şimal istiqamətli

zolağa daxil olma kimi mərhələlər məkanın dinamik strukturunu formalaşdırır. Burada *circling, exited, cut left, swung, accelerating* kimi feillər həm istiqamət, həm də hərəkətin intensivliyi və davamlılığını ifadə edir. Nəticə etibarilə, subyektin hərəkəti yalnız məkan keçidi deyil, eyni zamanda çoxpilləli trayektoriya transformasiyası kimi çıxış edir.

İkinci nümunədə isə hərəkət tıxac şəraitində qeyri-stabil və intensiv xarakter daşıyır. *Weaved, cutting off, passed, broke into* kimi feillər subyektin mürəkkəb məkan şəraitində trayektoriya seçimini və maneələri aşma prosesini əks etdirir. Bu konstruksiyada məkan keçidi yüksək dinamizm və situativ adaptasiya ilə müşayiət olunur [6, s.52].

Qeyd olunmalıdır ki, məkan istiqamətini və trayektoriyanı ifadə edən feillərin mühüm hissəsi roman dillərindən keçmiş leksik alınmalardır (*to advance, to circle, to cross, to descend, to enter, to exit, to pass, to return, to reverse* və s.). Bu fakt L.Talminin tipoloji yanaşmasına uyğun olaraq ingilis dilində məkan semantikasının leksikləşmə xüsusiyyətlərini təsdiq edir. Belə feillər əsasən istiqaməti kodlaşdırır, lakin hərəkətin icra tərzini ifadə etmək üçün əlavə sintaktik vasitələrə ehtiyac yaranır [11, s.202]. Məsələn, *"He crossed the street running"* cümləsində *crossed* feil istiqaməti ifadə edir, *running* isə hərəkətin manerasını ayrıca komponent kimi təqdim edir.

M.Mörfinin yanaşmasına görə, hərəkət feilləri (motion verbs) məkan daxilində subyektin mövqeyinin dəyişməsini ifadə edən dinamik leksik vahidlərdir. Bu tip feillər hərəkət hadisəsini strukturlaşdırılmış şəkildə kodlaşdıraraq subyektin bir məkan nöqtəsindən digərinə keçidini, yəni yerdəyişmə prosesini semantik baxımdan reallaşdırır [10, s.76]. Məsələn: *Sheryl went into town on foot. Wilma left [10, s.112]*.

Birinci nümunədə *went into* konstruksiyası subyektin başlanğıc məkan nöqtəsindən "town" adlı son məkan nöqtəsinə keçidini ifadə edir. Burada *into* komponenti istiqamət (path) funksiyasını yerinə yetirərək hərəkətin məkan trayektoriyasını konkretləşdirir. İkinci nümunədə isə *left* feli başlanğıc nöqtədən uzaqlaşmanı bildirərək yerdəyişmənin çıxış istiqamətini semantik olaraq kodlaşdırır.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, hərəkət feilləri məkan bildirən (location verbs) feillərlə müqayisə oluna bilər. Məkan bildirən feillər statik xarakter daşıyır və obyektin müəyyən məkan nöqtəsində sabit yerləşməsini ifadə edir. Bu tip feillər məkan dəyişməsini deyil, yalnız mövcud vəziyyəti təsvir edir. Məsələn: *The monument stands beside the fountain.*

Bu cümlədə *stands* feli obyektin fəvvarənin yanında sabit mövqedə yerləşdiyini bildirir və hər hansı yerdəyişmə və ya məkan transformasiyası ifadə etmir. Beləliklə, *motion verbs* ilə *location verbs* arasında əsas semantik fərq dinamiklik (hərəkət, dəyişmə) və statiklik (sabitlik, mövqe) oppozisiyası ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan dilində istiqamət və məkan bildirən feillərin semantik xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində məkan və istiqamət bildirən feillər hərəkətin məkanda istiqamətini və nəticəsini əsasən feil kökü + morfoloji və leksik vasitələr vasitəsilə ifadə edir. Azərbaycan dili aqqlütinativ quruluşa malik olduğundan, hərəkətin istiqamət və məkan semantikasını ingilis dilində olduğu kimi prefikslər vasitəsilə deyil, əsasən leksik vahidlər və sintaktik konstruksiyalar (postpozisiyalar) vasitəsilə reallaşdırır. İstiqamət semantikası həm felin özündə, həm də şəkilçi və istiqamət bildirən sözlər vasitəsilə kodlaşdırılır [1, s.33].

Azərbaycan dilində məkan və istiqamət bildirən feillər hərəkətin məkanda başlanğıc nöqtəsindən son nöqtəsinə qədər olan dəyişimini əsasən felin leksik semantikası, morfoloji göstəricilər və köməkçi istiqamət bildirən sözlərin birgə fəaliyyəti ilə ifadə edir. Bu sistem ingilis dilindən fərqli olaraq daha çox sintetik və morfoloji kodlaşdırma xüsusiyyətinə malikdir.

1. İstiqamətin felin leksik mənasında ifadəsi

Azərbaycan dilində bir çox hərəkət feilləri öz daxili semantikasında istiqamət komponentini daşıyır. Məsələn, *getmək, gəlmək, çıxmaq, düşmək, qalxmaq* kimi feillər artıq özündə "haradan-hara" məkan münasibətini ehtiva edir. Məsələn: *O, səssizcə otaqdan çıxdı və gecənin içində itdi.*

Burada *çıxdı* feli yalnız hərəkəti deyil, həm də məkanın dəyişməsini bildirir. Subyekt qapalı məkandan (otaqdan) açıq və ya başqa bir məkana keçid edir. "Otaqdan" forması isə başlanğıc nöqtəni konkretləşdirir. Bu tip ifadələrdə hərəkətin istiqaməti felin öz semantikasına inteqrasiya olunmuşdur.

2. Məkan münasibətlərinin hal şəkilçiləri ilə ifadəsi

Azərbaycan dilində məkan münasibətlərinin əsas göstəricilərindən biri hal şəkilçiləridir: *-a/-ə, -dan/-dən*. Bu şəkilçilər hərəkətin istiqamətini və başlanğıc nöqtəsini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirir [3, s.38]. Məsələn: *Külək dənizdən sahilə doğru əsirdi.*

Burada *dənizdən* forması başlanğıc nöqtəni (source), *sahilə* isə istiqamət və son nöqtəni (goal) bildirir. Hərəkət ifadə edən feillər dinamik xarakter daşıyaraq subyektin məkan daxilində yerdəyişməsini ifadə edir. Bu zaman məkan münasibətləri əsasən leksik və sintaktik vasitələr vasitəsilə konkretləşdirilir ki, bu da ifadənin semantik strukturunun tam və sistemli şəkildə formalaşmasına şərait yaradır.

3. İstiqamət bildirən leksik sözlərin iştirakı

Azərbaycan dilində məkan semantikasını gücləndirən mühüm vasitələrdən biri istiqamət bildirən zərflərdir: *içəri, çölə, yuxarı, aşağı, qabağa (irəli), geri* və s. Bu leksik vahidlər hərəkətin istiqamətini, trayektoriyasını və nəticə nöqtəsini daha konkret və aydın şəkildə müəyyənləşdirir [4, s.72]. Onlar, xüsusilə hərəkət bildirən feillər ilə birlikdə işlənərək, yerdəyişmənin yalnız faktını deyil, həm də onun istiqamət parametrini dəqiqləşdirir və beləliklə, ifadənin semantik strukturunu zənginləşdirir.

İstiqamət zərfləri müxtəlif məkan münasibətlərini kodlaşdırmaq baxımından funksional əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, *içəri* və *çölə* zərfləri qapalı və açıq məkanlar arasında keçidi, *yuxarı* və *aşağı* zərfləri vertikal istiqaməti, *qabağa (irəli)* və *geri* isə horizontal müstəvidə hərəkətin istiqamətini ifadə edir. Bu baxımdan, onlar məkanın koordinat sistemini dil səviyyəsində modelləşdirən vasitələr kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, istiqamət zərfləri çox vaxt postpozisiyalar və ya hal şəkilçiləri ilə paralel və ya kombinasiyalı şəkildə işlənərək semantik incəliklərin daha da dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Məsələn, *otağa içəri girdi*, *yuxarı qalxdı*, *geri qayıtdı* kimi konstruksiyalarda zərf komponenti hərəkətin istiqamətini gücləndirir və onu daha ekspressiv edir. Məsələn: *Qız yavaş-yavaş içəri addımladı, sanki hər addımında tərəddüd vardı [5, s.36].*

Burada *içəri* sözü hərəkətin istiqamətini – xarici məkandan daxili məkana keçidi göstərir. *Addımladı* feli isə hərəkətin tərzini ifadə edir. Beləliklə, istiqamət zərfi felin semantikasını tamamlayaraq məkan modelini formalaşdırır.

Bədii mətnlər əsasında aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilində məkan və istiqamət bildirən feillər üç əsas vasitə ilə ifadə olunur: felin leksik semantikası, hal şəkilçiləri və istiqamət bildirən sözlər. Bu elementlərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində hərəkətin həm istiqaməti, həm başlanğıc nöqtəsi, həm də son nəticəsi dəqiq şəkildə kodlaşdırılır. Beləliklə, Azərbaycan dili məkan münasibətlərini daha çox morfoloji-sintaktik inteqrasiya yolu ilə ifadə edən sistem kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilində bu feillərin semantikası üç əsas komponent üzərində qurulur:

- *Başlanğıc nöqtə (Source)* – haradan hərəkət başlanır
- *Trayektoriya (Path)* – hərəkətin keçdiyi yol
- *Son nöqtə (Goal)* – hərəkətin bitdiyi yer

"O, dağın ətəyindən qalxıb zirvəyə doğru irəlilədi".

"Dağın ətəyindən" başlanğıc nöqtəni, "zirvəyə" son nöqtəni, "qalxıb/irəlilədi" isə hərəkətin dinamikasını göstərir. Burada həm vertikal istiqamət (yuxarı), həm də nəticəyönümlülük ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan dilində istiqamət və məkan feillərinin əsas semantik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- istiqamət komponentinin feilin özündə leksikləşməsi

- hal şəkilçiləri ilə məkan münasibətlərinin dəqiqləşdirilməsi
- istiqamət bildirən zərf və qoşmaların əlavə semantik yük daşıması
- hərəkətin başlanğıc–trayektoriya–son nöqtə modeli üzrə qurulması
- məkan dəyişməsinin dinamik proses kimi ifadə olunması [2, s.88].

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilində istiqamət və məkan bildirən feillər mürəkkəb semantik sistem təşkil edir. Bu sistemdə leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərərək hərəkətin məkan strukturunu tam şəkildə kodlaşdırır. Bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələr göstərir ki, bu feillər yalnız fiziki hərəkəti deyil, eyni zamanda emosional və situativ kontekstdə məkanın dərkini də ifadə edir.

Nəticə

İngilis dilində hərəkət feilləri mürəkkəb istiqamətlənmiş semantik struktura malikdir və bu semantika hərəkətin müəyyən oriyentirə (istinad nöqtəsinə) münasibətdə həyata keçirilən məkan yerdəyişməsi vasitəsilə ifadə olunur. Hərəkət situasiyasının təsviri zamanı obyektlərin məkan üzrə dəyişən mövqeyini və yerdəyişmə trayektoriyasını xarakterizə edən məkan parametrlərinin nəzərə alınması zəruridir.

Azərbaycan dilində də hərəkət feilləri oxşar semantik funksiyanı yerinə yetirir, lakin bu funksiyanın realizasiyası əsasən leksik vahidlər, hal şəkilçiləri və istiqamət bildirən sözlər vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan dilində məkan münasibətləri felin leksik semantikasında (getmək, gəlmək, çıxmaq, girmək və s.) və qrammatik vasitələrdə (-a/-ə, -dan/-dən, içəri, yuxarı, aşağı və s.) kodlaşdırılır.

Beləliklə, hər iki dildə hərəkət feilləri məkan oriyentasiyasına əsaslanan mürəkkəb semantik sistem təşkil edir. Lakin ingilis dilində istiqamət komponenti daha çox prepozisional və analitik vasitələrlə ifadə olunduğu halda, Azərbaycan dilində bu semantika sintetik-morfoloji və leksik vasitələrin inteqrasiyası əsasında reallaşır.

Mövzunun aktuallığı. İngilis və Azərbaycan dillərində istiqamət və məkan bildirən feillərin semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dillərarası struktur və məna fərqlərini üzə çıxarmaqla həm nəzəri dilçilik, həm də tərcümə və dil öyrənmə praktikası baxımından aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ingilis və Azərbaycan dillərində istiqamət və məkan bildirən feillərin semantik xüsusiyyətlərinin sistemli və müqayisəli şəkildə təhlil edilərək onların oxşar və fərqli cəhətlərinin kompleks şəkildə müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ingilis və Azərbaycan dillərində istiqamət və məkan bildirən feillərin düzgün və adekvat istifadəsini təmin etməklə tərcümə prosesinin keyfiyyətini artırmasındadır. Eyni zamanda, bu tədqiqat dil öyrənənlər üçün çətinlik yaradan semantik və struktur fərqlərin aydınlaşdırılmasına xidmət edərək tədris metodikasının təkmilləşdirilməsinə töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri / Ə.Z.Abdullayev, – Bakı: Bakı Universiteti, – 1992. – 332 s.
2. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev, – Bakı: Maarif, – 1999. – 284 s.
3. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili / M.Hüseynzadə, – Bakı: Maarif, – 1973. – 358 s.
4. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. (Morfologiya) / Y.Seyidov, – Bakı, – 2002. – 371 s.
5. Səmədoğlu, Y. Seçilmiş əsərləri / Y.Səmədoğlu, – Bakı: Azərnəşr, –1987. – 232 s.
6. Логинова, И.В. Способы моделирования пространственно-направительной глагольной семантики (на материале производных номинаций английского и русского языков): дисс. … канд. филол. наук / – Ставрополь, 2006. – 258 с.
7. Майсак, Т.А. Типология систем глагольной лексики: движение в воде / Т.А.Майсак, Е.В.Рахилина // Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие: материалы конференции. – Санкт-Петербург, – 2003, – с. 89-91.
8. Brown, D. The Da Vinci Code / D.Brown, – New York: Doubleday, – 2003. – 454 p.

9. Chunrong Wang. Deictic Verbs in Modern Linguistics. International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Ecological Studies (CESSES 2018. Internet Archive: website. – URL: https://scholar.google.ru/ scholar ?hl=ru&as_sdt=0%2C5&as_ylo=2017&as_yhi=2022&q=Deictic+Verbs+in+Modern+Linguistics&bt
10. Murphy, M.L. Lexical Meaning / M.L.Murphy, – Cambridge [et al.]: Cambridge University Press, – 2010. – 276 p.
11. Talmy, L. Toward a cognitive semantics. Vol. 2. Typology and process in conceptstructuring / L.Talmy, – Cambridge [et al.]: The MIT Press, – 2000. – 504 p.

L.T.Mughalova

The Semantic Characteristics of Verbs Denoting Direction and Location in English and Azerbaijani Languages

Summary

The article is devoted to a comparative analysis of the semantic features of verbs denoting direction and location in the English and Azerbaijani languages. The study demonstrates that, in English, spatial and directional semantics are predominantly conveyed through phrasal verb constructions and lexical means, such as *go up, come in*, and *move out*. In the Azerbaijani language, spatial and directional relations are predominantly expressed through morphological means (derivational and inflectional suffixes attached to the verbal stem), as well as through lexical items denoting direction, such as *yuxarı* (up), *aşağı* (down), *içəri* (inside), and others. In both languages under consideration, motion verbs semantically encode the subject's dynamically changing spatial position, as well as the resultant phase or endpoint of the action.

The primary objective of the article is to systematize the semantic organization of spatial-directional verbs in English and Azerbaijani, to establish their functional models, and, on this basis, to conduct a typological analysis of interlingual differences and correspondences between the two languages.

Keywords: *spatial and directional verbs, semantic features, comparative linguistics, typological analysis, functional modeling*

Л.Т.Мугалова

Семантические характеристики глаголов, выражающих направление и пространственные отношения в английском и азербайджанском языках

Резюме

Статья посвящена сопоставительному анализу семантических особенностей глаголов, выражающих пространственно-направленные отношения, в английском и азербайджанском языках. В работе обосновывается, что в английском языке данная семантика преимущественно реализуется посредством фразовых глагольных конструкций и лексических средств (например, *go up, come in, move out*), тогда как в азербайджанском языке пространственно-направленные значения выражаются главным образом с помощью морфологических средств (аффиксов) в сочетании с глагольной основой, а также посредством лексических единиц, обозначающих направление (yuxarı, aşağı, içəri и др.). В обоих языках глаголы движения выполняют функцию семантического кодирования изменения пространственного положения субъекта, а также репрезентации результативной фазы действия.

Цель статьи заключается в систематизации семантической организации глаголов пространственно-направленного движения в английском и азербайджанском языках, в выявлении их функционально-семантических моделей, а также в установлении и анализе типологических различий и соответствий между рассматриваемыми языками.

Ключевые слова: *глаголы пространственно-направленного движения, семантические особенности, сопоставительное языкознание, типологический анализ, функциональное моделирование*

Rəyçi: prof. K.A.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 28.04.2026

S.C.NOVRUZƏLİYEVA
dosent
e-mail: novruzaliyeva1966@gmail.com
:https://orcid.org/0009 0007 9535 7799

Azərbaycan Tibb Universiteti
(Bakı şəh., S.Vurğun, 157)

AKADEMİK İNGİLİS DİLİ VƏ QLOBAL KOMMUNİKASİYA

Xülasə. *Bu məqalədə akademik ingilis dilinin qlobal kommunikasiya sistemində rolu və önəmi araşdırılır. İngilis dili qlobal kommunikasiyanın aparıcı vasitəsinə çevirilib, ayrı-ayrı ölkələrdən alim və tədqiqatçıların elmi mübadiləsini gücləndirib. Akademik ingilis dili dəqiq, obyektiv və məntiqi olduğu üçün qlobal kommunikasiyada bu cür informasiyaları yayır. Bu yanaşma dünya elminin sürətli inteqrasiyasına yol açır.*
Akademik ingilis dili qlobal kommunikasiya üçün təkcə aparıcı alət deyil, eyni zamanda çağdaş elm və təhsil sisteminin əsas komponentlərindən biridir. Bu elmi yazıda akademik ingilis dilinin formal, dəqiq, obyektiv, məntiqi, sistemli və koheziv özəlliklərinə açıqlama verilir. İngiliscə cümlələr və onların tərcüməsi məqalənin istinadlılığını artıran elmi yanaşma olaraq çıxış edirlər.

Açar sözlər: *akademik ingilis dili, qlobal kommunikasiya, formal, dəqiq, obyektiv, məntiqi, sistemli, koheziv*

Akademik dil istənilən dilin, o sıradan ingilis dilinin ən üstün formasıdır. Bütün dünyada elmi, tədqiqat yazıları akademik dildə yazılır. *"Gündəlik dildən fərqli olaraq, akademik dil ancaq ədəbi dilin söz və ifadələrini işlədər. Bu baxımdan, akademik dil başlıca olaraq tədqiqatçı, mütəxəssis, alim və tələbələr arasında ünsiyyət saxlamaq üçün sözlü və yazılı olaraq işlənən dildir" [1].*

Akademik ingilis dili – elm və tədris kontekstində istifadə olunan dil formasıdır. Bu dil forması akademik yazının bütün janrlarında, özəlliklə, elmi məqalə, dissertasiya, tezis, esse və monoqrafiyalarda, habelə elmi və araşdırma hesabatlarında, ədəbiyyat icmalında, konfrans məruzələrində və elmi kitablarda geniş istifadə olunur. Akademik ingilis dili formal, dəqiq, obyektiv, məntiqi, sistemli və koheziv formatlarda olur.

Formal akademik ingilis dili – rəsmi, normativ və ciddi ingilis dilidir. Formal dildə, o sıradan formal ingilis dilində loru sözlər, dialekt sözləri, emosional söz və ifadələr, subyektiv söz və ifadələr, arxaik sözlər, jarqon sözlər işlənə bilməz. "Bir qədər" mənasında "kinda" loru sözünün işləndiyi akademik cümlə:

The findings are kinda unexpected for this type of linguistic study [2].

Bu tip dilçilik tədqiqatı üçün nəticələr bir qədər gözlənilməzdir.

"Are not" mənasında "ain't" dialekt sözünün işləndiyi akademik cümləni təqdim edirik. Sitatda "non-standard – qeyri-standart" akademik yazıda işlənə bilər, akademik termin olmasa da. "Rural – kəndə aid" sifəti akademik mətnlərdə yayğın bir ifadədir. "Frequently – tez-tez" zərfi akademik mətnlərdə istifadə oluna bilər, üslub baxımından ümumi ifadə olsa da:

In some rural dialects of British English, "ain't" although non-standard, is frequently used in everyday speech [3].

Britaniya ingiliscəsinin bəzi kənd dialektlərində "ain't" qeyri-standart olmasına baxmayaraq, gündəlik danışıqda tez-tez işlədilir.

"Remarkably – diqqətəlayiq dərəcədə" emosional bir ifadənin (tərzi-hərəkət zərfinin) işləndiyi akademik cümlə:

The findings are remarkably importance in the context of language learning research [4].

Nəticələr dil öyrənmə tədqiqatları kontekstində diqqətəlayiq dərəcədə önəmlidir.

"İn my view – mənim fikrimcə, mənə görə, qənaətimcə, məncə, baxışıma görə" subyektiv ifadənin yer aldığı kiçik cümlə:

In my view, this hypothesis requires further investigation.

Mənim fikrimcə, bu hipotez əlavə araşdırma tələb edir.

"Aforesaid – yuxarıda qeyd olunan" arxaik sifətinin yer aldığı akademik cümlə, daha çox rəsmi sənədlərdə, hüquqi mətnlərdə rastlanır:

The aforesaid results support the initial hypothesis.

Yuxarıda qeyd olunan nəticələr ilkin hipotezi təsdiqləyir.

"Pretty cool – kifayət qədər sərin" jarqon ifadəsi "kifayət qədər" mənasında işlənir. "Pretty cool" jarqon ifadəsi akademik üsluba tam uyğun olmasa da, təqdimat və müzakirə kimi qeyri-rəsmi akademik kontekstdə istifadə oluna bilər:

The results, though not revolutionary, are still pretty cool in terms of practical application [5].

Nəticələr, inqilabi olmasa da, praktik baxımından kifayət qədər maraqlıdır.

Dəqiq akademik ingilis dili – akademik fikirlərin düz, aydın, konkret, və birmənalı olaraq işləndiyi, qrammatik yanlışların olmadığı, uyğun akademik terminlərin yer aldığı ifadə formasıdır. İngilis dilinin bu formatında mətnin yanlış anlaşılması minumuma enir, hər söz və ifadə hədəfli olaraq seçildiyi üçün effektiv və uğurlu səslənir, fikri çaşdıracaq strukturlara yer qalmır.

"The rapid advancement of artificial intelligence technologies necessitates a critical re-evaluation of current ethical guidelines in education – Süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sahəsində mövcud etik qaydaların kritik şəkildə yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir" [6] adlı cümlə dəqiq akademik ingilis dili üçün örnək cümlədir. Çünki bu örnəkdə "*necessitates – zəruri edir", "ethical guidelines – etik qaydalar"* kimi akademik sözlər yer alır. Adıkeçən örnəkdə qeyri-rəsmi ifadələr, varvarizmlər, emosional ifadə, qrammatik, leksik və orfoqrafik yanlışlar yoxdur, bağlayıcılar və məntiqsiz struktura rastlanılmır.

Obyektiv akademik ingilis dili – şəxsi yanaşma yerinə elmi yanaşma sərgiləyir, emosional ifadələr yerinə obyektiv və elmi ifadələr işlədir, sanballı elmi qaynaqlara dayanır, obyektiv arqumentlər irəli sürür, ümumi sözlər yerinə mətnə bağlı konkret sözlər önə çəkir, rəsmi və formal ingiliscədən istifadə edir:

"The rapid development of artificial intelligence technology significantly impacts traditional educational methods in modern universities – Süni intellekt texnologiyasının sürətli inkişafı müasir universitetlərdə ənənəvi təhsil metodlarına önəmli ölçüdə təsir edir" [7] adlı cümlə ingiliscə obyektiv akademik cümlədir. Burada "*rapid development – sürətli inkişaf", "artificial intelligence – süni intellekt", "traditional educational methods – ənənəvi təhsil metodları"* adlı akademik və obyektiv tonlu söz birləşmələrinə rastlanılır. Bundan savayı, "*significantly – önəmli ölçüdə"* zərfi, uğurlu bir akademik ifadələrdir.

Məntiqi akademik ingilis dili – elmi və akademik yazılarda fikirlərin dəqiq, aydın, ardıcıl və əsaslandırılmış şəkildə ifadə olunmasını təmin edən dil üslubudur. Bu üslubun əsas məqsədi təkcə məlumat vermək deyil, həmçinin fikirləri məntiqi əlaqələr və sübutlarla dəstəkləyərək oxucuda inandırıcılıq yaratmaqdır. Məntiqi akademik dil formal və obyektiv xarakter daşıyır, məlumatları nizamlı və strukturlaşdırılmış formada təqdim edir.

Belə bir yazıda səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması vacib yer tutur. Məsələn, "because" (çünki), "therefore" (buna görə), "as a result" (nəticədə) kimi bağlayıcı sözlər vasitəsilə fikir və arqumentlər arasında məntiqli əlaqə yaradılır. Bu, oxucunun təqdim olunan fikrin məntiqi ardıcıllığını anlamasını asanlaşdırır və iddiaların əsaslandırılmasını gücləndirir. Eyni zamanda, "however" (lakin), "moreover" (üstəlik), "in contrast" (əksinə) kimi keçidlər müxtəlif fikirlər arasında müqayisə və fərqlilikləri göstərmək və mətnin axarını daha rəvan etmək üçün istifadə olunur. Bu xüsusiyyətlər mətnin strukturunu möhkəmləndirir, müzakirə olunan məsələlərin təhlilini daha aydın və inandırıcı edir.

Məntiqi akademik yazıda dəqiqlik və konkretlik də çox önəmlidir. Məlumatlar və nəticələr dəqiq rəqəmlər və faktlarla ifadə olunmalı, iddialar müvafiq analiz və araşdırmalar vasitəsilə əsaslandırılmalıdır. Bu yanaşma elmi diskursda fikirlərin etibarlılığını artırır və oxucuya

təqdim olunan nəticələrin obyektivliyini təmin edir. Aşağıdakı cümlə məntiqi akademik ingilis dilinin əsas prinsiplərini özündə ehtiva edən nümunə olaraq verilmişdir:

In conclusion, the analysis clearly demonstrates that the new marketing strategy increased customer engagement by twenty percent [8].

Nəticə olaraq, təhlil açıq şəkildə göstərir ki, yeni marketinq strategiyası müştəri cəlb olunmasını iyirmi faiz artırmışdır.

Bu cür məntiqi qurulmuş cümlələr akademik yazının standartlarına cavab verir və oxucu üçün məlumatın başa düşülməsini asanlaşdırır. Məntiqi akademik ingilis dili həm tədqiqatçıların fikirlərini dəqiq ifadə etməsinə, həm də elmi diskussiyalarda effektiv kommunikasiya qurmasına şərait yaradır. Bu səbəbdən akademik yazılarda məntiqi dil üslubunun tətbiqi zəruridir.

Sistemli akademik ingilis dili – akademik yazı ənənələri çərçivəsində formalaşmış, fikir və ideyaların planlı, strukturlaşdırılmış və məntiqi ardıcıllıq əsasında təqdim edilməsini təmin edən üslubi model kimi səciyyələndirilir. Bu yanaşma çərçivəsində yazının məqsədi yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə məhdudlaşmır; əsas hədəf informasiyanın müəyyən elmi prinsiplərə uyğun şəkildə təşkil edilməsi, sistemləşdirilməsi və oxucuya aydın, məntiqi və əsaslandırılmış formada çatdırılmasıdır.

İngiliscə aşağıdakı sitatda fikirlər planlı və strukturlu düzülür. Belə ki, fikirlər beş mərhələni keçir – kontekst başlayır, əsas fikir sərgilənir, məntiqi davam yaşanır, ardıcıllıq var, *which* bağlayıcısından istifadə olunur:

Education plays an important role in modern society. In this context, technology is increasingly integrated into learning processes, which significantly enhances student performance [9].

Təhsil müasir cəmiyyətdə önəmli rol oynayır. Bu kontekstdə, texnologiya öyrənmə proseslərinə getdikcə daha çox inteqrasiya olunur və bu, tələbə performansını önəmli biçimdə artırır.

Koheziv akademik ingilis dili – fikirlərin bir biri ilə qrammatik və semantik bağlarla sıx şəkildə əlaqələndiyi, sistemli və aydın bir akademik yazı növüdür. Akademik və mətn dilçiliyində keçən koheziv "bir-biri ilə sıx bağlı olan" mənasına gəlir. Koheziv dilin qrammatik vasitələri bunlardır: əvəzliklər, bağlayıcılar, ellipsislər.

Əvəzliklər mətn içində təkrarı azaldır. "This academic study was effective. It produced noteworthy results. – Bu akademik tədqiqat effektiv idi. O, diqqətçəkən nəticələr ortaya qoydu" *[10]* cümləsində "it – o" əvəzlik olaraq "akademik araşdırma"nın təkrar olmasının qarşısını alıb.

Bağlayıcılar fikirlər arasında məntiqi bağlantı qururlar. "And – və, moreover – üstəlik, furthermore – bununla yanaşı" əlavə bildirən bağlayıcılardır. "However – ancaq, although – baxmayaraq ki, on the other hand – digər tərəfdən" qarşılaşdırma bildirən bağlayıcılardır. "Because – çünki, therefore – buna görə də, thus – nəticədə" səbəb-nəticə bildirən bağlayıcılardır. "Firstly – birincisi, then – o zaman, finally – sonda" ardıcıllıq bildirən bağlayıcılardır.

Ellipsis təkrar olacaq sözlərin ixtisarı deməkdir. "Some students prefer online education, others traditional methods. – Bəzi tələbələr onlayn təhsili tərcih edir, digərləri ənənəvi metodları" cümləsində ikinci "prefer – tərcih edirlər" felinin təkrar işlənməsi ixtisar olunub.

Sadalanan qrammatik vasitələr akademik yazını daha axıcı edir, fikirlər arasında bağlantını artırır, yazının peşəkarlığını yüksəldir.

Akademik ingilis dili və qlobal kommunikasiya

Qlobal kommunikasiya – ölkələr, xalqlar, mədəniyyətlər, adət-ənənələr, inanclar, dillər arasında informasiya, ideya və düşüncələrin sərhəd tanımadan beynəlxalq arenada alınması və ötürülməsi prosesidir. İnternetin geniş potensiala sahib resurslarında sayagəlməz informasiyaların, eləcə də elmi-akademik informasiyaların ara vermədən yayılması, çoxsaylı elmi konfrans və tədbirlərin keçirilməsi – bütün bunlar qlobal (ümumdünya) kommunikasiyanın çoxsaylı elementlərindən sadəcə bir neçəsidir.

Qlobal kommunikasiyanın müsbət yönləri olduğu kimi, mənfi yönləri də var. İngilis dili istisna olmaqla, milli dillər, o cümlədən Azərbaycan dilinin gələcək saflığı alimlər arasında narahatçılıq doğurur. Belə ki, *"Qloballaşma prosesi dilin təhlükəsizliyinə və inkişafına müsbət təsir etməklə yanaşı mənfi təsir də göstərə bilər. Prosesin müsbət təsiri dilin leksik vahidində, onun yeni anlam tərzində və mədəniyyətin zənginləşməsində özünü büruzə verir. Hal-hazırda milli dilə münasibətdə onun mənfi təsirləri daha çox narahatçılıq yaradır" [11, s.136]*.

Qısa sözləri çox olan, böyük sinonim potensialına sahib ingilis dili qlobal kommunikasiyada ölçüyəgəlməz dərəcədə önəm daşıyır və onun önəmi gündən-günə artır. *"Günümüzdə ingilis dili korporativ dünyada qlobal kariyera üçün əsas təməl daşlarından biridir. Dil və qloballaşma anlayışları bir-birini dəstəkləyən anlayışlardır"* [12, s.1067].

Qlobal kommunikasiyanın ən aparıcı qolu olan akademik qlobal kommunikasiyada ingilis dili çoxməqsədli və strateji bir rol oynayır. Bu beynəlxalq dil "lingua franca" (ortaq ünsiyyət vasitəsi) missiyasına sahibdir. Elmi məqalə yazarkən, beynəlxalq konfranslarda canlı ya da video formatda çıxış edərkən, alimlər arası birgə tədqiqat apararkən ən çox ingilis dilindən istifadə olunur. Çünki dünyanın mötəbər elmi jurnallarının əksəriyyəti ingilis dilindədir, internet resurslarının akademik mühitində ingilis dilinin auditoriyası geniş və əlyetəndir. Bu gün hər bir alim və tədqiqatçı istənilən elmi yeniliyi və elmi informasiyanı, ingilis dilini mükəmməl bildiyi təqdirdə, internet kanallarından anında ala bilər.

Qlobal kommunikasiya sayəsində yeni elmi kəşflər və ideyalar sürətlə yayılır, alimlər elmi təcrübələr qazanır və paylaşırlar, innovasiyalar (elmə vəsait qoyuluşları) sürətlənir, bu yolla da dünya elmi vahid və suveren bir akademik məkana çevrilib.

Mövzunun aktuallığı. Çağdaş qloballaşma prosesində akademik ingilis dilində elmi yazıların yazılması, elmi jurnallarda yayılması və alimlər arasında mübadiləsi sürətli axınla beynəlxalq səviyyə almışdır. Bu prosesdə akademik ingilis dili qlobal kommunikasiya vasitəsi kimi böyük bir rola sahibdir.

"Akademik ingilis dili və qlobal kommunikasiya" mövzusu indiki elmi fəaliyyətin effektivliyi, beynəlxalq inteqrasiya, bilik və informasiya mübadiləsinin keyfiyyəti baxımından son dərəcə aktual və önəmlidir. Bu məqalə də akademik ingilis dilinin özəlliklərini açıb göstərmək baxımından mövzunun aktuallığına dəstək verən bir yazı olaraq qəbul edilə bilər.

Elmi və tədqiqat əhəmiyyəti. Bu məqalədə toxunulan akademik məsələlər dilçilik, tətbiqi dilçilik, akademik kommunikasiya, pedaqogika, beynəlxalq münasibətlər, kompüter elmləri və informasiya texnologiyaları, tərcüməşünaslıq kimi sahələrdə istifadə oluna bilər.

Nəticə. Akademik ingilis dili qlobal kommunikasiya prosesində önəmli və əvəzolunmaz rol oynayır. Akademik ingilis dili bir tək ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də elmi düşüncənin strukturlu, dəqiq və obyektiv forması olduğu üçün beynəlxalq elmi informasiyaların paylaşması, effektiv qlobal kommunikativ rəqabətin qurulması, geniş elmi mühitə inteqrasiya olunması bu dil vasitəsi ilə reallaşır.

Ədəbiyyat

1. https://www.nobelyayin.com/akademik dil və yazının tanımı, önemi
2. https://www.google.com/ The findings are kinda unexpected for this
3. https://www.google.com/ In some rural dialects of British English
4. https://www.google.com/ The findings are remarkably importance in
5. https://www.google.com/ The results, though not revolutionary, are still
6. https://www.google.com/ The rapid advancement of artificial intelligence
7. https://www.google.com/ The rapid development of artificial
8. https://www.google.com/ In conclusion, the analysis clearly demonstrates
9. https://www.google.com/ Education plays an important role in modern
10. https://www.google.com/ This academic study was effective. It produced

11. Abdullayev Səyyar [və b.], Qloballaşma şəraitində dilin inkişaf tendensiyaları və təhlükəsizliyi // İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinal elmi-praktiki problemləri, IV Respublika konfransı, – 2018.
12. Zalova, M. İngilis dilinin dünya dili kimi əhəmiyyəti və öyrədilmə metodları // Akademik ve düşünce dergisi, – 2023, 10 (4), – s. 1067-1071.

S.J.Novruzaliyeva

Academic English and Global Communication

Summary

This article examines the role and significance of academic English in the global communication system. English has become the leading medium of global communication, strengthening the scientific exchange among scholars and researchers from different countries. Due to its precise, objective, and logical nature, academic English effectively disseminates such information in global communication. This approach paves the way for the rapid integration of world science.

Academic English is not only a primary tool for global communication but also one of the key components of the modern system of science and education. This paper explains the formal, precise, objective, logical, systematic, and cohesive features of academic English. English sentences and their translations serve as a scientific approach that enhances the referential value of the article.

Keywords: *academic English, global communication, formal, precise, objective, logical, systematic, cohesive*

С.Дж.Новрузалиева

Академический английский язык и глобальная коммуникация

Резюме

В данной статье исследуется роль и значение академического английского языка в системе глобальной коммуникации. Английский язык превратился в ведущее средство глобального общения, усилив научный обмен между учёными и исследователями из разных стран. Поскольку академический английский язык является точным, объективным и логичным, он способствует распространению подобной информации в глобальной коммуникации. Такой подход открывает путь к быстрой интеграции мировой науки.

Академический английский язык является не только ведущим инструментом глобальной коммуникации, но и одним из основных компонентов современной системы науки и образования. В данной научной работе даётся объяснение формальных, точных, объективных, логических, системных и когезивных характеристик академического английского языка. Английские предложения и их переводы выступают в качестве научного подхода, повышающего уровень цитируемости статьи.

Ключевые слова: *академический английский язык, глобальная коммуникация, формальный, точный, объективный, логический, системный, когезивный*

Rəyçi: filol.f.d., dos. P.Ə.Əzizova

Redaksiyaya daxil olub: 07.05.2026

S.C.ORUCOVA
müəllim
e-mail: s.orucova@adu.edu.az
:https://orcid.org/0009-0009-2967-7115

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

JANET VİNTERSONUN "WRITTEN ON THE BODY" ƏSƏRİNDƏ EKVİVALENTSİZ LEKSİK ELEMENTLƏR VƏ ONLARIN LİNQVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Xülasə. *Janet Vintersonun "Written on the Body" (Bədənə yazılmış) əsəri müasir ingilis ədəbiyyatında bədən, identiklik və sevgi anlayışlarını fərqli bir rakursdan təqdim edən ən mühüm nümunələrdən biridir. Bu əsərin linqvokulturoloji təhlili dilin mədəniyyət daşıyıcısı kimi rolunu və ekvivalentsiz leksikanın bədii mətndəki funksionallığını üzə çıxarmaq baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə müəllif fərdi təcrübə, bədən və sevgi anlayışlarını ifadə edərkən, başqa dillərdə tam qarşılığı olmayan leksik vahidlərdən istifadə edir ki, bu da onların tərcüməsi və interpretasiyası zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Tədqiqatın əsas məqsədi əsərdəki ekvivalentsiz leksik elementləri müəyyənləşdirmək, onların semantik və mədəni yükünü təhlil etmək, həmçinin bu vahidlərin hədəf dildə necə ötürüldüyünü linqvokulturoloji aspectdən araşdırmaqdır.*

Açar sözlər: *ekvivalentsiz leksika, linqvokulturologiya, tərcümə problemləri, mədəni kontekst, semantik təhlil*

Giriş

Müqayisəli xarakterli linqvokulturoloji tədqiqatlarda "ekvivalentsiz leksika" anlayışı XX əsrin ikinci yarısında formalaşmış və L.Barxudarov [1], Y.Vereşşagin [2], P.Nyumark [5], E.Nida [6], E.Hall [4] kimi tanınmış alimlərin əsərlərində nəzəri əksini tapmışdır. Qeyd olunan leksik kateqoriyanın dilçilik elminin diqqət mərkəzində olmasının başlıca səbəbləri, ilk növbədə, bu vahidlərin dildə geniş yayılma arealı, həmçinin beynəlxalq əlaqələrin intensivləşməsi ilə şərtlənir. Bununla belə, müasir dilçilikdə "ekvivalentsiz leksika" termininin hamı tərəfindən qəbul edilmiş universal tərifi hələ də mövcud deyildir. Tipoloji yanaşmalarda alimlər bu leksik qrupa, adətən, milli-spesifik realiaları ifadə edən vahidləri aid edirlər.

Dilin leksik tərkibində ekvivalentsizlik hadisəsi müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır: ekzotizmlər, etnoqrafizmlər, lokalizmlər, etnomədəni leksika, kulturonimlər, etnoleksemlər, sıfır ekvivalentli leksemlər və s. Bu hadisənin ən geniş yayılmış işarəsi – *ekvivalentsiz leksika* terminidir. Tədqiq olunan hadisənin bütün sadalanan adlarını birləşdirən cəhət ondan ibarətdir ki, onların hər biri hədəf dildə (tərcümə olunan dildə) mövcud olmayan milli-mədəni çalarlara malikdir.

A.İvanovun yanaşmasına görə, ekvivalentsiz leksikanın yaranma səbəbləri çoxşaxəlidir və əsasən üç istiqamətdə izah olunur: birincisi, tərcümə olunan dildə müəyyən predmet, hadisə və ya mədəni reallığın mövcud olmaması ilə bağlı olan maddi (referensial) ekvivalentsizlikdir; ikincisi, tərcümə dilində həmin anlayışı tam və adekvat şəkildə ifadə edən ekvivalent leksik vahidin olmaması ilə səciyyələnən leksik-semantik ekvivalentsizlikdir; üçüncüsü isə müxtəlif dillərin leksik-semantik sistemləri arasındakı struktur və funksional uyğunsuzluqlardan irəli gələn üslubi ekvivalentsizlikdir [3, s.12]. Müəllif ekvivalentsiz leksikanın daha sistemli təsnifatını təklif edərək, onu referensial və praqmatik səviyyələr üzrə qruplaşdırır. Referensial ekvivalentsiz leksika obyektiv reallıqla bağlı olan və birbaşa denotativ mənaya malik vahidləri əhatə edir. Bu qrupa frazeologizmlər, semantik lakunalar, milli-mədəni realiyalar, fərdi müəllif neologizmləri və terminoloji vahidlər daxil edilir. Bu tip leksik vahidlər

əsasən konkret mədəniyyətə məxsus anlayışları ifadə etdiyindən, onların başqa dilə tərcüməsi zamanı ya təsviri üsuldan, ya da funksional-analitik ekvivalentlərdən istifadə zəruri olur.

Ekvivalentsiz leksikanın ikinci böyük qrupu isə praqmatik ekvivalentsiz leksika kimi xarakterizə olunur. Bu kateqoriya leksik vahidlərin yalnız denotativ deyil, həm də kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır və onların işlənmə mühitində sosial, emosional, ekspressiv və stilistik çalarların mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Bu qrupa ümumi ədəbi dildən kənar elementlər – arqo, sosial və regional dialektlər, eləcə də qeyri-standart dil formaları daxildir. Bundan əlavə, xarici dil mənşəli söz və ifadələr, qısaldılmış leksik vahidlər (abreviaturalar), subyektiv qiymətləndirmə şəkilçiləri ilə formalaşan sözlər, nidalar, səs təqlidi sözlər və assosiativ lakunalar da praqmatik ekvivalentsiz leksika çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Bu vahidlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar yalnız məna ötürmür, eyni zamanda danışanın emosional vəziyyətini, sosial statusunu və mədəni identikliyini də əks etdirir. Buna görə də onların tərcüməsi zamanı təkcə leksik-semantik uyğunluq deyil, həm də kommunikativ-praqmatik ekvivalentlik prinsipi nəzərə alınmalıdır [2, s.63].

J.Vintersonun "Written on the Body" əsəri haqqında qısa məlumat

J.Vintersonun "Written on the Body" romanı müasir ingilis postmodern nəsrində sevgi, bədən və kimlik anlayışlarını ənənəvi çərçivələrdən çıxararaq yenidən şərh edən mühüm əsərlərdən biridir. Romanın əsas süjet xətti adı və cinsiyyəti qəsdən gizlədilən adsız bir təhkiyəçinin Luiza adlı evli qadına aşiq olması üzərində qurulub və bu seçim təsadüfi deyil, çünki müəllif oxucunu sevginin sosial rollar və gender stereotipləri ilə deyil, sırf insani bir təcrübə kimi dərk etməyə yönəldir. Beləliklə, əsərdə sevgi "kimə yönəlmiş hiss" olmaqdan çıxaraq "nədir sevgi?" sualının fəlsəfi araşdırmasına çevrilir. Təhkiyəçinin kimliyinin qeyri-müəyyən saxlanılması postmodern estetikanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri kimi sabit şəxsiyyət anlayışını sarsıdır və insanın özü haqqında təsəvvürlərinin dəyişkən və parçalanmış ola biləcəyini göstərir. Romanın bədii-fəlsəfi mərkəzində isə bədənin bir mətn kimi qavranılması dayanır. Burada bədən yalnız bioloji varlıq deyil, həm də yaddaşların, travmaların və emosional izlərin yazıldığı bir məkan kimi təqdim olunur. Əsərin bölmələrinin "Hüceyrələr", "Toxumalar", "Sistemlər" kimi anatomik terminlərlə adlandırılması bu ideyanı daha da gücləndirir və elmi dil ilə poetik ifadə tərzini bir araya gətirərək bədəni həm öyrənilən, həm də hiss edilən bir fenomenə çevirir.

Luiza xəstəliyə tutulduqdan sonra isə romanın emosional və fəlsəfi tonunda ciddi dəyişiklik baş verir. Bədən artıq yalnız arzu obyekti kimi deyil, həm də faniliyin və kövrəkliyin simvolu kimi təqdim olunur, sevgi isə ehtirasla yanaşı itki, qorxu və qayğı hissləri ilə daha mürəkkəb bir məna qazanır. Bu mərhələdə bədən həm həyatın ən güclü ifadəsi, həm də onun müvəqqətiliyini xatırladan bir işarəyə çevrilir. Vintersonun dili də bu ideyaya uyğun olaraq lirik ifadə tərzi ilə tibbi-anatomik leksikanı birləşdirir və nəticədə insan bədəni həm elmi obyekt, həm də poetik mətn kimi oxunur. Beləliklə, roman sevginin sərhədlərini genişləndirərək onu kimlik və fiziki varlıqdan asılı olmayan universal bir təcrübə kimi təqdim edir və bu baxımdan həm ədəbi, həm də fəlsəfi baxımdan çoxqatlı və dərin bir əsər kimi dəyərləndirilir.

J.Vintersonun "Written on the Body" əsərində işlənmiş ekvivalensiz leksika (realilər) və onların linqvokulturoloji aspektdən təhlili.

J.Vintersonun "*Written on the Body"* əsərində realilər çoxqatlı və simvolik şəkildə qurulur və bu realilər yalnız hadisə müstəvisində deyil, həm də dil və mədəni kodlar səviyyəsində funksionallaşır. Linqvokulturoloji baxımdan romanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, realilər birbaşa sosial-maddi gerçəkliyi əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda mədəni mənaların daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Linqvokulturologiyada "reali" termini, adətən, konkret bir xalqın və ya cəmiyyətin mədəniyyətinə məxsus olan məişət, sosial, tarixi və ya institusional obyektləri, eləcə də başqa dillərdə birbaşa lüğəvi ekvivalenti olmayan, milli-mədəni baxımdan spesifik xüsusiyyət daşıyan dil vahidlərinə aid edilir. Bu vahidlər konkret bir etnosun həyat tərzini, adət-ənənələrini

və coğrafi mühitini əks etdirən leksik elementlər kimi çıxış edərək, dildə milli mənzərənin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

1. "English suburban domestic space" (ingilis şəhərətrafı ev məkanı) və yaxud ingilis orta sinif həyatına məxsus ev-məkan modeli. Bu məkan yalnız fiziki yer deyil, həm də Qərb mədəniyyətində: *sabitlik, ailə norması, ləyaqətli yaşam* və ya *nüfuzlu həyat tərzi* ideologiyası ilə bağlıdır. Roman bu məkanı emosional boşluq və münasibətlərin böhranı ilə təqdim edərək onun mədəni idealını sarsıdır.

I had a respectable life in a typical English suburban domestic space, where the routine was as predictable as the clipped hedges and the afternoon tea [7].

Mənim tipik bir ingilis əyalətinin sakitliyində, hər kəsin rəğbətini qazanan nizamlı bir ömür payım var idi. Burada həyatın axarı, səliqə ilə budanmış çəpərlər və hər gün eyni saatda dəmlənən günorta çayı qədər bəlli və dəyişməz idi.

Bu cümlədə *"English suburban domestic space"* ifadəsi sadəcə coğrafi və ya fiziki məkanı deyil, həm də müəyyən bir sosial-mədəni mühiti təsvir edir. Bu mühit aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

Suburban – orta təbəqənin yaşadığı, səliqəli, sakit və bir qədər monoton qəsəbələr.

Domestic space – ev daxili nizam, ailə dəyərləri və qapalı həyat tərzi. Spesifik olaraq ingilis mədəniyyətinə xas olan mühafizəkarlıq və estetika.

Linqvokulturoloji baxımdan bu reali Qərb mədəniyyətində ev anlayışının "özəl məkan + sosial normların təzahür sahəsi" kimi kodlaşdırıldığını göstərir. Lakin romanda bu məkan sevgi və ehtiras kontekstində təqdim olunduğuna görə, evin daşıdığı "sabitlik və təhlükəsizlik" mədəni ideyası sarsılır. Təhkiyəçinin bu məkanda özünü yad və narahat hiss etməsi göstərir ki, *suburban* ev modeli emosional yaxınlıq deyil, daha çox sosial maskalanmış həyat formasıdır.

Bu reali vasitəsilə müəllif Qərb ailə məkanının idealizə olunmuş obrazını dekonstruksiya edir və göstərir ki, *"özəl məkan"* anlayışı həm təhlükəsizlik, həm də emosional boşluq daşıyıcısı ola bilər.

2. "Marriage as a social contract" (Nikah sosial müqavilə kimi) anlayışı, nikahın emosional bağdan daha çox, cəmiyyət qarşısında öhdəliklər və hüquqi qaydalar toplusu olduğunu ifadə edir. Əsərdə baş qəhrəmanın Luiza və onun həyat yoldaşı Elkiş ilə münasibətləri fonunda nikahın bu tərəfi tez-tez vurğulanır.

Marriage was a social contract that gave them a safe place in the world, but it was a contract written in ink, not in blood [7].

Nikah onlara dünyada təhlükəsiz bir yer bəxş edən sosial bir müqavilə idi, lakin bu, qanla deyil, mürəkkəblə imzalanmış bir müqavilə idi.

Bu cümlədə *"nikah"* (mənəvi/emosional anlayış) – *"müqavilə"* (hüquqi/iqtisadi termin) metaforası ilə ifadə olunur. Bu, Qərb mədəniyyətində nikahın təkcə dini deyil, həm də sivil, rəsmi bir institut olduğunu göstərir. Burada *"ink"* (mürəkkəb) rəsmiyyəti, *"blood"* (qan) isə həqiqi, bioloji və emosional bağlılığı simvolizə edir.

"Safety" – İngilisdilli mədəniyyətdə (və ümumən Avropa cəmiyyətində) nikah uzun müddət qadın və kişi üçün sosial qorunma mexanizmi kimi çıxış edib. J.Vinterson bu ifadə vasitəsilə həmin "təhlükəsizlik" zonasının necə boğucu ola biləcəyinə işarə edir.

Azərbaycan mədəniyyətində "nikah" daha çox "ailə qurmaq", "ev-eşik sahibi olmaq" kimi emosional və qohumluq mərkəzli ifadələrlə asılılıq təşkil edir. İngilis dilindəki *"social contract"* ifadəsi isə daha çox fərdin cəmiyyət və qanun qarşısındakı statusunu vurğulayır. Bu, tərcümə zamanı "məna lakunası" yaradır, yəni sözün hərfi tərcüməsi olsa da, onun daşıdığı "soyuq rəsmiyyət" yükünü Azərbaycan dilində eyni kəskinliklə vermək çətindir.

İfadə nikahın bir sevgi ittifaqından çox, mülkiyyətin qorunması, vərəsəlik və sosial legitimlik üçün yaradılmış bir struktur olduğunu nümayiş etdirir. J.Vintersonun qəhrəmanı bu "müqaviləni" pozmaqla əslində cəmiyyətin yazılmamış qanunlarına qarşı çıxmış olur.

3. "Affair relationship" (Nikahdankənar münasibət) mərkəzi mövzulardan biridir. Bu ifadə sevginin sosial normalarla toqquşmasını və fərdin cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş "sədaqət" çərçivəsindən kənara çıxmasını ifadə edir.

Romanda baş qəhrəman Luiza ilə olan qadağan olunmuş eşqini təsvir edərkən nikahdankənar münasibətlərin cəmiyyətdəki yerini belə ifadə edir:

Why is the measure of love the measure of its loss? ... It was an affair, a breach of trust, a scandal in the making, but to me, it was the only honest thing I had ever done [7].

Niyə sevginin ölçüsü, həm də onun itkisinin ölçüsüdür? ... Bu, bir sevgi macərası, etimadın pozulması, yetişməkdə olan bir münaqişə idi; lakin mənim üçün bu, həyatımda etdiyim yeganə dürüst iş idi.

İngilis dilindəki *"affair"* sözü Azərbaycan dilinə "macəra", "eşqbazlıq" və ya "əlaqə" kimi tərcümə olunsa da, orijinal dildə bu söz daha çox "keçici", "qeyri-ciddi" və "sosial nizamı pozan" bir məna daşıyır. J.Vinterson bu sözü istifadə edərək cəmiyyətin bu münasibətə verdiyi etiketi (münaqişə, xəyanət) göstərir, lakin dərhal sonra "dürüstlük" (honest) sözü ilə bu neqativ konnotasiyaya meydan oxuyur.

"Breach of trust" (etimadın pozulması) ifadəsi hüquqi terminologiyasından irəli gələn bir ifadədir. Nikah bir "sosial müqavilə" kimi qəbul edildiyi üçün, nikahdankənar münasibət linqvistik səviyyədə bir "müqavilənin pozulması" kimi təqdim olunur. Bu, ingilisdilli mədəniyyətdə fərdi öhdəliklərin nə qədər mühüm olduğunu göstərir.

"Scandal" (münaqişə) sözü ingilis əyalət həyatının əsas qorxusudur. Bu mədəniyyətdə "nəzakət" və "hörmət" hər şeydən üstün tutulur. Nikahdankənar münasibət ifadəsi bu "ləyaqətli həyat" fasadını darmadağın edən bir element kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilində "nikahdankənar münasibət" ifadəsi çox vaxt ağır mənəvi qınaq və ya kəskin "xəyanət" sözü ilə assosiasiya olunur. J.Vintersonun əsərində isə bu, daha çox "ekvivalentsiz leksika" qrupuna yaxınlaşır, çünki o, bu vəziyyəti təkcə günah kimi deyil, həm də özünüdərk və bədənin azadlığı kimi təqdim edir.

4. "English emotional restraint culture" (İngilis emosiyalarının cilovlanması mədəniyyəti) realisi baş qəhrəmanın daxili ehtirası ilə cəmiyyətin ondan gözlədiyi "soyuqqanlılıq" arasındakı ziddiyyəti ifadə edən əsas sütunlardan biridir.

J.Vinterson ingilis mədəniyyətinə xas olan hissləri gizlətmə və məsafəli davranma vərdişini Luiza ilə münasibətləri fonunda belə təsvir edir:

I am a creature of my own culture. We are a nation of gardeners and we are a nation of keep-off-the-grass. We are used to boundaries. We are used to the polite distance of a handshake [7].

Mən öz mədəniyyətimin bir parçasıyam. Biz bağbanlar millətiyik, həm də o kəslərik ki, qazonun üzərinə 'giriş qadağandır' lövhələri asarıq. Sərhədlərlə yaşamağa alışmışıq biz. Əl sıxışmağın yaratdığı o nəzakətli məsafəyə, o soyuq doğmalığa öyrəşmişik.

Romandakı *"nation of gardeners" (bağbanlar milləti)* və *"keep-off-the-grass" (qazona toxunma)* ifadələri ingilis cəmiyyətinin intizamını, şəxsi sahəyə hörmətini və emosional sərhədlərini ifadə edən mədəni simvollardır. Bu, "emotional restraint" anlayışının vizual və dil ekvivalenti kimi çıxış edir.

"Polite distance" (nəzakət əlaməti olaraq məsafə saxlamaq) ingilis linqvokulturologiyasında *"nəzakət" (politeness)* sadəcə xoş davranmaq deyil, həm də qarşı tərəfin emosional məkanına müdaxilə etməməkdir. J.Vinterson bu ifadə vasitəsilə hisslərin "fiziki əl sıxışma" səviyyəsində dondurulmasını tənqid edir. Bu, Azərbaycan mədəniyyətindəki emosional yaxınlıq və "səmimiyyət" kodu ilə müqayisədə *konnotativ ekvivalentsizlik* yaradır.

Müəllif "boundaries" sözündən istifadə edərək, ingilis dilindəki sosial münasibətlərin necə "sərhədlənmiş" olduğunu vurğulayır. Bu, əsərin əsas mövzusu olan bədənin "sərhədsiz" sevgisi ilə birbaşa ziddiyyət təşkil edir.

İngilis mədəniyyətində hisslərin birbaşa deyil, çox vaxt hadisəni olduğundan daha sönük təqdim etmə vasitəsilə deyilməsi linqvistik bir reallıqdır. J.Vintersonun qəhrəmanı bu təmkinli dildən qaçaraq, bədəni "bağıran", "yazan" bir element kimi təqdim edir ki, bu da "Englishness" (ingilislik) kimliyinə bir üsyandır.

"English emotional restraint culture" əsərdə sadəcə bir fon deyil, baş qəhrəmanın qırmağa çalışdığı linqvistik və sosial bir zirehdir. J.Vinterson bağçılıq və məsafə ilə bağlı realilərdən istifadə edərək, ingilis ruhundakı soyuqluğu təsvir edir və bədəni bu "təmkinli" mədəniyyətin qarşısına canlı, hiss edən bir reallıq kimi qoyur.

5. *"The Clinical Gaze" (Klinik baxış)* termini filosof Mişel Fuko tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmiş və bu termin J.Vintersonun sözügedən romanında həm tibbi reali, həm də mühüm bir linqvokulturoloji qarşıdurma vasitəsi kimi çıxış edir.

Baş qəhrəmanın Luizanun xəstəliyi qarşısındakı çarəsizliyini və həkimlərin ona yanaşmasını təsvir edən, bu konsepsiyanı tam dolğunluğu ilə əks etdirən məqam belədir:

"The doctors see you as a series of symptoms, a map of malfunctions, a case history to be filed away. To them, you are a body in a bed. But to me, you are the language I am learning to speak; you are not a diagnosis, you are my own flesh [7].

Həkimlər səni bir sıra simptomlar, nasazlıqlar xəritəsi, arxivə qoyulacaq bir xəstəlik tarixçəsi kimi görürlər. Onlar üçün sən çarpayıdakı bir bədənsən. Mənim üçün isə sən danışmağı öyrəndiyim bir dilsən. Sən diaqnoz deyilsən, sən mənim öz ətim, öz canımsan".

Tibbdə istifadə olunan "series of symptoms" (simptomlar silsiləsi) və "case history" (xəstəlik tarixçəsi) ifadələri xəstəni insani keyfiyyətlərindən ayıraraq onu bir "obyekt"ə çevirir. Linqvokulturoloji baxımdan bu, Qərb tibb mədəniyyətində bədənin "maşın" kimi qavranılmasının göstəricisidir. Burada bədən artıq bir "şəxsiyyət" deyil, sadəcə "material"dır.

The Lover's Gaze (Aşiqin baxışı) J.Vinterson bu soyuq terminin qarşısına subyektiv və emosional leksikanı qoyur. *"Language I am learning to speak"* (danışmağı öyrəndiyim dil) ifadəsi bədənin linqvistik səviyyədə yenidən canlandırılmasıdır. Aşiq üçün bədən bir "diaqnoz" deyil, bir "mətn" və "can"dır.

Mətndə *"body in a bed"* (çarpayıdakı bədən) ifadəsi ilə *"my own flesh"* (mənim öz ətim/canım) ifadəsi qarşı-qarşıya qoyulur. Birinci ifadə tibbi bir reali kimi bədənin mexaniki yerini bildirirsə, ikincisi bədənlər arasındakı emosional və fiziki birliyi ifadə edən fərdi-müəllif metaforasıdır.

Azərbaycan dilində "flesh" sözü kontekstdən asılı olaraq həm "ət", həm də "can" kimi tərcümə edilə bilər. Lakin ingilis dilindəki "flesh" sözünün daşıdığı həm dini, həm də cinsi-emosional məzmunu Azərbaycan dilindəki "bədən" sözü ilə tam vermək çətindir. Bu, linqvokulturologiyada "assosiativ lacuna" yaradır.

J.Vintersonun "Written on the Body" əsərində kulinariya realiləri personajların daxili dünyasını və onların mənsub olduğu sosial sinfin "təhlükəsizlik" zonasını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Müəllif bu təamları sadəcə qida kimi deyil, müəyyən bir həyat tərzinin və emosional vəziyyətin simvolu kimi təqdim edir.

Baş qəhrəmanın keçmiş münasibətlərini və ya ev daxili monotonluğu xatırlatdığı məqamlarda bu tip realilərə rast gəlinir. *Comfort food (insana rahatlıq verən qidalar)* anlayışı ilə bağlı olan bu nümunə diqqət çəkir.

*I was safe. I was home. There was **Shepherd's Pie** in the oven and **custard** on the stove. It was the taste of a childhood I never quite had, a middle-class dream of reliability where nothing ever went wrong [7].*

*Mən təhlükəsizlikdə idim. Evdə idim. Sobada **çoban piroqu**, ocağın üstündə isə **kastard** (bişmiş krem) var idi. Bu heç vaxt tam sahib olmadığım bir uşaqlığın dadı, heç nəyin tərs getmədiyi o orta təbəqəyə məxsus etibarlılıq xülyası idi.*

6. "Shepherd's Pie" (Çoban piroqu) – Bu, qiymə ət və üzəri kartof püresi ilə örtülmüş ənənəvi Britaniya yeməyidir. Linqvokulturoloji baxımdan bu təam "ev istiliyi", "ənənəvi ailə"

və "sadəlik" kodlarını daşıyır. Azərbaycan mədəniyyətində bunun birbaşa ekvivalenti yoxdur. Tərcümədə sadəcə "ətli piroq" yazılsa, onun daşıdığı o spesifik "britaniyalı ailə ocağı" assosiasiyası itmiş olur.

"Custard" – Yumurta, süd və şəkərdən hazırlanan bu şirniyyat sousu ingilis məktəb illərinin və ailə naharlarının ayrılmaz hissəsidir. J.Vinterson üçün "custard" – qayğısızlığın və emosional sığınacağın linqvistik kodudur. O, personajın daxili xaosundan qaçıb sığına biləcəyi "şirin və yumşaq" bir keçmişi simvolizə edir.

Müəllif bu təamları *"middle-class respectability"* (orta təbəqə hörmətliliyi) anlayışı ilə bağlayır. İngilis cəmiyyətində nə yediyiniz sizin hansı sinfə aid olduğunuzu və hansı dəyərləri müdafiə etdiyinizi göstərən bir sosiolinqvistik göstəricidir. Bu təamlar "macərasız", "proqnozlaşdırılan" və "təhlükəsiz" bir həyatın assosiativ lakunalarıdır.

Bu sözlər Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən çox vaxt izahlı tərcümə metodundan istifadə olunmalıdır. Çünki *"Shepherd's Pie"* ifadəsinin yaratdığı "etibarlılıq" hissi Azərbaycan oxucusu üçün eyni mədəni informasiyanı daşımır. Bizim mədəniyyətdə oxşar emosional yükü bəlkə də "təzə bişmiş təndir çörəyi" və ya "isti şorba" ifadə edə bilər, lakin bu zaman əsərin "ingilis ruhu" zədələnir.

J.Vinterson kulinariya realilərindən istifadə edərək bədənin ehtiraslı dünyası ilə cəmiyyətin "rahat və dadlı" dar çərçivəsi arasındakı ziddiyyəti vurğulayır. "Shepherd's Pie" və "Custard" burada sadəcə yemək adları deyil, qəhrəmanın qırmağa çalışdığı, lakin həm də darıxdığı o "hörmətli və nizamlı" ingilis həyatının linqvokulturoloji markerləridir.

Bir tərəfdən bədənin xərçənglə parçalanması, digər tərəfdən isə sobada bişən "nizamlı" yeməklər arasındakı kontrast, əsərin dramatik gücünü artıran əsas elementlərdən biridir.

Linqvokulturoloji baxımdan romanın ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün bu realilər sabit mənalar daşımır. Onlar postmodern yanaşma çərçivəsində yenidən şərh olunur və dekonstruksiya edilir. Nəticədə bədən "bioloji obyekt" olmaqdan çıxaraq "mətn", sevgi isə sosial norma deyil, mədəni interpretasiya sahəsi kimi təqdim edilir.

Nəticə

J.Vintersonun "Written on the Body" romanı ekvivalentsiz leksika və mədəni realilər vasitəsilə sevgi, bədən və kimlik anlayışlarını postmodern kontekstdə yenidən mənalandırır və linqvokulturoloji baxımdan çoxqatlı məna sistemi yaradır. Əsərdə ingilis suburban məkan modeli, nikahın "social contract" kimi təqdim olunması və emosional təmkin mədəniyyəti Qərb cəmiyyətinin sosial kodlarını əks etdirən əsas realilər kimi çıxış edir və bunlar tərcümə zamanı mədəni lakunalar yaradır. "Affair", "breach of trust" və "polite distance" kimi ifadələr sevginin sosial norma və etik çərçivələrlə ziddiyyətini göstərir. "Klinik baxış" kimi ifadələr bədəni obyektivləşdirsə də, müəllif bədəni poetik və linqvistik mətn kimi yenidən qurur.

Kulinariya və məişət realiləri isə orta sinif ingilis həyatının sabitlik ideologiyasını simvolizə edir, lakin bu sabitlik mətndə dekonstruksiya olunur. Nəticədə, əsər dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini açaraq bədən, sevgi və kimliyi dəyişkən mədəni konstruksiyalar kimi təqdim edir.

Mövzunun aktuallığı qloballaşma şəraitində ədəbiyyatın müxtəlif dillərə tərcüməsi zamanı milli-mədəni xüsusiyyətlərin qorunmasının vacibliyi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalədə qeyd olunan əsər sistemli şəkildə linqvokulturoloji yanaşma əsasında ekvivalentsiz leksik vahidlər baxımından təhlil edilir. Araşdırmada bu vahidlər yalnız tərcümə problemi kimi deyil, həm də mədəni mənaların daşıyıcısı kimi nəzərdən keçirilir və onların mətndə yaratdığı semantik-kulturoloji təsir kompleks şəkildə izah olunur.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ekvivalentsiz leksik vahidlərin tərcüməsi zamanı istifadə oluna biləcək metod və strategiyaların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır və bu, bədii mətnlərin mədəni məzmununun daha dəqiq ötürülməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, tədqiqatın nəticələri tərcüməşünaslığın tədrisi prosesində və müqayisəli dilçilik araşdırmalarında praktik baza kimi tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода / Л.С.Бархударов, – М.: Международные отношения, – 1975. – 238 с.
2. Верещагин, Е.М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М.Верещагин, – М.: Русский язык, –1983. – 269 с.
3. Иванов, А.О. Безэквивалентное и непереводимое в переводе в свете современной лингвистической теории: автореф. дис. … канд. филол. Наук // – Л.: ЛГУ, – 1984. – 20 с.
4. Hall, E. Understanding cultural differences / E.Hall, – Yarmouth, maine: Intercultural Press. – 1990. – 196 p.
5. Newmark, P. A Textbook of Translation / P.Newmark, – New York: Prentice Hall, – 1988.
6. Nida, E.A. Toward a Science of Translating / E.A.Nida, – Leiden: E. J. Brill, –1964.
7. Winterson, J. Written on the Body: [Electronic version] https://archive.org/details/writtenonbody0000wint

S.J.Orujova

Linguocultural Analysis of Non-Equivalent Lexical Units in Jeanette Winterson's Novel "Written on the Body"

Summary

Jeanette Winterson's *"Written on the Body"* is one of the significant works in contemporary English literature, offering a non-traditional and multi-layered representation of the concepts of the body, identity, and love. The linguocultural analysis of this work is of considerable scholarly importance, as it elucidates the role of language as a medium of cultural transmission and highlights the functional significance of culture-specific, non-equivalent lexical units within the literary text. In a scholarly context, the author, in articulating notions of individual experience, the body, and love, employs lexical units that lack direct equivalents in other languages, thereby posing specific challenges in both translation and interpretative processes. The primary aim of the research is to identify culture-specific, non-equivalent lexical units in the work, analyze their semantic and cultural load, and investigate, from a linguocultural perspective, how these units are conveyed in the target language.

Keywords: *non-equivalent lexis, linguoculturology, translation problems, cultural context, semantic analysis*

С.Дж.Оруджова

Лингвокультурологический анализ безэквивалентных лексических единиц в романе Джанетт Уинтерсон «Письмена на теле».

Резюме

Роман Джанетт Уинтерсон *«Письмена на теле»* относится к числу наиболее значимых произведений современной английской литературы, в котором категории тела, идентичности и любви рассматриваются в новом теоретико-художественном ракурсе. Лингвокультурологический анализ данного произведения представляет значительный научный интерес в аспекте выявления языка как носителя культуры, а также определения функциональной роли безэквивалентной лексики в художественном тексте. В произведении автор при репрезентации индивидуального опыта, а также концептов тела и любви использует лексические единицы, не обладающие полными эквивалентами в других языках, что обусловливает возникновение определённых трудностей в процессе их перевода и интерпретации в научно-исследовательском контексте. Основная цель настоящего исследования заключается в выявлении безэквивалентных лексических единиц в рассматриваемом произведении, анализе их семантической и культурной значимости, а также в изучении особенностей их передачи в языке перевода с позиций лингвокультурологии.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, лингвокультурология, проблемы перевода, культурный контекст, семантический анализ

Rəyçi: fil.f.d. E.Həsənquliyeva
Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2026

V.A.PİRİYEVA
baş müəllim
e-mail: vpiriyeva7777@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0008-3118-5446

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.121

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏHDUD DİSTRİBUSİYALI FONEMLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə ingilis dilinin fonetik quruluşunun əsas komponenti olan seqment fonemlərin xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Fonem haqqında olan fikir və mülahizələr araşdırılır. Məqalədə həm sərbəst, həm də məhdud distribusiyalı fonemlər təhlil edilir. Dildə bəzi fonemlər sözdə hər üç mövqedə sərbəst işləndiyi halda, elə fonemlər vardır ki, məhdud formada işlənir. Dildə bəzi fonemlər tez-tez, digərləri isə az işlənir. Məhdud formada işlənən fonemlər periferik fonem adlanır. Aparılan araşdırmadan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, periferik fonemlər məhdud funksional yük daşıyır və məhdud distribusiyaya malik olur. Məqalədə ingilis dili periferik fonemləri Azərbaycan dilindəki məhdud distribusiyalı fonemlərlə yeri gəldikcə müqayisəli şəkildə verilir.*

Açar sözlər: *fonem, seqment, samit birləşməsi, akustik, periferik, fonem nəzəriyyəsi*

Digər dillər kimi, ingilis dilinin də özünə xas fonetik sistemi və quruluşu vardır. Dilin fonetik sisteminə seqment və supraseqment vahidlər daxildir. Seqment vahidlərə dil səsləri və onların birləşmələri aid edilir. İngilis dilinin fonetik quruluşunun ilk və əsas komponenti seqment fonemlərdir. Danışıqda və ünsiyyət prosesində fonemlər artikulyator-akustik cəhətdən müxtəlif çalarlı səslərlə realizə olunur. Fonemlər sözləri, söz formalarını, qrammatik formaları bir-birindən fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir [6, s. 30]. Fonemlərin bir sıra funksiyaları da vardır:

1. Təşkiledici funksiya – Fonem söz, söz birləşmələri və s. vahidləri təşkil edir.
2. Fərqləndirici funksiya – Fonem sözlərin və morfemlərin mənalarını fərqləndirməyə kömək edir.
3. Rekoqnitiv (tanıma) funksiya – Fonem sözlərin, cümlələrin qrammatik formalarının qurulmasına və allofonların düzgün tanınmasına kömək edir [8, s.48].

Fonemlər sait və samit səslər olmaqla iki böyük qrupa bölünür. Sait və samit səslərin özləri də öz növbəsində müəyyən prinsip və xüsusiyyətlərə görə təsnif olunur.

İngilis dilinin fonetik quruluşunun komponenti yalnız dilin fonem sistemində deyil, həmçinin sözlərdə, söz birləşmələrində və cümlələrdə təzahür edən allofonlarda özünü göstərir. Səslərin müxtəlif fonetik mövqelərdə təzahürü allofon adlanır. Sözlərdə allofon birləşmələri xüsusiyyətinə görə sistemli olur və müəyyən mövqedə realizə olunur. İngilis dilində [æ] və [h] səsləri heç vaxt sözün sonunda işlənmir. Sözün əvvəlində, ortasında və ya sonunda samit səslərin birləşməsi cluster, yəni samit qruplaşması, sait səslərin birləşməsi isə chain, sait zənciri adlanır. İngilis dilində [tl, dl] samit birləşmələri heç vaxt sözün əvvəlində işlənmir. Sözdə fonem allofonlarının müxtəlif mövqedə gəlməsi onların distribusiyası adlanır.

L.V.Şerba yazır ki, fonemlər, o cümlədən dilin səs tərkibi müstəqilliyə, aftonomluğa malikdir.

L.V.Şerba belə qənaətə gəlir ki, dildəki bütün fonemlər müəyyən müstəqilliyə malikdir və ən azı potensiyada məna ilə bağlıdır. Həmin ideyanı Şerba otuzuncu illərdə inkişaf etdirə-

rək əsas variant məsələsinə gəlib çıxartmışdır. Eyni zamanda Şerba sübut etmişdir ki, fonem dərketmə vahididir. Şerbaya görə, fonem variantlarından ən müstəqili mövqedən asılı olmayandır. O əsas variantdır, qalanları isə qeyri-əsas variantdır [12, s. 39].

Variantlardan söhbət edərkən L.V.Şerbanın bir fikrini də qeyd etmək lazımdır ki, o real nitqdə variantların iki növünü göstərir: 1. Xüsusi, 2. Fakültətiv. Xüsusi də özlüyündə iki yerə bölünür: a) mövqe ilə bağlı, b) kombinator.

Şerba fonem nəzəriyyəsinin anlaşılmasında mühim rol oynayan fonemin məna fərqləndirmə xüsusiyyətinə malik olduğunu qeyd edir.

İngilis dilçisi D.Counza görə, fonem bir səs kimi məna fərqləndirmə funksiyasının olmadığını qeyd edir. D.Counz fonemə eyni artikulator xüsusiyyətində birləşən səslər qrupu kimi yanaşmışdır [3 ,s. 76].

Müasir dilçilikdə fonem nəzəriyyəsinə dair dünyada fonemə eyni dərəcədə tərif verən iki dilçi tapmaq çətindir. Lakin bu o deməkdir ki, dilçilər arasında heç bir fikir oxşarlığı yoxdur.

Dilçilərin fonemə verdiyi tərifə oxşar cəhətlər vardır. Məsələn, Boduen de Kurtene 1917-ci ildə yazırdı: səsin psixikamızda daimi mövcud təsəvvürünü, yəni eyni vaxtda tələffüz üzvlərinin mürəkkəb kompleks hərəkətindən yaranan akustik təəssüratı fonem adlandıracağıq.

Şerba: "Fonem dildə ən kiçik səs təsəvvürüdür ki, onun məna təsəvvürləri ilə əlaqəyə girmək və sözləri fərqləndirmək xüsusiyyəti vardır" [12, s.51].

F.de Sösür: "Fonem akustik təəssüratların və artikulyator hərəkətlərin məcmusudur, eşidilən və deyilən vahidlərin məcmusudur, onlardan biri də digərini ehtiva edir, beləliklə o, mürəkkəb vahid olub həm bu, həm də digər zəncirdə dayağı vardır".

D.Counz öz "Phoneme, its nature and use" adlı kitabında fonemə bu tərifi vermişdir: "Fonem əsas səs və ona qohum olan digər səslərlə birlikdə səslər qrupudur" [3, s.35].

V.Vasilyev: "Fonem ən kiçik vahid olub bir sözü digərindən, sözün bir qrammatik formasını digərindən fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir" [9, s.98].

R.Yakobson: "Fonem mənanı fərqləndirən kiçik səsdir".

"Fonemin quruluşu haqqında" əsərində R.Yakobson yazır: "Fonem dilin səs dəyərlərindən və bütün başqa dil işarələrindən köklü şəkildə fərqlənir. O, sırf fərqləndirmə işarəsidir ki, özlüyündə başqa cür olmaq faktından savayı heç bir müsbət, bütöv sabit şey demir. Digər səsli ifadə vasitələri fonemin işarəsidir, bundan fərqli olaraq qramatik və stilistik xüsusilə də fonostilistik dəyərlər məzmununun işarələridir. Fonem kompleks vahiddir. Eyni zamanda baş verən fonem səs tutumunun fonoloji cəhətdən relevant əlamətlərinin məcmusudur [10, s.23].

[p] samitində distribusiya sözün ilkin, orta və son vəziyyətində ola bilir: pane, appear, lip. P; plane və ya qoşa pp; opposite hərfi vasitəsilə və cough sözündəki gh birləşməsi istisna olmaqla yazılır. Sözün başlanğıc vəziyyətində obstruent və ya burun samiti ilə izləndikdə *p* hərfi oxunmur. Məsələn, psalm, pterodactyl, pneumatic.

[b] cingiltili fonemi də hər üç əsas mövqedə meydana çıxa bilər; ilkin, orta və son. Məsələn, bet, above, cab. Bu samit /m/ samitindən sonra sözün son mövqeyində climb, crumb, dumb və Latın mənşəli sözlərdə t qarşısında oxunmur. Məsələn, debt, doubt, subtle.

[t] kar, apikal-yuvaq, fortisdir. Bütün əsas mövqelərdə meydana gələ bilər: try, attain, pit. T və ya qoşa tt, th ilə yazılır; toe, cutter, Thomas, Thames.

[d] – yuvaq səsi də sözlərdə ön, orta və son vəziyyətdə meydana gəlir: dime, addition, pad. İlkin və son mövqedə qismən karlaşır: duke, road. Özündən sonra dilyanı [l] və burun samitləri [m], [n] gəlirsə sərbəst buraxılır; riddle, admit, sudden.

[k] – fonemi sözlərdə ilkin, orta və son mövqedə meydana gəlir: coat, accuse, sack. Orfoqrafiyada səs *c* hərfi (məsələn tarak) və ya *cc* (məsələn, comb), *k* (məsələn accuse), *ck* (məsələn, pick), *ch* (məsələn, architect), *qu* (queen) ilə təmsil oluna bilər. Rumin dilində olduğu kimi, [ks] ardıcıllığı *x* hərfi ilə göstərilə bilər (məsələn, extreme). *Muscle* və *knave* kimi sözlərdə *c* və *k* hərfləri səssizdir.

[g] samiti sözlərdə başlanğıc, orta və son mövqedə meydana gəlir: game, begin, rag. Onun allofonlarına ilkin və son mövqedə qismən karlaşmış variantlar daxildir: gain, dog, son vəziyyətdəki səpələnmiş variantlar: it, sonradan sərbəst buraxılmış, sonra [l]: sonra [m] təqib edildikdə burun sərbəst buraxılmışdır: dogmatik. Orfoqrafiyada samit səs *g, gg, ua, ue, ui* ilə göstərilə bilər; get, begged, guarantee, guess və yaxud linguist. [ks], [gz] cingiltili həmkarı həmçinin example kimi sözlərdə *x* ilə göstərilə bilər.

Burun samitlər – [m] – qoşadodaq, cingiltili, lenis, kipləşən burun samitidir. [m] sözlərdə bütün əsas mövqelərdə ola bilir: ilkin, orta və son: make, remote, dim. *M* və ya qoşa *mm* hərfi vasitəsilə yazıla bilər: come, common. Ancaq demək lazımdır ki, ingilis dili eyni hecada iki burun samit səsinin ardıcıllığını qəbul etmir, *solemn* və *hymn* kimi sözlərdə sonuncu burun samit səsi tələffüz olunmur. Əgər affiks əlavə olunursa, sait ilə başlayır və ikinci samit bərpa olunur; solemn [sɔlem] – solemnity [sɔlemnıtı]

[n] – alveolyar, cingiltili, lenis, kipləşən burun samitidir. Bu samit səsdə sözlərdə hər üç əsas mövqedə ola bilir – ilkin, orta və son: name, reknown, can. *N* və ya qoşa *nn* hərfi vasitəsilə yazılır: dean, annual. Səs [m]-dən sonra son mövqedə buraxılır, ancaq düzəltmə sözlərdə bərpa olunur: damn, damnation; solemn [sɔlem] – solemnity [sɔlemnıtı].

[ŋ] – velyar, cingiltili, lenis, kipləşən burun sonorudur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində son sözdəki velyar ağız partlayışlı samit artıq tələffüz olunmur, lakin ardıcıllıqlarda velyar burun samitini [g] qarşısında tapa bilərik. Bu fonemin məhdud distribusiyası var: kar velyar partlayışlı samitdən əvvəl olur və ya buraxılmış [g] samiti qarşısında hecanın son mövqeyində meydana gəlir.

[f] dodaq-diş, kar, fortis samitidir. [f] samit səsi *f* və ya qoşa *ff, ph* hətta *gh* hərf birləşməsi ilə yazıla bilər – fine, fllare, fringe, feud, loaf, stifle, *ff* – effort, snuff, *ph* – physics, graph; *gh* – enough, tough. Lieutenant [lef'tencnt] sözü xüsusi bir haldır.

[v] – cingiltilidir, ingilis dilində olan bu samit ph hərf birləşməsi ilə olan sözlərdə də işlənə bilir. Stephen, nephew. Düzəltmə affikslərdə həmçinin son samit səsi ifadə edə bilər: life / liven.

[θ] – dişarası, kar, fortis frikativdir. Fonemin heç bir distribusiya variantları yoxdur. Sözün başlanğıc, orta və son mövqeyində olur. Səs digər Avropa dillərində də mövcuddur, məsələn ispan və ya yunan, IPA əlifbasında istifadə olunan simvol, əslində yunan əlifbasından götürülmüşdür. Səs qrafik olaraq **th** vasitəsilə göstərilir; thin, method, path. Səs tez-tez tələffüz etməkdə çətinlik çəkilən qruplarda meydana gəlir: eighths [eıtθs], depths [depθs], lengths [leŋθs].

[ð] – dişarası, lenis, frikativ olan [θ]-nın cingiltili cütüdür. İlkin vəziyyətdə yalnız işarə əvəzliklərində, zərf, artikl kimi qrammatik sözlərdə ola bilir: this, that, these, those, there; the; thus. Orta mövqedə sərbəst olur: brother, bother, rather, heathen. Son vəziyyətdə isə samit fonem cəm isimlərdə və düzəltmə sözlərdə meydana gəlir: mouths [mauðz], wreaths [ri:ðz], bath [ba:θ] (noun)/ bathe [beıð] (verb) və ya breath [breθ] (n.)/ breathe [bri:ð] (v.) .[ð] – samit səsi, kar həmkarı kimi həmişə *th* ilə yazılır.

[s] yuvaq samiti, kar, fortis, frikativdir, sözlərdə bütün əsas mövqelərdə gələ bilən səsdir: sözün əvvəlində, ortasında və sonunda. *E, i* və ya *y* qarşısında *s, ss* və ya *c* ilə yazıla bilər: sour, say, hiss, assign, ceiling, cellar, cigarette, precise, cypress, bicycle. Bəzən *sce, sci* və yaxud *scy* yazılır (science, scent, scene, scythe). *S* səsi corps, island, viscount kimi sözlərdə sakitdir, yəni oxunmur.

[z] – samit səsi cingiltili, lenis, alveolyar frikativdir. Səs ilkin mövqedə olmadıqda *s* ilə yazılır. Nose, easy, desire və *tz* tzar sözü istisna olmaqla. Eynilə, cingiltili səslə bitən cəm isimlərin (boys, balls, ribs) və ya cingiltili səslə bitən 3-cü şəxsin təkinin feillərinin indiki zaman göstəricisi cingiltili allomorf olduqda *s* hərfi ilə yazılır; plays, calls, adds. İstisna olaraq, dissolve, possess kimi sözlərdə qoşa ss ilə yazıla bilər.

[ʃ] – yuvaq-damaq, kar, fortis frikativ samitdir. [ʃ] sözün hər üç əsas mövqeyində olur. Tez-tez shoe, cushion və yaxud push kimi sözlərlə yazılır. *S* (sure, sugar) və ya *ss* (e.g.

pressure, mission), *ci* (ancient, delicious), *sci* (conscious) *ce* (ocean), *si* (pension, mansion), *ti* (tuition, retribution) hərf birləşmələri ilə yazıla bilər. İssue, tissue kimi sözlərdə [sj]-nın variantıdır. Fransız mənşəli sözlərdə *ch* birləşməsi vasitəsilə yazılır: champagne, charade, chargé, moustache, attaché. Eyni birləşmə Charlotte, Chicago, Chicoutimi, Michigan kimi xüsusi adlarda istifadə olunur.

[ʒ] – yuvaq-damaq, cingiltili, lenis frikatividir. Daha çoxalınma sözlərdə (xüsusilə fransız) sözlərində meydana çıxdığı üçün ingilis dilində çox yayılmış bir səs deyil. Heç vaxt ilkin vəziyyətdə meydana gəlmir, ancaq orta (pleasure, treasure, measure) və ya son mövqedə (garage, prestige) baş verə bilər. *U* (vizual) və ya *i* (decision) sait fonemi ilə izləndikdə *s, u* (seizure) və ya *ge* (massage, espionage) vasitəsilə olduqda *z* ilə yazıla bilər. Casual kimi sözlərdə alternativ tələffüz [zj] mümkündür, digər hallarda isə frikativ affrikatlı [ʤ] ilə əvəz olunur (məsələn, garage).

[h] – ingilis dilində glotal bir frikativ, kar, fortis səsdir. Az sayda sözlərdə bu səs standart ingilis dilində həm başlanğıc, həm də orta mövqedə atılır: hour, heir, honour, honest, vehicle, annihilate. /h/ samit səsi have feilində və ya ah nidasında, shah kimi sözlərdə son mövqedə səssizdir. İngilis dilinin ənənəvi orfoqrafiyasında yunan mənşəli sözlərdə *h* hərfinin r-dən sonra gəlməsi qorunub saxlanılmışdır (rhapsody, rhetoric, rheumatism, rhinal, rhinoceros, rhombus, rhyme, rhythm).

İngilis dilinin afrikatları – [ʧ] – kar, fortis, yuvaq-damaq səsidir. [t] + [ʃ] arasında fərqlilik (courtship [kɔ:ʧip], right shoe [raıt ʃu:]) mövcuddur. Fonem qrafik olaraq *ch* və yaxud *tch*, *t* ilə ifadə olunur: (charm, chinchilla, rich), (kitchen, bitch), (creature, culture). Habitual, sanctuary sözlərində afrikat ilə tələffüz olunan [tj]-nın variantıdır.

[ʤ] – yuvaq-damaq, cingiltili, lenis, afrikat samitdir. Justice, John, rejoice, pyjamas kimi sözlərdə başlanğıc və ya orta mövqedə *j* ilə, bütün əsas mövqelərdə *ge*: gesture, agent, sage, ilkin və orta mövqedə; *gi*: giraffe, rigid və *gy* ilə başlanğıcda: gymnastics. Özündən sonra *u* gəldikdə *d* ilə yazıla bilər: gradual, individual, procedure/al. Bütün bu hallarda, alternativ bir tələffüz [dj] var. Xüsusi adlarda və xüsusi adlardan yaranan bir sıra ümumi isimlərdə ch kimi [ʤ] oxunur: Norwich, Greenwich, S/sandwich. Digər yazılış ridge və yaxud edge kimi sözlərdə dg ilə ola bilər [2, s. 11].

Səslər yalnız dilin vahidləri kimi bir-birindən fərqlənirlərsə işlənə bilər. Qarşılıqlı olaraq fərqli danışıq səsləri fonemlər adlanır. Göstərilən dildə fonemlərin əsasının qoyulmasının əsas metodu kommutasiya testi və minimal cütlərin kəşfi metodudur. Hər səsin fonemik statusunun əsası qoyulması tamamlanır. Əgər qarşılaşdırılan cütdə bir sait fonemi ən azı bir mövqedə digər sait foneminə əks olursa, bu cüt minimal adlanır. Məsələn, pen-Ben minimal cütündə /p/ fonemi səsin yoxluğuna və iştirakına görə [b] foneminə əks olur. O yalnız bu minimal cütün fərqli xüsusiyyətidir. Pen – ben cütünün bütün digər xüsusiyyətlər isə uyğun deyil. Əgər cütdə bir fərqli xüsusiyyətdən daha çoxu varsa, bu alt-minimal adlanır. Məsələn, treasure-pressure cütü alt-minimaldır, çünki ziddiyyət [ʃ] və [ʒ] fonemində səsin yoxluğuna və iştirakına görədir 2)/t/ foneminin dilönü artikulyasiyası və /p/ foneminin qoşadodaq artikulyasiyasıdır. Minimal cütlər eyni, alt-minimal cütlər isə oxşar mühitlərdə meydana gəlir [12, s. 57].

Dildə fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqları müəyyənləşdirərkən görürük ki, fonemlər müxtəlif mövqelərdə çıxış edirlər. Fonemlər həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda işlənir. Lakin bunu bütün fonemlər haqqında demək olmaz.

Dildə bəzi fonemlər sözdə hər üç mövqedə sərbəst işləndiyi halda, elə fonemlər vardır ki, məhdud formada işlənir. Dildə bəzi fonemlər tez-tez, digərləri isə az işlənir.

"Periferiya" anlayışını dilçiliyə ilk dəfə R.Jakobson 1936-cı ildə "Ümumi hal nəzəriyyəsinə dair" adlı əsərində gətirmişdir. O qeyd edir ki, periferik həmişə ifadənin və ya sistemin kənarında durana deyilir [10, s152]. D.Counz fonemi hər hansı bir dildə təbiətinə görə birbirilə qohum olan, biri digərinin yerində, eyni fonetik konteksdə işlənməsi mümkün olmayan səslərin ailəsi adlandırır [3, s. 14]. F.Yadigarın fikrincə isə, fonem dedikdə, dilin bölünməyən,

ən kiçik və ayrılıqda heç bir məna ifadə etməyən, yalnız sözləri və onların formalarını fərqləndirməyə xidmət edən vahidlər nəzərdə tutulur [4, s. 66].

Fonetik planda periferik elementlər sistemə tam inteqrasiya olunmuş fonemləri yarımçıq inteqrasiya olmuş fonemlərdən ayırmaq deməkdir. Yarımçıq inteqrasiya olunmuş fonemlər fərqləndirici əlamətlərə görə geniş fonoloji oppozisiyalarda iştirak edə bilmir. Periferik fonemlər məhdud funksional yük daşıyır və məhdud distribusiyaya malik olur. Müasir ingilis dilində /h/ samiti samit fonemlərin içərisində təcrid olunub. /h/ fonemi ingilis dilinin heç bir fonemi ilə birbaşa oppozisiya yarada bilmir. İngilis dilində /h/ fonemi saitdən sonrakı mövqelərdə söz və morfem sonunda işlənə bilmir.

Azərbaycan dilində /ɤ/ fonemi sözün və morfemin başlanğıcında gələ bilmir. O yalnız saitdən sonra gəlir, morfem və söz sonunda isə çox güclü şəkildə karlaşır.

Müasir ingilis dilində /ʒ/ fonemi çox az dərəcədə /ʃ/ ilə kontrasta gəlir.

İngilis dilində aşağıdakı fonemləri periferik fonemlər adlanır: /w, j, h, r, ŋ, ʒ/. Hər bir dildə fonemlər müxtəlif dərəcədə işlənə bilərlər. Bəziləri daha geniş variasiya imkanına malik olurlar. Digərlərinin isə işlənmə xüsusiyyətləri çox məhduddur. Məsələn, /w/ sonoru sözün əvvəlində saitdən əvvəl işlənir və ya samitlə sait arasında gəlir. Ancaq o, söz kökünün sonunda işlənə bilmir.

İngilis dilində dilarxası, velyar samit /ŋ/, /k,g/ samitlərindən əvvəl işlənir. Bu dildə /ŋ/ ilə başlayan söz yoxdur. Ən əsas fakt odur ki, /ŋ/ və /ŋ g/ səslərinə analoji fonetik şəraitdə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: sözlərin ortasında /fiŋgə/, /sıŋgə/.

İngilis dilindı /r/ fonemi əsasən sait və yarımsait səslərdən əvvəl işlənir. İngilis dilində /r/ fonemini aşağıdakı kimi izah etmək olar. Bağlayıcı, birləşdirici /r/ – özündən dərhal sonra saitlə başlanan söz gələrsə, onda sözsonu r düşmür. Məsələn: the door is open, far away.

Müasir ingilis dilində söz əvvəlində /tr-/və /dr-/ birləşmələrində səslər elə möhkəm bağlanır ki, onlar fonetik nöqteyi-nəzərdən affrikat təsiri bağışlayırlar. Akustik eyniliyinə baxmayaraq, onlar həmişə morfemlərin iki komponenti arasında aralıq səsə bənzəyir. İngilis dilində elə bir fonem yoxdur ki, /r/ onunla birbaşa fonematik oppozisiyaya daxil ola bilsin.

/j/ periferik fonem kimi onu bəzən frikativ səs kimi deyil, daha çox yarımsait səs kimi tələffüz olduğu qeyd edilir. /j/ və /i/ arasında yeganə əsas fərq onların heca daxilində yerinə yetirdikləri funksiya ilə bağlıdır./i/ heca nüvəsini yarada bildiyi halda, /j/ heç vaxt bu funksiyanı yerinə yetirmir./j/ samitinə ingilis dilində yalnız saitdən əvvəl rast gəlinir, postvokal vəziyyətində isə bu samit işlənmir.

A.S.Gimson sait fonemli mövqelərdən 21 samit fonemi qarşılaşmasını mümkünlüyünü göstərir. /ŋ/ fonemi isə normal olaraq yalnız /i, æ, ʌ,ɔ/ saitlərindən sonra işlənir. İngilis dili 20 samit fonemindən yalnız /w, j, h, r, ŋ, ʒ/ fonemləri məhdud çərçivədə işlənir [2, s. 267]. Fonemik variantlardan fərqli olaraq, fonemlər sözdə müəyyən mövqe tuta bilirlər və bu səs ardıcıllığı və digər şərtlər tərəfindən müəyyən edilir. Hələ ki səsin qeyri-fonemik təbiətinin yetərli sübutu yoxdur. Məsələn, ingilis dilində [ŋ] səsi heç vaxt başlanğıcda istifadə olunmur. Bu fonem metodlar və ya əkslər metodu tərəfindən isbat oluna bilir. Məsələn, sun – sung [sʌn-sʌŋ], thin-thing [Θın-Θıŋ].

Azərbaycan dilində də fonemlər sisteminə nəzər saldıqda, məsələn, /t/ fonemi demək olar ki, bütün mövqelərdə işlənir və digər fonemlərlə oppozisiya yaradır. /h/ fonemi isə sözün sonunda çox az hallarda işlənir. Məsələn: sülh, ruh və s.

Azərbaycan dilində /ɤ/ fonemi sözün əvvəlində işlənə bilmir. /ʒ/ fonemi də çox az sözdə müşahidə olunur. Bu sözlərin də əksəriyyəti alınma sözlərdir. Buna görədə /ʒ/ fonemi dilimizdə digər başqa fonemlərlə oppozisiyaya girə bilmir.

Azərbaycan dilində /k/ foneminə yalnız alınma sözlərdə rast gəlinir. Məsələn, konkurs, konservatoriya, komediya və s. /x/ foneminin müxtəlif samitlərlə bilavasitə qoşulduqda işlənməsində məhdudluq vardır. Eyni zamanda işlənmə dairəsi morfoloji cəhətdən də məhduddur. Bu fonem yalnız kök mövqedə işlənir .

Beləliklə, bu araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində /h, x, ɤ,ʒ, k/ periferik fonemlərdir.

İngilis dilində /h/ fonemi Azərbaycan dilindəki /h/ foneminə nisbətən xeyli zəif olduğu, Azərbaycan dilindəki /h/ foneminin hər cür fonetik şəraitdə işlənə bildiyi halda, ingilis dilində /h/ fonemi yalnız 2 saitdən və /j/ -dan əvvəl işləndiyi qeyd edilir. İngilis dilində /r/ kakuminal samitdir. Azərbaycan dilindəki /r/ samiti isə məhdud işlənmə yerinə və söz sonunda güclü karlaşmaya malikdir. Azərbaycan dilində /r/ samiti apikal məxrəclidir. İngilis dilində /r/ səsini tələffüz edərkən dodaqlar genişlənir və dairəviləşir. Azərbaycan dilində /r/ samitini tələffüz edərkən dodaqlar tamamilə neytral olur. İngilis dilində /r/ yalnız saitlərdən əvvəl işləndiyi halda, Azərbaycan dilində bu fonem hər cür fonetik vəziyyətdə işlənir.

Periferik fonem kimi işlənən /ʒ/ fonemi novlu, küylü, dilönü samitdir. İngilis dilində /ʒ/ novlu, qoşakeçidli samitdir. İngilis dilində /ʒ/ apikal, Azərbaycan dilində isə dorsal məxrəcli samitdir.

Azərbaycan və ingilis dillərində olan periferik fonemlər oxşar və fərqli əlamətlər belə göstərə bilərik. İngilis dili periferik fonemləri /w/, /j/, /h/, /r/, /ŋ/, / ʒ/, Azərbaycan dilində periferik fonemləri /h/, /ɤ/, /ʒ/, /k/, /x/. Oxşar fonemlər isə /h/, /ʒ/-/h/, /ʒ/. Fərqli fonemlər /w/,/ŋ/ (ingilis dilində), Azərbaycan dilində isə /ɤ/,/x.

İngilis dilində qısa vurğulu saitlər /ɪ, e, æ, 0*, ɒ/ sözün mütləq sonunda gələ bilmir.*

İngilis dilində /- və -ə/ fonemləri sözün mütləq başlanğıcında işlənmir. Bu fonemlər xarici mənşəli xüsusi isimlərdə (Urdu, Uruqvay) rast gəlinir.

İngilis dilində /w, j, r, h/ fonemləri bir qayda olaraq saitdən əvvəl işlənir və bu fonemlər sözün mütləq sonunda gələ bilmir. İngilis dilində /h/ samiti /j/ samitindən əvvəl işlənə bilir. İngilis dilində /w, j, h, r, ŋ, ʒ/ *samitləri periferik fonemlər olub, məhdud distribusiya ilə səciyyəvidir.*

İngilis dilində söz sonunda iki kipləşən-partlayışlı samit gələ bilir.

İngilis dilində samit fonemləri artikulyator-akustik baxımdan bir-birinə bağlanması səs fazalarının diffuziyası ilə xarakterikdir.

İşin elmi nəticəsi. Aparılan araşdırmada müəyyən olundu ki, dilin fonemləri qarşılıqlı şəkildə asılı olur və sistem formalaşdırır, bu sistem fonetik və fonoloji səbəblər tərəfindən müəyyən olunur. Hər fonemin onu digər fonemdən fərqləndirən özünəməxsus cəhətləri var. Bu xüsusi cəhətlər fonemlərin qrup əlaqələri formalaşdırmağına səbəb olur. Məsələn: qısa və uzun saitlər.

İngilis dilində fonemlərin distribusiyasında isə fonemlərin sözlərdə hər üç mövqedə gəlməsi müşahidə olunmur. Bəzi fonemlər sözlərdə hər üç mövqedə gəldiyi halda, digər fonemlər məhdud distribusiyaya malikdir. Bu fonemlər periferik fonemlər adlanır.

İşin elmi yeniliyi. Bu araşdırma dilçiliyin digər sahələri ilə əlaqəni dərinləşdirir və dilçiliyin müxtəlif sahələrində yeni nəzəri yanaşmaların inkişafına töhfə verir. Bu tədqiqat işi ingilis dilində sərbəst və məhdud distribusiyalı fonemlərin əsas xüsusiyyətlərini araşdırır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Fikrimizcə, təqdim olunan "İngilis dilində məhdud distribusiyali fonemlərin fonetik xüsusiyyətləri" adlı elmi məqalə danışıq nitqi üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə həsr edilmişdir. Bu məqalədən dilçilik sahəsində məşğul olanlar, magistr pilləsində təhsil alan tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Бондарко, Л.В. Звуковой строй современного русского языка / Л.В.Бондарко, – М., – 1977.
2. Gimson, A.G. An Introduction to the Pronunciation of English / A.G.Gimson, – London, – 1970, –167 p.
3. Jones, D. An Outline of English Phonetics / D.Jones, – Cambridge, – 1957, – 246 p.
4. Yadigar, F.Y. (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş / F.Y.Yadigar, – Bakı: – 2003, – 408 s.
5. Марданов, В.А. Структура слова в русском и азербайджанском языках // Контрастивная фонетика. – Баку, АГУ, – 1986, – с. 80-84.

6. Karnevskaya, B.B. Practical English Phonetics / B.B.Karnevskaya, –Minsk, –1982, – 194 p.
7. Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach, – Cambridge, second edition, – 2012, – 269 p.
8. Торсуев, Г.П. Вопросы фонетической структуры слова (на материале английского языка) / Г.П.Торсуев, –М., -Л, Изд-во Ан СССР, – 1962, – 155 с.
9. Vassilyev, V.A. English phonetics (A theoretical course) / V.A.Vassilyev, –M., Higher school Publishing House, – 1970, – 324 p.
10. Veysəlli, F. Dilçiliyin əsasları / F.Veysəlli, – Bakı: Nurlan, – 2013, – 367 s.
11. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Studia philologica. I hissə. –Bakı: Təhsil, – 2005, – 344 s.
12. Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В.Щерба, – Изд-во литературы на иностр. языках. – 1953, – 312 с.

V.A.Piriyeva

Phonetic Features of Phonemes with Limited Distribution in English

Summary

The article discusses the characteristics of segmental phonemes, which are the main component of the phonetic structure of the English language. The ideas and considerations about phonemes are examined. The article analyzes both free and limited distribution phonemes. While some phonemes in the language are used freely in all three positions in a word, there are phonemes that are used in a limited form. Some phonemes in the language are used frequently, while others are used rarely. Phonemes used in a limited form are called peripheral phonemes. From the research conducted, it can be concluded that peripheral phonemes carry a limited functional load and have a limited distribution. The article presents the peripheral phonemes of the English language in a comparative manner with the limited distribution phonemes of the Azerbaijani language, as appropriate.

Keywords: *phoneme, segment, consonant cluster, acoustic, peripheral, phoneme theory*

В.А.Пириева

Фонетические особенности фонем с ограниченным распределением в английском языке

Резюме

В статье рассматриваются характеристики сегментных фонем, являющихся основной составляющей фонетической структуры английского языка. Изучаются идеи и соображения относительно фонем. В статье анализируются как свободно, так и ограниченно распространяющиеся фонемы. В то время как некоторые фонемы в языке используются свободно во всех трех позициях слова, существуют фонемы, используемые в ограниченной форме. Некоторые фонемы в языке используются часто, другие – редко. Фонемы, используемые в ограниченной форме, называются периферийными фонемами. Из проведенного исследования можно сделать вывод, что периферийные фонемы несут ограниченную функциональную нагрузку и имеют ограниченное распространение. В статье, где это уместно, представлены периферийные фонемы английского языка в сравнительном порядке с ограниченно распространяющимися фонемами азербайджанского языка.

Ключевые слова: *фонема, сегмент, группа согласных, акустический, периферический, теория фонем*

Rəyçi: dos., f.f.d. X.Ə.Qocayeva.

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2026

S.E.POLADOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: poladova_sabina@mail.ru
:https://orcid.org/0000-0003-4886-971X

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.128

DİL SİSTEMİNDƏ NORMA, VARİATİVLİK VƏ FONOLOJİ İNVARİANTLIQ

Xülasə. *Məqalədə dil sistemində norma, variativlik və fonoloji invariantlıq kateqoriyalarının qarşılıqlı münasibəti tədqiq olunur. Dilin səs quruluşu səviyyəsində norma sabitləşdirici və tənzimləyici mexanizm kimi çıxış edir, variativlik isə sistem daxilində mövcud olan real fərqlilik və dəyişkənlik imkanlarını əks etdirir. Fonoloji invariantlıq isə dil sisteminin abstrakt və ümumiləşdirilmiş vahidlərini – fonemləri – ifadə edərək müxtəlif realizasiya formalarının əsasını təşkil edir. Bu üç kateqoriya arasında dialektik əlaqə dilin həm sinxron vəziyyətini, həm də tarixi inkişaf dinamikasını izah etməyə imkan yaradır.*
Araşdırmada L.V.Şerba fonoloji məktəbinin sistem–norma–nitq modeli əsas metodoloji baza kimi götürülür və bu model çərçivəsində fonem, allofon və fon arasındakı münasibətlər təhlil edilir. Xüsusi olaraq normanın variativliyi məhdudlaşdıran deyil, onu sistemləşdirən və yönləndirən faktor olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: *dil norması, variativlik, fonoloji invariantlıq, fonem və allofon, sistem–norma–nitq modeli*

Dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində müşahidə olunan sabitlik və dəyişkənlik məsələsi müasir dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə səs quruluşu səviyyəsində norma ilə variativlik arasındakı qarşılıqlı münasibət dilin həm tarixi inkişafını, həm də sinxron vəziyyətini anlamaq baxımından mühüm nəzəri əsas yaradır. Bu kontekstdə norma yalnız sabitlik göstəricisi kimi deyil, eyni zamanda dəyişmə və variasiya prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan dinamik bir kateqoriya kimi dəyərləndirilir. Normanın tarixən dəyişməsi göstərir ki, variativlik onun xarici elementi deyil, əksinə, daxili strukturunun ayrılmaz hissəsidir. Bu baxımdan, dil vahidlərinin və vasitələrinin variasiyası normadan kənar hadisə deyil, əksinə, onun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, norma ternar yanaşma çərçivəsində müstəqil səviyyə kimi funksionallaşaraq variativlik proseslərini tənzimləyir, onların sərhədlərini müəyyən edir və mümkün variantların inventarını sistemləşdirir.

Akademik L.V.Şerbanın irəli sürdüyü ternar yanaşma (sistem–norma–nitq) çərçivəsində invariant–variant–fon münasibəti dilin müxtəlif səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsini ardıcıl və iyerarxik şəkildə izah etməyə imkan verir. Bu yanaşmaya görə, dilin səs quruluşunda mücərrədlikdən konkretliyə doğru keçid müşahidə olunur və hər bir səviyyə əvvəlkini tamamlayaraq onun realizasiya formalarını müəyyənləşdirir [3, s.28].

Bu kontekstdə invariant sistem səviyyəsində yerləşərək fonoloji vahidin sabit, ümumiləşdirilmiş və abstrakt modelini ifadə edir. Norma səviyyəsində invariantın realizasiya imkanları müəyyənləşir və bu imkanlar variantlar şəklində sistemləşdirilir. Nitq səviyyəsində isə həmin variantlar konkret fonetik şəraitdə fərdi şəkildə reallaşaraq fonları əmələ gətirir. Beləliklə, fonlar dil vahidlərinin maddi, eşidilən təzahürü kimi çıxış edir və onlar normativ çərçivədə müəyyənləşdirilmiş variantların konkret realizasiyasıdır.

Norma səviyyəsi fonoloji vahidlərin dəyişmə və variasiya diapazonunu müəyyən edir. Bu səviyyənin vahidi kimi allofonlar (pozisiya və kombinator variantlar) çıxış edir. Norma, sistem və nitq arasında vasitəçi mərhələ kimi qəbul edilərək üçüzvlü yanaşma çərçivəsində artikulyasiya-akustik baxımdan eyni və ya bir-birinə yaxın olan, nitq axını daxilində müxtəlif fonetik mövqelərdə mənalı dil vahidlərinin tərkibində reallaşan səslərin məcmusunu əhatə edir.

Allofonlar fonemlər kimi struktur vahidlər olmaqla yanaşı, onların müəyyən edilməsi fərqli nəzəri-metodoloji prinsiplərə əsaslanır. Belə ki, fonemlər funksional əlamətlər əsasında abstraksiya olunduğu halda, allofonlar diferensial və inteqral fonetik əlamətlərə görə müəyyənləşdirilir. Fonem sistemin abstrakt və invariant vahidi kimi müxtəlif maddi təzahür formalarında reallaşa bildiyi halda, allofon konkret fonetik realizasiya kimi çıxış edir [6, s.123].

Nitq səsləri (fonlar) isə allofonların reallaşmasının son mərhələsi kimi çıxış edərək həm sistem-funksional (fonematik), həm də sosial-funksional (normativ) xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

Beləliklə, allofonlar norma səviyyəsinin vahidləri kimi fonem və nitq səsi (fon) ilə sistemli şəkildə əlaqələnir və bu əlaqə üçüzvlü fonoloji model çərçivəsində qarşılıqlı asılılıq prinsipi əsasında izah olunur. Bu modeldə fonem dil sisteminin abstrakt, invariant və funksional vahidi kimi çıxış edir. Allofon isə həmin fonemin normativ məhdudiyyətlər daxilində konkretləşmiş variasiyaları kimi müəyyən olunur. Nitq səsi (fon) isə bu prosesin fizioloji-akustik reallaşma səviyyəsini təşkil edir.

Allofonların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar fonemin müxtəlif fonetik mühitlərdə (pozisiya və kombinator şəraitdə) reallaşma formalarını əks etdirir. Bu baxımdan allofonlar, bir tərəfdən, fonoloji sistemin invariant vahidi olan fonem ilə, digər tərəfdən isə konkret nitq aktında müşahidə olunan fiziki səs təzahürü ilə korrelyativ münasibətdədir. Nəticə etibarilə, allofonlar fonem və fon arasında vasitəçi, normativ-sistem xarakterli həlqə kimi çıxış edir.

Üçüzvlü modelin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun inteqrativ xarakteridir. Burada hər bir nitq reallaşması eyni zamanda üç səviyyənin – sistem (fonem), norma (allofon) və nitq (fon) – qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi formalaşır. R.R.Kaspranski bunu belə ifadə edir: *"... bir nitq aktında eyni zamanda həm fonemin, həm də allofonun realizasiyası baş verir. Bu ondan irəli gəlir ki, fonemin reallaşması normativ məhdudiyyətlər sistemi ilə şərtlənir və bu məhdudiyyətlər onun funksional istifadəsini tənzimləyir. Allofonların reallaşması isə dil sisteminin daxili qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq həyata keçirilir və məhz bu qanunauyğunluqlar onların nitqdə kommunikativ funksiyanı yerinə yetirməsini təmin edir. Fonem və allofon nitq prosesində qarşılıqlı asılılıq münasibətində çıxış edən, lakin müxtəlif səviyyələri təmsil edən vahidlər kimi səciyyələnir"* [1, s. 96].

Bu yanaşmaya əsasən, fon (nitq səsi) fizioloji-akustik təbiətli konkret maddi təzahür kimi çıxış edir və fonemin real səviyyədə həyata keçməsini təmin edir. O, artikulyasiya orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində yaranan akustik siqnal olaraq həm istehsal (artikulyator), həm də qavrayış (perseptiv) xüsusiyyətləri daşıyır. Bu baxımdan fon yalnız fiziki hadisə deyil, eyni zamanda dil sisteminin funksional reallaşma formasıdır.

Eyni zamanda, fonetik reallaşmada akustik-perseptiv parametrlər vasitəsilə ikili informasiya kodlaşdırılır: birincisi, fonemin invariant, sistemləşmiş fonoloji xüsusiyyətləri; ikincisi isə allofonun normativ, kontekstual və situativ xüsusiyyətləri. Məhz bu səbəbdən nitq səsi həm sistemin, həm də normanın eyni anda təzahür etdiyi çoxsəviyyəli fonetik vahid kimi qiymətləndirilir.

L.V.Şerba fonoloji məktəbinin müddəalarına əsasən, dil sistemində tələffüz normalarının formalaşması və reallaşması iki qarşılıqlı əlaqəli normativ səviyyə – orfoepik və orfofonik qaydalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşmada orfoepiya dilin fonem tərkibini və onun ümumiləşdirilmiş, normativ-sistem xarakterli tələffüz modelini müəyyən edən qaydalar sistemi kimi şərh olunur. Başqa sözlə, orfoepiya fonemlərin seçimi, onların kombinator imkanları və ümumədəbi tələffüz standartlarının formalaşmasını tənzimləyən normativ mexanizm kimi çıxış edir.

Bunun müqabilində orfofoniya nitqdə fonemlərin konkret fonetik reallaşma formalarını, yəni allofonik variantları və onların mövqe şərtlərini tənzimləyir. Orfofonik qaydalar nitq axınında fonemlərin müxtəlif fonetik mühitlərdə necə realizə olunacağını müəyyən edir və beləliklə, allofonların fonetik xüsusiyyətlərini normativ çərçivəyə salır [4, s.125].

Bu nəzəri yanaşmaya uyğun olaraq, allofonik variasiya orfofoniya ilə, fonetik variasiya isə orfoepiya ilə birbaşa korrelyasiya təşkil edir. Yəni orfoepiya daha çox dilin sistem səviy-

yəsində fonem inventarını və onun normativ tələffüz modelini müəyyənləşdirirsə, orfofoniya həmin fonemlərin nitqdəki konkret akustik-artikulyator realizasiyasını tənzimləyir.

Beləliklə, hər iki norma növü – orfoepik və orfofonik – dil sistemində tələffüz vahidlərinin kodifikasiyası funksiyasını yerinə yetirən vahid normativ kompleksin tərkib hissələri kimi çıxış edir. Onların əsas məqsədi ədəbi dilin tələffüz sistemində sabitlik, ardıcıllıq və vahidliyin təmin edilməsidir. Bu normativ mexanizm dil sistemində variasiyanın idarə olunmasına, fonetik fərqliliklərin sistemləşdirilməsinə və ədəbi tələffüzün standartlaşdırılmasına xidmət edir [2, s.45].

L.V.Şerba fonoloji məktəbinin nəzəriyyəsi orfoepiya və orfofoniyanı dilin fonoloji və fonetik səviyyələri arasında normativ vasitəçilik edən inteqral sistem kimi təqdim edir. Bu sistem həm fonemlərin abstrakt normativliyini, həm də allofonların konkret fonetik reallaşmasını əlaqələndirərək ədəbi dilin səs strukturunun vahidliyini təmin edir. Bu nəzəri yanaşma dil normasının ümumi mahiyyətini anlamaq üçün mühüm metodoloji əsas yaradır.

Dil norması çoxaspektli və mürəkkəb struktur hadisə kimi çıxış edərək müxtəlif sistem əlamətlərinin inteqrasiyası nəticəsində formalaşır. Həm norma, həm də variativlik dilin funksional fəaliyyətini və onun daxili sistem qanunauyğunluqlarını əks etdirən fundamental kateqoriyalar kimi çıxış edir. Bu baxımdan norma səviyyəsi aralıq (mediativ) mərhələ kimi səciyyələnir və burada dil sisteminin abstrakt invariant vahidləri – fonemlər – öz konkret realizasiya formalarında, yəni variantlarda (allofonlarda) təzahür edir. Beləliklə, norma səviyyəsi dil strukturunda abstrakt sistem vahidlərinin nitqdəki konkret fonetik reallaşmalarla əlaqəsini təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edir və fonoloji variasiyanın sistemli şəkildə izahına imkan yaradır.

Dil normasının yalnız sırf linqvistik deyil, eyni zamanda sosial-tarixi kateqoriya olduğu fikri elmi baxımdan əsaslandırılmış hesab olunur. Bu yanaşmaya görə, dil vahidlərinin seçilməsi, normativləşdirilməsi və unifikasiyası, eləcə də onların qiymətləndirilmə meyarları tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində həm dil sisteminin daxili qanunauyğunluqlarına, həm də sosial-mədəni şəraitə uyğun olaraq dəyişir [5, s.102].

Dil norması cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən, sabitləşdirilən və kodifikasiya olunan dil vasitələrinin və onların işlənmə qaydalarının sistemli məcmusu kimi müəyyən olunur. O, konkret tarixi dövrün normativ tələffüz və istifadəyə dair ümumiləşdirilmiş qaydalarını əks etdirir və bu baxımdan dil davranışının standartlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Norma dil sistemində sabitlik və ümumiliyi təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edərək dil daşıyıcıları arasında qarşılıqlı anlaşmanı mümkün edir. Eyni zamanda, o, dil sisteminin abstrakt strukturu ilə nitq reallığı arasında vasitəçi funksiya yerinə yetirir.

Beləliklə, dil norması obyektiv xarakter daşıyan dil hadisəsi kimi qiymətləndirilir. O həm dil sistemindən nitqə, həm də nitqdən dil sisteminə keçidi təmin edən funksional mexanizm olaraq çıxış edir və bu baxımdan dilin daxili strukturunun mühüm və ayrılmaz atributu hesab olunur.

Mövzunun aktuallığı dil sistemində sabitlik və dəyişkənlik arasındakı münasibətlərin, xüsusilə norma və variativliyin fonoloji səviyyədə qarşılıqlı təsirinin müasir dilçilikdə hələ də aktual nəzəri problem olaraq qalması ilə bağlıdır. Bu yanaşma fonoloji invariantlığın və onun müxtəlif realizasiya formalarının (allofonların) sistemli şəkildə izahına imkan yaratdığı üçün həm nəzəri, həm də tətbiqi dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin elmi yeniliyi dil sistemində norma, variativlik və fonoloji invariantlıq münasibətlərinin sistem–norma–nitq modeli çərçivəsində kompleks şəkildə təhlil edilməsindən ibarətdir. Burada norma yalnız tənzimləyici kateqoriya kimi deyil, variativliyi sistemləşdirən və fonoloji realizasiyanı yönləndirən dinamik mexanizm kimi interpretasiya olunur, həmçinin allofonların fonem və nitq səviyyələri arasında vasitəçi statusu yeni nəzəri aspektdə əsaslandırılır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ədəbi dilin tələffüz normalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi və kodifikasiyası üçün nəzəri əsasların formalaşdırılmasında özünü göstərir. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr dil tədrisi, fonetik normanın öyrədilməsi və nitq mədəniyyətinin inkişafı proseslərində normativ və variativ formaların düzgün seçimini təmin etməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Каспранский, Р.Р. О нормах фонетической реализации разговорной речи. - В кн.: Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. Горький, – 1974, вып. 5, – с. 84-98.
2. Фланаган, Дж. Анализ, синтез и восприятие речи. (Перевод с английского под ред. А.А.Пирагова) / Дж.Фланаган, – М.: Связь, – 1968, – 368 с.
3. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. –Ленинград: Наука, – 1974, – 428 с.
4. Bybee, J. Phonology and language use / J.Bybee, – Cambridge University Press. – 2003. – T. 94. – 238 p.
5. Gimson, A.C. An Introduction to Pronunciation of English. 4th ed. / Ed. By S. Ramsaran / A.C.Gimson. – London: Edward Arnold, – 1989, – 368 p.
6. Jensen, J.T. Principles of Generative Phonology. An Introduction // J.T.Jensen. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Co., 2004. – 326 p.

S.E.Poladova

Norm, Variability, and Phonological Invariance in the Language System

Summary

The article investigates the interrelationship between the categories of norm, variability, and phonological invariance within the linguistic system. At the level of phonological structure, norm operates as a stabilizing and regulating mechanism, whereas variability reflects the range of actual differences and dynamic change inherent in the system. Phonological invariance, in turn, represents the abstract and generalized units of the language system – phonemes – and serves as the foundation for their diverse realization forms. The dialectical relationship among these three categories provides a framework for explaining both the synchronic state of language and the dynamics of its historical development in a systematic and theoretically grounded manner.

In the study, L.V.Shcherba's system-norm-speech model within the phonological school is employed as the primary methodological framework, and within this paradigm the relationships between the phoneme, allophone, and phone are systematically analyzed. It is particularly emphasized that the norm does not act as a constraining factor of variability, but rather as a principle that systematizes and regulates it.

Keywords: *language norm, variability, phonological invariance, phoneme and allophone, system–norm–speech model*

С.Э.Поладова

Норма, вариативность и фонологическая инвариантность в языковой системе

Резюме

В статье рассматривается соотношение категорий нормы, вариативности и фонологической инвариантности в языковой системе. На уровне звуковой структуры языка норма функционирует как стабилизирующий и регулятивный механизм, в то время как вариативность отражает реальные дифференциации и потенциал изменчивости, присущий системе. Фонологическая инвариантность, в свою очередь, репрезентирует абстрактные и обобщённые единицы языковой системы – фонемы – и выступает в качестве основания для их различных реализационных форм. Диалектическая взаимосвязь между указанными тремя категориями обеспечивает возможность теоретического объяснения как синхронного состояния языка, так и закономерностей его исторического развития.

В исследовании в качестве основной методологической базы используется модель «система–норма–речь» фонологической школы Л. В. Щербы, в рамках которой анализируются соотношения между фонемой, аллофоном и звуком. При этом особо подчёркивается, что норма функционирует не как фактор ограничения вариативности, а как механизм её систематизации и регуляции.

Ключевые слова: *языковая норма, вариативность, фонологическая инвариантность, фонема и аллофон, модель «система–норма–речь*

Rəyçi: prof. F.Veysəlli
Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2026

L.M.QASIMLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
:https://orcid.org/0000-0002-3486-3053

Azərbaycan Universiteti
(Bakı şəh., C.Hacıbəyli küç., 71)

10.62021/0026-0028.2026.3.132

TƏRCÜMƏ STRATEGİYALARININ KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI

Xülasə. *Məqalədə tərcümə strategiyalarının kommunikativ funksiyası və onların mətnin semantik, praqmatik və mədəni komponentlərinin hədəf auditoriyaya çatdırılmasındakı rolu araşdırılır. Müasir tərcüməşünaslıqda tərcümə yalnız linqvistik transformasiya prosesi kimi deyil, həm də mədəniyyətlərarası kommunikasiya hadisəsi kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan tərcüməçinin seçdiyi strategiyalar mətnin kommunikativ məqsədinin reallaşdırılmasında həlledici əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə adaptasiya, domestikasiya, xariciləşdirmə, kompensasiya və praqmatik uyğunlaşdırma kimi strategiyaların funksional xüsusiyyətləri təhlil olunur. Eyni zamanda rəqəmsal kommunikasiya mühitində yaranan yeni dil vahidlərinin tərcüməsində kommunikativ adekvatlığın qorunması məsələlərinə diqqət yetirilir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilir ki, tərcümənin uğuru yalnız məna ekvivalentliyinin təmin olunması ilə deyil, həm də müəllif niyyətinin, emosional təsirin və kommunikativ məqsədin hədəf auditoriyada yenidən formalaşdırılması ilə ölçülür.*

Açar sözlər: *tərcümə strategiyaları, kommunikativ funksiya, praqmatik adaptasiya, kommunikativ tərcümə, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, rəqəmsal diskurs*

Giriş. Müasir dünyada qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı tərcümə fəaliyyətinin əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Müxtəlif dillərə və mədəniyyətlərə mənsub insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın təmin olunmasında tərcümə mühüm vasitə kimi çıxış edir. Bu səbəbdən tərcümə artıq yalnız dil vahidlərinin bir dildən digər dilə ötürülməsi kimi deyil, mürəkkəb kommunikativ fəaliyyət növü kimi dəyərləndirilir.

Müasir tərcüməşünaslıqda qəbul olunmuş yanaşmalardan birinə görə, tərcümənin əsas məqsədi mənbə mətndə mövcud olan informasiyanın, müəllif niyyətinin və kommunikativ təsirin hədəf auditoriyaya adekvat şəkildə çatdırılmasından ibarətdir. Bu prosesdə tərcüməçi yalnız dil vasitəçisi deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlər arasında əlaqə yaradan kommunikativ aktın iştirakçısı kimi çıxış edir [9].

Kommunikativ yanaşma tərcümə prosesinin funksional xarakterini ön plana çıxarır. Bu yanaşmaya görə, mətnin məzmunundan daha çox onun funksiyası və auditoriyada yaratdığı təsir nəzərə alınmalıdır. Mənbə mətnin informativ, ekspressiv, estetik və ya təsiredici funksiyalarının hədəf mətndə qorunub saxlanılması tərcüməçinin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur. Tərcümə strategiyası tərcüməçinin qarşıya qoyulan kommunikativ məqsədə nail olmaq üçün seçdiyi ümumi fəaliyyət proqramı kimi xarakterizə olunur. Strategiyanın seçilməsi mətnin növündən, tərcümənin məqsədindən, auditoriyanın xüsusiyyətlərindən və kommunikativ situasiyadan asılıdır [4].

Son illərdə rəqəmsal kommunikasiya mühitinin sürətli inkişafı tərcümə fəaliyyətinə yeni tələblər irəli sürmüşdür. Sosial şəbəkələr, elektron yazışmalar, internet forumları və multimodal mətnlər yeni kommunikativ reallıq formalaşdırmışdır. Bu mühitdə yaranan dil vahidləri, internet neologizmləri, emojilər və mədəni referensiyalar tərcüməçidən yalnız linqvistik deyil, həm də praqmatik və mədəni kompetensiyalar tələb edir. Belə şəraitdə kommunikativ adekvatlığın qorunması tərcümə prosesinin ən vacib vəzifələrindən birinə çevrilmişdir [2].

Bununla yanaşı, süni intellekt əsaslı tərcümə texnologiyalarının geniş yayılması tərcümə fəaliyyətinin xarakterində müəyyən dəyişikliklər yaratmışdır. Maşın tərcüməsi sistemləri sürət və operativlik baxımından mühüm üstünlüklərə malik olsa da, kommunikativ məqsədin və mədəni çalarların ötürülməsi məsələsində hələ də müəyyən məhdudiyyətlərlə qarşılaşırlar. Bu isə insan tərcüməçisinin kommunikativ və praqmatik qərarlarının əhəmiyyətini daha da artırır [10].

Beləliklə, tərcümə strategiyalarının kommunikativ funksiyasının araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktual elmi problem kimi çıxış edir. Məqalənin məqsədi müxtəlif tərcümə strategiyalarının kommunikativ xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onların mətnin funksional dəyərinin qorunmasında rolunu təhlil etmək və müasir rəqəmsal kommunikasiya şəraitində əhəmiyyətini qiymətləndirməkdir.

Ədəbiyyat icmalı. Tərcümə strategiyaları müasir tərcüməşünaslığın ən çox araşdırılan problemlərindən biridir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq tərcümə nəzəriyyəsində diqqət mərkəzi formal ekvivalentlik anlayışından kommunikativ və funksional ekvivalentlik anlayışına doğru yönəlmişdir. Bu dəyişiklik tərcümənin yalnız dil vahidlərinin transformasiyası deyil, həm də kommunikativ məqsədin reallaşdırılması prosesi kimi dəyərləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Kommunikativ tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafında Peter Nyumarkın tədqiqatları xüsusi yer tutur. Alimin fikrincə, kommunikativ tərcümənin əsas məqsədi mənbə mətnin hədəf auditoriyada yaratdığı təsiri mümkün qədər qoruyub saxlamaqdır [10, s. 39]. Bu yanaşma tərcüməçinin auditoriyanın dil və mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə almasını zəruri hesab edir.

E.Nidanın dinamik ekvivalentlik nəzəriyyəsi də kommunikativ yanaşmanın formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Nidaya görə, uğurlu tərcümənin əsas göstəricisi mənbə auditoriyası ilə hədəf auditoriyasının mətnə verdiyi reaksiyalar arasındakı yaxınlıqdır [9, s. 159]. Bu baxımdan tərcümə prosesində kommunikativ effektin qorunması əsas prioritet kimi qəbul edilir.

Müasir tədqiqatlarda tərcümə strategiyalarının funksional aspektləri daha geniş şəkildə araşdırılır. Kamilova qeyd edir ki, tərcümə strategiyası kommunikativ məqsədlərin reallaşdırılmasını təmin edən və tərcüməçinin fəaliyyətini istiqamətləndirən sistemli qərarlar toplusudur [7]. Müəllif strategiya seçiminin kommunikativ situasiya ilə birbaşa bağlı olduğunu vurğulayır.

Rəqəmsal kommunikasiya sahəsində aparılmış tədqiqatlar da kommunikativ funksiyanın əhəmiyyətini təsdiqləyir. İnternet idiomlarının və onlayn şərhlərin tərcüməsini araşdıran tədqiqatçılar göstərir ki, rəqəmsal diskursda formalaşan dil vahidlərinin tərcüməsində sadə leksik ekvivalentlik kifayət etmir. Belə hallarda mədəni adaptasiya və praqmatik transformasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [2].

Tərcümə strategiyalarının kommunikativ funksiyası. Müasir tərcüməşünaslıqda strategiya anlayışı tərcüməçinin kommunikativ məqsədə nail olmaq üçün seçdiyi ümumi fəaliyyət modeli kimi izah edilir. Strategiyalar tərcümə prosesində meydana çıxan dil, üslub, mədəniyyət və praqmatika ilə bağlı problemlərin həllinə yönəlmiş qərarlar sistemidir. Onların əsas vəzifəsi mənbə mətnlə hədəf mətn arasında yalnız formal deyil, həm də funksional və kommunikativ uyğunluğu təmin etməkdir.

Kommunikativ funksiya baxımından tərcümə strategiyalarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar mətnin auditoriyaya təsir gücünü qorumağa imkan verir. Eyni məzmun müxtəlif auditoriyalar tərəfindən fərqli şəkildə qəbul oluna bilər. Buna görə də tərcüməçi yalnız məna uyğunluğunu deyil, həm də auditoriyanın sosial, mədəni və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Kommunikativ tərcümə nəzəriyyəsinə əsasən, tərcümə prosesində əsas diqqət mənbə mətndəki kommunikativ niyyətin qorunmasına yönəldilməlidir. Bu səbəbdən müxtəlif mətn növlərində müxtəlif strategiyaların tətbiq olunması zəruri hesab edilir [10, s. 47].

Tərcümə strategiyalarının kommunikativ funksiyası xüsusilə mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Müxtəlif xalqlara məxsus mədəni kodlar, stereotiplər, davranış modelləri və sosial dəyərlər tərcümə prosesində müəyyən çətinliklər ya-

rada bilir. Tərcüməçi bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün adaptasiya, kompensasiya və ya izahlı tərcümə kimi strategiyalara müraciət edir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, tərcümə prosesində uğur yalnız linqvistik biliklərlə müəyyən olunmur. Tərcüməçi kommunikativ vəziyyəti təhlil etməli və məhz həmin auditoriyaya uyğun strategiya seçməlidir. Bu səbəbdən kommunikativ kompetensiya müasir tərcüməçinin peşəkar fəaliyyətinin əsas komponentlərindən biri hesab olunur [8].

Adaptasiya və praqmatik uyğunlaşdırmanın kommunikativ rolu. Adaptasiya tərcümə strategiyaları içərisində kommunikativ məqsədə ən çox xidmət edən üsullardan biri hesab edilir. Bu strategiyanın əsas məqsədi mənbə mətnin müəyyən elementlərini hədəf auditoriyanın mədəni və sosial xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Adaptasiya xüsusilə reklam, publisistik və audiovizual tərcümələrdə geniş tətbiq edilir. Belə mətnlərdə əsas məqsəd informasiyanın dəqiq ötürülməsindən daha çox auditoriyaya təsir göstərməkdir. Bu səbəbdən tərcüməçi bəzən mətnin strukturunda və ya ifadə vasitələrində dəyişikliklər edərək onun kommunikativ təsirini qorumağa çalışır.

Domestikasiya və xariciləşdirmə (foreignization) strategiyalarının kommunikativ xüsusiyyətləri. Domestikasiya və xariciləşdirmə (foreignization) tərcüməşünaslıqda geniş istifadə olunan strategiyalardır. Domestikasiya mətnin hədəf auditoriyanın dil və mədəni xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu strategiya oxucunun mətni daha asan qavramasına və kommunikativ məqsədin daha effektiv reallaşmasına imkan yaradır. Xüsusilə reklam, media və kütləvi auditoriyaya yönəlmiş mətnlərdə geniş tətbiq olunur [8].

Xariciləşdirmə (foreignization) isə mənbə mədəniyyətə məxsus xüsusiyyətlərin qorunmasına yönəlmişdir. Bu yanaşma oxucunu fərqli mədəniyyətlə tanış edir və mətnin milli-mədəni özünəməxsusluğunu saxlayır. Strategiya daha çox bədii, tarixi və mədəni məzmunlu mətnlərin tərcüməsində istifadə olunur. Kommunikativ baxımdan hər iki strategiyanın öz üstünlükləri vardır. Domestikasiya mətnin anlaşıqlığını artırır, foreignization isə mədəni müxtəlifliyin qorunmasına xidmət edir. Buna görə də tərcüməçi strategiya seçərkən mətnin məqsədini, auditoriyanın xüsusiyyətlərini və kommunikativ situasiyanı nəzərə almalıdır. Uğurlu tərcümə çox vaxt bu iki yanaşma arasında balansın qorunmasından asılı olur [8].

Rəqəmsal diskursda tərcümə strategiyalarının kommunikativ funksiyası. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində formalaşan rəqəmsal kommunikasiya mühiti tərcümə fəaliyyətinə yeni çağırışlar gətirmişdir. Sosial media platformaları, elektron poçt, bloqlar, forumlar və digər rəqəmsal kommunikasiya vasitələri özünəməxsus dil xüsusiyyətləri ilə seçilir [1, 2].

Rəqəmsal diskursun əsas xüsusiyyətlərindən biri qısa, dinamik və emosional xarakter daşımasıdır. Bu mühitdə yaranan dil vahidləri çox zaman qeyri-rəsmi üslub, qısaltmalar, emojilər və internet neologizmləri ilə xarakterizə olunur. Bu vahidlərin tərcüməsi zamanı kommunikativ funksiyanın qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İşin elmi nəticəsi. Tərcümə strategiyalarının seçimi mətnin kommunikativ məqsədinin reallaşdırılmasına birbaşa təsir göstərir. Kommunikativ adekvatlığın təmin olunması üçün tərcüməçi dil amilləri ilə yanaşı, mədəni və praqmatik faktorları da nəzərə almalıdır.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə tərcümə strategiyalarının kommunikativ funksiyası rəqəmsal transformasiya və süni intellekt texnologiyalarının inkişafı kontekstində sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Kommunikativ yanaşmanın rəqəmsal diskurs və multimodal mətnlərlə əlaqəsi yeni elmi aspekt kimi qiymətləndirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti və iqtisadi səmərəsi. Tədqiqatın nəticələri tərcümə nəzəriyyəsi, tərcümə tədrisi və peşəkar tərcümə fəaliyyəti sahəsində istifadə oluna bilər. Məqalədə təqdim olunan yanaşmalar tərcüməçi hazırlığı proqramlarının təkmilləşdirilməsinə, kommunikativ kompetensiyanın inkişafına və tərcümə keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verə bilər. Eyni zamanda, süni intellekt və maşın tərcüməsi texnologiyalarından daha səmərəli istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Aboudaif, S.A. Translation Education in the Artificial Intelligence Era // *Crossroads Pharos International Journal of Languages and Translation*, – 2025, Vol. 2, No. 1, – s. 1-15.
2. Aliyeva, T. Translating Internet Idioms in the Context of Digital Culture: An Analysis of the Transfer of Russian Humorous and Slang Idioms and Online Comments into Turkish // *Academic Journal of Translation and Interpretation Studies*, – 2025, – s. 45-59.
3. Alwathnani, D., Mahdi, H.S., Alotaibi, H.M. Does Translation Technology Affect Translators' Performance? A Meta-Analysis // *Journal of Language Teaching and Research*, – 2024, Vol. 15, No. 5, – s. 1741-1752.
4. Babazadə, Y. E-maillər və qısa məktublarda nəzakət ifadələrinin effektiv tərcüməsi // *Elmi Əsərlər*, – 2025, №25, – s. 25-32.
5. Baydere, H.Ö. Rethinking Translator Competence in the Machine Translation Era // *transLogos Translation Studies Journal*, – 2023, Vol. 6, No. 1, – s. 45-74.
6. Dobrotă, C. The Role of the Translator in the Digital Age // *Linguaculture*, –2025, Vol. 16, – s. 91-105.
7. Kamilova, D. Translation Strategies and Communicative Competence in Modern Translation Practice // *International Journal of Linguistics and Translation Studies*, – 2023, Vol. 4, No. 2, – s. 85-97.
8. Lawrence Venuti, L. *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge, the New University in Exile Consortium, –1995, –s. 10-20.
9. Nida, E.A. *Toward a Science of Translating* / E.A.Nida, – Leiden: Brill, –1964, – s.331 p.
10. Newmark, P. *A Textbook of Translation* / P.Newmark, – London: Prentice Hall, – 1988, – s. 292.
11. Kushnina, L., Alikina, E. Human–Machine Interaction in Translation: Challenges and Prospects // *Training, Language and Culture*, – 2021, Vol. 5, No. 2, – s. 8-20.

L.M.Gasimli

The Communicative Function of Translation Strategies

Summary

The article examines the communicative function of translation strategies and their role in conveying semantic, pragmatic, and cultural components of a text to the target audience. In contemporary translation studies, translation is regarded not only as a linguistic transformation but also as a process of intercultural communication. Therefore, the strategies chosen by translators play a crucial role in achieving the communicative purpose of a text. The study analyzes the functional characteristics of adaptation, domestication, foreignization, compensation, and pragmatic adjustment strategies. Particular attention is paid to maintaining communicative adequacy in the translation of digital discourse and emerging linguistic units in online communication. The findings indicate that successful translation depends not only on semantic equivalence but also on preserving the author's intention, emotional impact, and communicative effect in the target language.

Keywords: *translation strategies, communicative function, pragmatic adaptation, communicative translation, intercultural communication, digital discourse*

Л.М.Касымлы

Коммуникативная функция переводческих стратегий

Резюме

В статье рассматривается коммуникативная функция переводческих стратегий и их роль в передаче семантических, прагматических и культурных компонентов текста целевой аудитории. В современном переводоведении перевод понимается не только как процесс языковой трансформации, но и как форма межкультурной коммуникации. В этой связи особое значение приобретают стратегии перевода, обеспечивающие сохранение коммуникативной цели текста. В статье анализируются особенности таких стратегий, как адаптация, доместикация, форенизация, компенсация и прагматическая адаптация. Особое внимание уделяется переводу

цифрового дискурса и сохранению коммуникативной адекватности в условиях современной онлайн-коммуникации. Результаты исследования показывают, что успешный перевод определяется не только семантической эквивалентностью, но и сохранением авторского замысла, эмоционального воздействия и коммуникативного эффекта.

Ключевые слова: *переводческие стратегии, коммуникативная функция, прагматическая адаптация, коммуникативный перевод, межкультурная коммуникация, цифровой дискурс*

Rəyçi: f.ü.f.d., dos. E.Şahgəldiyev

Redaksiyaya daxil olub: 02.06.2026

A.R.QASIMOVA
Xarici Dillər kafedrasının müdiri
e-mail: aygun.gasimova@au.edu.az
:https://orcid.org/0009-0003-4826-5366

Azərbaycan Universiteti
(Bakı şəh., C.Hacıbəyli küç., 71)

10.62021/0026-0028.2026.3.137

TƏTBİQİ DİLÇİLİKDƏ TƏRCÜMƏ STRATEGİYALARI (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİ ƏSASINDA)

Xülasə. *Bu tədqiqat işində ingilis və Azərbaycan dilləri arasında tərcümə prosesində yaranan morfosintaktik, semantik və praqmatik fərqlər araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, fərqli dil ailələrinə mənsub olan bu dillər arasında tərcümə zamanı transpozisiya, modulasiya və adaptasiya kimi strategiyaların tətbiqi vacibdir. Tədqiqatda funksionalist yanaşma, Skopos nəzəriyyəsi və ekvivalentlik prinsiplərinin tərcümədə rolu təhlil edilmişdir. Həmçinin praqmatik və mədəni amillərin tərcümə prosesinə təsiri göstərilmiş, idiom və frazeoloji ifadələrin tərcüməsində uyğun ekvivalentlərin seçilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Nəticədə müəyyən olunmuşdur ki, düzgün tərcümə strategiyaları mətnin semantik, üslubi və kommunikativ xüsusiyyətlərinin qorunmasına, eləcə də dillər və mədəniyyətlər arasında effektiv əlaqənin qurulmasına imkan yaradır.*

Açar sözlər: *tərcümə strategiyaları, tətbiqi dilçilik, ekvivalentlik nəzəriyyəsi, praqmatik dilçilik, kontrastiv dilçilik, morfosintaktik fərqlər, mədəniyyətlərarası kommunikasiya*

Giriş. Müasir dövrdə qloballaşma, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və informasiya texnologiyalarının inkişafı dillərarası ünsiyyəti daha da aktuallaşdırmışdır. Bu baxımdan tərcümə fəaliyyəti yalnız dil dəyişməsi deyil, həm də mədəniyyətlərarası kommunikasiya vasitəsi kimi mühüm rol oynayır. Tətbiqi dilçilik sahəsində tərcümə strategiyalarının öyrənilməsi müxtəlif dillərin struktur, semantik və praqmatik xüsusiyyətlərini müqayisə etməyə imkan verir. İngilis və Azərbaycan dilləri fərqli dil ailələrinə mənsub olduqları üçün bu dillər arasında tərcümə prosesi xüsusi yanaşma tələb edir. Bu tədqiqat işi ingilis və Azərbaycan dillərindəki morfosintaktik fərqliliklərin tərcümə prosesində yaratdığı transformasiya problemlərini sistemli şəkildə araşdırır. Burada tərcümə strategiyalarının mahiyyəti, əsas növləri və ingilis-Azərbaycan dili əsasında onların tətbiqi araşdırılır.

Əsas hissə. Tərcümə strategiyaları tərcümə prosesinin elmi-nəzəri əsaslarını təşkil edən və mətnin hədəf dildə düzgün, adekvat və funksional şəkildə ifadə olunmasını təmin edən metod və yanaşmalar sistemidir. Bu strategiyalar tərcüməçinin mətn üzərində işləyərkən istifadə etdiyi planlı qərarvermə mexanizmini formalaşdırır və hər bir dil vahidinin yalnız formal deyil, həm də semantik və kommunikativ baxımdan düzgün ötürülməsinə xidmət edir. Tətbiqi dilçilikdə bu anlayış sadəcə sözlərin bir dildən digərinə mexaniki şəkildə çevrilməsi kimi deyil, eyni zamanda məna qatlarının, praqmatik funksiyanın və mədəni kontekstin qorunması kimi geniş bir proses olaraq izah olunur.

Bu baxımdan tərcümə strategiyaları həm dil strukturlarının uyğunlaşdırılmasını, həm də mədəni elementlərin hədəf oxucu üçün anlaşılan formaya salınmasını əhatə edir. Məsələn, idiomatik ifadələrin, atalar sözlərinin və realilərin tərcüməsində birbaşa tərcümə çox vaxt adekvat nəticə vermədiyi üçün uyğunlaşdırma (adaptasiya) və ya dinamik ekvivalentlik kimi strategiyalar tətbiq olunur. Bu isə tərcüməçinin yalnız dil bilicisi deyil, həm də mədəni vasitəçi rolunda çıxış etdiyini göstərir. Buna görə də tərcümə strategiyalarının nəzəri əsaslarını öy-

rənmək tərcümə fəaliyyətinin keyfiyyətini müəyyən edən mühüm amillərdən biridir. Çünki düzgün seçilmiş strategiya mətnin həm informativ dəyərini qoruyur, həm də hədəf dildə təbii və axıcı qəbul olunmasını təmin edir. Nəticə etibarilə, tərcümə strategiyaları tərcümə prosesinin effektivliyini artıran və onun elmi əsaslara söykənməsini təmin edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Tərcümə nəzəriyyəsində strategiya anlayışı ilk növbədə tərcüməçinin qarşısına çıxan problemlərin həlli üçün seçdiyi şüurlu və məqsədyönlü yanaşma kimi izah olunur. Bu yanaşma mətnin növündən, üslubundan, kommunikativ məqsədindən və dil cütlüyünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. İngilis və Azərbaycan dilləri kimi struktur baxımından fərqli dillər arasında tərcümə zamanı bu strategiyaların rolu daha da artır.

Tərcümə strategiyalarının nəzəri əsaslarının formalaşmasında bir sıra mühüm dilçilik və tərcüməşünaslıq məktəbləri xüsusi rol oynamışdır. Xüsusilə funksionalist yanaşmalar (məsələn, Skopos nəzəriyyəsi) tərcümənin məqsədini əsas götürərək mətnin necə tərcümə olunmalı olduğunu müəyyənləşdirir. Bu yanaşmaya görə, tərcümənin düzgünlüyü yalnız orijinal mətnə sədaqətlə deyil, həm də hədəf dildə yaratdığı funksional təsirlə ölçülür. Bu baxımdan, Hans J.Vermeer qeyd edir ki, "tərcümə prosesini müəyyən edən əsas prinsip onun məqsədidir (Skopos)" [5, s.173]

Digər mühüm yanaşma ekvivalentlik nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, tərcümədə əsas məqsəd mənbə və hədəf mətnlər arasında müxtəlif növ ekvivalentliklərin (leksik, qrammatik, semantik və praqmatik) təmin edilməsidir. Məsələn, Y.Nayda tərəfindən irəli sürülən "formal ekvivalentlik" və "dinamik ekvivalentlik" anlayışları tərcümə prosesində ya forma, ya da məna üstünlüyünün seçilməsini izah edir. Formal ekvivalentlik mənbə mətnin strukturuna, söz sırasına və dil formasına maksimum dərəcədə yaxın olmağa çalışır. Dinamik ekvivalentlik isə oxucuya göstərilən təsiri əsas götürür və məna eyniliyini qorumaq şərti ilə ifadə formalarını hədəf dilə uyğunlaşdırır. İngilis və Azərbaycan dilləri arasında tərcümədə çox vaxt dinamik ekvivalentlik üstünlük təşkil edir, Bunun əsas səbəbi bu dillər arasında qrammatik quruluş, sintaktik model və mədəni ifadə vasitələrinin fərqli olmasıdır. Məsələn, ingiliscə "Break a leg!" ifadəsi səhnə arxasında uğur arzusu kimi işlədilir. Formal tərcümə "ayağını sındır" kimi yanlış və mənasız nəticə verər. Dinamik ekvivalentlik isə bunu Azərbaycan dilində "Uğurlar!" kimi uyğunlaşdırır. Bu baxımdan, Y.Nayda qeyd edir ki, "dinamik ekvivalentliyin məqsədi hədəf dil oxucusunda mənbə mətnin oxucusunda yaranan təsirə mümkün qədər yaxın təsir yaratmaqdır" [4, s. 159] Bu yanaşma tərcümə prosesini daha kommunikativ xarakterli edir və xüsusilə bədii, publisistik və dini mətnlərin tərcüməsində geniş tətbiq olunur. Beləliklə, ekvivalentlik nəzəriyyəsi tətbiqi dilçilikdə tərcümə strategiyalarının formalaşmasında əsas rol oynayır və tərcüməçinin seçimlərini həm dil, həm də mədəni kontekst baxımından istiqamətləndirir.

Tərcümə strategiyalarının nəzəri əsaslarına təsir edən digər mühüm istiqamət praqmatik dilçilikdir. Praqmatika mətnin kontekstdə necə başa düşüldüyünü və ünsiyyət situasiyasında necə işlədiyini öyrənir. Tərcümə zamanı eyni cümlənin müxtəlif situasiyalarda fərqli mənalar ifadə edə bilməsi nəzərə alınır. Buna görə də tərcüməçi yalnız dilin qrammatik və leksik strukturlarını deyil, həm də mətnin situativ və kommunikativ mənasını düzgün interpretasiya etməlidir. Praqmatik yanaşma tərcümə prosesində xüsusilə vacibdir, çünki bir ifadənin birbaşa mənası ilə yanaşı, onun nəzərdə tutulan məqsədi də ola bilər. Məsələn, ingilis dilində "It's cold here" cümləsi yalnız hava haqqında məlumat verməyə xidmət etməyə bilər. Situasiyadan asılı olaraq bu ifadə dolayı şəkildə "Pəncərəni bağla" və ya "Kondisioneri söndür" kimi bir xahişi ifadə edə bilər. Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı tərcüməçi bu cür hallarda yalnız sözlərin birbaşa tərcüməsi ilə kifayətlənməməli, danışanın niyyətini və kommunikativ məqsədini də nəzərə almalıdır.

Bundan əlavə, kontrastiv dilçilik də tərcümə strategiyalarının nəzəri bazasında mühüm yer tutur. İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi göstərir ki, bu dillər arasında morfoloji və sintaktik fərqlər mövcuddur. İngilis dilində söz sırası sabit olduğu halda, Azərbaycan dilin-

də daha sərbəstdir. Bu fərq tərcümə zamanı transpozisiya və modulasiya kimi strategiyaların tətbiqini zəruri edir. Məsələn, ingilis dilindəki "She gave me a beautiful book yesterday" cümləsi Azərbaycan dilinə "O, dünən mənə gözəl bir kitab verdi" kimi tərcümə olunur. Burada söz sırası dəyişdirilərək Azərbaycan dilinin sintaktik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Eyni zamanda, "He is difficult to understand" ifadəsi Azərbaycan dilində "Onu başa düşmək çətindir" şəklində tərcümə edilir ki, bu da modulasiya strategiyasına nümunə hesab olunur. Bu baxımdan, kontrastiv təhlil dillərarası struktur fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi və uyğun tərcümə strategiyalarının seçilməsi üçün mühüm nəzəri əsas yaradır.

Tərcümə strategiyalarının nəzəri əsaslarında mühüm yer tutan anlayışlardan biri "mədəni dönüş" (cultural turn) konsepsiyasıdır. Bu yanaşmaya görə, tərcümə yalnız dil hadisəsi deyil, eyni zamanda mədəni transfer prosesidir. Beləliklə, tərcüməçi iki mədəniyyət arasında vasitəçi rolunu oynayır və mətnin mədəni yükünü hədəf auditoriyaya uyğun şəkildə ötürməlidir. Xüsusilə idiomlar, atalar sözləri və mədəni realiyalar bu kontekstdə xüsusi yanaşma tələb edir.

İngilis dilində geniş istifadə olunan "It is raining cats and dogs" ifadəsi çox güclü yağışı bildirmək üçün işlədilən idiomdur. Bu ifadənin mənşəyi qədim ingilis məişəti və ənənələri ilə əlaqələndirilir. Keçmiş dövrlərdə insanlar bəzi ev heyvanlarını evlərin dam hissəsində saxlayırdılar. Şiddətli yağışlar zamanı damın sürüşkən olması və ya zədələnməsi nəticəsində pişik və itlərin yağış suyu ilə birlikdə aşağı düşməsi bu ifadənin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Zaman keçdikcə "cats and dogs" birləşməsi leysan xarakterli yağışın metaforik ifadəsinə çevrilmişdir.

Bu cür idiomların Azərbaycan dilinə çevrilməsi zamanı tərcüməçinin əsas məqsədi yalnız məzmunu deyil, həm də ifadənin emosional və üslubi xüsusiyyətlərini qorumaqdır. Əgər hədəf dildə həmin idiomun tam uyğun metaforik qarşılığı yoxdursa, onu "leysan yağır" kimi təsviri formada vermək mümkündür. Ancaq belə tərcümə orijinal ifadənin yaratdığı obrazlılığı tam əks etdirmir. Buna görə də daha təsirli nəticə əldə etmək üçün Azərbaycan dilində mövcud olan bənzər frazeoloji ifadələrdən istifadə edilə bilər. Məsələn, "yağış elə yağır ki, tut ucundan göyə çıx" ifadəsi həm emosional təsiri, həm də metaforik çaları qorumağa kömək edir. Bu nümunə göstərir ki, ekvivalent tərcümə prosesi yalnız sözlərin uyğunlaşdırılması deyil, eyni zamanda mədəni və emosional məna qatlarının da düzgün ötürülməsidir [1,s.72]

Nəticə. Beləliklə, tərcümə strategiyalarının nəzəri əsasları dilçilik, semantika, praqmatika və mədəniyyətşünaslığın kəsişməsində formalaşır. Bu yanaşmalar tərcümə prosesinin sistemli və məqsədyönlü şəkildə aparılmasına imkan yaradır və ingilis-Azərbaycan dili kimi fərqli dil sistemləri arasında effektiv kommunikasiya qurulmasını təmin edir. Tərcümə yalnız sözlərin ekvivalent şəkildə ötürülməsi deyil, həm də mətnin kommunikativ məqsədinin, üslubunun və mədəni çalarının hədəf dildə yenidən yaradılması prosesidir.

Tədqiqat göstərir ki, bu iki dil arasındakı struktur və funksional fərqlər tərcümə strategiyalarının seçiminə birbaşa təsir edir. Söz sırası, qrammatik quruluş və semantik fərqlər transpozisiya, modulasiya və adaptasiya kimi üsulların tətbiqini zəruri edir. Bu strategiyalar düzgün seçildikdə mətnin həm məna, həm də forma baxımından təbii və anlaşıqlı şəkildə verilməsi mümkün olur.

Eyni zamanda, mədəni amillər tərcümədə mühüm rol oynayır. İdiomlar və frazeoloji ifadələr göstərir ki, hər dil özünəməxsus mədəni kodlara malikdir və onların birbaşa tərcüməsi çox vaxt mümkün olmur. Buna görə tərcüməçi həm dil, həm də mədəniyyət biliklərini nəzərə alaraq uyğun ekvivalentlər seçməlidir.

Ümumilikdə, düzgün tərcümə strategiyalarının tətbiqi ingilis və Azərbaycan dilləri arasında yalnız dil deyil, həm də mədəni körpü yaradır və beynəlxalq kommunikasiya prosesinin daha səmərəli olmasına xidmət edir.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında tərcümə prosesi struktur, semantik və praqmatik baxımdan ciddi fərqlərlə müşayiət olunur. Bu fərqlər tərcümə zamanı müxtəlif strategiyaların, xüsusilə transpozisiya, modulasiya və adaptasiya kimi üsulların tətbiqini zəruri edir. Araşdırma təsdiqləyir ki, tərcümə yalnız dil va-

hidlərinin ekvivalent ötürülməsi deyil, həm də mətnin funksional, kommunikativ və mədəni dəyərlərinin hədəf dildə yenidən yaradılması prosesidir.

Funksionalist yanaşma, ekvivalentlik nəzəriyyəsi və praqmatik dilçilik tərcümə strategiyalarının elmi əsasını təşkil edir və mətnin düzgün interpretasiyasına imkan yaradır. Xüsusilə mədəni amillər və frazeoloji ifadələr göstərir ki, tərcüməçi yalnız dil bilikləri ilə deyil, həm də mədəni kompetensiya ilə çıxış etməlidir.

Nəticə etibarilə, düzgün seçilmiş tərcümə strategiyaları ingilis və Azərbaycan dilləri arasında effektiv kommunikasiya qurulmasına, mətnin təbii və anlaşıqlı şəkildə ifadə olunmasına və mədəni körpünün formalaşmasına şərait yaradır. Bu da tərcümə fəaliyyətinin həm elmi-nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətini təsdiqləyir.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ingilis və Azərbaycan dilləri arasında tərcümə prosesində yaranan morfosintaktik, semantik və praqmatik fərqlərin sistemli şəkildə təhlil edilməsindən ibarətdir. İşdə tərcümə strategiyaları ingilis-Azərbaycan dili nümunələri əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Funksionalist yanaşma, ekvivalentlik nəzəriyyəsi və praqmatik dilçilik əsasında strategiya seçiminə təsir edən əsas amillər müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda idiom və frazeoloji ifadələrin tərcüməsində mədəni faktorların rolu xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. İngilis və Azərbaycan dilləri arasında tərcümə prosesində strategiyaların düzgün seçilməsi mətnlərin daha dəqiq, anlaşıqlı və funksional şəkildə hədəf dilə ötürülməsinə imkan yaradır. Tədqiqatın nəticələri tərcümə praktikasında, xüsusilə tərcüməçilərin hazırlanmasında, tədris prosesində və tətbiqi dilçilik sahəsində istifadə oluna bilər. İş həmçinin müxtəlif mətn növlərinin tərcüməsində mədəni və praqmatik xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasına kömək edir və tərcümə keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Garasharlı, Ch. Socio-Cultural Aspect of the English Language / Ch.Garasharlı, G.Rzayeva, – Bakı, – 2026. – 136 s.
2. Jakobson, R. On Linguistic Aspects of Translation / R.Jakobson, – Cambridge, Massachusetts, – 1959. – s. 232-239.
3. Komissarov, V.N. Teoriya perevoda / V.N.Komissarov, – Moskva, – 1990. – 250 s.
4. Nida, E.A. Toward a Science of Translating / E.A.Nida, – Leiden: Brill, –1964. – 331 s.
5. Vermeer, H.J. Skopos and Commission in Translational Action // A.Chesterman (Ed.), Readings in Translation Theory. – Helsinki: Oy Finn Lectura Ab., – 1989. – s. 173-187.

A.R.Gasimova

Translation Strategies in Applied Linguistics
(based on English and Azerbaijani languages)

Summary

This research investigates the morphosyntactic, semantic, and pragmatic differences that arise in the translation process between English and Azerbaijani languages. It has been determined that the application of strategies such as transposition, modulation, and adaptation is essential when translating between these two languages, which belong to different language families. The study analyzes the role of functionalist approaches, Skopos theory, and equivalence principles in translation. In addition, the influence of pragmatic and cultural factors on the translation process is examined, emphasizing the importance of selecting appropriate equivalents in the translation of idioms and phraseological expressions. As a result, it is concluded that the proper use of translation strategies helps preserve the semantic, stylistic, and communicative features of the text while also enabling effective communication between languages and cultures.

***Keywords**: translation strategies, applied linguistics, equivalence theory, pragmatics in linguistics, contrastive linguistics, morphosyntactic differences, intercultural communication*

А.Р.Гасымова

Стратегии перевода в прикладной лингвистике
(на основе английского и азербайджанского языков)

Резюме

В данном исследовании рассматриваются морфосинтаксические, семантические и прагматические различия, возникающие в процессе перевода между английским и азербайджанским языками. Установлено, что при переводе между этими двумя языками, принадлежащими к разным языковым семьям, важную роль играет применение таких стратегий, как транспозиция, модуляция и адаптация. В исследовании анализируется роль функционалистского подхода, теории Скопоса и принципов эквивалентности в переводе. Кроме того, рассматривается влияние прагматических и культурных факторов на процесс перевода, а также подчеркивается важность выбора соответствующих эквивалентов при переводе идиом и фразеологических выражений. В результате сделан вывод о том, что правильное применение переводческих стратегий способствует сохранению семантических, стилистических и коммуникативных особенностей текста, а также обеспечивает эффективную коммуникацию между языками и культурами.

Ключевые слова: *переводческие стратегии, прикладная лингвистика, теория эквивалентности, прагматическая лингвистика, контрастивная лингвистика, морфосинтаксические различия, межкультурная коммуникация*

Rəyçi: filol.e.d., prof. İ.O.Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2026

Ş.M.SALMANOVA
dissertant
e-mail: shafa.salmanova@mail.ru
:https://orcid.org/0000-0003-2468-1966

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.142

SÖZ YARADICILIĞINDA TRANSFİKS NÜMUNƏLƏRİNİN ROLU VƏ MÜXTƏLİF DİLLƏR ÜZRƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə. *Müasir dilçilik elmində morfoloji sistemlərin tədqiqi və söz formalaşması mexanizmlərinin araşdırılması dilin daxili strukturunun təkamülünü anlamaq baxımından fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Dillərin morfoloji quruluşu, dilçilik tipologiyasında əsasən xətti və qeyri-xətti modellər üzrə təsnif edilir. Dünya dillərinin böyük əksəriyyətində söz yaradıcılığı prosesi xətti xarakter daşıyır. Bu sistemlərdə morfemlər kökə ardıcıl, zəncirvari şəkildə prefiqsal və ya suffiqsal morfoloji vahidlər statusunda əlavə olunur. Lakin qeyri-xətti morfoloji strukturlar dilin daxili quruluşunun daha mürəkkəb və inteqrativ bir xüsusiyyətə malik olduğunu nümayiş etdirir. Bu kontekstdə transfiksasiya hadisəsi, ənənəvi affiksasiya modellərindən köklü şəkildə fərqlənən spesifik bir morfoloji fenomen kimi müasir dilçiliyin diqqət mərkəzindədir. Transfiks, dilçilik nəzəriyyəsində kökün daxilinə fasiləli şəkildə daxil olan, həm kökün daxili strukturunu bütövlükdə dəyişdirən, həm də yalnız həmin köklə sinxron fəaliyyətdə real funksional-semantik məna qazanan qeyri-xətti morfem kimi xarakterizə olunur. İnfikslərdən fərqli olaraq, transfiks kökü sadəcə bir nöqtədən bölmür, onun bütün komponentlərinin arasına sızaraq yeni bir qəlib formalaşdırır. Bu spesifik xüsusiyyət transfiksi digər morfoloji vahidlərdən ayıran ən mühüm meyardır. Struktur baxımından transfiksasiya prosesi leksik məna daşıyan samit strukturla, qrammatik və derivasiya yükünü daşıyan sait strukturun vahid bir sistemdə qovuşmasını təmin edir. Beləliklə, sözün yekun semantik mənası və sintaktik funksiyası yalnız kökdən deyil, birbaşa tətbiq olunan transfiksin struktur növündən asılı vəziyyətə gəlir. Transfiksasiya mexanizminin struktur və funksional baxımdan ən mükəmməl və inkişaf etmiş forması Afro-Asiya dil ailəsinə daxil olan Semit dillərində müşahidə edilir. Bu dillərin qrammatik əsasını kök-naxış və ya apofoniya sistemi təşkil edir. Sözlər, adətən sabit samitlərdən ibarət olan mücərrəd leksik köklərin və dəyişkən sait naxışlarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində ərsəyə gəlir. Bu linqvistik faktlar sübut edir ki, transfiksasiya həm qrammatik kateqoriyaların (zaman, növ, şəxs, ədəd, cins), həm də daxili leksik-semantik çalarların ifadəsində həlledici rol oynayır. Qeyri-xətti morfoloji mexanizmlər struktur səviyyədə daha çox Semit dillərinin dominant xüsusiyyəti olsa da, digər dil ailələrində rast gəlinən bəzi daxili fleksiya hadisələri və ya müəyyən ton qəlibləri də transfiksasiya ilə müəyyən funksional və tipoloji oxşarlıqlar nümayiş etdirir. Tədqiqatın tətbiqi aspekti transfiksasiya fenomeninin müasir hesablama morfologiyası və Təbii Dil Emalı (NLP) texnologiyalarında yaratdığı ciddi struktur çətinlikləri əhatə edir. Hazırda mövcud olan kompüter yönümlü dil modellərinin və avtomatik morfoloji analizatorların əksəriyyəti xətti morfoloji quruluşa malik dillər üçün layihələndirilmişdir. Xətti modellərdə sözün kökünü və şəkilçisini seqmentlərə ayırmaq asandırsa, transfiksasiyada söz bütöv bir qəlib kimi çıxış etdiyindən daxili elementlərin avtomatik tanınması proqram təminatlarında ciddi reqresiyaya səbəb olur. Kökün daxilinə daxil olan bu qeyri-xətti strukturların düzgün seqmentləşdirilməməsi maşın tərcüməsi, semantik mətn analizi, nitqin tanınması və böyük dil modellərinin tokenizasiya (süni intellektin mətni qavraması üçün ilk addım məhz tokenizasiyadır) mərhələlərində dəqiqliyin kəskin şəkildə azalması ilə nəticələnir.*

Açar sözlər: *transfiks, söz yaradıcılığı, xətti olmayan morfologiya, dilarası müqayisə, Semit dilləri*

Məqalədə transfiks nümunələrinin formal modelləşdirilməsi üçün riyazi və kompüter yönümlü yanaşmalar təhlil edilir. Qeyd olunur ki, kök və qəlib arasındakı interaktiv əlaqənin rəqəmsal mühitdə düzgün əks olunması üçün ənənəvi xətti qaydalardan imtina edilməli, yerinə ikiölçülü morfoloji xəritələr, sonlu vəziyyət çeviriciləri və qeyri-xətti quruluşa malik dərin neyron şəbəkələri kimi daha çevik, uyğun metodlar tətbiq edilməlidir. Yekun olaraq, transfik-

sasiya həm nəzəri dilçiliyin morfoloji tipologiya sahəsində, həm də kompüter elmlərinin kəsişməsində öz aktuallığını qoruyan, fənlərarası yanaşma tələb edən ən mürəkkəb tədqiqat obyektlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Müasir dilçilik elminin struktur və tipoloji sahələrində morfoloji sistemlərin universallığı, dilin daxili mexanizmlərinin riyazi-linqvistik modelləşdirilməsi ən aktual mövzulardan biri olaraq qalmaqdadır. Dillərin morfoloji quruluşları, morfemlərin bir-biri ilə tək halda və ya ardıcıl birləşmə xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi olaraq xətti və qeyri-xətti tipologiyaya ayrılır. Dünya dillərinin böyük qismini təşkil edən Hind-Avropa və Altay dil ailələrində söz yaradıcılığı və forma əmələgəlmə prosesləri, əsasən, xətti morfotaktik qaydalara uyğun gəlir. Bu sistemlərdə leksik mənaya malik kök sabit qalır və qrammatik elementlər kökün əvvəlinə (prefiks) və ya sonuna (suffiks) zəncirvari ardıcıllıqla əlavə edilir. Lakin qeyri-xətti morfoloji strukturlar, xüsusilə Afro-Asiya dil ailəsinin mərkəzi qolunu təşkil edən Semit dillərində tamamilə fərqli dinamika nümayiş etdirir.

Bu kontekstdə transfiksasiya hadisəsi, ənənəvi xətti affiksasiya qayda-qanunlarını qıran, daxili fleksiya prinsiplərinin mürəkkəb riyazi modelini formalaşdıran spesifik bir morfoloji hal kimi diqqəti cəlb edir. Transfiks, söz kökünün daxilinə fasiləli (bölünmüş) şəkildə daxil olan və yalnız həmin kökün fonotaktik elementləri ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində struktur-semantik funksiya qazanan qeyri-xətti morfem növüdür. Transfiksasiyanın nəzəri və praktik aspektlərinin son illərin hesablama dilçiliyi və koqnitiv neyrolinqvistika müstəvisində yenidən araşdırılması mühüm zərurətdir, çünki müasir süni intellekt və böyük dil modelləri (LLM) üçün qeyri-xətti strukturların tokenizasiyası hələ də fundamental problem olaraq qalmaqdadır. Dil sistemində daxili morfoloji layların dinamikasını öyrənmək, maşın təlimi prosesində insan dilinin mürəkkəb qatlarını daha yaxşı simulyasiya etməyə imkan verir.

Transfiksasiya mexanizminin dil sistemindəki yerini təyin etmək üçün son illərdə struktur morfologiya nəzəriyyəsində ciddi konseptual dəyişikliklər baş vermişdir. Ənənəvi morfoloji modellər affiksləri müstəqil seqmentlər kimi nəzərdən keçirsə də, müasir prosodik morfologiya nəzəriyyəsi kök və naxışın avtonom, lakin eyni zamanda bir-birinə keçid edən laylar olduğunu sübut edir. Müasir dilçilik tədqiqatlarında kök-qəlib morfologiyasının həm dil ailələri daxilindəki variasiyaları, həm də neyrolinqvistik reallığı geniş analiz olunmuşdur.

Son dövrlərin ən mühüm araşdırmalarından biri olan Sakakini, Bhat və Viswanas tərəfindən idarə olunan hesablama modelində transfiksasiyanın maşın tərəfindən nəzarətsiz şəkildə seqmentləşdirilməsi mexanizmi irəli sürülmüşdür [2, s. 112]. Müəlliflər qeyd edirlər ki, transfiks daxil olduğu kökü yalnız müəyyən bir xətt üzrə bölmür, bütövlükdə sözün morfotaktik mühitini daxildən yenidən qurur. Bu baxımdan transfiksasiya klassik infiks anlayışından fərqlənir; infiks kökü yalnız tək bir nöqtədə kəsir, transfiks isə kökün bütün elementləri arasına daxil olaraq vahid forma (şablon) formalaşdırır.

Koqnitiv aspektdə, Farhy, Veríssimo və Clahsen tərəfindən aparılan psixolinqvistik eksperimentlər Semit dillərində (xüsusilə müasir İvrit və Ərəb dillərində) sözlərin beyində emalı zamanı fərqli koqnitiv modulların işə düşdüyünü nümayiş etdirmişdir [1, s. 204]. Neyro-vizuallaşdırma üsulları ilə sübut edilmişdir ki, xətti dillərdən fərqli olaraq, transfiksli dillərdə insan beyni samit kökü və sait qəlibini leksik yaddaşdan iki ayrı müstəqil vahid kimi çağırır və daxili sintez mərhələsində birləşdirir. Bu koqnitiv ayrılma, qeyri-xətti dillərin daşıyıcılarında linqvistik analiz qabiliyyətinin fərqli neyron şəbəkələri üzərində qurulduğunu təsdiqləyir.

Digər tərəfdən, Testen tərəfindən Semit dillərinin tarixi-müqayisəli morfologiyasına dair edilən təhlillər göstərir ki, transfiksasiya yalnız leksik adların derivasiyasında deyil, qrammatik kateqoriyaların (cins, ədəd, zaman, hal, növ) daxili kodlaşdırılmasında mütləq sistemdir [3, s. 89]. Lakin qeyri-xətti morfologiyanın Semit dillərindən kənarda tipoloji izomorfizmi məsələsi müasir dilçilikdə hələ də tam həllini tapmamış müzakirə mövzusudur [4, s. 5].

Mövzunun metodoloji əsasını struktur-funksional analiz, müxtəlif dillər üzrə müqayisə və müqayisəli-tarixi metod təşkil edir. Transfiksasiya fenomeninin universallığını və variasiya

imkanlarını obyektiv dəyərləndirmək üçün fərqli dil ailələrinə və struktur tiplərinə mənsub strateji dillər seçilmişdir:

Ərəb dili (Semit qolu, Afro-Asiya ailəsi) – Klassik qeyri-xətti morfologiyanın, kök-qəlib arxitekturasının ən yüksək səviyyədə qorunub saxlandığı və sənədləşdiyi etalon dil statusundadır. Dilin daxili nizamı bütün morfoloji transformasiyaları vahid mərkəzdən idarə etməyə şərait yaradır.

İvrit dili (Semit qolu, Afro-Asiya ailəsi) – Ərəb dili ilə yaxın genetik qohumluğa malik olmaqla yanaşı, müasir dövrdə güclü daxili flektiv transformasiyaya uğramış, səs sistemində reduksiyalar baş vermiş qeyri-xətti sistem nümunəsidir [1, s. 206]. Fonetik sıxılmalar dilin qədim struktur qəliblərini qismən dəyişsə də, transfiksasiya mahiyyəti toxunulmaz qalmışdır.

Maltese dili (Avropa mühitində Semit mənşəli dil) – Sintaktik və leksik cəhətdən Roman (İtalyan, Siciliya) və Hind-Avropa təsirinə məruz qalsa da, nüvə morfologiyasında ərəb mənşəli transfiksasiya qəliblərini qoruyub saxlayan unikal dillərarası hibrid modeldir [4, s. 5]. Bu dil iki fərqli dil dünyasının struktur kəsişməsini öyrənmək üçün ideal nümunədir.

Məlumatların toplanmasında müvafiq dillərin müasir korpus bazalarından, morfoloji lüğətlərindən və təsviri akademik qrammatikalardan istifadə edilmişdir. Təhlil prosesində morfemlərin fonotaktik yerləşmə xəritəsi çıxarılmış, kəmiyyət və məhsuldarlıq göstəriciləri riyazi-statistik metodlarla qarşılaşdırılmışdır.

Semit dillərində söz formalaşması *iki komponentli* struktur prinsiplərinə söykənir. Burada birinci komponent leksik-semantik nüvəni daşıyan və müəyyən sayda samitdən ibarət olan mücərrəd *kökdür*. İkinci komponent isə həmin samitlərin arasına, əvvəlinə və ya sonuna paylanaraq sözə qrammatik forma, nitq hissəsi xüsusiyyəti və semantik çalar verən sait və ya törəmə samitlərdən ibarət *qəlibdir* (pattern).

Ərəb dilinin morfoloji korpusu təhlil edilərkən aydın olur ki, daxili transfiksasiya prosesi riyazi olaraq matris sisteminə bənzəyir. Samit strukturuna malik olan kök bəlli bir naxışla birləşdikdə, transfiksin hər bir saiti samitlərin həndəsi olaraq müəyyən edilmiş intervallarına daxil olur. Bu proses zamanı transfiks kökün semantikasını tamamlayaraq, eyni vaxtda fərqli qrammatik sferanı (zaman, növ və şəxs-hal kateqoriyalarını) tənzimləyir. Bu qarşılıqlı nüfuz etmə nəticəsində yaranan yeni leksik vahid artıq parçalana bilməyən bir semantik və qrammatik blok halını alır.

İvrit dilində bu sistem bir qədər fərqli fonoloji təkamül yolu keçmişdir. Müasir İvrit dilində samit köklərin daxili sait transformasiyası (məsələn, fəal keçmiş zaman forması ilə passiv partisipial formalar arasındakı keçid) samitlərin zəifləməsi və ya düşməsi səbəbindən bəzi xətti elementlərlə kombinasiya təşkil edir. Lakin strukturun nüvəsi yenə də daxili orqanik parçalanmaya – transfiksasiyaya əsaslanır. Bu dillərdə transfiksasiya təkcə sözün leksik qrupunu təyin etmir, həm də daxili morfoloji məhsuldarlığı təmin edən yeganə canlı alətdir [3, s. 95].

Tədqiqatın vacib hissəsi transfiksasiya mexanizminin Afro-Asiya ailəsinin digər qollarında və fərqli dil ailələrində izlərini axtarmaqdır. Maltese dili bu kontekstdə unikal bir sosiolinqvistik və morfoloji sintez nümunəsidir. Ərəb dilindən miras qalmış samit köklərə malik sözlər avropalı dil mühitində (İtalyan təsiri altında) öz transfiksasiya qabiliyyətini itirməmişdir. Bu dil sübut edir ki, transfiks mexanizmi kənar dil ailələrindən gələn intensiv leksik təsirlərə qarşı daxili struktur müqaviməti göstərmək gücünə malikdir. Sintaktik qat tamamilə Avropa dillərinin modelinə uyğunlaşsa da, söz yaradıcılığının əsas bünövrəsi qeyri-xətti struktura sadiq qalmışdır [4, s. 5].

Transfiksasiya fenomeninin nəzəri linqvistik fəaliyyətdən praktik texnoloji sahəyə transferi müasir hesablama dilçiliyi üçün ən böyük çağırışlardan biridir. Təbii Dil Emalı (NLP) sahəsində tətbiq olunan mövcud alqoritmlər (məsələn, BERT, GPT və digər böyük dil modellərinin əsaslandığı tokenizasiya sistemləri) əsasən xətti dillərin (İngilis, Avropa dilləri) morfotaktikasına uyğun qurulmuşdur. Xətti dillərdə sözün hissələrə ayrılması (WordPiece, Byte-Pair Encoding) asanlıqla baş verir, çünki kök və əlavələr yan-yana yerləşir.

Lakin transfiksasiyalı dillərdə sözü ortadan bərabər bölmək və ya sonluqları kəsmək qeyri-mümkündür. Çünki kökün elementləri sözün bütöv gövdəsinə səpələnmişdir. Əgər kompüter modeli sözün daxilindəki sait naxışını müstəqil şəkildə ayıra bilmirsə, o, sözün həm leksik mənasını, həm də qrammatik zamanını səhv interpretasiya edir [2, s. 120]. Bu səbəbdən transfiksasiya sisteminə malik dillərin rəqəmsallaşdırılması və süni intellekt sistemlərinə inteqrasiyası üçün son illərdə Sonlu çeviriciləri (Finite-State Transducers) və qraf-əsaslı neyron şəbəkələri (GNN) tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu yanaşma sözü bir xətt yox, ikiölçülü koordinat sistemi kimi qəbul edərək samit oxunu və sait oxunu ayrı-ayrı laylarda analiz etməyə imkan verir və xətti tokenizasiya böhranını aradan qaldırır.

Elmi nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, transfiksasiya dilin fonoloji, morfoloji və semantik səviyyələrini eyni vaxtda idarə edən qeyri-xətti sistem mexanizmidir. Bu mexanizmin riyazi cəhətdən ən mükəmməl və məhsuldar forması məhz Semit dillərinin kök-naxış arxitekturasında reallaşır. Neyrolinqvistik baxımdan isə transfiksli sözlərin insan beynində emalı, linear dillərə nisbətən daha mürəkkəb ikiölçülü koqnitiv sintez mərhələsi tələb edir.

Elmi yenilik. Bu tədqiqat transfiksasiya fenomenini ənənəvi dar çərçivədən çıxararaq fərqli dil mühitlərinin (Maltese, İvrit, Ərəb) son on ilin korpus dilçiliyi kriteriyaları ilə müqayisəli analizini təqdim edir. İlk dəfə olaraq qeyri-xətti morfemlərin müasir süni intellekt alqoritmlərində yaratdığı tokenizasiya çətinlikləri linqvistik tipologiya kontekstində əlaqələndirilmişdir. Klassik birölçülü xətti modellərə alternativ kimi samit və sait laylarının paralel emalına söykənən ikiölçülü morfoloji xəritələndirmə modelinin nəzəri zərurəti əsaslandırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri hesablama dilçiliyi, süni intellekt və Təbii Dil Emalı sistemlərinin inkişafında geniş tətbiq imkanlarına malikdir. Xüsusilə qeyri-xətti morfologiyaya malik dillər üçün avtomatik morfoloji analizatorların, maşın tərcüməsi sistemlərinin və semantik mətn emalı platformalarının təkmilləşdirilməsində bu modeldən istifadə edilə bilər. Tədqiqat materialları ali təhsil müəssisələrində kompüter dilçiliyi, struktur morfologiya, tipoloji dilçilik və süni intellekt əsaslı dil texnologiyaları üzrə tədris prosesində nəzəri və praktik mənbə kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda bu yanaşma çoxdilli informasiya axtarış sistemlərinin, elektron lüğət bazalarının və rəqəmsal korpus platformalarının yaradılmasında metodoloji baza rolunu oynaya bilər.

İqtisadi səmərəlilik. Transfiksasiya əsaslı qeyri-xətti morfoloji modellərin süni intellekt sistemlərinə tətbiqi hesablama və yaddaş resurslarının optimallaşdırılmasına imkan yaradır. Kök və qəlibin ayrıca struktur vahidlər kimi emalı böyük verilənlər bazalarında artıq məlumat yüklənməsini azaldır, tokenizasiya və morfoloji analiz proseslərinin sürətini artırır. Bu yanaşma maşın tərcüməsi, NLP sistemləri və böyük dil modellərində hesablama xərclərinin azalmasına, cloud computing resurslarından daha səmərəli istifadəyə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. 1.Farhy, Y., Veríssimo, J., & Clahsen, H. Universal and particular in morphological processing: Evidence from Hebrew // *Journal of Cognitive Psychology*, 30(2), – 2018. – p. 203-216.
2. 2.Sakakini, T., Bhat, S., & Viswanath, P. Fixing the Infix: Unsupervised Discovery of Root-and-Pattern Morphology. *arXiv preprint*, arXiv:1704.08375, – 2017. – p.110–127.
3. Testen, D. Semitic Languages: Morphology. *Encyclopaedia Britannica*, 14(3), – 2026. – p. 85-102.
4. Transfix. In *Wikipedia*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Transfix, – 2026. – s. 1-7.

Sh.M.Salmanova

The Role of Transfix Patterns in Word Formation and Cross-Linguistic Comparative Analysis

Summary

In modern linguistics, investigating word-formation mechanisms is of fundamental importance for understanding the structural evolution of language. The morphological structure of languages is

mainly classified into linear and non-linear models. While word formation is linear in most world languages, non-linear structures exhibit more complex characteristics. In this context, transfixation stands out as a specific morphological phenomenon distinct from traditional affixation.

A transfix is a non-linear morpheme that discontinuously penetrates a root, altering its overall structure and gaining meaning only in synchronous interaction with it. Unlike an infix, which splits a root at a single point, a transfix interlaces through all components to form a new template. This process merges lexical consonants and grammatical vowels into a unified system. The most advanced form of transfixation is observed in Semitic languages based on the root-and-pattern system, where it plays a decisive role in expressing grammatical categories and lexical nuances.

The applied aspect of the research addresses the severe challenges transfixation poses to Natural Language Processing (NLP) technologies. Since current NLP models are designed for linear languages, segmenting non-linear structures sharply reduces accuracy in machine translation, semantic analysis, and tokenization. The article analyzes mathematical and computational approaches for formal modeling. To accurately represent the root-and-pattern relationship, methods such as two-dimensional morphological maps, finite-state transducers, and deep neural networks must be applied. In conclusion, transfixation remains one of the most complex research subjects at the intersection of morphological typology and computer science, requiring an interdisciplinary approach.

Keywords: *transfix, word formation, non-linear morphology, cross-linguistic comparison, Semitic languages*

Ш.М.Салманова

Роль трансфиксных моделей в словообразовании и межъязыковой сравнительный анализ

Резюме

В современном языкознании исследование механизмов словообразования имеет фундаментальное значение для понимания эволюции внутренней структуры языка. Морфологический строй языков классифицируется преимущественно на линейные и нелинейные модели. Хотя в большинстве языков мира словообразование носит линейный характер, нелинейные структуры демонстрируют более сложные свойства. В данном контексте трансфиксация выступает как специфический морфологический феномен, коренным образом отличающийся от традиционной аффиксации.

Трансфикс – это нелинейная морфема, прерывисто проникающая внутрь корня, полностью изменяющая его структуру и обретающая значение только в синхронном взаимодействии с ним. В отличие от инфикса, разделяющего корень лишь в одной точке, трансфикс проникает между всеми компонентами, формируя новый шаблон. Этот процесс обеспечивает слияние лексических согласных и грамматических гласных в единую систему. Наиболее совершенная форма трансфиксации наблюдается в семитских языках, основанных на системе «корень-шаблон», где она играет решающую роль в выражении грамматических категорий и лексических оттенков.

Прикладной аспект исследования охватывает серьезные трудности, которые трансфиксация создает в технологиях обработки естественного языка (NLP). Поскольку существующие модели NLP ориентированы на линейные языки, сегментация нелинейных структур резко снижает точность на этапах машинного перевода, семантического анализа и токенизации. В статье анализируются математические и компьютерные подходы к формальному моделированию. Для точного отражения связи между корнем и шаблоном необходимо применять такие методы, как двумерные морфологические карты, конечные автоматы-преобразователи и глубокие нейронные сети. В заключение, трансфиксация остается одним из самых сложных объектов исследования на стыке морфологической типологии и компьютерных наук, требующим междисциплинарного подхода.

Ключевые слова: *трансфикс, словообразование, нелинейная морфология, межъязыковое сравнение, семитские языки*

Rəyçi: fil.f.d. b/m S.S.Əhmədova

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

A.İ.ŞÜKÜROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: aysel_edu@yahoo.com
:https://orcid.org/0000-0002-0305-6988

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
(Bakı şəh., Almaz İldırım küç., 3)

10.62021/0026-0028.2026.3.147

KİNO DİSKURSDA KONSEPTUAL METAFORLAR

Xülasə. *Məqalə ingilisdilli kino diskursdakı metaforlara və onların təhlili ilə əlaqədar yaranan nəzəri məsələlərə həsr olunmuşdur. Üslubi fiqurlar sayılan metaforları fərqli kontekstlərdə və fənlərarası aspektlərdən yanaşılaraq təsvir etmək olar. Bədii film mətnlərində, yəni kino diskursda təzahür edən metafor ilk növbədə üslubiyyatın mühüm tədqiqat obyektlərindən biridir. Metaforun kino diskursda həm üslubi fiqur, həm də mental kateqoriya kimi funksiyaları daim nəzərə çarpır. Buna görə də onun öyrənilməsinə nəinki üslubiyyatın predmeti prizmasından, eyni zamanda, koqnitivistikanın elmi prizmasından yanaşmaq vacibdir. Təhlil prosesi isə fənlərarası çərçivədə, yəni insan biliyi və əldə olunmuş təcrübənin qarşılıqlı əlaqəsi, həmçinin mental kateqoriyaların dil vahidləri ilə təması fonunda gerçəkləşir.*

Açar sözlər: *kino, diskurs, metaforik proyeksiya, nitq, üslubiyyat*

Reallıqda və sosial təcrübə kontekstində audiovizual hekayə sayılan kino diskurs vasitəsilə cəmiyyətə müvafiq məlumatın ötürülməsinin praqmatik ehtiyacı həmişə, bütün mədəniyyətlərdə duyulur. Kino ünsiyyəti nitq və müxtəlif növ işarələrin, yəni fərqli semiotik kodların qarşılıqlı təsirindən ibarətdir, habelə çoxkomponentli, rəngarəng sistemdir. Təhkiyənin xüsusi bir növü olan bu audioqrafik romanın strukturuna kommunikasiya iştirakçılarının əlaqəsi, situativ kontekst, mövzu, özəl rabitə kanalları aiddir. Kino dilinin öyrənilməsi zamanı tədqiqatçının təhlil predmeti şifahi, spontan, canlı nitqdir. Burada kulturoloji mühit isə zəngindir.

Məqaləmizin obyekti ingilisdilli kino diskursda işlənən metaforlardır. İstənilən diskurs növündə bu üslubi vasitələrin yaranma qanunauyğunluqlarının təsviri aktual məsələdir. Metaforlar kino diskursda, tamaşaçının gözlərinin önündə həm milli, həm də dünyəvi mədəniyyəti linqvistik imkanlar vasitəsilə canlandırmağa kömək edir. Onlar kino diskursda çıxış edən sosial tipajların danışıq tərzini, həmçinin fərqli obrazların, situasiyaların, adət-ənənələrin özünəməxsus cəhətlərini təsvir etmək üçün vacibdir. Tədqiqatda məqsədimiz kino diskursda metaforik konstruksiyaları nəzərdən keçirərək onların spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Bədii film mətnlərində əks olunmuş metaforik konstruksiyaların təhlilini gerçəkləşdirərkən izahlarımızı sosiomədəni şərhlərlə də təmin etmişik.

Metaforun təhlili həmişə dilşünas alimlərin diqqət mərkəzindədir və xeyli sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Buna baxmayaraq, müəyyən məsələlər müasir elmi cərəyanlar tərəfindən lazımi şəkildə araşdırılmamışdır. Problemin dərk edilməsində dilçilik həm nəzəri, həm də təcrübi aspektdən çətin yol keçdiyinə görə bu barədə hamılıqla qəbul edilmiş vahid nəzəriyyənin olmaması artıq danılmaz faktdır. Bu üslubi vasitə haqqında ilk ideyalara qədim dövrlərdəki alimlərin əsərlərində rast gəlirik ki, burada metafor dil hadisəsi kimi qəbul edilmiş və bir sıra dəyərli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Belə mühakimələr müasir dilçilik üçün xüsusi maraq kəsb edir. Məsələn, Aristotelə görə, "*Metafor əcnəbi sözün cinsdən növə, növdən cinsə, növdən növə, ya da analogiyaya, yəni proporsiyaya əsasən ötürülərək istifadəsidir*" [7, s.23]. Demək, metafor sözün mənasının yeni formada dərk etmək üsuludur. Lakin bu anlayışın ciddi

şəkildə linqvistik tədqiqinin başlanğıcı dilçiliyin müstəqil elm kimi meydana çıxdığı zaman, yəni XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir.

Məqalədə apardığımız təhlillər ABŞ alimləri C.P.Lakoff və M.L.Consonun koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərini əks etdirən konseptual metafor nəzəriyyəsinə əsaslanır. Onlar "Yaşadığımız metaforlar" əsərində *source domain, target domain, metaphoric mapping* və s. terminlərdən istifadə edərək məcazlaşmada iki bilik strukturunun, yəni mənbənin və hədəfin mövcud olduğunu qeyd edir. İngilis dilində mənbə sahəsi *source domain*, hədəfin sferası *target domain* və metaforik proyeksiya *metaphoric mapping* adlanır [5, s.265]. Hədəf domenin təyini situativ kontekstdən asılıdır. İnsan şüurunda gerçəkləşən koqnitiv inikas nəticəsində mənbədən hədəfə keçid baş verir. Bu prosesin nəticəsi isə metaforik proyeksiyadır.

Müasir elmi paradiqmlərdə koqnitiv proseslərin öyrənilməsi hələ də tam çözülməyən, eləcə də aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir. L.Q.Qurbanova qeyd edir ki, "*Dil və qavrayış idrak sisteminin mərkəzindədir və bir-biri ilə sıx bağlıdır*" [4, s. 3003]. Buna görə də koqnitiv linqvistika qarşısında duran vəzifə dünyanın linqvomədəni modelinin müəyyənləşdirmək, dilidrak fəaliyyətinin qarşılıqlı təsirini, nitq və nitqdən kənar davranışları öyrənməkdir. Belə ki, dil və təfəkkürün qırılmaz vəhdəti semiotik reprezentasiyanın ən effektiv formalarındandır. Koqnitivliyə əsaslanan Çarlz Forsevilin fikrincə, "*Koqnitiv metafor nəzəriyyəsində (KMN) iddia edilir ki, metaforlar insanların dünyanı konseptuallaşdırmasında əsas rol oynayır. Buna görə də metaforikləşmə ilk növbədə zehni fəaliyyətdir və yalnız ikinci mərhələdə verbal yolla ifadə olunan prosesdir. Bu yenilikçi nəzəriyyənin hərtərəfli qiymətləndirilməsi metaforun qeyri-verbal və multimodal təzahürlərinin tədqiqatını nəzərə almağı tələb edir*" [3, s.223]. Deməli, Ç.Forsevilin fikrində mühüm bir nəzəri dönüş vurğulanır, yəni alim üçün metaforu sadəcə dilin bədii vasitəsi kimi deyil, həm də insan şüurunun əsas mexanizmi kimi görmək vacibdir. İnsan ünsiyyət prosesinə dil vasitəsilə daxil olaraq onun ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir. Beləliklə, dil və koqnitiv fəaliyyətin prinsipləri arasında yüksək dərəcədə uyğunluq var. Koqnitiv aparat və təbii dilin strukturu haqqında mövcud təsəvvürlərə əsaslanaraq kino diskursda metaforik sistemin effektiv təhlil modellərini qurmaq mümkündür.

Bununla belə, unutmaq olmaz ki, metafor ilk növbədə məhz üslubiyyatın tədqiqat obyektidir. Bildiyimiz kimi, müasir dilçilikdə üslubiyyatın müxtəlif növləri fərqləndirilir və bu sahədə fənlərarası araşdırmalar göz qabağındadır. Mahiyyətinə görə çoxşaxəli, mürəkkəb sayılan, o cümlədən ekspressiv, funksional, praktiki, müqayisəli və s. növləri olan üslubiyyatın bir fənn kimi gələcəyi praqmatika və koqnitiv elmlərin kəsişmə nöqtəsində aparılan təhlillərdədir. Koqnitivizm və üslubiyyatın imkanları birləşdiyinə görə, metaforun izahında yeni perspektivlər özünü büruzə verir. Demək, antropoloji paradiqmanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq üslubiyyata müxtəlif elmi biliklərin sintezi aspektindən baxmaq olar.

Üslubi fiqurlar ənənəvi olaraq bədii diskursun həm makrostruktur, həm də mikrostruktur səviyyələrində seçilir; onlar funksional nöqteyi-nəzərdən söyləmin növü, əlaqəli janrlar, konkret dövrlər, ədəbi məktəblər və cərəyanlarla sıx vəhdətdə öyrənilir. Metafor da funksional nöqteyi-nəzərdən həm leksik, həm də sintaktik səviyyədə diskursda özünəməxsusluqla səciyyələnir. Çağdaş dövrdə onun təhlilində təsviri, kommunikativ, funksional yanaşmalarla bərabər daha geniş, obyektiv təsnifatlar, yeni meyarlar tətbiq oluna bilər. Metafor üslubi fiqur kimi dünyanın konseptual mənzərəsi, nitq fəaliyyətinin istənilən forması ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Onun əsasında ilkin məna durur ki, bu da məcazi kontekstin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də ünsiyyət iştirakçısı şüuraltı şəkildə, yəni heç fərqinə də varmadan, bəzən isə bilərəkdən ona müraciət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilisdilli kino diskursda spesifik strukturlar sayılan zəngin metaforlar təqdim olunur. Onlar aktyor nitqində heyrətamiz gözəllik yaradır. Bu prosesdə iştirak edən dil səviyyələri isə qarşılıqlı əlaqədədir. Məqaləmizdə tarixi, sosial, mədəni, eləcə də linqvistik baxımdan zəngin ehtiyatlara malik olan "Forrest Qamp" bədii filmində metaforları təhlil edəcəyik.

Filmdə Forrestin anası ona deyir: "*Life is a box of chocolates, Forrest. You never know what you're going to get*" [8]. "*Həyat bir qutu şokolad kimidir, Forrest, içindən nə çıxacağını öncədən bilməzsən"*. Mənbə sahəsi şokolad qutusu və içindəki şirniyyatın müxtəlif dadlara malik olmasıdır. Hədəf sahəsi həyatımızda qarşılaşdığımız anlardır, habelə üzləşdiyimiz fərqli imkanlar, gələcək barədə məlumatsızlıq və qeyri-müəyyənlikdir. Forrestin qutudan şokoladı çıxardaraq dadına baxması yaşayacaqlarını ifadə edir. Hər bir hadisənin fərqli izi var; onların bəziləri xoş, bəziləri isə gözlənilməz ola bilər. Artıq filmin əvvəlində şüurumuzda belə bir ritorik sual yaranır: görəsən bu dəfə Forrest onun qərarları və rastlaşdığı təsadüflər olacaq hansı şokoladı seçəcək. Bununla da mücərrəddən konkretə keçid prosesi gerçəkləşir, yəni mənbə və hədəf sahələri arasında konseptual proyeksiya baş verir. Metaforalar təsadüf nəticəsində formalaşan, süni şəkildə yaranmış məfhum deyil. Burada həqiqi və abstrakt törəmə arasında məntiqə əsaslanan rabitənin qurulması zərurəti var. Məsələn, M.İ.Adilov yazır ki, "*Hər bir metafora sözlərin ilkin, nominativ mənasından doğmalıdır. Xüsusilə mücərrəd anlayışları konkret şəkildə əks etdirmək üçün bu zəruridir. Sözün əsas mənası ilə əşyavi-məntiqi əlaqəsi olmayan metaforalar süni, dumanlı çıxır, obrazlılıq, ifadəlilik əvəzinə boş taqqıltıdan başqa bir şey olmur, hay-küy olur, lakin məna olmur. Sözlərin belə halda lüğəti mənası ölgünləşir, söz özü də bədii idrak vasitəsi kimi kəsərdən düşür*" [1, s.105]. Deməli, metaforun strukturundakı semantik təsir gücü, canlılığı leksemin təqdim etdiyi ilkin həqiqi mənadan təbii formada təzahür edir. "*Metafor bizi gündəlik işlərimizi görərkən əhatə edir, eləcə də özümüzü və başqalarını necə başa düşməyimizə təsir göstərir*" [6, s.1]. Metaforun gücü ondadır ki, mürəkkəb və abstrakt anlayışı, məsələn həyatın proqnozlaşdırılmasının mümkünsüzlüyünü gündəlik və hamıya tanış bir təcrübə vasitəsilə, yəni şokolad qutusunun açılması ilə dərk etməyə kömək edir.

Forrestin rəfiqəsi Cenni evdəki zorakılıqdan qaçmaq, eyni zamanda psixoloji və sosial azadlıq əldə etmək istəyir. O deyir: *"Dear God, make me a bird so I can fly far, far, far away from here"* [8] (*Ey Uca Allah, məni quşa çevir, qoy bu yerlərdən çox uzaqlara uça bilim)*. Mənbə sahəsi sərhədsiz hərəkətin simvolu sayılan quşun uçuşudur. Hədəf sahəsi insanın məhdudiyyətdən, problemlərdən uzaqlaşmaq, məkanı tərk etmək niyyətinin poetik şəkildə ifadəsidir. Cümlənin emosional konteksti güclüdür.

Bundan əlavə, Cenni verbal yolla ifadə etdiyi konseptual strukturun emosional dərinliyində öz təcrübəsini məkan və hərəkət anlayışları üzərində qurur: "*We prayed for God to turn me into a bird so I could fly far, far away? ... You think I could fly off this bridge ?"* [8] (*Tanrıya dua edirdik ki, məni quşa döndərsin, uçub bu yerlərdən çox uzaqlara gedim... Səncə, bu körpüdən uçub gedə bilərəm?).* Azadlıq uçmaqdır və sıxıntıdan qurtulmağın konseptual modelidir. *Bridge* leksemi sərhəd və ya keçid olduğuna görə körpüdən uçmaq mövcud vəziyyətdən başqa bir reallığa keçmək arzusunu göstərir. Uçmaq dil şüurunda yeni başlanğıc konsepti ilə əlaqəlidir. Metafor və mədəniyyət anlayışları qarşılıqlı əlaqədədir. Qeyd etmək lazımdır ki, *körpü, uçmaq* və *quş* leksemləri bir sıra mədəniyyətlərdə konseptual metaforik modelin nüvəsini təşkil edə bilər. Lakin J.Boase-Beier hesab edir ki, *"... ingilis dilində çay fincanlarından və ya kriket oyunlarından mənbə kimi istifadə edən metaforların digər mədəniyyətlərdə və dillərdə açıq-aydın ekvivalenti olmaya bilər"* [2, s. 99]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir mədəniyyət və hər bir sosial şərait üçün adekvat sayılan özünəməxsus metaforların yaranması mümkündür, eləcə də bütün insanların təfəkkürü üçün universal sayılan koqnitiv modellər də mövcuddur. Bu üslubi fiqur bədii yaradıcılığın istənilən növündə obrazlılığın gerçəkləşməsi yollarından biridir, dünyanı rəngarəng çalarlarla təsvir etmək üçün ən zəngin imkanlara malikdir, qeyri-adi müqayisələrə əsaslanır, habelə yeni mənaların yaranmasında təməl olan fərqli semantik sahələri göstərir. Cenninin müraciətində praqmatik baxımdan illokutiv nitq aktında verilən sualın məqsədi sadəcə cavab almaq deyil, əksinə, qadının emosional vəziyyətini, ümidsizliyini ifadə edir və buna görə də onun arzusu ritorik sual formasındadır. O, bəlkə də, reallıqda fiziki uçuşu nəzərdə tutmur, sadəcə özü üçün metaforik bir çıxış yolunu di-

lə gətirir. Perlokutiv təsir səviyyəsində Cenni Forrestlə dialoq zamanı empatiya oyadır, emosional reaksiyaya səbəb olur və vəziyyətin ağırlığını hiss etdirir.

Forrest təbiət hadisəsinin estetik təsviri ilə ilahi bütövlük hissi yaşayaraq deyir: "*And then, in the desert, when the sun comes up, I couldn't tell where heaven stopped and the earth began. It was so beautiful!"* [8] (*Sonra, səhrada günəş doğanda, göylərin harada bitib, yerin haradan başladığını ayırd edə bilmirdim. O qədər gözəl idi ki!).* Burada mənbə sahəsi Günəşin səhrada doğması, üfüq xəttinin silinməsi, göy ilə yerin fiziki sərhədinin görünməməsidir. Hədəf sahəsi həm mənəvi, həm də ruhani təcrübə olan cənnət ilə gerçək dünya arasındakı sərhədin yox olması və onların metaforik proyeksiyada birləşməsidir. Təbiət hadisəsinin gözəlliyi mənəvi birlik deməkdir. Demək, mücərrəd anlayışları, yəni cənnət və gerçək dünya münasibətlərini konkret təcrübələr üzərində dərk edirik.

Məqalənin elmi nəticəsi. Beləliklə, kino diskursda əsas konseptlərin metaforik modelləşməsi daha çox koqnitiv dilçiliyin açar anlayışları sayılan konseptual metaforlarla bağlıdır. Bu məsələyə şəxsiyyətyönümlü yanaşmadan nəzər yetirsək görə bilərik ki, metafor daha çox insanın ətraf aləmlə əlaqəsini təyin edən mühüm idrak mexanizmlərindəndir. Kinoda metaforun tamaşaçı tərəfindən dərki mürəkkəb elmi biliklərə malik olmağı tələb etmir. Belə ki, kino diskursda metaforik strukturu anlamaq üçün bəzən gündəlik həyatımızda tez-tez müraciət etdiyimiz mövcud empirik biliklərə də əsaslana bilərik.

Məqalənin elmi yeniliyi. Düşüncə sistemimizdə əsas mexanizmlərin nəticələrindən biri metafordur. Metaforik çalarlar kino diskursda təzahür edən mətnlərin üslubi sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Buna görə də məqalədə metaforun linqvistik və koqnitiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə əhatəli şəkildə baxılır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınan nəticələrdən german dilçiliyinə dair mühazirələrdə, ingilis dilinin üslubiyyatı və leksikologiyasının tədrisində, ixtisas kurslarında, elmi-tədqiqat işlərində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M.İ. Sənətkar və söz / M.İ.Adilov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019.–200 s.
2. Boase-Beier, J. Stylistic approaches to translation / J.Boase-Beier. – London and New-York: Routledge, Taylor & Francis Group, – 2014. – 176 p.
3. Forceville, C. Mixing in pictorial and multimodal metaphors? // – Amsterdam: Mixing metaphor [Metaphor in language, cognition, and communication], – 2016. №6, – p. 223-239.
4. Gurbanova, L.G. Language and cognition // – Kosice: Path of Science, –2024. Vol. 10. №6, – p. 3001-3004.
   https://www.researchgate.net/publication/382383961_Language_and_Cognition
5. Lakoff, G.P. Metaphors we live by / G.P. Lakoff, M.L.Johnson. – Chicago: The University of Chicago Press, – 2003. – 276 p.
6. Zanotto, M.S. Cameron, L., Cavalcanti, M.C. Applied linguistic approaches to metaphor // – Amsterdam: Confronting metaphor in use, Pragmatics & Beyond New Series, –2008. Vol.73. –p.1-8.
7. https://www.amherst.edu/system/files/media/1812/The%252520Poetics%252520of%252520Aristotle%25252C%252520by%252520Aristotle.pdf
8. Forrest Gump. (1994). Film ssenarisi. Ssenarist E.Roth, rejissor R.Zemekis
   https://www.sellingyourscreenplay.com/wp-content/uploads/screenplay/scripts/Forrest-Gump.pdf

A.I.Shukurova

Conceptual Metaphors in the Film Discourse

Summary

The article is devoted to metaphors in English-language film discourse and the theoretical issues arising in connection with their analysis. Metaphors, which are considered stylistic figures, can be described in different contexts and from interdisciplinary aspects. Metaphor, which appears in feature

film texts, that is, in film discourse, is, first of all, one of the important research objects of stylistics. The functions of metaphor as both a stylistic figure and a mental category are constantly noticeable in film discourse. Therefore, it is important to approach its study not only from the subject prism of stylistics, but also from the scientific methods of cognitivism. The analysis process is carried out in an interdisciplinary framework, that is, in the background of the interaction of human knowledge and acquired experience, as well as the contact of mental categories with language units.

Keywords: *cinema, discourse, metaphorical mapping, speech, stylistics*

А.И.Шукюрова

Концептуальные метафоры в кинодискурсе

Резюме

Статья посвящена метафорам в англоязычном кинодискурсе и теоретическим вопросам, возникающим в связи с их анализом. Метафоры, рассматриваемые как стилистические фигуры, могут быть описаны в различных контекстах и с междисциплинарной точки зрения. Метафора, встречающаяся в художественных кинотекстах, то есть в кинодискурсе, является, прежде всего, одним из важных объектов стилистических исследований. Функции метафоры как стилистической фигуры и ментальной категории постоянно проявляются в кинодискурсе. Поэтому важно подходить к её изучению не только с предметной призмы стилистики, но и с позиций научных методов когнитивизма. Процесс анализа осуществляется в междисциплинарном контексте, то есть на фоне взаимодействия человеческого знания и приобретённого опыта, а также контакта ментальных категорий с языковыми единицами.

Ключевые слова: *кино, дискурс, метафорическая проекция, речь, стилистика*

Rəyçi: filol.e.d., dos.L.Q.Qurbanova

Redaksiyaya daxil olub: 20.05.2026

A. HAJ ALI
e-mail: teacherahmad2025@outlook.com
:https://orcid.org/0009-0006-2616-4814

Western Caspian University
(Baku, 31 Istiglaliyyat st.)

10.62021/0026-0028.2026.3.152

LANGUAGE, POWER, AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MODERN MEDIA

Summary. *In today's digital world, language is no longer shaped solely by human authors but increasingly by artificial intelligence (AI) systems. While these technologies enhance communication and efficiency, they also raise concerns about manipulation, bias, and misinformation. Media plays a pivotal role in shaping how information is interpreted through strategic use of language and framing. This article explores how AI-generated content and media narratives together influence modern discourse, affect public perception, and raise critical ethical questions. By examining real-life examples and theoretical insights, the paper highlights the urgent need to develop critical media and AI literacy in educational systems. This is essential to equip citizens with tools to analyze, question, and resist linguistic manipulation in an increasingly digital society.*

Keywords: *Artificial Intelligence, Media Framing, Discourse, Critical Literacy, Manipulation*

Introduction

Language extends well beyond its function as a means of communication – it serves as a powerful instrument that influences how reality is perceived, interpreted, and constructed. The words people choose, the tone they employ, and the context in which language is presented can shape individual beliefs, social norms, and political ideologies. In the contemporary era, artificial intelligence (AI) and media have become major forces in the production and mediation of language. Their combined influence has altered the ways in which language is disseminated, narratives are developed, and societies ultimately perceive and define truth.

As AI technologies continue to advance and media platforms become increasingly widespread, the ability to shape public perception through language has expanded considerably. The interaction between AI-generated content and media framing practices has created an important turning point in contemporary discourse, generating significant ethical, social, and political concerns. This article examines the ways in which AI and media interact to shape language use and public perception, highlighting the importance of critical literacy in empowering citizens within an increasingly digitally mediated society.

Large-scale language models, including Open AI's GPT-4 and Google's Gemini, have become integrated into many everyday communication tools, ranging from email composition and social media content creation to the summarization of complex legal and medical documents. These AI systems are trained using extensive datasets collected from the internet, containing a combination of reliable information, cultural expressions, misinformation, and potentially harmful stereotypes.

Sheng et al. (2021) point out that such models can reflect and reproduce biases contained within their training data. For instance, particular demographic groups may be repeatedly represented through negative associations or stereotypical characteristics, which AI systems can unintentionally reproduce. This presents a significant concern because AI-generated language, despite appearing objective or neutral, may contribute to the continuation of systemic inequalities while presenting itself as unbiased [4].

Furthermore, Bender et al. (2021) discuss the "stochastic parrot" problem, emphasizing that these models do not possess genuine understanding of language or context but instead produce statistically probable sequences of words based on patterns identified in their training data[1]. This lack of transparency makes it difficult to determine why a particular output has been generated, creating challenges for accountability when AI-produced content becomes involved in political discussions, news coverage, or legal decision-making.

The ethical consequences of these developments are substantial. In the absence of transparent design and effective oversight, AI systems may contribute to the reinforcement of harmful ideologies and the weakening of public trust. Consequently, the development of AI should place greater emphasis on fairness, explainability, and inclusiveness in order to reduce these potential risks.

Beyond the issue of bias, AI-generated content is increasingly becoming a tool for influencing public opinion. Political campaigns use AI to develop personalized messages aimed at particular voter groups, relying on data-driven information to enhance their persuasive impact. In a similar manner, companies make use of AI-generated advertising that is designed to appeal to consumers' emotions, often making it difficult to distinguish authentic communication from persuasive manipulation.

This development also raises significant questions concerning the democratization of information. Although AI can provide greater opportunities for diverse voices by reducing the barriers to content production, it may simultaneously place greater persuasive influence in the hands of individuals and organizations with access to advanced technologies, thereby deepening existing inequalities in the ability to shape public opinion.

Relevance of the Study

The relevance of the study lies in the rapid development of artificial intelligence technologies and their growing influence on the creation, dissemination, and perception of media content in the contemporary digital environment. The increasing use of AI-generated texts makes it necessary to reconsider the role of language not only as a means of information transmission but also as a tool for shaping public perception and influencing discourse. The use of language, framing, and narrative construction by both traditional and digital media can significantly affect how audiences interpret information. In this context, examining the interaction between artificial intelligence, language, and media, as well as the risks of manipulation, bias, and misinformation, is particularly relevant to the study of contemporary media discourse.

Scientific Novelty of the Study

The scientific novelty of the study lies in examining AI-generated content and media discourse comprehensively from the perspective of linguistic influence and mechanisms of communication. The study analyzes the impact of artificial intelligence on language use and the formation of media narratives, as well as the potential influence of these processes on public perception. It also addresses issues of linguistic manipulation, bias, and misinformation in AI-mediated and media communication from the perspective of critical media and AI literacy.

Language likewise serves as a significant instrument through which media organizations construct representations of reality and shape how audiences interpret events. Framing theory, introduced by Entman (1993), demonstrates how emphasizing particular elements of a story can influence the way audiences perceive and understand it [3]. For example, the same protest may be presented in substantially different ways:

"Riots erupt as protesters clash with police."

"Demonstrators gather peacefully before police intervention."

Although both statements refer to the same event, they can generate different emotional responses and political interpretations. Such linguistic choices are rarely accidental; rather, they may reflect editorial viewpoints, institutional interests, and, in some cases, broader political agendas.

In the digital age, this framing influence is further strengthened by algorithms that personalize content according to users' online behavior. Pariser (2011) introduced the concept of the "filter bubble" to explain how digital platforms adapt news feeds to individual preferences, thereby reinforcing existing beliefs while reducing exposure to alternative perspectives. This process can contribute to the development of echo chambers, in which misinformation and extreme viewpoints may circulate with limited challenge or critical examination [3].

Furthermore, the concentration of media ownership means that a relatively small number of organizations can exercise substantial control over information flows, influencing which interpretations and frames become dominant in public discourse. The combination of editorial decision-making and algorithmic content curation therefore creates a powerful mechanism for shaping collective narratives on a broad societal scale.

Beyond framing, media organizations also rely on agenda-setting and priming techniques to influence public attention and interpretation. Agenda-setting refers to the media's capacity to determine which topics receive greater visibility and are consequently perceived as more significant by the public. Priming, by contrast, occurs when media coverage highlights particular themes, standards, or values, encouraging audiences to evaluate issues through specific interpretive perspectives.

For instance, continuous and extensive coverage of crime-related stories may cause audiences to perceive crime as more widespread than it actually is, potentially influencing their preferences regarding public policy. AI-generated news summaries and algorithms responsible for selecting trending topics can further strengthen these effects by prioritizing content that attracts greater user engagement rather than information based primarily on accuracy or societal importance.

The integration of AI technologies with media platforms has created a powerful environment in which information can be manipulated on a large scale. AI is no longer limited to assisting with content production; it is increasingly capable of generating content independently. Deep fake videos, synthetic voices, AI-produced articles, and emotionally provocative headlines can now be created with a remarkably high level of realism.

A notable case occurred in 2023, when a deep fake video allegedly depicting a head of state announcing a national emergency circulated rapidly across social media platforms and generated widespread public concern. Although fact-checking organizations soon identified and disproved the video, the incident demonstrated how AI-driven manipulation can weaken public confidence in information and potentially contribute to social instability.

AI technologies are also capable of imitating individual writing styles, producing large volumes of social media content, and even simulating extended human conversations. These developments make it increasingly difficult to distinguish authentic information from fabricated or deliberately biased narratives. When such capabilities are combined with media algorithms that prioritize sensational content and user engagement, AI-generated misinformation can reach wider audiences at unprecedented speed.

Bender et al. (2021) further emphasize that even the developers of AI systems may not have a complete understanding of how particular outputs are produced, raising important concerns regarding accountability and governance. As machines become capable of creating highly convincing yet inaccurate narratives, ethical standards and regulatory frameworks need to develop rapidly in response to these emerging challenges [1].

Deep fake technology represents one of the most concerning outcomes of the convergence between AI and media. Through the application of machine-learning techniques to the manipulation of audio and visual materials, deepfakes can produce highly realistic videos that are extremely difficult to distinguish from genuine recordings. This development poses a serious challenge to the fundamental reliability of visual evidence, with significant consequences for elections, journalism, and individual privacy.

The deep fake video of a politician delivering a fabricated speech in 2019 illustrated how such technologies can be exploited as tools of disinformation. In response to these growing risks, technology companies and governments have been developing and investing in various detection mechanisms. However, the ongoing competition between the creation of increasingly sophisticated deepfakes and the development of methods to identify them continues to present a significant challenge.

Social media platforms are likewise increasingly populated by automated bots that generate, distribute, and amplify content. AI-powered bots can publish thousands of posts or tweets within a single day, artificially increasing the visibility of particular trends and influencing online discussions. During significant events, including elections and social movements, coordinated bot networks have been used to create division, circulate conspiracy theories, and weaken public confidence in institutions.

The lack of transparency surrounding the activities of such automated networks makes the regulation of misinformation particularly challenging. Greater transparency in platform operations, together with stronger accountability mechanisms, is therefore essential for addressing these emerging problems.

Conclusion

Language, power, and perception are closely connected forces that influence the ways in which individuals and societies interpret and understand the world around them. The rapid development of AI and media platforms has significantly changed this relationship, offering new possibilities for communication while simultaneously creating additional risks related to manipulation and misinformation.

Although AI systems provide powerful technological capabilities, they can also reflect and reinforce existing social biases contained within their training data. At the same time, media organizations use particular linguistic and framing strategies to influence public interpretation, while digital platforms can further strengthen these effects through personalized content and algorithmic curation. The interaction of these factors may pose challenges to democratic discourse, public confidence, and social cohesion.

Responding to these challenges requires a comprehensive approach involving the development of critical literacy, the promotion of ethical AI design, the establishment of effective legal and regulatory frameworks, and greater transparency and accountability. Educational institutions have an important role to play in equipping individuals with the knowledge and skills needed to navigate and critically evaluate the complex relationship between AI and media.

As AI-mediated communication becomes increasingly integrated into everyday life, fostering an informed and critically engaged society is essential for maintaining the quality and integrity of public discourse and for ensuring that language continues to function as a means of empowerment rather than manipulation.

References

1. Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A., & Shmitchell, S. (2021). On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency, 610-623. https://doi.org/10.1145/3442188.3445922
2. Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. Journal of Communication, 43(4), 51–58. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x
3. Pariser, E. (2011). The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. Penguin Press.
4. Sheng, E., Chang, K.-W., Natarajan, P., & Peng, N. (2021). The Woman Worked as a Babysitter: On Biases in Language Generation. Proceedings of the 2021 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing, 3508-3525. https://doi.org/10.18653/v1/2021.emnlp-main.275

Ə.Hac Əli

Müasir mediada dil, güc və süni intellect

Xülasə

Müasir rəqəmsal dünyada dil artıq yalnız insan müəlliflər tərəfindən deyil, getdikcə daha çox süni intellekt (Sİ) sistemləri tərəfindən də formalaşdırılır. Bu texnologiyalar kommunikasiya imkanlarını genişləndirsə və səmərəliliyi artırsa da, manipulyasiya, qərəzlilik və dezinformasiya ilə bağlı narahatlıqlar da doğurur. Həm ənənəvi, həm də rəqəmsal media dilin məqsədyönlü istifadəsi və çərçivələndirmə vasitəsilə informasiyanın necə şərh olunmasının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə süni intellekt tərəfindən yaradılan məzmunun və media narrativlərinin müasir diskursa necə birgə təsir göstərdiyi, ictimai qavrayışı necə formalaşdırdığı və mühüm etik məsələlər doğurduğu araşdırılır. Real nümunələrin və nəzəri yanaşmaların təhlili əsasında məqalədə təhsil sistemlərində tənqidi media və süni intellekt savadlılığının inkişaf etdirilməsinin təxirəsalınmaz zəruriliyi vurğulanır. Bu, getdikcə rəqəmsallaşan cəmiyyətdə vətəndaşları linqvistik manipulyasiyanı təhlil etmək, ona şübhə ilə yanaşmaq və müqavimət göstərmək üçün zəruri vasitələrlə təmin etmək baxımından vacibdir.

Açar sözlər: *süni intellekt, media çərçivələndirməsi, diskurs, tənqidi savadlılıq, manipulyasiya*

А.Хадж Али

Язык, власть и искусственный интеллект в современных медиа

Резюме

В современном цифровом мире язык формируется уже не только людьми-авторами, но и в значительной степени системами искусственного интеллекта (ИИ). Хотя эти технологии повышают эффективность коммуникации и расширяют её возможности, они также вызывают обеспокоенность в связи с манипуляцией, предвзятостью и распространением дезинформации. Медиа играют ключевую роль в формировании интерпретации информации посредством целенаправленного использования языка и фрейминга. В статье исследуется, каким образом контент, созданный искусственным интеллектом, и медианарративы совместно влияют на современный дискурс, формируют общественное восприятие и поднимают важные этические вопросы. На основе анализа реальных примеров и теоретических положений в статье подчёркивается настоятельная необходимость развития критической медиаграмотности и грамотности в сфере искусственного интеллекта в образовательных системах. Это необходимо для того, чтобы обеспечить граждан инструментами, позволяющими анализировать, ставить под сомнение и противостоять языковым манипуляциям в условиях всё более цифрового общества.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, медиарейминг, дискурс, критическая грамотность, манипуляция*

Rəyçi: f.e.d. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 09.06.2026

R.K.KHALILOVA
e-mail: Xalilovarena88@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0007-7207-442X

Azerbaijan State Marine Academy
(Baku, 18 Zarifa Aliyeva st.)

10.62021/0026-0028.2026.3.157

DISCOURSE STRATEGIES, PRAGMATIC FUNCTIONS, AND SOCIOLINGUISTIC DIMENSIONS OF LANGUAGE IN CONTEMPORARY LINGUISTICS

Summary. *Contemporary linguistics increasingly views language not merely as a structural system of grammar and vocabulary, but as a multidimensional communicative phenomenon shaped by discourse, pragmatics, and sociocultural interaction. Language functions within dynamic social contexts where speakers employ diverse discourse strategies to achieve communicative goals, construct identities, negotiate interpersonal relations, and express ideological positions. This study investigates the intricate interrelationship between discourse strategies, pragmatic functions, and the sociolinguistic dimensions of language within modern linguistic scholarship. The research focuses on conversational organization, speech acts, politeness strategies, code-switching, digital communication practices, and contextual meaning construction. The analysis demonstrates that linguistic behaviour is profoundly influenced by cultural norms, social hierarchies, institutional environments, and ongoing technological transformations. Furthermore, the study highlights the growing importance of interdisciplinary approaches that integrate pragmatics, discourse analysis, sociolinguistics, cognitive linguistics, and media communication studies. The findings indicate that language in contemporary society serves not only as a medium for means of information exchange but also as a fundamental mechanism for of social positioning, cultural representation, power negotiation, and identity formation. The article concludes that modern linguistic research must continue to explore the dynamic interaction between language structure, communicative intention, and social reality in an increasingly globalized and digitally mediated world.*

Keywords: *discourse analysis, pragmatics, sociolinguistics, communication strategies, speech acts, digital discourse, language and society*

Introduction. Language represents one of the most complex and influential systems within human society. Consequently, contemporary linguistic theory increasingly recognizes that communication cannot be fully understood through grammatical structures alone, inherently emerges through interaction, context, cultural background, and social positioning. As a result, modern linguistics has shifted from purely structural analysis toward interdisciplinary approaches that integrate discourse studies, pragmatics, and sociolinguistics.

Discourse analysis investigates how language operates in authentic communicative environments. Unlike sentence-based linguistic models, these discourse-oriented approaches examine larger units of communication, including conversations, political speeches, media texts, institutional communication, and digital interactions. Within this framework**,** discourse strategies enable speakers to organize information, influence audiences, negotiate power relations, and maintain social cohesion.

Concurrently, pragmatics focuses on meaning in context by studying how speakers communicate intentions beyond literal expressions. Pragmatic competence thus includes the ability to interpret implicatures, understand indirect speech acts, recognize politeness conventions, and adapt language according to situational demands. Ultimately, this pragmatic dimension of language demonstrates that communication depends not only on linguistic forms, but also on shared knowledge, cultural expectations, and interpersonal relations.

In parallel, sociolinguistics examines the relationship between language and society, emphasizing how social class, gender, ethnicity, profession, age, and cultural identity influence linguistic behaviour and communication patterns. Contemporary globalization and digitalization further intensify this linguistic variation through multilingual interaction, code-switching, and transnational discourse practices. Synthesizing these perspectives**,** the present study explores the **intricate** interconnection between discourse strategies, pragmatic functions, and sociolinguistic dimensions in contemporary linguistics to analyse how language operates as both a communicative and a social instrument within modern society.

Purpose. The research is based on qualitative theoretical analysis and interdisciplinary linguistic methodology. The study combines:

* Discourse analytical approaches,
* Pragmatic interpretation models,
* Sociolinguistic comparative analysis,
* Theoretical synthesis of contemporary linguistic frameworks,
* Examination of modern communication environments.

The research follows the IMRAD structure including introduction, literature review, analytical discussion, results, and conclusion.

Literature Review.

1. Discourse Analysis in Contemporary Linguistics

Discourse analysis emerged as a major linguistic discipline in the second half of the twentieth century. Scholars increasingly argued that isolated sentence analysis could not adequately explain authentic communication [3]. Discourse studies investigate coherence, conversational structure, narrative organization, institutional communication, and ideological representation [7]. Modern discourse theory emphasizes that discourse reflects social power structures and cultural ideologies. Political discourse, media discourse, and institutional communication often shape public opinion through strategic linguistic choices. Critical discourse analysis particularly focuses on the relationship between language, dominance, and ideology [2, 9].

2. Pragmatic Functions of Language

Pragmatics examines how meaning is constructed within context [6]. Speech Act Theory explains that utterances perform actions such as requesting, apologizing, promising, or criticizing. Conversational implicature demonstrates how speakers imply meanings indirectly beyond literal interpretation. Politeness theory represents another central pragmatic framework. Speakers strategically modify language to preserve social harmony and interpersonal respect [1]. Directness, indirectness, mitigation, and honorific forms vary significantly across cultures and social environments. Digital communication has transformed pragmatic behavior. Emojis, abbreviations, memes, and multimodal interaction create new pragmatic conventions in online discourse. Virtual communication frequently reduces contextual cues, requiring alternative strategies for emotional and interpersonal expression.

3. Sociolinguistic Dimensions of Communication

Sociolinguistics studies linguistic variation across social groups and communicative situations [5]. Language choice often reflects identity, education, profession, ethnicity, gender, and regional background. Code-switching represents one of the most significant sociolinguistic phenomena in multilingual societies. Speakers alternate between languages or language varieties depending on context, audience, and communicative goals [4]. This process functions not only as a linguistic strategy but also as a marker of social belonging and cultural identity. Globalization intensifies intercultural communication and linguistic hybridity. English increasingly functions as a global lingua franca, while local languages simultaneously maintain cultural and national significance.

4. Language and Digital Society

Technological transformation has fundamentally altered communication practices. Social media platforms create new discourse environments characterized by speed, interactivity, multimodality, and algorithmic visibility. Digital discourse often combines written and spoken language features. Online interaction encourages abbreviated syntax, visual symbolism, and rapid conversational exchange. These developments challenge traditional distinctions between formal and informal communication. Researchers argue that digital communication also influences identity construction. Individuals strategically present themselves through language choices, online narratives, and virtual interaction patterns [8].

Results and Discussion.

1. Strategic Nature of Discourse

The analysis demonstrates that discourse functions strategically in social interaction [4]. Speakers intentionally organize language to persuade audiences, establish authority, negotiate relationships, and achieve communicative objectives. Political speeches, academic discourse, advertising, and media communication illustrate how discourse strategies shape interpretation and public perception [9].

2. Contextual Meaning and Pragmatic Interpretation

Pragmatic analysis confirms that meaning depends heavily on context rather than literal semantics alone [6]. Successful communication requires shared cultural knowledge, situational awareness, and inferential interpretation. Indirect communication frequently strengthens politeness, diplomacy, and interpersonal cooperation [1].

3. Language, Identity, and Social Structure

Sociolinguistic evidence indicates that language reflects and reproduces social structures [5]. Linguistic variation frequently signals group membership, educational background, professional identity, and cultural affiliation. Multilingual speakers strategically modify linguistic behavior according to social context and communicative intention.

4. Digitalization and Linguistic Transformation

Digital communication significantly transforms discourse practices and pragmatic conventions. Social media encourages rapid interaction, hybrid linguistic forms, and multimodal communication. Emojis, hashtags, abbreviations, and internet slang increasingly influence everyday language use. At the same time, digital communication creates challenges related to misinformation, reduced contextual interpretation, and online aggression. Consequently, contemporary linguistics must increasingly address ethical and technological dimensions of communication.

5. Interdisciplinary Nature of Modern Linguistics

The study demonstrates that contemporary linguistics increasingly operates through interdisciplinary integration. Pragmatics, discourse studies, sociolinguistics, psychology, media studies, and cognitive science collectively contribute to understanding communication processes. Modern linguistic scholarship therefore extends beyond structural analysis toward broader investigation of language as social action and cultural practice.

Scientific Novelty of the Article. The scientific novelty of this study lies in its integrated examination of discourse strategies, pragmatic functions, and sociolinguistic dimensions within a unified contemporary linguistic framework. Unlike traditional studies focusing separately on structural linguistics or isolated communicative phenomena, this research conceptualizes language as a multidimensional social and communicative system shaped simultaneously by discourse, context, identity, and technological transformation. Furthermore, the article highlights the growing impact of digital communication on pragmatic behavior and sociolinguistic interaction within globalized society.

Practical Significance of the Article. The practical significance of the study lies in its applicability to linguistic education, intercultural communication, media discourse analysis, and

digital communication studies. The findings may assist educators, translators, communication specialists, and discourse analysts in understanding contextual meaning construction and sociolinguistic variation. Additionally, the research contributes to improving pragmatic competence and intercultural awareness in multilingual communication environments.

Conclusion. Contemporary linguistics increasingly recognizes language as a dynamic interactional and social phenomenon extending far beyond grammatical structure. Discourse strategies, pragmatic functions, and sociolinguistic dimensions collectively shape communication within modern society. The study confirms that discourse operates strategically, pragmatics determines contextual meaning, and sociolinguistics explains the influence of social structures on linguistic behavior. Furthermore, globalization and digitalization significantly transform communicative practices and language variation. Modern linguistic research therefore requires interdisciplinary approaches capable of analyzing language within social, cultural, technological, and ideological contexts. Future studies should further investigate artificial intelligence communication, digital pragmatics, online identity construction, and multilingual interaction in global digital environments.

References

1. Brown, P., & Levinson, S.C. Politeness: Some universals in language usage / P.Brown, S.C.Levinson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1987. – 345 p.
2. Fairclough, N.. Language and power (3rd ed.) / N.Fairclough. – London: Routledge, –2015. –274 p.
3. Gee, J.P. An introduction to discourse analysis: Theory and method (4th ed.) / J.P.Gee. – London: Routledge. – 2014. – 248 p.
4. Gumperz, J. Discourse strategies / J.Gumperz. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1982. – 245 p.
5. Holmes, J. An introduction to sociolinguistics (4th ed.) / J.Holmes. – London: Routledge, – 2013. – 512 p.
6. Levinson, S.C. Pragmatics / S.C.Levinson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1983. – 483 p.
7. Schiffrin, D. Approaches to discourse / D.Schiffrin. – Oxford: Blackwell, – 1994. – 480 p.
8. Tannen, D. Conversational style: Analysing talk among friends (Updated ed.) / D.Tannen. – New York: Oxford University Press, – 2005. – 272 p.
9. Van Dijk, T.A. Discourse and power / T.A.Van Dijk. – Palgrave Macmillan, – 2008.– 336 p.

R.K.Khalilova

Müasir dilçilikdə diskurs strategiyaları,
praqmatik funksiyalar və dilin sosiolinqvistik ölçüləri

Xülasə

Müasir dilçilik dili artıq yalnız qrammatik və leksik sistem kimi deyil, həm də diskurs, praqmatika və sosial-mədəni qarşılıqlı əlaqələrlə formalaşan çoxölçülü kommunikativ fenomen kimi qiymətləndirir. Dil sosial kontekst daxilində fəaliyyət göstərir və danışanlar müxtəlif diskurs strategiyalarından kommunikativ məqsədlərə nail olmaq, identiklik formalaşdırmaq, interpersonal münasibətləri tənzimləmək və ideoloji mövqeləri ifadə etmək üçün istifadə edirlər. Bu tədqiqat müasir dilçilikdə diskurs strategiyaları, praqmatik funksiyalar və dilin sosiolinqvistik ölçüləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırır. Tədqiqat tərkibində danışığın təşkili, nitq aktları, nəzakət strategiyaları, kod dəyişməsi, rəqəmsal kommunikasiya və kontekstual məna quruculuğu məsələlərinə xüsusi diqqət ayırır. Təhlil göstərir ki, dil davranışı mədəni normalar, sosial iyerarxiya, institusional mühit və texnoloji transformasiya ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə, araşdırma praqmatika, diskurs təhlili, sosiolinqvistika, koqnitiv dilçilik və media kommunikasiya tədqiqatlarını birləşdirən multidissiplinar yanaşmaların artan əhəmiyyətini vurğulayır. Nəticələr göstərir ki, müasir cəmiyyətdə dil yalnız informasiya mübadiləsi vasitəsi deyil, həm də sosial mövqeləndirmə, mədəni təmsilçilik, hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi və identik-

lik formalaşdırılması mexanizmidir. Məqalədə qeyd olunur ki, müasir dilçilik qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində dil strukturu, kommunikativ niyyət və sosial reallıq arasındakı dinamik qarşılıqlı əlaqəni araşdırmağa davam etməlidir.

Açar sözlər: *diskurs təhlili, praqmatika, sosiolinqvistika, kommunikasiya strategiyaları, nitq aktları, rəqəmsal diskurs, dil və cəmiyyət*

Р.К.Халилова

Дискурсивные стратегии, прагматические функции и социолингвистические аспекты языка в современной лингвистике

Резюме

Современная лингвистика все чаще рассматривает язык не только как структурную систему грамматики и лексики, но и как многомерное коммуникативное явление, формируемое дискурсом, прагматикой и социокультурным взаимодействием. Язык функционирует в социальных контекстах, где говорящие используют различные дискурсивные стратегии для достижения коммуникативных целей, конструирования идентичности, регулирования межличностных отношений и выражения идеологических позиций. Данное исследование анализирует взаимосвязь дискурсивных стратегий, прагматических функций и социолингвистических измерений языка в современной лингвистике. Особое внимание уделяется организации разговора, речевым актам, стратегиям вежливости, переключению кодов, цифровой коммуникации и контекстуальному формированию значения. Анализ показывает, что языковое поведение значительно зависит от культурных норм, социальной иерархии, институциональной среды и технологических изменений. Кроме того, исследование подчеркивает возрастающую значимость междисциплинарных подходов, объединяющих прагматику, дискурс-анализ, социолингвистику, когнитивную лингвистику и исследования медиа-коммуникации. Результаты свидетельствуют о том, что язык в современном обществе служит не только средством передачи информации, но и механизмом социального позиционирования, культурной репрезентации, переговоров о власти и формирования идентичности. В заключение подчеркивается необходимость дальнейшего изучения взаимодействия языковой структуры, коммуникативного намерения и социальной реальности в условиях глобализации и цифровизации.

Ключевые слова: *дискурс-анализ, прагматика, социолингвистика, коммуникативные стратегии, речевые акты, цифровой дискурс, язык и общество*

Rəyçi: fil.ü.f.d. S.M.Rəcəbova

Redaksiyaya daxil olub:18.05.2026

Kh.E.SULEYMANOVA
Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
e-mail: khatirasuleymanova24@gmail.com
:https://orcid.org/0000-0001-7195-3499

Azerbaijan University of Languages
(Baku, Rashid Behbudov st., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.162

EXTENDED ANALYSIS OF IMPERATIVE CONSTRUCTIONS IN LINGUISTIC, PRAGMATIC, AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE CONTEXTS

Summary. *This article presents an extended analysis of imperative constructions within linguistic, pragmatic, and artificial intelligence (AI) frameworks. Although imperatives appear structurally simple, they represent a complex phenomenon integrating syntactic, semantic, and pragmatic features. The study examines the formation of imperatives in English, their semantic variability, and their wide range of communicative functions, including commands, requests, recommendations, and warnings. Particular attention is paid to the role of context, social relations between interlocutors, and politeness strategies that influence the interpretation of directives.*
Furthermore, the paper also explores the challenges of automatic recognition of imperative constructions in natural language processing systems. It demonstrates that modern artificial intelligence models have shifted from purely syntactic analysis to intent recognition based on contextual and pragmatic cues. The study concludes that the analysis of imperatives is inherently interdisciplinary, bridging linguistics and computer science, and plays a crucial role in both theoretical research and human – computer interaction.

Keywords: *imperative constructions, pragmatics, semantics, Natural Language Processing, artificial intelligence*

Language, as the primary tool of human activity, is essential not only for communication but also for the formation of social connections, the regulation of behavior, and the organization of interactions [10, p. 3]. Imperative constructions, consequently, occupy a unique position within the linguistic structure, acting as syntactic components that instigate a direct mechanism of influence. By employing imperatives, a speaker goes beyond the simple transmission of information; rather, they seek to impact the addressee's actions and elicit the performance of a particular task.

In traditional grammatical approaches, imperatives have mainly been explained through the form of the verb and sentence structure. However, modern linguistics considers this perspective insufficient [8, p. 831]. Imperative constructions are not only structural elements but also carry pragmatic, semantic, and discourse-related features. Understanding what someone means depends on their social background, the relationship between the speaker and the listener, the goal of what they're saying, and the specific situation.

In recent decades, the development of artificial intelligence and natural language processing has provided a new direction for the study of imperative constructions. In human–machine interaction, commands, requests, and directives play a central role. Therefore, the automatic recognition and accurate interpretation of such constructions have become important not only from a theoretical but also from a practical perspective.

Imperative constructions in English are usually formed using the base form of the verb and do not have a subject explicitly stated [5, p. 928]. This characteristic distinguishes them from declarative and interrogative sentence types. Although the subject is not formally

expressed, which creates a kind of syntactic "gap," this gap is semantically filled by the pronoun *you* [5, p 929].

This characteristic enhances the universality and communicative adaptability of imperative forms. Even when the intended recipient is not explicitly identified, the speaker can still convey an instruction to them. Consequently, imperatives are frequently used in everyday conversations, educational materials, official documents, and specialized academic writing.

In negative imperatives, a specific structural mechanism is used. The auxiliary verb *do* serves two purposes: it negates and strengthens the imperative nature of the command. From a psychological perspective, these constructions often have a stronger and more limiting effect.

Imperative constructions, when examined semantically, extend beyond the confines of mere command; they are, in fact, distinguished by a multifaceted semantic structure. While conventional grammatical frameworks typically categorize imperatives as directives, contemporary semantic and pragmatic analyses reveal that imperative forms can convey a spectrum of communicative objectives. Therefore, the meaning of commands is both flexible and dependent on the situation.

The primary semantic feature of imperative constructions is their orientation toward a potential action in the future. Unlike declarative sentences, which state facts, imperatives refer to actions that haven't happened yet but are expected from the person being addressed. This connection makes imperatives similar to performative acts. [1,pp. 5-7].

In this case, the semantic content is not limited to the action itself; it is also associated with the speaker's intention and the anticipated outcome.

The semantic spectrum of imperatives includes the following functional nuances:

1. Command – a direct directive with strong illocutionary force;
2. Request – a softened form shaped by social distance and politeness strategies;
3. Recommendation – an advisory directive that leaves room for alternative choices;
4. Warning– a form directed at a possible danger or undesirable consequence;
5. Call or appeal – a directive aimed at collective action or emotional response;
6. Motivational form – a construction intended to encourage or inspire.

This diversity indicates that the semantic load of an imperative construction is not fixed but varies depending on the discourse context. The same structure, for instance , *Open the window*, may formally appear as a command; however, in a particular communicative situation it may be interpreted as a request or even a suggestion. In these situations, the speaker's intonation, their social status, the specific context, and the purpose of the communication are all important factors. Another important factor in understanding meaning is the verb's lexical-semantic properties. [2, pp. 3600-365]. Action verbs, like *open, close, come,* and *write,* describe clear and observable actions. Therefore, the rules they create usually focus on actions.

In contrast, psychological and cognitive verbs, such as *think, remember, consider,* and others, focus on the internal thought processes of the person being addressed. This leads to directives that are more abstract and encourage reflection. Such imperatives stimulate thought and emotional reaction rather than physical movement.

In addition, modal nuances can also be observed within the semantic structure of imperatives. In certain contexts, the imperative form combines with elements of necessity, probability, or desire, creating complex meanings. When imperative constructions appear within normative frameworks – such as rules or instructions – their semantic load may acquire the character of institutional obligation.

Illocutionary force represents another crucial element in the semantic examination of imperatives. Within the framework of speech act theory, each imperative encompasses both structural characteristics and a distinct illocutionary force. The strength of this force is influenced by the speaker's social standing, the situation in which they are speaking, and the emotional tone

of the statement. Therefore, understanding the meaning of a command goes beyond just the words and grammar; it is actively created within a wider context of how it is used.

In summation, the semantic richness inherent in imperative constructions stems from their multifaceted character. These constructions, instead of merely depicting reality, serve as linguistic instruments designed to mold it. Their comprehension hinges not solely on grammatical structure but also on the surrounding discourse, social dynamics, and cognitive processes. Consequently, the semantic examination of imperatives constitutes a complex domain within linguistics, necessitating the synthesis of structural and functional methodologies.

From a pragmatic standpoint, imperative constructions serve as indicators of power dynamics inherent in language. In social interactions such as those between educators and pupils, supervisors and subordinates, or guardians and offspring, the use of imperatives often mirrors existing social structures. Within these contexts, the individual delivering the directive typically holds a position of power, which legitimizes the employment of direct commands. Conversely, individuals of comparable social status generally articulate their requests employing less assertive or mitigated language.

Politeness strategies play a crucial role in the pragmatic interpretation of imperatives. Direct commands can sometimes seem rude or aggressive, especially in situations that require social distance or formality. Because of this, speakers often use indirect ways of speaking or modal verbs to lessen the perceived pressure on the listener. This perspective suggests that imperatives are more than just a grammatical structure; they also reflect social behavior.

Cultural norms, interpersonal relationships, and communication expectations shape how imperatives are used. As a result, the pragmatic aspect of imperatives highlights the close connection between how language is structured and how people interact socially.

Indirect imperatives, even though they are structured like statements, still function as commands. These constructions often use modal verbs, which help soften the command and make it sound more polite. They are prevalent in academic writing, formal letters, and official communications. They enable speakers to convey their objectives implicitly, thus reducing the likelihood of opposition from the recipient. Rather than delivering a direct command, the speaker presents the instruction as an option, advice, or potential course of action.

Modal verbs, such as *could, would, should*, and *might*, are frequently used to express indirect commands. For instance, take the phrase, *"Could you open the window?"* or *"You might want to look at this section again."* These aren't quite commands, are they? They still get the point across, but they're less forceful. This approach fosters a more collaborative exchange.

Consequently, indirect imperatives exemplify modality's role as a pragmatic instrument, effectively connecting the exertion of authority with the expression of politeness. These linguistic structures facilitate effective communication, allowing speakers to navigate social norms and foster interpersonal relationships.

For artificial intelligence systems, the correct identification of imperative constructions is not merely a syntactic issue; it is fundamentally important for accurately determining the user's *intent*. [6, pp. 55-60].

In human–machine interaction, imperative structures function as a *trigger mechanism* that directly activates system behavior. For this reason, the automatic recognition of imperatives represents one of the core functional components of Natural Language Processing (NLP) systems.

Early natural language processing models primarily identified imperatives based on *surface syntactic markers* [4, pp 102-105]. These markers typically included: the sentence beginning with the base form of a verb, the absence of an explicit subject, the presence of *do not* or *don't* constructions, exclamatory markers or intonational cues.

In rule-based systems, these formal characteristics were relatively effective for detecting straightforward imperative constructions. However, such systems were limited in their ability to recognize *indirect directives* and *politeness-based forms*. For example, the sentence *Could*

you open the file? is formally an interrogative structure, yet functionally it performs a directive role. A purely structural analysis doesn't fully capture this communicative goal.

Modern methods use *intent classification models* to recognize imperatives. The primary objective here is not simply to determine the grammatical type of a sentence but rather to identify its communicative function. The main methods used in intent modeling involve supervised learning (based on labeled directive corpora), deep neural networks, transformer architectures, contextual embedding models. These models rely not only on syntactic structure but also on semantic and contextual signals to determine the user's intention. For instance, the sentences *Tell me the weather* and *I want to know the weather* differ structurally; however, from an intent perspective they request the same action. The system must therefore identify this similarity through semantic proximity and contextual interpretation.

In human communication, imperatives can express different degrees of *illocutionary force*, like a strict command, a polite request, or even an ironic statement. As a result, when artificial intelligence systems don't recognize these differences, *communicative mismatches* can occur. To address this problem, modern models integrate several components, including: sentiment analysis (to determine emotional tone), politeness detection models, discourse-aware architectures, multi-task learning systems. Thus, the system attempts not only to determine that a statement is a *directive*, but also to identify *the strength of the directive* and its *social framing.* This process represents the machine's ability to model the pragmatic aspects of language.

Accurate recognition of imperatives requires more than just looking at sentences. Discourse context, previous messages, and user profiles must also be taken into account. Contextual continuity is particularly important in dialogue systems. For example: *Open it.* The interpretation of this sentence is impossible without knowledge of the preceding discourse. Therefore, modern dialogue systems employ: contextual memory mechanisms, attention-based models, dialogue state tracking algorithms. These mechanisms allow systems to process language across multiple layers of interaction rather than analyzing isolated sentences.

Automatic imperative recognition faces several challenges: identifying indirect commands, recognizing sarcasm and irony, interpreting unclear sentence structures, differences in structure across different languages. For example, some languages use specific verb forms to show commands, while others mainly use sentence structure or the way a sentence sounds. These differences make it harder to create computational models that work well in all situations.

Ethical questions arise from how commands are interpreted in human-computer interaction. Should a system neutralize a user's harsh command tone, or should it respond strictly according to the directive strength? Some modern interfaces apply *adaptive response mechanisms* that adjust to the user's communicative tone. This introduces the problem of *socio-linguistic adaptation* and highlights the importance of studying imperatives not only from a linguistic perspective but also within the context of Human–Computer Interaction (HCI).

Understanding imperatives in artificial intelligence is a complex problem that goes beyond just looking at grammar. It requires considering structural, semantic, pragmatic, and discourse-level elements. Even though modern natural language processing (NLP) systems have made significant progress, accurately modeling the subtle pragmatic aspects of human communication remains a challenging area of research. Teaching imperatives shouldn't just focus on a basic *form + rule* method. [10, p. 60].

Instead, students should see how imperatives are used in real conversations. Contextual exercises, role-playing, and situation-based analyses are especially effective teaching strategies. In higher education, understanding the social and practical aspects of imperatives significantly enhances students' communication skills.

The extended analysis shows that, even though imperative constructions seem simple in terms of syntax, they actually represent a complex system when looked at from semantic, pragmatic, and discourse perspectives. A comprehensive approach is essential for accurately

interpreting these concepts in both human communication and artificial intelligence systems. Consequently, studying these structures serves as a crucial link between linguistics and computer science, thus opening up many possibilities for future research.

Scientific novelty of the article. This study introduces an interdisciplinary approach to the analysis of imperative constructions by combining linguistic, pragmatic, and artificial intelligence perspectives. It highlights the context-dependent nature of imperatives and their functional diversity beyond traditional syntactic descriptions.

Practical significance of the article. The findings can be applied to improve natural language processing systems, especially in recognizing user intent and directive meaning. They are also valuable for language teaching, helping learners understand how imperatives function in real communicative contexts.

Scientific results of the article. The research shows that imperative constructions function as complex communicative tools influenced by discourse context, social relations, and speaker intention. It also demonstrates that their interpretation cannot rely solely on structural features but requires semantic and pragmatic analysis.

References

1. Austin, J.L. How to Do Things with Words / J.L.Austin. – Oxford: Oxford University Press, – 1962. – 166 p.
2. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. Longman Grammar of Spoken and Written English. – London: Longman, – 1999. – 1204 p.
3. Brown, P. Politeness: Some Universals in Language Usage / P.Brown, S.Levinson, – Cambridge: Cambridge University Press, – 1987. – 360 p.
4. Goldberg, Y. Neural Network Methods for Natural Language Processing / Y.Goldberg. – San Rafael: Morgan & Claypool Publishers, – 2017. – 287 p.
5. Huddleston, R. The Cambridge Grammar of the English Language / R.Huddleston, G.Pullum. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2002. – 1860 p.
6. Jurafsky, D., & Martin, J. H. Speech and Language Processing (3rd ed.). Stanford University, – 2023.
7. Leech, G. The Pragmatics of Politeness / G.Leech. – Oxford: Oxford University Press, – 2014. – 337 p.
8. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, – 1985. – 1779 p.
9. Searle, J. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts / J.Searle. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1979. – 187 p.
10. Yule, G. The Study of Language (4th ed.) / G.Yule. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2010. – 436 p

X.E.Süleymanova

İmperativ konstruksiyaların linqvistik, praqmatik və süni intellekt kontekstində genişləndirilmiş təhlili

Xülasə

Bu məqalə imperativ konstruksiyaların linqvistik, praqmatik və süni intellekt kontekstində kompleks təhlilinə həsr olunmuşdur. Formal baxımdan sadə görünməsinə baxmayaraq, imperativ strukturlar sintaktik, semantik və praqmatik xüsusiyyətləri özündə birləşdirən mürəkkəb dil hadisəsidir. Tədqiqatda ingilis dilində imperativlərin quruluş xüsusiyyətləri, onların semantik çoxmənalılığı və əmr, xahiş, tövsiyə və xəbərdarlıq kimi müxtəlif kommunikativ funksiyaları araşdırılır. Xüsusi diqqət kontekstin roluna, kommunikasiya iştirakçıları arasındakı sosial münasibətlərə və direktivlərin interpretasiyasına təsir edən nəzakət strategiyalarına yönəldilmişdir.

Eyni zamanda, məqalədə təbii dilin emalı sistemlərində imperativ konstruksiyaların avtomatik tanınması problemləri təhlil olunur. Göstərilir ki, müasir süni intellekt modelləri formal-sintaktik ya-

naşmadan istifadəçi niyyətinin kontekst və praqmatik faktorlar əsasında müəyyənləşdirilməsinə doğru inkişaf edir. Nəticə olaraq vurğulanır ki, imperativlərin öyrənilməsi dilçilik və kompüter elmlərini birləşdirən fənlərarası istiqamət olub, həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *əmr cümlələri, praqmatika, semantika, təbii dilin emalı, süni intellekt*

Х.Э.Сулейманова

Расширенный анализ императивных конструкций в лингвистическом и прагматическом контексте искусственного интеллекта

Резюме

Данная статья посвящена комплексному анализу императивных конструкций в лингвистическом и прагматическом контексте искусственного интеллекта. Несмотря на их формальную простоту, императивные структуры представляют собой сложное явление, сочетающее синтаксические, семантические и прагматические характеристики. В работе рассматриваются особенности формирования императивов в английском языке, их семантическая многозначность, а также разнообразие коммуникативных функций, включая приказ, просьбу, рекомендацию и предупреждение. Особое внимание уделяется роли контекста, социальным отношениям между участниками коммуникации и стратегиям вежливости, влияющим на интерпретацию директивов.

В статье также анализируются проблемы автоматического распознавания императивных конструкций в системах обработки естественного языка. Показано, что современные модели искусственного интеллекта переходят от формально-синтаксического анализа к определению коммуникативного намерения пользователя с учётом контекста и прагматических факторов. Делается вывод о том, что изучение императивов является междисциплинарной задачей, объединяющей лингвистику и компьютерные науки, и имеет важное значение как для теории языка, так и для практики человеко-машинного взаимодействия.

Ключевые слова: *императивные конструкции, прагматика, семантика, обработка естественного языка, искусственный интеллект*

Rəyçi: f.e.d., prof. L.M.Xanbutayeva

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2026

Ch.Z.SHAHBAZLI
PhD in Philology, Associate Professor
e-mail: chinara.shahbazli@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0005-0137-608X

Baku Business University
(Baku, 88A H.Zardabi st.)

10.62021/0026-0028.2026.3.168

SEMANTIC ASPECTS OF POSSESSIVENESS IN SOCIAL COMMUNICATION

Summary. *This article investigates the semantic dimensions of possessiveness within the framework of social communication and examines its intercultural manifestations across diverse linguistic contexts. Employing a comparative-linguistic methodology, the study analyses the structural, semantic, and pragmatic features of possessive constructions in relation to culturally determined communicative patterns. Particular attention is given to how possessive meanings are encoded through different grammatical systems and how these forms reflect underlying cultural models of social relations and interaction.*
The findings reveal significant cross-cultural variation in both the expression and interpretation of possessiveness, demonstrating that the linguistic realization of possession is closely linked to social norms, values, and communicative strategies specific to each culture. These variations subsequently influence how interpersonal relations and ownership concepts are understood in discourse. Overall, the results contribute to a more comprehensive theoretical understanding of semantics and highlight the crucial role of language in shaping intercultural communication within social contexts. Furthermore, the study emphasizes that possessiveness should be interpreted as a dynamic and context-dependent category that integrates linguistic form with sociocultural meaning.

Keywords: *possessiveness, social communication, semantics, intercultural expression, language and culture*

Possessiveness represents a fundamental semantic category in social communication, encapsulating not only ownership but also relational hierarchies, social roles, and the dynamics of interpersonal interaction. Linguistically, possessive constructions are critical for encoding relationships among participants, reflecting both syntactic structures and pragmatic functions [1, p. 112]. Consequently**,** the study of possessive semantics is thus integral to understanding how language mediates social behaviour, conveys social norms, and structures interpersonal relationships.

Furthermore, contemporary linguistic research demonstrates that possessive constructions exhibit considerable cross-linguistic variation. Lyons specifically emphasizes that possessives are multifunctional, as they signal both possession and relational information, thereby linking the referent to its possessor in contextually appropriate ways [2, p. 89]. In English, for instance, possessive markers often denote ownership and relational closeness, whereas in agglutinative languages such as Azerbaijani or Turkish, possessive suffixes additionally encode social distance, familiarity, and hierarchical relationships [3, p. 45]. Such cross-linguistic variation underlines the intricate between grammatical form, semantic meaning, and cultural norms in social communication.

From a typological perspective, possessive constructions reflect complex semantic distinctions. Comrie notes that possessive markers may distinguish alienable versus inalienable possession, indicating whether the possessed entity is inherently linked to the possessor or socially transferred [4, p. 73]. Dahl further highlights that possessive constructions vary not only in syntactic realization but also in their ability to encode nuanced

semantic relationships, including kinship, institutional authority, and collective ownership [5, p. 56]. These distinctions are critical for understanding the semantic depth of possessive constructions across languages.

Applied linguistics emphasizes the functional and pragmatic dimensions of possessiveness in social communication. Palmer argues that possessive constructions are pivotal for interpreting social roles, politeness strategies, and discourse coherence, particularly in intercultural contexts [6, p. 78]. Haspelmath corroborates this view, demonstrating that cross-linguistic variation in possessive marking reveals both universal semantic tendencies and language-specific patterns, offering insights for language teaching, translation, and cross-cultural analysis [7, p. 120].

Cognitive linguistic approaches provide further insights into the conceptual underpinnings of possessiveness. Langacker posits that possessive constructions are grounded in the mental representations of human experience and social relationships, linking grammatical forms to conceptual structures and cognitive processes [8, p. 101]. From this perspective, possessiveness is not merely a grammatical category but also a cognitive tool that encodes knowledge about social relations, ownership, and interpersonal expectations. Croft extends this view, suggesting that such constructions carry semantic and functional information simultaneously, thereby integrating meaning, form, and use within a systematic framework [9, p. 134].

The role of possessiveness in discourse analysis further illustrates its semantic complexity. Within textual structures, these possessive constructions function as markers of participant relationships, helping to structure narrative and expository texts, and signaling the interconnections between individuals, institutions, and social entities. Evans and Green argue that possessive semantics interacts with both the speaker's cognitive representation of events and the listener's interpretation, thus mediating the social dimensions of communication [10, p. 145]. This cognitive-pragmatic approach emphasizes that understanding possessiveness requires analysing language as a tool for social coordination, interpersonal negotiation, and cultural expression.

Moreover, integrating semantic, pragmatic, and cognitive perspectives reveals how possessive constructions operate across diverse contexts. In multilingual and intercultural communication, awareness of these structural nuances allows speakers and learners to navigate differences in relational norms, politeness conventions, and ownership interpretations. Consequently, this cross-linguistic variation has practical implications for language education, translation studies, and intercultural competence development. By examining possessive constructions within social communication, linguists can uncover the deep semantic patterns that guide human interaction and provide a robust theoretical framework for cross-linguistic comparison [11, p. 134].

Possessiveness constitutes a complex and multi-dimensional semantic phenomenon that occupies a pivotal position in human communication and cognitive representation. Its study, situated at the intersection of typological, cognitive, semantic, and pragmatic linguistics, offers critical insights into the ways languages encode relational and ownership concepts, and how these, in turn, reflect social structures, cultural norms, and interpersonal hierarchies. Possessive constructions are not merely grammatical markers of ownership; they function as cognitive and social instruments that mediate interactions, signal relational proximity or distance, and convey culturally specific notions of obligation, intimacy, and authority.

From a typological perspective, languages exhibit diverse strategies for expressing possession, including morphological markers, syntactic constructions, and lexical innovations. Cognitive approaches further reveal that possessiveness is grounded in human conceptualization of self, other, and the relational domain, highlighting the interplay between linguistic form and mental representation. Semantically, distinctions such as alienable versus inalienable possession, or the contrast between possessive pronouns and genitive constructions, exemplify how meaning is contextually shaped and culturally mediated. Pragmatically, possessive forms contribute to

discourse management, politeness strategies, and social indexing, demonstrating that linguistic structures are inseparable from their social functions.

Consequently, possessive constructions serve as a nexus between grammar, meaning, and social cognition, underscoring their relevance not only for theoretical linguistics but also for applied domains such as sociolinguistics, intercultural communication, and language pedagogy. Their analysis allows scholars to trace the interface between linguistic encoding and human social experience, revealing how languages systematically organize and express fundamental aspects of human relationality. The comprehensive examination of possessiveness, therefore, offers indispensable perspectives for understanding the dynamic interplay between language, thought, and society.

Scientific results of the study: The empirical findings indicate that possessiveness, within the framework of social communication demonstrate that possessiveness operates as a complex semantic category which extends beyond the **mere** expression of ownership to encompass the encoding of social roles, hierarchical relations, and interpersonal dynamics. Furthermore, the comparative linguistic analysis demonstrates that possessive constructions exhibit systematic variation across languages. This variation is profoundly conditioned by sociocultural parameters, thereby directly influencing the semantic interpretation of communicative acts within discourse.

Scientific novelty of the study: The scientific novelty of the study is defined by its integrative analytical framework, which unites semantic, pragmatic, and intercultural dimensions in the examination of possessiveness. The research provides a systematized cross-linguistic generalization of possessive structures and introduces a theoretically grounded interpretation of possessiveness as a culturally embedded semantic category. This approach enables a more refined understanding of how possessive meaning is constructed, negotiated, and reinterpreted in intercultural communication contexts.

Practical significance and economic efficiency of the study: The practical significance of this research is reflected in its applicability to linguistics, translation studies, intercultural communication, and language pedagogy. Specifically**,** the results contribute to enhancing communicative competence in foreign language learning while substantially reducing pragmatic failures in multilingual interactions. From an applied perspective, the findings are highly relevant for elevating communication efficiency within international business, diplomatic practice, and the service sector. In these domains, an accurate interpretation of possessive meanings supports effective cooperation, minimizes intercultural misunderstanding, and increases overall professional productivity.

References

1. Lyons, J. Semantics (Vol. 1) / J.Lyons. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1977. –392 p.
2. Comrie, B. Language universals and linguistic typology / B.Comrie. – Oxford: Blackwell, – 1989. – 304 p.
3. Dahl, Ö. Possessive constructions in cross-linguistic perspective // Linguistics, – 2000. 38(5), – pp. 45-76
4. Palmer, F.R. Semantics: A new outline / F.R.Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986. – 204 p.
5. Haspelmath, M. External possession in cross-linguistic perspective // Studies in Language, – 1999. 23(2), – pp. 251-297
6. Langacker, R.W. Cognitive grammar: A basic introduction / R.W.Langacker. – Oxford University Press. – 2008. – 576 p.
7. Heine, B., & Kuteva, T. World lexicon of grammaticalization / B.Heine, T.Kuteva. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2002. – 324 p.
8. Croft, W. Radical construction grammar / W.Croft. – Oxford: Oxford University Press, – 2001. – 448 p.

9. Evans, V., & Green, M. Cognitive linguistics: An introduction / V.Evans, M.Green. – Edinburgh: Edinburgh University Press. – 2006. – 854 p.
10. Nicholas, J. Possessive structures and social meaning // Journal of Pragmatics, – 2015. 78, – 120-145 pp.
11. Haspelmath, M. The geometry of grammatical meaning: Semantic categories in cross-linguistic perspective. – Oxford: Oxford University Press. – 2003.– 211-242 pp.

Ç.Z.Şahbazlı

Sosial kommunikasiyada mənsubiyyətin semantik aspektləri

Xülasə

Bu məqalə mənsubiyyətin semantik ölçülərini sosial kommunikasiya çərçivəsində araşdırır və onun müxtəlif dil kontekstlərində interkultural təzahürlərini təhlil edir. Müqayisəli-linqvistik metodologiyadan istifadə etməklə tədqiqat mənsubiyyət konstruksiyalarının struktur, semantik və praqmatik xüsusiyyətlərini mədəni olaraq müəyyənləşmiş kommunikativ modellərlə əlaqəli şəkildə analiz edir. Xüsusi diqqət müxtəlif qrammatik sistemlər vasitəsilə mənsubiyyət mənalarının necə kodlaşdırılmasına və bu formaların sosial münasibətlərə dair mədəni modelləri necə əks etdirməsinə yönəldilir.

Tədqiqatın nəticələri mənsubiyyətin ifadəsi və interpretasiyasında əhəmiyyətli interkultural fərqlərin mövcud olduğunu göstərir və bu fərqlərin dil səviyyəsində təzahürünün sosial normalar, dəyərlər və kommunikativ strategiyalarla sıx bağlı olduğunu təsdiqləyir. Bu fərqliliklər diskursda şəxslərarası münasibətlərin və mülkiyyət anlayışlarının necə qavranılmasına birbaşa təsir göstərir. Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr semantika nəzəriyyəsinin daha dolğun şəkildə anlaşılmasına töhfə verir və dilin interkultural kommunikasiya prosesində sosial konteksti formalaşdıran əsas vasitə olduğunu vurğulayır. Bundan əlavə, tədqiqat göstərir ki, mənsubiyyət kateqoriyası dil forması ilə sosial-mədəni məna arasında inteqrasiya yaradan dinamik və kontekstdən asılı bir kateqoriya kimi dəyərləndirilməlidir.

Açar sözlər: *mənsubiyyət; sosial kommunikasiya; semantika; interkultural ifadə; dil və mədəniyyət*

Ч.З.Шахбазлы

Семантические аспекты принадлежности в социальной коммуникации

Резюме

Данная статья исследует семантические аспекты категории посессивности в рамках социальной коммуникации и анализирует её межкультурные проявления в различных языковых контекстах. Используя сравнительно-лингвистическую методологию, исследование рассматривает структурные, семантические и прагматические особенности посессивных конструкций в связи с культурно обусловленными моделями коммуникации. Особое внимание уделяется тому, как значения посессивности кодируются в различных грамматических системах и каким образом эти формы отражают лежащие в их основе культурные модели социальных отношений и взаимодействия.

Результаты исследования показывают наличие значительной межкультурной вариативности в выражении и интерпретации посессивности, подтверждая, что языковая реализация категории владения тесно связана с социальными нормами, ценностями и коммуникативными стратегиями, характерными для каждой культуры. Эти различия влияют на восприятие межличностных отношений и концепта собственности в дискурсе. В целом полученные результаты способствуют более комплексному теоретическому пониманию семантики и подчёркивают ключевую роль языка в формировании межкультурной коммуникации в социальном контексте. Кроме того, исследование показывает, что посессивность следует рассматривать как динамическую и контекстно-зависимую категорию, которая интегрирует языковую форму и социокультурное значение.

Ключевые слова: *принадлежность; социальная коммуникация; семантика; межкультурное выражение; язык и культура*

Rəyçi: prof. S.Zeynalova

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2026

М.Ф.АЛЛАХВЕРДИЕВА
доцент
e-mail: malahat1967@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0003-3155-9069

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.172

ТРАНСФОРМАЦИЯ НОРМ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ И РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Резюме. *В статье рассматривается влияние цифровой среды и технологий искусственного интеллекта на нормы современного русского языка. Анализируются особенности интернет-коммуникации, процессы появления неологизмов и заимствований, изменения орфографических и стилистических норм, а также новые формы речевого взаимодействия. Особое внимание уделяется роли искусственного интеллекта как фактора языковых изменений и его участию в речевой практике. Делается вывод о том, что цифровизация способствует трансформации языковой нормы, расширению коммуникативных возможностей и влияет на дальнейшее развитие современного русского языка.*

Ключевые слова: *цифровая среда, русский язык, языковая норма, интернет-коммуникация, неологизмы, заимствования, орфографические и стилистические нормы, искусственный интеллект, речевое взаимодействие, языковые изменения*

Развитие информационных технологий и расширение цифрового пространства существенно изменили характер современного общения. Значительная часть коммуникации сегодня осуществляется посредством интернет-платформ, социальных сетей, электронных сервисов и интеллектуальных цифровых систем. Подобные изменения оказывают влияние не только на способы передачи информации, но и на язык, который функционирует в новых условиях и адаптируется к изменяющимся потребностям общества.

Русский язык как открытая и динамичная система постоянно реагирует на процессы, происходящие в социальной и технологической сферах. В условиях цифровизации наблюдаются изменения, затрагивающие различные уровни языковой системы. Развитие цифрового пространства способствует появлению новых языковых явлений, среди которых особое место занимают расширение словарного состава за счёт заимствований и неологизмов, изменение семантики существующих слов, трансформация орфографических и стилистических норм, а также формирование новых способов речевого взаимодействия. Подобные процессы отражаются не только на лексическом составе языка, но и на особенностях его функционирования в различных коммуникативных ситуациях. Существенное влияние на данные изменения оказывает интернет-коммуникация, для которой характерны высокая скорость обмена информацией, краткость сообщений и сочетание различных способов передачи смысла [7].

Важно отметить, что цифровая среда не только ускоряет языковые изменения, но и изменяет сам механизм их распространения. Если ранее новые языковые явления закреплялись в течение длительного времени и проходили через этапы постепенной адаптации, то в условиях цифровой коммуникации инновации могут быстро становиться массовыми и охватывать широкие группы носителей языка. Это приводит к

тому, что границы между нормативным и ненормативным употреблением становятся более подвижными, а языковая система приобретает большую вариативность.

Особое место среди современных технологических факторов занимает искусственный интеллект. В настоящее время интеллектуальные системы активно применяются в различных областях человеческой деятельности и всё чаще используются в речевой практике. Автоматический перевод, голосовые помощники, системы распознавания речи, программы проверки правописания и технологии генерации текстов становятся частью повседневного общения. Искусственный интеллект не только анализирует языковые данные, но и участвует в создании речевого контента, что позволяет рассматривать его как один из факторов изменения современных языковых процессов [8, 1].

Актуальность исследования определяется возрастающим влиянием цифровой среды и технологий искусственного интеллекта на развитие современного русского языка. Изучение данных процессов позволяет определить характер языковых изменений, выявить их особенности и оценить возможные перспективы дальнейшего развития языковой системы.

Языковая норма представляет собой совокупность правил и традиций употребления языковых единиц, исторически сложившихся и закреплённых в речевой практике общества. Она обеспечивает единство литературного языка и способствует эффективному взаимопониманию между носителями языка. Норма является одним из важнейших механизмов сохранения устойчивости языковой системы, поскольку регулирует выбор языковых средств в различных ситуациях общения [7].

К основным признакам языковой нормы относятся устойчивость, общеобязательность, историческая изменчивость и функциональная дифференциация. Устойчивость обеспечивает сохранение языковых традиций и преемственность поколений. Общеобязательность предполагает признание определённых языковых форм правильными и допустимыми большинством носителей языка. Историческая изменчивость указывает на то, что нормы не остаются неизменными: они постепенно трансформируются под воздействием общественных процессов. Функциональная дифференциация отражает существование различных речевых сфер, каждая из которых может иметь свои особенности использования языковых средств.

Следует подчеркнуть, что в современных условиях цифровой коммуникации представление о языковой норме становится более гибким. В интернет-пространстве нормативность часто зависит от контекста общения, коммуникативной цели и аудитории, что приводит к сосуществованию различных вариантов языкового употребления. Таким образом, языковая норма представляет собой динамичную систему, развитие которой зависит от социальных и технологических факторов. В современных условиях особое значение приобретают процессы цифровизации, оказывающие влияние на характер языковых изменений и способы коммуникации. [2].

Интернет-коммуникация является одной из наиболее значимых форм взаимодействия людей в современном обществе. Развитие цифровых технологий привело к формированию особой языковой среды, которая обладает рядом специфических характеристик и существенно отличается от традиционных способов общения. Одной из ключевых особенностей интернет-коммуникации является высокая скорость передачи информации. Пользователи стремятся оперативно обмениваться сообщениями, что нередко приводит к сокращению текстов и упрощению языковых конструкций. В результате возрастает использование сокращений, аббревиатур и упрощённых синтаксических моделей. Другой особенностью является интерактивность, предполагающая активное участие всех участников общения. В отличие от традиционных форм коммуникации, пользователи не только получают информацию, но и одновременно создают её, комментируют, редактируют и распространяют.

Существенное значение имеет и мультимодальность цифровой среды. Современная коммуникация всё чаще осуществляется не только посредством текста, но и с помощью изображений, аудио-, видеофайлов, графических символов и эмодзи. Вследствие этого письменная речь приобретает черты устного общения и становится более эмоциональной. Кроме того, интернет-коммуникация характеризуется массовостью и доступностью. Практически каждый пользователь получает возможность влиять на языковые процессы, участвовать в создании новых речевых форм и распространении языковых инноваций. Особое значение в интернет-коммуникации имеет формирование новых моделей речевого взаимодействия, которые сочетают признаки письменной и устной речи. В цифровой среде активно используются элементы разговорности, эмоциональные маркеры, сокращённые конструкции и графические средства выражения смысла. Всё это способствует формированию особого типа дискурса, в котором важную роль играет не только содержание сообщения, но и способ его визуального и эмоционального оформления.

В условиях цифровой коммуникации наблюдается трансформация орфографических и стилистических норм. В неформальной интернет-речи часто игнорируются правила написания заглавных букв, пунктуации и орфографической точности, что связано с высокой скоростью общения и стремлением к экономии языковых средств. Стилистические нормы также становятся более подвижными: в одном коммуникативном пространстве могут сосуществовать разговорные, нейтральные и элементы сниженной лексики, что ранее было ограничено жанровыми рамками. Подобные изменения приводят к тому, что современные формы общения становятся более интерактивными, фрагментарными и эмоционально насыщенными. Комментарии, реакции, эмодзи и краткие реплики нередко заменяют развёрнутые высказывания, что способствует развитию нового типа цифрового дискурса [4, 5]. Указанные особенности цифровой коммуникации оказывают непосредственное влияние на языковую систему, что особенно заметно на лексическом уровне.

Важно отметить, что современные языковые изменения затрагивают не только лексический состав русского языка, но и особенности его функционирования в целом. Изменяются способы построения высказываний, характер речевого взаимодействия, а также принципы выбора языковых средств в зависимости от цифрового контекста общения. Таким образом, трансформация охватывает системный уровень языка, влияя на его использование в различных коммуникативных ситуациях.

Одним из наиболее заметных языковых процессов цифровой эпохи является активное образование неологизмов. Появление новых слов обусловлено необходимостью обозначения явлений, которые ранее отсутствовали в социальной практике.

Развитие цифровых технологий и интернет-пространства способствует постоянному расширению словарного состава русского языка. Многие новые слова первоначально появляются в узкопрофессиональной среде специалистов в области информационных технологий, однако впоследствии переходят в повседневную речь. Примерами могут служить такие единицы, как «*стримить*», «*репостить*», «*подкаст*», «*контент*», «*блогер*» [7].

Современный русский язык активно пополняется за счёт заимствований, прежде всего из английского языка, что связано с глобальным характером цифровой коммуникации. Заимствованные единицы быстро адаптируются в речи пользователей и становятся частью повседневного общения в интернете и социальных сетях. Это явление отражает не только языковые изменения, но и культурно-информационные процессы, происходящие в современном обществе [6].

Особенность современных неологизмов заключается в скорости их распространения. Если раньше процесс закрепления новых слов в языке мог занимать десятилетия, то в условиях цифровой среды отдельные языковые единицы получают широкое распространение в течение нескольких месяцев или даже недель.

Следует отметить, что не все новые слова становятся частью литературной нормы. Некоторые из них существуют временно и исчезают вместе с изменением культурных или технологических тенденций, тогда как другие постепенно закрепляются в словарях и становятся полноценными элементами языка.

Процесс образования неологизмов тесно связан с глобализацией и развитием цифровой культуры. Многие новые языковые единицы возникают под влиянием современных технологий и распространяются благодаря интернет-платформам и социальным сетям. Помимо цифровой коммуникации и процессов лексического обновления языка, значительное влияние на современные языковые процессы оказывает развитие технологий искусственного интеллекта. Стремительное развитие технологий ИИ привело к появлению систем, способных создавать тексты различного объёма и уровня сложности. Современные алгоритмы могут генерировать новостные материалы, научные тексты, рекламные сообщения, художественные описания и различные виды деловой документации [3, 8].

Использование искусственного интеллекта оказывает влияние не только на скорость создания текстов, но и на языковые нормы. С одной стороны, подобные системы способствуют соблюдению правил грамматики и стилистики, поскольку ориентируются на большие массивы литературных текстов. С другой стороны, существует вероятность формирования стандартизированных языковых конструкций и снижения индивидуальных особенностей речи [3, 8].

Таким образом, ИИ становится не только технологическим инструментом, но и фактором, влияющим на формирование языковой нормы. Его использование в повседневной коммуникации способствует стандартизации языковых конструкций, но одновременно расширяет возможности языкового выражения. В результате возникает новая языковая ситуация, в которой взаимодействуют естественный язык и алгоритмически сгенерированная речь, что требует дальнейшего научного осмысления [5].

Заключение. Проведённый анализ показал, что цифровая среда и технологии искусственного интеллекта оказывают существенное влияние на развитие современного русского языка. Изменения затрагивают не только словарный состав языка, но и особенности его функционирования, способы речевого взаимодействия, орфографические и стилистические нормы. Особую роль в данном процессе играет интернет-коммуникация, способствующая ускоренному распространению языковых инноваций. Искусственный интеллект в современных условиях становится не только инструментом обработки языковых данных, но и активным участником речевого процесса. Это приводит к появлению новых коммуникативных моделей и расширяет возможности языкового взаимодействия.

Таким образом, трансформация языковых норм отражает естественный процесс развития языка в условиях цифровизации и требует дальнейшего научного изучения.

Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении трансформации норм современного русского языка в условиях цифровой среды и развития технологий искусственного интеллекта. В работе выявлены особенности влияния интернет-коммуникации на языковую систему, а также определена роль искусственного интеллекта как активного участника речевых процессов.

Практическая цель исследования заключается в анализе воздействия цифровой среды и технологий искусственного интеллекта на языковые нормы современного русского языка для их учёта в практике коммуникации и обучения.

Значимость исследования заключается в возможности использования его результатов для понимания современных языковых изменений и совершенствования практики обучения русскому языку в условиях цифровой среды.

Литература

1. Гасанова И.Э. Учебный текст в условиях цифровой трансформации: методическая модель работы в азербайджанской аудитории // Endless Light in Science. – Астана, 2026. – С. 166-171. – DOI: 10.5281/zenodo.19029537. – URL: https://irc-els.com/ru/journals/61-zhurnal-mart-20
2. Дзюба Е.В. Уроки русского для иностранцев: техники искусственного интеллекта или искусство техники? // Русистика. – 2024. – Т. 22. – № 2. – С. 242–261. – DOI: 10.22363/2618-8163-2024-22-2-242-261.
3. Жикулина К.П., Перфильева Н.В., Ли М. Цифровой страт парадигмы языка // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2024. – Т. 15. – № 2. – С. 364-375. – DOI: 10.22363/2313-2299-2024-15-2-364-375.
4. Кронгауз М. А. Слово за слово: о языке и не только. – Москва: АСТ, 2021. – 480 с.
5. Современный русский язык: активные процессы на рубеже XX–XXI веков / отв. ред. Л. П. Крысин. – Москва: Языки славянской культуры, – 2008. – 712 с.
6. Сысоев П.В., Филатов Е.М. Технологии искусственного интеллекта в обучении русскому языку как иностранному // Русистика. – 2024. – Т. 22. – № 2. – С. 300-317. – DOI: 10.22363/2618-8163-2024-22-2-300-317.
7. Goncharova O. V. Artificial Intelligence in Contemporary Language Education Research: A Corpus and Network Analysis // Russian Language Studies. – 2026. – Vol. 24, no. 1. – P. 7-24. – DOI: 10.22363/2618-8163-2026-24-1-7-24.
8. Ilyinova E. Yu., Kochetova L. A. Mediatization of Artificial Intelligence Concept in the Russian Language Media Discourse: Corpus-Based Approach // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2: Языкознание. – 2024. – Т. 23. – № 5. – С. 108-123. – DOI: 10.15688/jvolsu2.2024.5.9.

M.F.Allahverdiyeva

Rəqəmsal mühit və süni intellektin inkişafı şəraitində müasir rus dilinin normalarının transformasiyası

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal mühitin və süni intellekt texnologiyalarının müasir rus dilinin normalarına təsiri araşdırılır. İnternet-kommunikasiyanın xüsusiyyətləri, neologizmlərin və alınma sözlərin yaranması prosesləri, orfoqrafik və üslubi normalardakı dəyişikliklər, həmçinin yeni nitq qarşılıqlı əlaqə formaları təhlil olunur. Süni intellektin dil dəyişikliklərinə təsir edən amil kimi rolu və nitq praktikasında iştirakı xüsusi diqqət mərkəzindədir. Nəticədə rəqəmsallaşmanın dil normasının transformasiyasına və rus dilinin gələcək inkişafına təsir etdiyi müəyyən edilir.

Açar sözlər: *rəqəmsal mühit, rus dili, dil norması, internet-kommunikasiya, neologizmlər, alınma sözlər, orfoqrafik və üslubi normalar, süni intellekt, nitq qarşılıqlı əlaqəsi, dil dəyişiklikləri*

M.F.Allahverdiyeva

Transformation of the Norms of the Modern Russian Language in the Context of the Digital Environment and the Development of Artificial Intelligence

Summary

The article examines the influence of the digital environment and artificial intelligence technologies on the norms of the modern Russian language. The study analyzes the features of internet communication, the processes of the emergence of neologisms and borrowings, changes in orthographic and stylistic norms, as well as new forms of speech interaction. Special attention is paid to the role of artificial intelligence as a factor in language changes and its participation in speech practice. It is concluded that digitalization contributes to the transformation of language norms and influences the further development of the modern Russian language.

Keywords: *digital environment, Russian language, language norm, internet communication, neologisms, borrowings, orthographic and stylistic norms, artificial intelligence, speech interaction, language changes*

Rəyçi: dos. S.B.Bağırova
Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2026

Т.Р.АРИФДЖАНОВ
старший преподаватель
e-mail: atr.kuba@mail.ru

:https://orcid.org/0009-0003-9278-9909

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

ТРАНСФОРМАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме. *Представленная нами к публикации научная статья посвящена вопросам трансформации (преобразований, видоизменений) фразеологических единиц и некоторых других устойчивых выражений под влиянием контекста и речевой ситуации. Такие преобразования создаются индивидуально-авторскими приёмами в стилистических целях и для достижения, в основном, комического и сатирического эффекта. Явление трансформации очень распространено и в публицистической речи. В статье также перечисляются основные и наиболее часто создаваемые автором способы и приёмы преобразований фразеологических единиц.*

Ключевые слова: *фразеологизм, вариант, трансформация, структура, устойчивость*

Правильная, грамотная литературная речь является важным показателем общего культурного уровня человека. Фразеологическая правильность речи – это соблюдение употребления нормативных, общепринятых форм устойчивых сочетаний. Точность, логичность, выразительность речи могут быть достигнуты только при соблюдении лексических и фразеологических норм.

В данной статье говорится о случаях нарушения норм употребления на уровне фразеологической системы, рассматриваются особенности и характерные признаки видоизмененных вариантов, критерии нормативности, анализируются способы и приемы индивидуально-авторских преобразований (трансформаций) общеизвестных высказываний.

В теории культуры речи центральное место занимает норма языка, характерными особенностями которой являются устойчивость (стабильность), общеобязательность и общеупотребительность, распространенность. Нормативность, проявляющаяся в письменной и устной форме, является важнейшим признаком литературного языка. Академик В. Виноградов ставил изучение норм языка на первое место среди основных задач русского языкознания и области культуры речи. «Высокая культура разговорной и письменной речи, хорошее знание и развитое чутье родного языка, умение пользоваться его выразительными средствами, его стилистическим многообразием – очень важная рекомендация для каждого человека в его общественной жизни и творческой деятельности» [3, 288]. В истории русской культуры речи и её нормализации велика роль трудов известных русских языковедов таких, как М.В. Ломоносов, Ф.И. Буслаев, А.А. Потебня и др. В среде русских языковедов конца XIX – начала XX века довольно популярной была точка зрения А.А. Шахматова, считавшего, что борьба за норму с узаконенной употреблением неправильностью бесплодна и что само дело нормализации совершенно чуждо академической науке.

Проблема сочетаемости слов является одной из наиболее актуальных проблем современной лексикологии. «Сочетаемость регулируется системой и нормой языка и выражается во взаимодействии разных уровней языка: лексики и синтаксиса (синтаксическая сочетаемость, т.е. распространение слова синтаксическими связями и

их упорядоченность), лексики и фразеологии (лексическая сочетаемость, распространение слова другими словами и их упорядоченность)» [6, с.33]. Сочетаемость слова реализуется в контексте. Основы учения о контекстологическом анализе слова были заложены Н.Н. Амосовой. Контекстом Н.Н. Амосова называет «сочетание семантически реализуемого слова (т.е. слова, относительно реализации значения которого контекст вычленяется) с указательным минимумом, т.е. элементом речевой цепи, несущим требуемое семантическое указание» [2, с.28].

Как известно, признаками фразеологических единиц являются: целостное лексическое значение, воспроизводимость, лексико-грамматическая устойчивость, синтаксическая нечленимость и т.д. Основным признаком фразеологизмов считается устойчивость. Кунин А.В. выделяет основные черты фразеологической устойчивости: 1) инвариантность употребления; 2) структурно-семантическую устойчивость; 3) семантическую устойчивость; 4) лексическую устойчивость; 5) синтаксическую устойчивость» [7, с.45]. Наряду с нормативными вариантами наблюдаются всевозможные отклонения от первоначальной исходной формы устойчивых выражений. Такие отклонения проявляются в неодинаковой степени в разных жанрах, у разных авторов, также и в обыденно-разговорной речи. Во фразеологической системе действуют наиболее жёсткие нормы, регулирующие правильное функционирование устойчивых выражений. Норма фразеологических единиц многогранна, комплексна и выступает сложением норм разных языковых уровней. Но под влиянием системы языка и фразеологическая система претерпевает какие-то изменения. В результате могут появиться варианты, как сосуществующие общеупотребительные разновидности фразеологических единиц. «Вариантность не является отклонением от нормы, она не разрушает фразеологического оборота как такового. Напротив, варьирование в сфере фразеологизмов свидетельствует об устойчивости данных единиц». [4, с.40]. Возникновение вариантов фразеологических единиц могут быть связаны, в первую очередь, с устранением устаревшей формы компонента (*пуститься во все тяжкие* вместо устаревшей формы *пуститься во все тяжкая; язык прилип (присох) к гортани* вместо устаревшей формы из библии *прильпе язык к гортани моей.* Очень часто используются варианты, в которых чередуются устаревшая и современная форма*: на босую ногу*/*на босу ногу*. Варьирование фразеологизмов происходит и в пределах разных стилей. Если заменяемые компоненты имеют разную стилистическую тональность, то и варианты одной и то же единицы различаются по своей стилистической характеристике. Например, *возводить на трон – посадить на трон; взойти на трон, ступить на трон – сесть на трон; расторгнуть узы – разорвать узы; увенчать лаврами – покрыть лаврами.* Выбор заменяемого глагольного компонента предопределяет стилистическую окраску фразеологизма в целом.

Наряду с общепризнанными нормативными вариантами фразеологических единиц допускается возможность преобразования устойчивых сочетаний в стилистических целях в зависимости от конкретной речевой ситуации и словесного, контекстуального окружения. Эти приёмы многообразны, их называют ещё индивидуально-авторскими вариантами общеизвестных выражений. Приведём несколько примеров таких трансформированных выражений из художественной литературы и публицистики: *сыграть в дубовый ящик; капля в море того огромного населения; нечист на ногу; душа в душу идём; выбить из своей долголетней колеи; могильный камень лежит на её скрытной душе; на купца и зверь бежит* и др. Таким образом, в зависимости от конкретных условий и фразеологизмы, и крылатые выражения, и пословицы и поговорки могут отходить от своей первичной формы. Контекстное окружение является особенно важным для всякого рода лексико-грамматических вариантов. Всякое видоизменение фразеологизма приводит к смысловым изменениям. Существенная роль в этом отводится именно контексту. Проблема трансформаций фразеологизмов и сегодня нахо-

дится в центре внимания исследователей. Выделяется несколько основных способов и приёмов преобразования фразеологических единиц. В качестве основных приёмов преобразования фразеологизмов А.И. Молотков называет: 1) употребление фразеологизма в необычном для него значении; 2) употребление фразеологизма в необычной для него форме; 3) контаминацию фразеологизмов, совмещение устойчивых сочетаний, при котором, можно сказать, полностью нарушается стандартная форма фразеологизма « [8, с. 29-31]. А.В. Кунин рассматривает все способы преобразования как окказиональные показатели раздельно оформленности фразеологических единиц с выделением двух основных типов преобразований: «1) вклинивание переменных компонентов без какого-либо изменения лексического состава фразеологизмов; 2) деформацию различных типов с изменением лексического состава или структуры фразеологизмов; 3) добавление переменных компонентов к началу или к концу фразеологических единиц.» [7, с.79-80].

Преобразования в сфере фразеологической системы И. А. Абрамович называет индивидуально-авторскими стилистическими приемами и выделяет такие случаи, как «замена лексических компонентов синонимичными словами; незначительное морфологическое варьирование без нарушения целостности значения; полное разрушение грамматической структуры фразеологизма; столкновение устойчивого сочетания со свободным омонимичным ему сочетанием слов» [1, с.213].

Трансформированные фразеологические единицы служат важным источником экспрессивно-эмоциональной насыщенности, существенным средством реализации конструктивно-стилевых особенностей художественной и публицистической речи. Такие выражения придают тексту определённую воздействующую силу, помогают создавать специфическую образность. Они способны не только выразить соответствующую мысль более ёмко и выразительно, но и передать авторское отношение, оценку. Семантически и структурно трансформированные фразеологизмы являются составной частью речевых средств литературной и публицистической речи. В результате взаимодействия содержания контекста и фразеологизма, семантика фразеологизма достаточно преобразуется, ассоциативно связываясь с контекстом. В семантически и структурно трансформированных выражениях ощущается не просто новое значение, а совмещение окказионального значения с нормативным. Как отмечает в своей работе профессор И. Гамидов: «... разного рода несистемных, ненормативных вариантов устойчивых выражений не было бы, если бы в языковой памяти людей не были заложены материальные основы инвариантов, их модели» [5,27-30].

В поисках более эмоциональных средств выражения авторы стремятся расширить экспрессивные возможности фразеологизмов, усилить их функционально-стилистическую значимость. Фразеологические обороты, пословицы, поговорки и крылатые выражения являются стилистическим компонентом языка произведений, важным источником экспрессивно-эмоциональной насыщенности, существенным средством реализации конструктивно-стилевых особенностей речи. Они придают тексту определенную воздействующую силу, помогают создавать специфическую образность. Всякого рода обыгрывания фразеологизмов широко распространены и, большей частью, не искажают её и не противоречат её природе. Всевозможные отклонения от исходной формы можно наблюдать в разных жанрах, у разных авторов. Не только фразеологизмы, но и пословицы, поговорки, крылатые выражения могут отходить от своей привычной формы в зависимости от конкретных условий речи. Изменение структуры или значений устойчивых единиц, которые характеризуются строго закреплённой, неизменённой формой, с которой связано определённое цельное значение, всегда воспринимается как яркое нарушение привычных норм речи. Можно отметить, что приёмы, разные виды отступлений от начальных форм выражений чётко не классифицированы. Основные способы и приёмы преобразования фразеологических

единиц в стилистических целях для достижения индивидуально-авторских задумок в зависимости от речевой ситуации и контекстуального окружения следующие: изменение грамматической формы компонентов в пределах их парадигмы, хотя при этом не нарушается семантическая и стилистическая стабильность фразеологизма; обыгрывание прямого словарного значения отдельных компонентов, при котором наблюдается семантическая двупланность; вклинивание, добавление новых компонентов, которые могут оказать существенное влияние на значение и стилистическую характеристику сочетания; замена одного из компонентов другим, вносящим часто совершенно контрастное (в основном, комическое, ироническое) значение. Такой приём трансформации является самым излюбленным у авторов и встречается наиболее часто, например: *выносить горе из избы; парно, как в бане; скука зелёная*. Следующие приёмы изменений фразеологизмов наблюдаются в публицистической речи. Это: использование образа, сюжета общеизвестного выражения, при котором наблюдается полное нарушение привычной формы фразеологизма. Такого рода варианты понятны лишь тем, кому известен первичный, оригинальный вариант выражения: *лечился на грязях, а князем так и не стал / ср. из грязи в князи*. Иногда появляются трансформированные варианты с нарушением традиционного порядка расположения компонентов: *мастер дела боится*. Возможна также контаминация (объединение, слияние) двух известных выражений в одно с целью достижения поставленной автором цели: *пустить по рукам /ср. пойти по рукам+пустить по миру; залиться в три ручья /ср. залиться слезами+плакать в три ручья*.

Правильное использование слов, разного рода устойчивых сочетаний, фразеологических единиц помогает сделать речь более точной и выразительной, а владение большим словарным запасом позволяет употреблять слова и выражения, уместные в каждой конкретной ситуации.

Научная новизна работы. В статье рассматриваются преобразованные, трансформированные варианты фразеологических единиц в современном русском языке. Выявляются и перечисляются основные и часто используемые авторами приёмы различных преобразований в сфере фразеологической системы русского языка. Также в статье описываются некоторые структурно-семантические и функциональные особенности вариантных форм устойчивых выражений. Вкратце рассматривается история проблемы трансформации устойчивых сочетаний, наиболее употребительные способы и приёмы всякого рода преобразований во фразеологической системе русского языка.

Практическая значимость статьи заключается в том, что основные выводы и обобщения, также и теоретические положения и приведённые примеры по трансформированным, преобразованным вариантам общеизвестных устойчивых сочетаний могут быть использованы в вузовских семинарских и лабораторных занятиях, в спецкурсах и спецсеминарах, посвящённых вопросам фразеологических единиц, их типам, структурно-семантическим особенностям и их функционированию в повседневной речи. Основная практическая значимость рассмотренной статьи направлена на выявление приёмов и способов преобразования фразеологических единиц в индивидуально-авторской разработке и под влиянием конкретного контекста.

Научный результат работы. Изучение и анализ существующих видоизменений, трансформированных (преобразованных) вариантов фразеологических единиц в современном русском языке представляют большой интерес в плане нормативности на уровне фразеологической системы русского языка. Наши наблюдения показывают, что не все рассмотренные нами в статье индивидуально-авторские варианты выражений способны быть часто употребляемыми и запоминаться большой аудиторией говорящих. Лишь удачно трансформированные в структурно-семантическом и грамматическом оформлении фразеологические единицы и другие общеизвестные устойчивые выражения могут вызвать большой интерес у людей.

Литература

1. Абрамович, И.А. Об индивидуально-авторских преобразованиях фразеологических единиц и отношении к ним фразеологического словаря / И. А. Абрамович // Проблемы фразеологии. – М.; Л.: Наука, – 1964.
2. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. – Л.: Изд-во ЛГУ, – 1963.
3. Виноградов, В.В. Литературный язык: Избранные труды / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1978.
4. Вихрова, А.К. Лексическое варьирование субстантивно-глагольных фразем высокого стиля // Русский язык, его изучение в высшей и средней школе. – Астрахань, 1970.
5. Гамидов, И.Г. Семантика и структура предложения / И. Г. Гамидов. – Баку, 1992.
6. Кулиева, С.Г. Языковая норма и вариантность в лексико-фразеологической системе СРЯ : методическое пособие / С. Г. Кулиева. – Баку, – 2011.
7. Кунин, А.В. Английская фразеология / А.В. Кунин. – М.: Высшая школа, – 1970.
8. Молотков, А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И. Молотков. – Л.: Наука, – 1971.
9. Скворцов, Л.И. Основы культуры речи: Хрестоматия / Л.И. Скворцов. – М.: Высшая школа, 1984.
10. Шадрин, Н.Л. Средства окказионального преобразования ФЕ как система элементарных правил // Лингвистические исследования 1972 г. – М., – 1973.

T.R.Arifcanov

Müasir rus dilində frazeoloji vahidlərin dəyişilməsi

Xülasə

Nəşrə təqdim olunmuş məqalə müasir rus dilində frazeoloji vahidlərin kontekst təsiri nəticəsində və situativ nitqdə dəyişilmiş variantlarına həsr olunub. Dəyişilmiş, transformasiyaya uğramış frazeoloji vahidlərin struktur, semantik əlamətləri və qrammatik formaları təhlil edilir. Bu tip dəyişilmiş frazeoloji variantların təhlili zamanı əsas dəyişilmə üsulları və onların konkret növləri də müzakirə edilir. Eyni zamanda yeni dəyişilmiş variantların normativ frazeoloji vahidlərdən semantik və struktur cəhətdən fərqləri sadalanır.

Açar sözlər: *frazeologizm, variant, məna, quruluş, sabitlik*

T.R.Arifjanov

On the Transformation of Phraseological Units of Modern Russian Language

Summary

The article submitted for publication is devoted to the variants of phraseological units in the modern Russian language that have changed because of the influence of context and in situational speech. The structural, semantic features and grammatical forms of the changed, transformed phraseological units are analyzed. During the analysis of such changed phraseological variants, the main methods of change and their specific types are also discussed. At the same time, the semantic and structural differences of the new changed variants from the normative phraseological units are listed.

Keywords: *phraseological unit, variation, meaning, structure, steadiness*

Rəyçi: fil.e.n., dos. Z.İ.Qurbanova

Redaksiyaya daxil olub: 20.05.2026

Д.З.ГАДЖИЕВА
доктор философии по филологическим наукам, доцент
e-mail: haciyeva_dilara@inbox.ru
:https://orcid.org/0009-0007-9694-723X

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.182

ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОГО РЕАЛИСТИЧЕСКОГО РОМАНА 1960-Х ГОДОВ

Резюме. *В статье даётся ясное представление об английском реалистическом романе в целом и, в частности, рассматриваются основные черты, характеризующие английскую прозу. Несмотря на переоценку метода социалистического реализма, не растеряна актуальность сочинений описываемого автором исторического периода. В центре литературного анализа романы Энтони Поуэлла и Джека Линдсея. За фабулой анализируемых романов идет разбор произведений писателей, выявлены их художественные особенности, а также достоинства и недостатки.*

Ключевые слова: *роман, реализм, литература Великобритании, принцип цикличности, панорама, Э.Поуэлл, Д.Линдсей*

В развитии английского реалистического романа избранной для нашей статьи периода, или, по крайней мере, романа, который тяготеет к реализму, обозначились различные и в то же самое время взаимосвязанные тенденции жанровой типологии. По сведениям многих филологов-теоретиков, градация жанра осуществляется по следующим параметрам: роман драматический и эпический, субъективный и объективный, экстенсивный и интенсивный, центростремительный и центробежный, лирический и документальный, метафорический и панорамный – соответственно. Как видим, разновидностей очень много, и каждый из них, естественно, имеет свои неповторимые черты. Однако, не пытаясь, по логике известного афоризма «объять необъятное», мы выбрали для критического анализа наиболее распространённый жанр – эпический. Ярким примером для английского реалистического романа 1960-х годов послужили «Музыка времени» Энтони Поуэлла и «Британский путь» Джека Линдсея. Между тем всеохватность событий и явлений эпического жанра романа не означает глубокого и всестороннего изучения некоторых из них. Оказывается, настоящий период в литературе Великобритании до сих пор в мировой филологической науке недостаточно изучен. В частности, это относится к двум названным произведениям. Выяснить, в чём заключаются их специфические особенности – задача настоящей статьи.

В литературном процессе Англии второй половины и конца XX столетия важное значение имеет жанр эпического цикла, основанный на принципах панорамности, цикличности, хроникальности и многоплановости [9, с. 232]. Эпическое начало в нем превалирует, доминирует во всей системе поэтических элементов этого жанра. По понятным причинам, он наиболее объёмен. Примечательно, что он характерен не только для Великобритании, но и многих других современных европейских литератур.

Сам жанр, в зависимости от конкретных социальных и национальных условий, приобретает различные черты и особенности, разнообразные композиционные формы, виды историзма, различный масштаб повествования, степени единства целого и

неодинаковое соотношение эпического и эпопейного начал. Одни циклы ближе к семейной хронике, другие представляют собой историческую панораму, третьи – трагическую сагу. Какие бы ни были эти модификации жанра эпического цикла, он все-таки сохраняет свои вышеуказанные жанрообразующие черты.

Жанр данного цикла – это достаточно заметное явление в современном европейском литературном процессе, в английском в том числе. Относить произведения этого жанра к традиционным по форме, якобы не соответствующим стилю первой и начала второй половины XX века совершенно, на наш взгляд, неправомерно. Жанр эпического цикла, как и вообще масштабное эпическое повествование в современной английской литературе, несет в себе черты обновленной романной структуры. В творчестве многих английских писателей XX века этот жанр развивается на основе богатой реалистической национальной традиции и при этом приобретает оригинальные художественные формы [8, с. 66].

Однако прежде чем перейти непосредственно к разбору вышеназванных произведений английских писателей, считаем необходимым внести ясность в такой вопрос: если ли принципиальна разница между понятием собственно эпического и эпопеи. Эпический цикл надо рассматривать не с точки зрения критериев романа и эпопеи, а по его художественным законам. Романы-эпопеи по преимуществу воспроизводят поэтическое, героическое состояние мира. В романе-эпопеи сюжетообразующим началом становится судьба человеческая, судьба народная, события национального и мирового значения. Единицей многообразных сторон жизни в романе-эпопее определяется изображением важнейших исторических событий, которые имеют переломное значение в истории нации и коренных начал в жизни этого народа. Жанр эпического цикла в английской литературе интересующего нас периода по преимуществу воспроизводит прозаическое состояние мира, хотя может при этом отражать в определенной мере и героическое.

Роман-эпопея становится синтезом различных романных жанров: биографического, документального, психологического, воспитательного, исторического, культурологического. Эпический цикл тоже тяготеет к этому, но такого синтеза всё-таки не достигает. В эпическом цикле жанровые разновидности чаще всего существуют как отдельные произведения, входящие в цикл на равных правах. К романным циклам относятся дилогия, трилогия, тетралогия, пенталогия и так далее. Массив эпического цикла может состоять из нескольких трилогий или нескольких групп романов, объединенных, как правило, единой сквозной идеей.

В английской литературе названного периода чаще всего господствует принцип цикличности. В чем же он проявляется? Прежде всего в создании не просто серии романов, но таких романов, которые объединены в группы, произведений близких либо по материалу и теме, либо связанных общими героями, характеризующихся повторяемостью отдельных тем или мотивов, раскрывающих на новом уровне новые черты реальности. В эпическом цикле также действует закон художественного единства, хотя это единство более свободное. Эпические циклы могут отличаться разной степенью единства. Есть, к примеру, такие циклы, которые состоят, скажем, из романов, плотно прилегающих по своей проблематике друг к другу. Романы такого цикла выступают как относительно самостоятельные части одного большого романа. Могут быть, правда, и циклы, состоящие из нескольких романов, каждый из которых не является продолжением другого. В таком случае здесь единство более свободное, но в нём также существует какой-то объединяющий композиционный единый принцип.

Принцип панорамности предполагает широкое обозрение движущейся картины действительности на протяжении многих лет и даже десятилетий. Этот принцип реализуется при следующих условиях. Вся жизнь центральных персонажей проходит словно перед мысленным взором читателя в серии сменяющихся эпизодов, имеющих

художественно-равноценное значение. Какова бы ни была связь между этими романами, в каком бы отношении они ни находились с точки зрения хронологии действия, всегда в масштабах всего эпического цикла, как правило, наблюдается последовательная смена основных событий, отражающая объективный ход времени. Панорамный принцип неуклонного развёртывания картин жизни, смены событий и лиц при этом обусловливает способ лаконичного, экономного изображения реальной действительности [10, с. 89-90].

Эпическому циклу всегда свойственна многоплановость изображения действительности. Множество сюжетных линий развивается параллельно и синхронно. Многоплановость проявляется здесь в разветвленной сложной композиции. Все эти разнообразные сюжетные линии, связанные с судьбами многих героев, движутся в одном последовательном потоке. Наконец, принцип хроникальности в английском романе 1960-х гг. выражается в максимальном приближении к логике исторической последовательности событий. Следует понимать хроникальность не как простое перечисление исторических фактов, но как скрупулезное указание на реальные события, важные и второстепенные, как одно из средств воспроизведения усложнившейся и резко обозначившейся связи современного человека с историей, с миром. Хроникальность эпического цикла в настоящем случае проявляется в непосредственной связи биографии героев с историческими событиями.

Справедливости ради добавим, что панорамность и хроникальность могут быть свойственны не только эпическому циклу, но и некоторым другим разновидностям романа. Однако в эпическом цикле они приобретают значение важнейших структурных особенностей. Начиная с 1950-х – 1960-х годов, жанр эпического цикла в английской литературе разрабатывается несколькими передовыми писателями. Обращение к этому жанру, несомненно, было обусловлено событиями Второй мировой войны и далее послевоенной действительности соответственно. В этот период в английской литературе определился отход от модернистского экспериментаторства 20-30-х годов, и отчетливо обозначился интерес писателей к реалистическим традициям.

В современной Англии нет подлинного романа-эпопеи, да к этому и не предрасполагала, собственно говоря, атмосфера британской жизни после Второй мировой войны. С высоты середины второго десятилетия XXI века Многие английские писатели заслуживают критики за узость социального кругозора, за ограниченность в изображении действительности. Однако надо сказать, что эти писатели, обращаясь к романным циклам, и не претендовали на создание национальной эпопеи. Они писали в жанре, получившем большое распространение в литературе XX века в целом, то есть в жанре, который существует независимо от романа-эпопеи, хотя при благоприятных обстоятельствах может и совмещаться с ним. Судить эти романные циклы по законам романа и эпопеи нецелесообразно. Некоторые современные английские романы отличаются масштабностью, объемностью, но никак не являются эпопейными произведениями.

Жанр эпического цикла привлекает как представителей критического реализма (Джойс Кэрри, Чарльз Сноу), так и ярких представителей реализма середины XX века. К ним относятся Шон О'Кейси и Джек Линдсей. К этому жанру обращаются современные прогрессивные английские писатели, в творчестве которых обнаруживается тяготение к методу социалистического реализма, который, правда, в наши дни уже развенчан. Тем не менее в своё время ярким представителем этого типа реализма был Десмонд Стюарт. Жанр эпического цикла, в свою очередь, занимает в этот период значительное место и в творчестве писателей, представляющих реализм так называемой «малой темы». К ним относятся Ивлин Во, Энтони Поуэлл и в творчестве писателей, которые стоят на промежуточных позициях между модернизмом и реализмом. Все перечисленные нами черты находят своё ясное отражение в английской литературе данного периода.

В связи с указанным обратимся к кратком обзору сочинений названных английских писателей. Итак, цикл романов Джека Линдсея «Британский путь» – это очень крупное эпическое полотно, повествующее об истории современной Великобритании. Основной целью писателя был показ жизни простого народа, изображение в ярких и колоритных красках классовой борьбы, основных тенденций социального и экономико-политического развития Англии. Джек Линдсей живо откликнулся на многочисленные проблемы мира и войны, прогресса и кризиса, то есть на то, что реально волнуют всё человечество. Если серию автобиографических книг Шона О'Кейси можно считать и эпическим циклом, и романом-эпопеей, то к серии романов Джека Линдсея приложимо только жанровое определение эпического цикла.

Нельзя считать «Британский путь» романом-эпопеей, ибо каждая из книг серии представляет собой законченное целое и не является продолжением предыдущей. В автобиографической эпопее Шона О'Кейси каждая из последующих книг является прямым продолжением предшествующей; все книги эпопеи, таким образом, объединены уже не только темой развития общественной жизни, но и судьбой центрального героя.

В предисловии к книге «Джордж Мередит, его жизнь и творчество» (1956) Джек Линдсей писал об опасном кризисе в современном мире; этот кризис выдвигает проблему выбора между атомной катастрофой и хозяйским управлением земными делами. Резко определились противоположные тенденции – усиливающегося ужаса и спасительной борьбы. Дж. Линдсей оптимистически верит в то, что массы преодолеют все ужасы капитализма и достигнут счастливой, гармонической жизни на земле. «Идеал будущего придает мужество в борьбе против ужасов современного ему буржуазного общества» [2, с. 89]. Новое живет и будет жить. В романах Джека Линдсея смерть настигает в основном представителей старого мира. Своими романами о современности писатель говорит о том, что в наши дни трагическое уже носит иной характер, нежели в предшествующие эпохи. Раньше трагедия основывалась на непримиримом и неразрешимом противоречии, следствием которого была смерть. Теперь конфликты тоже носят непримиримый характер, но они разрешимы.

Современная история, передовое человечество наших дней знают действенные средства разрешения непримиримых конфликтов. «Процесс активного разрешения этих конфликтов вовсе не всегда влечет за собой гибель людей» [5, с. 102]. Люди в романах Джека Линдсея о современности в основном гибнут тогда, когда нет еще борьбы за уничтожение возникшего конфликта. В пассивном восприятии зла, в соучастии и в смирении обостряется опасность для человеческой жизни. В активной борьбе гибнут не многие, спасение приходит к массе людей.

Выяснение эпического начала и его связи с драматическим элементом важно для изучения своеобразия современного реализма, для характеристики мировосприятия человека наших дней. Например, в письме от 16 мая 1968 года Джек Линдсей прокомментировал эволюцию основных идей и тем в цикле «Британский путь». В этом письме он в первую очередь охарактеризовал «послевоенную обстановку и большие недочёты лейбористского правительства» [4, с. 111-112].

В 1945 году гражданское население Великобритании и в особенности солдаты голосовали за лейбористское правительство, веря в масштабные социально-экономические преобразования. Ясного мировоззрения не было, но была готовность принять самые глубокие перемены новаторского характера. Лейбористское правительство предало все эти надежды – но надежды все еще были. В связи с этим автор анализируемого нами цикла указывал на силу пропагандируемой в английской передовой литературе темы политической борьбы, «невзирая ни на какие препятствия» [3, с. 88].

С этих же позиций написан и роман «Момент выбора», хотя здесь горизонт становится шире. Автор обратился к событиям мирового значения, к изображению первых

фаз движения за мир. Но после написания этих книг, в 1954 году, когда он внимательно изучил текущую обстановку, всё же вынужден был признать, что вместо дальнейшего развития борьбы наблюдалось повсюду её постепенное ослабление. Продолжать в духе первых трех книг означало бы непонимание реальной ситуации, которая установилась в связи с «холодной войной» и утратой надежды, появившихся в 1945 году. В связи с этим он написал роман «Твой дом», книгу, посвященную анализу тех вопросов, которые были вызваны этой новой обстановкой.

Интересен и поучителен роман Джека Линдсея «Бунт сыновей», в котором на материале жизни одной семьи показано многообразие сил, тянущих людей в разные стороны. Последующий его роман – «Жизнь в кредит» сатирически обрисовывает коррупцию «государства всеобщего благоденствия», и далее роман «Такова судьба» содержит снова более широкий взгляд, но он раскрывается на материале жизни одного человека, участника корейской войны, который пытался избавиться от своих воспоминаний. Все эти произведения символизируют общее состояние людей, которые пытались забыть то, что они действительно знали, и как-то научиться жить в разлагающемся обществе. Однако в то же время мы видим, как силы правды утверждают себя через осознание характера войны и обращаются к движению за мир в его новой, более массовой форме. Здесь также была поднята проблема расовых предрассудков, очень актуальная даже ля современной Великобритании.

Выдающимся представителем английской литературы 1960-х годов был также Энтони Поуэлл. Характерно, что он творил в том же жанре, что и Д. Линдсей. Жанр эпического цикла под его пером превратился в оригинальный синтез комедийного (или лирического) и драматического начал. Отметим специфические особенности его произведений. Роман цикла Энтони Поуэлла, бесспорно, отличается своеобразием. Во-первых, этот жанр эпического цикла занимает в указанный период значительное место в его творчестве, так как представлял собой реализм «малой темы». Во-вторых, в его романах нередко наблюдается необычная переходная ступень – от реализма к модернизму. Это тем более важно и актуально с позиции сегодняшнего дня. Так, Э. Поуэлл и некоторые его единомышленники, включая Д. Линдсея, стояли как бы на промежуточных позициях между модернизмом и реализмом. С этой точки зрения укажем в нашей статье на основные сюжетные линии и перипетии в главных произведениях настоящего цикла. В-третьих, в его реализме «обосновывалась необходимость периодического вмешательства самого автора в события» [1, с. 115] Материалом для нас послужил цикл романов Энтони Поуэлла «Музыка времени» – весьма заметное явление европейской литературы XX столетия.

Фабула вкратце такова. Кратковременное пребывание главного героя – Дженкинса во Франции в конце Второй мировой войны определяет суть всех основных событий. Долгое время он находится в городе Кабурге. Само слово «Кабург» выполняет в данном случае роль прустовской «Мадлен», которая вызывает ассоциативные воспоминания с другой героиней. Дженкинс был в том месте, где Марсель встретился с Альбертиной. Там бывали и другие персонажи Пруста – Сен-Лу, Блок, Сванн, Шарлюс, Эльстир, Вердюрены. Далее, главный герой «Музыки времени» Дженкинс иногда проникается и прустовским пессимистическим настроением. Этот «глубокое чувство горечи и разочарования в жизнь, было как раз тоже типично прустовским: напоминание о том, что в человеческой жизни почти всегда царит вечная неудача, неспособность к полному душевному отклику» [6, с. 108].

Между тем мы должны непременно заметить, что, хотя прустовский прием ассоциативного мышления учитывается в романах Энтони Поуэлла, но повествование от лица рассказчика здесь определяется в основном не столько капризами памяти и вовсе не случайными воспоминаниями и не мимолетными ассоциациями, но строгой

логикой изложения, системностью размышлений, продуманными параллелями и контрастами.

Например, отличие «Музыки времени» от книги Пруста «В поисках утраченного времени» состоит также и в том, что автобиографический образ рассказчика раскрывается в данном случае несколько по-иному. В книге Пруста все внимание сосредоточено на потоке сознания главного героя Марселя, который интересуется только собой и своими мыслями и ощущениями и всецело погружен в свои субъективные переживания. Размышления Дженкинса в свою очередь в «Музыке…» не размывают скульптурных образов, тем самым и не нарушают цельности визуального восприятия.

У Поуэлла нет того субъективизма в отношении к времени, как у Пруста. Время в произведении этого талантливого художника слова носит по большей части объективный характер, оно реальное. Э. Поуэлл не идеализирует прошлое, не противопоставляет его настоящему. Связь с прошлым подчеркивает лишь естественное преемственное движение времени. «Музыка времени» по всем законам и канонам современного мирового литературоведения – это произведение реалистическое.

Создавая обширный цикл романов, Э. Поуэлл пытается определить свое отношение к многотомным сериям, созданным классической литературой. Так, в «Музыке времени» есть ссылки на романы Бальзака и Троллопа, причем Дженкинс (образ во многом автобиографический) осознает огромную разницу между Бальзаком и Троллопом [7, с. 119].

Вопреки возродившемуся интересу к Троллопу в современной Англии,

Э. Поуэлл подчеркнул свое равнодушие к творчеству этого писателя. Отмечая в его романах большой материал, широкую картину эпохи, Дженкинс (явно высказывая авторское мнение) говорит о том, что Троллопа скучно читать из-за его крайней рассудочности повествования, нескольких повторяющихся стилистических приемов и откровенно неубедительного психологизма. В Бальзаке Дженкинс как раз и ценит дар повествователя, хотя ему очевидно не нравятся попадающиеся местами описания технического свойства, «как лучше, экономнее вести дело в провинциальной типографии на занятые деньги, из чего лучше сделать крышу для зимнего овчарника» и т.д. Из всего этого ясно, что Э. Поуэлл имел в виду опыт Бальзака и Троллопа, но не воспринимал их в качестве образца для создания своего цикла романов. «Музыка времени» в некоторых аспектах ближе романам Голсуорси и первым книгам «Семьи Тибо» Роже Мартен дю Гара. Таково объективное мнение ряда критиков, специально занимавшихся этим вопросом.

Актуальность исследования. В мировой филологической науке с каждым годом появляется немалое количество работ разного объёма, которые непосредственно посвящены новинкам художественной литературы. Между тем значительно меньше научных трудов, которые словно возвращают нас к отдельным художественным образцам полувековой и даже и более давности. Этот пробел отчасти и призвана ликвидировать настоящая статья.

Практическое значение исследования состоит в том, что крупные произведения представителей английского реалистического романа, можно изучать в студенческой аудитории, опираясь на общность и особенность жанровых форм.

Экономическая эффективность. Отдельные материалы статьи позволяют выявить типологические особенности, что пригодится при чтении курса двух дисциплин: зарубежная литература и английская литература.

Литература

1. Виноградов, В.В. О теории художественной речи / В.В.Виноградов. – Москва: Высшая школа, –1971, – 240 с.

2. История американской литературы. В двух томах. Т. 2 / Под ред. проф. Н.И. Самохвалова. – Москва: Просвещение, –1971. – 318 с.
3. Линдсей, Джек. Весна, которую предали. – Изд. 2-е, доп. и перераб / Дж.Линдсей. – Москва: Астрель, – 2024. – 271 с.
4. Линдсей, Джек. Переписка и комментарии / Дж.Линдсей. – Москва: Астрель, –2022. – 266 с.
5. Lindsay, Jack. Rising Tide / J.Lindsay. – London: LTD, – 1982. – 188 s.
6. Powell, Anthony. The Military Philosophers. Boston, Toronto, – 1966. – 198 s.
7. Powell, Anthony. The Soldier's Art. Boston, Toronto, – 1968. – 218 s.
8. Snow, C. P. Science and Government. Listener, May 21, – 1970. – 388 s.
9. Snow, C. P. The Corridors of Power. Listener, April 18, – 1969. – 554 s.
10. Trollope, Anthony. An Autobiography. – London: LTD, – 1972. – s. 89-90.

D.Z.Hacıyeva

1960-cı illərin ingilis realist romanının xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə bütövlükdə ingilis realist romanı və xüsusən də ingilis nəsrini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlər barədə məlumat verilir. Məsələn, sosialist realizm metodunun köhnəlməsinə baxmayaraq, müəllifin təsvir etdiyi tarixi dövrün əsərlərinin aktuallığı itirilmir. Entoni Pouell və Cek Lindseyin romanları ədəbi təhlil mərkəzinə çəkilir. Süjetin təsvirindən sonra yazıçıların əsərləri təhlil edilir, romanların üstünlükləri və mənfi cəhətləri müəyyənləşdirilir. Düzdür, birincisi üstünlük təşkil edir.

***Açar sözlər**: roman, realizm, Böyük Britaniya ədəbiyyatı, tsiklik prinsipi, panorama, E.Pouell, D.Lindsay*

D.Z.Hajiyeva

Features of the English Realistic Novel of the 1960s

Summary

The article provides a clear understanding of the English realistic novel in general and, in particular, the main features that characterize English prose. Despite the re-evaluation of the method of socialist realism, the relevance of the writings of the historical period described by the author has not been lost. The novels of Anthony Powell and Jack Lindsay are brought into the centre of literary analysis. The plot of the analysed novels is followed by an analysis of the works of the writers, revealing their advantages and disadvantages, with the former notably prevailing.

***Keywords**: novel, realism, literature of Great Britain, the principle of cyclicity, panorama, E.Powell, D.Lindsay*

Rəyçi: f.ü.f.d., dos. T.B.Qazıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

С.Дж.ГАСЫМОВА
e-mail: saligasimova@gmail.com
:https://orcid.org/0000-0003-4149-4986

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.189

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ КОНТИНУУМ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме. *Настоящая статья посвящена актуальной теме – хронотопу «дома» и «родного очага». На примере произведений азербайджанских писателей выявлено своеобразное авторское использование данной категории. С одной стороны, хронотоп дороги в творчестве К. Абдуллы генерирует идею нетленного единства земного и небесного. С другой стороны, он обозначает замкнутость пространства в пределах одной человеческой жизни. В творчестве С. Ахмедова наблюдается изоморфизм хронотопа, отражающий нелинейное, прерывистое движение времени, которое соответствует «разорванному» мировоззрению литературных героев.*

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, пространство, время, хронотоп, творчество, художественное произведение*

Хронотоп, органично соединяющий в себе различные культурные коды, историко-литературные и философские категории времени и пространства, знаменует их единство, направленное на художественное или документальное выражение определенной семантики отображаемого. Впервые в научный оборот этот термин был введен физиологом А.А. Ух томским, а затем получил широкое распространение в литературоведении благодаря работам М. М. Бахтина. Разделив хронотоп на отдельные типы и виды, исследователь фактически представил его в своей эстетической системе в форме развернутой метафоры. Базовой основой данного понятия выступает отражение материальной и духовной реальности, в центре которой неизменно находится человек, его судьба, запросы и стремления.

По мнению Бахтина, функция хронотопа в художественном произведении состоит в выражении личностной позиции. Только через него возможно верное постижение взаимосвязи пространства и времени. «Вступление в сферу смыслов, – пишет он в своих «Очерках по исторической поэтике», – совершается только через ворота хронотопа» [3, с. 77]. Иными словами, «содержащиеся в произведении смыслы могут быть объективированы только через их пространственно-временное выражение» [3, с. 78].

Однако некоторые хронотопы не просто выражают наиболее общие черты пространственно-временной организации текста, но, как правило, соответствуют определенной цивилизации, культуре, свидетельствуя о духе и доминировании тех или иных ценностных эстетических ориентаций. Так, вполне естественным выглядит видоизменение хронотопов в разных общественно-экономических формациях. То, что являлось непреложным художественно-документальным фактом ушедших эпох (предметно-чувственное и сакрализованное мышление), абсолютно не приемлемо в литературе на рубеже XX-XXI веков.

В современной азербайджанской литературе пространство и время хотя и воспринимаются вслед за теорией М. М. Бахтина как метафорические фигуры, тем не

менее никогда не мыслятся как голые абстракции. Напротив, перцептивное мышление – то есть восприятие человека человеком либо отношений «субъект – объект» – позволяет осознавать и измерять пространственную глубину произведения. Литература и культура рубежа веков и третьего тысячелетия отличаются многообразием, сложностью и противоречивостью национальных, социальных, эстетических и ментальных отношений, вследствие чего разноплановыми оказываются и хронотопы.

В художественном произведении временные качества хронотопа непосредственно выражены в пространственных формах, причем о них можно судить с различных точек зрения. Например, по ходу сюжета выделяются хронотопы родного дома, дороги, пороговых ступеней, а также критических, или пограничных ситуаций в жизни. Немаловажным представляется выбор автором определенного жанра и формы произведения. Индивидуальный стиль письма – это избранная писателем ритмика, симметрия или асимметрия, которые отражают тесную и в то же время обратимую связь пространства и времени.

Обратимся к опыту современной азербайджанской литературы. Одним из видных писателей, умело и плодотворно совмещающих научную и творческую деятельность в Азербайджане, по праву признается Камал Абдулла. Он является автором ряда романов и монографий («Неполная рукопись», «Долина чародеев», «Тайный Деде Горгуд» и др.). Одним из центральных хронотопов, выделяющихся в его творчестве, является, на наш взгляд, дорога, ведущая в разные стороны. Однако ее нельзя воспринимать буквально: это не трасса в прямом смысле, а путь, пройденный человечеством. С одной стороны, как того требует сущность хронотопа, заполняющего единые пространственно-временные континуумы текста, эта категория приобретает поистине вселенский масштаб. С другой стороны, это тропинка к пенатам, к оставленному когда-то родному очагу. Это может быть дорога, однажды избранная по зову сердца или призванию. Наконец, это духовный путь, который К. Абдулла соотносит с «внутренним прозреньем», третьим оком. Именно на последнем автором делается главный упор.

Особенности такого расчлененного во времени и пространстве хронотопа просматриваются в его книге «Господин Дороги». Нетрудно видеть, что перед читателем произведение (сборник стихов) с «говорящим» названием. Это различные дороги, открывающиеся для самого автора или его странствующего героя, а выбор пути зависит как от мировоззрения человека, так и от объективных обстоятельств.

Главным критерием и основным способом организации хронотопа, как известно, является каузальная связь. Она, в свою очередь, обусловлена такими архетипическими парами, как «низ – верх», «левое – правое», «жизнь – смерть», «день – ночь», «далекое – близкое», «друг – враг», «родное – чужое» (или в рамках расширенной триады: «родное – чужое – вселенское») и т. п. Особенность хронотопа, связанного с приведенной парой «жизнь – смерть», можно наблюдать на примере стихотворения К. Абдуллы: *«Судьба путей-дорог не размечает; / А Бог – все слышит, но не говорит; / И если жизнь сейчас нас разлучает, / То, может, смерть потом соединит…»* [1, с. 12].

Герой большинства стихотворений К. Абдуллы – это не просто странник и искатель приключений. Здесь возникает тематическая параллель с образом странника, «кочующего по стране неприютной» и заплутавшего в ночи, из раннего рассказа А. П. Платонова. Однако в стихах азербайджанского автора лирический герой отнюдь не плутает, а проявляет прежде всего сущность творца, остро чувствующего разорванность времен и пространственную ограниченность пути. Поэтому одним из ярких и показательных хронотопов дороги, по нашему убеждению, является моделирование усеченного пространства и утекающего («растраченного») времени. В нем, как правило, есть контуры будущего, но отсутствует настоящее. Порою кажется, что заветная тропа к родному дому сопровождается познанием красот окружающего мира, однако

сам путь домой нередко приобретает драматические оттенки. Прожитое уподобляется игре (заметим: реальной, а не постмодернистской) и в своем первозданном качестве свидетельствует о завершении земного пути: *«Всему свой срок, начало и конец. / Что ж это было? И вдруг кончилось? Но что же? / Жизнь? Жизнь свою сыграл – и молодец! / Игра? Но и свою игру ты тоже прожил»* [1, с. 22].

Таким образом, хронотоп дороги в творчестве Камала Абдуллы, с одной стороны, генерирует идею нетленного единства земного и небесного: в этом промежуточном пространстве, словно в дантовском Чистилище, смерть восполняет пробелы земного существования. С другой стороны, замкнутость пространства в пределах одной человеческой жизни («Всему свой срок, начало и конец») заряжена духовной энергией, которая, по мнению самого автора, является величайшей ценностью в мире. В этом мире, по определению критика Людмилы Лавровой, есть *«утраты, развития, движения сквозь время… определяющие поступки и жизнь личности, в конечном счете – ее судьбу»* [1, с. 4].

Однако более разнообразные оттенки приобретают хронотопы в современной азербайджанской прозе. Это закономерно: вследствие трансформации общей концепции времени и пространства введенное еще М.М. Бахтиным понятие проецируется на новые литературные ситуации и обстоятельства с непременным учетом индивидуального авторского видения. Кроме того, жанровое многообразие прозы диктует появление не только вышеприведенных антонимических пар, но и всевозможных их инвариантов. На них, в частности, указывает исследователь А. Гаджиев, отмечая, что *«универсальный хронотоп, в котором размещаются современные герои и совершаются действия, превратился в оригинальный семантический элемент текста, позволяющий художественно воспроизвести глобальные конфликты современности, осознать глубинную связь противоречивых общественных процессов. В зависимости от этих факторов в пространственно-временной организации современных текстов появились следующие оригинальные качества: временная инвариантность, ориентация на бесконечное время… цикличная концепция времени, изоморфизм хронотопа внутреннему миру персонажа, героецентризм и т.д.»* [4, с. 134].

Специфику этих моделей можно проследить на примере произведений азербайджанских прозаиков. Так, широкую известность в Азербайджане получила повесть Сабира Ахмедова «След на холме». Здесь можно выделить событийный героецентризм, который проявляется в изоморфичности хронотопа по отношению к внутреннему миру личности. Под таким хронотопом понимается аритмичное движение времени, которое вопреки традиционной художественной логике словно застывает в определенной точке. Оно не соответствует конкретному периоду или реальному историческому процессу, а представляет собой проекцию метафоры М.М. Бахтина на хаотичное бытие героев, отрешенных от своей родной среды.

В этом аспекте главный герой названной повести Лачин откровенно деструктивен: он нарушает общественный порядок в одном из периферийных сел, пытается неоправданно верховодить, чем вызывает ответную волну зла и ненависти со стороны жителей. Вполне закономерно, что, вернувшись из армии через три года, он оказывается в полном одиночестве: *«Где ты, Лачин? Где твой крик, твой победный клич, заставлявший сотрясаться скалы? Ты забыл себя, Лачин, ты ничего не знаешь о себе. Тебя не узнают»* [3, с. 16].

Однако при таком поведении центральному герою свойственен постоянный критический самоанализ. Порою этот персонаж бывает даже беспощадным по отношению к самому себе. Он всячески старается измениться, не только философствует (*«ну, поверьте же, что я изменился в лучшую сторону»*), но и реальными делами помогает людям, чтобы создать у них новое восприятие своей личности. По ходу сюжета выясняется, что отчасти ему это удается. Сельчане более не боятся его, временами даже

приветствуют на улице. Тем не менее зло, по идее автора, не может самоуничтожиться – рецидивы прошлого поведения дают о себе знать. Лачину не дано построить личное счастье (любимая девушка Сарытель не прощает ему прежних грехов), он также не в состоянии наладить свою профессиональную деятельность в районе. Как юность героя была бесшабашной, так и его гибель в конце повести оказывается нелепой: пытаясь доказать свою силу и находчивость, он садится за руль в непогоду, и его машина срывается с утеса.

Очень важно проникнуть в суть идейного замысла повести С. Ахмедова. Изоморфизм хронотопа представляет собой нелинейное, прерывистое движение времени, соответствующее «разорванному» мировоззрению литературных героев – отражений современной действительности. В отличие от Кадыра, историческое время для Лачина прерывается и функционирует только на уровне отрицательного символа эпохи – масштабной стандартизации, тоталитаризма и скоропалительных решений. Поэтому Лачин живет как бы по инерции, все его действия носят хаотичный, абсолютно непредсказуемый характер. Стараясь реализовать себя как личность, он мечется, хватается то за одну, то за другую работу, ищет проявления инициативы, но не может найти применения своим силам. В соответствии с такой трактовкой образа своеобразным предстает и изоморфный хронотоп, а именно: точно так же фрагментарно и репортажно воспринимается главным действующим лицом не только время, но и пространство.

Таким образом, герои художественного произведения, словно отделившись от мироощущения самого автора, порою начинают жить своей изолированной жизнью, существовать и вращаться в той атмосфере, в которой не приходилось бывать самому творцу. Поэтому целесообразно отметить, что собственным хронотопом и тем смыслом, который он отражает, обладает не только автор, но и текст (прямой или метатекст) самого произведения, не говоря уже о читателе.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью глубокого анализа пространственно-временной организации художественного текста. В статье комплексно рассматривается проблема хронотопа «дома» и «родного очага». На примере творчества азербайджанских писателей выявляются особенности авторской интерпретации данной категории.

Практическое значение исследования заключается в возможности использования его результатов при изучении теории хронотопа, а также в преподавании курсов по истории и специфике азербайджанской литературы.

Литература

1. Абдулла, К. Господин Дороги: сборник стихов / Камал Абдулла. – Москва: РИФ «РОЙ», 2004. – 126 с.
2. Ахмедов, С. След на холме: [повесть] / Сабир Ахмедов. – Москва: Советский писатель, 1976. – 343 с.
3. Бахтин, М. . Литературно-критические статьи / М.М. Бахтина. – Москва: Художественная литература, – 1986. – 541 с.
4. Гаджиев, А. Поэтика современной прозы / А. Гаджиев. – Баку: Мутарджим, – 1997. – 204 с.

S.C.Qasımova

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında məkan-zaman davamlılığı

Xülasə

Təqdim olunan məqalə aktual bir mövzuya – “ev” və “doğma ocaq” xronotopuna həsr edilmişdir. Azərbaycan yazıçılarının əsərləri nümunəsində bu kateqoriyadan özünəməxsus müəllif tərəfindən istifadə formaları müəyyənləşdirilmişdir. Bir tərəfdən, K. Abdullanın yaradıcılığında yol xronotopu

yer və göyün sarsılmaz vəhdəti ideyasını yaradır. Digər tərəfdən, o, məkanın bir insan ömrü çərçivəsində qapalılığını ifadə edir. S. Əhmədovun yaradıcılığında isə xronotopun izomorfizmi müşahidə olunur ki, bu da ədəbi qəhrəmanların "parçalanmış" dünyagörüşünə uyğun gələn zamanın qeyri-xətti, kəsintili hərəkətini əks etdirir.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, məkan, zaman, xronotop, yaradıcılıq, bədii əsər*

S.J.Gasimova

The Space-time Continuum in Modern Azerbaijani Literature

Summary

This article explores the highly relevant concept of is devoted to a topical topic, the topic of the chronotope of "home" and the "native hearth." Drawing on the works of Azerbaijani writers, the study examines the distinctive authorial application of this category. In Kamal Abdulla's work, the chronotope of the road, on the one hand, fosters the idea of an imperishable unity between the earthly and the celestial**;** on the other hand, it signifies the confinement of space within the boundaries of a single human life. Concurrently, Sabir Akhmedov's work exhibits a clear chronotopic isomorphism, depicting a non-linear, fragmented progression of time that perfectly mirrors the "shattered" worldview of his literary characters heroes.

Keywords*: Azerbaijani literature, space, time, chronotope, creativity, artwork*

Rəyçi: f.ü.f.d., dos. D.Z.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

F.M.ABDULLAYEVA
e-mail: fidanabdullayeva1012@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0001-4742-7058

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.194

CON QRİNİN "SONSUZA QƏDƏR TISBAĞALAR" ROMANINDA SONSUZ REQRESSİYA VƏ MƏNƏVİ SEÇİM PROBLEMİ

Xülasə. *Məqalə müəllifi C.Qrinin "Sonsuza qədər tısbağalar" romanında xəstəliyin fərdin mənəvi seçimlərini necə məhdudlaşdırdığına və şəxsiyyətin parçalanmasına səbəb olduğunu açıqlayır. Qəhrəmanın düşüncələri ilə dünyanın etik tələbləri arasında daimi gərginlik yaşadığını göstərir. Müəllif xəstəliyi qəhrəmanın öz taleyi üzərində nəzarəti itirməsi və bu fonda mənəvi mübarizəsi kimi təqdim edir. Nəticə etibarilə, məqalədə xəstəlik olsa belə insani münasibətlərin qorunmasının mümkünlüyü və ağır psixoloji gərginlik altında mənəvi dəyərlərin və seçimlərin vacibliyi vurğulanır.*

Açar sözlər: *C.Qrin, "Sonsuza qədər tısbağalar", roman, reqressiya, mənəvi seçim*

Giriş. Müasir ABŞ yazıçısı Con Qrin (John Green,1977) gənc nəslin problemlərindən yazan yazıçı kimi tanınır. O, gənclərin gerçək dünyasından, onların bir-biri ilə mürəkkəb, bəzən qəddar münasibətlərindən, dostluq və düşmənçiliyindən, üzləşdikləri çətinliklərdən bəhs edir. C.Qrinin qorxmadan qaldırdığı suallar gənclərin vermək istədiyi suallardır. Yazıçı ciddi səylə göstərir ki, gənclərin problemləri nəzərə alınmasa, gələcəkdə yeni problemlərə yol açacaq. C.Qrinin qəhrəmanları müəyyən sınaqlardan keçən, başqaları ilə münasibətdə öz kimliklərini bərpa edən gənclərdir. O, bir qayda olaraq reallıqda ciddi qəbul edilməyən, fərdi dünyası kütlə içində yoxa çıxan gənclər haqqında yazır. Belə romanlardan biri də 2017-ci ildə işıq üzü görən "Sonsuza qədər tısbağalar" (Turtles All the Way Down) romanıdır. Bu roman "The New York Times" qəzetinin bestseller nominasiyasında aylarla birinci yerdə qərar tutmuşdur [3]. Əsəri şərh edən C.Senor tam doğru olaraq yazır ki, yeniyetmə qəhrəmanın düşüncələri özü-özü ilə döyüşür [6]. Düşünürük ki, tənqidçi gənc qəhrəmanın iç dünyasını yetərincə açа bilir. Belə ki, "Sonsuza qədər tısbağalar" ifadəsi də onun iç dünyasının davamlı axtarışlarını ifadə edir.

Əsərin qəhrəmanı Aza Holms internetdə xəstəliyi ilə bağlı axtarış apararkən məlumat "reqressiyasına" girir. İnternetdəki sonsuz tibbi məlumatlar onun obsessiyalarını (təkrarlanan fikirlər – F.A.) daha da artırır: "Bağırsaq səsləri, ölümcül ola biləcək Clostridium difficile infeksiyasının nadir, lakin tibbi olaraq qəbul edilən bir simptomudur. Telefonumu çıxarıb Vikipediyada içimdə yaşayan trilyonlarla mikrob haqqında yazını yenidən oxumağa başladım. C. diff bölməsinə kliklədim və klostridiya infeksiyalarının ən çox yayıldığı bölməyə keçdim. Qarın səslərindən başqa heç nə tapmadığım simptomlar siyahısına çatdım – amma Klivlend klinikasında bir xəstənin yalnız bağırsaq ağrısı və qızdırma ilə öldüyü bir halla da rastlaşdım. Özümə qızdırma olmadığını xatırlatdım və "Mən" cavab verdi: hələ yox" [1, s.4].

Yazıçı göstərir ki, rəqəmsal dünyadan xilas axtarmaq çıxış yolu deyil və gənclər çox vaxt qorxu yaradan bu tunelə düşürlər. Sonsuz reqressiya dedikdə ilk öncə biz bu anlayışın nədən ibarət olduğuna diqqət yetirməliyik. Sonsuz reqressiya bir prosesdir və özündən əvvəl gələn başqa bir addıma ehtiyac duyulmasını və bu zəncirin dayanmadan davam etməsini ifadə edir. Başqa sözlə, əgər cavab yeni bir sual doğurursa və ona verilən cavab eyni quruluşa malikdirsə, biz sonsuz bir reqressiyaya giririk. Bu zəncir sonsuzluğa qədər gedir, heç bir şey tam olaraq əsaslandırılmır.

"Sonsuza qədər tısbağalar" romanında düşüncə labirintləri. Bəzi kosmoloji miflərə görə, dünya bir filin üzərində dayanır. Fil tısbağanın, tısbağa başqa bir tısbağanın, o da başqa bir tısbağanın üstündədir. Göründüyü kimi "Sonsuza qədər tısbağalar" (Turtles All the Way Down) sonsuz reqressiyanın izahını verir. Aristotel bu reqressiyadan qaçmaq üçün "ilk hərəkətverici" anlayışını irəli sürür [8]. Belə ki "ilk hərəkətverici" olmadan hər hansı bir arqumentin zəifliyi üzə çıxır. Aristotelə görə, belə olan tərzdə problemin kökünü izah etmək əvəzinə, o sadəcə izahı geri salır. Başqa sözlə, istənilən sübut əlavə sübut tələb edir. Bu isə sonsuz sayda sübutlar istəyinə yol açır. "Sonsuza qədər tısbağalar" dedikdə Aza Holms bu "tısbağaların" ən altına enmək istəyir, amma anlayır ki, bu enişin sonu yoxdur. O, həqiqət axtarır, "mütləq həqiqətin" olmadığı bir dünyada hər şeyə rəğmən bir məna tapmağa çalışır və başa düşür ki, tısbağalar sonsuzluğa qədər getsə də, o, həmin tısbağaların üstündə yaşamağı öyrənməlidir. C.Qrinin qəhrəmanları adətən bu "bünövrəni" və ya həyatın mənasını tapa bilmədikləri üçün özlərinə uyğun bir dünya qurmağa çalışırlar.

Sonsuz reqressiya problemini koherent həqiqət nəzəriyyəsi ilə həll etməyə çalışan mütəfəkkirlər belə hesab edir ki, "bünövrə" olmayanda zəncirvari şəbəkəyə də söykənmək olur. Başqa sözlə, heç bir bilik öz-özlüyündə mütləq deyil. Bir inancın doğruluğu onun digər inanclarla nə dərəcədə qarşılıqlı əlaqədə olmasından asılıdır. Koherent həqiqət nəzəriyyəsi sonsuz xətti zənciri qırır və yerinə bir-birini dəstəkləyən dairəvi sistem irəli sürür [7].

"Sonsuza qədər tısbağalar"dakı Aza Holms əslində sonsuz reqressiyanın qurbanıdır. Onun beynindəki düşüncə "spiralları" bir-birini elə sıx bağlayır ki, o bu sistemdən çıxa bilmir. Onun üçün hər şey, mikroblar, onlardan qorxu və öz kimliyini itirmək hissi bir-biri ilə sonsuz xətti zəncir ilə bağlıdır. Xatırladaq ki, ona həkim tərəfindən qoyulan xəstəlik diaqnozu da məhz obsessiv-kompulsiv pozuntu (OKP) adlanır. Obsessiv "daim təkrarlanan, əl çəkməyən" mənasını verir. Bu halda obsessiv Aza Holmsun psixi durumunu izah edən anlayışdır. Tibbdə bu anlayış insanın iradəsindən asılı olmayaraq ağıla gələn, narahatlıq yaradan və daim təkrarlanan fikirlərdir. Əslində, Aza Holms bu fikirlərdən qurtulmaq istəyir, lakin onların qarşısını ala bilmir: "Doktor Sinqh mənə telefonu götürüb eyni şeyi təkrar-təkrar oxumağı qadağan etdi, amma yenə də onu çıxardım və özümü mikroflora haqqında məqalənin içinə saldım. Fikir "spiralının" özəlliyi ondadır ki, içəri doğru hərəkət etsən də, o heç vaxt bitmir. Sadəcə əbədi olaraq davam edir" [1, s.8].

Aza daima bağırsaqlarında təhlükəli bakteriyanın olduğunu düşünür, ac olanda bağırsaqlarının "qurultusunu" dinləyir, mikrobların aşağı-yuxarı hərəkət etdiyini hiss edir. Onun "insan mikroflorası haqqında dəhşətli" obsessiv qorxulu fikirləri və bu qorxunu tərk etmək, qorxunu sakitləşdirmək üçün kompulsiv hərəkətləri (dəfələrlə əllərini yuyur, baş barmağının dırnağı ilə orta barmağını kəsir) OKP xəstəliyindən əziyyət çəkdiyini göstərir. Göründüyü kimi, Aza bu zəncirin içindədir. Onun barmağındakı yaranı daim sıxıb təmizləməsi bir kompulsiya, ağlındakı infeksiya qorxusu isə obsessiyadır: "Uşaqlıqdan bəri sağ baş barmağımın dırnağı ilə orta barmağımın ucuna basmaq vərdişim var idi: üzərindəki qəribə yara da buradan qaynaqlanır. İndi bura asanlıqla çatlayır və infeksiyanın qarşısını almaq üçün sarğı taxıram. Lakin bəzən infeksiyanın artıq mövcud olduğunu və çıxarılmalı olduğunu hiss edirəm, bu da qanı sıxmaq deməkdir. Yaranı açdığımı təsəvvür etmək belə məndə məcburiyyət yaradır. İkiqat "yox"a görə bağışlayın, sadəcə vəziyyətin özü də davranışımda ikiqat "yox"dur. Tələ kimidir, tək çıxış yolu inkarı inkar etməkdir" [1, s.9].

Sonsuz reqressiya burada obsessiya ilə qarşılaşır. Bu mərhələni belə izah etmək olar: Aza barmağındakı infeksiyanı düşünür, bu birinci tısbağadır. Sonra onu düşündüyü üçün narahat olur, bu ikinci, nəhayət xəstəliyi düşündüyünə görə özünü qınayır ki, bu da üçüncü tısbağa deməkdir. Düşüncə "spiralları" obsessiv xarakter daşıyır və sonsuza qədər dərinləşir. Qeyd etməliyik ki, bu sağalmaz psixi xəstəlikdir [4].

Xəstəliyin fonunda yazıçı ikinci bir "cəbhə" açır və oxucuya müəyyən suallar ötürür. Beləcə, oxucu qəhrəmanın xəstəliyi fonunda ikinci bir süjet xəttini izləməli olur: "Deyzi ilə mən radiostansiyaları vərəqləyirdik ki, birdən xəbərə rast gəldik.

– Dünya üzrə on mindən çox işçisi olan "Piket Enginiyering" tikinti şirkəti bu gün... – …Fırıldaqçılıq və rüşvətxorluqda ittiham olunan şirkətin direktoru Rassel Piketin harada olduğu barədə məlumat üçün yüz min dollar. Piket həbsindən bir gecə əvvəl yoxa çıxıb. O, sonuncu dəfə sentyabrın 8-də çay kənarındakı malikanəsində görünüb. Bu adamın harada olduğu barədə hər hansı bir məlumatınız varsa, xahiş edirəm İndianapolisin polis departamenti ilə əlaqə saxlayın" [1, s.38].

Aza ən yaxın dostu və rəfiqəsi Deyzi ilə itkin düşmüş milyarderi axtarmaq və onun haqqında məlumat tapmaq üçün yüz min dollar mükafat almaq istəyi ilə hərəkət edir. Daha sonra milyarderin onun uşaqlıq dostu və ilk sevgisi – Devisin atası olduğunu bilib geri çəkilir. Aza mənəvi seçim qarşısında qalır: pulu əldə etmək üçün Devisin etibarından istifadə etməli, yoxsa etik qaydalara riayət edib planından əl çəkməlidir?

Yazıçı bir gəncin simasında mənəvi seçim məsələlərini qaldırır və necə seçim etmək sualını irəli sürür? Amma eyni zamanda qəhrəmanın OKP xəstəliyini vurğulayaraq müəyyən mesajlar ötürür: əgər sən öz düşüncələrini idarə edə bilmirsənsə, necə seçim edə bilərsən? Bu mənada roman sadəcə itkin düşmüş milyarderi axtaran yeniyetmə haqqında bir hekayə deyil. Aza Holmsun mənəvi seçimi həmişə onun obsessiv-kompulsiv pozuntusu səbəbindən çətinləşir. Sonsuz reqressiya bir fikrin davamlı şəkildə geri qayıtması, heç bir zaman son nöqtəyə çatmamasıdır. "Sonsuza qədər tısbağalar" romanında bu anlayış əsərin adında olduğu kimi Aza Holmsun psixoloji vəziyyətində də özünü göstərir.

Azanın içində özünə ünvanlanan suallar dərinləşir və onu rahatlayan cavablarla nəticələnmir. O, əvvəlcə bir fikrə düşür, sonra onun beynində başqa bir fikir yaranır, sonra yenisi yaranır və sonsuz düşüncə qatları Azanın azadlığını əlindən alır. "Sonsuza qədər tısbağalar" metaforası qəhrəmanın nəzarətsiz düşüncə qatlarını, şüurun "dibsiz"liyini ifadə edir. Yəni Aza üçün hər cavab yeni sual doğurur. Beləliklə, heç bir fikir "son tısbağa" deyil. Onda belə görünür ki, qəhrəman öz "mən"ini düşüncələrindən ayıra bilmir. Elə bu səbəbdən də onun daxilində ikiləşmə yaranır. Bu bir tərəfdən xəstəliyin onun psixi durumunda yaratdığı fəsadlar, digər tərəfdən isə xəstəliyin sadəcə tibbi yox, həmçinin varoluş problemi ilə də əlaqəsini göstərir. Romanın bir yerində qoca bir qadın alimə sual verir: "..yaşlı bir qadın əlini qaldırır və deyir: "Çox yaxşı, cənab alim, amma Yer əslində düzdür və nəhəng bir tısbağanın belində dayanır". Alim onunla zarafat etmək qərarına gəlir və cavab verir: "Yaxşı, bəs əgər bu doğrudursa, tısbağa nəyin üzərində dayanır?" Qadın cavab verir: "Başqa bir tısbağanın üzərində". Alim əsəbiləşir və soruşur: "Bəs bu tısbağa nəyin üzərində dayanır?" Yaşlı qadın cavab verir: "Məni səhv başa düşürsünüz, cənab. Orada sonsuza qədər tısbağalar var". "Sonsuz tısbağalar." "Sonsuz, Aza. Ən aşağısını tapmaq istəyirsən, amma bacarmayacaqsan". "Çünki orada yalnız tısbağalar var" deyə təkrarladım" [1, s.56].

Aza düşüncələrindən qaça bilmir, çünki hər qaçış yeni bir başlanğıca çevrilir. Roman göstərir ki, bəzi sualların cavabı yoxdur və bəzən insan bu cavabsızlıqla yaşamağı öyrənməlidir. Devisin atasının yox olması və milyardların varisi anlayışı onda gah həsəd, gah da təəssüf hissi oyadır. Belə ki, hər kəsin milyarder hesab etdiyi Devis bir günün içində adi insana çevrilir. Rassel Piketin bütün var-dövləti iki oğluna deyil, tuatara (sürünənlər sinfinə aid heyvan cinsi – F.A.) çatacağı elan olunur. "Noanla o, özləri polisə hara baxmaq lazım olduğunu dedilər. "Onların sərvəti həqiqətən də hansısa kərtənkələyə çatacaq?" Onlar yeddi il malikanədə yaşayaraq bü-

tün istəklərini yerinə yetirərək gözləyə bilərdilər, amma hamısını tuatara verməyi seçdilər. "Yəqin ki, atalarının o tuneldə qalmasını istəmirdilər", – deyə cavab verdim" [1, s.76].

Bu seçimin Devis tərəfindən edilməsi də oxucuda dərin bir mərhəmət və hörmət hissi yaradır. Belə ki o, qardaşı ilə bir neçə il rahat həyat yaşaya biləcəkləri halda, var-dövlətdən imtina edirlər. Atasının cəsədinin açıq havada qalmasına razı olmayıb onun yerini polisə xəbər verirlər.

Devis milyarder Rassel Piketin oğludur və maddi rifahına baxmayaraq, emosional cəhətdən tənhadır. Atasının itkin düşməsi onun həyatında dərin iz buraxır. Devis yaşıdlarından fərqlənir, belə ki o, çox sakit və dərin düşüncəli bir gəncdir. Təmkinli və ağıllı davranışları ilə seçilir, kiçik qardaşı Noanı qoruyur, onun istəklərini nəzərə alır. Hər ikisinin maddi imkanlarına baxmayaraq sadə həyat tərzinə üstünlük verirlər. Bütün mənəvi keyfiyyətlərinə baxmayaraq Devisin sakitliyi arxasında daxili tənhalığı gizlənir. Devis Aza ilə münasibətlərində mərd davranır, onun xəstəliyinə və psixoloji durumuna anlayışla yanaşır. Amma o həm də təcrübəsizdir və Azanın xəstəliyi ilə bağlı qorxuları qarşısında aciz görünür.

Devisin ailəiçi münasibətləri də rəvan deyil. Anasını çox erkən itirir, atasının işinə olan sevgisi isə onu ailədən uzaq salır. Görünür elə bu səbəbdən Devisin atası ilə əlaqəsi soyuq olur. Atası Rassel Piketin qəfil yoxluğu onun daxili boşluğunu artırır, amma eyni zamanda da erkən böyüməsinə yol açır. Azanın ona nədən polisə xəbər verdin və yeddi il daha yaxşı yaşamağı seçmədin sualına cavabı Devisin bir fərd kimi yetkinliyini göstərir: "Niyə hər şeyi polisə danışdın?

– Bu qeyri-müəyyənlik Noanı yeyib bitirirdi. Və mən... Deyəsən, böyük qardaş olmağın vaxtı çatdığını anladım, başa düşürsən? İndi əsas işim budur. Mən beləyəm. Qardaşım üçün atamın niyə yazmadığını bilmək dünyadakı bütün pullardan daha vacib idi. Buna görə də belə oldu.

– Sən yaxşı qardaşsan" [1, s.81].

Oxucu Devis obrazı ilə sevgi və anlayış hisslərini daha dərindən dərk edir. Bu baxımdan Devis obrazı romanın emosional tarazlığını təqdim edir. Digər tərəfdən məhz bu obraz vasitəsilə oxucu maddiyyatın önəm kəsb etmədiyini, ondan daha vacib mənəvi bağların varoluşunu dərk edir: "Dərhal Devisə mesaj yazdım. Xəbəri gördüm. Təəssüf edirəm! Bunu sənə dəfələrlə demişəm, amma həqiqətən də təəssüf edirəm. Sənin üçün üzgünəm". O, dərhal cavab vermədi, ona görə də əlavə etdim: "Nə Deyzi, nə də mən polisə zəng etmədik. Heç kimə heç nə demədik". Telefonumun ekranında nöqtələr əmələ gəldi. O yazırdı. "Bilirəm. Bunu Noan və mən etdik. Birlikdə qərar verdik" [1, s.296].

Deyzi obrazına gəldikdə o, daha real və ünsiyyətcil gənc qızı təqdim edir. Deyzi Aza üçün dayaq nöqtəsi, ideya mənbəyi və gerçək dostdur. Deyzi həddindən artıq açıqfikirli və çox səmimi bir gəncdir. Deyzinin digər roman qəhrəmanlarından fərqi ondadır ki, o, maddi çətinliklər içində böyüməsinə baxmayaraq, özünü yalnız və tənha hiss etmir. Həyatdan zövq almağa çalışır və var gücü ilə daha yaxşı yaşamaq və yeni işlərə başlamaq arzusundadır. Görünür, elə bu səbəbdən Rassel Piketin yoxa çıxmasından sonra elan edilən böyük pul mükafatı uğrunda döyüşür. O, nəyin bahasına olursa-olsun mükafatı qazanmaq və onu yeni layihədə istifadə etmək istəyir. Onun xarakteri rəfiqəsi ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Lakin o, rəfiqəsi Azaya dərin dostluq hissləri ilə bağlıdır.

"Deyzi və Devis ziyarətə gəldilər, amma mən tək qalmaq istəyirdim. Nə oxuyur, nə də televizora baxırdım – bunların heç biri diqqətimi yayındırmırdı. Sadəcə orada uzanmışdım, demək olar ki, kefsiz halda, anam isə yorulmadan mənə qulluq edirdi. O, daim yanımda idi, hər dəqiqədən bir suallarla sükutu pozurdu. Bu gün özünü daha yaxşı hiss edirsən? Daha yaxşısan?" [1, s.107]. Azanın xəstəliyini bir dost kimi qəbul edir, onunla anlaşıqlı davranır, bacardığı qədər kömək edir. Bəzən isə Azanın xəstəlikdən dolayı davranışlarını ağrı ilə qəbul edir. Azanın şübhələri onda təəssüf hissi oyatsa da susur və cavab vermir. Yazıçı Deyzi və Aza münasibətləri vasitəsilə xəstəliyin təkcə xəstəyə deyil, onun ətrafına da təsir etdiyini gös-

tərməyə çalışır. Bu mənada Deyzi obrazı dostluğun, səbrin və insanlığın simvolu kimi çıxış edir, həmçinin cəmiyyətin xəstəliklərə qarşı anlayış yollarını göstərir.

Romanın bir yerində rəfiqələr arasında yaranan anlaşılmazlıq müvəqqəti küskünlüyə səbəb olur. Azanın hədsiz şübhələri və rəfiqəsinə qarşı inamsızlığı onda təəssüf hissi oyadır. Yalnız bu zaman Deyzi ondan ayrılır və anlayır ki, bütün münasibətlər qarşılıqlı olmalıdır. Deyzi başa düşür ki, dostluq özünü heçə endirmək bahasına olmamalıdır: "Kaş səni başa düşəydim", Deyzi dedi. "Hər şey qaydasındadır", cavab verdim. "Heç kim heç kimi həqiqətən başa düşmür. Hamımız özümüzün içində ilişib qalmışıq. Nifrət edəcək "Mən" yoxdur. Sadəcə, içimə baxanda, məndə başqa düşüncələr, davranışlar və şəraitlər toplusu görürəm. Mənə elə gəlir ki, onların çoxu mənə aid deyil. Onları düşünmək və etmək istəmirəm. Və əsl "Mən"i axtaranda onu tapmıram. Matryoşka kimi, bilirsən? Onların içi boşdur və birini açsan, içəridə daha bir kiçiyi var. Ən kiçiyinə çatana qədər açmağa davam edirsən və hamısı boş deyil, hər birində biri var. Amma içimdə görünür bu yoxdur. Onlar içimdə sadəcə kiçilirlər" [1, s.116].

Aza milyarderin tapılması ilə bağlı mükafatı istəsə də, onu ilk öncə öz xəstəliyi narahat edir. Dostu Deyzi və Devis xəstəliyin ona necə təsir etdiyini görürlər. Azanın düşüncə "spiralları" daima təkrarlanır və oxucu bu xəstəliyin nəzarətsiz olduğunu görür. Aza düşüncələrinin nəzarətdən çıxdığını bütün varlığı ilə hiss edir. Göründüyü kimi, C.Qrin oxucuya bir neçə mesaj ötürür. OKP xəstəliyinin ciddi problem olduğunu göstərir, amma eyni zamanda da, insanın öz daxilində görünməz mübarizələrin tüğyan etdiyini önə çəkir. Bu daxili mübarizə Azanın azadlığını məhdudlaşdırır, qərarlarını çətin vəziyyətə salır. S.Penniqton haqlı olaraq yazır ki, C.Qrin gənc bir qızın timsalında düşüncələrin qəddar dövrəsində qalmağın necə olduğunu göstərir və sevincli anlarda belə böyük qorxu ilə özünü itirmiş və nəzarətdən çıxmış, öz varlığını şübhə altına alan gənci realist yazıçı kimi təsvir edir [5].

Devis ilə dostluğu Azanın sevgisi ilə qorxuları arasında ziddiyyət yaradır. O, Devisi sevir, amma xəstəliyi ilə bağlı şübhələr onu rahat buraxmır. Devisin atasının cəsədinin tapılması da onda şübhə oyadır. Ona elə gəlir ki, Devis xəbərin yayılmasında onu günahkar bilir. Hətta radio elanı da onun şübhələrini azaltmır: "Mənbələrimizə görə, Piketin şəxsiyyəti müəyyən edilməyib, lakin səlahiyyətlilər tuneldə tapılan cəsədin həqiqətən milyarder, tikinti maqnatı Rassel Piketin cəsədi olduğuna inanırlar. Təhqiqatçılardan birinin sözlərinə görə, Piketin yoxa çıxmasından bir neçə gün sonra şiddətli hava şəraiti səbəbindən öldüyü ehtimal olunur" [1, s.208]. Aza Devisə yazır, onun və rəfiqəsinin bu işdə əli olmadığını deyir. Devisin "Bilirəm. Bunu Noan və mən etdik. Birlikdə qərar verdik" [1, s.296] cavabı da ona rahatlıq vermir. Bu onun OKP xəstəliyindən dolayı psixi durumunun göstəricisidir. Belə münasibətlər Azanın ətrafı ilə yaşadığı çətinlikləri açıq şəkildə göstərir. Lakin o bununla yaşamalı, öz seçimini etməlidir. Əgər biz onun adına diqqət etsək görərik ki, Aza – A-dan Z-yə mənasını verir, yəni bütövlüyü axtaran gənci simvolizə edir. O bu bütövlüyü tapa bilmir, lakin bu axtarışla yaşamalı olur. Başqa sözlə, Aza xəstəlikdən qurtula bilmir, lakin yazıçı mesajlar ötürür: insan tam bütövlüyə can atır, onun uğrunda mübarizə aparır və bu mübarizə daima davam edir.

C.Qrin "normal" olmaq naminə fədakarlığın dağıdıcı qüvvə olduğu fikrini irəli sürür. Yazıçıya görə, mənəvi seçim özünə və başqalarına qarşı dürüst olmaqdır. Ətrafın gözləntilərinə uyğun nə isə etməyə dəyərmi? Devis rəfiqələrin mükafat uğrunda mübarizəsini qəbul edir və Azanı qınamır. Elə bu səbəbdən elan olunmuş pul mükafatını onlara verir. Halbuki bundan sonra qardaşı ilə adi həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalacaqlar. O bütün varlığı ilə dərk edir ki, pul mükafatı hər iki rəfiqənin həyatını dəyişəcək. Onun bu davranışı yeni suallar doğurur. Devis onlara axtarışı dayandırmaq üçün pul verəndə, hər iki qız çaşqınlıqla qarşılaşır. Pulu götürüb öz maraqlarına xəyanət etməli, yoxsa apardıqları işi davam etdirməlidilər? Bu zaman pul mükafatı iki rəfiqənin mahiyyətini ortaya qoyur. Deyzi üçün pul daha yaxşı bir həyata şansı, layihələri həyata keçirmək üçün qurtuluşdur. Azaya gəldikdə isə, xəstəliyindən dolayı sonsuz düşüncələrin daha bir "spiralına", yeni "tısbağa"nın axtarışına aparan yoldur. Azanın tərəddüdləri bunun əyani sübutudur. O, mənəvi seçimində çox vaxt tərəddüd edir. Devisə ata-

sının ölümü ilə bağlı xəbəri verəndə də çox düşünür. Onun və kiçik qardaşının nələr yaşadığını götür-qoy edir. Onların ümidlərini qırmamaq, hissələrini qorumaq məqsədilə ölüm xəbərini gizlətmək istəyir. Azaya elə gəlir ki, iki qardaşı məlumatsız saxlamaqla onları qoruya bilər.

Tənqidçi M.Heyq yazır ki, "Aza özü də daima çətin vəziyyəti barədə aydın və müdrikcəsinə düşünür: "Əsl dəhşət qorxu deyil, qorxu seçim imkanının olmamasıdır" [2]. Əsərin sonunda oxuyuruq: "Yazmağa başlayanda sevginin faciə və səhv deyil, hədiyyə olduğunu anlayacaqsan. İlk sevgini xatırlayacaqsan, çünki o sübutdur: sevə və sevilə bilərsən, dünyada sevgidən başqa heç nə ədalətli deyil. Sevgi həm insan olmağın bir yolu, həm də insan olmağın səbəbidir...

Kollecə gedəcək, iş tapacaq, həyatını yaşayacaq, onun necə dağıldığını və yenidən qurulduğunu izləyəcəksən. Birinci şəxsin təki "Mən" əvəzliyi kimi davam edəcək" [1, s.310].

Məqalənin elmi nəticəsi. C.Qrin göstərir ki, həqiqət çox vaxt acı olur. Həqiqəti gizlətmək bəzən elə yaxşılıq deməkdir. Lakin həqiqəti gizlətmək həmçinin dosta qarşı xəyanətdir. Görünür yazıçı eyni zamanda metafizik seçim problemini də qaldırır. Əgər insan düşüncələri düyünlənmiş "spirallar"dısa, onda o, əməllərinə görə məsuliyyət daşıyırmı?

Göründüyü kimi əsərin mənası ondadır ki, Aza xəstəliyindən dolayı düşüncələri üzərində nəzarəti ələ ala bilməsə də, yaşamağa, insanlarla münasibət qurmağa davam edir. Onun seçimi məhz bu davamlı istəkdir.

Romanda mənəvi seçim xaosun içində həyati vacib məsələlərlə bağlı məsuliyyəti dərk etməkdən irəli gəlir. "Sonsuza qədər tisbağalar"dan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insan qorxuları və ya xəstəlikləri seçmir, amma bu sonsuz "tısbağa piramidası"nda ətrafı ilə necə davranacağını məhz özü seçir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə sonsuza qədər tısbağalar metaforu kosmoloji mif kimi deyil, romanın ideya-məzmununu müəyyən edən ontoloji model kimi təhlil edilir. Eyni zamanda, sonsuz reqressiya anlayışından qəhrəmanın koqnitiv səbəb-nəticə əlaqələrini təsvir etmək üçün istifadə edilir. Bu isə öz növbəsində klassik mənada mənəvi seçim probleminin həllini şübhə altına alır. Digər tərəfdən young adult ədəbiyyatına ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, mənəvi seçimin etik məsələlər və insan şüurunun sonsuz dəyişkənliyi müstəvisində nəzərdən keçilir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin nəticələri müqayisəli-tarixi və bioqrafik ədəbiyyatşünaslıq sahələrində nəzəri baza kimi istifadə oluna, həmçinin ali təhsil müəssisələrində müasir ingilis ədəbiyyatı, ədəbiyyat və psixoanaliz fənləri üzrə mühazirə və seminarlar üçün elmi-metodoloji material kimi çıxış edə bilər. Belə yanaşma ədəbiyyat və psixoanaliz, ədəbiyyat və məntiq fənlərinin yalnız mətn daxilində deyil, eyni zamanda daha geniş kontekstdə təhlilinə imkan verər.

Ədəbiyyat

1. Green, J. Turtles All the Way Down / J.Green, – Penguin Books. – 2019. – 320 p.
2. Haig, M. Turtles All the Way Down by John Green review – a new modern classic / M.Haig, – The Guardian. – 2017. – 11 p.
3. New this week. Turtles All the Way Down. by John Green // The New York Times. – 2017. – 24 p.
4. Obsessive-Compulsive Disorder (OCD). U.S. National Institutes of Health: [Elektron resurs]. URL: https://www.nimh.nih.gov/health/topics/obsessive-compulsive-disorder-ocd
5. Pennington, S. Turtles All the Way Down' by John Green / S.Pennington, – Cedarville University. – 2017. Vol. 68, Issue. – 321 p.
6. Senior, J. In John Green's 'Turtles All the Way Down,' a Teenager's Mind Is at War With Itself // The New York Times. – 2017. – 21 p.
7. The Coherence Theory of Truth. (2015). [Elektron resurs]. URL: https://plato.stanford.-edu/entries/truth-coherence/
8. Аристотель. Метафизика. (2000). [Elektron resurs]. URL: https://lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL-/metaphiz.txt

F.M.Abdullayeva

Infinite regression and the problem of moral choice in John Green's novel "Turtles All the Way Down"

Summary

The author of the article explains how illness in J. Green's novel "Turtles All the Way Down" limits a person's moral choices and leads to fragmentation of personality. It is shown that the protagonist constantly experiences tension between his thoughts and the ethical demands of the world. The author presents illness as the protagonist's loss of control over his own destiny and his moral struggle against this backdrop. As a result, the article emphasises the possibility of maintaining human relationships even in the presence of illness and the importance of moral values and moral choices in conditions of severe psychological stress.

Keywords: *John Green, "Turtles All the Way Down", novel, regression, moral choice*

Ф.М.Абдуллаева

Бесконечная регрессия и проблема морального выбора в романе Джона Грина «Черепахи – и нет им конца»

Резюме

Автор статьи объясняет, как болезнь в романе Дж. Грина «Черепахи – и нет им конца» ограничивает моральный выбор человека и приводит к фрагментации личности. Показано, что герой постоянно испытывает напряжение между своими мыслями и этическими требованиями мира. Автор представляет болезнь как потерю героем контроля над собственной судьбой и его моральную борьбу на этом фоне. В результате в статье подчеркивается возможность поддержания человеческих отношений даже при наличии болезни и важность моральных ценностей и морального выбора в условиях сильного психологического стресса.

Ключевые слова: *Дж.Грин, «Черепахи – и нет им конца», роман, регрессия, моральный выбор*

Rəyçi: filol.e.d., prof. H.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2026

A.C.CƏFƏROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: ceferli_ayten@mail.ru
:https://orcid.org/0000-0002-9547-3155

AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 76)

10.62021/0026-0028.2026.3.201

FOLKLORDA SOSİAL İYERARXİYANIN MƏKAN SİMVOLİZMİ: HAKİM-TABE, ŞAH-RƏİYYƏT, VARLI-KASIB MÜNASİBƏT MODELLƏRİ (Naxçıvan folklor mətnləri əsasında)

Xülasə. *Mifoloji təfəkkürdə sözükeçən, müxtəlif imtiyazlara malik olan hakim mövqeyə sahibdir. Onun sözünü dinləyən və əməl edənlər, təsirinə düşməyə məhkum olanlar isə tabe olan tərəfdir. Tabe olanların onların üzərindəki hakimiyyəti necə qəbul etdiyini, onun zəruriliyini necə əsaslandırdıqlarını başa düşmək üçün folklorda həkk olunmuş tabe olanın – rəiyyət, kəndli həyatının özünə müraciət etmək daha məntiqlidir. Əsasən, nağıl mətnlərində kəndlinin, rəiyyətin həyatı daha aydın təsvir edilir. Ümumiyyətlə, çox süjetli və buna görə də təhlili çətin olan nağıllar – səmimi fantastik süjet, möcüzəvi köməkçilərin, əşyaların və inanılmaz halların mövcudluğu ilə xarakterizə olunan folklor əsərləridir. Və nağıldakı əsas qəhrəman rəiyyət həyatı içərisində xaosda olur. Qəhrəmanın ağlı, düşüncəsi və digər faktorlar sayəsində onun həyatı dəyişə bilir: şahlıq quşu başına qonub şah olur, ən azı şahın vəziri və ya kürəkəni olursa, o, xaosdan kosmosa keçid edə bilir.*

Açar sözlər: *folklor mətnləri, sosial iyerarxiya, varlı, kasıb, şah, rəiyyət, hakim, tabe*

Sosial-iyerarxiya nədir? sualına cavabdan başlamaqla onun folklor örnəkləri daxilində yerini və mövqeyini araşdırmaq məqsədəuyğundur. Sosial-iyerarxiya insanların hakim dairələr, şöhrət, mövqe və məqama, eləcə də digər bu kimi yüksək təbəqəyə və digər dəyərlərə çıxış imkanlarından asılı olaraq cəmiyyətin və topumun müxtəlif səviyyə üstünlüklərinə aid edildiyi sistemdir. Digər mövqedən, bu sistem insanların bəzilərinin digər insanlarla müqayisə edilərkən olduqca fərqli mövqe, şərait, vəzifə, imtiyaz, təsiretmə bacarığı, söz üstünlüyünə malik olduğu münasibətlər formasıdır.

Sosial-iyerarxiya cəmiyyətin ictimai təbəqələşməsi deməkdir. Başqa sözlə, buna cəmiyyətin sosial nərdivanı demək mümkündür. Dünya yarananda dünyanı idarə etmək üçün cəmiyyətin içərisindən seçilən insanlar məhz cəmiyyətin idarə plunmasında öz sərişte və bacarıqlarından istifadə ediblər. Çox zaman bu bacarıqlar cəmiyyətin ədalətli idarəsinə, əksəriyyət zamanlarda isə idarəçilərin özbaşınaqlıqları cəmiyyətdəki xaosa gətirib çıxarıb. Və folklor da bütün məqamlarda olduğu kimi cəmiyyətdəki sosial-iyerarxik bölünməyə öz münasibətini aydın şəkildə bilidirib.

Hakim təbəqənin əmr və təsiretmə gücünə malik olması onun kosmoslu olması deməkdir. O, idarəedəndir, kosmoslu durumdadır. Nağıllarda mövcud olan hakim obrazlarının tədqiqinə diqqət yetirsək, tarixi və psixoloji şərhlər arasındakı ziddiyyət qismən aradan qaldırıla bilər. Bu işdə ən çox maraq doğuran siyasi obrazlardır, çünki onlar nəsildən-nəslə keçərək cəmiyyətin siyasi düşüncə mədəniyyətinin əsas tərkib hissəsinə çevrilirlər; müasir şüurun və davranışın standartları və hakim modeli kimi çıxış edirlər.

Hakim zümrələrə aid olan mal-mülk, var-dövlət onun kosmos aləmini təşkil edir. Tabe zümrənin isə yoxsulluğu onun xaos aləmidir. Yəni yoxsulluğun, kasıblığın özü xaosdur. Nağıl

mətnlərində də kasıb ailənin yaşadığı həyat yoxulluqdan doğan xaosdur. "Hatəmi-Əzizə" nağılında kasıblığın doğurduğu xaos və hakim təbəqənin nun xaosdan çıxarılmağında yardımı, bu yardımda isə qarşılıqlı davranışı təsvir olunur. Bazardanqızı üçün daraq almaq istəyən kasıb kişi ən ucuz darağı almaq gücündə olmur. Darağın qiymətini salmaq üçün xeyli çalışır. Bunu qıraqdan izləyən varlı bir nəfər ona həm daraq alır, həm də əhli-əyalı üçün xeyli əşya alıb verir. Onun etdiyi yaxşılıq kişini xaosdan çıxartsa da, kiçik qızı Əzizənin həyatını əsl xaosa çevirir. Qız burada uşaqlıq çağından qadınlıq çağlna yüksəlmək üçün xaosa enir. Qızın kosmosa qovuşması məhz kişinin evində tam şəkildə xaotik durumla üz-üzə qalmasından sonra baş verir. Kişinin cah-cəlallı məkanı – imarət isə aralıq məkan, keçid məkanıdır.

Varlı kişi qızı öz evində bədheybət məxluqla görüşdürür. Qız bu məxluqdan hamilə qalır. Doğulan uşaqlar da onun kimi bədheybət olurlar. Burada həmin məxluq və uşaqları xaosludurlar. Varlı kişi isə özü xaos statusundadır. Beləliklə, nağıl mətnindəki hakim təbəqənin kosmos aləmi ilə bağlılığının əsasında əsl xaotik durum dayanır. Tabe təbəqənin isə yoxsulluq baxımından xaotik durumda olması isə müvəqqətidir. O bu durumdan qurtula bilir: "Varlı kişi beş kisə qızıl verib Əzizəni evdən götürüb çıxdı" [3, s.220].

Nağılların başlanğıcında sabit formul olan "Biri var idi, biri yox idi"-dən sonra "...bir məmləkətin padşahı var idi. Bu padşahın övladı olmurdu və s." və ya "... yoxsul bir kişi var idi. Yoxsul kişinin gözəl bir arvadı var idi və s."cümlələrindəki təzadın özü hakim iyerarxiyadakı xaos və ya tabe iyerarxiyadakı kosmos elementlərinin olması mifoloji şüurda hər iki məkanın bir-birinə keçidi formulasını xatırladır. Kasıblıq, yoxsulluq, bir sözlə xaosun içərisində kosmosun olması da istisna deyildir: "Biri var idi, biri yox idi, bir çoban var idi. Bu çoban çox kasıbdı. Övlad sarıdan da bəxti gətirməmişdi. O, həmişə Allahdan kor da olsa, övlad istəyirdi. Bir çox illər keçdi, axırda bu çobanın qızı oldu..." [3, s.174]. Mətndən nümunə verilən hissədən də göründüyü kimi, çoban xaosludur. Yoxsulluq, kasıblıq içərisində yaşayır. Lakin Yaradanın nuru tamamilə çobandan uzaqda deyil, Yaradan ona çox gözlədiyi övladı əta elməklə onu kosmosa qovuşdurur. Lakin bu qovuşmaq müvəqqətidir. O, yenidən öz xaos aləminə dönəcəkdir. Kosmosla qovuşması üçün isə uzun yol getməli, keçidlər adlamalıdır.

Şahlıq, şahzadəlik varlılıq deməkdir. Şahlıq hakimiyyətin əsas xarakterik cəhətlərini özündə cəmləşdirir: cəmiyyəti xüsusi üsullarla idarə etmək, onu əldə saxlamağı bacarmaq, yeri gələndə özündən asılı vəziyyətə sala bilmək və s. Ümumiyyətlə, şah olmaq seçilmiş olmaq deməkdir. Şahlığın əsas əlamətlərindən biri də var-dövlətdir. Varlılıq, bolluq özü kosmosa aid olan məqamlardır.

Şahlıq hər hansı həyati tərcümeyi-halı olmayan bir obrazdır. Şah adi bir şəxs deyil, seçilmiş sosial tipdir. Çox məqamda da özünəxas cəhətlərdən məhrumdur. Təhlilə cəlb etdiyimiz folklor mətnlərində yalnız "şah" adı çəkilir. Məntlərdə əsas şahın rütbəyə – şahlığa yüksəlişi təsvir edilmir (sonradan şah olanlar istisnadır). Müstəqil, naməlum zaman müddətində "seçilmiş bir şahlıqda, müəyyən bir dövlətdə" şahlıq edir. Şahın ailəsi də maksimum həddə ümumi şəkildə təsvir edilir: şah evlidir və ya duldur, övladı yoxdur və ya müəyyən sayda övladı vardır.

Nağıl mətnlərindəki şah obrazlarında isə isə ənənəvi olaraq zalımlıq, qəddarlıq funksiyası daha qabarıq olur. Lakin hər iki halda – humanist, ədalətli və qəddar, zalım şah obrazları daşıdıqları xüsusiyyətlərə rəğmən kosmosla bağlıdır . Çünki şahlıq özü seçilmiş mənaya malikdir. Seçilməyin özü özü ideal kosmik struktura malik olmaqdır. Nağıl mətnlərində şahların kosmosla bağlılığını təsdiq edən cəhətlərdən biri də şahın ağıllı və fərasətli övlada sahib olmasıdır. Çünki seçilmiş statusda – şah statusunda – kosmik statusda olan insanın – şahın hakimiyyətinin davamçısının – övladının ağıllı, fərasətli olması da ideal kosmik strukturdur. Naxçıvandan toplanmış nağıl mətnlərinin çoxunda bu məqam vardır. Eləcə də "Şahzadə Seyfəddin" nağıl mətnindəki şah da bu ideal kosmos strukturunun daşıyıcısı olduğu aydınlaşır. Burada şahla – padşahla yanaşı onun vəzirinin də kosmoslu olduğu görünəndir: "Keşmiş zamanda bir padşahla bir vəzir varmış. Bunların var-dövləti ərşə çıxırmış. Hərəsinin də bir oğlu varmış. Şahın oğlunun adı Seyfəddin, vəzirin oğlunun adı isə Səid idi. Bu uşaqlar çox ağıllı, kamallı,

qoçaq idilər. Uşaqlar oxuyub hər elmin sirrinə vaqif olmuşdular. Hər ikisi pəhləvanlıqda ad çıxarmışdı...” [3, s.72].

Folklor mətnlərində şah və rəiyyət sosial-psixoloji əksliyi də özündə ehtiva edir. Rəiyyətin əsas xüsusiyyəti yoxluqdan əzab çəkməkdir, yəni rəiyyət xaosdadır. Belə ki, bir çox hallarda rəiyyətin yoxsul, kasıb vəziyyətdə olmağı onun səthi düşüncəsi və davranışlarının nəticəsi kimi təqdim edilir. Kasıb ailədən çıxan oğlana dərvişin verdiyi içi ləl-cəvahirat dolu narı o, uzaqdan uzağa sevdiyi qıza hədiyyə göndərir. Qız isə o nardan istifadə edərək özünə cahcəlallı ev-eşik düzəldir, başqası ilə evlənir. Oğlan etdiyi əməldən həm peşman olur, həm də bəxti ilə barışıb kasıb həyat sürməyinə davam edir. Lakin nağıllarda rəiyyət içərisindən olub, lakin yüksək mövqeyə yaxud var-dövlətə çatan müxtəlif peşə sahibləri insanlar da olur. “Çoxbilmiş odunçu” [1, s.263] adlı mətndə yenə də təğyiri-libas olub, dərviş libası ilə öz ölkəsinin, rəiyyətin vəziyyətini öyrənmək üçün şah vəziri ilə səfərə çıxır, yəni kosmos məkanından uzaqlaşıb xaosa enir. Rəiyyətindən bir çobanın öz külfəti ilə istirahət etdiyi bir karvansaraya gəlib çıxır. Odunçu hər gün bazara bir şələ odun gətirir. Onu iki şahıya satır. Bir şahını ailəsi ilə yemək-içməyə, birini də çalıb-çağıranlara verir, kef eləyir. Bu hadisə isə şahı bikef edir. Əslində, burada rəiyyət – odunçu öz real həyatından çıxmağı şahı təəccübləndirir. Çünki yeyib-içib kef çəkmək kosmos aləmi ilə bağlıdır. Şaha və ümumən idarəçilərə isə rəiyyətinin xaosdan uzaqlaşmağı xoş olmayan bir məsələdir. Bu münasibətlə şah vəzirinə deyir: “Vəzir, tədbir! Nə edirsən, et, onun belə kef içində yaşamasının qarşısını al. Yoxsa ölkədə şah da, vəzir-vəkil də, hamı hörmətdən düşər. Hörmət, nüfuz sahibi odunçu olar!” [1, s.264]. Şahlığın simvollarından olan kef məclislərindən yalnız şah və ona yaxın zümrənin nümayəndələri istifadə edə bilərdi. Yəni buradakı etiraz şahın öz kosmos məkanını qoruması ilə bağlıdır. Kef, sevinc, əyləncə kosmoslularla bağlı olan xüsuiyyətlərdir. Bunlar rəiyyətə də aid olarsa, o zaman, şahın dediyi kimi, şah və onun əyanları hörmət və nüfuzdan düşə bilər, yəni rəiyyət xaosdan çıxıb, kosmosa doğru irəliləyə bilər. Əyləncəli həyat şaha məxsus dünyanın – kosmosun elementləridir.

Bəzən nağıllarda şah və vəziri öz libaslarını dəyişib rəiyyət içərisinə daxil olurlar. Lakin onlar öz statuslarından müvəqqəti uzaqlaşırlar. Rəiyyət içərisind də statuslarını gizlin saxlayırlar. Şah və ya şahzadələrin təğyiri-libas olub rəiyyət içərisinə daxil olması qəhrəmanın kosmosdan xaosa keçid etməsi deməkdir. Qəhrəmanın öz libasından, şahzadə görkəmindən çıxması – onun kosmosla əlaqəsinin müvəqqəti kəsilməsi deməkdir. Kosmosla əlaqəsi kəsilən qəhrəman xaos aləmində – rəiyyət içərisində öz statusunu gizlədir. Bura daxil olduqda o da xaosun bir parçasına çevrilir. Lakin bu çevrilmə daimi deyildir. Çevrilmədə əsas olan elementlərdən biri də şahın və onun vəzirinin dərviş libası geyinməsidir. Bildiyimiz kimi, dərvişin özü xaosludur. Şahın dərviş libası geyinməsi isə öz statusundan müvəqqəti uzaqlaşarkən xaos elementinin vasitəsilə – dərviş libasının köməyi ilə bunu icra etməsidir: “Bir gün Şah Abbasla vəzir Allahverdi xan dərviş libas olub vilayəti gəzirdilər...” [1, s.197]. Ümumiyyətlə, dərviş xaosla bağlı varlıq olduğundan onun daimi var olduğu məkan da xaos məkanıdır. Bəzən nağıl mətnlərində dərviş qəhrəmanın xaosa keçid etməsinə səbəb olur. Bu, onun qəhrəmana verdiyi yalançı məsləhətlər hesabına da baş verir. Məsələn, nağıllarda şahzadənin xaos məkanında olduğunu təsdiqləyən faktlardan biri də oradakı dərviş və onunla söhbətidir. Və kosmos məkanından gələn şahzadənin xaosla əlaqəsinin daha da sıx bağlanmasına – şəkil vasitəsilə gözəl qıza aşiq olmasına səbəb məhz dərvişdir. Ümumiyyətlə, şahzadənin öz şahlıq libasından, taxtından uzaqlaşıb rəiyyətə yaxınlaşması müvəqqəti də olsa, xaosla əlaqə, bağlantı yaratmaqdır.

Əsasən, nağıl mətnləri vasitəsilə şahın öz taxtından müvəqqəti ayrılması, yəni kosmosdan xaosa müvəqqəti keçid etməsi məqamı da təqdim olunur. Bu məqamı professor Seyfəddin Rzasoy “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı üzərində apardığı tədqiqatlarda “statusdəyişmə ritualı” adlandırıraraq yazır: “Xanolma ritualında Qazan müvəqqəti olaraq xanlıq statusundan ayrılır, Xaosa gedir, orada Yer Ananın yanında yenidən qurulur (ölüb-dirilir) və Kosmosa qayıdaraq

xanlıq statusunu yenidən özünə qaytarır. Bu – statusların ritual müddətində müvəqqəti dəyişdirilməsini, vəzlənməsini nəzərdə tutan stausdəyişmə ritualıdır" [5, s.124]. Eləcə də "Xıdırın qırx günlük padşahlığı" adlı nağıl mətnində qırx gün öz şahlığından uzaqlaşan Şah Abbas qırx gün taxt-tacından da uzaqda qalır. Hətta şahlıq paltarını və tacını da Xıdıra – yeni şaha verir. Müvəqqəti hakimiyyətə – şahlığa gələn Xıdırın ah olması üçün vacib olan elementlər kosmos elementidir. Bunlar taxt-tac, şahlıq libası, qılınc və s.dir. Məhz bu elementlər onun şahlığını təqdiq edən elementlərdir. Eləcə də Şah Abbas bunlardan müvəqqəti də olsa imtina edir, deməli xaosa enir. Lakin burada Şah Abbasın müvəqqəti xaosa enməsi onun yenidən dirilməsi, yeni statusuna – kosmosa qayıtması statusdəyişmə ritualının daimiliyini də təmin edir: "Şah Abbas şahlıq libasını geyinib, taxt-tacına əyləşdir. O, yenə də ölkəsini ədalətlə idarə etməyə başladı" [1, s.242].

Nağıllarda, eləcə də digər folklor mətnlərində iki təbəqə bir-birilə qarşılaşdırılır: varlı və kasıb təbəqələr. Varlı təbəqənin durumu kosmos durumudur, yəni var-dövlət, əyləncə içində yaşamaq kosmoslu olmaq deməkdir. Lakin folklor mətnlərindəki varlı zümrəyə aid olan insanlar isə, əsasən, kosmosla deyil, əksinə xaosla bağlı olurlar. Bu, onların hadisələrə yanaşmaları, düşüncələri və davranışlarında öz ifadəsini tapır. "Yalqız ağac" [1, s.37] adlı əfsanə mətnində bir-birini sevən iki gənci – Sərvinaz və Şəhriyarı məhz Nüsnüs kəndinin ən varlı ailəsinin Saıeh adlı varlı oğlu ayırır. Öz varına, dövlətinə güvənən Salehi isə Sərvinaz qəbul etmir. Sərvinazı isə oxla yaralayan Saleh onu əbədilik dünyaya – xaosa göndərir. Bu da varlı oğlu Salehin xaoslu olmasını təsdiq edir. "Çobanyastığı" [1, s.99] adlı mətndə də varlı kişi iki sevən gəncin ayrığına və əbədi xaosa yuvarlanmasına səbəb olur. Bu və ya bu kimi mətnlərdə varlı obrazı qarşı tərəf obrazların xaotik duruma düşməsinə səbəb olduğu üçün əsl xaotik obrazlar hesab olunur.

Folklor mətnlərində kasıb yoxluğun, kasıblığın ümumiləşmiş obrazı kimi təsvir edilir. Bu, mifoloji yöndə xaosluluqdur. Bəzən isə kasıblıqla yanaşı dayaz düşüncəlilik, ağılın azlığı həmin kasıbın xaosla daha sıx bağlanmasına gətirib çıxara bilir. "Kasıb kişi və dərviş" [4, s.195] adlı mətndə də ağlı az olan bir kasıb kişi Allahın ona göndərdiyi pulu paxıl tacir qonşusunun qərəzli məsləhəti ilə daha da batırır, məhv edir. Bundan sonra o, daha da ağır duruma, xaos vəziyyətinə düşür. Lakin onu bu vəziyyətdən dərviş çıxarır. Xaos sxeminə görə, dərviş xaos varlığıdır. Lakin bu mətndəki dərvişin funksiyası fərqlidir, yəni müəyyən qədər kosmos strukturunun daşıyıcısıdır: "Kişinin bəxtindən, bu, mal alan dərvişlərdən deyildi, mal verən dərvişlərdəndi... Bəli, dərviş hər şeyi kişidən yerli-yataqlı öyrənir, bilir ki, yazığın başına çatı salıb oynadıblar, çıxardıb ona yüz tümən pul verir ki, apar qatırçını yola sal, özünə ağıllı məsləhətlər verib yola salır..." [4, s.196]. Lakin bəzən kasıb ailədən çıxan keçəl öz çoxbilmişliyi ilə yaşadığı durumdan, xaos aləmindən tamamilə xilas olur. Bu zaman onun xaosdan kosmosa doğru irəliləməsi də sürətlə başa gəlir. Buna səbəb isə keçəlin dərin ağıla, məntiqə sahib olmasıdır. "Fərasətli keçəl" [1, s.104] adlı nağıl mətnində də minbir fəndlə qəddar vəzirə qalib gələrək onun var-dövlətinə sahib olan keçəl axırda şahın vəziri, üstəlik də kürəkəni olur. Deməli, keçəl xaosdan kosmosa məhz ağıl və fərasəti sayəsində keçid edir, kosmos məkanının sakininə çevrilir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə olaraq sosial-iyerarxik simvollar olan hakim-tabe, şah-rəiyyət, varlı-kasıb dixotomiyaları folklor mətnləri əsasında araşdırılır. Sözügedən sosial-iyerarxik qarşıdurmaların folklor mətnlərində simvolik mövqeləri açkara çıxarılır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədən folklor elminin tədrisi zamanı simvolik mövqe daşıyan obrazların aydınlaşdırılması üçün istifadə etmək mümkündür.

Məqalənin elmi nəticəsi: Hakim-tabe, şah-rəiyyət, varlı-kasıb təbəqələşmələri haqqındakı folklor mətnləri məhz xalqın bu əzəli və əbədi təbəqələşməyə münasibətinin ən real ifadəsidir. Ümumiyyətlə, hakim, şah, varlı kosmos daşıyıcıları kimi, tabe olanlar, rəiyyət, kasıb, yoxsul isə xaos daşıyıcıları kimi təqdim olunur. Lakin Naxçıvandan toplanılan mətnlərdə isə bu zümrələrin funksiyalarının dəyişməsi mqamları da istisna deyildir. Baxmayaraq ki, var-

dövlət kosmik xüsusiyyətdir, lakin mətnlərdəki varlı obrazları isə qarşı tərəfin həyatının xaosla bağlanmasına səbəb olduqları üçün özləri də xaos daşıyıcılarıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru [1-ci cild]. – Bakı: Sabah, – 1994. – 388 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII say. Naxçıvan örnəkləri [2-ci cild]. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 332 s.
3. Azərbaycan nağılları. Naxçıvan [I cild]. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 296 s.
4. Naxçıvan folkloru antologiyası: [3 cilddə] / Tərt. ed.: M.Cəfərli, R.Babayev. – Bakı: Əcəmi, c. 1. – 2010. – 511 s.
5. Rzasoy, S. "Dədə Qorqud" eposu. II kitab. Dastanın Alp Aruz variantının ilk bərpa təcrübəsi / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2024. – 304 s.

A.J.Jafarova

Spot Symbolism Of Social Hierarchy In Folklore: Ruler-Subsessed, King-Subsessed, Rich-Poor Relationship Models (Based On Nakhchivan Folklore Texts)

Summary

In mythological thinking, the dominant position, which has various privileges, is in question. Those who listen to and act on his words, and those who are doomed to be influenced by him, are the subordinate party. In order to understand how the subordinates perceive power over them, how they justify its necessity, it is more logical to turn to the life of the subordinate himself, the subject, embodied in folklore. Basically, the life of the peasant, the subject is more clearly described in fairy tales. In general, fairy tales, which are very plot-based and therefore difficult to analyze, are folklore works characterized by a sincere fantastic plot, the presence of miraculous assistants, objects and incredible situations. And the main character in the fairy tale finds himself in chaos in the life of the subject. Thanks to the hero's mind, thought, and other factors, his life can change: if a royal bird lands on his head and he becomes a king, or if he becomes at least the king's vizier or son-in-law, he can move from chaos to space.

Keywords: *folklore texts, social hierarchy, rich, poor, king, subjects, ruler, subject*

А.Дж.Джафарова

Символизм социальной иерархии в фольклоре: модели отношений правитель-покоренный, король-покоренный, богатые-бедные (На основе Нахчыванских фольклорных текстов)

Резюме

В мифологическом мышлении ставится под сомнение господствующее положение, обладающее различными привилегиями. Подчиненной стороной являются те, кто слушает его и действует в соответствии с его словами, и те, кто обречен находиться под его влиянием. Чтобы понять, как подчиненные воспринимают власть над собой, как они обосновывают ее необходимость, логичнее обратиться к жизни самого подчиненного, субъекта, воплощенного в фольклоре. В основном, жизнь крестьянина, субъекта, более четко описана в сказках. В целом, сказки, которые очень сюжетно ориентированы и поэтому сложны для анализа, являются фольклорными произведениями, характеризующимися искренним фантастическим сюжетом, наличием чудотворных помощников, предметов и невероятных ситуаций. Главный герой сказки оказывается в хаосе в жизни подданного. Благодаря разуму, мыслям и другим факторам героя его жизнь может измениться: если ему на голову садится царская птица, и он становится королём, или если он становится хотя бы царским визирем или зятем, он может перейти из хаоса в пространство.

Ключевые слова: *фольклорные тексты, социальная иерархия, богатые, бедные, король, подданные, правитель, подданный*

Rəyçi: prof. S.Rzasoy

Redaksiyaya daxil olub: 07.07.2026

X.E.CƏFƏROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: khayala.aliyeva@au.edu.az
:https://orcid.org/0000-0002-8288-5759

Azərbaycan Universiteti
(Bakı şəh., C.Hacıbəyli küç., 71)

10.62021/0026-0028.2026.3.206

TENNESSİ UİLYAMSIN "ARZU TRAMVAYI" ƏSƏRİNDƏ BLANŞ DÜBUA OBRAZININ SOSİAL-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə XX əsr ABŞ dramaturgiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri – Tennessi Uilyamsın "Arzu tramvayı" əsərində Blanş Dübua obrazının sosial-psixoloji təzahürü araşdırılmışdır. Tədqiqatda Blanş obrazının reallıq və illüziya arasında qalan daxili dünyası təhlilə cəlb edilmiş, onun psixoloji travmalarının xarakterin formalaşmasına təsiri müəyyənləşdirilmişdir. Blanş obrazının keçmiş aristokratik həyat tərzinə bağlılığı və dəyişən cəmiyyətə uyğunlaşa bilməməsi onun faciəsinin əsas səbəbi kimi dəyərləndirilmişdir. Araşdırmada Blanşın yaşadığı psixoloji sarsıntıların posttravmatik sindrom kimi xüsusiyyətləri daşıdığı vurğulanmışdır. Bununla yanaşı, Stenli Kovalski ilə Blanş qarşıdurması köhnə ilə yeni dünyanın, romantik və realist dünyagörüşlərinin toqquşması kimi şərh edilmişdir. Məqalədə T.Uilyamsın insanın daxili tənhalığını realist boyalarla təqdim etdiyi qeyd olunmuşdur. Blanşın illüziyalara sığınması onun müdafiə mexanizmi kimi qiymətləndirilmiş, bu vəziyyətin son nəticədə psixoloji dağılmaya gətirib çıxardığı göstərilmişdir. Burada həmçinin əsərin ekzistensial məzmunu və insanın sosial mühitlə ziddiyyəti müasir ədəbiyyatşünaslıq kontekstində təhlil edilmişdir. Beləliklə, Blanş Dübua obrazı vasitəsilə dəyişən dünyanın reallıqlarının qarşısında zəif və müdafiəsiz insanın faciəsi ümumiləşdirilərək tədqiq edilmişdir.*

Açar sözlər: *XX əsr ABŞ ədəbiyyatı, Tennessi Uilyams, "Arzu "tramvayı", Blanş Dübua, reallıq, illüziya*

Giriş. Dünya teatr səhnələrini və ekranlarını bəzəyən əsərlərin müəllifi kimi şöhrət tapmış, Tennessi Uilyams kimi tanınan Tomas Lanir Uilyams XX əsrin və ABŞ ədəbiyyatının ən görkəmli dramaturqlarından biri hesab olunur. Bu əsərlər içərisində "Arzu tramvayı", "Şüşə heyvanat aləmi", "Qaynar dəmir damdakı pişik", "Gəncliyin şirin quşu", "Orfeyin cəhənnəmə enməsi", "İquana gecəsi", "Süd qatarı artıq burada dayanmır", "Triqorinin gündəliyi" və s. adlarını çəkmək olar. Faciəviliyin ön plana çəkilməsi ilə səciyyələnən dramlarda İkinci Dünya müharibəsindən sonra cəmiyyətin sosial, psixoloji vəziyyəti bədii şəkildə əksini tapmışdır.

Əsas hissə. "Arzu tramvayı" əsərində sosial mühit və ABŞ gerçəkliyi. Avtobioqrafik əsər hesab olunan "Şüşə heyvanat aləmi"ndən sonra məşhurlaşan yazıçı 1947-ci ildə "Arzu tramvayı" dramını qələmə almışdır. Bu əsər onun ABŞ dramaturqu kimi adını daha da möhkəmlətmiş, Nyu-York Tənqidçiləri Mükafatını və Dram üzrə Pulitzer Mükafatını qazanmışdır. Bu dövrdə işçi təbəqənin əsərlərdə bədii obrazlarla təcəssümü didaktik səciyyə daşıyırdı. Əsərin uğurla səhnələşdirilməsi və məşhurluğu da aşağı sinfin sosial-psixoloji problemlərinin əks edilməsi olmuşdur. Uilyams Tennessi isə bu mövzuya daha çox həssaslıqla yanaşmış, personajları yaradarkən onları güclü psixoloji xarakterlərlə təsvir etmişdir: onları romantik üslubda deyil, realist gerçəkliklərini qorumaqla əks etdirmişdir.

Əsərdəki hadisələr İkinci Dünya müharibəsindən sonra Luiziana ştatının Yeni Orlean şəhərində cərəyan edir. İyirmi beş yaşlı Stella Kovalski və onun həyat yoldaşı Stenli Kovalski birlikdə kasıb, lakin görkəmi ilə cəlb edən fransız məhəlləsində yerləşən bir mənzildə yaşayırlar. Fransız məhəlləsindəki kasıb həyat tərzi təqdim olunan amerikan gerçəkliyinin içərisindəki çətin və real həqiqətlərini xarakterizə edir. Yayın qızmar vaxtlarının birində qəfildən Stella-

nın böyük bacısı Blanş Dübua bütün əşyalarını götürüb gəlmiş, qapıda peyda olmuşdur. Blanş gənc yaşda dul qalmış, ailənin geri qalan yaşlı üzvlərinin yanında malikanədə yaşayaraq, hər birinin ölümünü şahidlik etmişdir. Blanş və Stella bir-biri ilə ayrılıq həsrəti içində sarılıb görüşürlər. Lakin Blanş bacısına bir pis xəbəri çatdırır: ailənin sərvəti illərlə düzgün idarə olunmamış və nəticədə, Bell Riv adlı ailə malikanələrini itirmişdilər. Blanş Stellanın həyat yoldaşını ilk dəfə burada görüb onunla tanış olur, amma ilk görüşdən Stenliyə qarşı narahat hisslər bəsləyir. Stenli də ona etibar etmir və həyat yoldaşının payına sahib çıxması ilə bağlı Blanşa şübhə ilə yanaşır, lakin sonradan başa düşür ki, bu dul xanım fırıldaqçı birinə heç bənzəmir. Buna baxmayaraq, bir mənzildə yaşadıqları müddətdə onların arasında düşmənçilik davam edir. Blanş uzun müddət vanna qəbul edib suyu sərf edir, evin bərbad vəziyyətdə olmasından narazıdır. Bu və digər səbəblərlə də Blanş Stenlini qıcıqlandırır. Blanşı əsəbiləşdirən isə Stenlinin kobud danışığı və rəftarıdır. Arzularla yaşayan, çətinliklər və kasıb həyat tərzində yaşasa da, Stenlidən alicənab və düşüncəli yanaşmanı gözləyir. Bu, Blanşın arzu və istəklərinin realist düşüncədən uzaqlaşmasının göstəricisidir. A.Kolibabanın qeyd etdiyi kimi, Blanşın aristokratik keçmişinə bağlılığı fanatik səciyyə daşıyır və onu həqiqətdən uzaqlaşdırır. O, illüziyalarla zəngin bir dünyada özünə sığınacaq yaradır [1, s.83].

Müəllif Stenli Kovalski obrazı vasitəsilə vaxtilə işlədiyi ayaqqabı fabrikindəki əməkdaşlardan birinin prototipini yaratmışdır. Günlərin birində poker oyunu zamanı Stenli bərk əsəbiləşir və hamilə həyat yoldaşı Stellanı döyür. Bacılar yuxarı mərtəbədə yaşayan qonşularının – Yunis Habbellin evinə gedirlər və Blanş Stelladan daha ona qayıtmaması üçün yalvarır. Blanşa görə, qəsdən edilən qəddarlıq bağışlanmamalıdır. Yunis Habbell həyatla barışmış, real həyat gerçəkliklərinə ayaq uydurmuş obrazdır. Öz evliliyi də Kovalskilərin evliliyinə bənzədiyi üçün həyatın davam etdiyini, cəmiyyətin bu şəkildə qurulduğunu artıq qəbul etmişdir. Aralarında olan güclü fiziki bağlılığa görə Stella da həyat yoldaşını olduğu kimi qəbul edərək ona geri qayıdır. Blanşın reallıq hissi zəif olduğu üçün güclü və eyni zamanda insanı məhvə sürükləyən bu ehtiraslı münasibətləri heç cür başa düşə bilmir. Həmin axşam Stenlinin dostu Miç ilə (Harold Miçel) tanış olur. Miç Blanşa aşiq olur. O da görünüşcə kobud və güclüdür, lakin daxilən həssas və mərhəmətlidir. Biz bunu əsər boyu müşahidə edirik. Miçə görə, qadınların olduğu evdə poker oynamaq düzgün deyil, çünki qadınlar zərif və incə varlıqlardır, onları kişilərin kobud mühitindən hər zaman qorumaq lazımdır. Müəllif Miç vasitəsilə öz düşüncəsini geniş auditoriyaya çatdırmaq istəyirdi. Poker oyunu zamanı ruhi gərginlik və bununla da bağlı xoşagəlməz hallar yaşandığı üçün aqressiyanın qadınların yanında büruzə verilməsini düzgün hesab etmirdi.

Görüşlərin birində Miç anasının ölüm ayağında olması xəbərini verir, Blanş isə gənc yaşda həyat yoldaşının onun təhqirlərindən bezdiyi üçün intihar edərək, onu tək qoymasından, qəlbinin qırıldığından danışır. Onların münasibəti irəliləyir və evlilik barədə danışmağa başlayırlar. Buna baxmayaraq, Blanş Miçlə münasibətində də ölçülü şəkildə davranmağa, reallıqdan uzaqlaşaraq daxili hisslərini boğmağa cəhd göstərir.

Blanş Stenlinin onun haqqında xoşagəlməz sözlər dediyini eşidir və qaranlıq keçmişi ilə bağlı həqiqətlərin səslənməsinə görə psixoloji sarsıntı keçirir. Məlum olur ki, Bell Rivin itirilməsi ərəfəsində və sonrakı dövrlərdə tənha qaldığı üçün müxtəlif şəxslərlə tanış olmuşdur. Məhz çoxsaylı sevgi münasibətlərinə görə Blanşın Laureldəki gənc xanım nüfuzuna xələl gəlmiş və hətta ingilis dili müəllimi işlədiyi vaxtlarda 17 yaşlı tələbəsi ilə sevgi münasibəti olduğuna görə işini itirməklə yanaşı, şəhərdən də qovulmasına səbəb olmuşdur. Bütün yayı onlar arasında bir evin içərisindəki gərginlik günbəgün artır. Hətta onun sevgi münasibətləri haqqında məlumatlarını Miçə də ötürür və beləliklə, özünü aldadılmış hesab edən Miç Blanşın ad gününü qeyd etdikləri gün onu tərk edir. Stenli Blanşdan intiqamını alır və ona həmin gün Laurelə geri qayıtması üçün avtobus biletini təqdim edir. Stella öz həyat yoldaşı ilə kobud rəftarına görə mübahisə edir. Bu vaxt artıq doğumun yaxınlaşdığını, onu xəstəxanaya aparmasını xahiş edir. Evdə tək qalan Blanş əşyalarını topladığı ərəfədə Miç qayıdır və ondan hər şeyi da-

nışmasını tələb edir. Blanş başına gələn hər şeyi detallarına qədər danışır və Miçdən onunla evlənməsini xahiş edir. Rədd cavabı aldıqda isə onu evdən qovur. Bu vaxt Stenli istirahət etmək üçün evə qayıdır. Blanşla aralarında mübahisə yaranır və onun bütün arzularını, illüziyalarını bir gecədə məhv edir. Həftələr keçir, poker oyunu təsvir olunur. Blanş əqlini qoruya bilməmiş və psixikası tamamilə pozulmuşdur. A. Cayanın da qeyd etdiyi kimi, özünə müdafiə qalxanı kimi seçdiyi illüziyası, kövrək psixoloji durumu vəhşi və eyni zamanda primitiv davranışlara malik Stenli tərəfindən məhv edilir [2, s.7416]. Blanş Stellaya həyat yoldaşının ona qarşı nalayiq hərəkətlər etdiyini desə də, lakin o, bacısına inanmır, daha doğrusu, inanmamağı seçir. Çünki o başa düşür ki, iki seçim qarşısında dayanır: ya Blanşa inansa Stenlini tərk etməlidir və ya bacısının dediklərini xəyali gerçəklik hesab edib öz köhnə həyatını yaşamalıdır. Burada o, ikincini seçir. Stella reallıq əvəzinə öz illüziyasını üstün tutur. Stenli psixiatr çağırır ki, gəlib onu xəstəxanaya yerləşdirsinlər. Bu zaman Stella ilə qonşu qadın Yunis Blanşı sakitləşdirirlər. Həkim gəldikdən sonra Blanş etiraz edir, lakin başqa çıxış yolunun olmadığını gördükdə razılaşır. O, tibb bacısı ilə birlikdə Blanşı psixiatrik xəstəxanaya aparır. Final səhnəsində Stella bacısına görə çox narahatlıq keçirir və Stenli onu sakitləşdirir. Stella final səhnəsinin ən maraq doğuran obrazlarındandır. Poker oynayan kişilər hadisələrin cərəyan etdiyi bu yerdə sanki absurd düşüncəni təmsil edirlər: ailə faciəsi, psixoloji gərginliklərin və nəticələrinin təzahürü fonunda onların yenə oyunlarına davam etməsi sürreal yanaşma kimi xarakterizə olunur.

Blanş obrazının illüziya dünyasının təhlili. Blanş və onun ətrafında cərəyan edən hadisələr əsərin ana xəttini təşkil edir. O, həddən artıq romantik, möcüzələrə inanan obraz idi: “Mən reallığı istəmirəm, mən sehr istəyirəm! Bəli, bəli, sehr. Bunu da insanlara verməyə çalışıram. Mən hadisələri olduğu kimi göstərmirəm. Mən həqiqətləri danışmıram. Mən olması gərəkən həqiqətləri danışıram” (“I don’t want realism, I want magic! Yes, yes, magic. I try to give that to people. I do misrepresent things. I don’t tell truths. I tell what ought to be truth”) [5, s.145]. Blanş əsər boyu reallıqla mübarizə aparmışdır və bu cümləsi onun şüarına çevrilmişdir. Onun üçün həyat həqiqətləri önəmli deyildi, sehr onun üçün əsas həyat amalı idi. Özünün də buna inanması vacib deyildi. Reallıqla barışmaq istəmirdi və fantaziyanı, illüziyanı üstün tuturdu, təki reallıqdan daha gözəl, zərif bir şeyə inanmaq mümkün olsun. O, bir çox anlarda özünü aldadır, başqalarını da aldadır. Yalançılıq və oğurluq edir, amma heç vaxt insanlara ziyanverici hərəkətlər etməmişdir. Onun əsas məqsədi arzu və onun illüziyasında qalmaq, öz xəyallarından uzaqlaşmamaqdır. Bu obraz sevdiyi insanları hər zaman müsbət görmək istəyir. Lakin bu heç də belə olmur, istədiyi illüziyanı gerçəkliyə çevirə bilmir. Blanş T.Uilyamsın “Don Kixot”u idi. T.Uilyams bu obraz vasitəsilə eyni zamanda bacısının prototipini yaratmışdır, çünki onun bacısı da psixoloji problemlərdən əziyyət çəkirdi. Müəllif Blanş obrazını yaratmaqla romantik obrazla realist həyat gerçəkliklərini qarşı-qarşıya qoymuşdur. Bu antaqonistik qarşılaşma “arzu” və “ölüm” anlayışlarının simvolik xarakteristikasını göstərmişdir. Ekzistensial fərd olaraq, başına gələnlərdən sonra mövcud olmaq üçün arzu modelinə qapılan Blanş həyata tutunmağa çalışır. “Fərdi travma, fərdin fiziki və ya emosional cəhətdən zərərli və ya həyati təhlükə yaradan bir hadisə, bir sıra hadisələr və ya vəziyyətlər toplusu nəticəsində yaranır və fərdin fəaliyyətinə və zehni, fiziki, sosial, emosional və ya mənəvi rifahına uzunmüddətli mənfi təsir göstərir” (“Individual trauma results from an event, series of events, or set of circumstances that is experienced by an individual as physically or emotionally harmful or life threatening and that has lasting adverse effects on the individual’s functioning and mental, physical, social, emotional, or spiritual well-being”) [4, s.7]. Buradan aydın olur ki, əsərdə ön plana çıxarılan arzu və ölüm dixotomiyası bir növ Blanşın keçirdiyi psixoloji sarsıntılardan, qarşılaşdığı ölümlərdən sonra yaranan yaşamaq uğrunda mübarizə kimi səciyyələnir. Bunu hətta posttravmatik sindrom kimi dəyərləndirmək olar. “Arzu” qatarı ilə gələn Blanş realistlikdən nə qədər qaçmağa çalışsa da, həyatın sərt üzü ilə hər addımda qarşılaşaraq sonsuz istəklərin düşüncəsində dilemmaya qapılır. Romantik Blanşla realist Stenli qarşıdurması realizmin romantizmlə mübarizəsini əks etdirir. Realizm hər vəchlə romantizmi məhv etməyə,

varlığını və gücünü göstərməyə çalışır. Yazıçı bu iki obrazı verməklə iki cərəyanın qarşılaşmasını da vermişdir. O sanki romantik düşüncə tərzini ələ salır, amerikan gerçəkliyində bunun arzuolunmazlığını göstərir. "Blanşın romantikası" hər zaman "Stenli realizmi"nə məğlub olacağı gerçəkliyini təsdiqləyir.

Blanş obrazının başqa bir psixosomatik durumu onun ərinin ölümü ilə bağlıdır. Özünü hər hansı bir kişinin həyatında fiqurativ personaj kimi qəbul edir. Birinci həyat yoldaşı Allan ənənəvi həyat sürməməsi ilə bağlı məlumatı öyrəndikdən sonra daim onu kinayəli sözləri ilə incidir. Bu isə Blanşın elə də saf görünməyən, dağıdıcı xarakterə malik olmasını göstərir. Buna səbəb özünün puritan ailəsində böyüməsi, ənənəvi kişi fiquruna qarşı münasibət olmuşdur. Blanş həyat yoldaşının gənclik illərində yaşadığı ənənəvi olmayan həyat tərzini heç bir halda qəbul etmirdi, Allana psixoloji təzyiqlər göstərməsi nəticəsində onun psixikasını pozmasının fərqinə varmırdı və dolayı yolla Allanın intiharına səbəb olmuşdu. Allanın ölümü Blanşa təsir etmiş, həyatının növbəti dönəmlərində bu hadisə onu təqib etmişdir. Harold Blumun qeyd etdiyi kimi, Orest və Orfeyin taleyinə paralel bir situativ bədii simulyasiyaları tənqidçilər Blanşla əlaqəli olaraq araşdırmışdılar [3, s.27]. Orest anasını öldürdükdən sonra erinilər onu cəzalandırmaq üçün təqib edərək öldürmək istəyirdilər. Buna baxmayaraq, intiqam ilahələrindən hər dəfə qaçmağı bacararaq Apollonun məbədinə sığınan Orest canını qurtarmağa çalışmışdır. Blanş da şəhərdən qovulduqdan sonra bacısının yanında sığınacaq tapır. Hətta Orfey kimi yenidən yaşama şansı verildikdən sonra da uğursuzluğa düçar olur. Allanı itirdikdən sonra keçirdiyi vicdan əzabı ömrünün növbəti dönəmlərində ona rahatlıq verməyərək, patriarxal cəmiyyətdə dul qadın adını alaraq, psixoloji-travmatik hallar yaşamasına gətirib çıxarır. Bu psixoloji pozuntular onsuz da reallıqlardan qaçan Blanşı daha da qeyri-real həyata doğru itələyərək, illüziyaya qapılmasını dərinləşdirir. Buradan bu qənaətə gəlmək olar ki, illüziya nə qədər şirin olsa da, onun dəliliklə olan sərhəddi arasındakı xətt incə və təhlükəlidir.

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, Blanşın müdafiə mexanizmi kimi özünü qorumağa çalışaraq seçdiyi xəyal dünyası ilə Yeni Orleanda yaşadığı mühit arasındakı sərt münasibət onun məhvinə səbəb olur. Bununla T.Uilyams süqut etməkdə olan Cənub aristokratiyasının mədəniyyəti ilə inkişaf edən sənaye sivilizasiyası arasındakı fərqi göstərməyə çalışmışdır. Blanş bu köhnə mədəniyyətin reallıqla ayaqlaşa bilməyən, gücsüz, mübarizə aparmağa çalışan, lakin bunu sona qədər bacarmayan həssas insanlarının ümumiləşdirilmiş prototipidir. Müəllif eyni zamanda real dəyişimləri qəbul edə bilməyən şəxslərin özlərini illüzor həbsxanaya və ya sığınacağa həbs etmələrinin mənfi tərəflərini göstərməklə, real gerçəklikləri inkar etməyə cəhd göstərən insanların sonunu və onların qərarlarının acı nəticələrini də göstərmişdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. "Arzu tramvayı" əsərində Blanş Dübua obrazı yalnız psixoloji deyil, həm də sosial-mədəni və ekzistensial aspektlər baxımından kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Burada Blanşın davranışlarının təhlili yeni elmi interpretasiya ilə təqdim edilmişdir. Əsərdə tərəflər arasındakı qarşıdurma fərdi münasibətlərin çərçivəsindən çıxılaraq, XX əsr amerikan cəmiyyətinin həm ideoloji, həm də mədəni dəyişkənliyi fonunda tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, "arzu" və "ölüm" dixotomiyası ekzistensial düşüncə müstəvisində təhlilə cəlb edilmişdir. Həmçinin məqalədə ABŞ dramaturgiyasında insanın mənəvi tənhalığı məsələsi Blanş obrazı vasitəsilə elmi təhlillərlə açıqlanmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəticələri XX əsr ABŞ ədəbiyyatının və xüsusilə dramaturgiyasının tədqiqi və tədrisində elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər. Məqalə amerikan dramaturgiyasında sosial-psixoloji problematik mövzuların və əsasən də obraz psixologiyasının bədii təqdimatı baxımından həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Burada irəli sürülən fikirlər dramaturgiya, müqayisəli ədəbiyyat və teatrşünaslıq sahələrində aparılan elmi tədqiqatlar üçün metodoloji əsas yaradır. Eyni zamanda bədii təhlillər ədəbiyyatşünaslıq və psixologiya sahələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Colibaba A.I.G. Reality and İllusion in a Streetcar Named Desire. (2024). Universitatea "Alexandru Ioan Cuza" din laşi. Acta Iassyensia Comparationis. №34, 2024. – p. 77-86 // [Elektron resurs] / – 16 may, 2026. URL: https://www.literaturacomparata.ro/Site_Acta/issues/aic-34/08-Colibaba_Layout.pdf
2. Jayan A., M.Vaishak, Anusudha R. The Bottle Villa Of Illusions and Desires: A Critical Study of the Tragic Heroines of Atwood's Surfacing and Tennessee Williams's A Streetcar Named Desire. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education. Vol. 12, №10, – 2021. – p. 7415-7418.
3. Bloom H. Bloom's Guides. Tennessee Williams's A Streetcar Named Desire. – New York: Chelsea House Publishers, – 2005. –143 p.
4. SAMHSA's Concept of Trauma and Guidance for a Trauma -İnformed Approach. HHS Publication No. (SMA) 14-4884. Rockville, MD: Substance Abuse and Mental Health Services Administration, 2014. // [Elektron resurs] / - 14 may, 2026. URL: https://www.health.ny.gov/health_care/medicaid/program/medicaid_health_homes/docs/samhsa_trauma_concept_paper.pdf
5. Williams, T. A Streetcar Named Desire / T.Williams, – New York: New Directions Publishing, – 2004. – 224 p.

Kh.E.Jafarova

Socio-psychological Characteristics of the Character of Blanche DuBois in Tennessee Williams's "A Streetcar Named Desire"

Summary

The article deals with the social-psychological manifestation of the image of Blanche DuBois in the work of Tennessee Williams, one of the prominent representatives of American drama of the 20th century, "Tramway "Desire". Blanche's inner world, which is between reality and illusion, is analyzed, and the influence of her psychological traumas on the formation of her character is determined. Blanche's attachment to the aristocratic way of life of the past and her inability to adapt to a changing society are considered the main reasons for her tragedy. It is emphasized that the psychological trauma experienced by Blanche has features of post-traumatic syndrome. At the same time, the conflict between Stanley Kowalski and Blanche is interpreted as a clash of old and new worlds, romantic and realistic worldviews. In the article it is noted that U. Tennessee presents the inner loneliness of a person in realistic colors. Blanche's refuge in illusions is estimated as her protective mechanism, and it is shown that this situation ultimately leads to a psychological breakdown. The article also analyzes the existential content of the work and the conflict between a person and his social environment in the context of modern literary criticism. Thus, through the image of Blanche Dubois, the tragedy of a weak and defenseless person in the face of the realities of a changing world is summarized and explored.

Keywords: *20th-century American literature, Tennessee Williams, "A Streetcar Named Desire", Blanche Dubois, reality, illusion*

Х.Э.Джафарова

Социально-психологические характеристики персонажа Бланш Дюбуа в пьесе Теннесси Уильямса «Трамвай «Желание»»

Резюме

В статье рассматривается социально-психологическое проявление образа Бланш Дюбуа в произведении Теннесси Уильямса, одного из видных представителей американской драматургии XX века, «Трамвай «Желание»». Анализируется внутренний мир Бланш, находящейся между реальностью и иллюзией, и определяется влияние её психологических травм на формирование характера. Главными причинами её трагедии считаются привязанность Бланш к аристократическому образу жизни прошлого и её неспособность адаптироваться к меняющемуся обществу. Подчеркивается, что психологическая травма, пережитая Бланш, имеет черты посттравматического синдрома. При этом конфликт между Стэнли Ковальски и Бланш

интерпретируется как столкновение старого и нового миров, романтического и реалистического мировоззрений. В статье отмечается, что У. Теннесси представляет внутреннее одиночество человека в реалистических красках. Убежище Бланш в иллюзиях оценивается как её защитный механизм, и показано, что эта ситуация в конечном итоге приводит к психологическому срыву. В статье также анализируется экзистенциальное содержание произведения и конфликт между человеком и его социальным окружением в контексте современной литературной критики. Таким образом, через образ Бланш Дюбуа обобщается и исследуется трагедия слабого и беззащитного человека перед лицом реалий меняющегося мира.

Ключевые слова: *американская литература XX века, Теннесси Уильямс, «Трамвай «Желание»», Бланш Дюбуа, реальность, иллюзия*

Rəyçi: fil.e.d., prof. Q.H.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2026

İ.Ş.ƏHMƏDOVA
doktorant
e-mail: ilaha.ahmadova-3@bsu.edu.az
:https://orcid.org/0009-0007-9431-2003

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

10.62021/0026-0028.2026.3.212

ZAHİD SARITORPAĞIN ROMANLARINDA MAGİK REALİZM POETİKASI ("KÜL", "KÖHNƏ MÜCRÜYƏ ELEGİYA" VƏ "QİYAMƏT QAZİLƏRİ" ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

Xülasə. *Məqalədə müasir Azərbaycan nəsrinin tanınmış nümayəndəsi Zahid Sarıtorpağın "Kül", "Köhnə mücrüyə elegiya" və "Qiyamət qaziləri" romanları magik realizm poetikası kontekstində təhlil edilir. Araşdırmanın məqsədi yazıçının bədii dünyasında reallıqla mistik qatın sintezini, metafizik düşüncənin bədii strukturdakı funksiyasını və insan taleyinin kosmik ölçülərlə əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat göstərir ki, Sarıtorpağın yaradıcılığında magik realizm estetik üsul olmaqla yanaşı, insan varlığının ontoloji mahiyyətini ifadə edən fəlsəfi-bədii konsepsiya kimi çıxış edir. Məqalədə "Kül" romanında fərdi taleyin metafizik təqdimatı, "Köhnə mücrüyə elegiya"da simvolik əşyalar vasitəsilə kollektiv yaddaşın bədii ifadəsi, "Qiyamət qaziləri"ndə isə müharibə travmasının metafizik və kosmik aspektləri araşdırılır. Nəticədə müəllifin zamanın qeyri-xətti təqdimatı, möcüzəvi elementlərin reallığın tərkib hissəsi kimi verilməsi və realizmlə metafizikanı birləşdirən orijinal magik realizm modeli formalaşdırdığı qənaətinə gəlinir.*

Açar sözlər: *magik realizm, Azərbaycan nəsri, Zahid Sarıtorpaq, bədii mifopoetika, roman poetikası, ontoloji mahiyyət*

Müasir dünya ədəbiyyatında reallığın bədii təqdimat formaları tədricən dəyişmiş, klassik realizm çərçivələri yeni estetik yanaşmalarla zənginləşmişdir. Bu istiqamətlərdən biri olan magik realizm gündəlik həyat hadisələrinin qeyri-adi, mistik və ya metafizik elementlərlə üzvi şəkildə birləşdirilməsi prinsipi üzərində qurulur. Bu poetika çərçivəsində qeyri-real görünən hadisələr bədii mətn daxilində təbii, adi reallıq kimi qəbul edilir və beləliklə, reallığın çoxqatlı təbiəti üzə çıxarılır.

Magik realizm yalnız fantastik motivlərin mətnə daxil edilməsi demək deyil. Bu bədii modeldə əsas məqsəd reallığın görünməyən qatlarını, insan taleyinin metafizik tərəflərini və kosmik ölçülərini ifadə etməkdir. Bu baxımdan, magik realizm bədii düşüncədə həm estetik, həm də fəlsəfi funksiya daşıyır. Reallıq və möcüzə, məntiq və sirr, gündəlik həyat və metafizik hadisələr arasında sərhədlər silinərək vahid bədii məkan yaranır.

Azərbaycan nəsrində son onilliklərdə janr-üslub axtarışları bədii təfəkkürün yenilənməsi ilə birbaşa bağlıdır və bu tip bədii təfəkkür elementlərinin artdığı müşahidə olunur [7, s. 112]. Müasir yazıçılar insan taleyini yalnız sosial və psixoloji aspektdə deyil, həm də metafizik və kosmik kontekstlərdə təqdim etməyə meyil göstərirlər. Realist təsvirlərin şərti-metaforik qatlarla zənginləşməsi Azərbaycan nəsrinin estetik imkanlarını genişləndirir [2, s. 30]. Bu istiqamətdə diqqəti cəlb edən müəlliflərdən biri Zahid Sarıtorpaqdır.

Yazıçının "Kül", "Köhnə mücrüyə elegiya" və "Qiyamət qaziləri" romanları məhz bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Bu əsərlərdə reallıqla mistik təcrübə arasında sərhədlər tez-tez pozulur, gündəlik həyat hadisələri metafizik məna qatları ilə zənginləşdirilir və insan taleyi kosmik ölçülərlə əlaqələndirilir. Müəllif bədii mətndə həm fərdi psixoloji təcrübəni, həm kollektiv yaddaşı, həm də varlığın ontoloji suallarını bir araya gətirərək çoxqatlı poetik sistem yaradır. Bu

xüsusiyyətlər Zahid Sarıtorpaq nəsrinin magik realizm poetikası ilə əlaqəsini göstərir və onun yaradıcılığının ayrıca elmi araşdırma mövzusu kimi nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

Magik realizm müasir bədii düşüncədə reallığın təqdimat formalarından biri olub, onun əsas xüsusiyyəti real həyat hadisələrinin metafizik, irrasional və mistik elementlərlə üzvi şəkildə birləşdirilməsidir. Bu poetikada möcüzəvi hadisələr xüsusi izaha ehtiyac duymadan gündəlik reallığın təbii hissəsi kimi qəbul edilir və beləliklə, reallığın görünməyən qatları üzə çıxarılır [4, s. 81].

Magik realizm termini ilk dəfə Frans Roh tərəfindən işlədilmiş, sonralar isə ədəbiyyatşünaslıqda reallığın rasional sərhədlərini genişləndirən bədii model kimi izah olunmuşdur [7, s. 15]. Bu poetika çərçivəsində insan həyatı sosial və psixoloji aspektlərlə yanaşı, mifoloji, metafizik və kosmik ölçülərdə təqdim edilir ki, bu da bədii mətnin çoxqatlı semantik struktur qazanmasına şərait yaradır [12, s. 50].

Magik realizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri möcüzəvi elementlərin reallıqla qarşıdurmaya girmədən adi hadisə kimi təqdim olunmasıdır. Bundan başqa, zaman və məkanın qeyri-xətti təşkili, keçmişlə indinin vəhdəti, əşyaların və təbiət hadisələrinin simvolik semantika qazanması bu poetikanın səciyyəvi cəhətləridir. Belə elementlər insan taleyi və varlıq haqqında fəlsəfi düşüncələrin ifadəsinə xidmət edir [1, s. 20].

Bu poetikada fərdi taleyin kollektiv və kosmik ölçülərlə əlaqələndirilməsi, eləcə də mifoloji təfəkkürün bədii struktura inteqrasiyası mühüm yer tutur. Nəticədə magik realizm yalnız estetik üsul deyil, tarix, yaddaş və insan varlığını vahid bədii modeldə birləşdirən dünya görüşü kimi çıxış edir. Zahid Sarıtorpağın "Kül", "Köhnə mücrüyə elegiya" və "Qiyamət qaziləri" romanlarında da bu poetikanın əsas əlamətləri aydın şəkildə müşahidə olunur və həmin əsərlər müasir Azərbaycan nəsrində magik realizmin səciyyəvi nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

"Kül" romanında fərdi taleyin metafizik qatları və "ruh qiyaməti" konsepsiyası

Zahid Sarıtorpağın "Kül" romanı müasir Azərbaycan nəsrində magik realizm poetikasının səciyyəvi nümunələrindən biridir. Əsərdə realist təsvir sistemi metafizik və simvolik qatlarla vəhdətdə təqdim olunur, insan taleyi sosial-psixoloji çərçivədən çıxarılaraq ontoloji müstəviyə keçirilir.

Romanın başlanğıc hissəsində belə bir fikir səsləndirilir ki, insanın daxili aləminin dəyişməsi və varlığın mahiyyətini dərk etməsi yalnız ağrı və iztirab vasitəsilə mümkün olur: "Gün o gün olsun, içini də sevgi adlı acılı bir dərd dalasın... İçin lötürləməsə, ruhunun qiyaməti heç vaxt başlamayacaq; sən nəinki məni, yaşadığımız dünyanı, elə özünü də heç vaxt başa düşməyəcəksən..." [8]. Bu sitat romanın poetik və fəlsəfi strukturunun açarını təşkil edir. Burada "ruhun qiyaməti" metaforası yalnız dini və ya mistik məna daşımır; o, insan şüurunda baş verən daxili transformasiyanın bədii ifadəsi kimi çıxış edir. Magik realizm poetikasına xas olan bu xüsusiyyət nəticəsində real psixoloji proses metafizik hadisə kimi təqdim olunur.

Romanın əsas süjet xətti qəhrəmanın şəxsi faciəsi və həyatında baş verən itkilər üzərində qurulmuşdur. Qəhrəman sevdiyi qadını itirir, atasının ölümünü yaşayır və bu hadisələr onun daxili dünyasında ciddi sarsıntılara səbəb olur. Lakin müəllif bu hadisələri yalnız sosial və ya psixoloji dram kimi təqdim etmir. Əksinə, qəhrəmanın yaşadığı şəxsi faciə daha geniş metafizik prosesin tərkib hissəsi kimi təsvir edilir. Qəhrəman belə düşünür ki, onun həyatında baş verən hadisələr sanki böyük bir kosmik qarşıdurmanın başlanğıcıdır: "O dağ ki mənim ürəyimə çəkilmişdi, ərşə-gürşə qarşı ağır bir qazavat başlamalıydı içimdə, cəngi qiyamətə qədər sürəsi bir savaş başlamalıydı" [8]. Bu fraqment magik realizmin mühüm xüsusiyyətlərindən birini – fərdi təcrübənin kosmik ölçülərlə əlaqələndirilməsi prinsipini nümayiş etdirir. Qəhrəmanın şəxsi ağrısı və iztirabı metaforik şəkildə kainat miqyaslı bir mübarizə kimi təqdim olunur. Beləliklə, fərdi psixoloji vəziyyət bədii mətndə metafizik hadisə statusu qazanır.

Romanın magik realizm poetikasında diqqət çəkən digər cəhət insan şüurunun qeyri-adi vəziyyətlərinin təsviridir. Müəllif qəhrəmanın şüurunda baş verən dəyişiklikləri real və mistik elementlərin sintezi vasitəsilə təqdim edir. Məsələn, qəhrəmanın huşunu itirdiyi səhnədə onun

şüuru, sanki, başqa bir reallıq səviyyəsinə keçir və bu vəziyyət qeyri-adi obrazlarla təsvir olunur. Qəhrəman özünü sürətlə fırlanan bir məkanın mərkəzində hiss edir və ardınca mistik bir işığın onu əhatə etdiyini görür: "...canımı fırladan bir diyircəyin ortasına pərçimlənmiş hiss etdim... sonda həsrətində olduğum işıq... süd bəyazlığında və anam qədər məhrəm bir işıq... süzüldü və bütünlüklə məni qoynuna aldı" [8]. Burada qəhrəmanın psixoloji vəziyyəti mistik və metaforik obrazlar vasitəsilə təqdim edilir. İşıq obrazı isə həm metafizik qurtuluşun, həm də insan şüurunun yenidən doğuluşunun simvolu kimi çıxış edir.

Romanın bədii strukturunda diqqəti cəlb edən digər xüsusiyyət simvolik obrazların geniş istifadəsidir. Müəllif insan cəmiyyətində baş verən mənəvi deqradasiyanı müxtəlif simvolik obrazlar vasitəsilə ifadə edir. Məsələn, romanda tez-tez təkrarlanan "sevgi çatışmazlığı" ideyası insan həyatının əsas probleminin mənəvi boşluq olduğunu göstərir. Bu fikir romandakı personajlardan birinin dilindən belə ifadə olunur: "Sevgi çatışmır... Yoxdu sevgi... Bədbəxtlər!.. Sevgisiz yaşayıb, sevgisiz ölən bədbəxtlər!.." [8]. Bu ifadə romanın fəlsəfi ideyasını daha da dərinləşdirir. Burada sevgi yalnız emosional hiss kimi deyil, insan varlığının əsas mənəvi enerjisi kimi təqdim olunur. Sevginin yoxluğu isə cəmiyyətin mənəvi böhranının əsas səbəbi kimi göstərilir.

Magik realizm poetikasında əşyalar və canlılar da çox vaxt simvolik məna qazanır. "Kül" romanında bu xüsusiyyət milçək obrazı vasitəsilə özünü göstərir. Personajlardan biri milçəyi butulkaya salmaq və onu sonradan "diriltməyin" mümkünlüyündən danışır. Bu epizod ilk baxışda absurd və ya ironik görünə bilər, lakin bədii kontekstdə o, həyat və ölüm münasibətlərinin simvolik ifadəsinə çevrilir. Beləliklə, romanda adi və gündəlik hadisələr metaforik və mistik məna qazanır. Bu isə magik realizmin əsas poetik prinsiplərindən biridir.

Ümumiyyətlə, "Kül" romanında magik realizm elementləri üç əsas istiqamətdə özünü göstərir: 1. Psixoloji reallığın metafizikləşdirilməsi – qəhrəmanın daxili təcrübəsi "ruhun qiyaməti" kimi təqdim edilir; 2. Fərdi taleyin kosmik ölçülərlə əlaqələndirilməsi – şəxsi faciə kainat miqyaslı qarşıdurma metaforası ilə ifadə olunur; 3. Simvolik obrazların geniş istifadəsi – işıq, sevgi, kül və digər obrazlar fəlsəfi məna daşıyır. Bu xüsusiyyətlər əsərin çoxqatlı semantik strukturunu müəyyənləşdirərək Zahid Sarıtorpağın bədii dünyasında magik realizmin özünəməxsus ifadəsini nümayiş etdirir.

"Köhnə mücrüyə elegiya" romanında əşya poetikası və kollektiv yaddaşın magik təzahürləri

Zahid Sarıtorpağın "Köhnə mücrüyə elegiya" romanı magik realizm poetikasının ən mürəkkəb təzahürlərindən biridir. Əsərdə realist təsvir sistemi metafizik düşüncə ilə vəhdətdə təqdim edilir, gündəlik həyat hadisələri isə simvolik məna qazanaraq reallığın ontoloji qatlarını açır.

Romanın başlanğıcında qəhrəmanın "Allah" sözünün "ah" sədası ilə bitməsini dərk etməsi adi müşahidədən metafizik nəticəyə çevrilir və insan varlığının tənhalığını ifadə edir [9]. Bu detal magik realizmdə gündəlik hadisənin fəlsəfi məna qazanmasının səciyyəvi nümunəsidir.

Əsərin əsas simvolu olan mücrü məişət əşyası olmaqdan çıxaraq, kollektiv yaddaşın, insan taleyinin və keçmişlə indini birləşdirən metafizik məkanın rəmzinə çevrilir. Bu baxımdan, əşyalar fiziki obyekt deyil, metafizik informasiya daşıyıcısı funksiyası daşıyır və magik realizm poetikasının əsas prinsiplərini əks etdirir.

Romanın digər mühüm xüsusiyyəti daxili monoloqların və metafizik düşüncə axınının geniş istifadəsidir. Qəhrəman tez-tez reallığın mahiyyəti, insan həyatının mənası və taleyin mexanizmləri haqqında düşünür. Bu düşüncələr çox vaxt realist süjet xəttindən ayrılaraq fəlsəfi və mistik müstəviyə keçir.

Magik realizm poetikasında tez-tez rast gəlinən xüsusiyyətlərdən biri də reallıqla irrasional düşüncənin sərhədlərinin silinməsidir. "Köhnə mücrüyə elegiya" romanında bu xüsusiyyət qəhrəmanın şüurunda baş verən daxili dialoqlar və metaforik təsvirlər vasitəsilə ifadə olunur. Qəhrəmanın müşahidə etdiyi adi hadisələr bəzən gözlənilmədən metafizik mənalar qazanır və bu vəziyyət oxucunu reallığın çoxqatlı təbiəti haqqında düşünməyə vadar edir.

Romanın bədii sistemində diqqəti cəlb edən digər cəhət zaman anlayışının transformasiyasıdır. Realist nəsrdə zaman adətən xronoloji ardıcıllıqla təqdim olunur. Lakin bu romanda zaman xətti qırılır, keçmişdəki xatirələr və indi baş verən hadisələr bir-birinə qarışır. Xüsusilə mücrü ilə bağlı epizodlarda keçmişin hadisələri, sanki, indiki zamanın içində yenidən canlanır. Bu üsul magik realizm poetikasında geniş istifadə olunan xronotopik qeyri-sabitlik prinsipi ilə səsləşir.

Bundan əlavə, romanda insanın daxili tənhalığı və varlıq böhranı xüsusi poetik vasitələrlə ifadə olunur. Qəhrəmanın öz həyatını və ətraf aləmi müşahidə etməsi çox vaxt simvolik obrazlar vasitəsilə təqdim edilir. Təbiət təsvirləri, səma, buludlar və qaranlıq atmosfer kimi detallar qəhrəmanın psixoloji vəziyyətinin bədii ekvivalentinə çevrilir.

Magik realizmin digər mühüm xüsusiyyətlərindən biri reallığın mifoloji və arxetipik qatlarla əlaqələndirilməsidir. Romanda bu xüsusiyyət milli mədəniyyət elementləri və xalq düşüncə tərzi ilə bağlı motivlər vasitəsilə ortaya çıxır. Müəllif gündəlik həyat hadisələrini təqdim edərkən onların arxasında duran qədim mifoloji düşüncə formalarını hiss etdirir. Bu isə romanın semantik strukturunu daha da zənginləşdirir.

Ümumilikdə, "Köhnə mücrüyə elegiya" romanında magik realizm poetikası aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: 1. Əşyaların metafizik semantikası – mücrü obrazı kollektiv yaddaşın və taleyin simvoluna çevrilir; 2. Reallıq və irrasional düşüncənin sintezi – gündəlik hadisələr gözlənilmədən metafizik məna qazanır; 3. Zamanın qeyri-xətti təqdimatı – keçmiş və indi arasında sərhədlər pozulur; 4. Simvolik və metaforik təsvir sistemi – təbiət və məkan qəhrəmanın psixoloji vəziyyətinin poetik ifadəsinə çevrilir. Bu xüsusiyyətlər romanın bədii strukturunda reallığın çoxqatlı və mürəkkəb modelini yaradır. Zahid Sarıtorpaq bu əsərdə gündəlik həyatın adi görünən səhnələrinin arxasında gizlənən metafizik məna qatlarını üzə çıxarır və nəticədə magik realizm poetikasına uyğun gələn xüsusi bir bədii atmosfer formalaşdırır.

"Qiyamət qaziləri" roman-pritçasında müharibə travmasının kosmik-fəlsəfi interpretasiyası

Zahid Sarıtorpağın "Qiyamət qaziləri" roman-pritçasında magik realizm müharibə mövzusu ilə metafizik düşüncənin vəhdətində təqdim olunur. Qarabağ müharibəsi burada yalnız tarixi hadisə deyil, insan varlığının ontoloji sınağı və kosmik tarazlığın pozulması kimi mənalandırılır. Romanın mərkəzi obrazlarından biri olan Pənah müharibə qazisi kimi təqdim edilir və onun düşüncələri əsərin fəlsəfi strukturunun əsasını təşkil edir. Qəhrəman müharibədən sonra həyatın və kainatın mahiyyəti haqqında qeyri-adi mülahizələr irəli sürür. O, insanın mənşəyini metaforik şəkildə belə izah edir: insanların hamısı sanki vaxtilə partlamış nəhəng bir bombanın yer üzünə səpələnmiş qəlpələridir və hər biri kainatı yaralayaraq öz taleyini yaşayır [10].

Romanın diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri də qəhrəmanın təbiət və canlılar haqqında danışdığı mistik hekayələrdir. Pənah dostuna danışdığı bir epizodda nohurun dibində yaşayan kor qurbağa haqqında qeyri-adi bir hadisəni təsvir edir. Onun sözlərinə görə, bir quş hər gün bir çəyirtkəni parçalayıb ağacın dibinə atır, qarışqalar həmin tikələri ağacın gövdəsi ilə yuxarı daşıyır və sonda balıq onları sudan sıçrayaraq tutur və mamırlı daşın altında yaşayan kor qurbağaya aparır [10]. Bu epizod realist məntiq baxımından izahı çətin olan hadisələr silsiləsi kimi təqdim edilir. Lakin romanda bu hadisə qeyri-adi və fantastik kimi deyil, kainatda mövcud olan ilahi tarazlığın nümunəsi kimi şərh olunur. Beləliklə, magik realizm poetikasına xas olan bir prinsip – möcüzənin gündəlik həyatın təbii hissəsi kimi təqdim olunması – burada aydın şəkildə ortaya çıxır.

Əsərin bədii strukturunda mühüm yer tutan elementlərdən biri də qiyamət və apokalipsis metaforasıdır. Qəhrəman tez-tez qarşıdan gələn böyük bir qiyamətdən danışır, bu qiyamətin yalnız dini və ya metafizik hadisə olmadığını vurğulayır. Onun fikrincə, insanın törətdiyi hər bir hadisə – istər müharibə, istər zorakılıq, istərsə də təbiətə qarşı edilən müdaxilə – gələcəkdə baş verəcək kosmik tarazlıq prosesinin bir hissəsidir.

Pənahın düşüncələrinə görə, müharibə zamanı baş verən hadisələr belə kosmik miqyasda öz əksini tapır. O hətta yaralanarkən torpaqda dağıdılmış qarışqa yuvalarının belə öz qiyamətinin olduğunu deyir və bu hadisələrin bədəlini kiminsə ödəməli olacağını vurğulayır. Bu motiv əsərin fəlsəfi ideyasını daha da dərinləşdirir. Müəllif burada insanın törətdiyi hər bir hərəkətin kainat miqyasında müəyyən nəticələr doğurduğunu göstərir. Bu isə magik realizmin mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan kosmik səbəb-nəticə əlaqəsi prinsipini xatırladır.

Romanın digər mühüm xüsusiyyəti reallıq və sayıqlama arasındakı sərhədin qeyri-müəyyənliyidir. Pənahın danışdığı hadisələr bəzən digər personajlar tərəfindən yarıgerçək və ya sayıqlama kimi qəbul edilir. Lakin müəllif bu vəziyyəti yalnız psixoloji travma ilə izah etmir. Əksinə, Pənahın sözləri bəzən gerçəkliyə yaxın fəlsəfi həqiqətlər kimi səslənir və bu, oxucunu reallığın mahiyyəti haqqında düşünməyə vadar edir.

Magik realizm poetikasının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də mifoloji və arxetipik düşüncə elementlərinin realist süjetlə sintezidir. "Qiyamət qaziləri" romanında bu xüsusiyyət müharibə motivi ilə əlaqələndirilir. Müharibə yalnız tarixi hadisə kimi deyil, həm də insanın mənəvi sınağı və kosmik tarazlığın pozulması kimi təqdim olunur. Romanın poetikasında musiqi və folklor elementləri də xüsusi rol oynayır. Qəhrəmanın dilindən səslənən xalq mahnıları və ritmik ifadələr müharibə travmasının emosional təsirini gücləndirir.

Ümumilikdə, "Qiyamət qaziləri" roman-pritçasında magik realizm poetikası aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: 1. Müharibə təcrübəsinin metafizik interpretasiyası – müharibə hadisələri kosmik və ontoloji kontekstdə təqdim olunur; 2. Möcüzənin gündəlik həyatın təbii hissəsi kimi təqdim olunması – qeyri-adi hadisələr adi həyatın tərkib hissəsi kimi göstərilir; 3. Kosmik səbəb-nəticə əlaqəsi – insanın hər bir hərəkətinin kainat miqyasında nəticə doğurduğu ideyası; 4. Reallıq və mistik düşüncənin sintezi – qəhrəmanın sayıqlamaları bəzən metafizik həqiqət kimi səslənir.

Bu xüsusiyyətlər Zahid Sarıtorpağın "Qiyamət qaziləri" əsərini magik realizm poetikasının müasir Azərbaycan nəsrində diqqətəlayiq nümunələrindən birinə çevirir. Onun sözügedən roman haqqında şəxsi fikirləri diqqəti cəlb edir*: "Qiyamət qaziləri"ni mən roman-pritça janrında yazmışam. O romanın yazılış prosesində də çox qəribə yaşantılarım olub. Vaxtilə özüm Xocalıda da, Sırxavənd dərəsində də döyüşlərdə olmuşam. Xocalıya yardım aparanda getmişəm o məkanlara. Əsərdə də məhz o məkanları vermişəm. Hətta əsərdə verdiyim maşının nömrəsi də realdır. Bu reallıqları əsərdə magik realizmlə vəhdətdə vermişəm. Mən realist bir əsər yaza bilmərəm. Realizmə ciddi yanaşan bir insanam. Ancaq mən özümü magik realizmdə daha gözəl ifadə edə bilirəm"* [11].

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqat Zahid Sarıtorpağın romanlarında magik realizm poetikasının psixoloji reallığın metafizikləşdirilməsi, simvolik obyekt poetikası, qeyri-xətti zaman modeli və fərdi taleyin ontoloji-kosmik kontekstdə təqdimatı əsasında formalaşdığını müəyyən etmişdir. Zahid Sarıtorpaq realizm və metafizika arasında orijinal bədii balans yaradaraq müasir Azərbaycan nəsrində magik realizmin milli modelinin formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir. Onun romanları Azərbaycan nəsrinin estetik imkanlarını genişləndirir və yeni bədii təfəkkür istiqamətlərinin inkişafına xidmət edir.

İşin elmi yeniliyi. Zahid Sarıtorpağın "Kül", "Köhnə mücrüyə elegiya" və "Qiyamət qaziləri" romanları ilk dəfə magik realizm poetikası baxımından kompleks şəkildə araşdırılmış, müəllifin bədii sistemində realizm və metafizikanın qarşılıqlı əlaqəsi vahid nəzəri yanaşma əsasında təhlil edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, nəsr poetikası və magik realizm problemlərinə dair elmi araşdırmalarda, ali məktəblərin filologiya ixtisaslarının tədris prosesində, eləcə də müvafiq dərs vəsaitləri və xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Bowers, M.A. Magic(al) realism / M.A.Bowers, – London: Routledge, –2004. – 160 p.
2. Əlişanoğlu, T. Müasir Azərbaycan nəsri: janr və üslub təkamülü / T.Əlişanoğlu, – Bakı: Elm, – 2010. – 312 s.
3. Əliyev, R. Müasir Azərbaycan nəsrində poetik axtarışlar / R.Əliyev, – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 240 s.
4. Faris, W.B. Ordinary enchantments: Magical realism and the remystification of narrative / W.B.Faris, – Nashville: Vanderbilt University Press, – 2004. – 320 p.
5. Flores, A. Magical realism in Spanish American fiction // Hispania. – 1955. – № 38(2). – s. 187-192.
6. Həbibbəyli, İ. Ədəbi-tarixi proses: ənənə və müasirlik / İ.Həbibbəyli, – Bakı: Elm, – 2018. – 432 s.
7. Roh F. Nach-Expressionismus. Magischer Realismus. Probleme der neuesten europäischen Malerei. – Leipzig: Klinkhardt & Biermann, – 1925. – 134 s.
8. Sarıtorpaq, Z. Kül (roman) //Azərbaycan: jurnal. – 2016. №1. – s.28-78.
9. Sarıtorpaq, Z. Köhnə mücrüyə elegiya (roman) // Azərbaycan: jurnal. – 2020. №3-4. – s. 56-92 [Elektron resurs] – URL: http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan_jurnali/3-4_2020/723122(meqale).pdf
10. Sarıtorpaq, Z. Qiyamət qaziləri (roman-pritça) // Azərbaycan jurnalı. – 2021. №11. – s. 17-71.
11. Sarıtorpaq, Z. Nə qədər güclü olsa da texnologiya insan ruhunun çırpıntısını verə bilməz: Müəlliflə müsahibə / Müsahibəni götürdü: E. Qaragözova // Olaylar. – 2023. – 15 noyabr. [Elektron resurs] URL: https://olaylar.az/news/edebiyyat/548420 (Müraciət tarixi: 04.04.2026).
12. Zamora L.P., Faris W.B. Magical Realism: Theory, History, Community. – Durham: Duke University Press, – 1995. – 592 p.

I.Sh.Ahmadova

The Poetics of Magical Realism in Zahid Saritorpag's Novels (Based on the works "Ashes", "Elegy for an Old Casket", and "Judgment Day Veterans")

Summary

This article examines the novels Ashes (Kül), Elegy for an Old Casket (Köhnə mücrüyə elegiya), and Judgment Day Veterans (Qiyamət qaziləri) by Zahid Saritorpag within the framework of the poetics of magical realism. The study aims to identify the synthesis of reality and the mystical, the role of metaphysical thought in the artistic structure, and the relationship between human destiny and cosmic dimensions. It demonstrates that magical realism functions not only as an aesthetic device but also as a philosophical concept revealing the ontological nature of human existence. The analysis focuses on the metaphysical representation of individual destiny in Ashes, the symbolic expression of collective memory through the casket in Elegy for an Old Casket, and the metaphysical interpretation of war trauma in Judgment Day Veterans. It concludes that the author's non-linear treatment of time, integration of miraculous elements into everyday reality, and synthesis of realism and metaphysics establish an original model of magical realism in contemporary Azerbaijani prose.

Keywords: *magical realism, Azerbaijani prose, Zahid Saritorpaq, artistic mythopoetics, poetics of the novel, ontological essence*

И.Ш.Ахмедова

Поэтика магического реализма в романах Захида Сарыторпага (на основе произведений «Пепел», «Элегия старому ларцу» и «Ветераны Судного дня»)

Резюме

В статье романы Захида Сарыторпага «Пепел» (Kül), «Элегия старому ларцу» (Köhnə mücrüyə elegiya) и «Ветераны Судного дня» (Qiyamət qaziləri) рассматриваются в контексте поэтики магического реализма. Цель исследования – выявить синтез реальности и мистического начала, определить роль метафизической модели мышления в художественной структуре и раскрыть связь человеческой судьбы с космическими измерениями. Установлено, что магический реализм в творчестве писателя выступает не только как эстетический прием, но и

как философско-художественная концепция, раскрывающая онтологическую сущность человеческого бытия. Анализируются метафизическое осмысление индивидуальной судьбы в романе «Пепел», символическое воплощение коллективной памяти через образ ларца в «Элегии старому ларцу» и интерпретация военной травмы в романе-притче «Ветераны Судного дня». Делается вывод, что нелинейное изображение времени, органичное включение чудесного в реальность и синтез реализма с метафизикой формируют оригинальную модель магического реализма в современной азербайджанской прозе.

Ключевые слова: *магический реализм, азербайджанская проза, Захид Сарыторпаг, художественная мифопоэтика, поэтика романа, онтологическая сущность*

Rəyçi: f.e.d., prof. V.Verdiyev

Redaksiyaya daxil olub: 19.06.2026

İ.Ə.ƏHMƏDOVA
baş müəllim
e-mail: ridvan_baku@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0000-4024-2424

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "YEDDİ GÖZƏL" POEMASININ OBRAZLARI VƏ ONLARIN QARA QARAYEVİN BALET MUSİQİSİNDƏ TƏCƏSSÜMÜ

Xülasə: *Qara Qarayevin "Yeddi gözəl" baleti xoreoqrafiyanın dərin simfonik təfəkkürlə qırılmaz şəkildə qovuşduğu Azərbaycan musiqili teatrının zirvəsidir. Ənənəvi təcrid olunmuş nömrələr strukturundan imtina edən bəstəkar hər bir pərdəni genişmiqyaslı fəlsəfi və psixoloji konsepsiyaya çevirmişdir. Yeddi gözəlin təzadlı musiqi portretləri və leytmotivlərin ardıcıl inkişafı vasitəsilə əsərdə hakimiyyət qəddarlığı ilə saf xalq məhəbbəti arasındakı əbədi münaqişə açılır.*

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, "Yeddi gözəl" poeması, Q.Qarayev, balet, teatr*

Azərbaycan mədəniyyət tarixində klassik ədəbiyyatla professional musiqi sənətinin sintezi xüsusi yer tutur. Bu baxımdan, böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin "Yeddi Gözəl" poemasına bəstələnmiş Qara Qarayevin eyniadlı baleti XX əsr milli musiqi mədəniyyətinin ən parlaq və əhəmiyyətli nümunələrindən biri hesab olunur. Bu əsər həm ideya-məzmun dərinliyi, həm də bədii-estetik ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə seçilir. Nizami Gəncəvinin poetik irsi əsrlər boyu müxtəlif sənət növləri üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Onun fəlsəfi düşüncəsi, obrazlar sisteminin çoxqatlılığı və simvolik dili musiqi dramaturgiyası üçün geniş imkanlar açır. Q.Qarayev "Yeddi gözəl" baletində bu imkanlardan ustalıqla istifadə edərək poeziya ilə musiqi arasında dərin ideya-estetik dialoq yaratmışdır.

Məqalənin məqsədi Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında formalaşan obrazlar sisteminin Q.Qarayevin balet musiqisində necə təcəssüm olunduğunu, bu obrazların musiqi dramaturgiyasında hansı funksiyanı daşıdığını araşdırmaq və ədəbi mətn ilə musiqi performansı arasındakı intertekstual, estetik əlaqələri müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq prinsipləri kontekstində elmi-nəzəri baxımdan təhlil etməkdir.

"Yeddi gözəl" Nizami Gəncəvinin məşhur "Xəmsə"sinin dördüncü poemasını təşkil edir. Əsərin süjeti Sasani hökmdarı Bəhram Gurun həyatı, onun mənəvi kamilləşmə yolu və dünyagörüşünün təkamülü üzərində qurulmuşdur. Poemanın əsas ideyası insanın zahiri gözəllikdən daxili kamilliyə doğru inkişaf yolunu bədii-fəlsəfi müstəvidə təqdim etməkdir. Poemada yeddi müxtəlif ölkədən olan yeddi gözəl obrazı vasitəsilə müxtəlif mədəniyyətlər, estetik ideallar və mənəvi dəyərlər əks olunur. Hər bir gözəl müəyyən bir rəng, planet və mədəni mühitlə əlaqələndirilir. Bu simvolizm Nizami poeziyasının dərin fəlsəfi qatını təşkil edir və əsərə ümumbəşəri xarakter verir. Nizami üçün gözəllik anlayışı yalnız zahiri estetik kateqoriya deyil, eyni zamanda mənəvi kamillik, əxlaqi bütövlük və harmoniya rəmzidir. Bu ideya "Yeddi gözəl" poemasının əsas məzmun xəttini təşkil edir və sonradan Q.Qarayevin baletində musiqi vasitəsilə ifadə olunur.

Q.Qarayev Azərbaycan musiqisində Nizami irsinə ən ardıcıl və dərin şəkildə müraciət etmiş bəstəkarlardan biridir. Onun yaradıcılığında Nizami mövzusu yalnız ədəbi süjet kimi deyil, fəlsəfi-estetik ideya mənbəyi kimi çıxış edir. "Yeddi gözəl" baleti 1952-ci ildə yazılmış və qısa müddətdə həm Azərbaycan, həm də dünya balet səhnələrində geniş şöhrət qazanmışdır. Bəstəkar bu baletdə milli musiqi elementlərini klassik balet dramaturgiyası ilə sintez edərək yeni bir bədii keyfiyyət yaratmışdır. Qarayev Nizaminin poetik obrazlarını birbaşa illüs-

trasiya etmir, əksinə, onların daxili mənasını, emosional və fəlsəfi yükünü musiqi vasitəsilə açmağa çalışır. Bu yanaşma baletin ideya-məzmununu daha da dərinləşdirir və əsəri sadə süjetli səhnə əsərindən simfonik-dramatik musiqi nümunəsi səviyyəsinə yüksəldir.

"Yeddi gözəl" baletinin musiqi dramaturgiyası ardıcıl inkişaf edən səhnələr və leytmotivlər sistemi üzərində qurulmuşdur. Baletin proloqundan başlayaraq finala qədər əsas tematik material davamlı şəkildə transformasiyaya uğrayır. Qarayev baletdə leytmotiv prinsipindən geniş istifadə edir. Əsas qəhrəman Bəhram Gurun musiqi mövzusu baletin müxtəlif hissələrində fərqli emosional çalarlarda səslənir. Bəzən bu mövzu qəhrəmanlıq və qüdrət, bəzən isə lirizm və daxili tərəddüd hisslərini ifadə edir. Baletin dramaturgiyasında rəqs səhnələri xüsusi yer tutur. Bu səhnələr yalnız dekorativ xarakter daşımır, eyni zamanda süjetin və obrazların inkişafında mühüm rol oynayır.

Baletin əsas qəhrəmanı olan Bəhram Gur obrazı musiqidə monumental və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Onun musiqi portreti güclü ritmik impulslar, geniş diapazonlu melodik xətt və zəngin orkestr fakturası ilə təqdim olunur. Bəhramın obrazı təkcə qəhrəmanlıq və hökmranlıq ideyalarını deyil, eyni zamanda daxili ziddiyyətləri, mənəvi axtarışları və emosional həssaslığı da əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər Nizaminin təqdim etdiyi mürəkkəb insan obrazına tam uyğun gəlir.

Baletin gedişində Bəhramın mövzusu dəyişir, inkişaf edir və yeni intonasiya çalarları qazanır. Bu dəyişikliklər onun daxili təkamülünü musiqi dili ilə ifadə edir.

Baletin ən koloristik və təsirli hissəsini yeddi gözəlin rəqs səhnələri təşkil edir. Hər bir gözəl fərqli milli-mədəni xüsusiyyətləri əks etdirən musiqi dili ilə xarakterizə olunur. Bu obrazların hər biri təkcə konkret milli xüsusiyyətləri deyil, həm də ümumbəşəri estetik ideyaları ifadə edir. Baletdə Nizami poeziyası ilə Qara Qarayevin musiqi dili arasında dərin ideya-estetik dialoq mövcuddur. Poemanın fəlsəfi məzmunu musiqidə simvolik intonasiyalar, tematik inkişaf və orkestr rəngləri vasitəsilə ifadə olunur. Bu dialoq nəticəsində ədəbi mətn yeni bir sənət müstəvisində – musiqi səhnə sənətində yenidən canlanır.

"Yeddi gözəl" baleti Azərbaycan balet sənətinin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Əsər milli musiqi mədəniyyətinin dünya səhnəsində təqdimatı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır və Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin yüksək səviyyəsini nümayiş etdirir. Balet gözəllik, harmoniya və mənəvi kamillik ideyalarının musiqi vasitəsilə ifadəsinin parlaq nümunəsidir. Burada hər bir obraz estetik və fəlsəfi məna daşıyır. Q.Qarayev "Yeddi gözəl" baletində obrazların musiqi xarakteristikasını yalnız tembr və ritm vasitəsilə deyil, həm də lad-intonasiya sistemi üzərində qurur. Bu yanaşma hər bir obrazın daxili mahiyyətini daha dərindən açmağa imkan verir.

"Yeddi gözəlin musiqi strukturunda müxtəlif lad sistemlərindən istifadə edilməsi Nizami Gəncəvi poeziyasındakı coğrafi və fəlsəfi simvolizmin bədii təzahürüdür. Bəstəkar Şərq və Qərb sənət sistemlərinin sintezindən yararlanaraq, Nizami tərəfindən hər bir gözələ aid edilən mədəni mühiti bədii-estetik şəkildə interpretasiya edir. Şərq dünyasını təmsil edən gözəllərin təqdimatında Nizami poeziyasına xas olan lirik fəlsəfə, poetik ornamentika və ritmik improvizasiya ön plana çıxır. Qərb coğrafiyasına yaxın olan obrazlarda isə poemanın struktur bütövlüyü, kompozisiya simmetriyası və rasional harmoniya bədii mətndən xoreoqrafik dilə translyasiya olunur."

""Yeddi Gözəl" baletində ədəbi obrazların psixoloji portretinin yaradılmasında simfonik faktura əsas bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış edir... Bəhram Gurun Nizami poemasındakı mürəkkəb xarakteri, hakimiyyət ehtirası və daxili ziddiyyətləri dinamik ritmik vurğularla, onun hökmdar statusu isə monumental səslənmə ilə vizuallaşdırılır. Yeddi gözəlin rəqs səhnələrində isə Nizami mətninin poetik rəngarəngliyi və metaforik dili ağac nəfəsli alətlər, arfa və incə simli fakturanın yaratdığı fərdi palitra vasitəsilə canlandırılır. Bu yanaşma poetik mətndəki epitet və təşbehlərin musiqidə bədii qarşılığını tapmasına xidmət edir. Bu tembr dramaturgiyası musiqinin emosional təsir gücünü artırır və baletin səhnə təsvirini zənginləşdirir. Qarayev baletin dərin simfonikləşməsi yolu ilə gedir. ""Yeddi gözəl"in musiqi mövzuları dəyişməz

qalmır; onlar personajların daxili mübarizə məntiqini və xarakterlərinin təkamülünü əks etdirərək yaşayır, inkişaf edir və bir-biri ilə toqquşurlar" [1, s.125].

Baletin musiqi dramaturgiyasında zaman anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qara Qarayev musiqi zamanını yalnız süjetin ardıcıllığı kimi deyil, fəlsəfi məkan kimi təqdim edir. Musiqidə təkrarlar, variasiyalar və tematik dönüşlər qəhrəmanın daxili düşüncə prosesini əks etdirir. Bu baxımdan "Yeddi gözəl" baleti xətti inkişafdan daha çox dairəvi və spiralvari dramaturgiyaya malikdir. Bəhram Gur müxtəlif gözəllərlə qarşılaşsa da, hər dəfə eyni mənəvi suallarla üz-üzə qalır. Musiqi bu sualların cavabını tədricən formalaşdırır və finalda ümumiləşdirilmiş harmonik həllə gətirib çıxarır. Bu fəlsəfi yanaşma Nizaminin poemasındakı mənəvi kamilləşmə ideyası ilə birbaşa səsləşir və baletin ideya-məzmununu daha da dərinləşdirir.

Janr baxımından "Yeddi gözəl" baleti klassik balet ənənələrinə əsaslansa da, üslub etibarilə yenilikçi xarakter daşıyır. Q.Qarayev burada simfonizm elementlərini balet musiqisinə daxil edərək janrın ifadə imkanlarını genişləndirir.

Baletin musiqisi bəzən simfonik poema xarakteri alır. Orkestr epizodları süjetdən kənar fəlsəfi ümumiləşmələr yaratmaq funksiyasını daşıyır. Bu xüsusiyyət əsəri sırf rəqs müşayiəti olan musiqidən fərqləndirir və onu müstəqil bədii dəyərə malik musiqi əsəri kimi təqdim edir. Üslub baxımından baletdə neoklassik elementlər, milli intonasiya xüsusiyyətləri və müasir musiqi dili üzvi şəkildə birləşir. Bu sintez Qarayev yaradıcılığının əsas cəhətlərindən biri kimi çıxış edir.

"Yeddi gözəl" baleti yarandığı dövrdən bu günə qədər öz estetik aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Əsərin mövzusu, obrazlar sistemi və musiqi dili müasir tamaşaçı üçün də anlaşılan və təsirlidir. Baletin müasir səhnə yozumlarında klassik musiqi dramaturgiyası yeni xoreoqrafik həllərlə zənginləşdirilir. Lakin Qarayevin yaratdığı musiqi obrazları öz əsas mahiyyətini itirmir və müxtəlif interpretasiyalara açıq qalır. Bu isə əsərin zamanlararası bədii dəyərini göstərir.

Aşağıda əsərin ideya-bədii məzmununu, musiqi dramaturgiyasını və personajların daxili aləmini açan ən parlaq musiqi nömrələrinin təhlili təqdim olunur.

Baletin giriş musiqisi sadəcə tamaşanın başlanmasını xəbər verən vizual bir siqnal deyil, bütün əsərin simfonik konspekti, gələcək faciənin və dramatik toqquşmaların musiqi modelidir. Q.Qarayev burada iki əsas, barışmaz qütbün qarşıdurmasını dərhal dinləyiciyə təqdim edir: hakimiyyət ehtirası (Bəhram şahın dünyası) və saf xalq məhəbbəti (Ayşənin dünyası).

I pərdədə yer alan "Ayşənin rəqsi" baletin ən emosional, ən incə nömrələrindən biridir. Ayşə personajı əsərdə xalqın rəmzidir. O, təmizliyin, fədakarlığın və dərin məhəbbətin daşıyıcısıdır. Bu səbəbdən onun fərdi rəqsi də olduqca lakonik, lakin bir o qədər dərin daxili ekspressiyaya malikdir.

Mənzər – Ayşənin qardaşı, xalqın rəhbəri və şah rejiminə qarşı barışmaz mövqedə duran üsyankar bir qəhrəmandır. Onun fərdi musiqi nömrəsi olan "Mənzərin rəqsi" kəskin kişi xarakterini, qətiyyəti və qorxmazlığı təmsil edir. Rəqsin əsas ritmik formulu Azərbaycan kişi rəqslərinin (məsələn, "Yallı" və ya qəhrəmani rəqslər) dinamikasına əsaslanır.

Baletin dramatik kulminasiya nöqtələrindən biri I pərdədəki Bəhram və Ayşənin duet rəqsidir (Adagio). Bu nömrə fəlsəfi cəhətdən iki fərqli sosial statusun, iki fərqli dünya baxışının sevgi fonunda qarşılaşmasıdır. Adajionun musiqisi dünya balet ədəbiyyatının ən gözəl məhəbbət poemalarından biridir.

Heç şübhəsiz ki, "Yeddi gözəl" baleti haqqında danışarkən onun II pərdəsində yer alan məşhur "Vals" nömrəsini ayrıca təhlil etmək lazımdır. Bu vals təkcə baletin deyil, bütövlükdə XX əsr Azərbaycan musiqisinin vizit kartına çevrilmişdir. Vals, Bəhram şahın sarayındakı təmtərağı, zahiri parıltını və eyş-işrət dünyasını təsvir edir. Musiqi yüngül, ucalan və fırlanan hərəkətlərlə zəngin olan üçölçülü (3/4) ritm üzərində qurulub. Melodiya skripkaların və ağac nəfəsli alətlərin ifasında səslənir, o, inanılmaz dərəcədə cəlbedici, parlaq və genişdir.

Baletin II pərdəsinin mərkəzində dayanan "Yeddi gözəlin rəqsləri" Bəhram şahın reallıqdan qaçaraq xəyallar və eyş-işrət dünyasına sığınmasını təsvir edən möhtəşəm bir miniatürlər silsiləsidir. Hər bir gözəlin (Hind, Bizans, Xarəzm, Slavyan, Məğrib, Çin və İran) rəqsi

unikal musiqi dilinə, fərdi tembr boyalarına və milli koloritə malikdir. Q.Qarayev burada bir-birinə bənzəməyən yeddi musiqi portreti yaratmışdır.

Hind gözəlinin rəqsi: Musiqi Şərqin mistik, sirli atmosferinə qərq olmuşdur. Burada ingilis buynuzu və fleytanın xüsusi, improvizasiyalı melodiyaları ön plandadır. Ritm monoton və hipnotikdir, bu da dinləyicidə mistik bir xəyal dünyası yaradır.

Bizans gözəlinin rəqsi: Bu rəqsdə Avropa polifoniya elementləri və antik dövrün ciddi musiqi quruluşu hiss olunur. Melodiya daha rəsmi, ciddi və təmtəraqlıdır.

Slavyan gözəlinin rəqsi: Qarayev rus və slavyan xalq musiqisinin intonasiyalarından, onun geniş bədii nəfəsindən istifadə edir. Bəstəkar burada klassik rus musiqisinin (P.Çaykovski ənənələrinin) təsirini nümayiş etdirir.

Məğrib gözəlinin rəqsi: Tamamilə fərqli, ehtiraslı və ekspressiv bir nömrədir. İspan-ərəb ritmlərinin sintezi üzərində qurulmuş bu rəqsdə zərb alətləri (kastanyetlər, dəf) dominantlıq edir. Kəskin ritmik aksentlər və qızğın temp Bəhramın daxili ehtiraslarını alovlandırır.

Çin gözəlinin rəqsi: Musiqi dilində pentatonika geniş tətbiq olunur. Bu olduqca incə və lakonik bir miniatürdür.

Xarəzm gözəlinin rəqsi: Bu nömrə Orta Asiya xalqlarının ritmik və melodik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Qarayev burada zərb alətlərinin sinxron və mürəkkəb poliritmiyasından istifadə edir.

İran gözəlinin rəqsi: Süitanın ən lirik və plastik cəhətdən zərif nömrələrindən biridir. Burada melodiya klassik Şərq muğam-məqam sisteminə (xüsusilə "Humayun" və ya "Şüştər" çalarlarına) yaxın intonasiyalarla axır.

Q.Qarayev müxtəlif xalqların musiqi folklorunu təqlid etməmiş, onları özünün fərdi simfonik üslub süzgəcindən keçirərək universal bir musiqi dili yaratmışdır. Gözəllər fırlandıqca Bəhram şah real idarəçilikdən, ölkədə baş verən fəlakətlərdən tamamilə uzaqlaşır və bu da onun bir hökmdar kimi süqutunu sürətləndirir. ""Yeddi gözəl"dəki kütləvi xalq səhnələri və rəqslər etnoqrafik fon deyil, tamaşanın hərəkətverici qüvvəsidir. Qarayev milli ritm-intonasiyaların zəngin arsenalından istifadə edərək, xalq həyatının ruhunu və nəbzını heyrətamiz bir həssaslıqla canlandırır" [1, s.128].

Baletin son nömrəsi musiqi dramaturgiyasının ən yüksək nöqtəsidir. Qarayev finalda faciəni ümidsiz bir sonluqla bitirmir. Orkestrin son akkordları güclü, fundamental və geniş major tonallığında tamamlanır. "Yeddi gözəl" baletinin hər bir nömrəsi Q.Qarayevin yüksək bəstəkarlıq texnikasının, dərin milli köklərə bağlılığının və dünya musiqi tərəqqisini mənimsəməsinin parlaq sübutudur. Bəstəkar rəqs musiqisini fəlsəfi simfoniya səviyyəsinə qaldıraraq, Nizami poeziyasının humanist ideyalarını musiqi notlarının dili ilə əbədiləşdirmişdir. "Yeddi gözəl" baleti Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin dünya miqyasında tanınan və dəyərləndirilən nadir sənət nümunələrindən biri kimi çıxış edir.

Mövzunun aktuallığı. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı banilərinin, xüsusilə dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi irsinin XX əsr mədəniyyətində, o cümlədən Qara Qarayevin yaradıcılıq laboratoriyasında yenidən canlandırılması bədii mətndəki fəlsəfi kodların digər sənət sahələrinə translyasiyası mexanizmlərini anlamaq baxımından bu gün də böyük aktuallıq kəsb edir. Poetik irsin fəlsəfi obrazlar sisteminin balet dramaturgiyasının dili ilə yenidən interpretasiyası müasir ədəbiyyatşünaslığın intertekstual və müqayisəli-tipoloji sferada araşdırılan fundamental məsələlərindən biridir. Qloballaşma şəraitində milli mədəni və ədəbi irsin qorunması, Şərq bədii təfəkkürü ilə Qərb səhnə sənəti modellərinin dialoqunun elmi baxımdan dərk edilməsi üçün bu tip tədqiqatlara ehtiyac olduqca yüksəkdir. Bundan əlavə, poeziya və balet musiqisi arasındakı struktur-semantik əlaqələrin araşdırılması, klassik ədəbi mətnin zamanlararası universal bədii gücünü və onun müasir mədəniyyət kontekstində reaktualizasiya imkanlarını tam dolğunluğu ilə dərk etməyə geniş imkanlar açır.

Mövzunun yeniliyi. Bu tədqiqatda Nizami poeziyasının xətti-epik süjet strukturunun və rəmzi obrazlar sisteminin Qara Qarayev tərəfindən çoxşaxəli simfonik leytmotivlər şəbəkəsinə

çevrilməsi prosesi ilk dəfə olaraq ədəbi mətnin fəlsəfi transformatikası kontekstində complexes şəkildə təhlil olunur. Əsərdə sadəcə xoreoqrafik elementlərin təsviri ilə kifayətlənməyərək, Nizami Gəncəvi tərəfindən yaradılmış yeddi fərqli etnik-mədəni xarakterin bədii mətndən səhnə dilinə translyasiyası və onların vahid kompozisiya dramaturgiyasına tabe etdirilməsi prinsipləri yeni elmi baxış bucağından araşdırılır. Tədqiqat işi ədəbiyyatşünaslıq ilə sənətşünaslığın kəsişməsində dayanaraq, klassik ədəbi obrazın musiqili-səhnə obyektinə çevrilməsinin struktur-semantik modelini təqdim edir.

Mövzunun praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən və əldə olunan elmi-nəzəri materiallardan ali təhsil müəssisələrinin filologiya və sənətşünaslıq fakültələrində "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq", "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: bədii mətnin intertekstual əlaqələri" və "Balet dramaturgiyası" fənlərinin tədrisi zamanı, həmçinin müvafiq mühazirə və dərsliklərin tərtibində geniş istifadə oluna bilər. Təqdim olunan müqayisəli təhlillər filoloqlar, ədəbiyyatşünaslar, gənc rejissorlar və xoreoqraflar üçün klassik ədəbi mənbələrə əsaslanan səhnə əsərlərini təhlil edərkən müəllif niyyətini və poetik mətnin fəlsəfi altqatını daha dərindən anlamağa kömək edən praktiki metodiki bələdçi rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Karagiçeva L.V. Qara Qarayev / L.V.Karagiçeva, – M.: Sovetski kompozitor, – 1960.
2. Qarayev, Q. "Yeddi gözəl" baleti / Q.Qarayev, – Moskva: Soveyskiy kompozitor, – 1972.
3. Abdullayeva, S. Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami / S.Abdullayeva, – Bakı: Nurlan, – 2000.
4. Məmmədov, M. Qara Qarayev / M.Məmmədov, – Bakı: İşıq, – 1984.

I.A.Ahmadova

The Characters of Nizami Ganjavi's poem "Seven Beauties" and Their Embodiment in Kara Karayev's Ballet Music

Summary

Kara Karayev's ballet "Seven Beauties" represents the pinnacle of Azerbaijani musical theatre, where choreography is inextricably fused with profound symphonic thinking. Rejecting the traditional structure of isolated dance numbers, the composer transformed each act into a large-scale philosophical and psychological canvas. Through the contrasting musical portraits of the seven beauties and the continuous development of leitmotifs, the work unfolds the eternal conflict between the cruelty of power and the purity of folks' love.

Key words: *Nizami, "Seven Beauties" poem, Kara Karayev, ballet, theater*

И.А.Ахмедова

Образы поэмы Низами Гянджеви «Семь красавиц» и их воплощение в балетной музыке Кара Караева

Резюме

Балет «Семь красавиц» Кара Караева является вершиной азербайджанского музыкального театра, в которой хореография неразрывно слилась с глубоким симфоническим мышлением. Отказавшись от традиционной структуры изолированных номеров, композитор превратил каждое действие в масштабное философское и психологическое полотно. Через контрастные музыкальные портреты семи красавиц и сквозное развитие лейтмотивов в произведении раскрывается вечный конфликт между жестокостью власти и чистотой народной любви.

Ключевые слова: *Низами, поэма «Семь красавиц», Кара Караев, балет, театр*

Rəyçilər: sənət.f.d., dos. K.R.Sədirxanova,
ped.f.d., dos. N.N.Abutidze

Redaksiyaya daxil olub: 18.05.2026

G.A.ƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru, dosent
e-mail: gultekin392@mail.ru
:https://orcid.org/0000-0003-1100-8422

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.224

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ NAZİM HİKMƏTİN MÖVQEYİ

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycan sərbəst şeirinin ilkin formalaşma mərhələsində türk şairi Nazim Hikmətin ədəbi prosesdəki rolu araşdırılır. Nazim Hikmət Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində xüsusi statusa malik, yaradıcılığına ən çox rəğbət bəslənilən türk söz və fikir adamlarındandır. O öz zəngin irsi ilə təkcə Türkiyə ədəbiyyatına, mədəniyyətinə deyil, həmçinin də Azərbaycan incəsənətinə gerçəklik, həyatilik, təbiilik keyfiyyətləri gətirmişdir. Qeyd olunur ki, ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində yeni poetik axtarışlar yolunda N.Hikmət nəinki Azərbaycan poeziyasında yeni poetik formalaşmaya təsir göstərir, hətta bu ədəbi prosesin əsas faktoruna çevrilir. Bu illərdə N.Hikmət şeirləri ədəbi jurnal və qəzetlərdə dərc edilərək yeni mühit formalaşdırmışdır. Şairin yaradıcılığı yalnız forma, şəkil baxımından deyil, məzmun etibarilə də yeni poetik düşüncənin formalaşmasına təkan vermişdir. İnqilabçı bir şair yeni yazdığı şeirlərlə türk poeziyasının formasını dəyişdişmişdi. N.Hikmətin poetik təfəkküründün milli poetik təfəkkürə yaxın olması, onun funksionallığını daha da artırmağa səbəb olurdu. Onun sərbəst şeirlərində poeziyanı mövzu, problematika, üslub və ritm baxımından fərqləndirən daxili bir dinamizm və estetik güc mövcuddur. Azərbaycan mətbuatı tarixində Nazim Hikmətin də öz yeri, öz mövqeyi vardır. Mətbuat olmasaydı, Nazim Hikməti Azərbaycan oxucuları, mütəxəssisləri yaxından tanıya bilməzdilər. Bu hər şeydən öncə üslubların yenilənməsi və yaxud yeni poetik üslubun formalaşması demək idi. Bir çox şeirlərinin Azərbaycana həsr edilməsi şairi mövzu, problem baxımından da bu mühitə bağlamışdır. Onun Azərbaycan sərbəst şeirinə təsiri sonrakı dövr və mərhələlərdə də davam etmişdir. N.Hikmət poeziyaya mübarizlik keyfiyyəti ilə yanaşı, həm də yeni ifadə tərzi, üslub gətirdi. Məqalədə tənqid və ədəbiyyatşünaslığın münasibətinə də nəzər yetirilir. 50-60-cı illərdə M.Hüseyn, R.Rza ilə yaxınlığı, dostluğu, eləcə də bir neçə dəfə Azərbaycana gəlməsi onun bu mühitdəki mövqeyini bir qədər də möhkəmləndirmişdir.*

Açar sözlər: *poetik üslub, 20-ci illər, N.Hikmət, formalaşma, faktor*

Azərbaycan və Türkiyə arasında dinamik inkişafla səciyyələnən ədəbi-mədəni əlaqələr bir müddət məlum ideoloji-siyasi qadağalara məruz qalmışdır. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə qədim və zəngin türk ədəbiyyatının obyektiv şəkildə öyrənilməsinə münbit şərait yaranmışdır. Beləliklə, müstəqillik dövründə ədəbi əlaqələrimiz daha da möhkəmlənmiş, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri monoqrafiya, dissertasiya, elmi məqalə səviyyəsində tədqiq olunmuşdur. Aqşin Babayevin Türkiyədə nəşr olunmuş "Nazim və Azərbaycan" adlı əsəri də müstəqillik illərində ədəbi əlaqələrimizin inkişafında dəyərli mənbələrdən biridir. Professor Tofiq Məliklinin "Türk ədəbiyyatı: köklər və budaqlar" (1998); "Türkoloji problemlər" (2008); "Nazim Hikmət. Poeziya və poetika" (2010); "Türkiyə ədəbiyyatı tarixi" (2010) kimi sanballı əsərləri son illər Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafına, iki qardaş ölkənin mədəni ənənələrinin zənginləşməsinə layiqli töhfələrdir. Bunlardan başqa, müstəqillik illərində türk ədəbiyyatının müxtəlif məsələlərini fərqli aspektlərdən tədqiq edən monoqrafiyalar da qələmə alınmışdır. R.T.Quliyev "Nazim Hikmətin yaradıcılığında Şərq" (Bakı: "Əli Nəşriyyat Evi", 2008), N.İsmayılzadə "Müasir Azərbaycan və türk poeziyasında sərbəst şeir (R.Rza və N.Hikmət yaradıcılığı əsasında)", T.A.Hüseynova "Nazim Hikmətin şeir dilinin leksikası" (2015).

Müstəqillik illərində Azərbaycanda nəşr və dərc olunan müxtəlif ədəbiyyat tarixi əsərlərində, toplu və antologiyalarda da türk ədəbiyyatına böyük yer ayrılmışdır. Bunlardan "Günəşi içənlərin türküsü: Nazim Hikmətin şeirləri, məqalələri, Azərbaycanda onun haqqında yazılan şeirlər, poemalar, məqalələr" (tərt. ed. Q.İsmayıl, ön sözün müəllifi Anar. Bakı, 2002) kitabını misal göstərmək olar.

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2008; Anar "Nazim Hikmət. Kərəm kimi". Bakı: Elm və təhsil, 2009.; T.Məlikli "Türkiyə ədəbiyyatı tarixi". Bakı, 2010.; T.Məmməd "Osmanlı şairlərinin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələri". Metodik vəsait, Bakı: Mütərcim, 2010.

İsa Həbibbəylinin Türkiyədə çap edilmiş kitablarında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarının əsərləri qardaş ölkənin ədəbi ictimaiyyətinə təqdim olunmuşdur. Ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslar da ədəbi əlaqələrimizin inkişafında böyük rol oynayır. Bakı-Avrasiya Universitetində "Türk dünyası araşdırmaları" (25-27 may, 2016) və s. kimi beynəlxalq elmi konfranslar Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun, ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafının göstəricisidir. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda 2015-ci ildə "Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, mərhələləri və perspektivləri" mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq elmi konfransda digər türk xalqları ilə birlikdə qardaş Türkiyə ədəbiyyatçıları da təmsil olunmuşdur.

Azərbaycan sərbəst şeirinin mərhələsində İsmayıl Hikmət, M.Rəfili, Əli Nazimlə bərabər, türk şairi Nazim Hikmətin də böyük rolu danılmazdır. Ötən əsrin 20-ci əsrin ilk illərində yeni poetik axtarışlar istiqamətində yeni imza görünməyə başlayır. Onun bu illərdə Rusiyada nəşr olunan şeirləri Azərbaycan poeziyasına da təsir etmişdir. Şairin poetik təfəkküründün Azərbaycan şeirinə təsir imkanları barədə ədəbiyyatşünas B.Əhmədov yazır: "N.Hikmət nəinki Azərbaycan poeziyasında yeni poetik formalaşmaya təsir göstərir, hətta bu ədəbi prosesin əsas faktoruna çevrilir. Forma və məzmunca yepyeni poetik nümunələr aradan N.Hikmət proletar cəbhəsini yaradanlardan birincisi olur və özü ilə böyük bir şairlər ordusunun yetişməsinə dayaq olur" [3, s. 199].

N.Hikmətin 1921-ci ildə Sovet Rusiyasına gəlməsi və 1922-1924-cü illərdə Moskvada Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində təhsil alması onun poetik yaradıcılığına da təsir etmişdir. Lakin onun poeziyasında yaranan yeni istiqaməti görməmək mümkün deyil. Bu da sərbəst şeir formasının poetik istedadını bütün detalları ilə üzə çıxarmasıdır. Çox az bir vaxtda N.Hikmətin şeirləri Moskvadan Bakı ədəbi mühitinə daxil oldu. Onu da qeyd edək ki, bu dəfə mərkəzdən milli poetik düşüncə N.Hikmət əsərlərilə daxil olur. Onun poetik düşüncəsi 20-ci illər ədəbi prosesini istiqamətləndirən bir faktora çevrilir və tezliklə sərbəst şeir M.Rəfili yaradıcılığının da aparıcı qoluna çevrilir. Yeni yazanlardan S.Rüstəmin "Ələmdən nəşəyə" kitabı dərc olunduğu il (1927) N.Hikmətin də "Günəşi içənlərin türküsü" şeirlər kitabı dərc olunur [2]. Əslində N.Hikmətin kitabının özündən xəbərsiz Bakıda nəşr edilməsi bir neçə məsələyə açıqlama vermiş olur. Kitabın nəşri onu göstərir ki, N.Hikmət şeirləri milli poetik prosesə təsir göstərmək gücündədir. Bu o demək idi ki, artıq Azərbaycanda sərbəst şeirin tərəfdarları artmaqdadır. Həm də sərbəst şeirçilər zamanla irəli çıxaraq milli arealda yaşamayan, yazıb yaratmayan bir türk şairinin şeirlər kitabını çap etdirmək əzmindədirlər. Əlbəttə, məsələ yalnız N.Hikmətin şeirlər kitabının dərc olunmasında deyil, həm də bu kitabın Azərbaycan ədəbi prosesində yaratdığı nikbin əhvali-ruhiyyədə və formalaşdırmasındadır. Sərbəst şeir yazanlardan Əli Nazim, Mikayıl Rəfili, Rəsul Rza və b. N.Hikmətin onların yaradıcılığına təsir gücünü müxtəlif məqamlarda etiraf etmişlər. Bu zaman gənclərə daha çox iki şairin təsiri hiss olunurdu. Bunlardan biri V.Mayakovski, digəri isə N.Hikmət idi. Həm V.Mayakovskinin, həm də N.Hikmətin Bakıda şeirlərinin çap olunması və onların Azərbaycana dəvət olunması da onların yaradıcılığının gənclərin maraqlarına səbəb olduğunu göstərirdi. N.Hikmət özü gənc olmasına baxmayaraq, gənclər üçün nümunəyə çevrilmişdi. Şair, cəmi bir neçə il əvvəl heca vəznində şeirlər yazırdı. Onun yaradıcılığa başladığı illər, ümumiyyətlə, Türkiyədə forma axtarışı aparılırdı. Çünki əruz vəzni artıq öz funksionallığını itirmək üzrə idi. Türk şairi

Yəhya Kamalın onu türkləşdirmək məqsədi bir nəticə vermirdi. Mehmet Əmin Yurdaqulun heca vəznli şeirləri isə XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq əruz vəzninin mövqeyini zəiflətmişdi. Bundan sonra Orxan Seyfi, Yusif Ziya, Faruq Hafiz kimi türk şairləri heca vəznində yaxşı nümunələr yaratdılar. Bu zaman ilk şeirlərini yazan N.Hikmət də heca vəznində bir neçə şeir yazdı. Onun yazdığına görə ilk şeirlərini M.Ə.Yurdaqulun təsiri altında heca vəznində yazmışdır. İlk mətbu şeiri "Sərvliklərdə"ni 17 yaşında yazmış, böyük türk şairi Yəhya Kamal bir çox yerlərini düzəltmişdir [7, s. 11].

N.Hikmətin Rusiyaya, sərbəst şeirə gəlişi həm də yeni məzmunu ifadə etməsi tələbindən irəli gəlirdi. Bununla da N.Hikmət inqilabçı bir şair yeni yazdığı şeirləri ilə türk poeziyasının formasını dəyişdi. N.Hikmətin poetik təfəkküründün milli poetik təfəkkürə yaxın olması, onun funksionallığını daha da artırmağa səbəb olurdu. Onun yeni şeirlərində poeziyanı mövzu və problematika, üslub, ritm baxımından fərqləndirəcək bir güc hiss olunurdu. Bu hər şeydən öncə üslubların yenilənməsi və yaxud yeni poetik üslubun formalaşması demək idi. Siyasi proseslərin hesabına dəyişən cəmiyyətin mübarizə ruhunu göstərmək üçün şair yeni bir ritm və ahəng yaratmağa müvəffəq olmuş, poetik təfəkkürə siyasi mübarizə elementləri əlavə etmişdir.

Şair yaşadığı dövrün mahiyyətini, fəlsəfəsini, dünya duyuşunu təsvir etməyi bacarır. Belə ki, onun poetik qəhrəmanları alın tərli, dəmir çarıqlı insanlardır. Onları şair "qayalardan qayalara qopan qartallar"a bənzədir. Onların zəhmətinə təkcə məhəbbət bəsləmir, həm də bu əməyi tərənnüm edir. Özü də bunu yeni ritm, intonasiya və ahənglə deyir. Şeirin bir neçə yerində "Günəşə axın var, günəşə axın! Günəşi zəbt edəcəyik, Günəşin zəbti yaxın!" misralarının təkrar verilməsi lirik qəhrəmanın bu yolda daha qətiyyətli və cəsarətli olduğunu göstərir. O getdiyi yolun çox çətin və ziqzaqlı olduğunu bilərəkdən yola çıxır və bu yolda mətanətli olanlara çağırış edir.

Göründüyü kimi, N.Hikmət poeziyaya yalnız mübarizlik keyfiyyəti gətirmədi, həm də ona yeni ifadə tərzi, üslub gətirdi. Doğrudur, uzun illər onun gətirdiyi bu yeniliklər proletar ədəbiyyatı kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin aydın görünür ki, bu poetik təfəkkürün mahiyyətində proletarlaşma çox zəif olmuşdur. Əslində isə N.Hikmət poeziyasının məqsədi yeni ahəngi və ritmi həm də Azərbaycan poeziyasını yeni istiqamətə yönəltmək idi. N.Hikmət bu illərdə yazdığı şeirləri ilə həm də Azərbaycan poeziyasına yeni bir istiqamət göstərmiş oldu. Dönəmin aparıcı tənqidçisi Ə.Nazim özü də bu illərdə sərbəst şeir yazırdı. Ona görə də Ə.Nazimin şairin bu illərdəki fəaliyyətini "Azərbaycan ədəbiyyatının başında durdu" kimi ifadə etməsi tamamilə düzgün idi.

N.Hikmətin "Günəşi içənlərin türküsü..." kitabında toplanmış şeirlərindəki dinamiklik və poetik süjetlilik yeni poetik təkamül yolunun formalaşdığından xəbər verirdi. Onun şeirlərində hərəkətlilik başlıca yer tutur. Bu dinamika yaşadığı tarixi mühit və zamandan irəli gəlirdi.

"Rodos heykəli", "Gözlərimiz", "İçimdəki qurd", "Qorkidəki ağ sütunlu ev", "Ustamızın ölümü", "28 yanvar", "Yayında uçan ox", "Aydınlıqçılar", "Berkley", "Moskvada Heraklit düşünərkən" və s. şeirlərində dinamiklik şairə fikirlərini ifadə etməyə imkan verir. Onun şeirləri bir kino lenti kimi hərəkətlidir. Bu prinsip şairin sonralar ümumi yaradıcılıq istiqaməti olaraq müəyyənləşmişdir. Təsvir olunan obyekt bütün aspektləri ilə hərəkətdə göstərilir. "Xəzər dənizi" şeirində dənizin fiziki halı ilə mənəvi durumu vəhdətdə verilmişdir. Xəzəri küləklərin dililə danışdıran şair onun ölü gölə bənzədənlərlə razılaşmır, ucsuz-bucaqsız bir duzlu su kimi göstərir, dalğanı bir dağa, qayığı bir marala bənzədir. Türkmən qayıqçını "bir budda heykəli"nə bənzədərək özündən əmin budda heykəlinin sükanın yanında bardaş qurub oturmasını belə təsvir edir:

Çəkilir qayıq
atlanır qayıq,
yıxılan
bir atın

belindən enib
şahlanan
bir ata
atlanır qayıq! [6, s. 85]

Şair sanki bir kinodakı hadisələri göstərir. Şeirdə səhnələr tez-tez yenilənir, onun dinamikliyi getdikcə çoxalır. N.Hikmət poeziyaya yalnız forma deyil, həm də məzmun gətirmiş, dil baxımından da onu zənginləşdirmişdir. Onun işlətdiyi ifadə vasitələrinin orijinallığı həm də poeziyanın dilini zənginləşdirdi. Bu şeirlərin 20-ci illər Azərbaycan mətbuatında çap olunması ədəbi prosesə öz təsirini göstərdi. Tənqidçi Ə.Nazim şairin dərc olunan ilk kitabı ilə bağlı qənaətlərini belə qeyd etmişdir: "Biz günəşi içirik: "Günəşi içənlərin türküsü" bizim türkümüzdür. Biz günəşi içirik; qoy bütün gənclərimiz bu günəşi içsinlər; günəşlənsinlər. Çünki bu həyat və mücadilə günəşidir" [5, s. 45].

N.Hikmət yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatına daha çox yeni yaranan sərbəst cərəyanın ilk nümunələri kimi poeziyanın məramını və istiqamətini dəyişmişdir. Bu illərdə N.Hikmətin Azərbaycan sərbəst şeirinin formalaşmasında rolu böyük olmuşdur. Şairin özü bu ədəbi prosesdə iştirak etməsə də, şeirləri ədəbi mühitdə olmuş, ədəbi jurnal və qəzetlərdə dərc edilərək yeni mühit yaratmışdır. Xüsusilə, 20-ci illərin ortalarından başlayaraq, onun şeirləri intensiv olaraq ədəbi mühitin mərkəzində dayanmışdı. Şairin yaradıcılığı təkcə forma, şəkil baxımından deyil, məzmun cəhətdən də yeni poetik düşüncənin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Bir çox şeirlərinin Azərbaycan həsr edilməsi şairin mövzu, problem baxımından da bu mühitə bağlamışdır. Onun Azərbaycan sərbəst şeirinə təsiri təkcə bu illərlə bitmir, sonrakı dövr və mərhələlərdə də bu təsir bu və ya digər dərəcədə davam etmişdir. 50-60-cı illərdə M.Hüseyn, R.Rza ilə yaxınlığı, dostluğu, eləcə də Azərbaycana gəlməsi bu mühitdəki mövqeyini bir qədər də möhkəmləndirmişdir.

Rəsul Rzanın "Şairin anası," "Rənglər" silsiləsindən olan "Saman sarısı", habelə "Ulu şair", "Burda bir insan ölüb" və başqa əsərləri Nazim Hikmətə həsr olunmuş poetik nümunələrdir. Türklərin dili ilə desək, Nazimlə Rəsul Rzanın "ruh yapısı" demək olar ki, eyni idi. Amma bu eyniyyət bənzərlik deyil. Bu eyniyyət bir-birinə dərin rəğbət bəsləyən, həyata baxışları, duyğuları ilə bir-birinə bağlı olan insanların cazibə qüvvəsi idi [2, s. 312].

Xalq yazıçısı Anar Nazim Hikməti yaxından tanıyan, onun şəxsiyyətinə, əsərlərinə yüksək qiymət verən sənətkarlardandır. "Dünya bir pəncərədir" adını verdiyi kitabında, "Biz də Nazim Hikməti öz şairimiz hesab edirik. 1928-ci ildə Bakıda nəşr olunan "Günəşi içənlərin türküsü" bu gün dünyanın bütün dillərində yüzlərlə əsəri çıxmış Nazim Hikmətin o zaman ilk kitabı, ilk sevinci idi. Və bu kitab Azərbaycan ədəbiyyatında dəyərli fakt olmuş, şeirimizin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Nazim Hikmət böyük türk şairi olduğu qədər də böyük sovet şairi, böyük Azərbaycan şairi idi," – deyə bəhs edir [1, s. 278.]

Nazim Hikmətin məşhur tədqiqatçılarından olan Aqşin Babayev, 1989-cu ildə Almaniyada "Nazim Hikmətin yaşamı" adlı kitab çap etdirmişdir. "Türk ədəbiyyatı müntəxəbatı"nda Nazim Hikmətə geniş yer ayırmış, "Türk dramaturgiyası" kitabında dramaturqun pyeslərini əsaslı şəkildə təhlil etmişdir. "Cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatında sosial motivlər", "Azərbaycan və türk dünyası" kitablarında böyük şairə geniş yer vermişdir. A.Babayevin "Nazim və Azərbaycan" kitabında isə bir sıra mühüm məsələlərlə yanaşı, Nazim Hikmətin R.Rza, S.Rüstəm, M.Rəfili və S.Vurğunla əlaqələri əks olunmuşdur.

Tofiq Məliklinin Nazimşünas kimi xidmətlərindən çox danışmaq olar. O, Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən görkəmli türkşünas alim Əkbər Babayev, Aqşin Babayev, Radiy Fişlə bərabər, fitri istedad sahibi sənətkara öz elmi fəaliyyətinin geniş bölümünü ayırmışdır. Tofiq Məliklinin 2010-cu ildə Moskvada "Nazim Hikmət. Poeziya və poetika" adında nəşr olunan kitabda XX əsrin türk ədəbiyyatı fonunda Nazim Hikmətin bir şair kimi yaradıcılığına nəzər salınır, şeirlərinin tarixçəsi, poetik dəyəri açıqlanır.

Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında çox qiymətli əsərlər yazan, görkəmli tədqiqatçı, Nazimşünas alimlərdən olan Azər Abdulla Nazim Hikmətin ədəbi fəaliyyətinin ilkin dövrlərini çox əhatəli, geniş araşdırmış, Azərbaycan ədəbi mühitinə Nazim Hikmətin təsiri haqqında bir çox elmi-publisistik məqalələr, əsərlər yazmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında həmişə Nazim Hikmət yaradıcılığına çox yüksək qiymət verilmiş, onun adı həm müasirləri, eləcə də, davamçıları tərəfindən hörmətlə yad edilmişdir. Həm öz dövründə, həm də ölümündən sonra azərbaycanlı şair və nasirlər, tədqiqatçı-alimlər onun haqqında dolğun, əhatəli monoqrafiyalar, tədqiqat əsərləri yazmış, ona çox sayda şeirlər həsr etmişlər. Tədqiqatın növbəti mərhələsində yer alan şairin lirikasında ("Nazim Hikmət lirikasında Azərbaycan mövzusu" adlanan hissəsində) Azərbaycan mövzusundan söhbət açılır.

Nazim Hikmət Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində yer tutmağa tam layiq və bu xalqın ən çox istədiyi türk söz və fikir adamlarındandır. O öz zəngin irsi ilə təkcə Türkiyə ədəbiyyatına, mədəniyyətinə deyil, həmçinin də Azərbaycan incəsənətinə gerçəklik, həyatilik, təbiilik keyfiyyətləri gətirmişdir. Azərbaycan mətbuatı tarixində Nazim Hikmətin də öz yeri, öz mövqeyi vardır. Mətbuat olmasaydı, Nazim Hikməti Azərbaycan oxucuları, mütəxəssisləri yaxından tanıya bilməzdi. Aslan Kavlak yazır ki, "Nazimin yaşamında iki ölkənin yeri və önəmi olduqca böyükdür. Azərbaycan Nazim Hikmətin Türkiyədən sonra, sevib bağlandığı, yaşamaq istədiyi, özünə çox yaxın bildiyi, özünün də çox sevildiyini bildiyi ölkədir" [4, s. 13.]

Nazim Hikmətin şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrini onun sənətkar dostları – Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Əkbər Babayev və başqaları tərcümə etmişlər. Aqşin Babayev: "Səs arxivimdə Nazim Hikmətlə apardığım bir müsahibə var. Həmin müsahibədə Nazim Hikmət Rəsul Rzadan söz açır və belə deyir: "Şeirlərimi Azərbaycan dilinə mənim əziz dostum Rəsul Rza tərcümə etmişdir. Bu şeirləri o, bir daha gözəlləşdirmişdir" [2, s. 310].

Çətin zamanlarda türkün sənət adamları da bir-birinə sığınıb, arxalanıb öz mübarizələrlə dolu həyatlarını başa vurmuş, tarixdə qalmışlar. Böyük şair Nazim Hikmət kimi. Onu Azərbaycanla, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlayan budaqlar çoxşaxəlidir. Nazim Hikmətin məqalələrinin bir çoxu Azərbaycanla, Azərbaycan ədəbiyyatı, onun tərkib hissələri olan poeziyası, nəsri, dramaturgiyası, publisistikası ilə əlaqədar qələmə alınmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində şərəfli yer tutan, böyük türk şairi Nazim Hikmət orijinal, şəxsiyyəti ilə vəhdət təşkil edən zəngin bir irsin yaradıcısı-təmsilçisidir. O, dünya ədəbiyyatına insanlıq, gerçəklik, həyatilik və təbiilik keyfiyyətləri gətirə bilmiş, Azərbaycan poeziyasını, onun dilini, yenilikçi sənətkarları obyektiv qiymətləndirmişdir. Nazim Hikmət türkün milli-mənəvi dəyərlərinə möhkəm bağlı, qardaş Azərbaycana, onun poeziyasına, şairlərinə həssas duyumu ilə qiymət verən sənətkarlardandır.

Məqalənin elmi nəticəsi. Nazim Hikmətin Azərbaycan ədəbi prosesinə təsirinin 1920-ci illərdən başlayaraq sonrakı mərhələlərdə də davam etməsi onun yaradıcılığının Rəsul Rza, Mikayıl Rəfili,Süleyman Rüstəm və digər sənətkarların yaradıcılığı ilə qarşılıqlı əlaqəsi əsasında üzə çıxarılır.Azərbaycan sərbəst şeirinin ilkin formalaşma mərhələsində Nazim Hikmətin rolu dəyərləndirilir, onun milli ədəbi proseslə əlaqəsi sərbəst şeirin təşəkkülünü şərtləndirən əsas amil kimi göstərilir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat göstərir ki, Nazim Hikmət irsi yalnız Azərbaycan ədəbi prosesinə, eləcə də şair və yazıçıların yaradıcılığına göstərdiyi müsbət təsir dairəsi ilə məhdudlaşmır. Onun mövqeyi həm də Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafı və möhkəmlənməsi kontekstində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə Azərbaycan alimlərinin araşdırmalarında Nazim Hikmət yaradıcılığının tədqiqinə xüsusi diqqət yetirildiyi əsaslı şəkildə vurğulanır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə sistemləşdirilən fakt və elmi qənaətlər Nazim Hikmət yaradıcılığı, Azərbaycan sərbəst şeiri və türk dünyasının ədəbi-mədəni əlaqələri üzrə gələcək monoqrafik, dissertasiya və elmi tədqiqatlar üçün nəzəri və praktik mənbə kimi istifadə edilə bilər. Türk-Azərbaycan ədəbi- mədəni əlaqələrinin inkişafı tarixinin dərindən öyrənil-

məsi istiqamətində məlumatların gənc tədqiqatçılara ötürülməsində məqalə dəyərli informasiya mənbəyi kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Anar. Dünya bir pəncərədir / Anar. – Bakı: Gənclik, – 1986, – 586 s.
2. Babayev, A. Üfüqdə göy gözlərin sarı həsrəti-Günəşi içənlərin türküsü / A.Babayev, – Bakı, – 2002, – s. 312.
3. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı / B.Əhmədov, – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, – 576 s.
4. Kavlak, A. Bakü'ye Gidiyorum Ay Balam. Nazim Hikmetin Azərbaycan'daki İzleri (1921-1963) / – İstanbul: Y.Kredi Yayınları, – 2009, – 472 s.
5. Nazim, Ə. Günəşi içirik-günəşlənirik // İnqilab və mədəniyyət, – 1928, №6-7, –s. 40-45.
6. Nazim, H. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / – Bakı, – c. 1, – 1963.
7. Nazim, H. Bütün eserleri: [8 cilt] / – Sofiya, – c. 1, – 1979, – 430 s.

G.A.Aliyeva

The Position of Nazim Hikmet in the Azerbaijani Literary and Cultural Environment

Summary

The article examines the role of the Turkish poet Nâzım Hikmet in the literary process during the early formation stage of Azerbaijani free verse. Nâzım Hikmet fully deserves a place in the history of Azerbaijani literature and culture and is among the Turkish men of letters and thought most admired by this people. With his rich literary legacy, he brought qualities of realism, vitality, and naturalness not only to Turkish literature and culture but also to Azerbaijani art.It is noted that in the early 1920s, in the course of new poetic explorations, N. Hikmet not only influenced the emergence of new poetic forms in Azerbaijani poetry but also became one of the principal factors shaping this literary process. During this period, his poems were published in literary journals and newspapers, contributing to the formation of a new literary environment. The poet's creative work stimulated the development of a new poetic consciousness not only in terms of form and structure but also in terms of content. As a revolutionary poet, N. Hikmet transformed the formal structure of Turkish poetry through his newly written poems. The closeness of his poetic thinking to the national poetic consciousness further increased the functional impact of his work. In his new poems, a distinctive force could be felt that differentiated poetry in terms of themes, problems, style, and rhythm. Nâzım Hikmet also occupies a particular place in the history of the Azerbaijani press. Without the press, Azerbaijani readers and scholars would not have been able to become closely acquainted with his work. Above all, this process signified the renewal of poetic styles and the formation of a new poetic style. The fact that many of his poems were dedicated to Azerbaijan also connected the poet to this cultural environment in terms of themes and issues. His influence on Azerbaijani free verse continued in subsequent periods and stages. N. Hikmet introduced not only a spirit of struggle into poetry but also a new mode of expression and style. The article also reviews the responses of literary criticism and scholarship to this phenomenon. In the 1950s and 1960s, his close relations and friendship with M. Hüseyn and R. Rza, as well as his several visits to Azerbaijan, further strengthened his position within this literary milieu.

Keywords: *poetic style, the 1920s, Nâzım Hikmet, formation, factor*

Г.А.Алиева

Роль Назима Хикмета в азербайджанской литературной и культурной среде

Резюме

В статье исследуется роль турецкого поэта Назима Хикмета в литературном процессе на начальном этапе становления азербайджанского свободного стиха. Назим Хикмет вполне заслуживает места в истории азербайджанской литературы и культуры и является одним из самых желанных для этого народа турецких деятелей слова и мысли. Своим богатым наследием он привнес в азербайджанское искусство качества реалистичности, жизненности и естественности. Отмечается, что в начале 20-х годов прошлого века на пути новых поэтических исканий

Н. Хикмет не только повлиял на новое поэтическое формирование в азербайджанской поэзии, но и стал основным фактором этого литературного процесса. В эти годы стихи Н. Хикмета публиковались в литературных журналах и газетах, формируя новую среду. Творчество поэта послужило толчком к формированию нового поэтического мышления не только с точки зрения формы, но и содержания. Как поэт-революционер, Н. Хикмет своими новыми стихами изменил форму турецкой поэзии. Близость поэтического мышления Н. Хикмета к национальному поэтическому мышлению способствовала усилению его функциональности. В его новых стихах ощущалась сила и мощь, способная отличать поэзию по тематике, проблематике, стилю и ритму. Назим Хикмет имеет свое место и позицию в истории азербайджанской прессы. Без прессы азербайджанские читатели и специалисты не смогли бы близко познакомиться с Назимом Хикметом. Это, прежде всего, означало обновление стилей или формирование нового поэтического стиля. Посвящение многих стихов Азербайджану привязало поэта к этой среде и в тематическом, и в проблемном плане. Его влияние на азербайджанский свободный стих продолжалось и на последующих этапах. Н. Хикмет привнес в поэзию не только качество борьбы, но и новую манеру выражения, новый стиль. В статье также рассматривается отношение критики и литературоведения. Близость и дружба с М. Гусейном и Р. Рзой в 50-60-е годы, а также его неоднократные приезды в Азербайджан еще больше укрепили его позиции в этой среде.

Ключевые слова: *поэтический стиль, 20-е годы, Н. Хикмет, формирование, фактор*

Rəyçi: filol.e.d., prof. N.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 25.06.2026

S.X.ƏLİYEVA
e-mail: squrbanlis@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0000-9202-0874

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
(Bakı şəh., H.Cavid pr.,117)

10.62021/0026-0028.2026.3.231

NİL QEYMAN VƏ KEYTİ ROBERTİN NƏSRİNDƏ MİFOLOJİ SÜJETLƏRİN İNTERPRETASİYASI

Xülasə. *Məqalədə Nil Qeyman və Keyti Robertin mifoloji mətnlərə müraciəti müqayisəli aspektdə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi hər iki yazıçının qədim mifoloji materialı müasir bədii kontekstə hansı üsullarla interpretasiya etdiyini, onların mifoloji obrazların funksiyalarını necə dəyişdirdiyini və bu transformasiyaların hansı ideoloji-estetik nəticələr yaratdığını müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatımız göstərir ki, hər iki müəllif mifoloji obrazları müasir cəmiyyətə gətirir, onların fövqəltəbii statusunu qismən dəyişdirir, qədim və müasir dünyanı qarşılaşdırır və mifoloji tanınma effektindən istifadə edərək yeni məna yaradır. Lakin onların poetik strategiyaları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Məqalədə bu oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin aşkar edilməsinə çalışılmışdır.*

Açar sözlər: *Nil Qeyman, Keyti Robert, Amerika tanrıları, Qaranlıq Olimp, mifologiya, interpretasiya, resepsiya, transformasiya. statusunu müəyyənləşdirməkdir*

Qədim insanlar həyatın göründüyü qədər bəsit ola biləcəyini qəbul etmək istəmir; sadəcə doğulub, böyüyüb və öləcəyi fikri ilə razılaşmaq niyətində deyildi. Ondan asılı olmadan ətrafında baş verən təbiət hadisələrini özü ilə eyniləşdirərək ilkin ibtidai mənalar yükləyən insan, beləliklə, ilk mifləri yaratmış oldu. "Mif bilinməyənlər, məchul olanlar haqqadır; yaşanmamışdan əvvəl onları ifadə etmək üçün sözlərimizin olmadığı təcrübələrdən bəhs edir." [1, s. 7] Bu səbəbdəndir ki, dünya yaradılış mifologiyalarının əksəriyyəti "Başlanğıcda xaos var idi" fikri ilə başlayır. Anidən gözünü bu dünyada açan insan üçün hər şey başlanğıcda xaos idi. Zamanla xaosdan kosmosa keçid etdi. "Antik dövrdən başlayaraq dünyanın ilkin durumu kimi, onun nizamlanmış, dəyişməz qayda-qanunlara tabe olan vəziyyəti kosmos kimi xarakterizə olunmuşdur." [5, s. 196] Lakin miflər müasir yazıçılar üçün heç də yalnız keçmiş süjetlər olmayıb insan, hakimiyyət, ölüm, sevgi, identiklik, yaddaş və cəmiyyət haqqında universal modellər təqdim edən köklü bir sistemdir. XX və XXI əsr ədəbiyyatında mifə müraciətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun müasir kontekstdə yenidən mənalandırılmasıdır. Bu proses klassik resepsiya və adaptasiya nəzəriyyələri baxımından qədim mətnin sadəcə təkrar şərhi deyil, bir növ, onun müasir tarixi-mədəni kontekstdə yenidən oxunmasıdır.

Bu baxımdan çağdaş Amerikalı yazıçı Keyti Robert (*Katee Robert*) və ingilis yazıçı Nil Qeymanın (*Neil Gaiman*) yaradıcılıqlarının müqayisəsi iki fərqli, lakin bir-birini tamamlayacaq bir təhlil ola bilər. Lakin bu iki yazıçının yaradıcılığını müqayisə etməzdən əvvəl mifin müasir ədəbiyyatda hansı status qazandığını müəyyənləşdirmək zəruridir. Klassik mifin müasir mətnə daxil edilməsi heç vaxt tam neytral proses deyil. Müəllif qədim materialı seçdiyi anda artıq onunla müəyyən münasibət qurur. Hansı obrazın saxlanılması, hansı süjet elementinin dəyişdirilməsi, hansı münasibətin ön plana çəkilməsi və hansı motivin arxa plana keçirilməsi müəllifin müasir dünyagörüşünü əks etdirir. Buna görə mifoloji adaptasiya yalnız süjetin dəyişdirilməsi deyil, həm də mifin ideoloji kodlarının yenidən yazılmasıdır.

Daha çox yunan mifologiyasını yenidən interpretasiya etdiyi "Qaranlıq Olimp" (*Dark Olympus*) seriyası ilə şöhrət qazanan və ABŞ-ın bestsellerlər siyahısında ən yuxarı pillələrdə

yer tutan Keyti Robert romantik və erotik əsərlər müəllifidir. Klassik yunan mifologiyasını müasir şəhər-dövlət, siyasi elita və romantik münasibətlər sistemi ilə birləşdirdiyi "Qaranlıq Olimp" seriyası on kitabdan ibarətdir. Seriyaya daxil olan "Parıldayan tanrılar", "Elektrikli büt", "Şeytani gözəllik", "Parlaq günah", "Zalım başdançıxarma", "Gecəyarısı xarabalığı", "Qaranlıq məhdudlaşdırma", "Şirin aludəlik", "Şəfqətli zülm" və "Parçalanmış tanrılar" əsərləri ilə Nil Qeymanın "Amerika tanrıları", "Anansi oğlanları", "Qum adam", "Skandinav mifologiyası", "Xoş proqnozlar" kimi əsərləri bir çox aspektdən paralellik təşkil edir.

Belə ki, Keyti Robert və Nil Qeymanın yaradıcılığını birləşdirən ilk və ən mühüm xüsusiyyət mifoloji materialın müasir zaman və məkan daxilində yenidən canlandırılmasıdır. Klassik mifologiyadə tanrıların Olimpdə yaşaması təbii və ontoloji bir reallıq olduğu halda, Keytinin əsərində Olimp müasir şəhərdir. Tanrılar artıq fövqəltəbii varlıqlar kimi deyil, siyasi hakimiyyətə malik ailələrin nümayəndələri kimi fəaliyyət göstərirlər. Məhz Qeymanda da tanrılar müasir dünyada yaşayırlar. Lakin Qeymanın məqsədi tanrıları sadəcə XXI əsrə yerləşdirmək deyil. Müəllif, bir növ, müasir insanın hələ də mifə inanıb-inanmadığını müəyyənləşdirəcək fundamental bir məqsəd güdür. Hər iki yazıçı üçün müasirlik mifin ölümünü deyil, formasını dəyişməsini ifadə edir. Bu səbəbdən, hər iki müəllifin əsərlərində qədim və müasir arasında qarşıdurma yox, transformativ dialoq mövcuddur.

"Qaranlıq Olimp" seriyasının əsas xüsusiyyəti antik mifoloji kosmologiyanın müasir siyasi sistemə çevrilməsidir. Keyti qədim Olympus anlayışını tanrıların yaşadığı fövqəltəbii məkan kimi saxlamamış, onu müasir, texnoloji və siyasi cəhətdən inkişaf etmiş şəhərə çevirmişdir. Bu dəyişiklik sadəcə dekorativ müasirləşdirmə olmayıb, Olimpin mahiyyətinin dəyişdirilməsidir və bütün mifoloji münasibətlərin yeni sosial məna qazanmasına səbəbiyyətdir. Antik dünyada tanrıların hakimiyyəti onların ilahi statusundan qaynaqlanırdısa, Keytinin dünyasında "tanrılıq" daha çox siyasi hakimiyyət, sosial imtiyaz və sülaləvi nüfuzla əlaqələndirilir. Bu transformasiyanın nəticəsində klassik mifologiyanın kosmoloji strukturu sosial iyerarxiyanın metaforasına çevrilir. Yuxarı şəhər və aşağı şəhər arasındakı qarşıdurma yalnız coğrafi fərq deyil, hakim elita ilə onun kənarında yerləşən sosial qruplar arasındakı qarşıdurmanı ifadə edir. Aidin yeraltı dünya ilə əlaqəli klassik funksiyası siyasi periferiyanın və alternativ hakimiyyət mərkəzinin funksiyasına çevrilmişdir. Keytinin yaratdığı Aid ölülər səltənətinin fövqəltəbii hökmdarı olmaqdan daha çox Olimpin rəsmi siyasi sistemindən kənarda fəaliyyət göstərən güc sahibidir. Bu səbəbdən klassik Olimp-Yeraltı qarşıdurması Keytidə hakimiyyətin mərkəzi ilə alternativ hakimiyyət arasındakı mübarizənin narrativ bir modelinə çevrilmişdir.

Bu transformasiya "Parıldayan tanrılar" (*Neon Gods*) əsərində daha aydın görünməkdədir. Klassik mifdə Zevsin razılığı ilə Yeraltı dünyaya aparılan və anası Demetranın müdaxiləsi nəticəsində müəyyən müddətlə məhdudlaşdırılan Persefonanın Yeraltı dünyaya keçməsi məsələsi onun iradəsindən asılı olmayan ilahi hadisə kimi təqdim edilmişdir. Keyti isə bu süjetin hakimiyyət və məcburiyyət aspektini saxlayaraq Persefonanın mövqeyini dəyişdirmişdir. Keytinin Persefonası öz gələcəyi üzərində qurulan siyasi nikahdan qaçan və Aidə sığınan qadındır. "*They can expect a grumpy Hades, a Persephone who uses her sunshine exterior as a mask, political maneuvering, and extremely high heat!*" (Donquldanan bir Aid, günəştək işıq saçan xarici görünüşünü maska olaraq istifadə edən bir Persefona, siyasi manevrlər və dəhşətli dərəcədə çox istilik gözləntisində ola bilərlər!) [7] Müəllifin rəsmi süjet təqdimatında da Persefonanın anasının onu Zevslə evləndirmək planından qaçdığı və Aid ilə müqavilə bağladığı göstərilir. Bu dəyişiklik klassik mifin gender strukturunun transformasiyasıdır. Daha dəqiq desək, klassik süjetdə Persefona hadisələrin üzərində qərar verən deyil, hadisənin nəticəsini yaşayan fiqur idi. Keytinin təqdimatında isə hadisənin başlanmasına səbəb olan qərarı məhz Persefona verir. Bununla da, müəllif klassik "qaçırılan qadın" modelini "özünü siyasi məcburiyyətdən xilas edən qadın" modelinə çevirmişdir.

Bu prinsip seriyanın digər əsərlərində də özünü göstərməkdədir. Məsələn, "Elektrikli büt"də (*Electric Idol*) Erosun klassik sevgi tanrısı funksiyası kökündən dəyişdirilmiş, o, ölüm və zorakılıqla əlaqəli siyasi fiqura çevrilmişdir. Lakin Erosun Psixeyanı öldürməkdən imtina

etməsi nəticəsində sevgi motivi yenidən onun xarakterinin mərkəzinə qayıdır. Beləliklə, Keyti klassik personajın bir əsas atributunu saxlamış, lakin onun funksional rolunu isə dəyişdirmişdir. Eros artıq fövqəltəbii sevgi tanrısı deyil, sevgi ilə zorakılıq arasında seçim etməli olan müasir siyasi aktordur. Bu metod Keytinin mifoloji obrazları müasirləşdirməsinin əsas mexanizmini üzə çıxarır. O, obrazın adını və mifoloji tanınma imkanını qoruyur, lakin onun sosial funksiyasını dəyişdirir. Buna görə Keytinin interpretasiyası klassik mifin süjetini müasir dövrə köçürməkdən daha çox onun sosial kodlarının yenidən yazılmasıdır.

Qeymanın mifə münasibətində isə başqa istiqamətlər üstünlük təşkil edir. Onun "Amerika tanrıları" əsərində mifoloji obrazların müasir Amerikaya gətirilməsi ilk növbədə müxtəlif mədəniyyətlərin yaddaş və inanc sistemlərinin yeni coğrafi və sosial şəraitdə necə yaşadığını göstərmək məqsədi daşıyır: "*I was trying to describe the experience of coming to America as an immigrant, the experience of watching the way that America tends to eat other cultures.*" (Mən Amerikaya mühacir olaraq gəlmə təcrübəsini, Amerikalıların digər mədəniyyətləri necə istismar etməyə meyilli olmalarını deməyə çalışırdım.) [8] Qeymanın rəsmi təqdimatında "Amerika tanrıları" Amerika landşaftında mifoloji dünyaya açılan və müasir Amerika ilə qədim miflər arasında əlaqə yaradan əsər kimi təsvir olunmuşdur. Bu xüsusiyyət isə romanın mifoloji strukturunun əsasını təşkil edir. Belə ki, müəllif göstərməyə çalışır ki, tanrılar sadəcə keçmişdən gəlmiş fövqəltəbii varlıqlar deyil, müxtəlif xalqların özləri ilə birlikdə yeni dünyaya gətirdikləri mədəni yaddaşın daşıyıcılarıdır. Bu məqam isə Keyti Robert və Nil Qeyman arasındakı ən mühüm fərqlərdən birini ortaya çıxarır: Keyti mifoloji dünyanı müasir siyasi sistemə uyğunlaşdıraraq tanrı anlayışının sosial mənasını dəyişdirir; Qeyman isə tanrıların müasir dünyada mövcudluğunu onların inanc və yaddaşla əlaqəsi üzərindən əsaslandırır. Onun əsərində mifin yaşaması üçün coğrafi mənşəyin dəyişməsi kifayət etmir; mif insan yaddaşında və kollektiv şüurda yaşamalıdır. Beləliklə, Qeyman mif vasitəsilə daha çox mədəni kimliyin qorunması və dəyişməsi problemini araşdırır. "Amerika tanrıları"ında köhnə tanrılar və müasir dünyanın yaratdığı yeni güclər arasında qurulmuş qarşıdurma da bu kontekstdə başa düşülməlidir. Buradakı əsas məsələ yalnız qədim və yeni qüvvələrin mübarizəsi deyil. Əsər daha fundamental şəkildə insanın nəyə inandığını və müasir cəmiyyətin hansı yeni obyektləri müqəddəsləşdirdiyini sorğulayır. Texnologiya, informasiya, media, reklam və istehlak kimi müasir fenomenlər klassik dini sistemlərin funksiyalarını müəyyən mənada əvəz edən yeni mədəni güclər kimi təqdim olunur. Beləliklə, Qeyman mifin yalnız keçmişdə mövcud olduğunu qəbul etmir, müasir cəmiyyətin də öz tanrılarını yaratdığını göstərir.

Nil Qeyman və Keyti Robertin yaradıcılığının müqayisəsi göstərir ki, müasir ədəbiyyatda mifə müraciət vahid poetik modelə əsaslanmır. Eyni mifoloji material müxtəlif müəlliflər tərəfindən tamamilə fərqli ideoloji və estetik məqsədlərlə istifadə edilə bilər. Hər iki müəllif üçün mif hazır və dəyişməz mətn deyil, əksinə, müasir oxucunun dünyası ilə dialoqa girən, yeni məna qazana bilən dinamik narrativ sistemdir. Lakin onların bu sistemi transformasiya etmə üsulları arasında prinsipial fərqlər mövcuddur. Belə ki, Qeymanın mifə yanaşması K.Robertin yanaşmasından daha çox epistemoloji xarakter daşıyır. Keyti daha çox mifoloji obrazları necə dəyişmək olar məsələsinə fokuslandığı halda, Qeyman mif niyə yaşayır və müasir insan üçün nə deməkdir problemini ön plana çıxarır. Eləcə də, Keytinin diqqət mərkəzində mifin sosial münasibətlərə tətbiqi məsələsi dayandığı halda, Qeymanın diqqət mərkəzində mifin insan şüurunda və mədəni yaddaşda davamlılığı nüansı dayanır. Məhz "Skandinav mifologiyası" əsəri Qeymanın bu yanaşmasının başqa bir formasını göstərir. Burada müəllif mifoloji materialları "Amerika tanrıları"ndakı kimi müasir siyasi kontekstə köçürmür. Əksinə, qədim skandinav miflərini daha müasir, axıcı və narrativ baxımdan bütöv formada yenidən danışır. Qeymanın rəsmi təqdimatında əsərin qədim hekayələri dünyanın yaranmasından Raqnarök və sonrakı yenilənmə mərhələsinə qədər romanvari bir ardıcıllıqda qurduğu və Odin, Tor, Loki kimi tanrıları müasir oxucu üçün canlı xarakterlərə çevirdiyi qeyd olunmuşdur. Bu fakt isə Qeymanın mifə münasibətinin yalnız bir müasir "retelling" modelinə sığmadığını gös-

tərir. Müəllif bəzən qədim süjeti müasir dünyaya köçürür, bəzən isə qədim süjeti qoruyaraq onu müasir dil, ritm və psixoloji təsvir vasitəsilə yenidən təqdim edir.

Bundan başqa, K.Robert və N.Qeymanın mifoloji obrazlara münasibətləri arasında da fərqlər özünü göstərməkdədir. Bu fərq daha çox onların obrazın mifoloji kimliyinə müdaxilə dərəcələrində aydın görünür. Keyti obrazın sosial funksiyasını daha radikal şəkildə dəyişir. Məsələn, Aid artıq ölülər aləminin tanrısı deyil, siyasi sistemdən kənarda fəaliyyət göstərən güc sahibidir, Eros sevgi tanrısı deyil, qatil funksiyası daşıyan şəxsdir, Minotavr isə canavar statusundan çıxarılaraq romantik qəhrəmana çevrilir. Bu dəyişikliklər obrazların klassik funksiyalarını şüurlu şəkildə inversiyaya uğratmaq məqsədi daşıyır. Qeyman isə xüsusilə "Skandinav mifologiyası"nda mifoloji obrazların əsas xüsusiyyətlərini daha çox qoruyur. Onun Odin, Tor və Loki obrazları klassik mənbələrdəki əsas xarakteristikalarından tamamilə ayrılmır. Qeymanın rəsmi təqdimatında da onun miflərə sadiq qalaraq Odin, Tor və Lokini yenidən canlandırdığı bildirilir. Buna görə də, Keytinin transformasiyası daha çox funksional və ideoloji yenidən kodlaşdırma, Qeymanınkı isə narrativ və üslubi modernləşdirmə xarakteri daşıyır. Bu fərq onların mifoloji mətnlərlə olan münasibətini də müəyyənləşdirməkdədir. Qeyman qədim mifin özünün poetik gücünü qorumağa çalışaraq onu müasir oxucuya yenidən təqdim edir. Keyti isə qədim mifin poetik gücünü onun tanınan obraz və münasibətlərindən alır, sonra həmin strukturu yeni sosial və romantik ideyalarla doldurur. Bu səbəbdən, Qeymanın əsərlərində klassik mənbə ilə müasir mətn arasındakı məsafə nisbətən azdır, Keytidə isə həmin məsafə qəsdən böyüdülür və məhz bu fərqdən yeni məna yaranır.

Yuxarıda sadalanan bu fərqlər birləşdirildikdə K.Robert və N.Qeymanın mifə verdikləri əsas funksiyaların bir-birindən ayrıldığı aydın olur. Qeymanın əsərlərində mif mədəni yaddaşın və kollektiv inancın formasıdır. Onun tanrıları müəyyən xalqların, icmaların və tarixi təcrübələrin simvolik daşıyıcılarıdır. Mifin yaşaması insanların onu xatırlaması və ona məna verməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən, Qeymanın mifopoetikası keçmişlə indiki zaman arasındakı əlaqəni qorumağa yönəlmişdir. Keytidə isə mif daha çox fərdi təmsilçiliyin və sosial müqavimətin narrativ modeli kimi çıxış edir. Onun personajları özlərinə verilmiş mifoloji və sosial rolları qəbul etməkdən imtina edə bilirlər. Məsələn, Persefona "qaçırılan qız", Yelena "kişilərin müharibəsinə səbəb olan gözəl qadın", Minotavr "canavar", Eros isə "sevgi tanrısı" statusu ilə məhdudlaşmır. Hər biri klassik mifin müəyyən etdiyi roldan kənara çıxmağı bacarır. Buna görə, Keytinin mifyaratmasının mərkəzində mifoloji personajların azadlaşdırılması prosesi dayanır. Beləliklə, N.Qeymanın mifə münasibətində əsas transformasiya mifoloji yaddaşın müasir dünyaya köçürülməsi, K.Robertdə isə mifoloji sosial rolların yenidən yazılmasıdır. Birinci halda keçmişin müasirlikdə necə yaşaması, ikinci halda isə keçmişin müəyyən etdiyi sosial strukturların necə dəyişdirilməsi ön plana çıxmaqdadır.

Nəticə: Tədqiqatımızın nəticəsi olaraq müəyyən etdik ki, N.Qeyman və K.Robertin mifologiyaya münasibəti müxtəlif transformasiya səviyyələrində həyata keçirilir. Qeyman əsasən mifin mədəni və ontoloji funksiyasını müasir dünyada yenidən aktivləşdirir. Keyti isə mifin sosial, gender və münasibət strukturlarını yenidən kodlaşdırır. Qeyman üçün mifin əsas problemi onun müasir dünyada necə yaşaması, Keyti üçün isə onun müasir insanın sosial və emosional təcrübəsi baxımından necə yenidən qurulmasıdır. Qeyman qədim tanrıları müasir oxucuya yaxınlaşdırır, lakin onların mifoloji kimliyinin əsas xüsusiyyətlərini böyük ölçüdə qoruyur. Keyti isə tanrıları və qəhrəmanları onların klassik funksiyalarından ayıraraq yeni siyasi, sosial və romantik funksiyalarla təmin edir. Bu səbəbdən, Qeymanın yanaşmasını mifin müasir narrativləşdirilməsi, Robertin yanaşmasını isə mifin sosial-dekonstruktiv adaptasiyası kimi xarakterizə etmək mümkündür. Lakin hər iki halda mif keçmişə aid qapalı mətn olmaqdan çıxaraq müasir ədəbiyyatın canlı intertekstinə çevrilməkdədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi Nil Qeyman və Keyti Robertin yaradıcılığında mifoloji mətnlərin müasir interpretasiyasının müqayisəli şəkildə araşdırılması və müəlliflərin mifə müraciət strategiyalarının fərqli poetik modellər kimi müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatda mifin K.Robertin əsərlərində gender, hakimiyyət, fərdi seçim və sosial münasibətlərin yenidən qurulması vasitəsinə, Qeymanın yaradıcılığında isə mədəni yad-

daş, inanc, identiklik və müasirlik problemlərinin ifadə vasitəsinə çevrildiyi əsaslandırılır. Bununla yanaşı, hər iki müəllifin mifoloji mətnə münasibəti klassik mifin müasir ədəbiyyatda transformasiya və müasir interpretasiya imkanları kontekstində sistemləşdirilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqat nəticələri müasir ədəbiyyatda mifoloji mətnlərə qayıdışın öyrənilməsi, klassik mifologiyanın müasir bədii əsərlərdə transformasiyasının təhlili və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq üzrə aparılan araşdırmalarda istifadə oluna bilər. Məqalənin materialları ali məktəblərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi, dünya ədəbiyyatı, mifologiya, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq və müasir ədəbiyyat fənlərinin tədrisində, həmçinin mif və müasirlik münasibətlərinə həsr olunan gələcək elmi tədqiqatlarda nəzəri və metodoloji mənbə kimi tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Armstronq K. Mifin qısa tarixi / K.Armstronq. – Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, – 2017. – 116 s.
2. Barth R. Mythologies / R.Barth. – NY: The Noonday press, – 1991. – 83 p.
3. Frazer J.G. The Golden Bough: A Study A Study of Magic and Religion. Temple of Earth Publishing, – 2012. – 404 p.
4. Kempbell J. Mifin gücü / J.Kempbell, B.Moyers. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2022. – 352 s.
5. Quliyev Q. Güzgü (məqalələr toplusu) / Q.Quliyev. – Bakı: Simsim press, – 2025. – 248 s.
6. Rüstəmov Q. Gələcəyin tarixi. Esse / Q. Rüstəmov. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – 336 s.
7. https://thenerddaily.com/katee-robert-author-interview/
8. https://raintaxi.com/dreaming-american-gods-an-interview-with-neil-gaiman/

S.K.Aliyeva

The Interpretation of Mythological Plots in the Prose of Neil Gaiman and Katee Robert

Summary

The article examines the appeal of Neil Gaiman and Katee Robert to mythological texts in a comparative aspect. The main goal of the study is to determine the methods by which both writers interpret ancient mythological material into a modern artistic context, how they change the functions of mythological images, and what ideological and aesthetic consequences these transformations create. Our study shows that both authors bring mythological images into modern society, partially change their supernatural status, contrast the ancient and modern worlds, and create new meaning using the effect of mythological recognition. However, their poetic strategies differ significantly. The article attempts to reveal these similar and different features.

Keywords: *Neil Gaiman, Katee Robert, American Gods, Dark Olympus, mythology, interpretation, reception, transformation*

С.Х.Алиева

Интерпретация мифологических сюжетов в прозе Нила Геймана и Кейти Роберт

Резюме

В статье рассматривается привлекательность мифологических текстов для Нила Геймана и Кейти Роберт в сравнительном аспекте. Основная цель исследования – определить, как оба писателя интерпретируют древний мифологический материал в современном художественном контексте, как они меняют функции мифологических образов и какие идейно-эстетические результаты создают эти трансформации. Наше исследование показывает, что оба автора привносят мифологических персонажей в современное общество, частично меняют их сверхъестественный статус, противопоставляют древнему и современному миру, создают новый смысл, используя эффект мифологического узнавания. Однако их поэтические стратегии существенно различаются. В статье была предпринята попытка выявить эти сходные и разные черты.

Ключевые слова: *Нил Гейман, Кейти Роберт, Американские боги, Тёмный Олимп, мифология, интерпретация, рецепция, трансформация*

Rəyçi: f.e.d., prof. A.Z.Sabitova
Redaksiyaya daxil olub:01.07.2026

H.D.FƏRHADOVA
doktorant
e-mail: Farhadova.hicran@bk.ru
:https://orcid.org/0009-0005-8936-3661

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

10.62021/0026-0028.2026.3.236

ÇAĞDAŞ ALMAN ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCAN OBRAZI VƏ ONUN BƏDİİ TƏQDİMATI

Xülasə. *Məqalədə alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının formalaşması və onun bədii təqdimat xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı XXI əsr alman ədəbi diskursunda Azərbaycanın necə təqdim olunması, multikulturalizm, mədəni identiklik və Şərq-Qərb münasibətləri kontekstində yaranan yeni bədii modellər müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırmada Azərbaycanın müasir alman mətnlərində urbanizasiya, tolerantlıq, enerji siyasəti və tarixi yaddaş məkanı kimi təqdim olunması məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Məqalədə çağdaş alman müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycanla bağlı istifadə olunan estetik vasitələrin funksional xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazı yalnız ekzotik Şərq modeli kimi deyil, həm də qlobal mədəniyyətlərarası dialoqun mühüm elementi kimi təqdim edilir.*

Açar sözlər: *Azərbaycan obrazı, çağdaş alman ədəbiyyatı, multikulturalizm, mədəni identiklik, bədii diskurs, Şərq-Qərb münasibətləri, imaqologiya*

Giriş. Son dövrdə qloballaşma və mədəniyyətlərarası münasibətlərin genişlənməsi dünya ədəbiyyatında müxtəlif xalqların və ölkələrin obrazlarının yeni semantik çalarlarla təqdim olunmasına səbəb olmuşdur. Alman ədəbiyyatında Şərq mövzusuna maraq uzun müddət orientalizm çərçivəsində inkişaf etsə də, XXI əsrdə bu yanaşma yeni estetik və ideoloji xüsusiyyətlər qazanmışdır. Çağdaş alman ədəbi diskursunda Azərbaycan obrazı artıq ekzotik Şərq məkanı kimi yox, həm də geosiyasi, mədəni və multikultural dəyərlərin daşıyıcısı kimi təqdim edilir [4; 11].

Son illərdə alman ədəbiyyatında və publisistik mətnlərdə Azərbaycan daha çox Bakı şəhərinin modern urbanistik inkişafı, enerji strategiyası, multikultural mühiti və tolerantlıq modeli kontekstində təsvir olunur. Bu Azərbaycanın Şərq və Qərb arasında mədəni körpü funksiyasını ön plana çıxarır. Çağdaş alman müəllifləri Azərbaycanın milli-mədəni identikliyini qlobal transformasiyalar fonunda təqdim etməyə çalışırlar.

Çağdaş alman ədəbi mətnlərində regional coğrafiyamızın, sosiomədəni elementlərin və fərqli identiklik formalarının bədii inikası məsələsi dünya ədəbiyyatşünaslığında reallığın bədii mətndə təqdimatı problemləri ilə birbaşa səsləşir. Məhz görkəmli alman filoloqu və müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın banilərindən biri olan Erix Auerbaxın özünün fundamental "Mimezis" nəzəriyyəsində irəli sürdüyü "bədii mətndə reallığın təsviri və ciddi-faciəvi gündəlik həyatın ədəbiyyata gətirilməsi" prinsipləri çağdaş dövrdə Azərbaycan obrazının alman diskursunda öyrənilməsi üçün əsas metodoloji baza rolunu oynayır. Auerbax metodologiyası imkan verir ki, alman müəlliflərinin əsərlərindəki bədii detallar sadəcə təsvir kimi deyil, reallığın mətndəki obyektiv və estetik əks-sədası kimi təhlil edilsin. Çağdaş alman yazıçılarının yaradıcılığında ənənəvi orientalistik Şərq modelinin qırılaraq yerini obyektiv reallığa verməsi, Auerbaxın ifadə etdiyi mənada, ədəbiyyatda realizmin və bədii qavrayışın yeni, transmədəni mərhələsidir.

Çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının araşdırılması imaqologiya, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətlərarası kommunikasiya baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Aparılan tədqiqatlar bir çox xalqların bir-biri haqqında formalaşdırdığı təsəvvürlərin bədii mətnlərdə necə əks olunduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Azərbaycanın alman ədəbiyyatında təqdim olunma formalarının öyrənilməsi milli identiklik məsələlərinin, Avropa ədəbi məkanında Şərq obrazının transformasiya proseslərinin araşdırılması baxımından aktualdır. Belə tədqiqatlar mədəni stereotiplərin yaranma və dəyişmə mexanizmlərini üzə çıxarmağa, ölkələr arasında ədəbi və mədəni əlaqələrin inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Buna görə alman ədəbi mətnlərində Azərbaycan haqqında formalaşan yeni təsəvvür modellərinin təhlili müasir humanitar elmlərin vacib istiqamətlərindən biri hesab edilə bilər.

XXI əsr alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının formalaşması qloballaşma, transmədəni proseslər və beynəlxalq mədəni əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqəlidir. Çağdaş alman müəllifləri Şərqə dair ənənəvi orientalistik stereotiplərdən tədricən uzaqlaşaraq daha obyektiv, realist və sosial-mədəni yanaşmaya üstünlük verirlər. Əgər əvvəlki dövrlərdə Şərq əsasən ekzotik və romantik məkan kimi təqdim olunurdusa, müasir dövrdə Azərbaycan dinamik inkişaf edən, müasir dövlətçilik ənənələrinə malik və beynəlxalq proseslərdə fəal iştirak edən ölkə kimi təsvir edilir. Bu səbəbdən Azərbaycan geosiyasi məkan və mədəni müxtəlifliyin və multikultural dəyərlərin təcəssümü kimi təqdim edilir. Alman müəllifləri ölkənin Şərq və Qərb arasında körpü rolunu vurğulayaraq onun regional və qlobal əhəmiyyətini ön plana çıxarırlar. Azərbaycanın enerji siyasəti, beynəlxalq layihələrdə iştirakı və multikultural mühiti də bu obrazın formalaşmasında mühüm rol oynayan amillər sırasında göstərilir.

Çağdaş alman ədəbi diskursunda bu transformasiya özünü konkret bədii nümunələrdə vizuallaşdırır. Alman yazıçısı Klaus Henninqin Azərbaycan reallıqlarından bəhs edən "Bakı ilə gəzinti" ("Spaziergang mit Baku") esse-romanı və çağdaş alman ədəbiyyatının nüfuzlu mükafatçısı, əsərlərini alman dilində qələmə alan Olqa Qryasnovanın "Rus – ağcaqayınları sevən biridir" ("Der Russe ist einer, der Birken liebt") romanı tipik transmədəni nümunələrdir. Hər iki müəllif Azərbaycan reallıqlarına yanaşarkən ənənəvi Avropa baxış bucağını (orientalizmi) qıraraq, ölkəni postsovet dövrünün gətirdiyi yeni intibahı, neft bumunu və sürətli urbanistik inkişafı fonunda təhlil edir. Bu əsərlərdə Azərbaycan coğrafiyası bəzəkli bir fon rolunu oynamır, real sosial-mədəni mühitin bədii mətnə köçürülməsi kimi çıxış edir.

Çağdaş alman mətnlərində Bakı şəhəri xüsusi simvolik məna daşıyan urbanistik məkan kimi təqdim edilir. Bakı Azərbaycanın paytaxtı olmaqla bərabər, həm də ölkənin müasirləşmə və dünyaya inteqrasiya göstəricisi kimi təsvir edilir. Bakı urbanizasiya, texnoloji inkişaf və iqtisadi dinamizmin simvolu kimi xarakterizə edilir. Alman müəllifləri şəhərin memarlıq görünüşündə Şərq və Qərb elementlərinin harmonik şəkildə birləşdiyini vurğulayaraq onu mədəni sintez nümunəsi kimi təqdim edirlər. İçərişəhərin tarixi memarlıq abidələri ilə Alov Qüllələri və digər müasir tikililərin eyni şəhər məkanında mövcudluğu Azərbaycanın keçmişlə gələcək arasında yaratdığı balansın göstəricisi kimi dəyərləndirilir. Bu, Bakını həm milli-mədəni yaddaşın qorunduğu, həm də qlobal modernləşmə proseslərinin uğurla həyata keçirildiyi şəhər modeli kimi təqdim etməyə imkan verir. Şəhərin beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsi, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrini bir araya gətirməsi və kosmopolit mühitə malik olması alman ədəbi diskursunda Bakının müasir və açıq şəhər obrazının formalaşmasına təsir göstərir.

Çağdaş alman müəllifləri Azərbaycan obrazını yaratmaq üçün metafora, simvol və intertekstual elementlərdən istifadə edirlər. Azərbaycan bəzən "Qafqazın modern üzü", bəzən isə "mədəniyyətlərin görüş nöqtəsi" kimi təqdim olunur. Bu poetik modellər ölkənin regional və qlobal kontekstdə əhəmiyyətini vurğulayır.

Alman ədəbi mətnlərində Bakı şəhəri, Xəzər dənizi və İçərişəhər kimi məkanlar Azərbaycanın tarixi yaddaşını və milli identikliyini ifadə edən simvollar kimi çıxış edir. Müəlliflər

bu obrazlar vasitəsilə ölkənin zəngin mədəni irsini və müasir inkişafını bir arada təqdim etməyə çalışırlar.

Tarixi yaddaş və milli identiklik məsələləri də müasir alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının formalaşmasına təsir göstərən vacib amillərdəndir. Müharibə, miqrasiya və postmünaqişə dövrü ilə bağlı mətnlərdə Azərbaycan insanının sosial-psixoloji vəziyyəti və kollektiv yaddaşı bədii şəkildə təqdim edilir. Buna görə Qarabağ mövzusu müəyyən alman publisistik və ədəbi mətnlərində humanitar aspektdə işıqlandırılır [5].

Çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan qadınının obrazı da xüsusi diqqət cəlb edir. Qadın obrazı ənənə və modernlik arasında körpü yaradan sosial-mədəni model kimi təqdim olunur. Bu gender identikliyi və qadının cəmiyyətdəki roluna dair Avropa diskursu ilə əlaqələndirilir [5; 9].

Çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazı əvvəlki orientalistik modellərdən fərqli olaraq daha dinamik, realist və çoxşaxəli xüsusiyyətlər qazanmışdır. Əgər ənənəvi mətnlərdə Azərbaycan və ümumilikdə Şərq, əsasən, ekzotik, sirli və romantik məkan kimi təsvir edilirdisə, müasir alman müəllifləri ölkəni sosial, mədəni və siyasi reallıqları ilə birlikdə təqdim etməyə çalışırlar. Bu əsərlərdə Azərbaycan urbanizasiya, multikulturalizm, tolerantlıq və qlobal inteqrasiya proseslərinin uğurla həyata keçirildiyi məkan kimi xarakterizə olunur. Ölkənin tarixi yaddaşı, milli-mədəni dəyərləri və müasir inkişaf tendensiyaları vahid bədii sistem daxilində əks etdirilir. Azərbaycan haqqında daha obyektiv və çoxşaxəli təsəvvürün formalaşmasına şərait yaradır.

Tədqiqatın obyektini çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının formalaşması və onun bədii təqdimatı təşkil edir. Araşdırma zamanı XXI əsr alman ədəbi diskursunda Azərbaycanla bağlı formalaşan estetik, mədəni və ideoloji təsvir modelləri təhlil olunur.

Elmi işin aktuallığı. Son dövrdə qloballaşma və mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişafı müxtəlif xalqların və ölkələrin dünya ədəbiyyatında təqdimat formasına təsir göstərir. Alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının araşdırılması Şərq-Qərb münasibətlərinin, multikulturalizm və identiklik problemlərinin öyrənilməsi baxımından aktual elmi istiqamətlərdəndir. XXI əsrdə Azərbaycanın beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsi alman ədəbi diskursunda ölkə haqqında yeni təsəvvürlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının öyrənilməsi imaqologiya, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətlərarası kommunikasiya sahələri üçün əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, imaqologiya, mədəniyyətlərarası kommunikasiya və alman ədəbiyyatı üzrə aparılan elmi araşdırmalarda istifadə oluna bilər. Məqalənin materialları ali təhsil müəssisələrində "Çağdaş alman ədəbiyyatı", "Mədəniyyətlərarası əlaqələr", "Müqayisəli ədəbiyyat", "Avropa ədəbiyyatında Şərq obrazı" kimi fənlərin tədrisi zamanı əlavə elmi mənbə kimi tətbiq edilə bilər.

Azərbaycanın Avropa ədəbi və mədəni məkanında təqdimat formalarının öyrənilməsi və çağdaş alman ədəbi diskursunda Şərq obrazlarının təhlili baxımından praktik əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının postmodern və multikultural diskurs çərçivəsində sistemli şəkildə təhlil edilməsindədir. Məqalədə Azərbaycanın alman ədəbi mətnlərində urbanizasiya, tolerantlıq və mədəni identiklik modeli kimi təqdim olunmasının xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticə. Çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazı yeni estetik və ideoloji xüsusiyyətlərlə təqdim olunur. Azərbaycan yalnız ekzotik Şərq məkanı deyil, həm də urbanizasiya, multikulturalizm və qlobal inteqrasiya modeli kimi xarakterizə edilir.

Çağdaş alman müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycanın tolerantlıq mühiti, mədəni müxtəlifliyi və tarixi yaddaşı xüsusi vurğulanır. Bu alman ədəbi diskursunda Azərbaycan haqqında formalaşan təsəvvürlərin daha realist və çoxşaxəli xarakter daşıdığını göstərir.

Tədqiqat nəticəsində çağdaş alman ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının öyrənilməsi imaqologiya və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq baxımından mühüm elmi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Aparılan tədqiqatlar gələcəkdə mədəniyyətlərarası kommunikasiya və ədəbi identiklik problemlərinin araşdırılması üçün yeni elmi perspektivlər yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. Assmann, A. Cultural memory and Western civilization / A.Assmann. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2011. – 416 p.
2. Beller, M., Leerssen J. (eds.). Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters / M.Beller, J.Leerssen. – Amsterdam–New York: Rodopi, – 2007. – 476 p.
3. Erll, A. Memory in culture / A. Erll. – 2nd ed. – London: Palgrave Macmillan, – 2018. – 296 p.
4. Hall, S. Representation: Cultural representations and signifying practices / S. Hall. – London: Sage Publications, – 1997. – 400 p.
5. Həsənli, A. Müasir Avropa ədəbiyyatında Azərbaycan obrazının bədii təqdimatı / A. Həsənli // Filologiya məsələləri. – Bakı, – 2022. №5. – s. 88-97.
6. Leerssen, J. Imagology: On using ethnicity to make sense of the world / J. Leerssen // Revue de Littérature Comparée. – Paris, – 2016. – Vol. 90, № 3. – p. 13–31.
7. Nünning, A. Cultural memory studies and literary analysis / A.Nünning. – Berlin–Boston: De Gruyter, – 2013. – 320 p.
8. Said, E.W. Orientalism / E.W. Said. – New York: Pantheon Books, – 1978. – 368 p.
9. Şükürova, L. Müasir alman ədəbiyyatında Şərq obrazlarının poetik xüsusiyyətləri / L.Şükürova // Dil və ədəbiyyat araşdırmaları. – Bakı, – 2023. – № 2(16). – s. 71-84.
10. Tötösy de Zepetnek S. Comparative literature: Theory, method, application / S. Tötösy de Zepetnek. – Amsterdam–Atlanta: Rodopi, – 1998. – 282 p.
11. Welsch, W. Transculturality: The changing forms of cultures today / W. Welsch // European Journal of Social Theory. – London, – 2010. – Vol. 13, № 2. – p. 191-207.
12. Yılmaz, H. Eastern identity and intercultural narratives in European literature / H. Yılmaz// Journal of Comparative Cultural Studies. – 2021. – Vol. 14, № 2. – p. 55-68.

H.D.Farhadova

The Image of Azerbaijan in Contemporary German Literature and its Artistic Representation

Summary

The article investigates the formation of the image of Azerbaijan in contemporary German literature and the peculiarities of its artistic representation. The study comparatively analyzes how Azerbaijan is represented in the literary discourse of the 21st century within the contexts of multiculturalism, cultural identity, and East-West relations. Particular attention is paid to the representation of Azerbaijan as a space of urbanization, tolerance, energy politics, and historical memory in modern German texts. The article identifies the functional characteristics of aesthetic devices associated with Azerbaijan in the works of contemporary German authors. The research concludes that the image of Azerbaijan in contemporary German literature is represented not only as an exotic Eastern model but also as an important element of global intercultural dialogue.

Key words: *Image of Azerbaijan, contemporary German literature, multiculturalism, cultural identity, literary discourse, East-West relations, imagology*

Х.Д.Фархадова

Образ Азербайджана в современной немецкой литературе и его художественное воплощение

Резюме

В статье исследуются особенности формирования образа Азербайджана в современной немецкой литературе и его художественного воплощения. В ходе исследования сравнительно анализируются представления об Азербайджане в литературном дискурсе XXI века в контексте

мультикультурализма, культурной идентичности и отношений Востока и Запада. Особое внимание уделяется изображению Азербайджана как пространства урбанизации, толерантности, энергетической политики и исторической памяти. В статье определяются функциональные особенности эстетических средств, связанных с образом Азербайджана в произведениях современных немецких авторов. В результате исследования установлено, что образ Азербайджана в современной немецкой литературе представлен не только как экзотическая восточная модель, но и как важный элемент глобального межкультурного диалога.

Ключевые слова: *образ Азербайджана, современная немецкая литература, мультикультурализм, культурная идентичность, литературный дискурс, отношения Востока и Запада, имагология*

Rəyçi: prof. S.Orucova

Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2026

İ.R.MƏMMƏDOVA
baş müəllim
e-mail: ilaha_1976@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0002-1924-5844

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

SOMERSET MOEMİN YARADICILIĞINDA ŞƏRQ-QƏRB MÜNASİBƏTLƏRİNİN LİNQVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə S.Moemin "Sezarın arvadı" pyesi "Şərq-Qərb" qarşıdurması kontekstində təhlil edilir və əsərdə bu iki mədəni sistemin qarşılıqlı münasibətləri, onların qəhrəmanların daxili aləminə və davranış motivlərinə təsiri araşdırılır. Tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlinir ki, pyesin personajları iki fərqli mədəni məkan arasında yerləşən "keçid" mövqeyini daşıyırlar. Belə ki, Şərq mühiti ilə onları daha çox sosial-mənəvi öhdəliklər, vəzifə hissi və ənənəvi dəyərlərə bağlılıq əlaqələndirir, Qərb dünyası isə onların fərdi xarakterinin, daxili psixoloji strukturunun və şəxsi azadlıq meyllərinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu ikili təsir qəhrəmanların davranışlarında daxili ziddiyyətlər yaradır və onların seçimlərini mürəkkəbləşdirir. Nəticə etibarilə, Şərq və Qərb arasındakı bu qarşıdurma yalnız coğrafi və ya mədəni fərq kimi deyil, eyni zamanda insanın daxili mənəvi aləminin formalaşmasında mühüm amil kimi təqdim olunur.*

Açar sözlər: *Şərq-Qərb problemi, mədəni qarşıdurma, psixoloji konflikt, ekzotizm, kolonial diskurs*

Giriş

Şərq-Qərb problemi S.Moemin yaradıcılığında mühüm konseptual istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir və yazıçının bədii irsində xüsusi yer tutur. Müəllifin ekzotik materiala müraciəti, "imperiyanın kənarında" yerləşən ağ insan obrazının təsviri onun səyyahlığa olan marağı və müşahidəçi yazıçı tipinə məxsus yaradıcılıq mövqeyi ilə bağlıdır. S.Moemin öz qeydlərində də qeyd olunduğu kimi, o, müxtəlif regionlarda müşahidə etdiyi "maraqlı, özünəməxsus, qeyri-adi insan tiplərini" gələcək əsərləri üçün material kimi toplayırdı [2, s. 202]. Bu baxımdan Şərq onun yaradıcılığında təkcə coğrafi məkan deyil, həm də mürəkkəb mədəni-simvolik sistem kimi çıxış edir.

Şərqin S. Moem yaradıcılığında bədii interpretasiyası əsasən onun sirr, ekzotika və qeyri-müəyyənliklə əlaqələndirilməsi üzərində qurulur. Bu xüsusiyyətlər müxtəlif əsərlərdə fərqli obrazlar vasitəsilə təcəssüm olunur. Məsələn, "Süveyşin şərqində" (1922) pyesində Deyzi obrazı, "Naxışlı pərdə" (1925) romanında isə mancur şahzadəsi Şərq dünyasının həm cazibədar, həm də ziddiyyətli mahiyyətini nümayiş etdirən tipik nümunələr kimi çıxış edir. Həmin obrazlar vasitəsilə müəllif Şərqi yalnız ekzotik fon kimi deyil, həm də insan talelərinə təsir edən aktiv mədəni-mənəvi mühit kimi təqdim edir.

Şərq-Qərb qarşıdurmasının nəzəri-fəlsəfi əsası daha geniş mədəni diskursda R. Kiplinqin "Şərq – Şərqdir, Qərb – Qərbdir və bu ikisi heç vaxt bir-birinə qovuşmayacaq" fikri ilə formalaşmışdır. "Şərq və Qərb balladası" (1889) əsərində ifadə olunan bu yanaşma İ.Trikozenkonun qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri üçün səciyyəvi olan mədəni-tarixi mərhələnin ideoloji simvoluna çevrilmişdir [4, s. 96]. Bu konsepsiya iki fərqli dəyər sisteminin – "Şərq" və "Qərb" mədəniyyət modellərinin mövcudluğunu vurğulayaraq onların struktur və semantik fərqliliyini ön plana çıxarır [4, s. 97].

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, XIX əsr və "keçid dövrü" adlandırılan tarixi-mədəni mərhələnin ədəbiyyatında Şərq-Qərb problemi xüsusi elmi və bədii aktuallıq kəsb etmişdir. Bu problematikaya müraciət edən yazıçılar – F. Marriet, Ç. Dikkens, R. L. Stivenson, C. Konrad, R. Kiplinq, Q. Qrin və başqaları – öz əsərlərində müxtəlif sivilizasiya modellərinin qarşılaşması, mədəni dəyərlərin toqquşması və müstəmləkəçilik kontekstində formalaşan sosial-mədəni münasibətləri bədii şəkildə əks etdirmişlər.

S. Moemin yaradıcılığında isə Şərq-Qərb problemi sistemli xarakter daşıyaraq onun bədii-fəlsəfi konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Yazıçının bu mövzuya həsr olunmuş əsərləri sırasında "Çin pərdəsi üzərində" (1922) esse toplusu, "Yarpağın titrəyişi: Cənubi dənizi adalarından kiçik hekayələr" (1921), "Kazuarina" (1926), "Kosmopolitlər" (1936) kimi hekayə və esse topluları, eləcə də "Ay və qara şahı" (1919), "Naxışlı pərdə" (1925) romanları xüsusi qeyd edilməlidir. Bundan əlavə, həmin problematika dramaturgiyada da öz əksini tapır. Bu baxımdan "Vəd olunmuş torpaq" (1913), "Sezarın arvadı" (1918) kimi pyeslər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

S.Moemin "Sezarın arvadı" dramının yaranma mənbələri ilə bağlı müəllifin özü tərəfindən verilən izah ön sözdə xüsusi şəkildə qeyd olunur. O, əsərin üçüncü cildində yazır ki, fransız yazıçısı Mari-Madlen de Lafayetin "Klev şahzadəsi" (1678) romanı onu bu dramın yaradılmasına ilhamlandırmışdır [6, s.36]. Süjet səviyyəsində S.Moemin pyesində təsvir olunan hadisələr Lafayetin romanında təqdim edilən hekayə ilə müəyyən oxşarlıqlar göstərir. Hər iki əsərdə mərkəzi xətt sevgi, vəzifə və mənəvi seçim dilemması üzərində qurulmuşdur. Lakin S.Moemin interpretasiyasında mühüm fərq finalın mahiyyətində özünü göstərir. Belə ki, Lafayetin romanında hadisələrin sonu faciəvi-didaktik xarakter daşıyır: Klev şahzadəsi vəfat edir, onun həyat yoldaşı isə Nemur hersoquna olan ehtirasından imtina edərək dünyəvi həyatdan uzaqlaşır, monastır həyatını seçir və bununla da fəzilətin nümunəsinə çevrilir. Bu final klassik fransız ədəbiyyatına xas mənəvi özünüinkar idealı təsdiqləyir.

S.Moemin pyesində isə sonluq fərqli istiqamət alır və daha yumşaq, psixoloji-analitik xarakter daşıyır. Violetta daxili inkişaf nəticəsində öz vəziyyətini dərk edir və belə qənaətə gəlir ki, onu heç vaxt aldadacaq bir ərinin olması onun üçün xoşbəxtlik mənbəyidir. Bu mənəvi "aydınlanma" sentimental və etik seçimdən daha çox, insan münasibətlərinin realistik qəbulu kimi təqdim olunur. Final səhnəsində səslənən "bədəvi məhəbbət mahnısının kədərli naləsi" [3, s. 267] əsərin emosional kulminasiyasını təşkil edir və Violetta ilə Ronald arasındakı ehtirasın simvolik şəkildə yekunlaşmasını ifadə edir. Bu musiqi elementi həm də Şərq motivinin dramatik struktura inteqrasiyasını göstərərək, əsərin ümumi ideya-məzmun qatını gücləndirir.

Komediya (müəllif tərəfindən əsərin titul səhifəsində janrın məhz bu şəkildə müəyyənləşdirilməsi diqqətəlayiqdir) öz strukturunda melodramatik və sosial-siyasi süjet xətlərinin üzvi sintezini təqdim edir. Lakin bu iki xətt arasında funksional asılılıq müşahidə olunur: sosial-siyasi süjet xətti əsas etibarilə melodramatik xəttin tamamlayıcı komponenti kimi çıxış edir və onun semantik potensialının genişlənməsinə xidmət edir. Belə bir kompozisiya əsərdə bir sıra mühüm psixoloji problemlərin üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Xüsusilə, ər-arvad münasibətlərinin daxili strukturu, personajların psixoloji aləmində baş verən konfliktlər və "hiss – vəzifə" qarşıdurması tədqiqat üçün əsas analitik istiqamət kimi müəyyən olunur. Bu konflikt personaj davranışlarının motivasiya sistemini formalaşdıran əsas amil kimi çıxış edir və dramatik gərginliyin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Eyni zamanda, əsərdə implisit şəkildə "gizli sevgi üçbucağı"nın mövcudluğu müşahidə olunur. Bu struktur Annın Artura qarşı keçmiş emosional bağlılığı, eləcə də onun Littl ailəsinə göstərdiyi diqqət və qayğı kontekstində dolayı şəkildə ifadə edilir. Nəticə etibarilə, səthi süjet səviyyəsinin arxasında daha mürəkkəb psixoloji münasibətlər sistemi formalaşır ki, bu da əsərin həm dramatik, həm də psixoloji interpretasiyası üçün əlavə analitik imkanlar yaradır.

Şərq-Qərb problemi komediyada daha çox sosial-siyasi süjet xətti ilə əlaqəli şəkildə təqdim olunur. Belə ki, əsərin hadisələri ekzotik məkanda – Misirdə (Qahirədə), konsul agenti ser Artur Littlin evində cərəyan edir. İlk remarkadan etibarən pyesə Şərq mühitinə xas olan solğun və sirli atmosfer daxil edilir. Mətndə məkanın təsviri vasitəsilə iki mədəniyyət qatının – Avropa (Qərb) və Şərq sivilizasiyasının – qarşılaşdırılması həyata keçirilir.

Təsvir edilən interyer ikili mədəni kodun sintezini nümayiş etdirir: bir tərəfdən otağın ümumi quruluşu ingilis məişət modelinə uyğun olaraq rahat, geniş və funksional xarakter daşıyır, digər tərəfdən isə Şərq elementləri ilə tamamlanır. Məsələn, *"The windows are Arabic*

in character and so are the architraves of the doors, but otherwise it is an English room, airy and spacious. The furniture is lacquer and Chippendale, there are cool chintzes on the chairs and sofas, cut roses in glass vases, and growing azaleas in pots; but here and there an Eastern antiquity, a helmet and a coat of mail, a piece of woodwork, reminds one of the Mussulman conquest of Egypt; while an ancient god in porphyry, graven images in blue pottery, blue bowls, recall an older civilisation still" [5, s.6].

Pəncərələrin və qapı çərçivələrinin ərəb üslubunda işlənməsi, laklı və "Chippendale" tipli mebellər, gül dəstələri və bitkilər Qərb estetik-yaşayış modelini əks etdirir. Bununla yanaşı, məkana səpələnmiş Şərq artefaktları – müsəlman fəthini xatırladan dəbilqə və zireh, ağac oyma nümunələri, qədim Misir bütləri, mavi keramika fiqurları və qablar – daha qədim sivilizasiya qatının mövcudluğunu vurğulayır.

Bu cür məkan təsviri nəticəsində Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin eyni fiziki məkanda paralel mövcudluğu və qarşılıqlı nüfuzu nümayiş etdirilir. Beləliklə, interyer yalnız dekorativ funksiya daşımır, həm də Şərq-Qərb qarşıdurmasının semantik ifadə vasitəsinə çevrilir və sosial-siyasi məzmunun bədii şəkildə modelləşdirilməsinə xidmət edir.

Mətnin təhlili göstərir ki, əsərdə Şərq-Qərb qarşıdurması yalnız məkan səviyyəsində deyil, həm də sosial-iyerarxik və personajlar sistemi vasitəsilə ifadə olunur. Evdə fəaliyyət göstərən xidmətçi heyəti struktur baxımından iki əsas komponentdən ibarətdir: ingilis mənşəli majordom (baş xidmətçi) və yerli əhali nümayəndələri (bağban və digər xidmətçilər). Əsərdə təqdim olunan yerli obrazlar içərisində Osman paşa obrazı xüsusi semantik yük daşıyır. Müəllif onun xarakteristikasını əsasən qısa portret təsviri ilə məhdudlaşdırır, lakin obrazın daxili mahiyyəti birbaşa deyil, digər personajların – xüsusilə ser Arturun – diskursu vasitəsilə açılır. Bu yanaşma personajın ikili və ziddiyyətli qavranılmasını şərtləndirir [3, s.270].

Ser Arturun münasibətində Osman paşa ambivalent xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, o, paşaya qarşı neqativ emosional münasibət nümayiş etdirir, onun hiyləgərlik, qəddarlıq və zorakılıq kimi xüsusiyyətlərini vurğulayır. Mətn kontekstində paşanın bir arvadını vəhşicəsinə döyməsi və onun ölümünə səbəb olması, eləcə də Artura qarşı sui-qəsd cəhdi (zəhərləmə təşəbbüsü) onun ekstremal zorakılıq və Qərb gücünə qarşı düşmənçilik davranışlarının göstəricisi kimi təqdim olunur. Eyni zamanda, paşanın zamanla ingilis kolonial mövcudluğunu "qaçılmaz reallıq" kimi qəbul etməsi onun siyasi praqmatizminə işarə edir. Paşanın baxışlarının dəyişməsində Violettanın mühüm rolu olmuşdur: *"She's done more to reconcile him to the British occupation than all our diplomacy"* [5, s.15]. *"O onu Britaniya işğalı ilə barışdırmaq üçün bütün diplomatiyamızdan daha çox iş görmüşdür"*. Digər tərəfdən, Artur paşanın işgüzar keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirir və onu rasional düşüncəyə malik bir siyasətçi kimi dəyərləndirir.

Təhlil edilən obrazlar sistemi əsərdə Şərq-Qərb probleminin yalnız coğrafi-mədəni deyil, həm də sosial-psixoloji müstəvidə realizəsini nümayiş etdirir. Qəhrəmanların mövqeyi iki sivilizasiya modeli arasında "orta mövqe" kimi səciyyələnir: Şərq onlarla daha çox vəzifə, sosial məsuliyyət və institusional öhdəliklər vasitəsilə əlaqələndirilir, Qərb isə onların daxili dəyərlər sistemi və davranış motivasiyasını formalaşdıran əsas faktor kimi çıxış edir. Bu kontekstdə ser Artur və Violetta obrazları arasında funksional-psixoloji qarşıdurma müşahidə olunur. Ser Artur dövlət xadimi kimi rasional-inzibati düşüncə modelinə əsaslanaraq "dövlət işi" ilə "şəxsi hisslər"i ciddi şəkildə diferensiasiya edir. Onun mövqeyinə görə, dövlət fəaliyyəti emosional müdaxilədən kənar qalmalı və qərarlar yalnız obyektiv-siyasi zərurət əsasında qəbul edilməlidir. Bu yanaşma Qərb idarəetmə rasionalizminin tipik təzahürü kimi çıxış edir. Violetta obrazı isə əks psixoloji model nümayiş etdirir. O, siyasi proseslərə emosional həssaslıq prizmasından yanaşır və onun davranış strukturunda affektiv komponent dominantlıq təşkil edir. Özünü "siyasi fiqur" kimi təqdim etməsi [1, s.30] onun ictimai-siyasi sistemdə dolayı iştirakını və məsuliyyətinin dərkini ifadə edir. Bununla belə, onun qərarvermə mexanizmində empatiya və humanist dəyərlər üstünlük təşkil edir.

Violetta bir sıra epizodlarda siyasi proseslərdə vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir. Xedivin anasının Abdullah Səidin əfv olunması ilə bağlı müraciəti və Kristinanın Henri üçün vəzifə əldə etmək cəhdi onun sosial-kommunikativ və diplomatik müdaxilə imkanlarını nümayiş etdirir. Bu situasiyalar onun emosional empatiyaya əsaslanan davranış modelini və insan taleyinə həssas münasibətini üzə çıxarır. Bunun əksinə olaraq, ser Artur qərarvermə prosesində emosional komponentləri istisna edir və inzibati rasionalizm prinsipinə uyğun olaraq sabit, mexaniki qərar modelini tətbiq edir. Nəticə etibarilə, Violetta və ser Artur obrazlarının qarşılaşdırılması əsərdə "rasional dövlətçilik" və "emosional-humanist yanaşma" modellərinin tipoloji oppozisiyasını formalaşdırır və Şərq-Qərb problemini fərdi psixoloji səviyyədə konkretləşdirir [2, s.203].

Baş qəhrəman olan ingilis personajların xarakterinə nəzər saldıqda ser Arturun zahiri ciddiliyi, diplomatik davranış tərzi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. O, iş prosesinə emosiyaların müdaxiləsini qəbul etmir və hər hansı sentimental təzahürü qəti şəkildə rədd edir. Lakin bununla belə, onun daxili aləmində həssaslıq, emosionallıq kimi psixoloji keyfiyyətlər mövcuddur. Violetta obrazına gəldikdə isə, o, özünü axtarış prosesində olan bir qəhrəman kimi təqdim edir. O, müəyyən mənada S.Moem yaradıcılığına xas olan və həyatın mənasını axtarmaq üçün imperiyanın "ucqarlarına" yollanan personajları xatırladır. Misirdə Violetta hər şeydə gözəllik və romantika görür, həmçinin gələcək xoşbəxtliyin yaxınlaşdığını hiss edir:

"I knew I was going to be happy. And every day I've loved Egypt more. I love its antiquities, I love the desert and the streets of Cairo and those dear little villages by the Nile. I never knew there was such beauty in the world. I thought you only read of romance in books; I didn't know there was a country where it sat by the side of a well under the palm trees, as though it were at home" [5, s.12].

"Mən bilirdim ki, xoşbəxt olacağam. Və hər gün Misiri daha çox sevdim. Onun qədim abidələrini, səhranı, Qahirə küçələrini və Nil sahili boyunca yerləşən o əziz kiçik kəndləri sevirəm. Mən heç vaxt bilmirdim ki, dünyada belə bir gözəllik mövcuddur. Mən düşünürdüm ki, romantika yalnız kitablarda oxunan bir anlayışdır; mən bilmirdim ki, elə bir ölkə var ki, orada romantika palma ağaclarının altında, bir quyu kənarında sanki öz evindəymiş kimi sakitcə qərar tutub".

Kitti Feyn ilə də paralellik yaranır. O, Çin əyaləti Mey-dan-fuda gözəlliyi dərk edir: *"She had never felt so light of heart and it seemed to her as though her body were a shell that lay at her feet and she pure spirit. Here was beauty" [5, s.16].*

"O heç vaxt bu qədər yüngüllük və ruh yüksəkliyi hiss etməmişdi; ona elə gəlirdi ki, bədəni sanki ayaqları altında qalan bir qabıqdır, özü isə yalnız saf ruhdan ibarətdir. Budur gözəllik".

Misirin ekzotik mühiti komediyada musiqi elementi ilə sıx semiotik əlaqədə təqdim olunur. Pyesi əhatə edən ərəb musiqisi əsərin atmosferinin formalaşmasında strukturlaşdırıcı rol oynayır. Birinci pərdədə səslənən "ərəb mahnısının kədərli naləsi" gələcək hadisələrin inkişafına dair proleptik funksiya daşıyır və dramatik gərginliyin əvvəlcədən işarələnməsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, birinci pərdədə hadisələrin inkişafı iki paralel süjet xətti üzrə təşkil olunur:

1. *Siyasi xətt,* Ronaldın (Artur tərəfindən xedivin katibi vəzifəsinə namizəd göstərilməsi) taleyi ilə bağlıdır: ser Arturun bacısı Kristina bu namizədliyə qarşı çıxır və qardaşını inandırmağa çalışır ki, o, xedivə müraciət edərək öz oğlu Henri üçün bu vəzifəni tələb etsin.

2. *Melodramatik xətt,* Ronald və Violettanın münasibətləri üzərində qurulur: başlanğıc – Ronun mümkün gedişi xəbəri, kulminasiya – personajların bir-birinə sevgi etirafı, sonluq – vida öpüşü ilə tamamlanan emosional ayrılıq səhnəsi [4, s.35].

Nəticə etibarilə, əsərdə sosial-siyasi və şəxsi-emosional planların paralel inkişafı müşahidə olunur ki, bu da Şərq-Qərb qarşıdurmasının həm ictimai, həm də intim səviyyədə təcəssümünü təmin edir.

İkinci pərdədə, əksinə, musiqi elementi tamamilə aradan qalxır və səhnənin strukturunu yalnız dialoji material təşkil edir. Bu "səssizlik" dramatik baxımdan xüsusi funksional məna kəsb edir və emosional gərginliyin daxili planına keçidi təmin edir. Eyni zamanda, Annın ser

Artura qarşı uzunmüddətli emosional bağlılığı (sevgi motivi) üzə çıxır; Artur üçün isə Ann daha çox sadiq dost və etibarlı sosial dayaq funksiyası daşımışdır (bu münasibətlərin daha geniş izahı üçün üçüncü pərdə əsas götürülür).

İkinci pərdədə həmçinin yeni dramatik konflikt – ser Artur, Violetta və Ronald arasında formalaşan sevgi üçbucağı – aydın şəkildə strukturlanır. "Vəzifə" prinsipi Violettanı ərinə sadiq qalmağa yönləndirir (Sezarın arvadı şübhədən yüksəkdə olmalıdır), lakin emosional meyil Ronaldın xeyrinə güclənir. Violetta ser Artura Ronaldı sevdiyini etiraf etsə də, bu fakt artıq Artur üçün məlumdur və dramatik gərginliyi yeni mərhələyə keçirir. Nəticədə aşkarlanmış sevgi üçbucağı personajları "oturub danışmaq" məcburiyyətində qoyur ki, bu da konfliktin verbalizasiyası və rasional müstəviyə keçidi kimi qiymətləndirilə bilər.

Ser Artur və Violetta arasındakı dialoq ikinci pərdənin kulminasiya nöqtəsini təşkil edir və bütövlükdə pyesin ideya-məzmun strukturunda mərkəzi yer tutur. Bu dialoqda ser Artur rasional-dövlətçi mövqedən çıxış edir, Violetta isə emosional-affektiv yanaşmanı təmsil edir. Bu qarşıdurma həm də personajların yaş fərqi (Arturun müdrikliyi və Violettanın gəncliyi – aralarında 25 il fərq mövcuddur) və dünyagörüş fərqləri ilə şərtlənir.

Subyektiv planda Ronald Arturun rəqibi kimi çıxış edir və Violettanın ona üstünlük verməsi Arturun şəxsi emosional vəziyyətinə təsir göstərir. Lakin obyektiv baxımdan Artur Ronaldı bacarıqlı və dəyərli işçi kimi qəbul edir, onun şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirir. Buna görə də Ronaldın Parisə göndərilməsi onun şəxsi hisslərinə uyğun olsa da, Artur bu qərarı vermir. O, inzibati fəaliyyətində emosional faktorları kənarda saxlayır və dövlət maraqlarını prioritet hesab edərək qərarlarını məhz bu prinsip əsasında formalaşdırır.

Üçüncü pərdə musiqi elementinin dominantlığı ilə səciyyələnir və dramatik strukturda akustik komponentlərin semantik yükü xüsusilə güclənir. Littl ailəsinin evində səslənən rəqs melodiyaları ilə yanaşı, qəhrəmanlara qədər gəlib çatan ərəb mahnısının "ağrı dolu nalə" ("a wail of pain") kimi təqdim olunan intonasiyası əsərin emosional-fəlsəfi yekununa xidmət edir. Bu musiqi motivi Ronald və Violetta arasındakı romantik ehtirasın deqradasiyasını və affektiv münasibətlərin son mərhələyə keçidini simvolizə edir.

Müəllif tərəfindən hadisələrin zaman çərçivəsinin genişləndirilməsi və süjetin altı həftə sonrakı mərhələdə təqdim edilməsi dramatik inkişafın nəticə fazasının daha aydın strukturlaşdırılmasına imkan yaradır. Bu mərhələdə emosional təcrübə personajların vəziyyətində transformativ güc kimi çıxış etmir. Əksinə, həm ser Artur, həm də Violetta oxşar psixoloji durum – daxili narahatlıq və emosional boşluq – kontekstində təqdim olunur.

Final səhnəsində səslənən melanxolik bədəvi sevgi mahnısı yeni narrativ perspektivin – Artur və Violetta münasibətlərinin mümkün perspektivinin – simvolik işarəsi kimi interpretasiya olunur. Beləliklə, pyesin kompozisiya strukturu açıq final xarakteri qazanır və potensial olaraq yeni emosional-sosial mərhələyə keçidi ehtiva edir. Ümumilikdə, əsərdə təsvir olunan hadisələr şiddətli, lakin çox vaxt keçici və səthi romantik vurğunluq ilə ümumiləşdirilə bilər.

Nəticə

Nəticə etibarilə, S.Moemin "Sezarın arvadı" pyesi müəllifin "imperiyanın kənarlarında" yerləşən personajları təsvir edən yaradıcılıq konsepsiyası ilə üzvi şəkildə əlaqələnir və onun ümumi bədii sisteminə daxil olur. Əsərdə Şərq-Qərb problemi əsas ideya-struktur xətt kimi çıxış edir və müxtəlif səviyyələrdə realizə olunur. Tədqiqat göstərir ki, Şərq-Qərb qarşıdurması və ya qarşılıqlı təsiri əsərdə çoxplanlı şəkildə təzahür edir. Bu problematika, ilk növbədə, əsərin ideya-məzmun səviyyəsində müəyyənedici rol oynayır. Bununla yanaşı, məkan təsvirləri (interyer və ümumi atmosfer), obrazlar sistemi və qismən kompozisiya quruluşu Şərq və Qərb mədəniyyət elementlərinin sintezi əsasında formalaşır. Beləliklə, mətndə mədəni dualizm həm semantik, həm də struktur müstəvidə reallaşır.

Mövzunun aktuallığı. Müasir qloballaşma və mədəniyyətlərarası inteqrasiya şəraitində Şərq və Qərb münasibətlərinin öyrənilməsi humanitar elmlərin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu baxımdan, Somerset Moemin yaradıcılığında əks olunan Şərq-Qərb qarşılıqlı tə-

sirinin linqvokulturoloji aspektlərinin araşdırılması mədəni identiklik, dəyərlər sistemi və dil vasitəsilə ifadə olunan dünya görüşünün müqayisəli təhlili üçün aktual elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi S.Moemin əsərlərində Şərq və Qərb mədəni kodlarının dil və üslub səviyyəsində qarşılıqlı təsirinin linqvokulturoloji yanaşma əsasında sistemli şəkildə təhlil edilməsidir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri linqvokulturologiya, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətlərarası kommunikasiya sahələrində elmi araşdırmaların aparılmasında, ali təhsil müəssisələrində müvafiq fənlərin tədrisində əlavə material kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Aghabayli, V.E. Early Gender Representatıons in Englısh Lıterature. // - Ancient Land International online scientific journal. Impact Factor: 1.028. Bakı – 2023, Vol.5, Issue: 3. – p.29-34.
2. Седова, Е.С. «Экзотическая» тема в драматургии С.Моэма // Евразийский фронтир: проблемы взаимодействия культур в многонациональном обществе: сборник научных статей Улан-Удэ: Изд-во Бурятского университета, – 2012. – с. 202-204.
3. Седова, Е.С. Мир вне цивилизации, или Герои С.Моэма в поисках смысла жизни // Образ провинции в русской и английской литературе: материалы XX Междунар. конф. Рос. ассоциации преподавателей англ. лит. «Литературная провинция». Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, – 2011. – с. 266-272.
4. Трикозенко, И.В. Художественная проза С.Моэма в контексте английской литературы XIX – начала XX века (слагаемые успеха): дис. … канд. филол. наук; Тамбов. гос. ун-т им. Г.Р.Державина. – М., – 2003. – 181с.
5. Maugham, W.S. The Collected Plays. Vol.3 / W.S.Maugham, – L.: Heinemann, – 1955. – 305 p.
6. Rogal, S.J. A William Somerset Maugham encyclopedia / S.J.Rogal, Westport, Connecticut; – London: Greenwood Press, – 1997. – 376 p.

I.R.Mammadova

Linguocultural Aspects of East-West Relations in the Works of Somerset Maugham

Summary

The article analyzes S. Maugham's play "The Wife of Caesar" in the context of the "East-West" opposition, examining the interaction between these two cultural systems and their influence on the characters' inner world and behavioral motivations. The study concludes that the characters of the play occupy a "liminal" position between two different cultural spaces. Thus, the Eastern milieu is characterized by the predominance of social and moral obligations, a strong sense of duty, and adherence to traditional value systems, whereas the Western world plays a determining role in the formation of individual character, inner psychological structure, and orientations toward personal freedom. This dual cultural influence generates internal contradictions in the characters' behaviour and complicates their decision-making processes. Consequently, the East–West opposition is represented not merely as a geographical or cultural dichotomy, but also as a significant factor in shaping the individual's moral and spiritual consciousness.

Keywords: *East-West problem, cultural confrontation, psychological conflict, exoticism, colonial discourse*

И.Р.Мамедова

Лингвокультурологические аспекты взаимодействия Востока и Запада в творчестве Сомерсета Моэма

Резюме

В статье пьеса С. Моэма «Жена Цезаря» рассматривается в контексте противопоставления «Восток-Запад», при этом анализируются взаимные отношения указанных культурных систем, а также их влияние на внутренний мир и поведенческие мотивации персонажей. В

результате проведённого исследования делается вывод о том, что персонажи пьесы занимают «переходную» позицию, находясь между двумя различными культурными пространствами. Таким образом, восточная культурная среда характеризуется для них преимущественной ассоциацией с системой социально-нравственных обязательств, чувством долга и ориентацией на традиционные ценности. Западная культурная парадигма, в свою очередь, выступает определяющим фактором формирования индивидуального характера, внутренней психологической структуры личности и установок на личную свободу.

Указанное бинарное культурное воздействие порождает внутренние противоречия в поведенческих моделях персонажей и усложняет их процесс аксиологического и поведенческого выбора. Следовательно, оппозиция «Восток-Запад» рассматривается не только как пространственно-культурная дихотомия, но и как существенный фактор формирования внутреннего нравственно-духовного мира личности.

Ключевые слова: *проблема Восток–Запад, культурное противостояние, психологический конфликт, экзотизм, колониальный дискурс*

Rəyçi: prof. K.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2026

S.A.MUSAYEVA
e-mail: sevinc333@bsu-uni.edu.az
:https://orcid.org/0009-0008-3306-0532

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.248

MÜƏLLİF ÜSLUBUNUN TƏRCÜMƏ HƏLLİ
(N.A.Nekrasovun poeziyasının tərcümə nümunələri əsasında)

Xülasə. *Məqalə N.A.Nekrasovun əsərlərinin tərcüməsində müəllif üslubunun qorunması probleminin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Mövcud tədqiqat işində XIX əsr inqilabçı demokrat nəslin parlaq nümayəndəsi olan bu rus şairinin təkrarsız yaradıcılıq üslubunun Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrdə nə dərəcədə saxlanılması məsələsinə aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilir. N.Nekrasovun çoxsaylı əsərlərinin müxtəlif tərcümə materialları vasitəsilə aparılmış təhlillər əsasında azərbaycanlı mütərcimlər tərəfindən orijinal müəllifinin dünyagörüşlərinin və onun formalaşdığı dövrün xarakterik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyi qeyd olunur. Bu baxımdan tərcümədə spesifik-milli və təkrarsız-müəllif xüsusiyyətlərinin vəhdəti məsələsi üzərində ətraflı dayanılır. Araşdırmalar zamanı praktik nümunələr kimi müəllifin müxtəlif janrlardan olan əsərlərinin ideya- məzmun və evfonik tərəflərinin tərcümə həllinə də diqqət çəkilir.*

Açar sözlər: *üslub, poeziya, müəllif, tərcümə, mətn*

Poeziyasında milli dilin intəhasız plastik zəginliyindən, rəvanlığından, elastikliyindən məharətlə bəhrələnərək, özünün kəskin ictimai-siyasi baxışlarını bütün parlaqlığı ilə ifadə etmiş böyük rus şairi N.A.Nekrasovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə edimiş tərcümələrində müəllif üslubuna sadiqlik məsələsinin təhlili mövcud məqalədə başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, N.Nekrasovun yaradıcılığının Azərbaycanda təbliğinə dair xeyli tədqiqat işlərinin mövcudluğuna baxmayaraq, tərcümədə müəllifin təkrarsız üslubunun qorunması məsələsi bu günə qədər ətraflı elmi təhlillərə məruz qalmamışdır ki, bu da mövcud araşdırmanın **yeniliyini** göstərir. Hazırki məqalənin **yeniliyini** sübut edən digər mühüm faktor orijinal müəllifi ilə azərbaycanlı mütərcim-şairlərin psixoloji uyğunluqlarının göstərilməsidir. Rus şairinin çoxsaylı əsərlərinin rəngarəng tərcümə variantları əsasında orijinal müəllifinin dünyagörüşlərinin, onun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatının xarakterik xüsusiyyətlərinin bədii həllinin mütərcim tərəfindən nəzərə alınmasının vacibliyi qeyd olunur. Bu baxımdan dövrün mədəni-tarixi reallıqlarının müəllifin yaratdığı müxtəlif bədii mətnlərdə, o cümlədən poetik janrlarda yer almış ifadə vasitələrinin və spesifik-milli xüsusiyətlərinin vəhdəti məsələsinin tərcümə həlli üzərində xüsusi dayanılır.

Çoxəsirlik tərcümə praktikasından məlumdur ki, digər janrlarla müqayisədə poetik mətnlərin təsviri xarakterik düzüm və ölçü daxilində müvafiq evfonik ifadə vasitələri ilə ekspressivlik, emosionallıq və s. obrazlılıq xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Şübhə yox ki, bu cür təsvir vasitələri konkret mətndə yer almış gerçəkliyin bədii-estetik səviyyədə müəyyən üslub qanunauyğunluqları ilə verilməsinə xidmət edir. Başqa sözlə desək, hər bir tərcümə mətni mənsub olduğu janrın xüsusiyyətlərinə və müvafiq üsluba malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, üslub anlayışı öz tətbiq spektrinə görə kifayət qədər genişliyi baxımından tərcüməçidən yaradıcı axtarış çevikliyi tələb edir. Belə ki, sənətşünaslıqda, fəlsəfədə, linqvistikada və ədəbiyyatşünaslıqda ifadə tərzi və ya yazı manerası kimi başa düşülən

bu mədəni-tarixi kateqoriya hər bir müəllifin yaradıcılığında özünün fərdi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Yəni üslub özünün ümumi cəhətləri ilə yanaşı, hər bir müəllifin bədii-estetik dünya duyumunun və onun milli dilin leksik qatlarından istifadə özünəməxsusluğunun təzahürüdür. Burada mətnin, yaxud əsərin janr spesifikasına uyğun olaraq müəllif öz fikrini orijinalda, mütərcim isə onu tərcüməsində adekvat tərzdə ifadə edir və obrazlı vasitələrin köməyi ilə gerçəkliyin bədii-estetik səviyyədə çatdırılmasına səy göstərir.

Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, təkrarsız dəsti-xətti ilə seçilən böyük rus şairi N.A.Nekrasovun əsərlərinin tərcüməsi zamanı müəllif üslubunun qorunması mütərcimdən xüsusi poetik istedad və geniş filoloji imkanlar tələb edir. XIX əsr Rusiyasında demokratik fikrin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan N.A.Nekrasovun poetikasının mayasını əzilən zəhmətkeş kütlələrin çəkdiyi əzabları elə onların öz dili ilə tərənnüm etmək təşkil edir ki, bu da mübariz şairin cəsarətli vətəndaşlıq mövqeyinin göstəricisi kimi qəbul edilməlidir.

Əksər mütəxəssislərin haqlı fikirlərinə görə, hər bir mətn üslub yaradıcıları və üslub daşıyıcıları kimi ünsürlərdən ibarət olur. Qeyd edildiyi kimi, bu faktorlar poetik janrlarda spesifik ölçü, vəzn, ahəng və sair elementlərin vasitələri ilə özünü təzahür etdirir. Bütün hallarda hər bir janrın forma və məzmununun müvafiq təsvir və ya ifadə vasitələri ilə təmsil olunmasının öz qanunauyğunluqları mövcuddur. Məhz elə buna görə də tərcümə prosesində mütərcim bir tərəfdən janrın spesifikasına, digər tərəfdən isə fərdi müəllif üslubuna sadiqlik göstərməli olur.

N.A.Nekrasovun əsərlərinin dilinin sadə xalq danışıq tərzi ilə sıx bağlılığı faktından çıxış edərək bütün bu sadalananlar onu deməyə əsas verir ki, mətnin janr spesifikasından və mövzusundan asılı olaraq azərbaycanlı mütərcimlər əksər hallarda orijinal müəllifinin üslubuna və əsərlərinin dilinin spesifik-milli xüsusiyyətlərinə müvafiq tərcümə strategiyası seçmişlər. Mütərcim-şairlər orijinal mətnlərin, ilk növbədə rus şairinin poemalarının, janrına və fərdi müəllif üslubuna əsaslanaraq dilin leksik qatlarından, habelə müvafiq funksional leksikadan uğurla istifadə edərək onun registrinə və sətiraltı mahiyyətinə sadiqlik nümayiş etdirməyə çalışmışlar.

Məlum olduğu kimi, poetik janrların spesifik xüsusiyyətlərinin ikinci dildə qorunması kimi mühüm məsələ mütərcimləri tərcümə mətninə müxtəlif meyarları tətbiq etməyə daim sövq etmiş və etməkdədir. Vaxtilə tanınmış tərcüməşünas T.Savori özünün məlum "tərcümə paradokslarında" yazırdı: "Şeiri nəsrlə tərcümə etmək lazımdır" −"Şeiri şeirlə tərcümə etmək gərəkdir" [6, s.19]. Məntiqi olaraq burada alimin paradokslarını haqlı hesab etmək olar, çünki bunların hamısı bütün hallarda həmin poetik janrların tərcüməsi mütərcimdən adekvat tərcümə həlli tələb edir.

Çoxsaylı tərcümə nümunələri sübut edir ki, bədii mətnlərdə obrazlılığı müxtəlif vasitələrlə reallaşdırmaq olar. Şübhə yox ki, buraya müxtəlif növ metaforik ifadələr, təşbehlər, məcazlar, epitetlər habelə obrazlı frazeologizmlər və müəllif aforizmləri aiddir. Nekrasov poeziyasının dilindəki xalq deyimləri bir qayda olaraq, əməkçi xalqın vətənpərvər nəğməkarının demokratik mövqeyinin dolğun ifadəsi kimi çıxış edir. N.A.Nekrasov elə nadir şairlərdəndir ki, onun poeziyasında sadə xalq danışıq dili üsyankar publisistika, acı satira, melodramatik məzmunlu şeirin və nəsrin qəribə sintezində reallaşmışdır. Tanınmış rus ədibi V.Roznov yazırdı ki: "Nekrasov ədəbiyyata mənzum şeirin ilk nümunəsini vermiş ilk publisist şairdir. O bunların sintezində dahiliyə yüksəlmişdir. Biz onu çox asanlıqla oxuyuruq: o şeirlərində bizim danışdığımız kimi danışır" [5, s.24].

Bu üslub bütün ömrünü sadə xalq kütlələrinin məşəqqətli həyatının təsvirinə həsr etmiş şairin kiçik şeirlərindən tutmuş poemalarınadək özünü bütün qabarıqlığı ilə təzahür etdirmişdir. Şair sadə və eyni zamanda olduqca yığcam xalq danışıq dili ilə deyirdi ki, ömrü elə yaşamaq lazımdır ki, ölümündən sonra məzarına gedən cığırı ot basmasın:

Чтобы широкие лапти народные
К ней проторили пути … «Друзьям» [4, т.3,182].

Şairin Azərbaycan dilinə uğurla tərcümə olunmuş şeirləri ilə yanaşı təkrarsız fərdi müəllif üslubunun qorunması ilə seçilən "Rus elində kimin günü xoş keçir", "Rus qadınları", "Dəmir yolu", "Şaxta-çovğun qırmızı burun" kimi poemaları xüsusilə maraqlıdır.

Məlum olduğu kimi, bədii tərcümə zamanı mütərcim üçün orijinalın dilini kamil bilmək bəzən kifayət etmir. Heç şübhə yox ki, bədii əsərdə xalqın psixologiyası, onun mədəniyyət tarixinin müxtəlif mərhələləri, rəngarəng məişət və s. kimi səhnələrin tərcüməsi mütərcimdən xüsusi həssaslıq və geniş filoloji imkanlar tələb edir. Dünyaca məşhur dilçi alim İ.R.Qalperin yazırdı ki: "Mətnin məzmununa bütün mənaların bitkin bütövlüyünün məcmusu kimi baxmaq lazımdır" [3, s.42].

Demokrat şair N.A.Nekrasov tarixi gerçəkliyə heç vaxt "qırmızı şüşəli eynəkdən" baxmamışdır. O, cəmiyyətdəki həqiqəti sadə xalqın iti gözü və müdrik düşüncəsi ilə təsvir etməyə üstünlük vermişdir:

Qəm-qüssə çox.
Həqiqət yox.
Həyat acı –
Qəm qırmacı.
Almanların gülləsi,
Türklərin vur-hah səsi,
Firənglərin şilləsi,
Rusun ağac nizəsi! [1, s.247].

Böyük rus şairinin dahiliyi məhz onun bütün əsərlərində yer almış həyata olan baxışlarının zaman hüdudlarını aşmasındadır. İnqilabçı demokrat şair cəsarətlə yazırdı ki, sadə əməkçi rus xalqı daim qəddar hakimiyyətin əlində bir növ alət olmuş və aldadılaraq əsir qalmışdır:

Ты и убогая,
Ты и обильная,
Ты и могучая,
Ты и бессильная,
Матушка-Русь!

Demokrat şairin tədqiqatçıları və mütərcimləri yaxşı bilməlidir ki, müəllif zəhmətkeş xalqın taleyinin bu cür ağrılı məqamlarını yazılı ədəbiyyatla folklorun paralelləri əsasında əks etdirməyə üstünlük vermişdir.

Сила с неправдою
Не уживается,
Жертва неправдою
Не вызывается [«Русь» 4, т.5, 234].

Heç kim üçün sirr deyil ki, bədii mətnin tərcüməsi digər janrlarla müqayisədə sırf yaradıcı xarakter daşıyır. Burada mütərcimin başlıca vəzifəsi təkcə orijinaldakı informasiyanı ikinci dilin oxucularına çatdırmaq deyil, həmçinin orada əks olunmuş gerçəkliyin bədii-estetik səviyyəsini, təkrarsız milli xüsusiyyətlərini fərdi müəllif konsepsiyası mövqeyində qorumasıdır:

Sən həm yoxsulsan,
Həm var-dövlətli,
Həm aciz qulsan,
Həm də qüdrətli,
Ey anam Rus! [1, s.262].

Qeyd etdiyimiz kimi, N.A.Nekrasovun əsl sənətkar böyüklüyü həm də ondadır ki, o, əməkçi kütlələrin cəsarətli və realist nəğməkarı, mərhum şairimiz Cabir Novruzun sözləri ilə desək, "xalq qəmxarı" olmasındadır. Bu müdrik xalq şairinin əsr yarım öncə söylədikləri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır:

Русь не шелохнется,
Русь – как убитая!
А загорелась в ней
Искра сокрытая [4, т.5, 234].

N.A.Nekrasov poetikasına və onun formalaşdığı ictimai-siyasi mühitə yaxından bələd olan azərbaycanlı mütərcim-şair R.Rza XIX əsr inqilabçı demokratik fikir mövqeyindən qaynaqlanan müəllif konsepsiyasını məharətlə saxlaya bilmişdir:

Bu Rus tərpənmir,
Elə bil ölüb.
Ancaq ki, onda
Atəş gömülüb [1, s.263].

Bədii mətnlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olan üslub rəngarəngliyi mütərcimdən müvafiq üslub çevikliyi tələb edir. Başqa sözlə desək, ədəbi əsərdə təkcə fərdi müəllif üslubu deyil, həm də ayrı-ayrı personajların təkrarsız nitqi özünün adekvat tərcümə həllini gözləyir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir bədii personaj mənsub olduğu sosial təbəqənin və ya qrupun xarakterik danışıq tərzinə, fərdi, intellektual imkanlarına müvafiq leksikondan istifadə edir. Belə rəngarəng personajlar Nekrasovun əsərlərində yetərincədir. Bu o deməkdir ki, mütərcim üzərində işlədiyi bədii mətnin bütün obrazlarının spesifik nitqini və fərdi müəllif üslubunu maksimum dərəcədə qorumalıdır. Çünki bədii mətnlərin tərcüməsini xarakterizə edən başlıca meyar kimi fərdi müəllif və ayrı-ayrı personaj üslublarının saxlanılması spesifik-milli özünəməxsusluqlarla vəhdət təşkil edir.

N.A.Nekrasovun əsərlərinin leytmotivini yüksək mənəvi saflıq, doğma xalqın xoşbəxtliyi üçün bütün fədakarlığa hazır olmaq pafosu təşkil edir. Şairin 1863-cü ildı yazdığı "Şaxta-qırmızı burun" poeması əməkçi rus qadının ağır taleyinə həsr edilmişdir. Müəllif ürək ağrısı ilə yazır ki, zavallı kəndli qadını qismətinə düşmüş üç ağır yükü ömrü boyu daşımağa məcburdur.

Rus şairinin bu poemasından Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş parçalar içərisində daha çox diqqəti cəlb edən məqam müəllifin təbiət qüvvələrini personifikasiya etmə məharətidir. Bədii yaradıcılıqda folklor və mifoloji paralellərdən məharətlə istifadə etmək bacarığı Nekrasov üslubunun başlıca cəhətlərindəndir:

Не ветер бушует над бором,
Не с горы побежали ручьи,
Мороз-воевода дозором
Обходит владенья свои.
Глядит – хорошо ли метели
Лесные тропы занесли,
И нет ли голой земли? [4, т.4,103].

Poetik tərcümədə müəlliflə mütərcimin psixoloji uyğunluğu deyilən məlum aksioma mövcuddur. Yəni kamil tərcümə variantı üçün mütərcimin yüksək şairlik məharəti kifayət etmir. Orijinal müəllifi ilə mütərcim-şairin üslub ümumiliyi, dünyagörüşü yaxınlığı, onların poetik ideallarının doğmalığı və sairlər yüksək poetik tərcümə üçün başlıca şərtlərdəndir.

Abdulla Şaiqi və N.A.Nekrasovu ümumiləşdirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də hər iki şairin gerçəkliyi şirin və eyni zamanda ifadəli folklor üslubunda təqdim etmələridir. Hər iki müəllif xalq nağıllarında olduğu kimi, folklora məxsus canlı təsvir vasitələri ilə təbiət qüvvələrini, o cümlədən bitkiləri, heyvanları, cansız əşyaları inandırıcı tərzdə dilləndirməyi bacarmışlar. Əyanilik üçün A.Şaiqin tərcüməsinə nəzər yetirmək xüsusi ilə maraqlı olardı:

Meşədə yel deyil bu vıyıldayan,
Dağdan da axmayır bulanıq çaylar.
Bu şaxta babadır keşikdə duran –
Mülkünə baş çəkir böyük mülkədar.
Baxır ki, meşələr nə halda durur,
Yaxşımı silinmiş cığır izləri!
Bir yerdə qalmışmı çatlar,ya çuxur!
Meşənin varmıdır boş qalan yeri? [2, s.98].

Göründüyü kimi, klassik ədəbiyyatda rus xalqının məişətinin tərənnümünü uzun və sərt qış mövsümünün fonu olmadan təsəvvür etmək çətindir. Qeyd edək ki, N.A.Nekrasovun bu mövzuda yazdığı əsərlərinin A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun əsərləri ilə səsləşməsinin obyektiv kökləri mövcuddur.

Aparılan müşahidələr əyani surətdə göstərir ki. N.A.Nekrasovun əsərlərində qaldırılan problemlər bu gün üzücü və qanlı müharibədən, mərhumiyyətlərdən əziyyət çəkən dünyadakı milyonlarla sadə insanlar kimi sıravi ruslar üçün də **aktualdır**. Səriştəli mütərcim bilməlidir ki, sevimli şairi əzabkeş xalqın keçdiyi tarixi yol ilə ayrılmaz surətdə bağlayan bu təkrarsız yaradıcılıq üslubu məhz onun **ümumbəşəri** (kursiv bizimdir – S.M.) əhəmiyyətindən qaynaqlanır. Şairin bədii irsinin tərcüməçisi şairin yaradıcılığının mayasını təşkil edən əməkçi insanların keşməkeşli həyat yolunun sadə xalq dili ilə bütün kəskinliyi ilə tərənnüm etmə faktını bir an belə unutmamalıdır.

Nəticədə bir daha qeyd etmək istərdik ki, mövcud araşdırmaların **əhəmiyyəti** təkcə tərcüməşünaslıq çərçivəsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Əksinə, onlar daha geniş məqsədləri əhatə etməlidir. Bu baxımdan məqalədəki müqayisəli təhlillər bədii tərcümə ilə yanaşı milli ədəbiyyatın inkişafında, habelə onun üslub rəngarəngliyinin zənginləşməsində də varislik ənənələrinin əyani təzahürü kimi qəbul edilməlidir**.**

Ədəbiyyat

1. Nekrasov, N.A. Rus elində kimin günü xoş keçir / N.A.Nekrasov, – Bakı: Gənclik, – 1971. – 265 s.
2. Nekrasov, N.A. Seçilmiş əsərləri / / N.A.Nekrasov, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1971. – 185 s.

Rus dilində

3. Галперин, И.Р. Системность контекстно-вариантных форм членения текста // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста. – М.: «Русский язык», – 1982. – 186 с.
4. Некрасов, Н.А. Полное собрание сочинений и писем в 15-ти томах / Н.А.Некрасов, – т.3, – т.4, – т.5. – Л.: Наука.
5. Розонов, В.В. По поводу новой книги о Некрасове. «Новое время» // – 8 января, 1916, №14308.
6. Швейцер, А.Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты / А.Д.Швейцер, – М.: Наука, – 1988. – 215 с.

S.A.Musayeva

Preservation of the Author's Style in Translation
(based on examples from translations of N. A. Nekrasov's poetry)

Summary

The article is devoted to the study of the preservation of the author's individual style in the translation of N.A. Nekrasov's works. This research paper attempts to elucidate the extent to which the unique creative style of this Russian poet – a prominent representative of the 19th-century revolutionary-democratic generation – is maintained in Azerbaijani translations. Based on the analysis of various translation materials of N. Nekrasov's numerous works, the article highlights the necessity for Azerbaijani translators to account for the original author's worldview and the characteristic features of the era in which it was formed. In this regard, particular emphasis is placed on the unity of national-specific and unique authorial characteristics in translation. Utilizing practical examples, the research also focuses on the translation solutions regarding the ideational, content-related, and euphonic aspects of the author's works across various genres.

Keywords: *style, poetry, author, translation, text*

С.А.Мусаева

Сохранение в переводе стиля автора
(на основе примеров перевода поэзии Н. А. Некрасова)

Резюме

В статье речь идет о проблемах сохранения авторского стиля в переводе произведений Н.А.Некрасова. В настоящей работе проливается свет на проблему воспроизведения на втором, в часности азербайджанском языке, индивидуальной поэтической манеры яркого представителя революционно-демократического поколения XIX века. На материале различных переводов многочисленных произведений великого русского поэта отмечается необходимость учета переводчиком мировоззрений автора и характерных особенностей культурной жизни его эпохи. В этой связи особо останавливается над вопросом единства национально-специфических и культурно-исторических факторов в различных жанрах художественного текста, в том числе поэтических со всеми его характерными эвфоническими средствами.

Ключевые слова: *стиль, поэзия, автор, перевод, текст*

Rəyçi: prof. R.M.Novruzov

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2026

V.F.NƏBİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: paradiseaegis@gmail.com
:https://orcid.org/0000-0002-2236-9170

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
(Bakı şəh., H.Cavid pr.,117)

10.62021/0026-0028.2026.3.254

MAYA ANJELU POEZİYASINDA EKZİSTENSİAL HUMANİZM: İNSAN DƏYƏRLƏRİ KONTEKSTİNDƏ ŞEİR

Xülasə. *Maya Anjelunun (1928-2014) poeziyası insanın daxili dünyasını yalnız təsvir etmir; o, oxucunu düşüncələrinin dərinliyinə aparır, seçimlərin məsuliyyətini və özünü formalaşdırma prosesinin əhəmiyyətini poetik obrazlarla göstərir. Onun şeirlərində azadlıq, dirəniş və yenilənmə motivləri fərdi təcrübənin sərhədlərini aşaraq insan varlığının fundamental suallarına işıq tutur. Anjelunun poetik dili yalnız estetik ifadə vasitəsi deyil; o, fərdin daxili tələtümü, emosional və mənəvi transformasiyasını konseptual olaraq modelləşdirir. Bu baxımdan, onun yaradıcılığı insanın özünü dərk etməsi, daxili azadlıq və seçimlərin məsuliyyəti mövzularını estetik və fəlsəfi müstəvidə birləşdirir. Şeirlərindəki hər obraz və metafora, ekzistensial humanizm prinsipinə uyğun olaraq, fərdin varoluşu və mənəvi inkişafı ilə bağlı sualları poetik şəkildə ifadə edir. Beləliklə, Anjelunun yaradıcılığı insanın daxili və mənəvi yüksəlişini, eləcə də varoluşunun mürəkkəbliyini anlamaqda əvəzsiz ədəbi vasitədir. Ekzistensial humanizm bu kontekstdə fərdin azadlığı, mənəvi məsuliyyəti və varoluşun dərin sualları üzərində düşünməyi poetik dillə ifadə etməyi mümkün edir. Anjelunun poeziyası yalnız gözəl sözlər təqdim etmir; o, oxucunu insan ruhunun incə qatlarına aparır və həyatın dərin mənalarını kəşf etməyə sövq edir.*

Açar sözlər: *poetik dil, ekzistensial humanizm, varoluş, məsuliyyət, mənəvi inkişaf*

XX əsrin ikinci yarısı Amerika ədəbiyyatı üçün yalnız sosial dəyişikliklərin deyil, həm də fərdi insan təcrübəsi, identitet və varoluş məsələlərinin dərin araşdırıldığı bir dövr olmuşdur. Bu dövrün mədəni və ədəbi konteksti, insanın öz varlığını tanımaq, həyatın mənasını kəşf etmək və fərdi azadlığını təmin etmək ehtiyacını ön plana çıxarmışdır. Bu baxımdan, Maya Anjelu (1928-2014) öz poeziyası ilə yalnız qadınların və irqçi cəmiyyətin təzyiqlərinə qarşı səsini qaldırmamış, həm də insanın daxili mənəviyyatını, etik seçimlərini və mənəvi dəyərlərini poetik üslubla işıqlandırmışdır. Onun əsərlərində ekzistensial – humanizm motivləri açıq şəkildə görünür; insanın həyatdakı məqsədi, şəxsiyyətin dəyəri, fərdi azadlığı və mənəvi məsuliyyəti mərkəzi mövzular kimi önə çıxır. Bu perspektiv, fərdin yalnız sosial və tarixi kontekstdə deyil, həm də daxili, mənəvi və etik müstəvidə özünü tapması ideyasına söykənir.

Anjelunun poeziyası insanın varlıq dilemması və azad seçim imkanlarını yüksək bədii ustalıqla ifadə edir. Onun əsərləri yalnız fərdin əzmkarlığını və daxili gücünü vurğulamaqla kifayətlənmir, həm də oxucuya insan mövcudluğunun dəyərini xatırladır. Beləliklə, Anjelunun şeirləri fərdin daxili dünyası ilə cəmiyyət arasındakı əlaqəsini möhkəmləndirir və oxucunu etik, estetik və sosial düşüncələr üzərində düşünməyə təşviq edir.

Bu tədqiqatın məqsədi Maya Anjelunun poeziyasında ekzistensial humanist motivləri təhlil etmək və insan dəyərlərinin şeir dili ilə necə poetik ifadə olunduğunu nəzərə çatdırmaqdır. Tədqiqatın aktuallığı, yalnız ədəbiyyat sahəsi ilə deyil, eyni zamanda fəlsəfi müstəvidə insanın mənəvi və sosial dəyərlərinin ədəbi nümunələr vasitəsilə əks etdirməsidir. Anjelunun şeirləri estetik zövq və emosional təsirin sərhədlərini aşaraq, oxucuda varlığın dərin sualları, azadlıq və insanlıq prinsipləri üzrə düşünməkdə tətikləyici bir missiyasını yerinə yetirir.

Maya Anjelunun poeziyası yalnız fərdi təcrübəni əks etdirmir; o, insanın varlığının mənası ilə bağlı sualları ilə oxucu arasında dialoq yaradır. Bundan əlavə, Anjelunun şeirləri kollektiv təcrübəni fərdi təcrübə ilə birləşdirir. Beləliklə, Anjelunun poeziyası həm fərdi azadlıq və mənəvi məsuliyyətin, həm də insanlığın və kollektiv dəyərlərin birgə ifadəsi kimi çıxış edir. Bu tədqiqat, şeirlərin dil və estetik quruluşu vasitəsilə, insanın mənəvi və sosial varlığını anlamağa imkan verən ekzistensial humanist təhlili həyata keçirməyi hədəfləyir.

Ekzistensial-humanizm XX əsrin fəlsəfi diskursunda fərdin varoluşu, azadlığı və mənəvi məsuliyyəti üzərində fokuslanan bir istiqamət kimi formalaşmışdır. Jan-Pol Sartr və Alber Kamü kimi filosoflar bu cərəyanın əsasını qoyaraq vurğulamışlar ki, insan əvvəlcədən müəyyən olunmuş məqsədlərlə doğulmur; o, öz varlığını və mənasını öz seçimləri və hərəkətləri ilə yaradır. Ekzistensializm fəlsəfi cərəyanı, Sartr tərəfindən *"existence precedes essence"* [1, s.630] prinsipi ilə xarakterizə olunur. Bu prinsipdən belə məlum olur ki, varlıq əvvəl, mahiyyət sonradan meydana çıxır; insan özünü əvvəlcə mövcud olaraq qavrayır, sonradan isə seçimləri ilə formalaşır. Bu ifadə insanın həm fərdi azadlığını, həm də daxili məsuliyyətini ön plana çıxarır, humanist baxışlarla birləşərək, fərdin həm sosial, həm də mənəvi dəyərlərə sahib çıxmasını vurğulayır.

Ədəbiyyat sahəsində ekzistensial humanizm, fərdin daxili dünyasının, mənəvi dilemmanın və həyatın mənasının poetik təsvirinə imkan yaradır. İnsan yalnız sosial şəraitin məhsulu deyil, eyni zamanda öz daxili seçimləri, etik prinsipləri və mənəvi məzmunu vasitəsilə varlığını təsdiqləyir. Bu perspektivdə ədəbiyyat, yalnız estetika deyil, həm də varoluşun fəlsəfi və humanist təhlil vasitəsi kimi çıxış edir. Alber Kamü vurğulayır: *"The struggle itself towards the heights is enough to fill a man's heart. One must imagine Sisyphus happy"* [2, s.91]. Mifologiyada Sizif əbədiyyən daşı qaldırmaq cəzasına məhkumdur, lakin Kamünün fəlsəfəsində bu sonsuz mübarizə özü qəhrəman üçün həyat amalıdır. Bu sitat göstərir ki, insanın mövcudluğunun mahiyyəti yalnız nəticədə deyil, mürəkkəblikdə, seçimlərində və varoluş prosesində tapılır; poeziya da məhz bu daxili səyahəti, mənəvi yüksəlişi və insan ruhunun dərinliyini ifadə etmək gücünə malikdir.

Maya Anjelunun poeziyası, bu nəzəri çərçivəyə mükəmməl uyğun gəlir. Onun əsərlərində fərdin daxili gücü, sosial ədalət uğrunda mübarizə və mənəvi inkişaf mövzuları, ekzistensial humanizmin ədəbiyyatda konkret təzahürü kimi çıxış edir. Anjelu yazır: *"...courage is the most important of all the virtues"* [3]. Bu ifadə fərdin mənəvi məsuliyyətini və seçimini ön plana çıxarır, çünki cəsarət olmadan digər bütün əxlaqi keyfiyyətləri davamlı şəkildə tətbiq etmək mümkün deyil.

Ekzistensial-humanizmin ədəbiyyatdakı rolu, insanın öz həyatına mənalı şəkildə sahib çıxması, azad seçimini həyata keçirməsi və mənəvi dəyərlərə sadiq qalması ilə ölçülür. Anjelunun şeirləri bu perspektivi həm fərdi, həm də kollektiv təcrübələrdə işıqlandırır, oxucuya yalnız estetik həzz vermir, həm də etik və fəlsəfi düşüncə üçün zəngin material təqdim edir. Beləliklə, onun poeziyası, ekzistensial humanizmin canlı və poetik təzahürü olaraq, həm ədəbiyyat tədqiqatçıları, həm də fəlsəfi düşüncəyə yönəlmiş tədqiqatçılar üçün zəngin qaynaq təşkil edir.

Ekzistensial-humanizm ədəbiyyat tədqiqatında insanın öz varlığını tanıması, mənasını dərk etməsi və azad seçim imkanlarına sahib olması məfhumlarını mərkəzə qoyur. Maya Anjelunun poeziyası bu fəlsəfi çərçivə daxilində insanın daxili gücü, həyatın çətinlikləri ilə mübarizəsi və özünü ifadə etmə qabiliyyətini poetik dildə əks etdirir. Anjelunun "Phenomenal Woman" ("Fenomenal qadın") şeirində mənəvi özünüdərki və fərdi güc aşağıdakı misralarla ifadə olunur:

"I'm a woman
Phenomenally.
Phenomenal woman,
That's me" [4, s.122].

Bu ifadə poetik olaraq yalnız qadın olmağın fiziki aspektlərini deyil, həm də özünəinam və daxili həqiqətə sadiqlik prinsipini təsvir edir. Mövzu kontekstində bu şeir nümunəsi ekzistensial humanizmin əsas anlayışlarından biri olan öz həyatının yaradıcısı olma ideyasını güclü şəkildə simvolizə edir. Eyni şeirdə Anjelu oxucuya göstərir ki, insanın dəyəri yalnız sosial stereotiplərlə ölçülmür, onun özünə inamı, duyğularının dərinliyi və mənəvi zənginliyi daha vacibdir.

Anjelunun digər məşhur şeiri "Still I Rise" ("Mən ucalıram") də ekzistensial humanizmin əsas fəlsəfi elementlərini – inadkarlıq, özünü bərpa etmə və azad ruh anlayışlarını güclü şəkildə təsvir edir.

"You may shoot me with your words,
You may cut me with your eyes,
You may kill me with your hatefulness,
But still, like air, I'll rise" [4, s.154-155].

Bu misralar insanın həyatındakı mübarizəyə, sosial təzyiqlərə və ədalətsizliyə baxmayaraq daxili gücünə sadiq qalma ideyasını təsvir edir. Ekzistensial humanizm baxımından bu, öz mənliyini qoruma və həyatın mənasını öz seçimləri ilə tapma məqamını güclü şəkildə vurğulayır.

Anjelu "On the Pulse of Morning" ("Səhərin nəbzi") şeiri ilə fərdi və kollektiv dəyərləri poetik şəkildə ifadə edən, insanın mənəvi və etik şüurunu oyadan güc olduğunu nümayiş etdirdi. Şeirdə istifadə olunan metaforik elementlər *"A Rock, A River, A Tree"* [5] yalnız tarixi kökləri deyil, həm də təbiətin insan həyatında olan əhəmiyyətli rolunu simvolizə edir, insan və təbiət arasındakı bağı poetik şəkildə vurğulayır. Bu obrazlar insanın keçmişlə üzləşməsini, indiki anın məsuliyyətini və gələcəyə dair seçim imkanlarını nəzərə çatdırır.

"There are some nights when
sleep plays coy,
aloof and disdainful" [4, s.195].

"Insomniac" ("Yuxusuzluq oyunu") adlı bu şeirin misrasında insanın daxili narahatlığını və şüuraltı gərginliyini poetik şəkildə ifadə edilir. Ekzistensial humanizm baxımından yuxusuzluq burada sadəcə fizioloji hal deyil, fərdin öz varlığı ilə tək qalması, düşüncələrinin qaçılmazlığı və daxili dialoqdan qaça bilməməsi kimi təhlil olunur. Anjelu bu obraz vasitəsilə göstərir ki, insan bəzən xarici dünyadan deyil, məhz öz düşüncələrinin ağırlığından "oyaq" qalır; bu isə varoluşun ən dərin qatlarında baş verən özünü dərk prosesi və mənəvi narahatlığın təzahürü kimi çıxış edir.

"I keep on dying again" [4, s.131].

"The Lesson" ("Həyat dərsi") şeirində keçən bu misra insan həyatında baş verən daxili transformasiya və təkrarən yenilənmə prosesini metaforik şəkildə ifadə edir. Ekzistensial humanizm kontekstində burada "ölüm" fiziki sonluq deyil, əksinə insanın öz köhnə "mən"ini aşaraq yeni mənəvi mərhələyə keçməsi kimi şərh olunur. Anjelu bu poetik ifadə ilə göstərir ki, insanın varlığı statik deyil; o, daim dəyişən, təcrübələr vasitəsilə özünü yenidən kəşf edən və inkişaf etdirən bir subyektdir. Beləliklə, bu şeir insanın inkişafının ağrılı, lakin zəruri olduğunu vurğulayaraq, onu özünü dərk etmə və mənəvi yetkinliyə doğru davam edən varoluş yolu kimi təqdim edir.

"The caged bird sings
with a fearful trill
of things unknown
but longed for still" [6].

Növbəti “I Know Why the Caged Bird Sings” (“Qəfəsdəki quşun nə üçün oxuduğunu bilirəm”) şeir misrasında isə insanın azadlıq və təzyiq arasında qaldığı varoluş vəziyyətini simvolizə edir. Ekzistensial humanizm baxımından quş metaforası fərdin daxili dünyasında yaranan sərbəstlik arzusu və sosial məhdudiyyətlərin toqquşmasını göstərir. Anjelu vurğulayır ki, insanın mənəvi və daxili azadlığı xarici məhdudiyyətlərdən asılı deyil; o, öz varlığını dərk etmə və ümid vasitəsilə azadlığını ifadə edə bilir. Bu şeir həm də fərdi və kollektiv empatiyanın, insan hüquqları və ləyaqətinin poetik ifadəsidir.

Qeyd olunan şeir nümunələri göstərir ki, Anjelunun poeziyası yalnız sosial və ədalət məsələlərini deyil, həm də insanın daxili dünyasını, ruhi vəziyyətini və həyat təcrübəsi üzərində düşünmə prosesini fəlsəfi və poetik baxımdan əks etdirir. Onun əsərləri fərdin özünü kəşf etməsi, azad seçimlər etməsi və daxili potensialını realizə etməsi kimi ekzistensial humanizmin əsas prinsiplərini ədəbiyyat vasitəsilə təsdiqləyir.

İşin elmi nəticəsi. Maya Anjelunun poeziyası ekzistensial humanizm prizmasından insanın daxili azadlığını, mənəvi inkişafını və etik seçimlərini poetik dillə işıqlandırır. Onun əsərləri fərdi və kollektiv təcrübəni birləşdirərək insan varlığının mənasını və dəyərlərini göstərir. Anjelunun nəzərində insan öz daxili potensialını üzə çıxarmalı və onu mənalı və müsbət istiqamətdə inkişaf etdirməlidir. Beləliklə, onun poeziyası amerikan ədəbiyyatında ekzistensial humanizmin parlaq nümunəsi olmaqla, insan dəyərlərinin və mənəvi şüurun araşdırılması üçün zəngin və təsirli vasitədir.

İşin elmi yeniliyi. Bu tədqiqat Maya Anjelunun poeziyasında ekzistensial humanizm prinsiplərini yalnız konseptual olaraq deyil, həm də fərdi və kollektiv təcrübənin sintezi ilə birlikdə poetik dilin funksionallığını sistemli şəkildə təhlil edir. Əvvəlki tədqiqatlar əsasən sosial və feminist aspektlərə fokuslanmışdı; bu iş isə Anjelunun poeziyasının fərdi azadlıq, mənəvi inkişaf və etik məsuliyyətin poetik ifadəsi baxımından yeni, inteqrativ perspektiv təqdim edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu tədqiqat Maya Anjelunun poeziyasında insan azadlığı, mənəvi dərinlik və sosial məsuliyyətin poetik təzahürüdür və ədəbiyyatşünaslıq, humanitar təhsil və sosial-psixoloji tədqiqatlar sahələrində humanist motivləri dərindən anlamaq və praktik tətbiq etmək üçün unikal vasitədir. Beləliklə, tədqiqatın nəticələri ədəbiyyatşünaslıq və humanitar elmi tədqiqatlar sahəsində Maya Anjelunun poeziyasının tədrisi və təhlili üçün nəzəri əsas kimi istifadə oluna bilər, eyni zamanda insanın mənəvi dəyərləri, azadlıq anlayışı və etik məsuliyyət məsələlərinin ədəbi mətnlər əsasında interpretasiyası üçün metodoloji əsas formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Sartre, J.P. Being and Nothingness*:* An essay on phenomenological ontology (Translated by Hazel E. Barnes.) / J.P.Sartre. – New York: Philosophical Library, – 1956. – 636 p.
2. Camus, A. The Myth of Sisyphus and other Essays (Translated by Justin O’Brien.) / A.Camus. – New York: Vintage Books, – 1959. – 152 p.
3. Angelou, M. Letter To My Daughter [Electronic resource] / – n.d. URL: https://archive.org/details/letter-to-my-daughter-maya-angelou/page/n65/mode/2up
4. Angelou, M. Maya Angelou poems / M.Angelou. – New York: Bantam Books, – 1993. – 209 p.
5. Angelou, M. On The Pulse of Morning [Electronic resource] / URL: https://mypoeticside.com/show-classic-poem-1183
6. Angelou, M. I Know Why the Caged Bird Sings [Electronic resource] / URL: https://mypoeticside.com/show-classic-poem-1193

V.F.Nabiyeva

Existential Humanism in Maya Angelou’s Poetry: Human Values in Poetic Expression

Summary

Maya Angelou’s (1928-2014) poetry extends beyond depicting the individual’s inner world; it leads readers into profound contemplation, illustrating the responsibility inherent in personal choices and

the significance of self-formation through poetic imagery. Her works consistently employ motifs of freedom, resilience, and renewal that transcend personal experience and illuminate fundamental questions of human existence. Angelou's poetic language functions not only as an aesthetic medium but also as a conceptual model for internal turmoil and emotional and spiritual transformation. Her oeuvre integrates themes of self-awareness, inner freedom, and accountability for personal choices on both aesthetic and philosophical levels. Each image and metaphor in her poems, consistent with the principles of existential humanism, conveys questions of existence and moral development. As a result, Angelou's work serves as a vital literary resource for understanding inner and spiritual growth and the complexity of existence. In this context, existential humanism enables poetic reflection on freedom, moral responsibility, and the profound questions of being. Angelou's poetry thus guides readers through the nuanced layers of the human spirit, prompting the exploration of life's deeper meanings.

Keywords: *poetic language, existential humanism, existence, responsibility, spiritual development*

В.Ф.Набиева

Экзистенциальный гуманизм в поэзии Майи Энджелоу: поэтическое исследование ценностей человека

Резюме

Поэзия Майи Энджелоу (1928-2014) не просто описывает внутренний мир человека; она ведет читателя в глубины его мыслей, демонстрируя через поэтические образы ответственность за собственные выборы и значимость процесса самоопределения. В её стихах мотивы свободы, сопротивления и обновления выходят за пределы индивидуального опыта и освещают фундаментальные вопросы человеческого существования. Поэтический язык Энджелоу – это не только эстетическое выражение; он концептуально моделирует внутренние потрясения, эмоциональные и духовные трансформации личности. В этом смысле её творчество объединяет темы самопознания, внутренней свободы и ответственности за собственные решения на эстетическом и философском уровнях. Каждый образ и метафора в её стихах, в соответствии с принципами экзистенциального гуманизма, поэтически раскрывают вопросы человеческого существования и духовного развития. Таким образом, творчество Энджелоу является незаменимым литературным инструментом для понимания внутреннего и духовного роста человека, а также сложности человеческого существования. В этом контексте экзистенциальный гуманизм позволяет поэтически выражать свободу личности, моральную ответственность и глубокие вопросы бытия. Поэзия Энджелоу не просто предлагает красивые слова; она ведет читателя в тонкие слои человеческой души и побуждает к открытию глубоких смыслов жизни.

Ключевые слова: *поэтический язык, экзистенциальный гуманизм, бытие, ответственность, духовное развитие*

Rəyçi: filol.f.d., dos. L.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2026

V.E.QAZIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
e-mail: vusalagaziyeva73@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0002-0484-676X

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.259

B.HRABALIN "ÇOX GURULTULU TƏNHALIQ" ƏSƏRİNİN FƏLSƏFİ-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə B.Hrabalın "Çox gurultulu tənhalıq" əsərinin fəlsəfi-estetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatın əsas diqqət mərkəzində Hantya obrazının daxili dünyası və onun reflektiv düşüncə sistemi dayanır. Əsərdə tənhalıq, yadlaşma, kitab və mədəni yaddaş problemləri təhlil olunur. Hantyanın meditativ monoloqu vasitəsilə insanın həyatın mənasını axtarması göstərilir. Məqalədə Lao Tszi və İsa Məsih obrazlarının semantik funksiyası müəyyənləşdirilir. Romanda modernist poetikanın əsas xüsusiyyətləri və çoxsəsli strukturu araşdırılır. Nəticədə Hantya obrazının Hrabalın həyat və sənət fəlsəfəsinin ifadəsi olduğu qənaətinə gəlinir.*

Açar sözlər: *B.Hrabal, "Çox gurultulu tənhalıq", Hantya, tənhalıq, modernizm, refleksiya*

B.Hrabalın "Çox gurultulu tənhalıq" əsəri XX əsr çex ədəbiyyatının ən mühüm fəlsəfi-modernist nümunələrindən biri hesab olunur. Əsərdə insanın tənhalığı, yadlaşması, mədəni yaddaşın qorunması, kitab və düşüncə münasibətləri kimi problemlər əks olunur. Müasir dövrdə texnologiyanın və mexanikləşmənin insanın mənəvi dünyasına təsiri daha da aktuallaşdığı üçün Hantya obrazının daxili aləminin və əsərin fəlsəfi məzmununun araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, əsərdə mədəniyyətin məhvə qarşı müqaviməti və insanın öz mənəvi dayaqlarını qorumaq cəhdi aktual problem kimi diqqəti cəlb edir.

B.Hrabal XX əsr çex ədəbiyyatının tanınmış müəlliflərindən biridir. O həm də çex mentalitetini və çex milli xarakterini bənzərsiz şəkildə ifadə edən ən çox oxunan çex yazıçısıdır. Onun bütün kitablarının əsas mövzuları adi həyatdan götürülüb. Yazıçı həyati mövzuları "dənizin dibindəki inci" hesab edir və bu problemləri əsərlərində olduqca qeyri-adi üslubla təsvir edirdi.

Tədqiqatımızın **məqsədi** B.Hrabalın "Çox gurultulu tənhalıq" əsərində Hantya obrazının fəlsəfi-estetik xüsusiyyətlərini, onun daxili monoloqunu, tənhalıq və ekzistensial düşüncə ilə bağlı baxışlarını araşdırmaqdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün biz B.Hrabal yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, "Çox gurultulu tənhalıq" əsərinin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini təhlil etmək, Hantya obrazının marginal və reflektiv xarakterini araşdırmaq kimi **vəzifələri** yerinə yetirməyə çalışmışıq.

1970-ci illərin ortalarında əsərlərindən birinin rəsmi nəşr icazəsini almaq üçün Hrabal "Yaradıcılıq" ("Творчество") jurnalına kompromis xarakterli müsahibə verdi. Hrabalın bu "tövbə" müsahibəsi çox müzakirə olundu, hətta bir neçə gənc onun kitablarını Karl körpüsü üzərində yandırdı. Hrabal bu hadisəni çox ağrılı qəbul etdi və buna cavab olaraq "Çox gurultulu tənhalıq" ("Příliš hlučná samota") əsərini yazdı. Bu əsərdə köhnə, istifadə olunmuş və lazımsız kağızları presləyən yaşlı bir fəhlənin monoloqu təqdim olunur. Onun əlindən bir çox ədəbi şah əsərlər keçmiş və onu formalaşdırmışdır. Bu fəhlə insan həyatının mənası və dünya-

nın inkişafı haqqında düşüncələrə dalır. Əsərdəki könüllü həyatdan getmə motivi müəllifi öz qəhrəmanına yaxınlaşdırır. Bu kitab B.Hrabalın mifyaradıcı avtobioqrafiyalarından biridir.

"Çox gurultulu tənhalıq" fəlsəfi romanına görə yazıçı 1994-cü ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına namizəd göstərilmişdi. Tədqiqatçı Devid Foster Uolles "Frans Kafkanın yumor hissi" adlı essesində Kafka və Hrabalın romanlarını müqayisə edərək yazırdı: ""Çox gurultulu tənhalıq" əsəri çox zəngin mətnə malik əsərdir və oradakı fikirlər, mülahizələr, süjetlər o qədər güclü şəkildə sıxılıb və preslənib ki, bu ideyaların bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu, haradan qaynaqlandığını, ümumiyyətlə, onların "ayaqları"nın olub-olmadığını anlamaq tamamilə mümkünsüzdür… və əgər varsa, onlar doğrudanmı böyüyür?.. Kitab həqiqətən də "sənət naminə saf sənət" təəssüratı yaradır. O, səbəb və nəticələrin mütləq şəkildə qarşılaşmadığı bir gecə kabusunun ustalıqla və dahiyanə təsvirinə bənzəyir..." [2].

Təhkiyəçi və eyni zamanda əsərin baş qəhrəmanı yaşlı Hantya artıq otuz beş ildir ki, köhnə kağızları presləmə işi ilə məşğuldur. O, peşəsinin ən böyük qazancının "öz iradəsinə qarşı təhsil alması" olduğunu deyir, çünki emala gətirilən kağızların arasında çox nadir kitablar olur. Hantya öz mənzilində məhv edilməli olan kitabları toplayır. Qəhrəman xüsusilə filosofların dərin fikirlərini və poeziyanı ehtiva edən kitabları seçir. Beləcə, Hantya istər-istəməz ehtiraslı oxucuya çevrilir. Kitablar sayəsində o, özü haqqında mühüm şeylər anlayır və özünü ən gözəl dünyanın, "həqiqətin ürəyi"nin içində tapır.

Pres maşınının yanında işləyərkən qəhrəman gəncliyini xatırlayır, sevgisinin tragikomik hekayəsini yada salır, müharibə dövründə gənc bir qaraçı qızı ilə keçirdiyi idillik həyatı, anasının və dayısının ölümünü xatırlayır. O həmçinin sevdiyi filosofların – A.Şopenhauerin, F.Hegelin, F.Nitşenin, E.Rotterdamlının fikirlərini yada salır və onların üzərində düşünür.

"Çox gurultulu tənhalıq" əsərində vəcd vəziyyətində olanda qəhrəmanın yanına qədim mütəfəkkirlərdən Lao Tszi və İsa Məsih gəlir. Roman daosist düşüncədən (Lao Tszi fəlsəfəsindən) qaynaqlanır və tənhalığa çəkilmiş fərdi özünüanlama yoluna yönəldir, eyni zamanda onu yadlaşmış dünyada dayaq nöqtəsi ilə təmin edir. Əsərdə qədim çin filosofu, e.ə. VI-V əsrlərdə yaşamış, daosizm dini-fəlsəfi cərəyanının banisi Lao Tszi və İsa Məsih obrazları paralel şəkildə təqdim olunur və hadisələrin inkişafı boyunca getdikcə daha kəskin kontrast yaradır.

Əfsanəyə görə, Lao Tszi həyatının mühüm bir hissəsini Çjou dövlətində imperator arxivinin və kitabxanasının qoruyucusu vəzifəsində keçirmişdir. Hantya da öz evində o qədər kitab toplayır ki, onlar yaşayış yerini tamamilə doldurur və hətta onun çarpayısının üstündəki baldaxinin üstünə qədər yığılır; o, bir gün kitabların üzərinə yıxılıb onu basdıracağından qorxur. Əsərin qəhrəmanının konsepsiyasında daosizmin əsas ideyaları təcəssüm olunur. Görünür ki, bu ideyalar B.Hrabalın özünə də yaxın olmuşdur. Hrabal "Yaddaş üçün düyünlər" adlı müsahibələr kitabında hər il polyak Bruno Şultsun "Qəhvəyi dükanlar" və Lao Tszinin "Fəzilətin kanonik kitabı" əsərlərini yenidən oxuduğunu bildirirdi [3, s. 28].

Beləliklə, məşhur Çin mütəfəkkirinin obrazının əsərdə yer alması təsadüfi deyildir. Qeyd etməliyik ki, "Çox gurultulu tənhalıq" əsəri dərin düşüncələrin və yazıçının yaradıcılığına göstərdiyi ciddi və əsaslı təsirin nəticəsidir. Romanın sonunda Lao Tszinin fikrinə istinad edilir: "...niyə Lao Tszi deyir ki, doğulmaq çıxışdır, ölmək isə daxil olmaq?" [1, s. 43]. Bu fikir daosizmin əsas ideyalarına açıq işarədir: ölüm həyatın sonu deyil, onun başqa bir formaya keçidi, bir tərəfdən çıxış olan şeyin digər tərəfdən giriş olmasıdır.

Əsər boyunca İsa Məsih və Tszinin obrazları əsərin əvvəlindən sonuna qədər qəhrəmanın düşüncələrini və fantasmaqorik görmələrini müşayiət edir. Məsələn, mətnin bir hissəsində deyilir: "...presimin yanında cazibədar bir gənc göründü və mən dərhal anladım ki, bu İsa Məsihdir; onun yanında isə qırışmış üzlü bir qoca peyda oldu və mən dərhal başa düşdüm ki, bu Lao Tszidir..." [1, s. 19].

Gecə yarısı o, gənc İ.Kantla söhbət edir, siçan klanlarının həyatını müşahidə edir ki, bu da müəyyən dərəcədə ictimai-tarixi reallıqların proyeksiyası kimi çıxış edir. Əsər birinci şəxsin dilindən təqdim olunmasına baxmayaraq, B.Hrabal burada 1970-ci illərin Praqasının atmos-

ferini ustalıqla əks etdirməyə nail olmuşdur. Hantya öz işini tələsmədən görür və onun müəyyən ritualları vardır. Məsələn, bəzi kağız bağlamalarını köhnə ustaların rəsmlərinə bükür.

Bir gün o, böyük yeni pres maşınını görür və orada gənc fəhlələrin işlədiyini müşahidə edir. O anlayır ki, onun işi tamamilə mexanikləşdirilə və şəxsiyyətsizləşdirilə bilər. Daha sonra həmin fəhlələr onun işlədiyi presə göndərilir və onun funksiyalarını çox sürətlə, emal etdiklərinə fikir vermədən yerinə yetirirlər. Hantya öz dünyasından qovulmuş vəziyyətə düşür. Onun fantasmaqorik yuxuları və qarabasmaları başlayır. Yuxuda o, preslə özünü qablaşdıraraq intihar edir. Hekayə isə onun parkdakı skamyada oyanması ilə bitir.

"Çox gurultulu tənhalıq" əsərində təsvir olunan Hantya obrazı müəyyən dərəcədə avtobioqrafik xarakter daşıyır. B.Hrabal da həyatının bir dövründə ikinci xammal məntəqəsində çalışmışdı. Yazıçının müəmmalı ölümü, ehtimal olunan intiharı da qəhrəmanla müəllif arasında yaxınlıq yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin əsas personajı Hantyanın real prototipi olmuşdur. O, Praqada ikinci xammal qəbul məntəqəsində Hrabalın həmkarı olan qablaşdırıcı İndrjix Peukert idi. Yazıçının 1950-ci illərdə işlədiyi bu mühit Hantya obrazının formalaşmasında əsas mənbələrdən biri olmuşdur.

Hrabalın yaradıcılığında Hantya obrazına ilk dəfə 1959-cu ildə dərc olunmuş "Baron Münhauzen" adlı hekayəsində rast gəlirik.

"Çox gurultulu tənhalıq" əsərində Hantya B.Hrabalın əvvəlki əsərlərdəki təhkiyəçi personajlarına tamamilə bənzəmir. O, xalq içindən çıxmış, eyni zamanda marginal insandır və daima hissləri və davranışları üzərində düşünən obrazdır. O, tənha yaşayır, lakin tənhalığı onu sıxmır, darıxdırmır. Onun əsl dostları və "qohumları" müxtəlif filosofların, yazıçıların fikirləri və öz düşüncələridir. Hantyanın əsas həyat dəyəri kitabdır. Kitab onun dünyasının təməlidir, ruhun və düşüncənin məhsulu, minillik mədəniyyətin təzahürü və insan həyatını anlamaq üçün açarıdır. Qəhrəmanın şüuru kitablarla doludur. Məhz buna görə romanın sonunda onun yalnız "təmiz kağızların qablaşdırılması" işinə keçirilməsi Hantya üçün faciəyə çevrilir. O, mənalı mətnləri presləməyə alışmışdı.

Çex tənqidçisi Yan Malura qeyd edir ki, "B.Hrabal Don Kixot inamı ilə münaqişələrdən sonrakı "normallaşma" dövrünün ağır şəraitində mədəniyyətin müdafiəsi məsələlərini həll edir, onun məhv edilməzliyinə inanır" [5, s. 138]. Kitablar dünyasını, sürətlə qaçan zamanı və şəxsi təcrübəsini tutub-saxlamaq cəhdi əsas qəhrəman üçün ekzistensial vəziyyətini anlamağın və həyatın mənası üzərində düşünməyin vasitəsinə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Hantya öz düşüncələri ilə həm "Çox gurultulu tənhalıq" əsərinin bədii dünyasını, həm də Hrabalın həyat və sənət fəlsəfəsini əks etdirir. Qəhrəman məhv etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir peşəyə sahib olsa da, paradoksal şəkildə həm qoruyur, həm də yaradır, onun fəaliyyəti ali məna ilə yüklənir. O, kitabları yalnız özü üçün deyil, həm də bir tanış ziyalı üçün seçir.

Hantyanın rituallara çevrilmiş qablaşdırma və presləmə işi Hrabalın modernist yaradıcılıq metodunun görünən transformasiyası kimi təqdim olunur. Yaşlı qablaşdırıcı kağız və nadir kitablardan ibarət bir "kollaj" yaradır, reallığı yaşamın xüsusi bir formasına salır. Romanda isə bütün düşüncələr, xatirələr, sitatlar, parafrazlar, şəxsi hekayələr və yuxular Hantyanın şüurunda çoxsəsli bir strukturda birləşir.

"Çox gurultulu tənhalıq" əsərində Hantyanın meditativ monoloqu poetik etiraf xarakteri daşıyır. Ümumilikdə mətnin lirik komponenti epik xəttə nisbətən üstünlük təşkil edir. Hadisələrin özü əsas rol oynamır, onlar ikinci plandadır. Əsas olan subyektivlik axınıdır, eləcə də povestin mövzu və motivləridir. Bəzi mövzular və motivlər – mərhəmət, alçaldılma, sevgi, presləmə, yeraltı kanalların səsi – müəllif tərəfindən davamlı şəkildə təkrarlanır. Eyni şəkildə bəzi sitatlar və ifadələr də tez-tez vurğulanır. Məsələn, Hantyanın artıq otuz ildir kağız presləməsi barədə fikirlər. Bu təkrarlanmalar yeni mənaların yaranmasına və artıq mövcud olanların dərinləşməsinə xidmət edir.

Praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalənin nəticələrindən XX əsr Avropa ədəbiyyatı, çex ədəbiyyatı, modernizm və ekzistensializm mövzularının tədrisində istifadə oluna bilər. Tədqiqat həmçinin ali məktəblərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi və müqayisəli ədəbiyyat üzrə seminar və mühazirələr üçün faydalı mənbə hesab edilə bilər.

Elmi nəticə. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, Hantya obrazı B.Hrabalın həyat və sənət fəlsəfəsinin əsas daşıyıcısıdır. Əsərdə tənhalıq yalnız fiziki vəziyyət deyil, həm də insanın özünüanlama və mənəvi azadlıq forması kimi təqdim edilir. Romanın çoxsəsli və meditativ strukturu vasitəsilə müəllif mədəniyyətin, kitabın və insan yaddaşının məhvə qarşı dayanıqlığını nümayiş etdirir. Hantyanın daxili monoloqu isə modern insanın yadlaşmış dünyada öz varlığını və həyatın mənasını dərk etməsinin bədii ifadəsinə çevrilir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Çox gurultulu tənhalıq" əsərində Lao Tszi və İsa Məsih obrazları romanı anlamaq üçün açar xarakter daşıyır. Əsərin fəlsəfi qatı birbaşa bu obrazlarla bağlıdır. Lao Tszi ideyaları mərkəzi obraz Hantyanın konsepsiyasını formalaşdırır, həmçinin Bohumil Hrabalın özünün dəfələrlə etiraf etdiyi kimi, onun bütün həyatına ciddi təsir göstərmişdir. İsa Məsih və Lao Tszi mətndə, bir tərəfdən, antaqonist şəxslər kimi, digər tərəfdən isə vahid harmonik bütövün iki tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Bu ikili münasibət onların təsvirinin müxtəlif səviyyələrində – portret xüsusiyyətlərində, ətraf mühitlə əlaqələrində və bədii ifadə vasitələrinin seçilməsində özünü göstərir.

Elmi yenilik. Tədqiqatda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq B.Hrabalın "Çox gurultulu tənhalıq" əsəri fəlsəfi-estetik və modernist poetika baxımından kompleks şəkildə təhlil edilir. Məqalədə Hantya obrazının marginal və reflektiv insan tipi kimi xüsusiyyətləri araşdırılır, onun daxili monoloqunun əsərin ideya strukturundakı rolu müəyyənləşdirilir. Əsərdə Lao Tszi və İsa Məsih obrazlarının paralel təqdimatı mədəni-fəlsəfi kontekstdə şərh olunur. Eyni zamanda kitab və onun məhv olma motivlərinin mədəni yaddaşın qorunması ideyası ilə əlaqəsi göstərilir. Tədqiqat nəticəsində Hantya obrazının Hrabalın həyat və sənət fəlsəfəsinin bədii ifadəsi olduğu əsaslandırılır.

Ədəbiyyat

1. Грабал, Б. Слишком шумное одиночество / Б. Грабал; пер. С. Скорвида // Электронная библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://fanread.ru/book/2422534.
2. Фостер, Д.У. Чувство юмора Франца Кафки / Д. У. Фостер // Электронный ресурс. – Режим доступа: http:// poliarinov.livejournal.com /39618.html.
3. Hrabal, B. Gürültülü yalnızlık. Türkçesi Elif Gökteke. Tavanarası / Elektron resurs: https://www.scribd.com/document/1036541539/Bohumil-Hrabal-Gu-ru-ltu-lu-Yaln%C4%B1zl%C4%B1k
4. Hrabal, B. Kličky na kapesníku / B. Hrabal. – Praha: Prace, – 1990. – 114 s.
5. Slovnik české prozy 1945-1994 / Zpracoval kolektiv autorů pod vedenim B. Dokoupila a M. Zelinského. – Ostrava: Sfinga, – 1994. – 490 s.

V.E.Gaziyeva

The Philosophical and Aesthetic Features of Bohumil Hrabal's Work "Too Loud a Solitude"

Summary

The article examines the philosophical and aesthetic features of B. Hrabal's novel "Too Loud a Solitude". The main focus of the research is the inner world of the protagonist Hantya and his reflective way of thinking. The study analyzes the problems of loneliness, alienation, books, and cultural memory in the novel. Through Hantya's meditative monologue, the human search for the meaning of life is revealed. The article also identifies the semantic role of Lao Tzu and Jesus Christ in the narrative. The main characteristics of modernist poetics and the polyphonic structure of the novel are explored. As a result, the study concludes that Hantya represents Hrabal's philosophy of life and art.

Keywords: *B.Hrabal, "Too Loud a Solitude", Hantya, loneliness, modernism, reflection*

В.Э.Газиева

Философско-эстетические особенности произведения Б.Грабала «Слишком шумное одиночество»

Резюме

В статье исследуются философско-эстетические особенности произведения Б. Грабала «Слишком шумное одиночество». Основное внимание уделяется внутреннему миру героя Ганти и его рефлексивному мышлению. В произведении анализируются проблемы одиночества, отчуждения, книги и культурной памяти. Через медитативный монолог героя раскрывается поиск смысла жизни человеком. В статье определяется семантическая функция образов Лао-цзы и Иисуса Христа. Исследуются основные черты модернистской поэтики и полифоническая структура романа. В результате делается вывод о том, что образ Ганти является выражением жизненной и художественной философии Б. Грабала.

Ключевые слова: *Б. Грабал, «Слишком шумное одиночество», Гантя, одиночество, модернизм, рефлексия*

Rəyçi: dos. X.Abbasova

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

G.M.RZAYEVA
e-mail: gulnar.rzayeva@au.edu.az |
:https://orcid.org/0000-0003-0584-0781

Azərbaycan Universiteti
(Bakı şəh., C.Hacıbəyli küç., 71)

10.62021/0026-0028.2026.3.264

CULİYAN BARNES VƏ ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA KİMLİK VƏ KEÇMİŞ PROBLEMİ

Xülasə. *Məqalədə Britaniya yazıçısı Culiyan Barnes və Azərbaycan yazıçısı Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığında kimlik və keçmiş probleminin müqayisəli təhlili aparılır. Tədqiqatın mərkəzinə yaddaşın subyektivliyi, tarixi həqiqətin nisbi xarakteri və kimlik modelinin formalaşması məsələləri qoyulur. Barnesin postmodern poetikasında yaddaş daha çox fərdi şüurun qeyri-sabitliyi kontekstində təqdim olunursa, Əfəndiyevin nəsrində milli-mədəni yaddaş kollektiv şüurun və milli özünüdərkin həlledici daşıyıcısına çevrilir. Hər iki müəllifin seçilmiş əsərləri (“Yaxınlaşan sonluq duyğusu” (The Sense of an Ending, 2011), “Floberin tutuquşusu” (Flaubert’s Parrot, 1984), “İngiltərə, İngiltərə” (England, England, 1998) və “Mahmud və Məryəm”(1982-83), “Ölüm hökmü” (1989), “Bayraqdar” (2003)) müqayisəli aspektdə araşdırılaraq Qərb postmodernizmi ilə postsovet Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin yaddaşa münasibətdəki fərqli estetik istiqamətləri üzə çıxarılır. Tədqiqat postmodern ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Can Assmanın (Jan Assmann) mədəni yaddaş konsepsiyası və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq metodologiyasına əsaslanır.*

Açar sözlər: *kimlik, yaddaş, keçmiş, postmodernizm, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, milli yaddaş, tarixi travma, Culiyan Barnes, Elçin Əfəndiyev*

Giriş. Müasir ədəbiyyatda kimlik və keçmiş məsələləri fərdin özünüdərki və cəmiyyətdəki yerinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Postmodern düşüncədə tarix və yaddaş fərqli baxışlarla yenidən qurulur. Linda Hatçenonun qeyd etdiyi kimi, postmodernizm mütləq tarixi həqiqətin mümkünlüyünü şübhə altına alır [7]. Bu baxımdan Culiyan Barnes və Elçin Əfəndiyev yaradıcılığı fərqli mədəni-estetik müstəvilərdə oxşar problematikaya müraciət edən mühüm ədəbi nümunələr kimi diqqəti cəlb edir.

Barnesin yaradıcılığında yaddaş fərdi identikliyin əsas dayaqlarından biri kimi təqdim edilir; müəllif həqiqətin nisbi xarakteri ilə bağlı postmodern skeptisizmi ön plana çıxarır. O, qeyd edir: “Yaddaş kimlikdir” [1, s.82]. Bu fikir onun poetikasında keçmişin obyektiv reallıq deyil, subyektiv şüur tərəfindən yenidən qurulan konstruksiya olduğunu göstərir [10]. Barnesin romanlarında fraqmentar təhkiyə, qeyri-xətti zaman modeli və etibarsız narrator vasitəsilə fərdin daxili parçalanması və mənəvi köksüzlüyü ifadə olunur. Xüsusilə “İngiltərə, İngiltərə” romanında milli kimlik və tarixi yaddaş simulyasiya müstəvisində təqdim edilir, tarixi həqiqətin özü isə şübhə altına alınır [14].

Elçin Əfəndiyevin əsərlərində isə kimlik problemi milli-mədəni yaddaş, tarixi travma və kollektiv şüur kontekstində araşdırılır. Yazıçı postsovet Azərbaycan reallığı fonunda fərdin keçmişlə münasibətini təqdim edərək milli özünüdərk prosesinin mürəkkəbliyini göstərməyə çalışır. Əfəndiyevin nəsrində yaddaş həm şəxsi təcrübənin, həm də kollektiv-mənəvi şüurun daşıyıcısına çevrilir [9]. Bu baxımdan Can Assmanın mədəni yaddaş nəzəriyyəsi, yəni yaddaşın toplumun öz birliyini və özünəməxsusluğunu dərk etməsinə imkan verən bilik ehtiyatı kimi dəyərləndirilməsi [6] Əfəndiyev yaradıcılığındakı kollektiv yaddaş konsepsiyasını izah etmək üçün mühüm nəzəri baza yaradır.

Tədqiqat çərçivəsində Barnesin “Bir son duyğusu”, “Floberin tutuquşusu” və “İngiltərə, İngiltərə” romanları ilə Əfəndiyevin “Mahmud və Məryəm”, “Ölüm hökmü” və “Bayraqdar”

əsərləri müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunur. Azərbaycan və Britaniya müasir nəsrində yaddaş və kimlik probleminin müqayisəli şəkildə araşdırılması məqalənin əsas elmi yeniliyini təşkil edir.

Əsas hissə. Postmodern ədəbiyyatda yaddaş, tarix və kimlik problemləri fərdi və kollektiv şüurun əsas müəyyənedicilərindən biri kimi çıxış edir. Postmodern nəzəriyyəyə görə, tarix obyektiv reallığın tam əksi deyil, müxtəlif interpretasiyalar vasitəsilə formalaşan diskursiv konstruksiyadır. Bu kontekstdə Culiyan Barnes yaradıcılığı yaddaşın etibarsızlığı, tarixi həqiqətin nisbi xarakteri və keçmişin subyektiv rekonstruksiyası məsələlərinin bədii ifadəsi baxımından geniş tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

Barnesin "Elizabet Finç" (*Elizabeth Finch 2022*) romanı bioqrafik həqiqətin yenidən qurulmasının mürəkkəbliyini və fərdi yaddaşla kollektiv yaddaş arasındakı münasibətləri araşdırır [5]. Yazıçının əsərlərində yaddaş fərdin şüurunda yenidən formalaşan subyektiv konstruksiya kimi təqdim olunur. Bu xüsusiyyət xüsusilə "Bir son duyğusu" romanında aydın görünür. Toni Vebsterin (Tony Webster) keçmişlə qarşılaşması yaddaşın seçici və dəyişkən mahiyyətini ortaya qoyur [12]. Romanda qeyd olunur ki, "Tarix yaddaşın çatışmazlıqları ilə sənədləşmənin qeyri-kamilliklərinin kəsişdiyi nöqtədə yaranan müəyyənlikdir" [2, s.28]. Bu fikir həm tarixi biliyin, həm də fərdi yaddaşın qeyri-sabit xarakterini ifadə edir.

Barnesin romanları posthəqiqət düşüncəsinin əsas elementlərini, yəni həqiqətin plüralist təbiətini, yaddaşın etibarsızlığını və tarixi faktların nisbi xarakterini bədii şəkildə əks etdirir [4]. "Floberin tutuquşusu" romanında keçmişin dərk olunması problemi daha da mürəkkəbləşir. Ceffri Breytveyt (Geoffrey Braithwaite) obrazı Flober haqqında "əsl həqiqəti" tapmağa çalışsa da, əldə etdiyi hər yeni fakt əvvəlki məlumatları şübhə altına alır [3, s.97]. Bu baxımdan müəllif keçmişin vahid və dəyişməz həqiqət olmadığını göstərir. "İngiltərə, İngiltərə" romanında isə milli kimlik və tarixi yaddaş simulyasiya məkanında təqdim olunur; milli keçmişin kommersiyalaşdırılması ironik formada ifadə edilir [14].

Elçin Əfəndiyev yaradıcılığı postsovet Azərbaycan ədəbiyyatında milli yaddaş, tarixi travma və kimlik probleminin bədii təcəssümü baxımından mühüm mövqeyə malikdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, yazıçının nəsrində qeyri-xətti təhkiyə, simvolizm, alleqoriya və psixoloji dərinlik vasitəsilə sovet düşüncə modelindən fərqli yeni estetik təfəkkür formalaşır [9]. "Mahmud və Məryəm" romanı Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi yaddaşın fəlsəfi-romantik interpretasiyasının ən uğurlu nümunələrindən biri hesab olunur; əsərdə orta əsr mühiti keçmişin yalnız tarixi dekorasiya deyil, mənəvi köklərə dönüş nöqtəsi kimi təqdim edilir. "Ölüm hökmü" romanında 1937-ci il repressiyalarının yaratdığı sosial-mənəvi travma fərdi kimliyin parçalanması fonunda təqdim olunur. "Bayraqdar" povestindəki qaçqınlıq faciəsi fərdi yaddaşla milli yaddaşın qovuşduğu dramatik məqam kimi əks olunur [8]. Doğma torpaq, ev və məzar motivləri burada itirilmiş məkan olmaqla yanaşı, milli kimliyin yaddaş kodları kimi də mənalandırılır.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq baxımından Barnes və Əfəndiyev yaradıcılığını yaxınlaşdıran əsas cəhət keçmişə münasibətin dinamik xarakter daşımasıdır. Hər iki müəllif keçmişi sabit tarixi arxiv kimi deyil, daim yenidən qurulan mənəvi məkan kimi təqdim edir. Bununla belə, Barnes daha çox fərdi yaddaşın epistemoloji qeyri-müəyyənliyinə diqqət yetirirsə, Əfəndiyev milli yaddaşın kollektiv şüurdakı izlərini ön plana çıxarır.

Barnesin romanlarında yaddaş və kimlik: Postmodern Skeptisizm

Barnes yaradıcılığında yaddaşın etibarsızlığı mərkəzi bədii problem kimi çıxış edir. "Bir son duyğusu" romanında Toni Vebster qırx il öncəki hadisələri yenidən nəzərdən keçirərkən öz xatirələrinin nə dərəcədə inanılmaz olduğunu kəşf edir. Romanda yaddaş sabit arxiv kimi deyil, hər xatırlama aktında yenidən formalaşan dinamik proses kimi təqdim edilir [12]. Vebster özü etiraf edir ki, o, keçmişi olduğu kimi deyil, olmasını istədiyi kimi xatırlayır. Bu, Barnesin poetikasında "etibarsız narrator" konsepsiyasının ən güclü bədii ifadəsidir. "Floberin tutuquşusu" romanında isə keçmişin çoxqatlı, ziddiyyətli xarakteri bioqrafik tədqiqat çərçivə-

sində göstərilir. Müəllif-tədqiqatçı obrazı Flober haqqında müxtəlif, bəzən bir-birinə zidd faktlarla üzləşir. Roman boyunca paralel versiyaların birlikdə mövcud olması tarixi həqiqətin tək, müəyyən bir cavabının olmadığını sübut edir [3, s.97]. Bu struktur həm də postmodern metatəhkiyənin klassik nümunəsidir: Barnes oxucunu bilgi əldə etmək prosesinin özündəki əksliyinə diqqət yetirməyə məcbur edir. "İngiltərə, İngiltərə" romanında isə kimlik problemi fərdi psixoloji müstəvidən milli-siyasi müstəviyə keçir. Cənab Pittmənin "İngiltərə parkı" layihəsi milli tarixi simulyasiyaya çevirir: orijinal abidələr, tarixi şəxsiyyətlər və milli simvollar süni ada mühitinə köçürülür. Müəllif bu ironik layihə vasitəsilə tarixi yaddaşın kommersiyalaşdırılması prosesinin mahiyyəti ilə bağlı dərin sual qaldırır: orijinal keçmiş olmadan milli kimlik mümkündürmü? Barnes burada yaddaş, simulyasiya və autentiklik arasındakı mürəkkəb münasibəti araşdırır [14].

Əfəndiyevin nəsrində kollektiv yaddaş və milli kimlik

Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığında yaddaş fərdi həyat hekayəsi ilə milli tarix arasında körpü rolunu oynayır. "Mahmud və Məryəm" romanında orta əsr Azərbaycan mühiti yalnız tarixi dekor deyil; bu əsər, keçmişin milli özünüdərkin formalaşmasındakı yeri haqqında dərin fəlsəfi-romantik diskursdur. Tədqiqatçı alimlər bu romanı "altmışıncılar" nəslinin folklora ideya-estetik münasibətinin klassik nümunəsi kimi qiymətləndirir [15]. Əsərdə mifopoetik elementlər, simvolik obrazlar və lirik-fəlsəfi nəsr üslubu vasitəsilə milli yaddaş modeli formalaşdırılır. "Ölüm hökmü" romanında Stalin repressiyalarının yaratdığı mənəvi dağıntı əsərin dramatik özəyini təşkil edir. Totalitar sistem burada yalnız siyasi güc mexanizmi kimi deyil, fərdi yaddaşı sistemli şəkildə parçalayan ideoloji aparat kimi təqdim edilir. Akademik Nərgiz Paşayeva bu əsəri Azərbaycan repressiya ədəbiyyatının ən dolğun nümunələrindən biri hesab edir [15]. Barnesin etibarsız narrator texnikasından fərqli olaraq, Əfəndiyev burada yaddaşın etibarsızlığını fərdi psixoloji zəifliklə deyil, xarici ideoloji zorakılıqla izah edir və bu da iki müəllif arasındakı ən mühüm konseptual fərqdir.

"Bayraqdar" povestində Qarabağ müharibəsinin faciəvi nəticələri – qaçqınlıq, yurd itkisi, ata-baba məzarlarının sahibsiz qalması dərin emosional təsir gücü ilə əks olunur [8]. Tədqiqatçı T. İşgörən bu əsərdə insan panoramasının geniş sosial-psixoloji çalarlarını xüsusilə vurğulayır. Doğma torpaq, ev, ocaq və məzar motivləri Əfəndiyevin poetikasında təkcə itirilmiş coğrafi məkan deyil, milli kimliyin simvolik yaddaş kodlarıdır. Bu baxımdan Asmanın mədəni yaddaş konsepsiyası, yəni yaddaşın toplumun birliyi və özünəməxsusluğunun daşıyıcısı olması ideyası, Əfəndiyevin bu əsərindəki narrativ məntiqini tam izah edir.

Müqayisəli təhlil: ortaq məxrəc və fərqli estetik yollar

Barnes və Əfəndiyev fərqli coğrafi, mədəni və tarixi kontekstlərdə yazıb yaratmış olsalar da, onları yaxınlaşdıran əsas məqam keçmişin insan düşüncəsində daim yenilənən məna daşımasıdır. Hər iki müəllif yaddaşın seçici, natamam və zaman içindəki dəyişkən xarakterini öz bədii düşüncəsinin mərkəzinə qoyur. Bununla belə, onların yaddaş konsepsiyaları arasında əsaslı fərqlər mövcuddur. Barnes üçün yaddaşın etibarsızlığı epistemoloji problemdir: fərd keçmişi həqiqətən bilə bilərmi? Bu sual Barnesin bütün romanlarında postmodern skeptisizmin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Əfəndiyev üçün isə yaddaşın zəifliyi əsasən siyasi-tarixi zorakılığın nəticəsidir: totalitarizm, müharibə, sürgün və s. bunlar kollektiv yaddaşı yaradan travmalardır. Bu baxımdan Barnes keçmişi epistemoloji problem kimi görürsə, Əfəndiyev onu etik-mənəvi problem kimi qavrayır.

Narrativ texnika baxımından da iki müəllif arasında fərq aydın görünür. Barnes fraqmentar, qeyri-xətti təhkiyə, etibarsız narrator və metatəhkiyə üsullarından yararlanır. Əfəndiyev isə psixoloji dərinlik, lirik-fəlsəfi üslub, simvolizm və alleqoriyaya üstünlük verir. Barnesin ironik, skeptik tonu ilə Əfəndiyevin elegik, nostalji ovqatı arasındakı bu ziddiyyət iki ədəbi ənənənin, yəni Qərb postmodernizmi ilə postsovet Azərbaycan humanizminin fərqli estetik dəyərlərini əks etdirir.

Barnes və Əfəndiyev yaradıcılığının müqayisəli araşdırılması göstərir ki, yaddaş və kimlik problemi ədəbi düşüncənin fərqli mədəni-coğrafi kontekstlərindəki ümumbəşəri aktuallığını qoruyur. Hər iki müəllif keçmişi dinamik, dəyişkən və yenidən qurulan məkan kimi qəbul edərək fərdin öz keçmişi ilə münasibətinin nə dərəcədə mürəkkəb olduğunu göstərir. Barnes postmodern epistemologiyanın möhkəm zəminindən yaddaşın həqiqəti inşa etmək gücünü sorğulayır; Əfəndiyev isə humanist etikanın mövqeyindən yaddaşın milli-mənəvi varlığın qorunmasındakı müqəddəs rolunu qoruyur.

Bu tədqiqat Azərbaycan və Britaniya müasir nəsrinin yaddaş konsepsiyaları arasında sistemli müqayisəli təhlil aparılmasına, eyni zamanda Şərq və Qərb ədəbi düşüncəsinin keçmişə münasibətdəki ortaq və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmağa nail olmuşdur. Əldə olunan nəticələr müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, postmodern nəzəriyyə və mədəni yaddaş tədqiqatları sahəsindəki gələcək araşdırmalar üçün zəmin yaradır.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Barnes fərdi yaddaşın epistemoloji qeyri-müəyyənliyini postmodern skeptisizm çərçivəsində araşdırarkən, Əfəndiyev milli-mədəni yaddaşı kollektiv identikliyin qorunma vasitəsi kimi etik-humanist mövqedən qiymətləndirir. Hər iki müəllif yaddaş və tarix münasibətini insanın mənəvi dünyasını müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri kimi təqdim edir; lakin bu prosesi fərqli estetik prinsiplər, milli-mədəni kodlar və fəlsəfi yanaşmalar vasitəsilə bədii ifadəyə çəkir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalənin əsas elmi yeniliyi Azərbaycan və Britaniya müasir nəsrinin yaddaş konsepsiyalarının ilk dəfə sistemli müqayisəli aspektdə araşdırılmasında ifadə olunur. Postmodern ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Asmanın mədəni yaddaş konsepsiyası və postkolonial nəzəriyyənin sintezi əsasında iki müəllifin estetik düşüncə sistemlərindəki ortaq və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir. Qərb postmodernizmi ilə postsovet Azərbaycan ədəbi humanizminin keçmişə münasibəti arasındakı əsaslı konseptual fərqin üzə çıxarılması yeni nəzəri perspektiv açır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, postmodern nəzəriyyə və mədəni yaddaş sahəsindəki ali təhsil kurslarında tədris materialı kimi istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, araşdırma Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlxalq ədəbi diskursda yerini və estetik statusunu müəyyənləşdirməyə, Şərq-Qərb ədəbi müqayisəli tədqiqatlarına töhfə verməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Barnes, J. Nothing to Be Frightened Of / J.Barnes. – New York: Alfred A. Knopf, 2008. – 244 s.
2. Barnes, J. The Sense of an Ending / J. Barnes. – New York: Alfred A. Knopf, 2011. – 163 s.
3. Barnes, J. Flaubert's Parrot / J. Barnes. – London: Jonathan Cape, 1984 (repr. 1985). – 190 s.
4. Ahmed, S.S. Exploring post-truth in Julian Barnes's The Sense of an Ending / S. S. Ahmed // Social Sciences & Humanities Open. – 2024. – Vol. 10. – 101143. – https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101143
5. Bollinger, E. "The Shifting Light of History": Addressing Philosophy of Memory in Julian Barnes's Elizabeth Finch / E. Bollinger // English Language Literature & Culture. – 2024. – Vol. 9 (4). – s. 108-117. – https://doi.org/10.11648/j.ellc.20240904.12
6. Assmann, J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination / J. Assmann. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 388 s.
7. Hutcheon, L. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction / L. Hutcheon. – New York: Routledge, 1988. – 268 s.
8. İşgören, T. Elçin Əfəndiyevin "Bayraqdar" Povestində İnsan Panoraması / T. İşgören // Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature. – 2018. – Vol. 4 (3). – S. 768–782. – https://doi.org/10.20322/littera.434159
9. Huseynova, S. Creative Characterization and Narrative Innovation in Post-Soviet Azerbaijani Literature: Identity, Memory, and Cultural Transformation / S. Huseynova // Iranian Studies. – 2025. – S. 1-22. – https://doi.org/10.1017/irn.2025.10119

10. Li, N. "Memory is Identity": Probing into a Persistent Barnesian Obsession / N. Li // Advances in Literary Study. – 2023. – Vol. 11 (4). – S. 384-396. – https://doi.org/10.4236/als.2023.114027
11. Muttair B. S. Memory and History in Julian Barnes' The Sense of an Ending: A Postmodern Perspective / B. S. Muttair // Journal of College of Education for Women. – 2024. – Vol. 35 (3). – s. 1-23. – https://doi.org/10.36231/coedw.v35i3.1751
12. Sofiyeva, M. S. The Problem of Simulated and Real Identity in the Work of Julian Barnes / M. S. Sofiyeva // Filologiya Məsələləri. – 2025. №9. – s. 449. – https://doi.org/10.62837/2025.9.449
13. Əfəndiyev, E.İ. Bayraqdar / E.İ.Əfəndiyev, – Bakı: Qapp-Poliqraf, – 2004. – 112 s.
14. Əfəndiyev, E.İ. Seçilmiş əsərləri / E.İ.Əfəndiyev, – Bakı: Avrasiya Press, –2005. – 424 s.
15. Elçin (Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu) Bibliografiya (2013) / Red. G. Səfərəliyeva. – Bakı: M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, – 2013.
16. Blustein, J. The Moral Demands of Memory / J. Blustein. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2008. – 390 s.

G.M.Rzayeva

Identity and the Problem of the Past in the Works of Julian Barnes and Elchin Afandiyev

Summary

This article offers a comparative analysis of the problem of identity and the past in the works of British writer Julian Barnes and Azerbaijani writer Elchin Efendiyev. The study focuses on the subjectivity of memory, the relative nature of historical truth, and the processes through which identity models are constructed. In Barnes's postmodern poetics, individual memory functions as the primary source of epistemological uncertainty, while in Efendiyev's prose, national-cultural memory emerges as the central carrier of collective consciousness and national self-awareness. Drawing on postmodern literary theory, Jan Assmann's concept of cultural memory, and comparative literary methodology, the article identifies both the convergences and divergences in the aesthetic systems of the two authors. The research constitutes the first systematic comparative examination of memory and identity in contemporary Azerbaijani and British fiction.

Keywords: *identity, memory, the past, postmodernism, comparative literature, national memory, historical trauma, Julian Barnes, Elchin Efendiyev*

Г.М.Рзаева

Проблема идентичности и прошлого в творчестве Джулиана Барнса и Эльчина Эфендиева

Резюме

В статье проводится сравнительный анализ проблемы идентичности и прошлого в творчестве британского писателя Джулиана Барнса и азербайджанского писателя Эльчина Эфендиева. В центре исследования – субъективность памяти, относительный характер исторической истины и механизмы формирования идентичности. В постмодернистской поэтике Барнса индивидуальная память выступает главным источником эпистемологической неопределённости; в прозе Эфендиева национально-культурная память становится определяющим носителем коллективного сознания и национального самопознания. На основе теории постмодернизма, концепции культурной памяти Яна Ассмана и сравнительного литературоведения выявляются общие и различные черты эстетических систем обоих авторов. Исследование представляет первую систематическую сравнительную разработку данной проблематики в азербайджанском и британском современном романе.

Ключевые слова: *идентичность, память, прошлое, постмодернизм, сравнительное литературоведение, национальная память, историческая травма, Джулиан Барнс, Эльчин Эфендиев*

Rəyçi: fil.e.d., prof. Q.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

J.S.ŞÜKÜROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: Shukurova.jalya@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0001-5560-9281

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 26)

10.62021/0026-0028.2026.3.269

FÜZULİNİN "LEYLİ VƏ MƏCNUN" MƏSNƏVİSİNDƏ SAQİNİN İRFANİ MAHİYYƏTİ

Xülasə. *Saqinamələr Şərq ədəbiyyatında sadəcə bir məclis təsvirindən ibarət bir sənət nümunəsi deyil. Bu janr, daha geniş və dərin məzmunu özündə ehtiva edən bədii simvoldur. Bu anlayışlar əsrlər boyu şairlərin dünya, insan və Tanrı haqqındakı düşüncələrini ifadə etmək üçün bir vasitə olmuşdur. Dəyişməz süjet xəttinə malik olan saqinamələrdə dünyanın faniliyindən, fələyin ədalətsiz gərdişindən şikayətlər ön planda durur. Şübhəsiz bu motivlərin ifadə etdiyi bədii-estetik dəyərlər ayrı-ayrı sənətkarlıqda fərqlənir. Ənvəri, Baba Kuhidən tutmuş Sədi və Hafizə kimi Nizamidən tutmuş Saib Təbrizi və Qövsiyədək bu mövzu müxtəlif və rəngarəng məzmun çalarlarını ifadə etmişdir.*
Məhəmməd Füzuli isə uzun inkişaf yolu keçən bu janrı öz yaradıcılığında ən yüksək zirvəyə daşımışdır. Sənətkar maddi aləmin keçici zövqlərindən imtina edərək, insanı əbədi mənəviyyata yönləndirən bir mürşid kimi çıxış edir. "Leyli və Məcnun" əsərində Füzuli saqiyə fərdi kədərdən və dünya zülmündən xilas olmaq üçün emosional bir pənahgah kimi müraciət etmişdir.

Açar sözlər: *saqi, simvol, dərd, şərab, irfan, meyxana*

Hələ Cahiliyə dövründə ərəb şairləri şərab, mey, saqi kimi deyimləri öz şeirlərində işlətmişlər. Bu növ şeirlər ərəb ədəbiyyatında xümriyat adlandırılmış və həmin sözlər öz ilkin və həqiqi mənalarında istifadə olunaraq daha romantik xarakter daşımışdılar. Zaman keçdikcə xümriyatların yerini fəlsəfi, əxlaqi və irfani ruhla yoğrulmuş saqinamələr əvəz etmişdir. Saqinamələr məhz İslamdan əvvəlki ərəb ədəbiyyatında iki və ya dörd beytlik qəsidələrin müqayisəsi kimi təsvir edilən "Xumriyyət"in transformasiya olunmuş formasıdır [12, s.29]. Saqinamələrdə fəlsəfi, əxlaqi və ürfani baxışlarla qarışmış bir ruh hakimdir. Şairlər burada saqidən şərab istəyir, şeir oxuyub musiqi çalmaqla yanaşı, öz dünyagörüşlərini, dünyanın etibarsızlığı, tale çarxının kəc dövranı və zəmanə adamlarının bədbəxtliyi haqqında fikirlərini bildirirlər [11, s.1]. Bu növ şeirlərdə badə (şərab) və camın adı çəkilsə də, onun məsnəvi formasında və mütaqarib bəhrində olması əsas şərtdir [7, s.30].

Molla Əbdülnəbi Fəxrül-Zaman Qəzvini "Təzkireyi-Meyxana" əsərində 57 saqinaməçinin adını çəkmiş və Nizami Gəncəvini ilk saqinaməçi kimi təqdim etmişdir [5, s.96]. Zəbihullah Səfa "İran ədəbiyyatı tarixi" əsərində Nizami Gəncəvini saqinaməçilərin zirvəsi olduğunu yazır [10, s.334]. Saqinamələri ilk dəfə poeziyaya gətirən Nizami Gəncəvi olsa da Ömər Xəyyam rübailərində şərab motivi izlənilir. Xəmriyyə şeir növü ilə Xəyyamın rübailəri və saqinamələr arasında istilahların istifadəsi baxımından bir çox oxşarlıqlar mövcuddur. N.Göyüşov bunun ən yaxşı izahını belə verir: "Müasir bəsit düşüncə sahibləri Xəyyamda üç şey axtarırlar. 1. Şərab motivləri dünyəvi ləzzətin ifadəsi kimi (hedonizm), 2. Varlığı və gerçəkliyi boş və puç sanmaq (nihilizm), 3. Dünyadan və həyatdan, sadəcə, maddi istifadə (praqmatizm). Ancaq Ömər Xəyyam gerçəkliyi deyil, dünyaya bağlılığı puç sayır, ömür fürsətini dəyərləndirməyi, ondan ağıl və əxlaq hüdudlarında bəhrələnməyi və xoş yaşamağı tövsiyə edir. Bənzər fikirlərə Nizamidə də rast gəlirik" [2, s.138].

Saqinamələrdə şairlər öz qəlblərindəki arzu və istəklərini, varlıq və həyat haqqındakı baxış və təfəkkürlərini daha geniş şəkildə biruzə vermək fürsəti tapmışlar [8, s.62]. Hər bir şair saqi simvolunu müxtəlif bədii obrazlar yaratmaq üçün istifadə etmiş, bəzən ondan bəhrələnmiş, bəzən isə ondan imdad istəmişdir. Bu anlayışların irfanda kəsb etdiyi yeni məzmunlar orta əsrin ilk çağlarında ərəbdilli poeziyada işlənən məzmunlardan keyfiyyətcə fərqlənir. Şərab motivi XI-XV əsrlərdə demək olar ki, əksər şairlərin yaradıcılığında böyük yer tutur. Şərab, mey, saqi, sağər, cam, rind, deyri-muğan, piri-xarabat, meyxana, meykədə və bu kimi rəmzlər dərin məzmunları şeirdə ifadə edir. Saqi həmçinin kamil insan və mənəvi mürşiddir. Saqi eyni zamanda əzəli məşuqdur, onun verdiyi mey isə mərifət şərabıdır [3, s.191-195].

Orta əsr müsəlman xalqlarının poeziyasında geniş işlənən bu motiv Füzuli yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Saqi məclislərdə şərab paylayan biridir. Onun vəzifəsi məclisə nəşə qatıb əyləndirməkdir. Lakin təsəvvüfdə Allahın həqiqətini, ilahi sevgini bəxş edən mənasını daşıyır. Sufi ədəbiyyatında ilahi feyz mənbəyi hesab olunan saqi, həqiqətin hər bir təcəllidə, özünü göstərdiyi hər bir surətdə zahir olmasının bədii ifadəsidir. Saqi ilahi sevgini insan qəlbinə dolduran bir mürşiddir. Onunla həqiqi aşiqin qəlbi nurlanır, ilahi sevgidən məst olur.

Arayişi-söhbət eylə, saqi!
Ver badə, mürüvvət eylə, saqi!
Bir cam ilə qıl dimağımı tər,
Lütf eylə, bir iltifat göstər!
Qəm mərhələsində qalmışam fərd,
Nə yar, nə həmnişin, nə həmdərd [1, s.34].

Füzuli özünü çox tənha və mənəvi boşluqda hiss edir. O bu sıxıntıdan qurtulmaq üçün saqidən mey istəyir. Aşiq maddi dünya qayğıları içində boğulur və bu girdabdan uzaqlaşmaq üçün bir cam – ilahi eşq badəsi istəyir. Bu cam ilə aşiqin ruhu dirilir, təravətlənir. Adi bir şərab insan beynini və zəkasını dumanlandırır, lakin Füzulinin istədiyi badə onun ruhunun yenidən canlanmasına, düşüncəsinin aydınlanmasına yol açır. Füzulinin istəyi meyxanalar dolusu şərab deyil, yalnız bircə camdır. Bu dünyadan qopmaq üçün bircə anlıq ilahi iltifat kifayətdir.

Saqi, tut əlim ki, xəstəhaləm!
Qəm rəhgüzərində payimaləm.
Sənsən məni-mübtəlaya qəmxar,
Səndən özgə dəxi kimim var? [1, s.44]

Son dərəcədə çarəsiz olan, qəm yolunda ayaqlar altına atılmış bir aşiq saqidən kömək diləyir. Diqqət etsək görərik ki, Füzuli saqini yeganə pənahgahı hesab edir. Saqi həm dərd mənbəyi, həm də qurtuluş üçün bir vasitədir. Sədi isə buna daha estetik yanaşır.

ساقی سیمینتن چه خسبی خیز
آب شادی بر آتش غم ریز
بوسه ای بر کنار ساغر نه
پس بگردان شراب شهدآمیز

Gümüşbədənli saqi, nə yatmısan, oyan,
Sevinc suyu ilə qəm atəşini ovut.
Badənin kənarına bir öpüş qoy,
Sonra bal dadan şərabı məclisdə gəzdir [9, s.68].

Saqinin gözəlliyini vəsf edən şair ona "oyan", "ovut" deyə xitab edir. Sədi yaradıcılığında şərab, qəm atəşini söndürən sevinc suyu kimi təsvir edilir. Əgər Sədi şərab ilə öz dərdini unutdurursa, Hafiz isə öz həyatını bu saqiyə qurban verməyə hazırdır. Çünki bəzmi-Ələstdə (ruhların yaradıldığı və Allahın "Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?" sualına ruhların "bəli" dediyi an) artıq o şərabı nuş etmişdir. İlahi sevginin ləzzəti Hafizin ruhuna elə işləyib ki, dünyanın yaradılışından bəri o həmin eşqin sərxoşluğundan məst olub:

در ازل دادست مارا ساقی لعل لبت
جرعهٔ جامی که من مدهوش آن جامم هنوز
ای که گفتن جان بده تا باشدت آرام جان
جان به غم هایش سپردم، تیست آرامم هنوز
در قلم آورد حافظ قصه لعل لبش
آب حیوان می رود هر دم ز اقلامم هنوز

Saqi, sənin ləl ləbin bizə əzəldən elə bir camdan
Daddırmışdı ki, hələ də onun sərxoşuyuq.
Canını ver ki, cananına qovuşub rahatlıq tapasan deyən
Canımı onun qəmlərinə tapşırmışam.
Amma yenə də rahatlıq tapa bilmirəm.
Hafiz onun ləl ləbinin hekayəsini yazdı
Ona görə də hələ də qələmindən dirilik suyu axır [4, s.46].

Hər üç sənətkar saqi motivini müxtəlif çalar və rənglərdə vəsf edərək, fərqli məna qatlarında təsvir etmişlər. Sədi üçün saqi bir bələdçidir, onun üçün saqi real həyata yaxın bir obraz kimi ifadə olunursa, Hafiz üçün ilahi sirlərin qapısını açan bir mürşiddir.

Füzuli üçün kədər ortağı olan saqi emosional və lirik prizmadan təqdim olunan bir obrazdır. Füzuli dünyəvi bağlardan və kədərdən qurtulmağın saqinin əta etdiyi eşq badəsi ilə mümkünlüyünə inanır

Saqi, mütəəllimi-xumarəm,
Müştaqi-şərabi-xoşgüvarəm!
İftadəliyim gör, etmə ehmal,
Rəhm et, bir eyağ ilə əlim al! [1, s.102]

"Şərab insan övladına bir sərxoşluq və məstlik verdiyi kimi, Allah sevgisinin də bizə daxili sərxoşluq bəxş etməsi mütləqdir. Allahın təcəllisi ilə gələn məstlikdən isə həqiqət sirləri meydana gəlir [6, s.136]. Elə ona görə də ruhunun bu cəhalətdən qurtarıb həqiqət məqamına yetişməsini istəyir.

Saqi, fələkin gör inqilabın!
Göstər qədəh içrə mey hübbın!
Mey ayineyi-cahannümadır,
Xaki zər edən bu kimiyadır [1, s.188].

Fələyin gərdişindən saqiyə şikayətlənən Füzuli şərabı dünyanı əks etdirən bir güzgüyə bənzədir. Saqi həm də fənada yox olmaq üçün bir vasitədir. Saqi piri-təriqət, mürşid, bəzən isə mərifət nurunu salikin qəlbinə axıdan haqqın özüdür. Mürşidindən ilahi həqiqəti dadan Məcnun eşq şərabını nuş edir, daha əvvəlki Məcnun olmur. Saqinin verdiyi şərab cansızlara can verir, eşqsizlərə eşq əta edir.

Saqi, bizə rahəti-rəvan ver!
Cansızlara himmət eylə, can ver! [1, s.144]

Füzuli saqiyə hər müraciətində ondan imdad istəyir. Çünki qəmi dəf etmək üçün dərman saqinin tökdüyü cami-meydir. Qəribə bir təzad yaranır, saqinin şərabı eşq bəxş edir, bu eşq isə qəm yaradır. Qəmi dəf etmək istəyən aşiq yenidən qəmə düçar olur. Bu yerdə Hafiz deyir:

دردم از یارست و درمان نیز از او
دل فدای او شد و جان نیز هم.
Dərdim də yardandı, dərmanım da
Qəlbim ona qurban oldu, canım da. [4;s.56]

Füzuli artıq dərdə və qəm zəncirinə bağlanıb. Onu dəf etmək üçün bir tədbir görmək istəyən Məcnun yenə cami-meyi seçir. Çünki məhz bu qəm insanı saflaşdırır. Yenə saqiyə xitab edir.

Saqi, gətir ol meyi-muğani
Kim, unudalım qəmi-cəhani!
Rəhm eylə ki, qəsdi-can edər qəm,
Bağrım sitəm ilə qan edər qəm.
Qıl əqlimi badə ilə zail,
Çərxin sitəmindən eylə qafil [1, s.66].

Füzulinin saqisi həm xilaskardır, həm də onun mənəvi sığınacaq yeridir. Bəzən isə aşiqi dərddən qurtarmaq üçün bir çarədir. "Qıl əqlimi badə ilə zail" deyən şair dünyəvi dərdləri ağıl ilə ölçdüyü üçün ondan imtina edir. Ruhi azadlıq istəyir. Saqi insanı dünya zindanından, nəfsin və ağlın buxovlarından azad edən ruha dinclik bəxş edən bir obrazdır.

İşin elmi nəticəsi. Orta əsr Şərq poeziyasında, xüsusən də Füzuli yaradıcılığında saqinamə janrı sadəcə zahiri bir məclis təsviri və əyləncə mövzusu deyil, dövrün fəlsəfi-ictimai mənzərəsini, dərviş düşüncə tərzini, insanın daxili-mənəvi böhranını əks etdirən müstəqil bir fəlsəfi yanaşmadır. Füzuli Şərq fəlsəfəsini özünəməxsus dünya duyumu ilə zənginləşdirərək poeziyada bədii sənətkarlıqla ilahi hikmətin mükəmməl sintezini yaratmışdır.

Mətndə işlənən "saqi", "cam", "badə", "şərab" kimi klassik rəmzlər dünyəvi-maddi mənalardan tamamilə uzaqlaşdırılaraq təsəvvüfi kontekstdə şərh olunmuşdur.

İşin elmi yeniliyi. Şərq poeziyasında, xüsusən də Füzuli irsində saqi, şərab və meyxana kimi rəmzlərin sadəcə maddi deyil, irfani və fəlsəfi mənaları dərindən təhlil edilmişdir. Saqinamələrin Azərbaycan ədəbiyyatında yalnız şərab və əyləncə mövzusu olmadığı, həm də dövrün fəlsəfi-ictimai mənzərəsini əks etdirən müstəqil bir janr kimi formalaşması faktı ortaya qoyulmuşdur. Bununla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə yaşamış dahi şairlərin (Nizami, Füzuli, Sədi, Hafiz) eyni rəmzlərə gətirdiyi fərqli bədii çalarlar və fərdi yanaşmalar müxtəlif misallar əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Orta əsr Azərbaycan poeziyazında gizli mistik kodların və rəmzlərin müasir oxucu və tədqiqatçılar tərəfindən doğru anlaşılmasına kömək edir. Tədqiqat işi gələcəkdə təsəvvüf ədəbiyyatı və saqinamə janrı ilə bağlı aparılacaq yeni elmi araşdırmalar üçün bir mənbə rolunu oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Füzuli, M. Əsərləri / M.Füzuli, –Bakı, – 1958, – c.2. –355 s.
2. Göyüşov, N. Füzuli: düşüncə və ruhun poetikası / N.Göyüşov, – Bakı, – 2011, – 454 s.
3. Göyüşov, N. Nizami Gəncəvi: Nur çeşməsi / N.Göyüşov, – Sirius, – 2025, – 451 s.

4. Hafiz, Ş. Divane-Hafiz / Ş.Hafiz, – Təbriz, – 1397, – 522 s.
5. Molla Sədra, filsufi saqinamesəra. Doktor Fəridə Davudi Moqəddəm, doktor Fərhad Dorudgiryan. Danişqahi Sistan və Bəlucistan. Sali 12, №23. –18 s.
6. Özön Mustafa Nihat. Edebiyat ve tenkid sözlügü / İstanbul, İnkilab Kitabevi, –1954, – 292 s.
7. Saqinameha də ədəbi farsi. Doktor Şəhrizad Şeyda. Mıcılleyi-Rudəki, Nəşriyyeyi fərhəng/ honəri/ectimai. Kərəc, – 1386, – 35 s.
8. Saqinameha nəzdiktərin nui ədəbi. Doktor: Seyid Əhməd Parsa, Məhəmməd Azad Məzhəri. Bahar: №11, – 1389. – s.62-85.
9. Sədi, Ş. Koliyyati-Sədi / Ş.Sədi, – Şiraz, – 1348, – 484 s.
10. Zəbihullah, S. Tarixi ədəbiyyati-İran / S.Zəbihullah, – Tehran, – 2008, – c.3, – 256 s.
11. Tezkireyi-peymane (əz zekri saqinameha və əhval və asar saqinamesərayan) Qolçin Məani. – Tehran, – 1361. – 630 s.
12. Təzkireyi meyxane. Fəxrül-zamani Molla Əbdülnəbi. Be təshihi Əhməd Qolçin Məani. – Tehran, – 1384. – 762 s.

J.S.Shukurova

The mystical essence of the Saqi in Fuzuli's "Leyli and Medjnun" masnavi

Summary

Saqinamahs in Eastern literature are not merely works of art limited to the descripition of a gathering. They represent an artistic symbol that embodies a much broader and deeper meaning. For centuries, these concepts served as a tool for poets to express their thoughts about the world, humanity, and God. In saqinamahs, which possess an unalterable storyline, complaintsabout the transience of thr world and the unjust rotation of fate stand at the forefront.

M. Fuzuli raised this long-evolving genre to its absolute peak. The master artist acted as a spiritual guide (murshid), helpingindividuals look into their inner worlds, urging them to renounce the fleeting bpleasures of the material world, and Layla and Majnun, Fuzuli addressed the saqi (cuobearer) as an emotional sanctuary to escape personal grief and worldly oppression.

Keywords: *saki, symbol, qrief, wine, mstisizm, tavern*

Ж.С.Шукюрова

Мистическая сущность саки в «Лейли и Меджнун» Физули

Резюме

Сакинаме в восточной литературе – это не просто художественное произведение, ограничивающееся описанием застолья. Это художественный символ, вобравший в себя гораздо более широкое и глубокое содержание. Данные понятия на протяжение веков служили для поэтов средством выражения своих мыслей о мире, человеке и Боге. В сакинаме, обладающих неизменной сюжетной линией, на первый план выходят жалобы на бренность этого мира и несправедливость судьбы.

М.Физули вознес этот прошедший долгий путь жанр к вершинам. Творец стал своего рода духовным наставником, который помогает человеку загянуть в собственный внутренный мир, призывает отказаться от мимолетных соблазнов материального мира и направляет к вечной духовности. В своем произведении «Лейли и Меджнун» Физули обращался к саки как к эмоциональному убежищу, помогающему спастись от личной скорби и мирских притеснений.

Ключевые слова: *саки, символ, страдание, вино, мистицизм, обитель*

Rəyçi: f.e.d. N.Göyüşov

Redaksiyaya daxil olub: 02.06.2026

N.F.XANKİŞİYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: nasir.khankishiyev@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0008-5538-8192

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.274

İNGİLİSDİLLİ KANADA ƏDƏBİYYATINDA YUMOR

Xülasə. *Bu məqalə ədəbi əsərlərdə yumor və satiranın güclü sosial tənqid alətləri kimi istifadəsini araşdırır. Klassik və müasir ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələrə əsaslanaraq, tədqiqat müəlliflərin ictimai çatışmazlıqları vurğulamaq, normalara meydan oxumaq və düşüncəni oyadan komediya elementlərindən necə istifadə etdiyini nümayiş etdirir. Yumor – istər istehza, istər parodiya, istərsə də satira vasitəsilə – çox vaxt təkcə əyləndirməyə deyil, həm də zülmkar sistemləri, ikiüzlülüyü və ədalətsizliyi tənqid etməyə xidmət edir. Məqalədə iddia edilir ki, bu cür ədəbi üsullar cəlbediciliyi dərinləşdirir və tənqidi mesajların əhatə dairəsini genişləndirir, ədəbiyyatı sosial-siyasi şərhlər üçün təsirli bir vasitəyə çevirir.*

Açar sözlər: *yumor, ictimai tənqid, kinayə, parodiya, narrativ strategiya, mədəni şərh*

Yumor, ironiya və satira ədəbiyyatın texniki cəhətdən fərqləndirici elementləri olmaqla yanaşı, mənşəcə də fərqlidirlər və rəngarəng məqsədlər üçün müxtəlif yollarla istifadə olunurlar. Ədəbi əsərlər müxtəlif üslublara malikdir. Onların hər biri fərqli əyləncə və həzz hissi doğurur. Onların hər biri yeni növ janrlar yaradıb. Bununla belə, onların bəzi qarşılıqlı əlaqələri var və insanlar onları tez-tez sinonim kimi qeyd edirlər. Bu tədqiqat işində bu fərqlər və oxşarlıqlar araşdırılır və bəzi nəticələrə gəlmək üçün nəticələr çıxarılır.

Yumor "gülməli olmaq keyfiyyəti" deməkdir. Bu, "ağıllı və ya əyləncəli bir şeyi qavramaq və ifadə etmək qabiliyyəti" deməkdir. Yumor əsasən bir vəziyyətdə və ya personajda mövcud olan uyğunsuzluqların və ya xüsusiyyətlərin tanınması və ifadəsindən ibarətdir. Bu, tez-tez insan təbiətindəki və ya davranışındakı bəzi fundamental absurdluqları təsvir etmək üçün istifadə olunur və ümumiyyətlə xoş bir xüsusiyyət kimi qəbul edilir. Bu, "xüsusilə ədəbiyyatda və ya nitqdə ifadə edildiyi kimi, əyləncəli və ya komik olmaq keyfiyyətidir". Bu, yumor ifadə etmək və ya digər insanları əyləndirmək qabiliyyətidir. İroniya, hərfi mənasının əksinə olan bir mənanı çatdırmaq üçün sözlərin istifadəsidir. Bu faktiki və ya zahirən ifadə edilən fikirə zidd bir niyyət və ya münasibəti göstərmək texnikasıdır. İroniya, xüsusən də bir məsələdən, mövzudan və ya duyğudan ayrılmağı göstərmək vasitəsi kimi, ziddiyyətli və ya tamamlayıcı impulslara, münasibətlərə və s. tam ifadə vermək üçün bir iş görmək üsuludur. Satira, pis niyyətləri, axmaqlıqları və s. ifşa etmək, pisləmək və ya lağa qoymaq üçün istehza, sarkazm və ya bu kimi şeylərdən istifadə etməkdir. Bu, insan axmaqlığının və pis niyyətlərinin lağa qoyulduğu, istehza edildiyi və ya rişxənd edildiyi şeir və ya nəsr şəklində olan ədəbi bir əsərdir. Satiranın sinonimləri adətən istehza, burlesk, karikatura, parodiya və s.-dir. Satira, qüsurların və ya axmaqlıqların lağa qoyulduğu ədəbi formalara aiddir. Satira, zəif insandan daha çox zəifliyi vurğulayan və adətən mənəvi mühakimə və islahedici məqsədi ifadə edən ümumi bir termindir. İroniya, sarkazm və satira bir şeyə və ya kimisə lağa qoymağı göstərir. İroniyanın əsas xüsusiyyəti bir hərəkət və ya ifadə ilə onun baş verdiyi kontekst arasındakı ziddiyyətin dolayı təqdimatıdır. İroniya sarkazmdan daha incəlik və hazırcavablıq baxımından fərqlənir. Sarkazmda lağ və ya istehza dağıdıcı məqsədlər üçün tez-tez kobud və hörmətsiz şəkildə istifadə olunur. Sarkazmın fərqli keyfiyyəti danışıq sözündə mövcuddur və əsasən səs

fleksiyası ilə özünü göstərir, halbuki əvvəlcə ədəbi və ritorik formalar kimi yaranan satira və istehza dilin və ya ədəbi materialın təşkilində və ya strukturunda özünü göstərir. Satira adətən istehza və ya sarkazmın senzura və ya tənqidi məqsədlər üçün istifadəsini nəzərdə tutur və tez-tez ictimai xadimlərə və ya qurumlara, ənənəvi davranışa, siyasi vəziyyətlərə və s. yönəldilir. Yuxarıdakı mənalar, təriflər və izahlar bu üç termin arasında əlaqəni göstərsə də (yumor, istehza və satira) onların arasındakı fərqləri demək olar ki, ortaya qoymur. Bu üç termin arasındakı münasibətlər belə çox qarışıqdır. Müqayisə və ziddiyyət verilmir. Onlar həqiqətən tamamilə sinonimdirmi, qismən sinonimdirmi, yoxsa heç sinonim deyilmi? Sinonimdirlərsə, onları əvəz etmək üçün istifadə edə bilərikmi? İstehza və satiradan yaranan yumorlar təbiətcə eynidirmi? Yumor hissləri mahiyyətcə eynidirlərmi? Bu və bir çox başqa suallar yaddaşımızı daim məşğul edir və biz onlara cavab tapmaq üçün səy göstəririk [1, s. 33].

Yumor ədəbiyyatın ürəyidir. David Lubarın qeyd etdiyi kimi, yumor incəsənət və əyləncənin əksər sahələrində, o cümlədən ədəbiyyatda da mövcuddur. Bir çoxları yumoru bir janr hesab edirlər, amma bu doğru deyildir. O, janr deyil, bir mahiyyətdir və ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunur. Çoserin "Kenterberi Nağılları"ndan başlayaraq təxminən 600 ildir ki, yazıçılar yumoristik yazıları ilə bizi güldürürlər. Yumor emosional aspektlə bağlıdır və çox vaxt gülüş doğurmaq və əyləncə yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu termin qədim yunanların yumor təbabətindən irəli gəlir və bu tibb təlimi insan bədənindəki mayelərin balansının, yəni yumorun insan sağlamlığını və emosiyalarını idarə etdiyini öyrədirdi. Hər yaşdan və mədəniyyətdən olan insanlar yumora reaksiya verirlər. İnsanların əksəriyyəti yumor hissi keçirə, gülməli bir şeyə gülə və ya təbəssüm edə bilir və buna görə də onların yumor hissi var hesab olunur. Satira, daha çox yumorun hədəfini anlamağa əsaslana bilər və beləliklə, daha yetkin auditoriyaya müraciət etməyə meyllidir. Yumor, yönləndirildiyi auditoriyanın anlama səviyyəsindən asılı olaraq, təhlil üçün üç səviyyəyə bölünə bilər. Birinci səviyyədə, mədəniyyətindən və ya təhsilindən asılı olmayaraq hər kəs tərəfindən başa düşülə bilən universal bir yumor, ikinci səviyyədə yumor birinci səviyyədəki qədər vizual olmamalıdır. Yumorun üçüncü səviyyəsi dil və onun stilistik vasitələrini yüksək səviyyədə bilməyi tələb edir. Onun əsas ifadə kanalı istehzadır. Gülmək xoş hiss olsa da, biz ədəbiyyatımızın sadəcə bizi əyləndirməkdən daha böyük missiyalar daşımasını gözləyirik. Çünki söz sənətinin əsl məqsədi əhvali-ruhiyyəni qaldırmaqla bərabər, qaranlıq gerçəkliklərə soyuq bir işıq salmaqdır və yumor da məhz bu ali hədəflərə çatmaqda yardımçı vasitə kimi çıxış edir. Yumor, xarakteristika və ya dialoq kimi istənilən yazıçının əlində bütün vasitələrdən az istifadə edərək qeyri-mümkün olanı çatdırmaq üçün vasitədir. Yumor bədii ədəbiyyatın zəruri elementi kimi qəbul edilir. Başqa bir baxımdan, yumor bir vasitə deyil, bir hissdir. Hamımızın müəyyən bir yumor hissi var. İroniya yumor yaratmaq üçün bir vasitədir. O, müasir bədii əsərlərin əksəriyyətində və ümumiyyətlə, ədəbiyyatda geniş istifadə olunan ritorik bir vasitədir. O daha çox psixoloji ədəbi əsərlərdə istifadə olunur. O, bilərəkdən və ya təsadüfən istifadə edilə bilər [2, s. 29]. Müəlliflər tamaşaçılarını dayanıb deyilənlər barədə düşünməyə vadar etmək və ya əsas ideyanı vurğulamaq üçün istehzadan istifadə edə bilərlər. Deyilənlərlə normal və ya gözlənilənlər arasındakı fərqi anlamaqda tamaşaçıların rolu istehzanın uğurlu istifadəsi üçün vacibdir. Geniş mənada istehza, reallıqla zahiri görünüş arasında uyğunsuzluq və ya ziddiyyət ilə xarakterizə olunan ritorik bir vasitə, ədəbi texnika və ya hadisədir. Verbal, dramatik və situativ istehzalar tez-tez həqiqətin təsdiqini vurğulamaq üçün istifadə olunur. Ədəbiyyatda bir neçə növ istehza var: şifahi ironiya, dramatik ironiya və situativ ironiya. Şifahi ironiya deyilənlərlə nəzərdə tutulanlar arasındakı ziddiyyətdir (sarkazm). Dramatik ironiya personajın doğru hesab etdiyi şeylərlə bizim (oxucunun) doğru bildiyi şeylər arasındakı ziddiyyətdir. Situativ ironiya ədəbiyyatda daha çox yayılmışdır. Bu, baş verənlərlə gözlənilənlər arasındakı ziddiyyətdir. Çünki o, hekayənin hadisə və şəraitindən irəli gəlir. İroniya müəllifin yaşadığı cəmiyyətdə təsvir etdiyi şeylər barədə fikirlərini ifadə etmək üçün tez-tez istifadə etdiyi təsirli bir yoldur. İroniya bir cəmiyyətin və ya insanın dedikləri və ya etdikləri ilə necə yaşadıqları arasındakı fərqləri araşdıra bilər.

Satira ədəbiyyatın janrlarından biridir. Satira adətən gülməli olması nəzərdə tutulsa da, onun əsas məqsədi çox vaxt konstruktiv sosial tənqiddir və hazırcavablılığı bir silah kimi cəmiyyətdəki həm xüsusi, həm də geniş məsələlərə diqqət çəkmək üçün istifadə edir. Satiranın ortaq xüsusiyyəti güclü istehza və sarkazmdır. Bu "döyüşkən" istehza və ya sarkazm satirikin hücum etmək istədiyi şeylərin daha qabarıq şəkildə vurğulanaraq nəzərə çarpdırılmasıdır. Satiraya bu günlərdə ədəbiyyat da daxil olmaqla, pyeslər, şərhlər, televiziya şouları kimi bir çox bədii ifadə formalarında rast gəlinir. Satira, yazıçılar tərəfindən yumor, istehza, mübaliğə şəkilində istifadə edilərək fərdin və ya cəmiyyətin çatışmazlıqlarını ifşa etmək və tənqid etmək üçün istifadə edilən bir texnikadır. Satira və istehza çox vaxt bir-biri ilə sıx bağlıdır, lakin ikisi arasında mühüm fərqlər var. Tənqid forması olan satira məqsədlərinə çatmaq üçün yumordan istifadə edir. Satiranın istifadə etdiyi bir texnika da istehzadır. Satira və istehza demək olar ki, fərqlənmir, çünki satira tez-tez istehzadan istifadə edir. Həm satira, həm də istehza ədəbiyyatda tapıla bilər. Lakin satira bir janrdır, ironiya isə bir texnikadır. Satira və ironiya mübahisəli şəkildə əlaqəli olsa da, onlar bir-birinə xas deyil. İroniya təkcə satirada deyil, həm də dramatik və komediya sənətində də mövcuddur. Eynilə, satira öz məqsədinə çatmaq üçün istehza kimi bir çox digər ritorik və komediya texnikalarından da istifadə edir. Satira komediya tənqidinin bir formasıdır. Satira diqqəti qüsurlara cəlb etmək, ya dəyişikliyi təşviq etmək, ya da məlumatlılığı artırmaq cəhdidir [3, s. 136]. Satira yumoristik tənqid etmək üçün ironiyadan istifadə edir. Bir neçə növ ironiya var. Bədii əsərlərinin gözəlliyi əsasən yazarlar tərəfindən istifadə edilən müxtəlif məcazi nitq formalarından qaynaqlanır. İroniya məşhur məcazi nitq formalarından biridir.

Kanada yumorunun ilk böyük nümunəsi olan Tomas Makkallokun "Mefiboşet Stepsürün məktubları" (1821-1823) əsərinin "Papalıq qınağı" və "Kalvinizm" kimi əsərlərlə eyni bir müəllif tərəfindən yazılmış olması bəlkə də paradoksaldır. Bu müstəvidə kanadalı tənqidçilər qeyd edirdilər ki, "Kanada milli ədəbiyyatında həmişə kədərli, tutqun bir şey olduğuna dair bir fikir olub – milli obrazlarımızı axtaran tənqidçilər "sərt və sevimli bir torpaqda" "sağ qalmaq"dan danışıblar. Hekayələrimizin çoxu uğursuzluqlar və qurbanlar haqqındadır, qəhrəmanlarımız qar yığınlarında donur və evliliklərimiz qayaların üstündə bitir" [4, s. 138]. Kanada ədəbiyyatında yumoristik ənənənin erkən böyüməsinə mane olan əsas amillərdən biri 19-cu əsrdə əksər yazıların müstəmləkəçi düşüncə tərzi tərəfindən idarə olunması idi. Özünü ciddi qəbul edən şair bütün bir şeiri zarafat kimi əhəmiyyətsiz bir şeyə həsr etməkdə çətinlik çəkir. Yetkin olmayan bir yazıçının və ya hələ özünəinam qazanmamış bütöv bir ədəbiyyatın bir əlaməti böyük, "ciddi" mövzuların ardınca getməsidir. Robertson Deyvis qeyd edir ki, 1920-ci ildən 1935-ci ilə qədər "bu ölkədə özümüzə kifayət qədər əmin deyildik ki, yumorist ciddi bir ədəbi sənətkar ola bilər". Kanada yumoristik yazı ənənəsi, ümumiyyətlə, nəsrdə poeziyadan daha güclü olmuşdur. 1821-ci ildə Halifaks həftəlik Akadian Rikoderdə dərc olunmağa başlayan Makkallokun satirik məktubları Nortrop Frey tərəfindən "sakit, müşahidəçi, insani mənada dərin mühafizəkar" kimi təsvir edilmişdir ki, bu da o vaxtdan bəri Kanada yumorunun dominant tonu olmuşdur. Makkallokun satirik personadan – "ənənəvi, köhnə dəbli ev oyunları"ndan istifadə etməsi onu Addison və Sviftə qədər uzanan klassik bir ənənəyə (Deyvisinn "Samuel Markbənk" və Jon Metkalfın "General Ludd" (1980) əsərindəki Ceyms Uells) qədər irəli aparır. Makkallokun üslubu quru, incə və sadə olsa da, onun ciddi varisi Tomas Çandler Halibörton da Yanki Saatçısı Sam Slikin kobud danışıq dili və şişirdilmiş personajı vasitəsilə oxşar mühafizəkar sosial dəyər yaratmış oldu. "Saat ustası" (1836) əsərində ilk dəfə göründüyündən etibarən Səm Slik olduqca populyar oldu və istehzalı şəkildə Kanada yumoru qədər də Amerika yumoruna da təsir etdi. Lakin bu ümidverici başlanğıclardan sonra Kanada növbəti böyük komik yazıçısının meydana çıxmasını 1910-cu ilə qədər gözləməli oldu. Həmin il "Ədəbi çatışmazlıqlar" Stiven Likokun milli və beynəlxalq şöhrətini üzə çıxardı. Likokun şah əsəri olan "Kiçik bir şəhərin günəşli eskizləri" (1912) əsərindən 2 il sonra incə satirik "İşsiz varlılarla Arkadia Macəraları" əsəri işıq üzü gördü. Likokun 30-dan çox yumor kitabında daha aşağı səviyyəli əsərlər var idi. Robertson Deyvis onun böyük komik romançıya çevrilə bilmə-

məsini, qismən də olsa, komediyasının qaranlıq təsirlərini yaşamaq istəməməsi ilə əlaqələndirir. "Günəşli eskizlər" haqqında tənqidi müzakirələr onun istehzası ilə mülayimliyi arasındakı tarazlıq Likokun şəhər sakinlərini tənqid etməsi ilə onlara olan nostalji sevgisi arasındakı tarazlıq müstəvisində qurulmaqda idi. Likokun daha permanent miraslarından biri Yumor üzrə Stephen Leacock Medalının təsis edilməsi idi ki, bu medalın ilk və ən layiqli laureatı Pol Hibertin "Sara Binks" (1947) əsəri idi. Hibert akademik tərcümeyi-halın geniş, lakin izahlı bir hissəsini təqdim edir, lakin kitabın əsl dahiliyi Con Mossun dili ilə desək "dünyanın ən yaxşı pis poeziyas" adlandırdığı əsərin yaradılmasındadır. "Saskaçevanın sevilən müğənnisi" adlı şeirlər toplusu Kanada poeziyasının gözəl parodiya nümunələridir. "Sara Binks" əsəri, Kanada ədəbiyyatından qaynaqlanan və eyni zamanda ona töhfə verən komik bir əsərdir. Bu əsər müstəvisində Corc Bouerinqin "Qısa Kədərli Kitab" (1977) əsəri istisna olmaqla onun rəqibləri demək olar ki, yoxdur. Kanada romanının inkişaf tarixinin yetkinlik dövrünə ekskurs etdikcə yumorun bir çox formada getdikcə daha çox istifadə olunduğunu görürük. Göründüyü kimi "Küləyi Görən Kəs" (1947) əsərinin ənənəvi gülüş dünyasında uzun nağılların anadangəlmə hekayəçisi olan V.O.Mitçellin xoşməramlı yumoru vardır [4, s. 201]. Daha kəskin satira Mordesey Riçlerin əsərlərində müşahidə olunur. Bu əsərlərdən biri onun "Kravitzin Dədənin şagirdliyi" (1959) adlı romanıdır. Daha qara, daha vəhşi, daha fantastik yumor şüaları Leonard Koenin romanlarını, xüsusən də "Gözəl məğlublar" (1966) əsərini işıqlandırır. Şeyla Uotsonun "İkiqat qarmaq" (1959) kimi romanlarında isə yumor həyata xilasedici bir baxış kimi komediya hissinin daha çox dərinliklərinə varır. Son vaxtlar Kanada komik romanlarının fantaziyanın coşğun, şişirdilmiş komediyalarına yaxınlaşma meyli yaranıb. Bu, Rey Smitin "Lord Nelson's Tavern" (1974) və Leo Simpsonun "The Peacock Papers" (1973) əsərlərində özünü göstərir. Burada dünyanın sonunu elan edən bir mələk, xüsusən də Hamilton Pələng-Pişiklərinin ölümünə təəssüflənir. Marqaret Ətvudun romanlarına kəskin satirik baxış bəzi oxuculara heç də şişirdilmiş görünməyə bilər. Lakin Robert Kroetsch "The Studhorse Man" (1969) əsərində Çöllərin pivəxanası hekayəsini mifik səviyyəyə qaldıra bilib. Kroetschin "What the Crow Said" (1978) əsərindəki ixtiraçılıq coşğunluğu Qabriel Qarsiya Markes kimi Cənubi Amerika romançılarının təsirinin göstəricisidir. Eyni təsiri Cek Hodginsin komediyalarında, xüsusən də "Dünyanın ixtirası"nda (1977) görmək olar. İxtiraçılığın komik səsinin tam diapazonunu Leon Rukun qısa hekayələrində və onun "Şekspirin iti" (1982) adlı romanında da eşitmək olar. 19-cu əsr Kanada poeziyasının çox hissəsi müasir oxucuya qeyri-ixtiyari komik görünsə də V.A.Deakon özünün "Dörd Ceyms" (1927) satirik əsərində sübut etmişdir ki, bu dövrdə doğrudan da yumoristik şeir nümunələri az və dağınıq şəkildə olsa da mövcuddur. Yaradıcılığının vacib və ciddi hissəsi yumordan yoğrulmuş ilk böyük Kanada şairi F.R.Skott olmuşdur. Nəsr satiriklərindən fərqli olaraq Skott siyasi mərkəzin solundan fəaliyyət göstərirdi. Onun poeziyası Kanada mədəni və siyasi həyatındakı karyerasının yalnız bir aspekti idi. Skottun depressiya dövründəki satirası, Doroti Layvsi kimi, bir çox insanı işsiz qoyan və yoxsullaşdıran iqtisadi sistemin "səmərəliliyinə" qarşı yönəlmişdi. Skott özünün "Truvaylis" (1967) əsərində də böyük satirik effekt yarada bilmişdir. Skott, A.J.M. Smitlə birlikdə Kanada satirik şeirinin ilk böyük antologiyası olan "The Blasted Pine" (1957) əsərini birgə redaktə etmişdir. Bu kolleksiyadakı şeirlərin çoxu əhəmiyyətli dərəcədə gülməli olmasa da, onlar Kanada yumorunun inkişafında mühüm bir mərhələ təşkil edirdilər. Daha eklektik redaktorluq mövqeyini qəbul edən, "şeir" termini əvəzinə "poeziya" termininin vacibliyində israr edən Duqlas Barbur və Stiven Skobi ilə birgə "The Maple Laugh Forever" (1981) antologiyasını birgə redaktə etmişlər. Skottun kəskin klassik hazırcavablılıq ənənəsi Corc Conston və Frensis Sparşot tərəfindən xüsusilə davam etdirilmişdir, lakin Kanada komik şeirlərinin əksəriyyəti daha səs-küylü və ya fantastik tondadır. Erl Birninin gülüşü onun dərin pessimizmini gizlətmək üçün yüngül bir maska kimi görünsə də, o, dili ustalıqla şıltaq oyunlara çevirə bilmişdir. İrvinq Leyton ictimai ədalətsizliyə qarşı hücumunun bir hissəsi olaraq yüksək və bəzən kobud yumordan istifadə etmişdir. Ən təsirlisi odur ki, Al Purdi özü üçün bir növ komik perso-

na yaratmışdır, bu da onun geniş poetik narahatlıqları üçün ideal vasitə hesab olunur. Gənc şairlər arasında Tom Waymanın özünün "Waiman'ı Gözləyirəm" (1973) əsərini üçüncü şəxsin dilindən təsvir etməsində də komik persona oxşar şəkildə istifadə olunur. Bill Bissett "The Emergency Ward" və Frank Davey isə "Müharibə Şeirləri" və "Kapitalist Sevgi!" (1982) əsərlərində materialın öz satirik potensialını ortaya qoymasına imkan verən zahirən neytral təsvir tərzindən istifadə etmişdir. Dennis Linin uşaqlar üçün nəzərdə tutduğu bir çox şeirləri sonradan kəskin siyasi satiraya çevrilmişdir. Atvudun satirik yaradıcılığındakı bu kimi özəl xüsusiyyət gənc Kanada yazarlarına təsirsiz ötüşməmişdir. Əksər Kanada şairləri üçün yumor artıq dünyaya daha geniş və daha mürəkkəb baxış bucağında bir elementə çevrilib. Bunun üzərində müasir Kanada ədəbiyyatının mərkəzində duran bütöv bir kosmologiya, həyat-iş-şeir formulu durur. Kanada dramaturgiyasında yumor həm bədii əsərdə, həm də poeziyada olduğundan daha az inkişaf etmişdir. Buna baxmayaraq, komik elementlər Ceyms Rineyin mürəkkəb poetik pyeslərində və Uilfred Vatsonun multimedia ekstravaqanzalarında mövcud idi. Con Qrey və Erik Petersonun "Billi Bişop Müharibəyə Gedir" (1981-ci ildə nəşr olunub) və Linda Qriffitsin "Meqqi və Pyeri" (1980-ci ildə nəşr olunub) kimi əsərləri satirik əsərlərdə yeni bir meylin göstəricisidirlər. Likokdan sonra 1980-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq səviyyədə ən çox tanınan Kanada komediyaçıları SCTV-nin Makkenzi qardaşları idi. Onların Kanadalı sadəlövhlüyünə və kobudluğuna ("Çıxar, hə?") qarşı dəqiq istehzaları Kanada yumorunun ən dərin köklərinə gedib çıxır. SCTV-nin ləğvindən sonra bu pozuntuya girəcək heç kim yox idi. Lakin Kanada komediyasının ölkə daxilində populyarlığı artmaqda davam edirdi.

KANADA YUMORİSTLƏRİ

Tomas Çandler Haliburtonun satirik və ya yumorist kimi adı və əsərləri digər Kanada yumoristlərinin adlarını və əsərlərini o dərəcədə kölgədə qoymuşdu ki, həm xarici ölkələrdə, həm də Kanadanın özündə belə Kanada xalqının yumor yazarı olan bir dahisinin olmadığı və Haliburtonun satirik yazılarından başqa heç bir əhəmiyyətli Kanada yumoristik ədəbiyyatının olmadığı inancı uzun illər hökm sürməkdə idi. Bütün bu deyilən fikirlər xurafatdan başqa bir şey deyildir və iki yolla əbədiləşdirilmişdir. Birincisi, Mark Tvenin Amerika Yumor Kitabxanasına Haliburton, De Mille və Laniqanın əsərlərini daxil etməsi istisna olmaqla heç bir Kanada ədəbiyyat tarixçisi Haliburtondan başqa digər Kanada yumoristlərinin mövcudluğunu qeyd etməyib. İkincisi, Lorens C. Börpidən başqa heç bir Kanada antoloqu Kanada yumoristlərinin əsərlərinin nümunələrini tək cilddə toplamayıb. Konfederasiyadan əvvəlki Kanada yumoru Haliburton, Hou və De Millenin əsərləri ilə təmsil olunur. Bunlardan Haliburtonun əsərləri dövrün əhəmiyyətli yumoru hesab olunur. Ümumiyyətlə, o müəyyən islahatlar aparmaq məqsədi daşıyan cəmiyyəti tənqid edən satirikdir. Haliburtondan sonra heç bir Kanada yumoristinin, hətta Likokun belə, komik xarakter yaratmaq istedadı yox idi və ya yoxdur. Hounun heç bir satirik məqsədi yox idi. Onun şeirdə olan yumoru əsasən "əyləncə üçün" yazılıb.

Kanada ədəbiyyatı müstəvisində öz layiqli qiymətini almayan yazarlardan biri əsl Kanada kökənli ədəbiyyat adamı şair, romançı, qısa hekayə yazıçısı və yumoristi Ceyms De Milldir. De Mill, ən azından zamanında, Mark Tvenin adı ilə əlaqəli olan yeni Amerika yumor növünü qabaqlamışdır. Mark Tvenin "The İnnocents Abroad" əsəri (1869) nəşr olunmazdan bir neçə ay əvvəl De Millenin "The Dodge Club, or İtaly in1859" əsəri işıq üzü görmüşdü. Bu cild, De Millenin 1871, 1872, 1877-ci illərdə nəşr olunmuş və gənclər üçün nəzərdə tutulmuş "The Dodge Club" yumoristik hekayələr silsiləsi ilə qarışdırılmamalıdır. Buna görə də, əgər Stiven Likokun yumoru mahiyyət etibarilə Franklin və Mark Tvendə gördüyümüz Amerika yumorunun təkrarlanmasıdırsa və əgər Likok De Mill və Tveni oxumuşdursa, onda Kanadada anaxronizmdən istifadə edən ilk Likokçu De Mille idi və o, Likokdan başlayan sonrakı və ya 20-ci əsr Kanada yumoristlərinin atası hesab olunmalıdır. Çünki, De Mill və Tvendə olduğu kimi, bu yumor janrı hər şeydən əvvəl mahiyyət etibarilə şişirdilmiş cəfəngiyat və ya ciddiliklə deyilən cəfəngiyatdır. De Millenin yumoristik nəsri stilistik cəhətdən sadə və ya populyar nitqinə görə diqqəti cəlb edir və ya oxunaqlıdır.Konfederasiyadan sonrakı Kanada yumorunda

əsas simalardan biri Corc Tomas Laniqandır. O, Kvebek əyalətində anadan olub və Monrealın "Daily Star" qəzetinin təməl daşının qoyulması onun adı ilə bağlıdır. O, parlaq bir jurnalist idi və nəsrdə də, şeirdə də qeyri-adi ixtira və üslub çoxyönlülüyünə malik idi. Onun coşğun ruhu, özünü nəsrdə olduğu kimi şeirdə də yüksək parlaqlıqla nümayiş etdirirdi. Konfederasiyadan sonrakı ilk on ildə Nyu-Yorkun "The World" qəzetində silsilə şəklində nəşr olunan nəsr yumoru təzə, yeni və cəlbedici idi. Laniqanın təmsilləri Mark Tvenin təxəyyülünə o qədər cəlbedici təsir göstərmişdi ki, o, onlardan yeddisini "Library of Humour"da yenidən nəşr etdirmişdir. Laniqanın təmsilləri əsasən mənəvi əxlaqi prinsipləri təşkil edən yarı həqiqətlər üzərində satiradır. Onların hamısı sadəcə cəfəngiyatdır, lakin onlar satira etdikləri prinsiplərdən daha böyük bir həqiqəti ehtiva edir və onlar mütləq gülüş oyadır. Laniqanın nəsrdəki təmsilləri o dövrdə yeni və parlaq bir yumor növü olsa da, özünü üstələyən yumoristik balladalarıdır və bunlara görə Kanada yumoristləri arasında unikal olaraq qalır. Onun bəzi yumoristik balladaları Amerika yumor antologiyalarına da daxil edilmişdir. Laniqanın yumoristik balladalarının ən məşhuru onun dəhşətli tərcümeyi-halı olan "The Ahkoond of Swat"dur. Lakin, əslində, Laniqanın "The Amateur Orlando" və "The Plumber"s Revenge" daha yumoristikdir. Kanadanın haqsız yerə "gülən filosofu" adlandırılmayan, təpədən dırnağına qədər yumorla yüklənmiş yazarı Corc Henri Hemdir. Onun yumoru əsasən baməzə adamın yumorudur və əsasən lətifə xarakterlidir. Hem, ömrü boyu Kanada personajları və məşhur adamları haqqında ən yumoristik hekayələri toplamış və onların tükənməz fondunu yaratmışdır. Bunlar onun "Reminiscences of a Raconteur" kitabında toplanıb dərc edilmişdir. Hemin yumoru əsasən yaradıcı deyil reproduktiv xarakterli yumorudur və Hem onlara özünəməxsus rəng və mühit əlavə etmişdir. Burada əhəmiyyətli olan yumorun özüdür, üslubu deyildir. Lakin bu, yumor və əyləncə olsa da, Kanada həyatında və tarixində bir çox dəyişkənliklər görmüş, belə bir yaşda bizi "Reminiscences of a Raconteur" əsərində həyata və onun xoş və bədbəxtliklərinə cəsarət, sakitlik, iman və ümidlə baxmağa və ölümdən qorxmamağa dəvət edən bir insandan biz insanlara miras qalmışdır. Hemin yumoru, təlaşlarla dolu həyatımızın keçməkeşlərinə dözmək üçün ruhumuza səpilmiş xoş bir rayihə olması ilə seçilir. Növbəti Kanadalı yumorist Stiven Likokdur. Haliberton yaradıcı idi. O, həqiqətən satirik yumor metodunu icad etmişdir. O, bu metodu icad etməsəydi belə orijinal komik obrazlar müəllifi kimi yaddaşlarda yaşayacaqdı. Stiven Likok "Kanada ədəbiyyat ağacında peyvənd kimi" görünsə də o, öz yumorunu Amerika tərzinə uyğun olaraq modelləşdirmişdir. Bu, ciddi obrazlar və ya hadisələr ətrafında qəsdən qurulan, cəmiyyətin davranış və əxlaqına qarşı bir növ tənqid olan, lakin bizi tənqiddən daha çox burlesk kimi cəlb edən satirik parodiyadır. Cənab Likokun "Ədəbi çatışmazlıqlar" adlı ilk kitabı 1910-cu ildə Monrealda nəşr olunmuşdur. Bu, müəllifin ön sözündə deyildiyi kimi əsasən həmin tarixdən əvvəl müxtəlif jurnallarda çap olunmuş eskizlər toplusu idi. Eskizlərdən ikisi Londonda "Punch" və "The Lancet" jurnallarında yenidən çap olunmuşdu. Bunlar müvafiq olaraq Likokun "Boarding House Geometry" və "The New Pathology" əsərləri idi. Onun "Sunshine Sketches of a Little Town" əsəri digər kitablarından daha çox adi bir roman təəssüratı yaradır və ədəbi sənətinin ən yüksək nümunəsi hesab olunur. Buna baxmayaraq, "Sunshine Sketches of a Little Town" əsərində o, Kanadanın orta səviyyəli "kiçik şəhəri"nin və bu şəhərdə yaşayan insanların həyatını doğru və hərtərəfli şəkildə xarakterizə edə bilmişdir. Burada insan təbiətinin adətən açıqlanmayan tərəflərinin çoxu aşkar edilir, onların zəif cəhətlərini gülüş parıltısı ilə işıqlandırılır və bu Likoka məxsus xoşxasiyyətli bir rəğbətlə yerinə yetirilir. Stiven Likokun "My Discovery of England" əsəri nəşr olunandan sonra, 1910-cu ildən 1922-ci ilə qədər, yumorist özünəməxsus yumor növlərindən ibarət on iki cildlik əsər çap etdirdi və bununla da o, 20-ci əsrin Kanada yumoristləri arasında birinci yeri qazanmış oldu. O, bəzən Mark Tvenin parodiya tərzində, bəzən isə "Punch"ın "Charivariya" bölməsində görünən ingilis yumoruna xarakterik olan sakit və təvazökar tərzdə yazıb yaradır. Haliburtondan fərqli olaraq, Likok oxucuya yumoristin özünün diqqəti yayındırmaq, əyləndirmək və ya əyləndirmək üçün cəsarətlə və bəzən boş yerə çalışdığını göstərir. Yəni Haliburtonun asan hücum metodu-

na malik və diqqəti özünə cəlb edən yumorundan fərqli olaraq, Likokun yumoru oxucuya gərgin, yumoristin insanları gülümsətmək və ya güldürmək üçün qəsdən etdiyi bir cəhd təəssüratı yaradır. Bir sözlə desək, Likokun yumoru bir gün üçündür, Haliburtonun yumoru isə bütün zamanlar üçündür. Digər perspektivli yumorist Peter Donovandır. Onun ilk kitabı "İmperfectly Proper" əsəridir. Müharibədən sonra İngiltərədə qısa müddət qaldıqdan sonra o, "Over 'Ere and Back Home" (1922) kitabını nəşr etdirdi. Peter Donovan cəmiyyətin tənqidçisidir,lakin o, sosial düşüncənin deyil, ənənəvi düşüncənin və ənənəvi davranışların tənqidçisidir. Onun çox da iti və zəhərli olmayan yumoru Metyu Arnoldun əvvəllər "Filiştlilər" adlandırdığı insanlara qarşı yönəlmişdir. Donovan öz yumorunu cəmiyyətdəki saxtakarlığa – vərdişlərə çevrilmiş saxtakarlığa və ya ilin və ya günün "dəbinə" və ya "qəzəbinə" qarşı yönəldir. Başqa bir şəkildə, bəzən "The Sage of Ekfrid" adlandırılan Peter MakArturun yumorudur. MakArtur, pastoral və ciddi bir həyat sürərək, əslində həyatın digər sahələrindəki qonşularına və onların sərvət və maddi nemətlər üçün səylərinə baxan, təbiətin və Tanrının hədiyyələrindən, təmiz dostluqlardan məmnun biri kimi yazır. O bu baxışı xoş oxunan bir tərz və ya üslubla təqdim edir və bizi həyata, gülüşə və sadə sevinclərə aşiq etməyə, yoldaşlarımıza xeyirxahlıqla baxmağa və sülhü təşviq etməyə vadar edir. Yeni üslub keyfiyyətinə malik Kanada yumorunun yeni bir növü, "The Canadian Magazine" jurnalının redaktoru Nyuton MakTavişin adı ilə bağlıdır. MakTaviş ilk dəfə ictimaiyyətə təzə və kəskin yumorunu dövri jurnal olan "The Canadian Magazine" jurnalında "Thrown In" adı altında təqdim etmişdir. Eskizlər bir cilddə toplanaraq 1923-cü ildə eyni başlıq altında nəşr edilmişdir. MakTavişin yumorunun məqsədi tamamilə sosialdır. Onun yumoru cəlbedici və əyləncəlidirsə, o bu keyfiyyətə qrotesk və ya gülünc vəziyyətləri təsvir etməklə deyil, qabaqcıl insanların həyatın adi şeylərinə qarşı təbii münasibətlərini və insani xüsusiyyətlərini ortaya qoymaqla nail olur. Yumor yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərə malik olduqda MakTaviş obrazlı təsvir vasitəsilə insan psixologiyasına və xarakterinə həqiqət işığını yönəldir və bunu adi danışıq dili və lətifələrlə ifadə edir və rəngləyir. Beləliklə, onun yumorunun təsiri ikiqat olur. Çünki oxucu əylənərkən onun zehni həm də ortaq irsimiz, əsl insanlığımız, mədəniyyətimiz və ya sosial statusumuz nə olursa olsun, haqqında yeni bir fikir əldə edir. Bir sözlə, MakTavişin yumoru fəlsəfidir. Yeni üslub keyfiyyətinə malik növbəti Kanada yumoristi Roy Devisdir. Onun 1922-ci ildə Bostonda buklet şəklində nəşr olunmuş satirik şeiri olan "Flying Rumors"də Haliburtonun satirik ruhunun yenidən canlandırıldığının şahidi oluruq. Devis Nova Scotiada anadan olub və Dalhousie Universitetində, Nova Scotia və Harvard Universitetində təhsil alıb. O, Boston Universitetinin "The school of Business Administration" məktəbində ingilis dili üzrə professordur və eyni zamanda dekan köməkçisidir. Haliburtonla eyni niyyətlə, yəni cəmiyyətdəki müəyyən mərkəzdənqaçma meyllərini düzəltmək üçün Devis satiranı Haliburton kimi nəsrdə deyil, ənənəvi satira vasitəsi olan şeirdə istifadə edir. Devisin "insan və cəmiyyət haqqında esse"sinin şeir forması Kanadanın satirik ədəbiyyatına yeni bir töhfəsi hesab olunur. Şair Nova Scotiadakı Loyalist satiriklərinin ənənəvi qafiyəli beytinə qayıtmaqdan çəkinmiş, lakin ilk altı misranın növbə ilə qafiyələndiyi və son ikisinin beyt kimi qafiyələndiyi oktavo bənd formasından istifadə etmişdir. Bu, xoş bir sonluq və rahatlıq hissi yaradır. Bundan əlavə, Devis musiqili, obrazların yeniliyi baxımından heyrətamiz və ya heyrətamiz sayda misra icad etmişdir. Buna görə də, Haliburtondan Likoka, Likokdan MakTavişə və Devisə qədər Kanada yumorunun tarixini araşdırdıqda, görkəmli və populyar olaraq qalan və əsərlərində daimi cəlbedicilik yaradan daxili keyfiyyətlərə malik olan yumoristlər Haliburton və Laniqandır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bu məqalədə ingilisdilli Kanada ədəbiyyatına məxsus bədii əsərlərdə yumor və satiranın güclü sosial tənqid alətləri kimi istifadəsi araşdırılır və bu cəhd mədəniyyətlərarası münasibətlərin balanslaşdırılması fonunda ilk addım kimi qəbul edilə bilər. Klassik və müasir ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələrə əsaslanaraq, tədqiqat müəlliflərin ictimai çatışmazlıqları vurğulamaq, normalara meydan oxumaq və düşüncəni oyadan komediya elementlərindən necə istifadə etdiyini nümayiş etdirir. Yumor – istər istehza, istər parodi-

ya, istərsə də satira vasitəsilə – çox vaxt təkcə əyləndirməyə deyil, həm də zülmkar sistemləri, ikiüzlülüyü və ədalətsizliyi tənqid etməyə xidmət edir. Məqalədə iddia edilir ki, bu cür ədəbi üsullar cəlbediciliyi dərinləşdirir və tənqidi mesajların əhatə dairəsini genişləndirir, ədəbiyyatı sosial-siyasi şərhlər üçün təsirli bir vasitəyə çevirir.

Məqalənin elmi nəticəsi. Kanada yumorunun müxtəlifliyini və fərqliliyini – bir çox cəhətdən tamamilə öz-özünə bir yumor olduğunu araşdırıb qeyd etdikdə bəzi ədəbiyyat tarixçilərinə və tənqidçilərinə cavab verə bilərik ki, kanadalılar, xurafatçıların inandıqları kimi, yumorsuz və yumor ədəbiyyatından tamamilə məhrum bir xalq deyildir. Tədqiqat göstərir ki, Kanada dünya ədəbi mühitinə bir sıra görkəmli yumoristlər və heyranedici satirik əsərlər bəxş etmişdir. Kanadalı yumoristlərinin (Stiven Likok, Tomas Çandler Haliburton, MakTavişin və başqaları) əsərləri uzun müddətdir ki, beynəlxalq şöhrət qazanıb və dünya ədəbiyyatında özünəməxsus daimi yer tutur.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalə həm Azərbaycan, həm də ingilisdilli Kanada ədəbiyyatşünaslığında çox az tədqiq edilmiş bir mövzuya həsr olunmuşdur. Burada ingilisdilli Kanada ədəbiyyatı tarixinin klassik ənənələri çözələnir, satira, yumor, ironiya və parodiya kimi incəsənət növlərinin inkişafındakı rolundan, yaranmaqda olan yeni ənənələrin statusunun müəyyənləşdirilməsindən, onların xarakterik xüsusiyyətlərindən, yaranma səbəblərindən bəhs edilir. Bu müstəvidə müxtəlif Kanada ədiblərinin yaradıcılığına müraciət edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Stephen, S. Humorous Writing in English / S.Stephen, – Published online February 7, – 2006.
2. Critchley, S. On Humour / S.Critchley, – London: Routledge, – 2002.
3. Elliott, R. The Power of Satire / R.Elliott, – Princeton: Princeton University Press, – 1960.
4. Will Ferguson. The Penguin Anthology of Canadian Humour. International Eddition, – 2007.

N.F.Khankishiyev

Humour in the Anglocanadian Literature

Summary

This article explores the use of humor and satire as powerful tools of social criticism in literary works. Through selected examples from both classical and modern literature, the study illustrates how authors use comedic elements to highlight societal flaws, challenge norms, and provoke reflection. Humor – whether through irony, parody, or satire – often serves not just to entertain, but to critique oppressive systems, hypocrisy, and injustice. The article argues that such literary techniques deepen engagement and broaden the reach of critical messages, making literature an effective medium of sociopolitical commentary.

Keywords: *humor, satire, social criticism, irony, parody, narrative strategy, cultural commentary*

Н.Ф.Ханкишиев

Юмор в Англоканадском литературе

Резюме

В данной статье рассматривается использование юмора и сатиры как мощных инструментов социальной критики в литературных произведениях. На основе избранных примеров из классической и современной литературы исследование показывает, как авторы используют комедийные элементы, чтобы подчеркнуть недостатки общества, бросить вызов нормам и побудить к размышлению. Юмор – будь то ирония, пародия или сатира – часто служит не только для развлечения, но и для критики угнетающих систем, лицемерия и несправедливости. В статье утверждается, что такие литературные приемы углубляют вовлеченность и расширяют охват критических посланий, делая литературу эффективным средством социально-политического комментария.

Ключевые слова: *юмор, социальная критика, сатира, пародия, повествовательная стратегия, культурный комментарий*

Rəyçi: filol.f.d., dos. N.Nuriyeva
Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

S.Ş.XANKİŞİYEVA
müəllim
e-mail: angel_num1@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0004-1747-3338

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2026.3.282

İNGİLİSDİLLİ ELMİ FANTASTİKADA YENİ TƏMAYÜLLƏR VƏ ONLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Bu məqalə ingilisdilli ədəbiyyatda elmi fantastika janrı haqqındadır. Burada elmi fantastikanın yaranma və inkişaf tarixi, eləcə də bu janrla bağlı Rey Bredberi, Ayzek Azimov, Robert Şeklin və digər böyük nümayəndələrinin əsərləri araşdırılır. Bununla yanaşı, elmi fantastika tarixinin klassik ənənələri nəzərdən keçirilərək, ədəbiyyatla yaranmaqda olan yeni ənənələrin statusunun müəyyənləşdirilməsindən, onların xarakterik xüsusiyyətlərindən, yaranma səbəblərindən bəhs edilir.*

Açar sözlər: *elmi fantastikanın təşəkkülü, təkamülün faydalılığı, yeni ənənələr, mücərrəd ideyalar, sosial-utopik xətt, satirik fantastika*

Son illərin ədəbiyyatına nəzər yetirsək, elmi fantastikanın həm oxucuları özünə cəlb etmək baxımından, həm də bədii nailiyyətlər baxımından, həm də öz bədii çəkisi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görərik. Bu xüsusiyyətləri yalnız Amerika ədəbiyyatına şamil etmək düzgün olmazdı. Bu xüsusiyyətlər bütövlükdə müasir ədəbi inkişafın xarakterik əlamətləridir. Lakin onu da danmaq olmaz ki, müasir dünyamızda elmi fantastika öz inkişafını ən yüksək mərhələsinə ABŞ-da çatmışdır. Hələ keçən əsrin 50-ci illərində Rey Bredberi və Ayzek Azimov kimi yazıçılar öz əsərləri ilə dünya şöhrəti qazanmışlar. Lakin elmi fantastikanın məhz ABŞ-da geniş yayılması və şöhrət tapması o qədər də təəccüb doğurmamalıdır. Elmin və texnikanın yüksək inkişafı, bu ölkədə fantastik ədəbiyyatın yaranmasına və müəyyən təkamül mərhələsindən keçərək bugünkü səviyyəyə gəlib çatmasına səbəb olmuşdur. Bu müstəvidə son zamanlar yeni tipli, yeni xarakterli romanlar, novellalar və hekayələr yazılmışdır. Əlbəttə, elmi fantastik janrda yazılmış əsərlərin hamısı yüksək qiymət meyarına malik deyillər. Bu əsərlərin əksəriyyəti çoxsaylı oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulsa da bədii dəyər baxımından zəifdirlər. Bu janrda yazılmış ciddi və əhəmiyyətli əsərlərdən danışsaq onlarda təsvir olunan mürəkkəb maşınlar, insanın ətraf aləm üzərində hakimiyyətini aramsız şəkildə təmin edən elmi möcüzələr və yeniliklər hər şeydən əvvəl hadisələrin cərəyan etməsi üçün müvafiq mühit rolunu oynayır. Real həyatdan uzaqlaşdırılmış qeyri-adi şəraitin təsvir edilməsi Yerdən, onun həyəcan və iztirablarından uzaq düşmək, ayrılmaq demək deyildir. Əksinə, gələcək haqqında yazıçının uydurmaları onun müasiri olduğu dövrümüzün nöqsanlı cəhətlərini diqqət mərkəzinə çəkməkdən və oxucunun fikrini bu nöqsanlara və onları vaxtında aradan qaldırmağa yönəltməkdən ibarətdir. Amerika fantastlarının əksəriyyəti inkişafın perspektivlərinə bir qədər kölgəli şəkildə baxırlar. Onlar insanların marağına uyğun cəmiyyəti qurmaq bacarığı olan qüvvəni görə bilmədiklərinə görə, gələcəyi, insanın və bəşəriyyətin məhv olacağı bir dünya kimi təsvir edirlər. Bu xüsusiyyətlər müasir qərb fantastikasını şərtləndirən cəhətlərdir. Sosializm cəbhəsinin yazıçı-fantastların əsərlərində gələcəyin kataklizmini təsvir etməklə, insanın, sosial inkişafın, humanizm və ədalətin tam qələbəsinə inamdan heç vaxt imtina etmirlər [1, s. 67].

"İnostrannaya literatura" jurnalının "Mən nə üçün fantast oldum?" anket sualına polşalı yazıçı Kşiştof Borun belə cavab vermişdir: "Elm və texnikanın partlayışlı şəkildə inkişafı bəşəriyyət qarşısında indiyə qədər görünməmiş yeni problemlər qoymuşdur. Bu problemlər yalnız siyasi və iqtisadi deyil, həm də ictimai, psixoloji və mənəvi problemlərdir. İnsanın fəlsəfi konsepsiyası ideoloji mübarizədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada gələcək bugünkü günlə sıx bağlıdır və müasir ədəbiyyatda həll olunan problemlər birbaşa elmi fantastikaya da şamil edilir" [2, s.258].

Elmi fantastikanın müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da yüksək sürətlə inkişaf etməsindən danışarkən mütləq yazıçının yaşadığı cəmiyyətin ideoloji və sosioloji mühiti ilə nə qədər sıx və mürəkkəb əlaqədə olduğunu nəzərə almaq vacibdir. Fantastika janrı öz xarakteri etibarilə insan və cəmiyyət haqqında müxtəlif fikir cəbhəsində dayanan yazıçılar arasında dialoq yaratmağa geniş imkanlar açır. İş orasındadır ki, yazıçı-fantastların qələmi altında olan problemlər bilavasitə bəşəriyyəti maraqlandıran problemlər olur. İndi bütün dünyanı əhatə edən elmi-texniki inqilab fikri də onların qələmləri altından çıxmışdır. İnsanın kainatda yeri, həyatda şəhərlərə cəmləşmənin və texnikanın insanın həyatına sürətlə daxil olması, insanın yeni psixoloji xüsusiyyətlər qazanması və kosmosa can atması, elmin xüsusilə insan zəkasının inkişaf hüdudlarının genişlənməsi və sairə bu kimi hadisələr planetin müxtəlif guşələrində yaşayan insanları heyrətə gətirməyə bilməz və elə bu kontekstdə, fərqli ölkələrin nümayəndəsi olan yazıçı-fantastların yaradıcılığında qoyulmuş problemlərin müəyyən dərəcədə oxşar və tipologiya baxımından eyniyyət təşkil etdiyi müşahidə olunur.

Lakin həmin yazıçı-fantastların əsərlərində əks olunan problemlər müxtəlif ideya və ictimai mövqedə dayanmış, müxtəlif ictimai təcrübəyə və mövqeyə malik olan yazıçılar tərəfindən eyni şəkildə şərh olunmur. Gələcək dünyanı müxtəlif variantlarda tədqiq edən yazıçı-fantastlar müasir dünyada daimi olaraq üzləşdikləri müxtəlif və rəngarəng ideoloji və sosial konsepsiyaları süzgəcdən keçirirlər. Son nəticədə müəllifin əsərlərinin qayəsi onun bu mübarizədə tutduğu mövqe ilə səsləşməli olur. Müəllifin dünyagörüşünün formalaşması da, əsərlərinin mövzu amplitudasının genişliyi də məhz onun yaşadığı cəmiyyətin təsviri altında mövcud olur, inkişaf edir.

Rey Bredberi, Poul Andersen və Kurt Vonnequtun əsərlərində belə bir fikir təkidlə vurğulanır ki, fantastikanın əsas məqsədi cəmiyyəti, dünyanı və insanları bürüyən təhlükə haqqında xəbərdar etmək, müasir kapitalizm cəmiyyətinin mayasına hopmuş antihumanist və təhlükəli ənənələrin gələcəkdə qarşısıalınmaz fəsadlar törədə biləcəyini əvvəlcədən görmək və bunun üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Bredberi yazırdı: "Dünyada yeni ixtiralar edildiyi qədər onların nəticələrinə nəzarət edəcək yeni qanunlar tələb olunur. Həmin maşınlarda əxlaq anlayışı yoxdur və bəzən onların yaranma üsulları və onlardakı qüvvə insanlarda axmaqlıq və gicləşmək hissi oyadır, bu da öz növbəsində yeni-yeni bədbəxtliklərə gətirib çıxarır" [2, s.255].

Fantastika janrının zəngin ənənələrə malik olduğu ABŞ-da biz bütün dünya yazıçı-fantastlarını düşündürən ümumi problemlərə rast gəlirik. Gələcəkdə insanlar necə olacaq? Təbiətin sirlərini öyrənmək və ona hakim olmaq insanlara nə vəd edir? Texnikanın inkişafı insanlara xeyir yoxsa səfalət gətirəcək? Bu və ya digər kimi suallara müasir ABŞ fantastikasında müxtəlif cavablar verilir. Bu suallara cavab vermək istəyən, bu problemləri həll etmək istəyində olan hər bir əsl yazıçı öz yaşadığı cəmiyyətə müraciət edir, gələcəkdən indiyə qayıdır. Bəzən yazıçı hadisələrə müasirliyin hüdudlarından kənara çıxarmağa cəhd etmir. Məsələn, Klifford Saymakin romanları bu əsas üzərində bərqərar olub. Cəmiyyətin bütün təbəqələri – şəhər hakimiyyəti, polis, qəzetlərin redaksiya heyəti, yerli sənayeçilər və dükan sahibləri – hərəkətsizliyə düçar olmuşlar. Bu cəmiyyətdə bütün arzu və niyyətlər böyük maraqlar naminə küncə sıxılmışdır. Başqa aləmdən gələnlərin qəfil basqını ilə həyatın adi axarı dəyişir. "Təxminən insanlar kimi" romanında bu basqın fəlakət vəd edir. Kimsə evləri, fabrikləri, mağazaları satın alır, insanları işsiz qoyur, onların yaşamaq üçün bütün imkanlardan məhrum edir.

Uzun müddət insanlar şəhərlərdə işsizlərin, evsizlərin sayı çoxalmayınca buna inanmırdılar. İş orasındadır ki, başqa dünyadan gələnlərin xüsusi mövcud olma formaları yoxdur, və onlar arzularına uyğun olaraq istənilən heyvan və əşyaya çevrilə bilirlər. Onların bu çevrilmələri sonsuzdur. Elə buna görə də, heç kəs onların nə vaxt peyda olduqlarından xəbər tutmayıb. Lakin Saymak ciddi cəhdlə oxucunun diqqətini şəhərlərin səfalətə dücar olmasının səbəbinin gəlmələrdə olmaması fikrinə yönəldir. Bu insanların özlərinin xislətindədir. Yalnız onların passivlik və qətiyyətsizliyində deyil, onların yaşadığı cəmiyyət və qanunlardadır. Saymak dəfələrlə qeyd etmişdir ki, gəlmələrin müvəffəqiyyət qazanmasının əsas səbəbi Amerika cəmiyyətində xüsusi mülkiyyət institutunun olmasıdır. Onlar pula çevrilərək insanlardan onların evlərini, torpaqlarını, müəssisələrini alırlar. Cəmiyyəti bu bəladan xilas edəcək yeganə adam gəlmələrin sirrini bilən jurnalist Parker Qreyvsdir. Yalnız o, bəşəriyyəti məhv olmaqdan xilas edə bilər. "Bütün canlılar" romanında adi amerikalı öz şəhərini bəlalardan xilas edir. Saymakın əvvəlki romanlarında olduğu kimi, bu romanında da gəlmələr Yerdə bərqərar olmaq üçün Amerika şəhərlərindən birini seçir. Onların məqsədi sülhməramlıdır. Onların məqsədi insanlara pislik etmək deyil, əksinə onları öyrənmək, onlarla əməkdaşlıq etmək, onlara kömək etmək, onlardan öyrənməkdir [3, s. 114]. Saymak bu kitabında başqa aləmdən gəlmişlərlə insanlar arasındakı münasibətlər problemini bir qədər başqa tərzdə qoyur. Məsələn, burada o, insanı yerdən fərqli, lakin insana düşmən münasibətdə olmayan həyat tərzi ilə üzləşdirir. Görəsən insan bu həyat tərzindən özünün xeyrinə istifadə edə biləcəkmi? Belə kosmik görüşlər insaniyyəti zəngiləşdirə bilərmi? "Bütün canlılar" romanında insanların buna hazır olmadığı üzə çıxır. Sehrli naməlumların peyda olması, onların zahiri görüşləri və davranışları qorxulu, təhlükəli olmasa da, vərdiş olunmuş tarazlığı pozur, qeyri-müəyyənliklər qarşısında qorxu törədir, insanların həyəcan və ehtiraslarında ən pis əlamətlər üzə çıxır. Əsərdə general gəlmələrin zühur etdiyini eşidəndə onlara radiasiyanın güclü təsir etdiyini bilərək şəhərə atom bombası atır və bunu bəşəriyyətin xilas olması naminə etdiyini söyləməklə öz çirkin və bağışlanmaz əməllərinə bəraət qazandırır. Yazıçı öz qəhrəmanlarına qarşı çox sərt mövqedədir. Bred bəşəriyyəti xilas etmək haqqında düşünsədə, gəlmələrlə əlaqəyə girərək onların təklif etdiyi məbləği alaraq vasitəçi olmağa razılıq verir. Lakin dialoq baş tutmur, bəşəriyyət təhlükədən xilas olur. Bu insan təbiətinin möhkəmliyi üzərində köklənir. Beləliklə, yazıçı insanlara xilas olmaq üçün kömək etməkdən imtina etmir. O, bəşəriyyətin son qələbəsinə inanır və bu inam ona gələcəyin gözlərinə dik baxmağa imkan yaradır. Elə bu cür inam Rey Bredberinin "Arzuolunmaz qonaq" povestinin finalında da səslənir.

Harri Harissonun "Cinayət" adlı hekayəsinin qəhrəmanları Ben və Mariya cəmiyyətdəki bərabərsizliklər, əhalinin çox olması və lazımi resursların israf olunması ilə bağlı olduğu ideyası üzərində qurulmuş bir problemlə üzləşirlər. Aclıq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan insanlar ailənin say tərkibinin azaldılmasına qərar verirlər. Bu saydan artıq doğulmuş uşaqlar öldürülür. Beləliklə, insanlar bir-birindən uzaq düşməklə qaniçən vampirlərə çevrilirlər. Cəmiyyət nəinki buna qarşı çıxır, əksinə qatilliyə geniş şərait yaradır, onlara silah verir və onların cəzalandırılmamalarına təminat verir. Könüllü qatillər dəstəsi qeyri-qanuni doğulmuş körpəni və onun atasını öldürmək üçün bir-biri ilə mübarizə aparırlar. Bu xoşbəxtlik gombul Morqana qismət olur və o bu işdən xüsusi ləzzət alır. Hekayənin sonunadək oxucu Benə simpatiya bəsləyir. Lakin əslində Ben də Morqan kimi qatildir. Benin atalıq hisslərində heç bir alilik yoxdur və onda da hər şey yaşamaq üçün qurban verilir. Harrisonun hekayəsində cəmiyyət və şəxsiyyət bir-biri ilə ümumi dil tapa bilmirlər. Zorakılıq hər şeyə üstündür və yaşamaq üçün yeganə vasitədir. Ben Morqanı öldürməklə öz üstünlüyünü sübut etməyə çalışır. Lakin bu heyrətamiz üstünlükdür, vəhşilikdir. O dünyadakı insanlar insanlıq hisslərini itiriblər, o dünya məhvə məhkumdur. Bu fikri Harisson hekayənin sonunda Benin daha bir uşağı olacağını söyləməklə təsdiq edir. Ben yenə də yaşamaq üçün yenidən o uşağı öldürməli, yəni yeni cinayət törətməlidir [4, s.63].

Dağıtmaq yanğısı ilə Robert Şeklinin "Absolyut silah" hekayəsinin qəhrəmanı da alışıb yanır. Hekayədə əsas marağı yeni texnikanın təsvir edilməsi deyil, Yerdən uzaq planetə özləri ilə apardıqları münasibətlər doğurur. Burada kapitalist cəmiyyətində hökm sürən zorakılıq və xüsusi mülkiyyətçilik ideyaları tərənnüm olunur. Robert Şeklinin "Mən və mənim cəsuslarım" hekayəsinin qəhrəmanı Klark mühəndisdir və yüksək inkişaf etmiş cəmiyyətdə yaşayır. Bu cəmiyyət texniki cəhətdən XX əsri çoxdan arxada qoyub. Lakin elmin təntənəsi insanlara istənilən azadlığı bəxş etmədi. Əksinə, cəmiyyətin rifah halının əsasında duran elmdə elmi piratlıq insanları əsarət altında saxlamağa xidmət etməyə başladı. Elektron gözlər və qulaqlar insanın hər bir addımını izləyir, hər sözünə, hər hərəkətinə göz qoyur. Bundan əlavə onları adım-adım xəfiyyələr izləyirlər. Elə buna görə də Klark öz xoşbəxtliyini başqa planetdə axtarmağa gedir. Kosmik gəmidə o, çox gözəl və mehriban qızla tanış olur. Bu qız kəşfiyyat idarəsinin agenti idi. Sonradan aydın oldu ki, gəmidə hamı – istər qoca, istərsə də cavan, bir-birini izləmək, güdməklə məşğul imiş. Yeni sakinlər planetdə bütöv bir koloniya yaradırlar və Şeklinin qeyd etdiyi kimi artıq onlarda başqalaşma, cırlaşma, dəyişmə prosesi baş verir. Hekayənin qəhrəmanları öz vərdiş etdikləri şəraitdən ayrılaraq tədricən öz peşələrinə nifrət edir, torpaq əkib-becərmək, heyvan saxlamaq kimi işlərlə məşğul olmağa başlayır və bununla da müasir insanın itirmiş olduğu harmoniya və könül rahatlığı tapırlar. Şekli özünün fermer utopiyasını təsvir edərək onu yerdə mövcud olan reallığa qarşı qoyur. Bu xüsusi bir ictimai quruluş deyil, sadəcə mənəvi-estetik idealdır. Yazıçı bu kommunaya rəhbərlik edən Klarkın nə etməli olacağını bir sual kimi oxucunun qarşısına qoyur. Lakin o, bu suala cavab vermir. Bu xüsusiyyət yalnız Şeklinin hekayələrinə xas deyildir. ABŞ elmi fantastikasında utopiya janrına çox az müraciət edilir. Müasir Amerika yazıçı-fantastları daha burjua cəmiyyətindən fərqli ideal cəmiyyət yaratmaq istəmirlər. Onlar gələcəyin talehinə cavabdeh olan bu günü ittiham edirlər. Lakin yalanlar üzərində qurulmuş cəmiyyətdə xeyirxahlıq naminə yaradılmış hər şey zəlalətə xidmət edir. Şeklinin "Quşların müdafiəçisi" hekayəsinin qəhrəmanı humanist məqsədlərlə yeni mexaniki quş hazırlayır ki, cinayətlərin qarşısını alsın. Lakin bu cəmiyyəti fəlakətə gətirib çıxarır. Qanadlı yırtıcının yaradıcıları ona hakimlik edə bilmirlər və onu məhv etmək üçün yeni cani-quşu havaya buraxırlar. Cani-quş rəqibini məhv etdikdən sonra insanlara hücum edir. İnsanların yaratdıqları maşınlar onların özlərinin məhvinə gətirib çıxarır [5, s. 86].

Maşınların insanlar üzərində qələbə çalması mövzusu müasir fantastikanın ən sevimli mövzularından biridir. Yazıçının fikrincə, bədbəxtlik maşınların hakim olmasında deyil, insanların mənəvi hisslərdən, cəmiyyətin kardinal problemlərini həll etməkdən uzaq olan maşınlara, həddən çox inanmasındadır. İnsanlar öz fəaliyyətlərini qiymətləndirməyi elektron beyinlərə etibar etməklə özlərini vakuuma salırlar və bununla da ictimai bəlaları çoxalmış olurlar. Maşınlar qarşısında aciz olmaq elə burjua cəmiyyətinin həll edə bilmədiyi ictimai ziddiyyətlərin qarşısında aciz olmaq deməkdir, "Boz flanel geyimli cəngavər" hekayəsində Şekli mənəvi cəhətdən iflic olunmuş cəmiyyətə gülür. Bu cəmiyyətdə insan üçün hər şeyi maşın yerinə yetirir, hətta özünə sevgili seçməyi, onun qulağına xoş söz deməyi də maşınlar edir.

Müasir dövrün qayğıları ilə təlaşlanan yazıçılardan biri də Poul Andersondur. Bu yazıçı-fantast bizim ölkəmizdə az tanınsa da o, "Terran imperiyasının agenti", "Zamanın dəhlizləri", "Ulduz tülkü", "Firavanlığı pozanlar" kimi roman və povestlər yazmış, oxucuların ixtiyarına vermişdir. Bu əsərlər zəngin fantaziyası, mövzu tutumu, kəskin süjet xətti ilə seçilirlər. Yazıçı çox məharətlə gələcək insanın necə olacağı, intiharlar və nüvə silahlarına yiyələnmiş bəşəriyyətin uçurumdan xilas olunması və sairə bu kimi problemlərin həllinə çalışır. Amerika elmi-fantastik ədəbiyyatında Andersonun fantastikası özünü fəlsəfi roman janrının nümunəsi kimi təqdim edir. Lakin yazıçının fəlsəfi kateqoriyalara söykənməsi onun romanlarındakı fantaziyanın təsirini azaltmış və dövrün tələbləri ilə səsləşir. Onun əsərləri ən yaxşı müasirlərində olduğu kimi bəşəriyyətin talehi ilə bağlı narahatlıq hissi ilə doludur. Yazıçı bütün həmvətənlərini ətraf aləmə ağılla nəzər salmağı, gələcək xoşbəxtliyə mane olacaq bütün maneələri aradan qaldırmağı tövsiyə edir.

70-ci illərin Amerika və ingilis yazıçı-fantastların yaradıcılığında yeni ənənələr müşahidə olunur ki, bu da öz hərtərəfli ifadəsini onların əsərlərində tapmışdır. Birinci fəsildə qeyd etdiyimiz kimi 70-ci illərin əvvəllərində yazıçı-fantastlar 50-ci illərin sonunda olduğu kimi fantastikada böhranın yarandığından danışmağa başlamışdılar. ABŞ və Böyük Britaniya yazıçı-fantastların əsərlərinin təhlili göstərir ki, fantastikanın inkişaf tempinin aşağı düşməsi bu janrda yeni keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu ənənələrdən birincisi elmi fantastikanın inkişaf tarixinə yeni bir baxışın keçirilməsi idi. Bu baxımdan iki nüans daha çox təqdirə layiqdir. Birinci nüans Meri Şellinin "Frankenşteyn"i, ikinci, jurnal fantastikasıdır. Tədqiqatçıların bir qrupu elmi fantastikanın inkişafında əsas mənbə Meri Şellinin "Frankenşteynini" hesab edirlər.

Dünyanın yenidən qurulması üçün saysız-hesabsız reseptləri nəzərdən keçirən yazıçı-fantastlar belə bir qənaətə gəldilər ki, elmi-texniki inkişaf öz-özlüyündə ictimai ədalətsizliyin sonuna çıxa bilməz. Bəşəriyyətin gələcəyi haqqında baş sındıran yazıçılar nəhayət kapitalist cəmiyyətinin perspektivsiz bir cəmiyyət olduğu qənaətinə gəlib çıxırlar. 30-40-cı illər ABŞ və Böyük Britaniya elmi fantastikası üçün əsas dünyagörüşü prinsiplərinin formalaşması dövrü idi. İndi isə onun yenidən nəzərdən keçirilməsi dövrüdür. Elmi fantastikanın mahiyyətinin dərk olunması, onun dünyaya bəxş etdiyi yenilik, yazıçı və oxucuların onun vasitəsi ilə dünyanı necə anlaması kimi xüsusiyyətlər öz parlaq ifadəsini Amerika yazıçı-fantastları Robert Silverberqin və Xarlan Ellisonun əsərlərində tapdı. Onların qəhrəmanları elmi fantastikada elə bir kələf tapmaq istəyirlər ki, onun ucundan tutmaqla ehtimal labirintindən ən doğru yolla çıxa bilsinlər (R.Silverberq "Elmi fantastikanın Şöhrət salonu", 1976). Bununla da onlar jurnal fantastikasının hazır reseptlərinə meyil göstərmiş oldular. X.Ellisonun "Ceffinin beş yaşı var" hekayəsində "keçmiş gözəl zamanlar" fikri yenidən gündəmə gətirilir və elmi-texnikanın inkişafı ilə qarşıya qoyulmuş problemlərin həllinə nail olmağın mümkünlüyü fikrinə qayıdılır. Silverberq kimi Ellison da elmi fantastikanın inkişafı tarixinə müraciət edir, müasir Amerika həyat tərzini insanların düşüncə tərzini tədqiq etməyə səy göstərir və bununla da özlərinin yaradıcılıq mövqelərinin mahiyyətini dərindən dərk etməyə çalışırlar. 70-ci illərdə jurnal stereotip və tipajlarına parodiyalar geniş yayılmağa başladı (məsələn, Rafael Laffertinin "XIX əsrin 70-ci illərinin kölgəsi", Bras MakAllisterin "Qalib" əsərləri). Frankenşteyn və onun nəhənginin kütləvi dərk olunması "şeytani ixtiraların" yaratdığı qorxu hissinin qotik ifadəsidir. Lakin romanın qotik tərəfinin kütləvi oxucu tərəfindən dərk olunması onun məzmununun böyük bir hissəsini sıxışdıraraq arxa plana keçirmişdir. Qotika ilə müqayisədə yeni hesab olunanlar Frankenşteynlə Nəhəng arasındakı münasibətlərin məcmuunda əks olunmuşdur. 70-ci illərin yazıçı-fantastları da diqqətlərini elə romanın bu cəhətinə yönəltmişlər. Burada konformizmin əleyhinə çıxmaq və humanizmin əsas mahiyyəti məsələləri ön plana çəkilir. Bu əsərlərdə demək olar ki, keçmiş elmi-fantastik obrazlar fəaliyyət göstərirlər. 70-ci illərin elmi-fantastik əsərlərin əsas mövzusundan biri də müharibə və sülh mövzusudur. Müasir dövrdə amerikanın üstünlükləri haqqında dolaşan mifi nəzərə alaraq yazıçı-fantastlar cəmiyyətin sülh yolu ilə inkişafın perspektivlərini təqdim etməyi qarşıya məqsəd qoymuşlar.

Müasir elmi fantastikaya antimilitarizm xüsusiyyətləri məxsusdur. Bu fikri təsdiq etmək üçün 40-cı illərin saysız-hesabsız antifaşist və antimilitarist ruhlu əsərləri göstərmək olar. Bu dövrün elmi-fantastları müharibələr əleyhinə mübarizəyə səsləsələr də dolayışı ilə müharibələrin mümkünlüyünə bəraət qazandırırlar. Uelsin "Dünyalar müharibəsi" əsərindən başlayaraq digər planetlərdən gələnlərlə konfliktlərin həll edilməsi yalnız silahlı toqquşmaların nəticəsində həll oluna bilər. Lakin 50-ci illərin sonunda bu konfliktlər "kontakt" yaxud qarşılıqlı anlaşma kimi başa düşülməyə başlanmışdır. 60-ci illərdə beynəlxalq aləmdə siyasi iqlimin mülayimləşməsi, 70-ci illərdə beynəlxalq gərginliyinin azaldılmasında əldə olunmuş nailiyyətlər cəmiyyətin sülh yolu ilə inkişaf etməsi problemini ön plana çəkdi. 70-ci illərin elmi fantastikasında elmi-fantastik əsərlərdə qəhrəman problemi, psixologizmin xüsusiyyətləri və fərdiləşdirmə kimi problemlər və onların ifadəsi məsələləri gündəmə gətirildi. Mübahisələrin başla-

masının bir neçə səbəbi vardır ki, bunlar da özlüyündə elmi fantastikanın bədii cəhətdən təchiz edilməsi üzərində köklənmişdir. Müasir elmi fantastikada qəhrəmanın rolunun və statusunun dəyişməsi belə bir sxemlə təqdim olunmağa başlandı: tipaj – personaj – xarakter. Ümumiyyətlə, qəhrəmanın təkamül mərhələləri elmi fantastikanın təkamül mərhələləri ilə xronoloji baxımdan üst-üstə düşür: tipaj – 20-ci, 30-cü illər, personaj – 30-50-ci illər, xüsusi xarakter – təxminən 50-ci illərin sonu.

Sırf elmi fantastika üçün spesifik olan xarakter yaratma yolları özündə aşağıdakıları ehtiva edir: insani xüsusiyyətləri fantastik dünyanın sakinlərinin xüsusiyyətləri ilə qarşı-qarşıya qoymaq, yer şəraitində hələ tam şəkildə dərk olunmamış "xüsusi effektə" malik fiziki qanunlardan istifadə etmək. Bu fiziki qanunlardan istifadə edilməsinə Lyo Quinin "Zülmətin sol əli" və Klarkın "Rama ilə görüşlər" əsərində rast gəlinir. Yazıçı-fantastlar sırasında ən görkəmli yerlərdən biri də Stiven Kinqə məxsusdur. Onun əsərləri özündə bir neçə janrın xüsusiyyətlərini birləşdirir. Bunlardan "Ölü zona", "Sonuncu pillə", "Mizeri" və başqalarını göstərmək olar. "Ölü zona" və "Baxışlarla alovlandıran" romanlarında hadisələr 70-ci illərdə Amerikada baş verir və burada ABŞ-ın tam real siyasi və ictimai problemlərindən söhbət açılır. Əsərlərdə heç bir kosmik gəlmələr və yaxud hər hansı bir fövqəlbəşər obyekt yoxdur. Lakin telekinetik və digər mistik qabiliyyətlərə və gücə malik olan qəhrəmanlar reallıqdan kənara çıxırlar. Bu müstəvidə Stiven Kinqin bəzi romanlarını, Balzakın "Şaqren dərisi" və Puşkinin "Qaratoxmaq qadın" və digər bu kimi klassik əsərlərlə müqayisə oluna bilər. Burada əşyalara, heyvanlara, insanlara məxsus fantastik xüsusiyyətlər insanın və cəmiyyətin real təsvirinə xidmət etməyə yönəldilmişdir. Fantaziya janrı elmi fantastika və qorxuya daha yaxındır. Fantaziya fövqəlbəşəriliyi təsvir edir ki, bu da nağılvari hadisədir və real aləmdə baş vermir. Hadisələr mifik keçmişdə, gələcəkdə və indiki zamanda vaqe olur. Fantaziya nağıl xüsusiyyətlərinə malikdir, mafik və fövqəlbəşər hadisələrinə əsaslanır. Deyildiyi kimi Stiven Kinqin bir çox romanları özündə bir neçə janrın xüsusiyyətlərini ehtiva edir. O, getdikcə daha çox artan sayda ənənəvi janrların sərhədlərini basıb keçir. Şaron Rassel onun personajlarının elə bu xüsusiyyətlərinə görə daha geniş təhlilə ehtiyacı olduğunu söyləyir. Bir romanın elementlərini digər bir romanına keçirməklə Stiven Kinq sanki özünün ədəbi-bədii dünyasını formalaşdırmağa cəhd edir. Burada fantaziya, qorxu və elmi fantastikanın elementləri bilərəkdən bir-birinə qarışdırılır. Beləliklə, "Atlantidada ürək" romanı hər şeydən əvvəl fantaziya janrına aid edilir, lakin hadisələr bizim dünyada cərəyan edir. Eyni zamanda onlar real həyatda, real gerçəklikdə yeri olmayan, mövcud olmayan elementləri özündə birləşdirir. "Əjdahanın gözü" fantaziyanın parlaq nümunəsi hesab edilə bilər. Stiven Kinq bu əsərini qızlarına həsr etmişdir, çünki onlar "qorxu" janrını sevmirlər. Bu nağıl iki qardaş və cadugər qadın haqqındadır və "böyüklər üçün nağıllar" qrupuna daxildir. "Ümidsizlik" və "Tənzimləyici" əsərlərində Stiven Kinq şəhər cəmiyyətinə mədənlərin açılışının təsirinin iki versiyasını nəzərdən keçirir. Yazıçının bu və digər əsərlərində biz onun bir əsərin çərçivəsində bir neçə janrın elementlərinin daxil etdiyinin şahidi oluruq. Buna görə də Stiven Kinqi müəyyən bir janrın müəllifi kimi müəyyənləşdirmək çox çətindir. Ənənəvi janrın bu anlayışları yazıçının əsərlərində əsərin əsas mövzusunun inkişafına kömək edən yardımçı vasitələrə çevrilirlər.

Triller janrı struktur baxımından "qorxu" janrına daha çox oxşayır. Fərq yalnız orasındadır ki, "qorxu"da mənbə fövqəlbəşər hadisələrdirsə, trillerdə bu mənbə mövcud real həyatın özüdür. Misal üçün, "Mizeri" romanında qəhrəman yazıçı dəli qadın tərəfindən düzəldilmiş tələyə düşür və oxucu dərhal bu qadının psixoloji durumunu səbəblərini tapa bilir. "Tom Qordonu sevən qız" romanının qəhrəmanı meşədə azarkən real aləmdə qorxu ilə üz-üzə gəlir. Belə bir çətin vəziyyətdə yaşamaq problemi trillerdir. "Ölü zona" və "Baxışla alovlandıran" romanlarında Stiven Kinq fövqəlbəşər hadisələrin məntiqi izahını verir, baxmayaraq ki, belə hadisələrin real aləmdə baş verməsinin mümkünsüzlüyü tam çılpaqlığı ilə aydındır. "Yaşıl mil" romanında fövqəlbəşər və real hadisələr triller və mistikanın elementləri vasitəsilə birləşdirilir. Koffinin gücü fövqəlbəşəridir, lakin insanlar bəzilərinin xüsusi gücünə və qabiliyyətinə

inana bilər. Bu cür inam fantastik hadisələrə dini ecazkarlıq rəngi verir. Stiven Kinq yaradıcılığındakı janr probleminə baxış göstərir ki, o, zəngin və rəngarəngdir. Bütün dünyada tanınmış qələm ustası XX əsrin sonunun bir çox digər yazıçıları kimi öz əsərlərində fantastika və "qorxu" janrını birləşdirmişdir. O öz əsərlərində fantastikanın, qorxunun, mistikanın bütün mümkün olan mövzuları tədqiq etmişdir: vampirlər, azğın itlər, ağıldankəm canilər, öncəgörmələr, ekstrasenslik və telekinetik hadisələr, qəddar maşınlar, bioloji müharibələr. Stiven Kinqin əsərlərindəki bütün hadisələr ABŞ-da baş verir. Bunun üçün ona kiçik bir sahə – ucqar bir əyalət şəhərciyi və ya onun doğma ştatı Men bəs edir. Bu xüsusiyyət onu Amerika fantast yazıçılarının çoxundan fərqləndirir və dahi klassiklərə yaxınlaşdırır. Bu klassiklər də hadisələrin cərəyan etməsi üçün anadan olduqları, yaşadıqları, özlərinə doğma olan və çox yaxşı tanıdıqları əraziləri seçirdilər. Bu klassiklərdən Mark Tveni, O`Konnoru və Folkneri misal göstərə bilərik. Stiven Kinq hadisələri Men ştatının konkret rayonunda cərəyan etdirsə də, öz əsərlərində yalnız həmin rayonda deyil bütün Amerika üçün qlobal və aktual olan problemləri əks etdirir. Lakin qeyd etməliyik ki, Kinqin əsərlərində hadisələr həmişə doğma ərazidə baş vermir. Bəzən onlar bir ştatdan kənara çıxırlar. Məsələn "Kristina" romanında hadisələr Pensilvaniya, "Mizeri" və "İşıqsaçan" romanlarında Kolorado ərazilərində baş verir. Buradan məlum olur ki, yazıçı Amerika və amerikalılar haqqında yazır və bütün bəşəriyyəti düşündürən problemlərdən bəhs edir. O, oxucuya təlqin etmək istəyir ki, yerindən, zamanından asılı olmayaraq insanları narahat edən problemlər onu da narahat edir, düşündürür. Doğrudur, biz problemlər deyəndə, qlobal və ümumbəşəri problemləri nəzərdə tuturuq. Stiven Kinq elə problemlərə toxunur ki, onlar tam Amerika materiallarından hazırlanır, yaxud tam Amerika milli xüsusiyyətlərinə və Amerika mentalitetinə əsaslanır. Məsələn, amerikalılar artıq iki yüz ildir ki, – müstəqillik qazandıqları dövrdən bu günə qədər – özlərinin söz azadlıqları, din azadlıqları və dövlət başçısı seçmək azadlıqları ilə fəxr edirlər. Lakin bu azadlıqlar bir az özünəməxsus və birtərəfli olub. Bu özünü quldarlığın saxlanılmasında və XIX əsrin birinci yarısında özgə ərazilərinin zəbt edilməsində, indiki halda isə öz iradəsini bütün dünyaya zorla qəbul etdirməkdə göstərir. Stiven Kinq kimi sadə amerikalının qəlbinə nəzər yetirsək görərik ki, bu sadə insanlar amerikalı olmaqları ilə fəxr etsələr də onlar da Yer Kürəsinin digər millətləri kimi eyni problemlərlə üzləşirlər, eyni dərd-sərə sahibdirlər. Lakin bütün bunlar ümumi fonda olduğu üçün bir o qədər də nəzərə çarpmır, ilk baxışda narahatlıq doğurmur. Bəli, Amerika öz böyüklüyü ilə öyünür, lakin o, cinayətkarlıq içərisində boğulur. İşsizlik, evsizlik, qadınların ərləri tərəfindən döyülməsi, insan öldürmə, zorakılıq və s. bu kimi hadisələr və hallar məhz ən çox Amerikada baş verir. Elə yüzlərlə, minlərlə insanı ölümlə hədələyən xəstəliklər, gözəl həyat devizi altında min cür siyasi oyunlardan çıxmaq da Amerikada baş verir. Başa düşmək o qədər də çətin deyil ki, müxtəlif rəngdə olan, müxtəlif dillərdə danışan insanların qəlbində oxşar ürəklər döyünür, oxşar hisslər yuva salıb. Bu müstəvidə Stiven Kinqin əsərlərində əsas yeri bu eyniyyət təşkil edən insan ürəkləri, insan qəlbləri dayanır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Stiven Kinqin əsərlərindəki hadisələr çox vaxt onun doğma ştatı Mendə cərəyan edir və bəzi hallarda bu ərazidən kənara çıxır. Bu kiçik rayonlar, şəhərlər çox hallarda böyük ərazilərin kiçik hissələri kimi çıxış edirlər. Müəllifin fikrincə, bu kiçik şəhərlər Amerika həyat tərzinin ürəyini təşkil edirlər. Burada yalnız insanlarda çox cüzi fərq hiss olunur. Elə onlar yazıçıya insan qəlbinin dərinliklərinə enə bilsin və insan təbiətinin vahid olduğu arqumentini irəli sürə bilsin. Amerika həyat tərzinə ilk baxışda adama elə gəlir ki, burada hər şey qaydasındadır və heç bir problem yoxdur. Lakin müasir Amerikaya Stiven Kinq kimi dərindən nəzər salsan görərsən ki, bu maskalar altında çox əhəmiyyətli problemlər gizlənmişdir. Müəllifin əsərləri ilə dərindən tanışlıq onların bədii və sosioloji baxımdan nə qədər əhəmiyyətli olduğunu sübut edir. Stiven Kinqin əsərlərində müasir Amerikanın bütün problemləri öz əksini tapmışdır. Buraya insanın müasir texnikanın qarşısında qorxu hissi keçirmək, kapitalist prinsipləri arxasında insanın kölgədə qalması, sevgiyə, məhəbbətə ehtiyac, bu sevgini bölüşmək üçün dosta ehtiyac və s. bu kimi anlayışlar daxildir. Ən əsası odur ki,

Kinq bunların paltarlarını Amerika reallıqlarından götürür və bu onu digər yazıçı-fantastlardan fərqləndirir. O, yazıçılar hadisələri bilərəkdən uzaq kosmosa aparır.

Beləliklə, belə başa düşmək lazımdır ki, fantast ədəbiyyat müxtəlif çalarlıdır və fantastika janrının bir anlamı yoxdur. Müasir dövr ədəbiyyatşünaslığında bu janra bir neçə anlam verilir. Bu da əsərdə bu janrın hər hansı bir elementinin o əsərdə daha çox yer tutmasından asılıdır: elmi fantastika, "qorxu" fantaziya, yazıçı-fantastların əksəriyyətinin əsərlərinin bu və ya digər janra aid edilməsi çox da çətinlik törətmir. Belə ki, Ayzek Azimovdan tam elmi fantastika, Rey Bredberidə romantik fantastika, Robert Şeklidə satirik fantastikadır. Lakin Stiven Kinqdə belə bir sədd çəkmək problem yaradır. Ondakı elmi fantastika "qorxu" və fantaziya ilə birləşir və hadisələr müasir Amerikada cərəyan edir və bu da onun əsərlərinə reallıq cizgiləri qatmış olur. Bununla da Stiven Kinq öz fantastik aləmini sadə insanlara yaxınlaşdırır və bu minvalla insanları gələcək təhlükədən xəbərdar edir. Bu əsasən yazıçının dünyagörüşü ilə tənzimlənir. Məsələn, Stiven Kinq qorxur ki, bəşəriyyət yeni-yeni elmi kəşflərə aludə olaraq yeni-yeni kütləvi qırğın silahları istehsal etsin ki, bir cüzi səhvin ucbatından Yer Kürəsində bütün canlı varlıqlar məhv edilsin. Müasir dünyanın bu cür dərki yazıçını "dəhşət" və "qorxu" hisslərinə müraciət etməyə sövq edir. Stiven Kinq heç kimi qorxutmaq istəmir, lakin bu qorxu və dəhşət hissləri ilə insanları bioloji kimyəvi müharibələr və onların nəticələrindən xəbərdar edir. Bu elm adamları üçün çətin olsa da, yazıçı – fantastlar üçün o qədər də çətin deyildir. Çünki fantastikanın elementləri və üsulları ona bu imkanı verir ki, o, hadisələrin uzaq kosmosda və yaxud hər hansı uzaq planetdə baş verdiyini göstərsin və insanlar başa düşsünlər ki, ehtiyatlı olmasalar həmin hadisələr bir gün onların yeganə yaşaya biləcəkləri ərazi olan Yerdə də baş verə bilər. Bu ehtiyat və qorxu hissi insanları mübarizəyə səsləyir və bu tip hadisələrin qarşısını vaxtında almağa sövq edir.

Başqa bir məqsəd isə insanlara "qorxu" və "dəhşət" anlayışlarının məğzini başa salmaqdır. Yazıçının fikrincə, qorxu hissi insanın inkişafı üçün lazım olan faktordur. İnsan bu faktorlara tapındıqca onun məsuliyyəti artır və o böyüyür və gələcək həyatını daha yaxşı qurmağa can atmış olur. Məsələn, ölüm qorxusu insanı heç vaxt tərk etmir. Bu yalnız insan ətrafındakı hadisələrə mükəmməl qiymət verməyə başlayanda özünü büruzə verir. Bu hiss erkən uşaq yaşlarında baş vermir, çünki uzaqkən biz kiçik hissli qorxuları dərk edirik və heç vaxt ölüm haqqında fikirləşmirik. Etdiyimiz hadisələrə cavabdehlik və hesabat vermək hissi özünüdərkdən başlayır və bu özünüdərk insanı ölüm hissini başa düşməyə gətirib çıxarır. Stiven Kinqin əsərlərinin gücüdə məhz orasındadır ki, onlar insanları tərbiyə edir və ətraf aləmdə baş verən hadisələrə münasibət bildirir, ondan nəticələr çıxarır. Müəllif hər əsərində oxucunu siyasi, iqtisadi və ictimai hadisələrlə qarşılaşdırır, onları bu hadisələr haqqında düşünməyə məcbur edir, onların iştirakçısına çevirir.

Stiven Kinqin əsərlərində toxunduğu problemlər XIX və XX əsrin ən qlobal problemləri ilə səsləşir və üst-üstə düşür. Hər bir oxucu bu əsərləri oxuduqca özünü bu hadisələrin içərisində hiss edir və özünün də bu hadisələrə cavabdeh olduğuna inanır. Stiven Kinq əsərlərinin çoxu bugünkü Amerikanı və amerikalıları düşündürən problemləri əks etdirir. Müəllifin bütün qəhrəmanlarında qəlb ağrısı, psixikasında çatışmazlıqlar vardır. Hər bir romanda qəhrəman həyatın çətinlikləri altında əzilib. Onun beynini kokain və heroin korlayıb. Və buradan oxucunun gözləri önündə korlanmış Amerika cəmiyyəti canlanır, lakin bütün bunlar ənənəvi olmayan adətlər və vasitələrlə həyata keçirilir. Stiven Kinqin əsərlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onun baş qəhrəmanları şər qüvvələrinin qurbanlarına çevrilərək onların qarşısında əyilir, bu şər qüvvələrinin daha da inkişaf etməsi üçün gözəl şərait yaradırlar. Onlardan bəziləri düzgün seçim edib mənəvi cəhətdən şər qüvvələrdən yüksəkdə dayansalar da bəziləri şeytanın əməllərinə uyaraq mənəvi cəhətdən uçuruma yuvarlanırlar. Stiven Kinqin əsərlərindəki şər qüvvələrin mahiyyətini başa düşmək üçün bu qüvvələrin mənbəyini tapmaq gərəkir. Onların məqsədi bəşəriyyəti məhv etməkdir və bunun üçün insanın ağlını, zəkasını dumanlandırırlar. Şər qüvvələrinin mənbəyi insanın zəifliyindədir. Bu insanın biganəli-

yində, qısqanclığında, kinliliyində, dərrakəsizliyində özünü göstərir ki, bu xüsusiyyətlər də şər qüvvələrinə öz niyyətlərini həyata keçirməyə imkan yaratmış olur. Yazıçı belə hesab edir ki, onun qəhrəmanları ona görə uğursuzluğa düçar olurlar ki, onlar öz çatışmazlıqlarını görmürlər və öz hisslərinə inanmırlar. Bu onlarda anadangəlmə bir xüsusiyyətdir. 90-cı illərdə Stiven Kinq bir çox əsərlər ərsəyə gətirmişdir ki, bunlarda ictimai və mənəvi problemlərlə yanaşı, xeyir və şər problemləri də ön plana çəkilmişdir ("Qaranlıq qala", "Əjdahanın gözü"). Stiven Kinqin siyasi problemlərə müraciəti sosial problemlərlə səsləşir və onlardan doğur. Bu problemlərə uşaqlara zor tətbiq edilməsi, ailədaxili problemlər, valideynlərin məsuliyyətsizliyi və alkoqolizm kimi problemlər daxildir. Bunlardan əlavə buraya həm də dini fanatizm, ictimai-siyasi institutların əhalinin həyat səviyyəsini lazımi səviyyədə saxlamaq kimi vəzifələrinin öhdəsində gələ bilməməsini də daxil etmək lazımdır. Stiven Kinqin fantastikası ölkədəki ictimai-siyasi problemlərin real təsvirinə yönəlmişdir. Bu təsvirlərdə əsas yeri Amerika mədəniyyətindəki böhran tutur. Amerika mədəniyyətinin məhvə doğru istiqamətlənməsi Stiven Kinq obrazlarının ölməkdə, məhv olmaqda olan dünyanın problemləri ilə mübarizə aparmağa sövq edir ("Ölü zona"). Bu mübarizədə əsas hədəf Amerika cəmiyyətindən fərqli olan Amerika dövlətidir ki, o insanların rifahı naminə heç nə etmir, əksinə insanları bu və digər hərəkətlərinə görə izləyir, məhv edir.

Stiven Kinqin yaradıcılığında əsas yer tutan problemlərdən biri də insanın mənəvi aləmi problemidir. İnsan həmişə özü kimilərinin əhatəsində yaşayır və onlardan biridir. Hər bir fərdin problemi cəmiyyətin problemi olmaya bilər, lakin cəmiyyət həmişə fərdin problemlərində maraqlıdır. Bu problemlər içərisində ən maraqlısı insanın mənəvi dünyası ilə bağlıdır. Məhz mənəvi yetkinlik insana hər hansı bir böhran anında düzgün seçmə imkanı verir. Stiven Kinqi də elə korlanmış Amerika cəmiyyətində insanların mənəviyyatı problemi həmişə narahat etmiş və bunun mənbəyini kapitalist ideologiyasının mahiyyətində axtarmışdır. Onun qəhrəmanları daim şəxsi və ictimai maraq müstəvisində seçim qarşısında qalmışlar. Bununla da, Stiven Kinq göstərmək istəmişdir ki, insan hər bir problemə fərdi yanaşsa da onun xoşbəxtliyi onun özü kimi olan fərdlərin toplumundadır – cəmiyyətdədir. Birgə mübarizə və birgə xoşbəxtlik. Şər qüvvələrinə yalnız birgə mübarizə ilə qalib gəlmək olar. Başqa sözlə, inkişaf fərddən başlayıb, cəmiyyətə keçir. Xeyir qüvvələrin birliyi bəşəriyyəti xoşbəxtliyə doğru aparan yeganə qüvvədir. Yazıçının fikrincə, düzgün mənəvi seçim həmişə qələbə ilə nəticələnir. Mənəvi zəiflik və eqoizm həmişə məğlubiyyətə məhkumdur [6, s. 216].

70-ci illərin elmi fantastikasına roman məzmunluluğu üstünlük təşkil edir. Elə bu səbəbdən də dəyişməkdə olan dünyanı dərk edə bilən, orada özünə xüsusi yer tuta bilən qəhrəman problemi irəli sürüldü. Son illərdə yaranan əsərlərin əksəriyyətində xarakterlərin çoxu realist nöqteyi-nəzərdən təsvir olunur. Tək-tək əsərlərdə əsərin qəhrəmanı obyektiv aləm haqqında öz subyektiv fikirlərini şərh edir. Elə əsərlər də var ki, onun müəllifləri bütöv xarakter yaratmaq üçün ciddi cəhd göstərir, tipik şəraitdə tipik obraz yaratmağa çalışırlar. Yazıçı-fantastlar bu gün, elə bu müstəvidə öz oxucuları ilə münasibət yaratmağa çalışırlar. Əsərlərin əksəriyyətində, xüsusilə də ən oxunaqlı əsərlərdə-qəhrəmanın daxili aləmi genişlənərək, inkişaf edərək digər insanların daxili aləmlərinə nüfuz edir, onlarınkına çevrilir. Yalnız bu halda problemin mürəkkəbliyi başa düşülür və onun həlli yolları tapılır. Elə buna görə də müəllif ideyalarının toqquşmasının və əvvəlki elmi fantastikanın kanonlarının təəssüratları mərkəzində qəhrəman problemi yaranmış olur. 60-cı illərin sonu və 70-ci illərdə ABŞ və Böyük Britaniya elmi fantastikasında Qadın İntibahı adlı neofeminist bir hərəkat meydana gəldi. Son on ildə fantastikanın sıralarına çoxlu sayda qadın yazıçı-fantastları daxil oldu. Onların yaradıcılıqları çoxsahəli olsa da, onları bir xüsusiyyət birləşdirirdi. Onlar elmi fantastikaya qadın surətləri gətirməklə yaranmış disbalansı aradan götürməyə nail oldular və bu da fantastların dünyanın xəritəsinin yenidən çəkilməsindəki boşluq və nöqsanları aradan götürməyə xidmət etmiş oldu. Yazıçı-fantastlar keçmiş səhvlərini düzəldərək yaratdıqları əsərlərində baş rolu qadın obrazlarına ver-

məyə başladılar. Bu yeni qadın yazıçı-fantastlardan Elis Şeldon, Keyt Vilhelm, Coanna Ras, C.A.Lourens, Cozefina Sekston, Pamela Saryent və Liz Haffordun adlarını göstərmək olar.

Qadın İntibahı hərəkatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Keyt Vilhelmdir. Onun romanlarının qəhrəmanları cəmiyyətdə aktiv mövqeyə malikdirlər və bu mövqe onları ictimai şüurda transformasiya istiqamətində işlər aparmağa sövq edir. Yazıçının yaradıcılığı elmi fantastikanın magistral yolundadır. Onun ən uğurlu əsərindən biri "Ardıc ağacı" əsəridir. Bu əsərdə o, insanların daxili aləminə daxil olur və geniş şəkildə fikirlər irəli sürür. Ursula Lyo Quin, Keyt Vilhelm və Elis Şeldon kimi qadın yazıçı-fantastların yaradıcılıqları 70-ci illərin elmi fantastikasında Qadın İntibahı hərəkatına ədəbi hadisə kimi baxmağa imkan verir.

Elmi fantastikanın ədəbiyyatla sıx əlaqədə olan incəsənət növlərinə, o, cümlədən, kino, tele yaxud radiosenarilərə daxil olması ABŞ-da elmi fantastikanın fəaliyyət dairəsini genişləndirmiş oldu. Bu ənənə qərbdə elmi fantastika daşıyıcılarının aktiv şəkildə maliyyələşməsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, bu müstəvi bir tərəfdən elmi fantastikanın bədii cəhətdən zənginləşməsinə xidmət edirdisə, digər tərəfdən onun inkişaf və təsir səviyyəsini aşağı salırdı.

Yeni ənənələr demək olar ki, yaradıcılıq prosesinin bütün mərhələlərində nəzərə alınır və tədqiq edilirdi: yazıçıların özləri dəyişir, yaxud yeni yazarlar meydana atılır, əsərlərin yazılışında yeni üsullar tətbiq olunur, əsərin qəhrəmanları haqqında mübahisələr yaranır. Mövzuların tərkibi dəyişilir, elmi fantastikanın müasir dünyanın inkişafına təsir göstərə bilməsinə münasibətlər açıqlanır, müəllif mövqeyi ön plana çəkilir. Bütün bu xüsusiyyətlər elmi fantastikanın inkişafında yeni bır mərhələnin başlamasından xəbər verir ki, bu da 60-70-ci illərdə Böyük Britaniya və ABŞ elmi fantastikasında nəzərə çarpan tənəzzülün yavaş-yavaş aradan qalxmasını göstərir. Bu ölkələrin elmi fantastikasının sosial-tənqidi funksiyası demək olar ki, azalmamış, əksinə yazıçı-fantastların humanist gələcəyin bərqərar olacağına inamı daha da artmışdır. Lakin onlar onu da unutmurlar ki, kapitalizm cəmiyyətində onların ümidlərini doğuracaq heç bir fundamental əsas yoxdur. Bütün bunlara baxmayaraq elmi fantastikanın inkişaf imkanları hələ tükənməyib. Bu istiqamətdə yazıb-yaradan yazıçıların ən kamil əsərləri bugünkü Qərb incəsənət və ədəbiyyatının inciləri hesab olunur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Fantastik ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğu və əks etdirdiyi problemlərin müasirliyi həmin əsərlərin tədqiq edilməsini ön plana çəkir və aktuallaşdırır. Təqdim olunan tədqiqat işi elmi fantastika janrının sosiomədəni aspektlərini müasir müstəvidə işıqlandırır və bu mövzu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında janrın təkamülünü konseptual şəkildə araşdıran ilk addımlardan biri kimi elmi yenilik daşıyır.

Məqalənin elmi nəticəsi. Məqalədə Olaf Steypldonun, Artur Klarkın, Ayzek Azimovun, Rey Bredberinin və Con Uindemin kimi ingilis və Amerika müəlliflərinin əsərləri təhlilə cəlb edilmişdir. Bundan əlavə müasir elmi-fantastik jurnallara da müraciət edilmişdir ki, bunlardan "Science Fantasy", "New Worlds", "The Magazine of Fantasy and Science Fiction", "Science Fact" jurnallarını nümunə üçün göstərmək olar. Böyük Britaniya və ABŞ müasir elmi fantastikasının xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, hər iki ölkənin ədəbiyyatında mövcud olan ümumi və yeni meyilləri aşkar edilmişdir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalə həm Azərbaycan, həm də ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda çox az tədqiq edilmiş bir mövzuya həsr olunmuşdur. Burada elmi fantastika tarixinin klassik ənənələri çözələnir, ədəbiyyatla müştərək olan incəsənət növlərinin elmi fantastikanın inkişafındakı rolundan bəhs edilir, yaranmaqda olan yeni ənənələrin statusunun müəyyənləşdirilməsindən, onların xarakterik xüsusiyyətlərindən, yaranma səbəblərindən bəhs edilir. Bu müstəvidə müxtəlif janrlarda yazıb yaradan yazıçı-fantastların yaradıcılığına müraciət edilmişdir.

Məqalənin materiallarından ali məktəblərin filologiya fakültələrində müasir xarici ədəbiyyat tarixinin, janrlar tədrisində, habelə bu sahədə aparılacaq növbəti elmi araşdırmalarda köməkçi vəsait kimi istifadə oluna bilər. Bu tədqiqat, elmi fantastikanın təkamülü haqqında ümumi sistem formalaşdırmaqla yanaşı, janrın gələcək perspektivlərinin daha geniş elmi spektrdən və fərqli metodoloji aspektlərdən öyrənilməsi üçün yeni elmi üfüqlər açır.

Ədəbiyyat

1. Олаф Стейплдон – один из основоположников современной научной фантастики. – В: Проблемы литературного развития / – М.: изд-во МГУ, –1981.
2. Иностранная литература / – М., – 1967, №1.
3. Засурский, Я.Н. О Рэе Бредбери – человеке и писателе. В кн. Бредбери Р. В дни вечной весны. – М.: Известия, – 1982.
4. Шпеньков, А. Фантастика и миф: использование мифологических образов в современной фантастической литературе / А.Шпеньков, – М., – 1995.
5. Orucov, A. Fantastika ustası (R.Şekli) // – Bakı: Mütərcim, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №1. – 1996.
6. Роугек, Л. Сердце в котором живет страх. Стивен Кинг: жизнь и творчество / Л.Роугек, – Москва, АСТ: Астрель, – 2011, – 411 с.

S.Sh.Khankishiyeva

New Trends in English-Language Science Fiction and Their Characteristics

Summary

This article is about the science fiction in English-language literature. Here the talk goes about the history of foundation and development of science fiction with its great representatives as Ray Bredbery, Ayzek Azimov, Robert Sheklin and others concerning this genre are also studied. It also examines the classical traditions of the history of science fiction, discusses the status of new traditions emerging in literature, their characteristics, and the reasons for their emergence.

Keywords: *the formation of science fiction, utility of evolution, new traditions, abstract ideas, social-utopian line, satirical fiction*

С.Ш.Ханкишиева

Новые тренды в англоязычной научной фантастике и их характеристики

Резюме

Эта статья посвящена научной фантастике в английской литературе. Здесь речь идет об истории возникновения и развития научной фантастики, а также изучаются ее такие великие представители, как Бредбери, Азимов, Шеклин, Стейплтон и другие творившие в этом жанре. В нем также рассматриваются классические традиции истории научной фантастики, обсуждается статус новых традиций, возникающих в литературе, их характеристики и причины их появления.

Ключевые слова: *формирование научной фантастики, полезность эволюции, новые традиции, абстрактные идеи, социально-утопическая линия, сатирическая фантастика*

Rəyçi: filol.f.d., dos. G.M.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 28.04.2026

C.E.YAQUBOVA
e-mail: cahidey1996@gmail.com
:https://orcid.org/0000-0001-7757-1723

AMEA-nın Folklor İnstitutu
(Bakı şəh., 8-ci Kiçik qala küç., 41)

10.62021/0026-0028.2026.3.293

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA QADIN SÖYLƏYİCİLİK SƏNƏTİ: ƏNƏNƏ, İCRA VƏ MƏDƏNİ YADDAŞ KONTEKSTİNDƏ

Xülasə. *Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatının uzun qədim tarixi vardır. Folklor nümunəmiz tariximizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi özündə əks etdirir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının şimal tərəfi daha çox tədqiq edilsə də, Cənubi Azərbaycan tərəfi o qədər də yaxşı öyrənilməmişdir. Bu baxımdan folklorumuz tam şəkildə öyrənilmişdir demək doğru deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, folklorun öyrənilməsində tək toplayıcı yox, söyləyici, söyləyicinin yaddaşı da önəmli faktordur. Toplama zamanı, folklor örnəklərimizdə qədim türk inanclarımızın qalıqlarına, İslam dini mədəniyyətinə, ənənələrimizə bağlılıq özünü ciddi şəkildə göstərir. Bundan başqa folklor toplanışında gender rolu əhəmiyyət daşıyır. Kişi söyləyicilərdən keçmişdən bu günə qədər materiallar heç bir maneə olmadan toplanmışdırsa, bunu qadın söyləyicilər haqqında demək çox çətindir. Qadın söyləyicilərdən şifahi xalq nümunələrinin toplanmasında çətinlik səbəbi müxtəlifdir, daha çox isə ictimai baxışlarla əlaqəli olmuşdur. Qadın məclislərində qadınlardan başqa kimsənin olmaması, qadınların təhsilə cəlb olunmasından çox erkən yaşda evliliyə məcbur edilməsi, başlarının sosial-məişət qayğılarının çoxluğuna qarışması müəyyən əngəllər yaratmışdır. Buna görə də, bir çox keçmişə dair folklor nümunələri itib-batmışdır. Müstəqillik dövrünün başlaması ilə folklor toplanması daha sistemli şəkil almışdır. Kişilərlə yanaşı, qadın söyləyicilərdən materiallar toplanmağa başlamış, baxış bucağı dəyişmişdir. Lakin qadın söyləyicilərin sayca azlığı və qadın dastan yaradıcılığının lazımi səviyyədə araşdırılmadan sıradan çıxması mədəni yaddaşın və folklorun dərin tədqiqində müəyyən elmi boşluqların yaranmasına səbəb olur.*

Açar sözlər: *söyləyici, gender, qadın, folklor, tədqiqat*

GİRİŞ. Beynəlxalq aləmdə qadın folkloruna maraq 1970-ci illərdən başlamışdır. Bunun səbəbi isə feminizmin yavaş-yavaş intensivləşməsi ilə bağlı olmasıdır. Qadın, tarixən mədəniyyətimizdə həmişə fədakar, sadiq həyat yoldaşı, ana və bacı kimi sevgiyə, hörmətə layiq olmuş, tariximiz boyu ən önəmli yer tutmuşdur. Türk mədəniyyətində qadın arxa planda deyil, kişilərlə bərabər döyüşən, məsləhət verən, yol göstərən, hətta dövlət işlərində söz deyə biləcək gücə sahib şəxs idi. Qadınlar toplum içərisində mədəniyyətimizi zənginləşdirərək cəmiyyətə töhfələr verir, istiqamətləndirərək bir az da rəng qatır. Qadının toplum içərisindəki rolu, türk mədəniyyətində tutduğu yer qadın folklorunun yaranmasının əsas özəyini təşkil edir. Türk mədəniyyətində qadın həm söyləyici, həm də yaradıcıdır. Çünki bir ana, nənə olan qadın nəvəsini, balasını mütləq ki əzizləyəcək, sevincindən, sevgisindən, kədərindən hisslərini şifahi örnəklərə çevirəcəkdir, bəzən də eşitdiklərini nağılvari formatda ötürməyə çalışacaqdır. Bəzən qadının gücü, ağlı kişidən az qəbul edilərək səsi basdırılmağa çalışılmış və geri planda qalmağa məcbur edilmişdir. Qadın folklorunun tədqiqi qadının cəmiyyətdəki yerini, psixologiyasını, gender problemlərinin varlığını öyrənməyə imkan verir. Kişi söyləyiciliyi və kişi folkloru daha üst səviyyəyə daşındığı üçün qadın folkloru arxa plana atılmışdır, lakin müasir dövrdə tədqiqatçılar bu problemi həll edərək, kişi-qadın folklorunu balanslaşdırmağa çalışırlar.

Folklorda qadının yeri. Qadınlara verilən dəyər təkcə söz olaraq qalmamış, bu özünü dastanlarımızda, əfsanə, nağıl və digər folklor janrlarımızda özünü göstərmişdir. Ən bariz nümunə kimi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını göstərmək olar. Oğuz ailələrində qızlar və oğlan-

lar cinsiyyət fərqi qoyulmadan tərbiyə edilirdi. Məsələn, Banuçiçək nişanlısı Bamsı Beyrəklə birlikdə ox atır, at çapır, güləşir; Selcan xatun Qanturalı ilə düşmənə qarşı çiyin-çiyinə vuruşur; Burla xatun Oğuz igidlərini yığıb qoşuna sərkərdəlik edərək əri Qazan xanı xilas etmək üçün mübarizə aparır [2, s.159].

Qadın folklorunun təkcə qadınlardan toplanaraq tədqiq edilməsi metodoloji baxımdan birtərəfli yanaşmadır, çünki qadın folkloruna aid örnəyi biz kişi söyləyicilərin dilindən də eşidə bilərik. Belə ki, oğul ana, ya bacısı, ya da nənəsinin dilindən eşitdiklərini xatırlayıb yaddaşında saxlayaraq danışa bilər. Qadın folkloru daha çox qadın tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən termindir. Ona görə ki, qadın folklorşünaslar qadın məclisinə daha çox gedib toplaya bilir, kişilərə nisbətən, ictimai baxışı da nəzərə alaraq, rahat toplama işləri görmüşdür. Qadın tədqiqatçılar belə məclislərə kişilərdən daha asan daxil ola bildikləri üçün materiallar toplaya bilirlər. Buna baxmayaraq, qadın söyləyicilər özəl olan folklor nümunələrini deməkdə çətinlik çəkirlər [13].

Söyləyicilik sənəti mürəkkəb yaradıcılıq prosesidir və xalqın taleyində xilaskar missiyası ilə iştirak edir. Beləliklə, xalq öz etnosunun dəyərlərini söyləyicilik vasitəsilə yox olmanın qarşısını almış olur [1, s.34]. Əlavə olaraq, folklor örnəkləri toplanarkən söyləyici anlatma müddətində söylədiyi materiallara izahlar da verir. Bunların da yazıya alınması vacibdir. Çünki mətnin yazıya alınması zamanı izahlar oxucuda ilkin təsəvvürlər yaratmış olur [3, s.227].

Söyləyicinin icra forması: Söyləyici olmaq, şifahi şəkildə informasiya və bədii irsi ötürmək funksiyasını yerinə yetirmək birbaşa insan təbiətindən və sosial ehtiyacından irəli gəlir. Söyləyici anlatım sürəcində müxtəlif psixoloji durumlarda ola bilər. Anlatım müddətində söyləyici konteksti xatırlamaq üçün köməkçi ünsürlərdən istifadə edir, bəzən əsas mətnə lazımsız məlumatlar da əlavə edir. Bir söyləyici dinləyici olduğu halda söyləyicilik etməyə başlayır. Söyləyicinin hərəkətə keçməsində dinləyicilinin varlığı ilə yanaşı, öz yaddaşını yeniləyib xatırlaması da önəmlidir. Yəni xatırlama, anlama söyləyicilik sənətinin əsas özəyi kimi çıxış edir. Həmçinin demək lazımdır ki, folklor nümunələri keçmişdən bu günə gəlirsə, söyləyicinin eşitdiklərini, şahid olduqlarını xatırlayıb söyləməsi üçün yaddaşa və xatırlamağa ehtiyacı vardır. O, xatırlama zamanı fərqli, mənfi və ya müsbət psixoloji hisslər yaşaya bilər. Folklor örnəyinin effektivliyi söyləyicinin necə danışmasından asılı olaraq inkişaf edir. Burada söyləyicinin psixologiyası, yaddaşı təsir edici amil kimi çıxış edir və mətnin anlama qabiliyyətini, təsir gücünü müəyyən edir.

Söyləmə prosesində söyləyicinin fərdi nitq xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Fərdilik xüsusiyyətləri nəzərə çarpsa da, nümunələr söyləyicidən-söyləyiciyə ötürülmə zamanı dəyişir, mükəmməlləşir və ya tam əksi baş verməyə başlayır [6, s.67].

Sözlü ədəbiyyatda xatırlama zamanı ara sözlərdən, mətnə aid olmayacaq bəzi əlavələrdən istifadə edilir və çərçivədən kənara çıxılır. Bunlar dinləyicilərlə olan ünsiyyəti canlı tutma vasitəsi hesab edilir. Söyləyici nağıl, əhvalat və ya buna bənzər bir şey danışanda öz şəxsi fikirlərini əlavə edir. Füzuli Bayat hesab edir ki, bu cür şəxsi düşüncələri də dəyərləndirmək gərəklidir. Əlavələr həmin nümunənin daha aydın başa düşülməsinə yardım edir. Digər tərəfdən də, haşiyədən kənara çıxmalar söyləyicinin sosial vəziyyəti, psixologiyası və xarakteri haqqında məlumat edinməyə kömək edir [10]. Aşağıdakı nümunədə söyləyici danışarkən bəzi izahlara qaçaraq danışılanın daha yaxşı anlaşılmasına kömək edir:

"Mən balaca olanda çox kök idim, toppuş uşaq idim, gedən-gələn baxırdı (Bilirsiniz də, inanclara görə, uşağın qırxı çıxana qədər uşağın üstünə heç kəs gəlmir qohum-əqrəbadan əlavə). O vaxtı anam danışır ki, nənəmgilin qonşusu var, tatar idi. Tatarların da dəhşətli dərəcədə göz-nəzərləri var. Diyir, o təsadüfən gələndən sonra başladın sən ağlamağa, bütün günü dayanmadan ağlamağa. Hara gedirdik bilinmirdi sən niyə ağlayırdın. Sonradan bir gün tatar gələndən sonra tatar qayıdıb diyib ki, bilirəm məndə göz-nəzər var, bu uşağı düzəldəcəm. Tatar qəbiristanlığına gedirik. Bilirsiniz də qəbiristanlığın iki dənə qapısı olur, bir dənə giriş, bir də çıxış. Mən uşağı götürürəm qoyuram bir dənə qəbirin üstünə, sən çıxışdan uşağı götü-

rürsən çıxırsan. Anam dedi ki, mən uşağı məcbur oldum da, nenim ağlayırsan dayanmırsan, gedirik qəbiristanlığa. Aparıb qoydu qəbiristanlığa qəbirin üstünə. Deyir mən çıxışda götürdüm, ondan sonra elə rahatlaşdın, bədnəzəri götürdü" [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, söyləmə zamanı dəyişikliklər, fərqlənmələr, çevrilmələrin olması qaçılmazdır. Söyləmə zamanı söyləyicilik sənətinin müxtəlif formaları aşkara çıxır və fərqli ədəbiyyat janrları ilə birləşib müəyyən transformasiyaya məruz qalır. Nağıl və ya digər janr nümunələrindəki dəyişikliklər dövrün tələbinə uyğun olaraq dəyişir. Söyləyicilik sənəti müasir dövrün tələbinə görə özü-özünü yeniləyir. Məsələn, nağıl danışan nənə-analar konkret söyləyicilərə, məddahlıq stand-up şoularla sinonimləşməyə başladı. Bununla belə, virtual-rəqəmsal söyləyicilik ənənəvi söyləyiciliklə əvəz edildi [10].

Beynəlxalq aləmdə qadın folklor araşdırması. 1976-cı ildə Gillian Thomas "Women and folklore" məqaləsində folklorşünas qadınlardan danışır. Həmin dövrdə Kanadada cəmi iki folklorşünas qadın var imiş. Onların fəaliyyəti kişi fəaliyyətindən necə fərqləndiyi haqqında mülahizələr irəli sürməyə şans yaradır. 1928-ci ildən Roy Mac-Kenzienin dəniz nəğmələri və Nova Scotianın balladaları xalq mahnılarının əhatəli öyrənilməsinin mümkünlüyünü ortaya qoydu. Toplanma işi ilə bağlı icmalarda qadınlara baxışı nəzərə alsaq, görərik ki, kişi folklorşünaslardan fərqli olaraq onların qarşısında müəyyən çətinliklər yaranır [9].

Polyak tədqiqatçı Beata Valentsiuk-Deyneka "Folk image of woman: the perspective of otherness. Folklore and literature" kitabında yazır ki, qadınların kənarda qalması ilə bağlı mövzularda, onları anlamaq və təqdim etməkdə başqalıq anlayışı olduqca vacibdir. Başqalıq termini qadını anlamağa, tanımlamağa imkan verir. Patriarxizmin qadın gücündən qorxusu qadını tənhalığa, təcrid edilmiş həyata məruz qoyurdu. Buna görə də qadın bir başqası, özgə kimi görülürdü [8, s.10].

Rosan A.Jordan və Susan J.Kalcıkın birlikdə yazdığı "Women's folklore, women's culture" kitabında qadın folkloru, qadın söyləyici və qadın folklor janrı əsas tədqiqat mərkəzidir. Tədqiqatçılara görə, tədqiqatdan kənarda qalan qadın folkoru məişət folklorunda daha çox özünü göstərir. Tədqiqatçılar qadınları kişilərin gördüyü kimi tədqiq etməyə çalışır [16].

Azərbaycanda qadın folklor araşdırması. Kəmalə İslamzadə "Dastan yaradıcılığında cəngavər qadınlar" dərs vəsaitində qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarındakı qadın obrazlarına yönəlik araşdırma etmişdir. Qəhrəman qadın obrazlarının inkişaf yolu, türk və qeyri-türk tayfalarındakı yeri təhlil mərkəzi olmuşdur. Folklorun kiçik janrları kimi nağıl, əfsanə, nəğmələrdə, böyük janr kimi isə dastanlarda qadın personajların fərqli surətləri yaradılmışdır. Cəngavər qadınlar aldıqları tərbiyə nəticəsində bacarıq, ağıl və digər səbəblərdən kişilərdən üstün görülür. Bəziləri müsbət xarakterli olub ömür-gün yoldaşı, fədakar qadın, vəfalı kimi göstərilsə də, bəzi qadın surətləri ideallaşdırılaraq həddən artıq şişirdilir [4, s.181].

Məleykə Məmmədovanın "Folklorda kadın ve ritüel: Toplumsal roller ve geleneksel anlamlar" məqaləsində bildirir ki, çoxluq baxımından qadınlar rituallarda yaradıcı və aktrisa kimi ön planda görünür. Qadınların rituallardakı mövqeyi gender normaları əsasında formalaşıb dəyişikliyə məruz qalır. Keçmişdə sadəcə kişilərin iştirak etdiyi rituallarda, bu gün qadınlar da fəal iştirak edirlər. Feminizm qadınların rituallardakı mövqelərini daha da gücləndirmişdir [11].

Çinarə Rzayeva "Azərbaycan folklorunda qadın baş örtüyünün etno-mədəni və funksional xüsusiyyətləri" məqaləsində Azərbaycan qadınının milli geyimi, örpəyi, şalı və onun qorunması yollarını araşdırır. Folklor nümunələri xalqın tarixi yaddaşı kimi, mədəni dünyagörüşümüzü əks etdirən əsas mənbə hesab edilir. Həmin mətnlərdə qadın geyimləri namus, dəyər kimi yüksək səviyyədə qiymətləndirilir və qadın kimliyinin göstəricisi kimi təqdim edilir. Geyinilən geyimlə qadının evli, subay və ya dul olması, hansı bölgəyə məxsus olması bilinirmiş [12].

Afaq Ramazanova "Azərbaycan folklorunda qadın (ana) yaradıcılığı və onun poetikası"nda müəllif qeyd edir ki, ilkin janrların yaranması prosesi məhz qadın yaradıcılığıyla əlaqəlidir. Sosial mühitdə, toplumda, ailədə qadının üstün rolunun olması şifahi xalq ədəbiyyatında qadın söyləyicilik sənətinin yaranmasını səciyyələndirmişdir. Folklorda ilk qadın yaradıcılığının

nümunələri əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması nəticəsində əmək bölgüsünün yaranması ilə müşayiət olunur. Əmək bölgüsünün olması ilə nəğmələrin qadınlar tərəfindən yaranmasına şərait formalaşır. Bu yaranma prosesinin əsasını bəzi ibtidai dini təsəvvürlər təşkil etmişdir [7, s.8-9].

Səkinə Qaybalıyeva "Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında qadın sənətkarlar" məqaləsində yazır ki, qadınların aşıq ədəbiyyatına marağı onların yaşadığı mühitin təsiri olmuşdur. Qadınların ailədə, cəmiyyətdə hüquqsuzluğu, çətin həyat şəraiti, haqsızlıqlar onları aşıq sənətinə bağlamışdır. Beləliklə, qadınlar ürək sözlərini söz sənətinə çevirmişlər. Buna görə də, qadın aşıq ədəbiyyatında qadınların nakam sevgisi, kədəri, iztirabı yer alır. Yeri gələndə hətta bəzi qadın aşıqlar sözünə güvənərək dövrün yanlış davranışını kəskin tənqid etmişlər [12].

Aslanova Gülnarə "The image of a woman in folklore as a folk tradition" məqaləsində qadın folklorunun qorunmasının vacibliyindən danışır. Türk mədəniyyətində qadın tarixi, mədəniyyəti təmsil edərək ötürücü olmuşdur, feministliyin ortaya çıxması ilə yeni fikirlər, perspektivlik özünü göstərmişdir. Bu da qadın folklorunun mürəkkəbliyini, inkişaf yolunu izləməyə imkan yaratmışdır. Nəticə olaraq, türk folklorunda qadının təmsilçiliyinin, söyləyiciliyinin qiymətləndirilməsi, müzakirə mövzusu olmasının vacibliyi vurğulanır [17].

Söyləyicilikdə janr seçimi. Folklorun müxtəlif janr növləri vardır. Qadın söyləyiciliyində isə daha çox ağı, bayatı, əmək nəğməsi, aşıqlıq, laylalar, oxşamalar, əzizləmələr, nağıl, dastançılıq, otaçılıqla bağlı söyləyiciliyə rast gəlinir. Bununla da söyləyiciliyin müxtəlif formaları yaranır. Söyləyicilik janr növləri miflərlə başlayıb hekayə, lətifə, dastan və ya digər xalq ədəbiyyatı janr növlərindən biri kimi istiqamətlənir. Həmçinin folklor nümunəsi zamana və məkana görə müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. Heç bir xalq nümunəsi yox olmur, o dövrün tələblərinə cavab vermək üçün transformasiyaya məruz qalır və dəyişərək mövcudluğunu qoruyur [14].

Folklor elminə performans nəzəriyyəsi 1970-ci ildən Alan Dundes tərəfindən gətirilmişdir. Başqa sözlə, performans sözü dilimizə icra, göstərmək kimi tərcümə edilir [15]. Folklorşünaslıqda icraçılıq, söyləyici performansı xalq ədəbiyyatının var olduğu dövrdən bu günədək yaşamaqdadır. Yəni xalq ədəbiyyatı varsa, söyləyicilik də vardır, əks halda nümunələr ötürülə bilməz, dəyişilməz və inkişaf etməz. Şifahi yaranan nümunələr təkcə bir kənd, oba ilə məhdudlaşmır, o ilk yarandığı məkandan dövr edərək çıxır, cəmiyyətin müxtəlif qruplarında kök salır və yaşayır. Toplama zamanı qadın söyləyicilərdən memoratlar, inanclar, əfsanə və rəvayətlər, dini nəsihətlər və rəvayətlər, mənkabələr, alqış və qarğışlar, adət və ənənələr, laylalar, nazlamalar, ağılar, bayatılar, mahnılar, oyunlar, türkəçarələr, mahnılar, məzəli əhvalatlar, nəzər duaları və bir çox mövzulu folklor nümunələri yazıya alınmışdır. Bu da qadın söyləyicilərin həyatın bir parçası olduğunun, cəmiyyətlə əlaqədə olduğunun sübutudur. Qadın söyləyicilər kiçik yaşlardan qadın məclislərində iştirak edir, nənə, analarından onların gördüklərini eşidib görərək böyüyür, bu xətt ilə öz gələcək nəslinə bilərək və ya bilməyərəkdən ötürür. Söyləyiciliyə qədər söyləyici tək eşidərək deyil, dinləyərək beyninə həkk etməyi bacarır, unutduğu zaman xatırlama funksiyasından istifadə edir.

Nəticə. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan folklorunda qadın folkloru, qadın söyləyicilik sənətinin inkişaf dinamikası, keçdiyi yollar elmi təhlilə cəlb olunmuşdur. Folklorda qadının yeri, icra yöntəmləri haqqında tədqiqat aparılır. Qadın folkloru və söyləyiciliyi təkcə Azərbaycan folklorunda deyil, digər mədəniyyətlərdə, beynəlxalq aləmdə maraq dairəsindədir. Söyləyicilik sənətində qadın ilə kişi söyləyiciliyinin fərqləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilir. Qadın tək cəmiyyətdə deyil, folklor nümunələrinin yaranmasında da aktiv iştirak edir. Bu gün qadın folkloru beynəlxalq aləmdə tədqiqat mövzusu hesab edilir. Həmçinin xalqımızın müstəqilliyi də qadın folklorunun tədqiqatına şərait yaratmışdır. Müasir dövrdə qadın folklorunu qadın folklorşünaslarla yanaşı, kişi folklorşünaslar da araşdırır və onun tədqiqinə biganə yanaşmır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan qadın folklorşünas tədqiqatçıları araşdırılmışdır;
2. Beynəlxalq aləmdə qadın folkloruna yanaşma öyrənilmişdir;

3. Azərbaycan folklorunda qadın söyləyiciliyinin inkişaf yolları və sənəti tədqiqata cəlb edilmişdir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Əldə edilmiş nəticələrə qadın folklorunun öyrənilməsi zamanı qaynaq kimi yanaşmaq olar. Tədqiqat işindən qadın folklorunun öyrənilməsi və araşdırılması, proqram və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında köməkçi material kimi istifadə olunması mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əhmədli, A. Ənənəvi söyləyicilik sənəti / A.Əhmədli. – Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 220 s.
2. Hacıyev, T. "Dədə-Qorqud kitabı": tariximizin ilk yazılı dərsliyi / T.Hacıyev, – Bakı: Elm və təhsil. – 2014. – 344 s.
3. Həsənqızı, A. Folklorşünaslığa giriş / A.Həsənqızı, – Bakı: Elm və təhsil, –2015. – 260 s.
4. İslamzadə, K. Dastan yaradıcılığında cəngavər qadınlar / K.İslamzadə, – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 208 s.
5. İsmayılova, N.N. (1982). Bakı ş; Pirallahı qəs. (Qeyd: tədqiqat mənbəsidir, İsmayılova Nailə Nurməmməd qızı adlı söyləyicidən canlı olaraq folklor toplanmışdır).
6. Kərimova, X. Folklor mətnlərinin tərtibi məsələləri / X.Kərimova, – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 192s.
7. Ramazanova, A. Azərbaycan folklorunda qadın (ana) yaradıcılığı və onun poetikası / A.Ramazanova, – Bakı, – 2006, – 158 s.
8. Valentsiuk-Deyneka, B. Folk image of woman: the perspective of otherness. Folklore and literature / Krakov, – 2018. – 224s.

İnternet resursları və elektron jurnallar

9. Academia.edu. (n.d.). Women and Folklore. https://www.academia.edu/115548612/Women_and_Folklore
10. Academia.edu. (n.d.). Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. https://www.academia.edu/165562049/Motif_Akademi_Halkbilimi_Dergisi
11. Academia.edu. (n.d.). Folklorda Kadın ve Ritüel Toplumsal Roller ve Geleneksel Anlamlar. https://www.academia.edu/128302547/FOLKLORDA_KADIN_VE_R%C4%B0T%C3%9CEL_TOPLUMSAL_ROLLER_VE_GELENEKSEL_ANLAMLAR
12. AEM Az. (2026). Elmi İş Jurnalı, 20(1), 204-215. https://aem.az/uploads/posts/2026/05/Elmi%20%C4%B0%C5%9F%2020.%20(1)-204-215.pdf
13. Dergipark. (n.d.). Makale İndirme Dosyası [4512185]. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4512185
14. Dergipark. (n.d.). Makale İndirme Dosyası [5013157]. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/5013157
15. Ersoy, R. (n.d.). Performans Teamı ve Halkbilimi / Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları. https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/ruhi_ersoy_performans.pdf
16. JSTOR. (n.d.). Stable URL başlığı. https://www.jstor.org/stable/20522299
17. ResearchGate. (2024). The Image of a Woman in Folklore as a Folk Tradition. https://www.researchgate.net/publication/382171768_THE_IMAGE_OF_A_WOMAN_IN_FOLKLORE_AS_A_FOLK_TRADITION

J.E.Yagubova

Women's Storytelling Art in Azerbaijani Folklore: In the Context of Tradition, Performance, and Cultural Memory

Summary

The oral literature of the Azerbaijani people has a long and ancient history. Our folklore reflects our history, national and spiritual values, and culture. Although the northern part of Azerbaijani folk literature has been studied more extensively, the Southern Azerbaijan side has not been well researched. From this perspective, it is incorrect to state that our folklore has been fully studied. It

should be noted that in the study of folklore, not only the collector but also the storyteller and the storyteller's memory are crucial factors. During the collection process, the devotion of our folklore examples to the remnants of our ancient Turkic beliefs, Islamic religious culture, and traditions manifests itself significantly. Furthermore, gender roles play an essential part in folklore collection. While materials from male storytellers have been collected from the past to the present day without any obstacles, it is very difficult to say the same about female storytellers. The reasons for the challenges in collecting oral folk examples from female storytellers vary, but they have mostly been related to social perspectives. The absence of anyone other than women in women's gatherings, the forcing of women into early marriage instead of encouraging them toward education, and their preoccupation with family, children, and housework have created certain barriers. Consequently, many folklore examples belonging to the past have been lost. With the beginning of the independence period, folklore collection has assumed a more systematic form. Alongside men, materials have begun to be collected from female storytellers, and the perspective has changed. Unfortunately, however, problems such as the scarcity of female storytellers and the disappearance of women's epic-making (epos creation) without being studied – even if it existed – cause gaps in the deep research of folklore.

Keywords: *storyteller, gender, woman, folklore, research*

Дж.Э.Ягубова

Женское сказительское искусство в азербайджанском фольклоре: в контексте традиции, исполнения и культурной памяти

Резюме

Устное народное творчество азербайджанского народа имеет долгую и древнюю историю. Наш фольклор отражает в себе нашу историю, национально-духовные ценности и культуру. Несмотря на то, что северная часть азербайджанской народной литературы исследована больше, фольклор Южного Азербайджана изучен недостаточно хорошо. С этой точки зрения утверждать, что наш фольклор изучен полностью, было бы неверно. Следует отметить, что в изучении фольклора важным фактором является не только собиратель, но и сказитель, память сказителя. При сборе в наших фольклорных образцах серьезно проявляется привязанность к остаткам наших древних тюркских верований, культуре исламской религии, к нашим традициям. Кроме того, в сборе фольклора важное значение имеет гендерная роль. Если материалы от мужчин-сказителей с прошлого до сегодняшнего дня собирались без каких-либо препятствий, то сказать это о женщинах-сказительницах очень трудно. Причина трудностей в сборе образцов устного народного творчества у женщин-сказительниц различна, но больше всего она была связана с общественными взглядами. Отсутствие кого-либо, кроме женщин, на женских собраниях, принуждение женщин к замужеству в очень раннем возрасте вместо привлечения к образованию, занятость их мыслей семьей, детьми и домашними делами создавали определенные препятствия. Из-за этого многие фольклорные образцы, относящиеся к прошлому, были утеряны. С началом периода независимости сбор фольклора принял более системный характер. Наряду с мужчинами, начали собираться материалы и у женщин-сказительниц, изменился угол зрения. Однако, к сожалению, малочисленность женщин-сказителей и исчезновение женского дастанного творчества без изучения (даже если оно и существовало до вовлечения в исследование), а также многие подобные проблемы приводят к пробелам в глубоком исследовании фольклора.

Ключевые слова: *сказитель, гендер, женщина, фольклор, исследование*

Rəyçi: prof. F.Bayat

Redaksiyaya daxil olub: 02.06.2026

Х.И.АЛИЕВА
доцент
email: khuraman@inbox.ru
:https://orcid.org/0009-0008-6826-6151

Азербайджанский университет языков
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.299

ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ И ОТЧУЖДЕНИЯ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Резюме. *Статья посвящена проблеме личности и отчуждения в английской литературе XX века. Английская литература этого периода представляет собой сложное и многогранное явление как по содержанию, так по форме. Попытка всестороннего исследования, направленного на определение характерных черт ее тематики и художественной формы, ставит перед исследователем задачу выявления основных принципов английской литературы на рубеже веков.*

Ключевые слова: *личность, отчуждение, английская литература XX века, модернизм, художественное сознание, английский роман*

Английская литература XX века отражает сложные социальные, культурные и философские процессы эпохи, что обусловило многообразие её проблематики и художественных решений. Её развитие тесно связано с социальными и культурными изменениями, происходившими в Великобритании. В процессе исторического развития традиции разных народов взаимодействуют и оказывают взаимное влияние друг на друга. В личности находят отражение культурные ценности, исторический опыт и мировоззрение народа. Эти особенности ярко проявляются в произведениях английской писательницы Айрис Мердок, чье творчество занимает уникальное место в английской литературе XX века. В своих романах писательница исследует проблемы личности, нравственного выбора и отчуждения человека в современном обществе.

Проблематика человека занимает центральное место в творчестве Айрис Мердок. В своих произведениях писательница обращается к исследованию внутреннего мира личности, раскрывая её переживания, тревоги, страхи и нравственные поиски. Особое внимание автор уделяет дихотомии добра и зла, любви и ненависти, которые получают глубокое философское и психологическое осмысление. Изображая человека как высшую ценность, Мердок стремится понять его сущность и показать влияние социума на формирование индивидуальности.

Проблема личности в романистике Айрис Мердок отличается особой нравственной остротой. Среди лейтмотивов её творчества можно выделить категорию судьбы, определяющей жизненный путь героев, концепцию любви как средства преодоления духовного кризиса и тему искусства, связанную с поиском красоты и смысла человеческого существования.

Не менее важное место в произведениях автора занимает проблема отчуждения. Айрис Мердок изображает человека, испытывающего экзистенциальное одиночество и трудности во взаимоотношениях с окружающими. Несмотря на то, что герои живут в социуме и поддерживают интенсивные коммуникативные связи, они нередко ощущают внутреннюю изолированность и непонимание. Каждый персонаж обладает автономным

внутренним миром, своими стремлениями, переживаниями и тайнами, что создаёт преграды для достижения подлинного взаимопонимания. Таким образом, мотив отчуждения становится одним из ключевых элементов художественной системы писательницы и тесно связан с её размышлениями о природе личности и человеческих отношений.

Творчество Айрис Мердок представляет собой не только художественное осмысление положения человека в современном мире, но и исследование его нравственной природы. Писательница обращается к проблемам человеческого существования, рассматривая личность в условиях сложной и противоречивой действительности. Осознавая трагизм человеческого бытия, Мердок показывает внутренние конфликты человека и его стремление найти смысл жизни в мире, полном неопределённости.

Героями её произведений часто становятся люди, испытывающие одиночество, страх, внутреннюю неуверенность и трудности в общении с окружающими. Художественный мир писательницы нередко предстаёт как пространство нравственного и духовного кризиса, в котором человек сталкивается с хаосом внешней реальности и собственными противоречиями. В связи с этим проблема отчуждения личности занимает одно из центральных мест в её творчестве. Мердок изображает общество, утратившее внутреннюю гармонию и оказавшееся перед лицом сложных моральных вызовов.

В романах писательницы важную роль играют мотивы одиночества, смерти и неудовлетворённости жизнью. Однако её произведения не сводятся к изображению безысходности. Исследуя категории добра и зла, автор стремится раскрыть сложность нравственного выбора и показать способность человека противостоять духовному кризису. Особое внимание Мердок уделяет вопросам ответственности личности за собственные поступки и поиску моральных ориентиров в современном мире.

Исследуя природу человека, писательница показывает, что в каждом человеке сосуществуют как созидательные, так и разрушительные начала. Через судьбы своих героев она поднимает вопросы свободы, нравственного выбора, взаимоотношений личности и общества. В произведениях Айрис Мердок подчёркивается значимость человеческих связей и нравственных ценностей, которые помогают человеку преодолевать отчуждение и сохранять духовную целостность.

Писательница считала, что в период главных испытаний человек остается один на один с самим собой, со своей судьбой. Человек зарождается в тот момент, когда создает себя как существо, которое умеет думать.

Произведения А. Мердок взаимосвязаны друг с другом. В её произведениях находят отражение мотивы абсурда, могущественной силы смерти, а также экзистенциальное ощущение одиночества в мире. Творчество А. Мердок характеризуется репрезентацией сомнений и глубокого кризиса разума, который отличает человека, чье будущее находится в его собственных руках. В своем творческом наследии автор последовательно актуализирует глобальные проблемы человечества.

В современном мире человек остаётся один на один с обстоятельствами жизни, поэтому главной темой своего творчества Айрис Мердок ставит отчуждение человека.

Следует отметить, что в произведениях Айрис Мердок зиждется идея абсурдности, переплетённая с реальностью XX века. Тем самым обусловлена трагическая нота и пессимизм почти всех её работ.

Работы А. Мердок нужно исследовать через разные прочтения и разъяснения; в чём-то можно согласиться, а с чем-то и поспорить. Но тем не менее, к её романам нельзя оставаться равнодушным. Несмотря на ощутимый пессимизм автора, искра человечности всё же проскальзывает сквозь «тьму», в которой живут её персонажи.

А. Мердок всегда старалась показать тяжёлую жизнь человека, тайну человеческой природы, говорила о том, что личность – это огромная ценность, где самыми важными являются мечты, духовные ценности и неподчинение.

Произведения Айрис Мердок демонстрируют некоторые нравственные проблемы, которые волновали её. Часть из них показаны в нескольких романах, другие охватывают почти всё творчество писательницы.

Проблема человека и общества – одна из основных проблем литературы. По мере того, как изменялось общество, изменялось и роль человека в мире, и это отчасти нашло своё место в художественном мире. В своём интервью за 1978 год А. Мердок говорит, что «философия, и литература…стараются показать правду и раскрыть её» [6, с. 34].

Так как в XX веке общество перешло в новый период, проблема человека и общества стала занимать одно из важных мест. Внешние описания существования персонажей сменились глубокой репрезентацией их внутреннего мира. При этом ключевое значение приобретает концепция человекоцентризма, которая на новом этапе развития общества обусловливает детальное отражение межличностных отношений и характеров. Все творческие поиски были направлены на изображение многогранной антропологической проблематики: авторы эксплицировали не только положительные стороны человека, но и его внутреннюю архитектонику, латентные черты характера.

Личность в целом отражалась со всеми положительными и отрицательными чертами. Так как во всех социумах основной задачей человека является не только стремление к существованию, а также приобретению свободы и к саморазвитию. Нужно отметить, что фундаментальной системой экзистенциализма являлась личность. Айрис Мердок часто задаёт себе вопрос «что такое личность?» и по-своему определяет, какое место в мире она занимает.

Своеобразный экзистенциальный взгляд мышления на человека, интересовал и художественное мышление. Где-то в середине 50-ых годов в художественном мышлении усилилась связь общества с человеком, больше внимания стали уделять его взаимосвязи с природными факторами.

Для того, чтобы показать человека во всей его сложности, для Айрис Мердок важно было найти всё новые и новые изобразительные средства. Айрис Мердок считала, что человек не должен лгать самому себе, не должен не замечать правду. Ему нужно набраться смелости, во-первых, не боясь, взглянуть в свою собственную душу; во-вторых, суметь побороть зло. Ни одна личность не обладает одновременно и силой, и умом – всеми этими качествами, которые необходимы для познания.

Писательница верит, что человек способен творить добро. В поисках дорог борьбы с внутренним злом писательница уповает, прежде всего, на самосознание, трагический опыт, и верит, что человек способен быть альтруистом, что человек может бороться со своей внутреннем злом, так как не является пассивным в борьбе добра и зла.

В её романах ставится проблема свободы воли и личной ответственности. Автор считает, что детерминирующем фактором развития является двойственная натура человека, существа дисгармоничного.

Она призывает не закрывать глаза на варварства, ищет истоки зла, изучает глубину природы человека и влияние на него «человеческих законов», взаимоотношения личности и общества. Саму натуру человека считает больной, видит в ней злые предпосылки и болезнь.

А. Мердок изображает озлобленность и жестокость человека и, не видя ничего другого, считает, что оберегает от этого зла. Её персонажи находятся в замкнутом круге. Писательница утверждает, что человек – существо достойное жалости. В своём творчестве она далека от бессмысленного всё отрицающего пессимизма в познании общества и человека. Её книги полны тревоги за человека.

Писательница считает, что одна из главных задач человека – уметь жить в хаосе бытия. Сильные, противоречивые люди должны быть в ответе за свои преступления не только перед собой, но и перед невиновными, которых они заставляют страдать. Человек

свободен до тех пор, пока не причиняет зла другому. Истинное зло заключается, считает автор, в двойственности человеческой натуры. Зло, считает она, – результат действий личности, которая имеет свободную силу воли, но использует её без нужных знаний и в своих личных интересах. Для творчества А. Мердок присущ интерес к самому процессу осознанности индивидуумом бытия и своей роли в нём. Философия её романов заключается в воплощении опознанных и опознаваемых законов и случайностей в жизни человека, когда личность не просто живёт, но и видит себя объектом существования.

Для писательницы присуще создание вымышленной ситуации, отстранённости, которая ставит перед человеком необходимость определения его отношения к происходящим событиям и перед проблемой личного выбора. Писательница старается доказать, что ничего лишнего с человеком не происходит. Поэтому, начало зла, истоки животного и другие неприятности мира не нужно искать в неправильном его развитии.

По мнению А. Мердок, зло рождается вместе с человеком и находится с ним до конца. Познания, разум и зло даются ему сразу и одновременно, по мере подчинения и покорения природы. Дорога от незнания к знанию очень изнурительная: она ведёт к правде через вину, через признание этой вины.

У писательницы главной силой, что препятствует нравственному прогрессу, является непонимание человеком самого себя. Неумение определить в себе одновременно зло и добро приводит к отсутствию нравственной морали, основных критериев, которые идут изнутри.

Персонажи и сами являются жертвами неумения познать собственную сущность. Она считает, что индивид случайно относится к миру природы, он не знает собственную природу. Основным критерием героя является порядочная личность. Показывая мистицизм и недолговечность «зла», она показывает красной линией своего творчества путь героев к добру. «Реальность, – из уст одного из героев романа, – это код со множеством решений, которые правильные» [5, с. 126].

Автора волнует, каким образом проявляется зло между людьми и она приходит к выводу, что мир заражён болезнью. Книги А. Мердок очень мрачные, в них нет счастья, настоящей любви. Она верит в то, что путь к добру является одной из основных человеческих нужд. Проблема отчуждённого человека, взаимонепонимания между людьми явно заметно почти во всех её романах. Она всегда старается показать одинокую личность в большом мире, показывает, насколько страшно то общество, в котором она живёт.

В своих произведениях автор пытается доказать неспособность людей чувствовать друг друга, она ищет человеческие качества в мире, но этот мир её разочаровывает. Писательница всегда выделяла абсурдную сторону мира, говорила о его неопознанности.

Обычно, её персонажи – это те, кто страдает от страха, одиночества, неспособные наладить дружеские отношения с окружающим миром. Писательница описывала жизнь как бессмысленную пустоту. Для неё мир являлся пустотой. Проблема человека и общества – одна из основных проблем в творчестве Айрис Мердок. Она старается показать человечество, которое запуталось в нерешённых проблемах.

В своих романах писательница показывает разные темы и главные идеи, которые заставляют нас задуматься; эти идеи заключены в том, что общество объединяет людей, и без этих вещей наши ценности теряют свой смысл и предназначение.

Актуальность темы определяется глубокими социальными, политическими и культурными изменениями, формировавшими современное сознание.

Научная новизна заключается в переосмыслении художественных, философских и культурных трансформаций в литературе Англии XX века.

Практическая значимость исследования – обогащение научно-практических знаний об истории английской литературы XX века.

Литература

1. Адмони В.Г. Поэтика и действительность: из наблюдений над зарубежной литературой XX века / В.Г.Адмони. – Ленинград: Советский писатель, – 1975. – 308 с.
2. История зарубежной литературы (1945-1980): [учебник для студентов-филологов] / Л. Г. Андреев, В. П. Неустроев, В. В. Ивашева и др.; под ред. Л. Г. Андреева. 2-е изд., перераб. Москва: Издательство Московского университета, 1989, 413 с.
3. Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы / Г.В.Аникин, Н.П.Михальская. – Москва: Просвещение, 2-е изд., – 1985. – 431 с.
4. Мердок А. Экзистенциалисты и мистики / А.Мердок.– Москва: Просвещение, – 1970. – 300 с.
5. Мердок А. Под сетью / А.Мердок. – Москва: АСТ, – 2009. – 315 с.
6. Новая советская литература по общественным наукам. Литературоведение – Москва: ИНИОН АН СССР, – 1978. № 3, – 331 с.
7. Abrams M.H. The Norton Anthology of English Literature. Volume I, 3rd edition / M.H.Abrams – New York: W. W. Norton & Company, – 1974, – 2521 p.

X.İ.Əliyeva

XX əsr ingilis ədəbiyyatında şəxsiyyət və özgələşmə problemi

Xülasə

Məqalə XX əsr ingilis ədəbiyyatında şəxsiyyət və özgələşmə probleminin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu dövrün ingilis ədəbiyyatı həm məzmun, həm də forma baxımından mürəkkəb və çoxşaxəli bir fenomen təşkil edir. Ədəbiyyatın tematik xüsusiyyətlərinin və bədii formasının müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş hərtərəfli araşdırma cəhdi tədqiqatçı qarşısında ingilis ədəbiyyatının əsas prinsiplərini üzə çıxarmaq vəzifəsini qoyur.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, özgələşmə, XX əsr ingilis ədəbiyyatı, modernizm, bədii təfəkkür, ingilis romanı*

Kh.I.Aliyeva

The Problem of Personality and Alienation in 20th century English Literature

Summary

The article explores the problem of personality and alienation in twentieth-century English literature. English literature of this period constitutes a complex and multifaceted phenomenon in terms of both content and form. An attempt at a comprehensive study aimed at defining the distinctive features of its thematic scope and artistic form challenges the researcher to identify the core principles of English literature at the turn of the century.

Keywords: *personality, alienation, 20th-century English literature, modernism, artistic consciousness, English novel*

Rəyçi: dos. R.F.Əsədzadə

Redaksiyaya daxil olub: 16.06.2026

А.А.ЭФЕНДИЕВА
доктор филологически наук, доцент
e-mail: sali13@list.ru
:https://orcid.org/0009-0006-2784-4379

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.304

СОВРЕМЕННОЕ ВИДЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА Л.Н.ТОЛСТОГО И Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО

Резюме. *Статья посвящена актуальной теме. В ней рассматривается проблема переосмысления и одновременно творческого заимствования центральных идей великих русских классиков – Л.Н. Толстого и Ф.М. Достоевского. В статье первоначально по отдельности анализируются основополагающие идеи русских классиков, а затем они сопоставляются. На протяжении всей статьи красной нитью проходит мысль о том, что ни один из авторитетных русских писателей или философов нашего времени не смог остаться равнодушным к выдвигаемым Л.Н. Толстым и Ф.М. Достоевским гипотезам, теориям и предположениям. Несмотря на то, что сегодня мир стал принципиально иным, главенствующие идеи классиков, основу которых в первую очередь составляли нравственное самосовершенствование личности, сострадание к ближнему, веротерпимость и другие черты, словно по эстафете, перешли в наш век. Они остались незыблемыми, но подаются русскими писателями на рубеже XX–XXI веков в новой форме.*

Ключевые слова: *Л.Н. Толстой, Ф.М. Достоевский, современность, традиции, нравственность, сострадание, романы, идея*

В мировой литературе вообще, а в русской, пожалуй, и в особенности, всегда было крайне актуальным выявить и установить те традиции классики, которые помогли бы зримо увидеть, какие ценности в историко-литературном процессе, проходя сквозь века, всё ещё сохраняются и в наши дни. Это тем более важно для той историко-литературной ситуации, когда человечество уже перешагнуло за середину второго десятилетия XXI века. В глубоко своеобразном творчестве двух титанов – Л.Н. Толстого и Ф. М. Достоевского – ясно проявились общие особенности развития русской классической литературы второй половины XIX столетия. Отмечая выдающиеся достижения двух писателей, большинство передовых критиков того времени видело причину их непреходящего творческого наследия в постепенном, но неуклонном сближении литературы с народом, с действительностью.

Всё прогрессивное человечество уверено, что творчество Л.Н. Толстого и Ф.М. Достоевского несёт в себе заряд такой колоссальной силы, который для многих писателей позволяет без преувеличения считать их духовными наставниками, учителями. Мы уже очень далеки от той эпохи, в которой они жили и творили. Но всё равно порой складывается впечатление, что они никуда не уходили, потому что интерес к ним со стороны как художников слова, так и интеллектуальной элиты до сих пор велик. Причём, по нашему убеждению, стойкий приоритет отдаётся современным критикам, которые пересматривают свои взгляды на творчество русских гениев, открывая всё новые горизонты для исследований. В этом объективно состоит важность и актуальность избранной нами темы статьи.

В связи с отмеченным в работе поставлена локальная цель: показать, кто из наиболее известных русских писателей XX века реально ощутил на себе влияние Л.Н. Толстого и Ф.М. Достоевского во многих отношениях. Данная цель диктует решение основных задач: 1) выяснить, кто из видных художников слова искренне признавался в том, что учился у них; 2) определить, как относиться к наследию прошлого: а) модифицировать конкретную идею или варьировать параметры системы теоретических взглядов; б) воспринимать и разрабатывать мотивы, повлиявшие на развитие тематики произведений этих писателей.

Методология. В настоящей статье мы планируем опираться на два метода: типологический и сравнительно-сопоставительный. Первый из них позволяет нам проникнуть в святая святых «творческой лаборатории» Л.Н. Толстого и Ф.М. Достоевского по отдельности. Второй нацелен на критический анализ их романов с помощью выявления разницы в тематике, мировоззрении или общих точек соприкосновения.

На протяжении почти всей жизни Л.Н. Толстой проявлял себя как крайний анархист, враг государственности по любым направлениям официально узаконенной формы правления, будь то монархия, демократия, республика и т. д. Неприятие государственных форм управления, по субъективным соображениям Л.Н. Толстого, имело вполне реальную основу: проповедуемые им морально-этические нормы поведения в обществе входили в решительное противоречие с перечисленными формами государственности, так как они основаны на жертвах и людских страданиях. Одним словом, в большей части институтов правительства России, включая производственную сферу, брак и семью, он однозначно видел рассадник зла, насилия и тирании. По существу дела писатель своими рассуждениями разрушал российское государство, и делал это осознанно, в согласии с требованиями времени и программой нравственного усовершенствования личности.

Толстой, словно заглядывая в наш XXI век, предвосхитил то, что с жестоким сарказмом спародирует Ницше: «Государство – самое холодное из всех когда-либо существовавших холодных чудовищ». Только немецкий философ имел в виду стойкий генетический код человечества, базирующийся на первородном хаосе, который в случае поощрения приводит к ложному освобождению, то есть к самоуничтожению человека и нации. Л.Н. Толстой же был в данном вопросе не столь категоричен: он писал о продажности судей и чиновников, которые не защищают прав коллектива от тирании. В этом смысле можно сказать, что государство, по Л.Н. Толстому, тоже есть «холодное чудовище». Писатель был убеждён, что государства без веры, без Бога действительно становятся настоящим чудищем. Они сначала аннигилируют, затем разрушаются и впоследствии самоуничтожаются, чтобы возродиться в новой форме, но вряд ли в кардинально лучшей политической системе.

Теперь вдумаемся: а не вернулись ли мы лет на сто пятьдесят назад в этом мироустройстве, где отдельные нерадивые чиновники самых высших рангов, аристократы, продажные судьи и адвокатура в известном смысле наживаются на массовом трудовом народе? Прозорливо и с едкой иронией пророчествовал Ф.М. Достоевский: «Где большинство, там и неправда». Надо бы признать: народ, как во времена Пушкина и Толстого, по-прежнему «безмолвствует». Прав современный литератор и социолог Вл. Кабаков, указывающий, что «в нынешней системе промывки мозгов, продажности радио, газет и телевидения за любые деньги журналисты и аналитики смогут вам изобразить что угодно. Нынешняя чиновничья братия – это также одна из основных причин народных страданий и проблем страны в целом. Это люди без совести и чести. И как тут нам не вспомнить тезис Л.Н. Толстого – доверяй в первую очередь самому себе и духовному, но не плотскому "Я"». Как и во времена жизнедеятельности Л.Н. Толстого, страшнее всего то, что они ни за что и нипочём не отвечают: ни пред Богом, так как в Него не верят, ни пред простыми людьми. Чиновники в России также берут взятки и не подсудны никаким законам».

Конечно, эти теоретические воззрения не могли не отразиться на галерее образов. И здесь, как считают современные исследователи, Л.Н. Толстой показал себя уже не столько теоретиком-аналитиком, сколько блестящим художником. Таков, к примеру, граф Иван Михайлович – «отставной министр, человек твёрдых убеждений» из романа «Воскресение». Убеждения же графа в основном состояли в том, чтобы брать на личные нужды как можно больше денег из казны, получать как можно больше «орденов, да алмазных знаков». Эпикурейский образ жизни и ничегонеделание в конечном итоге вылились в то, что всем другим, даже представительным и беспринципным чиновникам, стало ясно: он не только не особо умный, не глубокомысленный человек, но вообще очень ограниченный и малообразованный, хотя при том и очень самоуверенный.

Откровенную пародию на больших государственных чиновников, взяточников и казнокрадов, людей, так похожих на графа из «Воскресения», в стиле и духе Л.Н. Толстого создал Б. Евсеев в «Романчике». Средоточием государственности, флагманом России, как и положено, становится Красная площадь, но какой горький смысл вложил в этот символ всевластия автор. Перед читателем предстает шествие на лафетах (точнее, гонки на лафетах) возле Дома правительства. В нём высокие чиновники выдают премии. Однако вовсе не по заслугам. Это обычная и скучная процедура раздачи премий 1973 года, как это было отработано ещё в его зеркальном 1937-м, по всей видимости, по тому же сталинскому сценарию.

Не щадит Б. Евсеев даже лидера страны, иронизирует над Ю.В. Андроповым. В политический текст смело вошли вкрапления в форме просторечий, вернее – идей Толстого. Так, на человека военной выправки в расстегнутой дубленке наложен оттенок издевательства над личностью государственного масштаба. Современный писатель, приверженец постмодернизма, словно «прошёлся» по составу присяжных из «Воскресения». Почти что по толстовским мотивам: «Генсек в туфлях на босу ногу думает о чём-то своём, личном» [6]. А затем от этой буффонады политический мост перекидывается в область будничных страстей (вновь по классику), но разгорающихся с такой силой и рвением государственных чиновников-конъюнктурщиков, что это заставляет вспомнить вновь массу сцен из толстовского судопроизводства. Г.П. Бердников в одной из статей подчеркнул: «Нравственные искания Л. Толстого в самых разных областях общественной и политической жизни до сих пор нам дороги» [3, с. 17].

Что же именно дорого для русских писателей-реалистов XX столетия? Прежде всего – положение, что любое действие героев Толстого многократно перепроверяется с точки зрения нравственности свершённого поступка. Это мерило характера и панацея всего его наследия. Оказывается, такие видные писатели-«деревенщики», как Ф.А. Абрамов, В.П. Астафьев, В.Г. Распутин, В.М. Шукшин и другие, были полностью солидарны с классиком в настоящем вопросе. Так, Ф. Абрамов под конец жизни ясно осознал, что именно «нравственное отношение к предмету», к чему в своё время активно призывал Л.Н. Толстой в своих эстетических принципах, должно стать основополагающим критерием в процессе разработки деревенской темы. Этому он и пытался следовать как в романах, так и в сочинениях, выдержанных в «малых жанрах». И.В. Новожеева в автореферате диссертации подчеркнула: «Убеждения классика в том, что нравственные критерии должны быть положены в основу любого историко-литературного явления, становились для Ф. Абрамова не только школой мастерства, но и главными понятиями, освещёнными лучшими традициями русской классической литературы. Для него в поздний период творчества это становилось связующим звеном единения с родным народом». Что же касается творчества В.П. Астафьева и В.Г. Распутина, то, пожалуй, только на этом пути, собственно, надлежит искать нравственные ориентиры писателей-«деревенщиков» с их отражением в действиях центральных героев [10, с. 13-14]. В подтверждение слов И.В. Новожеевой вспомним, что Л.Н. Тол-

стой происходил из помещичьей семьи, но тем не менее почти все свои религиозные воззрения тесно увязывал с крестьянством. Неудивительно оттого, что «деревенская» линия – это прочно накатанная колея.

Но разумное заимствование идей Л.Н. Толстого на этом отнюдь не исчерпывается. П.В. Палиевский констатировал, что в XX столетии трудно назвать русского писателя, который бы не испытал на себе влияния Толстого. «В «Мастере и Маргарите», по его свидетельству, есть главы о Ершалаиме, в которых явственно ощутим толстовский слог и стиль. Обращение к истине как главной толстовской художественной задаче напрямую просматривается в «Тихом Доне» Шолохова как на уровне тематики, так и путём сопоставления двух романов-эпопей» [11].

В дневнике Л.Н. Толстого от 23 апреля 1897 года имеется запись: «Есть такая английская игрушка "peepshow" – под стеклышком показывается то одно, то другое. Вот так-то и надо показывать человека...» [12, т. 53, с. 188]. Л.Н. Толстой приурочил эту запись к образу Хаджи-Мурата. Но в нашем случае необходимо смотреть глубже: это признание писателя в том, что любых героев нельзя рисовать чёрно-белыми красками. И вот уже через несколько дней автор фактически подтвердил своё решение как кредо к любому сочинению.

Это замечание становится опорным для многих современных русских писателей. К примеру, этим приёмом удачно воспользовался В.С. Маканин в рассказе «Кавказский пленный». Нет нужды специально указывать на элементарное фонетическое совпадение («Кавказский пленник» Л.Н. Толстого и почти одноименное название рассказа В.С. Маканина). Важнее сказать о переосмыслении акцентов, которого не могло быть в XIX веке. Так, явно пригодилась В.С. Маканину толстовская формула «диалектики души». Образ героя заиграл разными гранями, а форма оказалась под стать современной военной стратегии.

Прежде всего, совпал художественный метод: с Кавказом практически не были связаны персонажи, обладающие строгим и рационалистическим складом мышления. Напротив, в рассказах Л.Н. Толстого и В.С. Маканина в далеких, таинственных и загадочных краях герои пытаются отыскать своё счастье, которое они понимали по-разному. Кавказ – это не только романтический символ или экзотическая страна, но и воплощение политической свободы, центр духовного раскрепощения, «дум свободного полета».

О рассказе Л.Н. Толстого есть большая литература; гораздо меньше сказано о «младшем брате» «Кавказского пленника». Спустя полтора века решительно видоизменились как главные герои, так и образы противников. У В.С. Маканина кавказский пленный словно переродился, и его прототип вовсе не находится в плену романтических переживаний или воздыханий. Тем самым образ пленника кардинально переосмыслен и, образно выражаясь, «подогнан» под трактовку современных военных событий. Вместе с тем образ жизни двух центральных героев так же сложен и противоречив, как учил тому Толстой. И здесь следует авторское разделение воюющих сторон. Во главе крупных военных подразделений стоят разведенные по разные стороны баррикад подполковник Гуров («всесильный в этом месте») и лидер чеченских боевиков Алибеков. Русский офицер, как это ни покажется удивительным, большую часть времени проводит не на военных смотрах и уж тем более не в бою. Из текста следует, что подполковник добротно наладил свой быт, живёт в семейном уюте и продовольственном достатке.

В таком бытоустройстве «читается» толстовская логика отказа от чёрно-белой раскраски (вспоминаем дневниковые записи о Хаджи-Мурате). Так, Алибеков является идейным и национальным противником подполковника, однако они благополучно соседствуют друг с другом. Более того, чеченец не агрессивен. И с течением времени подполковник осознаёт бессмысленность русско-восточной кампании, невозможность хоть

как-то реально повлиять на события и историю в целом. Но, как это ни странно, обе стороны, как гипотетически представляет писатель, вполне могут между собою ужиться. У Л.Н. Толстого пленник – заложник враждующей стороны. В рассказе В.С. Маканина война без права на победу одной из сторон может пребывать в такой фазе до бесконечности. Русские ценой храбрости и доблести способны переломить ход событий (таков был военный расклад во времена Толстого). Но, пожалуй, самое тяжёлое признание «человека в погонах» состоит в том, что он ощущает собственное бессилие что-либо изменить в создавшейся ситуации. Гуров и Алибеков на отдалённом подсознательном уровне понимают, что, возможно, пройдут через горнило внутренних мук и борений, прежде чем расставят все точки над «i». Толстовская «диалектика», лишь облачённая у В.С. Маканина в сферу современных «бесшумных баталий», здесь налицо.

Ф.М. Достоевский, как и Л.Н. Толстой, также относится к наиболее читаемым и издаваемым писателям как в России, так и в Азербайджане. Есть возможность в нашей статье указать на аналогичное проявление его гениального дара – Достоевского-философа и художника-психолога. Интерес к Ф.М. Достоевскому со стороны русских писателей XX века не случаен. Ю.И. Айхенвальд писал: «Тяжёлой поступью, с лицом бледным и взором горящим прошёл этот величайший каторжник, цепями бряцая, и в себя прийти не может от этого поистине безумного шествия» [1, с. 88].

Что же в первую очередь привлекает в Ф.М. Достоевском русских философов и писателей? Конечно, это вечные вопросы социального бытия: смысл жизни, проблемы выбора, вины и ответственности, преступления и наказания, человек и время, связь поколений. Бесспорно, существует ряд русских писателей, посвятивших своё творчество этим проблемам, в своё время поднятым Достоевским: Л.М. Леонов, Б.Л. Пастернак, А.П. Платонов, А.А. Ким, А.И. Солженицын, Ю.В. Бондарев, В.П. Астафьев, Ч.Т. Айтматов и другие. При этом они в той или иной форме, как правило, использовали особый стиль повествования. Это, скорее всего, философские повести или романы.

Прежде всего подчеркнём, что Ф.М. Достоевский, как полагают многие исследователи, одним из первых ввёл в литературный и научный обиход понятие «русская идея». Он считал: «без идеи высшей не могут существовать ни люди, ни нации» [5, с. 389]. Рассуждая в таком ключе, писатель приходил к закономерному выводу о том, что без народа нет и идеи. Точно так же верен и обратный постулат: если нет идеи, то не может быть и народа. Русская идея, по мнению Ф.М. Достоевского, – это прежде всего выражение идеала нации, ее нравственный потенциал и главный ориентир народного духа.

Великая мысль Ф.М. Достоевского стала отправной точкой философии многих русских учёных (В.С. Соловьёва, И.А. Ильина, Н.А. Бердяева, А.С. Панарина и других). Так, И.А. Ильин в национальной идее в первую очередь увидел совесть, честность, справедливость и внутреннюю свободу личности. В подтверждение слов классика он сделал основной упор именно на религиозно-нравственных представлениях, а не экономических, правовых или политических. «Где же, главным образом, «обретается» русская идея?» – вопрошает И.А. Ильин и отвечает так: «Идея русская – это идея сердца, «созерцающего» сердца» [7, с. 420]. Показательно, что И.А. Ильин имел в виду, разумеется, сердце не в качестве физического органа, а как духовную сущность человека, единство чувств и ума, интеллектуально-нравственных характеристик личности. Продолжение учения Ф.М. Достоевского вылилось в философию всеединства русского характера. Если его нет, то не будет воплощена и русская идея в жизнь. Уместно здесь напомнить похожую мысль В.Г. Белинского: «Для меня чувствовать и думать, понимать и страдать – это суть одно и то же» [2, с. 23].

Следующая ступень модификации русской идеи Ф.М. Достоевского реализована в монографии Н.А. Бердяева с одноименным названием. В его книге «Русская идея» дана трансформация «национализации» социализма по проекту русского классика. Ф.М.

Достоевский решительно постулировал мысль, что русский социализм вытекал не из капиталистической формации, но из христианства с оттенком православия. Он писал про неустанное стремление русского народа ко всеобщему, всенародному и всебратскому единению во имя Христа. На этом положении строилась и философия Н.А. Бердяева, получившая дополнительное освещение в политической концепции Москвы – Третьего Рима. Н.А. Бердяев не без гордости утверждал, что Ф. М. Достоевскому «принадлежат глубочайшие мысли о социализме, которые вообще когда-либо были высказаны в русской теоретической мысли» [4, с. 89].

Завершить нашу статью нам хотелось бы утверждением о непреходящей и великой роли Ф.М. Достоевского-художника. Можно, по нашему разумению, провести аналогию идеи страдания в романах Ф.М. Достоевского и А.И. Солженицына. Стержневой проблемой всех крупных произведений классика без исключения является человеческая индивидуальность со всеми присущими ей ему земными чувствами и болями. Созданный им тип «всемирного боления» за человека – это традиционная формулировка многих литераторов. Идея страдания становится ведущей. Свой «крест» несут Соня Мармеладова и Раскольников, князь Мышкин и Иван Карамазов. Только Ф.М. Достоевский проводит сквозь решето страданий отдельных, хотя и главных героев, а А.И. Солженицын верен этому принципу по отношению ко всему униженному и несправедливо осужденному на каторгу русскому народу. Персонажи Достоевского, как можно заметить, не живут только хлебом единым. Только идея главенствует надо всем, лишь она всегда в приоритете. Чаще всего главные герои поставлены автором в такие пограничные условия, в которых вынуждены мучиться, ища смысл жизни. Через горнило физических и морально-нравственных страданий надо пройти, чтобы обрести этот смысл или же посредством них добиться желанной цели. Вспомним хотя бы популярнейший роман В.А. Каверина «Два капитана», в котором девиз главного героя-правдоискателя Александра Григорьева был таким: «Бороться и искать, найти и не сдаваться».

Вернёмся к идеям Достоевского. Раскольников – не профессиональный убийца, и в беспросветной бедности, в отличие от господина Мармеладова, он не живёт. Убийство происходит на почве созревающей и «опасной» идеи, отнюдь не ради лёгкого заработка. Страдание же очищает его, возвращает к жизни, возрождает душу. Далее в сердце Дмитрия Карамазова словно идёт внутренний спор между «идеалом Мадонны» и «идеалом Содомским», но побеждает любовь, доброта и самопожертвование. Сонечка вечно страдает из-за двойственности своего положения (продолжать жить во грехе падшей женщины или искать иные пути к возрождению). Мышкин призывает к очищению души через сострадание к ближнему и т. д. Таких примеров, отражающих выстраданное убеждение Ф. М. Достоевского, много в его произведениях.

А.И. Солженицын в «Красном колесе» и «Архипелаге ГУЛАГ» во многом следует заветам многострадальных героев Ф.М. Достоевского. Но восхождение на высоту глубокого человеческого страдания для него – это удел немногих, только самых смелых и мужественных, готовых на многократные жертвы. Герои А. И. Солженицына требуют полного отречения, борются в одиночку и выживают с огромным трудом. Сопоставляя идею страдания у этих писателей, следует учитывать следующий факт: оба прошли каторгу, но выводы сделали прямо противоположные. Для Ф.М. Достоевского (как указывалось в его «Дневнике писателя»), тюрьма нравственно перерождала человека, возвышала над грязью, позволяла стать честнее и чище. Страдание, следовательно, приводило к своеобразному «катарсису», если воспользоваться классической терминологией Аристотеля в его «Поэтике». Концентрационный лагерь, который прошёл А.И. Солженицын, имел для людей иные последствия. Страдание людское оставалось, оно было безмерным и многолетним, но перестало в сталинских лагерях являться возвышенным

местом философских раздумий о смысле жизни. Оно калечило души, вытравляло из них то положительное, что подчас тлело до заключения под стражу. Однако великая идея страдания по Ф.М. Достоевскому получала в последующей русской литературе второе рождение. И, кстати сказать, ей оставались верны не только А.И. Солженицын, но и В.С. Гроссман в романе «Жизнь и судьба», а также Б.Л. Пастернак во многих произведениях. Понятие оставалось неизменным и проверенным, менялось отношение к нему.

Результаты работы.

Статья позволяет сделать некоторые выводы и обобщения. Гениальные творения Л.Н. Толстого и Ф.М. Достоевского дали обильную пищу для разработки их идей в скором будущем. Их универсальность не вызывает никаких сомнений. Традиции великих классиков не умирают, а возрождаются в новом свете. Целый ряд названных нами русских художников слова и философов XX века заняты постановкой и решением выдвинутых ими задач и проблем. В лице Ф. Абрамова, В. Астафьева, В. Распутина, В. Шукшина, А. Солженицына, В. Гроссмана, Б. Пастернака и других показано своеобразие трактовок генеральных мыслей русских классиков XIX века. Подчёркнуто, что обновлённые идеи не были механистической «подгонкой» под столетнее прошлое, но творчески переосмыслены.

Научная новизна заключена в самом названии статьи. Статья отклоняется от литературоведческого анализа некоторых типично традиционных подходов к гениальным творениям Толстого и Достоевского. А именно, отстранены от разбора позиции или подвергнуты разумной критике доводы тех филологов XX века, которые искусственно подчиняли главные идеи писателей «социальному заказу». В подтверждение этому теоретическому положению были приведены характерные примеры.

Значимость работы. В работе наблюдается симбиоз некоторых юридических терминов с государственной стратегией и собственно литературоведческими понятиями или формулами и моральными установками личности. Они имеют определённое теоретическое значение в том плане, что показывают пути нравственного самоусовершенствования героев. Только Л. Толстой отталкивался от особой интерпретации веры и патриархально-крестьянской философии, а Достоевский – прежде всего от генеральной идеи спасения человечества.

Литература

1. Айхенвальд Ю.И. Силуэты русских писателей / Ю.И.Айхенвальд. – Берлин, – 1929.
2. Белинский В.Г. Боткину от октября 1841 года. В кн.: Белинский В.Г. Полн. собр. соч. в 15-ти томах / В.Г.Белинский, В.П.Письмо. – М.: АН СССР, Т. XII. Письма 1841-1848, – 596 с.
3. Бердников Г.П. Лев Толстой и современность. В кн.: Л.Н. Толстой и современность. Сборник статей / Г.П.Бердников. – М.: Наука, – 1981, – 347 с.
4. Бердяев Н.А. Миросозерцание Достоевского // Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры, искусства. В 2-х томах. М.: Искусство, – 1994, Т. 2. – 510 с.
5. Достоевский Ф.М. Дневник писателя. 1876 г. // Достоевский Ф.М. Собр. соч. в 15-ти томах. Т. 13. – СПб: Наука, – 1994, – 542 с.
6. Евсеев Борис. Романчик. Роман. http://www.litmir.net/br/?b=117826.
7. Ильин И.А. О русской идее // Ильин И.А. Собр. соч. в 10-ти томах. – М.: Русская книга. Т. 2. Кн. 1. – 1993, – 496 с.
8. Кабаков В. Перечитывая роман Л.Н. Толстого «Воскресение» // «Русский Альбион» http://www.russianalbion.narod.ru/ 2005, 29 ноября, Лондон.
9. Маканин В.С. Кавказский пленный. Повести и рассказы / В.С.Маканин. – М.: Панорама, – 1997, – 229 с.
10. Новожеева И.В. Концепция человека в деревенской прозе 1960-1980-х годов /Автореф.: дисс. … канд. филол. наук./ – Брянск, 2007, – 167 с.

11. Палиевский П.В. Л.Н. Толстой и М.А. Шолохов Доклад на заседании ИМЛИ им. М. Горького от 21 сентября 2016 года // www writestob.narod.ru
12. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. в 90-та томах. Юбилейное издание. – М.: Художественная литература, – 1928-1958.

A.A.Əfəndiyeva

L.N. Tolstoy və F.M. Dostoyevski yaradıcılığına müasir baxış

Xülasə

Məqalə aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. Burada böyük rus klassikləri L.N.Tolstoy və F.M.Dostoyevskinin əsas ideyalarının yenidən dəyərləndirilməsi, eyni zamanda onların yaradıcı şəkildə mənimsənilməsi problemi araşdırılır. Məqalədə əvvəlcə rus klassiklərinin fundamental ideyaları ayrı-ayrılıqda təhlil edilir, daha sonra isə zərurət yarandıqda onlar müqayisə və qarşılaşdırma əsasında nəzərdən keçirilir. Məqalə boyu əsas xətt kimi belə bir fikir vurğulanır ki, müasir dövrün nüfuzlu rus yazıçı və filosoflarından heç biri L. Tolstoy və F. Dostoyevskinin irəli sürdüyü hipotezlərə, nəzəriyyələrə və mülahizələrə biganə qalmamışdır. Bu gün dünya mahiyyət etibarilə köklü şəkildə dəyişsə də, klassiklərin başlıca ideyaları – ilk növbədə şəxsiyyətin mənəvi kamilləşməsi, insanlara mərhəmət və şəfqət, dini dözümlülük və digər yüksək mənəvi keyfiyyətlər – estafet kimi müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu ideyalar öz əhəmiyyətini və dəyərini qoruyub saxlamış, lakin XX-XXI əsrlərin qovşağında rus yazıçıları tərəfindən yeni bədii forma və məzmunda təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: *L.N. Tolstoy; F.M. Dostoyevski; müasirlik; ənənələr; mənəviyyat; mərhəmət; romanlar; ideya*

A.A.Afandiyeva

Modern Vision of the Work of L.N. Tolstoy and F.M.Dostoevsky

Summary

The article is devoted to a relevant topic. It examines the problem of rethinking and at the same time creatively borrowing the central ideas of the great Russian classics – Leo Tolstoy and F.M.Dostoevsky. The article initially analyzes the fundamental ideas of the Russian classics separately; then, if necessary, they are compared or compared with each other. Throughout the article, the thought runs through the red thread that none of the reputable Russian writers or philosophers of our time could remain indifferent to the propagandized by L. Tolstoy and F. Dostoevsky's hypotheses, theories, and assumptions. Despite the fact that the world has become fundamentally different today, however, the dominant ideas of the classics, which were primarily based on moral self-improvement, compassion for one's neighbor, religious tolerance and other character traits, as if on a baton, have passed into our century. They remained unshakable, but they were presented by Russian writers at the turn of the XX-XXI centuries in a new form.

Keywords*: L.N. Tolstoy; F.M. Dostoevsky; Modernity; Traditions; Morality; Compassion; Novels; Idea*

Rəyçi: filol.e.f.d., dos. S.C.Qasımova

Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2026

Ş.S.ABDULLAZADƏ
e-mail: Shebnem.abdullazade@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0008-1277-9177

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə ş., Heydər Əliyev pr., 429

10.62021/0026-0028.2026.3.312

YENİYETMƏ-MƏKTƏBLİLƏRİN SOSİALLAŞMASI

Xülasə. *Məqalədə göstərilir ki, məktəbdə təhsilin sosial səmərəliliyi kifayət səviyyədə deyil. Təhsilin faktik və formal səviyyələri arasında əsaslı uyğunsuzluqlar mövcuddur. Təhsilin sosial effektivliyi yalnız insanların aldığı biliklərin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı deyil, həm də onların sosial və əmək fəaliyyətində praktik olaraq tətbiqi səviyyəsindən asılıdır. Təhsil həm praktik, həm də simvolik dəyər kəsb edir. Təhsilin praktik dəyəri konkret olaraq bilik, bacarıq və vərdişlərdə öz əksini tapır. Simvolik dəyər isə təhsilin ictimai mövqeyində əks olunur.*

Açar sözlər: *təhsilin sosiologiyası, konflikt-emosional münasibətlər, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması, "imitasiya" və "identifikasiya" mexanizmləri, sosiallaşma*

Son zamanlar şagird şəxsiyyətinin formalaşması ilə əlaqədar bir sıra məsələlər müzakirə edilib, tərbiyənin sosial aspektinə diqqət xeyli artıb, sosial institutların rolu qismən müəyyənləşdirilib, tərbiyə prosesinə təsir göstərən amillər aşkara çıxarılıb. Lakin demək olmaz ki, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən bütün amillər tam öyrənilib və bu problem öz həllini tapıb. Məsələnin həlli üçün sosioloji tədqiqatların aparılması zərurəti nəzərə çarpır. Apardığımız araşdırmaların məqsədi cəmiyyətin gələcəyi olan gənc nəslin formalaşmasında böyük rol oynayan sosial institutlarda hansı faktorlara ciddi fikir vermək və bu faktorların müsbət təsirini gücləndirmək üçün nə kimi işlər aparmaq lazım olmasını dəqiqləşdirməkdir. Bu halda ailə və məktəb "sosial institut" kimi yeniyetmə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və "sosial sifariş"in yerinə yetirilməsində əməli kömək edir [9, s.13]. Məlumdur ki, ictimai tərbiyə problemlərini sosial pedaqogika öyrənir. İctimai tərbiyə dedikdə "insan-insan" sistemində həyata keçirilən tərbiyə başa düşülür. İnkişafetmiş ölkələrdə güclü ictimai tərbiyə sistemi böyüməkdə olan nəsildə vacib keyfiyyətlərin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Ancaq ictimai tərbiyə vasitələrinin təsiri ilə insanlarda vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, sosial fəallıq, məsuliyyətlilik kimi keyfiyyətlər formalaşdırıla bilər. Bu halda məktəb və ailə sosial sifarişin yerinə yetirilməsində köməkçi olurlar. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında, onun gələcəkdə cəmiyyətə faydalı müstəqil bir şəxs kimi formalaşmasına təsir edən amillərin konkret rolunu müəyyənləşdirmək hal-hazırda cəmiyyətin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması mürəkkəb, ziddiyyətli və çoxşaxəli prosesdir.

İ.F. Myaqkov və O.Y. Kuroçkin belə hesab edir ki, şəxsiyyətin sosiallaşmasının ana xətti ən əvvəl insan münasibətləri ilə bağlıdır. Sosial normalar sadəcə olaraq öyrənilmir, mənimsənilir və tədricən şəxsiyyətin öz normalarına çevrilir [8, s.29]. Deməli, şəxsiyyətin sosiallaşması müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif təsirlər altında baş verən prosesdir. Bunlar da fəaliyyət prosesi ilə sıx bağlıdır. Fəaliyyət həm də şəxsiyyətin sosiallaşmasına səbəb ola bilər. Başqa sözlə, şəxsiyyətin sosiallaşması fəaliyyət prosesində və çox vaxt onun nəticəsində baş verir. Sosial şəxsiyyət insanların ünsiyyətindən əmələ gəlir və ananın uşaqla ünsiyyətindən başlayır. Uşaq müntəzəm ictimai təcrübənin müxtəlif formalarına qatılır. İ.S. Konun fikrincə, "şəxsiyyətin inkişafının əsas məqsədi – imkanlarının, qabiliyyətinin və özünün tam reallaşmasıdır" [7, s.86]. Lakin bu keyfiyyətlərin əldə edilməsi başqa insanların iştirakı olmadan mümkün deyil, onları cəmiyyətdən təcrid vəziyyətdə əldə etmək qeyri-mümkündür. İnsanın tərbiyəsi və davranışı ictimai tarixin məhsuludur.

H.Ə. Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, 13-19 yaş sosiallaşma prosesinin ən məhsuldar dövrü hesab edilir. Bu dövrdə əks cinsə münasibət formalaşır, aqressivlik artır, riskə, müstəqilliyə, sərbəstliyə can atmaq meyilliyi üstünlük təşkil edir [5, s.104]. Bu dövrdə aşağıdakılar əsas sayılır:

– sosiallaşma agentlərinin rolunun dəyişməsi;

– dəyərlərə münasibətin dəyişməsi və paralel dəyərlər sisteminin mövcudluğu arasında uyğunsuzluq;

– müstəqilliyə istiqamətlənməyin güclənməsi ilə valideyndən asılılığın güclənməsi arasında ziddiyyətin mövcudluğu.

Yeniyetmələrin sosiallaşması insanın özündə şəxsi, xüsusən özünə istiqamətlənən, özünə arxayınlıq verən qərarın qəbulunda müstəqil, özünə şəxsi münasibəti olan, sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin əldə edilməsinə və mənimsənilməsinə istiqamətlənən prosesi nəzərdə tutur.

1. Sosiallaşma – dominant daxili motivlər, məqbul sosial-mədəni dəyərlər əsasında qurulmuş münasibətlərin mənimsənilməsini, sosial (kommunikativ) bacarıqların, sosial təsdiq olunmuş davranışın (sosial fəallıq) inkişafını, ümumiyyətlə sosium tərəfindən təqdim edilmiş tələbləri, şəxsi bacarıq (mən istəyirəm, mən bacarıram və s. ola bilər) və imkanları ilə uyğunlaşmasını nəzərdə tutur.

2. Yeniyetmələrin sosiallaşma prosesinin həyata keçirilməsi nəzəri və metodoloji əsaslar çərçivəsində baş verir və daxilində: pedaqoji şəraiti, üsulları, formaları və alətləri, komponentləri (müəyyənedici komponent), mərhələləri (hazırlıq, uyğunlaşdırma və özünüreallaşdırma mərhələsi) və səviyyələri (passiv, sosial və fərdi cəlbedici səviyyə, aktiv) yerləşdirir.

3. Şəxsiyyətyönümlü təhsil şəraitində, yeniyetmələrin sosiallaşma prosesinin səmərəliliyi psixo-pedaqoji kompleks şəraitlərin reallaşmasında təmin olunur və onların arasında prioritet yer tutanlar aşağıda qeyd olunurlar:

– cəmiyyətin xüsusi sosiomədəni institut olan orta təhsil müəssisəsində, yeniyetmələrin özünün kafi fəaliyyətinə istiqamətlənmiş sosial yönümlü mühitin yaradılması;

– yeniyetmələrin sosiallaşması ilə bağlı iki növ sosial inkişaf ünsiyyətin fəallaşmasının xarici (sosial) və daxili (şəxsi) pedaqoji təminatı;

– tədris prosesinin şəxsi özünümüəyyənləşdirmə dəyərlərinə istiqamətlənməsi – sosiallaşmanın uğurlu göstəricisi kimi.

Təyin edilmiş pedaqoji şərtlərin reallaşması yeniyetmənin aşağıda qeyd olunan şəxsi və sosial keyfiyyətlərinin göstəricilərində əks olunur. Bunlara:

– özünəinam;

– qərar qəbul etmədə müstəqillik;

– özünüdəyərləndirmə;

– özünə və dünyaya şəxsi münasibət;

– dominant daxili motivlərin və məqbul sosial-mədəni dəyərlər əsasında qurulmuş sosial əlaqələrin qavranılması;

– sosial kompetentlik bacarıqlarının (kommunikativ), sosial təsdiq olunmuş davranışın (sosial fəallığın) inkişaf etdirilməsi;

– sosium tərəfindən təqdim edilmiş tələbləri şəxsi arzu və imkanlarla (mən bacarıram, mən istəyirəm, mən varam) və s. uyğunlaşdırılması daxildir.

Cəmiyyətin təkcə ümumbəşəri dəyərlərə uyğunlaşan deyil, həm də şəxsi dəyərlər istiqamətini hasil edən şəxsiyyətin formalaşmasına obyektiv tələbatı ilə, ictimai həyatın reallığı arasında olan ziddiyyətlər şübhəsizdirlər, bəllidirlər. Xüsusi narahatçılığı gənclərin ümumbəşəri və milli mənəviyyat dəyərlərinin mənimsənilməsinə hazır olmamaqları doğurur.

Sosiallaşma geniş dəyərlər, ümidlər və anlayışlar dairəsinin qavranılmasını nəzərdə tutur. Bu prosesin əhəmiyyətli hissəsi təhsildir. Təhsil müəssisələrində biliklər ötürüldüyü zaman, qeyri-ixtiyari digər məqamlar da mənimsənilir. Təhsil sayəsində mədəni dəyərlər qorunur və nəsildən-nəsilə ötürülür. Eyni zamanda, təhsil, yeni texnoloji metodların tətbiqi ilə və gerçək biliklərin yenidən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar sosial dəyişikliklərə şərait yaradır.

Məktəb yeniyetmənin sosiallaşmasında ən nüfuzedici və təsirli amil kimi həmişə ön planda olur. Uşaq məktəbdə əldə etdiyi biliyi, bacarığı və sosial vərdişləri ömrü boyu yadda saxlayır. Məktəbin yeniyetməyə hərtərəfli təsiri ailənin, həmyaşıd yoldaşların və ətraf mühitin təsiri ilə uyğunlaşdıqda onun sosiallaşmasının və mənəvi, fiziki cəhətdən inkişafının düzgün istiqamətlənməsinə kömək edir və yol göstərir. Məktəb həyatı uzun müddətli təsir edə bilən əsas sosiallaşma faktorlarından biri kimi özünü göstərməlidir.

Prof. N.M. Kazımov göstərir ki, məktəbin rolu, sosiallaşmanın bir amili kimi, təkcə bilikləri, bacarıqları və vərdişləri yeniyetmələrə ötürmə vasitəsi kimi deyil, həm də yeniyetmələrə öz tərbiyə xarakteri ilə, davranış vərdişlərini, dəyərlər istiqamətini, mənəvi normaları, qrupla davranış vərdişlərini, uşağın cəmiyyətə uyğunlaşma keçidini təmin edir [3, s.264]. Lakin uşağa amiranə təsir üsulu, məktəb həyatının tənzimlənməsini, yeniyetmənin təşəbbüsünü zəiflədir, onun işə aid olan münasibətini kənarlaşdırır. Klassik təhsil sistemi yaddaş əsasında qurulmasını təhlil etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini, şəxsi nəticələrin tez çıxarılması əvəzinə onun yadda saxlamaq vərdişlərini əsas götürür. Hal-hazırda elmin və biliklərin dəyərinin aşağı düşməsi (ziyalıların əməyi cəmiyyətin digər təbəqələrindən olanlardan az qiymətləndirilir) təhsilə tələbatın aşağı düşməsindən xəbər verir. Lakin bununla yanaşı, gənclərdə ali məktəblərə qəbul olunmaq istəyi azalmır. Bu da bütün ailələrdə formalaşmış bir mövqe olaraq qalmaqdadır.

Məktəb, uşağın sosiallaşması prosesində ən təsirli amildir. Onun təsiri tədricən ailənin, həmyaşıd yoldaşların və digər sosial faktorların təsiri ilə vəhdət təşkil edir. Məktəbdə uşaq nə əldə edirsə, onu həyatı boyu saxlamağa çalışır, məktəbdə o bir şəxsiyyət kimi formalaşmağa başlayır. Sosiallaşma prosesi uşağın ictimai məktəb münasibətlərinə tədricən daxil olmasını və müstəqil, yeni sosial münasibətlərin qurulmasını nəzərdə tutur. Yeniyetmənin məktəbdə sosiallaşmasına həm istiqamətlənmiş sosial faktorlar, həm də nəzərdə tutulmayan bəzi sosial faktorlar təsir edir.

A.N. Abbasov və H.Ə. Əlizadənin fikrincə, məktəbdə aparılan tərbiyə prosesi uşağın həyatında iki əsas məsələnin həllini həyata keçirir:

1. Sosiallaşma prosesinin yaranmasını təşkil edir.
2. Mühüm xarici elementlərin təsirini kənarlaşdırır [1, s.54].

Məktəblinin sosiallaşması onu əhatə edən insanlarla psixoloji, sosial və mənəvi münasibətlərin necə qurulmasından əmələ gəlir.

İnsanların psixoloji münasibətləri onların bir-birinə emosional dayağı deməkdir. Bu münasibətlə məktəbli təəssürat yaratmaq və yaxın isti münasibət qurmağı öyrənir. Sosial münasibətlər məktəbdə, sinifdə rolların müəyyənləşməsi, sosiumla münasibətlərin qurulmasıdır. Məktəbli müxtəlif sosial rolları, onların məzmununu əldə etmək qabiliyyətinə malikdir.

Mədəni münasibətlər isə mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən əmələ gələn məktəbdaxili münasibətlərdir. Yeniyetmə ailənin, cəmiyyətin, məktəbin, sinfin qaydalarını və ənənələrini mənimsəyir. Beləliklə, şagird məktəbdə və cəmiyyətdə yüksək qiymətləndirilən dəyərləri mənimsəyir.

Məktəbdə sosiallaşmanın əsas mexanizmlərini "imitasiya" və "identifikasiya" təşkil edir. "İmitasiya" şagirdin müəllimlərin davranışına şüurlu və ya şüursuz şəkildə oxşar olmağa can atmasını, davranış modellərinin mənimsəməsini müəyyən edir. "İdentifikasiya" (uyğunlaşma) uşaqların məktəb davranışını, pedaqoji məsləhətləri, göstərişləri və dəyərləri özününkü kimi qəbul etməsidir [2, s.58]. "İmitasiya" prosesində şagirdin oxşamaq istədiyi nümunə birinci növbədə müəllim olur və bu da müəllimin, ilk növbədə, məktəb davranışının modellərinin və qaydalarının təşkil etməsi ilə izah olunur.

Yeniyetmənin sosiallaşması uzun müddət məktəbin təsiri altında həyata keçir, bu da ondan asılıdır ki, şagird uzun müddət təhsil sistemindən asılı vəziyyətdə olur və müəllimlər şagirdlər üçün uzun müddət "əhəmiyyətli böyük"lər rolunu oynayır. Prof. R.İ. Əliyevin fikrincə, müəllimlər tərbiyə prosesində uşağın davranışına və onun sosiallaşmağa meylinin artmasına 3 əsas mexanizm vasitəsi ilə təsir edə bilir: a) qüvvətləndirmək – yaxşı davranışa görə mükafat, pisə görə cəza tədbiri tətbiq etmək; b) eyniləşdirmək – uşağın müəllimə bənzəmək həvəs və istəyini artırmaq; c) başa düşmək – uşaq aləmini bilmək və onun problemlərinə hay vermək, yardım etmək [4, s.91].

Uşağa ən əsaslı təsir vasitəsi onu yaxşı başa düşmək göstərilir. Yeniyetmələrin tərbiyəsində və sosiallaşmasında onun nədən istifadə etməyi hər zaman müsbət nəticələr verir. Bu mexanizmin tətbiqi şagirdə sevgi və onu olduğu kimi qəbul edilməsinə əsaslanır. Bu prosesdə müəllimin köməyi ilə şagird birinci özünü başa düşməyi, sonra isə başqalarını başa düşməyi öyrənir.

Sosial təcrübənin əsas bir hissəsini uşaqlar sadəcə olaraq məktəbdə, sinifdə, müəllimlərdə, şagirdlərdə müşahidə etdikləri davranışları özləri üçün nümunə kimi qəbul edirlər. İmitasiya müəllimlərin səsini, hərəkətlərini, davranışlarını və digər xüsusiyyətlərini təqlid etməsində özünü daha aydın göstərir. İdentifikasiya, ondan ibarətdir ki, uşaq özünü o biri uşağın yerinə qoyur, onun hisslərini, onun başına gələnləri başa düşür. Məktəbli, məktəbdə ona nümayiş edilmiş davranış üsullarını öyrənir.

Məktəbdə sosial prosesin pozulması çox zaman yeniyetmə şəxsiyyətinin məktəb tərbiyəsinin qeyri-müvəffəq faktorlarının təsiri və şəraiti ilə bağlıdır. Bu zaman yeniyetmənin lazım olan aparıcı tələbatlarının təmin edilməsini çətinləşdirir və yaxud mümkünsüz edir. Bu elə qeyri-müvəffəq təsirlər, sosiallaşma prosesinin gedişinə ya müəyyən mənada təsir edirlər, yaxud sosiallaşma prosesinin hərəkət mexanizmlərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Belə olan halda sosial təcrübənin qavramasını çətinləşdirir, yəni sosiallaşma prosesinə əlavə olaraq mənfi təsir edir.

Məktəbdə yaranan neqativ şəraitə müəllimlər və ya şagirdlər tərəfindən qeyri-obyektiv münasibət yeniyetmənin nümunə seçməsinə mənfi təsir edir. Əlavə təsirlərə isə məktəb mühitinin şəraiti və tərbiyənin mənfi üsullarını da aid etmək olar [6, s.22]. Ədəbiyyatlarda professionalizmin aşağı səviyyədə olması, müdiriyyətin pedaqoji bacarıqsızlığı, sinifdə, məktəbdə konflikt-emosional münasibətlər kimi qeyri-müvəffəq faktorların adının çəkilməsi ilə rastlaşırıq. Ümumiyyətlə, yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafında və onun sosiallaşmasına təsir göstərən şəraitlərə məktəbdə olan münasibətləri aid etmək olar.

Təhsilin sosiologiyası sosioloji biliyin bir sahəsi olub, sosial faktor olan təhsil sistemini, onun fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirini öyrənir. Faktlar göstərir ki, təhsilin sosial effektivliyi kifayət qədər yüksək deyil. Təhsilin formal səviyyəsi ilə faktik səviyyəsi arasında nəzərəçarpan ayrılıq mövcuddur. Təhsilin sosial effektivliyi təkcə adamların aldıqları biliklərin həcmindən və keyfiyyətindən asılı deyil, o, həm də onların tətbiqi dərəcəsindən, insanların əmək və ictimai fəaliyyətinin praktik surətdə reallaşmasından asılıdır. Təhsil həm simvolik dəyər, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin praktik əhəmiyyəti

konkret biliklərdə, vərdişlərdə və bacarıqlarda əks olunur. Simvolik isə təhsilin ictimai mövqeyində görünür. Təhsil müəssisələrinin daxilində şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, tədrisə münasibətinə və müvəffəqiyyətinə həmyaşıdlar qrupunun təsirinin böyük olması qeyd edilməlidir. Ailə və məktəbin qarşılıqlı fəaliyyəti məsələləri ilə yaxından tanış olmaq, müəyyən araşdırmalar aparmaq, müvafiq nəticələr əldə etmək və faydalı tövsiyyələr hazırlamaq lazımdır.

Nəticə. Gənclərin sosiallaşması fərdin öz xarakterindən, xüsusiyyətlərindən, ətraf mühitin, məktəbin, cəmiyyətin təsiri və fərdin təhsil aldığı məktəbin sosioloji əsaslarla qurulmasından asılıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Özünüidarəetmə orqanının inkişafı şagirdlərə sosial münasibətlərin mürəkkəbliyini başa düşməyə, sosial mövqeyi formalaşdırmağa, lider funksiyalarını realizə edəndə öz imkanlarını müəyyənləşdirməyə kömək göstərir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti yeniyetmə şagirdlərin sosiallaşmasında mövcud problemlər üzrə mövcud təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və geniş tətbiqinin praktiki yollarını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərslik / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 400 s.
2. Ağayeva B.S. Şagirdlərin sosiallaşması üzrə tərbiyə işinin təşkili / B.S.Ağayeva, V.H.Vahidova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 97 s.
3. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. 8-ci cild / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2012. – 264 s.
4. Əliyev R.İ. Humanist psixologiya / R.İ.Əliyev. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2023. – 197 s.
5. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogika / H.Ə.Əlizadə. – Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, – 2018. – 307 s.
6. Vahidov F.Q. Sosiologiya. Dərslik / F.Q.Vahidov, T.B.Ağayev. – Bakı: Təhsil, – 2008. – 308 s.
7. Кон И.С. Психология юношеского возраста; проблема формирования личности / И.С.Кон. М., – 2008. – 263 с.
8. Мягков И.Ф., Курочкин О.Ю. Развитие социального интеллекта у молодежи как фактор государственной безопасности. //Известия Академии педагогических и социальных наук. – М., – 2002. – 25-34 с.
9. Осипова А.А. Особенности взаимоотношений разноуровневых свойств интегральной индивидуальности в раннем юношеском возрасте / Автореф. канд. дис. / – Ростов-на-Дону, 2021. – 28 с.

Sh.S.Abdullazadeh

Socialization of School-Age Adolescents

Summary

Article deals with the research of school's social effectiveness are not high enough. There is considerable discrepancy between the formal level of education and the actual level. The social effectiveness of education not only depends on the amount and quality of the knowledge people receive, but also their degree of application, the practical realization of people's labor and social activities. Education is both symbolic and practical. The practical significance of education is reflected in specific knowledge, skills and abilities. Symbolism appears in the public domain of education.

Keywords: *socialization of education, conflict-emotional relations, teenage identity formation, "imitation" and "dentification" mechanisms, socialization*

Ш.С.Абдуллазаде

Социализация подростков-школьников

Резюме

В статье показано, что социальная эффективность школы, образования недостаточно высока. Существует значительное несоответствие между формальным и фактическим уровнем

образования. Социальная эффективность образования зависит не только от количества и качества знаний, полученными людьми, но и от степени их применения, практической реализации их в трудовой и социальной деятельности. Образование имеет как символическую, так и практическую значимость. Практическая значимость образования отражается в конкретных знаниях, привычках и навыках. Символическая значимость же проявляется в общественной позиции образования.

Ключевые слова: *социализация образования, конфликтно-эмоциональные отношения, формирование подростковой личности, «имитация» и «механизмы идентификации», социализация*

Rəyçi: dos. T.Ə.Nəbiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2026

V.Ə.ABIŞOV
e-mail: abishovvuqar57@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0002-6564-4766

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə ş., Heydər Əliyev pr., 429

10.62021/0026-0028.2026.3.318

ORFOQRAFİYA TƏLİMİ VASİTƏSİLƏ ŞAGİRD ÖZÜNƏNƏZARƏTİNİN İNKİŞAFI İMKANLARI

Xülasə. *Tədqiqatdan aydın oldu ki, ibtidai sinif şagirdlərinin təfəkkür və qavrayışlarının səviyyəsi təfəkkür prosesi olan özünənəzarətin onlarda şüurlu və möhkəm mənimsədilməsi üçün kifayətdir. İbtidai siniflər üzrə mövcud fənn kurikulumları kiçikyaşlı məktəblilərdə özünənəzarət bacarıqlarının aşılanmasını və bu bacarıqların tədricən formalaşdırılmasına imkan verir. Lakin dərslikdə şagirdlərdən aldıqları nəticələrin doğruluğuna nəzarət etməyə, onun düzgünlüyünü sübut etməyi tələb edən çalışmaların və tapşırıqların miqdarını artırmağa ehtiyac var.*
Kiçikyaşlı məktəblilərdə özünənəzarət bacarıqlarının formalaşdırılması, şagirdlərə aldıqları nəticələrin doğruluğunu sübut etmək bacarıqlarının aşılanması baxımından metodik ədəbiyyat məktəblərimizin hazırkı tələbini ödəyə bilmir.

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəbli, özünənəzarət bacarıqları, nəticələrin doğruluğu, təfəkkür, qavrayış*

Orfoqrafiya təlimində şagird özünənəzarətinin təşkili və inkişafı üçün geniş imkanlar var. Müəllimlərin hazırlığından, təcrübəsindən asılı olaraq həmin imkanlardan istifadənin yolları müxtəlifdir. Bununla belə orfoqrafiya təlimi zamanı şagird özünənəzarətinin təşkilində müvəffəqiyyət əldə etmək üçün yeni səmərəli vasitə və yollar axtarmağa böyük ehtiyac duyulur. Y.Ş. Kərimov yazır: "Orfoqrafik vərdişlərə tam yiyələnmədən şagird öz fikrini yazılı şəkildə düzgün əks etdirməkdə çətinlik çəkir" [5, s.73]. Güman edirik ki, orfoqrafiya təlimində müqayisə priyomunun köməyi ilə şagird özünənəzarətini təşkil etmək mümkündür. Bu iş çox vacib bir məsələ kimi müəllimlərin qarşısında durmalıdır. Lakin, bəzi müəllimlər şagird özünənəzarətini orfoqrafiya təlimində təşkil etməkdən yayınmağa çalışır və bunu işin çətin olması ilə əsaslandırırlar. Doğrudur, burada müəyyən qədər çətinlik vardır. Lakin bu prosesdə "şagird gəldiyi nəticə, verdiyi cavab üzərində müstəqil düşünür, müqayisələr aparır, oxşar və fərqli cəhətləri tutuşdurur, şüurlu surətdə ondan müəyyən nəticələr çıxarır" [3, s.84]. Deməli, şagird gəldiyi yekun nəticənin doğruluğunu yoxlamaq məqsədilə öz fəaliyyəti üzərində axtarış aparır, bu və ya digər hadisəyə şüurlu münasibət göstərir, öz təfəkküründü işə salır.

Təlimdə şagird özünənəzarətinə müqayisə priyomunun köməyi ilə nail olmağın bir əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, İ.İ. Əliyev demişkən "şagirdlər öyrədiləcək hər hansı biliyin dəlillərlə ümumiləşdirilməsi və formalaşdırılması işinə qoşulurlar" [2, s.109]. Deməli, təlimdə öz əqli fəaliyyətlərinin düzgünlüyünə daha ehtiyatla yanaşmaqla, şagirdlər öyrədiləcək bu və ya digər məsələ üzərinə yönəltməklə onları psixoloji cəhətdən yeni biliyi daha keyfiyyətlə mənimsəməyə hazırlanır. Belə olduqda şagirdlərin diqqəti yeni tətbiq olunan məlumat üzərində daha dəqiqliklə mərkəzləşir, mənimsəmə mexaniki olmayıb, şüurlu xarakter daşıyır.

Apardığı tədqiqatlarda prof. Ş.T. Tağıyev sübut etmişdir ki, orfoqrafiya təlimi zamanı şagird özünənəzarətini diqqət mərkəzində saxlamağın, bu zaman müqayisə priyomunun çoxcəhətli imkanlarından daha səmərəli istifadə edilməsinin üstünlüyünü təxminən ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: 1. Şagirdlərin yaradıcılıq və dərketmə qabiliyyətini inkişaf

etdirir. 2. Bu və ya digər qaydaların öyrənilməsində şagirdlərin şüurlu fəaliyyətini təmin edir. 3. Şagirdlərə oxuduqları hər hansı məlumatı şüurlu dərk etmək və ondan düzgün nəticə çıxarmaq bacarığı aşılayır. 4. Şagirdlərdə öyrədiləcək qaydalara maraq oyadır, onları öz nəticələrinin düzgünlüyünü yoxlamağa alışdırır. 5. Şagirdlərin müstəqil çalışmalarını və kəşf etmə qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edir. 6. Öyrənilən qaydalar uzun müddət şagirdlərin yaddaşında qalır. 7. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini tez öyrənməyə müəllimə imkan verir. 8. Şagirdlərdə müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək bacarığını inkişaf etdirir. 9. Şagirdlərdə oxuduqları hər hansı informasiyaya tənqidi yanaşma bacarığını formalaşdırır. 10. Şagirdlərə nəticələrin doğruluğunun yoxlanması hazır şəkildə verilmir, onlara düzgün nəticə çıxarmağı öyrənməyin yolları öyrədilir [6, s.211].

Deməli, orfoqrafik vərdişlərin aşılanmasında da öz əqli fəaliyyətlərinə, gəldikləri nəticələrə nəzarət misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də orfoqrafiya təlimində şagird özünənəzarətinin imkanlarından istifadəyə I sinifdən başlamaq lazımdır. Bu ən çox yazı işlərinin təshihində və orfoqrafik çalışmalarda tətbiq oluna bilər. Lakin müşahidələr göstərir ki, ibtidai sinif müəllimləri yazının təshihində səhvlərin altından xətt çəkib, üstündə düzgünü yazmaq yolundan daha çox istifadə edirlər. Şübhəsiz, hələ öyrənilməmiş qaydalara aid sözlərdə buraxılan səhvlərin bu cür təshihi şagirdlərdə orfoqrafik vərdişlərin yaranması üçün yararlı yoldur. Məhz buna görə də bir çox metodistlər səhvlərin bu cür təshihini qiymətləndirirlər. A.V. Tekuçev yazır ki, səhvin (hərfin) qırmızı mürəkkəblə pozulması və üstündən düzgün şəklinin yazılması elmi-nəzəri və praktik baxımdan səhvlərin təshihinin ən doğru yolu hesab olunmalıdır [7, s.64].

Səhvlərin bu cür düzəlişi səhv yazılmış sözlə müəllimin düzəltdiyi sözü müqayisə etmək və öz səhvlərini başa düşməyə imkan verir. Lakin bütün səhvlər üzərində iş bu cür aparıldıqda şagirdlər öz səhvlərinə qarşı axtarış aparmağa meyl göstərmirlər. Daha aydın desək, bu cür təshihi həmin səhvlərin şagirdlər tərəfindən şüurlu dərk edilməsinə təkan vermir, onları səhvlər üzərində fəal işə yönəltmir. Belə halda şagirdlərə ancaq qiymətlərinə baxmaqdan başqa bir şey qalmır.

Psixoloji xüsusiyyətlərdən asılı olaraq hələ hər şeyi dəqiq dərk etmək qabiliyyətinə malik olmayan ibtidai sinif şagirdlərinin çoxu həmin səhvləri onun düzgün yazılışı ilə tutuşdurmağı və oradan düzgün nəticə çıxarmağı unudur. Digər tərəfdən onların qarşılarında müəyyən məqsədlər qoyulmadığından səhv yazılmış bu və ya digər sözlərin düzgün yazılış qaydalarının nəyə əsaslandığını dərk edə bilmir və yadda saxlamaqda çətinlik çəkirlər.

Prof. A.N. Abbasov göstərir ki, səhvlərin təshihində şagirdləri müəyyən çətinlik qarşısında qoyduqda isə onlar düşünür, müqayisə edir və nəticələr çıxarırlar [1, s.93]. Doğrudan da, müşahidələrimizdən aydın oldu ki, şagird dovşan, palıd, Almaz sözlərini doşan, palıt, Almas kimi yazmışlarsa, müəllim səhvlərin təshihi zamanı doşan sözünün altından xətt çəkib haşiyədə qarşısında ona uyğun oxşar söz (dovşan), palıt sözündəki t-nın altından xətt çəkib haşiyədə armud sözünü yazır. Sonra şagirddən altından xətt çəkilmiş sözlərlə haşiyədə yazılmış sözləri tutuşdurmağı tələb edir.

Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, "qoşa obyektlərdən birinə istinad edərək digərində olan oxşar əlamətlərin ardıcıl şəkildə üzə çıxarılması və bu əsasda ümumiləşdirmələr aparılması prosesi tutuşdurmadır" [4, s.53]. "Qoşa cisimlərdən və ya hadisələrdən birinə istinad edərək digərində olan oxşar əlamətlərin ardıcıl şəkildə üzə çıxarılması və bu əsasda ümumiləşdirmələr aparılmasına müqayisənin növlərindən biri olan tutuşdurma deyilir [4, s.65]. Tədqiqat göstərdi ki, prof. N.M. Kazımovun bu elmi tərifinə tam söykənərək aparılan tutuşdurmada şagirdlər öz səhvlərini asanlıqla müəyyənləşdirə və sözlərin düzgün yazılış qaydalarını uzun müddət yadda saxlaya bilərlər. Deməli, müəllim bu cür müqayisə tələb edən suallarla şagirdləri müəyyən çətinlik qarşısında qoyur, şagird isə tutuşdurma və qarşılaşdırma aparmalı olur, öz səhvləri üzərində özü düşünür, buraxdığı orfoqrafik səhvi tapır və düzəliş verir.

Qoşa sait və samitlərin yazılışında buraxılan orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılması üçün isə müqayisə vasitəsilə belə bir problemli situasiya yaratmaq olar [8, s.73-77]. Əgər şa-

girdlər saat sözündəki a saitinin birini buraxıb sat, hiss sözünü his, maaş sözünü maş, camaat sözünü camat, toqqa sözünü tokqa və s, kimi yazmışlarsa, onların qarşısında öz səhvlərini üzə çıxarmağa imkan verən belə çalışma qoymaq faydalı olar: "Sözlərin mənasına diqqət et və hər sözə aid bir cümlə yaz":

sat	saat
doğa	dovğa
əmr	əmir
his	hiss
əsr	əsir

Bu tələbdən sonra şagirdlər müstəqil tədqiqat aparmağa başlayacaqlar. Onlar əvvəlcə sözləri müqayisə edir və onların yazılışına fikir verir, sonra mənalarını müəyyənləşdirir, nəhayət onları mənalarına görə cümlədə işlədirlər. Beləliklə, onlar öyrənirlər ki, sat hərəkət bildirir, satmaq mənasında işlənir və bir a ilə yazılır. Saat sözü isə vaxtı bildirir və qoşa a ilə yazılır. His sözü tüstüdən alınan qara rəngli qurumu bildirir, bir s ilə yazılır, hiss sözü isə düşünmək, başa düşmək, anlamaq mənasındadır, qoşa s ilə yazılır. Digər sözlər üzrə də təxminən bu şəkildə müqayisə və izahat aparılır.

İbtidai sinif şagirdləri yazıda ən çox da, də bağlayıcı və şəkilçilərinin yazılışında səhvlərə yol verirlər. Həmin səhvləri aradan qaldırmaq üçün müəllim sözlərin tam müqayisəsini və ya qarşılaşdırılmasını tələb edən belə bir çalışma qoya bilər: "Aşağıdakı sözlərə aid cümlə tərtib et və mənalarını izah et".

məndə	mən də
atamda	atam da
Mahirdə	Mahir də
Sevdada	Sevda da

Şagirdlər həmin sözlər üzərində müqayisə apardıqdan, onları qarşılaşdırdıqdan sonra müəyyənləşdirəcəklər ki, birinci sütunda yazılan sözlər ismin yerlik halında işləndiyindən *-da, -də,* şəkilçidir, sözə bitişik yazılır, ikinci sütundakı sözlər iştirak bildirir, da, də bağlayıcıdır, sözdən ayrı yazılmalıdır. Onlar təfəkkürü fəaliyyətə gətirən belə müqayisələrdən sonra müstəqil cümlə qura biləcək və həmin cümlənin düzgünlüyünə əmin olacaq, hətta yeri gəldikcə onun doğruluğunu əsaslandırmaqda çətinlik çəkməyəcəklər. Təlimin belə qurulması həm şagirdlərin özünənəzarət imkanlarını genişləndirir, həm də həmin sözlərin düzgün yazılış qaydası onların yaddaşında silinməz iz buraxır.

Müşahidələr göstərir ki, ibtidai sinif şagirdlərinin çoxu k-g, ç-c, ü-u, q-ğ, o-ö və s. orfoqramların yazılışında çoxlu səhvə yol verir. Onlar həmin hərfləri bir-birilə qarışdırırlar. Belə orfoqrafik səhvlərin şüurlu surətdə aradan qaldırılması üçün aşağıdakı şəkildə problemli çalışma vermək mümkündür: "Sözlərin yazılışındakı oxşarlığı və fərqi müəyyən edin, mənasını izah edin. Hərəsinə aid bir cümlə qurun".

gur – kür	böl – bol
gül – kül	söy – soy
gəl – kəl	gecə – keçə
gir – kir	uca – uça
gör – kor	uzun – üzün
öldü – oldu	üstə – usta
düz – duz	

Belə çalışmalar şagirdlərin orfoqrafiya üzərində müstəqil işlərini təmin etməklə bərabər, onları müstəqil düşünməyə, hər sözün nə məna verdiyinə, həmin hərflərin səhv yazılması nəticəsində sözlərin necə dəyişdiyini öyrənməyə, sözlərin düzgün yazılışını yadda saxlamağa, öz təlim fəaliyyətlərinə düzgün nəzarət etməyə, lazım gəldikdə düzəlişlər aparmağa imkan verir.

Yazılışı heç bir sözlə müqayisə edilməyən və tarixi ənənəvi prinsipə əsaslanan sözlər üzərində də belə müqayisələr tələb edən çalışmalar qoymaq mümkündür: məsələn, müəllim

aşağıdakı ifadələr yazılmış kartoçkaları şagirdlərə paylayıb, qarşılarında aid olduğu sözləri yazmağı tapşırır.

Dərs deyən adam –
Qatar dayanan yer –
Danışan aparat –
Yer şumlayan maşın –

Şagirdlər çalışmanı yerinə yetirdikdən sonra müəllim həmin sözlərin düzgün yazıldığı kartoçkanı yazı taxtasından asır, öz yazdığı sözlə yazı taxtasından asılmış sözü qarşılaşdırmağı və hər kəsə öz səhvlərini düzəltmələrini tapşırır. Şagirdlər həmin kartoçkaya əsasən səhvlərini tapır və düzəldirlər. Bu cür çalışmalar müəllimdən xeyli vaxt və zəhmət tələb etsə də şagirdlərə müqayisələr aparmağa, öz səhvləri üzərində müstəqil işləməyə və həmin sözlərin yazılış qaydasını şüurlu mənimsəməyə imkan verir.

Orfoqrafiya təlimində müəllimin bacarığından və pedaqoji ustalığından asılı olaraq şagirdləri maraqlandıran və onların orfoqrafik vərdişlərini inkişaf etdirməyə, bu vərdişlərin düzgün tətbiqinə imkan verən təlim Azərbaycan dili fənninin digər bölmələrində də həyata keçirilə bilər.

Bu işi orfoqrafik təmrinlər apararkən də davam etdirmək olar və tədqiqat göstərdi ki, bu zaman istifadə ediləcək tapşırıqlarda belə tip kartoçkalara əsaslanmaq daha məqsədəuyğundur.

Kartoçka №1
Qənd, gül, şam, qələm qoyulan qablar necə adlanır? Onların adlarını düzgün yaz.

Kartoçka №2
Palı (t-d), fındı (x-q), papa (x-q) sözlərinin axırında həmin hərflərdən uyğun gələnini yaz və nə üçün belə yazıldığını izah et.

Kartoçka №3
Müə…im, da…rə, ra…o, tel…zor sözlərindəki hərfləri yerinə qoy və həmin sözlərdə neçə hərf və neçə səs olduğunu söylə.

Kartoçka №4
Sinif, ömür, səbir, fikir sözlərinə saitlə başlanan şəkilçi artırıb yenidən yazın və nə müşahidə etdiyinizi söyləyin və s.

Orfoqrafiya təlimində şəkilli kartoçkalardan da istifadə etməklə şagird özünənəzarət işinin təşkilinə geniş imkanlar yaranır. Məsələn, müəllim saat, radio, telefon, televizor və s. şəkilləri yapışdırılmış kartoçkaları şagirdlərə paylayır, sonra isə onların adlarını yazmağı, deyilişi ilə yazılışı arasındakı fərqi müqayisəli şəkildə izah etməyi tələb edir. Tədqiqat göstərdi ki, bu yolla eksperimental siniflərdə müəllimlər şagirdlərin daha savadlı yazmalarına nail ola bilir.

Tədqiqat göstərdi ki, şagirdlərin savadlı yazı vərdişləri ilə silahlanmaları üçün müxtəlif yollardan istifadə oluna bilər. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, ibtidai təlim prosesində şagirdlərə öz təlim nəticələrinə nəzarət bacarıqlarının aşılanması imkanlarından çıxış etməklə bu sahədə daha böyük müvəffəqiyyətlər qazanmaq mümkündür. İbtidai təlim məsələləri ilə məşğul olan alimlərin tədqiqatlarına, onların elmi-nəzəri və praktik ideyalarına əsaslanaraq dissertasiyada hazırlanmış kartoçkalar, "Səhvini düzəlt" kassası problemin həllini təmin edir.

Yazılışın doğru olub-olmadığı heç bir qayda ilə yoxlanmayan sözlərin yazılışında şagirdlər çox vaxt eyni səhvləri təkrar edirlər. Məsələn, I sinifdə çiçək, bilək, şair, doqquz, kolxoz, yeddi, ailə, şabalıd əvəzinə uyğun olaraq çiçəy, biləy, şayir, dokquz, kalxoz, yetdi, ayilə, şabalıt və s. yazılır.

II sinifdə lampa, şənbə, həşərat, metr, litr əvəzinə uyğun olaraq lanpa, şəmbə, həşarat, metir, litir, III sinifdə avtobus, asfalt, briqadir, qalstuk, qəhrəman, elektrik, zərər əvəzinə uyğun olaraq aftobus, asvalt, birqadir, qalustuk, qəhraman, elektirik, zərəl yazırlar.

Belə sözlərin yazılışında buraxılan səhvləri aradan qaldırmaq, şagirdlərin öz yazı işlərinin düzgünlüyünə nəzarətlərini təşkil etmək üçün "Səhvini düzəlt" kassası çox böyük didaktik əhəmiyyət kəsb edir. Kassada üzərində sinifdəki bütün uşaqların adları qeyd edilmiş cibciklər olur. Azərbaycan dili dərslərinin son 8-10 dəqiqəsi ərzində öyrədici xarakter daşıyan imlalar yazdırılır. Adətən belə imlalar lüğət üzrə olur. Həmin lüğətdə şagirdlər üçün yazılışı çətin sözlərin əhatə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. "Səhvini düzəlt" kassası da şagirdlərin lüğətinə daxil olan sözlərin düzgün yazılışını öyrətməyə xidmət edir. Yazıları yoxladıqdan sonra şagirdlərin səhv buraxdıqları sözləri kiçik vərəqlərə yazıb üzərində səhvlərə düzəliş verilir. Şagirdin adını göstərən cibciyə onun səhvinin düzəldildiyi kiçik vərəq qoyulur. Həm də vərəqlərdə sözü şagird yazdığı kimi səhv formada yazıb üstündə düzəliş etmək məqsədə uyğun gəlir. Bununla da şagirdlərə öz səhvlərini görmək və düzəldə bilmək üçün əlverişli şərait yaranır. Onlar istənilən vaxt vərəqlərə baxıb, səhv və düzgün yazılışları müqayisə edir, öz səhvini tapır, düzəldir və buraxdıqları səhvi təkrar etməmək üçün sözün düzgün formasını yadda saxlamağa çalışırlar. Heç bir səhvi olmayan şagirdin adını göstərən cibciyə isə əvvəlcədən hazırlanmış kiçik bayraqcıqlardan biri asılır.

"Səhvini düzəlt" kassası ilə əlaqədar işdən başqa, düzgün yazı vərdişlərinin aşılanması üçün kartoçkalardan da istifadə etmək olar. Bu kartoçkalar onunla fərqlənir ki, burada səhv formada sözlər yazılır və tapşırığın xarakteri öz səhvinin aşkara çıxarılması ilə bağlı olur. Məsələn, tapşırıq aşağıdakı formada ola bilər: "Mətni səhvsiz köçürün".

Dərsdə kartoçkalardan istifadə gözəl səmərə verir. Çünki bu prosesdə şagirdlər daha çox düşünür, axtarış aparır, dərs boyu daha diqqətli, fəal olurlar.

Ümumiyyətlə, nəinki kartoçkalardan istifadə, həmçinin "Səhvini düzəlt" kassası da düzgün yazı vərdişləri aşılamaq üçün çox əhəmiyyətlidir. Tədqiqat prosesində aydın olur ki, kassadan istifadə edildikdə şagirdlərin daha yaradıcı olduğu, düzgün yazdıqları müşahidə olunur.

Tədqiqatın nəticəsi. İbtidai sinif şagirdlərinin təfəkkür və qavrayışlarının səviyyəsi təfəkkür prosesi olan özünənəzarətin onlarda şüurlu və möhkəm mənimsədilməsi üçün kifayətdir. İbtidai siniflər üzrə mövcud fənn kurikulumları kiçik yaşlı məktəblilərdə özünənəzarət bacarıqlarının aşılanmasına və bu bacarıqların tədricən formalaşdırılmasına imkan verir. Lakin dərslikdə şagirdlərdən aldıqları nəticələrin doğruluğuna nəzarət etməyi, onun düzgünlüyünü sübut etməyi tələb edən çalışmaların və tapşırıqların miqdarını artırmağa ehtiyac var.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, mövcud fənn kurikulumları əsasında ilk dəfə olaraq ibtidai sinif şagirdlərində özünənəzarət bacarıqlarına yiyələnmək məsələsi geniş tədqiq olunmuş, bu məsələ ilə əlaqədar təlim prosesində meydana çıxan çətinliklər və onların səbəbləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Kiçikyaşlı məktəblilərdə özünənəzarət bacarıqlarının formalaşdırılmasının təşkili ilə bağlı tədqiqat materialları, iş sistemi, başlıca ideyalar, tədqiqatın nəticələri, təlim metodikası kiçikyaşlı məktəblilərlə təlimin yüksək elmi səviyyədə təşkili zamanı ibtidai sinif müəllimlərinə praktik kömək olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2020. – 360 s.
2. Əliyev İ.İ. İbtidai siniflərdə dərs zamanı şagirdlərin müstəqil işlərinin səmərəlilik şərtləri / İ.İ.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2017. – 146 s.
3. Əliyev R.İ. Psixologiya: Dərs vəsaiti / R.İ.Əliyev. – Bakı: Qamma servis, – 2023. – 176 s.
4. Kazımov N.M. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri. Ağlın sönməz məşəli / N.M.Kazımov. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2013. – 96 s.
5. Kərimov Y.Ş. İbtidai təlim problemlər, vəzifələr / Y.Ş.Kərimov. – Bakı: Naşir, – 2020. – 150 s.
6. Tağıyev Ş.T. və b. İsbat və onun tətbiqləri. Metodik vəsait / Ş.T.Tağıyev. – Bakı: Mütərcim, – 2026. – 342s.

7. Текучев А.В. Методы обучения / А.В.Текучев. – М.: Просвещение, – 2017. – 214 s.
8. Стольяр А.А. Как мы рассуждаем? / А.А.Стольяр. – Минск: Нар. Асвете, – 2018. – 109 s.

V.E.Abishov

Opportunities for Developing Students' Self-Control through Teaching Orthography

Summary

The study showed that the level of thinking and perception of primary school students is sufficient for the conscious and solid acquisition of self-control as a cognitive process. The current curricula for primary education provide opportunities for fostering self-control skills in young learners and for their gradual development. However, there is a need to increase the number of exercises and tasks in textbooks that require students to check the correctness of their results and to justify them.

Methodological literature does not fully meet the current needs of schools in terms of developing self-control skills in young learners and teaching them to justify the correctness of their results.

Keywords: *primary school student, self-control skills, correctness of results, thinking, perception*

В.Э.Абышов

Возможности развития самоконтроля учащихся посредством обучения орфографии

Резюме

Исследование показало, что уровень мышления и восприятия учащихся начальных классов является достаточным для осознанного и прочного усвоения ими самоконтроля как мыслительного процесса. Существующие предметные куррикулумы по начальным классам создают возможность привития младшим школьникам навыков самоконтроля и постепенного формирования этих навыков.

Методическая литература не в полной мере соответствует современным требованиям школ в вопросах формирования у младших школьников навыков самоконтроля и развития у них умений доказывать правильность полученных результатов.

Ключевые слова: *младший школьник, навыки самоконтроля, правильность результатов, мышление, восприятие*

Rəyçi: p.e.d. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2026

Ü.Y.ALLAHVERDİYEVA
müəllim
e-mail: ulkar.allahverdiyeva@karabakh.edu.az
:https://orcid.org/0009-0004-2068-0864

Qarabağ Universiteti
(Xankəndi şəhəri)

10.62021/0026-0028.2026.3.324

ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ QADINLARIN İDARƏETMƏ VƏ QƏRAR QƏBULETMƏDƏ ROLUNUN SOSİAL-PEDAQOJİ TƏHLİLİ

Xülasə. *Bu məqalədə ali təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində gender bərabərliyi və qadınların qərar qəbuletmə prosesindəki iştirakı həm qlobal səviyyədə, həm də Azərbaycanın milli təhsil kontekstində araşdırılır. Tədqiqat işi mövcud elmi ədəbiyyatın, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi sənədlərinin və pedaqoji yanaşmaların nəzəri təhlili metodlarına əsaslanır. Təhlillər göstərir ki, dünyada ali təhsil alan tələbələrin yarıdan çoxunu qadınlar təşkil etsə də, onlar yüksək akademik liderlik vəzifələrində hələ də kəskin dərəcədə az təmsil olunurlar. Məqalədə "şüşə tavan" (glass ceiling), "sızan boru kəməri" (leaky pipeline) və "gizli tədris planı" (hidden curriculum) kimi terminlər vasitəsilə qadınların karyera yüksəlişinə mane olan sistematik və görünməz əngəllər təhlil edilir. Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq, təhsil sistemindəki gender stereotiplərinin idarəetməyə təsiri və müasir menecer modelində təkcə qadınlar üçün deyil, ümumilikdə "gender bacarıqlarının" (gender skills) əhəmiyyəti müəyyən olunur. Nəticə hissəsində qadın liderliyinin gücləndirilməsi üçün mentorluq proqramları və şəffaf təyinat mexanizmləri təklif edilir.*

Açar sözlər: *gender, ali təhsil, idarəetmə, qadın liderliyi, şüşə tavan, qərar qəbuletmə*

Giriş

Müasir dünyada ali təhsil müəssisələri təkcə bilik ötürən mərkəzlər deyil, həm də cəmiyyətin gələcək düşüncə və sosial liderlərini formalaşdıran mühüm strateji "inkubatorlar" rolunu oynayır [10, s. 9]. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM 4 və DİM 5) hər kəs üçün bərabər təhsil imkanlarının yaradılmasını və qadınların bütün səviyyələrdə qərar qəbuletmə proseslərinə tam cəlb olunmasını tələb edir [7, s. 20]. Lakin qlobal miqyasda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ali təhsil alan tələbələrin yarıdan çoxunu qadınlar təşkil etsə də, professorluq, rektorluq və elmi şuralarda təmsilçilik səviyyəsində hələ də ciddi gender disbalansı qalmaqdadır [3, s. 12].

Gender anlayışı sosial-pedaqoji müstəvidə bioloji cinsdən fərqlənən, sonradan cəmiyyət tərəfindən öyrənilən rolları və münasibətləri ifadə edir. E.Ə. Mollayevanın "Gender tərbiyəsi: tarixi, nəzəriyyəsi və müasir problemləri" monoqrafiyasında vurğulandığı kimi, insanlar bioloji kişi və ya qadın doğulsalar da, inkişaf prosesində ailədə və cəmiyyətdə tərbiyə almaqla "qadın" və ya "kişi" olmağı öyrənirlər [5, s. 28]. Bu yanaşma sübut edir ki, idarəetmə və liderlik keyfiyyətləri cinslə bağlı deyil, məhz sosial mühit və təhsil vasitəsilə formalaşan bacarıqlardır [8, s. 19-25].

Azərbaycanın ali təhsil sistemində, xüsusilə pedaqoji sahədə qadınların kəmiyyət göstəriciləri yüksək olsa da, bu "feminləşmə" prosesi idarəetmənin yuxarı pillələrində eyni dərəcədə əks olunmur [7, s. 22]. Azərbaycan maarifçilərinin hələ XX əsrin əvvəllərində qeyd etdikləri kimi, qadının iştirak etmədiyi cəmiyyət "təkayaqlı adama" bənzəyir [5, s. 105]. Qadınların qərar qəbuletmə səviyyəsində az təmsil olunması nəinki sosial ədalət prinsiplərinə ziddir, həm də ali təhsil müəssisələrində demokratik və humanist idarəetmə modelinin tam bərqərar olmasına mane olur [2, s. 28-32].

2. Problemin qoyuluşu

Ali təhsil sistemində qadınların idarəedici vəzifələrdə azlığı sadəcə statistik bir göstərici deyil, həm də təhsilin məzmununa və keyfiyyətinə təsir edən struktur problemidir. E.Ə. Mollayeva qeyd edir ki, pedaqoji kadr hazırlığında qadın potensialı yüksək olsa da, bu kütləvi iştirak qərar qəbuletmə mexanizmlərində (rektorluq, dekanlıq, elmi şuralar) adekvat şəkildə əks olunmur. Dövlət Statistika Komitəsinin son illəri əhatə edən məlumatları da bu kəskin disbalansı açıq şəkildə nümayiş etdirir:

Cədvəl 1. *Ali təhsil müəssisələrində rəhbər vəzifələrdə işləyənlərin cins üzrə bölgüsü, tədris ilinin əvvəlinə, nəfər*

	2019/2020		2020\2021		2021\2022		2022\2023		2023/2024		2024/2025	
	q	k	q	k	q	k	q	k	q	k	q	k
Rektor	6	45	8	43	9	41	7	42	7	42	7	42
Prorektorlar, filial direktorları	43	168	50	159	42	152	51	156	51	168	55	154
Laboratoriya və şöbə müdirləri	403	435	405	481	354	447	417	439	461	494	468	517
Fakültə dekanı	59	155	62	163	67	157	74	161	64	145	74	143
Kafedra müdiri	235	607	256	612	257	548	272	551	270	563	280	515

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumat

Cədvəl 1-dən aydın görünür ki, idarəetmə iyerarxiyasında vəzifə dərəcəsi yüksəldikcə qadınların təmsilçilik faizi dramatik şəkildə azalır. Məsələn, 2024/2025-ci tədris ilində rektor vəzifəsində 42 kişi ilə müqayisədə cəmi 7 qadın təmsil olunur. Fakültə dekanı və kafedra müdiri kimi postlarda kəmiyyət nisbətən çox olsa da, yenə də kişi həmkarlarından təxminən 2-2.5 dəfə azdır. Bu vəziyyət qadınların akademik və inzibati ambisiyalarının qarşısında görünməz süni baryerlərin olduğunu əyani şəkildə sübut edir.

Məsələnin digər tərəfi gənc nəslin tərbiyəsində "rol modeli" çatışmazlığıdır. Təhsil müəssisələrində liderlik obrazının yalnız kişi cinsinə aid edilməsi tələbə qızlarda idarəetmə bacarıqlarına və öz potensiallarına qarşı skeptik münasibət yaradır [9, s. 20]. Beləliklə, problemin həlli ATM-lərin idarəetmə strukturlarının gender auditi, dərsliklərin gender ekspertizası və qadın akademiklərin liderlik səriştələrinin artırılmasını tələb edir [7, s. 30].

3. Mövcud ədəbiyyatın analizi və nəzəri əsaslar. Gender tədqiqatları göstərir ki, idarəetmədə qadın təmsilçiliyinə mane olan amillər bir neçə səviyyədə təzahür edir.

3.1. "Şüşə tavan" (Glass Ceiling) Fenomeni. Qadınların peşəkar yüksəlişində rastlaşdıqları görünməz, lakin keçilməz təşkilati maneələr "şüşə tavan" adlanır. Lazura Kazykhankyzy və həmmüəlliflərinin apardığı tədqiqata əsasən, qadın akademiklərin bu maneəyə münasibəti dörd kateqoriyaya bölünür: inkar, dözümlülük (resilience), istefa və qəbul. Bu inanc sistemləri qadınların idarəetməyə can atma dərəcəsini birbaşa müəyyən edir.

3.2. "Sızan boru kəməri" (Leaky Pipeline) metaforu. "Şüşə tavan" fenomeni ilə sıx bağlı olan digər bir problem isə "sızan boru kəməri"dir. Bu termin qadınların akademik və inzibati karyera pillələrində yuxarı qalxdıqca (məsələn, bakalavr pilləsindən magistraturaya, doktorantura və rəhbər vəzifələrə doğru) müxtəlif sosial, ailəvi və institusional təzyiqlər səbəbindən sistemdən "sızaraq" uzaqlaşmasını ifadə edir [1, s. 369-386]. Qadınların baza təhsilində kütləvi iştirak etməsinə baxmayaraq, rəhbər postlara qədər çata bilməmələri məhz bu struktur "sızmaları" ilə izah olunur. Bu vəziyyət göstərir ki, ali təhsil sistemində qadın liderliyini təmin etmək üçün təkcə təhsilə kütləvi cəlb olunma kifayət etmir, həm də karyera pillələrindəki bu struktur "sızmalarının" qarşısını alacaq məqsədyönlü institusional dəstək mexanizmləri yaradılmalıdır.

3.3. “Gizli tədris planı” (Hidden Curriculum). Təlim prosesində rəsmi proqramla yanaşı, qeyri-formal olaraq ötürülən gender mesajları böyük rol oynayır. Mollayeva E. Ə dərsliklərin kontent təhlilinə əsaslanaraq bildirir ki, təhsil materiallarında qadınların yalnız qayğıkeş, tabe olan və ailədaxili rollarda verilməsi “gizli tədris planı” vasitəsilə gender stereotiplərini möhkəmləndirir. Bu isə qadınların gələcəkdə qərar qəbuletmə rollarına psixoloji hazırlığını zəiflədir [8, s. 19-25].

Fikrimizcə, təhsil prosesində şüuraltı səviyyədə aşılanan “gizli” gender mesajları qadınların liderlik potensialını və idarəetmə ambisiyalarını hələ erkən yaşlardan məhdudlaşdırır. Bu struktur bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün təkcə inzibati qaydaların dəyişdirilməsi deyil, bütövlükdə dərsliklərin və pedaqoji yanaşmaların fundamental gender ekspertizasından keçirilməsi mütləq zərurət kimi meydana çıxır.

4. Ali təhsil idarəçiliyində gender balansı və demokratik prinsiplər

ATM-lərin idarə edilməsində demokratik prinsiplərin tətbiqi kollegiallığı və bütün maraqlı tərəflərin prosesdə fəal iştirakını tələb edir. Tədqiqatlarda göstərilir ki, idarəetmədə “inzibati-amirlik” metodundan demokratik üsluba keçid hər bir işçinin şəxsi ləyaqətini qorumaq üçün vacibdir [2, s. 28-32].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qadınların qərar qəbuletmə səviyyəsində təmsilçiliyi üçün möhkəm qanunvericilik bazası mövcuddur. M. Qurbanovanın araşdırmasına görə, “Gender bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu bütün səviyyələrdə, o cümlədən təhsildə cinslərin bərabərliyini tələb edir. Dövlət strategiyaları ATM-lərdə yeni “menecer sistemi”nin yaradılmasını və qadınların bu sahədə peşəkar hazırlığını dəstəkləyir [4, s. 232-241].

5. Tədqiqatın nəticələri və müzakirəsi

Dövlət tərəfindən yaradılmış möhkəm hüquqi bazaya baxmayaraq, aparılan təhlillər göstərir ki, ali təhsil sistemində qadınların idarəetmə rolunu məhdudlaşdıran əsas faktorlar sırasına iş və ailə həyatı arasındakı münaqişə, stereotipik liderlik qavrayışı və mentorluq şəbəkələrinin zəifliyi daxildir. H. Mott tərəfindən hazırlanan hesabatda vurğulanır ki, universitetlər gələcəyin düşüncə liderlərinin “inkubatorları” olmalıdır və burada gender bərabərliyi normaları həm tətbiq olunmalı, həm də modelləşdirilməlidir [10, s. 9].

Müasir ATM idarəçiliyində qadınların rolu ali təhsilin humanistləşməsinə və qərar qəbuletmə prosesinin şəffaflaşmasına xidmət edir. Qadın liderlər adətən daha çox kollegial və empatiya yönümlü idarəetmə modellərinə üstünlük verirlər ki, bu da akademik mühitdə sağlam sosial-psixoloji atmosferin yaranmasına səbəb olur.

6. Nəticə və tövsiyələr

Ali təhsil sistemində qadınların idarəetmə və qərar qəbuletmə rolunu gücləndirmək üçün aşağıdakı sistematik addımların atılması zəruridir:

1. Mentorluq proqramları: Gənc qadın akademiklərin liderlik identikliyini inkişaf etdirmək üçün təcrübəli qadın rəhbərlər tərəfindən xüsusi dəstək şəbəkələri qurulmalıdır.
2. Dərsliklərin gender ekspertizası: Ali məktəb dərslikləri gender qərəzliliyindən təmizlənməli, uğurlu qadın alim və menecer obrazları tələbələr üçün rol modeli kimi təqdim olunmalıdır.
3. İş və ailə balansının dəstəklənməsi: Universitetlərdə çevik iş saatları, uşaq qayğısı üçün şərait və analıq məzuniyyətindən qayıdan qadınların elmi fəaliyyətə reinteqrasiyası mexanizmləri işlənməlidir.
4. Gender bacarıqlarının inkişafı: Pedaqoji və inzibati heyət üçün “gender həssas idarəetmə” təlimləri keçirilməli və bu, müasir müəllim modelinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, ali təhsilin idarə edilməsində gender bərabərliyi sadəcə bir statistik hədəf deyil, həm də təhsil sisteminin daha ədalətli, inklüziv və modern olması üçün strateji zərurətdir.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqat göstərir ki, ali təhsil sistemində qadınların kəmiyyətcə üstünlüyünə baxmayaraq, "şüşə tavan" və "sızan boru kəməri" kimi institusional və psixoloji baryerlər onların rəhbər postlarda təmsilçiliyini kəskin məhdudlaşdırır. Problemin həlli ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə strukturlarında gender auditinin aparılmasını və qadınların qərar qəbuletmə proseslərinə cəlbi üçün məqsədyönlü dəstək mexanizmlərinin tətbiqini zəruri edir.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi "şüşə tavan" və "sızan boru kəməri" kimi qlobal konseptual yanaşmaların bilavasitə Azərbaycanın ali təhsil mühitinə və Dövlət Statistika Komitəsinin mövcud göstəricilərinin təhlilinə inteqrasiya edilməsindədir. İşdə ənənəvi "inzibati-amirlik" idarəetmə metodundan demokratik üsluba keçidin vacibliyi vurğulanaraq, müasir ali təhsil idarəçiliyində tələb olunan transformativ liderlik yanaşması əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. Tədqiqatda irəli sürülən mentorluq proqramları, şəffaf təyinat mexanizmləri və dərsliklərin gender ekspertizası kimi təkliflər ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə təcrübəsində birbaşa tətbiq oluna bilər. Bu mexanizmlərin reallaşdırılması qadın insan kapitalının karyera pillələrində "sızaraq" itirilməsinin qarşısını almaqla yanaşı, idarəetmədə qadın potensialından səmərəli istifadə edilməsinə və təhsil sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Blikenstaff J.C. Women and science careers: leaky pipeline or gender filter? // – Abingdon: Gender and education, – 2005. Vol. 17, №4, – s. 369-386.
2. Əliyeva S. Məktəbdaxili idarəetmə sisteminin təşkilinə müasir yanaşmalar // – Bakı: Elmi əsərlər (ARTPİ), – 2014. №2, – s. 28-32.
3. Korrea A., Qlas M.Q., Opara J. Females in higher education and leadership: İnsights from a multi-method approach // – Lozanna: Frontiers in Education, – 2025. Vol. 9, – s.12
4. Qurbanova M. Azərbaycan Respublikasında təhsil meneceri hazırlığının mövcud normativ-hüquqi bazası // – Bakı: Elmi əsərlər (ARTPİ), – 2014. №2, – s. 232-241.
5. Mollayeva E.Ə. Gender tərbiyəsi: tarixi, nəzəriyyəsi və müasir problemləri / E.Ə. Mollayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 267- s.28, 105
6. Mollayeva E.Ə. Nəriman Nərimanovun və Mirzə Ələkbər Sabirin əsərlərində gender bərabərsizliyinin sosial-pedaqoji kontekstdə təhlili // – Bakı: Elmi əsərlər (ARTPİ), – 2014. №2, – s. 227-234.
7. Mollayeva E.Ə. Pedaqoji təmayüllü ali məktəb tələbələrinə gender bərabərliyi dəyərlərinin aşılanmasının imkan və yolları: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dis.avtoreferatı./ – Bakı, 2018. – 51- s.20, 22, 30
8. Mollayeva E.Ə. Müasir müəllim modeli: pedaqoji qabiliyyətlərə ənənəvi və yeni yanaşmanın sintezi müstəvisində münasibət // – Bakı: Peşə təhsili və insan kapitalı, – 2024. Cild 7, №1, – s. 19-25.
9. Morli L. Women and Higher Education Leadership: Absences and Aspirations // – Brayton: Centre for Higher Education and Equity Research, – 2013. – 27 s.
10. Mott H. Gender equality in higher education: maximising impacts // – London: British Council Report, – 2022. –15- s. 9.
11. Şounmi V. The importance of intersectionality in higher education and educational leadership research // – Tehran: Journal of Higher Education Policy and Leadership Studies, – 2020. Vol. 1, №1, – s. 46-63.

U.Y.Allahverdiyeva

A Socio-Pedagogical Analysis of Women's Role in Management and Decision-Making within the Higher Education System

Summary

This article examines gender equality in the administration of higher education institutions and women's participation in the decision-making process, both at the global level and within the context of Azerbaijan's national education system. The research is based on the theoretical analysis of existing scientific literature, official documents of the State Statistical Committee, and pedagogical approaches.

Analyses indicate that although women constitute more than half of the student population in global higher education, they remain acutely underrepresented in high-level academic leadership positions. Through concepts such as the "glass ceiling," "leaky pipeline," and "hidden curriculum," the article analyzes the systemic and invisible barriers that hinder women's career advancement. Based on the conducted research, the study determines the impact of gender stereotypes on administration within the education system and highlights the significance of "gender skills" in the modern managerial model for all professionals, rather than exclusively for women. In the conclusion, mentorship programs and transparent appointment mechanisms are proposed to strengthen women's leadership.

Keywords: *gender, higher education, management, women's leadership, glass ceiling, decision-making*

У.Я.Аллахвердиева

Социально-педагогический анализ роли женщин в управлении и принятии решений в системе высшего образования

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы гендерного равенства в управлении высшими учебными заведениями и участие женщин в процессе принятия решений как на глобальном уровне, так и в контексте национальной системы образования Азербайджана. Исследование основывается на методах теоретического анализа существующей научной литературы, официальных документов Государственного комитета по статистике и педагогических подходов. Анализ показывает, что, хотя женщины составляют более половины студентов высших учебных заведений в мире, они по-прежнему крайне слабо представлены на высших академических руководящих должностях. Посредством таких терминов, как «стеклянный потолок» (glass ceiling), «дырявый трубопровод» (leaky pipeline) и «скрытая учебная программа» (hidden curriculum), в статье анализируются системные и невидимые барьеры, препятствующие карьерному росту женщин. На основе проведенных исследований определяется влияние гендерных стереотипов в системе образования на управление и подчеркивается значимость «гендерных навыков» (gender skills) в современной модели менеджера для всех специалистов, а не только для женщин. В заключительной части для усиления женского лидерства предлагаются программы наставничества и прозрачные механизмы назначения на должности.

Ключевые слова: *гендер, высшее образование, управление, женское лидерство, стеклянный потолок, принятие решений*

Rəyçi: dos., p.e.d. E.Ə.Mollayeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.05.2026

F.K.BABAYEVA
e-mail: babayevafidan2013@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0003-5572-0785

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə ş., Heydər Əliyev pr., 429

10.62021/0026-0028.2026.3.329

ŞAGİRDLƏRƏ HUMANİST YANAŞMANIN SON ELMİ-PEDAQOJİ TƏDQİQAT VƏ ƏDƏBİYYATLARDA QOYULUŞU

Xülasə. *Müəyyən olundu ki, tələbələrdə gələcək şagirdlərinə humanist münasibətini formalaşdırmaq üçün onların (tələbələrin) humanist dəyəryönümlü olması vacibdir və bu, tələbələrin dəyərləri dərk edib, qəbul etməsini və gələcək praktiki pedaqoji fəaliyyətdə onların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu, bizim irəli sürdüyümüz – tələbələrin humanistyönümlülüyü anlayışının mahiyyətini müəyyənləşdirdi. Bu, eyni zamanda, tələbələrdə şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün zəruri olan şəxsi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına yanaşmanı müəyyən edir.*

Açar sözlər: *şagird şəxsiyyəti, humanist yanaşma, mənəvi tərbiyə, pedaqoji ustalıq*

Şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsi təhsilin humanistləşdirilməsinin vacib amillərindən biridir. Belə ki, humanist yanaşma müəllim-şagird münasibətləri sferasına aid olub, bu münasibətlərin humanist mahiyyətinin inkişafına tövhələr verir. Şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşma praktiki pedaqoji fəaliyyətin xüsusi aspekti kimi, məktəb mühitinin optimallaşdırılmasına köməklik edir. Deməli pedaqoji universitetlərin tələbələrinin təlim-tərbiyə prosesində şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmasını həyata keçirməyə hazırlığını formalaşdırmaq ən aktual məsələlərdən biridir. Hazırlığın bu növü müəllim fəaliyyətinin humanist istiqamətinin həyata keçirilməsi üçün əsas və ilkin şərtdir. Təlim zamanı şagirdlərə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə tələbələrin hazırlığının formalaşdırılması ilə bağlı problemin həlli gələcək müəllim kadrlarının daha keyfiyyətli yetişdirilməsinə köməklik edəcəkdir.

Son illərin elmi tədqiqatlarının və ədəbiyyatlarının təhlili onu göstərdi ki, şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə tələbələrin hazırlığının inkişaf etdirilməsi probleminə toxunulmayıb. Alim-tədqiqatçılar, əsasən, fərdin müxtəlif fəaliyyət növlərinə hazırlığını araşdırıblar. Məsələn, tədqiqatçı-alimlər N.M. Kazımov [3] tələbələrin pedaqoji ustalığının problemlərini, A.N. Abbasov və H.Ə. Əlizadə [1] şagirdlərin hüquq tərbiyəsinə tələbələrin hazırlığını, V.P. Bezduxov [6] şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinə tələbələrin hazırlığını, İ.E.Bryakova [8] şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə tələbələrin hazırlığını, M.İ. İlyasov [4] və V.A. Slastenin [15] peşə seçimi və tələbələrin gələcək pedaqoji fəaliyyətə hazırlığını, M.İ. Dyaçenko, L.A. Kandıboviç [9] şəxsin stresli vəziyyətdə fəaliyyətə hazır olmasını, R.İ. Əliyev [2] şəxsin fəaliyyətə psixoloji hazırlığı problemini araşdırmışlar.

V.P. Bezduxov məktəblilərin mənəvi tərbiyəsinə peşəkarcasına tələbələrin hazırlığı problemini tədqiq etmişdir [6, s.9-14]. Alim onu nəzəri biliklər, bu fəaliyyət növünə dair müsbət münasibət və peşə bacarıqları kimi komponentləri özündə birləşdirən şəxsi xüsusiyyətdə təzahür edən mürəkkəb hadisə kimi xarakterizə edir. Mövcud fəaliyyət növünə müsbət münasibət müəllifin fikrincə aparıcıdır. Tədqiqatımız çərçivəsində münasibətin əsas komponent kimi ayırd edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Humanist yanaşmanı həyata keçirməyə hazırlığın məna yaradan komponentini pedaqoqun uşağa münasibəti təşkil edəcəkdir.

Tələbələrin peşə fəaliyyətinə hazırlığı problemi V.A. Slastenin [15, s.160] və İ.E.Bryakovanın [8, s.83-85] tədqiqatlarında işıqlandırılır. Onlar hazırlığa peşəkarcasına fəaliyyəti inamla və səmərəli şəkildə yerinə yetirmək bacarığı kimi baxırlar. V.A. Slastenin hazırlığın strukturunda psixi, elmi-nəzəri və praktiki komponentləri fərqləndirir.

Məktəblilərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə tələbələrin hazırlığı problemini tədqiq edən İ.E. Bryakova, onu mürəkkəb, bütöv proses kimi xarakterizə edir. Tədqiqatçıya görə bu prosesin əsasını mövcud problemin vacibliyi və zəruriliyini tələbələrin dərk etməsi, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına təkan verən psixoloji-pedaqoji mexanizmlər haqqında biliklər, bu problemlə bağlı konkret metodikanı tələbələrin bilmələri, onun tətbiqi təcrübəsi və əldə olunan nəticələri təhlil etmək bacarıqları təşkil edir.

Bu nəzəriyyələrin təhlili onu göstərir ki, peşəkar-pedaqoji hazırlığın strukturunu əsaslandırarkən subyektin münasibəti nəzəri çərçivədən kənara çıxarılır. Tədqiqata münasibətdə bu yanaşma həyata keçirilə bilməz. Çünki, biz *münasibəti* humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinin komponenti kimi vurğulayırıq.

N.M. Kazımov [3, s.108-114], L.N. Qasımova [5, s.211-218], M.İ. İlyasov [4, s.91-96], L.M. Mitina [13, s.20-22] və A.K. Markova [12, s.41-42] pedaqoqun peşə hazırlığına pedaqoji istiqamətdə müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasının mərkəzi kimi baxır. Alimlər bu istiqaməti pedaqoji fəaliyyətə motivasiya kimi, müəllim şəxsiyyətini, onun peşəsini, öz əməyinə, hər şeydən əvvəl uşaqlara münasibətini müəyyən edən keyfiyyət kimi xarakterizə edirlər. N.M. Kazımovun fikrincə, pedaqoji fəaliyyətdə əsas istiqamət şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsidir.

Alimlərin təklif etdikləri pedaqoji istiqamətin xüsusiyyətləri humanist yanaşmanı həyata keçirmək üçün tələbə hazırlığının struktur komponentləri ilə eyniyyət təşkil etdiyi üçün biz bu baxışlarla tam razıyıq.

B.D. Parıgin hazırlıq probleminə daha geniş mənada yanaşaraq, fəaliyyətə subyektin psixoloji hazırlığı məsələsini araşdırır.

Alimin fikrincə, bu anlayışın struktur komponentlərini fəaliyyətin növü və onu həyata keçirmək bacarığına daxili münasibəti təşkil edir. Psixoloji tədqiqatın əsas və ən ümumi komponentləri bunlardır:

- fəaliyyətə qoşulmaq mexanizmi;
- fəaliyyətə maksimum dərəcədə qoşulmaq bacarığı;
- stereotipləri dəf etmək mexanizmi;
- qeyri-standart şəraitə uyğun yeni mexanizm hazırlamaq bacarığı;
- müstəqil qəbul edilmiş qərarlar üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə görə daxili hazırlıq;
- əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək bacarığı;
- stresli situasiyanın ekstremal şərtlərinə hazır olmaq;
- stresli sınaqlara dözmək bacarığı.

Bu müddəalara əsaslanaraq müəllif psixoloji hazırlığın strukturunu müəyyən edir:

- tam şəkildə fəaliyyətə qoşulmaq bacarığı və mexanizmi;
- qeyri-stereotipik fəaliyyətlə məşğul olmaq bacarığı və mexanizmi;
- əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək bacarığı və mexanizmi;
- sınaqlara tab gətirmək bacarığı və mexanizmi [14, s.201-212].

Bu yanaşmada tələbə hazırlığına hərəkətlərin mexanizminin sintezi və onun həyata keçirilməsi bacarığı kimi baxılması diqqətəlayiqdir.

Müəllim şəxsiyyətinin və fəaliyyətinin humanist istiqaməti şagirdi təlim-tərbiyə prosesinin ali məqsəd və dəyəri, subyekti kimi qəbul etməkdə, onun şəxsiyyətinə hörmətdə, hüquq və azadlıqlarının tanınmasında təzahür edir. Humanist yanaşma prosesində pedaqoq uşaqlara məhəbbət, humanistlik, ədalətlilik, məsuliyyət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, fədakarlıq, tələbkarlıq,

empatiya qurmaq bacarığı kimi keyfiyyətləri həyata keçirir. Bütün bunların əsasında pedaqoqun şəxsiyyət və fəaliyyəti istiqamətində təzahür olunan və humanist prinsiplər üzərində qurulan münasibətləri durur.

Beləliklə, tələbələrin humanist yanaşmanın tətbiqinə hazırlığının iki əsas komponentini müəyyən etdik:

– uşaqlara qarşı humanist prinsiplər üzərində qurulmuş münasibət;

– praktiki pedaqoji fəaliyyətdə humanist prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün vacib olan pedaqoqun şəxsi keyfiyyətləri.

Həmçinin humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə pedaqoq hazırlığı strukturunda biz aşağıdakı komponentləri ayırd edə bildik:

– məktəb mühitində humanist şəraitin yaradılmasının vacibliyinin dərk olunması;

– pedaqoqun peşə bacarıqları və vərdişlərinin formalaşdırılması.

Biz mövqeyimizə uyğun tədqiqatçı A.A. Bodalevin konsepsiyasını əsas kimi götürürük. Alimin fikrincə, insanı fəaliyyətə təhrik edən onun ehtiyacları, maraqları, meylləri formasında təzahür edən real aləmin müxtəlif sahələrinə qarşı münasibətdir [7, s.5]. A.A. Bodalevə görə şəxsin münasibəti obyektə emosional reaksiyadır. Eyni zamanda, müəyyən bir hərəkət hazırlığı və çox vaxt hərəkətin özüdür. Münasibət bilik, emosiya və davranışın "birləşməsidir" [7, s.7].

Bizim fikrimizcə, humanist yanaşmanı həyata keçirməyə hazırlığı bacarıq kimi şərh etmək daha düzgündür. Bu kontekstdə biz "qabiliyyət" anlayışının tərifl ərini də veririk.

Alimlərin fikrincə, qabiliyyət - insanın elə psixoloji xüsusiyyətidir ki, bilik, bacarıq və vərdişlərin səmərəli mənimsənilməsi ondan asılıdır, lakin bilik, bacarıq və vərdişlərin mövcudluğuna o, şamil olunmur.

Tədqiqatçı Y.B. Qippenreyter qabiliyyəti – hər hansı fəaliyyət növünə insanın hazırlıq səviyyəsini və onun səmərəli icrasını ifadə edən fərdi psixoloji xüsusiyyət kimi müəyyən edir [10, s.246].

Tərifl ərdən aydın olur ki, ikinci mövqeyə görə qabiliyyət fərdin fəaliyyətə hazırlığı kimi dəyərləndirilir və bu da bizim tədqiqatımız üçün çox vacibdir.

B.M. Teplov qabiliyyətə hər hansı bir və yaxud bir neçə fəaliyyət növünün səmərəli icrasının şərti olan psixi xüsusiyyət kimi baxır. Müəllifin fikrincə qabiliyyət həmişə bu və ya digər fəaliyyət prosesində həyata keçirilən inkişafın nəticəsidir və bütün təlim fəaliyyəti üçün bu qabiliyyət vacibdir [16, s.147-149].

Biz bu mövqe ilə razılaşırıq, çünki, bu tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətində məktəblilərə humanist yanaşmanı həyata keçirməyə hazırlığının məqsədyönlü inkişafının zəruriliyini təsdiqləyir.

Bizim fikrimizcə, humanist yanaşmanı həyata keçirməyə hazır olmağa qoşulmaq kimi qəbul etmək də məqsədəuyğundur.

Tələbələrin humanist yanaşmanı həyata keçirməyə hazırlığı və onun formalaşdırılması yollarına dair tədqiqatın olmaması bu mövzunun xüsusi bir fenomen kimi işlənib hazırlanmasının aktuallığını və zəruriliyini təsdiqləyir.

Elmi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, alimlər tədqiqatın predmetindən və fəaliyyətin özünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq insanın fəaliyyətə hazırlığının müxtəlif növlərini fərqləndirirlər.

1. Psixoloji hazırlıq (R.İ. Əliyev; Ə.Ə. Əlizadə; B.D. Parıqin; M.İ. Dyaçenko; L.A. Kandıboviç).

2. Mənəvi-psixoloji hazırlıq (A.N. Abbasov; H.Ə. Əlizadə; V.P.Bezduxov; A.Q.Kovalyov).

3. Peşəkar hazırlıq (N.M.Kazımov; İ.İ. Əliyev; M.İ. İlyasov; İ.E. Bryakova; A.K. Markova).

Təlim-tərbiyə zamanı şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşma praktiki pedaqoji fəaliyyətin köməyi ilə həyata keçirilir və pedaqoqun peşəkarlıq fəaliyyəti ilə sıx bağlı olur. O, pedaqo-

ji fəaliyyətin mənəvi aspektinə toxunaraq, müəllimin şəxsi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasını və şagird şəxsiyyətinə dəyərli yanaşmanın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Bu nöqteyi-nəzərdən biz humanist yanaşmanı həyata keçirməyə hazırlığı pedaqoji hazırlıq kimi müəyyən edə bilərik. Bu hazırlıq öz növbəsində pedaqoji fəaliyyətin şəxsiyyətyönümlü, dəyərliyönümlü, mənəvi və peşəkarlıq istiqamətlərini əhatə edir.

Hazırda "şəxsin fəaliyyətə hazırlığı" anlayışı ilə bağlı alimlərin vahid baxışları yoxdur. Elmi ədəbiyyatların təhlili bizə bu anlayışın müəyyənliyinə dair müxtəlif yanaşmaların üzə çıxarılmasına köməklik etdi.

R.İ. Əliyev hazırlığı - fəaliyyətin şəxsi, sosial və psixoloji mahiyyətinin dərk olunmasını, ona müsbət münasibətini və onu yerinə yetirmək bacarığını özündə birləşdirən şəxsi keyfiyyət hesab edir [2, s.131].

Tədqiqatımız üçün bu mövqenin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hazırlığa fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan komponentləri özündə birləşdirən bir şəxsi keyfiyyət kimi baxılır.

M.İ. Dyaçenko və L.A. Kandıboviç də hazırlığa şəxsi keyfiyyət kimi baxırlar, lakin onun komponentlərini daha geniş şəkildə şərh edirlər. Onların fikrincə, mürəkkəb psixoloji hadisə kimi, fəaliyyətə hazırlıq aşağıdakı komponentləri əhatə edir: – motivasiyaverici (fəaliyyətə müsbət münasibət); – oriyentasiyalı (bu fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə dair məlumatlar); – əməli (peşəkar fəaliyyətlə bağlı üsul və vasitələrə yiyələnmək); – iradi (hərəkətlərini idarəetmə bacarığı, özünənəzarət); – dəyərləndirici (fəaliyyətə hazırlığın dəyərləndirilməsi) [9, s.237]. Alimlərin fikrincə, bu komponentlərin inkişafı və ifadəliliyi şəxsin fəaliyyətə yüksək səviyyədə hazırlığının göstəricisidir.

Biz alimlərin dəyərli fikirlərinə böyük ehtiramla yanaşıraq müəyyən etdikləri komponentləri və onların şərhini pedaqoqun humanist yanaşmanı həyata keçirməyə hazırlığı problemi baxımından praktiki pedaqoji fəaliyyət üçün vacib şərtlər hesab edirik.

Alim-tədqiqatçıların yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri tələbə hazırlığının müxtəlif yanaşmalarının mövcudluğundan xəbər verir. Bu hal, hazırlığın müxtəlif növlərinin nəzərə alınması və konkret hansı fəaliyyət növünə aid olması ilə izah olunur.

Odur ki, hər hansı fəaliyyət növünə hazırlığın strukturunu müəyyən edərkən, fəaliyyətin özünün xüsusiyyətlərini və hazırlığın struktur komponentlərinə təsir edən amilləri nəzərə almaq lazımdır.

Pedaqoji hadisə kimi pedaqoji fəaliyyətdə həyata keçirilən humanist yanaşmanın spesifikliyi həm tələbələrin hazırlıq səviyyəsinin mahiyyətini, həm də məzmununu müəyyən edir.

Humanist yanaşma şəxsiyyətyönümlü praktiki pedaqoji fəaliyyətdə həyata keçirilir. Pedaqoqun humanist dəyərləri mənimsəməsi onun şəxsiyyətinin humanist yönümünün inkişafına köməklik edir. Mənəvi dəyərlərdən istifadə etməklə humanist yanaşmanın tətbiqi müəllimə öz şəxsi potensialını üzə çıxarmağa, şagird şəxsiyyətinin humanistyönümünün inkişafına kömək edir.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqatın nəticələri humanistləşdirmə problemlərinin həllinə, onun yüksək əhəmiyyətli ideyalarının reallaşdırılmasına, icra mexanizmlərinin müəyyən edilməsinə və bu mexanizmin həyata keçirilməsinə imkan verir.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqatda müəllimin şagirdlərə humanist yanaşmasının məzmunu və əsas komponentləri müəyyən edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın məzmunundan ali pedaqoji məktəb müəllim və tələbələri, həmçinin ibtidai sinif müəllimləri faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərslik / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 400 s.
2. Əliyev R.İ. Humanist psixologiya / R.İ.Əliyev. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2023. – 170 s.

3. Kazımov N.M. Pedaqoji ustalığın problemləri. Dərs vəsaiti / N.M.Kazımov. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2009. – 296 s.
4. İlyasov M.İ. Peşə, ixtisas seçmi. Dərs vəsaiti / M.İ.İlyasov. – Bakı: ADPU, – 2015. – 100 s.
5. Qasımova L.N. və b. Pedaqogika. Dərs vəsaiti / L.N.Qasımova. – Bakı: BDU, – 2017. – 643 s.
6. Бездухов В.П. Формирование гуманистической направленности студента – будущего учителя как социально-педагогическая проблема / Автор дис.... д.п.н. / – Спб.: ин-т ОВ РАО, 2015. – 48 с.
7. Бодальев А.А. Психология о личности / А.А.Бодалев. – М.: МГУ, – 2018. – 188 с.
8. Брякова И.Е. Формирование готовности студентов к развитию творческих способностей учащихся /Дис. ... к.п.н. /– Спб., 2017. – 170 с.
9. Дьяченко М.И. Психология высшей школы / М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбович – Минск, – 2011. – 383 с.
10. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию / Ю.Б.Гиппенрейтер. – М., –1996. – 312 с.
11. Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г.Ковалев. – М.: Знание, – 2019. – 361 с.
12. Маркова А.К. Психология труда учителя / А.К.Маркова. – М., МГУ, – 2023. – 192 с.
13. Митина Л.М. Учитель как личность и как профессионал / Л.М.Митина. – М., – 1994. – 56 с.
14. Парыгин Б.Д. Социальная психология / Б.Д.Парыгин. – Спб., – 2019. – 592 с.
15. Сластенин В.А. и др. Педагогика / В.А.Сластенин. – М.: Школа-Пресс, – 2021. – 512 с.
16. Теплов Б.М. Психологическая характеристика личности //Способности. – Дубна, – 2017. – с. 145-167.

F.K.Babayeva

The Presentation of a Humanistic Approach to Students in Recent Scientific-Pedagogical Research and Literature

Summary

It was determined that in order to form a humanistic attitude of students toward pupils, it is necessary that they (the students) possess a humanistic value orientation, and this implies their understanding and acceptance of these values, as well as their implementation in future practical pedagogical activity. This defined the essence of the concept of students' humanistic orientation that we have put forward. At the same time, this determines the approach to the formation in students of the personal qualities necessary for the implementation of a humanistic approach to the personality of the pupil.

Keywords: *pupil personality, humanistic approach, moral education, pedagogical mastery*

Ф.К.Бабаева

Постановка гуманистического подхода к учащимся в современных научно-педагогических исследованиях и литературе

Резюме

Было установлено, что для формирования у студентов гуманистического отношения к учащимся необходимо, чтобы они (студенты) обладали гуманистической ценностной ориентацией, и это предусматривает осознание и принятие ими этих ценностей, а также их реализацию в будущей практической педагогической деятельности. Это определило сущность выдвинутого нами понятия гуманистической направленности студентов. В то же время это определяет подход к формированию у студентов личностных качеств, необходимых для осуществления гуманистического подхода к личности учащегося.

Ключевые слова: *личность учащегося, гуманистический подход, нравственное воспитание, педагогическое мастерство*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2026

K.Ə.BABAYEVA
baş müəllim
e-mail: konul.babayeva75@bk.ru
:https://orcid.org/0009-0009-6686-5529

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

XARİCİ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ TƏFƏKKÜRÜN ROLU

Xülasə. *Xarici dilin mənimsənilməsi müasir psixologiya, pedaqogika və psixolinqvistikanın ən aktual problemlərindən biridir. Bu problem yalnız dil vahidlərinin yadda saxlanılması və ya qrammatik qaydaların öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır. Əslində, xarici dilin mənimsənilməsi insanın idrak fəaliyyəti, təfəkkürün inkişaf səviyyəsi, qavrama imkanları, hafizə mexanizmləri, nitq bacarıqları və müxtəlif psixoloji proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında baş verən mürəkkəb bir prosesdir. Xarici dil öyrənən şəxs yeni sözləri, qaydaları və ifadələri sadəcə mexaniki şəkildə mənimsəmir, onları dərk edir, təhlil edir, müqayisə edir, sistemləşdirir və əvvəlki dil təcrübəsi ilə əlaqələndirir. Məhz buna görə də təfəkkür xarici dilin mənimsənilməsində aparıcı psixoloji mexanizmlərdən biri hesab olunur.*

Açar sözlər: *təfəkkür, mənimsəmə, psixolinqvistika, təhlil, struktur, interferensiya, dil bacarıqları, psixoloji proseslər*

Dil insanın təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. İnsan düşüncələrini dil vasitəsilə formalaşdırır, ifadə edir və başqalarına çatdırır. Ana dilində bu proses təbii və uzunmüddətli sosial təcrübə nəticəsində formalaşır. İnsan doğulduğu andan etibarən öz ana dilinin səs sistemini eşidir, söz və ifadələri gündəlik ünsiyyətdə qavrayır, onların semantik və qrammatik quruluşunu tədricən mənimsəyir. Xarici dilin mənimsənilməsi isə tamamilə başqa psixoloji şəraitdə baş verir. Bu zaman artıq şüurda formalaşmış ana dilinin semantik, fonetik və qrammatik sistemi mövcud olur. Yeni dilin öyrənilməsi zamanı insan bu mövcud sistemi yeni dilin sisteminə uyğunlaşdırmağa çalışır. Burada da təfəkkür əsas rol oynayır, çünki öyrənən şəxs daim iki dil sistemi arasında müqayisə aparır, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirir, yeni assosiasiyalar yaradır və dil materialını mənalı şəkildə mənimsəməyə çalışır [3, s.197].

Xarici dilin mənimsənilməsində təfəkkürün əsas əməliyyatları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bunlara təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifatlaşdırma, abstraktlaşdırma və sistemləşdirmə daxildir. Təhlil prosesi zamanı öyrənən şəxs dil materialını hissələrə ayırır, sözün quruluşunu, cümlənin elementlərini, qrammatik formaları və semantik məzmunu araşdırır. Tərkib isə bu ayrı-ayrı hissələrin yenidən məntiqi bütöv halında birləşdirilməsidir. Məsələn, xarici dildə cümlə qurarkən insan yalnız sözləri bir-birinə qoşmur, həm də onların mənaca və qrammatik baxımdan uyğunluğunu düşünür. Müqayisə əməliyyatı dil öyrənmədə xüsusilə vacibdir, çünki yeni dilin qaydaları çox vaxt ana dilinin qaydaları ilə tutuşdurularaq anlaşılır. Ümumiləşdirmə dil materialının sistemli qavranılmasına kömək edir; öyrənən şəxs tək-tək nümunələrdən ümumi qayda çıxarmağı bacarır. Beləliklə, təfəkkür xarici dilin mənimsənilməsində sadəcə müşayiətedici deyil, əsas istiqamətləndirici mexanizm kimi çıxış edir [9, s.104].

Psixolinqvistik baxımdan dilin mənimsənilməsi bir neçə sahədə baş verir. Birinci sahə nitqin semantik məzmununun mənimsənilməsidir. Sözlərin mənası, sinonimlər, müxtəlif ifadə vasitələri, məcazlar, təşbehlər, emosional çalarlar və kontekstual məna əlaqələri bu mərhələdə öyrənilir. Xarici dildə sərbəst danışmaq üçün yalnız sözün lüğəvi mənasını bilmək kifayət etmir. Şəxs həmin sözün hansı situasiyada, hansı emosional çalarda və hansı sintaktik quruluşda işlədildiyini də anlamalıdır. İkinci sahə nitqin qrammatik quruluşunun mənimsənilməsidir. Burada zaman formaları, şəxs əvəzlikləri, tək-cəm formaları, cümlə quruluşu, sintaktik əlaqə-

lər və morfoloji dəyişikliklər öyrənilir. Üçüncü sahə nitqin sosial standartlarla mənimsənilməsidir. Bu mərhələdə insan dilin yalnız quruluşunu deyil, həm də ünsiyyət mədəniyyətini, müraciət formalarını, etiket qaydalarını, sosial münasibətlərdə işlənən dil normalarını mənimsəyir. Dördüncü sahə isə nitqin müəyyən ölçü göstəriciləri ilə, yəni ifadəlilik, tamlıq, rabitəlilik və məzmunun məntiqi quruluşu ilə bağlıdır. Bu sahələrin hamısında təfəkkür fəaliyyəti mühüm rol oynayır [8, s.245].

Xarici dilin mənimsənilməsi zamanı semantik anlama xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İnsan eşitdiyi və ya oxuduğu nitqi anlamaq üçün əvvəlcə oradakı sözləri tanımalı, sonra həmin sözlər arasındakı münasibətləri qavramalı, daha sonra isə ümumi məzmunu dərk etməlidir. Bu mərhələlərin hər biri təfəkkürün müxtəlif əməliyyatlarını tələb edir. Əgər şagird yalnız ayrı-ayrı sözləri yadda saxlayırsa, lakin onlar arasındakı əlaqəni və ümumi fikri anlaya bilmirsə, onda dilin mənimsənilməsi səthi xarakter daşıyır. Həqiqi mənimsəmə isə sözün forması ilə mənasının, cümlənin quruluşu ilə ideyasının, mətnin dil vahidləri ilə bütöv semantik xəttinin qarşılıqlı əlaqədə qavranılması ilə mümkün olur. Bu baxımdan, psixolinqvistika göstərir ki, dilin öyrənilməsində əsas məqsəd sadəcə dil vahidlərini əzbərləmək deyil, onları şüurlu şəkildə dərk etmək və kommunikativ situasiyada düzgün tətbiq etməkdir.

Fonetik mənimsəmə də xarici dil öyrənmənin vacib tərəflərindən biridir. İnsan yeni dilin səslərini, intonasiyasını, vurğu sistemini, heca quruluşunu və artikulyasiya xüsusiyyətlərini mənimsəməlidir. Bu proses yalnız eşitmə ilə deyil, həm də görmə, artikulyasiya və motor vərdişləri ilə bağlıdır. Xüsusilə xarici dildə bəzi səslər ana dilində mövcud olmadıqda, onların tələffüzü çətinləşir. Bu zaman təfəkkür yenə də mühüm rol oynayır, çünki öyrənən şəxs səsi eşidib fərqləndirməli, onu öz ana dilindəki səslərlə qarışdırmamalı, düzgün artikulyasiya modelini seçməlidir. Fonetik bacarıqların formalaşmasında təhlil-tərkib əməliyyatları olduqca vacibdir. Şagird sözü hecalara ayırır, səsləri fərqləndirir, vurğunu müəyyən edir və bütöv tələffüz modeli yaradır. Beləliklə, fonetik mənimsəmə də məhz psixoloji və psixolinqvistik proseslər əsasında baş verir [10, s.232].

Qrammatikanın mənimsənilməsi xarici dilin öyrənilməsində ən çətin sahələrdən biri hesab olunur. Çünki burada yalnız qaydaları bilmək deyil, onları nitqdə düzgün və avtomatlaşdırılmış şəkildə tətbiq etmək tələb olunur. Qrammatik qaydaların öyrənilməsi zamanı da təfəkkür əsas vasitədir. İnsan cümlə qurarkən sözlərin ardıcıllığını, onların qrammatik funksiyalarını, şəkilçilərin və ya köməkçi sözlərin rolunu dərk etməlidir. Əgər şagird cümlədəki sözlərin əlaqəsini anlaya bilmirsə, o zaman ya qarışıq ifadələr qurur, ya da ana dilinin sintaktik modelini xarici dilə köçürür. Buna görə də qrammatik öyrənmə yalnız qaydaların öyrədilməsi ilə deyil, həmin qaydaların təhlili, nümunələr üzərində müqayisəli izahı, müxtəlif situasiyalarda tətbiqi və səhvlərin şüurlu düzəldilməsi ilə daha səmərəli olur. Burada tənqidi təfəkkür də vacibdir, çünki şagird öz səhvini dərk etməyi, onu səbəbi ilə birlikdə anlamağı və gələcəkdə düzəliş etməyi bacarmalıdır.

Xarici dilin mənimsənilməsində yaş xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır. Kiçik yaş dövründə uşaqlar daha çox təqlid yolu ilə öyrənirlər. Onların fonetik eşitmə qabiliyyəti və səs təqlidi imkanları daha güclü olur. Buna görə də erkən yaşlarda xarici dilin fonetik tərəfi daha səmərəli mənimsənilə bilər. Lakin yaş artdıqca təfəkkür daha analitik xarakter alır və insan dil materialını daha çox qayda, məntiq və müqayisə yolu ilə mənimsəyir. Məktəb yaşında tədris prosesində şagirdin nitqi, hafizəsi, diqqəti və təfəkkürü birlikdə inkişaf edir. Müəllim bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq dərs materialını şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə təqdim etməlidir. Əgər material çox mürəkkəb və həddindən artıq yüklü olarsa, bu, həm qavramanı zəiflədir, həm də interferensiyanı gücləndirir. Əksinə, material mərhələli, sistemli və psixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla təqdim edildikdə dil daha səmərəli mənimsənilir [6, s.207].

Xarici dil öyrənmədə əsas çətinliklərdən biri də interferensiyadır. İnterferensiya ana dilinin və ya əvvəl öyrənilmiş başqa bir dilin yeni dilə təsir etməsi nəticəsində yaranan qarışıqlıqdır. Bu hadisə xüsusilə fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə özünü göstərir. Fonetik

interferensiya zamanı insan yeni dilin səslərini ana dilinin səs sistemi prizmasından qəbul edir və tələffüzdə səhvlərə yol verir. Leksik interferensiya ana dilindəki söz mənalarının və ya çoxmənalılığın xarici dilə köçürülməsi ilə meydana çıxır. Qrammatik interferensiya isə cümlə quruluşunun, şəkilçilərin və qrammatik münasibətlərin ana dilinin modelinə uyğunlaşdırılması nəticəsində yaranır. İnterferensiyanın aradan qaldırılması üçün sadəcə çoxlu məşq etmək kifayət deyil. Burada da təfəkkürün rolu böyükdür. Şagird iki dil arasındakı fərqləri şüurlu şəkildə dərk etməli, müqayisə aparmalı, səhvlərin mənbəyini anlamalı və yeni dilin sistemini ayrıca psixolinqvistik model kimi formalaş-dırmalıdır.

Dil bacarıqlarının inkişafında diqqət, hafizə, qavrama və iradə kimi psixoloji proseslər də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Diqqət olmadan dil materialı seçilmir, qavranılmır və mənalandırılmır. Hafizə olmadan söz ehtiyatı formalaşmır, qrammatik modellər möhkəmlənmir və nitq avtomatlaşmır. Qavrama olmadan səslər, sözlər, cümlələr və mətnlər düzgün anlaşılmır. İradə olmadan isə dil öyrənmədə ardıcıllıq, davamlılıq və səhvləri aradan qaldırmaq üçün səy yaranmır. Lakin bütün bu proseslərin mərkəzində yenə də təfəkkür dayanır. Çünki insan diqqətini məqsədyönlü şəkildə yönəldir, hafizədə saxladığı materialı mənalandırır, qavradığı informasiyanı təhlil edir və onu nitqdə tətbiq etmək üçün məntiqi sistemə salır. Bu səbəbdən təfəkkür dilin mənimsənilməsinin əsas psixoloji dayağı hesab edilə bilər [2, s.183].

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı müəllimin rolu da təfəkkürün inkişafı ilə sıx bağlıdır. Müəllim yalnız qayda öyrədən şəxs olmamalıdır. O, şagirddə müqayisə aparmaq, nəticə çıxarmaq, səhvi təhlil etmək, semantik əlaqələri görmək, nitqdə müstəqil fikir qurmaq və yeni dilin daxili məntiqini anlamaq bacarığı formalaşdırmalıdır. Bunun üçün interaktiv metodlar, dialoq və müzakirələr, mətn təhlili, situativ tapşırıqlar, müqayisəli izahlar, yaradıcı çalışmalar və kommunikativ məşqlər daha səmərəli hesab olunur. Xarici dilin mənimsənilməsi yalnız passiv dinləmə və əzbərçilik yolu ilə deyil, fəal düşünmə, praktik tətbiq və mənalı nitq fəaliyyəti ilə baş verir. Müəllim bu prosesi düzgün təşkil etdikdə dilin öyrənilməsi daha davamlı və funksional olur [12, s.239].

Beləliklə, xarici dilin mənimsənilməsi çoxşaxəli psixoloji və psixolinqvistik prosesdir. Bu prosesdə təfəkkür aparıcı rol oynayır, çünki insan yeni dil materialını təhlil edir, müqayisə edir, ümumiləşdirir, sistemləşdirir və nitqdə tətbiq edir. Semantik, fonetik, qrammatik və kommunikativ bacarıqların formalaşması təfəkkür əməliyyatları ilə birbaşa bağlıdır. Ana dili ilə xarici dil arasındakı fərqlər, interferensiya hadisəsi, yaş xüsusiyyətləri və fərdi psixoloji imkanlar da bu prosesin gedişinə ciddi təsir göstərir. Buna görə də xarici dilin tədrisində yalnız dil qaydalarının verilməsi kifayət etmir. Tədris prosesi elə qurulmalıdır ki, şagird fəal düşünə bilsin, səhvlərini anlaya bilsin, dil materialını mənalı şəkildə mənimsəsin və onu real kommunikativ situasiyalarda tətbiq etməyi bacarsın. Məhz bu halda xarici dil öyrənilməsi mexaniki bilik yığımından çıxaraq şüurlu, dərin və dayanıqlı mənimsəmə səviyyəsinə yüksəlir.

Elmi nəticə. Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsi təhsil sisteminin, peşəkar inkişafın və beynəlxalq ünsiyyətin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Qloballaşma şəraitində insanların müxtəlif dillərdə sərbəst ünsiyyət qurmaq bacarığına olan ehtiyac getdikcə artır. Lakin xarici dilin mənimsənilməsi sadəcə söz və qaydaların əzbərlənməsi ilə məhdudlaşmır; bu proses mürəkkəb psixoloji və psixolinqvistik mexanizmlərlə bağlıdır. Xüsusilə təfəkkürün, təhlil-tərkib əməliyyatlarının, qavrama, hafizə və diqqət kimi psixi proseslərin xarici dilin öyrənilməsində rolu böyükdür. Bu baxımdan xarici dilin mənimsənilməsində təfəkkürün rolunun öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktual elmi problem hesab olunur.

Elmi yenilik. Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, xarici dilin mənimsənilməsi prosesi yalnız linqvistik və metodik aspektdən deyil, eyni zamanda psixolinqvistik və psixoloji baxımdan təhlil edilir. Təfəkkürün əsas əməliyyatlarının – təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə və sistemləşdirmənin xarici dil bacarıqlarının formalaşmasına təsiri kompleks şəkildə izah olunur. Eyni zamanda, ana dili ilə xarici dil arasındakı fərqlərin yaratdığı interferensiya halları

təfəkkür fəaliyyəti ilə əlaqədə araşdırılır. Problemin bu cür yanaşma əsasında şərhi onun elmi yeniliyini müəyyən edir.

Tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada irəli sürülən müddəalar xarici dilin tədrisi prosesində tətbiq oluna bilər. Təfəkkürün inkişafına əsaslanan yanaşmalar müəllimlərə dərs materialını daha məqsədyönlü və səmərəli təşkil etməyə kömək edir. Tədqiqatın nəticələrindən xarici dil müəllimləri, metodistlər, psixoloqlar və pedaqoqlar şagirdlərin dil materialını daha şüurlu mənimsəməsi, nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və interferensiya ilə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılması üçün istifadə edə bilərlər. Həmçinin bu müddəalar xarici dil üzrə dərsliklərin, metodik vəsaitlərin və təlim texnologiyalarının hazırlanmasında da faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Çinar-Çap, – 2002. – 620 s.
2. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya: dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Qapp-Poliqraf, – 2003. – 356 s.
3. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri / Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Ozan, – 2018. – 412 s.
4. Həmzəyev, M.Ə. Pedaqoji psixologiya / M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Maarif, – 2011. – 328 s.
5. Həmzəyev, M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları / M.Ə.Həmzəyev. – Bakı, – 2003. – 282 s.
6. Seyidov, S.İ. Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik / S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 512 s.
7. Белянин, В.П. Психолингвистика / В.П.Белянин. – Москва: МПСИ, – 2003. – 232 с.
8. Выготский, Л.С. Мышление и речь / Л.С.Выготский. – Москва; Ленинград: ГИЗ, – 1934.
9. Горелов, И.Н. Основы психолингвистики / И.Н.Горелов, К.Ф.Седов. – Москва: Лабиринт, – 2001. – 224 с.
10. Леонтьев, А.А. Основы психолингвистики / А.А.Леонтьев. – Москва: Смысл, – 2007.
11. Aitchison, J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, – 2012.
12. Carroll, D. W. Psychology of Language. – Belmont, CA: Thomson/Wadsworth, – 2008.

K.A.Babayeva

The Role of Thinking in Foreign Language Acquisition

Summary

One of the main means that ensures the interaction of the human body with the surrounding environment is the sense organs. The senses of sight, hearing, taste, smell, and touch enable a person to receive information from the external world, process that information, and build appropriate forms of behavior. Sense organs are not only biologically important in human life, but also serve as an essential condition for psychological, social, and cultural development. A person recognizes the world through the senses, detects dangers, gains emotional experience, communicates, and adapts to society. From this perspective, sense organs are an integral and indispensable part of human life.

Keywords: *sense organs, sense of sight, sense of hearing, sense of taste, sense of smell, sense of touch, analyzer*

К.А.Бабаева

Роль мышления в усвоении иностранного языка

Резюме

Одним из основных средств, обеспечивающих взаимодействие организма человека с окружающей средой, являются органы чувств. Зрительные, слуховые, вкусовые, обонятельные

и осязательные ощущения позволяют человеку получать информацию из внешнего мира, обрабатывать эту информацию и формировать соответствующие формы поведения. Органы чувств имеют в жизни человека не только биологическое значение, но и выступают важным условием психологического, социального и культурного развития. Человек познаёт мир посредством ощущений, чувствует опасность, приобретает эмоциональный опыт, общается и адаптируется к обществу. С этой точки зрения органы чувств являются неотъемлемой и незаменимой частью человеческой жизни.

Ключевые слова: *органы чувств, зрительное ощущение, слуховое ощущение, вкусовое ощущение, обонятельное ощущение, осязательное ощущение, анализатор*

Rəyçilər: ped.f.d. U.M.Qəzvini,
ped.f.d. Ş.R.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2026

V.S.BAĞIROVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: vefabagirova058@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0001-9672-3339

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

TƏLƏBƏLƏRDƏ OXU MATERİALLARININ ADEKVAT ŞƏKİLDƏ QAVRAMA BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Xülasə. *Bu tədqiqat ali təhsildə tələbələrin ingilis dili bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində tətbiqi effektivliyini və tələbələrin bu yeni yanaşma haqqında müasir düşüncə və qavrayışlarını təhlil etməyə istiqamətlənmişdir. İngilis dilli auditoriyada tələbələr bu dilin birgə əməkdaşlıqda daha uğurlu qavranılmasından bəzən məlumatsız olur və bu dilin sosial məkanda təkmilləşməsinə ciddi yanaşmırlar. Məqalə tələbələrin layihə əsaslı təlimdə ingilis dilinin əldə olunmasının effektivliyini araşdırır və qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarını göstərir.*

Məqalə həmçinin faktiki auditoriya şəraitində yarana biləcək çətinlikləri araşdırmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqatda həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tələbələrin ingilis dili bacarıqları üzrə effektivliyini təhlil etmək üçün, anket forması isə tələbələrin bu yanaşma haqqında qavrayışlarını təhlil etmək üçün istifadə olunmuşdur. Sorğu vərəqindən əldə edilən məlumatlar tələbələrin ingilis dili bacarıqlarına müsbət təsirini ortaya qoydu. Tələbələrin əksəriyyəti belə qərara gəldi ki, onların tənqidi düşünmə qabiliyyəti, müstəqil öyrənmə bacarığı şəxsi və sosial məsuliyyətini və güclü ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirib.

Açar sözlər: *oxu təlimi, əməkdaşlıq, araşdırma, problemin həlli, müstəqil öyrənmə, şüurlu və effektiv iştirak*

Giriş

Ali təhsildə tələbələrin 21-ci əsrin bacarıqlarına yiyələnməsinə kömək etməklə layihə əsaslı öyrənmə həm də tədris metodu kimi qəbul edilmişdir, çünki o, ənənəvi mühazirəyə əsaslanan təlimdən fərqli olaraq, daha çox qloballaşan iş mühitinə bənzəyir. Tələbələrin auditoriyadankənar mühitdə müəyyən fəaliyyətlər çərçivəsində uğurlu dil bacarıqları qazanmasına inamı çox azdır. Tələbələrin dərslik əsaslı təlim prosesindən layihə əsaslı təlimə cəlb olunması bəzən çətinliklərlə üzləşir [1, s.132].

Oxu vərdişləri yalnız kitab oxumaqla məhdudlaşmır. Bu həmçinin müxtəlif mətnləri başa düşmək, təhlil etmək, kritik düşünmək və məlumatları düzgün qiymətləndirmək bacarıqlarını əhatə edir. Oxu praktikası uşaqların daha dərin düşünmə, müstəqil öyrənmə və təhsil müddətində uğur qazanma şansını artırır.

Oxu vərdişlərinin inkişafı şagirdlərin:

– Qavrayış və analitik bacarıqlarını gücləndirir;

– Yazılı ifadə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir;

– Yaddaş və konsentrasiya qabiliyyətlərini artırır;

– Uşaqların dil biliyini, söz ehtiyatını və qrammatik biliklərini zənginləşdirir.

Bu səbəbdən oxu vərdişlərinin düzgün inkişaf etdirilməsi həm akademik, həm də sosial həyat üçün vacibdir. Azyaşlılarda və erkən yaş dövründə oxu vərdişlərinin inkişafı xüsusi diqqət tələb edir. Bu dövrdə uşaqların diqqəti qısamüddətlidir və motivasiya yaratmaq çox önəmlidir. Məlumatların əyləncəli və maraqlı şəkildə təqdim edilməsi, oxu zamanı mükafatlar və motivasiyalar tətbiq olunması faydalı ola bilər. Tədris prosesində oxu fəaliyyətinə başlanarkən aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək vacibdir:

Fərqli mətn növləri ilə tanışlıq.

– Uşaqlar hekayələr, şeirlər, məlumat mətnləri ilə tanış edilərək müxtəlif yazılı materiallara maraq göstərməyə təşviq edilməlidir.

Oxu zamanı şərh və suallar.

– Uşaqlara oxuduqları mətnlər barədə suallar verərək onların düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək faydalıdır. Bu həm də oxuduqlarını başa düşmələrinə kömək edir.

Hekayə və rəsimli kitablar.

– Əgər uşaq çox kiçikdirsə, şəkilli kitablar və hekayə kitabları onun oxumağa marağını artıracaq.

Oxuma vaxtının müntəzəmliyi. Hər gün müəyyən bir vaxtda oxumaq uşağa müəyyən bir rutin və vərdiş qazandırar.

Müəllimlər oxu vərdişlərini inkişaf etdirməkdə xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Onların rolu yalnız dərs keçməkdən ibarət deyil, həm də şagirdlərə oxumağa maraq yaratmaq və bu vərdişi gündəlik həyatlarının bir hissəsinə çevirməkdir. Müəllimlər aşağıdakıları edə bilərlər:

Oxumaq üçün müxtəlif materiallar təqdim etmək. Müəllimlər uşaqlara maraqlı, müxtəlif mövzularda materiallar təqdim edərək onların oxumağa olan marağını artırmalıdırlar.

Motivasiya yaratmaq: Mükafatlar, sərbəst oxu vaxtları və oxuduqları kitablar barədə müzakirələr şagirdlər üçün motivasiya vasitəsi ola bilər.

Fərdi yanaşma tətbiq etmək. Hər bir şagirdin oxu bacarığı fərqli olduğu üçün fərdi yanaşma tətbiq edilərək hər birinin öz sürətində inkişaf etməsi təmin olunmalıdır.

Valideynlərin də oxu vərdişlərinin inkişafında çox mühüm rolu vardır. Onlar uşaqlarına yalnız ev tapşırıqları ilə deyil, eyni zamanda, maraqlı və əyləncəli oxu təcrübələri təqdim etməlidirlər [8, s.145].

Valideynlər bu üsullardan istifadə edərək uşaqlarda oxuma həvəsini artıra bilərlər:

Birlikdə oxumaq. Uşaqların valideynləri ilə birlikdə oxumaları onların marağını artırar.

Valideynlər hekayələr oxuyaraq uşaqlarına nümunə olmalıdır.

Kitabxanaya gedin: Kitabxanaya gedərək uşaqlara kitab seçmə bacarığını öyrətmək və fərqli mətn növləri ilə tanış olmaq vacibdir.

Oxumağa maraq göstərmək. Uşaqların oxumağa olan marağını dəstəkləmək üçün müxtəlif oxu tədbirləri təşkil edilə bilər, məsələn, oxu yarışları, mükafatlandırma proqramları.

Təqvim və gündəlik oxu vərdişləri. Valideynlər uşaqlarına hər gün müəyyən bir vaxtda oxumağı vərdiş halına gətirməlidirlər.

Oxu uşaqların ümumi inkişafı və təhsil həyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu vərdişlərin formalaşdırılması həm müəllimlərin, həm də valideynlərin aktiv dəstəyi ilə mümkün olur. Müəllimlər və valideynlər uşaqların oxu praktikalarını müsbət şəkildə inkişaf etdirmək üçün birgə əməkdaşlıq etməli, onlara maraqlı və zəngin oxu təcrübələri təqdim etməlidirlər. Bu şəkildə uşaqlar oxu vərdişlərini təbiətində yerləşdirərək gələcəkdə təhsillərində daha uğurlu olacaqlar.

Şagirdlərin dərslikləri, müxtəlif mövzularda mətnləri, sənədləri və gündəlik informasiyanı düzgün və dərin şəkildə anlaması üçün onlarda oxu bacarığının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır [3, s. 112-123].

Bu prosesdə müəllimlərin oxu savadlılığına əsaslanan və məqsədyönlü tədris strategiyalarını seçməsi şagirdlərin oxu fəaliyyətlərində daha fəal, şüurlu və effektiv iştirakına real töhfə verir.

Məhz bu ehtiyacı nəzərə alaraq, Təhsil Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Assosiasiya (IEA) müəllimlər üçün oxu tədrisini dəstəkləyən, müasir pedaqoji yanaşmalara əsaslanan bir sıra metodik vəsaitlər hazırlayıb. Həmin metodik vəsaitlərdən ikisi artıq ARTİ tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək yerli kontekstə uyğunlaşdırılıb. Bu vəsaitlər şagirdlərə aşağıdakı istiqamətlər üzrə praktik dəstək verməyi hədəfləyir:

- oxuyub-anlama bacarığının mərhələli formalaşdırılması;
- ənənəvi və rəqəmsal mətnlərlə iş bacarıqlarının inkişafı;
- dərsdaxili oxu fəaliyyətlərinin daha məqsədli və səmərəli qurulması.

Şagirdlərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması. Müəllimlər şagirdlərin oxuyub-anlama bacarıqlarını formalaşdırarkən müxtəlif prinsiplərdən, strategiyalardan, si-

nif tapşırıqlarından və köməkçi vasitələrdən istifadə edirlər. Bu metodik vəsait müəllimlər üçün bu istiqamətdə faydalı olacaqdır. Belə ki, bu metodik vəsait oxuyub-anlama bacarığını tədris etmək üçün 5 əsas prinsipdən, 7 əsas oxu strategiyasından, PIRLS beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatında istifadə olunmuş bir mətn əsasında hazırlanmış sinif tapşırığından və müəllimlərə kömək etmək üçün tövsiyələrdən bəhs edir.

Layihə əsaslı öyrənmənin əsası Vygotskian Sosial Öyrənmə və Konstruktivist ideologiyalar üzərində qurulmuşdur ki, bu da əməkdaşlığın intellektual inkişafı təşviq etdiyini müdafiə edir. LƏT birgə planlaşdırma, cəlb etmə, yenidən qurma, təqdim etmə və əks etdirmə prosesi vasitəsilə hərəkət edir. Layihənin qurulması prosesi boyunca müəllimlər irəliləyişləri müşahidə edə bilər, tələbələr isə həmyaşıdların nəzərdən keçirilməsi və özünüqiymətləndirmə yolu ilə bir-birlərinin fəaliyyətlərini dəyərləndirirlər. J.Piagetin və L.Vygotskinin bu yanaşma haqqında maraqlı mülahizələri vardır. Nəzəri ədəbiyyat nümunələrində bu metodun işlənib hazırlanmasında əsas məqsəd tələbələrin son məhsul yaratmaq məqsədi ilə tədqiqata cəlb etmək, problemi həll etmək və ya problemin öhdəsindən gəlmək üçün qruplarla birgə işləyə bilmək, effektiv öyrənmə imkanları yaratmaqdır. LƏT tələbələrə məzmun bilikləri verməklə məhdudlaşmır, həm də onların psixomotor və sosial bacarıqlarını daha da inkişaf etdirir, məsələn, müxtəlif mənbələrdən məlumat axtarmaq, tənqidi düşünmək, problem həll etmək, özünü qiymətləndirmək, ümumiləşdirmək və uzun ömürlü öyrənmə üçün çox tövsiyə olunan təqdimatlar etməkdir [1, s. 56; 8, s. 98].

1.1. Adekvat şəkildə oxu materialının ingilis dilinin inkişafında rolu

Təhsil metodologiyası kimi konstruktivist pedaqogika fəlsəfəsinə əsaslanır. O, auditoriya mühazirələrindən daha çox layihələri vurğulayan kurrikulumun dizaynı ilə təhsili müəllim mərkəzli yanaşmadan tələbə mərkəzli yanaşmaya çevirir. Deməli, biliyin qurulmasında əsas rol tələbənin üzərinə düşür. Tədqiqat ingilis dilinin effektiv şəkildə qazanılmasını üstün tutan bu metodun tətbiqində belə bir sualı qarşıya qoyur:

İngilis dilini öyrənənlərə necə kömək edə bilər?

Akademik lüğəti öyrətmək, əməkdaşlığa həvəsləndirmək, struktur və funksiyaları inkişaf etdirir, dilin qiymətləndirilməsinə və fərqli şəkildə qazanılmasına imkan yaradır [4, s. 185]. Xüsusilə, LƏT fəaliyyətləri aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

- tələbə mərkəzli fəaliyyətə istiqamətləndirir;
- xüsusi dil nümunələrindən çox məzmun öyrənməsinə diqqət yetirir;
- müəllimi fasilitatora və ya məşqçiyə çevirir;
- tələbələr arasında əməkdaşlığı təşviq edir;
- orijinal dil bacarıqları və formalaşdırma prosesinə inteqrasiya edir;
- bir çox mənbədən, öyrənənlərə son məhsul, məsələn, şifahi təqdimat, poster sessiyası, elanlar lövhəsi nümayişi və ya səhnə performansı vasitəsilə öz məzmununu başa düşmələrini nümayiş etdirməyə imkan verir.

ingilis dilinin real həyat kontekstlərindən istifadə edir [5, s. 96; 7, s. 38].

Müəllimlərin rolu real həyatdakı suallara və problemlərə həll yolları hazırlamaq üçün tələbələrin birgə işləməsini tələb edən layihələr yaratmaqdır.

Layihələrin mərhələlərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

1) *Fərziyyə.* -Bu mərhələdə tələbələr arasında layihə mövzusunun seçimi başlayır mövzuya maraq oyatmaq və bu mərhələdə fərziyyə və tədqiqat üçün əlverişli şərait yaratmaq imkanı əldə edilir. Tədqiqat prosesi zamanı qrupun bütün üzvləri və müəllim arasında dialoqdan sonra mövzu seçilir.

2) *Fəaliyyətlərin planlaşdırılması.* Bu mərhələ qrupların formalaşması və rolların təyin edilməsi, metodologiya, məlumat mənbələri, baş verəcək fəaliyyətlər və tələbələrin ziyarət edəcəyi sinifdənkənar yerlərlə bağlı qərarları əhatə edir.

3) *Fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi.* Bu mərhələdə qruplar əvvəlki mərhələdə nəzərdə tutulmuş fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Şagirdlər məlumat toplayır, onları emal edir və təsnif edir. Növbəti mərhələ toplanmış məlumatların sintezi və emalıdır. Əldə olunan yekun layihə məhsulu auditoriyada və ya universitet ictimaiyyətinə nümayiş etdirilir və digər tələbələr, müəllimlər üçün düşüncə və fəaliyyət üçün stimul olur [1, s. 157].

4) *Qiymətləndirmə.* Tələbələr tərəfindən fəaliyyətlərin qiymətləndirilməsi və ilkin məqsəd və məqsədlərə nail olub-olmaması, prosesin həyata keçirilməsi və son məhsullar haqqında müzakirələrə aiddir. Qiymətləndirmə həmçinin fərdi və qrup səviyyəsində təcrübənin qiymətləndirilməsini, səhvlərin və problemlərin müəyyən edilməsini, həmçinin toplanmış zəngin idrak və təcrübə materialının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Qiymətləndirməyə qrup qiymətləndirməsi, eləcə də özünüqiymətləndirmə daxildir [2, s.74].

Tələbələrin şifahi oxu bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə və onların lüğət bacarıqlarının inkişafına təkan verir, icmada düzgün dialoq qurmaq, autentik nümunələrə nəzər yetirmək və düzgün söz və ifadələrdən istifadə etmək, gördüklərini, müşahidələrini ardıcıl yazmaq və orijinal söhbətlərə qoşulmaq imkanı əldə edir.

Tələbələr dil bacarıqlarının inteqrativ şəkildə mənimsənilməsinə nail olur və şifahi ünsiyyətdə öz bacarıqlarının inkişafına nail olmalarının şahidi olurlar. Geniş lüğət, düzgün tələffüz, dəqiq və axıcı nitq, spontan dialoq, orijinal söhbətlər, suallar və müzakirələr dilin produktiv qazanılmasını layihə əsaslı təlimdə daha effektiv şəkildə təmin edir.

Nəhayət, şifahi ünsiyyət bacarıqları rubriklərin təhlili tələbələrin şifahi ünsiyyət bacarıqlarında böyük inkişaf əldə etdiyini təsdiqləyir, çünki onların əksəriyyəti məzmun bacarıqları üzrə 3 və 4-cü səviyyələrə çatmağa nail ola biliblər. Şagirdlər sonda məlumatları auditoriyanın izləyə biləcəyi məntiqi, maraqlı ardıcıllıqla təqdim etdilər. Qeyri-şifahi bacarıqlara gəlincə, tələbələr göz təması, bədən dili və duruşdan istifadədə böyük inkişaf göstərmişlər; tədqiqatda 16-18 tələbə təcrübə və dilin kontekstdə məşqi sayəsində ingilis dilinin 3 və 4 səviyyəsinə çata bildilər [5, s. 232].

İşin elmi nəticəsi: Layihə əsaslı təlim öyrənənlərə ingilis dilindən kontekstli və kreativ şəkildə auditoriyada rahat istifadə etmək imkanları təmin edir. Bundan əlavə, tələbələr layihə əsaslı öyrənməni çətin, əyləncəli və həvəsləndirici hesab etdilər. Bu tədqiqatın nəticələrinə daxildir ki, müəllimlər tələbələrin öz müstəqilliyini və onları təlimdə fəal iştirak etməyə həvəsləndirən məsuliyyət hissini inkişaf etdirməyə kömək etmək üsullarından xəbərdar olmalıdırlar.

LƏT ingilis dilinin inkişafında kontekstdə birgə əməkdaşlığı və birgə işi birləşdirir. Bu, tələbələrə öz bacarıqlarını araşdırmaq və daha dərin və daha mənalı öyrənmə imkanları verən təbii və zəngin mühit təmin edir.

İşin elmi yeniliyi: Komanda olaraq fəaliyyət tələbələrin həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etməsinə kömək edir. Ancaq komanda işlərində onlara çox təzyiq göstərməyin, birlikdə iş görmələri üçün maraqlı mövzular tapın. Bir müddət sonra özləri komanda işini sevəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Brunetti, A. J., Petrell, R. J., Sawada, B. Team project-based learning enhances awareness of sustainability at the University of British Columbia, Canada // International Journal of Sustainability in Higher Education, – 2003. Vol. 4, No. 3, – p. 210-217.
2. Güven, Z., Valais, T. Project based learning: a constructive way toward learner autonomy // International Journal of Languages' Education and Teaching, – 2014. Vol. 2, No. 3, – p. 182-193.
3. Piaget, J. Biologie et connaissance / J.Piaget. – Paris: Gallimard, – 1967. – p. 122-143.
4. Maulany, D. The use of project-based learning in improving the students' speaking skill // Journal of English and Education, – 2013. Vol. 1, No. 1, – p. 30-42.
5. Poonpon, K. Enhancing English skills through project-based learning // The English Teacher, – 2011. Vol. 40, – p. 1-10.

6. Solomon, G. Project-based learning: A primer // Technology & Learning, – 2003. Vol. 23, No. 6, – p. 20-27.
7. Simpson, J. Integrating project-based learning in an English language tourism classroom in a Thai university institution: / Doctoral Thesis / – Sydney: Australian Catholic University, – 2011. – p. 124.
8. Srikrai, P. Project-based learning in an EFL classroom // Journal of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University, – 2008. Vol. 25, No. 1, – p. 85-111.
9. Vygotsky, L. S. The genesis of higher mental functions // The concept of activity in Soviet Psychology / ed. J. V. Wertsch. – Armonk, NY: M.E. Sharpe, – 1981. – p. 144-188.

V.S.Bagirova

Developing Students' Ability to Adequately Comprehend Reading Materials

Summary

This study aims to analyze the effectiveness of project-based learning in improving students' English language skills and students' current thinking and perceptions about this new approach. Students who prefer to acquire English in an English classroom are sometimes unaware of the more successful acquisition of this language in collaborative collaboration and do not take the improvement of this language in a social space seriously. The article examines the effectiveness of students' acquisition of English in project-based learning and shows ways to solve the problems encountered

The article also aims to explore the challenges that may arise in an actual classroom setting. The study used both quantitative and qualitative research methods. A questionnaire was used to analyze the effectiveness of the students in their English language skills, and a questionnaire was used to analyze the students' perceptions of this approach. The data obtained from the questionnaire revealed a positive impact on the students' English language skills. The majority of the students decided that it improved their critical thinking skills, independent learning skills, personal and social responsibility, and strong communication skills.

Keywords: *reading materials cooperation, research, problem solving, independent learning, conscious and effective participation*

В.С.Багирова

Развитие у учащихся способности адекватно понимать прочитанный материал

Резюме

Цель данного исследования – проанализировать эффективность проектного обучения в улучшении языковых навыков студентов, а также текущие взгляды и представления студентов об этом новом подходе. Студенты, предпочитающие изучать английский язык в аудитории, иногда не осознают более успешного усвоения языка в условиях сотрудничества и не воспринимают всерьез улучшение языковых навыков в социальном пространстве. В статье рассматривается эффективность усвоения английского языка студентами в рамках проектного обучения и предлагаются пути решения возникающих проблем.

Статья также направлена на изучение проблем, которые могут возникнуть в реальной учебной обстановке. В исследовании использовались как количественные, так и качественные методы. Для анализа эффективности обучения студентов английскому языку использовался опросник, а для анализа восприятия студентами данного подхода – другой опросник. Большинство студентов отметили, что это улучшило их навыки критического мышления, навыки самостоятельного обучения, личную и социальную ответственность, а также навыки эффективной коммуникации.

Ключевые слова: *материалы для чтения, сотрудничество, исследования, решение проблем, самостоятельное обучение, осознанное и эффективное участие*

Rəyçi:ped.f.d., dos. G.X.Şirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2026

C.F.TAĞI-ZADƏ
e-mail: tagizade.elmira02@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0004-4676-1523

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.344

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL RESURSLARIN TƏSİR İMKANLARI

Xülasə. *Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyalar xarici dillərin, xüsusilə fransız dilinin tədrisində mühüm rol oynayır. Elektron dərsliklər, onlayn platformalar, mobil tətbiqlər və multimedia resursları tələbələrin dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqlarını kompleks şəkildə inkişaf etdirir. Bu resurslar təlim prosesini interaktiv edir, öyrənməni motivasiyaedici və fərdi hala gətirir. Eyni zamanda, texniki çətinliklər və müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının çatışmazlığı kimi problemlər mövcuddur. Ümumilikdə, rəqəmsal resursların tətbiqi fransız dili tədrisinin effektivliyini artırır və müasir təhsil tələblərinə uyğunlaşmanı təmin edir.*

Açar sözlər: *fransız dili, rəqəmsal resurslar, tədris, interaktiv öyrənmə, mobil texnologiyalar*

Müasir dövrdə təhsil sistemində rəqəmsallaşma prosesi qlobal xarakter almış və bu proses xarici dillərin, xüsusilə fransız dilinin tədrisinə mühüm təsir göstərmişdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı təlimin təşkilində yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuş, ənənəvi tədris metodları rəqəmsal resurslarla zənginləşdirilmişdir. Rəqəmsal resursların tətbiqi öyrənənlərin motivasiyasını artırmaqla yanaşı onların dil bacarıqlarının – dinləmə, danışıq, oxu və yazı bacarıqlarının – kompleks şəkildə inkişafına şərait yaradır [1].

Fransız dili beynəlxalq ünsiyyət, diplomatiya, elm və mədəniyyət dili kimi geniş yayılmışdır. Bu dilin effektiv tədrisi müasir pedaqoji və texnoloji imkanların düzgün tətbiqini tələb edir. Rəqəmsal resurslar fransız dili tədrisində kommunikativ mühitin yaradılmasına, autentik materiallardan istifadəyə və fərdi yanaşmanın təmin edilməsinə imkan verir. Xüsusilə, onlayn platformalar, mobil tətbiqlər, virtual siniflər və multimedia materialları dil öyrənmə prosesini daha dinamik və interaktiv edir.

Rəqəmsal resurslar yalnız texniki vasitələr deyil, həm də didaktik alətlərdir. Onların köməyi ilə müəllim dərs prosesini zənginləşdirə, müxtəlif öyrənmə strategiyalarını tətbiq edə və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilər. Bu resurslar vasitəsilə təlim materialları vizual, audial və interaktiv formada təqdim olunur ki, bu da öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artırır.

Müasir təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı tədris prosesinə ciddi təsir göstərmiş və "rəqəmsal resurslar" anlayışını formalaşdırmışdır. Rəqəmsal resurslar elektron dərsliklər, onlayn platformalar, multimedia materialları, interaktiv tapşırıqlar və müxtəlif təhsil tətbiqlərini əhatə edən elektron tədris vasitələridir [6].

Pedaqoji ədəbiyyatda rəqəmsal resurslar öyrənmə prosesinin effektivliyini artıran və təlim mühitini daha çevik və interaktiv edən vasitələr kimi xarakterizə olunur. Onların əsas xüsusiyyəti informasiyanın elektron mühitdə saxlanılması, emal edilməsi və təqdim olunmasıdır. Bu xüsusiyyət tədris materiallarının daha əlçatan olmasını təmin edir və öyrənənlərə müxtəlif mənbələrdən istifadə etmək imkanı yaradır.

Rəqəmsal resurslar təlim materiallarının daha aydın və vizual şəkildə təqdim olunmasına imkan verir. Şəkillər, animasiyalar və videolar, xüsusilə, xarici dil tədrisində öyrənənlərin eşitmə və görmə yaddaşını aktivləşdirərək informasiyanın daha effektiv mənimsənilməsinə kömək edir.

Rəqəmsal resursların digər mühüm xüsusiyyəti interaktivlikdir. İnteraktiv tapşırıqlar öyrənənlərin təlim prosesində aktiv iştirakını təmin edir və onların müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, onlayn testlər, oyunlaşdırılmış tapşırıqlar və simulyasiya proqramları öyrənənlərin biliklərini yoxlamağa və mövzunu daha dərindən mənimsəməyə imkan verir. Bu cür fəaliyyət formaları öyrənənlərin motivasiyasını artırır və təlim prosesinə marağı gücləndirir.

Rəqəmsal resursların mühüm üstünlüklərindən biri təlimin fərdiləşdirilməsinə imkan yaratmasıdır. Rəqəmsal platformalar öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara uyğun təlim materialları və əlavə məşqlər təqdim edir.

Xarici dillərin, xüsusilə, fransız dilinin tədrisində rəqəmsal resurslar kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu resurslar öyrənənlərə autentik materiallardan istifadə etməyə və real dil mühitinə yaxın şəraitdə öyrənməyə imkan verir. Fransız dilində podkastlar və videolar dinləmə bacarığının inkişafına müsbət təsir göstərir [5].

Rəqəmsal resursların tətbiqi, eyni zamanda, müəllimlərin peşə fəaliyyətinə də yeni tələblər irəli sürür. Müasir müəllim yalnız fənn üzrə biliklərə malik olmaqla kifayətlənməməli, həm də rəqəmsal texnologiyalardan effektiv istifadə etmə bacarığına sahib olmalıdır. Bu bacarıq pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı tədris prosesinin daha müasir və innovativ şəkildə təşkilinə imkan verir.

Rəqəmsal resurslar müasir təhsil sisteminin vacib hissəsinə çevrilmişdir. Onların məqsədyönlü tətbiqi təlimin keyfiyyətini yüksəldir, öyrənənlərin motivasiyasını artırır və xüsusilə fransız dili tədrisində dil bacarıqlarının daha effektiv formalaşmasına kömək edir. Müasir dil tədrisi metodikası xarici dilin, əsasən, ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsini qəbul edir. Bu baxımdan kommunikativ yanaşma öyrənənlərdə real ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlir və dinləmə, danışıq, oxu və yazı bacarıqlarının inteqrasiyasını nəzərdə tutur.

Kommunikativ yanaşma XX əsrin ikinci yarısında dil tədrisində yaranmış və əsas məqsəd kimi kommunikativ kompetensiyanın inkişafını önə çıxarmışdır. Bu yanaşma yalnız qrammatik qaydaların öyrənilməsini deyil, dilin müxtəlif sosial situasiyalarda düzgün istifadəsini də əhatə edir. Kommunikativ kompetensiya qrammatik, praqmatik, sosiomədəni və diskursiv bacarıqların birliyindən ibarətdir [2].

Bu yanaşmanın tətbiqi ilə dərslərdə dialoq, rol oyunu, qrup müzakirəsi və real həyat situasiyalarına əsaslanan tapşırıqlardan geniş istifadə olunur. Belə fəaliyyətlər öyrənənlərin həm dil, həm də ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Müasir dövrdə kommunikativ yanaşmanın effektiv həyata keçirilməsi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə sıx əlaqədardır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı təlim prosesində yeni imkanlar yaratmış və kommunikativ mühitin daha real şəkildə modelləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Rəqəmsal texnologiyalar öyrənənlərə autentik dil mühitinə yaxın şəraitdə fəaliyyət göstərmək imkanı verir və dil öyrənmə prosesini daha interaktiv edir.

Rəqəmsal mühitin əsas üstünlüklərindən biri autentik materiallardan geniş istifadə imkanının olmasıdır. Televiziya proqramları, radio verilişləri, bloqlar və sosial media paylaşımları kimi materiallar öyrənənlərin real dil mühiti ilə tanış olmasına və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Xarici dil tədrisində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kommunikativ bacarıqların inkişafında mühüm rol oynayır. Dinləmə bacarığının inkişafı üçün müxtəlif audio və video materiallardan istifadə edilir. Bu materiallar öyrənənlərin müxtəlif aksentləri və nitq sürətlərini dinləməsinə imkan verir ki, bu da onların real ünsiyyətə hazırlanmasına kömək edir. Danışıq bacarığının inkişafı üçün isə onlayn müzakirələr, video dialoqlar və virtual siniflər effektiv vasitə hesab olunur.

Rəqəmsal texnologiyalar kommunikativ yanaşmanın mühüm komponentlərindən biri olan əməkdaşlıq prinsipi üçün də geniş imkanlar yaradır. Qrup layihələri, onlayn müzakirələr və virtual əməkdaşlıq mühitləri öyrənənlərin birgə fəaliyyətini stimullaşdırır və onların sosial

bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu cür fəaliyyətlər tələbələrin dil bacarıqlarının təbii şəkildə formalaşmasına kömək edir.

Rəqəmsal texnologiyalar öyrənənlərin motivasiyasını artıran mühüm amillərdən biridir. Multimedia elementləri, interaktiv tapşırıqlar və oyunlaşdırılmış təlim fəaliyyətləri öyrənmə prosesini daha maraqlı və cəlbedici edir. Bu isə tələbələrin dərsə aktiv şəkildə cəlb olunmasına və dil öyrənmə prosesində davamlı iştirakına şərait yaradır.

Kommunikativ yanaşma və rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası xarici dil tədrisinin daha effektiv və interaktiv təşkilinə imkan verir. Rəqəmsal resurslar öyrənənlərin kommunikativ və müstəqil öyrənmə bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə verir. Rəqəmsal savadlılıq müəllimin informasiya texnologiyalarını effektiv və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmə bacarığını ifadə edir. Bu bacarıq müəllimə müxtəlif rəqəmsal platformalardan istifadə edərək dərs materiallarını zənginləşdirməyə və tələbələrin öyrənmə fəaliyyətini daha səmərəli təşkil etməyə imkan verir.

Müasir müəllim ənənəvi məlumat ötürücüsü rolundan daha çox fasilitator və istiqamətləndirici funksiyanı yerinə yetirir. O, tələbələrin müstəqil öyrənməsini təşkil edir, onların tədqiqat və yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırır. Rəqəmsal resurslar bu prosesdə müəllimə geniş imkanlar yaradır.

Müasir təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı xarici dil tədrisində yeni imkanlar yaratmışdır. Rəqəmsal resursların istifadəsi fransız dili tədrisinin daha interaktiv, çevik və effektiv təşkilinə, kommunikativ bacarıqların və motivasiyanın inkişafına kömək edir. Fransız dili tədrisində istifadə olunan rəqəmsal resurslar müxtəlif formalarda təqdim olunur və onların hər biri müəyyən didaktik funksiyanı yerinə yetirir. Bu resurslar təlim prosesində informasiya mənbəyi olmaqla yanaşı həm də öyrənmə fəaliyyətinin təşkilinə və idarə olunmasına xidmət edir. Rəqəmsal resursların müxtəlif növləri dil öyrənmə prosesinin bütün mərhələlərində, yeni materialın təqdim olunması, möhkəmləndirilməsi və qiymətləndirilməsi mərhələlərində effektiv şəkildə istifadə oluna bilər.

Onlayn təlim platformaları müasir xarici dil tədrisinin ən geniş yayılmış rəqəmsal resurslarından biridir. Bu platformalar internet üzərindən fəaliyyət göstərən və dil öyrənmə prosesini sistemli şəkildə təşkil etməyə imkan verən elektron təhsil mühitidir. Onlayn platformalar vasitəsilə tələbələr müxtəlif qrammatik mövzular, leksik materiallar və kommunikativ tapşırıqlarla işləyə bilirlər.

Fransız dili tədrisində onlayn platformalar həm fərdi, həm də qrup şəklində istifadə oluna bilər. Müəllim bu platformalar vasitəsilə dərs materiallarını paylaşa, tələbələr üçün əlavə tapşırıqlar hazırlaya və onların fəaliyyətini izləyə bilər. Bu isə təlim prosesinin daha sistemli şəkildə idarə olunmasına imkan yaradır.

Onlayn platformaların digər mühüm xüsusiyyəti onların distant və hibrid təhsil modellərində geniş istifadə olunmasıdır. Bu platformalar vasitəsilə tələbələr dərs materiallarına istənilən vaxt və istənilən məkandan çıxış əldə edə bilirlər. Beləliklə, təlim prosesi zaman və məkan məhdudiyyətlərindən azad olur və daha çevik xarakter alır.

Mobil texnologiyaların inkişafı təhsil sahəsində yeni imkanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Mobil tətbiqlər fransız dilinin öyrənilməsi üçün geniş istifadə olunan rəqəmsal vasitələrdən biridir. Bu tətbiqlər öyrənənlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün qısa və interaktiv tapşırıqlar təqdim edir.

Mobil tətbiqlər fransız dilinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə kömək edir. Bu tətbiqlər vasitəsilə tələbələr yeni sözlər öyrənə, qrammatik qaydaları təkrar edə və dinləmə tapşırıqları yerinə yetirə bilirlər. Bundan əlavə, bəzi tətbiqlər nitqin avtomatik tanınması texnologiyasından istifadə edərək öyrənənlərin tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirməyə də imkan verir.

Multimedia və audiovizual resurslar fransız dili tədrisində mühüm rol oynayan rəqəmsal vasitələrdən biridir. Bu resurslara video materiallar, audio yazılar, animasiyalar və interaktiv təqdimatlar daxildir. Multimedia materialları dil öyrənmə prosesində vizual və eşitmə kanalla-

rını, eyni zamanda, aktivləşdirir ki, bu da informasiyanın daha effektiv mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Xarici dil tədrisində audiovizual materiallar mühüm rol oynayır. Video və audio materiallar öyrənənlərin dinləmə və danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların fransız dili və mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmasına kömək edir.

Son illərdə süni intellekt texnologiyalarının inkişafı təhsil sahəsində yeni istiqamətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Süni intellekt əsaslı təlim sistemləri fransız dili tədrisində fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Bu sistemlər öyrənənlərin fəaliyyətini analiz edərək onların zəif və güclü tərəflərini müəyyən edir və buna uyğun olaraq fərdi təlim materialları təqdim edir. Belə adaptiv sistemlər hər bir öyrənənin ehtiyaclarına uyğun təlim strategiyasının formalaşdırılmasına imkan verir.

Süni intellekt texnologiyaları, xüsusilə, nitqin tanınması və avtomatik qiymətləndirmə sahəsində geniş istifadə olunur. Bu texnologiyalar öyrənənlərin tələffüzünü analiz edir və səhvləri müəyyən edərək onların düzəldilməsinə kömək edir. Beləliklə, tələbələr öz danışıq bacarıqlarını müstəqil şəkildə inkişaf etdirə bilir.

Süni intellekt əsaslı sistemlər dil öyrənmə prosesində fərdi geribildirim təqdim edir və öyrənənlərin irəliləyişini izləməyə imkan verir. Bu isə təlim prosesinin daha effektiv və məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmasına kömək edir.

Fransız dili tədrisində istifadə olunan rəqəmsal resurslar dil öyrənmə prosesinin daha interaktiv və effektiv təşkilinə imkan yaradır. Onlayn platformalar, mobil tətbiqlər və multimedia vasitələri öyrənənlərin dil bacarıqlarının inkişafına və motivasiyasının artırılmasına mühüm töhfə verir.

Elmi işin yeniliyi. Fransız dili tədrisində rəqəmsal resursların kommunikativ yanaşma əsasında sistemli şəkildə təhlil edilməsidir. İşdə onlayn platformalar, mobil tətbiqlər, multimedia vasitələri və süni intellekt əsaslı sistemlərin dil bacarıqlarının inkişafına təsiri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, onlarla kommunikativ kompetensiyanın formalaşması müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, rəqəmsal resursların fransız dili tədrisində tətbiqi ilə bağlı müasir pedaqoji yanaşmalar ümumiləşdirilmiş və onların didaktik imkanları elmi baxımdan əsaslandırılmışdır.

Elmi işin aktuallığı Fransız dili tədrisində rəqəmsal resursların istifadəsinin artması və bu resursların təlim nəticələrinə təsirinin elmi cəhətdən əsaslandırılması zərurəti ilə izah olunur. İşin məqsədi fransız dili tədrisində rəqəmsal resursların effektivliyini nəzəri və praktik baxımdan araşdırmaqdır. İşin vəzifələri aşağıdakılardır:

- rəqəmsal resurs anlayışının elmi-nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək;
- fransız dili tədrisində istifadə olunan rəqəmsal resursların növlərini təhlil etmək;
- rəqəmsal resursların dil bacarıqlarının inkişafına təsirini araşdırmaq;
- bu resursların üstünlüklərini və mövcud problemlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyekti fransız dili tədris prosesidir. ***Tədqiqatın predmeti*** isə fransız dili tədrisində tətbiq olunan rəqəmsal resursların didaktik imkanlarıdır. İşdə təsviri, müqayisəli və analitik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Əldə olunan nəticələr fransız dili müəllimləri tərəfindən tədris prosesində praktik şəkildə istifadə oluna bilər. İşdə təqdim olunan nəzəri müddəalar və metodik yanaşmalar rəqəmsal resursların dərslərdə daha effektiv tətbiqinə, tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının inkişafına və təlim prosesinin interaktiv təşkilinə kömək edir. Tədqiqat materiallarından ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində, həmçinin xarici dil müəllimlərinin peşəkar hazırlığında metodik vəsait kimi istifadə etmək mümkündür.

Nəticə. Fransız dili tədrisində rəqəmsal resursların tətbiqi təlim prosesinin daha interaktiv, çevik və effektiv şəkildə təşkilinə imkan yaradır. Onlayn platformalar, mobil tətbiqlər, multimedia vasitələri və süni intellekt əsaslı sistemlər öyrənənlərin kommunikativ bacarıqlarının inkişafına, motivasiyasının artırılmasına və autentik dil mühitinə yaxın şəraitdə öyrənməsinə mühüm töhfə verir.

Rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü tətbiqi xarici dil tədrisinin keyfiyyətini yüksəldir və müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətini daha da innovativləşdirir. Bununla yanaşı, rəqəmsal resurslardan səmərəli istifadə üçün müəllimlərin rəqəmsal savadlılığının artırılması və təhsil müəssisələrinin texniki imkanlarının gücləndirilməsi vacib amillərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Həsənova, M. Rəqəmsal resurslarla fransız dili qrammatikasının tədrisi // Filologiya və Təhsil, – 2023. № 1, – s. 63-74.
2. El Gazi, S., & Ibrahimi, A. Digital literacy and teaching and learning of French as a foreign language // World Journal of Advanced Engineering Technology and Sciences, – 2024. 12(02), – pp. 841-852.
3. Ishibie, C. I.. The Impact of Digital Technologies on French Language Learning // Cascades Journal, – 2025. 3(1), – pp. 33-39. https://cascadesjournal.com/index.php/cascades/article/view/73
4. İsmayılov, İ. Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları: Tədrisdə onlardan istifadə metodikası / İ.İsmayılov, C.Abdullayev. – Bakı, – 2006.
5. Əliyeva, F. Multimedia vasitələrindən istifadə etməklə dinləmə bacarıqlarının inkişafı // Dil və Təhsil Araşdırmaları, 2022. № 3, – s. 34-46.
6. Сысоев, П. В. Вики-технология в обучении иностранному языку. Язык и культура, № 3 (23), – 2013. – с. 140-152. https://cyberleninka.ru/article/n/viki-tehnologiya-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku

J.F.Tagi-zade

The Impact Potential of Digital Resources in Teaching the French Language

Summary

In modern times, digital technologies play an important role in teaching foreign languages, especially French. Electronic textbooks, online platforms, mobile applications and multimedia resources comprehensively develop students' listening, speaking, reading and writing skills. These resources make the learning process interactive, make learning more motivating and personalized. At the same time, there are problems such as technical difficulties and the lack of digital skills of teachers. In general, the introduction of digital resources increases the effectiveness of French Language Teaching and ensures adaptation to modern educational requirements.

Keywords: *French, digital resources, teaching, interactive learning, mobile technologies*

Дж.Ф.Таги-заде

Возможности воздействия цифровых ресурсов в преподавании французского языка

Резюме

В современном мире цифровые технологии играют важную роль в обучении иностранным языкам, особенно французскому. Электронные учебники, онлайн-платформы, мобильные приложения и мультимедийные ресурсы способствуют комплексному развитию навыков аудирования, говорения, чтения и письма у студентов. Эти ресурсы делают процесс обучения интерактивным, повышают мотивацию учащихся и позволяют организовать индивидуальное обучение. В то же время существуют определённые проблемы, такие как технические трудности и недостаточный уровень цифровой компетентности преподавателей. В целом, применение цифровых ресурсов повышает эффективность обучения французскому языку и способствует соответствию современным требованиям образования.

Ключевые слова: *французский язык, цифровые ресурсы, обучение, интерактивное обучение, мобильные технологии*

Rəyçi: dos. A.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 22.05.2026

F.M.ƏMİROVA
baş müəllim
e-mail: amirova.fatma97@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0002-6905-7244

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., Təbriz küç., 81)

ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV METODUN TƏTBİQİ VƏ ONUN ÖYRƏNMƏ NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Xülasə. *Məqalədə alman dili dərslərində kommunikativ metodun tətbiqi və onun öyrənmə nəticələrinə təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi kommunikativ metodun tədris prosesində rolunu müəyyənləşdirmək və onu öyrənənlərin kommunikativ bacarıqlarının inkişafına təsirini təhlil etməkdən ibarətdir. Tədqiqat zamanı elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili aparılmış, müşahidə, müqayisəli təhlil və təcrübə metodlarından istifadə olunmuşdur. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, kommunikativ metodun tətbiqi öyrənənlərin danışıq bacarıqlarının inkişafına, dərs prosesində aktivliyin və motivasiyanın artmasına müsbət təsir göstərir. Tədqiqatın elmi yeniliyi metodun real tədris şəraitində empirik şəkildə araşdırılması və müqayisəli təhlil əsasında qiymətləndirilməsidir. Məqalənin praktiki əhəmiyyəti isə əldə olunan nəticələrin və metodik tövsiyələrin alman dili dərslərində tətbiq imkanları ilə müəyyən olunur.*
Bu məqaləni yazmaqda məqsəd alman dili dərslərində kommunikativ metodun tətbiqinin tələbələrin danışıq, dinləmə və motivasiya bacarıqlarına təsirini araşdırmaqdır. Tədqiqat sualları belə ola bilər ki, kommunikativ metod alman dili dərslərində hansı didaktik üstünlüklərə malikdir, bu metod tələbələrin danışıq fəallığını necə artırır, müəllim üçün hansı çətinliklər yarana bilər, Azərbaycan auditoriyasında bu metodun tətbiqi nə dərəcədə effektivdir.

Açar sözlər: *kommunikativ metod, alman dili tədrisi, dil öyrənmə, kommunikativ bacarıqlar, tədris prosesi, interaktiv üsullar, öyrənmə nəticələri, metodik yanaşma*

Kommunikativ yanaşma heç də yeni üsul deyil. O, ötən əsrin 60-cı illərində xaricdə yaranıb və ölkəmizə təxminən 80-ci illərin sonlarında daxil olub. Sonra bütün xarici dilləri öyrənənlər "hamı başa düşür, amma danışa bilmirlər" deyə şikayət etməyə başladılar. O vaxtdan bəri kommunikativ metod əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi və bütün dünyada geniş yayıldı. Əvvəl yalnız qrup şəklində dərslər keçirildi. İlk dərsdən etibarən təlim xarici dildə aparıldı. Daha sonra bu yanaşma bəzi dəyişikliklərə məruz qaldı və indi həm qrupda, həm də fərdi dərslərdə istifadə olunur. Kommunikativ metodun effektliyi haqqında çox danışılıb və yazılıb. Nəticələr dərs zamanı şagirdin ana dilindən istifadəni minimuma endirməklə əldə edilir. Bu yanaşma ilə insana xarici dildə düşünməyi öyrətmək çox vacibdir ki, o, xarici nitqi öz ana dili ilə heç bir əlaqəsi olmadan qavrasın. Kommunikativ yanaşma şifahi və yazılı nitq, lüğət, qrammatika, dinləmə və oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eynilə, kommunikativ dil öyrətmə yanaşmasının istifadə olunduğu sinifləri dəstəkləmək üçün oyunların, rol oyunlarının, simulyasiyaların və tapşırıq əsasında ünsiyyət fəaliyyətlərinin istifadəsi zəruridir. Eynilə, L.J. Kolker iddia edir ki, tələbələr gördükləri, eşitdikləri, toxunduqları, hərəkət etdikləri, araşdırdıqları, qoxladıqları və hətta onlara hər şeyi dadmaq imkanları verildikdə hiss orqanlarından istifadə edərək daha yaxşı öyrənirlər. O hesab edir ki, tələbələr materiallarla birbaşa təmasda olduqda daha yaxşı öyrənirlər. 1960-cı illərdə yarandığı gündən bəri kommunikativ dil tədrisi bir sıra fərqli mərhələlərdən keçmişdir. Birinci mərhələdə əsas problem tədris planının hazırlanması və kommunikativ səriştənin erkən konsepsiyalarına uyğun öyrənmə yanaşması zərurəti idi. Daha sonra diqqət tələbələrin kommunikativ ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək prosedurlarına yönəldildi, bu da ehtiyacların təhlilini kommunikativ metodologiyanın vacib hissəsinə çevirmək təkliflərinin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Eyni zamanda,

metodistlər qrup işi, tapşırıqlarla işləmək kimi kommunikativ yanaşmanı həyata keçirmək üçün istifadə edilə bilən sinif fəaliyyətinin növlərinə diqqət yetirdilər. Müasir təhsil prosesində kommunikativ yönümlü yanaşma xarici dil öyrətməyin ən təsirli yollarından biri hesab olunur. Kommunikativ yanaşma şifahi ünsiyyət bacarıqlarının uğurlu inkişafına kömək edir və dili öyrənmək üçün motivasiyanı artırır ki, bu da dərslərin effektivliyinə və səmərəliliyinə səbəb olur. [1, s. 145-146].

Müasir dövrdə xarici dil tədrisinin əsas məqsədi yalnız qrammatik biliklərin ötürülməsi deyil, öyrənənlərin dili real ünsiyyət şəraitində effektiv şəkildə istifadə etmə bacarığının formalaşdırılmasıdır. Xarici dil tədrisində kommunikativ metod XX əsrin ikinci yarısından etibarən geniş yayılmağa başlamış və dilin funksional istifadəsini ön plana çıxarmışdır [6, s. 5]. Kommunikativ metodun əsas prinsipi dilin qaydalar toplusu deyil, ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsidir [7, s. 84]. Azərbaycan auditoriyasında alman dili tədrisində bu metodun tətbiqi aktual məsələ olaraq qalır, çünki tələbələrin danışıq bacarığında müşahidə olunan passivlik və psixoloji maneələr hələ də ciddi problem kimi qalmaqdadır. [8, s. 5]. Kommunikativ metod dilin strukturundan daha çox onun funksiyasına diqqət yetirən didaktik yanaşmadır. Bu metodun əsasını dilin sosial qarşılıqlı əlaqə vasitəsi olması ideyası təşkil edir. Kommunikativ yanaşmada dörd əsas bacarıq – dinləmə, danışma, oxu və yazı – interaktiv şəkildə inkişaf etdirilir. Xüsusilə danışıq bacarığı dərsin mərkəzinə çəkilir və tələbələr aktiv iştirakçıya çevrilir.

Alman dili dərslərində kommunikativ metod dialoqlar, rol oyunları, problem əsaslı tapşırıqlar və real həyat situasiyalarının modelləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir [9, s. 4]. Tədqiqat zamanı kommunikativ metodun tətbiqi, əsasən, A2-B1 səviyyəsində olan tələbələrlə aparılmışdır. Dərslərdə müəllim tərəfindən minimum izah verilir, tələbələr isə cüt və qrup şəklində ünsiyyətə cəlb olunurlar. Rol oyunları tələbələrin dil baryerini aradan qaldırmaqda xüsusilə effektiv olmuşdur. Məsələn, "Mağazada alış-veriş", "Həkimlə dialoq", "Səyahət planı" kimi situasiyalar tələbələrin aktiv danışıq fəaliyyətini artırmışdır [10, s. 66]. Qrammatik materiallar ayrıca qayda şəklində deyil, kommunikativ kontekst daxilində təqdim edilmişdir. Bu yanaşma tələbələrin qaydanı mexaniki əzbərləməsi əvəzinə onu praktik istifadədə mənimsəməsinə imkan yaratmışdır.

Aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, kommunikativ metod tətbiq olunan dərslərdə tələbələrin danışıq fəallığı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Ənənəvi metodla keçirilən dərslərlə müqayisədə tələbələr daha az çəkinir və səhv etmək qorxusu azalır.

Anket nəticələrinə əsasən, tələbələrin böyük əksəriyyəti kommunikativ dərslərin daha maraqlı və motivasiyaedici olduğunu bildirmişdir [8, s. 41]. Bununla yanaşı, müəllim üçün kommunikativ metodun tətbiqi müəyyən çətinliklər də yaradır. Xüsusilə dərsin planlaşdırılması və vaxtın düzgün bölüşdürülməsi əlavə metodik hazırlıq tələb edir [11, s. 112]. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, kommunikativ metod alman dili dərslərində tələbələrin danışıq və dinləmə bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu metod tələbələri passiv dinləyici mövqeyindən aktiv iştirakçıya çevirir. Tövsiyə olunur ki, alman dili müəllimləri kommunikativ metodu mərhələli şəkildə tətbiq etsinlər və dərs materiallarını tələbələrin real həyat təcrübəsinə uyğun seçsinlər. Eyni zamanda, qrammatik materiallar kommunikativ kontekst daxilində təqdim edilməlidir. Nəticə olaraq demək olar ki, kommunikativ metodun məqsədyönlü və sistemli tətbiqi alman dili dərsinin effektliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Qloballaşma şəraitində xarici dillərin öyrənilməsi təhsil sisteminin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə alman dili Avropa təhsil məkanında, elmi araşdırmalarda və beynəlxalq əməkdaşlıqda mühüm rol oynayan dillərdən biri hesab olunur [10, s. 12]. Bu baxımdan alman dilinin effektiv tədrisi məsələsi müasir pedaqoji müzakirələrin mərkəzində dayanır. Ənənəvi xarici dil tədrisi metodları, əsasən, qrammatik strukturların izahına və tərcüməyə əsaslanmışdır. Lakin bu yanaşma tələbələrin dili real ünsiyyət şəraitində istifadə etmə bacarığını kifayət qədər formalaşdırmır. Nəticədə tələbələr danışıqda çətinlik çəkirlər. Kommunikativ dərsdə müəllimin rolu da dəyişir. Müəllim bilik ötürən deyil, ünsiyyəti təşkil edən və istiqamətləndi-

rən fasilitator rolunu icra edir [11, s. 118]. Fasilitator asanlaşdıran, yönləndirən, dərsi "danışan" yox, danışdıran müəllim deməkdir. Tədrisdə fasilitator nə edir?

Ənənəvi müəllim: izah edir, tələbələr dinləyir, sualı müəllim verir, cavabı da özü verir.

Fasilitator müəllim isə sual verir, cavabı tələbədən alır, tapşırıq yaradır, amma həlli diktə etmir, tələbələri danışmağa təşviq edir, səhvi dərhal "kəsmir", düzəltməyə şərait yaradır [11, s. 118].

Alman dili dərsindən konkret misal.

Ənənəvi: Präteritum belə düzəlir, yazın.

Fasilitator: Keçmişdə nə etmisən? Cümləni özün qur, birlikdə düzəldək.

Yəni müəllim: Ünsiyyəti təşkil edir, istiqamət verir, amma mərkəzdə tələbə olur.

Kommunikativ metodun öyrənmə nəticələrinə təsiri dedikdə, bu metodun şagird və ya tələbələrin dili real ünsiyyət şəraitində istifadə etmə bacarığını nə dərəcədə inkişaf etdirməsi nəzərdə tutulur. Kommunikativ metodun əsas təsirləri bunlardır.

1. Danışıq bacarığının inkişafı.

Öyrənənlər dili yalnız qaydalar kimi yox, ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi öyrənirlər.

2. Dinləmə və anlama bacarıqlarının güclənməsi.

Real dialoqlar, müzakirələr və rollu oyunlar sayəsində eşidilən dili anlama bacarığı artır.

3. Leksik və qrammatik biliklərin praktik istifadəsi.

Qrammatika qaydaları əzbərlənmir, kontekst daxilində tətbiq olunur.

4. Motivasiyanın artması.

Dərslər daha interaktiv və maraqlı olduğu üçün öyrənənlər dərsə daha fəal qoşulurlar.

5. Sərbəstlik və özünəinam.

Səhv etmək qorxusu azalır, öyrənənlər fikirlərini daha rahat ifadə edirlər.

6. Kommunikativ səriştənin formalaşması.

İnkişaf edir qısaca desək, kommunikativ metodun öyrənmə nəticələrinə təsiri dili bilməkdən çox, dili istifadə edə bilmək səviyyəsinə çatdırmasıdır.

Alman dili dərsində kommunikativ metodun tətbiqi, qrammatika əzbərçiliyindən qaçaraq real həyat situasiyaları, real oyunları və qrup işləri vasitəsilə dilin aktiv istifadəsi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma tələbələrin danışıq bacarıqlarını, özünəinamını və motivasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artıraraq, öyrənmə nəticələrini daha effektiv və qalıcı edir. Alman dili dərsində kommunikativ metodun tətbiqi və təsiri:

Tətbiq üsulları. Dərsdə real ünsiyyət mühiti yaradan rol oyunları, dialoqlar, layihə əsaslı öyrənmə və qrup işləri geniş tətbiq edilir, bu da tələbə mərkəzli yanaşmanı ön plana çıxarır.

Öyrənmə nəticələrinə təsiri. Şifahi nitq bacarıqları (sprechen) və dinləyib anlama (hören) sürətlə inkişaf edir, tələbələr dili sadəcə bilmir, həm də praktik istifadə edə bilirlər [12].

Motivasiya və interaktivlik. Öyrənmə prosesi daha maraqlı olur, dil baryeri aradan qalxır və tələbələrin alman mədəniyyətinə marağı artır [13].

Bu metod, xüsusilə ali məktəblərin aşağı kurslarında dilin tətbiqi aspektlərini gücləndirmək üçün yüksək effektivlik nümayiş etdirir bilirlər [12].

Nəticə: Kommunikativ metodun öyrənmə nəticələrinə təsiri, öyrənənlərin dil biliklərini real ünsiyyət şəraitində məqsədyönlü, səmərəli və sərbəst şəkildə tətbiq etmə bacarığının artması ilə xarakterizə olunur.

Ənənəvi metodlarda əsas diqqət qrammatik qaydaların əzbərlənməsinə yönəldiyi halda, kommunikativ metodda dil praktik ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilir. Bu fərq öyrənmə nəticəsində də özünü göstərir. Ənənəvi metod daha çox nəzəri bilik formalaşdırdığı halda kommunikativ metod praktik bacarıqların inkişafını təmin edir [14, s. 90].

Kommunikativ metodun öyrənmə nəticələrinə təsiri öyrənənlərin dili real ünsiyyət şəraitində məqsədyönlü, funksional və səmərəli şəkildə istifadə etmə bacarığının formalaşması ilə xarakterizə olunur. Bu metod dil tədrisində praktik yönümlü, motivasiyaedici və nəticəyönümlü yanaşma kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi yenilik. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi alman dili dərslərində kommunikativ metodun tətbiqinin real tədris şəraitində müşahidə və təcrübə əsasında sistemli şəkildə araşdırılması, onun ənənəvi tədris üsulları ilə müqayisəli təhlili yolu ilə öyrənənlərin kommunikativ bacarıqlarına təsirinin empirik nəticələrlə müəyyən edilməsi və əldə olunan nəticələr əsasında tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş metodik tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr və irəli sürülən metodik tövsiyələr alman dili dərslərində kommunikativ metodun səmərəli tətbiqi üçün praktik əsas yaradır. Bu yanaşmalar müəllimlərin dərs strategiyalarının təkmilləşdirilməsinə, öyrənənlərin danışıq və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına və tədris prosesini daha interaktiv və effektiv təşkilinə xidmət edir.

İqtisadi səmərəlilik. Müasir metodların tətbiqi nəticəsində xarici dil dərslərində tələbələr qısa müddətdə effektiv dil bacarıqları əldə edir, əlavə kurslara ehtiyac azalır. Bu isə təhsil resurslarının səmərəli istifadəsinə və təhsil xərclərinin azalmasına səbəb olur və nəticədə iqtisadi səmərəlilik artır. Tədqiqatın səmərəliliyi ondan ibarətdir ki, kommunikativ metodun tətbiqi əlavə maddi resurslar tələb etmədən tədris prosesinin effektivliyini artırmağa imkan verir. Bu metodun tətbiqi nəticəsində öyrənənlərin kommunikativ bacarıqları daha qısa müddətdə formalaşır ki, bu da tədris vaxtına qənaət olunmasına və ümumi təhsil xərclərinin optimallaşdırılmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Fətəliyeva A.Ş. Xarici dil tədrisində kommunikativ yanaşma //“Magistrant” elmi jurnalı, 2023, – s. 145-146.
2. Kərimov Y.S. Təlim metodları / Y.S.Kərimov. – Bakı: RS Poliqraf, – 2009. – s. 279.
3. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları / F.Kərimov. – Bakı: BSU-nun nəşriyyatı – 2002, – s. 139.
4. Şəfiyev Ə. İngilis monoloji nitqinin kommunikativ tədrisinin əsasları / Ə.Şəfiyev. – Bakı: Elm, – 2019. – s. 179.
5. Anderson J. Kognitive Psychologie / J.Anderson. – Heidelberg: Francke Verlag, – 1989. – s. 118.
6. Widdowson H. Teaching Language as Communication / H.Widdowson. – Oksford: Oxford University Press, – 1978. – 168 p.
7. Harmer İ. How to teach English / İ. Harmer. – London, 2007. – p. 288
8. Məmmədova R. Xarici dillərin tədrisi metodikası / Məmmədova R. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 212 s.
9. Thornbury S. How to Teach Speaking / S.Thornbury. – London: Longman, – 2005. – 160 p.
10. Neuner G. Deutsch als Fremdsprache / G.Neuner. – München: Hueber Verlag, – 1993. – 132 p.
11. Scrivener J. Learning Teaching / J.Scrivener. – Oxford: Macmillan Education, – 2011. – 416 p.
12. https://cyberleninka.ru/
13. https://adu.edu.az/
14. Richards, J.C. and Rodgers, T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, Cambridge, England. – 2014.

F.M.Amirova

Application of the Communicative Method in German Language Lessons and Its Impact on Learning Outcomes

Summary

The article examines the application of the communicative method in German language lessons and its impact on learning outcomes. The aim of the research is to determine the role of the communicative method in the teaching process and to analyze its influence on the development of learners’ communicative skills. During the research, methods such as the analysis of scientific and pedagogical literature, observation, comparative analysis, and experimental methods were used. The

obtained results show that the application of the communicative method has a positive effect on the development of learners' speaking skills, as well as on increasing activity and motivation during the lesson process. The scientific novelty of the research lies in the empirical investigation of the method in real teaching conditions and its evaluation based on comparative analysis. The practical significance of the article is determined by the possibility of applying the obtained results and methodological recommendations in German language lessons.

The purpose of writing this article is to investigate the impact of applying the communicative method in German language lessons on students' speaking, listening, and motivation skills. The research questions may include the following: what didactic advantages the communicative method has in German language lessons; how this method increases students' speaking activity; what difficulties may arise for the teacher; and to what extent the application of this method is effective in the Azerbaijani educational context.

Keywords: *communicative method, German language teaching, language learning, communicative skills, teaching process, interactive methods, learning outcomes, methodological approach*

Ф.М.Әмирова

Применение коммуникативного метода на уроках немецкого языка и его влияние на результаты обучения

Резюме

В статье рассматривается применение коммуникативного метода на уроках немецкого языка и его влияние на результаты обучения. Цель исследования заключается в определении роли коммуникативного метода в процессе преподавания и анализе его влияния на развитие коммуникативных навыков обучающихся. В ходе исследования были использованы методы анализа научно-педагогической литературы, наблюдения, сравнительного анализа и педагогического эксперимента. Полученные результаты показывают, что применение коммуникативного метода положительно влияет на развитие разговорных навыков обучающихся, а также способствует повышению активности и мотивации в процессе урока. Научная новизна исследования заключается в эмпирическом изучении метода в реальных условиях обучения и его оценке на основе сравнительного анализа. Практическая значимость статьи определяется возможностью применения полученных результатов и методических рекомендаций на уроках немецкого языка.

Целью написания данной статьи является исследование влияния применения коммуникативного метода на уроках немецкого языка на развитие навыков говорения, аудирования и мотивации студентов. Исследовательские вопросы могут включать следующее: какими дидактическими преимуществами обладает коммуникативный метод на уроках немецкого языка, каким образом данный метод повышает речевую активность студентов, какие трудности могут возникнуть у преподавателя, и насколько эффективным является применение этого метода в азербайджанской аудитории.

Ключевые слова: *коммуникативный метод, преподавание немецкого языка, изучение языка, коммуникативные навыки, учебный процесс, интерактивные методы, результаты обучения, методический подход*

Rəyçi: fil.f.d. N.E.Camalzadə

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2026

L.İ.HACIYEVA
e-mail: lhajiyeva92@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0004-1527-8600

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə ş., Heydər Əliyev pr., 429

10.62021/0026-0028.2026.3.354

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İNTELLEKTUAL VƏ YARADICI SƏRİŞTƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI PROSESİNİN STRUKTUR VƏ FUNKSİONAL MODELİ

Xülasə. *Məqalədə inteqrasiya olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyətlər müstəvisində kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcı sərişтələrinin formalaşdırılması prosesinin elmi-nəzəri əsasları və innovativ metodikası araşdırılır. Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi olaraq, bu prosesin daxili mexanizmlərini nizamlayan bütöv struktur və funksional model işlənilib hazırlanmışdır. Model dörd fundamental komponenti – hədəf (məqsəd və prinsiplər), məzmun (idrak proseslərinin zənginləşdirilməsi), prosessual (layihələndirmə və təşkilat formaları) və nəticə (müsbət inkişaf dinamikasının monitorinqi) bloklarını vahid didaktik sistem halında birləşdirir. Tədqiqat zamanı tətbiq edilən subyektiv yanaşma, elmilik və inkişafetdirici təlim prinsipləri, habelə dərslərdə təklif olunan "inkişafetdirici dəqiqələr" texnologiyası təlim fəaliyyətinin səmərəliliyini empirik cəhətdən təmin edir.*

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəbli, intellektual və yaradici sərişta, istedadlılıq dərəcəsi, təlimə fərdi-fəal yanaşma, inteqrasiya olunmuş təlim*

Heç kim şübhə etmir ki, mədəniyyətlərin tərəqqisi müstəsna olaraq istedadlı, yaradıcı insanlardan asılıdır. Yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və bütün planetin gələcəyinə ən böyük ümidlərin yaradıcı düşünən gənclərlə bağlı olmasına baxmayaraq, müşahidələr göstərir ki, uşaqlıqda adətən onlara "açılmağa" və fərdiliyini tam şəkildə göstərməyə imkan verilmir.

Uşağın istedadlılıq dərəcəsini və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafını vaxtında müəyyən etmək mümkün olsa belə, bu, hələ onun qabiliyyət və yaradıcı bacarıqlarının daha da tam açıqlanmasına və özünü inkişaf etdirməsinə zəmanət vermir. Burada yaradıcılıq, yaradıcı təfəkkür, kreativlik, istedadlılıq və s. istiqamətlərdə tədqiq etdiyimiz gənc istedadın (şagirdin) bütün imkan və bacarıqlarının üzə çıxarılması üçün xüsusi şərait yaratmaq lazımdır.

Yaradıcı özünüinkişaf üçün İ. Kantın fikrincə, yalnız "öz ağlından istifadə etmək üçün azadlıq..." tələb olunur [7, s.358]. Hər bir insanın dünyaya gəldiyi andan bütün qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün qeyri-məhdud imkanları var.

İntellektual və yaradıcı sərişтələrin formalaşmasının səmərəliliyi, əsasən, bütövlükdə təhsil prosesinin səmərəliliyini təmin edən pedaqoji şərtlərlə əvvəlcədən müəyyən edilir.

N.M. Kazımov öz tədqiqatında şərt anlayışının dərk edilməsinin zəruriliyinə diqqət yetirir. O yazır ki, şərait kateqoriyasının mühit (vəziyyət) anlayışına münasibət baxımından tədqiqi pedaqoji hadisənin yaranması, mövcudluğu və ya dəyişməsi üçün zəruri olan obyektlər toplusunu əsassız olaraq genişləndirir [3].

Təsadüfi obyektlər də onların sırasına daxil olduğundan, bu araşdırmada göstərilən obyektin əhatəsini təşkil edən obyektlərin tam dəstini təhlil etməyi qarşımıza məqsəd qoymadıq. Məlumdur ki, şərtlər həm maneə rolu, həm də sistemin işləməsini təmin edən amil kimi çıxış edə bilərlər.

Bizim vəzifəmiz kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin səmərəli inkişafı üçün zəruri və yetərincə olan şərtlər toplusunu müəyyən etməkdir. Zəruri və kafi dedikdə, bu hadisənin şərtiliyini pozmadan və heç bir komponenti istisna etmədən şərtlərin tam dəstini nə-

zərdə tuturuq. Buna görə də, bir sıra şərtlər haqqında danışacağıq və təsadüfi şərtlərin vəzifənin həllinə kömək etmədiyini də bir daha vurğulayacağıq.

Kiçikyaşlı məktəblilərin həm intellektual və yaradıcı inkişafının xüsusiyyətlərinin, həm də onların yaradıcı inkişafına, özünüinkişafına töhfə verən innovativ təlim texnologiyalarının öyrənilməsi əsasında biz, kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşması üçün prosessual model hazırladıq (Cədvəl 1.). Ədəbiyyatın təhlili və eksperimentdə əldə edilən nəticələr əsasında konkret intellektual və yaradıcı səriştələr, onların formalaşması meyarları və hər bir komponentin spesifik məzmunu müəyyən edilmişdir.

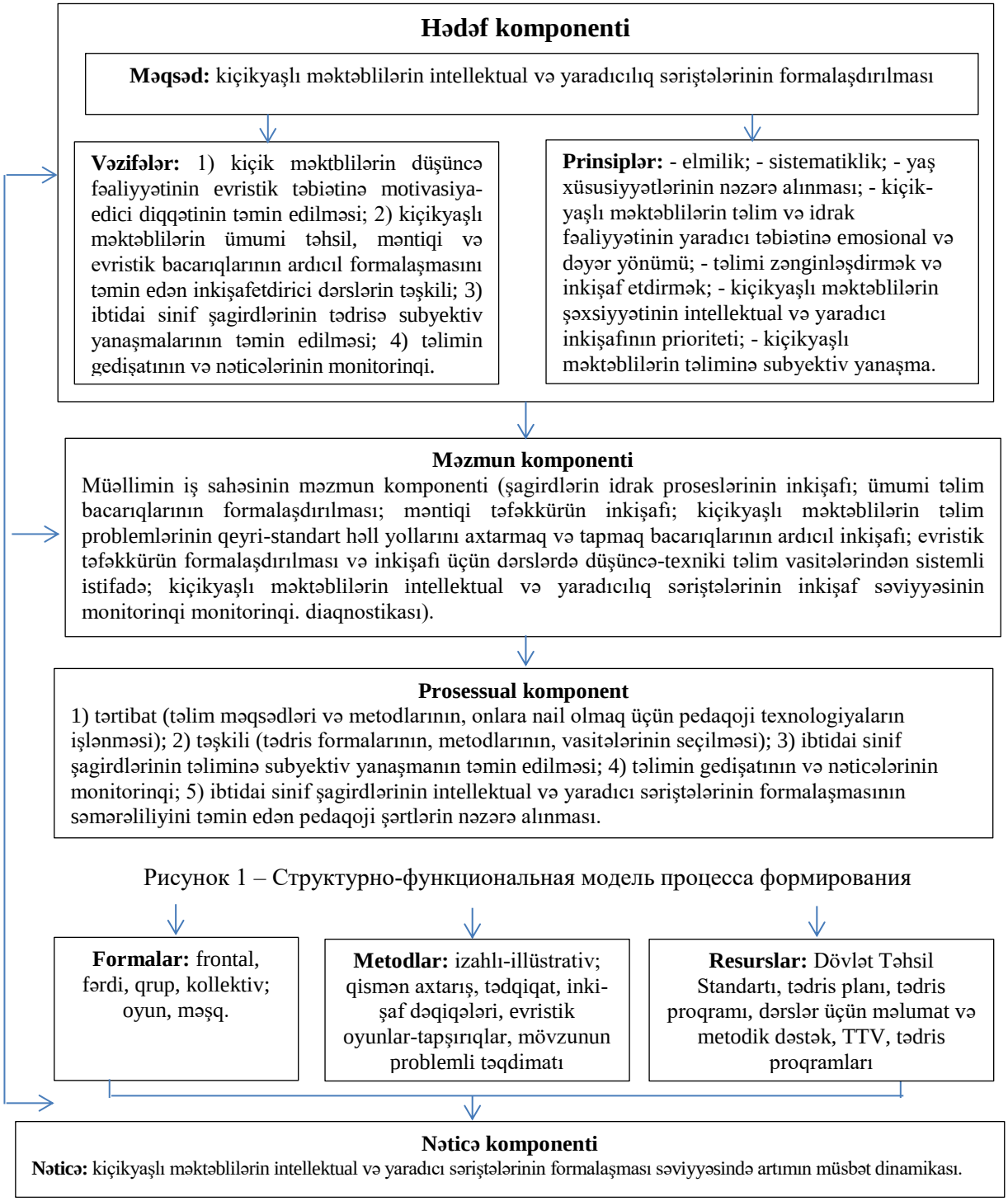

Рисунок 1 – Структурно-функциональная модель процесса формирования

Cədvəl 1. *Kiçikyaşı məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşması prosesinin struktur və funksional modeli.*

Bu söylədiklərimizə əsaslanaraq belə hesab edirik ki, pedaqoji şərtlər – kiçikyaşlı məktəbliləri yaradıcı fəaliyyətə hazırlayan, bu prosesdə qarşılıqlı əlaqədə olan tədbirlər kompleksidir; bunlar təhsil prosesinin başlanmasına, onun həyata keçirilməsinə və nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən müəyyən hallardır.

İntellektual və yaradıcı səriştələrin formalaşması üçün pedaqoji şərtlər intellektual yaradıcılığın təbiətinin dərk edilməsinə əsaslanan və aşağıdakılara yönəldilmiş geniş çeşidli didaktik priyomları və vasitələri təmsil edir. Yəni, məktəblilərin idrak maraqlarının müəyyən edilməsini, onların intellektual fəaliyyətini təmin edən idrak proseslərinin və xüsusiyyətlərinin inkişafını, konvergent və divergent düşüncəyə əsaslanan artıq məlum olan və yeni yaradıcı vəzifələrin tədris prosesinə daxil edilməsini təmsil edir.

Ə.Ə. Əlizadənin fikrincə, məktəblilərin intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşması prosesinin təşkili eksperimental işin birinci şərti kimi elmi əsaslı modelləşdirməni tələb edir [2, s.117].

Modelləşdirmə prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarət idi: modelin mahiyyətinin müəyyən edilməsi, sxemin qurulması, sxemin hər bir elementinin xüsusiyyətlərinin əldə edilməsi. Modeldə ibtidai siniflərdə məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşdırılması prosesinin uğurla həyata keçirilməsinə şərait yaradan pedaqoji şərtlər öz əksini tapmışdır.

İndiki təhsil prosesində müasir elm və mədəniyyətin nailiyyətlərinə uyğun gələn biliklərin fənlərin tədris proqramına daxil edilməsi problemi var. Bununla əlaqədar olaraq, belə praktiki məsələləri həll etmək lazımdır: sürətlə artan yeni biliklərin həcmini öyrətmək üçün tədris planında təlimin vaxtını və yerini haradan tapmaq, şagirdlərdə tam mənimsəməyə imkan verəcək bacarıqları necə inkişaf etdirmək, sonra isə bilikləri uğurla tətbiq etmək və elmi və hər hansı digər məlumatları müstəqil şəkildə idarə etmək. Bu o deməkdir ki, məktəb düşünməyi öyrətməlidir, yəni şagirdlərdə müasir təfəkkürün əsaslarını fəal şəkildə inkişaf etdirməlidir. Başqa sözlə desək, inkişaf xarakteri daşıyan təlim təşkil etmək vacibdir. Bu baxımdan modelin əsas məqsədi inteqrasiya olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyətlər zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşdırılması olmuşdur.

Modelin vəzifələri: 1) kiçikyaşlı məktəblilərin təfəkkürünün evristik təbiətinə motivasiyalı diqqətin təmin edilməsi; 2) kiçikyaşlı məktəblilərin ümumi təlim, məntiqi və evristik bacarıqlarının ardıcıl formalaşdırılmasını təmin edən inkişafetdirici dərslərin təşkili; 3) kiçikyaşlı məktəblilərin təliminə subyektiv yanaşmanın təmin edilməsi; 4) təlimin gedişatının və nəticələrinin monitorinqi.

Modelə aşağıdakı prinsiplər daxildir: elmilik; sistematiklik; yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması; kiçikyaşlı məktəblilərin idraki-təlim fəaliyyətinin yaradıcı təbiətinə emosional və dəyəryönümlü yanaşma; təlimin zənginləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi; kiçikyaşlı məktəblilərin təliminə subyektiv yanaşma. Modelin prinsipləri şagirdlərin intellektual və yaradıcı təfəkkür fəaliyyətinin spesifikliyini əks etdirir, inteqrasiya olunmuş təlim və tədrisdənkənar fəaliyyətlərdə kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşmasının məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə kömək edir.

Elmilik prinsipinin əsas məqsədi şagirdlərin onları əhatə edən aləmdə hər şeyin qanunlara tabe olduğunu və onların biliklərinin müasir cəmiyyətdə yaşayan hər bir insan üçün zəruri olduğunu başa düşmələridir. Elmilik prinsipi intellektual və yaradıcı səriştələrin formalaşdırılması prosesinin bütün mərhələlərində terminologiyanın vahidliyini tələb edir, elmin mahiyyətinin təhrif olunmasına səbəb ola biləcək mürəkkəb elmi müddəaların belə sadələşdirilməsinə imkan vermir, şagirdlərin elmi tədqiqatlarda bacarıq və vərdişlərinin inkişafını nəzərdə tutur. Bu, intellektual və yaradıcı səriştələrin inkişafına kömək edir, çünki evristik məşğələlərdə yalnız qeyri-standart həllər deyil, həm də ümumi məntiqə (problemin elementlərinə) tabe olan həllər də tapmaq lazımdır.

Tədqiqatda sistematiklik prinsipi bacarıqların müəyyən bir ardıcıllıqla, sistemli şəkildə formalaşdırılmasından ibarət idi, tədris materialının hər bir yeni elementi məntiqi olaraq digərlə-

ri ilə əlaqəli olur, sonrakılar əvvəlkilərə əsaslanır, kiçikyaşlını yeninin mənimsənilməsinə hazırlayır. Sistemlilik prinsipinin həyata keçirilməsi təlim prosesində davamlılığı, yəni evristik təfəkkürün inkişafında intuitiv təfəkkür və məntiqin arasındakı ardıcıllığı və əlaqəni nəzərdə tutur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təhsili müasir dövrdə son dərəcə rasionallaşdırılıb. Məktəb təhsili şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı əvəzinə, uşağın təbii yaradıcılığını, təfəkkürün ilk təbiətini unudaraq yalnız intellekti inkişaf etdirir. Emosional dəyər yönümlülük prinsipi kiçik məktəb yaşında təlim və idrak fəaliyyətinin yaradıcı təbiətinə diqqəti cəlb edir, çünki ibtidai siniflərdə dəyər yönümlərinin, iradi inkişafın əsasları qoyulur və emosional inkişafa xüsusi həssaslıq özünü göstərir. Eyni zamanda, eksperimental texnologiyanın tətbiqi zamanı uşağın dəyəryönümlülüyü və emosional-könüllülük aləmi intellektual fəaliyyətdə mühüm rol oynadı, əhəmiyyətli motivasiya gücünə sahib oldu və uşağın idrak proseslərini aktivləşdirdi. Uşaqda aktivləşən əsas intellektual dəyərlər arasından aşağıdakıları vurğulamaq olar: təəccüb, maraq, şübhə, həvəs, idrak fəaliyyəti, yaradıcılıq.

İnkişafetdirici təlim prinsipinin əsas aparıcı ideyası inkişaf edən təsir sferasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək ehtiyacından ibarətdir. Şəxsiyyətin tam intellektual, sosial və əxlaqi inkişafı – təhsilin vəhdətdə həyata keçirilən təlim və tərbiyə funksiyalarının nəticəsidir. İnkişafetdirici təlim prinsipi ideyasının yeni olduğunu, təlim prosesində uşağın inkişafı problemlərinin əvvəllər qoyulmadığını və həll edilmədiyini söyləmək olmaz.

İnkişafetdirici təlim ideyalarının tədqiqi dərindən və davamlı şəkildə L.V. Vıqotski və onun ardıcılları tərəfindən aparılmışdır [4]. O, uşaq psixologiyasının əsas problemlərindən biri kimi ali psixi funksiyaların inkişafı problemini qoyur, təlim və tərbiyəyə daha mühüm əhəmiyyət verir. Onun fikrincə, inkişafetdirici təlim sistemində şagirdlərə təklif olunan hər hansı təlim materialı, hər hansı tapşırıq həm əldə edilmiş (aktual), həm də perspektiv inkişaf səviyyəsinə yönəldilməlidir [4, s.248-251].

L.V. Vıqotskinin təlim inkişafdan irəli gedə bilər və getməlidir fərziyyəsi, D.B. Elkoninin və V.V. Davıdovun rəhbərliyi altında elmi heyət yoxlamağa və dəqiqləşdirməyə başladı. Onların tədqiqatları nəticəsində təlim fəaliyyətinin nəzəriyyəsi və subyekti yaradılmışdır. Burada təlimin əsasını onun məzmunu təşkil edir, təlimin təşkili metodları (və ya yolları) isə ondan alınır [5, s. 256-273].

L.V. Zankov təlim prosesində təfəkkürün inkişafı üçün bir sıra prinsipləri əsaslandırmışdır [6]. Bu prinsiplər öyrənmə və inkişaf problemi ilə bağlı olan elmi tədqiqatların məntiqində yaranır, prosesdən kənarda mövcud olmayan öz daxili qarşılıqlı əlaqəsi, öz sistemi var. Bu prinsiplər ibtidai siniflərdə təhsilin məzmununun müəyyən edilməsinin və onun təliminin metodik əsasını təşkil edir. Bu prinsiplər bunlardan ibarətdir: yüksək səviyyədə çətinləşdirilmiş təlim; nəzəri biliklərin aparıcı rolu; proqram materialının öyrənilməsində sürətli templə irəliləmək; şagirdlərin təlim prosesini dərk etmələri; ən güclü və hətta, zəif olanlar da daxil olmaqla bütün şagirdlərin inkişafı üzrə sistemli iş.

İnkişafetdirici təlim ideyaları E.N. Kabanova – Mellerin, N.A. Mençinskayanın, İ.S. Yakimanskinin əsərlərində də ardıcıl və dərindən nəzərdən keçirilib. İnkişaf edən təhsil sistemlərinin layihələndirilməsinin zəngin təcrübəsi V.S. Biblerin, S.Y. Kurqanovanın mədəniyyətlərin dialoqu məktəbinin konsepsiyaları ilə Ş.A. Amonaşvilinin həyat məktəbi ilə, P.Y. Qalperinin, N.F. Talızinanın zehni hərəkətlərin mərhələli formalaşması nəzəriyyələri ilə, Q.S. Altşullerin tənqidi, yaradıcı təfəkkürün inkişafının nəzəri müddəaları və s. ilə təqdim olunur.

Modeldə, pedaqoji texnologiyada nəzərdə tutulan inkişafetdirici təlim prinsipini nəzərə alaraq, şagirdin təhsil mühiti şəraitində nəzərdən keçirilən inkişaf prosesinin subyektinə çevrildiyi güman edilirdi. Ön plana şagirdin, müəllimin öz dəyəri çıxırdı. Müəllimin dəyər meyarı onun həm şagirdin, həm də özünün inkişafına şərait yaradan təlim prosesini necə təşkil edə bilməsi idi. Müəllimin əsas funksiyası təlim prosesi zamanı uşağın idrak, emosional, fiziki və mənəvi qabiliyyətlərinin, özünü inkişaf etdirmək üçün təbii qabiliyyətinin açılmasına kömək edəcək belə bir təhsil mühitinin layihələnməsi və yaradılmasıdır.

Subyektiv yanaşma prinsipi – pedaqoji fəaliyyətdə bir-biri ilə əlaqəli anlayışlar, ideyalar və fəaliyyət metodları sisteminə etibar etməklə uşağın şəxsiyyət kimi özünü tanıma, özünü doğrultma proseslərini təmin etməyə və dəstəkləməyə, onun unikal fərdiliyinin inkişafını təmin etməyə imkan verən metodoloji bir istiqamətdir.

Subyektiv yanaşmanın əsas qaydaları: şagirdlərin təbii və sosial cəhətdən qazandıqları qabiliyyətlərini nümayiş və inkişaf etdirmək istəyini artırmaq, onları həvəsləndirmək və dəstəkləmək vacibdir: şagird şəxsiyyətinin fərdiliyinin formalaşmasına şərait yaratmaq; tərbiyə prosesində qarşılıqlı əlaqənin subyektlərarası xarakteri üstünlük təşkil etməlidir; sinifdə və məktəbdə təlim prosesinin və həyat fəaliyyətinin təşkilinin məqsədini, məzmununu, forma və üsullarını seçməkdə şagird subyektiv səlahiyyətlərə malik olmalıdır; şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini və tədris qrupunun unikallığını inkişaf etdirmək üçün fərdi və kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətini müəyyən etmək; uşağa inanmaq, ona etibar etmək, özünü həyata keçirmək və özünü təsdiq etmək üçün onun istəklərini dəstəkləmək.

Subyektiv yanaşma prinsipinə cavab verən metodlar və priyomlar: dialoq, oyun, refleksiya, pedaqoji dəstək, diaqnostika, seçim və uğur vəziyyətinin yaradılması.

Qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin inkişaf etdirilməsi üçün təlimin zənginləşdirilməsi çərçivəsində həyata keçirilən məzmun komponentinin əsas istiqamətlərini müəyyən etdik: 1) ümumtəlim bacarıqlarının (qavrayış, diqqət, yaddaş, təfəkkür) formalaşdırılması; 2) məntiqi təfəkkür bacarıqlarının formalaşması; 3) kiçikyaşlı məktəblilərin təhsil problemlərinin qeyri-standart həll yollarını axtarmaq və tapmaq bacarıqlarının ardıcıl inkişafı; 4) evristik təfəkkürün formalaşdırılması və inkişafı üçün müəllim tərəfindən düşüncə tələb edən texniki tapşırıqlardan dərslərdə sistemli istifadə.

Müasir şəraitdə, bizim fikrimizcə, ən perspektivlisi J.S. Renzullinin məzmunun "zənginləşdirmə strategiyası"dır. Onun təklif etdiyi modelin əsas məqsədləri bunlardır:

– şagirdin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
– təlimə marağın inkişaf etdirilməsi;
– uğurun artırılması;
– böyük həcmdə təlim metodları və fəaliyyət bacarıqlarının məktəb proqramının müxtəlif sahələrinə inteqrasiyası [8, s.39-40, s.166-193].

Üç növ zənginləşdirmə var. Birinci növ zənginləşdirməni "ümumi oriyentasiya fəaliyyəti" adlandırmaq olar və o, bir sıra tədbirləri əhatə edir ki, onların da əsas məqsədi bütün şagirdlərin ənənəvi məktəb təhsilində adətən əhatə olunmayan yeni mövzular, ideyalar, bilik sahələri ilə təmasda olmasına kömək etməkdir. Birinci növ zənginləşdirmənin əsas məqsədləri sonradan müstəqil tədqiqata səbəb ola biləcək maraqları müəyyən etmək və inkişaf etdirmək və ikinci növ zənginləşdirmənin seçiminə şərait yaratmaqdır.

Zənginləşdirmənin ikinci növü, qabiliyyətləri reallaşdırılması mümkün olmayan bacarıq və qabiliyyətlərin inkişafına yönəldilmədir. Yüksək intellektə malik uşaqların əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların bir çoxu bacarıq və qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəruri olan monoton işlərdən qaçırlar. Əvvəllər müəyyən edilmiş (birinci zənginləşdirmə növündə) maraqlar sahəsində öyrənmək ziddiyyətləri aradan qaldırmağa imkan verir. Zənginləşdirmənin ikinci növü idrak və emosional proseslərin inkişafına yönəlmiş qrup dərslərini (bütün şagirdlər üçün) əhatə edir.

Zənginləşdirmənin üçüncü növü, qeyri-adi uşaqların spesifik idrak ehtiyacları üçün nəzərdə tutulub. Bu uşaqlar müstəqil işləməyə, maraq doğuran problemi daha dərindən öyrənməyə və tədqiq etməyə can atırlar. Bu, A.N. Abbasov və H.Ə. Əlizadənin zənginləşdirmə modelində fəaliyyətin ən yüksək səviyyəsidir. Burada məqsəd şagirdin (meyllərinə uyğun olaraq) tədqiqat və bədii yaradıcılıq fəaliyyətinin yüksəldilməsidir. Bu fəaliyyətlər zamanı şagird tədqiqatçı rolunda çıxış edir – özünü peşəkar kimi hiss edir, düşünür və hərəkət edir [1, s.63-68].

Modelin prosessual komponentinə aşağıdakılar daxildir: 1) layihələndirmə (tədris məqsədlərinin və onlara nail olmaq yollarının, pedaqoji texnologiyaların işlənməsi); 2) təşkilati iş (təlimin formalarının, metodlarının və vasitələrinin seçilməsi); 3) kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə subyektiv yanaşmasının təmin edilməsi; 4) təlim prosesinin və nəticələrinin monitorinqi; 5) kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual-yaradıcılıq səriştələrinin formalaşmasının səmərəliliyini təmin edən pedaqoji şəraitin nəzərə alınması.

İntellektual-yaradıcılıq səriştələrinin formalaşdırılması prosesində biz inkişafetdirici "dəqiqələrin", inkişafetdirici dərslərin potensialından, habelə kiçikyaşlı məktəblilərin psixoloji-pedaqoji cəhətdən müşayiətindən istifadə etdik.

İnkişafetdirici dəqiqələr. İbtidai sinif müəllimi hansı təlim sistemində (ənənəvi, inkişafyönümlü və yaxud, şəxsiyyətyönümlü) çalışmasından asılı olmayaraq o, dərsi mütləq başlayır. Dərsin başlanğıc mərhələsi onun ən vacib məqamlarından biridir. Təşkilati an (təşkilati məqam) şagirdlərdə iş əhval-ruhiyyəsi yaratmaq məqsədi daşıyır. Hər bir müəllim uşaqları tez bir zamanda təlim prosesinə cəlb etməyə çalışır. Bu mərhələnin düzgün təşkil olunmaması (əhəmiyyətsiz hesab edilməsi, uzadılması, metodikanı bilməməsi) adətən dərsin əsas hissəsinin təşkilində metodiki çatışmazlıqlara səbəb olur.

N.M. Yakovlev "Məktəbdə dərsin metodikası və texnikası" adlı kitabında yazır: "Hər bir əmək fəaliyyəti, o cümlədən təlim prosesi, onun daha əlverişli şəraitdə həyata keçirilməsini təmin edən təşkilati işlə başlayır. Buna görə də istənilən fənn üzrə, istənilən mövzuda, istənilən tipli dərs – istər sinif otağında, laboratoriyada, emalatxanada, məktəbətrafı sahədə, təbiətdə və ya istehsalatda keçirilsin – həmişə əvvəlcədən təşkilati hazırlıqla başlanmalıdır" [9, s.56].

Dərsin təşkilati anı şagirdlərdə idrak marağının formalaşması prosesində mühüm mərhələdir. Müxtəlif dövrlərdə bu mərhələni ifadə etmək üçün "dərsin intriqalı başlanğıcı", "dərsin emosional giriş hissəsi", "diqqətin aktivləşdirilməsi" və s. kimi terminlərdən istifadə olunmuşdur. Lakin məktəb təcrübəsi göstərir ki, bu mərhələ adətən sönük şəkildə keçir və onun bütün potensial imkanlarından istifadə olunmur.

Bunun da səbəbi ondadır ki, dərsin təşkilati anının keçirilməsi ilə bağlı konkret metodik tövsiyələr mövcud deyil.

Nəticə. Məqsəd, məzmun, prosessual və nəticəyönümlü komponentləri özündə əks etdirən hazırlanmış struktur və funksional model inteqrasiya olunmuş təlim və təlimdənkənar fəaliyyətdə müəyyən edilmiş səriştələrin inkişaf etdirilməsi prosesinin bütövlüyünü təmin etmiş, kiçikyaşlı məktəblilərdə intellektual-yaradıcı səriştələrin formalaşdırılması üzrə innovativ texnologiyaların işlənilib hazırlanmasına istiqamət vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin inteqrasiya olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyətləri zamanı intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşdırılmasının struktur-funksional modeli hazırlanmış və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, o cümlədən məqsədləri, məzmunu, didaktik vasitələri müəyyənləşdirilmiş, uşaqların təlimdə innovativ texnologiyalardan istifadələri üçün zəmin yaradılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşması üçün hazırlanmış innovativ texnologiyanın təhsil praktikasına tətbiqi, müasir məktəbdə uşaqların təliminin səmərəliliyi üçün pedaqoji şərtlərin aşkar edilməsi ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərslik / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 400 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar: psixopedaqoji məsələlər / Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: ADPU-nun nəşri, – 2005. – 352 s.
3. Kazımov N.M. Əsərləri. VII cild. – Bakı: OKA Ofset, 2016. – 278 s.

4. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: психологический очерк: книга для учителя /Л.С. Выготский. – 3-е изд. – М.: Просвещение, – 1991. – 92 с.
5. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения /В.В. Давыдов. – М.: ИНТОР, – 1996. – 352 с.
6. Занков Л.В. Избранные педагогические труды /Л.В. Занков.– М.: Педагогика, – 1990. – 420 с.
7. Канке В.А. История философии. Мыслители, концепции, открытия: учебное пособие /В.А. Канке. – 3-е изд. – М.: Логос, – 2007. – 432 с.
8. Рензулли Дж. Модель обогащающего школьного обучения: практическая программа стимулирования одаренности детей /Дж. Рензулли, С.М. Рис// Основные современные концепции творчества и одаренности. – М.: Молодая Гвардия, 1997. – с. 214-242.
9. Яковлев Н.М. Подготовка студентов к творческой воспитательной деятельности /Н.М.Яковлев. – Челябинск: ЧГПИ, – 1991. – 128 с.

L.I.Hajiyeva

A Structural-Functional Model of the Process of Developing Intellectual and Creative Competencies in Primary School Students

Summary

The article investigates the theoretical foundations and innovative methodology of developing intellectual and creative competencies in primary school students within integrated curricular and extracurricular activities. As the primary scientific contribution of the paper, a comprehensive structural-functional model has been designed and theoretically substantiated. The model integrates four fundamental blocks into a unified didactic system: target (goals and principles), content (enrichment of cognitive processes), procedural (design and organizational forms), and resultant (monitoring of positive developmental dynamics) components. The subjective approach, scientific validity, and developmental education principles applied during the research, alongside the innovative technology of "developmental minutes" proposed for lessons, empirically ensure the efficiency of learning activities.

Keywords: *primary school student, intellectual and creative competence, degree of giftedness, individual-active approach to learning, integrated learning*

Л.И.Гаджиева

Структурно-функциональная модель процесса формирования интеллектуальных и творческих компетенций младших школьников

Резюме

В статье исследуются научно-теоретические основы и инновационная методика формирования интеллектуальных и творческих компетенций младших школьников в условиях интеграции учебной и внеучебной деятельности. Главным научным результатом работы является разработка и теоретическое обоснование целостной структурно-функциональной модели. Модель объединяет в единую дидактическую систему четыре фундаментальных компонента: целевой (цели и принципы), содержательный (обогащение когнитивных процессов), процессуальный (проектирование и формы организации) и результативный (мониторинг положительной динамики развития) блоки. Применяемые в ходе исследования принципы субъективного подхода, научности и развивающего обучения, а также предложенная технология «развивающих минуток» на уроках эмпирически обеспечивают эффективность учебной деятельности.

Ключевые слова: *младший школьник, интеллектуальная и творческая компетенция, степень одаренности, индивидуально-активный подход в обучении, интегрированное обучение*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2026

Ə.F.HƏSƏNOVA
e-mail: afsanahasann@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0007-7742-7853

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə ş., Heydər Əliyev pr., 429

10.62021/0026-0028.2026.3.361

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏYƏ VERİLƏN DİDAKTİK TƏLƏBLƏR

Xülasə. *Tədqiqat yolu ilə müəyyən edilmişdir ki, pedaqoji texnologiyalar şagirdlərin təlim prosesində öyrənmə və anlaşmaya, bacarıq və keyfiyyətlərə yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir. Müasir pedaqoji texnologiyaların hamısının məzmunu, əsasən interaktivliyə görə fərqlənir. Pedaqoji texnologiyalar təlim prosesində şagirdə yönəlmiş təlim, inkişafetdirici təlim, qabaqlayıcı təlim, əməkdaşlıq təlimi və qrup təlimi prinsiplərinə istinad edir.*
Pedaqoji texnologiyalar təhsilin modernləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Təlim texnologiyalarının funksiyaları təhsil prosesinin hər bir mərhələsində, fəndə, pillədə öz əksini tapır. Təlim-tərbiyə prosesində pedaqoji texnologiyalardan məqsədyönlü istifadə təhsildə modernləşdirilmənin şərtlərindən biridir.

Açar sözlər: *təlim prosesi, konstruktiv metod, təlim texnologiyaları, inkişafetdirici təlim, didaktik tələblər*

Təhsilin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi yollarından biri Təhsil Sahəsində İslahat Proqramında [3] göstərildiyi kimi, yeni pedaqoji texnologiyalardan, fəal təlim metodlarından istifadədir. Təhsildə yeni yanaşmaların tətbiqi təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi olub, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda islahatın aktual fazasını yaşayan ümumtəhsil sistemi, eyni zamanda, təhsilin bütün strukturları belə yanaşmalardan kənarda qala bilməz. Ona görə də həmin yanaşmaların, yeni texnologiyalarının pedaqoji-psixoloji təhlilinin aparılması təhsil sisteminin ən aktual problemi kimi qiymətləndirilir.

Pedaqoqlar, didaktikada təlimin "fəallıq prinsipi"ni qeyd edirlər. Bu prinsip təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasında və optimallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fəallıq şagirdin, problemlərə təşəbbüskar və fəaliyyətyönümlü münasibətində təzahür edir. Fəallıq tələbatlarla bağlıdır [7, s.40]. Bu da şagirdi bu və ya digər fəaliyyətə yönəldir. Şəxsiyyətin (şagirdin) fəallığı onun idealılığında, mənəvi zənginliyində, xüsusilə iradi inkişaf səviyyəsində ifadə olunur.

Prof. A.N. Abbasov və prof. H.Ə. Əlizadənin vurğuladığı kimi, təlim prosesində, təhsilalanların bilik və bacarıqlara yiyələnməsində təhsilverən və təhsilalanların qarşılıqlı fəaliyyəti və fəallığı zəruri olmaqla yanaşı, həm də təlim prosesinin fəallaşdırılmasında mühüm amillərdəndir [1, s.81-82].

Təhsil sistemimizin modernləşdirilməsinin həyata keçirildiyi bir zamanda, təlim prosesinin fəallaşdırılmasında pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında qoyulan əsas vəzifələrindən biridir.

Prof. A.O. Mehrabovun fikrincə, "Yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı təhsilverənin novatorluğu, onun yenilikçi kimi dünya təcrübəsindən istifadə edərək, müasir dərsin təşkilinə əlavələr etməsi, təhsilverən və təhsilalanın təşəbbüs və bacarıqlarından asılı olaraq, yeni metodların, dərsin tiplərinin müəyyənləşdirilməsi təhsildə inkişaf üçün geniş imkanlar açır" [9, s.133].

Müasir dərsdə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün fərqləndirici xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınır, şagirdlərin idrak fəaliyyətindəki müstəqilliyi əsas götürülür.

Təlim prosesində şagirdləri fəallaşdırmaq problemi keçmiş sovet məktəbinin də tarixi ilə sıx bağlı olub desək, səhv etmərik. O dövrün pedaqoji nəzəriyyəsi və praktikası özünün yeniləşmə "ömrünü" yaşayırdı, şagirdlərin fəallığı və müstəqilliyi ideyasını yeni tərzdə əsaslandırırdı və bununla nəzəriyyə və praktikanın qarşısında yeni perspektivlər açırdı.

Müvəffəqiyyət qazanmaq, şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaq isə müəllimin fəaliyyətindən asılıdır. Təlim prosesində müəllim-şagird münasibətləri təhsil siyasətinin ruhuna uyğun olmalıdır.

Tədqiqatımızın gedişində aydın oldu ki, təlimin fəallaşdırılması onun məqsədlərinin aşağıdakı tələblərə cavab verməsini nəzərdə tutur:

1. Onlar kifayət qədər düşündürücü olmalı, şagirdlərin maksimum imkanlarına yönəlməli və onların yüksək fəallığını təmin etməlidir;

2. Eyni zamanda, məqsədlər prinsipial olaraq yerinə yetirilməsi üçün müəyyən səviyyədə olmalıdır. Çünki real olmayan, hədsiz dərəcədə mürəkkəb məqsədlər şagirdləri qoyulmuş vəzifələrin həllindən uzaqlaşdırır;

3. Təlim məqsədləri şagirdlər tərəfindən dərk olunmalıdırlar, əks halda onlar hərəkətə başlamaq üçün motiv olmurlar;

4. Məqsədlər konkret, uşaq kollektivinin yaxın inkişaf zonasında real təlim imkanlarını nəzərə almalıdır;

5. Məqsədlər onlara nail olmaq üçün şərait və imkanların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq çevik olmalıdır.

Tanınmış psixoloq-alim R.İ. Əliyevin fikrincə, təlim fəaliyyətini fəallaşdırmaq əhəmiyyətli dərəcədə şagirdlərin öyrənmə motivlərindən asılıdır. Təlim motivasiyasının gücləndirilməsinə təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm üsulu kimi baxmaq zəruridir [4, s.63]. Digər psixoloqlar isə müəyyənləşdirmişlər ki, güclü motiv fəaliyyətin məqsədinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu zaman motivin məqsədə doğru yönəlməsi müşahidə edilir [5, s.233-234]. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, öyrənmənin dərin motivasiyası, davamlı idraki maraqları, şagirdlərin təlimdəki müvəffəqiyyətləri üçün məsuliyyəti olmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, müəllim mövzunun praktik əhəmiyyətini nə qədər geniş açarsa, onun müasir problemlərlə əlaqəsini hərtərəfli təhlil edərsə, öyrənməyə maraq əhəmiyyətli dərəcədə artar.

Müxtəlif priyom və təlim formalarında marağın yaranması üçün böyük imkanların olması haqqında yazılmışdır.

İdraki marağın stimullaşdırılmasının güclü vasitəsi təlim prosesində idrakı inkişaf etdirən oyunlardır. Lakin təlim prosesində yalnız marağı əsas götürmək olmaz. Eyni zamanda, şagirdin iradəsi, məsuliyyət hissi də formalaşmalıdır. Heç bir məsləhət, nəsihət və hədə-qorxu həqiqi öyrənmə motivlərini yaratmır. Yalnız inandırma və arqumentlərin çatdırılması ilə buna nail olmaq olar.

Təlimi fəallaşdırmaq üçün yalnız məqsədləri mürəkkəbləşdirmək və motivasiyanı gücləndirmək kifayət deyil. Tədrisin məzmununa müəyyən dəyişikliklər etmək zəruridir. Son illərin psixoloji və pedaqoji tədqiqatlarında da buna böyük əhəmiyyət verilir. Elmi informasiyaların axını şəraitinə materialın kiçik həcmdə verilməsi tendensiyası məqsədəmüvafiq deyil. Təlim materialı şagirdlərə əvvəlcə ümumi, geniş şərh kimi verilməlidir ki, uşaqlar məzmunun ümumi obrazını mənimsəsinlər, sonra isə onun tərkib hissələri konkret olaraq təhlil etsinlər.

Uzunmüddətli tədqiqatlar göstərmişdir ki, qısa müddət ərzində fənlərin ümumi şəkildə şərh edilməsi – mövzunun şagirdlərə çatdırılması, onların mövzunun məğzini mənimsəməsi, sonra isə materialın iki-üç dəfəyə daim konkretləşdirilməsi ilə öyrənilməsi, ayrı-ayrı məsələlər arasında əlaqələr haqqında ümumi məlumat verir. Konkret materialı daha şüurlu dərk etməyə

imkan yaradır, onun yerini görməyə kömək edir. Bu baxımdan, N.M. Kazımovun fikrincə, müəllimlərin üzərinə aşağıdakı vəzifələr düşür [6, s.103]:

1) Eyni tamlıq, nəzəri və praktik əhəmiyyət, şagirdlərin yaş imkanına uyğunluq, verilən vaxtın nəzərə alınması, beynəlxalq təcrübə, təlim materialları bazasının olması və başqa təlim şərtləri kimi kriteriyalara uyğun bilik, bacarıq və vərdişlərin ciddi seçimini aparmaq;

2) Əsas anlayışların, qanunların, nəzəriyyələrin, bacarıq və vərdişlərin ayrı-ayrı öyrədilməsi üzrə işin aparılması, müəllimlərin diqqətinin buna yönəldilməsi. Bunların diqqətdən kənarda qalmaması, təlim materialı izah edilərkən əsas məsələnin uşaqlara çatdırılması müəllimlərin özündən asılıdır;

3) Güman edilir ki, müəllimlər əvvəllər öyrədilmiş materiallara, başqa fənlərin dəlillərinə daha çox istinad edəcəklər ki, bu da mövzunun şüurlu mənimsənilməsinə təsir göstərəcək;

4) Şagirdlərdə ümumi təlim bacarıqlarının və vərdişlərinin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmək.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün:

a) müvafiqliyi saxlamaqla hər bir dərsin informativ tutumunu yüksəltmək;

b) materialın bölmələrlə verilməsi, təlim prosesində ümumiləşdirmələrin rolunu artırmaq, ümumiləşdirici dərslərin keçirilməsi;

c) fənlərarası əlaqələrin gücləndirilməsi;

d) tapşırıq seçimini o məqsədlə yaxşılaşdırmaq lazımdır ki, minimum tapşırıq yerinə yetirməklə daha çox inkişafetdirici məsələlər həll edilsin;

e) təlim prosesində alqoritmik göstərişlərin tətbiqi;

f) kompüter təchizatı;

g) təlim bacarıqlarının və vərdişlərinin formalaşdırılması;

h) yeniləşmiş proqramlarda diqqəti daha çox aparıcı anlayışlara bacarıq və vərdişlərə yönəltmək.

Fəallaşdırma üsulları içərisində şagirdlərin idraki fəallığını, öyrənməni stimullaşdıran metodların, formaların, vasitələrin və priyomların tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Burada problem-axtarış metodlarının, söhbətlərin, disskusiyaların, tədqiqat təcrübələrinin, idraki oyunların, şagirdlərin müstəqil işinin, alqoritmizasiyanın rolu əvəzsizdir.

Məktəb təcrübəsində problemli təlim metodlarının tətbiqi geniş yayılmışdır. Təlim prosesinin fəallaşdırılması operativ əks əlaqəni, tətbiq olunan priyomların effektliyindən təcili alınan informasiyaları, operativ nizamlanmanı və təlimin korreksiyasını nəzərdə tutur. Buna görə də təlim prosesində biliklərin nəzarəti və qiymətləndirilməsi metodlarının istifadəsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq zəruridir.

Təlimin fəallaşdırılması üçün yalnız nəzarət tempi deyil, həm də onun analitikliyi vacibdir. Müəllim yalnız şagirdlərin biliyində olan çatışmazlığı deyil, onları törədən səbəbləri də bilməlidir.

Bu səbəblər sağlamlıqdakı problemlə, şəxsiyyətin tərbiyəsindəki defektlərlə, evdəki pis şəraitlə, həm də fərdi yanaşmanın olmaması ilə əlaqədar ola bilər. Şagirdlərin geri qalma səbəbləri haqqında qiymətli informasiyaları məktəblərdə sinif rəhbərlərini bütün valideyin və həkimin iştirakı ilə keçirdiyi "pedaqoji konsiliumlar"dan bilmək olar. Bu formalizmin aradan qaldırılmasına səbəb ola bilər.

Təlim prosesinin keyfiyyətinin dərin təhlili şagirdlərin real təlim imkanlarının yaxşı araşdırılmasını, inkişaf perspektivini bilməyi tələb edir.

Şagirdləri təlim prosesində fəallaşdırmaqdan ötrü onlarda fənnə qarşı maraq təlqin etmək lazım gəlir. Görkəmli psixoloq alim S.L. Rubinşteyn yazırdı ki, maraq şəxsiyyətin meylinin təzahürüdür [10, s.185]. Onun göstərdiyi kimi "… idrak marağı şagirdin idrak fəaliyyətini qüvvətləndirmək vasitəsidir" [10, s.206]. İdrak marağı müəllimə təlim prosesini cəlbedici etməyə imkan verən vasitədir. Deməli, idrak marağı təlimin mühüm vasitəsi hesab olunur. Bunsuz müvəffəqiyyət əldə etmək çətindir.

Akademik M.M. Mehdizadə yazırdı ki, şagirdlərin idrak fəallığı mövqeyi heç də kortəbii surətdə özbaşına formalaşmır. O, həm də təlim-tərbiyə prosesinə: təlimin müxtəlif metodları və priyomlarını, növləri və təşkilat formalarının mükəmməl və yüksək səviyyədə istifadə edilməsi nəticəsində, həm təlim prinsiplərinin ardıcıl tətbiqi nəticəsində, həm də şagirdlərin "daxili" imkanlarının, o cümlədən maraq və tələbatlarının istifadə edilməsi nəticəsində formalaşır [8, s.163].

Təlim prosesində maraq tərbiyəsinin mühüm amillərindən biri yeni pedaqoji texnologiyalardır.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tədrisə tətbiqi şagird fəaliyyətinin interaktivliyini ön plana çəkir ki, əməkdaşlıq etməklə, problemin həll edilməsi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji texnologiyalar təlim prosesində aşağıdakı prinsiplərə istinad edir:

Şagirdə yönəlmiş təlim, inkişafetdirici təlim, qabaqlayıcı təlim, əməkdaşlıq təlimi və qrup təlimi.

Şagirdə yönəlmiş təlimdə şagird dərsdə əsas şəxs kimi çıxış edir, onun idrak maraqları, tələbatları, imkanları və qabiliyyətləri inkişaf etdirilir.

İnkişafetdirici təlimdə təlim inkişafdan irəlidə olmalıdır, uşaq bilik və bacarıqlara yiyələnmənin potensial imkanlarına yönəlməlidir. Qabaqlayıcı təlim cəmiyyətin inkişaf meyillərini əks etdirməli və yaxın gələcəkdə fəaliyyət göstərəcək yeni nəsli həyata hazırlamalıdır. Qrup təlimində əsas məqsəd problemin həlli zamanı hər bir şagirdi kiçik qruplara cəlb etməkdən, qrup halında qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməkdən ibarət olur.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində hal-hazırda bir sıra yeni texnologiyalar müəyyənləşdirilmişdir ki, onlardan şəxsiyyətə yönəlmiş təlim, əməkdaşlıq şəraitində təlim, layihələr metodu, müxtəlif səviyyəli təlim, "şagird çantası" kimi pedaqoji texnologiyalar təhsil sahəsində geniş tətbiq edilir.

Dərsi optimallaşdırma, intensivləşdirmə, fənlərarası əlaqə yaratma, şagird müstəqilliyini və şəxsiyyətini inkişafetdirmə məqsədi ilə müxtəlif interaktiv metodlardan və digər təlim texnologiyalarından istifadə olunur ki, bütün bunlar pedaqoji texnologiyalardan istifadə prosesinə daxildir. Buradan belə nəticə çıxır ki, pedaqoji texnologiyalardan istifadə təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün mühüm bir vasitədir. Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsi təhsildə pedaqoji texnologiyalardan səmərəli istifadə olunmasını bir tələb kimi qarşıya qoyur.

Pedaqoji texnologiyaların tətbiqi tədris prosesində kompüter, internet, multimedia, elektron dərsliklər və s. kimi bilik mənbələrinin istifadəsini də zəruri edir. Müəllim tədris prosesində pedaqoji texnologiyaların müasir metodlarının imkanlarından ən optimal yollarla istifadə etməyi bacarmalıdır. Təlim elə təşkil edilməlidir ki, müəllimlə birlikdə şagirdlər də işləsin, axtarışı birlikdə aparsınlar, diskusiya ön plana çəkilsin, bir sözlə şagirdlər təlim prosesi zamanı daha çox fəal olsunlar.

Hazırda təlimin başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərə öyrənməyi öyrətmək, onların biliklərə şüurlu yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Təlim keyfiyyətlərinin artırılması, təlim-tərbiyədə istənilən nəticənin əldə olunması üçün müəllimin ənənəvi metodlarla interaktiv metodların bütün imkanlarından istifadə etməsi zəruridir. Müşahidələr göstərir ki, müəllim, hər şeydən əvvəl, şagirdlərdə elmə maraq və öyrənmək həvəsi yaradır, biliklərin mənimsənilməsi, möhkəmləndirilməsi və tətbiqi prosesində şagirdlərin müstəqilliyini təmin edir, onların istədikləri vaxt sözlərini deməyə, müqayisə etməyə, əqli nəticələr çıxarmalarına şərait yaradır.

Müasir pedaqoji texnologiyaların hamısının məzmununu, əsasən, interaktivliyinə görə fərqləndirmək olar. Yəni təlim prosesi əvvəldən planlaşdırılmır, prosesin gedişi daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə – öz aralarında tədqiqat və diskussiya apararaq işləyirlər. Hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur, təlim tapşırığının həlli vasitəsilə onlar idraki axtarıcılıq taktikalarını təkmilləşdirirlər.

Ə.Ə. Ağayevin fikrincə, "Hər fənnin tədrisi mütləq elə bir yolla getməlidir ki, şagirdin üzərinə onun gənc qüvvələri öhdəsindən gələ biləcək qədər əmək düşsün. Həkim xəstəyə müalicə edərkən təbiətə ancaq kömək edir; eyni ilə müəllim də öz şagirdinə ancaq bu və ya digər fənni öyrənməkdə çəkdiyi çətinliklərlə mübarizədə kömək etməlidir; şagirdə öyrətmək lazım deyil, ancaq onun öyrənməsinə kömək etmək lazımdır" [2, s.43].

Sərişləli müəllimlər, tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyalardan bacarıqla istifadə edərək şagirdlərdə fəallığın formalaşdırırlmasına nail olurlar.

Problemlə bağlı elmi-metodik məqalələrin təhlili zamanı belə nəticəyə gəldik ki, pedaqoji texnologiyalardan tədris prosesində istifadə etmək hələ hərşey demək deyildir. İşin məqsədi bu zaman veriləcək biliyin hansı səviyyədə olması, öyrənənin bilikləri təkcə əzbərləməklə deyil, özünün "kəşf edib" qavramasıdır. Bəzən diqqət formal olaraq texnologiyaların tətbiqinə verilir. Məsələn, tam orta məktəblərdə bir çox hallarda xüsusi İKT otağı olur ki, burada sınaq dərsləri keçirilir. Halbuki mövzuya müvafiq olan dərslərin hamısı belə ixtisaslaşmış siniflərdə keçirilməlidir. Yeni texnoloji nailiyyətlərin fonunda təhsilalanlarda çox ciddi bir qüsur da vardır. Belə ki, verilən hər bir mövzuya, suala tapşırığa cavab tapmaq üçün onlar artıq kitab, ensiklopediya, təcrübə, eksperimentin yox, birbaşa internetin köməyinə arxalanırlar. Fikrimizcə, internetdən birbaşa köçürmək yox, müqayisə aparıb ümumi nəticəyə gəlmək üçün istifadə edilsin. Şagirdlərin məntiqi-tənqidi təfəkkürə, sərbəst mühakimə bacarığına yiyələnmələri əsas şərtlərdən biridir.

İşin elmi nəticəsi. Hazırda Azərbaycan Təhsil sistemində inkişaf etmiş xarici ölkələrin təhsil sisteminə inteqrasiya olunmaqla, şagirdə yönəlmiş nəticə və şəxsiyyətyönümlü təhsilə üstünlük verilir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil, təhsil texnologiyalarının uğurlu inteqrasiyasına imkan verir. Yeni pedaqoji texnologiyaları tətbiq etməklə təlim prosesini fəallaşdırmaq, şagirdlərin liderlik qabiliyyətini inkişaf etdirmək, bununlada təhsilin səviyyəsini yüksəltmək indiki zamanda qarşıda duran mühüm problemlərdəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, işdə müasir innovativ təlim metodları və texnologiyalarının fənlərin tədrisinə tətbiqinin nəzəri və təcrübi məsələlərinə, pedaqoji əsaslarına yeni fikirlər daxil edilir, gələcəkdə bioloji fənlər üzrə proqram və dərsliklərin tərtibi, əyani vəsaitlərin hazırlanması üçün yeni deyalar verilir.

İşin praktik əhəmiyyətini bunda görmək olar ki, təbiət fənlərinin tədrisi zamanı müasir innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqi üzrə tövsiyələrdən, tədqiqat materiallarından proqram və dərslik müəllifləri gələcək fəaliyyətlərində bəhrələnəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika / A.N.Abbasov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 400 s.
2. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // ARTPİ-nin elmi əsərləri, – 2006, № 1, – s. 41-47.
3. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı. – Bakı, – 1999. – 66 s.
4. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət psixologiyası / R.İ.Əliyev, G.B.Əliyeva – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2010. – 144 s.
5. Əlizadə, Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya (II kitab). Dərslik / Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2010. – 685 s.
6. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. 5-cild / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2017. –196 s.
7. Mahmudov M.C. Dünyada və Azərbaycanda təhsil sistemi / M.C.Mahmudov. – Bakı: AzTU, – 2005. – 51 s.
8. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları / M.M.Mehdizadə. – Bakı. Maarif, – 1982. – 484s.
9. Mehrabov A.O. Pedaqoji texnologiyalar / A.O.Mehrabov. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 203 s.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – Санкт-Петербург, – 1999. – 720 с.

A.F.Hasanova

Didactic Requirements for the Use of New Educational Technologies

Summary

Through generalization, it has been determined that pedagogical technologies are methods, approaches, forms, and tools that ensure students' acquisition of knowledge, understanding, skills, and competencies in the learning process. The content of modern pedagogical technologies mainly differs in terms of interactivity. Pedagogical technologies are based on principles such as student-centered learning, developmental learning, advanced (anticipatory) learning, cooperative learning, and group learning.

Pedagogical technologies play an important role in the modernization of education. The functions of educational technologies are reflected at every stage of the educational process, in every subject, and at every level. The purposeful use of pedagogical technologies in the teaching-learning process is one of the key conditions for the modernization of education.

Keywords: *learning process, constructivist method, educational technologies, developmental learning, didactic requirements*

А.Ф.Гасанова

Дидактические требования к использованию новых технологий обучения

Резюме

Путём исследования установлено, что педагогические технологии представляют собой методы, способы, формы, подходы и средства, обеспечивающие усвоение учащимися знаний, понимания, а также приобретение умений и навыков в процессе обучения. Содержание современных педагогических технологий в основном различается по степени интерактивности. Педагогические технологии опираются на принципы обучения, ориентированного на ученика, развивающего обучения, опережающего обучения, сотрудничества и группового обучения.

Педагогические технологии играют важную роль в модернизации образования. Функции образовательных технологий проявляются на каждом этапе образовательного процесса, в каждом предмете и на каждом уровне обучения. Целенаправленное использование педагогических технологий в учебно-воспитательном процессе является одним из условий модернизации образования.

Ключевые слова: *учебный процесс, конструктивный метод, образовательные технологии, развивающее обучение, дидактические требования*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 12.05.2026

M.Z.HEYDƏROVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: Geydarova.maya@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0006-3642-4894

İ.E.BAĞIYEV
e-mail: baqiyev.islam01@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0007-6340-4802

E.Ə.ƏSƏDOV
e-mail: Muhammadalielshan@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0004-8623-6387

Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2026.3.367

FİZİKİ TƏRBİYƏ DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL VƏ ƏNƏNƏVİ TƏLİM METODLARININ MÜQAYİSƏSİ

Xülasə. *Bu məqalədə fiziki tərbiyə dərslərində istifadə olunan fəal və ənənəvi təlim metodlarının nəzəri və praktik xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatda hər iki metodun pedaqoji əsasları, tətbiq imkanları və şagirdlərin inkişafına təsiri müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Nəticə olaraq müəyyən olunur ki, fəal təlim metodları şagirdlərin dərs prosesində iştirakını və motivasiyasını artıraraq daha effektiv nəticələr verir, lakin ənənəvi metodlar da müəyyən pedaqoji vəziyyətlərdə öz aktuallığını saxlayır.*

Açar sözlər: *fiziki tərbiyə, fəal təlim, ənənəvi təlim, interaktiv metodlar, pedaqogika, motivasiya, şagird fəaliyyəti*

Müasir təhsil sistemində əsas prioritetlərdən biri şagirdlərin müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafı və onların təlim prosesində aktiv iştirakının təmin edilməsidir. Şagirdlərin aktiv iştirakının təmin edilməsi onların öyrənmə motivasiyasını artırır və dərsə marağını gücləndirir. Bu zaman şagird yalnız məlumat qəbul edən deyil, eyni zamanda, bilik yaradan və tətbiq edən subyektə çevrilir. Belə yanaşma onların məsuliyyət hissini artırır və öyrənmə prosesinə daha ciddi yanaşmalarına səbəb olur.

Düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafı isə aktiv təlim prosesinin əsas nəticələrindən biridir. Təlim zamanı problemli situasiyaların yaradılması, açıq sualların verilməsi və müstəqil tapşırıqların təşkili şagirdlərin analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarını formalaşdırır. Bu prosesdə şagirdlər informasiyanı sadəcə yadda saxlamır, onu analiz və müqayisə edir, nəticə çıxarmağı öyrənirlər. Bununla yanaşı, müəllimin pedaqoji fəaliyyəti də bu prosesdə həlledici rol oynayır. Müəllim dərsi elə təşkil etməlidir ki, hər bir şagird özünü ifadə etmək imkanı əldə etsin, fikir bildirməkdən çəkinməsin və öyrənmə prosesində fəal iştirak etsin. Dərs prosesində dəstəkləyici və motivasiyaedici mühit yaratsın, bu da şagirdlərin özünəinamını artıraraq onların düşünmə fəaliyyətini daha da gücləndirir. Təlim metodlarının seçimi və tətbiqi bütün zamanlarda pedaqoqların qarşısında duran aktual məsələlərdən olmuşdur. Lakin elmi-texniki innovasiyaların tərəqqi etdiyi müasir dövrdə bu məsələ daha da qabarараq şagird-müəllim münasibətlərinin, təlim prosesinin zamanın tələbləri əsasında yenidən qurulmasına geniş imkanlar açır.

Aparılan araşdırmalar şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində fəal təlimin dominantlığını önə çəkir. "Fəal təlim metodları – şagirdlərin idrakı, təfəkkür fəaliyyətlərini stimullaşdırır. Fəal təlim metodları:

– bu və ya digər problemin həlli yolları haqqında sərbəst müzakirəni nəzərdə tutan dialoq əsasında həyata keçirilir;

– bu, əməli istiqamətə, oyun fəaliyyətinə və yaradıcı xarakterli təlimdir;

– interaktivlik, rəngarəng kommunikasiyalar vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyətdir.

Tədris prosesində fəal təlim metodların istifadənin səmərəliliyi həmin metodların ciddi psixoloji-metodoloji bazaya istinad etməsi ilə izah olunur. Tədris motivasiyasının yüksəldilməsi uzun müddətli və məqsədyönlü prosesdir. Şagirdin öz potensialını reallaşdırması və bu əməkdən əldə etdiyi nəticə tədris motivasiyasına əhəmiyyətli şəkildə təsir edir [9, s. 48] ."

Müəllifin fikirlərinə görə, fəal təlim ənənəvi və müasir təlim forma və metodlarının məharətli vəhdətini nəzərdə tutaraq şagirdlərin informasiya bazasının, yaradıcı təfəkküründün və əməli vərdişlərinin formalaşmasına kömək edir. Fəal təlim metod və formaları təhsil alanın fəallığının təzahürünə imkan yaratmaqla bunu təmin edir. Yalnız təlim metodlarının keyfiyyətlə dəyişdirilməsi, onların şəxsiyyətə, onun tələbatlarına yönəldilməsi bilikləri mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi şəraitində təlim böyük səmərə verə bilər.

Bu baxımdan fiziki tərbiyə dərslərində fəal təlim metodlarının seçimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Fiziki tərbiyə dərsləri şagirdlərin yalnız fiziki inkişafını deyil, həm də sosial, psixoloji və iradi keyfiyyətlərinin formalaşmasını təmin edən mühüm pedaqoji sahədir. Bu dərslərdə istifadə olunan metodlar şagirdlərin motivasiyasına, dərsə münasibətinə və ümumi inkişaf səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. "...yeniyetmələrin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində oyun-dərslərdən istifadə səmərəli metodlardandır. Oyunlardan təhsil məqsədi üçün istifadə edilməsi tədrisin keyfiyyət göstəricisinə pozitiv təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Oyunların motivləşdirilmiş potensialı şagirdlər tərəfindən tədris proqramının daha səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə istiqamətləndirilir. Maraqlı oyun yeniyetmə şagirdlərin əqli inkişafını yüksəldir, daha çətin çalışmanın həllini asanlaşdırır. Oyunların maarifləndirici əhəmiyyəti böyükdür, şagirdlər çalışmaları sərbəst həll edir, düşündüklərini həyata keçirmək üçün daha yaxşı yollar axtarmaq kimi tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər" [9, s. 50].

Beləliklə, oyunların təlim prosesinə inteqrasiyası müasir təlim yanaşmalarının mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan ənənəvi və fəal təlim metodlarının müqayisəli təhlili xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Ənənəvi təlim metodları uzun müddət tədris prosesinin əsasını təşkil etsə də, müasir pedaqoji yanaşmalar fəal təlim metodlarının daha səmərəli olduğunu göstərir.

1. Ənənəvi təlim metodlarının pedaqoji mahiyyəti;

Ənənəvi təlim metodları əsasən müəllim mərkəzli yanaşmaya əsaslanır və biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu metodlarda müəllim əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir, şagirdlər isə daha çox icraedici rol oynayır.

Fiziki tərbiyə dərslərində ənənəvi metodlar əsasən aşağıdakı formalarda tətbiq olunur:

- izah və təlimatlandırma;
- nümayiş etdirmə (demonstrasiya);
- təkrar məşqlər və drill üsulu.

Bu metodların üstünlükləri arasında sistemlilik, intizamın qorunması və texniki hərəkətlərin düzgün öyrədilməsi xüsusi yer tutur. Lakin bu yanaşma şagirdlərin yaradıcı və müstəqil fəaliyyətini məhdudlaşdırır və onların dərsə marağını azalda bilər.

2. Fəal təlim metodlarının nəzəri əsasları;

"Fəal təlim metodları konstruktivist yanaşmaya əsaslanır və şagirdin təlim prosesində əsas subyekt kimi çıxış etməsini təmin edir. Bu yanaşmada bilik hazır şəkildə verilmək əvəzinə, şagirdin fəaliyyət prosesində formalaşır.

Fəal təlim metodlarına aşağıdakılar daxildir:

- problem əsaslı təlim;
- qrup və kooperativ iş;
- oyun və simulyasiya metodları;
- rol oyunları;
- diskussiya və refleksiya" [8, s-167].

Bu metodlar şagirdlərin tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, onların sosial münasibətlərini gücləndirir və dərsə marağını artırır. Fiziki tərbiyə dərslərində bu metodların tətbiqi şagirdlərin daha çox hərəkət etməsinə, komanda şəklində işləməsinə və praktik bacarıqlar əldə etməsinə imkan yaradır.

3. Fəal və ənənəvi metodların müqayisəli təhlili;

Meyar	Ənənəvi təlim	Fəal təlim
Təlimin mərkəzi	Müəllim	Şagird
Təlim forması	Passiv qəbul	Aktiv iştirak
Metodlar	İzah, təkrar	Problem, oyun, əməkdaşlıq
Motivasiya	Aşağı	Yüksək
Sosial bacarıqlar	Məhdud	İnkişaf edir
Yaradıcılıq	Zəif	Güclü

Müqayisədən göründüyü kimi, fəal təlim metodları şagirdin hərtərəfli inkişafına daha geniş imkanlar yaradır. Lakin ənənəvi metodlar müəyyən hallarda, xüsusilə texniki bacarıqların ilkin mərhələdə öyrədilməsində daha effektivdir.

4. Fiziki tərbiyə dərslərində inteqrativ yanaşma;

Müasir pedaqoji təcrübə göstərir ki, yalnız bir metoddan istifadə etmək effektiv nəticə vermir. Ən optimal yanaşma fəal və ənənəvi metodların məqsədyönlü şəkildə birləşdirilməsidir.

Məsələn:

- Dərsin giriş hissəsində ənənəvi izah və nümayiş;
- Əsas hissədə fəal oyunlar və qrup işi;
- Yekunda refleksiya və müzakirə.

Bu yanaşma həm biliklərin mənimsənilməsini, həm də praktiki bacarıqların formalaşmasını təmin edir.

5. Fəal təlim metodlarının fiziki tərbiyədə üstünlükləri;

Fəal metodların tətbiqi nəticəsində:

- Şagirdlərin dərsə marağı artır;
- Fiziki aktivlik yüksəlir;
- Komanda ruhu formalaşır;
- Liderlik və təşəbbüskarlıq inkişaf edir;
- Psixoloji rahatlıq və özünə inam güclənir.

Bu xüsusiyyətlər fiziki tərbiyənin əsas məqsədlərinə tam uyğun gəlir.

Aparılan nəzəri və praktik təhlillər göstərir ki, fiziki tərbiyə dərslərində fəal və ənənəvi təlim metodlarının hər birinin özünəməxsus pedaqoji üstünlükləri mövcuddur. Ənənəvi təlim metodları hərəkətlərin ilkin mərhələdə düzgün və sistemli öyrədilməsini, intizamın qorunmasını və texniki bacarıqların formalaşmasını təmin etdiyi halda, fəal təlim metodları şagirdlərin dərs prosesində aktiv iştirakını, motivasiyasını və yaradıcı düşünmə qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Müqayisəli təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, fəal təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin fiziki aktivliyinin yüksəlməsinə, sosial bacarıqlarının inkişafına, komanda ruhunun formalaşmasına və dərsə marağın artmasına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, ənənəvi

metodlar xüsusilə texniki hərəkətlərin öyrədilməsinin ilkin mərhələsində öz aktuallığını qoruyur və bu baxımdan təlim prosesində mühüm yer tutur.

Tədqiqatın nəticələri sübut edir ki, fiziki tərbiyə dərslərində ən yüksək səmərəlilik fəal və ənənəvi təlim metodlarının məqsədyönlü və balanslı şəkildə inteqrasiyası zamanı əldə olunur. Bu yanaşma həm nəzəri biliklərin mənimsənilməsini, həm də praktik bacarıqların formalaşmasını təmin etməklə yanaşı, şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafına da müsbət təsir göstərir.

Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir təhsil sistemində şagirdlərin yalnız bilikləri mənimsəməsi deyil, həm də onların müstəqil düşünmə, yaradıcılıq və əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafı əsas prioritetlərdən biridir. Fiziki tərbiyə dərsləri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki burada həm fiziki, həm də sosial-psixoloji inkişaf paralel şəkildə formalaşır.

Elmi yeniliyi fiziki tərbiyə dərslərində fəal və ənənəvi təlim metodlarının sistemli şəkildə müqayisəli təhlil edilməsindədir. Araşdırmada yalnız metodların təsviri deyil, onların şagirdlərin motivasiyası, sosial bacarıqları, fiziki aktivliyi və dərsə münasibəti üzərində təsiri kompleks şəkildə qiymətləndirilir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti fiziki tərbiyə müəllimləri üçün konkret metodik tövsiyələrin verilməsi ilə bağlıdır. Araşdırmanın nəticələri dərsin planlaşdırılması və keçirilməsi zamanı daha effektiv təlim strategiyalarının seçilməsinə imkan yaradır.

Fəal təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin dərsə marağını artırır, onların fiziki aktivliyini yüksəldir və komanda işini gücləndirir. Ənənəvi metodların isə texniki bacarıqların öyrədilməsində rolu saxlanılır. Buna görə də bu iki yanaşmanın düzgün balanslaşdırılması tədris prosesinin keyfiyyətini artırır.

Müəllimlər bu tədqiqatın nəticələrindən istifadə edərək daha motivasiyaedici, interaktiv və effektiv fiziki tərbiyə dərsləri təşkil edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. Pedaqogika / A.Abbasov, L.Məmmədova, İ.Əmirəliyeva. – Bakı: Mütərcim, – 2022. – 464 s.
2. Allahverdiyeva F. Pedaqogika / F.Allahverdiyeva, S.Tağıyeva. – Bakı: Elm və təhsil, –2018. –408 s.
3. Hüseynzadə R. Pedaqogika / R.Hüseynzadə. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 488 s.
4. Hacıyev N. Müasir təlim texnologiyaları / N.Hacıyev. – Bakı, – 2020. – 78 s.
5. Quliyev Ə. İdman pedaqogikası / Ə.Quliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – 132 s.
6. Musayev R. Fiziki tərbiyənin metodikası / R.Musayev. – Bakı: Müəllim, – 2017. – 85 s.
7. Məcidov N. Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodikası. Dərslik. II hissə / N.Məcidov. – Bakı: Müəllim, – 2020. – 222 s.
8. Məcidov N. Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodikası. Dərslik. III hissə / N.Məcidov. – Bakı: Müəllim. – 2022. – 197 s.
9. Xuraman Ş. Fəal təlim şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqların formalaşdırılması vasitəsi kimi // ARTİ Elmi əsərlər. №5, – 2018. – s. 46-52.

M.Z.Heydarova, I.E.Bagiyev, E.A.Asadov

Comparative Analysis of Active and Traditional Teaching Methods in Physical Education Lessons

Summary

This article extensively examines the theoretical and practical characteristics of active and traditional teaching methods used in physical education classes. The study comparatively analyzes the pedagogical foundations, application possibilities, and their impact on students' development. The findings indicate that active teaching methods increase students' participation and motivation in the learning process, thereby leading to more effective outcomes. However, traditional methods also retain their relevance in certain pedagogical situations.

Keywords: *physical education, active learning, traditional teaching, interactive methods, pedagogy, motivation, student engagement*

М.З.Гейдарова, Ис.Э.Багиев, Э.А.Асадов

Сравнительный анализ активных и традиционных методов обучения на уроках физической культуры

Резюме

В данной статье подробно рассматриваются теоретические и практические особенности активных и традиционных методов обучения, применяемых на уроках физической культуры. В исследовании проводится сравнительный анализ педагогических основ, возможностей применения данных методов, а также их влияния на развитие учащихся. В результате установлено, что активные методы обучения способствуют повышению участия и мотивации учащихся в учебном процессе, что обеспечивает более эффективные результаты. Вместе с тем традиционные методы сохраняют свою актуальность в определённых педагогических ситуациях.

Ключевые слова: *физическая культура, активное обучение, традиционное обучение, интерактивные методы, педагогика, мотивация, учебная деятельность учащихся*

Rəyçi: ped.f.d. E.X.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2026

O.C.XƏLİLOVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: ofa.i@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0003-2712-7925

Azərbaycan Tibb Universiteti
(Bakı şəh., Ə.Qasımzadə, 14)

10.62021/0026-0028.2026.3.372

TİBB UNİVERSİTETLƏRİNDƏ RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNİN İNTERAKTİV FORMALARI

Xülasə. *Tibb universitetlərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisində interaktiv metodların tətbiqi tələbələrin dil bacarıqlarını daha sürətli inkişaf etdirir. "Beyin həmləsi", klasterlər, rollu oyunlar, krossvordlar və "halqa" metodu tələbələrin ünsiyyət, məntiqi düşünmə və peşəkar terminologiyanı mənimsəmə bacarıqlarını formalaşdırır. Bu metodlar xüsusilə gələcək həkimlərin peşəkar kommunikasiya qabiliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Məqalədə müəyyən edilmişdir ki, interaktiv metodların sistemli tətbiqi azərbaycandilli tələbələrin rus dilində nitq bacarıqlarının inkişafına, tibbi mətnləri daha yaxşı anlama və təhlil etmələrinə, həmçinin real peşə mühitinə uyğunlaşmalarına şərait yaradır.*

Açar sözlər: *metodika, tədris, xüsusiyyətlər, dil, interaktiv formalar*

Tibb universitetlərinin azərbaycandilli auditoriyasında rus dilinin tədrisi müasir linqvodidaktikanın mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu, həm akademik, həm də gələcək tibb mütəxəssislərinin peşəkar ehtiyacları ilə şərtlənir. Qloballaşma və beynəlxalq tibbi əməkdaşlığın genişlənməsi şəraitində rus dilini bilmək peşə terminologiyasının mənimsənilməsi, elmi ədəbiyyatla işləmək və tibbi mühitdə səmərəli ünsiyyət qurmaq üçün vacib vasitəyə çevrilir. Azərbaycandilli tələbələr üçün rus dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə dil bacarıqlarının daha səmərəli formalaşmasına, kommunikativ kompetensiyanın inkişafına və peşə terminologiyasının daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan tibb universitetlərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisinin interaktiv formalarının öyrənilməsi və tətbiqi aktual elmi-pedaqoji problem hesab olunur.

Tədqiqatımızın məqsədi tibb universitetlərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadə olunan interaktiv təlim formalarının xüsusiyyətlərini araşdırmaq və onların tələbələrin kommunikativ və peşəkar bacarıqlarının formalaşmasına təsirini müəyyən etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün biz rus dilinin xarici dil kimi tədrisinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, interaktiv təlim metodlarının mahiyyətini və rolunu təhlil etmək, "beyin həmləsi", klaster, rollu oyun, krossvord və "halqa" metodlarının tətbiq imkanlarını göstərmək kimi vəzifələrə nail olmağa çalışmışıq.

Bu auditoriyada rus dilinin tədrisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun peşəyönümlü xarakter daşımasıdır. Tibb tələbələrinin məqsədi dili abstrakt şəkildə öyrənmək deyil, gələcək ixtisasları ilə birbaşa bağlı olan dil vasitələrinə yiyələnməkdir. Bu isə tədris prosesinə tibbi leksikanın, anatomiya, fiziologiya və klinik təcrübə terminologiyasının daxil edilməsini, həmçinin ixtisaslaşmış mətnləri oxumaq və anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Tədrisdə kommunikativ yanaşma mühüm rol oynayır. Bu yanaşma tələbələrdə peşəkar mühitdə real ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlir. Tibb universitetində bu, xəstə ilə dialoq qurmaq, xəstəlik simptomlarını təsvir etmək, təlimat və tövsiyələri anlamaq, həmçinin klinik halların müzakirəsində iştirak etmək bacarıqlarını əhatə edir. Beləliklə, dil tədrisin məqsədi deyil, peşəkar kommunikasiya vasitəsi kimi qəbul olunur.

RKT-nin (Rus dilinin xarici dil kimi tədrisi) interaktiv tədris formalarının tətbiqi tədris prosesinin intensivləşdirilməsinə imkan yaradır. Nəticə etibarilə, tədris materialının mənimsənilməsi ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə xeyli daha sürətli baş verir. Tələbələrdə müxtəlif kommunikativ situasiyalarda ünsiyyət üçün kifayət edən və zəruri olan nitq bacarıqları formalaşır.

Bununla yanaşı, müəllimin funksiyası da dəyişir. O, bilik ötürücüsündən müşahidəçiyə çevrilir. Formal olaraq müəllim auditoriyada iştirak edir, lakin yalnız zərurət yarandıqda tədris prosesinə müdaxilə edir. Tələbələr isə təlim prosesini müstəqil şəkildə idarə etmək, yeni ideyalar irəli sürmək və bilik əldə etmək imkanı qazanırlar. Göründüyü kimi, "müəllimin fəallığı tələbələrin fəallığına yer verir və müəllimin əsas vəzifəsi onların təşəbbüskarlığı üçün şərait yaratmaq olur" [3, s. 1015].

Tibb universitetində RKT-nin interaktiv tədris formalarına "beyin həmləsi", klasterlər, rollu oyunlar, krossvordlar və "halqa" metodu aid edilir.

"Beyin həmləsi" metodu RKT dərslərində tədris materialı ilə işləyərkən istifadə olunur. Bu metod qrammatik bacarıqların formalaşma səviyyəsini və ümumilikdə dil biliyi səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. "Beyin həmləsi" tələbələrin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək, onların fəal fəaliyyətini stimullaşdırmaq, komandada işləmək bacarığını formalaşdırmaq məqsədilə tətbiq edilir və tələbələri diqqətlərini səfərbər etməyə, ehtiyat biliklərinə müraciət etməyə sövq edir. Nəticədə uzun müddət praktik fəaliyyətdə istifadə olunmayan biliklər yenidən aktivləşir [2, s. 745]. Xüsusilə, "beyin həmləsi" metodu birinci kursda şəkillər əsasında mətn qurarkən, ikinci kursda diskussiya xarakterli suallara cavab verərkən, üçüncü kursda isə elmi üslub modelləri əsasında cümlələr qurarkən tətbiq olunur.

Tibb tələbələrinə RKT-nin (Rus dilinin xarici dil kimi tədrisi) interaktiv tədris formalarından biri də klasterlərin tərtib edilməsidir. Linqvistikada klaster dedikdə ümumi semantik xüsusiyyətə malik sözlər qrupu nəzərdə tutulur. Adətən əsas söz və ona bağlı sözlər növ-cins münasibətində olur [1, s. 267]. Məsələn, "mebel" anlayışına masa, dolabça, şkaf, çarpayı, kreslo və s. daxildir. RKT dərslərində klasterlərin hazırlanmasından leksik vahidlərin yadda saxlanmasını asanlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunmalıdır. Bu metod predmetləri və ya əlamətləri məntiqi əsas üzrə qruplaşdırmağa imkan verir.

Belə ki, birinci kursda tələbələrə "Məhsullar", "Peşələr", "Rus mətbəxi", "Mebel", "Rənglər", "İdman" və s. mövzular üzrə klasterlər tərtib etmək təklif oluna bilər. İkinci kursda klasterlər əsasən tibbi mövzuların öyrənilməsi zamanı hazırlanır. Məsələn, "Yuxarı ətraf hissələri", "Baş nahiyəsi", "Tibb personalı" və s. klasterləri. Üçüncü kursda isə klasterlərin hazırlanması xəstəxanada həkim praktikası zamanı zəruri olan peşə terminlərinin daha sürətli mənimsənilməsinə kömək edir. Beləliklə, tələbələr "Bronxitin səbəbləri", "Bronxitin simptomları", "Xəstəliyin müalicəsi" kimi klasterləri ayırır və yadda saxlayırlar.

Rollu oyunlar da tibb universitetində RKT-nin interaktiv tədris formalarından biridir. Onlar tələbələrin idrak sahəsinin, obrazlı təfəkkürün, yaddaşın və reallığın qavranılmasının inkişafına kömək edir. Bununla yanaşı, rollu oyunlar kulturoloji funksiyanı da yerinə yetirir. Onların vasitəsilə tələbələrdə ictimai yerlərdə davranış normaları formalaşır. Tələbələr rus nitq etiketi, ünsiyyət prosesində verbal və qeyri-verbal vasitələrin rolu haqqında bilik əldə edirlər.

T.N. Tokarevanın qeyd etdiyi kimi: "Bu interaktiv tədris formasının üstünlüyü ondadır ki, iştirakçıların hər biri özünü müəyyən bir rolda təsəvvür edə, hərəkətlərinin nəticələrini əvvəlcədən görə və dialoji nitqi müstəqil şəkildə idarə edə bilir. Rollu oyun real həyatda baş verə biləcək kommunikativ situasiyanı "canlandırmağa" imkan verir" [5, s. 27]. Rollu oyunun əsasında hərəkətlərin ardıcıllığını əks etdirən ssenari dayanır. Belə ki, üçüncü kursda RKT dərslərində "Həkim – xəstə" rollu oyunundan geniş istifadə olunur.

Bu oyun tibb tələbələrinin həkim praktikası keçməsinə hazırlıqda mühüm rol oynayır və peşə kompetensiyasının formalaşmasına kömək edir. Tələbə-həkimlər xəyali pasiyentlərlə dialoq aparmağı öyrənirlər. Bu zaman onlar rollu oyunun ssenarisinə əməl edir, nitq etiketi

formullarından istifadə edir, əsas və əlavə şikayətlər barədə məlumat toplayır və sorğunu yekunlaşdırırlar.

Krossvordların həlli də RKT-nin interaktiv tədris formalarından biri kimi tədris materialının möhkəmləndirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Bu üsul rus sözlərinin yazılış qaydalarının mənimsənilməsini, həmçinin ümumişlək leksikanın peşəkar ekvivalentlərlə əlaqələndirilməsi bacarığını yoxlamağa kömək edir. RKT təcrübəsində bu iş formasının tətbiqi tələbələrin zehni fəaliyyətini stimullaşdırır və dil təxminetmə bacarığını inkişaf etdirir.

Birinci kursda "Ölkə, dil, milliyyət" mövzusu öyrənilərkən pilləkən formasında krossvorddan istifadə olunur. İş qruplar şəklində aparılır. Tələbələrə müxtəlif ölkələrin görməli yerlərinin təsvir olunduğu kartlar təqdim edilir. Daha sonra onlar ölkənin adını tapıb yazır, həmin ölkədə yaşayan xalqın dilini və milliyyətini bildirən eyni köklü sözləri müəyyənləşdirirlər.

İkinci kursda tələbələrə "Bədən hissələri" mövzusu öyrənilərkən krossvord həll etmək təklif oluna bilər. Bu üsul leksikanın mənimsənilmə səviyyəsini yoxlamağa kömək edir. Müəyyən bir orqanın təsviri verilir və tələbələr həmin orqanın adını krossvorda yazmalıdırlar. Məsələn, "eşitdiyimiz orqan" – qulaq; "yazdığımız orqan" – əl və s.

Üçüncü kursda isə krossvordlar adətən "Stenokardiya", "Bronxit", "Qastrit", "Hepatit", "Nefrit" kimi tibbi mövzuların öyrənilməsi zamanı tərtib olunur. Bu cür krossvordlara xəstəliyin əsas simptomu, ümumişlək sözlərin tibbi terminlərlə uyğunluğu barədə suallar daxil edilir.

Tibb tələbələri üçün RKT-nin təsirli interaktiv tədris formalarından biri də "halqa" metodudur. Bu metodun tətbiqi sayəsində dərs qapalı və məntiqi cəhətdən tamamlanmış struktur əldə edir. Mövzunun öyrənilməsinin ilkin mərhələsində şeir parçası, atalar sözü, rəsm əsəri, təqdimat və ya film fraqmenti ilə iş aparılması tövsiyə olunur. Bu üsul tələbələri şifahi və yazılı kommunikasiya üçün hazırlayır.

Məsələn, ikinci kursda praktik məşğələ "Onlar çox mehriban yaşayırlar" ("они живут душа в душу") ifadəsini necə başa düşürsünüz?" sualının müzakirəsi ilə başlayır [4, s. 25]. Tələbələr dialoqa qoşulur, fikirlərini aydın, yığcam və ardıcıl şəkildə ifadə etməyi, öz mövqelərini əsaslandırmağı öyrənirlər. Daha sonra bu ifadə əsasında "Mənim ailəm" mövzusu izah olunur. Atalar sözü ilə bağlı belə suallar müzakirə edilir: "Valideynləriniz necə yaşayır?", "Ailədə xoşbəxt yaşamaq üçün necə davranmaq lazımdır?", "İnsanların xoşbəxt olmasına nə kömək edir: xarakter oxşarlığı, ümumi maraqlar, yoxsa ümumi məqsədlər?"

Daha sonra tələbələrə bu mövzu üzrə mətn oxumaq və mətndən sonrakı tapşırıqları yerinə yetirmək təklif olunur. Dərsin sonunda tələbələr həmin atalar sözü əsasında mini-inşa yazaraq müəllimə təqdim edirlər. Ev tapşırığı kimi isə "Mənim ailəm" adlı qrup posterinin hazırlanması verilə bilər.

"Halqa" metodundan ikinci kursda "Şəhər" mövzusunun öyrənilməsi zamanı da istifadə etmək məqsədəuyğundur. Dərsin epiqrafı kimi A.S.Puşkinin "Mis atlı" poemasından belə misralar götürülür: "Səni sevirəm, ey Pyotrun yaratdığı şəhər..." [4, s. 70]. Tələbələr izah etməlidirlər ki, nə üçün Sankt-Peterburq Pyotrun əsəri adlandırılır. Neva sahilində yerləşən bu şəhərin gözəlliyi və əzəməti "Peterburq gəzintiləri" adlı videoçarx vasitəsilə nümayiş etdirilir. Videoya baxdıqdan sonra tələbələr onun məzmunu əsasında suallar hazırlayırlar. Dərsin sonunda yenidən poemadan verilmiş parçaya qayıdılır. Tələbələr "Nə üçün A.S.Puşkin və digər şairlər Sankt-Peterburqu sevirlər?" mövzusunda esse yazmalıdırlar.

Elmi nəticələr. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, tibb universitetlərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisində interaktiv metodlardan istifadə təlim prosesinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müəyyən edilmişdir ki, "beyin həmləsi", klasterlər, rollu oyunlar, krossvordlar və "halqa" metodu tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının, yaradıcı təfəkküründün və peşə terminologiyasını mənimsəmə səviyyəsinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Tədqiqat nəticəsində həmçinin aydın olmuşdur ki, interaktiv təlim formaları tələbələrin dərs prosesində fəallığını artırır, onların müstəqil düşünmə və komandada işləmə bacarıqlarını

formalaşdırır. Xüsusilə "həkim – xəstə" rollu oyunları gələcək həkimlərin peşəkar kommunikasiya kompetensiyasının inkişafında mühüm rol oynayır.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi tibb universitetlərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisində interaktiv təlim formalarının kompleks şəkildə araşdırılması ilə bağlıdır. Tədqiqatda azərbaycandilli tələbələrin dil xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq interaktiv metodların tətbiq imkanları təhlil edilmişdir. İlk dəfə olaraq "beyin həmləsi", klaster, rollu oyun, krossvord və "halqa" metodlarının tibbi yönümlü rus dili dərslərində istifadəsinin tələbələrin kommunikativ və peşəkar kompetensiyalarının formalaşmasına təsiri sistemli şəkildə təqdim olunmuşdur.

Praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə təqdim olunan interaktiv təlim metodları tibb universitetlərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesində geniş şəkildə tətbiq oluna bilər. Təklif olunan metod və tapşırıqlar tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının, peşə terminologiyasının və nitq fəaliyyətinin inkişafına kömək edir.

Məqalənin nəticələrindən rus dili müəllimləri dərs prosesinin daha səmərəli təşkili, tələbələrin motivasiyasının artırılması və peşəyönümlü dil mühitinin yaradılması məqsədilə istifadə edə bilərlər. Bundan əlavə, təqdim olunan interaktiv üsullar gələcək həkimlərin peşəkar ünsiyyətə hazırlanmasında və klinik praktikaya uyğunlaşmasında faydalı praktik vəsait kimi əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, tibb universitetinin azərbaycandilli auditoriyasında rus dilinin tədrisi kommunikativ, peşəyönümlü və müqayisəli yanaşmaların inteqrasiyası əsasında qurulmalıdır. Bu, yalnız dili ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsəməyi deyil, həm də gələcək həkimləri çoxdilli və beynəlxalq tibbi mühitdə səmərəli peşə fəaliyyətinə hazırlamağı təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Беляева А. Ю., Прокофьева Л. П. Интерактивные методы преподавания русского языка как иностранного (из опыта работы со студентами-медиками) // Предложение и слово: сб. науч. тр. Саратов, – 2013. – с. 265-269.
2. Волконская С.А., Погребнякова Е.Ю. Мозговой штурм и его разновидности как эффективная технология на уроках иностранного языка // Молодой ученый. – 2015. № 3. – с. 745-746.
3. Казабеева В. А. Интерактивные технологии в практике преподавания русского языка иностранным студентам // Успехи современного естествознания. – 2015. № 1. Ч 6. – с. 1014-1018.
4. Миллер Л.В. Жили-были… 12 уроков русского языка. Базовый уровень: учебник / Л.В.Миллер, Л.В.Политова. – СПб.: Златоуст, – 2011.
5. Токарева Т.Н. Ролевая игра как интерактивная форма обучения иностранцев русскому языку // Концепт. – 2014. Т. 13. – с. 26-30.

O.J.Khalilova

Interactive Forms of Teaching Russian as a Foreign Language in Medical Universities

Summary

The use of interactive methods in teaching Russian as a foreign language at medical universities helps students learn the language faster and improve their communication skills. Methods such as brainstorming, clusters, role-playing games, crosswords, and the "ring" method develop professional vocabulary, logical thinking, and communication abilities in medical contexts. These approaches play an important role in preparing future doctors for professional practice. It was found that the systematic use of interactive methods contributes to the development of Azerbaijani-speaking students' speech skills in Russian, better understanding and analysis of medical texts, as well as adaptation to a real professional environment.

Keywords: *methods, teaching, peculiarities, language, interactive forms*

О.Дж.Халилова

Интерактивные формы обучения русскому языку как иностранному в медицинских университетах

Резюме

Использование интерактивных методов обучения РКИ в медицинском вузе способствует более быстрому усвоению языка и развитию коммуникативных навыков студентов. Такие формы, как «мозговой штурм», кластеры, ролевые игры, кроссворды и метод «кольца», помогают формировать профессиональную лексику, логическое мышление и умение общаться в медицинской сфере. Эти методы особенно важны для подготовки будущих врачей к профессиональной деятельности. В статье было установлено, что системное применение интерактивных методов способствует развитию у азербайджаноязычных студентов навыков речи на русском языке, лучшему пониманию и анализу медицинских текстов, а также адаптации к реальной профессиональной среде.

Ключевые слова: *методика, преподавание, особенности, язык, интерактивные формы*

Rəyçi: f.ü.f.d., dos. R.H.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 22.05.2026

N.Q.İBRAHİMLİ
doktorant
e-mail: ibrahimlinermin92@gmail.com
:https://orcid.org/0000-0001-8929-3943

Naxçıvan Dövlət Universiteti
(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

10.62021/0026-0028.2026.3.377

İNGİLİS DİLİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA AUTENTİK DİALOQLARIN ROLU

Xülasə. *Məqalə ali təhsildə ingilis dilinin konsepsiya şəklində öyrənilən kommunikativ yanaşmada autentik, yəni orijinal dialoqların tədrisi metodikasından bəhs edir. Məqalənin məqsədi ünsiyyət modeli kimi, ünsiyyətin formalaşmasında orijinal dialoqların rolunu araşdırmaqdır. Məlumdur ki, hər dialoq mübadiləsi insan beynini real vaxt rejimində işləməyə və cavab verməyə öyrədir, ingilis dilini bilməklə ondan səmərəli istifadə arasındakı kritik boşluğu aradan qaldırır, praqmatik və sosialinqvistik girişi təmin edir. Bu baxımdan məqalədə autentik dialoqların yaradılması yolları, elementləri, növləri və əhəmiyyəti şərh edilir.*

Açar sözlər: *kommunikasiya, ingilis dili, autentik dialoq, orijinal mühit, real əlaqə*

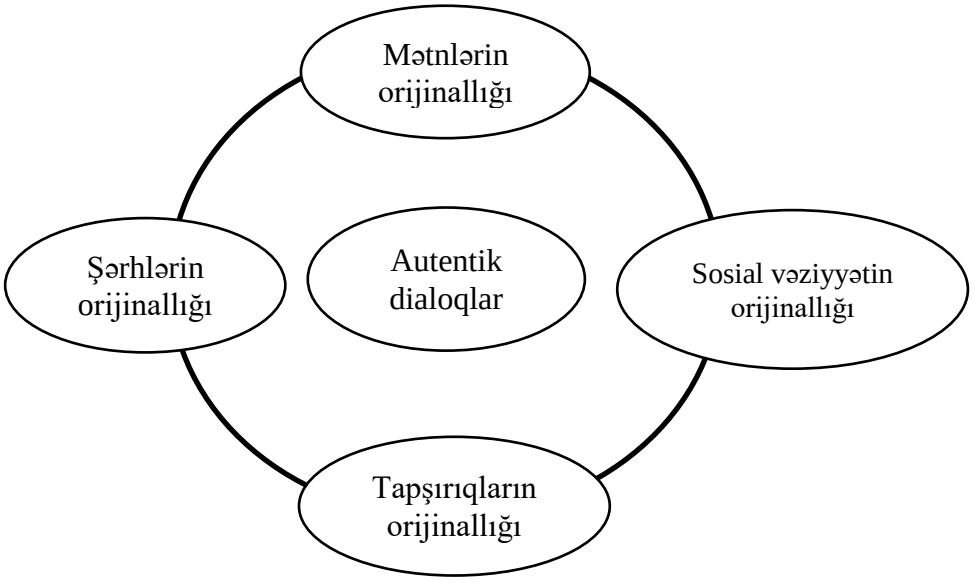
1. Kommunikativ yanaşma və autentik dialoqlar

Kommunikativ dilin tədrisi ingilis dilinin tədrisində qrammatik qaydaların mexaniki öyrənilməsindən daha çox orijinal ünsiyyətə üstünlük verən bir yanaşmadır. Bu yanaşmanın məqsədi ünsiyyət səriştələri əldə etməkdir, yəni tələbələrə müxtəlif sosial və peşəkar kontekstlərdə mənanı çatdırmaq üçün ingilis dilindən təbii şəkildə istifadə qaydasını öyrətməkdir. Kommunikativ yanaşma, orijinal real dünya materiallarının və dəstəkləyici, səhvlərə yol verməyən sinif atmosferinin qarışığını əhatə edir. Ali təhsildə tələbələrin ingilis dilini öyrənməsi təkcə qrammatika qaydalarını əzbərləmək deyil, həm də səlis danışıq, fəal dinləmə və dildən istifadəyə diqqət yetirmək deməkdir. Bu məqsədlə kommunikasiyanın formalaşmasında autentik dialolqarın rolu tələblərdə real həyat əlaqələri yaradır. Dialoq, fikir, hiss və məlumat mübadiləsinin təməl prinsipidir. Kommunikativ inkişafda, o, şifahi ünsiyyətdən əvvəlki qarşılıqlı əlaqələri mürəkkəb sosial və idrak bacarıqlarına çevirir, fərdlərə fəal şəkildə qulaq asmağı, incə qeyri-şifahi işarələri şərh etməyi və ortaq anlayışı birgə qurmağı öyrədir. A. Gilmor qeyd edir ki, dialoqun strateji məzmunu onun qrammatik, leksik və sintaktik təşkilinin spesifik təbiəti ilə necə əlaqəli olmasını göstərir. Dil qarşılıqlı əlaqənin simulyasiyasında dialoqun tədrisi üçün yeni şərti kommunikativ strateji çalışmalar sistemində istifadə edilə bilər [2, s.96]. Bu məqalədə xarici dilin tədrisi prosesində onların kommunikativ strukturları nəzərə alınmaqla effektiv dialoq modellərinin yaradılması aspektləri müzakirə olunur. Autentik dialoq real həyat əlaqələri quran bir ünsiyyət formasıdır, lakin xarakter inkişafı və empatiya tələb edir. Bu dialoq, insanların bir-biri ilə bərabərhüquqlu şəkildə danışması, fikir və hisslərini açıq və dürüst şəkildə bölüşməsidir. Bu dialoq, mübahisədə və ya debatda qalib gəlməkdənsə, qarşılıqlı anlaşmaya və həssaslığa dəyər verir. Autentik dialoqlar, aktiv dinləmə, empatiya və digər insanın baxış bucağına hörmət tələb edir [4, s. 6]. Məlumdur ki, ingilis dilində səmimi söhbətlər yaxşı ünsiyyətin təməlidir və bu orijinal mühit tələb edir. Onlar sadəcə ssenarilərdən deyil, aktiv dinləməni təşviq edir, qarşılıqlı etimad qurur və dərin, mənalı əlaqələr üçün lazım olan empatiyanı yaradır. Bu baxımdan orijinallıq istənilən vacib dialoqun əsas tərkib hissəsidir. İngilis dili dərsliklərinin məzmunu çox vaxt ana dili olan insanların gündəlik

istifadə etdiyi idiomlardan, jarqonlardan və danışıq qısa yollarından çox uzaq olur. Dərsliklər ingilis dili qaydalarını öyrətsə də, real söhbətlər çox vaxt oyun xarakteri daşıyır. Hər bir dialoq mübadiləsi beyni real vaxt rejimində işləməyə və cavab verməyə öyrədir və ingilis dilini bilməklə ondan səmərəli istifadə arasındakı kritik boşluğu aradan qaldırır.

2. Autentik dialoqların yaradılması elementləri

Autentik dialoqların qurulmasında bir sıra elementlər mövcuddur. Maykl Breen (1985) dil müəllimlərinin "daim dörd növ orijinallıqla maraqlandıqlarını" müəyyən etmişdir ki, o, bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirir [1, s. 66]:

Şəkil 1. Autentik dialoqların yaradılması elementləri

Şəkildən (şək. 1) göründüyü kimi autentik dialoqların yaradılması bir konseptual xarakter daşıyır. Bu orjinallıqlara aşağıdakılar daxildir:

– Öyrənənlərimiz üçün giriş məlumatları kimi istifadə edə biləcəyimiz mətnlərin orijinallığı;
– Öyrənənlərin bu cür mətnlərə öz şərhlərinin orijinallığı;
– Dil öyrənməsinə kömək edən tapşırıqların orijinallığı;
– Dilin faktiki sosial vəziyyətinin orijinallığı.

Mətn orijinallığı auditoriyada əksər hallarda müzakirə olunan ən səmərəli yoldur. Burada vacib olan odur ki, müəllim auditoriyaya "orijinal" mətn nümunəsi gətirə və onu orijinal olmayan şəkildə istifadə etsin. Məsələn, müəllim dərsə ingilis dilində qəzet materialı gətirə və tələbələrə mətni oxumağı və indiki bitmiş zaman aspektinin və ya məchul zamanın hər bir nümunəsinin altından xətt çəkməyi tapşıra, sonra isə hər cümləni dəftərlərinə köçürmələrini istəyə bilər. Bir çox öyrənən üçün qəzet orijinal mətnin klassik nümunəsi olsa da, bu dərsdə baş verənlər orijinal dil öyrənməsindən başqa bir şey deyil. Hunq və Viktor Çen (2007) qeyd edir ki, bir mövzunu bir kontekstdən çıxarıb digər bir kontekstə gətirmək, onun funksiyasının və orijinallığının eyni qalmasını gözləməkdir [3, s. 149].

Sosial vəziyyətin orijinallığı, kontekstdə nitqimizi, nə dediyimizi və necə dediyimizi formalaşdırır, ixtiyari sözləri mənalı nitq hərəkətlərinə çevirir. Orijinal dialoq yazan zaman, öyrənmə mühiti, danışanlar arasındakı münasibəti və danışılmamış ünsiyyət qaydalarını bilmək lazımdır.

Tapşırıqların orijinallığına tapşırıq əsaslı dil tədrisinin tətbiqi daxildir. Bu orijinallıq yanaşmanın tapşırıqların real həyat dialoqlarında istifadəsini əhatə edir. Tələbələr qrammatika

təcrübəsinə diqqət yetirmək əvəzinə, müəyyən bir məqsədə çatmaq və ya problemi həll etmək üçün dildən istifadə edirlər. Söhbət ssenariləşdirilmiş ifadələri təkrarlamaqdan yox, məna və real dünya nəticələrindən gedir [5, s. 96].

Mətnlərin şərhlərinin orijinallığına real həyat söhbətlərində mənanı anlamaq üçün sətirlər arasında oxumalı, alt mətni, mədəni konteksti və söhbət ritmini nəzərə almaq daxildir. Ədəbiyyat, tərcümə və ya dil öyrənmə üçün mətni təhlil edərkən bu proses səhifədəki sözlərdən kənara çıxaraq natiqin və ya müəllifin əsl niyyətinə baxmağı əhatə edir.

Autentik dialoqlar mədəni şüuru təşviq edir, mədəniyyət və ünsiyyət ayrılmaz olduğunu zərurətə çevirir. Real söhbətlər sosial normaları, yumoru, nəzakəti və bədən dili işarələrini ortaya qoyur. Orijinal dialoq mənbələrinə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: ingilis dilində müsahibələr, podkastlar, televiziya filmləri və söhbətləri, müxtəlif məkanlarda kontekst mövzuları, müştəri xidmətləri qarşılıqlı əlaqələri, hava limanı sorğuları, həkim məsləhəti, sağlam qidalanma tövsiyələri, auditoriya müzakirələri, iş yerində görüşlər və bir sıra söhbətlər daxildir.

3. İngilis dili orijinal söhbət dialoqların növləri

Dil öyrənənlərin tam danışıq səlisliyini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif növ dialoqlara ehtiyacı var. Praktikadan keçirilən söhbətlər əsasən aşağıdakı əsas kateqoriyalara bölünür:

1) Müraciət bildirən dialoqlar*: – "Bir fincan qəhvə gətirə bilərəmmi?"*

– "Düşünürəm ki, yolu sıhv salmışam. Metro stansiyasını tapmağa kömək edə bilərsinizmi?"

Orijinal dialoqlara qısa, praktiki söhbətlər sadə görünə bilər, amma kafedə və ya bilet kassasında ilk tək ünsiyyətinizi uğurla idarə etdikdə dərhal özünəinam hissi yaradır.

2) Sosial dialoqlar

A: *"What did you think of the movie?"*

B: *"Hmm, it wasn't a movie, it was real life!"*

A: "What do you do for fun on the weekends?"

B: "I think it's beneficial to work in the garden during the day, believe me, on the weekends." sualına təbii cavab verə bildikdə, funksional söhbətlərdən kənarda real münasibətlər qurmaq daha çox düşünülür.

Hava haqqında:

A: *"Wow, what a downpour we're having today, huh?"*

B: *"Yeah, it's pouring down. I hear it's supposed to clear up by tomorrow, though."*

3) Gündəlik qarşılıqlı təsir yaradan dialoqlar

Qəhvəxanada sifariş:

– Müştəri: *"Hello, can I have a medium latte with oat milk, please?"*

Keyt: *"Sure thing. Would you like it hot or iced?"*

Dəvətnamənin təqdim edilməsi:

A: *"Some of us are going bowling Friday night. Would you like to come with us?"*

B: *"Sounds fun. What time did you have in mind?"*

Xoş xəbərin paylaşılması:

A: *"Hey, you know what? Got us tickets to that concert we were talking about!"*

B: *"Nope! How did you do that? I thought they were out of stock."*

Nümunələrdən göründüyü kimi, autentik dialoqlar insanların əslində necə danışdıqlarını, real insanların ifadə etdiyi duyğuları və yaşadıqları mədəni konteksti əks etdirən dialoqlardır. İstər bədii əsər yazarkən, istər ünsiyyət bacarıqlarınızı təkmilləşdirərkən, istərsə də şəxslərarası münasibətləri araşdırarkən, onlar rəsmi ssenarilərə nisbətən aktiv dinləməni, təbii həssaslığı və real cümlə strukturlarını vurğulayır. Autentik dialoqlar, öyrənənləri real həyatdakı dil nümunələri, emosiyalar və sosial kontekstlə tanış etdikcə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyin ən yaxşı yollarından biridir. Orijinal dialoqlar təbii dildən istifadəni gücləndirir.

Tələbələr insanların əslində necə danışdıqlarını eşidirlər: ton, fasilələr, idiomlar, doldurucular, qısaltmalar və söhbət axını formalaşdırır, digər tərəfdən, dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Autentik söhbətlər tələbələri müxtəlif vurğuları, sürətləri və danışıq üslublarını başa düşməyə hazırlayır. Autentik dialoqların istifadəsi, eyni zamanda, praktik bacarıqları inkişaf etdirir. Real dialoq nə vaxt və necə etməyi öyrədir: sözü nəzakətlə kəsmək, deyilən fikirlərlə razılaşmaq və ya razılaşmamaq bildirir, aydınlaşdırma tələb edir, empatiya göstərməyi öyrədir, mövzuları təbii olaraq dəyişdirir.

Məqalənin elmi nəticəsi: İngilis dilinin tədrisində kommunikativ bacarıqların inkişafında autentik dialoqların rolu əvəzolunmazdır. Burada autentik söhbətlər öyrənənlərə real sosial vəziyyətlər üçün dil təmin edir və onlara daha təbii və effektiv ünsiyyət qurmağa kömək edir. Bundan əlavə, praqmatika və sosiolinqvistikaya giriş göstərir ki, orijinal söhbətlər öyrənənlərə müxtəlif kontekstlərdə, münasibətlərdə və mədəniyyətlərdə dili düzgün istifadə etməyə kömək edir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Orijinal dialoqlarla ingilis dilinin tədrisinin elmi yeniliyi ondan barətdir ki, öyrənənlərin ünsiyyət bacarıqlarını, mədəniyyətlərarası məlumatlılığını və praqmatik bacarıqlarını artırmaq üçün auditoriya təcrübəsinə real həyatda mövcud olan ünsiyyət dilinin daxil edilməsidir. Dərslik dialoqlarından fərqli olaraq, orijinal dialoqlar tələbələri idiomlar, tərəddüd işarələri, qısaldılmış formalar, intonasiya və spontan qarşılıqlı təsir kimi təbii olaraq yaranan nitq nümunələri ilə tanış edir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, autentik materiallardan istifadə etməklə təcrübədə, orijinal dialoqların tətbiqi auditoriyalarda və real həyatda ingilis dilində ünsiyyəti əlaqələndirə bilir. Autentiklik ingilis dilinin tədrisini daha ünsiyyətcil, daha interaktiv və real dil bacarıqlarının inkişafı üçün daha təsirli, eləcə də mədəni cəhətdən daha uyğun edir.

Ədəbiyyat

1. Breen, M. P. Authenticity in the Language Classroom // Applied Linguistics, – 1985, 6(1), – pp. 60-70.
2. Gilmore, A. Authentic materials and authenticity in foreign language learning // Language Teaching, – 2007, 40(02), – pp. 97-118. doi: 10.1017/S0261444807004144
3. Hung, D., & Victor Chen, D.-T. Context-process authenticity in learning: implications for identity enculturation and boundary crossing // Educational Technology Research and Development, – 2007, 55(2), – pp. 147-167. doi: 10.1007/s11423-006-9008-3
4. Pinner, R.S. The Authenticity Continuum: Empowering international voices // English Language Teacher Education and Development, – 2014, 16(1), – pp. 9-17.
5. Richards, J.C., & Schmidt, R.W. Longman dictionary of language teaching and applied linguistics / J.C.Richards, RW.Schmidt. – Harlow: Routledge, – 2013. – 297 p.

N.G.Ibrahimli

The Role of Authentic Dialogues in the Development of Communication Skills in English

Summary

The article discusses the methodology of teaching authentic, that is, original dialogues in the communicative approach to the conceptual study of the English language in higher education. The purpose of the article is to examine the role of authentic dialogues in the formation of communication as a communication model. It is known that each dialogue exchange trains the human brain to work and respond in real time, bridges the critical gap between knowing the English language and its effective use, and provides pragmatic and sociolinguistic input. In this regard, the article comments on the ways, elements, types, and importance of creating authentic dialogues.

Keywords: *communication, English, authentic dialogue, original environment, real communication*

Н.К.Ибрахимли

Роль аутентичных диалогов в формировании коммуникативных навыков на английском языке

Резюме

В статье рассматривается методология обучения аутентичным, то есть оригинальным диалогам в рамках коммуникативного подхода к концептуальному изучению английского языка в высшем образовании. Цель статьи – исследовать роль аутентичных диалогов в формировании коммуникации как модели коммуникации. Известно, что каждый диалог тренирует человеческий мозг работать и реагировать в реальном времени, преодолевает критический разрыв между знанием английского языка и его эффективным использованием, а также обеспечивает прагматический и социолингвистический вклад. В этой связи в статье комментируются способы, элементы, типы и значение создания аутентичных диалогов.

Ключевые слова: *коммуникация, английский язык, аутентичный диалог, оригинальная среда, реальная коммуникация*

Rəyçi: prof. D.Ə.İsmayılova

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

T.T.İBRAHİMOVA
baş müəllim
e-mail: taira.ibr@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0003-0496-1706

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

ÖZÜNÜ QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Şəxsiyyətin inkişafında onun özünə münasibəti xüsusi yer tutur. İnsan təkcə ətraf mühiti dərk etmir, eyni zamanda, özünü də dərk edir, öz xüsusiyyətlərini qiymətləndirir, öz davranışına münasibət bildirir və öz həyat mövqeyini müəyyənləşdirir. Bu prosesin psixoloji ifadəsi özünüqiymətləndirmədir. Özünüqiymətləndirmə insanın daxili aləmi ilə xarici sosial dünya arasında əlaqə yaradan mürəkkəb mexanizmdir. O, insanın özünü necə görməsini, özünə nə dərəcədə inanmasını, cəmiyyətdə öz yerini müəyyən etməsini və gələcək fəaliyyətinə yanaşmasını formalaşdırır. Özünüqiymətləndirmə problemi psixologiyada həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm yer tutur. Bu anlayış insanın emosional rifahı, davranış sabitliyi, sosial uyğunlaşması, motivasiya səviyyəsi və həyat fəaliyyətinin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Özünü real və adekvat qiymətləndirən insan öz imkanlarını daha düzgün dərk edir, məqsədlərini daha rasional qurur və çətinliklərlə daha sağlam şəkildə mübarizə aparır.*

Açar sözlər: *özünüqiymətləndirmə, yaş xüsusiyyətləri, şəxsiyyət inkişafı, yeniyetməlik, gənclik, psixoloji inkişaf, adekvat özünüqiymət, sosial münasibətlər*

Özünüqiymətləndirmə yaş artdıqca dəyişən və mürəkkəbləşən psixoloji qurumdur. Müxtəlif inkişaf dövrlərində insan özünü fərqli əsaslarla dərk edir və qiymətləndirir. Uşaq yaşlarında bu proses daha çox böyüklərin münasibəti ilə müəyyən olunursa, yeniyetməlik dövründə həmyaşıd qrupunun təsiri artır, gənclik və yetkinlik mərhələlərində isə fərdin həyat təcrübəsi, mənəvi dəyərləri, seçdiyi peşə və sosial rolu özünüqiymətləndirmənin aparıcı amillərinə çevrilir. Mövzunun aktuallığı onunla izah olunur ki, özünüqiymətləndirmənin yaş xüsusiyyətlərini bilmək uşaqlar, yeniyetmələr və gənclərlə işləyən müəllimlər, psixoloqlar və valideynlər üçün çox vacibdir.

Özünüqiymətləndirmənin psixoloji mahiyyəti. Özünüqiymətləndirmə insanın öz şəxsiyyətinə verdiyi daxili qiymətdir. Bu qiymət təkcə insanın özünü necə tanıması ilə bağlı deyil, həm də onun özünə qarşı emosional münasibətini əhatə edir. İnsan özünü güclü və ya zəif, uğurlu və ya uğursuz, maraqlı və ya maraqsız, cəmiyyət üçün dəyərli və ya dəyərsiz hesab edə bilər. Bu düşüncələr zamanla bir sistem təşkil edir və fərdin özünüqiymətləndirmə səviyyəsini yaradır. Psixologiyada özünüqiymətləndirmə özünüdərk və "mən" obrazı ilə sıx bağlıdır. Özünüdərk insanın özünü tanıması, öz davranışlarına və daxili xüsusiyyətlərinə şüurlu münasibət göstərməsi prosesidir. Özünüqiymətləndirmə isə həmin tanınan xüsusiyyətlərə verilən müsbət və ya mənfi qiymətdir [7, s. 192].

Özünüqiymətləndirmənin əsas funksiyalarından biri tənzimləyici funksiyadır. İnsan öz imkanlarını necə qiymətləndirirsə, davranışını da buna uyğun qurur. Əgər o, özünü bacarıqlı hesab edirsə, daha inamla fəaliyyət göstərir. Əgər özünü zəif və gücsüz hesab edirsə, fəaliyyət qarşısında daha çox qorxu və tərəddüd yaşayır. Bu baxımdan özünüqiymətləndirmə insanın təşəbbüskarlığına, sosial fəallığına, özünə inamına və uğura can atmasına təsir edir. Özünüqiymətləndirmənin digər mühüm xüsusiyyəti onun sosial xarakter daşımasıdır. İnsan özünü yalnız daxili hisslərinə əsasən deyil, başqalarının ona münasibəti, sosial normalar, gözləntilər və müqayisələr əsasında da formalaşdırır.

Özünüqiymətləndirmənin növləri. Özünüqiymətləndirmənin bir neçə növü fərqləndirilir. Ən çox yayılmış bölgü adekvat, aşağı və yüksək özünüqiymətləndirmə formaları ilə bağlı-

dır. Adekvat özünüqiymətləndirmə insanın öz imkanlarını və xüsusiyyətlərini real şəkildə dərk etməsi ilə xarakterizə olunur. Belə insan öz güclü və zəif tərəflərini görə bilir, nə özünü həddindən artıq alçaldır, nə də əsassız şəkildə şişirdir. O, uğura görə sevinir, amma bunu mütləq üstünlük kimi qəbul etmir; uğursuzluq yaşadıqda isə bunu şəxsiyyətinin tam dəyərsizliyi kimi yox, keçici çətinlik kimi qəbul edir [5, s. 207].

Aşağı özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünü olduğundan zəif, az bacarıqlı və az dəyərli hesab edir. Belə insanlar çox vaxt tənqidə həssas olur, tez inciyir, öz fikrini sərbəst ifadə etməkdə çətinlik çəkir və uğur qazansalar belə buna layiq olmadıqlarını düşünə bilirlər. Aşağı özünüqiymətləndirmə qorxu, passivlik, qərarsızlıq və daxili narahatlıq yarada bilər. Həddən artıq yüksək özünüqiymətləndirmə isə insanın özünü reallıqdan artıq qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Belə vəziyyətdə insan öz qüsurlarını görməyə bilər, tənqidi qəbul etməz, daim haqlı olduğunu düşünə bilər.

Özünüqiymətləndirmənin formalaşmasına təsir edən amillər. Özünüqiymətləndirmə bir çox amillərin təsiri altında inkişaf edir. Bunların içərisində ailə, məktəb, sosial mühit, həmyaşıdlarla münasibət, fəaliyyət uğurları və fərdi psixoloji xüsusiyyətlər xüsusi yer tutur. Ailə uşağın ilk sosial mühitidir. Uşaq özünü ilkin olaraq valideynlərin və yaxın böyüklərin münasibəti vasitəsilə dərk edir. Əgər ailədə sevgi, qayğı, dəstək və hörmət varsa, uşaq özünü dəyərli hiss edir. Əgər ailədə daim tənqid, müqayisə, laqeydlik və təhqir üstünlük təşkil edirsə, uşaqda aşağı özünüqiymətləndirmə formalaşa bilər.

Məktəb mühiti də özünüqiymətləndirmənin inkişafında mühüm rol oynayır. Müəllimin uşağa münasibəti, onun nailiyyətlərini qiymətləndirməsi, səhvlərə yanaşması, uşağı motivasiya etməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Məktəbdə uğur qazanan və dəstəkləyici münasibət görən uşaqlar özlərinə daha çox inanırlar. Həmyaşıdlarla ünsiyyət, xüsusilə yeniyetməlik dövründə, özünüqiymətləndirməyə güclü təsir edir. Dost qrupunda qəbul olunmaq, hörmət qazanmaq, başqalarının fikrində müsbət görünmək yeniyetmənin daxili "mən"-i formalaşdırır. Qrupdan təcrid olunmaq, lağa qoyulmaq, qəbul edilməmək isə özünə münasibəti mənfi istiqamətdə dəyişə bilər.

Fərdi uğurlar və uğursuzluqlar da özünüqiymətləndirmənin inkişafında vacibdir. İnsan müəyyən fəaliyyətdə uğur qazandıqda öz gücünə daha çox inanır. Davamlı uğursuzluqlar isə özünəinamı zəiflədə bilər [4, s. 122].

Özünüqiymətləndirmənin yaş xüsusiyyətləri. *Erkən uşaqlıq dövründə* özünüqiymətləndirmə hələ sadə və ümumi xarakter daşıyır. Uşaq bu yaşda özünü hissələr üzrə təhlil etmir. O, daha çox böyüklərin ona münasibəti əsasında özünü "yaxşı" və ya "pis" kimi qəbul edir. Valideynlərin tərifi, qınağı, diqqəti və ya laqeydliyi onun daxili "mən"-inin ilkin konturlarını yaradır. Bu dövrdə uşaq öz imkanlarını reallıqla müqayisə etməkdə çətinlik çəkir. O, çox vaxt özünü olduqca güclü, bacarıqlı və hər şeyi edə bilən kimi təsəvvür edir. Bu, inkişaf baxımından təbii haldır. Çünki erkən yaş dövründə uşağın özünüdərki hələ qeyri-diferensialdır və fantaziya ilə reallıq bir-birinə yaxın olur. Bu yaşda böyüklərin emosional münasibəti çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Davamlı sevgi və qəbul uşağın özünü dəyərli hiss etməsinə kömək edir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq artıq özünü müəyyən fəaliyyətlərdə sınamağa başlayır. Oyun, rəsm, danışıq, qaçış, müxtəlif sadə tapşırıqlar uşağın öz bacarığını hiss etməsinə imkan yaradır. Bu mərhələdə özünüqiymətləndirmə bir qədər konkretləşsə də, yenə də kifayət qədər realist olmur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünü yüksək qiymətləndirmə daha çox müşahidə olunur. Onlar tez-tez özlərini çox bacarıqlı və uğurlu hesab edirlər. Bu yüksək özünüqiymətləndirmə müəyyən mənada qoruyucu rol oynayır, çünki uşaq yeni fəaliyyətə qorxmadan girişir və təşəbbüskar olur. Bu mərhələdə oyunun xüsusi rolu vardır. Uşaq oyunda uğur qazandıqda, dostları tərəfindən qəbul olunduqda və ya böyüklər tərəfindən tərifləndikdə özünü daha dəyərli hiss edir.

Kiçik məktəbli yaş dövründə özünüqiymətləndirmə daha sistemli və sosial xarakter almağa başlayır. Uşaq məktəbə daxil olduqdan sonra qiymət, qayda, tələb, nizam-intizam və

kollektiv fəaliyyətlə üzləşir. O, ilk dəfə olaraq özünü başqaları ilə daha açıq müqayisə etməyə başlayır. Bu dövrdə müəllimin rəyi xüsusi rol oynayır. Müəllim uşağı bacarıqlı, çalışqan, intizamlı və ya zəif kimi qiymətləndirirsə, bu, tədricən uşağın özünə münasibətinə çevrilə bilər. Kiçikyaşlı məktəbli uşaq hələ özünü tam müstəqil qiymətləndirə bilmədiyi üçün xarici rəyləri asanlıqla daxililəşdirir. Bu mərhələdə özünüqiymətləndirmə daha diferensial olur. Uşaq düşünə bilər ki, bir sahədə uğurludur, başqa sahədə isə çətinlik çəkir. Məsələn, o, riyaziyyatda özünü güclü, oxuda isə zəif hesab edə bilər. Bu, özünüqiy-mətləndirmənin inkişaf etdiyini göstərir. Bununla yanaşı, kiçikyaşlı məktəbli dövründə uğursuzluqların tez-tez şəxsiyyətlə eyniləşdirilməsi təhlükəsi mövcuddur [6, s. 191].

Yeniyetməlik dövrü özünüqiymətləndirmənin ən həssas və mürəkkəb mərhələ-lərindən biridir. Bu yaşda bioloji dəyişikliklər, emosional gərginlik, sosial münasibətlərin genişlənməsi və müstəqillik istəyi güclənir. Yeniyetmə artıq sadəcə öz davranışını deyil, bütövlükdə öz şəxsiyyətini təhlil etməyə başlayır. Bu dövrdə özünüqiymətləndirmə tez-tez qeyri-sabit və ziddiyyətli olur. Yeniyetmə bir gün özünü çox güclü və dəyərli hiss edə bilər, başqa bir gün isə özündən ciddi narazılıq keçirə bilər. Zahiri görünüş, həmyaşıdların fikri, sosial qəbul olunma, populyarlıq, dostluq və emosional münasibətlər özünüqiymətləndirməyə çox güclü təsir göstərir. Yeniyetmələk dövründə başqaları ilə müqayisə etmə meyli artır. Yeniyetmə özünü görünüşünə, uğurlarına, sosial statusuna və kommunikativ qabiliyyətlərinə görə başqaları ilə müqayisə edir. Bu müqayisələr onda ya motivasiya, ya da narazılıq və dəyərsizlik hissi yarada bilər. Bu dövrdə ailənin və məktəbin rolu çox vacibdir.

Gənclik dövründə özünüqiymətləndirmə daha şüurlu və dərin xarakter almağa başlayır. Bu yaşda insan peşə seçimi, təhsil istiqaməti, həyat planları, şəxsi münasibətlər və gələcəklə bağlı qərarlar verir. Bunun nəticəsində onun özünə münasibəti də daha sistemli şəkildə formalaşır. Gənc insan artıq özünü yalnız başqalarının rəyi ilə deyil, şəxsi təcrübəsi, dəyərləri, uğurları və məqsədləri əsasında da qiymətləndirir. Bu dövrdə identiklik məsələsi mühüm yer tutur. İnsan "mən kiməm?", "nə olmaq istəyirəm?", "həyatda hansı dəyərlərə əsaslanıram?" suallarına cavab axtarır. Bu axtarış özünüqiymətləndirmənin daha möhkəm və məzmunlu formalaşmasına kömək edir. Lakin gənclik dövründə də sosial müqayisələr davam edir [8, s. 264].

Yetkinlik dövründə özünüqiymətləndirmə adətən daha sabit və realist olur. Bu mərhələdə insan artıq həyat təcrübəsinə, sosial roluna, peşə fəaliyyətinə, ailə məsuliyyətinə və şəxsi seçimlərinə əsaslanaraq özünü daha obyektiv dəyərləndirə bilir.

Yetkin insan özünü müxtəlif rollar çərçivəsində qiymətləndirir: peşəkar, valideyn, həyat yoldaşı, dost, cəmiyyət üzvü və s. Bu çoxşaxəli yanaşma özünüqiymətləndirməni zənginləşdirir. Artıq insan yalnız bir sahədəki uğura və ya uğursuzluğa əsasən özünü tam dəyərli və ya tam dəyərsiz hesab etmir.

Yaşlılıq dövründə özünüqiymətləndirmə həyat yolunun ümumi nəticələrinin dəyərləndirilməsi ilə bağlı olur. İnsan keçmişinə baxır, həyatında etdiklərini və etmədiklərini düşünür, öz yoluna mənəvi qiymət verir. Bu baxımdan yaşlılıq dövründə özünüqiymətləndirmə daha çox həyatın mənası və şəxsi məmnunluq hissi ilə əlaqələnir.

Əgər insan keçdiyi həyatı dəyərli, faydalı və mənalı hesab edirsə, onda daxili rahatlıq, özünə hörmət və qəbul hissi formalaşır. Bu dövrdə fiziki gücün azalması, sosial dairənin daralması, tənhalıq, xəstəliklər və asılılıq hissi də özünüqiymətləndirməyə mənfi təsir göstərə bilər.

Adekvat özünüqiymətləndirmənin əhəmiyyəti. Adekvat özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin harmonik inkişafı üçün vacibdir. Belə özünüqiymətləndirmə insanın öz güclü və zəif tərəflərini real şəkildə görməsinə, imkanlarını düzgün dəyərləndirməsinə və sosial münasibətlərdə daha balanslı davranmasına şərait yaradır. Özünü adekvat qiymətləndirən insan uğurdan həddindən artıq lovğalanmır, uğursuzluqdan isə tam dağılmır. O, səhvlərini qəbul edib nəticə çıxarmağı, özünü inkişaf etdirməyi və tədrici irəliləyişi qiymətləndirməyi bacarır. Belə insanların sosial uyğunlaşması daha güclü olur [1, s. 165].

Özünüqiymətləndirmənin sağlam formalaşdırılması yolları. Özünüqiymətləndirmənin sağlam formalaşdırılması üçün ailədə dəstəkləyici emosional mühit yaradılmalıdır. Uşağa sevgi göstərmək, onu yalnız nəticəyə görə deyil, şəxsiyyət kimi qəbul etmək, səylərini görmək və uğursuzluqları alçaldıcı formada təqdim etməmək vacibdir. Məktəbdə müəllim uşağın yalnız səhvlərini deyil, inkişaf potensialını da görməlidir. Qiymətləndirmə tərzi təşviqedici və inkişafyönlü olduqda şagirdlər özlərini daha inamlı hiss edirlər.

Yeniyetmələr və gənclərlə münasibətdə onları dinləmək, onların hisslərini ciddiyə almaq, daim başqaları ilə müqayisə etməmək və real dəstək göstərmək vacibdir. Eyni zamanda, fərdlərə kiçik uğur təcrübələri yaşatmaq, onların güclü tərəflərini üzə çıxarmaq və tədrici inkişafını qeyd etmək sağlam özünüqiymətləndirməni möhkəmləndirir. Beləliklə, özünüqiymətləndirmə şəxsiyyət inkişafının mühüm psixoloji komponentlərindən biridir. O, insanın özünü necə dərk etdiyini, özünə necə münasibət bəslədiyini, cəmiyyətdə öz yerini necə müəyyən etdiyini və həyat fəaliyyətini necə qurduğunu əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Özünüqiymətləndirmə yaşa uyğun olaraq dəyişir, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir, sosial və fərdi təcrübə ilə zənginləşir.

Elmi nəticə. Özünüqiymətləndirmə şəxsiyyətin formalaşmasında, emosional sabitliyin qorunmasında və sosial münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayan psixoloji hadisələrdən biridir. İnsan öz imkanlarını, qabiliyyətlərini, sosial mövqeyini və şəxsi keyfiyyətlərini məhz özünüqiymətləndirmə vasitəsilə dərk edir. Bu baxımdan özünüqiymətləndirmənin yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Müxtəlif yaş mərhələlərində özünüqiymətləndirmənin məzmunu, sabitliyi və ifadə forması dəyişir.

Elmi yenilik. Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, özünüqiymətləndirmə problemi yaş aspektində sistemli şəkildə təhlil olunur, onun erkən uşaqlıqdan yaşlılıq dövrünə qədər keçdiyi inkişaf mərhələləri vahid psixoloji xətt üzrə izah edilir. Mövzuda özünüqiymətləndirmənin yalnız ümumi psixoloji mahiyyəti deyil, eyni zamanda, onun hər yaş dövründə fərqli təzahür formaları, sosial və fərdi amillərlə əlaqəsi, şəxsiyyət inkişafına təsiri geniş şəkildə nəzərdən keçirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan müddəalar uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər və digər yaş qrupları ilə işləyən psixoloqlar, müəllimlər, valideynlər və tərbiyəçilər üçün faydalı ola bilər. Özünüqiymətləndirmənin yaş xüsusiyyətlərini bilmək fərdin psixoloji vəziyyətini daha düzgün anlamağa, onun inkişafında yaranan çətinlikləri vaxtında aşkar etməyə və uyğun dəstək mexanizmləri seçməyə kömək edir. Bu biliklər məktəbdə, ailədə və sosial mühitdə sağlam psixoloji atmosferin yaradılmasına, özünəinamın gücləndirilməsinə, ünsiyyət problemlərinin və emosional gərginliyin azaldılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya: dərslik. / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Qapp-Poliqraf, – 2003. – 354 s.
2. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri / Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı, – 2001.
3. Həmzəyev, M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları / M.Ə. Həmzəyev. – Bakı, – 2006. –282 s.
4. Seyidov, S.İ. Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik / S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 512 s.
5. Əhmədov, B.H. Şəxsiyyət psixologiyası / B.H.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 392 s.
6. Harter, S. The Construction of the Self: Developmental and Sociocultural Foundations / S.Harter. – New York: Guilford Press, – 2012. – p. 422.
7. Marsh, H.W., Craven, R.G. Reciprocal Effects of Self-Concept and Performance // Perspectives on Psychological Science, 1(2), – 2006. – pp. 133-163.
8. Rogers, C. On Becoming a Person / C.Rogers. – Boston: Houghton Mifflin, – 2011.

T.I.Ibrahimova

Age Characteristics of Self-Esteem

Summary

Self-attitude has a special place in personality development. A person not only perceives the surrounding environment, but also understands himself or herself, evaluates personal characteristics, expresses an attitude toward his or her own behavior, and determines his or her life position. The psychological expression of this process is self-esteem. Self-esteem is a complex mechanism that creates a connection between a person's inner world and the external social world. It shapes how a person sees himself or herself, how much confidence he or she has, how he or she determines his or her place in society, and how he or she approaches future activities. The problem of self-esteem occupies an important place in psychology from both theoretical and practical perspectives. This concept is closely related to a person's emotional well-being, behavioral stability, social adaptation, level of motivation, and quality of life. A person who evaluates himself or herself realistically and adequately understands his or her abilities more accurately, sets goals more rationally, and copes with difficulties in a healthier way.

Keywords: *self-esteem, age characteristics, personality development, adolescence, youth, psychological development, adequate self-evaluation, social relationships*

Т.И.Ибрагимова

Возрастные особенности самооценки

Резюме

В развитии личности особое место занимает отношение человека к самому себе. Человек не только познаёт окружающую среду, но и осознаёт самого себя, оценивает свои особенности, выражает отношение к собственному поведению и определяет свою жизненную позицию. Психологическим выражением этого процесса является самооценка. Самооценка представляет собой сложный механизм, создающий связь между внутренним миром человека и внешним социальным миром. Она формирует то, как человек воспринимает себя, насколько он верит в себя, как определяет своё место в обществе и как относится к своей будущей деятельности. Проблема самооценки занимает важное место в психологии как с теоретической, так и с практической точки зрения. Это понятие тесно связано с эмоциональным благополучием человека, устойчивостью поведения, социальной адаптацией, уровнем мотивации и качеством жизнедеятельности. Человек, который реально и адекватно оценивает себя, более правильно осознаёт свои возможности, более рационально ставит цели и более здоровым образом справляется с трудностями.

Ключевые слова: *самооценка, возрастные особенности, развитие личности, подростковый возраст, юность, психологическое развитие, адекватная самооценка, социальные отношения*

Rəyçilər: ped.f.d. U.M.Qəzvini,
ped.f.d. Ş.R.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2026

T.T. İBRAHİMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: 69_cicek_69@rambler.ru
:https://orcid.org/0009-0004-6066-8608

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

İ.X.ZAMANOVA
kiçik elmi işçi
e-mail: zirada04@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0006-1272-9466

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

10.62021/0026-0028.2026.3.387

MƏKTƏB YAŞINDA ŞAGİRDLƏRİN ÖYRƏNMƏYİ ÖYRƏNMƏK SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞMASINDA NƏTİCƏLƏRİN ÜMUMİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ HESABATIN HAZIRLANMASI

Xülasə. *Məqalədə respublikamızda məktəbyaşlı şagirdlər tərəfindən tədris-metodiki sərişlərin mənimsənilməsi nəticələrinin ümumiləşdirilməsi üsulları və hesabatların tərtib edilməsi qaydaları təqdim edilmişdir. Məqalənin əsas məqsədi tədris-metodiki sərişlərin formalaşdırılması nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və fəaliyyət planına uyğun hesabatların hazırlanması üzrə konkret qaydaların izahından ibarətdir. Məqalədə nəticələrin ümumiləşdirilməsi zamanı məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi metodları, hesabatların hazırlanması mərhələləri, təqdimolunma qaydaları, tövsiyələrin və təkliflərin işlənib hazırlanması məsələləri araşdırılmışdır. Hesabatda öz əksini tapmış məqsədlərin istiqamətləndirilməsi, mərhələlər və əldə olunmuş nəticələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təlim məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi şagirdlərin mənimsəməli olduqları bilik, bacarıq və şəxsi inkişaf istiqamətlərinin qabaqcadan planlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Qeyd edilir ki, videomateriallar, müzakirələr, layihələr, qrup və cütlük şəklində iş formaları daxil olmaqla müxtəlif təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin rəngarəng təhsil tələbatlarının təmin edilməsinə şərait yaradır. Məqalədə vurğulanır ki, məktəblərdə sistemli şəkildə təşkil olunmuş sərişdəli təhsil şagirdlərin peşəkar, sosial və şəxsi inkişafına mühüm təsir göstərir, habelə müstəqil öyrənmə vərdişlərinin formalaşmasını təmin edir.*

Təqdim olunan məlumatlar gələcək müəllim heyəti və inzibati personala yeni metodların tətbiqi zamanı qiymətləndirmə və monitorinqin səmərəli aparılması bacarıqlarının aşılanmasına xidmət edəcək, hazırlanmış material isə zəruri informasiya resursu qismində istifadə olunacaqdır.

Açar sözlər: *öyrənməyi öyrənmək, təlim, nəticələrin ümumiləşdirilməsi, hesabat, təhlillər*

Giriş

Təlim məqsədinin formalaşdırılması istənilən nəticəni, bilik, bacarıq, şəxsi inkişaf və ona nail olmaq üçün məqsədləri, konkret addımlar müəyyən etməyi əhatə edir. Nəticələrin ümumiləşdirilməsi və hesabatın hazırlanması görülən işlərin təhlilini, məqsədə çatmağın qiymətləndirilməsini, təcrübənin sistemləşdirilməsini və nəticələrin və perspektivlərin strukturlaşdırılmış formatda təqdim edilməsini əhatə edir. Məqsədlər istiqaməti, məqsədlər addımları, hesabat isə görülən və əldə edilən nəticələri nümayiş etdirən xülasədir [3, s. 3].

Təlim nəticələri, şagirdlərin bir dərs və ya təcrübə keçmək və ya bir proqramı bitirmək nəticəsində nələri bilməli, tətbiq edə bilməli və ya dəyərləndirməli olduqlarını ifadə edən, ölçülə bilən ifadədir.

Öyrənməyi öyrənmək səriştələrinin formalaşması üzrə həyata keçirilən müxtəlif öyrənmə vasitələrinin məzmunu nəzərə alınır. Dərsdə müxtəlif fəaliyyətlərdən – videolar, müzakirələr, mühazirə, qruplar, qonaq natiqlər, cütlük işi – istifadə edilir. Mümkün qədər çox öyrənmə üsulunu, məsələn, vizual, eşitmə cəlb etmək üçün müxtəlif tapşırıq metodlarından – yazılı, şifahi, layihələr və s. – istifadə edilir. Şagirdlərə birdən çox həlli olan real həyat problemi verirlər. Bu baxımdan hər bir üsulun tətbiqi məqsədləri, təsir gücü və faydası nəticələrdə verilməlidir.

Səriştələrin inkişafı üzrə əldə olunan nəticələr qazanılmış bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin məhsuludur. Burada problemləri həll etmək və peşəkar və sosial həyata uyğunlaşmaq üçün praktikada uğurla tətbiq etməyə imkan verən inkişafetmiş keyfiyyətlərdir. Əsas nəticələrə bilikləri real həyat vəziyyətlərində tətbiq etməyə hazırlıq, effektiv həllər tapmaq bacarığı, davamlı inkişaf qabiliyyəti və testlər, müsahibələr və praktik tapşırıqlar vasitəsilə qiymətləndirmə ilə təsdiqləndiyi kimi ixtisas tələblərinə uyğunluğu daxildir.

1.1. Nəticələrin ümumiləşdirilməsi və hesabatların hazırlanması

Ümumi təhsil məktəblərində "*öyrənməyi öyrənmək və səriştə inkişafı"-nın* nəticələrini ümumiləşdirmək səriştəyə əsaslanan yanaşmanın əsas elementləridir və bu yanaşma diqqəti bilik ötürülməsindən real dünya problemlərini həll etmək üçün praktikada tətbiq etmək bacarığının inkişafına, özünütəkmilləşdirməyə və uyğunlaşmaya, yəni bilikləri dəyişən şəraitdə öyrənmək və hərəkət etmək qabiliyyətinə çevirməyə yönəldir [3, s. 2]. Təlim prosesləri üzrə inkişaf dinamikasını izləmək və burada nəticələri ümumiləşdirmək sadəcə qiymətləndirmə deyil, əldə edilmiş səriştə səviyyəsinin təhlili və gələcək inkişaf üçün planlaşdırmadır ki, bilik, qabiliyyət və bacarıqlar müxtəlif vəziyyətlərdə tətbiq olunan dinamik bir sistemə çevrilsin. Nəticələri hazırlayarkən tədris proqramının məqsəd və vəzifələri əsas diqqəti və nəzərdə tutulan nəticələri əldə etmək üçün lazım olan dəqiq hərəkətləri müəyyən edir. Təcrübə hesabatında aydın şəkildə müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələr həm tamamlanmış işi əks etdirməyə, həm də öyrənilən bilik və bacarıqların necə istifadə edildiyini göstərməyə xidmət edir. Bu, tələbənin peşəkarlıq dərəcəsini, eləcə də müstəqil planlaşdırma və iş qabiliyyətini göstərən vacib bir komponentdir.

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi öncədən hazırlanmış plan əsasında həyata keçirilir:

a) Təlim planı hazırlamaq üçün addımlar;

b) Təlim ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi.

Buraya aşağıdakıların təhlili daxil ola bilər:

- *Təlim məqsədlərinin müəyyən edilməsi;*
- *Təlim resurslarını, dəstəyi və strategiyalarını müəyyən edilməsi;*
- *Təlim sübutlarının nədən ibarət olduğunu göstərilməsi;*
- *Hədəf tarixlərini göstəriləməsi.*

Tədrisdə *öyrənməyi öyrənmək* səriştələrini formalaşması üçün hər bir müəllimin və şagirdin fəaliyyəti təhsil-təcrübə proqramlarını əhatə etməlidir, çünki onlar nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etmək və faydalı iş təcrübəsi qazanmaq üçün xüsusi bir şans təqdim edirlər. Bununla belə, tədrisdə maksimum effektivliyi təmin etmək üçün onların məqsəd və vəzifələrini dəqiq müəyyən etmək vacibdir. Bu, nəzərdə tutulan nəticənin aydın şəkildə başa düşülməsini təmin edir və təcrübə hesabatının yazılması üçün əsas yaradır [4, s. 4].

Ümumi məqsədin müəyyən edilməsi: Səriştələri müəyyyən edərkən müəllim təcrübəsinin məqsədləri və vəzifələri istənilən təhsil və ya peşəkar təcrübənin əsas elementləridir. Onlar praktiki təlim zamanı yerinə yetiriləcək son meyarlardır və konkret təlim fəaliyyətlərini və növbəti ehtiyacları müəyyən edir. Təcrübənin uğurla aparılması və effektiv hesabat hazırlanması üçün bu iki komponenti anlamaq vacibdir.

Burada təlim məqsədləri, müəllimin və şagirdin praktik fəaliyyətlərinin ümumi istiqamətlərini və gözlənilən nəticələrini geniş şəkildə müəyyən edilmiş əksidir. Bu məqsədlərə

spesifik peşəkar bacarıqların inkişaf etdirilməsi, müəyyən bir sahədə praktik təcrübə qazanılması, real iş mühitinin anlaşılması və ya peşəkar sahədə zəruri olan şəxsi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi daxil ola bilər. Məqsədlər təcrübənin ümumi istiqamətini əhatə edəcək qədər geniş şəkildə formalaşdırılmalı, eyni zamanda onların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə imkan verəcək şəkildə spesifik və ölçülə bilən olmalıdır [3, s.4].

a) *Nəticənin məqsədi:* Burada istənilən nəticə bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin, eləcə də şəxsi inkişafın, intellektual, mənəvi və fiziki inkişafı haqqında məlumatlar şərh edilir.

b) *Təlimdə xüsusi məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi:* Məqsədin idarəolunan addımlara bölünməsi, *öyrənmə, təhlil, fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, metodların tətbiqi*).

c) *Şagird ehtiyacları ilə əlaqə:* Burada məqsədlər geniş şəkildə, ümumi təcrübə istiqaməti və ya spesifik bacarıqların inkişafı, təcrübənin əldə edilməsi üzrə ola bilər.

d) *Nəticələrin xülasəsinin izahı:* qısa şəkildə izah, məqsədi, əldə olunacaq faydalar şərh edilir və sonda praktik faydası verilir.

1) *Səriştələrin formalaşması üzrə nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi:* Faktiki nəticələri müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələrlə müqayisə edilir.

2) *Təcrübənin təhlili:* müşahidə edilmiş təcrübə təhlil edilir, əldə edilmiş bilik, bacarıq, çətinliklər və uğurlar üzərində düşünərək son nəticə təqdim edilir.

3) *Əldə olunmuş səriştələr üzrə perspektivlərin müəyyənləşdirilməsi:* Daha da inkişaf və təkmilləşdirmə sahələrinin müəyyən edilir.

4) Nəticələrdə *"Öyrənməyi öyrənmək"* səriştəsi

a) *Mahiyyətin açıqlanması*: Şəxsin bilik boşluqlarını müstəqil şəkildə tanımaq, sonrakı öyrənməni planlaşdırmaq və həyata keçirmək, yeni təcrübələrdən məna çıxarmaq qabiliyyətinin ümumiləşdirlməsi verilir.

b) *Necə inkişaf etdirilməsi şərh edilir:* Fəal iştirak, düşüncə, müşahidə və biliklərin müxtəlif kontekstlərdə tətbiqi yolu ilə izah edilir.

c) Səriştələrin inkişafı nəticələrinin xülasəsi

– *Öyrənmə nəticələri:* Burada proqramın mənimsənilməsi səviyyəsini əks etdirən konkret, ölçülə bilən şagird fəaliyyətləri və nailiyyətləri, bilik, bacarıq və qabiliyyətləri haqqında qısa şərhlər verilir.

– *Bacarıqlar əks etdirilir:* Bilik, anlayış, qabiliyyət, bacarıq və qabiliyyətlərdən ibarət dinamik bir sistem, onların praktik, dəyişən şəraitdə tətbiqinə imkan verir.

– *Əlaqələr göstərilir:* Nəticələrin ümumiləşdirilməsində monitorinq, qiymətləndirmə bacarıqlarının nə dərəcədə uğurla inkişaf etdirildiyi izah edilir, yəni bir şagirdin bilikləri real həyatda peşəkar, sosial və şəxsi üsulla tətbiq etməyə nə dərəcədə hazır olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

– *Bacarıqlara əsaslanan yanaşmanın məqsədi açıqlanır:* Burada sadəcə bilik vermək deyil, şagirdlərdə təhsil və idrak, ünsiyyət, informasiya və sosial-əmək bacarıqları kimi universal bacarıqları inkişaf etdirmək yolları, onların həyata və işə hazırlığını təmin etmək şərtləri izah edilir.

– *Prosesin mərhələləri izah edilir:* Səriştələrin əldə olunmasında təlim elə qurulur ki, şagird bu biliklərdən necə istifadə edəcəyini, uyğunlaşacağı və təkmilləşdirəcəyini, yəni öyrənmə qabiliyyətini inkişaf etdirir [4, s.3].

Hesabatın hazırlanması

Müəyyən edilmiş təlim məqsədinin formalaşdırılmasında istənilən nəticənin - bilik, bacarıq, şəxsi inkişaf və ona nail olmaq üçün məqsədlərin, yəni konkret addımların müəyyən edilməsini əhatə edir.

Cədvəldən (Cədvəl 1.) məlum olur ki, səriştələrin formalaşması üzrə məktəb tədris proqramı əsasında nəticələrin ümumiləşdirilməsi və hesabatın hazırlanması təcrübənin sistemləşdirilməsini, nailiyyətlərin təhlilini və onların giriş (akademiklik, məqsədlər, vəzifələr), me-

todologiyanın təsviri, məlumatların təhlili, nəticələr və gələcək inkişaf üçün tövsiyələr daxil olmaqla strukturlaşdırılmış formatda təqdim edilməsini əhatə edir.

Cədvəl 1. *Hesabatın hazırlanması*

№	Hesabatın hazırlanması şərtləri	
1	**Təlim məqsədinin formalaşdırılması**	*Ümumi məqsədlər üzrə nail olmaq üçün verilmiş məqsədi təsvir etdirmək lazımdır, məsələn, səriştələrin inkişaf etdirilməsi, yaradıcılığın inkişaf etdirilməsi, peşəyə yiyələnmək.*
2	**Məqsədə çatmaq üçün konkret ölçülə bilən addımlar olmalıdır:**	- *Öyrənmək* - *Tətbiq etmək* - *İnkişaf etdirmək* - *Təhlil etmək*
3	**Nəticələrin ümumiləşdirilməsi**	*Təhlil: Nailiyyətləri anlamaq, güclü tərəf və çətinlikləri müəyyən etmək.* - *Sistemləşdirmə: Faktiki material, məlumat və faktların toplanması və strukturlaşdırılması.* - *Perspektivlərin müəyyən edilməsi: Gələcək inkişaf üçün sahələrin müəyyən edilməsi.*
Hesabatın hazırlanması mərhələləri		
4	***Giriş:***	- *Mövzunun aktuallığı.* - *Hesabatın məqsəd və vəzifələri.* - *Qısa ədəbiyyat icmalı*
5.	***Əsas hissə:***	- *Hesabatın məqsəd və vəzifələri* - *Tamamlanmış işin təsviri (metodologiya, fəaliyyətlər).* - *Toplanmış materialın təhlili (statistika, nümunələr).* - *Nəticələrin verilməsi*
6.	***Tövsiyələrin verilməsi:***	- *Öyrənilən dərslərin tətbiqi üçün təkliflər* - *Əlavələr* - *Əlavə materiallar (iş nümunələri, diaqramlar).*

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, məktəb yaşında hər bir şagirdin öyrənməyi öyrənmək səriştələrinin formalaşması üzrə işin prinsipi məktəblərimizdə sistemli şəkildə qurulmalıdır. Bu sistemlilik keyfiyyətin təminatına cavab verir və tədrisdə qiymətləndirmənin mahiyyət və məqsədini aşkarlayır. Nəticələrin ümumiləşdirilməsi və son hesabatın hazırlanması sübut edir ki, təlimdə əldə olunacaq səriştələr ümumi məqsədlərə xidmət etməli və mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi "öyrənməyi öyrənmək" səriştələrinin formalaşdırılması prosesi nəticələrin ümumiləşdirilməsi və hesabatların hazırlanması ilə kompleks şəkildə əlaqələndirilməsindədir. Tədqiqatda səriştəyə əsaslanan yanaşma çərçivəsində təlim məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi və hesabatlaşdırılması üzrə mərhələli model təqdim edilmişdir. Məqalədə şagirdlərin bilik, bacarıq və şəxsi inkişafının ölçüləbilən nəticələr əsasında təhlili, monitorinqi və sistemləşdirilməsi yolları elmi-pedaqoji baxımdan əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda, müxtəlif təlim metodlarının "öyrənməyi öyrənmək" səriştəsinin inkişafına təsiri müqayisəli şəkildə izah edilmiş və nəticələrin strukturlaşdırılmış hesabat formasında təqdim olunmasının əhəmiyyəti göstərilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təqdim olunan metod və yanaşmalar ümumi təhsil müəssisələrində tədris prosesinin təşkili, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi və hesabatların hazırlanması zamanı istifadə oluna bilər. Tədqiqatda verilən təlim planı, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, nəticələrin təhlili və hesabatın hazırlanması mərhələləri müəllimlərə və təhsil təşkilatçılarına praktik fəaliyyətlərini daha sistemli qurmağa imkan yaradır. Məqalədə göstərilən yanaşmalar şagirdlərin müstəqil öyrənmə,

problem həlli, tənqidi düşünmə və özünüqiymətləndirmə bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Eyni zamanda, bu nəticələr pedaqoji təcrübədə, kurikulumların hazırlanmasında və səriştəyönümlü təhsil proqramlarının tətbiqində metodik vəsait kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev, A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / A.S. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1978.
2. Veysova, Z. Fəal interaktiv təlim: müəllim üçün metodik vəsait. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNİCEF) Azərbaycan Nümayəndəliyi / Z.Veysova. – Bakı, – 2008, – 156 s.

Rus dilində:

3. Алёхин, А.Ю. Общие методы обучения в школе / А.Ю.Алёхин. – К.: Советская школа (Радянська школа), 1983. – 244 с.
4. Басова, Н.В. Педагогика и практическая психология / Н.В. Басова. – Ростов-н/Д, 2000. – 416 с.

İngilis dilində:

5. Beach, R. & Friedrich, T. Response to writing. In C.A. MacArthur, S. Graham, & J. Fitzgerald (Eds.), Handbook of writing research. – New York: Guilford Press. – 2006. – Pp. 24-96
6. Scott, C. Syntactic contributions to Literacy development. In C. Stone, E. Stillman, B Ehren, & K.Apel Eds. Handbook of Language and Literacy. – New York: Guilford Press, –2004. –pp.340-362.

T.T.Ibrahimova, I.Kh.Zamanova

Summarizing of Results and Preparation of a Report on the Development of Students' Learning-To-Learn Skills at School Age

Summary

The article presents methods for summarizing the results of students' acquisition of teaching and methodological competencies and guidelines for preparing reports for school-age students in our country. The purpose of the article is to explain specific rules for summarizing the results of the formation of teaching and methodological competencies and for preparing reports in accordance with the action plan. The article examines methods for defining objectives during the summarization of results, stages of report preparation, presentation rules, and the development of recommendations and proposals. The focus is placed on the orientation of objectives, stages, and achieved results reflected in the report. Defining learning objectives involves the preliminary planning of the knowledge, skills, and personal development areas that students must acquire. It is emphasized that the use of various teaching methods, including video materials, discussions, projects, group and pair work, helps meet the diverse educational needs of students. The article notes that systematically organized competency-based education in schools significantly influences students' professional, social, and personal development, and also contributes to the formation of independent learning skills.

The information presented will equip future teachers and administrative staff with effective skills for conducting assessment and monitoring during the implementation of new methods, and the developed material will serve as a useful resource.

Keywords: *learning-to-learn, training, summary of results, report, analysis*

Т.Т.Ибрагимова, И.Х.Заманова

Подведение итогов и подготовка отчета о развитии навыков обучения у учащихся в школьном возрасте

Резюме

В статье представлены способы обобщения результатов и подготовки отчетов об освоении учебно-методических компетенций учащимися школьного возраста в нашей республике. Цель

статьи – разъяснение конкретных правил обобщения результатов формирования учебно-методических компетенций и подготовки отчетов по плану действий. В статье рассматриваются способы определения целей при обобщении результатов, этапы подготовки отчетов, правила представления, выработки рекомендаций и предложений. Особое значение здесь имеют направление целей, этапы и достигнутые результаты, отраженные в отчете. Определение целей обучения предполагает предварительное планирование знаний, навыков и направлений личностного развития, которыми должны овладеть учащиеся. Подчеркивается, что применение различных методов обучения, включая видеоматериалы, дискуссии, проекты, групповую и парную работу, способствует удовлетворению разнообразных образовательных потребностей обучающихся. В статье отмечается, что системно организованное компетентностно-ориентированное образование в школах оказывает существенное влияние на профессиональное, социальное и личностное развитие учащихся, а также способствует формированию навыков самостоятельного обучения.

Приведенная информация обеспечит будущих учителей и административный персонал эффективными навыками проведения оценки и мониторинга при применении новых методов, а подготовленный материал будет использован в качестве полезного ресурса.

Ключевые слова: *учебно-методическое обучение, подготовка**,** обобщение результатов, отчет, анализ*

Rəyçi: filol.f.d., dos. X.R.Yusifova

Redaksiyaya daxil olub: 20.05.2026

P.İ.İMANOVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
e-mail: imanova.pervane@bk.ru
:https://orcid.org/0000-0002-9542-4804

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2026.3.393

AKADEMİK HÜSEYN ƏHMƏDOVUN AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycan pedaqoji elminin korifey nümayəndələrindən biri, akademik Hüseyn Əhmədovun fundamental elmi-pedaqoji fəaliyyəti, çoxşaxəli irsi və respublikada pedaqogika elminin sistemləşdirilməsindəki tarixi rolu retrospektiv və analitik süzgəcdən keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı alimin milli təhsil tarixinin konseptual əsaslarla öyrənilməsi, klassik pedaqoji irsin arxetipinin strukturlaşdırılması, Azərbaycan maarifçilik hərəkatı və cədidizm cərəyanının metodoloji analizi sahəsindəki fundamental xidmətləri geniş təhlil olunur. Müəllif akademik Hüseyn Əhmədovun xüsusilə "Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi" adlı fundamental dərslik və monoqrafiyalarının mənbəşünaslıq baxımından unikal əhəmiyyətini, arxiv materialları əsasında Nəriman Nərimanov və K.D.Uşinski irsinə gətirdiyi yeni elmi baxışları araşdırmışdır. Həmçinin, alimin qədim və orta əsrlərə aid ərəb əlifbalı milli dərsliklərimizin transliterasiyası və yenidən nəşri istiqamətindəki əvəzsiz rolu elmi dövriyyəyə cəlb edilir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq əsaslandırılır ki, Hüseyn Əhmədovun şəxsiyyətyönümlü təlim, müəllim kadrlarının peşəkar kompetensiyalarının formalaşdırılması və təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəri mülahizələr müasir Azərbaycan Respublikasının təhsil kurikulumları və mütərəqqi təhsil strategiyaları ilə dərin konseptual sinerji təşkil edir. Məqalə ali təhsil müəssisələrində pedaqogika tarixi fənninin tədrisində, magistrant və doktorantların elmi-tədqiqat işlərinin metodoloji bazasının qurulmasında mühüm praktik və tətbiqi əhəmiyyətə malikdir.*

Açar sözlər: *pedaqogika, təhsil tarixi, Hüseyn Əhmədov, maarifçilik, cədidizm, müəllim hazırlığı, elmi irs, şəxsiyyətyönümlü təlim, konseptual vəhdət*

Giriş. Azərbaycan pedaqoji fikrinin təşəkkülü, inkişafı və akademik müstəvidə sistemləşdirilməsi prosesi çoxəsrlik zəngin tarixi təkamül yoluna malikdir. Bu zəngin irsin arxiv materialları, tarixi sənədlər və elmi-metodoloji paradiqmalar əsasında tədqiq olunaraq müasir dövrə çatdırılmasında akademik Hüseyn Əhmədovun elmi fəaliyyəti xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Azərbaycanda məktəb tarixinin bir əsrlik dövrünün öyrənilməsi akademik Hüseyn Əhmədovun adı, uzun illik səmərəli və gərgin axtarışları ilə bağlıdır [5, s.723].

Hüseyn Mustafa oğlu Əhmədov 17 iyul 1926-cı ildə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun Göyçə gölü sahilində yerləşən Toxluca kəndində anadan olmuşdur. Onun gələcək bir alim kimi formalaşmasında mənəvi köklər mühüm rol oynamışdır; belə ki, o, ibtidai təhsilini babası Molla Əhməddən alaraq "Qurani-Kərim"i mənimsəmişdir. Erkən gənclik illəri kəskin tarixi sınaqlarla müşayiət olunan H. Əhmədov 1936-1940-cı illərdə İrəvan yaxınlığındakı Kənəkir rayonunun Göykilsə kəndində yaşamış, orada 7-ci sinfi, Kənkan kəndində isə 8-ci sinfi bitirmişdir. İkinci Dünya Müharibəsinin ilk aylarında atası Mustafa kişinin şəhid olması ilə ailənin bütün çətinlikləri onun üzərinə düşmüş, gənc Hüseyn erkən yaşda pedaqoji fəaliyyətə atılaraq doğma kəndlərində ibtidai sinif müəllimi işləmişdir.

Təhsilini davam etdirmək əzmi onu 1947-ci ildə Gəncə şəhərindəki Klara Setkin adına Pedaqoji Texnikumun III kursuna gətirmiş və buranı "əla" qiymətlərlə başa vurmuşdur. Ardınca, 1947-1951-ci illərdə Həsən bəy Zərdabi adına Gəncə Pedaqoji İnstitutunda (indiki Gəncə

Dövlət Universiteti) tarix müəllimliyi ixtisası üzrə ali təhsil almış, yüksək təhsil uğurlarına görə Lenin komsomolu təqaüdünə layiq görülmüşdür. Elmə olan böyük həvəsi onu 1952-ci ildə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) aspiranturasına yönəltmişdir.

Hüseyn Əhmədovun elmi yaradıcılığı həm sovet, həm də müstəqillik dövründə beynəlxalq və milli elmi qurumlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Onun elmi iyerarxiyada keçdiyi yol və qazandığı titullar onun fundamental elmi fəaliyyətinin miqyasını göstərir:

- Pedaqoji elmlər namizədi (1958): "İbtidai məktəb şagirdlərinin kommunist əxlaqı tərbiyəsində nümunənin rolu və ondan istifadə etmək yolları" mövzusunda;
- Pedaqoji elmlər doktoru (1972): "XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişaf tarixi" mövzusunda;
- Professor (1977): SSRİ Nazirlər Soveti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq edilmişdir;
- SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (20 dekabr 1990);
- Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının və Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1993);
- Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının akademiki (1995);
- Rusiya Dövlət Təhsil Akademiyasının xarici üzvü (1999);
- "El gücü" Beynəlxalq Humanitar Assosiasiyasının "Əsrin Akademiyası"nın həqiqi üzvü (2006).

Hüseyn Əhmədovun elmi-pedaqoji axtarışlarının təməlində milli məktəb quruculuğu, maarifçilik hərəkatının tarixi-mədəni aspektləri və yüksəkixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanması problemləri dayanır [1, s.14-16]. Alim pedaqogika elmini sadəcə nəzəri müddəalar yığını kimi deyil, cəmiyyətin sosial-mədəni tərəqqisini təmin edən dinamik bir mexanizm kimi qiymətləndirirdi. Bu baxımdan, akademikin irəli sürdüyü nəzəri mülahizələr müasir Azərbaycan təhsil sisteminin formalaşmasında mühüm metodoloji baza rolunu oynayır.

Alim əmək fəaliyyətinə 1951-1952-ci illərdə Kirovabad Pedaqoji İnstitutunda baş laborant və Gəncədəki Toxuculuq Texnikumunda tarix müəllimi kimi başlamışdır. 1956-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Komsomol Komitəsinin I katibi seçilmiş, 1957-1958-ci illərdə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunda (indiki Təhsil İnstitutu) kiçik elmi işçi işləmişdir.

Onun professional fəaliyyətinin ən möhtəşəm səhifəsi 60 ilini bağladığı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ilə əlaqədardır. ADPU-da assistent (1958-1959), dosent (1964-1977), Orta məktəb direktorlarının ixtisasartırma fakültəsinin dekanı (1974-1977) işləmişdir. 1977-ci ildə ADPU-nun Ümumi pedaqogika kafedrasına müdir seçilən alim, tam 37 il (2014-cü ilə kimi) bu vəzifəni ləyaqətlə icra etmişdir. Eyni zamanda, 1997-2010-cu illərdə əvəzçiliklə Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin birinci prorektoru olmuş, 1980-ci ildə isə Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyi yanında Pedaqoji Elmlər üzrə Elmi-Metodiki Şuranın üzvü təsdiq olunmuşdur.

Hüseyn müəllim təkcə Bakıda deyil, Naxçıvan və Tiflis Pedaqoji institutlarında da geniş mühazirələr oxumuşdur. O, İrəvanda, Tiflisdə və Moskvada rəsmi opponent, Müdafiə Şuralarının üzvü, sədr müavini və sədri kimi regional miqyasda fəaliyyət göstərmiş, onun rəhbərliyi və məsləhəti ilə 60-dan artıq elmlər namizədi və doktoru yetişmişdir.

Hüseyn Əhmədovun tədqiqatlarının şah əsəri hesab olunan "Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi" monoqrafiyası bu sahədə multidissiplinar bir araşdırmadır [1, s.112-115]. Alimin əsas tədqiqat istiqamətləri: Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi, pedaqogikanın nəzəri və metodoloji problemləri, tərbiyə nəzəriyyəsi, ailə tərbiyəsi və müstəqillik dövrü Azərbaycan təhsil tarixi olmuşdur. 1977-ci ildən Azərbaycanın ali pedaqoji məktəblərində tədris edilən "Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi" adlı kursun təşəbbüsçüsü, onun proqramının yaradıcılarından biri H. Əhmədov olmuşdur [8, s.374].

Akademik Hüseyn Əhmədov pedaqogika tarixçisi kimi üstünlüyü milli pedaqogikanın incilərini üzə çıxarmağa vermişdir. O, Nəsirəddin Tusi, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Ələkbər Elxanov, Mirzə Kazım bəy, İsmayıl Qaspıralı, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Sultan Məcid Qənizadə, Aleksey Çernyayevski, Üzeyir Hacıbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev və Əhməd Seyidov kimi mütəfəkkirlərin pedaqoji ideyalarını sistemləşdirmiş və təhlil etmişdir [4, s.134].

Xüsusilə Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsi H. Əhmədovun tədqiqatlarının parlaq səhifələrini təşkil edir [3, s.118-120]. O, Tbilisi, Bakı, Həştərxan, Leninqrad, Moskva arxivlərində araşdırmalar aparmış, N. Nərimanovun pedaqoji fikirlərinə həsr olunmuş iki kitab, rus, erməni və gürcü dillərində onlarla məqalə çap etdirmişdir. O, həmçinin Qərbi Avropa (Komenski, Lokk, Russo, Pestalotsi, Ouen), rus (Uşinski) və sovet (Makarenko, Krupskaya) pedaqoqlarının irsini də təhlil etmişdir. Onun K.D. Uşinskiyə həsr olunmuş "Uşinski və Azərbaycan" monoqrafiyası Rusiya və Azərbaycan pedaqoji ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Akademik Hüseyn Əhmədovun qələmindən 500-dən artıq monoqrafiya, kitab, proqram, dərslik və dərs vəsaiti çıxmışdır. Onun seçilmiş əsərləri 25 cilddə Azərbaycan və rus dillərində çap edilmişdir.

Əsas monoqrafiyaları və dərslikləri:

- "XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq maarifi və məktəb" (1967),
- "XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda xalq maarifi və məktəb" (1968),
- "Azərbaycanda "rus-tatar" məktəbinin tarixinə dair" (rus dilində, 1969),
- "Azərbaycanda kənd ümumtəhsil məktəbləri tarixi" (1970),
- "XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişaf tarixi" (1972),
- "XIX əsr Azərbaycan məktəbi" [4],
- "Pedaqogikaya giriş" [2],
- "Qloballaşma və Azərbaycanda təhsilin aktual problemləri" (2003),
- "Cədidizm hərəkatı və onun Azərbaycanda yayılması" (2005),
- "Əbcəddən Cədidədək" (2015),
- "Azərbaycan-Alman elmi-pedaqoji, ədəbi və mədəni əlaqələri tarixinə bir nəzər" (2016).

Alim həmçinin regional məktəblərin tarixinə dair xüsusi yubiley kitabları (Yuxarı Salahlı, Qarğabazar, Şəki, Lənkəran, Vəndam, Naxçıvan, Gəncə məktəbləri haqqında) qələmə almışdır. O, Moskvada nəşr olunmuş "Azərbaycan pedaqoji fikir antologiyası", "SSRİ xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər", həmçinin "Rus Pedaqoji Ensiklopediyası" və 10 cildlik "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"-nın (IV–X cildlər) əsas müəlliflərindən biridir.

Dərsliklərinin unikal xidməti: H. Əhmədov XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə, Təbrizdə və Bakıda ərəb əlifbası ilə nəşr olunmuş milli dərsliklərimizi transliterasiya və faksimile yolu ilə yenidən nəşr etdirərək milli elm tariximizə əvəzsiz töhfə vermisdir.

Hüseyn Əhmədov Moskva, Leninqrad, Kiyev, Daşkənd, Poltava, Penza, Səmərqənd, Ulyanovsk və digər şəhərlərdə keçirilən ittifaq miqyaslı elmi konfrans və sessiyaların fəal iştirakçısı olmuş, Orta Asiya respublikaları üçün pedaqoji kadr hazırlığında mühüm rol oynamışdır.

Alimin genişmiqyaslı xidmətləri dövlət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir:

- "Azərbaycan SSR qabaqcıl maarif xadimi" (1973) və "SSRİ Maarif əlaçısı" (1977);
- "Azərbaycan SSR əməkdar ali məktəb işçisi" (1981);
- Ümumittifaq "Bilik" cəmiyyəti idarə heyətinin "Fəaliyyətinə görə" döş nişanı (1985) və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri fərmanı;
- Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyanın Y. Komenski adına Böyük Qızıl Medalı (1998);

- Türk Dünyası Araşdırmaları Uluslararası Elmlər Akademiyasının "Türk Dünyasına Hizmet" qızıl medalı (2005);
- Rusiya Federasiyasının Təhsil və Elm Nazirliyinin "K.Uşinski" medalı və Rusiyanın "Dolq i çest" ordeni (2007);
- Amerikanın Beynəlxalq Ekspertiza və Bioqrafik Tədqiqatlar İnstitutunun xüsusi sertifikatı;
- 2007-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdçüsü.

Alim həmçinin müharibə və əmək veteranı olmuş, 1999 və 2004-cü illərdə Binəqədi rayon bələdiyyəsinə üzv seçilərək ictimai-siyasi fəallıq göstərmişdir.

Akademik Hüseyn Əhmədov bütöv bir pedaqoji məktəb formalaşdırmışdır. Onun öz rəhbərliyi və məsləhəti altında yetişən və bu gün onun irsini davam etdirən görkəmli yetirmələri arasında professorlar Fərrux Rüstəmov, Müseyib İlyasov, Yusif Qazıyev, Müslüm Nəzərov, Kamal Camalov, elmlər doktorları Həsən Bayramov və Şuriyə Azadəliyeva yer alır. 4 aprel 2020-ci ildə Bakı şəhərində vəfat edən alimin zəngin irsinin hifz olunması məqsədilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəzdində "Akademik Hüseyn Əhmədov adına Pedaqoji Muzey" yaradılmışdır.

Görkəmli alimlərin akademik Hüseyn Əhmədov haqqında fikirləri:

Əhməd Seyidov (elmi rəhbəri): "Hüseyn Əhmədov xalqımızın məktəb təhsili sahəsində bir əsrdə qazandığı tarixi nailiyyətləri və xarakterik nöqsanları metodoloji və pedaqoji əsasdan düzgün aydınlaşdıraraq məktəb və pedaqoji fikir tariximizin daha da zənginləşməsində çox qiymətli iş görmüşdür."

Akademik Mehdi Mehdizadə (elmi məsləhətçisi): "H.M. Əhmədovun dissertasiyası yaradıcı axtarışların məhsuludur... Müəllifin əməyi ondadır ki, o, XIX əsrin məktəb təhsili ilə əlaqədar məsələləri aşkar etmişdir."

Professor Nurəddin Kazımov: "Hüseyn Əhmədov bütöv bir əsr ərzində məktəbin bir çox məsələlərinin kompleks şəkildə inkişafını tədqiq etmişdir... inqilaba qədər Azərbaycanda maarifin tarixini sistem halında tədqiq etmək sahəsində göstərilən ilk ciddi təşəbbüslərdən biridir"[6].

Misir Mərdanov (professor, AMEA-nın müxbir üzvü): "Akademik Hüseyn Əhmədov Allahın ona lütf etdiyi ömrü şərəflə, ləyaqətlə və zəhmətlə yaşadı, adını millətin təhsil, mədəniyyət, insanlıq tarixinə yazmağı bacardı. Onun həyatı insanlar üçün mənəviyyat dərsi, kamillik və müdriklik məktəbidir. Belə insanlar ölmür, sadəcə dünyalarını dəyişirlər".

Nəticə. Akademik Hüseyn Əhmədovun elmi və pedaqoji irsinin təhlili göstərir ki, alim Azərbaycan pedaqogika elmini yeni mərhələyə daşımış, onun milli və fundamental əsaslarını bərqərar etmişdir. Araşdırma nəticəsində aşağıdakı ümumiləşdirilmiş elmi nəticələr əldə olunmuş və onların praktik əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir:

1. Metodoloji mənbəşünaslıq: Hüseyn Əhmədovun əsərləri Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin öyrənilməsində ilkin, fundamental və təkzibolunmaz mənbəşünaslıq bazasıdır [1, s.310]. Bu irs olmadan milli təhsilin tarixi təkamülünü tam dərk etmək qeyri-mümkündür.

2. Müasirliklə sinerji: Alimin müəllim hazırlığı, şəxsiyyətyönümlü təlim və təhsilin humanistləşdirilməsi barədə irəli sürdüyü ideyalar müasir Azərbaycan Respublikasının təhsil kurikulumlarının fəlsəfəsi ilə tam semantik və struktur vəhdət təşkil edir.

3. Praktik əhəmiyyəti: Məqalədə təhlil olunan konsepsiyalar bu gün ali pedaqoji təhsil müəssisələrində magistrant və doktorantların elmi-tədqiqat işlərinin metodologiyasının professional qurulmasında mühüm tətbiqi əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, akademik Hüseyn Əhmədovun elmi irsinin qorunması, araşdırılması və təbliği milli pedaqogika elminin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi / H.Əhmədov. – Bakı: Elm, – 2001. – 432 s.
2. Əhmədov H. Pedaqogikaya giriş / H.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, – 1999. – 168 s.
3. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi / H.Əhmədov. – Bakı: Maarif, – 1985. – 224 s.
4. Həşimov Ə. Azərbaycan pedaqogika tarixi / Ə.Həşimov, F.Sadıqov. – Bakı: Maarif, – 1993. – 320 s.
5. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi / F.Rüstəmov. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 746 s.
6. Ustad Hüseyn Əhmədov Azərbaycan təhsilinin əbədi ulduzu // Gundelik.az, – 2026, 07 aprel.
7. Hüseyn Əhmədov fenomeni // 525-ci qəzet. – 2020, 23 iyul. URL: https://525.az/news/146210-huseyn-ehmedov-fenomeni-meqale
8. Talıbov Y. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi / Y.Talıbov, F.Sadıqov, S.Quliyev. – Bakı: Ünsiyyət, – 2000. – 448 s.

P.I.Imanova

The Role of Academician Huseyn Ahmadov in the Development of Azerbaijani Pedagogical Science

Summary

This article provides a comprehensive retrospective and analytical study of the fundamental scientific, pedagogical, and academic activities of Academician Huseyn Ahmadov, one of the leading figures of Azerbaijani pedagogical science, highlighting his historical role in the systematization of pedagogy in the republic. The research thoroughly analyzes the scholar's exceptional contributions to the conceptual study of the history of national education, the structuring of classical pedagogical heritage, and the methodological analysis of the Azerbaijani enlightenment and Jadidism movements. The author investigates the unique source-study significance of Huseyn Ahmadov's fundamental textbooks and monographs titled "History of Azerbaijani School and Pedagogical Thought", as well as his innovative scientific insights into the heritage of Nariman Narimanov and K.D. Ushinsky based on extensive archival materials. Furthermore, the scholar's invaluable role in the transliteration and republication of ancient and medieval national textbooks written in the Arabic alphabet is brought into academic discourse. As a result of the study, it is substantiated that the theoretical ideas put forward by Huseyn Ahmadov regarding personality-oriented education, the development of professional competencies of teaching staff, and the humanization of education maintain a deep conceptual synergy with the philosophy of modern educational curricula and progressive educational strategies of the Republic of Azerbaijan. The article possesses significant practical and applied value for teaching the history of pedagogy in higher education institutions and establishing a methodological framework for the research work of master's and doctoral students.

Keywords: *pedargogy, history of education, Huseyn Ahmadov, enlightenment, Jadidism, teacher training, scientific heritage, personality-oriented education, conceptual unity*

П.И.Иманова

Роль академика Гусейна Ахмедова в развитии азербайджанской педагогической науки

Резюме

В статье через призму ретроспективного и аналитического анализа рассматриваются фундаментальная научно-педагогическая деятельность, многогранное наследие и историческая роль одного из корифеев азербайджанской педагогической науки – академика Гусейна Ахмедова в систематизации педагогики в республике. В ходе исследования подробно анализируются фундаментальные заслуги ученого в области изучения истории национального образования на концептуальной основе, структурирования архетипа классического педагогического наследия, а также методологического анализа азербайджанского просветительского движения и течения джадидизма. Автор исследовал уникальную источниковедческую значимость фундаментальных

учебников и монографий академика Гусейна Ахмедова, в частности, его труда «История азербайджанской школы и педагогической мысли», а также новые научные взгляды, внесенные им в изучение наследия Наримана Нариманова и К.Д. Ушинского на основе архивных материалов. Кроме того, в научный оборот вовлекается неоценимая роль ученого в транслитерации и переиздании национальных учебников древнего и средневекового периодов, написанных арабской графикой. В качестве результата исследования обосновывается, что выдвинутые Гусейном Ахмедовым теоретические положения касательно личностно-ориентированного обучения, формирования профессиональных компетенций педагогических кадров и гуманизации образования составляют глубокую концептуальную синергию с современными образовательными курикулумами и прогрессивными стратегиями образования Азербайджанской Республики. Статья имеет важное практическое и прикладное значение для преподавания истории педагогики в высших учебных заведениях, а также для построения методологической базы научно-исследовательских работ магистрантов и докторантов.

Ключевые слова: *педагогика, история образования, Гусейн Ахмедов, просветительство, джадидизм, подготовка учителей, научное наследие, личностно-ориентированное обучение, концептуальное единство*

Rəyçi: p.e.d., dos. Ş.A.Baxışova

Redaksiyaya daxil olub: 26.05.2026

İ.Q.İSGƏNDƏROVA
baş müəllim
e-mail: ilhameisgenderova82@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0008-7533-1871

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.399

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ TƏLƏFFÜZ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə. *Ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili dərslərində şagirdlərdə tələffüz bacarıqlarının formalaşdırılması problemi öz aktuallığını qorumaqdadır. Belə ki, qloballaşan dünyaya inteqrasiya etmək üçün bir neçə xarici dilə, xüsusilə ingilis dilinə böyük ehtiyac vardır. Bu xarici dillərin tədrisi qarşısında bir çox tələblər qoyulur. İstər orta, istərsə də ali məktəblərdə təhsil verənin müxtəlif kommunikativ fəaliyyətlərdən istifadə etməsi təlim prosesinin daha səmərəli keçməsinə şərait yaradır. İKT vasitələri üçün əsaslı fəaliyyətlər, audio və video, KİV vasitəli materiallardan istifadə və s. daxildir. Bütün bu sadalananların dərs saatlarına əlavə yük gətirməklə qalmır, həm də təhsilalanların motivasiyalarını yüksəldir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin orta məktəblərin yuxarı siniflərində kommunikativ yönümlü tədrisi bu gün müasir təhsilin tələbləri sırasında qərarlaşır. Orta məktəb kontekstində tədris prosesini müasir metod və yanaşmalar fonunda tədqiq etdikdə müəyyən nailiyyətlər əldə etmək mümkün olar. Məqalədə də məhz bu məsələlər təhlil edilir, tələffüz bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı səmərəli yollar araşdırılır.*

Açar sözlər*: tələffüz təlimi, tələffüz vərdişləri, fonetika, qısa səs, uzun səs*

Bildiyiniz kimi, ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin tədrisində olan çətinliklərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılması məsələsidir. Belə ki, şagirdlər səsləri düzgün tələffüz etmədikdə onların nitqi səlis olmur və nitq başa düşülmür və səhv tələffüz anlamanı çətinləşdirir. Səhv tələffüz, eyni zamanda, yazı və oxu mədəniyyətinə də mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan hər bir müəllim düzgün tələffüzün praktik əhəmiyyətini dərk etməli və onun tətbiqinə cəhd göstərməlidir. Əvvlcə bu məqsədlə çətinliklər müəyyənləşdirilməli, fərqli səslər və ana dilində olmayan səslər, oxşar və eyni səslər qruplaşdırılmalı daha sonra isə müəllimlə şüurlu şəkildə tələffüz qaydalarını şagirdlərə mənimsətməlidirlər. Fonetika xarici dilin tədrisində vasitə olan aspektlərdən biridir. O danışığın ritm və səlisliyinə eşidib-anlamaya, düzgün oxu və yazıya xidmət göstərir, həmin bacarıq və vərdişlərin yaradılmasına vasitəçilik göstərən amildir.

İngilis dili təliminin ilk mərhələsində fonetika tədris edilir və orta məktəbdə xarici dilin tərkib hissəsi kimi təlim edilir. Fonetikanın təlimi şagirdləri yalnız səslərin düzgün tələffüz, vərdişlərinə yiyələndirməklə kifayətlənmir, hətta qrammatika və leksik materialların da yaxşı öyrədilməsinə xidmət edir.

Bu onu göstərir ki, dilin fonetika, qrammatika və leksika üzrə verilən materialları birbiri ilə əlaqəli şəkildə tədris edilir və bu üç aspekti ayırmaqla tədris etmək qeyri-mümkündür.

Dilin tədrisi fonetika ilə başlamalıdır, fonetikanı yaxşı bilmədən bu dildə şifahi danışmaq mümkün deyil. İngilis dilinin fonetikasını şagirdə optimal öyrətməklə, onlara tələffüz vərdişləri aşılamaqla dili yaxşı öyrədə bilirik. Fonetik materialların öyrədilməsi məsələsi metodistlər arasında mübahisəli məsələyə çevrilmişdir. Belə ki, İ.L. Bim və onun tərəfdarları fonetik giriş kursu tələb edirlər və onların fikrincə, giriş kursu olmadan dili kompleks şəkildə

öyrətmək mümkün deyil [1, s.28]. "Metodist İ.A. Drujinkaya isə qeyd edirdi ki, həftədə 2-3 dəfə şagirdlərlə görüşməklə onlara ingilis dilinin çətin tələffüz vərdişlərini aşılamaq mümkün deyil, onlarla xüsusi iş aparmaq lazımdır [1, s. 28].

Fonetika giriş kursunun əsas çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər bir müddət səsləri öyrənməklə məşğul olurlar, oxumağa və yazmağa başladıqda çıxılmaz vəziyyətdə qalırlar, sanki dili öyrənməyə yeni başlayıblar, hətta sadə sözü belə kitabdan oxuya bilmirlər. Fonetik giriş kursunun başqa bir cəhəti də vardır ki, şagirdlər şərti işarələr ilə hərfin yazılışını qarışdırırlar. Bu baxımdan tədrisin ilk mərhələsində işi elə qurmaq lazımdır ki, şagirdlər sonrakı mərhələlərdə çətinlik çəkməsinlər.

Düzgün tələffüz vərdişləri aşılamaq üçün verilən materiallar elə seçilməlidir ki, ondan şagird müəyyən elmi biliklər, yeni qaydalar öyrənmiş olsun. Şagird müəllimin dediyini mexaniki təkrar etməklə və təqlid etməklə heç bir nəticə əldə etməz. Bundan uzaqlaşmaq üçün, şagirdlərə verilən materialları əsaslı vermək lazımdır. Şagirdlər fonetika kursu keçərkən səslərin səs üzvlərinə görə əmələgəlmə yerini öyrənsələr, onların biliyi daha möhkəm və davamlı olmuş olar. İngilis dilində elə səslər vardır ki, onları düzgün tələffüz etmək üçün şagirdlər çətinlik çəkirlər. Söz səhv tələffüz edildikdə də, yalnış anlama yaranır. Səslər ilkin mərhələdə düzgün öyrədilmədikdə şagirdlər onları axıra qədər səhv tələffüz edirlər.

Düzgün tələffüz bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün müəllim fonetik materiallar qruplara ayırmalıdır [5, s.62]:

1. Şagirdlərin ana dilində olan səslərə uyğun və yaxın səslər.
2. Şagirdlərin ana dilində olmayan səslər.

Tələffüz vərdişlərinin davamlı olması üçün yeri gəldikdə müqayisə üsulundan istifadə etmək tövsiyə olunur, çünki müqayisəli şəkildə təlim möhkəm olur və uzun müddət yaddaşda qalır. Əgər öyrənilən obyektlərdə oxşar və fərqli cəhətlərin tapılması ilə müəyyən konkret vəzifənin yerinə yetirilməsi məqsədi güdülərsə, şagirdlər üçün də çox maraqlı və cəlbedici olar. Müqayisə aparıldıqdan sonra isə tələffüz üçün sözlər verilir ki, bu sözlər əvvəl sadə sözlərdən başlanır, sonra isə tədricən mürəkkəbləşir. Tələffüz vərdişlərinin aşılanmasında, səsin öyrədilməsində də texniki vasitələrdən və transkripsiyalardan istifadə etmək, səsi, sözü, cümlələri xorla ifa etmək tövsiyə edilir.

Fonemlərin öyrənilməsində psixoloji anlar da nəzərə alınmalıdır. Bu zaman yaddaş məsələsi xüsusi rol oynayır. Şagirdlər səsi eşidir və yadda saxlamağa çalışır və bu an onların hərəkət fəaliyyəti yaddaşa həkk olur. Bu baxımdan şagirdlərə fonemlərin verdiyi səslərin transkripsiyasını yazdırmaq və həmin təsirləri söz və cümlə daxilində işlətmək lazımdır. Tələffüz təlimin məzmununa səslərin fərqləndirilməsi, tələffüz uyğunlaşma, avtomatlaşdırma; buraya diskriminasiya, aktuallaşma, intonasiya, inteqrasiya daxildir. Uzun-qısa saitlər, düşən-qalxan ton, vurğulu və vurğusuz hecalar fərqləndirilməlidir.

Tələffüz bacarıqlarının formalaşdırılması yeni səslərin, vurğunun və tam nümunələrini mənimsətməklə, çalışmalarla həyata keçirilir. Bu zaman şüurluluq və yaxınlıq sadəcə təqlid olunmamalıdır, ona uyğun hərəkət edilməlidir, uzun və qısa saitlərə uyğun sözlər seçilməlidir. Qarşılaşdırılan səslərə aid nümunələr verilməlidir. Məsələn: it-eat, weak-week, rise-rice, feel-fell və s. Ana dilinə uyğun səsləri yalnız təkrar etmək, təqlid etmək kifayət edir. Başqa səslərin isə məzmunu çox çətin ifadə olunur və ona uyğun səs seçilməsi onların mənimsənilməsinə kömək edə bilər. İntonasiyaya həm təqlid yolu ilə, həm də fonetik təzyiq, fasilə, düşən qalxan tonun tətbiqi ilə öyrədilir, bu şərtlə ki, jestlər burada da köməyə gəlir. Dərsləri müəllim cəmlə təşkil edir, sonra sözlə, ən sonda isə ayrıca tələffüz edir. Məsələn: [eə] səsinə aid nümunə yazaq: His name is Asad.; The baby is sleeping. Bu cümlələri əvvəl şagirdlər xorla, sonra tək-tək və yenidən xorla səsi tələffüz edirlər. "a" fonemi ilə işləyərkən həmin fonemi şagirdlər sözlərdə rast gəldikdə yaddaşlarına əsasən düzgün tələffüz edirlər. Belə iş üsulunu bütün fonemlərə şamil etmək olmaz. Səslərin düzgün tələffüz vərdişini şagirdlərə aşılamaq üçün həmin səslərlə çalışılmalı və tez-tez təkrar edilməlidir. Fonetik çalışmalar iki yerə bölünür [2, s.24]:

1) Tanınma

2) Yaradıcı çalışmalar

Tanınma çalışmaları səsləri fərqləndirməyə xidmət edir. Yaradıcı çalışmalar isə şagirdlərin tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirməsi nəzərdə tutur. Nümunə: Don't put off today's work till tomorrow.

A friend in need is a friend indeed.

Bu baxımdan maqnitofon yazılarına, texniki iki vasitəyə yer verilməlidir. Texniki vasitə ilə iş müəllimin rəhbərliyi altında və yaxud müstəqil həyata keçirilə bilər. Tələffüz üzrə iş bütün tədris boyu davam etdirilsə, yaxşı nəticə verər. Yalnız o zaman normal tələffüz formalaşır və münasib şəkildə inkişaf etdirilir. İngilis dilində əksər halda sözlər bir cür yazılır, başqa cür oxunur. Bəzən isə sözlərin tərkibində olan hərflərin çoxu oxunmur. Məsələn: fight, light, night və s. bu tipli sözlərin tərkibində olan hərflərin çoxu oxunmur. Bu cür çətin tələffüzü olan sözlər çalışma daxilində çox təkrar edildikdə onu şagirdlər yaxşı qavrayırlar. Sözlər düzgün tələffüz edilmədikdə sözün leksik mənası dəyişir. Məsələn: ship – sheep, back – bag, sit – seat. Tələffüz bacarıqlarının formalaşdırılması üçün verilən çalışma növlərindən istifadə etdikdə yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür. Məsələn:

a) *c* hərfinin iki cür oxunuşuna aid

b) *ek* hərf birləşməsinin oxunuşuna aid

c) *sh* hərf birləşməsinin oxunuşuna aid

d) *th* hərf birləşməsinin oxunuşuna aid

e) *ch* hərf birləşməsinin oxunuşuna aid

f) Mətni oxuyub, sait hərfin hansı hecada olduğunu deyin.

g) Bir neçə söz yazıb, oradakı səslərin sayını deyin.

ğ) Sözün sonunda *e* hərfi olan bir neçə sözün şərti işarəsini yazın.

h) Şərti işarələrlə verilmiş sözləri hərflərlə yazın.

i) Sözləri yazın və sait hərflərin altından xətt çəkin.

Şagirdlərə çalışmalar verilərkən məlum olan mətnlər, qrammatik və leksik minimum daxilində edildikdə yaxşı nəticə əldə olunur. Bu səbəbdən müəllim çalışmanın növünü əvvəlcədən özü fikirləşməlidir. Bildiyimiz kimi, dildə olan səslər nitq orqanları vasitəsilə yaranır. Bu orqanlar aktiv və passiv olmaqla 2 yerə ayrılır. Aktiv orqanlara dodaqlar, dil, yumşaq damaq, dilçək, səs telləri daxildir və onlar səsi əmələ gətirmək üçün hərəkət edirlər. Passiv orqanlara sərt damaq, üst dişin üstündəki qabarıqlar aiddir. Bu nitq üzvləri səsin əmələ gəlməsində müstəqil rol oynamırlar, yalnız aktiv nitq üzvlərinə köməkçi vəzifəsini yerinə yetirirlər. Hər bir dilin öz ayrı artikulyasiyası olduğu üçün şagirdlər tələffüz zamanı müəyyən səhvlər yol verirlər, belə ki, onlar səsin tələffüzü ilə əlaqədar olan aksent səhvi edirlər və sözləri bir-biri ilə qarışdırırlar.

Müəllim şagirdlərin səhvini yerində düzəltdikdə və onlara hər iki dildə səslərin tələffüz qaydasını izah etdikdə şagirdlər təkrar səhvə yol vermirlər.

Müəllimlər ingilis dilində olan cat, map, take, cap sözlərini Azərbaycan dilində olan "a" səsi ilə müqayisə edirlər və onlara aid çalışmalar hazırlayıb sinifdə şagirdlərə xorla oxutdururlar. Bəzən isə dərslikdə olan səsləri şifahi olaraq ana dili ilə müqayisəli şəkildə tələffüz edirlər. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində səslərin uzun tələffüzü məsələsi yoxdur.

Bunun üçün müəllim uzun və qısa oxunan səslər cüt tələffüz etdirdikdə şagirdlər onları yaxşı mənimsəyirlər. Bundan başqa, ingilis dilində diftonqlar (iki səs) olduğu halda, Azərbaycan dilində olmadığı üçün tədrisdə çətinlik yaranır. Ona görə də müəllim diftonqları təkrar yolu ilə şagirdlərə öyrədir.

Azərbaycan dilində elə səslər var ki, onlar ingilis dilində olan səslərə oxşardır. Belə səslərlə çox vaxt sərf etməyib sistemləşdirmək lazımdır. İngilis dilində qısa [i] və uzun [i:]-dən tələffüzünə görə tamamilə fərqlənir. Azərbaycan dilində isə səsin uzunluğu olmadığına görə şagirdlər müəyyən səhvlərə yol verirlər. Belə olduqda, daxilində onların uzun səslər olan sözləri tədris edərkən həmin səsləri qısa səslərlə bir yerdə vermək yaxşı nəticə verir.

Məsələn:

ship – gəmi	feel – hiss etmək
sheep – qoyun	sit – oturmaq
boat – qayıq	seat – əyləşdirmək
bought – almaq	red – qırmızı
coat – palto	read – oxumaq
caught – tutmaq	meet – görüşmək
fill – doldurmaq	meat – ət

Hər iki dildə olan [p], [b], [m] dodaq samit səslərinin nəzər salsaq göstərir ki, bu samitlər bir-birinə oxşamasına baxmayaraq, tələffüz cəhətdən fərqlidirlər. Bu səsləri tələffüz etmək üçün dodağı bir qədər sıxılmış vəziyyətdə saxlamaq və səsi sıxılmış şəkildə tələffüz etmək lazımdır. Buna görə də səslər tələffüz zamanı xüsusi partlayış yaranır. Azərbaycan dilində isə bu səsləri tələffüz edərkən belə partlayış olmur. İngilis dilində olan [p] səsi əvvəlcə bir az asta, sonra isə daha qüvvətli tələffüz olunur. Azərbaycan dilində isə əksinə bu səs sonda güclü eşidilir. Gəlin müqayisə edək və fərqə baxaq.

partlayış – pet
plot – park
bulmaca – button
boya – broad [4, s.42]

[m] səsini şagirdlər ingilis dilində tələffüz edərkən öz ana dilində olduğu kimi tələffüz edirlər, yəni sonda səsi demək olar ki, karlaşdırırlar. Şagirdlər bilməlidirlər ki, ingilis dilində olan samit səslər sözün sonunda karlaşmır, əksinə daha qüvvətli tələffüz olunurlar. Bu səsi tələffüz edərkən dodaqlar bir-birinə qapanır, səs burun vasitəsilə bayıra çıxır ki, buna da sonor səsi deyilir.

Azərbaycan dilində olan [m] səsinin işlənməsi sözün sonunda ingilis dilinin [m] səsinin nisbətən karlaşır. Şagirdlər üçün tələffüzlərdə çətinlik çəkdikləri səslər [d], [t] səsləridir, şagirdlərə şifahi nitq bacarığı və vərdişləri aşılamaq üçün [d], [t] səslərini onlara düzgün mənimsətmək lazımdır. Düzgün tələffüz bacarığı formalaşdırmaq üçün belə bir çalışmaya nəzər salaq:

take – change	feed – feet
tap – chat	send – sent
mat – match	mend – belt
sat – sad	teeth – cheese
mad – sat	maid – cat
dad – fat	

Şagirdlərin qarışıq saldığı səslərdən biri də [m] səsidir. Bu səsi onlar ingilis dilində tələffüz edərkən öz ana dilində olduğu kimi tələffüz edir və sözün sonunda səsi tamamilə karlaşdırırlar. Onlara izah olunmalıdır ki, ingilis dilində olan samit səslər sözün sonunda karlaşmır, əksinə daha qüvvətli tələffüz olunurlar. Bu səsin qavradılması üçün müəllim xüsusi çalışmalar verməli və həmin səsləri dəfələrlə təkrar etdirməlidir.

Məsələn, belə bir nümunəyə baxaq:

cap – tap
map – lab
lamp – cab
camp – cab
bab – pab

İngilis dilində dodaq-dil samitləri adlanan [f], [v] səslərini tələffüz edərkən alt dodaq dişlərə doğru yuxarı qalxır. Bu səsləri tələffüz edərkən dişləri bir-birinə sıxmaq lazım deyil, əks halda partlayış əmələ gələ bilər ki, bu da arzuolunmazdır. Bu səsləri düzgün tələffüz et-

mədikdə şagirdlər sözlərdə səhvə yol verirlər və sözü düzgün demirlər. Tələffüzündə çətinlik çəkilən səslərdən biri də [t], [d] səsləridir ki, bu səsləri tələffüz edərkən dilin uc hissəsi yuxarı damağa doğru qalxır. Azərbaycan dilində isə həmin səsləri tələffüz etmək üçün dilin uc hissəsi damağa doğru az yuxarı qalxır.

Bu səsləri də tələffüz edərkən partlayış baş verir, ancaq partlayışdan sonra dil tez öz vəziyyətinə qayıtmalıdır. [t], [d] səslərini ingilis dilində sözün sonunda qüvvətli tələffüz etmək lazımdır, yoxsa şagirdlərin nitqi anlaşıqlı olmaya bilər [3, s.16].

Məsələn:

send – not

red – pet

bed – bend

İngilis dilində tələffüzündə çətinlik yaradan səslərdən biri də [r] səsidir. İngilis dilində olan [r] samit səsini tələffüz edərkən dilin uc hissəsi alveolların arxasında tərpənmədən qalxır. Bu səs Azərbaycan dilində olan səsdən əsaslı surətdə fərqlənir. İngilis dilində olan bu səsi tələffüz edərkən dil arxaya doğru dartılır və gərgin vəziyyət alır, dil damaqlara toxunmur

Məsələn: free, try, freeze, dream, scream, drum və s.

Məlum olduğu kimi, bir çox Avropa dil qrupuna mənsub olan ingilis dilinin bütün samit səsləri və Azərbaycan dilinin samit səsləri eynilik təşkil etmir. Orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində şifahi nitq bacarığı və vərdişlərinin yaradılması zamanı meydana çıxan bu vacib çətinliklərdən biri də bu səslərdə meydana çıxır. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllim çoxlu çalışmalar və nümunələr verməli, həmin səsləri təkrar etdirməlidir.

İngilis dilində ən çox çətinlik yaradan səslərdən biri də [ŋ] burun samit səsi və onun öyrənilməsidir. Bu səs Azərbaycan dilindəki [n] səsinə oxşar olsa da, tam eyni deyildir. Bu səsi tələffüz etmək üçün dilin arxa hissəsi yumşaq damağa doğru qalxır. Səs burun vasitəsilə tələffüz edilir. [ŋ] səsi həmişə sözün sonunda və ya bəzi hallarda sözün ortasında işlədilir. Məsələn: building, ring, king, sing, strong və s. Verilən misallardan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olan [n] səsi ingilis dilində olan [ŋ] səsinin tələffüz baxımından çox fərqlidir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində sübut edilmişdir ki, dərsin təşkilindən asılı olmayaraq, təkrar həmişə davam edir. Müxtəlif üsul və yollarla istər yeni, istərsə də keçmiş materialların təkrarı çox önəmlidir. Hər şeydən qabaq tapşırıqlar vasitəsilə təkrar aparmaq, keçilmiş tədris materiallarını təkrar etmək və möhkəmləndirmək veriləcək yeni biliyə bünövrə yaratmaqdır.

İngilis dilində aparılan təkrar dərsləri vacibdir. Çünki, şagirdlərin öyrəndikləri səslər sistemə salınır, şagirdlərin keçmiş səsləri necə yadda saxlaması yoxlanılır, təkrar vasitəsilə meydana çıxarılır, təkrar dərslərində şagirdlərin öz biliyinə inamı artır və dərsdə fəal olurlar.

İnsan öyrəndiyi hər hansı bir elmi biliyi müəyyən zaman keçdikcə unudur. Məhz bu baxımdan qəbul etmək lazımdır ki, maddi aləmin dərk edilməsində də bilik hansı rola malikdirsə, maddi aləmi qavramaqda əldə edilmiş biliklərin yadda saxlanması işində də təkrar eyni rola malikdir.

Orta məktəblər üçün tərtib edilmiş ingilis dili dərsliklərində tələffüz bacarıqlarına aid olduqca çox çalışma və ev tapşırıqları verilmişdir. Belə çalışma və tapşırıqlar şagirdləri fəallaşdırır və onların fikri fəaliyyətini həmişə inkişaf etdirir. Belə ki, müəllim dərslikdə verilən çalışmalarla işi bitmiş hesab etməməli, yeni tapşırıq növləri fikirləşməli və öz şagirdlərini dil öyrənməyə daha da həvəsləndirməlidir. Müəllim eyni zamanda dərs zamanı vaxt artıq qaldıqda belə əlavə tapşırıqlara hazır olmalıdır. Çünki bəzən tapşırığı erkən bitirən şagirdlər olur ki, onlara əlavə tapşırıqlar təqdim edə bilsin.

Dərs dediyi sinfin bilik səviyyəsindən asılı olaraq çalışma növü verildikdə şagird əylənərək yaxşı öyrənə bilir. Şagird üçün yaradılmış tədris və çalışma şəraiti daha maraqlı olur. Çalışmanın hədəfə uyğun yerinə yetirilməsi üçün şagirdlərin biliyi qiymətləndirilməsi daha yaxşı olur. Tapşırıqlarla təkrar şagirdlərə öz ana dili ilə müqayisə aparmağa, nəticə çıxarmağa və ümumiləşdirmələr etməyə imkan yaradır. Bu bacarığın aşılanması və onların vərdişləri təd-

ricən inkişaf etdirməsi yaxşı nəticə verir. Digər tərəfdən, xüsusilə ingilis dilindən təkrar dərslərində material geniş həcmdə götürüldüyündən, müxtəlif dil hadisələrini qayda və qanunauyğunluq baxımından bir-birinə bağlamaq yaxşı nəticə verir. Şagirdlər dilin aspektləri üzrə – fonetik, leksik, qrammatik materialları öyrənməyə çalışırlar ki, bu materiallar artıq fəaliyyətini inkişaf etdirir. Belə ki, müxtəlif modellər vasitəsilə ingilis dilinin tədrisində irəliləyiş və inkişaflar görünür. Bu modellər həm də şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına xüsusi olaraq yaxşı təsir göstərir.

İşin elmi nəticəsi: Beləliklə, şagirdlərdə tələffüz bacarıqlarının formalaşdırılması üçün ingilis dilinin fonetikası Azərbaycan dilinin fonetikası ilə müqayisəli şəkildə öyrədildikdə yaxşı nəticələr verir. Fonemin həcmini müəyyən edərkən müəllim mütləq şagirdlərin hər sinif üzrə yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Şagirdlərə fonetikanı yaxşı öyrətmək və onların tələffüz vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün çalışmalardan müntəzəm olaraq istifadə etmək lazımdır. Müxtəlif üsul və yollarla istər yeni, istərsə də keçmiş materialların təkrarı çox vacib hesab olunur.

İşin elmi yeniliyi: Sözügedən məqalədə indiyə qədər araşdırılan məsələlər təhlil edilir, əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilərək təqdim edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Araşdırılan mövzu orta məktəblərdə ingilis dili dərslərində şagirdlərin tələffüz bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Tahirov, A. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası / A. Tahirov, Ə. Salayev. – Bakı: Maarif, – 1978. – 222 s.
2. Kərimov, F. Xarici dillərin tədrisi metodikası kursu üzrə tələbənin məlumat kitabçası / F.Kərimov, Z. Ağayeva. – Bakı, – 1998. – 42 s.
3. Kərimov, Y.Ş. Təlim metodları / Y.Ş. Kərimov. – Bakı: R.S Poliqraf M.M, – 2009. – 279 s.
4. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching, 5th edition / J. Harmer. – Pearson Education Limited, – 2015. – 446 p.
5. Ur, P. A Course in English Language Teaching / P.Ur. – Cambridge University Press, – 2012. –32 p.

I.G.Isgandarova

The Ways of Formation Student's Phonetic Skills in English Classes of Secondary Schools

Summary

The issue of developing pronunciation skills among students in English language classes in general education schools remains relevant today. In the context of globalization, there is a growing need for learning several foreign languages, especially English, in order to integrate into the global community. Therefore, a number of important requirements are imposed on foreign language teaching.

The use of various communicative activities in both secondary and higher educational institutions contributes to a more effective teaching and learning process. These activities include the use of Information and Communication Technologies (ICT), audio and video materials, mass media resources, and other modern teaching tools. Such methods and resources not only enrich classroom instruction but also increase learners' motivation.

It should be noted that communicative language teaching in upper secondary school English classes is considered one of the key requirements of modern education. Examining the teaching process through contemporary methods and approaches makes it possible to achieve better educational outcomes. This article analyzes these issues and explores effective ways of developing students' pronunciation skills.

Keywords: *pronunciation teaching, pronunciation skills, phonetics, short vowels, long vowels*

И.Г.Искандарова

Пути развития навыков произношения у учащихся на уроках английского языка

Резюме

Проблема формирования произносительных навыков у учащихся на уроках английского языка в общеобразовательных школах сохраняет свою актуальность. В условиях глобализации возрастает необходимость изучения нескольких иностранных языков, особенно английского языка, для успешной интеграции в мировое сообщество. В связи с этим к преподаванию иностранных языков предъявляется ряд важных требований.

Использование различных коммуникативных видов деятельности как в средних, так и в высших учебных заведениях способствует повышению эффективности учебного процесса. К таким видам деятельности относятся применение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), использование аудио – и видеоматериалов, ресурсов средств массовой информации и других современных средств обучения. Данные методы и средства не только обогащают учебный процесс, но и повышают мотивацию обучающихся.

Следует отметить, что коммуникативно-ориентированное обучение английскому языку в старших классах средней школы является одним из важных требований современного образования. Исследование учебного процесса на основе современных методов и подходов позволяет добиться более высоких образовательных результатов. В данной статье анализируются указанные вопросы и рассматриваются эффективные пути формирования произносительных навыков у учащихся.

Ключевые слова: *обучение произношению, произносительные навыки, фонетика, краткие гласные, долгие гласные*

Rəyçi: ped.f.d. K.T.Fərəcbəyli

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2026

Ş.İ.İSLAMOVA
baş müəllim
e-mail: sh.islamova@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0009-9272-0550

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ DİQQƏTİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLİ YOLLARI

Xülasə. *Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsi təhsil sisteminin ən vacib istiqamətlərindən biri hesab olunur. Qloballaşan dünyada bir və ya bir neçə xarici dil bilmək yalnız akademik uğur göstəricisi deyil, həm də peşəkar fəaliyyət, beynəlxalq ünsiyyət, sosial inteqrasiya və mədəni yaxınlaşma üçün mühüm şərtə çevrilmişdir. Lakin dil öyrənmək sadəcə söz ehtiyatını artırmaq, qrammatik qaydaları əzbərləmək və tələffüzü mənimsəmək demək deyildir. Bu proses daha mürəkkəb psixoloji əsaslara söykənən, müxtəlif idrak mexanizmlərinin qarşılıqlı təsiri ilə baş verən çoxşaxəli bir fəaliyyətdir.*

Açar sözlər: *diqqət, dil tədrisi, dil öyrənmə, idrak prosesi, motivasiya, diqqətin mərkəzləşdirilməsi, təlim metodları*

Bu mexanizmlər arasında diqqət xüsusi yer tutur. Çünki insan yalnız diqqətini yönəltdiyi informasiyanı daha dərindən qavraya, məna baxımından emal edə və yaddaşda möhkəmləndirə bilir. Psixologiyada diqqət insan şüurunun müəyyən obyektə, hadisəyə və ya fəaliyyətə məqsədyönlü şəkildə yönəlməsi kimi xarakterizə olunur. Diqqət idrak proseslərinin tənzimləyici mexanizmi kimi çıxış edir və qavrayışın seçiciliyini təmin edir. Dil öyrənmə prosesində bu xüsusiyyət xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, s. 184].

Diqqətin mədəni və sosial həyatımızda rolu. Diqqət insanın təkcə tədris fəaliyyətində deyil, bütövlükdə onun gündəlik sosial və mədəni həyatında mühüm rol oynayan psixoloji funksiyadır. İnsan cəmiyyət daxilində yaşayır, ünsiyyət qurur, sosial münasibətlər yaradır, mədəni dəyərləri mənimsəyir və peşəkar fəaliyyətdə iştirak edir. Bütün bu sahələrdə diqqət onun davranışının keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Qarşı tərəfi dinləmək, deyilənləri düzgün anlamaq, emosional vəziyyəti hiss etmək, ünsiyyətin mənasını itirməmək diqqətin sayəsində mümkün olur.

Bu baxımdan diqqət ünsiyyətin səmərəliliyini təmin edən başlıca şərtlərdən biridir. Sosial münasibətlərdə diqqət həm də hörmət və empatiyanın göstəricisi kimi çıxış edir. İnsan danışanı diqqətlə dinlədikdə, onun fikirlərinə dəyər verir, emosiyalarını nəzərə alır və adekvat reaksiya göstərir. Bu isə qarşılıqlı anlaşma və etimadı möhkəmləndirir. Diqqətsizlik isə əksinə, yanlış başa düşülmə, emosional soyuqluq, kommunikativ boşluq və konfliktlərə səbəb ola bilər. Bu mənada diqqət sadəcə idrak prosesi deyil, həm də sosial münasibətlərin keyfiyyətinə təsir edən mühüm amildir. Təhsil mühitində də bu hal açıq şəkildə müşahidə olunur. Müəllimlə tələbə arasında sağlam münasibətin formalaşması, dərs prosesində aktiv qarşılıqlı təsirin yaranması və kollektiv əməkdaşlığın qurulması diqqətin varlığından birbaşa asılıdır.

Diqqətin mədəni həyatdakı rolu da xüsusi vurğulanmalıdır. Mədəniyyət yalnız maddi irs deyil, həm də dil, düşüncə tərzi, dəyərlər sistemi, adət-ənənələr, davranış normaları və kollektiv yaddaşdır. İnsan bu mədəni məzmunu diqqət vasitəsilə müşahidə edir, mənalandırır və mənimsəyir. Milli bayramların, folklor nümunələrinin, ədəbi irsin, musiqinin və digər mədəni dəyərlərin qorunması üçün fərdlərin onlara diqqətlə yanaşması vacibdir. Əgər cəmiyyət öz mədəni dəyərlərinə diqqətsiz münasibət göstərərsə, həmin dəyərlər zamanla zəifləyə və unudula bilər [10, s. 211].

Diqqətin dil öyrənmə prosesində əvəzedilməz rolu. Dil öyrənmə çoxmərhələli idrak prosesidir. Bu prosesdə qavrayış, yaddaş, təfəkkür, nitq, motivasiya və emosional vəziyyət bir-biri ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Lakin həmin mexanizmlərin hamısının səmərəli işləməsi üçün diqqət zəruri şərtdir. Çünki insan yalnız diqqətini yönəltdiyi materialı aydın qavrayır, onu digər informasiyalardan ayırır, emal edir və yaddaşda saxlayır. Əgər diqqət materiala kifayət qədər yönəlməzsə, öyrənmə səthi xarakter daşıyır və əldə olunan biliklər praktik nitq fəaliyyətində istifadə olunmur.

Dil öyrənmə zamanı diqqət ilk növbədə qavrayışın seçiciliyini təmin edir. Məsələn, öyrənən yeni sözü eşitdikdə və ya oxuduqda, o sözü digər məlumatlardan ayırmalı, onun forması və mənası üzərində düşünməli, sonra isə onu yaddaşa həkk etməlidir. Burada diqqət əsas filtrləyici mexanizm kimi çıxış edir. Eyni şey qrammatik strukturların mənimsənilməsində də özünü göstərir. Tələbə cümlənin quruluşunu, zaman formalarını, sintaktik əlaqələri və nitqdə istifadəsini bilsə də yalnız diqqətini həmin dil vahidlərinə yönəltdiyi halda mənimsəyə bilir. Bu baxımdan diqqət dil öyrənmə prosesində bütün digər psixi funksiyaların işləməsini koordinasiya edən əsas sistemdir.

Diqqətin seçicilik funksiyası ikinci dil öyrənmədə xüsusilə vacibdir. Xarici dil dərsində tələbə eyni anda bir neçə istiqamətdə düşünür: məna, forma, tələffüz, kommunikativ niyyət və situasiya. İnsan beyninin diqqət resursları isə məhduddur. Buna görə öyrənmə zamanı diqqətin düzgün bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əgər diqqət dağınıq olarsa, tələbə sözün yalnız səslənməsini eşidə bilər, amma onun mənasını unuda bilər. Yaxud qrammatik qaydanı nəzəri olaraq yadda saxlayar, lakin onu nitqdə tətbiq edə bilməz. Əksinə, diqqət yönəldikdə öyrənilən material daha dərin səviyyədə emal olunur və praktik istifadə imkanları artır [7, s. 144].

Dil öyrənmə prosesində diqqəti mərkəzləşdirmənin əhəmiyyəti. Dil öyrənmədə diqqətin yalnız yaranması kifayət etmir, onun uzun müddət qorunması və məqsədyönlü şəkildə mərkəzləşdirilməsi də vacibdir. Diqqətin mərkəzləşdirilməsi dedikdə öyrənənin əsas mövzuya fokuslanması, ikinci dərəcəli stimulları zəiflətməsi və zehni enerjisini öyrənmə məqsədinə yönəltməsi nəzərdə tutulur. Bu xüsusiyyət dil tədrisində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki xarici dil öyrənmək qısa müddətli proses deyil, davamlı konsentrasiya, ardıcıl təkrar və sistemli məşğələ tələb edir. Tələbə diqqətini mərkəzləşdirə bildikdə yeni bilikləri daha dərindən mənimsəyir, onları uzunmüddətli yaddaşa köçürür və real kommunikativ situasiyalarda daha asan tətbiq edir.

Diqqətin mərkəzləşdirilməsində motivasiya mühüm rol oynayır. Motivasiyası yüksək olan tələbə dərsə daha fəal qoşulur, çətin məqamları aşmağa daha həvəsli olur və diqqətini daha uzun müddət saxlaya bilir. Buna görə müəllimlərin əsas vəzifələrindən biri tədris materialını tələbələrin maraqlarına uyğun şəkildə təqdim etməkdir. Həyatla əlaqəli nümunələr, aktual mövzular, problem yönümlü tapşırıqlar, situasiya modelləri və oyun elementləri dərsdə emosional fəallıq yaradır və diqqətin möhkəmlənməsinə kömək edir. Tələbə dərs prosesində özünü sadəcə dinləyici deyil, iştirakçı kimi hiss etdikdə onun diqqəti daha stabil olur [10. s. 193].

Vizual və eşitmə materiallarının istifadəsi də diqqətin mərkəzləşdirilməsi üçün çox səmərəli üsullardandır. Şəkillər, videolar, sxemlər, audio yazılar, mahnılar, dialoqlar və qısa təqdimatlar öyrənməni daha canlı və çoxkanallı edir. İnsan informasiyanı yalnız bir kanalla deyil, bir neçə idrak kanalı vasitəsilə qəbul etdikdə diqqət daha uzun müddət qorunur. Bundan başqa, dərs zamanı fəaliyyətlərin növbələşdirilməsi də diqqətin sabitliyinə müsbət təsir göstərir.

Dil öyrənmə prosesində diqqətlə bağlı yaranan problemlərin həlli yolları: Dil öyrənmə prosesində diqqətlə bağlı müxtəlif çətinliklər yaranır və bu çətinliklər öyrənmənin səmərəliliyini azalda bilər. Ən çox rast gəlinən problemlərdən biri tələbələrin tez yorulması və diqqətin dağılmasıdır. Uzun müddət eyni tipli fəaliyyətlə məşğul olmaq, yalnız müəllim izahına əsaslanan dərs modeli, passiv dinləmə və monoton tədris üsulları öyrənənlərdə maraq azalmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində tələbənin diqqəti əsas mövzudan yayınır, o, informasiyanı tam qavraya bilmir və mənimsəmə səviyyəsi aşağı düşür. Bu problemin həlli üçün interaktiv təlim

metodlarından istifadə edilməlidir. Qrup işi, rollu oyunlar, müzakirələr, sual-cavab, beyin həmləsi və müxtəlif oyun elementləri dərsdə dinamika yaradır və diqqəti yenidən aktivləşdirir [9, s. 180].

Digər mühüm problem xarici dili öyrənərkən ana dildə düşünməyə davam etməkdir. Bir çox öyrənən ifadə etmək istədiyi fikri əvvəlcə ana dilində formalaşdırır, daha sonra onu xarici dilə çevirməyə çalışır. Bu isə diqqətin iki fərqli sistem arasında bölünməsinə, nitqin ləngiməsinə və dilin təbii mənimsənilməsinin zəifləməsinə səbəb olur. Bu vəziyyətdə immersiv yanaşmalar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sadə dialoqlar, situasiya oyunları, yalnız öyrənilən dildə verilən tapşırıqlar, gündəlik nitq modelləri və kommunikativ fəaliyyətlər öyrənənin diqqətini tədricən yeni dil mühitinə uyğunlaşdırır. Nəticədə ana dildə daxili tərcümə ehtiyacı azalır və dil daha təbii şəkildə mənimsənilir.

İnformasiya yükü də diqqətin parçalanmasına səbəb olan əsas amillərdəndir. Müasir dövrdə tələbələr çoxlu sayda məlumat mənbələri ilə işləyirlər və bu zaman diqqəti bir əsas istiqamətdə saxlamaq çətinləşir. Dərs materialı sistemsiz və həddindən artıq həcmdə təqdim edildikdə tələbə nəyi əsas, nəyi ikinci dərəcəli hesab etməli olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. Bu problemin həlli üçün materiallar kiçik bloklara bölünməli, mərhələli şəkildə izah edilməli və hər bir blok üzərində ayrıca iş aparılmalıdır. Bu yanaşma diqqətin daha asan idarə olunmasına və biliklərin yaddaşda daha möhkəm saxlanılmasına kömək edir.

Beləliklə, diqqətin düzgün təşkili dillərin tədrisində strateji əhəmiyyət daşıyan məsələdir. O, öyrənmənin səmərəliliyini artırır, motivasiyanı gücləndirir, biliklərin uzunmüddətli yaddaşda saxlanılmasını təmin edir və onların real ünsiyyət situasiyalarında uğurla tətbiqinə imkan yaradır. Bu səbəbdən diqqətin dillərin tədrisində rolu gələcək elmi-pedaqoji araşdırmalarda da xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Elmi nəticə. Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsi təhsil sisteminin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Qloballaşma şəraitində xarici dil biliyi yalnız akademik göstərici deyil, həm də peşəkar fəaliyyət, beynəlxalq ünsiyyət, sosial inteqrasiya və mədəni yaxınlaşma üçün vacib amildir. Lakin xarici dilin mənimsənilməsi sadəcə leksik və qrammatik materialın öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır; bu proses mürəkkəb psixoloji mexanizmlərə əsaslanır. Həmin mexanizmlər içərisində diqqət xüsusi yer tutur. Diqqət olmadan dil materialının seçilməsi, qavranılması, mənalandırılması, yaddaşda saxlanılması və praktik nitq fəaliyyətində tətbiqi tam şəkildə mümkün olmur.

Elmi yenilik. Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada diqqət yalnız ümumi psixoloji proses kimi deyil, həm də xarici dilin mənimsənilməsinin əsas tənzimləyici mexanizmi kimi təqdim olunur. Mövzuda diqqətin seçicilik, mərkəzləşdirmə, sabitlik və bölüşdürmə kimi xüsusiyyətləri dil öyrənmə prosesinin konkret mərhələləri ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, diqqətin yalnız tədris fəaliyyətində deyil, insanın sosial və mədəni həyatında da mühüm rol oynaması göstərilir və bu baxımdan problemə daha geniş, sistemli yanaşma verilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, diqqətin xarici dil tədrisində rolunun düzgün müəyyənləşdirilməsi təlim prosesinin daha səmərəli təşkilinə imkan verir. Bu material müəllimlərə dərs zamanı diqqəti mərkəzləşdirmək üçün interaktiv təlim metodlarından, vizual və eşitmə vasitələrindən, fəaliyyət növlərinin növbələşdirilməsindən və motivasiyaedici üsullardan istifadə etməyin vacibliyini əsaslandırır. Eyni zamanda, tələbələrdə diqqətin dağılması, yorğunluq, ana dildə daxili tərcümə meyli və informasiya yükü kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün praktik yollar təklif olunur.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Çinar-Çap, – 2002. – 620 s.
2. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya: dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Qapp-Poliqraf, – 2003. – 356 s.

3. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri / Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Pedaqogika, – 2004. – 432 s.
4. Həmzəyev, M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları / M.Ə.Həmzəyev. – Bakı, – 2006.
5. Seyidov, S.İ. Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik / S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 512 s.
6. Məmmədov, A. "Dil öyrənmə prosesində psixoloji amillər // Azərbaycan Təhsil Jurnalı, №3, – 2020.
7. Выготский, Л.С. Мышление и речь / Л.С.Выготский. – Москва: Педагогика, – 2012. – 352 с.
8. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н.Леонтьев. – Москва: Наука,– 2017.
9. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. – Москва: Учпедгиз, – 2015.
10. Ellis, R. The Study of Second Language Acquisition. – Oxford: Oxford University Press, – 2008.

Sh.I.Islamova

The Importance of Attention in Language Teaching and Its Organizational Ways

Summary

In the modern period, learning foreign languages is considered one of the most important directions of the education system. In a globalized world, knowing one or several foreign languages has become not only an indicator of academic success, but also an important condition for professional activity, international communication, social integration, and cultural rapprochement. However, learning a language does not simply mean increasing vocabulary, memorizing grammatical rules, and mastering pronunciation. This process is a multifaceted activity based on more complex psychological foundations and occurring through the interaction of various cognitive mechanisms.

Keywords: *attention, language teaching, language learning, cognitive process, motivation, concentration of attention, teaching methods*

Ш.И.Исламова

Важность внимания в обучении языку и его организационные методы

Резюме

В современный период изучение иностранных языков считается одним из важнейших направлений системы образования. В условиях глобализирующегося мира знание одного или нескольких иностранных языков стало не только показателем академического успеха, но и важным условием профессиональной деятельности, международного общения, социальной интеграции и культурного сближения. Однако изучение языка не означает лишь расширение словарного запаса, заучивание грамматических правил и овладение произношением. Этот процесс представляет собой многогранную деятельность, основанную на более сложных психологических основах и происходящую во взаимодействии различных познавательных механизмов.

Ключевые слова: *внимание, преподавание языка, изучение языка, познавательный процесс, мотивация, концентрация внимания, методы обучения*

Rəyçilər: ped.f.d. U.M.Qəzvini,
ped.f.d. Ş.R.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2026

P.Y.MƏDƏDOV
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: poladmededov@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0002-5561-4723

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2026.3.410

ALİ TƏHSİLDƏ BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, beynəlmiləlləşmə ali təhsildə həm mühüm imkanlar yaradan, həm də ciddi risklər daşıyan mürəkkəb prosesdir. Bu baxımdan məqalə beynəlmiləlləşmənin yerli reallıqlara uyğunlaşdırılmış, inklüziv və sosial məsuliyyətə əsaslanan yanaşmalar çərçivəsində yenidən formalaşdırılmasının vacibliyini əsaslandırır və ali təhsilin gələcəyi üçün dəyəryönümlü beynəlmiləlləşmə paradiqmasını önə çıxarır.*

Açar sözlər: *ali təhsil, akademik, akkreditasiya, beynəlmiləlləşmə, qlobal*

Giriş

Məqalənin məqsədi ali təhsildə beynəlmiləlləşməni yalnız fəaliyyətlər toplusu kimi deyil, qlobal güc, bilik istehsalı, sosial ədalət və məsuliyyət kontekstində çoxölçülü anlayış kimi təhlil etməkdir. Məqalə nəzəri təhlil metoduna əsaslanaraq beynəlxalq elmi ədəbiyyat, aparıcı tədqiqatçıların (Knight, de Wit, Altbach, Marginson, Brandenburg və b.) elmi-nəzəri yanaşmaları, eləcə də beynəlxalq təşkilatların (UNESCO, OECD, IAU) hesabatları əsasında hazırlanmışdır. Araşdırmanın əsas məqsədi ali təhsildə beynəlmiləlləşmənin mahiyyətini, əsas modellərini, struktur əsaslarını, yaratdığı imkan və məhdudiyyətləri sistemli şəkildə təhlil etmək və bu təhlil əsasında inklüzivlik, sosial məsuliyyət və institusional dayanıqlılıq prinsiplərinə söykənən alternativ beynəlmiləlləşmə modelinin konseptual əsaslarını irəli sürmüşdür.

Ali təhsildə beynəlmiləlləşmənin nəzəri əsasları: 1990-cı illərdən etibarən qloballaşmanın sürətlənməsi ali təhsildə beynəlmiləlləşməyə nəzəri yanaşmaların da dəyişməsinə səbəb oldu. Knightə görə (1997), beynəlmiləlləşmə ali təhsilin tədris, tədqiqat funksiyalarına beynəlxalq ölçülərin məqsədyönlü və sistemli şəkildə inteqrasiyasını ifadə edir [5]. Beləliklə bu yanaşma beynəlmiləlləşməni ayrı-ayrı fəaliyyətlər toplusu kimi deyil, universitetin strategiyasının ayrılmaz hissəsi kimi izah edirdi.

Sonrakı mərhələdə Knight (2008) və de Wit və həmkarları (2015) anlayışı daha da genişləndirərək beynəlmiləlləşməni beynəlxalq, qlobal və mədəni ölçülərin ali təhsilin məqsəd və funksiyalarına məqsədyönlü şəkildə inteqrasiyası kimi şərh etdilər [3, s. 6]. Bu tərif beynəlmiləlləşməni universitetlərin missiyası, idarəetmə modeli və tədris mühitinin qlobal yanaşma əsasında yenidən qurulmasını da əhatə edirdi. Buna baxmayaraq, anlayışın terminoloji çərçivəsi hələ də yekdil şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir.

Ali təhsildə beynəlmiləlləşmə anlayışı çox vaxt qloballaşma ilə eyniləşdirilsə də, elmi ədəbiyyatda bu iki anlayış fərqləndirilir. Belə ki, bəzi müəlliflər beynəlmiləlləşməni qloballaşmanın nəticəsi kimi qiymətləndirərkən, digərləri beynəlmiləlləşməni qloballaşmanın iqtisadi və ideoloji maraqlarına xidmət edən mexanizm kimi dəyərləndirir. Bu yanaşmalar arasındakı fərqlilik beynəlmiləlləşmənin mürəkkəb və çoxölçülü xarakter daşıdığını göstərir.

Qloballaşma iqtisadi, texnoloji və mədəni inteqrasiyanı sürətləndirən genişmiqyaslı prosesdir. Beynəlmiləlləşmə isə universitetlərin bu prosesə strateji cavabı kimi şərh edilə bilər.

Bu baxımdan beynəlmiləlləşməni qloballaşmanın ali təhsildəki nəticəsi kimi təqdim edir. Belə ki, beynəlmiləlləşmə universitetlərə qlobal bilik axınına qoşulmaq, beynəlxalq tədqiqat əməkdaşlıqlarını genişləndirmək və akademik keyfiyyəti artırmaq imkanı yaradır. Lakin bu optimist baxış bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmir. Stein və Andreotti (2016), Marginson və Robertson kimi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, beynəlmiləlləşmə qloballaşmanın iqtisadi və rəqabətə əsaslanan prinsiplərini ali təhsil sistemlərinə daşıyan bir mexanizmə çevrilmişdir [10]. Bu tənqidi yanaşma ali təhsilin idarəolunmasında kommersiya maraqlarının ön plana çıxması, reytinq göstəricilərinin əsas meyar kimi qəbul edilməsi və bazaryönümlü yanaşmanın yayılması ilə əlaqələndirilir.

Bu mübahisələrin mərkəzində duran əsas sual ondan ibarətdir ki, beynəlmiləlləşmə universitetlərin şüurlu strateji seçimidir, yoxsa qlobal iqtisadi və siyasi sistemin yaratdığı təzyiqlərin nəticəsidir. Belə ki, universitetlər beynəlmiləlləşməni seçsə də, bu seçimin sərhədləri çox vaxt qlobal reytinqlər, beynəlxalq əmək bazarı və dövlət siyasəti tərəfindən müəyyən olunur.

Marginson (2017) dialektik yanaşması ilə bu ziddiyyəti izah etməyə çalışır [7]. O, beynəlmiləlləşməni nə yalnız qloballaşmanın mexaniki nəticəsi, nə də universitetlərin tam müstəqil qərarı kimi görür. Əksinə, bu prosesi universitetlərlə qlobal sistem arasında qarşılıqlı təsirin məhsulu kimi izah edir. Beləliklə, beynəlmiləlləşmə həm qlobal imkan və məhdudiyyətlərin nəticəsi, həm də universitetlərin bu mühitdə mövqelərini gücləndirmək üçün istifadə etdikləri strateji vasitə kimi çıxış edir. Bu baxımdan ali təhsilin kütləviləşməsi qlobal proseslərlə universitetlərin fəaliyyəti arasında yaranan qarşılıqlı təsirin ən aydın göstəricilərindən biridir.

Ali təhsilin kütləviləşməsi təhsil sistemlərinin strukturunu əsaslı şəkildə dəyişdirən ən mühüm proseslərdən biri olmuşdur. Əgər XX əsrin ortalarına qədər ali təhsil məhdud əhatə dairəsinə malik idisə, XXI əsrdə bu sahə kütləvi xarakter daşımağa başladı. UNESCO-nun məlumatlarına görə 2000-ci ildə dünya üzrə ali təhsildə təxminən 100 milyon tələbə təhsil aldığı halda, 2025-ci ildə ali təhsildə təxminən 264 milyon tələbə təhsil alır. Ali təhsilin kütləviləşməsi dövlətlər və universitetlər üçün həm yeni imkanlar, həm də ciddi çağırışlar yaratmışdır. Belə ki, bilik iqtisadiyyatı şəraitində yüksək ixtisaslı kadr tələbi artdığı halda, ali təhsil müəssisələrinin resursları bu artımı tam şəkildə qarşılamaqda çətinlik çəkir. Nəticədə universitetlər fəaliyyətlərini davam etdirmək və keyfiyyəti qorumaq üçün yeni maliyyə mənbələrinə, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlıqlara ehtiyac duyur. Məhz bu kontekstdə beynəlmiləlləşmə ali təhsil sistemləri üçün seçimdən çox zərurətə çevrilir. Altbach və de Wit (2020) qeyd edirlər ki, kütləviləşmə nəticəsində yaranan akademik və maliyyə təzyiqi beynəlxalq tələbə və akademik heyətin cəlb edilməsini ali təhsilin davamlılığı baxımından əsas strategiyalardan birinə çevirir [1]. Beləliklə, beynəlmiləlləşmə kütləviləşmiş ali təhsilin keyfiyyətini qorumaq və sistemin dayanıqlılığını təmin etmək üçün istifadə olunan əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən kütləviləşmə prosesi insan kapitalının qlobal səviyyədə yenidən bölüşdürülməsi ilə müşayiət olunur. Qloballaşmış əmək bazarı ölkələr arasında yüksək ixtisaslı kadrlar uğrunda rəqabəti gücləndirmişdir. Bu baxımdan ali təhsil yalnız milli ehtiyacları qarşılamaqla kifayətlənmir, eyni zamanda, qlobal insan kapitalı bazarının əsas iştirakçısına çevrilir.

Bundan başqa bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə (Yaponiya, Cənubi Koreya və bir sıra Avropa ölkələrində) demoqrafik azalma universitetləri beynəlxalq tələbə axınlarından daha çox asılı hala gətirmişdir. OECD-in məlumatlarına görə, bu ölkələrdə xarici tələbələr ali təhsil müəssisələrinin maliyyə sabitliyi və əmək bazarının yenilənməsi baxımından mühüm resurs kimi qəbul edilir. Bu şəraitdə beynəlxalq tələbələr təkcə akademik subyekt deyil, eyni zamanda, iqtisadi və demoqrafik resurs kimi dəyərləndirilir. Nəticədə, beynəlmiləlləşmə siyasəti bir çox ölkədə təhsil strategiyalarının ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

OECD-nin qiymətləndirməsinə görə, bilik iqtisadiyyatı şəraitində universitetlərin beynəlmiləlləşməsi ölkələrin innovasiya potensialının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu prosesdə xüsusilə, tədqiqat universitetləri aparıcı mövqedə çıxış edir. Müasir elmi mühitdə böyük tədqiqatların əksəriyyəti beynəlxalq həmmüəlliflik əsasında həyata keçirilir. Beynəl-

xalq miqyaslı elmi əməkdaşlıqlar tədqiqatların sitat göstəricilərini və qlobal təsirini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Nature Index və Scopus kimi məlumat bazaları da beynəlxalq tədqiqat mühitinə daxil olan universitetlərin elmi məhsuldarlıq baxımından üstün mövqedə olduğunu təsdiqləyir. Bu səbəbdən beynəlmiləlləşmə universitetlər üçün təkcə nüfuz və imic məsələsi deyil, eyni zamanda, elmi məhsuldarlığın və innovasiya imkanlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qlobal tədqiqatlarda iştirak, beynəlxalq qrantlara çıxış, xarici alimlərin və tədqiqatçıların cəlb edilməsi ali təhsil müəssisələrinin inkişaf strategiyalarında əsas yer tutur.

Beləliklə, ali təhsildə beynəlmiləlləşmə təsadüfi və ya sırf ideoloji seçim deyil, kütləviləşmə, demoqrafik dəyişikliklər və bilik iqtisadiyyatının yaratdığı zərurətin nəticəsidir. Universitetlər bu qlobal təzyiqlərə cavab olaraq beynəlmiləlləşmə strategiyası formalaşdırır, lakin bu strategiya eyni zamanda yeni rəqabət mexanizi də yaradır. Məhz bu səbəbdən beynəlmiləlləşmənin qlobal rəqabət mühitində necə ölçüldüyü məsələsi ön plana çıxır. Bu kontekstdə beynəlmiləlləşmənin qlobal rəqabət mühitində hansı meyarlarla qiymətləndirildiyi və xüsusilə universitet reytinqləri vasitəsilə necə formalaşdırıldığı məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq universitet reytinqləri ali təhsilin beynəlmiləlləşmə dinamikasını formalaşdıran ən təsirli mexanizmlərdən birinə çevrilmişdir. QS (Quacquarelli Symonds), THE (Times Higher Education) və ARWU (Academic Ranking of World Universities) kimi reytinq sistemləri universitetlərin beynəlxalq miqyasını ölçən əsas platformalar kimi çıxış edir və ali təhsil müəssisələrinin strateji qərarlarına birbaşa təsir göstərir. Bu reytinqlərin meyarlarında beynəlmiləlləşmə ilə bağlı göstəricilərin xüsusi paya malik olması universitetləri beynəlxalq fəaliyyətlərini genişləndirməyə təşviq edir.

Məsələn, QS reytinqində beynəlxalq tələbə və beynəlxalq akademik heyətin payı ümumi qiymətləndirmənin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. THE reytinqində isə beynəlxalqyönümlülük göstəricisi beynəlxalq əməkdaşlıq və həmmüəlliflik əsasında ölçülür. ARWU daha çox tədqiqat göstəricilərinə əsaslansa da, beynəlxalq elmi əməkdaşlıqlarda mövcudluq bu reytinqdə də bilvasitə nəzərə alınır. Beləliklə, reytinq sistemləri beynəlmiləlləşməni ölçülə bilən, müqayisə olunan və rəqabət predmeti olan meyarlar sisteminə çevirir.

Reytinq sistemlərinin artan təsiri ali təhsildə mövcud olan qeyri-bərabərlikləri daha da dərinləşdirə bilər. Marginson (2017) qeyd edir ki, qlobal reytinqlər resurs baxımından üstün mövqedə olan Qərb universitetlərinin mövcud üstünlüklərini möhkəmləndirən və ali təhsildə bərabər olmayan qlobal akademik struktur yaradır [7]. Bu şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin universitetləri reytinq meyarlarına uyğunlaşmaq məqsədilə çox zaman öz real imkanlarını aşan gözləntilərlə üzləşirlər. Bu şəraitdə beynəlmiləlləşmə bərabərhüquqlu akademik əməkdaşlıq modelindən uzaqlaşaraq rəqabətə əsaslanan, lakin imkanların bərabər paylanmadığı bir sistem daxilində formalaşır. Yerli kontekstdə mühüm olan sosial təsir, regional inkişaf və inklüzivlik kimi amillər reytinq sistemlərində kifayət qədər əks olunmadığından universitetlər resurslarını qlobal reytinqdə irəliləyiş əldə etmək üçün müəyyən edilən göstəricilərə yönəldir. Hazelkorn (2015) qeyd edir ki, reytinq sistemləri universitetləri kəmiyyət göstəricilərinə yönəldərək tədrisin keyfiyyəti, sosial məsuliyyət və akademik azadlıq kimi dəyərləri ikinci plana keçirə bilir [4]. Bu vəziyyətdə beynəlmiləlləşmə keyfiyyətin artırılması üçün vasitə olmaqdan çıxaraq, özlüyündə məqsədə çevrilir.

Bəzi universitetlər akademik keyfiyyətdən çox beynəlxalq göstəriciləri prioritetləşdirir. Məsələn, beynəlxalq tələbə qəbulunun süni şəkildə artırılması və ya formal əməkdaşlıqların genişləndirilməsi halları müşahidə olunur. Beləliklə, beynəlxalq reytinqlər bir tərəfdən universitetləri qlobal akademik şəbəkələrə inteqrasiya olmağa, beynəlxalq əməkdaşlıqları genişləndirməyə və elmi məhsuldarlığı artırmağa təşviq edirsə, digər tərəfdən isə beynəlmiləlləşməni standartlaşdırılmış rəqabətyönümlü prosesə çevirərək ali təhsilin mahiyyəti ilə bağlı ciddi suallar yaradır. Bu isə beynəlmiləlləşmənin yalnız strukturunun deyil, həm də normativ və etik ölçülərinin nəzərə alınmasını zəruri edir.

Növbəti bölmədə beynəlmiləlləşmənin necə həyata keçirildiyi, hansı modellər üzərindən reallaşdığı və bu modellərin inklüzivlik baxımından nə dərəcədə effektiv olduğu təhlil ediləcəkdir.

Beynəlmiləlləşmənin əsas modelləri: Ali təhsildə beynəlmiləlləşmə daha çox fiziki mobilliklə, yəni tələbələrin, akademik heyətin və tədqiqatçıların başqa ölkələrdə təhsil alması və fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Bu modeli beynəlmiləlləşmənin ənənəvi və ən geniş qəbul olunan forması kimi səciyyələndirilir. Beynəlmiləlləşmə xaricdə modeli adlanan bu yanaşma tələbə və akademik mobilliyi, ikili və birgə diplom proqramlarını, sərhədlərarası təhsil formalarını və filial kampuslarının yaradılmasını əhatə edir.

Bununla belə, tədqiqatlar göstərir ki, fiziki mobillik bütün tələbələr üçün bərabər imkan yaratmır. UNESCO-nun məlumatlarına görə, dünya üzrə tələbələrin yalnız təxminən 2–3%-i xaricdə təhsil alma imkanı əldə edir. Maliyyə xərcləri, viza məhdudiyyətləri, dil baryeri və sosial-iqtisadi faktorlar bu modelin yalnız məhdud sayda tələbə üçün əlçatan olmasına səbəb olur [12]. De Wit qeyd edir ki, beynəlmiləlləşmə yalnız mobillik göstəriciləri ilə ölçülərsə, ali təhsildə sosial bərabərsizliyi dərinləşdirə bilər [3]. Digər tənqidi yanaşma isə beynəlmiləlləşmə xaricdə modelinin getdikcə gəlir mənbəyi kimi qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bəzi ölkələr və universitetlər beynəlxalq tələbə qəbulunu, əsasən, iqtisadi strategiya kimi dəyərləndirir, nəticədə akademik məqsədlər kommersiya maraqları ilə qarışır. Bu vəziyyət beynəlmiləlləşmənin keyfiyyət yönümlü mahiyyətini zəiflədə bilir.

Fiziki mobilliyin məhdudiyyətləri fonunda beynəlmiləlləşməyə alternativ və tamamlayıcı yanaşma kimi beynəlmiləlləşmə evdə (Internationalization at Home) modeli formalaşmışdır. Bu anlayış ilk dəfə Nilsson (2003) tərəfindən irəli sürülmüş, daha sonra Beelen və Jones (2015) tərəfindən nəzəri və praktik baxımdan genişləndirilmişdir [2, s. 8]. Modelin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, beynəlmiləlləşmə yalnız xaricə gedə bilən tələbələr üçün deyil, universitetdə təhsil alan bütün tələbələr üçün əlçatan olmalıdır. Beynəlmiləlləşmə evdə modeli kurikulumun beynəlxalq və multikultural məzmunla zənginləşdirilməsini, tədris prosesinə qlobal perspektivlərin daxil edilməsini, kampus daxilində mədəni müxtəlifliyin öyrənmə resursuna çevrilməsini və yerli və beynəlxalq tələbələr arasında sistemli qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasını nəzərdə tutur. Virtual mübadilə proqramları və beynəlxalq onlayn layihələr bu yanaşmanın əsas alətlərindəndir. Beelen və Jones (2015) bu modeli beynəlmiləlləşmənin demokratikləşdirilməsi kimi xarakterizə edirlər [2]. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, beynəlmiləlləşmə evdə yanaşması tələbələrin məşğulluq potensialına, mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarına və qlobal vətəndaşlıq şüuruna müsbət təsir göstərir.

Beynəlmiləlləşmə xaricdə və evdə modelləri çox vaxt alternativ kimi təqdim edilsə də, müasir tədqiqatlar bu yanaşmaların əslində bir-birini tamamlayan proseslər olduğunu göstərir. Fiziki mobillik tələbələr üçün fərqli öyrənmə təcrübəsi yaratsa da, bu təcrübə yalnız azsaylı qrup üçün əlçatan olur. Beynəlmiləlləşmə evdə isə həmin qlobal perspektivin daha geniş tələbə kütləsinə ötürülməsi üçün mexanizm rolunu oynayır.

Optimal beynəlmiləlləşmə strategiyası bu iki model arasında balansın qorunmasını tələb edir. Universitetlər xaricdə təhsil alan tələbələrin və təcrübə qazanan akademik heyətin əldə etdiyi bilik və təcrübəni kampus daxilində kurikuluma və akademik mühitə inteqrasiya etməlidir. Beləliklə, beynəlmiləlləşmənin həm xaricdə, həm də evdə modeli ali təhsilin qlobal transformasiyasında mühüm rol oynayacaqdır. Bu kontekstdə texnoloji inkişaf və rəqəmsal transformasiya beynəlmiləlləşmə evdə modelinin inkişafına güclü təkan verdi. Rəqəmsal transformasiyanın ən mühüm nəticələrindən biri virtual mobilliyin sürətli inkişafı oldu. Virtual mobillik tələbələrin və akademik heyətin fiziki olaraq ölkə dəyişmədən beynəlxalq tədris və tədqiqat fəaliyyətlərində iştirakını mümkün etdi. Virtual mobillik xüsusilə maliyyə, viza və sosial baryerlər səbəbilə fiziki mobillik imkanlarından kənarda qalan tələbələr üçün yeni imkanlar yaratdı.

COVID-19 pandemiyası ali təhsildə beynəlmiləlləşmə prosesində kəskin və gözlənilməz dönüş nöqtəsi yaratdı. Pandemiyadan əvvəl rəqəmsal texnologiya beynəlmiləlləşmə prosesində

əsasən tamamlayıcı rol oynayırdı. Lakin fövqəladə şəraitdə onlayn və hibrid modellər beynəlxalq təhsil fəaliyyətinin əsas platformasına çevrildi. Bu dəyişiklik beynəlmiləlləşmənin yalnız fiziki mobillik üzərində qurula bilməyəcəyini açıq şəkildə nümayiş etdirməklə yanaşı prosesin məzmununu yenidən formalaşdırdı. Belə ki, pandemiyadan sonra beynəlmiləlləşmə prosesi ağıllı rəqəmsal platformalar, qısamüddətli sertifikat proqramları və kütləvi açıq onlayn kurslar vasitəsilə ali təhsildə coğrafi sərhədlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına şərait yaratdı.

Məhz bu suallar beynəlmiləlləşməyə yönələn tənqidi yanaşmaların mərkəzində dayanır.

Beynəlmiləlləşmə ilə bağlı əsas tənqidlərdən biri onun ali təhsil müəssisələrini daha çox iqtisadi maraqlarla fəaliyyət göstərən təşkilata çevirməsidir. Belə ki, beynəlmiləlləşmə bəzən təhsilin və elmi fəaliyyətin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədindən uzaqlaşaraq, daha çox gəlir əldə etməyə və beynəlxalq nüfuz qazanmağa yönəlmiş alət kimi istifadə olunur. Beynəlmiləlləşmənin bazar məntiqi ilə həyata keçirilməsi universitetləri beynəlxalq tələbələri iqtisadi resurs kimi dəyərləndirməyə sövq edir. Xüsusilə yüksək təhsilhaqları tətbiq olunan ölkələrdə beynəlxalq tələbə qəbulu ali təhsilin maliyyələşməsində mühüm rol oynayır. Bu vəziyyətdə akademik məqsədlər, tədrisin keyfiyyəti və sosial məsuliyyət kimi dəyərlər kommersiya maraqları ilə qarışa bilir. Qlobal reytinqlərdə mübarizə bu tendensiyanı daha da gücləndirir. Reytinq meyarlarına uyğunlaşma bəzi universitetlərin akademik keyfiyyətdən çox beynəlxalq göstəricilərin prioritetləşdirilməsinə səbəb olur.

Beynəlmiləlləşməyə yönələn digər mühüm tənqid ali təhsildə ingilis dilinin qlobal üstünlüyü ilə bağlıdır. İngilis dilində tədrisin və elmi nəşrlərin genişlənməsi çox zaman beynəlxalqlaşmanın zəruri şərti kimi təqdim olunur. Lakin bu proses yalnız ünsiyyət və əlçatanlıq baxımından üstünlüklər yaratmır. Belə ki, Phillipson (2009) bu vəziyyəti dil imperializmi anlayışı ilə izah edərək bildirir ki, ingilis dilinin dominant mövqeyi digər dillərdə aparılan elmi fəaliyyətin akademik nüfuzunu zəiflədir. Yerli dillərdə aparılan elmi tədqiqatlar beynəlxalq akademik mühitdə daha az tanınır və dəyərləndirilir. Fərqli dillərdə formalaşan nəzəriyyələr kənarda qalır, akademik mühit isə tədricən vahidləşir.

Beynəlmiləlləşməyə yönələn tənqidlərin mühüm istiqamətlərindən biri də sosial ədalət və inklüzivlik məsələsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, beynəlxalq mobillik proqramlarında iştirak edən tələbələrin əksəriyyəti yüksək sosial-iqtisadi statusa malik ailələrdən gəlir. OECD məlumatlarına görə, beynəlxalq mobillik imkanları əhalinin məhdud və imtiyazlı təbəqəsi üçün əlçatan olur. Beynəlmiləlləşmə çox vaxt sosial bərabərsizlikləri nəzərə almadan həyata keçirilir. Xüsusilə beyin axını yerli akademik potensialın zəifləməsinə və elmi resursların qeyri-bərabər paylanmasına səbəb olur.

Yuxarıda təqdim olunan tənqidi yanaşmalar göstərir ki, beynəlmiləlləşmə ali təhsildə yalnız müsbət imkanlar yaradan proses deyil, eyni zamanda, güc münasibətləri, iqtisadi maraqlar və normativ dəyərlərlə sıx əlaqəli mürəkkəb prosesdir. Əgər beynəlmiləlləşmə bütün tələbələr üçün əlçatan və ədalətli şəkildə formalaşdırılmayıbsa, bu ali təhsildə mövcud sosial təbəqələşməni daha da gücləndirə bilər. Bütün bunlar beynəlmiləlləşmənin mövcud modellərinin yenidən düşünülməsini zəruri edir. Məhz bu tənqidlər beynəlmiləlləşmənin yeni və alternativ paradiqmalarının formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Növbəti bölmədə ali təhsildə daha inklüziv, məsuliyyətli və cəmiyyət yönümlü beynəlmiləlləşmə yanaşmalarının necə formalaşdığı təhlil ediləcəkdir.

Mövcud vəziyyət, əsas problemlər və inkişaf istiqamətləri: Azərbaycanda ali təhsildə beynəlmiləlləşmə prosesi son illərdə normativ sənədlərdə və strateji inkişaf planlarında prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilsə də, onun real icra səviyyəsi universitetlər arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən 20-dən artıq ali təhsil müəssisəsinin akkreditasiya hesabatlarının (2020-2024-cü illər) təhlili göstərir ki, əksər Azərbaycan universitetlərində beynəlmiləlləşmə, əsasən, struktur və sənəd səviyyəsində formalaşmışdır. Bir çox ali təhsil müəssisələrində beynəlmiləlləşmə siyasəti mövcuddur, belə ki, Strateji İnkişaf Planlarında ayrıca istiqamət kimi qeyd olunur. İkitərəfli əməkdaşlıq proqram-

ları çərçivəsində tələbə və akademik heyət mobilliyi həyata keçirilir, bəzi universitetlərdə ikili diplom proqramlarının icrasına başlanılmışdır. Bununla yanaşı, beynəlmiləlləşmə fəaliyyətləri sistemli şəkildə həyata keçirilmir. Beynəlxalq tələbələrin cəlb edilməsi, ingilis dilli proqramların genişləndirilməsi, kurikulumun beynəlmiləlləşdirilməsi və beynəlxalq tədqiqat əməkdaşlıqları əksər universitetlərdə məhdud səviyyədə qalır. Akkreditasiya hesabatlarında əks olunan statistik göstəricilər bunu açıq şəkildə görmək mümkündür. Bir çox dövlət universitetlərində xarici tələbələrin ümumi tələbə kontingentində payı 1–3% civarındadır, beynəlxalq mübadilə proqramlarında iştirak edən tələbələrin payı isə əksər hallarda 5%-dən aşağıdır. Akademik heyətin beynəlxalq mobillikdə iştirakı da əsasən fərdi təşəbbüslər səviyyəsində qalır və universitetlər tərəfindən yetərincə dəstəklənmir.

İnstitusional akkreditasiya hesabatlarının təhlili göstərir ki, Azərbaycanda ali təhsildə beynəlmiləlləşmənin effektivliyini məhdudlaşdıran problemlər, əsasən, idarəetmə, insan resursları, monitorinq və inklüzivlik müstəvilərində cəmlənir. Bir çox universitetlərdə beynəlmiləlləşmə siyasətinin dövri yenilənməsi və icrasının monitorinqi zəif təşkil olunmuşdur. Akkreditasiya hesabatlarında tez-tez beynəlmiləlləşmə üzrə hədəf indikatorlarının ölçüləbilən olmaması, fəaliyyət planlarının qeyri-dəqiqliyi və hesabatlılıq mexanizmlərinin formalaşmaması qeyd olunur. Bu sahədə xarici dil bilikləri və xidmət potensialı ciddi məhdudiyyət olaraq qalır. Akademik və inzibati heyətin ingilis dili biliklərinin zəifliyi beynəlxalq əməkdaşlıqların genişlənməsinə, əcnəbi tələbələrə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə və ingilis dilli proqramların inkişafına birbaşa təsir edir.

Beynəlmiləlləşmə əsasən fiziki mobillik və ikili diplom proqramları ilə məhdudlaşır. Kurikulumun beynəlmiləlləşdirilməsi və rəqəmsal beynəlxalq əməkdaşlıqlar akkreditasiya hesabatlarında nadir hallarda sistemli fəaliyyət kimi qeyd olunur. Beynəlmiləlləşmə prosesində sosial inklüzivlik zəif nəzərə alınır. Xarici tələbələr üçün uyğunlaşdırılmış rəy sorğularının keçirilməməsi, yaşayış və sosial inteqrasiya imkanlarının məhdudluğu, dəstək mexanizmlərinin fragmentar xarakter daşıması bu sahədə əsas problemlər sırasındadır.

Akkreditasiya hesabatlarının ümumiləşdirilmiş nəticələrinə əsaslanaraq, Azərbaycanda ali təhsildə beynəlmiləlləşmənin daha dayanıqlı və inklüziv inkişafı üçün bir sıra strateji tövsiyələr irəli sürülə bilər.

Azərbaycanda ali təhsildə beynəlmiləlləşmə normativ və strateji baxımdan tanınmış istiqamət olsa da, onun institusional dərinliyi və sosial təsiri hələ də məhduddur. Akkreditasiya hesabatlarının təhlili göstərir ki, mövcud yanaşmalar daha çox struktur və formal göstəricilərə yönəlib. Halbuki beynəlmiləlləşməyə yeni konseptual yanaşma onun inklüziv, yerli və institusional reallıqları nəzərə alan formada yenidən qurulmasını tələb edir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar ali təhsilin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, onun cəmiyyət üçün yaratdığı dəyəri də gücləndirə bilər.

Yeni paradiqmada: Yeni paradiqmanın əsas istiqamətlərindən biri "Internationalization for Society" yanaşmasıdır. Bu konsepsiya beynəlmiləlləşmənin, eyni zamanda, cəmiyyətin rifahına və qlobal problemlərin həllinə töhfə verməli olduğunu irəli sürür. Beynəlmiləlləşmə ali təhsilin sosial missiyası ilə uzlaşdırılmadıqda, proses öz legitimliyini itirə bilir. Bu yanaşma çərçivəsində universitetlər iqlim dəyişikliyi, sosial bərabərsizlik, miqrasiya, səhiyyə və davamlı inkişaf kimi qlobal çağırışlara yönəlmiş beynəlxalq tədqiqat əməkdaşlıqlarını təşviq etməlidirlər. Beləliklə, beynəlmiləlləşmə yalnız rəqabət üstünlüyü yaratmaq üçün deyil, qlobal ictimai fayda formalaşdırmaq üçün strateji alətə çevrilməlidir.

Yeni paradiqmanın mərkəzi elementlərindən biri də beynəlmiləlləşmənin bütün tələbələr üçün əlçatan olması prinsipidir. Əgər əvvəl beynəlmiləlləşmə imkanları, əsasən, xaricə gedə bilən azsaylı tələbə qrupuna yönəlirdisə, yeni yanaşma bütün tələbələrin beynəlxalq və mədəniyyətlərarası kompetensiyalar qazanmasını ali təhsilin əsas məqsədi kimi təqdim edir. Bu baxımdan beynəlmiləlləşmə evdə modeli strateji əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlmiləlləşmənin uğuru fiziki mobillik statistikası ilə deyil, tələbələrin əldə etdiyi qlobal öyrənmə nəticələri ilə

ölçülməlidir. Kurikulumun beynəlmiləlləşdirilməsi və rəqəmsal beynəlxalq əməkdaşlıqlar inklüziv beynəlmiləlləşmənin əsasını təşkil edir. Bu yanaşma beynəlmiləlləşməni universitetdaxili mədəniyyətə çevirir.

Yeni beynəlmiləlləşmə paradiqmasının mühüm komponentlərindən biri də BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə inteqrasiyadır. Beynəlmiləlləşmə universitetlərin fəaliyyətini yalnız qlobal rəqabətə deyil, həm də planetar rifaha yönəltməlidir. Bu çərçivədə beynəlxalq əməkdaşlıqlar iqlim dəyişikliyi, sosial inklüzivlik və davamlı inkişaf məsələlərinə strateji cavab vermək üçün istifadə olunmalıdır.

Universitetlər Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini yalnız tədqiqat mövzusu kimi deyil, həm də beynəlmiləlləşmə strategiyalarının normativ çərçivəsi kimi qəbul etdikdə, ali təhsilin qlobal ictimai dəyəri güclənir. Beləliklə, beynəlmiləlləşmə daha məsuliyyətli, etik və uzunmüddətli perspektivə malik, sosial ədalət, əməkdaşlıq və qlobal problemlərə həssas yanaşan inkişaf mexanizminə çevrilir. Universitetlər üçün əsas çağırış beynəlmiləlləşməni yalnız genişləndirmək deyil, onu dəyərlər əsasında yenidən formalaşdırmaqdır. Bu konseptual dönüş ali təhsildə beynəlmiləlləşmənin gələcəyinə dair əsas istiqamətləri müəyyənləşdirir.

Problemin aktuallığı: Ali təhsildə, beynəlmiləlləşmənin mahiyyəti, məqsədləri və sosial nəticələri ilə bağlı elmi mübahisələrin davam etməsi bu problemin aktuallığını daha da artırır. Azərbaycanda, beynəlmiləlləşmənin formal yanaşmalar səviyyəsində qalması problemin dərin elmi təhlilini zəruri edir.

Problemin elmi yeniliyi: Tədqiqatda beynəlmiləlləşmənin mövcud modelləri və tənqidi yanaşmaları sistemli şəkildə ümumiləşdirilərək inklüziv və dəyəryönümlü yeni beynəlmiləlləşmə paradiqmasının konseptual əsasları irəli sürülür.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatdan əldə olunan tövsiyələr universitetlərin beynəlmiləlləşməni daha inklüziv, sosial məsuliyyətli və yerli reallıqlara uyğun şəkildə formalaşdırmasına praktik töhfə verə bilər.

Nəticə: Nəticə etibarilə, ali təhsildə beynəlmiləlləşmənin gələcəyi onun kəmiyyət göstəricilərindən deyil, keyfiyyətindən, inklüzivliyindən və cəmiyyət üçün yaratdığı dəyərdən asılıdır. Universitetlər beynəlmiləlləşməni təkcə institusional inkişaf aləti kimi deyil, eyni zamanda, ictimai məsuliyyət daşıyan fəaliyyət sahəsi kimi qəbul etdikdə bu proses ali təhsilin dayanıqlı inkişafına, qlobal bilik mühitinə daha düzgün şəkildə inteqrasiya olunmasına xidmət edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Altbach P., de Wit H. Are we facing a fundamental challenge to higher education internationalization? // Industry and Higher Education. – 2018. – No. 93. – p. 2-4.
2. Beelen, J., & Jones, E.. Redefining internationalization at home. In A. Curaj, L. Matei, R. Pricopie, J. Salmi, & P. Scott (Eds.), The European Higher Education Area. Springer. – 2015. https://doi. org/10. 1007/978-3-319-20877-0_5
3. De Wit, H., Hunter, F., Howard, L., & Egron-Polak, E. Internationalisation of higher education // Journal of International Students, – 2015. 10(1), i–iv. https://doi. org/10. 32674/jis. v10i1. 1893
4. Hazelkorn, E. The effect of rankings on student choice and institutional selection. In *Access and expansion post-massification.* –2015. (pp. 107-128). Routledge.
5. Knight, J. Internationalisation of higher education: A conceptual framework. In J. Knight & H. de Wit (Eds.), *Internationalisation of higher education in Asia Pacific countries*. European Association for International Education. – 1997.
6. Knight, J. Higher education in turmoil: The changing world of internationalization / J.Knight. – Rotterdam: Sense Publishers. – 2008. – 241 p.
7. Marginson, S.. Do rankings drive better academic performance? // International Higher Education, – 2017. 89, – pp. 6-7.
8. Nilsson, B. Internationalisation at home–Theory and praxis // EAIE Forum, – 2003. 12, – pp. 20-21.
9. OECD. (2023). Education at a glance 2023: OECD indicators. https://www. oecd-ilibrary. org/education/education-at-a-glance-2023_5d60f435-en

10. Stein, S., & De Andreotti, V.O. Cash, competition, or charity: International students and the global imaginary // Higher Education, – 2016. 72(2), – pp. 225-239.
11. TKTA (2025) Akkreditasiya hesabatları. https://www. tkta. edu. az/p/akkreditasiya-hesabatlari
12. UNESCO. (2022). World conference on cultural policies and sustainable development (MONDIACULT 2022). https://www. unesco. org/en/articles/unesco-world-conference-cultural-policies-and-sustainable-development-mondiacult-

P.Y.Madadov

Main Features of Internationalization in Higher Education

Summary

The findings indicate that internationalization is a complex process that simultaneously generates significant opportunities and poses serious structural risks for higher education systems. In this regard, the article argues for the redesign of internationalization based on inclusive, contextual, and responsible approaches and highlights a value-oriented paradigm of int ernationalization as essential for the future of higher education.

Keywords: *Higher education, academic, accreditation, internationalization, global*

П.Я.Мададов

Основные особенности интернационализации в высшем образовании

Резюм

Результаты исследования показывают, что интернационализация является сложным процессом, который, с одной стороны, открывает значительные возможности для развития высшего образования, а с другой – сопряжён с серьезными рисками. В этой связи в статье обосновывается необходимость переосмысления интернационализации на основе инклюзивных и социально ответственных подходов, адаптированных к локальным условиям, и выдвигается ценностно-ориентированная парадигма интернационализации как одно из ключевых направлений будущего развития высшего образования.

Ключевые слова: *высшее образование, академический, аккредитация, интернационализация, глобальный*

Rəyçi: prof. M.Nəzərov

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2026

V.F.MƏLİKOVA
baş müəllim
e-mail: vafamalikova20@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0008-7645-2755

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.418

ALİ MƏKTƏBLƏRİN YUXARI KURSLARINDA TƏLƏBƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ TƏNQİDİ TƏFƏKKÜRÜN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə. *Məqalədə ali məktəblərin yuxarı kurslarında təhsilalanların tənqidi təfəkküründün formalaşdırılması məsələlərindən bəhs edilir. Eyni zamanda, qeyd edilir ki, dilöyrənənlərin effektiv tənqidi düşüncəyə sahib olmaları üçün ilk növbədə onların problemləri həlletmə bacarıqları ilə yanaşı sual vermək, ideyaları həm ana dilində, həm də öyrənilən dildə əlaqələndirmək bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Bu zaman koherentlik, koheziv vasitələr diqqətə alınmalıdır. Vacib məqamlardan biri kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, tənqidi təfəkkür vacib və zəruri bir bacarıq kimi, dilöyrənənlərin şəxsi həyat təcrübələrində və tədrisin bütün mərhələlərində düzgün seçim etmək, məntiq əsaslı sualların öhdəsindən gəlməyə yardımçı olur, tədris prossesində tətbiq olunan innovasiyaları praktik şəkildə dəyərləndirmək üçün istifadə edilir. Eyni zamanda, dil bacarıqlarının inkişafı üçün nəzərdə tutulan problemlərin həllində dilöyrənənlərin ingilis dilində tənqidi təfəkkür və idraki düşüncə əsaslı bacarıq və vərdişlərə sahib olması qarşıya qoyulan strateji hədəflərdən biri kimi dəyərləndirilir.*
Aparılan elmi araşdırmada təhsilalanların tənqidi təfəkküründün inkişafını dəstəkləyən müxtəlif fəaliyyətlərdən bəhs edilir. Bu fəaliyyətlər fonunda tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması mexanizmi uyğun şəkildə izah edilir.

Açar sözlər: *tənqidi təfəkkür, dil, bacarıq, araşdırma, kommunikativ fəaliyyətlər*

Məlumdur ki, xarici dillərin, o cümlədən, ingilis dilinin tədrisində tələbələrin tənqidi təfəkkür bacarıqları tədricən formalaşmağa başlayır. Belə ki, ilk vaxtlardan onlar öz fikir və düşüncələrini tam şəkildə qismən ifadə edə bilirlər. Lakin zamanla bu qabiliyyətlər və bunlara dair mexanizmlər işə düşməyə başlayır. Bu aspektdə kommunikativ fəaliyyətlərin reallaşdırılması məsələni bir qədər də tezləşdirir, intensivləşdirir.

Adıçəkilən kommunikativ fəaliyyətlər həyata keçirilərkən təhsilalanlar doğma dil daşıyıcılarının kohezivlik məsələlərinə, koherentliyə, eləcə də ünsiyyət zamanı yanaşma tərzlərinə bələd olurlar. Eyni zamanda, verbal, qeyri-verbal davranış normaları ilə tanış olurlar. Tədricən dilöyrənənlərdə analitik təhliletmə vərdişləri yaranır, müzakirə və debatlara sərbəst şəkildə qoşularaq müstəqil fikir yürüdə bilirlər.

Beləliklə, auditoriyada dərs saatları maraqlı məzmunlara malik fikir mübadiləsi kontekstində həm canlı, həm də rəngarəng olur.

"SMART" adlı tənqidi düşüncə ilə bağlı yanaşmada deyildiyi kimi, dil təqdim olunmaqdan daha çox aktiv vəziyyətə gətirilməlidir. "Activation" burada o demək deyildir ki, təhsilverənlər dili təqdim etmək və tərcümə ilə kifayətlənməlidirlər. Burada dillə bağlı müəyyən məsələlərdə sərbəst şəkildə təhsilalanlarla interaksiyaya girmək, əməkdaşlıq əsaslı tədris fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsidir.

Bundan əlavə, "English Guest" adlı silsilə fəaliyyətlər aşağıdakıları nəzərdə tutur. Onları ardıcıl olaraq təqdim edirik.

1. Təhsilalanlara öz fikir və ideyalarını bildirmək, şəxsi təcrübələrindən yararlanaraq, çıxış etmək imkanları verilməlidir.

2. Dillə bağlı yaranan problemlərin həllində çıxış yolları axtarmaq da ön planda tutulur.

3. Hədəf dildən istifadə etməklə rollu oyun situasiyalarında yaradıcı təsəvvürlərdən istifadə etmək və bu qəbildən olan digər fəaliyyətlərin gerçəkləşdirilməsi də məqsədyönümlü xarakter daşıyır.

Bununla bağlı tapşırıqlar aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilməlidir:

1. Təhsilalanlar artıq mövcud olan biliklərindən mənbə olaraq, istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

2. Təhsilalanların tənqidi düşüncə bacarıqlarının formalaşdırılması, eyni zamanda, dilin mənimsənilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi və intensivləşdirilməsi deməkdir.

3. Analitik düşüncənin inkişaf etdirilməsi dilöyrənənlərin ehtiyaclarına müvafiq hesab edilir. Belə ki, bununla onlar ehtiyac yaranarkən problem həlli ilə bağlı öz fikirlərini aydın şəkildə ifadə edə bilirlər.

4. Bu zaman mənaya fokuslanma daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5. Dilöyrənənlərdə kommunikasiya strategiyaları və interaksiya bacarıqlarından istifadə vərdişi formalaşmağa başlayır.

6. Dil istifadəsində refleksiya üçün imkanlar əldə edilir.

Təhsilalanlarda tənqidi düşüncə vərdişlərinin formalaşdırılması ilə bağlı metodist P. Ur qeyd edir ki, sinif fəaliyyətləri dilöyrənənlərin özlərini nitq aktı vasitəsilə ifadə etməsi baxımından tədrisin ən vacib komponentidir [2, s. 117].

Məhz bu baxımdan "fəaliyyət" özündə geniş müstəvidə öyrənmə təcrübəsini ehtiva edir. Qeyd edək ki, fəaliyyətlər fərdi və ya əməkdaşlıq əsaslı, struktural və qeyri-struktural olaraq təsnif edilirlər. Eyni zamanda, xeyli bacarıq və biliyi özündə birləşdirirlər. Çalışma və tapşırıqlardan fərqli olaraq tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş kommunikativ fəaliyyətlər spesifik bacarıq və konseptlər üçün nəzərdə tutulmamışdır.

Tanınmış metodist C. Harmerə görə, müzakirələrə həvəsləndirmənin ən yaxşı yolu fəaliyyətlərin həyata keçirilməsidir. Bu zaman dilöyrənənlər öz tənqidi düşüncə qabiliyyətlərini avtomatlaşdırmaqla qərarlar qəbul edir, fikir mübadiləsi apara bilirlər [1, s. 390].

Göründüyü kimi, kommunikativ fəaliyyətlərin analitik, tənqidi düşüncənin formalaşdırılmasında müstəsna rola malikdir.

Onu da vurğulayaq ki, tənqidi düşüncə bacarıqları obyektiv təhlillər, qiymətləndirmə, məlumatların sintezini tələb edir ki, bu zaman qərarlar və mühakimələr, rəylər formalaşmağa başlayır. Tənqidi təfəkkürün əsas bacarıq formalarına aşağıdakılar daxildir:

1. Data təhlili;
2. Arqumentlərin qiymətləndirilməsi;
3. Tanıma;
4. Problem həlli.

Birinci sıralamada mürəkkəb informasiya kiçik hissələrə ayrılır. Bununla onun strukturu və məntiqi daha rahat şəkildə anlaşılır. Daha sonra tam ümumilikdə müzakirə edilir. İkincisi, arqumentlərin qiymətləndirilməsi adlanır. Bu zaman isə fikrin inandırıcılığı, məntiqi və etibarlılığı diqqət mərkəzinə çəkilir. Burada əsasların olması mütləq hesab edilir. Tənqidi təfəkkürün ali məktəb tələbələrində inkişaf etdirilməsində tanıma (recognition) mərhələsi arqumentasiyanı qiymətləndirməyə başlamazdan əvvəlki addımdır. Bu zaman müəyyən aydın olmayan tərəflər haqqında izahlar verilir, məlumatlar əldə olunur. Problem həlli zamanı isə problemi yaradan səbəblər təhsilalanlar tərəfindən təhlil olunmağa başlayır, fikirlər irəli sürülür və fikirlərin mübadiləsi prosesi səmərəli şəkildə təşkil olunur. Bu da öz növbəsində, tələbələrin tənqidi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində mühüm məqamlardan hesab olunur.

Beləliklə, tənqidi düşüncə düşündürücü, rasional, səbəbli qərarların verilməsinə yönəldilir. Bu bir düşünmə tərzidir. Eyni zamanda, burada bir sualdan müxtəlif arqumentlər yaranır. Burada önə çıxarılan hadisəyə maraq yaratmaq öncəlik olmalıdır. Bu da müəyyən bir nəticə və ya fikrin müdafiəsinə yönəldilməlidir.

Lakin bu zaman belə bir sual yaranır. Tənqidi düşüncə dil siniflərində öyrədilməlidirmi? Dilin mənimsənilməsində tənqidi təfəkkürün inkişafının dəstəklənməsində müvafiq işlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir. Burada baza lüğətlərinin öyrədilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, tələbələr müxtəlif tapşırıqlara hədəf dildə fokuslandıqda axtarışlar, problem həlli, personalizasiya diqqət mərkəzində olur. Bunlar da öz növbəsində tənqidi təfəkkürün dəstəklənməsində mühüm rol oynayır.

Bu cür kommunikativ xarakterli tapşırıqlar müasir dilöyrənmə texnikalarında tipik hesab olunur. Belə hallar dilöyrənənləri həqiqi ünsiyyətə sövq edir [3, s. 45].

Beləliklə, ali məktəblərin yuxarı kurslarında tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsində əldə edilən uğurlar, eləcə də, real həyatda olduğu kimi, aydın və analitik şəkildə ünsiyyətə daxilolma qabiliyyətindən birbaşa asılıdır.

Bundan əlavə, dillə bağlı savadlılıq meyarları da burada ciddi şəkildə əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu zaman təkcə leksik materialın mənasını bilmək və mənimsəmək deyil, eyni zamanda, verilən ismarıcların təhlili, incələnməsi məsələsidir. Onlar ötürülən məlumatı başa düşməli, problem həllinə cəhd göstərməli, fikir mübadiləsində fəal iştirak etməlidirlər.

Buradan aydın olur ki, bu cür elmi-metodiki məsələlər sistemli və mərhələli şəkildə təşkil olunmalıdır.

Yeri gəlmişkən onu da vurğulayaq ki, ali məktəblərin yuxarı kurslarında ingilis dilində tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması istiqamətində aşağıdakı məsələlər diqqətə alınmalıdır. Onları ardıcıl olaraq təqdim edirik.

1. Nitq zamanı işlədilən söyləmlərin məqsədi;
2. Cümlədə struktur;
3. Kommunikativ fəaliyyətlərdə strukturun növü;
4. Tələbənin diskursiv bacarığı;
5. Biliklərini paylaşa bilmə qabiliyyəti;
6. Aktual mənalı mətnlərə müraciət və s.

Müasir dil məktəblərində autentik mətnlər və ya orijinal, unikallığı əks etdirən yazılar, eyni zamanda, yazarın özünəməxsus fikir kontekstinə aid olur. Belə ki, tələbələr mətnin mənasını istər şifahi olsun, istər də yazılı şəkildə verilsin başa düşməlidirlər. Bu zaman yuxarı kurs tələbələri fakt və fikirləri anlamalı və idraki formada təhlil etməyi bacarmalıdırlar. Buraya qəzet məqalələri, bloq postları və s. aid edilə bilər. Onlar faktı fikirdən, müddəadan ayırmağı bacarmalıdırlar. Arqumentləri araşdıraraq, öz ideyaların təsvirini verə bilməlidirlər. Bir sözlə, tələbələr mətnlərə tənqidi təfəkkür fonunda baxmağı dilin mənimsənilməsinin erkən dövrlərindən müəyyənləşdirməli və təhlil zamanı tətbiq etməlidirlər.

Xüsusilə vurğulanmalı olan məqamlardan ən aktual olanı da, mətnlərə yanaşarkən onların hansı mənbədən qaynaqlandığının nəzərə alınmasıdır. Rəqəmsal dövrdə yaşadığımız üçün verilən məlumatların nə dərəcədə etibarlı mənbələrə aid olduğu da yoxlanılmalıdır. Bəzən seçilən məlumatların etibarlı mənbələrə aid olmaması bir daha mətnlərlə tanış olarkən tənqidi sualların verilməsini, mənbələr arasında müvafiq müqayisələrin aparılmasını labüd edir. Bu üsulla verilən informasiyaların mənbələrinin etibarlılıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Tənqidi təfəkkürün auditoriyalara inteqrasiyası istiqamətində müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. Lakin aşağıdakı elementlər universal hesab edilir.

1. Veriləcək sualı müəyyənləşdirmək, nəyi öyrənmək istədiyini anlamaq;
2. Məlumatın aidiyyatı üzrə lazımi mənbədən araşdırılması;
3. Araşdırmalardan əldə edilən biliyin tətbiq edilməsi;
4. Təhlillərin aparılması, lazım olduqda növbəti araşdırmalara başlamaq;
5. Prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi;
6. Mühakimə və rəylərin ötürülməsi;
7. Fikir mübadiləsi üçün motivlərin kəmiyyəti.

Göründüyü kimi, qeyd edilən hər bir element özündə xeyli vacib funksiya və vəzifələri ehtiva edir.

Xüsusilə, oxu ilə bağlı təlimatlarda tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması istiqamətində xeyli tədqiqatlar mövcuddur. Belə ki, oxuduqdan sonra qəhrəmanların xüsusiyyətləri, davranışları, münasibətləri haqqında təhsilalanların baxışları, situasiyanı dəyərləndirmələri, müsbət və mənfi keyfiyyətlər haqqında müəyyən detalların axtarılması, təhsilverənlərin bu istiqamətdə refleksiyaları tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması baxımından əsas şərtdir.

Onu da vurğulayaq ki, XXI əsr bacarıqları sırasında öyrənmə üçün lazımi ehtiyaclar içərisində tənqidi təfəkkür ön sıralarda yer alır.

1. Critical thinking;
2. Creativity;
3. Collaboration;
4. Cross-cultural understanding;
5. Computing fluency;
6. Career self-reliance;
7. Communication [4].

Bu texnika "Seven Cs" adlanır və müzakirəyə qoyulan məsələlərə tənqidi yanaşma və spesifik professional sahədə biliyin əldə olunma keyfiyyətindən bəhs etdikdə isə ünsiyyətdə olmaq, tədrisi aparılan dili dərindən mənimsədərək öyrətmək, müxtəlif janrda olan mətnləri anlamaq, müqayisələr aparmaq, onlara dair qısa, lakonik, mənalı, məntiqli xülasə yazmaq bacarığı nəzərdə tutulur. Əsasən, səriştə dedikdə, yaradıcılıq, əməkdaşlıq və ünsiyyət kimi analitik təhlil bacarıqları da ön planda tutulmalıdır.

Bütün qeyd olunanlara istinadən vurğulamaq lazımdır ki, ali məktəblərin yuxarı kurslarında ingilis dilinin tədrisi zamanı tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması üzrə müəyyən qabiliyyətlər, öyrənmə prosesi zamanı qaçılmaz və priotitet məqamlardan biri kimi nəzərdə tutulur. Bu qabiliyyətlərə, dilöyrənənlərin öyrənilən dildə elmi materialı emal etmək, onları detallı şəkildə anlamaq, lazımi formada ötürmək, əldə edilmiş mənbələrlə bağlı biblioqrafiyanı analitik, tənqidi cəhətdən qiymətləndirmə, dil materialını kontekstuallaşdırmaq bacarığı, problemləri araşdıraraq mətnlərdə müvafiq axtarışlar etmək, relevantlığını dəyərləndirmək və s. kimi məqamlar aid edilir. Bunlar hər biri ayrı-ayrılıqda həm orta məktəblərdə, həm də ali təhsilin yuxarı kurslarında ingilis dilinin tədrisində mühüm rola malikdirlər.

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, ali məktəblərin yuxarı kurslarında tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi istiqamətində təhsilverənlər və onların seçdikləri müxtəlif məzmunlu materiallar, kommunikativ fəaliyyətlərin xüsusiyyətləri, səmərəliliyi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada ən effektiv yollardan biri, hətta buna ən birincisi də demək olar ki, bu da dilöyrənənləri düzgün istiqamətləndirmək, ingilis dilində danışanları məqsədyönlü şəkildə dinləmək, rəy və mühakimələrə, mənalı söhbətlərə qoşulmaqdır. Tələbələr nə qədər çox söz eşidər və başa düşərlərsə, eyni zamanda onları fikir mübadiləsi prosesində işlək hala gətirərlərsə, bir o qədər də tənqidi təfəkkürlə bağlı səriştəlilik tez formalaşar.

Nəticə etibarilə, tədris prosesində təhlil-tərkiblə bağlı məsələlərin araşdırılması və tətbiq edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İşin elmi yeniliyi. Sözügedən məqalədə tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması ilə bağlı indiyə qədər araşdırılan məsələlər təhlil edilir, müxtəlif mənbələrə istinad edilməklə elmi müddəalara nəzər salınır, əldə edilən nəticələr xülasələşdirilərək təqdim edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırılan mövzu həm orta təhsil müəssisələrində, həm də ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində müasir əsaslara söykənən təlim metodlarının istifadəsi, tənqidi təfəkkür bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi baxımından faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Harmer J. The practice of English Language Teaching. (5th edition) / J.Harmer. – London: Pearson, – 2015. – 444 p.
2. Penny Ur. A Course in English Language Teaching / Ur.Penny. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2012. – 336 p.
3. RJablonkai R. The Routledge Handbook od Corpora and English Language Teaching and Learning / R.RJablonkai, E.Csomay. – London and Nyu-York: Routledge, – 2023. – 416 p.
4. https: //www. scribd. com

V.F.Malikova

Ways of Developing Critical Thinking in English at Senior Stage University Students

Summary

The article discusses the stages of forming critical thinking among students in the senior years of higher education. At the same time, it is noted that in order for language learners to have effective critical thinking, first of all, their problem-solving skills, as well as their ability to ask questions and connect ideas in both their native language and the language being studied, should be developed. At this time, coherence and cohesive means should be taken into account. As one of the important points, it should be noted that critical thinking, as an important and necessary skill, helps language learners to make the right choice in their personal life experiences and at all stages of education, to cope with logically based questions, and is used to practically evaluate innovations applied in the educational process. At the same time, one of the learners' strategic goals it is considered to ensure that language learners have critical thinking and cognitive thinking skills and habits in English to deal with problem solving intended for the development of language skills.

The scientific research conducted beneficial discussions on various activities that support the improvement of learners' critical thinking skills. Against the background of these activities, the mechanism of forming critical thinking is explained appropriately.

Keywords: *critical thinking, language skills, research, communicative activities*

В.Ф.Меликова

Пути формирования критического мышления на английском языке у студентов старших курсов высшего образования

Резюме

В статье рассматриваются этапы формирования критического мышления у студентов старших курсов высшего образования. При этом отмечается, что для эффективного развития критического мышления у изучающих язык, прежде всего, необходимо развивать их навыки решения проблем, а также способность задавать вопросы и связывать идеи как на родном языке, так и на изучаемом языке. При этом следует учитывать средства связности и логичности. В качестве важного момента следует отметить, что критическое мышление, как важный и необходимый навык, помогает изучающим язык делать правильный выбор в своей личной жизни и на всех этапах обучения, справляться с логически обоснованными вопросами и используется для практической оценки нововведений, применяемых в образовательном процессе. При этом одной из стратегических целей рассматривается обеспечение того, чтобы изучающие язык обладали навыками и привычками критического и когнитивного мышления на английском языке для решения задач, направленных на развитие языковых навыков.

Проведенное научное исследование рассматривает различные виды деятельности, способствующие развитию критического мышления у учащихся. На фоне этих видов деятельности надлежащим образом объясняется механизм формирования критического мышления.

Ключевые слова: *критическое мышление, язык, навыки, исследование, коммуникативная деятельность*

Rəyçi: ped.f.d. F.Ş.Şükürova
Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2026

Z.R.MƏLİKOVA
e-mail: zarifhamalikova@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0003-7230-4521

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə ş., Heydər Əliyev pr., 429

10.62021/0026-0028.2026.3.423

ÇƏTİN TƏRBİYƏ OLUNAN UŞAQLARLA TƏRBİYƏ İŞİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə milli tərbiyədə ailənin rolu araşdırılmış və müasir tərbiyə prosesində ata, ananın və digər ailə üzvlərinin rolu daha dərindən aydınlaşdırılmış, həmçinin yeniliklər gətirilmişdir. Bu yeniliklərin nəzərə alınması azərbaycanlı uşaqların milli şərəf və ləyaqət, birlik, Vətənə sədaqət hisslərini artırır. Məqalə hər gənc ailə və pedaqoq üçün gərəklidir. Gətirilən nümunələr böyük tərbiyəvi mahiyyət kəsb edir.*

Açar sözlər: *sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, ata nüfuzu, tərbiyə sistemi, uşaq psixologiyası*

Demoqrafik amillər və proseslər XX yüzillikdə əsrin qlobal problemlərindən biri kimi əmələ gəlib bərqərar olmuş, bu gün də bütün dünyada, o cümlədən, Respublikamızda cəmiyyətin bütün həyat sahələrinə, ilk növbədə, ailənin reproduktiv və tərbiyə funksiyalarına tutarlı təsir göstərməkdədir. Bu baxımdan müxtəlif elm sahələri üzrə demoqrafik amillərin sosial, siyasi, iqtisadi, ekoloji, psixoloji, gigiyenik və s. nəticələri tədqiq edilir. Son illərdə onların pedaqoji nəticələrinə də xüsusi diqqət yetirilir. Tərbiyə nəzəriyyəsi və təcrübəsində demoqrafik problemlərin həlli önəmli yer tutmağa başlamışdır. Artıq danılmaz faktdır ki, demoqrafik amillərin hər birinin – boşanma, ölüm, doğum, təkrar nigah, miqrasiya və s.-nin özünəməxsus mənfi nəticələri vardır. Əgər demoqrafik amillərin xüsusilə uşaq və yeniyetmə şəxsiyyətinə təsiri məktəb və ailə tərəfindən vaxtında səmərəli yollarla tənzimlənmirsə, onlar tərbiyə baxımından ağır pedaqoji nəticələrə gətirib çıxara bilir.

Şəxsiyyətin inkişafı prosesinin başlıca istiqamətlərindən biri onun münasibətlər sisteminin təşəkkülü ilə bağlıdır. Hər bir adamda öz həyati prosesində formalaşan mürəkkəb münasibətlər sistemini çoxölçülü "subyektiv məkan" kimi təsvir etmək olar. Bu ölçülərdən hər biri insanın (əməyə, mülkiyyətə, başqa adamlara, siyasi hadisələrə və s.) subyektiv-şəxsi münasibətlərinə uyğun gəlir. Onları E. Erikson "mühüm münasibətlərin radiusu" adlandırırdı [8, s.161]. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin "subyektiv məkanı" onun özünün obyektiv surətdə daxil olduğu ictimai münasibətlər "məkanına" heç də həmişə uyğun gəlmir [3, s.128]. Ontogenetik inkişaf prosesində şəxsiyyətin formalaşan münasibətləri, bir tərəfdən, intellektuallaşır, digər tərəfdən, onlar özlərinin emosionallığı ilə seçilirlər. Münasibətlərin fəallıq dərəcəsi də məhz bu iki amillə bilavasitə bağlıdır [3, s.132-134]. Təsadüfi deyildir ki, fəlsəfi-psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin strukturu araşdırılarkən münasibətlər sisteminin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məktəbli yaş dövründə şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması və inkişafı prosesini də, hər şeydən əvvəl, onların münasibətlər sisteminin xüsusiyyətlərinə əsasən xarakterizə etmək lazımdır. Güman edirik ki, metodoloji cəhətdən bu ən düzgün yoldur.

A.N. Abbasov və H.Ə. Əlizadə göstərirlər ki, məktəblilərin münasibətlər sistemi müxtəlif istiqamətlərdə formalaşır. Onlar, görünür, ierarxik xarakter daşıyır. Hər bir yaş dövrünü müqayisəli təhlil etsək, asanlıqla müəyyən edə bilərik ki, orta və azyaşlı ailələr çoxuşaqlı ailələrdən bu baxımdan fərqlənir. Görünür, natamam ailənin (V tip) tərbiyə imkanları uşaqların

sayından bilavasitə asılıdır. Çoxuşaqlı natamam ailələrdə tərbiyə baxımından ciddi çətinliklər meydana çıxır [2, s.257].

Beləliklə, aydın olur ki, demoqrafik proseslərin pedaqoji nəticələrini təhlil etmək üçün onları, ilk növbədə, ailənin demoqrafik tiplərini təhlil etmək üçün nəzərdən keçirmək lazımdır. Ailədə baş verən bütün köklü dəyişikliklər müəyyən tipoloji təhlil çərçivəsində daha aydın müəyyən edilə bilər. Lakin məsələyə sistemli şəkildə yanaşmaq üçün təkcə tipoloji təhlillə kifayətlənmək olmaz.

Bu məsələləri tərbiyə nəzəriyyəsi baxımından ətraflı aydınlaşdırmaq üçün evristik mənası olan bir cəhəti ayrıca qeyd etmək zəruridir. Ailənin pedaqoji xarakteristikaları onun tipi ilə şərtlənsə də, onlar hər bir ailənin bənzərsiz həyat fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılı olaraq variativ xarakter daşıyır.

Prof. A.N. Abbasovun təbirincə desək, ailənin hər bir tipi daxilində müxtəlif ailə variantları müəyyən etmək, onları ayırd etdiyimiz meyarlarla səciyyələndirmək olar. Variativ xüsusiyyətlər ailənin öz-özlüyündə təkcə tipoloji əlamətləri ilə deyil, onun mənəvi-psixoloji həyatının dərin qatları ilə bağlı olan köklü xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Şagirdin sosial inkişaf şəraitini düzgün təhlil etmək üçün məhz bu ümdə amilləri müəyyən etmək zəruridir [1, s.103].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, psixologiya və pedaqogikada ailənin pedaqoji xarakteristikalarının bilavasitə onun tipi ilə şərtlənməsi sistemli şəkildə, maraqlı materiallar əsasında öyrənilmişdir (Ə.Ə. Əlizadə, Ə.S. Bayramov, R.İ. Əliyev, M.Ə. Həmzəyev, N.M. Kazımov, Ə.Ə. Ağayev, A.N. Abbasov, F.A. Rüstəmov, F.B. Sadıqov, rus pedaqoq və psixoloqlarından T.V. Xristidis, A.D. Alferov, A.A. Qusev, R.M. Kapralova, L.K. Polipenko, V.İ. Selivanov və b.). Lakin bu tipoloji xüsusiyyətlərin variativ xarakter daşıması mahiyyət etibarilə hələ ətraflı araşdırılması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz ailənin tipoloji-variativ xarakteristikalarının sistemli tədqiqi tərbiyə işində özünü göstərən formalizm hallarını, ilk növbədə, onları şərtləndirən birtərəfli mücərrəd nəzəri ehkamları aradan qaldırmaq, tərbiyə nəzəriyyəsini praktikaya tətbiq etmək üçün əlverişli zəmin yaratmağa imkan verərdi. Hər bir müəllim, xüsusilə, sinif rəhbəri ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətlərini tipoloji-variativ baxımdan təhlil etməyi, şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında demoqrafik amillərin rolunu elmi-nəzəri səviyyədə aydınlaşdırmağı öyrənməlidir. Tərbiyə işini ancaq bu şəraitdə səmərəli təşkil etmək mümkündür [4, s.43-47].

Bizim fikrimizcə, ailənin hər bir tipini variativ aspektdə nəzərdən keçirmək və onun tərbiyə imkanlarını variantlar üzrə araşdırmaq müasir pedaqogikanın aktual məsələləri sırasında xüsusi yer tutmalıdır. Bu məsələni natamam ailə (V tip) timsalında aydınlaşdıraq.

Azərbaycan pedaqogikasında bu aktual problemə hələ də kifayət qədər əhəmiyyət verilməsə də, son zamanlar natamam ailələrin tipoloji-variativ xüsusiyyətləri psixoloji və pedaqoji cəhətdən diqqəti daha çox cəlb edir. Biz tədqiq etdiyimiz natamam ailələr seçimində aşağıdaki variantları müəyyən etmişik:

Ölüm səsəbli natamam ailələr:

– Ata vəfat etmişdir, ana işləyir. Uşaqlar faktik olaraq valideyn nəzarəti olmadan böyüyürlər.

– Ata vəfat etmişdir, ana işləyir. Uşaqlar bilavasitə nənə tərəfindən tərbiyə olunurlar.

– Ata vəfat etmişdir, ana uşaqları şəhərdə, ata nənələrinin himayəsində qoyub, rayona, öz valideynlərinin yanına getmişdir. Nənə fiziki cəhətdən tamamilə əldən düşmüş, yetim uşaqları tərbiyə etmək iqtidarında deyil.

– Ana vəfat etmişdir, ata rəsmən evlənməmişdir, lakin işdə tanış olduğu bir qadınla yaxınlıq edir. Uşaqlar bunu bilirlər.

– Ana vəfat etmişdir. Ata işləyir. Uşaqlar əslində valideyn nəzarəti olmadan böyüyürlər.

– Ata vəfat etmişdir, ana isə uzun müddətdir ağır xəstədir. Uşaqlar təbii olaraq ana qayğısından məhrum olmuşlar. Bütün çətinlik VIII sinifdə oxuyan böyük qızın üzərinə düşmüşdür. O, səhərdən axşama qədər ev işləri ilə məşğul olur.

– Ata vəfat etmişdir. Ana işləyir. Nənə uşaqların tərbiyəsi işində yaxından iştirak edir.

– Ana vəfat etmişdir. Ata işləyir. Öz işinin xüsusiyyətlərinə görə tez-tez respublikadan kənar yerlərə, ezamiyyətə gedir. Uşaqlar əslində valideyn nəzarəti olmadan böyüyürlər.

Boşanma nəticəsində əmələ gəlmiş natamam ailələr:

– Ata ilə ana rəsmi şəkildə boşansa da, bir mənzildə yaşayırlar. Ailədə münaqişələr hələ də davam edir.

– Ata boşanan kimi evlənmiş və təzə arvadının mənzilinə köçmüşdür. Uşaqlar ana ilə yaşayırlar. Ana işləyir. Uşaqlar valideyn nəzarəti olmadan böyüyürlər.

– Yeganə oğul ananın himayəsində böyüsə də, artıq ana ilə hesablaşmır, atasının sözü ilə oturub durur. Gününü çox vaxt atası ilə birlikdə keçirir.

– Uşaqlar ana ilə yaşayırlar. O, uzun müddətdir ki, xəstədir. Boşanmış ata isə uşaqların tərbiyəsi ilə qəti maraqlanmır.

– Ata ailədən getmişdir. Uşaqlar ana ilə yaşayırlar, o isə öz işinin xüsusiyyətindən asılı olaraq tez-tez ezamiyyətdə olur. Uşaqlar bütün günü valideyn nəzarəti olmadan böyüyürlər.

– Ana boşanmış və ərə getmişdir. Uşaqlar atanın himayəsində qalmışlar. O isə sərxoşluq edir. Uşaqların tərbiyəsi ilə maraqlanmır.

Tədqiq olunmuş ailələr içərisində bilavasitə natamam ailə zəminində əmələ gələn, lakin müəyyən xüsusiyyətlərlə seçilən aşağıdakı variantlara da təsadüf olunur:

– Hər iki valideyn (həm ata, həm də ana) boşanmadan sonra yeni ailə qurmuşlar. Onlar ayrı yaşayırlar. Uşaqlar isə ana nənələrinin himayəsində böyüyürlər.

– Ata vəfat etmişdir, ana ərə getmişdir. Uşaqlar ögey atanın himayəsində yaşayırlar. Uşaqların onunla münasibətləri isə münaqişəli xarakter daşıyır.

– Ana vəfat etmişdir. Ata iki uşağı olan qadınla evlənib, onun evinə köçmüşdür. Öz doğma uşaqları isə ayrı yaşayırlar.

– Ana vəfat etmişdir. Ata evlənmişdir. Uşaqlar ögey ana ilə birlikdə yaşayırlar. Uşaqlarla onun arasında münasibətlər isə münaqişəli xarakter daşıyır.

– Nənə öz qızının və oğlunun uşaqları ilə birgə yaşayır.

Bu da özünəməxsus ailə tipidir. Onun bəzi xüsusiyyətləri demoqrafiyada təsvir olunsa da, tipoloji istiqamətdə hələ ətraflı təhlil edilməmişdir. Pedaqoji baxımdan bu tipli ailə diqqəti son zamanlar daha çox cəlb edir. Əvvəla, Azərbaycan mədəniyyəti etnopedaqogikasında uşaqların tərbiyəsində nənələrin (və babaların) roluna xüsusi yer verilir. Nuklear ailə şəraitində onlar çox vaxt evlərinin nənəlik vəzifəsini "ürəkləri istəyən kimi" yerinə yetirə bilməsələr də, xüsusi hallarda ana və ya ata himayəsindən məhrum olmuş nəvələrinə mərdliklə həyan olurlar. Bu, özlüyündə son dərəcə maraqlı haldır. Lakin bir cəhət aydındır: müvafiq ailə tipi özünün sosial inkişaf şəraitinə görə digər ailə tiplərindən seçilir [4, s.203-209].

Tanış olduğumuz ailə variantları psixoloji və pedaqoji cəhətdən diqqəti son zamanlar daha çox cəlb etməyə başlamışdır. Azərbaycan pedaqogikasında bu aktual problemə hələ də kifayət qədər əhəmiyyət verilmir. E.M. Kərimova yazır ki, ögey ana, ata, uşaqlar bütün dövrlərdə olmuşdur. Azərbaycan folklorunda bu barədə nə qədər yanıqlı rəvayətlər, bayatılar, nağıllar var. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi XXI yüz illiyin astanasında dünyanın müxtəlif ölkələrində dəhşətli boşanma mənzərəsi yaransa da, respublikamızda demoqrafik vəziyyət digər ölkələrdən köklü surətdə fərqlənir [6, s.47-49]. Lakin bir fakt inkar edilməzdir. Respublikamızda da əvvəlki illərə nisbətən ögey ana, ata və uşaqların miqdarı tədricən artır [5, s.17]. Ögey uşaqların tərbiyəsi məsələlərinin öyrənilməsi Azərbaycan pedaqogikasında da xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Biz öyrəndiyimiz məktəblər və şagirdlər seçimində rast gəldiyimiz ailə variantlarını ayırd etdik. Onlardan hər biri üçün müvafiq sosial inkişaf şəraiti səciyyəvidir. D.İ. Valentin və A.Y. Kvaşanın fikrincə, ailə variantlarını pedaqoji baxımdan xarakterizə edərkən bu cəhəti xüsusilə nəzərə almaq lazımdır: onlardan hər birinin daxilində ailənin peşə təhsili strukturuna

və uşaqların miqdarına, eləcə də yaş-cins xüsusiyyətlərinə, uşaqlararası intergenetik intervala və s. görə müxtəlif ailə yarımqruplarını fərqləndirmək məqsədə uyğundur [7, s.266]. Ailə variantlarını təsnif etmək indiki halda bizim vəzifəmizə daxil deyildir. Lakin pedaqoji nöqteyi-nəzərdən belə bir təsnifat böyük evristik əhəmiyyətə malikdir. Demoqrafiyanın uğurlarından faydalanmaq, ailənin tipologiyası ilə bahəm ailə variantlarının təsnifatını işləmək və onların pedaqoji xarakteristikasını müəyyənləşdirmək bu gün son dərəcə vacibdir [9, s.203].

Demoqrafik proseslər XXI yüzillikdə tərbiyə amili kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir məktəb şagird şəxsiyyətinin formalaşması prosesində onların rolunu nəzərə almaya bilməz [6, s.51]. Demoqrafik amillərin pedaqoji nəticələrinin öyrənilməsi, onların xüsusilə neqativ təsirlərinin islah (korrektə) olunması, neytrallaşdırılıb aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi çağdaş tərbiyə nəzəriyyəsində aktual problem kimi özünü göstərir.

Beləliklə, ailənin tipoloji-variativ xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün onun tərbiyə imkanlarının daha ətraflı araşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz ailənin tipoloji-variativ xarakteristikalarının sistemli tədqiqi tərbiyə işində özünü göstərən formalizm hallarını, ilk növbədə, onları şərtləndirən birtərəfli mücərrəd nəzəri ehkamları aradan qaldırmaq, tərbiyə nəzəriyyəsini praktikaya tətbiq etmək üçün əlverişli zəmin yaratmağa imkan verərdi. Hər bir müəllim, xüsusilə, sinif rəhbəri ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətlərini tipoloji-variativ baxımdan təhlil, şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında demoqrafik amillərin rolunu elmi-nəzəri səviyyədə aydınlaşdırmağı öyrənməlidir. Tərbiyə işini ancaq bu şəraitdə səmərəli təşkil etmək mümkündür.

İşin elmi nəticəsi. Demoqrafik proseslər XXI yüzillikdə əsrin qlobal problemlərindən biri kimi özünü göstərir. Onlar əhalinin həyat fəaliyyətinin fenomenləri kimi cəmiyyətin bütün həyat sahələrinə, ilk növbədə, ailənin funksiyalarına, xüsusilə onun reproduktiv və tərbiyə funksiyalarına tutarlı təsir göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, pedaqogikanın demoqrafiya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, təlim prosesində, dərsdənkənar vaxtlarda və ailə şəraitində neqativ demoqrafik təsirlərin islah olunub aradan qaldırılması yolları müəyyən olunur, ailə qruplarının tərbiyə imkanları açıqlanır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərdə pedaqogika üzrə proqram və dərsliklərinin tərtibində, tərbiyə işi üzrə xüsusi kursun məzmununun təkmilləşdirilməsində, demoqravik ailələrdə tərbiyə işlərinin təşkilində faydalanmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. Dərs vəsaiti / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 209 s.
2. Abbasov A.N. Pedaqogika / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 400 s.
3. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri / H.Ə.Əlizadə. – Bakı: BDU, – 2006. – 285 s.
4. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogika / H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Səda, – 2018. – 342 s.
5. Əliyev R.İ. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili / R.İ.Əliyev, X.T.Talıbova. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 98 s.
6. Kərimova E.M. Erkən tibbi-psixoloji-pedaqoji diaqnostika. Metodik tövsiyə / E.M.Kərimova. – Bakı: ADPU, – 2007. – 69 s.
7. Валентей Д.И. Основы демографии / Д.И.Валентей, А.Я.Кваша. – М., Мысль, 2009. – 360 с.
8. Глобальные проблемы современности. – М., Мысль, – 2024. – 286 с.
9. Демографические проблемы семьи. – М., Наука, 2018. – 364 с.

Z.R.Malikova

Specific Features of Organizing Educational Work with Behaviorally Challenged Children

Summary

In article is investigated the role of family in national education, also analysis and showed the roles and importance of father, mother, member of family in a contemporary education process. The new feature and application of this character learned to Azerbaijani children national proudness, unity,

honor, fanaticism to motherland. Article is necessary for each young family and pedagogue. Different models, notes have a great educational importance.

Keywords: *national education, family education, penetration of father, educational system, psychology of a child*

З.Р.Меликова

Особенности воспитательных работ у трудновоспитуемых детей

Резюме

В статье исследована роль семьи в национальном воспитании и намного глубже выяснена роль отца и матери и других членов семьи в процессе современного воспитания, а также приводятся новшества. Введение этих новшеств прививает у азербайджанских детей чувство национальной чести и достоинства, единства, пристрастия к Родине. Статья необходима для каждой молодой семьи и каждого педагога. Приведенные примеры имеют огромное воспитательное значение.

Ключевые слова: *социальное воспитание, семейное воспитание, влияние отца, система воспитания, детская психология.*

Rəyçi: p.e.d. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 30.04.2026

M.Ə.MƏMMƏDOVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
elmlər doktoru proqramı üzrə dissertant
e-mail: pedagogmm57@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0009-4916-4982

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2026.3.428

QABAQCIL DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞI MODELLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə. *Məqalədə qabaqcıl dünya ölkələrində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı modelləri təhlil edilmiş və onların xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, hər bir model özünəməxsus üstünlüklərə malikdir və bu təcrübələrin tətbiqi müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verə bilər.*
Qabaqcıl ölkələrin müəllim hazırlığı modellərində praktik yönümlülük, innovativ təlim texnologiyalarından istifadə və davamlı peşəkar inkişaf əsas yer tutur. Müqayisəli təhlil göstərir ki, bu təcrübələrin milli təhsil sisteminə uyğunlaşdırılması ibtidai sinif müəllimlərinin peşəkarlığının artırılmasına və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, müəllim hazırlığı, təhsil modelləri, ABŞ təhsil sistemi, Sinqapur modeli, Yaponiya təhsili, pedaqogika*

GİRİŞ

Müasir dövrdə təhsil sisteminin keyfiyyəti birbaşa müəllim hazırlığının səviyyəsindən asılıdır. Xüsusilə ibtidai təhsil mərhələsi uşağın gələcək inkişafının təməlini təşkil etdiyi üçün bu sahədə çalışan müəllimlərin peşəkar hazırlığı mühüm əhəmiyyət daşıyır.

"Qabaqcıl ölkələrdə müəllim hazırlığı sistemləri yüksək seçmə meyarları, tədqiqatyönümlü təhsil və praktik təcrübənin inteqrasiyası ilə fərqlənir" [3, s. 8].

Qabaqcıl dünya ölkələrində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması müxtəlif modellər əsasında həyata keçirilir və bu modellər ölkələrin sosial-iqtisadi, mədəni və pedaqoji xüsusiyyətlərini əks etdirir.

"Eyni zamanda, qabaqcıl dünya ölkələrində (Finlandiya, Sinqapur, Yaponiya, Kanada, ABŞ) ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması modelləri yüksək keyfiyyət, ciddi seçim, tədqiqatçılıq bacarıqları və praktiki təcrübənin nəzəriyyə ilə ahəngdarlığına əsaslanır. Bu ölkələrdə müəllim hazırlığı vahid bir sistemin – ilkin hazırlıq, işə başlama dəstəyi və daimi peşəkar inkişaf zəncirinin parçasıdır" [12].

İbtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması müasir təhsil sistemlərinin ən vacib elementlərindən biridir. Qabaqcıl ölkələr (xüsusilə, PISA və digər beynəlxalq qiymətləndirmələrdə yüksək nəticə göstərənlər) bu sahəyə böyük investisiya qoyur, çünki, müəllim keyfiyyəti şagird nailiyyətlərinin əsas determinantıdır. Bu ölkələr müxtəlif yanaşmalara malik olsalar da, hamısı müəllim hazırlığını sistemli və yüksək standartlı şəkildə təşkil edir.

1. Finlandiya modeli ən çox öyrənilən və nümunəvi model hesab olunur. Əsas xüsusiyyətləri müəllimliyin yüksək nüfuza malik peşə olması, müəllimlərin magistr səviyyəsində hazırlanması, seçim prosesinin çox ciddi və rəqabətli olması və tədqiqatyönümlü təhsilin üstünlük təşkil etməsidir. Bu modeldə müəllimlər tədqiqatçı kimi yetişdirilir və onların müstəqil qərarvermə bacarıqları inkişaf etdirilir. Finlandiya modeli keyfiyyətə yönəlmiş yanaşma ilə fərqlənir.

- **Təhsil səviyyəsi**: İbtidai (class teacher) müəllimlər üçün magistr dərəcəsi (Master's degree) mütləqdir. Bakalavr + magistr proqramı ümumilikdə 5-6 il çəkir.
- **Seçicilik**: Müəllimlik peşəsi çox prestijlidir. Universitetlərə qəbul çox rəqabətli olur (yalnız ən yaxşı abituriyentlər qəbul olunur).
- **Məzmun**:
  - Dərin pedaqoji bilik, tədqiqata əsaslanan yanaşma (research-based).
  - Şagird psixologiyası, fənn məzmunu (pedagogical content knowledge), praktika (bir neçə uzun müddətli staj).
  - Müəllimlərə böyük muxtariyyət verilir; qiymətləndirmədə imtahanlar azdır, refleksiya və inkişaf ön plandadır.
- **Güclü tərəfləri**: Müəllimlərə etibar, aşağı stress, yüksək peşəkarlıq. Nəticədə şagirdlərdə yaxşı motivasiya və bərabərlik hüququ verlir.
- **Zəif tərəfləri**: Uzun müddət və yüksək xərc tələb edir.

2. Sinqapur modeli praktik və sistemli olması ilə fərqlənir. Sinqapur təhsil sahəsində innovativ yanaşması ilə seçilir. Əsas xüsusiyyətləri mərkəzləşdirilmiş müəllim hazırlığı sisteminin olması, dövlət tərəfindən dəstəklənən proqramların mövcudluğu, güclü praktik hazırlıq və davamlı qiymətləndirmə və inkişafın mövcudluğudur.

Sinqapurda müəllimlər seçilmiş və xüsusi hazırlıqdan keçmiş mütəxəssislərdir. Onların inkişafı dövlət tərəfindən sistemli şəkildə dəstəklənir.

- **Təhsil səviyyəsi**: National Institute of Education (NIE) vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş hazırlıq.
  - 4 illik bakalavr proqramı (double degree – təhsil + fənn) və ya Postgraduate Diploma in Education (PGDE) – 1 il.
  - İbtidai müəllimlər üçün xüsusi Diploma in Education proqramları da var.
- **Seçicilik**: MOE (Təhsil Nazirliyi) mərkəzləşdirilmiş qəbul aparır, yaxşı maaş və status təmin edir.
- **Məzmun**:
  - Əhəmiyyətli praktika (14-22 həftə).
  - Fənn bilikləri + pedaqoji bilik (xüsusilə riyaziyyat və elm üçün dərin məzmun).
  - Davamlı peşəkar inkişaf (CPD) və mentorluq sistemi güclüdür.
- **Güclü tərəfləri**: Effektiv, iqtisadiyyata uyğunlaşdırılmış, yüksək nəticələr (PISA lideri).
- **Zəif tərəfləri**: Daha çox top-down (yuxarıdan aşağı) idarəetmə, yüksək təzyiq ola bilər.

3. Yaponiya təhsil sistemində nizam-intizam və kollektiv məsuliyyət əsas yer tutur. Xüsusiyyətləri universitet təhsili və dövlət sertifikatlaşdırılmasının olması, davamlı peşəkar inkişaf, təcrübə mübadiləsi və kollektiv öyrənmədir.

Yaponiyada müəllimlər mütəmadi olaraq öz biliklərini yeniləyir və təcrübələrini bölüşürlər. Bu isə təhsilin davamlı inkişafını təmin edir.

- **Təhsil səviyyəsi**: Universitetdə müəllim hazırlığı kursları (minimum kredit tələbləri var). İbtidai sinif müəllimlər üçün xüsusi sertifikat olur.
- **Proses**: Universitetdən sonra prefektura səviyyəsində imtahan və 1 illik sınaq müddəti (induction) ilə geniş təlim aparılır.
- **Məzmun:** Lesson Study (dərs təhlili) metodu – müəllimlər birgə dərs planlaşdırırlar, müşahidə edirlər və təkmilləşdirirlər. Praktika və davamlı inkişaf önəmlidir.
- **Güclü tərəfləri**: Kollektiv məsuliyyət, dərin məzmun anlayışı, intizam və xarakter tərbiyəsi.
- **Zəif tərəfləri**: Bürokratiya və rəqabətli mühit.

4. Cənubi Koreya modeli

- **Təhsil səviyyəsi**: 4 illik Universitetlər (məsələn, Seoul National University of Education). İbtidai müəllimlər üçün xüsusi universitetlər.
- **Seçicilik**: Çox yüksək (top 10% abituriyentlər). İmtahanlar və sertifikasiya sərtdir.

- **Məzmun**: Güclü fənn bilikləri, pedaqoji hazırlıq və praktika. Müəllimlik prestijli peşədir, maaşlar yüksəkdir.
- **Güclü tərəfləri**: Yüksək akademik standartlar, motivasiya, STEM fokus.
- **Zəif tərəfləri**: Yüksək stress və təzyiq (şagirdlərə də keçir).

"Şagirdlər bütün dərsləri eyni sinifdə alırlar, yalnız laboratoriya və praktik tətbiqlər üçün xüsusi siniflərə gedirlər. İbtidai məktəbdə tam gün təhsil var. Səhər saat 8:30-da başlanır və 15:50-də başa çatır. Dərslər 45 dəqiqədir. İbtidai məktəbdə sosial tədqiqatlar, riyaziyyat, elm, musiqi, şəkil və əl sənətləri, ev işləri (5 və 6-cı sinif), bədən tərbiyəsi, əxlaqi təhsil və xüsusi fəaliyyətlər tədris olunur" [13].

5. ABŞ modeli. ABŞ-da müəllim hazırlığı çoxşaxəli və çevik sistemə əsaslanır. Burada müəllimlər, əsasən, universitetlərdə hazırlanır. Təhsil proqramları kredit sistemi üzərində qurulur. Praktik təcrübəyə böyük önəm verilir. Alternativ sertifikat proqramları mövcuddur.

ABŞ modelində tələbələr həm nəzəri, həm də praktik bilikləri paralel şəkildə mənimsəyirlər. Bu modelin üstün cəhəti elastiklik və fərdi inkişaf imkanlarının genişliyidir.

- **Təhsil Müddəti və Quruluşu:** Müəllim hazırlığı proqramı çox vaxt (2+3) il formatında (fundamental və pedaqoji təhsil) təşkil olunur.
- **Pedaqoji təcrübə:** Hazırlıq prosesində praktiki təcrübəyə üstünlük verilir, 4-5 həftəlik pedaqoji təcrübə proqramın ayrılmaz hissəsidir.
- **Standartlar:** İbtidai müəllim hazırlığı 6 əsas standarta (bilik, bacarıq, təcrübə və s.) əsaslanır.
- **Sertifikatlaşdırma:** Müəllimlər işləmək üçün hər ştatın öz tələblərinə uyğun olaraq sertifikat (lisenziya) almalıdırlar.
- **İxtisaslaşma:** İbtidai sinif müəllimləri oxu, yazı, məntiq və düşüncə bacarıqlarının inkişafı üzrə ixtisaslaşırlar [14].

ABŞ-da ibtidai sinif müəllimləri adətən 4-5 min dollar civarında aylıq maaş alırlar [15].

Qabaqcıl ölkələrdə ümumi tendensiyalar:

- **Pedagogical Content Knowledge** (fənnin necə öyrədilməsi) ABŞ və bir çox ölkədən fərqli olaraq daha dərindən öyrədilir.
- Praktika və induction (ilk il dəstəyi) vacibdir.
- Müəllimlik prestijli peşədir (yaxşı maaş, status, inkişaf imkanları).
- Davamlı peşəkar inkişaf (CPD) sistemlidir.

Azərbaycan üçün tövsiyələr (tətbiq potensialı):

- Müəllim hazırlığını universitet səviyyəsində gücləndirmək və magistr tələbini nəzərdən keçirmək.
- Seçiciliyi artırmaq (test + müsahibə + motivasiya).
- Lesson Study (Yapon) və ya research-based yanaşmanı (Finland) adaptasiya etmək.
- Müəllim statusunu və maaşını yüksəltmək – bu, ən vacib motivasiya faktorudur.

Bu modellər göstərir ki, universal "ən yaxşı" model yoxdur, amma ümumi uğur açarları – yüksək standartlar, praktika, davamlı inkişaf və müəllimə etibardır. Azərbaycan kontekstində hibrid yanaşma (Finlandiyanın muxtariyyəti + Sinqapurun sistemliliyi) effektiv ola bilər.

Aparılan müqayisə göstərir ki, Finlandiya modeli keyfiyyət və elmi yanaşma ilə seçilir. Sinqapur modeli sistemli və strateji inkişaf üzərində qurulub. ABŞ modeli çeviklik və müxtəliflik təqdim edir. Yaponiya modeli isə davamlı inkişaf və kollektiv əməkdaşlığa əsaslanır.

Qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ibtidai sinif müəllimi hazırlığı kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. Müəllim hazırlığında keyfiyyətin artırılması üçün seçim prosesinin təkmilləşdirilməsi, praktik hazırlığın gücləndirilməsi, tədqiqatyönümlü təhsilin tətbiqi və davamlı peşəkar inkişafın təmin olunması mühümdür. Azərbaycan təhsil sistemi də bu qabaqcıl təcrübələrdən faydalanaraq, müəllim hazırlığını daha da inkişaf etdirə bilər.

Qabaqcıl ölkələrdə ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. Seçim mərhələsinin ciddi olması. Müəllimlik ixtisasına qəbul yüksək rəqabət əsasında aparılır.
2. Akademik və praktik hazırlığın vəhdəti.
3. Tədqiqatyönümlülük. Müəllimlər həm də tədqiqatçı kimi yetişdirilir.
4. Fənn bilikləri + pedaqoji bilik (xüsusilə riyaziyyat və elm üçün dərin məzmun).

Finlandiya modeli müəllim hazırlığı baxımından dünyada ən uğurlu modellərdən biri hesab olunur. Belə ki, burada müəllim olmaq üçün magistr səviyyəsi tələb olunur. Seçim prosesi çox sərtdir. Tədqiqat bacarıqlarına xüsusi önəm verilir. Müəllimlər cəmiyyətdə yüksək nüfuza malikdir.

Sinqapur modelində isə müəllim hazırlığına dövlət tərəfindən ciddi nəzarət var. Burada müəllimlər xüsusi institutlarda hazırlanır. Təhsil müddətində tələbələrə maaş verilir. Praktik məşğələlər geniş yer tutur. Müəllimlərin karyera inkişafı planlı şəkildə həyata keçirilir.

"1979-cu ildən başlayaraq Sinqapurun təhsil sistemi yeni islahatlar mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti müəllimlərin sosial statusunun artırılması, eləcə də onların və məktəb direktorlarının mütəmadi olaraq, fasiləsiz peşəkar təkmilləşdirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi ilə seçilirdi. İslahatın nəticəsi olaraq, 1984-cü ildə təhsilin keyfiyyət göstəricisinin əvvəlki illərlə müqayisədə 90% artdığı müşahidə edildi" [11].

Yaponiya modelində müəllim hazırlığı milli dəyərlərlə sıx bağlıdır. Burada universitet təhsili ilə yanaşı, praktik hazırlıq mühüm yer tutur. İşə qəbuldan sonra müəllimlər üçün uyğunlaşma proqramları tətbiq olunur. Komanda işi və əməkdaşlıq əsas götürülür.

Məqalənin elmi nəticəsi: Məqalənin elmi nəticəsi ondan ibarətdir ki, o müxtəlif ölkələrin müəllim hazırlığı sistemləri təhsilin keyfiyyətinə və müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarının formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda, müasir yanaşmaların və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ibtidai təhsildə daha səmərəli və yaradıcı müəllim hazırlığının təmin olunmasına imkan yaradır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, qabaqcıl dünya ölkələrində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı modelləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, onların üstün və fərqli xüsusiyyətləri sistemləşdirilmişdir. Tədqiqatda beynəlxalq təcrübənin milli təhsil sisteminə uyğun tətbiqi imkanları müəyyənləşdirilmiş və müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində yeni yanaşmalar irəli sürülmüşdür.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələrindən ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması prosesində, pedaqoji kadrların ixtisasartırma proqramlarında və təhsil siyasətinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Araşdırmada təqdim olunan beynəlxalq təcrübə və yanaşmalar müəllim hazırlığının keyfiyyətinin artırılmasına praktik töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Crocker, R., Dibbon, D. Teacher education in Canada: A baseline study / R. Crocker, D. Dibbon. – Kelowna: Society for the Advancement of Excellence in Education, 2008. – 168 p.
2. Darling, H.L. Empowered Educators: How High-Performing Systems Shape Teaching Quality Around the World. – San Francisco: Jossey-Bass, 2017. – 304 p.
3. OECD Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers – Paris: OECD Publishing, 2005. – 238 p.
4. Hannele N. Teacher Professional Development in Finland. – Helsinki: Finnish Educational Research Association, 2015. – 215 p.
5. World Bank. World Development Report: Learning to Realize Education's Promise. – Washington, DC: World Bank Publications, 2018. – 271 p.
6. Darling, H.L. Powerful Teacher Education: Lessons from Exemplary Programs. – San Francisco: Jossey-Bass, 2006. – 489 p.

7. National Institute of Education (NIE). Teacher Education Model for the 21st Century (TE21). – Singapore: National Institute of Education, 2009. – 72 p.
8. Sahlberg P. Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? – New York: Teachers College Press, 2011. – 181 p.
9. Tatto, M.T. "The Teacher Education and Development Study in Mathematics (TEDS-M)." – Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), 2013. – 320 p.
10. UNESCO. Teacher Policy Development Guide. – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – 120 p.
11. Mikayıllı, B.A. Theoretical and empirical foundations of teacher training models in Singapore // Journal of Preschool and Primary Education. – Baku: Azerbaijan State Pedagogical University Publishing House, 2024, №1, – p. 45-52.
12. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2014/529068/IPOL_STU(2014)529068_EN.pdf#:~:text=Teacher%20training%20consist%20of%20a%20continuum%20of,challenges%20via%20ITE%2C%20ECS%20and%20CPD%20(recommendation)
13. https://hedef.edu.az/blog/yaponiya-tehsil-sistemi-113
14. https://ppe-journal.edu.az/az/resource/muellimlerin-sertifikasiyasi-amerika-birlesmis-statlari-tecrubesinden-1003
15. https://www.baki-xeber.com/sosial/216869.html

M.A.Mammadova

Comparative Analysis of Primary Teacher Training Models in Advanced Countries of the World

Summary

The article analyzes the primary school teacher training models of the leading countries of the world and their characteristics are comparatively examined. It was determined that each model has its own advantages and the application of these practices can contribute to improving the quality of teacher training.

Practical orientation, use of innovative teaching technologies, and continuous professional development are key features of teacher training models in advanced countries. Comparative analysis shows that adapting these practices to the national education system can have a positive impact on increasing the professionalism of primary school teachers and improving the quality of education.

Keywords: *primary education, teacher training, educational models, US education system, Singapore model, Japanese education, pedagogy*

M.A.Мамедова

Сравнительный анализ моделей подготовки учителей начальной школы в развитых странах мира

Резюме

В статье анализируются модели подготовки учителей начальной школы в развитых странах мира и рассматриваются их характеристики в сравнительном плане. Установлено, что каждая модель имеет свои преимущества и что применение этих практик может способствовать повышению качества подготовки учителей.

Практическая направленность, использование инновационных педагогических технологий и непрерывное профессиональное развитие являются ключевыми особенностями моделей подготовки учителей в развитых странах. Сравнительный анализ показывает, что адаптация этих практик к национальной системе образования может оказать положительное влияние на повышение профессионализма учителей начальной школы и улучшение качества образования.

Ключевые слова: *начальное образование, подготовка учителей, образовательные модели, система образования США, сингапурская модель, японское образование, педагогика*

Rəyçi: ped.f.d., dos. S.A.Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2026

H.E.MƏMMƏDOVA
baş müəllim
e-mail: hokuma.mammadova@sport.edu.az
:https://orcid.org/0000-0003-2512-9903

S.P.SƏFƏROVA
müəllim
e-mail: sevda.safarova@sport.edu.az
:https://orcid.org/0000-0003-1624-7246

S.S.ƏLİPAŞAYEV
müəllim
e-mail: subhan.alipasayev@sport.edu.az
:https://orcid.org/0009-0005-7779-6187

A.F.NƏRİMANOVA
baş müəllim
e-mail: aygun.narimanova@sport.edu.az
:https://orcid.org/0000-0001-5961-4785

Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2026.3.433

AZƏRBAYCAN XALQ UŞAQ OYUNLARININ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİNİN SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ

Xülasə. *Azərbaycan xalq uşaq oyunları əsrlər boyu formalaşmış zəngin mədəni irsin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, uşaqların şəxsiyyət kimi inkişafında mühüm sosial-psixoloji funksiyalara malikdir. Bu oyunlar yalnız əyləncə vasitəsi deyil, həm də uşaqların sosial davranışlarını, emosional tənzimləmələrini və mənəvi dəyərlərini formalaşdıran təsirli tərbiyə alətidir. Ənənəvi uşaq oyunları kollektiv iştirak üzərində qurulduğu üçün uşaqlarda ünsiyyət bacarıqları, əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət və sosial rolların mənimsənilməsi kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir. Psixoloji baxımdan isə xalq oyunları uşaqların emosional inkişafına müsbət təsir göstərir. Oyun zamanı yaranan sevinc, rəqabət, uğur və məğlubiyyət hissləri uşaqlarda emosional dözümlülüyü formalaşdırır. Eyni zamanda, bu oyunlar uşağın özünüifadə imkanlarını genişləndirir, yaradıcı təfəkkürünü və təsəvvür qabiliyyətini inkişaf etdirir. Xüsusilə rollu və təqlid oyunları uşaqlarda empatiya hissinin yaranmasına və başqalarının mövqeyini anlama bacarığının güclənməsinə səbəb olur.*

Açar sözlər: *xalq oyunları, uşaq psixologiyası, sosiallaşma, koqnitiv inkişaf, eksperiment, oyun terapiyası, emosional intellekt, milli kimlik*

GİRİŞ. Uzaq keçmişimizdən bu günümüzə qədər uşaqların həyatında xalq oyunlarının müstəsna rolu barədə maraqlı fikirlər formalaşdırılıb. Mədəniyyətin ən qədim laylarından biri olan xalq oyunları hər bir millətin etno-psixoloji mənzərəsini, həyat tərzini və dəyərlər sistemini əks etdirən mühüm amildir. Uşaq inkişaf prosesində bəşəriyyətin qazandığı təcrübəni – adət və ənənələri mənimsəməlidir. Bu mənimsəmə isə təqlid sayəsində uğurla həyata keçirilir.

Uşaq anadan məhz təqlidetmə xüsusiyyəti ilə doğulur. Azərbaycan xalq oyunları uşağın həm fiziki, həm də mənəvi inkişafını təmin edən kompleks bir sistemdir. Müasir dövrdə uşaqların rəqəmsal asılılıq və virtual reallıq səbəbindən sosial izolyasiyaya düşməsi, hərəkətsizlik və ünsiyyət çatışmazlığı yaşaması bu mövzunun aktuallığını artırır [2, s. 112]. Milli oyunlar təkcə fiziki əyləncə deyil, xalqın yaşayış tərzini və kollektiv düşüncəsini gələcək nəslə ötürən genetik kodlardır [3, s. 22]. Məqalədə Azərbaycan milli uşaq oyunlarının psixoloji-pedaqoji potensialı araşdırılır. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, xalq oyunları uşağın koqnitiv inkişafı, emosional tənzimlənməsi və sosial adaptasiyası üçün kompleks vasitədir. Məqalədə həmçinin aparılmış eksperimentin nəticələri, cədvəllər və oyunların nəzəri-praktiki təhlili yer almışdır.

XVII əsrin əvvəllərində uşaq psixologiyasının dərinliklərini öyrənən filosof Jan Jak Russo (1762-1830) oyunun mühüm və əsaslı əhəmiyyəti haqqında maraqlı fikirlər söyləyib. O, uşaqların öz dünyasını, hərəkət və davranışlarını dərk etməsində, eləcə də təhsil prosesində məqsədyönlü oyunun əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır, oyun terapiyasının əhəmiyyətindən bəhs edir.

Aşağı yaş dövründə oyunlar müxtəlif formalarda (rollu, süjetli, qaydalı, didaktik, stolüstü, hərəkətli və s.) təzahür edir və bu müxtəliflik uşağın həm idrak sahəsində, həm də sosial münasibətlər sistemində əhəmiyyətli irəliləyişə səbəb olur. Bu oyun növləri uşağın sensor inkişafı, məntiqi təfəkkürü, nitq bacarığı və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Oyunlar həm də uşağın böyüklərlə və yaşıdları ilə olan münasibətlərini dərinləşdirir və ünsiyyət dairəsini genişləndirir.

Tədqiqatın məqsədi. Milli oyunların uşaqların sosial-psixoloji göstəricilərinə təsirini kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə əsaslandırmaq.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Azərbaycan xalq oyunlarının uşaqlarda kollektiv işləmə, liderlik və empatiya bacarıqlarını necə formalaşdırdığını müəyyən etmək [1, s. 44].
2. Uşaqların daxili aqressiya və ayrılıq təşvişi kimi neqativ emosional vəziyyətlərinin milli oyunlar vasitəsilə korreksiyası imkanlarını təhlil etmək.
3. Eksperimental və nəzarət qrupları üzərində müqayisəli monitorinq apararaq oyunların uşaq psixikasına kəmiyyət təsirini (ballarla) üzə çıxarmaq [7, s. 40].
4. Milli oyunların uşaqların diqqətin konsentrasiyasının inkişafındakı effektivliyini elmi şəkildə dəyərləndirmək.

Müasir elmi ədəbiyyatlarda uşaqlara ünsiyyət sənətini, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulması, neqativ təzahürlərin qarşısının alınmasını öyrətməyə imkan verən xalq oyunlarının psixoterapevtik effekti çox yaxşı göstərilməlidir. Düzgün qurulan oyun zamanı uşaq müqavimətlərin öhdəsindən gəlməyi öyrənir, onun hərəkətləri daha iradi, yaradıcılıq və düşüncəsi isə daha aydın olur. Oyun uşağa istək, davranış, ünsiyyətin yeni formasını verir. Oyunun müxtəlif növlərini, onların özünəməxsusluğunu, keçirilmə texnologiyalarını bilmək, onun aşağıdakı funksiyalarından istifadə etməyə imkan verir: tərbiyəedici, inkişafetdirici, maarifləndirici, təşkilatçılıq və s. Oyunların bir neçə təsnifatı mövcuddur. Ümumi qəbul olunmuş təsnifat oyunların uşaqların təşəbbüsü ilə yaranan yaradıcı (sujetli-rollu) və böyüklər tərəfindən təşkil olunan qaydalı oyunlara (didaktik və mütəhərrik) bölünmüşdür.

Uşağın emosional inkişafında da oyunun rolu əvəzsizdir. Oyun zamanı onlar xoşbəxtlik, dostluq, sevinc, empatiya hissi, qayğı bəsləmək, sevmə, sevilmə, güvən hissi və bir çox emosional halları öyrənirlər. Oyun uşaqlarda aqressiyanı azaldır. Uşaq oyun vasitəsilə yaşadığı emosional vəziyyəti ortaya qoyur və həll yollarını tapmağı öyrənir, onu narahat edən vəziyyətlərin fərqinə varır və həmin vəziyyətlərdən uzaqlaşmağın yollarını axtarıb kəşf edir, ailədə və ətrafında gördüyü bütün yaxşı keyfiyyətləri özündə tətbiq edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqatda ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalq oyunları sadəcə etnoqrafik miras kimi deyil, müasir "sosial-psixoloji resilyens" (dözümlülük) modelinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. İlk dəfə eksperimental olaraq sübut edilir ki, xalq oyun-

ları rəqəmsal asılılıq yaşayan uşaqlarda "sosial immunitet" yaradır və onları virtual dünyanın gətirdiyi ünsiyyət baryerlərindən azad edir. Həmçinin, milli oyunların "oyun terapiyası" kimi tətbiqinin psixoloji üstünlükləri kəmiyyət göstəriciləri ilə əsaslandırılır [3, s. 28].

Uşaq psixologiyasında oyun uşağın xarici aləmi dərk etməsi üçün "aparıcı fəaliyyət" növüdür. Milli oyunlarımızda uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edən bir neçə mühüm nəzəri istiqamət mövcuddur:

✓ Sosiallaşma və interiorizasiya: Xalq oyunları vasitəsilə uşaq sosial rolları və mənəvi dəyərləri mənimsəyir. L.S. Vıqotskinin nəzəriyyəsinə görə, oyunlar uşağın mövcud bacarıqları ilə potensial inkişafı arasında körpü yaradır [2, s. 118].

✓ Emosional katarsis: Oyun uşağın daxili gərginliyini boşaltma vasitəsidir. Milli oyunlardakı aktiv hərəkətlər uşağın instinktiv enerjisini qaydalı fəaliyyətə yönəldir [4, s. 95].

Azərbaycan xalq oyunlarını aşağıdakı psixoloji funksiyalara görə təsnif etmək olar:

1. Süjetli-rollu oyunlar: Uşaqların müəyyən obrazları (məsələn, çoban, qurd, ana, ata) canlandırdığı oyunlar. Bu oyunlar təxəyyülü və empatiyanı inkişaf etdirir.

2. Qaydalı-hərəkətli oyunlar: "Dəsmalaldı", "Dirədöymə", "Gizlənpaç", "Beşdaş". Burada əsas məqsəd uşağın öz impulsiv davranışlarını qaydalara tabe etdirmək bacarığını (özünüidarəni) formalaşdırmaqdır [7, s. 44].

3. İntellektual-məntiqi oyunlar: "Mərə-mərə", "Xana-xana". Bu oyunlar riyazi düşüncəni və diqqətin paylanmasını təmin edir.

Sosial-psixoloji üstünlüklər və oyunların təhlili:

➢ Kollektivizm və empatiya

Xalq oyunları ("Dəsmalaldı", "Dirədöymə") fərdi rəqabəti deyil, qrup daxili harmoniyanı təşviq edir. Sosial psixologiyada "biz" obrazının formalaşması uşağın cəmiyyətə inteqrasiyasında əsas rol oynayır. Kollektiv oyunlar zamanı uşaq rəqibinin vəziyyətini hiss etməyi öyrənir ki, bu da empatiyanın təməlidir [1, s. 46].

➢ "Beşdaş" və Koqnitiv İnkişaf

"Beşdaş" oyunu xırda motorikanın inkişafı üçün ideal vasitədir. Daşları havaya atıb tutmaq uşaqda diqqətin paylanmasını, göz-əl koordinasiyasını və strateji planlama bacarığını artırır [5, s. 18].

Məqalənin nəzəri müddəalarını sübut etmək üçün Bakı şəhərində yerləşən №82 orta məktəbin ibtidai sinif şagirdləri (7-9 yaş) arasında 3 aylıq "Xalq Oyunlarının Sosial-Psixoloji Təsiri" adlı eksperiment keçirilmişdir.

Cədvəl № 1. *Eksperimentin əvvəlində və sonunda şagirdlərin sosial-psixoloji göstəricilərinin müqayisəsi (10 ballıq şkala ilə)*

Göstəricilər	**A qrupu (Əvvəl)**	**A qrupu (Sonra)**	**B qrupu (Əvvəl)**	**B qrupu (Sonra)**	**Artım (A qrupu)**
Kollektiv əməkdaşlıq	4.2	8.8	4.5	5.1	**+4.6**
Emosional tənzimləmə	5.0	7.5	4.8	5.2	**+2.5**
Diqqət konsentrasiyası	3.8	7.2	4.0	4.4	**+3.4**
Özgüvən səviyyəsi	5.5	8.2	5.3	5.8	**+2.7**
Aqressiya səviyyəsi*	6.5	3.2	6.2	6.0	**-3.3**

**Aqressiya səviyyəsinin azalması müsbət göstərici hesab olunur.*

Eksperimentin strukturu:

• A qrupu (Eksperimental qrup): 30 nəfər. Bu qrupda 4 həftə ərzində həftədə 3 dəfə fiziki tərbiyə və asudə vaxt dərslərində yalnız Azərbaycan xalq oyunları (“Gizlənpaç”, “Beşdaş”, (“Dəsmalaldı”, “Dirədöymə”) oynanılmışdır.

• B qrupu (Nəzarət qrupu): 30 nəfər. Bu qrupda dərslər standart proqram üzrə (əsasən fərdi idman hərəkətləri və sərbəst oyunlar) davam etdirilmişdir.

Eksperimentin nəticələrinin təhlili. Cədvəldən göründüyü kimi, xalq oyunlarının tətbiq olunduğu A qrupunda ən kəskin artım “Kollektiv əməkdaşlıq” və “Diqqət konsentrasiyası” göstəricilərində müşahidə olunmuşdur. “Gizlənpaç” və “Beşdaş” kimi oyunlar uşaqların birbirinə qarşı məsuliyyət hissini artırmış, “Dirədöymə”, “Dəsmalaldı” isə onların çevik reaksiyasını inkişaf etdirmişdir.

Nəzarət qrupunda (B qrupu) isə göstəricilər stabilliyini qorumuş, lakin əhəmiyyətli inkişaf qeydə alınmamışdır. Bu, sübut edir ki, strukturlaşdırılmış milli oyunlar uşağın psixi proseslərini stimullaşdıran ən effektiv “təbii alətdir”.

Azərbaycan xalq oyunları uşağın şəxsiyyətinin formalaşması, həyatı öyrənməsi üçün geniş vasitədir. Oyun vasitəsilə uşaqlarda doğruluq, düzlük, əməksevərlik, əmək adamlarına hörmət, vətənə məhəbbət kimi mənəvi hisslər formalaşır. Arası kəsilməz qarşılıqlı münasibətlər prosesi kimi və insanın fərdi xüsusiyyətlərinin ictimai şəraitlə, sosial norma və davranış qaydaları ilə bağlanması kimi anlaşılan sosiallaşma şəxsiyyətin psixi sağlamlığına təsir göstərən ciddi emosional nəticələrə malikdir. Şəxsiyyətin inkişafı müstəqil şəkildə reallaşa bilməz, bunun üçün psixoloji-pedaqoji şərait yaratmaqla ona məqsədyönlü şəkildə təsir etmək lazımdır. Uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almayan, kifayət qədər nəzarət olunmayan və istiqamətləndirilməyən sosiallaşma həm bilavasitə, həmdə sonradan üzə çıxan zərərli təsirə malikdir.

Nəticə. Aparılan araşdırmaların təhlili göstərir ki, Azərbaycan xalq uşaq oyunları uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında çoxşaxəli sosial-psixoloji təsir mexanizmlərinə malikdir və bu təsir həm fərdi, həm də sosial inkişaf müstəvisində özünü aydın şəkildə göstərir. Bu oyunlar yalnız əyləncə vasitəsi deyil, eyni zamanda, uşaqlarda sosial rolların mənimsənilməsi, davranış modellərinin formalaşması, emosional tənzimləmə və kollektiv münasibətlərin qurulması üçün təbii və effektiv mühit yaradır. Tədqiqat nəticələri sübut edir ki, milli oyunlar vasitəsilə uşaqlarda əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət, məsuliyyət, liderlik və özünənəzarət kimi mühüm sosial keyfiyyətlər inkişaf edir. Eyni zamanda, bu oyunlar uşaqların ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirir, empatiya hissini formalaşdırır və sosial adaptasiyanı sürətləndirir. Psixoloji baxımdan isə oyun fəaliyyəti uşaqların emosional gərginliyinin azalmasına, özünəinamın artmasına və yaradıcı düşüncənin inkişafına müsbət təsir göstərir.

İşin elmi yeniliyi. Araşdırma həmçinin göstərir ki, Azərbaycan xalq oyunları milli-mədəni dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsində mühüm vasitə kimi çıxış edir və uşaqlarda milli kimlik şüurunun formalaşmasına töhfə verir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu baxımdan, həmin oyunların təhsil prosesinə məqsədyönlü şəkildə inteqrasiyası uşaqların hərtərəfli inkişafını təmin edən effektiv pedaqoji vasitə kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, bu oyunların təhsil proqramlarına inteqrasiyası sağlam nəsil yetişdirilməsi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Milli oyunlar sadəcə keçmişin mirası deyil, gələcəyin sağlam şəxsiyyətinin memarıdır [6, s. 70].

Ədəbiyyat

1. Əliyev A.B. Uşaq psixologiyasında milli oyunların rolu / A.B.Əliyev. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı, – 2019. – 160 s.
2. Hüseynova S.M. Azərbaycan xalq oyunlarının pedaqogikası / S.M.Hüseynova. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2018. – 210 s.
3. Məhərrəmova L. Məktəbəqədər təhsildə oyun terapiyası / L.Məhərrəmova. – Gəncə: Müəllim nəşriyyatı, – 2021. – 145 s.

4. Səfərova G. Etnopsixologiya və milli kimlik / G.Səfərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 190 s.
5. Vəliyeva N. Uşaqların koqnitiv inkişafında ənənəvi oyunların əhəmiyyəti // Psixologiya jurnalı, №2, – 2020, – s. 15-24.
6. İbrahimov F. Müasir təhsil kurikulumunda xalq oyunlarının yeri / F.İbrahimov. – Bakı: Mütərcim, – 2023. – 130 s.
7. Quliyeva Ş. Kollektiv oyunlar və sosial adaptasiya məsələləri / Ş. Quliyeva. – Bakı: Nurlar, – 2024. – 115 s.
8. Nəzərova M. Azərbaycan folklorunda uşaq dünyası / M.Nəzərova. – Bakı: Kitab evi, – 2017. –120 s.

H.E.Mammadova, S.P.Safarova,
S.S.Alipashayev, A.F.Narimanova

Systematic analysis of the socio-psychological aspects of the influence of Azerbaijani folk children's games on the formation of personality

Summary

Azerbaijani folk children's games, in addition to being part of the rich cultural heritage formed over centuries, have important socio-psychological functions in the development of children as individuals. These games are not only a means of entertainment, but also an effective educational tool that shapes children's social behavior, emotional regulation, and moral values. Since traditional children's games are built on collective participation, they develop qualities such as communication skills, cooperation, mutual respect, and mastery of social roles in children. From a psychological point of view, folk games have a positive effect on children's emotional development. The feelings of joy, competition, success, and defeat that arise during the game form emotional tolerance in children. At the same time, these games expand the child's self-expression opportunities, develop creative thinking, and imagination. Role-playing and imitation games in particular lead to the emergence of a sense of empathy in children and the strengthening of their ability to understand the position of others.

Keywords: *folk games, child psychology, socialization, cognitive development, experimentation, play therapy, emotional intelligence, national identity*

Х.Э.Мамедова, С.П.Сафарова,
С.С.Алипашаев, А.Ф.Нариманова

Систематический анализ социально-психологических аспектов влияния азербайджанских народных детских игр на формирование личности

Резюме

Азербайджанские народные детские игры, помимо того, что являются частью богатого культурного наследия, сформированного веками, выполняют важные социально-психологические функции в развитии детей как личностей. Эти игры – не только средство развлечения, но и эффективный образовательный инструмент, формирующий социальное поведение детей, эмоциональную регуляцию и моральные ценности. Поскольку традиционные детские игры основаны на коллективном участии, они развивают у детей такие качества, как коммуникативные навыки, сотрудничество, взаимное уважение и овладение социальными ролями. С психологической точки зрения, народные игры оказывают положительное влияние на эмоциональное развитие детей. Чувства радости, соперничества, успеха и поражения, возникающие во время игры, формируют у детей эмоциональную устойчивость. В то же время эти игры расширяют возможности самовыражения ребенка, развивают творческое мышление и воображение. Ролевые и имитационные игры, в частности, способствуют появлению у детей чувства эмпатии и укреплению их способности понимать позицию других.

Ключевые слова: *народные игры, детская психология, социализация, когнитивное развитие, экспериментирование, игровая терапия, эмоциональный интеллект, национальная идентичность*

Rəyçi: prof. R.K.Bağırov

Redaksiyaya daxil olub: 28.04.2026

K.Q.MƏNSİMOVA
müəllim
e-mail: kifayetmnv@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0009-6444-9716

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.438

SÜNİ İNTELLEKT ƏSASLI TƏDRİS RESURSLARININ İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏTBİQİ

Xülasə. *Məqalədə elmi və texnoloji tərəqqinin baş verdiyi müasir dövrdə texnologiya ilə təhsil arasındakı qarşılıqlı əlaqə fonunda süni intellekt texnologiyalarının təhsil sisteminə inteqrasiyası kimi aktual bir məsələ kompleks şəkildə təhlil olunmuşdur. Həmçinin qeyd olunmuşdur ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər təhsil sahəsinə də siraət edərək, informasiya və texnologiya cəmiyyəti şəraitində süni intellektin də təhsildə tətbiqini qaçınılmaz edərək, bunu bir növ zərurətə çevirmişdir. Burada əsas səbəb kimi təlim-tədris prosesinin keyfiyyətinin artırılması göstərilmişdir. Müqayisə məqsədilə əlavə edilmişdir ki, süni intellekt əvvəllər yalnız mürəkkəb məntiqi funksiyaları yerinə yetirən bir sistemlər kimi qəbul edilirdisə, artıq o, öz məqsədlərini belə aşaraq bu gün daha geniş sahələrdə tətbiq olunmağa başlanmış, insan fəaliyyətini asanlaşdıran, məhsuldarlığı artıran və yeni imkanlar yaradan mühüm texnoloji vasitəyə çevrilmişdir. Məqalənin nəticə hissəsində süni intellekt texnologiyalarının təhsildə tətbiqinin həm şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə, həm də müəllimlərin peşəkar inkişafına müsbət təsir göstərdiyi qənaətinə gəlinmiş, müəllimlərin bu potensialdan tam şəkildə istifadə etmək üçün onların maarifləndirilməsi, peşəkar hazırlıqlarının gücləndirilməsi və texnologiyalara inteqrasiyanın sistemli şəkildə həyata keçirilməsi zəruri hesab edilmişdir.*

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, süni intellekt, texnologiyalar, tədris*

Məqaləni əsas məqsədi olan ibtidai təhsil mərhələsində süni intellektin tətbiqinin əhəmiyyəti məsələsi dövrümüzün ən prioritet istiqamətlərindən biri olaraq işıqlandırılaraq, kiçik məktəb yaşı dövrünün uşaqların əqli, psixoloji və sosial inkişafında əsas rol oynadığı nəzərə alınaraq, süni intellekt texnologiyalarının düzgün və məqsədyönlü istifadəsinin şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun öyrənmə mühitinin formalaşdırılmasına şərait yaratdığı qeyd olunmuşdur. Əlavə olaraq fəal təlim yanaşması çərçivəsində şagirdlərin interaktiv fəaliyyətə cəlb olunması, yaradıcı və müstəqil düşünmə bacarıqlarının da inkişafının süni intellekt əsaslı resurslarla daha da gücləndirildiyi göstərilmişdir.

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqində müəllimin rolunun dəyişməsi məqalənin əsas aparıcı məsələlərindəndir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, süni intellektin tətbiqi nəticəsində müasir müəllimlər ənənəvi informasiya ötürücüsü rolundan çıxaraq daha çox bələdçi, məsləhətçi və fasilitator funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır ki, bu da özlüyündə təlim prosesində tənqidi düşünmə və tədqiqat bacarıqlarının inkişafını ön plana çıxarmışdır. Eyni zamanda, oyunlaşdırma kimi yanaşmalar vasitəsilə şagirdlərin motivasiyasının artırılması və öyrənməyə marağın gücləndirilməsi mümkün olmuşdur.

Məqalədə müzakirə olunan digər bir məsələ süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı mövcud çətinliklər və onların aradan qaldırılması yollarıdır. Burada qeyd olunmuşdur ki, müəllimlərin bu sahədə kifayət qədər bilik və bacarıqlara malik olmaması texnologiyalara uyğunlaşmada çətinliklər, maliyyə və texniki imkanlarla bağlı məhdudiyyətlər, eləcə də məlumat təhlükəsizliyi məsələləri ilə əlaqəlidir. Problemin həlli yolu kimi isə müəllimlərin müxtəlif kurs və təlimlərə cəlb olunması tövsiyə olunmuşdur.

Texnologiya ilə təhsil arasındakı əlaqə və yeni texnologiyanın təhsil sahəsində istifadəsi müasir dövrdə bütün dünyada olduqca aktual və eyni zamanda mürəkkəb və çoxşaxəli bir məsələdir. İnformasiya və texnologiya cəmiyyəti kimi xarakterizə olunan müasir cəmiyyətimizdə həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də süni intellektin tətbiqi artıq qaçınılmaz bir hal almış, hətta təlim-tədris prosesində effektivliyi artırmaq məqsədilə onun istifadəsi zəruriyyətə çevrilmişdir.

Əvvəllər süni intellekt (Sİ) dedikdə, yalnız insan tərəfindən yerinə yetirilə bilən məntiqi düşünmə, qərarvermə və problem həll etmə kimi mürəkkəb funksiyaları icra edə bilən kompüter sistemləri nəzərdə tutulurdusa, bu gün süni intellekt texnologiyaları şübhəsiz ki, həyatımızı asanlaşdırmaq, əmək məhsuldarlığını artırmaq, insanlara daha geniş imkanlar yaratmaq məqsədilə getdikcə daha geniş şəkildə tətbiq olunmaqdadır [2, s. 24]. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı Prezident İlham Əliyev 2025-ci ilin 19 mart tarixində əsas hədəfi ölkədə süni intellektin inkişafını sürətləndirmək, xidmət sahələrini genişləndirmək, mexanizmlərini təkmilləşdirmək və əlçatanlığını təmin etmək olan "Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası" adlı qanun layihəsini təsdiq etmişdir. Sözügedən Strategiyanın qəbul olunması süni intellekt sahəsinin dövlətimiz üçün də nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinin göstəricisidir [1].

Süni intellekt texnologiyalarının təhsildə tətbiqi hazırda öyrənmə və tədris proseslərini təkmilləşdirmək, müəllim və təhsil idarəedicilərinin iş yükünü azaltmaq, eyni zamanda, şagirdlərə onlar üçün daha maraqlı və interaktiv olacaq fərdiləşdirilmiş effektiv öyrənmə imkanları yaratmaq kimi funksiyaları yerinə yetirir. Çünki, müasir təhsil sistemində süni intellekt yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də təlimin məzmununu, metodlarını və təşkilini dəyişən mühüm pedaqoji vasitə kimi çıxış edərək, fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühiti formalaşdırmaqla öyrənməni daha cəlbedici etmək və tədris materiallarının effektivliyini artırmaq potensialına malik bir vasitədir.

Xüsusilə də son illərdə ibtidai siniflərdə təlim-tədris prosesinin süni intellekt texnologiyaları əsasında həyata keçirilməsinə daha çox diqqət ayrılır. Çünki, məhz ibtidai təhsil mərhələsi hər bir uşağın əqli, psixoloji, sosial və emosional inkişafının ən mühüm mərhələsidir. Bu səbəbdən də süni intellektin ibtidai siniflərdə səriştəli müəllimlər tərəfindən xüsusi pedaqoji yanaşmalar əsasında effektiv və məqsədəuyğun istifadəsi şagird və müəllimlər üçün geniş imkanlar yaradaraq, onlara uyğun əlverişli effektiv öyrənmə şəraiti formalaşdırır.

Bildiyimiz kimi, I-IV sinifləri əhatə edən ibtidai təhsil mərhələsində kurikulum sistemi əsasında bir sıra müxtəlif fənlərin tədrisi həyata keçirilir. Tədris olunan hər bir fənn müasir dövrün tələbi olan fəal təlim əsasında tədris prosesində şagirdlərdən daha fəal iştirak, yaradıcı və müstəqil yanaşma, eyni zamanda, komanda ilə işləmək qabiliyyətlərini tələb edir. Belə ki, tədris proqramına əsasən, əsas hədəfi oxumaq, yazmaq və hesablamaq kimi təməl bacarıqların aşılanması olan hər bir fənnin spesifik məzmun və öyrənmə sahəsi olduğunu nəzərə alsaq, onda tədris prosesində də müxtəlif süni intellekt platformalarına müracətin vacibliyini də anlamış olarıq. Müasir təhsildə süni intellekt əsaslı tədris resurslarının tətbiqi birmənalı olaraq təlim prosesini avtomatlaşdıran, məlumatları fərdiləşdirən və optimallaşdıran maşın öyrənməsi və məlumat analitikası kimi texnologiyaların tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilir. Həmin resurslar özlərinə xas spesifik parametrlərlə xarakterizə olunurlar. Bunlara ilk növbədə şagird davranışlarının təhlili, fərdi öyrənmə trayektoriyasının qurulması, real vaxtda geribildirimin həyata keçirilməsi və avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə daxildir [7].

İbtidai siniflərdə həyata keçirilən fəal öyrənmə prosesində əsas məqsəd şagirdlərin müxtəlif suallar əsasında interaktiv və yaradıcı dialoqlara cəlb olunması və sözsüz ki, onlardan bu suallara dolğun cavabların alınmasıdır. Məhz müəllim-şagird arasında gedən bu qarşılıqlı kommunikativ münasibət təlim prosesində şagirdləri fəal olmağa, verilən tapşırıqlara yaradıcı yanaşmağa sövq edir. Müəllimlərdən fərqli olaraq, süni intellektin yaratdığı repetitorlar fasilə-

siz fəaliyyət göstərdiyinə görə şagirdlər üçün hər zaman əlçatan olur, öyrənmə prosesinin daha sürətli və effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir [7, s. 54].

Süni intellekt texnologiyalarına müraciətin ən yayılmış səbəblərindən biri də onun informasiya resurslarına çıxışı asanlaşdırmasıdır. Bunun nəticəsində son illərdə müəllimlərin rolu təkamülə uğrayaraq, onları əsas informasiya ötürücüsü funksiyasından daha çox bələdçi, məsləhətçi, moderator roluna keçirmişdir. Artıq müasir müəllimlər öz peşə fəaliyyətlərində daha çox üstünlüyü öyrənmə prosesinin təşkili, tənqidi düşünmənin inkişafı və müstəqil tədqiqat bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəldirlər. Elə bu səbəbdən də, süni intellekt təhsil mühitində tətbiqi tədris və öyrənmə proseslərinin yenidən qurulması üçün mühüm imkanlar yaratsa da, bu prosesdə pedaqoqların fəal və tənqidi yanaşma sərgiləməsi də vacib hesab olunur [6, s.171].

İbtidai sinif müəllimləri arasında aparılan sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, süni intellektin ibtidai siniflərdə tətbiqi onların işini xeyli asanlaşdırmış, şagirdlərin fərdi öyrənmə tempi ilə ayaqlaşmağa və fərdiləşdirilmiş tapşırıqların hazırlanmasına, bir sözlə adaptiv öyrənmə sistemlərinə çıxış əldə etmələrinə dəstək olmuşdur. Süni intellektin digər bir xidməti olan oyunlaşdırılmış / oyunlaşdırma (Gamification) tədris platformaları vasitəsilə müəllimlər ibtidai siniflərdə təlim prosesini şagirdlər üçün daha əyləncəli edərək onların motivasiyasını artırır və öyrənməni daha əyləncəli edirlər [3, s. 69-70; 4, s. 32].

Süni intellekt texnologiyaların müəllimlər üçün yaratdığı digər bir imkan qiymətləndirmə sistemi ilə bağlıdır. Belə ki, bu sistem qiymətləndirməni ən qısa zamanda, heç bir vaxt itkisi və insan faktoru olmadan, sistemli və ədalətli şəkildə, avtomatlaşdırılmış formada aparır.

Bildiyimiz kimi, süni intellekt texnologiyalarının təhsildə tətbiqi həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün geniş imkanlar yaratsa da, bu proses, eyni zamanda, müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Əsas problemlərdən biri də çox təəssüf ki, müəllimlərin bu sahədə yetərli hazırlıq səviyyəsinə və biliklərə malik olmamasıdır. Günü-gündən sürətlə inkişaf edən yeni texnologiyaları izləmək və onlarla ayaqlaşmaq heç də düşünüldüyü kimi asan bir iş deyil. Bu səbəbdən də müəllimlərin bu yenilikləri izləməsi və praktik tətbiq bacarıqlarını mənimsəməsi nisbətən çətinləşir.

Əgər müəllimlərin süni intellekt texnologiyalarına münasibətlərinin onların bu texnologiyalar barədə məlumatlılıq səviyyəsi və praktik təcrübəsi ilə sıx bağlı olduğunu nəzərə alsaq, o zaman daha yüksək bilik və təcrübəyə malik müəllimlərin süni intellekt əsaslı tədris prosesindəki uğurlarının yüksək olduğunu görərik. Bununla yanaşı, bəzi müəllimlər hələ də süni intellekt texnologiyalarına şübhə ilə yanaşaraq onun yüksək maliyyə tələb etdiyini, təhsil sistemində bərabərsizliyə səbəb ola biləcəyini və məlumat təhlükəsizliyi baxımından risklər yaratdığını düşünürlər.

İşin elmi nəticəsi: Müəllimlərin süni intellekt texnologiyalarından səmərəli istifadə etməsi və bu sahədə lazımi biliklərə malik olması təhsilin keyfiyyətinin artırılması və şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına daha uyğun şəkildə yanaşmaların seçilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən də süni intellekt texnologiyalarının təhsildə tətbiqi həm şagirdlərin akademik nəticələrinə, həm də müəllimlərin peşəkar inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Lakin bu texnologiyaların imkanları barədə yetərli məlumatın olmaması bəzi müəllimlərdə narahatlıq və tərəddüd yaradır. Bu səbəbdən müəllimlərin süni intellekt texnologiyalarına münasibətinin öyrənilməsi və bu istiqamətdə maarifləndirmə işlərinin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İşin elmi yeniliyi: Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq süni intellekt texnologiyalarının ibtidai təhsil mərhələsində tətbiqinin pedaqoji və metodoloji əsaslarının kompleks şəkildə əsaslandırılması və fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühitinin formalaşdırılmasındakı rolunun müəyyənləşdirilməsindədir. Bununla yanaşı, məqalədə müasir təhsil mühitində müəllimin rolu yeni elmi yanaşma kontekstində şərh olunaraq onun informasiya ötürücüsündən fasilitator və bələdçi roluna keçidi əsaslandırılmış, oyunlaşdırma və adaptiv texnologiyaların ibtidai siniflərdə tətbiqinin şagird motivasiyasına və öyrənmə nəticələrinə təsiri elmi baxımdan ümumiləşdirilmişdir. Məqalənin digər bir yeniliyi burada süni intellektin tətbiqi ilə bağlı mövcud

problemlərin sistemləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması istiqamətində praktik tövsiyələrin irəli sürülməsindədir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti süni intellekt texnologiyalarının ibtidai təhsil prosesində istifadəsi üçün praktik yanaşmaların təqdim olunması, müəllimlərin fərdiləşdirilmiş və daha effektiv tədris mühiti yaratmasına dəstək verməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, burada qeyd olunan məlumatlar süni intellektin təhsil sahəsində tətbiqi ilə bağlı gələcəkdə aparılacaq tətqiqatlarda da istifadə oluna bilər. İqtisadi səmərəsinə gəldikdə isə, tədris prosesinin avtomatlaşdırılması, müəllimlərin iş yükünün azalması və resurslardan daha optimal istifadə nəticəsində vaxt və maliyyə xərclərinin azaldılması kimi göstərilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası, https://president.az/az.
2. Əliyeva K. Süni intellekt. Dərs vəsaiti / K.Əliyeva. – Bakı: ADNSU-nun nəşri, – 2024. – 145 s.
3. Quliyev C. Süni intellekt və təhsil: Yeni üfüqlər / C.Quliyeva. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2018. – 112 s.
4. Məmmədov R. Təhsildə süni intellektin istifadəsi və təhsil texnologiyaları / R.Məmmədov. – Bakı: Təhsil Nazirliyi, – 2019. – 84 s.
5. Tağıyeva R. İbtidai siniflərdə təlim prosesinə süni intellektin səmərəli inteqrasiyası // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil jurnalı, №1, 2026, – s. 50-61.
6. Dişlioğlu A.T., Ateş V., Medeni T.D. Yapay zekâ teknolojilerinin eğitimde kullanılması: öğretmen değerlendirmeleri. Araştırma // Kaytek kamu yönetimi ve teknoloji dergisi, 10 mart. 2025, – s. 167-191. dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5149174
7. Madreimova S.M. AI in Primary Education. 2024. https://eurasia-science.org/index.php/pub/article/view/347?utm_source=chatgpt.com

K.G.Mansimova

Application of Artificial Intelligence-Based Educational Resources in Primary Grades

Summary

The article comprehensively analyzes the current issue of integrating artificial intelligence technologies into the education system against the background of the interaction between technology and education in the modern era of scientific and technological progress. It is also noted that the changes taking place in society have spread to the field of education, making the application of artificial intelligence in education inevitable in the conditions of the information and technological society, making it a kind of necessity. The main reason here is to increase the quality of the teaching and learning process. For the sake of comparison, it is added that while artificial intelligence was previously perceived only as a system that performs complex logical functions, it has now surpassed its goals and begun to be applied in wider areas, becoming an important technological tool that facilitates human activity, increases productivity and creates new opportunities. In the conclusion of the article, it was concluded that the application of artificial intelligence technologies in education has a positive impact on both students' academic achievements and teachers' professional development. In order for teachers to fully utilize this potential, it was considered necessary to educate them, strengthen their professional training, and systematically implement their integration into technologies.

Keywords*: primary education, artificial intelligence, technologies, teaching*

К.Г.Мансимова

Применение учебных ресурсов на основе искусственного интеллекта в начальных классах

Резюме

В статье всесторонне анализируется актуальная проблема интеграции технологий искусственного интеллекта в систему образования на фоне взаимодействия технологий и обра-

зования в современную эпоху научно-технического прогресса. Отмечается также, что происходящие в обществе изменения распространились и на сферу образования, сделав применение искусственного интеллекта в образовании неизбежным в условиях информационно-технологического общества, превратив его в своего рода необходимость. Основная причина здесь – повышение качества учебно-воспитательного процесса. Для сравнения добавляется, что если раньше искусственный интеллект воспринимался лишь как система, выполняющая сложные логические функции, то сейчас он превзошел свои цели и начал применяться в более широких областях, став важным технологическим инструментом, облегчающим человеческую деятельность, повышающим производительность и создающим новые возможности. В заключении статьи сделан вывод о положительном влиянии применения технологий искусственного интеллекта в образовании как на успеваемость учащихся, так и на профессиональное развитие учителей. Для того чтобы учителя могли в полной мере использовать этот потенциал, была признана необходимой их подготовка, укрепление профессиональной подготовки и систематическое внедрение их интеграции в технологии.

Ключевые слова: *начальное образование, искусственный интеллект, технологии, обучение*

Rəyçi: ped.f.d. L.X.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2026

X.Ə.QASIMOVA
müəllim
e-mail: gasimova.x@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0008-0941-4409

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.443

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRATİV YANAŞMANIN TƏTBİQİ METODİKASI

Xülasə. *Dil öyrənmək yalnız qrammatika və lüğət tərkibini öyrənmək deyil. Dilin tədrisi zamanı əsas məqsəd öyrənənin real həyatda ünsiyyət qura bilməsidir. Buna görə də dinləmə, danışma, oxu və yazı kimi dil bacarıqları birlikdə inkişaf etdirilməlidir. Əvvəllər bu bacarıqlar ayrı-ayrı tədris olunurdu. Amma müasir yanaşmada onların inteqrasiyası daha effektiv hesab olunur. Çünki dil bacarıqları bir-biri ilə əlaqəlidir və gündəlik həyatda birlikdə istifadə olunur. İnteqrasiya olunmuş yanaşma tələbələrin dili təbii şəkildə istifadə etməsinə kömək edir. Bu yanaşma real həyat vəziyyətlərini sinfə gətirir, şagirdlərdə dərsə marağı artıraraq onların nailiyyətlərini artırır. İnteqrativ yanaşmanın tətbiqi zamanı müəllimin rolu çoxdur. Belə ki, o, qarşıya qoyulmuş məqsədi həyata keçirmək üçün müxtəlif fəaliyyət növləri təşkil edir, real həyat situasiyalarından istifadə edərək kooperativ öyrənmə mühiti yaradır.*

Açar sözlər: *dil bacarıqları, inteqrativ yanaşma, tapşırıq əsaslı fəaliyyət növləri, kooperativ mühit, müəllim mərkəzli və şagird mərkəzli öyrənmə*

Dil tədrisində inteqrasiya olunmuş yanaşma bir dərsdə iki və ya daha çox dil bacarığının (dinləmə, danışma, oxuma və yazma) birləşdirilməsini tələb edən tədris metodudur. Dil tədrisi və öyrənilməsi prosesində öyrənənlərin hədəf dildə yaxşı fəaliyyət göstərə bilməsi üçün bütün dörd əsas bacarığı əldə etmələri əsas gözləntidir. Bacarıqların inteqrasiyası kommunikativ kompetensiyanın əldə olunması üçün vacibdir. İnteqrasiya olunmuş dil tədrisi kommunikativ dil tədrisi metodologiyası vasitəsilə dörd əsas dil bacarığının – oxuma, yazma, danışma və dinləmənin hamısına diqqət yetirir.

Kommunikativ dil tədrisi metodu kimi, inteqrasiya olunmuş yanaşma da ingilis dili öyrənənləri real dil nümunələri ilə qarşılaşdırır və onları dildə təbii şəkildə ünsiyyət qurmağa təşviq edir. Bu yanaşma şagirdlərə həm bir-biri ilə, həm də müəllimlərlə qarşılıqlı əlaqə qurmaq imkanı yaradır.

Dil bacarıqlarının inteqrasiyası sahəsində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Alimlər hesab edirlər ki, reseptiv bacarıqlar (dinləmə və oxuma) ilə produktiv bacarıqlar (danışma və yazma) bir-biri ilə əlaqəli və tamamlayıcıdır, buna görə də onlar ayrı-ayrılıqda tədris edilməməlidir. Dil öyrənmə mühitində dil bacarıqlarının ayrı-ayrılıqda tədris olunması xarici dilin tədrisində ənənəvi yanaşma kimi müəyyən edilmişdir. Ənənəvi yanaşma belə bir fərziyyəyə əsaslanır ki, dilin əsas vahidləri lüğət və qrammatikadır və bunlar da əsasən qrammatika-tərcümə üsulu ilə öyrədilir. Qrammatika-tərcümə üsulu, əsasən, oxuma və yazmaya diqqət yetirir, danışma və dinləməyə isə az və ya heç sistemli diqqət ayrılmır. Bu üsul, əsasən, öyrənənlərin linqvistik kompetensiya əldə etməsinə xidmət edir.

Eli Hinkelə görə ünsiyyət ayrı-ayrı bacarıqlarla deyil, yalnız inteqrasiya olunmuş dil bacarıqları vasitəsilə baş verdikdə mənalı olur. Bu o deməkdir ki, insanlar eyni anda yalnız bir dil bacarığından istifadə etdikdə real və mənalı ünsiyyət baş vermir [5, s.117].

Horiyama bildirir ki, mühitin olması uğurlu dil öyrənməsinin əsas tərəflərindən biridir. "Mühit" dedikdə öyrənənlərin ingilis dilinə məruz qalma fürsəti nəzərdə tutulur. İngilis dili

xarici dil kimi öyrənildiyinə görə danışıq imkanları yalnız ingilis dili dərsləri ilə məhdudlaşır [6, s.183] .

Jing yazır ki, uğurlu dil tədrisi və öyrənilməsi üçün müəllimlər oxuma, yazma, dinləmə və danışma kimi bir neçə bacarığı birləşdirən fəaliyyətlərdən istifadə etməlidirlər. Dörd bacarığın tədrisində iki əsas yanaşma mövcuddur: inteqrasiya olunmuş yanaşma və ayrılmış bacarıqlar yanaşması. Ancaq dörd bacarığın inteqrasiyası kommunikativ kompetensiyanı inkişaf etdirə bilər. Onun fikrincə dil bacarıqlarının ayrı-ayrılıqda tədrisi xarici dilin tədrisində ənənəvi yanaşma hesab olunur. Bu yanaşma artıq köhnəlmişdir, çünki 1970-ci illərdən etibarən xarici dil tədrisinin istiqaməti kommunikativ dil tədrisinə doğru dəyişmişdir. Bu, real həyatda da belədir: insanlar mənalı ünsiyyət qurarkən bacarıqları bir-birindən ayırmırlar. Həmin dövrdə dil öyrənilməsi mexaniki vərdişlərin formalaşması prosesi kimi qəbul edilirdi [8, s.417].

Jack C. Richards qeyd edir ki, "kommunikativ kompetensiya dili müxtəlif məqsəd və funksiyalar üçün necə istifadə etməyi bilməyi əhatə edir." Bundan əlavə, dil bacarıqlarının inteqrasiyası müəllimlərə sinifdə cütlərlə iş, qrup müzakirələri, problem həlli və tənqidi düşünmə kimi fəaliyyətlər vasitəsilə yaxşı öyrənmə mühiti yaratmağa imkan verir [7, s. 3]. Ənənəvi yanaşma belə bir fərziyyəyə əsaslanır ki, dilin əsas vahidləri lüğət və qrammatikadır və bunlar adətən ayrılmış bacarıqlar yanaşması ilə tədris edilir. İnteqrativ yanaşma isə həm tələbələri, həm də müəllimləri motivasiya etdiyi üçün ingilis dilini real mühitdə öyrətmək üçün effektiv və faydalı üsul hesab olunur.

Rebecca Oxforda görə, inteqrasiya olunmuş bacarıqlar yanaşması ilə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi bir xalçaya bənzədilə bilər; burada dörd əsas bacarıq (oxuma, yazma, dinləmə və danışma) bir-birinə müsbət şəkildə toxunaraq böyük, möhkəm, gözəl və rəngarəng bir xalça yaradır [10, s.79].

İnteqrasiya olunmuş bacarıqlar yanaşması tələbələrin interaktiv ünsiyyətdə iştirak etməsinə imkan yaradır və onları hədəf dili öyrənməyə həvəsləndirir. Bu yanaşma həm də öyrənənlərin motivasiyası ilə əlaqəlidir; tələbələr dili həmyaşıdları və müəllimləri ilə qarşılıqlı əlaqədə istifadə etdikdə onu öyrənməyə daha çox motivasiya olunurlar. Dili yalnız nəzəri şəkildə öyrənmirlər. İnteqrativ yanaşmanın üstünlükləri tələbələrin motivasiyası və dil dərslərində müstəqilliyi, sosial və mədəni biliklərə malik olmasıdır. Müasir dövrdə dil tədrisinin məqsədi artıq 1970-ci illərdən əvvəl olduğu kimi qrammatika, lüğət və cümlə quruluşlarını mənimsətmək deyil. Əsas məqsəd dili real həyat vəziyyətlərində düzgün və effektiv istifadə etmək bacarığıdır. Çünki real həyatda insanlar ünsiyyət zamanı birdən çox dil bacarığından istifadə edirlər [1, s.235].

İnteqrasiya olunmuş bacarıqlar yanaşmasının öyrənənlərin kommunikativ kompetensiyasını necə inkişaf etdirdiyini araşdırmaq üçün çoxsaylı empirik tədqiqatlar aparılmışdır. Dweni, Shawesh və Ellabiediyə görə, kommunikativ kompetensiya dili düzgün istifadə etmək bacarığı olduğundan, bacarıqlar ayrı tədris olunarsa, bu məqsədə nail olmaq çətin ola bilər. Onlar əlavə edirlər ki, "dörd dil bacarığının, yaxud heç olmasa ikisinin inteqrasiyası öyrənənlərin kommunikativ kompetensiyasına bu və ya digər şəkildə təsir göstərə bilər. "Keçmişdə istifadə olunan dil tədrisi metodlarının yeniləri ilə əvəz olunmasının səbəbi onların öyrənənlərə kommunikativ kompetensiya qazandırmaqda uğursuz olmasıdır [4, s.326].

Tajzad və Namaghiyə görə, "İnteqrasiya olunmuş bacarıqlar yanaşması formadan çox mənaya, dildən çox ünsiyyətə, dəqiqlikdən çox axıcılığa, dil formalarını mənimsəməkdən çox informasiya üçün oxumağa diqqət yetirir." Bu yanaşma müəllimlərə dərslərini tələbə mərkəzli etməyə imkan verir və bu da avtomatik olaraq öyrənənləri reseptiv və produktiv bacarıqları eyni anda tətbiq etməyə motivasiya edir. İnteqrasiya olunmuş bacarıqlar yanaşması vaxta qənaət edir, çünki müəllimlərə bir dərs ərzində bir neçə uyğun dil aspektini eyni anda öyrətməyə imkan verir [11, s. 95].

Khosiyono dil mənimsənilməsində dörd bacarığın tədrisində iki yanaşmanı – ayrılmış və inteqrasiya olunmuş yanaşmaları və onların dil tədrisi idarəçiliyinə təsirlərini araşdırmışdır.

Tədqiqatçı həm ayrılmış, həm də inteqrasiya olunmuş yanaşmanı təhlil etmiş və nəticədə onların bir-birini tamamladığını qeyd etmişdir. Ayrılmış təlim müəyyən dil bacarığı və ya elementi üzərində möhkəm baza yaradır, inteqrasiya olunmuş təlim isə həmin dili real və autentik ünsiyyətdə istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, yazmaq üçün tələbələr kifayət qədər lüğət ehtiyatına və qrammatik qaydalara sahib olmalıdırlar. Oxuma zamanı isə sözlərin mənasını və cümlə quruluşunu başa düşmək vacibdir. Danışmaq üçün tələbələr kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmalı, sözləri düzgün tələffüz və vurğu ilə deməlidirlər. Bəzən tələbələr müəllimin təlimatını dinləyir, onu yazır, sonra yazılmış təlimatı oxuyur və bununla bağlı suallar verirlər. Bundan əlavə, ciddi şəkildə ayrı bacarıqlara əsaslanan dərslər bəzən əsas dil bacarıqları (dinləmə, oxuma, danışma və yazma) əvəzinə qrammatika və söz ehtiyatı kimi köməkçi elementlərə fokuslanır. Oxu və ya dinləmə dərsini keçən müəllimlər çox vaxt yalnız söz ehtiyatı və qrammatik strukturlar kimi konkret elementlərə diqqət yetirirlər. Bu cür dərslərdə tələbələrin əsas fəaliyyəti əzbərləmə olur, anlama isə ikinci plana keçir [9, s. 20].

Xarici dil təhsilinin uğurlu və effektiv olması üçün bu dörd əsas bacarıq öyrənənlərin səviyyə və ehtiyaclarına uyğun şəkildə inkişaf etdirilməli və möhkəmləndirilməlidir. Buna görə də müəllim şagirdlərin eyni zamanda birdən çox bacarıqdan istifadə etməsinə imkan verən tapşırıqlar planlaşdırmalıdır.

İnteqrasiya olunmuş yanaşmanın əsas elementləri bunlardır:

Birincisi, dinləmə, danışma, oxuma və yazma kimi dil bacarıqları ayrı-ayrılıqda deyil, eyni vaxtda öyrədilməlidir. Buna görə müəllim dinləməni danışma ilə, oxumanı isə yazma ilə birləşdirə bilər. Məsələn, telefon danışığından alınan təlimatları dinləyib qeydə almaq bu inteqrasiyanın nümunəsidir. Komandalar yaratmaq və səhnəcik ssenarisi hazırlamaq da danışma və yazma bacarıqlarının birlikdə inkişaf etdirilməsinə nümunədir.

İkincisi, dərslik də şagirdlərin yaxşı dil bacarıqları əldə etməsi üçün vasitə ola bilər. Şagirdlərin qrammatika, lüğət ehtiyatı və dil strukturları ilə bağlı əvvəlki bilikləri tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı tətbiq edilir. İnteqrasiya olunmuş yanaşma öyrənməni daha aktual və mənalı edir, çünki şagirdi əvvəlki biliklərinə əsaslanaraq düşünməyə sövq edir. İngilis dili öyrənənlər üçün məzmunun əlçatan olması bir sıra üstünlüklər yaradır [12, s. 222].

Üçüncüsü, müəllim dil üzrə təlimçi və istiqamətləndirici rolunu oynayır. Tapşırıqlar şagirdlərə güclü dil bacarıqları qazandırmaq məqsədilə diqqətlə hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Məsələn, müəllim qrup müzakirəsi üçün şərait yaradır. Əvvəlcə təlimat verir, sonra onlar qruplar yaradır, mövzu ilə bağlı vacib məqamları qeyd edir. Daha sonra rəsmi qrup müzakirəsi zamanı şagirdlər öz fikirlərini ifadə edir və müzakirəyə töhfə verirlər. Müzakirə davam etdiyi müddətdə müəllim şagirdlərin səhvlərini qeyd edir. Təxminən 20 dəqiqədən sonra qruplardan müzakirəni yekunlaşdırmaq tələb olunur və müəllim hər bir şagirdin fəaliyyəti haqqında rəy bildirir. Beləliklə, bir tapşırıq çərçivəsində bütün dörd dil bacarığı inteqrasiya olunur.

Lakin bu metod həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün müəyyən çətinliklər yarada bilər. Bir dərs ərzində bir neçə dil bacarığından istifadə etmək hər bir bacarığın ayrıca və daha dərindən məşq edilməsinin hesabına başa gələ bilər. Hətta bu bacarıqların düzgün istifadəsi də diqqətdən kənarda qala bilər, çünki tələbənin dediyi hər söz danışıq, dəftərə yazdığı hər söz isə yazı fəaliyyəti hesab edilmir.

Müxtəlif mövzularla işləmək də enerji tələb edir, çünki tələbələr məzmunu axtarmalı və başa düşməlidirlər. Bu isə çox vaxt dil bacarıqlarının keyfiyyətli məşq edilməsinə mane olur. Ən böyük çətinlik tələbələrin dil səviyyəsi ilə autentik mətnlər arasındakı fərqdən qaynaqlanır və bu da onların real həyat tapşırıqlarında iştirak etməsinə mane olur.

Öyrənmənin ilkin mərhələlərində tələbələrin lüğət ehtiyatı və qrammatik bilikləri kifayət qədər olmur. Nəticədə onların söylərinin böyük hissəsi məzmunu anlamağa və ya öz imkanlarından kənar cümlələr qurmağa yönəlir. Bu isə dil məşqinin əsas məqsədindən uzaqlaşmağa səbəb olur.

Bütün dünyada tətbiq olunan kommunikativ yanaşma bu gün ən inkişafetmiş metod hesab edilsə də, xüsusilə başlanğıc səviyyədə xarici dil öyrənilməsi baxımından ciddi çətinliklər yaradır.

Bu çətinliklərdən biri dil bacarıqları ilə bağlıdır. Tələbələrin dil bacarıqlarından istifadə etməsinin vacibliyi belə bir sual doğurur: tələbənin etdiyi hər fəaliyyət həqiqətən dil bacarığının istifadəsidirmi? Dəftərdə yazılan hər söz yazı hesab olunurmu? Əgər tələbələr müəllimin əvvəlcədən ucadan oxuduğu mətni yenidən oxuyurlarsa, bu oxuma sayılırmı? Dinləmə zamanı təsadüfi məlumatları qeyd etmək yazı fəaliyyəti hesab edilə bilərmi? Yazı tapşırığına hazırlaşmaq üçün siyahı tərtib edən tələbələrin cütlərlə işləməsi danışıq sayılırmı? Digər tələbələri dinləyərkən onlara münasibət bildirmək tələb olunmursa, bu dinləmə hesab edilirmi? Rol oyununda əzbərlənmiş mətni söyləmək danışıqdırmı?

Bütün bunlar dil bacarıqları deyil, sadəcə dərs zamanı tələbələrin iştirak etdiyi fəaliyyətlərdir. Şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməsi üçün hər bir bacarığın mahiyyətini və onun hansı fəaliyyətləri əhatə etdiyini başa düşmək çox vacibdir [3, s. 49].

Danışıq digər insanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığıdır. Söhbətdə iştirak edən hər bir şəxs danışır və qarşı tərəfin dediklərinə cavab verir. Dil öyrənməsində danışıq müəllim və tələbələr arasında, yaxud tələbələrin öz aralarında aparılan söhbətlər ola bilər. Burada tərəflərdən heç biri qarşı tərəfin nə deyəcəyini əvvəlcədən bilmir. Danışıq həmçinin rol oyunlarını da əhatə edir; bu zaman tələbələrə yalnız hadisənin ümumi xətti, obraz və onun rolu verilir, lakin mətn verilmir. Eyni zamanda, əgər dinləyicilər sonda suallar verir və məruzəçi onlara cavab verməli olursa, mühazirə də danışıq fəaliyyəti hesab edilə bilər.

Ünsiyyət yaratmayan şifahi fəaliyyətlər isə danışıq hesab edilmir. Məsələn, müəllimin dediklərini birlikdə təkrar etmək, müəllimin hər tələbəyə növbə ilə verdiyi ümumi suala cavab vermək, əzbərlənmiş rol oyunu göstərmək, əzbər təqdimat etmək və ya dəftərdən cavab oxumaq danışıq bacarığının istifadəsi sayılmır.

Dinləmə danışıq mətnini eşidib başa düşmək bacarığıdır. Bu fəaliyyət aktiv dinləmə tələb edir. Dil öyrənməsində dinləmə tələbələr üçün hazırlanmış dialoq və ya monoloqları dinləməyi, müəllimin köməyi ilə mahnı sözlərini anlamağa çalışmağı və ya digər tələbələri dinlədikdən sonra onlara münasibət bildirməyi əhatə edə bilər. Lakin digər tələbələri sadəcə dinləmək, heç bir cavab verməmək dinləmə hesab edilmir. Həmçinin mətni oxuyarkən onun səs yazısını dinləmək və ya sözlərin mənasını başa düşmədən mahnını təkrarlamaq da dinləmə bacarığının istifadəsi sayılmır.

Oxuma oxunan mətni anlamaq bacarığıdır. Bu, oxucunun müəllifin məqsədini və mətnin gizli mənalarını başa düşmək üçün məzmunla qarşılıqlı əlaqəyə girdiyi müstəqil oxuma prosesidir. Dil öyrənməsində müxtəlif mövzularda və müxtəlif janrlarda olan mətnlərin səssiz şəkildə oxunması oxuma fəaliyyəti hesab olunur. Mətni ucadan oxumaq isə, istər müəllim, istərsə də tələbə tərəfindən həyata keçirilsin, oxuma bacarığı hesab edilmir.

Yazı yeni və orijinal yazılı mətn yaratmaq bacarığıdır. Bu zaman ritorika, düzgün qrammatika və mətnin məntiqi ardıcıllığı nəzərə alınmalıdır. Dil öyrənməsində elektron məktub, paylaşım və ya siyahı yazmaq yazı fəaliyyəti hesab olunur. Lakin lövhədən köçürmək, boşluqları doldurmaq və ya dərslikdəki suallara cavab yazmaq kimi fəaliyyətlər yeni müstəqil mətn yaratmadığı üçün yazı hesab edilmir.

Dil bacarıqları öz təbiətinə görə bir-birindən ayrı mövcud olmur. Danışıq dinləmə ilə müşayiət olunur, yazı isə oxuma bacarığına əsaslanır. Buna görə də bir dərsdə bir neçə dil bacarığının birlikdə istifadəsi tamamilə təbiidir. Məsələn, mətnin oxunmasından əvvəl giriş müzakirəsi aparılır və sonra yazı tapşırığı verilir. Eyni şəkildə, mühaziréni dinləmək qeydlər aparmağı və sonradan müzakirədə iştirak etməyi tələb edir.

Kommunikativ yanaşmanın digər mühüm çətinliyi tələbələrin real həyat tapşırıqlarına cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Bu, tələbələrin həm mövzu ilə əlaqə qurmasını, həm də dil biliklərindən istifadə etməsini tələb edir. Bəzən tələbələr mövzunu anlamaqda çətinlik çəkirlər, çün-

ki onların real həyat haqqında kifayət qədər biliyi olmur. Belə hallarda diqqət dil problemlərindən məzmun problemlərinə yönələ bilər. Bu problem tələbələrə mövzu haqqında lazımi məlumat təqdim etməklə nisbətən asanlıqla həll edilə bilər.

Həmin çətinliklərə həll yolu kimi dil elementlərinin sistemli şəkildə təşkil olunması təklif edilir. Onun əsasında mövzu seçilir, hekayə xətti qurulur, dil bacarıqları öz düzgün funksiyalarına uyğun şəkildə tətbiq edilir və tələbələrin mümkün qədər real tapşırıqlar üzərində işlədiklərini hiss etmələri üçün fəaliyyətlər hazırlanır. Hər bölmədə əvvəlcə yeni sözlər öyrənilir. Daha sonra tələbələr həmin bölmənin əsasını təşkil edən dil mövzusunu induktiv üsulla mənimsəyirlər. Bundan sonra isə inkişaf edən hekayə xətti çərçivəsində müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə dörd əsas dil bacarığından istifadə edirlər. Bu yanaşma iki əsas məqsədə nail olur:

a) tələbələr dili mərhələli və sistemli şəkildə öyrənirlər;

b) tələbələr xarici dil öyrənmənin ilk mərhələlərindən etibarən real həyata yaxın tapşırıqları yerinə yetirərkən dörd əsas dil bacarığından istifadə etməyi öyrənirlər.

Sbaiyə görə əsas dil bacarıqlarının və köməkçi bacarıqların inteqrasiyası bir çox üstünlüklərə malikdir [2, s. 59]:

- Dil yalnız akademik maraq obyekti deyil, insanlar arasında real ünsiyyət vasitəsinə çevrilir;
- Bacarıqların inteqrasiyası bütün əsas və köməkçi bacarıqların bir-birini dəstəkləyərək inkişafına imkan yaradır;
- İnteqrasiya olunmuş bacarıq formatında dil tədrisi dil formalarının müzakirəsi əvəzinə real məzmunun öyrənilməsini təşviq edir;
- Dil vasitəsilə autentik məzmunun öyrənilməsi bütün yaş və səviyyələrdən olan tələbələr üçün yüksək motivasiya yaradır;
- Müəllimlər eyni anda bir neçə bacarıqda tələbələrin inkişafını izləmək imkanı əldə edirlər;
- Tələbələrin materialı daha yaxşı başa düşməsinə səbəb olur;
- Tələbələrin bir bacarıqda qazandıqları bilik və bacarıqları digər bacarıqlara ötürməsinə kömək edir və bu da digər bacarıqların inkişafını asanlaşdırır;
- Sinifdə daha dinamik və maraqlı mühit yaradır;
- Tələbələrə daha real və autentik dil öyrənmə imkanı verir, halbuki ayrılmış yanaşma dili mənalı şəkildə anlamağa və motivasiyaedici öyrənmə prosesinə imkan vermir.

İnteqrasiya olunmuş bacarıqlarla bağlı bəzi məhdudiyyətlər də mövcuddur. Sbaiyə görə bu yanaşmanın bəzi çatışmazlıqları var. Bunlar aşağıdakılardır:

- Müəllimlərin inteqrasiya və ayrı tədris arasında düzgün balans saxlaması çətindir;
- Dörd bacarığın inteqrasiyası müəllim üçün çətin ola bilər (diskursu başa düşmək, dərs materialını çevik istifadə etmək və s.) və çox vaxt tələb edir, çünki hazırlıq prosesi genişdir;
- Bacarıqlar inteqrasiya olunduqda qiymətləndirmə dəqiq şəkildə müəyyən olunmur, çünki bütün bacarıqlar eyni anda qiymətləndirilir; Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər zaman bəzi tələbələrdə yazı bacarığı, digərlərində isə şifahi bacarıqlar daha güclü olur.

Bununla belə, bu yanaşmanın məhdudiyyətləri müəllimlərin ondan istifadə etməsinə mane olmamalıdır, çünki indiyə qədər bacarıqların tədrisi üçün ən optimal yanaşma hesab olunur.

Jack C. Richards qeyd edir ki, kommunikativ dil tədrisi *məzmun əsaslı* və *tapşırıq əsaslı* fəaliyyətlər vasitəsilə dörd əsas bacarığın (oxuma, yazma, dinləmə və danışma) tədrisinə önəm verir. Bacarıqların inteqrasiyası üçün ən vacib modellərdən biri məzmun əsaslı tədrisdir. Bu modeldə tələbələr riyaziyyat, elm və iqtisadiyyat kimi fənlər üzrə fəaliyyətlər edərkən dil bacarıqlarını daha yaxşı tətbiq edirlər. İnteqrasiya olunmuş bacarıq tədrisində tələbələr autentik dil ilə qarşılaşır və mənalı, maraqlı fəaliyyətlərdə iştirak edirlər. Bu isə məzmun əsaslı və tapşırıq yönümlü tədrisin tətbiqini ön plana çıxarır [7, s. 67].

Ən çox istifadə olunan məzmun əsaslı tədris forması mövzu əsaslı modeldir. Bu modeldə dil bacarıqları bir mövzu çərçivəsində tam inteqrasiya olunur (məsələn: hava, ailə, ekologiya). Bu yanaşma effektivdir, çünki mövzular tələbələr üçün maraqlı, vacib və aktual seçilir və bu da motivasiyanı artırır.

Bacarıqların inteqrasiyasında geniş istifadə olunan digər model tapşırıq əsaslı tədrisdir. Bu yanaşmada fəaliyyətlər elə qurulur ki, tələbələr autentik dildə anlama, yaratma, manipulyasiya etmə və qarşılıqlı əlaqə qurma bacarıqlarını inkişaf etdirsinlər. Burada əsas diqqət formaya deyil, mənaya yönəlir, "Think-Pair-Share", "Numbered Heads Together" və "Jigsaw" kimi strukturlaşdırılmış kooperativ öyrənmə metodları istifadə olunur. Müəllim sinifdə rol oyunları, simulyasiyalar, telefon danışıqları, dialoq yazılması və digər fəaliyyətlərdən istifadə edərək şagirdlərə real həyat mühiti hissi yarada bilər.

İnteqrativ yanaşma şagirdlərə real həyat təcrübələri vasitəsilə məzmun formalaşdırmağa kömək edir, dili daha aktual və öyrənməni daha mənalı edir. Murthynin qeyd etdiyi kimi, "İnteqrativ yanaşma öyrənənlərə dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını mənalı kontekstdə inkişaf etdirmək üçün həqiqi dil mühiti yaratmağı məqsəd qoyur [2, s. 47] ."

İşin elmi nəticəsi: Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ingilis dili artıq beynəlxalq ünsiyyət dili olduğu üçün ingilis dilinin tədrisində inteqrativ tədris metodları gələcəkdə də üstün mövqe tutacaqdır.

İşin elmi yeniliyi: Bu tədqiqatda dilin tədrisi zamanı inteqrativ və çoxbacarıqlı yanaşmaların üstün və çatışmayan tərəfləri təhlil olunmuş, inteqrativ dərs modelləri və bu zaman müəllimin üzləşə biləcəyi çətinliklər tədqiq edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Bu tədqiqat işi inteqrativ yanaşmaya əsaslanan dilin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq tədrisinə və müəllimlərin gələcək tədqiqatlarına töhfə verəcəkdir.

İşin iqtisadi səmərəsi: İngilis dilinin bir beynəlxalq dil kimi kommunikativ məqsədlər üçün tədrisi müasir dövrün əsas tələblərindəndir. İngilis dilinin müasir tələblərə uyğun tədrisi gələcəkdə daha çox yüksək bacarıqlı işçi qüvvəsinin yetişəcəyini, əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin artacağını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Akram, A., & Malik, A. Integration of language learning skills in second language acquisition // International Journal of Arts and Sciences, – 2010, – pp. 231-240.
2. Bastias, M. Sepulveda, E.E.; Munoz, A.C.S. & Lorena, M. Integration of the four skills of the English Language and its influence on the performance of Second Grade High School students // Scientific Journal of Management and Social Sciences, – 2011, 1 (1), – pp. 45-53
3. Brown, H.D. Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. (2nd ed.) / H.D.Brown. – White Plains, NY: Addison Wesley Longman, – 2001. – 491 p.
4. Dweni, L.K.A., Shawesh, E.M.A. & Ellabiedi, I.A. Language learners' and teachers' perceptions of the integrated-skill approach and its possible impact on learners' communicative competence // International Journal of Progressive Sciences and Technologies, – 2021, 28 (1), – pp. 321-330.
5. Hinkel, E. Integrating the four skills: Current and historical perspective. In Kaplan, R. B. (Ed.) / The Oxford Handbook of Applied Linguistics, – 2012. – pp. 110-124.
6. Horiyama, A. The Development of English Language Skills through Shadowing Exercises // Journal of Pragmatics, 31(5), – 2012, – pp. 182-245.
7. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers, "Approaches and Methods in Language Teaching" (6th print), – New York: Cambridge University Press, – 2006. – 278 p.
8. Jing, W.U. Integrating Skills for Teaching EFL Activity Design For The Communicative Classroom // Sino-Us English Teaching, – 2006, 3(12) – pp. 411-497.
9. Khosiyono, B.H. C. Discrete and integrated approach and the implications on language teaching learning management // Prominent: Journal of English Studies, – 2021,4(1) – pp.19-29.

10. Oxford, R. Integrated skills in the ESL/EFL classroom. ERIC Digest: ERIC Cleaning house on Languages and Linguistics, – 2001.
11. Tajzad, M., & Namaghi, S. A. Exploring EFL learners' perceptions of integrated skills approach: A grounded theory // English Language Teaching, – 2014, 7 (11), – pp. 92-98.
12. Vacca, R.T. & Vacca, J.L. Writing Across the Curriculum. Perspective on Writing. Research, Theory, and Practice / R.T.Vacca, J.L.Vacca. – Newark: International Reading Association, – 2000, – p. 214-232.

Kh.A.Gasimova

Application Methodology of The Integrated Approach in English Language Teaching

Summary

Learning a language is not limited to studying grammar and vocabulary. The main objective of language teaching is to enable learners to communicate effectively in real-life situations. Therefore, language skills such as listening, speaking, reading, and writing should be developed together. In the past, these skills were often taught separately. However, the modern approach considers their integration to be more effective because language skills are interconnected and are used simultaneously in everyday communication. The integrated approach helps learners use the language naturally and meaningfully. It brings real-life situations into the classroom, increases students' interest and engagement, and improves their academic achievement. The teacher plays a crucial role in implementing the integrated approach by organizing various learning activities and creating a cooperative learning environment through the use of authentic, real-life contexts.

Keywords: *language skills, integrated approach, task-based activities, cooperative learning environment, teacher-centered and learner-centered learning*

Х.А.Гасымова

Методика применения интегративного подхода в процессе обучения английскому языку

Резюме

Изучение языка не ограничивается лишь освоением грамматики и словарного запаса. Основной целью преподавания языка является формирование у обучающихся способности эффективно общаться в реальных жизненных ситуациях. Поэтому такие языковые навыки, как аудирование, говорение, чтение и письмо, должны развиваться комплексно и взаимосвязанно. Ранее данные навыки преподавались отдельно друг от друга, однако современная методика обучения рассматривает их интеграцию как более эффективный подход. Это объясняется тем, что языковые умения тесно взаимосвязаны и в повседневной жизни используются одновременно. Интегративный подход способствует естественному использованию языка учащимися, переносит реальные жизненные ситуации в учебный процесс, повышает интерес к занятиям и способствует улучшению учебных достижений. В процессе реализации интегративного подхода важную роль играет преподаватель. Он организует разнообразные виды деятельности для достижения поставленных целей, использует ситуации из реальной жизни и создает кооперативную образовательную среду, способствующую активному взаимодействию обучающихся.

Ключевые слова: *языковые навыки, интегративный подход, деятельность, основанная на выполнении заданий, кооперативная среда, обучение, ориентированное на преподавателя, обучение, ориентированное на учащегося*

Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Ə.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

Ü.E.SALAHOVA
müəllim
e-mail: ulkar.salahova@sport.edu.az
:https://orcid.org/0009-0005-3581-9459

Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2026.3.450

BASKETBOL MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN YENİYETMƏLƏRİN XARİCİ TƏNƏFFÜS SİSTEMİNİN FUNKSİONAL VƏZİYYƏTİNƏ VƏ ADAPTİV İMKANLARINA TƏSİRİ

Xülasə. *Məqalədə uşaq və yeniyetmələr arasında populyar olan basketbol məşğələlərinin orqanizmin tənəffüs sisteminin funksional vəziyyətinə və adaptiv imkanlarına göstərdiyi təsirin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, əzələ fəaliyyəti 15-16 yaşlı basketbolçuların xarici tənəffüs sisteminin funksional-adaptiv imkanlarına təsir göstərir. Qiymətləndirmə göstərmişdir ki, onlarda neyrofizioloji vəziyyətin göstəriciləri yaxşılaşır, bu da, mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətinin dinamikasında yaşdan asılı olaraq məşqliliyin yüksəlməsi müsbət dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Tədqiqatlardan o da məlum olmuşdur ki, yeniyetmə basketbolçularda məşqliliyin yüksəlməsilə baş verən dəyişikliklərin yaxşılaşmasının və təkmilləşməsinin vacib neyrofizioloji meyarları sırasında sürət keyfiyyətinin göstəricilərinin – hərəki reaksiyanın müddətinin, hərəkətlərin maksimal tempinin və sinir proseslərinin mütəhərrikliyinin labilliyinin yaxşılaşması baş verir. Uşaq və yeniyetmələrdə xarici tənəffüs sisteminin xarakterinin inkişafı və formalaşması idman fəaliyyəti zamanı sinir sisteminin tipi, labilliyin səviyyəsi və sinir proseslərinin funksional mütəhərrikliyi ilə təyin olunur. Ona görə də, basketbolçuların fərqli somatotiplərin sinir və tənəffüs sistemlərinin baza xüsusiyyətlərinin yeniyetmə idmançıların məşq və yarış yüklərinə qarşı sinir və tənəffüs sistemlərinin konstitusiyasının tipini və funksional hazırlığını müəyyən etməklə, məşğul olanların funksional tələblərə uyğunluğunu qiymətləndirmək olar.*

Açar sözlər: *fiziki və funksional hazırlıq, tənəffüs və sinir sistemi, adaptiv imkanlar, basketbolçular, məşq yükləri*

Funksional sistem nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərdən orqanizmin əsas sistem yaradıcı amili adaptasiyadır (həmçinin, fiziki yüklərə qarşı), hərəki fəaliyyətinin gedişində uşaq və yeniyetmələrdə adaptasiyanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi çox vacibdir, məhz inkişafın bu mərhələsində orqanizmin bütün fizioloji sistemlərinin funksional əsasları dəyişir [5, s. 21; 8, s. 220-225; 9, s. 304; 13, s. 620].

Məlum olduğu kimi, yaşla əlaqədar olaraq baş verən morfofunksional dəyişikliklər məşq və yarış yüklərinin struktur xarakteri kimi çox sürətlə baş verə bilməz. Bu proseslər arasında yaranan uyğunsuzluqlar zaman nöqteyi-nəzərdən yüksək funksional gərginliyə səbəb olur, sağlamlığın səviyyəsini dəyişir. Yaranmış bu ziddiyyətlərin həll edilməsi vacibdir, orqanizmin funksional və adaptiv imkanlarının nəzərə alınması ilə effektiv məşqlərin qurulması üçün müvafiq konsepsiyaların axtarışını aktuallaşdırmış olur. Bu problem basketbolun da daxil olduğu oyun növlərinin praktikasında aktualdır, uşaq və yeniyetmələrin davranışının emosional-motivasiyanın əsaslarının qurulmasında liderlik mövqeyində dayanır. İdman oyun növləri hərəki fəaliyyətin öyrənilməsi üçün unikal model olub, onların yerinə yetirilməsi orqanizmin mərkəzi sinir sisteminin funksional fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti hesabına uğurla həyata keçir [3, s. 119-125; 4, s. 49-53; 7, s. 559; 13, s. 620].

Mərkəzi sinir sisteminin funksional vəziyyətindən asılı olaraq məşq və yarış fəaliyyətinə adaptasiya effektivliyinə və fizioloji dəyərə malik ola bilər. Ona görə də bəzi mütəxəssislər

təsadüfi deyil ki, sinir sisteminin xüsusiyyətlərini oyun fəaliyyətində məhdudlaşdırıcı amil kimi nəzərdən keçirir, bu da idmançının funksional və psixoloji hazırlığını müəyyənləşdirir, onların funksional imkanlarının modelini ifadə edir [1, s. 33-41; 2, s. 62-64; 7, s. 559].

Fiziki yüklərə adaptasiyanın fundamental probleminin fizioloji əsaslarının araşdırılması sistemli analizlərin aparılmasını tələb edir. Fiziki məşq yüklərinə adaptasiya təkcə mərkəzi mexanizmlərə deyil, həm də vegetativ komponentlərə xüsusi tələblər qoyur. İdmanda son nəticələri təmin edən funksional adaptasiya sistemi kimi tənəffüs sistemi önə çıxır, orqanizmin adaptasiya resurslarının tərkibinə daxil olmaqla, homeostazın sabitliyinin qorunmasında vacib rol oynamaqla tənəffüs sistemi ilə mərkəzi sinir sistemi birlikdə fiziki yüklərə uzunmüddətli adaptasiyanın analiz olunmasında əsas alət rolunu oynayır. Lakin, məlum olan ədəbiyyat qaynaqlarında buna oxşar kompleks tədqiqatlar azdır, əsasən, fraqmental xarakter daşıyır [6, s. 34-46; 10, s. 150-153].

Tədqiqat işinin əsas məqsədini sistematik olaraq basketbolla məşğul olan yeniyetmə idmançıların tənəffüs sisteminin funksional vəziyyətinin və adaptiv imkanlarının öyrənilməsi təşkil etmişdir.

Tədqiqatın təşkili və metodları. Tədqiqatlar Qax olimpiya kompleksində keçirilən təlim-məşqlərdə iştirak edən "Sıçrayış" basketbol komandasının yeniyetmə idmançıları üzərində aparılmışdır. Məşğul olan basketbolçuların orta boyu 180-196 sm, bədən kütləsi 65-75 kq, orta məşq stajı 4-5 il təşkil etmişdir. Ümumilikdə, müayinədə 18 nəfər basketbolçu iştirak etmişdir, onların orta yaşı 15.5 il olmuşdur.

Təlim-məşq prosesində yeniyetmə basketbolçuların hazırlığın ilkin mərhələsində məşqlərin intensivliyinin və müddətinin orqanizmin bütün funksional sistemlərində olduğu kimi, tənəffüs sistemlərində də yaratdığı funksional göstəriciləri həm sakitlik vaxtı və həm də məşq yüklərinin təsirindən sonra ölçülmüşdür. Müayinə olunanlarda xarici tənəffüsün əsas göstəriciləri ilə yanaşı, ürək-damar sisteminin də göstəriciləri təyin olunmuşdur. Tədqiqatlarda funksional diaqnostikanın əsas metodlarından istifadə olunmuşdur: spirometriya, sfiqmomanometriya, elektron tərəzi, boyölçən, dinamometriya.

Təlim-məşq prosesində tətbiq olunan fiziki yüklərə basketbolçularda formalaşan uzunmüddətli adaptasiyanın xarakterini öyrənmək üçün enerji təminatının effektivliyini təmin olunmasında əsas halqanı təşkil edən tənəffüs sisteminin göstəriciləri seçilmiş, onlarda baş verən adaptiv dəyişikliklərin səviyyəsi müəyyən edilmişdir. Təlim-məşqlərin gedişi prosesində müayinə olunanlara sürət-güc keyfiyyətini inkişaf etdirmək üçün onlara qısa məsafələrə qaçış hərəkətləri verilmişdir: 30 m, 50 m, 100 m. Qüvvə keyfiyyətini inkişaf etdirmək üçün bədən kütləsinin 75%-i qədər yüklərdən xüsusi hazırlığın məşqi üçün atletikada da uğurla tətbiq olunan basketbola xas olan yüklərdən istifadə edilmişdir: tullanmalar, hoppanmalar, müxtəlif maneələri dəf etməklə qaçış və maneələrin üzərindən tullanmalar. Dözümlülüyün məşqi üçün uzaq məsafələrə qaçışlardan istifadə olunmuşdur (400 m, 800 m, 3200 m və s.). Tədqiqatlarda iştirak edən yeniyetmə basketbolçulardan iki qrup formalaşdırılmışdır: nəzarət və eksperimental. Alınmış nəticələr riyazi statistika metodlarının köməyi ilə emal olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi. Yeniyetmə basketbolçuların hazırlığının ilkin mərhələsində tətbiq olunan məşq yüklərinə qarşı formalaşan uzunmüddətli adaptasiyanın xarakterini öyrənmək üçün əvvəlcə fizioloji göstəriciləri sakitlik vaxtı hər iki qrupda təyin olunmuş və cədvəl 1.-də əksini tapmışdır (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1.-dən göründüyü kimi, müayinə olunan qrupların hər ikisində morfofunksional göstəricilər normal fizioloji ölçülər çərçivəsində olmuşdur, bu da onların tam sağlam olduğunu təsdiq edir. Sakitlik vaxtı basketbolçulara heç bir əlavə yük verilməmiş, onlar, yalnız, idman məşqlərinin əvvəlində qızışdırıcı hərəkətləri icra etmişlər.

Cədvəl 1. İ*lkin hazırlıq dövrünün əvvəlində 15-16 yaşlı basketbolçuların əsas morfofunksional göstəricilərinin nisbi sakitlik vaxtı vəziyyəti (M±m)*

Göstəricilər	Nəzarət qrupu, (n=9)	Eksperimental qrup, (n=9)
Boy, sm	188.0	192.0
Bədən kütləsi, kq	74.0	76.0
TS, dəfə/dəq	15.0	14.0
AHT, sm^3	3900.0	4100.0
ÜVS, v/dəq	68.0	66.0
AV, l/d	7.5	7.0
AQT, vv.c.st	120/75	118/80

Məşqin ilkin mərhələsində nəzarət qrupunun idmançıları yalnız proqramda nəzərdə tutulan hərəkətləri icra etmiş, eksperimental qrupun basketbolçuları isə əlavə olaraq xüsusi seçilmiş proqramla məşq etmişlər. Bu da onların həm funksional, həm də fiziki hazırlıq səviyyəsində özünü büruzə vermişdir. Eksperimentin davam etdiyi müddətdə hər iki qrupla 20-yə qədər məşqlər aparılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qruplara basketbolçular subyektiv olaraq seçilmişdir. Hazırlığın gedişində müayinələr təkrarlanmış və məşqlərə lazımi düzəlişlər edilmişdir [11, s. 61-64; 14, s. 12-14; 16, s. 19-20].

Basketbol idman növü olimpiya oyunları sırasında özünəinamlı yer alması yarışların yüksək rəqabətlə keçməsi, ona olan marağın yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən də uşaq və yeniyetmə basketbolçuların hazırlığında istifadə olunan proqramların yenidən tərtibi və təkmilləşdirilməsi aktuallaşır. Bu baxımdan rəqabətin yüksəlməsi basketbolda tətbiq olunan fiziki məşq yüklərinin həcminin və intensivliyinin artırılmasını tələb edir. Bu da mövcud olan məşq proqramlarında əksini tapmış metod və vasitələrin həm pedaqoji, həm də fizioloji cəhətdən əsaslandırılmasını bir daha aktuallaşdırılmış olur.

İdman məşqinin praktikasında fiziki hazırlığın inkişafında təkmilləşdirilmələrin aparılması və yüksək nəticələrin əldə olunması gərgin məşqlər sayəsində mümkün olur, bu zaman əsas diqqəti cəlb edən məsələ tətbiq olunan məşq yüklərinin orqanizmin funksional imkanlarına adekvat olmasının pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Ona görə də, basketbolçularda xüsusi fiziki hazırlığın səviyyəsini yüksəltmək üçün seçilmiş proqramda fərqli məşq metodları əlaqələndirilmiş şəkildə hazırlıq proqramına daxil edilir. Belə hallarda yüklərin seçilərək dozalaşdırılması və fərdiləşdirilməsi əvvəl müəyyənləşdirilmiş rejimlərə müvafiq aparılır və orqanizmin funksional göstəricilərinə seçici təsirə malik olduğu öyrənilmişdir.

Basketbolçularda məşq-təlim prosesində onların xüsusi fiziki hazırlığında baş vermiş dəyişiklikləri müəyyən etmək üçün nəzarət və eksperimental qruplarda fiziki iş qabiliyyətinə, sürət-qüvvə, qüvvə və dözümlülük keyfiyyətlərinə göstərdiyi təsirin göstəriciləri də təyin olunmuşdur. Alınmış nəticələrin qruplararası müqayisəsindən o da məlum olmuşdur ki, daha etibarlı dəyişikliklər eksperimental qrupunun basketbolçularında müşahidə olunmuşdur. Belə ki, tullanma testinin icrası zamanı əldə olunmuş göstərici (0.60-0.64 san) olmuşdur. Tullanma dözümlülüyü tullanmaların ümumi sayı ilə ifadə olunur, tullanmanın hündürlüyü 21.0-27.0 sm (nəzarət qrupunda) olmuş, sürətin azaldılması sabitinə nəzərən ölçülən tullanma dözümlüyü 1.15 dəqiqədən 1.05 dəqiqəyə qədər azalmışdır.

Nəzarət qrupunun basketbolçularının göstəricilərində etibarlı dəyişikliklər startın ilkin ilkin sürətində, səbətə topun yorğunluq halında tullanmasının effektivliyində və sürətli yerdəyişmələrin təkrarlanmasında müşahidə olunmuşdur. Bununla belə, nəzarət qrupunun idmançılarında xüsusi fiziki hazırlıq göstəricilərinin zamandan asılı olaraq dəyişilməsi etibarlı olmamışdır. Bunu hər iki müayinənin nəticələrinin müqayisəsi də təsdiq etmişdir. Xüsusi fiziki hazırlığın göstəricilərinin eksperimental qrupun basketbolçularında daha etibarlı olmuş, bu da onların dairəvi məşq metodu ilə işləməsi ilə olmuşdur. Dairəvi məşq metodu məşqlərdə yük-

lərin fərdiləşməsinə imkan verir, bunu məşq meydançasında müxtəlif xarakterli tapşırıqların verilməsi ilə tənzimləmək mümkün olur. Fiziki hazırlığın gedişində yaranan vəziyyət basketbolçuların fiziki hazırlığı sistemində effektiv məşq metodlarının nəticəsi kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bunu aparılan pedaqoji eksperimentlərdə alınan nəticələr də təsdiq edir (cədvəl 2. və cədvəl 3.).

Cədvəllərdən göründüyü kimi, basketbolçularda fiziki iş qabiliyyətinin mütləq göstəriciləri anaerob rejimdə hazırlıq dövrünün sonunda eksperimental qrupda etibarlı olaraq artmışdır, bu da hazırlıq dövrü müddətində bədən kütləsinin çoxalması ilə bağlı olmuşdur. Fiziki iş qabiliyyətinin nisbi göstəriciləri illik hazırlıq dövrünün gedişində etibarlığını qoruyub saxlamış, nəzarət qrupunda 15.70 kqm/dəq/kq olmuşdursa, eksperimental qrupda 16.44 kqm/dəq/kq təşkil etmişdir. Orqanizmin aerob imkanlarını qiymətləndirmək üçün oksigenin maksimal sərfinin (OMS) ölçüsündən istifadə olunur ki, bu da orqanizmin tənəffüs sisteminin ən məlumatlı göstəricisi hesab olunur. Nəticələrin müqayisəli təhlilindən məlum olmuşdur ki, basketbolçularda hazırlıq dövrünün sonuna yaxın orqanizmin aerob imkanları etibarlı dəyişikliklərə uğramışdır. Nəzarət qrupunda OMS-nin mütləq göstəricisi 3.72 l/dəq, nisbi göstəricisi isə 50.58 ml/dəq/kq olmuşdursa, eksperimental qrupda isə OMS-nin mütləq göstəricisi 4.03 l/dəq, nisbi göstəricisi 51.60 ml/dəq/kq təşkil etmişdir [10, s. 150-153; 16, s. 19-20].

Beləliklə, basketbolçuların funksional və adaptiv imkanlarına, xüsusi iş qabiliyyətinə, texniki-taktiki idman ustalığının artırılmasına və fiziki keyfiyyətlərin inkişafına yönəldilmiş təkmilləşdirici məşqlərin təsiri əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmaqla, onların hərəki qabiliyyətləri arasında spesifik qarşılıqlı əlaqə yaranmış olur. Sistematik məşqlər basketbolçuların aerob və anaerob imkanlarının inkişafını stimullaşdırır, onlarda oksigenin maksimal sərfinin, oksigen tələbatının və ağciyər ventilyasiyasının yüksəməsinə gətirib çıxarır. Alınan nəticələrin analizi göstərmişdir ki, pedaqoji eksperimentlərdə tətbiq olunan xüsusi məşqlər böyük effektiv təsirə malikdir, onlar həm anaerob-qlikolitik və aerob-anaerob istiqamətli hərəkətlərin qarışığından ibarət olub, basketbolçularda xüsusi iş qabiliyyətinin səviyyəsinin yüksəlməsi üçün dairəvi məşqlərdən istifadə qarşılıqlı əsaslandırılmış şəkildə tətbiq olunmalıdır. Basketbolçuların funksional imkanlarının ixtisaslaşdırılmış məşqlərin köməyi ilə yüksəlməsi onların xüsusi fiziki hazırlığının səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsirə malik olur.

Cədvəl 2. *15-16 yaşlı basketbolçularda funksional hazırlığın və fiziki iş qabiliyyətinin səviyyəsinə tətbiq olunan veloergometrik yüklərin təsiri (nəzarət qrupu, n=9)*

N	Boy, sm	Bədən kütləsi, kq	İşin şiddəti, kqm/dəq		ÜVS, v/dəq			PWC_{170}		OMS		TS, dəfə /dəq	AHT, sm^3
			I yük	II yük	ÜVS$_s$	$ÜVS_1$	$ÜVS_2$	Mütləq, kqm /dəq	Nisbi, kqm/ dəq/kq	Mütləq, l/dəq	Nisbi, ml/kq/ dəq		
1	195.0	75.0	400.0	800.0	68.0	148.0	155.0	1250.0	16.6	3.8	50.0	30.0	4000.0
2	190.0	76.0	400.0	800.0	75.0	148.0	156.0	1100.0	14.4	3.5	47.4	32.0	4100.0
3	185.0	74.0	400.0	800.0	70.0	140.0	150.0	1200.0	15.5	4.0	49.3	28.0	3800.0
4	186.0	76.0	400.0	800.0	66.0	155.0	170.0	1300.0	15.2	4.1	52.0	32.0	4300.0
5	189.0	76.0	400.0	800.0	69.0	152.0	164.0	1100.0	16.4	3.9	51.4	34.0	4400.0
6	192.0	80.0	450.0	900.0	75.0	150.0	170.0	1150.0	17.2	3.6	53.0	28.0	3800.0
7	190.0	81.0	450.0	900.0	72.0	148.0	169.0	1200.0	15.9	3.7	47.0	30.0	3700.0
8	193.0	86.0	500.0	1000.0	70.0	160.0	175.0	1160.0	14.7	3.5	52.2	34.0	3900.0
9	196.0	78.0	450.0	900.0	75.0	145.0	165.0	1000.0	15.4	3.4	53.0	30.0	4000.0
M ±	190.66	78.0	427.77	855.55	71.11	150.5	163.7	1150.50	15.70	3.72	50.58	30.88	4000.0

Cədvəl 3. *15-16 yaşlı basketbolçularda funksional hazırlığın və fiziki iş qabiliyyətinin səviyyəsinə tətbiq olunan veloerqometrik yüklərin təsiri (eksperimental qrupu, n=9)*

N	Boy, sm	Bədən kütləsi, kq	İşin şiddəti, kqm/dəq		ÜVS, v/dəq			PWC_{170}		OMS		TS, dəfə/dəq	AHT, sm^3
			I yük	II yük	ÜV S_s	ÜV S_1	$ÜVS_2$	Mütləq, kqm/dəq	Nisbi, kqm/dəq/kq	Mütləq, l/dəq	Nisbi, ml/kq/dəq		
1	194.0	73.0	400.0	800.0	67.0	145.0	158.0	1300.0	17.0	4.0	51.0	28.0	4100.0
2	190.0	78.0	400.0	800.0	70.0	144.0	160.0	1100.0	15.0	3.8	48.5	34.0	4200.0
3	189.0	76.0	400.0	800.0	68.0	138.0	156.0	1250.0	17.0	4.2	50.4	30.0	4000.0
4	186.0	70.0	400.0	800.0	65.0	150.0	175.0	1350.0	16.5	4.4	54.0	30.0	4400.0
5	195.0	74.0	400.0	800.0	67.0	148.0	162.0	1200.0	16.0	4.2	53.0	29.0	4500.0
6	186.0	78.0	450.0	900.0	70.0	146.0	166.0	1200.0	17.0	4.0	54.0	27.0	4000.0
7	187.0	84.0	500.0	1000.0	68.0	144.0	166.0	1250.0	18.0	3.8	49.0	30.0	3900.0
8	190.0	80.0	500.0	1000.0	66.0	152.0	170.0	1200.0	16.5	3.9	50.0	29.0	4000.0
9	196.0	76.0	400.0	800.0	67.0	140.0	164.0	1100.0	15.5	4.0	54.5	28.0	4100.0
M± m	190.33	76.55	427.77	855.55	67.65	146.0	166.0	1216.66	16.44	4.03	51.6	29.44	4133.33

İşin elmi nəticəsi. Yeniyetmə və gənc basketbolçularda idmanla məşğul olmayanlarla müqayisədə ağciyərlərin statik və dinamik həcmlərinin (AHT, ADH, AV, TH, nəfəsalma və nəfəsvermə havasının həcmi) yüksək olması fonunda tənəffüsün tezliyində azalmaya səbəb olur ki, bu da tənəffüs aparatının funksional və adaptiv imkanlarının inkişafa doğru getdiyini göstərir. Nəticədə, homeostazın sabit saxlanılması üçün tənzimləyici sistemlərin gərginliyinin dərəcəsinin azalmasına, məşqlərin təsiri altında kumulyativ yorulma fenomeninin olmadığını göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinir proseslərinin mütəhərrikliyinin güclü olduğu basketbolçularda xarici tənəffüsün əsas funksional göstəriciləri yüksək olur. Əksinə, sinir sisteminin mütəhərrikliyinin tipinin zəif olduğu basketbolçularda ağciyər ventilyasiyasının göstəricilərinin aşağı olması onlarda qənaətliliyin və effektivliyinin zəif olduğunu göstərir. Bu da basketbolçularda enerjinin aerob təminatının formalaşmasına və yorulmanın inkişafını ləngidən funksional ehtiyatların azalmasına mənfi təsirini göstərmiş olur [6, s. 34-46; 15, s. 34-36].

İşin elmi yeniliyi. Basketbol məşğələlərində tətbiq olunan məşq yüklərinin idmançıların orqanizminin xarici tənəffüs sisteminin göstəricilərinə, onların funksional və adaptasiya imkanlarına təsirinin öyrənilməsi göstərmişdir ki, tənəffüs sistemi mərkəzi sinir sistemi ilə birlikdə uzunmüddətli adaptasiyanın formalaşmasında əsas alət rolunu oynayır. Ədəbiyyat mənbələrinin təhlili əsasında o da məlum olmuşdur ki, bu istiqamətdə mövcud tədqiqat işləri pərakəndə olub, kompleks xarakter daşımır. Yeniyetmə basketbolçuların fiziki yüklərə adaptasiyanın kompleks olaraq öyrənilməsi işin yeniliyini bir daha təsdiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məşqlərin gedişində iradi olaraq tənəffüs hərəkətlərinin gücləndirilməsi adaptasiya-uyğunlaşma sistemində tənəffüsün oynadığı rolu önə çıxarır. Tənəffüs adaptasiya resurslarının tərkibinə daxil olmaqla homeostazın sabitliyinin qorunmasında mühüm amil roluna malik olduğu da məlum olur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Basketbolçularda xarici tənəffüs sisteminin funksional imkanlarının göstəricilərini inkişaf etdirmək üçün onların ümumi fiziki hazırlığını gücləndirmək lazımdır. Onlarla aparılan məşqlərdə tənəffüs hərəkətlərini tətbiq etməklə döş qəfəsinin mütəhərrikliyinin artmasına nail olmaq mümkündür. Belə xarakterli aerob məşqlər sayəsində tənəffüs sisteminin dözümlüyünə və ehtiyat imkanlarının artmasına stimullaşdırıcı təsirə malik olur. Bununla da adaptasiyanın fizioloji dəyərini minimallaşdırmaq, fiziki iş qabiliyyətinin müsbət dinamikasını və sağlamlığını qorumaq olar.

Ədəbiyyat

1. Əlibəyova, S.S. Müxtəlif hərəki aktivliyə malik olan tələbələrin fiziki inkişafına və morfofunksional göstəricilərinin dinamikası / AMEA-nın A.İ. Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu və - Azərbaycan Fiziologiya Cəmiyyətinin elmi əsərlərinin külliyyatı. Fiziologiya və Biokimyanın problemləri, XXXIV cilid. – 2016. – s. 33-41.
2. Əlibəyova, S.S. 12-17 yaşlı üzgüçülərdə fiziki hazırlığın və morfofunksional göstəricilərin tədqiqi / S.S. Əlibəyova, Ü.Q. Cəfərova // AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, prof. D.V. Hacıyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, "Təbib" nəşriyyatı, – 2019. – s. 62-64.
3. Əliyev, S.A. Fiziki tərbiyə məşğələlərinin yeniyetmə idmançıların morfofunksional göstəricilərinə təsiri // AMEA-nın A.İ. Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu və Azərbaycan Fiziologiya Cəmiyyətinin elmi əsərlərinin külliyyatı. Fiziologiya və Biokimyanın problemləri, XXXVI cild. – 2018. – s. 119-125.
4. Əliyev, S.A. İdman məşğələlərinin tələbələrin morfofunksional göstəricilərinə təsiri / S.A. Əliyev, S.S. Əlibəyova, S.Ç. Babayeva // International Scientific Symposium The Turkic World in the 21st Century: Economic, Cultural, and Political perspectives dedicated to 120th anniversary of the birth of the prominent Turkish ideologist and theorist of pan-Turkism Hüseyn Nihal Atsız proceedings Book. The 29th of March 2025, Malatya/Turkiye, – 2025. – p 49-53.
5. Агафонов, А.И. Гигиенические основы укрепления здоровья детей и подростков методами физического воспитания /автореф. дис... мед. наук. /– Уфа, – 2014. – с. 21
6. Волков, Л.В. Физические особенности детей и подростков: учебник / Л.В.Волков. – Киев: «Здоровье», – 2013. – с. 34-46.
7. Епифанов, В.А. Лечебная физкультура и массаж / В.А.Епифанов. – М.: Изд-во «ГЭОТАР-МЕД», – 2017. – с. 559.
8. Епифанов, В.А. Лечебная физкультура и массаж / В.А.Епифанов. – М.: Изд-во «ГЭОТАР-МЕД», – 2023. – с. 220-225.
9. Караулова, Л.П. Физиология физического воспитания и спорта / Л.П.Караулова, Н.А.Красноперова, М.М.Расулова. – М.: Изд-во «Академия», – 2016.– с. 304
10. Мавлиев, Ф.А. Показатели аэробной работоспособности у спортсменов игровых видов спорта / Ф.А. Мавлиев, А.Х. Валиахметов, Ш.Р. Еникеев, А.С. Назаренко, И.Е. Коновалов // Ученые записки университета им.П.Ф. Лесгафта: – 2018. – №1(155). – с. 150-153.
11. Садовников, Е.С. Онтология здорового образа жизни: принципы и особенности мыследеятельности в контексте заботы о себе / Е.С. Садовников, В.Н. Гуляхин // Теория и практика физической культуры. – 2014.– №8. – с. 61-64.
12. Солодков, А.С. Физиология человека // А.С. Солодков, Е.Б. Сологуб. – М.: «Тера-спорт», – 2017.– с. 152-162.
13. Солодков, А.С. Физиология человека. Общая. Спортивная. Возрастная. / А.С. Солодков, Е.Б. Сологуб. – М.: «Академия», – 2023.– с. 620
14. Тамбовцева, Р.В. Кинетические показатели анаэробной производительности спортсменов-атлетов при использовании метаболических эргогенических средств / Р.В. Тамбовцева, Ю.Л. Войтенко, Е.В. Плетнева // Теория и практика физической культуры. – 2019.– №4. – с. 12-14.
15. Татьянина, Т.В. Особенности адаптационных изменений кардиореспираторной системы организма подростков в процессе спортивно-оздоровительной деятельности / Т.В. Татьянина, В.Ш. Татьянина, О.И. Чудеева // Теория и практика физической культуры. – 2014. – №8, – с.34-36.
16. Чиков, А.Е. Оценка лимитирующих факторов при выполнении кратковременной работы максимальной мощности / А.Е. Чиков, Д.С. Медведев, С.Н. Чикова // Теория и практика физической культуры. – 2019. – №4. – с. 19-20.
17. Чинкин, А.С. Физиология спорта (учебное пособие). – М.: «Спорт», – 2016. – с. 57-62.

U.E.Salahova

The Effect of Basketball Training on the Functional State and Adaptive Capabilities of the External Respiratory System of Adolescents

Summary

In the article, the characteristics of the effect of basketball training, which is popular among children and adolescents, on the functional state of the respiratory system of the organism and its adaptive capabilities have been studied. It has been determined that the increasing muscular activity and the evaluation of its effect on the functional-adaptive capabilities of the external respiratory system of 15-16-year-old basketball players with different neurodynamic status have shown that the indicators of the neurophysiological state in young basketball players improve, which shows that positive changes occur in the dynamics of the activity of the central nervous system with age and with the increase of training. From the research it has also become known that in adolescent basketball players and among the important neurophysiological criteria of the improvement and enhancement of the changes occurring with the increase of training, it is possible to show the improvement of the indicators of the quality of speed – the duration of motor reaction, the maximum tempo of movements, the lability of the mobility of nervous processes. The development and formation of the character of the external system in children and adolescents is determined by the type of nervous system, the level of lability and the functional mobility of nervous processes during sports activity. Therefore, the basic characteristics of the nervous and respiratory systems of basketball players of different somatotypes, by determining the type of constitution and functional readiness of the nervous and respiratory systems against the training and competition loads of adolescent athletes, allow to evaluate the compliance of the capabilities of those engaged with normative requirements.

Keywords: *physical and functional preparedness, respiratory and nervous system, adaptive capabilities, basketball players, training loads*

У.Э.Салахова

Влияние баскетбольных занятий на функциональное состояние и адаптивные возможности внешней дыхательной системы подростков

Резюме

В статье исследованы особенности влияния баскетбольных занятий, популярных среди детей и подростков, на функциональное состояние дыхательной системы организма и её адаптивные возможности. Установлено, что возрастающая мышечная деятельность и оценка её влияния на функционально-адаптивные возможности внешней дыхательной системы баскетболистов 15-16 лет с различным нейродинамическим статусом показали, что показатели нейрофизиологического состояния у юных баскетболистов улучшаются, что свидетельствует о положительных изменениях в динамике деятельности центральной нервной системы с возрастом и с повышением уровня тренировок. Из исследований также стало известно, что у подростков-баскетболистов и среди важных нейрофизиологических критериев улучшения и совершенствования изменений, происходящих с повышением уровня тренировок, можно отметить улучшение показателей качеств скорости – длительности двигательной реакции, максимального темпа движений, лабильности подвижности нервных процессов. Развитие и формирование характера внешней системы у детей и подростков определяется типом нервной системы, уровнем лабильности и функциональной подвижностью нервных процессов в процессе спортивной деятельности. Поэтому базовые характеристики нервной и дыхательной систем баскетболистов различных соматотипов, определяя тип конституции и функциональную подготовленность нервной и дыхательной систем к тренировочным и соревновательным нагрузкам подростков-спортсменов, позволяют оценить соответствие возможностей занимающихся нормативным требованиям.

Ключевые слова: *физическая и функциональная подготовленность, дыхательная и нервная система, адаптивные возможности, баскетболисты, тренировочные нагрузки*

Rəyçi: b.f.d., prof. S.A.Əliyev
Redaksiyaya daxil olub: 26.04.2026

S.S.TAĞIYEVA
e-mail: sevdasultanbdu@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0001-3068-5683

Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2026.3.457

ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BƏRABƏRLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ FƏRDİ YANAŞMANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə. *Məqalədə ali təhsil sistemində təhsilin müasir pedaqoji təcrübələrin transformasiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi fərdiləşdirilməsi probleminə baxılır: "differensiasiya", "fərdiləşdirmə" və "personallaşdırma" anlayışları arasındakı nəzəri fərqlər təhlil edilir ki, bu da onların funksional və metodoloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Tələbə kontingentinin artan heterogenliyi şəraitində təhsil bərabərliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş sistemli pedaqoji prinsip kimi fərdiləşdirmənin başa düşülməsi əsaslandırılır. Məzmun, prosessual və qiymətləndirmə-refleksiv komponentləri, həmçinin institusional, proqram kursu və fərdi icra səviyyələri daxil olmaqla, təlimin şəxsiləşdirilməsinin müəllif modeli təklif olunur. Modelin fəaliyyət mexanizmləri açıqlanır, bunlar arasında adaptiv, dəyişən, refleksiv və rəqəmsal olanlar fərqlənir. Belə qənaətə gəlinir ki, sistemli həyata keçirilməsində təhsilin fərdiləşdirilməsi ali məktəbdə təhsil bərabərliyinin və təhsil prosesinin səmərəliliyinin artırılması aləti kimi çıxış edə bilər.*

Açar sözlər: *təlimin fərdiləşdirilməsi; ali təhsil; təhsil bərabərliyi; təhsilin fərdiləşdirilməsi; təlim differensiasiyası; pedaqoji model; təhsil trayektoriyası; rəqəmsal təhsil mühiti; tələbənin subyektivliyi*

Son illərdə ali təhsil sistemi tədrisə çıxışın genişləndirilməsi və tələbə kontingentinin müxtəlifliyinin artması ilə bağlı əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Təhsil təcrübəsinin dəyişkənliyinin, hazırlıq səviyyəsindəki fərqlərin və fərdi bilik öyrənmə strategiyalarının artması ali məktəblərdə tədris prosesinin təşkilini çətinləşdirir. Eyni zamanda, təhsil sistemlərinin çevikliyini və uyğunluğunu artırmağa yönəlmiş qlobal təhsil tendensiyalarının təsiri artır.

Ali təhsilin transformasiyasına pedaqoji layihələndirmə alətlərini genişləndirən və təhsil əməkdaşlığının təşkili üçün yeni imkanlar yaradan rəqəmsallaşdırma mühüm təsir göstərir. Rəqəmsal təhsil mühitinin, platforma həllərinin və analitik alətlərin inkişafı tədris prosesinin daha çevik idarə olunmasına kömək edir və dəyişkən təhsil formalarına keçidi stimullaşdırır. Bu şəraitdə tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini və təhsil marşrutlarının müxtəlifliyini nəzərə almağa yönəlmiş pedaqoji yanaşmaların əhəmiyyəti artır [4].

Müasir pedaqoji tədqiqatlarda təhsil proqramlarının institusional tələblərini fərdi təhsil trayektoriyalarının çevikliyi ilə birləşdirə bilən təhsilin təşkili modellərinin axtarışına xüsusi diqqət yetirilir. Bu kontekstdə təhsil mühitinin tələbələrin müxtəlif təhsil ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması imkanlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar ali təhsilin inkişafının perspektivli istiqaməti kimi təhsilin fərdiləşdirilməsinə maraq artır. Ali məktəbdə təhsil bərabərliyi məsələlərinə davamlı diqqət göstərilməsinə baxmayaraq, müasir pedaqoji praktikada təhsilin elan edilmiş əlçatanlığı ilə təhsil nəticələrinin faktiki fərqləndirilməsi arasında ziddiyyət qalmaqdadır. Tələbələrin kontingentinin genişlənməsi və təhsil nəticələrinin dəyişkənliyinin artması vahid pedaqoji qərarların üstünlük təşkil etməsində təhsil bərabərsizliyinin təkrarlanmasına səbəb olur. Eyni zamanda, tədris prosesinin təşkilinin dominant modelləri hələ də orta səviyyəli tələbəyə yönəlib ki, bu da müxtəlif tələbə qrupları tərəfindən müqayisəli nəticələr əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır [1].

Mövcud vəziyyət şərtlərin standartlaşdırılması kimi ənənəvi bərabərlik anlayışı ilə fərdi təhsil trayektoriyalarının nəzərə alınması zərurəti arasındakı metodoloji boşluğu müəyyən edir. Bu ziddiyyət çərçivəsində təhsilin fərdiləşdirilməsi çox vaxt materialın mənimsənilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş özəl pedaqoji strategiya kimi qəbul edilir, lakin təhsil bərabərliyinin təmin edilməsi üçün sistemli mexanizm deyil. Bu, onun potensialını azaldır və fərdi yanaşmalara ali təhsilin institusional modellərinə tam inteqrasiya etməyə imkan vermir.

Problem "*uyğunlaşdırma*", "*fərdiləşdirmə*" və "*differensiasiya*" anlayışlarının dəqiq fərqləndirilməməsi ilə mürəkkəbləşir, bu da pedaqoji təcrübələrin eklektikliyinə gətirib çıxarır və onların nəzəri dərk edilməsini çətinləşdirir. Nəticədə, personallaşdırma tez-tez məzmun, qarşılıqlı əlaqə formaları və nəticələrin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin layihələndirilməsi ilə bağlı təhsil prosesinin dərin xüsusiyyətlərinə təsir etmədən tapşırıqların dəyişkənliyinə və ya öyrənmə sürətini endirir. Bununla əlaqədar aşağıdakı elmi fərziyyənin irəli sürülməsi üçün əsas yaranır: təhsilin fərdiləşdirilməsi ali təhsil sistemində təhsilin məzmununun, pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyət formalarının və təhsil nəticələrinin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əlaqələndirilmiş şəkildə dəyişdirilməsini nəzərdə tutan sistemli pedaqoji prinsip kimi konseptuallaşdırılması şərti ilə təhsil bərabərliyinin təmin edilməsi üçün effektiv vasitə kimi çıxış edə bilər. Əks təqdirdə, onun həyata keçirilməsi parçalanmış xarakter daşıyacaq və təhsil bərabərsizliyinin azalmasına səbəb olmayacaq. Bu cür anlayış tədris prosesinin təşkili və fərdiləşdirmənin əlavə element kimi deyil, müasir təhsil mühitinin struktur formalaşdırıcı prinsipi kimi qəbul edildiyi nəzəri modelin hazırlanmasına mövcud yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir [8].

Tələbə auditoriyasının heterogenliyinin artması şəraitində təhsil prosesinin transformasiyasına həsr olunmuş müasir pedaqoji diskurs "*uyğunlaşdırma*", "*fərdiləşdirmə*" və "*differensiasiya*" anlayışlarının fəal istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Lakin onların tez-tez qarışdırılması nəzəri sərhədlərin aşınmasına səbəb olur və müvafiq yanaşmaların izahedici potensialını azaldır. Təlimin fərdiləşdirilməsinin spesifikliyini müəyyən etmək üçün bu kateqoriyaları sinonimik deyil, iyerarxik və funksional cəhətdən fərqlənən pedaqoji hadisələr kimi nəzərdən keçirərək konseptual olaraq ayırmaq lazımdır.

Tədrisin differensiasiyası ənənəvi olaraq tələbələrin qrup fərqlərini nəzərə alaraq tədris prosesinin təşkili kimi şərh olunur. Bu, tələbələrin müəyyən əsaslarla (hazırlıq səviyyəsi, mənimsəmə sürəti, peşə maraqları) bölüşdürülməsi və məzmun, tapşırıq və ya iş formalarının sonradan dəyişməsi ilə həyata keçirilən dəyişkənlik prinsipinə əsaslanır. Tələbə əsasən müəyyən qrupun nümayəndəsi kimi çıxış edir, müəllim isə təhsil prosesinin layihələndirilməsində dominant rol oynayır. Beləliklə, differensiasiya təlimin tipoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasına yönəlib, lakin təhsil mühitinin özünün dərin transformasiyasını nəzərdə tutmur [8].

Təhsilin fərdiləşdirilməsi, differensiasiyadan fərqli olaraq, konkret tələbənin xüsusiyyətlərini nəzərə almağa yönəlib. Bu, tədris materialının sürətinin, mürəkkəbliyinin və həcminin daha çevik tənzimlənməsini, həmçinin təhsil trayektoriyasının ayrı-ayrı elementlərini seçmək imkanını nəzərdə tutur. Lakin əksər hallarda fərdiləşdirmə müəyyən edilmiş təhsil modelinin çərçivəsini saxlayır: məqsədlər, məzmun və qiymətləndirmə meyarları nisbətən sabit qalır və kənardan təyin olunur. Tələbə müəyyən dərəcədə dəyişkənlik əldə edir, lakin öz təhsil təcrübəsinin tam qurulması subyektinə çevrilmir.

Təlimin fərdiləşdirilməsi təhsil prosesinin təşkilinin keyfiyyətcə fərqli səviyyəsini təmsil edir. Uyğunlaşdırma və fərdiləşdirmədən fərqli olaraq, bu, yalnız fərdi təlim parametrlərini uyğunlaşdırmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda onun strukturunun sistemli şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur. Fərdiləşdirmə yalnız tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa deyil, həm də onu təhsil trayektoriyasının layihələndirilməsi prosesinə daxil etməyə, əhəmiyyətli məqsədləri, məzmun öyrənmə üsullarını və nəticələrin nümayiş etdirilməsi formalarını müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdir. Bu halda tələbə qarşılıqlı təhsil fəaliyyətinin aktiv subyekti kimi çıxış edir, pedaqoji mühit isə çevik, dinamik tənzimlənən sistem xarakteri alır [13].

Fərdiləşdirmənin əhəmiyyətli fərqi həm də təhsil şərtləri və nəticələr arasındakı əlaqənin məntiqinin dəyişməsidir. Əgər differensiasiya və fərdiləşdirmə çərçivəsində təhsil şəraitinin dəyişməsinə diqqət yetirilirsə, onda fərdiləşdirmə müxtəlif yollarla müqayisəli təhsil nəticələrinin əldə edilməsinə yönəldilməyi nəzərdə tutur. Bu ona təhsil bərabərliyinin təmin edilməsi üçün potensial mexanizm kimi baxmağa imkan verir, çünki diqqət prosesin vahidliyinə deyil, fərdi təhsil trayektoriyalarının nəzərə alınmasında əldə olunan nəticələrin ekvivalentliyinə yönəlir.

Təklif olunan fərqləndirmə differensiasiyanı, uyğunlaşmanı və fərdiləşdirməni pedaqoji təşkilatın qarşılıqlı əlaqəli, lakin eyni olmayan səviyyələri hesab etməyə imkan verir. Differensiasiya qrup fərqləri səviyyəsində fəaliyyət göstərir, fərdiləşdirmə – müəyyən bir model çərçivəsində fərdi tələbənin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşma səviyyəsində, fərdiləşdirmə isə adaptiv məntiqdən kənara çıxır və tələbənin subyektivliyinə və nəticələrə nail olmaq yollarının dəyişkənliyinə əsaslanan təhsil prosesinin yeni paradiqmasını formalaşdırır.

Tədrisin sistemli pedaqoji prinsip kimi fərdiləşdirilməsini dərk etmək onu ayrı-ayrı üsulların məcmusu kimi deyil, təhsil prosesinin əsas elementlərini inteqrasiya edən bütöv bir model kimi nəzərdən keçirməyi nəzərdə tutur. Təklif olunan model tələbələrin fərdi təhsil trayektoriyalarının ali təhsilin institusional tələbləri ilə əlaqələndirilməsini təmin edən çoxsəviyyəli və çoxkomponentli sistem kimi fərdiləşdirmə ideyasına əsaslanır.

Modelin strukturunda üç qarşılıqlı əlaqəli komponent var: *məzmun, prosessual* və *qiymətləndirmə-refleksiv*.

Məzmun komponenti tədris materialının dəyişkən dizaynına yönəlib və tələbələrin təhsil ehtiyaclarına uyğun olaraq modul quruluşu, çevik mürəkkəblik səviyyəsi və kontekstləşdirmə imkanlarını nəzərdə tutur. Məzmun sabit bir məlumat kimi çıxış etdiyi ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, fərdiləşdirmə çərçivəsində dinamik xarakter alır və mənimsəmə trayektoriyalarının çoxluğuna imkan verir.

Prosessual komponent pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərini və tədris fəaliyyətinin təşkilini əks etdirir. Buraya müxtəlif iş formaları (fərdi, qrup, layihə), öyrənmə sürətinin dəyişkənliyi və təhsil mühitinin uyğunlaşmasını təmin edən rəqəmsal alətlərdən istifadə daxildir. Müəllim rolunun bilik translatorundan moderatora və fərdi təhsil trayektoriyalarının koordinatoruna keçməsi vacibdir.

Qiymətləndirmə-refleksiv komponent öyrənmə nəticələrinin qiymətləndirilməsinə yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır. Fərdiləşdirmə çərçivəsində diqqəti vahid nəzarət formalarından əldə edilmiş nəticələrin, o cümlədən portfellərin, layihə işlərinin və özünə hörmətin nümayiş etdirilməsi üsullarının müxtəlifliyinə yönəldir. Tələbələrin öz təhsil trayektoriyasını dərk etməyə və düzəltməyə imkan verən refleksiv bacarıqlarının inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Fərdiləşdirmə modeli üç səviyyədə həyata keçirilir: *institusional, proqram kursu və fərdi.*

İnstitusional səviyyədə təhsil proqramlarının çevikliyi üçün şərait yaradılır, o cümlədən tədris planlarının modulluğu, fənn seçimi imkanları və rəqəmsal platformalardan istifadə. Burada fərdiləşdirmə təhsil mühitinin təşkilinin strateji prinsipi kimi çıxış edir.

Proqram-kurs səviyyəsində məzmun, qarşılıqlı əlaqə formaları və qiymətləndirmə üsullarının dəyişkənliyini nəzərdə tutan tədris fənlərinin layihələndirilməsi vasitəsilə fərdiləşdirmə aparılır. Bu səviyyə konkret təhsil təcrübələrinin pedaqoji dizaynını müəyyən edir.

Uyğunlaşdırma səviyyədə fərdiləşdirmə tələbənin öz təhsil trayektoriyasını qurmasında, sürət, iş formaları və materialın mənimsənilməsi üsullarının seçilməsində özünü göstərir. Bu kontekstdə tələbənin subyekt mövqeyinin inkişafı və onun özünü tənzimləmə qabiliyyəti əsas olur.

Modelin fəaliyyəti bir sıra mexanizmlərlə təmin edilir, onların arasında *adaptasiya, variativ, refleksiv* və *rəqəmsal* mexanizmləri ayırd etmək olar.

Adaptasiya mexanizmi təhsil prosesini tələbənin fərdi xüsusiyyətləri, o cümlədən hazırlıq səviyyəsi və idrak xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirməyə yönəlib.

Dəyişən mexanizm, nəticələrə nail olmaq üçün müxtəlif yollar seçməyə imkan verən bir çox təhsil həllərini təmin edir.

Refleksiv mexanizm tələbələrdə öz təhsil təcrübəsini dərk etmək və onu düzəltmək qabiliyyətinin formalaşması ilə bağlıdır.

Rəqəmsal mexanizm tədris fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanması və təhlili, həmçinin təhsil mühitinin real vaxt rejimində uyğunlaşdırılmasını təmin edən təhsil texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilir.

Təqdim olunan model təhsilin fərdiləşdirilməsini komponentlərin, səviyyələrin və mexanizmlərin əlaqələndirilmiş qarşılıqlı təsirinin yalnız təhsil prosesinin səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmədiyi, həm də yolların dəyişkənliyi və təlim nəticələrinin ekvivalentliyi hesabına təhsil bərabərliyinə nail olmaq üçün ilkin şərtlər yaratdığı inteqrativ sistem kimi qəbul etməyə imkan verir.

Aparılan təhlillər təhsilin fərdiləşdirilməsini özəl didaktik texnika kimi deyil, tələbə auditoriyasının artan heterogenliyi ilə bağlı çağırışlara cavab verən ali məktəbdə təhsil prosesinin təşkilinin sistemli prinsipi kimi qəbul etməyə imkan verir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmiş standartlaşdırılmış təhsil şəraiti ilə müxtəlif təhsil qrupları arasında müqayisəli nəticələr əldə etmək zərurəti arasındakı ziddiyyət təhsil bərabərliyinin təmin edilməsində ənənəvi pedaqoji modellərin məhdud olduğunu göstərir.

Nəticə. Əldə olunan nəticələr belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, təhsil bərabərliyinin təmin edilməsində fərdiləşdirmə potensialı onun əlavə pedaqoji variant deyil, sistem təşkil edən element kimi təhsil prosesinin strukturuna inteqrasiyası şərtilə açılır. Əks təqdirdə, onun həyata keçirilməsi qeyri-sistem xarakter daşıyır və təhsil nəticələrinin bölüşdürülməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmur.

Sonrakı tədqiqatların perspektivləri təklif olunan modelin empirik verifikasiyası, həmçinin təhsil mühitinin fərdiləşdirilməsi dərəcəsinin qiymətləndirilməsi və müxtəlif institusional kontekstlərdə tələbələrin akademik nailiyyətlərinə təsiri üçün alətlərin hazırlanması ilə bağlıdır.

Mövzunun aktuallığı. Mövzunun aktuallığı müasir ali təhsil sistemindəki köklü dəyişikliklər və yaranmış ziddiyyətlərlə şərtlənir:

✓ *Tələbə kontingentinin heterogenliyi:* Ali təhsilə çıxışın genişlənməsi nəticəsində tələbələrin hazırlıq səviyyəsi, öyrənmə strategiyaları və sosial-mədəni keçmişləri arasındakı fərqlərin kəskin artması.

✓ *Rəqəmsallaşma və qlobal tendensiyalar:* Təhsilin rəqəmsal transformasiyası, platforma həllərinin və analitik alətlərin təhsil prosesinə inteqrasiyası zərurəti.

✓ *Ənənəvi modellərin səmərəsizliyi:* "Orta statistik tələbə"yə yönəlmiş standart təhsil modellərinin müasir tələblərə cavab verməməsi və təhsil bərabərsizliyini dərinləşdirməsi.

✓ *Konseptual qeyri-müəyyənlik:* Pedaqoji praktikada "fərdiləşdirmə", "differensiasiya" və "uyğunlaşdırma" (adaptasiya) anlayışlarının bir-birinə qarışması və bu sahədə vahid sistemli yanaşmanın yoxluğu.

Praktik məqsədi. Tədqiqatın əsas praktik məqsədi ali təhsil müəssisələrində təhsil bərabərliyini təmin edən və tələbənin subyektivliyini artıran inteqrativ fərdiləşdirmə modelinin hazırlanmasıdır. Bu məqsədə aşağıdakılar daxildir:

✓ *Sistemli yanaşmanın tətbiqi:* Fərdiləşdirməni sadəcə bir metod deyil, təhsilin məzmunu, prosesi və qiymətləndirilməsini əhatə edən struktur formalaşdırıcı prinsipə çevirmək.

✓ *Tələbə subyektivliyinin inkişafı:* Tələbəni öz təhsil trayektoriyasının passiv iştirakçısından aktiv layihələndiricisinə (subyektinə) çevirən mexanizmlərin yaradılması.

✓ *Təhsil nəticələrinin ekvivalentliyi:* Müxtəlif öyrənmə yolları və sürətləri təklif etməklə, bütün tələbələr üçün müqayisəli və yüksək keyfiyyətli təhsil nəticələrinin əldə olunmasına şərait yaratmaq.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri ali təhsilin müxtəlif səviyyələrində praktiki olaraq aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

✓ *İnstitusional səviyyədə:* Ali məktəblərin strateji idarə olunmasında modullu tədris planlarının və çevik rəqəmsal platformaların qurulması üçün metodoloji baza rolunu oynayır.

✓ *Pedaqoji dizayn səviyyəsində:* Müəllimlər üçün tədris materialının dinamik quruluşunu (məzmun komponenti) və yeni pedaqoji rolları (moderator, koordinator) müəyyən edən çərçivə təqdim edir.

✓ *Qiymətləndirmə sistemində:* Standart imtahanlardan fərqli olaraq, portfel, layihə işləri və refleksiv özünüqiymətləndirmə kimi müasir və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alan alətlərin tətbiqinə imkan yaradır.

✓ *Sosial əhəmiyyəti:* Təhsil bərabərliyini real mexanizmlərlə təmin etməklə, müxtəlif ehtiyacları olan tələbə qrupları arasındakı "faktiki nəticə fərqini" minimuma endirir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Təhsilin nəzəriyyəsi və praktikası / A.N.Abbasov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. – 400 s.
2. Hüseynov, R.L. Ali təhsilin pedaqogikası və metodikası / R.L.Hüseynov. – Bakı: Təhsil, – 2014. – 296 s.
3. İsayev, İ.İ. Ali məktəb pedaqogikası / İ.İ.İsayev. – Bakı: Müəllim, – 2011. – 304 s.
4. Rüstəmov, F.A. Təhsildə innovasiyalar / F.A.Rüstəmov. – Bakı: Elm, – 2016. – 256 s.
5. Mehdiyev, M.M. Təhsilin idarə olunması / M.M.Mehdiyev. – Bakı: Təhsil, – 2013. – 280 s.
6. Жукова, Н.М. Индивидуализация и дифференциация обучения студентов вузов / дис. … канд. пед. наук. / – М., – 2006.
7. Зимняя, И.А. Педагогическая психология / И.А.Зимняя. – М.: Логос, – 2010.
8. Ивашко, К.С. Индивидуализация и дифференциация в процессе обучения // Современная коммуникативистика. – 2017. – № 6. – с. 46-48.
9. Полат, Е.С. Современные педагогические и информационные технологии / Е.С.Полат. – М.: Академия, – 2017. – 368 с.
10. Сериков, В.В. Личностно ориентированное образование: теория и практика / В.В.Сериков. – М.: Логос, – 2012. – 272 с.
11. Fernandes, S. et al. Pedagogic innovation and student learning in higher education // Frontiers in Education. – 2024.
12. Zhang, L. et al. Are pre-service educators prepared to implement personalized learning? // Journal of Teacher Education. – 2023. – pp. 219-235.
13. Du Plooy E. et al. Personalized adaptive learning in higher education: a scoping review // Heliyon. – 2024.

S.S.Taghiyeva

The Importance of an Individual Approach in Ensuring Equality in the Higher Education System

Summary

The article examines the problem of learning personalization in higher education as one of the key directions in the transformation of modern pedagogical practices. Theoretical distinctions between the concepts of differentiation, individualization, and personalization are analyzed, which allows for clarifying their functional and methodological characteristics. Personalization is interpreted as a systemic pedagogical principle aimed at ensuring educational equity in the context of increasing heterogeneity of the student population. The author proposes a model of learning personalization, which includes content, procedural, and evaluative-reflective components, as well as institutional, program-course, and individual levels of implementation. The mechanisms of the model's functioning are revealed, including adaptive, variability-based, reflective, and digital mechanisms. It is concluded

that, when implemented systematically, learning personalization can serve as an effective tool for enhancing educational equity and improving the effectiveness of the higher education process.

Keywords: *learning personalization; higher education; educational equity; individualization of learning; differentiation of learning; pedagogical model; educational trajectory; digital learning environment; student subjectivity*

С.С.Тагиева

Важность индивидуального подхода в обеспечении равенства в системе высшего образования

Резюме

В статье рассматривается проблема персонализации обучения в системе высшего образования как одного из ключевых направлений трансформации современных педагогических практик. Анализируются теоретические различия между понятиями «дифференциация», «индивидуализация» и «персонализация», что позволяет уточнить их функциональные и методологические особенности. Обосновывается понимание персонализации как системного педагогического принципа, направленного на обеспечение образовательного равенства в условиях возрастающей неоднородности студенческого контингента. Предлагается авторская модель персонализации обучения, включающая содержательный, процессуальный и оценочно-рефлексивный компоненты, а также институциональный, программно-курсовой и индивидуальный уровни реализации. Раскрываются механизмы функционирования модели, среди которых выделяются адаптационный, вариативный, рефлексивный и цифровой. Делается вывод о том, что персонализация обучения при системной реализации способна выступать инструментом повышения образовательного равенства и эффективности образовательного процесса в высшей школе.

Ключевые слова: *персонализация обучения; высшее образование; образовательное равенство; индивидуализация обучения; дифференциация обучения; педагогическая модель; образовательная траектория; цифровая образовательная среда; субъектность обучающегося*

Rəyçi: dos. Q.V.İsayeva

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2026

A.Y.TƏHMƏZOVA
e-mail: aynur.tahmazova4@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0008-1576-2389

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.3.463

ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNDƏ MƏZMUN ƏSASLI TƏLİM METODUNDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə. *Məqalədə ali məktəblərdə məzmun əsaslı dil tədrisindən istifadənin əhəmiyyətindən söhbət gedir. Bu zaman əsas məsələ olaraq, dil tədrisinin mahiyyətinə forma və məzmun prizmasından nəzər yetirilir. Qeyd edək ki, sözügedən təlim metodu ingilis dilinin tədrisi prosesində maraqlı və rəngarəng məzmunların təqdimatı baxımından mühüm rola malikdir. Məzmun əsaslı dil tədrisi ümumilikdə, çox böyük müasir təlim-tədris məsələlərini özündə ehtiva edir. Bu zaman ali məktəblərin aşağı kurslarında dil öyrənənlər sözügedən təlim metodunun vacibliyini anlayaraq daha maraqlı kontekstlərlə tanış olmağa başlayırlar ki, bu da onların motivasiya səviyyələrinin yüksəldilməsinə ciddi şəkildə təsirlə səciyyələnir.*
Beləliklə, ali məktəblərin aşağı kurslarında bu təlim-tədris metodunun istifadəsi çox böyük müstəvidə həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *məzmun, dil, kontekst, motivasiya, mətn*

Məlumdur ki, xarici dillərin tədrisində müxtəlif müasir trendlərin istifadəsi və dil tədrisinə inteqrasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu cür təlim metod və yanaşmaları tədrisə yeni rəng qatmaqla, dilöyrənənlərin motivasiya səviyyələrinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Məzmun əsaslı dil tədrisinin əsas aləti hesab edilən mətnlərin təhsilverənlər tərəfindən uyğun şəkildə seçilməsinin dərs saatlarının maraqlı və səmərəli keçirilməsi baxımından faydalılıq əmsalı çox böyükdür. Bununla bağlı dünya pedaqoji təcrübəsində xeyli araşdırmalar mövcuddur ki, onlardan hər biri məhz mətnlərin ehtiva etdiyi məzmunların alət kimi istifadəsini dil təliminde əsas və aparıcı mexanizm olaraq dəyərləndirməklə vacib hesab edir. Bu istiqamətdə araşdırmalar aparan tədqiqat müəlliflərindən bir çoxlarının adlarını qeyd edə bilərik. Onlardan Patsy M.Lightbown, Stephen B. Stryker, Betty Lou Leaver, Susan Ballinger, Ruth Fielding, Diane J.Fedick, Marguerite Ann Snow, Donna M. Brinton və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

Ümumilikdə, adı çəkilən təlim-tədris metodunun bir çox xarakterik xüsusiyyətləri diqqət çəkir ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Dil və məzmuna inteqrasiya;

Bu zaman məzmun və dil üçün nəzərdə tutulmuş məqsədlər hər dərs üçün planlaşdırılmalıdır.

2. Autentik materiallar;

Autentik mətnlərin, video və audio materialların doğma dil daşıyıcıları tərəfindən orijinal olaraq səsləndirilməsi öyrənmə təcrübəsini daha relevant və motivasiyaedici edir.

3. Mənalı ünsiyyət;

Dil həqiqi və məqsədli ünsiyyətin uğurla həyata keçirilməsi üçün istifadə edilməlidir.

4. Dəstək;

Bu zaman müəllimlər təhsilalanların uğurlu şəkildə interaksiyaya qoşulmasında dəstək mexanizmi həyata keçirirlər. Məsələn, qrafiki təşkil, cümlə freymləri, vizual vasitələr və s. Bununla dilöyrənənlər koqnitiv olaraq məzmun tələb edən tədris-metodiki işlərdə peşəkarlıq nümayiş etdirirlər.

5. Fəal və əməkdaşlıq əsaslı öyrənmə;

Belə məqamlarda dilöyrənənlər müxtəlif fəaliyyətlər fonunda öyrənmə prosesinə qoşulurlar. Bu cür fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

– layihələr;
– müzakirələr;
– **peer** interaksiya və s.

Bu cür fəaliyyətlər əməkdaşlıq əsaslı sinif mühitini formalaşdırır. Bu da maraqlı məzmunların uğurla sınaqdan çıxarılmasını dəstəkləyir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu prinsiplər mahiyyət etibarilə dərs saatlarının səmərəliliyinə xidmət edir.

Bundan əlavə, məzmun əsaslı öyrənmə öz modelləri ilə də maraq kəsb edir. Bu modelləri təqdim edirik.

1. *Theme-Based Model;*
2. *Sheltered Content Instruction;*
3. *Adjunct Model;*

Əgər birinci model olan *Theme Based Model*-in təsvirindən başlasaq bu zaman mərkəzi maraq kəsb edən mövzu ətrafında öyrənmə fəaliyyəti həyata keçirilir. Buraya ətraf mühit, ölkənin tarixi və s. aid edilə bilər. Bu həm də mövzu əsaslı öyrənmə adlanır. Eyni zamanda, müxtəlif sahələrə aid məzmunlar vasitəsilə fizika, riyaziyyat və s. fənlər tədris edilir. Burada dilöyrənənlər oxşar peşəkarlıq səviyyələri üzrə təhsilalanlardır.

İkincisi isə *Sheltered Content Instruction – Sığınacaqlı dil təlimi və ya dəstəkləyici tədris metodu da* adlanır. Bu isə daha çox dəstəkləyici xarakterə malikdir. Üçüncü isə *Adjunct Model* – Adjunkt model adlanır. Bu modelin mahiyyətinə isə əlavə olaraq, spesifik dil bacarıqlarının formalaşdırılması daxildir.

Sheltered məzmunlu təlimat modelində əsas məqsəd dilöyrənənlərin məzmunu qavraması ilə bağlıdır. Bu zaman müəllimlər əyani vəsaitlər hesabına, müasir yanaşmaları işə salmaqla mövzuya dair məzmunu daha anlaşıqlı, başa düşülən edirlər.

Bundan əlavə, təhsilverənlər bunun üçün davamlı öyrənmə fəaliyyətləri həyata keçirirlər.

Buraya yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, aşağıdakılar daxildir:

– əyani vəsaitlərin təqdimatı;
– modelləşdirmənin həyata keçirilmə forması;
– nümayişlərin yerinə yetirilməsi;
– qrafiki təşkil və planlaşdırma;
– lüğəvi işlərin mütəmadi aparılması;
– məzmuna dair fikrin əvvəlcədən söylənilməsi;
– fikir mübadilələrinin maraqlı məzmunlar fonunda gerçəkləşdirilməsi;
– adaptə olunmuş mətnlər;
– əməkdaşlıq əsaslı öyrənmə;
– diqqətli tyutorluq fəaliyyətinin icra edilməsi;
– multikultural kontentlərə müntəzəm müraciət;
– doğma dil dəstəyi.

Eyni zamanda, təhsilverənlər dərs saatlarının müəyyən vaxt üçün nəzərdə tutulmuş hissələrini məzmunla bilavasitə bağlılığı olan linqvistik elementlərin izahına həsr edə bilər. Bu zaman müəllim məzmuna dair fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində istiqamətverici mütəxəssis olaraq çıxış edir.

Ümumi şəkildə məsələnin izahını təqdim etsək, dil müəllimləri tərəfindən təklif edilən strategiyalar sözügedən model fonunda məzmunu əlçatan edir.

Əlavə dil təlimi modeli (The adjunct language instuction) tələbələrin ən azı iki kursda iştirakını nəzərdə tutur. Bu hətta ikidən çox da ola bilər. Əsas məsələ ondadır ki, onların, daha

dəqiq ifadə etsək, bu kursların üzvi şəkildə əlaqəli olması vacibdir. Bu bəhs edilən tədris- metodiki məsələnin əsas özəyi olaraq diqqət mərkəzindədir. Bunlardan biri spesifik məzmuna fokuslandığı halda, digəri linqvistik xüsusiyyətlərin mənimsənilməsini hədəf alır. Hər iki qeyd etdiyimiz məşğələlər əlavə hesab edilir. Lakin burada əsas detallar koordinasiya və əməkdaşlığın təmin olunmasıdır.

Məzmun əsaslı dil tədrisinin əsas prinsipləri haqqında bəzi vacib məqamlara diqqət yetirək.

1. Dual Focus

Bu kontekstdə dilin inkişafı və fənlərlə bağlı məsələlər diqqət mərkəzində olur. Bu məsələ təlim-tədris məsələləri baxımından davamlılıq nümayiş etdirir. Eyni zamanda, yuxarıda da vurğulandığı kimi mənalı kontekstə əsaslanır.

2. Meaningful Content

Burada dil məzmunla bağlı autentik tapşırıqlar vasitəsilə öyrədilir. Bu bölgüyə eksperimentlər, müzakirələr, axtarışlar və s. daxildir.

Bundan əlavə, burada dil vasitə kimi öyrədilir.

3. Language as a vehicle

Bu zaman isə dil tədrisi üçün məzmun medium, vasitə, alət rolunu həyata keçirir.

4. Increased motivation

Burada dərs saatlarının səmərəliliyi motivasiyanın hərəkətvericiliyi ilə artmağa başlayır. Belə halda sual yaranır. Bu dil təlimi dil və müxtəlif sahələr üzrə məzmunların mənimsədilməsi kontekstində məqsədə çatmaqda kömək edirmi? Necə? Əlbəttə kömək edir. Belə olan halda sadə bir nümunə ilə məsələyə aydınlıq gətirək. Tutaq ki, təhsilalanlara "learn verbs" tapşırığı verilib. Bu zaman ayrı-ayrılıqda felləri və onlara dair qaydaları öyrənmək əvəzinə tələbələr, məsələn, ekosistem haqqında mətnlər oxuyur, videolara baxır və bunları hədəf dildə müxtəlif zamanlara aid fellərdən istifadə etməklə müzakirə etməyə başlayırlar. Belə halda relevant lüğət, qrammatika və digər bacarıqlar təbii dil mühitində mənimsənilməyə başlayır.

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, burada müəllimin rolunu inkar etmək olmaz. Belə ki, təhsilverənlərin məzmunla bağlı malik olduqları bilik və bacarıqlar elə səviyyədə olmalıdır ki, məzmun əsaslı dərslərdə dilöyrənənlərə məzmun və dilin bir-birinə inteqrasiyasının gerçəkləşdirilməsində dəstək verə bilsin.

Ümumilikdə, sözügedən tədris prosesi ilə bağlı tədqiqat müəlliflərindən Patsy M.Spada qeyd edir ki, həm təhsilverənlər, həm də təhsilalanlar uğurlu məzmun mənimsəmənin nə dərəcədə uğurlu dil öyrənməyə dəstək verdiyini müəyyən etməlidirlər[1].

Qeyd edək ki, *Theme Based Model* adlanan yanaşma xarici dil tədrisində uzun müddət mövcud olmuşdur. Buraya əlavə təlim materialları aid edilmişdir ki, bu da qrammatikanın oxu və digər fəaliyyətlərlə birgə sistematik öyrənilməsini nəzərdə tuturdu ki, bu silsiləyə musiqi, yemək, ailə və s. kimi mövzular daxildir. CBI -nin tədrisində bu növ mövzulara müraciət kurrikulumda mərkəzi rola malik olmuşdur [2].

Qeyd edək ki, CBI kurrikulum tələblərinə uyğun şəkildə fənlərlə bağlı məsələlərlə məşğul olur. Autentik dil və mətnlərlə bağlı materiallardan istifadə etməklə əsas olaraq təhsilalanların ehtiyaclarını nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, bu zaman kurrikulum müəyyən fənn və kommunikativ səriştəyə yönəldilir.

Beləliklə, həmin fənn sahəsində müəyyən bir mövzu motivasiyaedici öyrənməni dəstəkləyən dilöyrənmə kontekstində mənimsənilir [4].

Bundan əlavə, CLIL adlanan yanaşmada ikinci və ya xarici dilin öyrədilməsi zamanı həm akademik kontent, həm də hədəf dilin özü istifadə edilir. Məsələn, fizika və ya tarixin öyrədilməsi kimi tədris məsələlərini nəzərə alsaq, problemin mahiyyəti daha da aydın olar. Burada qarşıya qoyulan iş, vəzifə, əsas məqsəd kimi dil səriştəliliyinin və fənlə bağlı peşəkarlığın artırılması diqqət mərkəzində olur. Eyni zamanda, motivasiyanın yüksəldilməsinə təşviq edilməklə daha mükəmməl şəkildə kommunikasiya bacarıqlarının əxz edilməsi, daha dərindən məzmunun anlaşılması qeyd olunur.

CLIL 4 Cs adlı model prinsipləri əsas tutur ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Cognition;
2. Community;
3. Content;
4. Communication.

Qeyd edək ki, bu prinsiplər məzmun və dilin inteqrativ olduğu dərs planlarının başlanğıc nöqtəsidir. Bu araşdırmalar Mehisto, Marsh, Frigols (2008) tərəfindən aparılmışdır [6].

Ümumilikdə, məzmun və dilin inteqrativ şəkildə öyrənilməsi fənnin məzmunu ilə dilöyrənməni özündə birləşdirir.

Bundan əlavə, məzmun əsaslı dil təliminde inteqrativlik mənşə etibarilə Avropada yaranmışdır. Eyni zamanda, həm təhsil, həm də coğrafi kontekstlərdə öyrənilməyə başlamışdır [8].

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, adıçəkilən təlim metodunun layihə əsaslı təlimlə, tapşırıq əsaslı dil tədrisi ilə bilavasitə əlaqəsi vardır.

Qeyd edək ki, məzmun əsaslı dil tədrisi akademik məqsədlər üçün ingilis dili (EAP) müəllimləri arasında çox populyardır. Bu da ondan qaynaqlanır ki, adıçəkilən tədris üsulu burada mətnlərin xülasələşdirilməsində, qeydlərin aparılmasında, mətnə dair əsas açar məlumatların əldə edilməsində həm təhsilalanlara, həm də təhsilverənlərə böyük köməklik göstərir. Bu da nəticə etibarilə, həm dilin inteqrasiyasını, həm də istifadəsini əlçatan edir.

Eyni zamanda, dil və məzmunların çevik mənimsənilməsini, uzunmüddətli yaddasaxlanılmasını nəzərəçarpacaq dərəcədə həm asanlaşdırır, həm də intensivləşdirir.

Onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, məzmun əsaslı dil tədrisi elə yanaşma formasıdır ki, onun prinsipləri kommunikativ dil təliminin prinsipləri ilə sıx əlaqədardır. Onlar hər ikisi tələbələrin məzmun mübadiləsində həvəslə və fəal iştirakını nəzərdə tutur [5].

Beləliklə, Susan Ballinger, Ruth Fielding, Diane J. Fedick kimi tədqiqatçıların araşdırmalarına əsasən, qeyd edə bilərik ki, dil və məzmunun (məsələn, riyaziyyat və ya tarix fənninin xarici dildə tədrisi) inteqrasiyasının nəzərdə tutulduğu mühitlərdə təhsilverənlərin peşəkar hazırlığı həm təcrübi, həm də nəzəri əhəmiyyət daşıyır[3]. Çünki təhsilverənlərin istiqamətvericiliyi, refleksiyanı həyata keçirməsi, motivasiyaedici və fəaliyyətə sövqetmə ilə bağlı yerinə yetirdiyi rollar əsas hesab edilir.

Buradan belə nəticə hasil olur ki, məzmun əsaslı öyrənmə dil tədrisini akademik məzmunlara fokuslanmaqla həyata keçirir [7].

Beləliklə, bu cür müasir trendlərdən yararlanmaq dərs saatlarına xüsusi rəng qatmaqla onların keyfiyyət əmsalına dəyər qatır. Bu cür dərslərdə təhsilalanlar koheziv vasitələrdən hədəf dildə istifadə qaydalarını, mətndə koherentliyin təmin olunması ilə bağlı linqvistik tələbləri mənimsəməyə başlayırlar. Bu da onların gələcək tədqiqatlarında mətnyaratma ilə bağlı imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Araşdırmanın bu istiqamətdə təhlil və tərkib məsələlərinə cəlb edilməsi dil tədrisinin səmərəliliyinin artırılmasına böyük töhvə verir. Belə halda mövzunun linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının əhəmiyyəti nəzərəçarpacaq dərəcədə artmağa başlayır.

Ümumilikdə, məzmun əsaslı dil təlimi təhsilalanların mütaliə bacarıqlarının formalaşdırılması və bu kontekstdə onların tənqidi təfəkküründün inkişafında dəstəkləyici funksiya həyata keçirir. Bu zaman dilöyrənənlər həqiqi həyati situasiyalarda müxtəlif məzmunları sınaqdan çıxarır, yeni məlumatların əldə edilməsində fəallıq nümayiş etdirirlər.

Sözügedən dil təliminə məhz bu rakursdan nəzər saldıqda bu cür trendlərin dil tədrisində əhəmiyyətinin danılmaz olduğu diqqət çəkir.

Yeri gəlmişkən vurğulayaq ki, geniş yayılmış CBI fəaliyyət növləri aşağıdakılardır:

- Tematik bölmələr və mini-layihələr;
- Araşdırma və məlumat toplamaq;
- Eksperimentlər və təcrübi tapşırıqlar;
- Tapşırıq əsaslı öyrənmə.

Bundan əlavə, TPACK qısaltmasının da bu baxımdan mahiyyətinə nəzər salmaq maraq doğurur. Bu təhsil çərçivəsində elə bilikləri nəzərdə tutur ki, təhsilverənlərin buna ehtiyacları vardır.

TPACK freyminin aşağıdakı əsas komponentləri vardır:

- Content Knowledge (CK);
- Pedagogical Knowledge (PK);
- Technological Knowledge(TK);
- Pedagogical Content Knowledge (PCK);
- Technological Content Knowledge (TCK);
- Technological Pedagogical Knowledge (TPK);
- Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) [9].

Bu 7 əsas komponent maraqlı öyrənmə təcrübələrinin yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş mükəmməl məlumatların təlimlərdə çevik ötürücüsüdür. Bu çərçivə sənədi 2006-cı ildə Punya Mishra və Matthew J. Koehler tərəfindən yaradılmışdır. Burada qeyd edilir ki, tədris prosesində yalnız texnologiyadan istifadə etmək kifayət deyildir. Bu pedaqoji bacarıqlar və fənlərlə balanslaşdırılmalıdır.

Göründüyü kimi, hər bir halda araşdırma obyektimiz olan məzmun əsaslı öyrənmə dil və məzmunların birgə mənimsədilməsi kontekstində ön planda dayanır.

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, məzmun əsaslı dil tədrisinin istifadəsi istiqamətində təhsilverənlər və onların ingilis dilində seçdikləri materiallar, məzmunlar, kommunikativ fəaliyyətlərin xüsusiyyətləri, onların dil tədrisində səmərəliliyi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Burada ən effektiv yollardan əsası dilöyrənənləri düzgün istiqamətləndirmək, ingilis dilində danışanları məqsədyönlü şəkildə dinləmək və mənalı söhbətlərə qoşmaqdır. Əgər tələbələr nə qədər çox məzmun dinləyib-anlayarsa və həmin məzmunun özündə ehtiva etdiyi mənanı aydın şəkildə başa düşərlərsə, ünsiyyət prosesində öyrəndikləri leksik vahidləri səsləndirərək tətbiq edərlərsə bir o qədər də mətnlərlə bağlı məzmun anlama, məzmun mübadilələrində iştirak, ideya və fikir formalaşdırma səriştəliliyi tez formalaşar.

Nəticə etibarilə, bu cür fəaliyyətlərdə məqsəd məzmunların alət olaraq tətbiq edilməsinin diqqət mərkəzində saxlanılmasıdır.

İşin elmi yeniliyi. Sözügedən məqalədə maraqlı məzmunlarla bağlı indiyə qədər araşdırılan məsələlər təhlil edilir, bu istiqamətdə həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlardakı mövcud elmi nəzəri və təcrübi müddəalara nəzər salınır, əldə edilən nəticələr xülasələşdirilərək təqdim edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırılan mövzu həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərin aşağı kurslarında ingilis dilinin tədrisində məzmun əsaslı təlim metodunun istifadəsi baxımından, məzmun və dilin inteqrasiyası fonunda nəzərdən keçirilməsi müstəvisində xüsusi faydalılıq və səmərəlilik kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Lightbown, P.M. Focus on Content-Based Language Teaching / P.M.Lightbown. – Oxford: Routledge, – 2012. – 176 p.
2. Stephen B.Stryker, Betty Lou Leaver. Content-Based Instruction in Foreign Language Education: Models and Methods. – Washington: Georgetown University Press. – 1997. – 320 p.
3. Ballinger S. Teacher Development for Content-Based Language Education. International Perspectives / S.Ballinger, R.Fielding and D.J.Fedick. – Bristol: Multilingual Matters. – 2024. 384 p.
4. https: //en.wikipedia.org
5. https:// dialnet.unirioja.es
6. http://www.jgypk.hu
7. https://www.slideshare.net
8. https://. www.cambridge.org
9. https://nearpod.com

A.Y.Tahmazova

The Importance of Using Content Based Language Teaching at Junior Courses in Higher Education in English

Summary

The article explores the importance of using Content Based Language Teaching at junior courses in higher education. At that time great attention are given to the text from the form and content point of view.

We should mention that the named teaching method has great importance and role from the point of view of prezenting interesting and colourful contents in the English Language Teaching processing.

Generally, Content Based Language Teaching covers great questions in teaching process. At that time learners understand the importance of content based language teaching in junior courses in higher education and get acquianted more interesting and colourful contents. It influences to the rising of their motivational sphere level.

So, the using of this method in junior courses at high schools has great importance both in theoretical and practical space.

Keywords: *content, language, context, motivation, text*

А.Я.Тахмазова

Важность использования контентно-ориентированных методов обучения английскому языку на начальных курсах в высших учебных заведениях

Резюме

В статье обсуждается важность и значение контентно-ориентированного преподавания языка в высшем образовании. Главная задача здесь рассмотреть сущность преподавания языка с точки зрения формы и содержания.

Следует отметить, что этот метод обучения играет важную роль в процессе преподавания английского языка с точки зрения представления интересного и разнообразного контента.

Контентно-ориентированное обучение языку, как правило, включает в себя очень большие учебные задачи. В это время изучающие язык начинают знакомиться с более интересными контекстами, что оказывает серьезное влияние на повышение их мотивации.

Таким образом, использование этого метода обучения на начальных курсах высших учебных заведений имеет очень большое теоретическое и практическое значение.

Ключевые слова: *содержание, язык, контекст, мотивация, текст*

Rəyçi: ped.f.d., dos. S.R.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 14.05.2026

S.T.VƏLİYEVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: veliyeva_1979@bk.ru
:https://orcid.org/0009-0000-0710-6324

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

10.62021/0026-0028.2026.3.469

MARAQLAR ŞƏXSİYYƏTİN PSİXİ XASSƏLƏRİ KİMİ

***Xülasə**. Psixologiya şəxsiyyətin fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini – maraqlarını, qabiliyyətlərini və xarakterini nəzərdən keçirir. Məqalədə insan maraqlarının motivasiyaedici xüsusiyyətləri və onların yaradıcılığa, emosional vəziyyətə, sosial adaptasiyasına və peşə seçimlərinə təsiri, maraqların inkişaf etdirilməsi kimi mühüm məsələlərdən söz açılır. Bütün bunlarla yanaşı, maraqların şəxsi potensialın həyata keçirilməsində önəmli rolu diqqət mərkəzinə gətirilir. Qabiliyyət və xarakter kimi şəxsiyyətin maraqları da onun çox mühüm xassələridir.*

***Açar sözlər:** maraqlar, şəxsiyyət, psixi xassələr, uşaqlarda marağın tərbiyə olunması, şagird*

Şəxsiyyət son dərəcə fəal varlıqdır. Yer üzünün əşrəfidir. Şəxsiyyət ictimai əmək fəaliyyəti gedişində gerçək aləmlə zəruri münasibətlərdə olur, şüurlu fəaliyyəti ilə diqqət mərkəzinə gəlir, mübarizə aparır, xarici aləmi məqsədyönlü şəkildə dəyişməyə qadirdir. Bütün bu fəaliyyətləri prosesində şəxsiyyət ətraf aləmlə bərabər özü də dəyişir, inkişaf edir. O, özünün psixi proses və xassələri fəaliyyət prosesində həyatı boyu qarşılıqlı təsir və asılılıq halında formalaşır.

Psixi xassələrin inkişafı, təbii ki, bədənin fitri anatomik-fizioloji, eyni zamanda, ali sinir fəaliyyəti və sosial mühitin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Fəqət bunlar hələ ki, imkanlardır. Təhsil, həyat tərzi, təlim, tərbiyə, əməyə bağlanmaq, ictimai mühitin fəal təsiri nəticəsində həmin imkanlara əsasən, müxtəlifyönlü maraqlar, xarakter və qabiliyyətlər bərqərar olaraq fərdin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına şərait yaradır.

Şəxsiyyətin istiqaməti, eyni zamanda, maraqlarda öz əksini tapır.

Maraqlar şəxsiyyətin tələbatına uyğun olaraq meydana gəlir. İnsan yaşamaq, öz mövcudluğunu davam etdirmək üçün son dərəcə vacib olan tələbatını ödəməyə çalışır. Adamların ilk maddi tələbatı kimi, onun əsasında yaranmış mənəvi tələbatı da ictimai-tarixi mahiyyət daşıyır. Tələbatı ödəmək üçün fəaliyyətdə olmaq lazım gəlir. Şəxsiyyətin həyatında, mövcudluğunda başlıca rol oynayan tələbat, eyni zamanda, onun fəaliyyətinin başlıca səbəbidir. Bundan başqa, fəallığının hərəkətverici qüvvəsi kimi özünü göstərir. Bu və ya digər şəxsin tələbatı və onu təmin etmək üçün fəaliyyətə qoşulmaq tarixən inkişafda olub mürəkkəbləşib. Bütün bunlar insanın ümumi inkişafına son dərəcə güclü təsir etmişdir.

Tələbatı ödəmək üçün şəxsiyyətdə xüsusi maraq olmalıdır. Tələbat və maraq bir-biri ilə son dərəcə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Biri digərinin olmasını zəruri edir. Bəs maraq nə deməkdir? Bizcə, maraq dedikdə, şəxsiyyətin gercəkliyi anlamağa, bu və ya digər fəaliyyət növünə, müvafiq bilik dünyasına sahiblənməyə az, yaxud çox həddə istiqamətlənməsində öz əksini tapan fərdi psixi xassə başa düşülməlidir.

Psixoloji ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, maraq fizioloji baxımdan İ.P. Pavlovun bələdləşmə refleksi adı verdiyi hadisə ilə bilavasitə əlaqədardır. Bələdləşmə refleksi ətraf aləmdə meydana gələn yeni və qəfil dəyişiklik vaxtı yaranan, qıcıqlandırıcının nisbətən tam və açıq-aydın təzahürünü, möhkəm qavranılmasını təmin edir.

Qeyd olunduğu kimi, maraqlar insanın tələbatından doğur. Tələbatın, onun ödənilməsinin vacibliyinin başa düşülməsi maraqları yaradır. İnsanın ümumi həyat və fəaliyyət yönümü maraqlarda özünü göstərir. Bu və ya digər maraq fəaliyyətin yerinə yetirilmə sürətinə və keyfiyyətinə çox böyük təsir göstərir.

Mövcud ədəbiyyatda diqqət maraqların növlərinə yönəldilir. Əsasən, onun 3 növü üzərində dayanılır: şəxsi maraqlar, sərbəst vaxt marağı, sənət (peşə) maraqları.

1. ***Şəxsi maraqlar*** bu və ya digər adamın, oğlanın, yaxud qızın seçimini və vərdişlərini özündə birləşdirir. Uşaqlıq illərindən tutmuş ahıl çağlarına qədər insanlar daim maraqlarla yaşayır, bir çox məsələlərə maraq göstərirlər. Maraqlar sonsuz və tükənməzdir, arzular kimi. Onlar bir-birindən doğur. Uşaqlıq və yeniyetməlik illərində insanlar geyimə, saç düzümünə, əyləncələrə, idman oyunlarına, yoldaşlıq və dostluq münasibətlərinə maraq göstərirlər. Uşaq və yeniyetmələr fərqli geyinmək, başqalarının diqqət mərkəzində olmaq istəyirlər. Getdikcə maraqların xarakteri dəyişir, təkmilləşir, mürəkkəbləşir.

Şəxsi maraqlar fərdin daxili tələbatları, meylləri və dəyərləri əsasında formalaşan, onun fəaliyyət istiqamətini və davranış seçimini müəyyən edən davamlı psixi xassələrdir. Bu maraqlar insanın hansı sahəyə daha çox diqqət ayırdığını, hansı fəaliyyət növündən zövq aldığını və özünü hansı istiqamətdə reallaşdırmaq istədiyini göstərir. Şəxsi maraqlar fərdin motivasiya sisteminin mühüm komponenti olmaqla yanaşı, onun qabiliyyətlərinin inkişafına və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Bu maraqlar müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edə bilər. Məsələn:

İntellektual maraqlar – fərdin bilik əldə etməyə, araşdırmağa və öyrənməyə yönəlmiş maraqlarıdır. Belə ki, elmi ədəbiyyat oxumaq, yeni dillər öyrənmək, analitik məsələlərin həllinə xüsusi həvəs göstərmək deyilənlərə nümunədir. Bütün bunlar fərdin zehni inkişafını stimullaşdırır, şəxsiyyətinin formalaşmasına zəmin yaradır

Yaradıcılıq və estetik maraqlar – incəsənətə, gözəlliyə və yaradıcılığa yönəlmiş maraqlardır. Rəsm çəkmək, musiqi ilə məşğul olmaq, ədəbi yaradıcılıq fəaliyyəti buna aiddir. Bu kimi maraqlar şəxsiyyətin zövqünü və təxəyyülünü inkişaf etdirən, yaradıcı potensialının formalaşmasına şərait yaradan mühüm psixi xüsusiyyətlərdir.

Sosial maraqlar – insanlarla ünsiyyətə, əməkdaşlığa və ictimai fəaliyyətə meyli ifadə edir. Könüllü fəaliyyət, qrup layihələrində iştirak, sosial təşəbbüslərdə fəallıq bu kimi maraqların təzahür formalarıdır. Sosial maraqlar insanın ünsiyyət və əməkdaşlıq meylini gücləndirir, məsuliyyət hissini artırır.

Praktik maraqlar – əməli və tətbiqi fəaliyyətə yönəlir. Texniki işlərlə məşğul olmaq, proqramlaşdırmaya bələdlik, əl işləri və ya kulinariyaya həvəs praktik maraqlara daxildir.

1. Özünüinkişaf maraqları – fərdin daxili inkişafına, özünü təkmilləşdirməyə yönəlmiş maraqlardır. Psixoloji inkişaf mövzularını araşdırmaq, liderlik və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək buna nümunə ola bilər. Məhz bu maraqlar fərdin daxili imkanlarını aşkara çıxaran, onu davamlı şəkildə öz üzərində işləməyə sövq edən və həyat boyu inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsas motivasiya mənbələrindən biridir.

2. Sərbəst vaxt marağı – asudə vaxtlarında uşaqların görmək arzusunda olduğu işlərlə əlaqədardır. Buraya idmanla məşğul olmaq, gəzintilərə çıxmaq, yarışlara qoşulmaq, bədii ədəbiyyatın mütaliəsinə üstünlük vermək, musiqi dinləmək, kompüter oyunları oynamaq, hobbi kimi rəsm, toxuculuq, fotoqrafiya ilə məşğul olmaq, dostlarla birlikdə əylənmək və s. daxildir. Bədii yaradıcılığa tələbat uşaqlarda şeir, hekayə yazmağa maraq oyadır.

Sərbəst vaxt maraqları şəxsin asudə vaxtını mənalı və zövqlü fəaliyyətlərlə keçirməyə həvəsini artıran, onun istirahətini səmərəli və zövqlü hala gətirən psixi maraq kimi qiymətləndirmək mümkündür.

3. Sənət (peşə) maraqları. Yeniyetməlik yaş dövründə uşaqlarda peşələrə maraq yaranır. Lakin bir sıra hallarda onlar qərarsız olur, tez-tez fikirlərini dəyişirlər. Başqa sözlə, onların maraq dairəsi sabit olmur. Dəyişkənlik daha çox yeniyetməlik dövrünə təsadüf edir. Jurnalist

olmaq istəyir, lakin fikirləşir ki, sənədlərini jurnalistika fakültəsinə yox, Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dili, tərcüməçilik fakültəsinə versin? Niyə fikrini dəyişir? Yazmağı bacarırsa, məqalə, oçerk, felyeton yaza biləcək, amma xarici dil bilsə, dünyaya səfər edər, xarici jurnalist olar, ölkəmizi xaricdə təmsil edər.

Peşə maraqları fərdin gələcək fəaliyyət sahəsinə, ixtisas və peşə seçimlərinə yönəlmiş davamlı psixi meyllərdir. Bu maraqlar şəxsiyyətin müəyyən sahədə işləmək istəyini, peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirməyə həvəsini və işinə məsuliyyətlə yanaşmasını müəyyən edir. Peşə maraqları həmçinin fərdin təhsil və karyera planlamasında əsas rol oynayır, onun professional inkişafını stimullaşdırır. Peşə maraqlarına müxtəlif nümunələr göstərmək olar: gələcək müəllimlik peşəsinə maraq əsasında şagirdin məktəb tədbirlərində könüllü fəaliyyətə qoşulması, tələbənin tibbi sahəyə maraq göstərərək xəstəxanada könüllü təcrübə keçməsi, hüquqşünas olmaq istəyən şəxsin debat və hüquqi klublarda fəal olması, məktəblinin jurnalist peşəsi ilə maraqlanaraq məktəb qəzetinə məqalələr yazması, bir şəxsin mühəndisliyə yönələrək texniki layihələrdə iştirakı və s.

Beləliklə, peşə maraqları fərdin gələcək karyera istiqamətini müəyyənləşdirən, onun peşə seçiminə motivasiya verən və professional bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradan mühüm psixi xassədir.

Maraqların bir sıra hallarda daim bir obyektə yönəlir. Şəxsiyyət ümumiyyətlə yox bir cisimlə, insanla, bu və ya başqa hadisə ilə, hər hansı bir fəaliyyətə maraq göstərir. Bütün bunlar isə, obyektə daya çox diqqət yetirməyi, onunla daha yaxından təmasda olmağı tələbata çevirir.

Marağın məzmunu, başqa sözlə onun nəyə istiqamətlənməsi marağın dəyərini və keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Bu, bir həqiqətdir ki, hər hansı bir şəxsin necə bir adam olduğunu bilmək üçün ilk növbədə onun maraqlarını öyrənmək vacibdir. Atalarımız heç də təsadüfi olaraq deməmişdir: "Dostunu mənə göstər, sənin kim olduğunu deyim".

Maraqların həcmi də əhəmiyyətli rol oynayır. Maraqların məhdud olması ümumi inkişafa mənfi təsir edir, həyatı maraqsız, üzücü, cansıxıcı edir. Odur ki, hər bir şəxs çalışmalıdır ki, onun maraq dairəsi geniş, fərəhli, sevinc, şadlıq gətirici olsun.

Maraqlar dərinlik və davamlılıq dərəcəsi də müxtəlif olur. Hədsiz çox, həm də keçici maraqlar şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətində mühüm yer tutmur. Yüksək ictimai dəyərli maraqlar davamlı və möhkəm olur, şəxsiyyətin xarakter əlaməti kimi təşəkkül tapdıqda insanın ümumi inkişafının mühüm vasitəsinə çevrilir.

Maraq şəxsiyyətin xüsusi səy etmədən özünün istəyinə əsasən, zövq alaraq, hər hansı işə istiqamətlənməsidir.

Maraqların fəal və qeyri fəal olması mümkündür. Fəal maraq insanı fəaliyyətə təhrik etsə də, qeyri-fəal maraq onda fəaliyyətə laqeydlik, etinasızlıq yaradır.

Marağın meyllə sıx bağlılığı vardır. Onlar son dərəcə yaxın olsalar da, eyni xarakter daşımırlar. Maraq obyekti yaxından və dəqiq dərketmə meylindən irəli gəlir. Maraq insanı bu və ya digər cismə daha çox fikir verməyə, hər hansı işin qulpundan yapışmağa həvəsləndirir. Fəqət şəxsin həmin işlə məşğul olmaması da mümkündür.

Meyl isə, bu və ya başqa fəaliyyətə istiqamətlənmək, onunla məşğul olmaq deməkdir.

Maraqlar bu və ya digər şəxsin idrak tələbatlarının emosional təzahürləri kimi özünü göstərir. Maraqların yerinə yetirilməsi biliklərdəki çatışmazlıqları aradan götürməyə, onları başa düşməyə kömək göstərir.

Kiçik yaşlarından uşaqlarda marağın tərbiyəsi üzrə iş aparılmalıdır. Maraq insanın ümumi inkişafı ilə birgə, oyun təlim və əmək fəaliyyəti prosesində müxtəlif inkişaf yolu keçir. Uşaqların ilk maraqları onların maddi tələbatlarının ödənilməsinə istiqamətlənir. Onun yaşının üstünə yaş gəldikcə onda ətraf mühitə bələdləşmə baş verir. Həmin əsasda uşaq elə doğulandan qısa müddət sonra bilavasitə təsir göstərən cisimlərlə maraqlanır. Ondan ötrü yeni olan parlaq rəngli cisimlərə fikir verir. Fəqət bu ilk maraqlar hələ ki davamsız və keçicidir. Bilavasitə təsir göstərən cəlbedici cisim digəri ilə əvəzləndikdə bundan əvvəlki maraq tezcə dəyişir.

Qəfil baş verən hadisələr, hərəkətdə olan cisimlər, heyvanlar, quşlar uşaqda daha çox maraq doğurur, diqqətini cəlb edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların başlıca fəaliyyət növü oyunlar sayılır. Onun şəxsiyyət kimi təşəkküründə, əqli, mənəvi və fiziki inkişafında oyun mühüm rol oynayır. Oyun onun daxili mənəvi dünyasını, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Oyunlarla bərabər uşaq rəsm, musiqi, gil işi və s. ilə maraqlanır.

Məktəbəqədər yaş dövrünün sonlarına yaxın uşaq maraqları ailə həyatı çərçivəsində qapanıb qalmayıb təbiətdə, bağçada və ictimai həyatda cərəyan edən bəzi hadisələri də əhatə edir. Beləliklə, uşaq maraqları arasında idrak maraqları get-gedə daha əhəmiyyətli olur. Ailədə ata-analar, ailənin digər yaşlı üzvləri və uşaq bağçasında tərbiyəçilər uşaqların diqqətini bu və ya digər hadisələrə, onları doğuran səbəblərə cəlb edərək, həmin maraqların müvafiq yönümdə inkişafına təsir edirlər.

Uşaqlar məktəbə təlimə başlayarkən idrak maraqlarının inkişafı mühüm yer tutur. Onlar getdikcə genişlənib dərinləşir, yeni keyfiyyət alır. İdrak maraqları şəxsiyyətin əqli fəaliyyətinin keyfiyyət və səmərəsinə son dərəcə güclü təsir göstərən müsbət amildir.

Yeniyetməlik yaş dövründə məktəbli təlimin ictimai-dövlət əhəmiyyətini yaxşı anlayaraq ona şüurlu münasibət bəsləyirlər. Bu isə, maraqların istiqamət və həyatiliyində müsbət təsir buraxır. Yeniyetmənin idrak maraqlarının dairəsi xeyli genişlənir.

Tərbiyə və özünütərbiyə ilə əhatə olunma, özünüdərketmənin inkişafı səbəbindən öz şəxsiyyətinə, özünü daha yaxşı dərketməyə maraq artır. Yeniyetmə artıq özünün yaxşı və qüsurlu cəhətlərini görə bilir, onları aradan qaldırmağa çalışır.

Problemin aktuallığı. Çox mühüm psixoloji xassə olan maraqlara diqqət yetirilmişdir.

Problemin yeniliyi. Maraqlar şəxsiyyətin çox mühüm psixoloji xassələri kimi nəzərdən keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorant, dissertant, magistr və magistrantlarda maraq doğuracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Çinar-Çap, – 2002. – s. 620.
2. Seyidov S.İ. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik / S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 512 s.
3. Bayramov Ə.S. – Sosial Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Qapp-Poliqraf, – 2003. – s. 356.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, – 2015. – 713 с.

S.T.Valiyeva

Interests as Mental Traits of Personality

Summary

Psychology examines the mental processes of the individual, the psychological aspects of their activity, and their mental properties – interests, abilities, and character. This article discusses important issues such as the motivating properties of human interests and their influence on creativity, emotional state, social adaptation, career choice, and the development of interests. Furthermore, the important role of interests in realizing personal potential is emphasized. Interests, like abilities and character, are also very important personality traits.

Keywords*: interests, personality, mental properties, nurturing interest in children, student*

С.Т.Велиева

Интересы как черты психической личности

Резюме

Психология рассматривает психические процессы личности, психологические аспекты её деятельности, её психические свойства – интересы, способности и характер. В статье обсуждаются важные вопросы, такие как мотивирующие свойства человеческих интересов и их влияние на творчество, эмоциональное состояние, социальную адаптацию и профессиональный выбор, развитие интересов. Наряду со всем этим, акцентируется важная роль интересов в реализации личностного потенциала. Интересы, как и способности и характер, также являются очень важными свойствами личности.

***Ключевые слова**: интересы, личность, психические свойства, воспитание интереса у детей, ученик*

Rəyçi: p.e.d., prof. F.B.Sadıqov

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2026

H.M.ZEYNALOVA
baş müəllim
e-mail: hzeynalova1868@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0005-4608-3627

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

DUYĞU ÜZVLƏRİNİN İNSAN HƏYATINDA ROLU

Xülasə. *İnsan orqanizminin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən əsas vasitələrdən biri duyğu üzvləridir. Görmə, eşitmə, dadbilmə, qoxubilmə və toxunma duyğuları insanın xarici aləmdən informasiya qəbul etməsinə, həmin informasiyanı emal etməsinə və ona uyğun davranış formaları qurmasına imkan verir. Duyğu üzvləri insan həyatında yalnız bioloji əhəmiyyət daşımır, eyni zamanda, psixoloji, sosial və mədəni inkişafın da mühüm şərti kimi çıxış edir. İnsan dünyanı duyğular vasitəsilə tanıyır, təhlükələri hiss edir, emosional təcrübə qazanır, ünsiyyət qurur və cəmiyyətə uyğunlaşır. Bu baxımdan duyğu üzvləri insan həyatının ayrılmaz və əvəzedilməz tərkib hissəsidir.*

Açar sözlər: *duyğu üzvləri, görmə duyğusu, eşitmə duyğusu, dadbilmə duyğusu, iybilmə duyğusu, toxunma duyğusu, analizator*

Müasir dövrdə texnoloji inkişaf, ekoloji çirklənmə, yüksək səsli mühit, uzunmüddətli ekran istifadəsi və qeyri-sağlam həyat tərzi duyğu üzvlərinin sağlamlığı üçün ciddi risklər yaradır. Duyğu üzvlərində yaranan hər hansı pozuntu insanın həyat keyfiyyətinə, əmək qabiliyyətinə, təhsil fəaliyyətinə, sosial münasibətlərinə və emosional sabitliyinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də duyğu üzvlərinin funksiyalarının, onların insan həyatındakı rolunun və qorunmasının öyrənilməsi mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Duyğu üzvləri insanın ətraf aləmi dərk etməsinin ilkin mərhələsini təşkil edir. İdrak prosesi hissiyyatdan başlayır və duyğu üzvləri bu prosesin başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış edir. İnsan hər hansı predmet, hadisə və ya vəziyyət haqqında ilk məlumatı məhz duyğu orqanları vasitəsilə əldə edir. Bu məlumat sonradan beyində emal olunaraq qavrayışa, təfəkkürə və şüurlu davranışa çevrilir. Duyğu üzvləri olmadan insanın nə idrak fəaliyyəti, nə də ətraf aləmlə tam münasibəti mümkün ola bilməz [4, s.185].

Görmə duyğusu insan həyatında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İnsan ətraf mühitdən daxil olan informasiyanın böyük hissəsini göz vasitəsilə qəbul edir. Görmə sayəsində insan rəngləri, formaları, məsafəni, hərəkəti və məkan münasibətlərini ayırd edə bilir. Gündəlik fəaliyyətdə oxumaq, yazmaq, hərəkət istiqamətini müəyyənləşdirmək, texniki vasitələrdən istifadə etmək və insanlarla vizual əlaqə qurmaq görmə orqanının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Görmə, eyni zamanda, təhsil prosesində mühüm rol oynayır, çünki yazılı materialların qavranılması, müşahidə və vizual yaddaş, əsasən, bu duyğu vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, rəsm, memarlıq, kino və digər vizual incəsənət növləri də görmə duyğusu əsasında dərk olunur. Bu səbəbdən görmə orqanı insanın həm idrak, həm də mədəni həyatında aparıcı mövqe tutur.

Eşitmə duyğusu da insanın sosial və psixoloji həyatında mühüm yer tutur. Qulaq vasitəsilə insan səsi, nitqi, musiqini və ətraf mühitdəki digər akustik siqnalları qəbul edir. Nitqin başa düşülməsi, insanlar arasında ünsiyyətin qurulması, müəllimin izahının mənimsənilməsi və sosial münasibətlərin formalaşması eşitmə ilə sıx bağlıdır. Eşitmə həm də insanın təhlükəsizliyi üçün vacibdir. Avtomobil siqnalı, xəbərdarlıq səsləri, təbii fəlakət və ya digər riskli vəziyyətlər zamanı eşitmə insanı vaxtında reaksiya verməyə sövq edir. Eyni zamanda, musiqinin insan psixikasına təsiri, emosional rahatlıq yaratması və estetik zövq formalaşdırması eşitmə duyğusunun təkcə fizioloji deyil, həm də emosional və mədəni əhəmiyyətini göstərir. Qulağın digər mühüm funksiyası tarazlığın qorunmasıdır. Vestibulyar aparat insanın məkan oriyentasiyasını və bədən müvazinətini tənzimləyir [8, s.179].

Dadbilmə duyğusu insanın qidalanma davranışında və həyat keyfiyyətində mühüm rol oynayır. Dil üzərində yerləşən reseptorlar vasitəsilə insan müxtəlif dadları ayırd edir və qidanın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Şirin, duzlu, turş, acı və digər dadların fərqləndirilməsi orqanizm üçün faydalı və ya təhlükəli ola biləcək maddələrin seçilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dad duyğusu yalnız fizioloji ehtiyacın ödənilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, insanın zövqünə, emosional vəziyyətinə və mədəni təcrübəsinə də təsir edir. Müxtəlif xalqların milli mətbəxi, yemək mədəniyyəti və qida vərdişləri dad hissi ilə sıx bağlıdır. Milli yeməklərin dadı insanlarda həm mədəni identiklik, həm də emosional bağlılıq yaradır. Dad hissinin zəifləməsi və ya itməsi isə qidalanma davranışının pozulmasına, iştahanın azalmasına və emosional narahatlığa səbəb ola bilər.

İybilmə duyğusu insanın həyatında mühüm təhlükəsizlik, emosional və qidalanma funksiyaları yerinə yetirir. Burun vasitəsilə insan minlərlə müxtəlif qoxunu hiss edə bilir. Qoxu duyğusu xarab qidanın, zəhərli qazların, tüstünün və digər təhlükəli maddələrin vaxtında aşkar olunmasına kömək edir. Eyni zamanda, qoxu dad duyğusu ilə sıx əlaqədədir. Qidanın tam şəkildə dərk olunması üçün qoxu mühüm rol oynayır. Qoxunun zəifləməsi və ya tam itməsi qidanın dad keyfiyyətini də azaldır. Psixoloji baxımdan qoxu insan yaddaşı və emosional təcrübəsi ilə güclü şəkildə bağlıdır. Müəyyən bir qoxu bəzən insanı keçmiş xatirələrə aparır, nostalji yaradır və emosional reaksiya doğurur. Buna görə qoxubilmə duyğusu yalnız bioloji müdafiə vasitəsi deyil, eyni zamanda, emosional həyatın vacib tərkib hissəsidir.

Toxunma duyğusunun orqanı sayılan dəri insan bədəninin ən böyük hissiyyat sistemidir. Dəri vasitəsilə insan təzyiqi, ağrını, istiliyi, soyuqluğu və toxunma təsirlərini hiss edir. Bu duyğu insanın fiziki təhlükələrdən qorunmasında həyati əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, isti bir səthə toxunduqda və ya iti bir əşya ilə təmasda olduqda ağrı siqnalı dərhal müdafiə reaksiyası yaradır. Toxunma duyğusu təkcə fiziki müdafiə funksiyası daşımır, həm də sosial və emosional münasibətlərdə əhəmiyyətli rol oynayır. Əl sıxmaq, qucaqlaşmaq, körpənin ananın qucağında özünü təhlükəsiz hiss etməsi kimi hallar toxunmanın sosial və psixoloji əhəmiyyətini göstərir. Erkən uşaqlıq dövründə toxunma uşağın emosional inkişafı, özünü təhlükəsiz hiss etməsi və insanlarla müsbət münasibət qurması üçün vacibdir.

Duyğu üzvlərinin insan həyatında rolu yalnız fərdi səviyyə ilə məhdudlaşmır, onlar sosial münasibətlərin qurulmasında da iştirak edir. İnsan cəmiyyət daxilində yaşayır və sosial varlıq kimi formalaşır. Bu formalaşmada görmə və eşitmə əsas ünsiyyət vasitələri kimi çıxış edir. Toxunma emosional yaxınlıq yaradır, dad və qoxu isə ailə və mədəni mühitin təcrübələrini gücləndirir. Məsələn, bir süfrə ətrafında toplaşmaq, bayram yeməklərinin dadı və qoxusu, musiqilərin eşidilməsi və mərasimlərin müşahidə edilməsi insanlarda birlik və mənsubiyyət hissi yaradır. Bu isə göstərir ki, duyğu üzvləri cəmiyyət daxilində münasibətlərin möhkəmlənməsinə, sosial uyğunlaşmaya və mədəni təcrübənin paylaşılmasına xidmət edir [2, s.235].

Duyğu üzvləri mədəni həyatın formalaşmasında da əvəzsiz yer tutur. Musiqi eşitmə ilə, təsviri sənət görmə ilə, milli mətbəx dad və qoxu ilə, insani münasibətlər və bir sıra mərasimlər isə toxunma ilə daha dərin mənaya sahib olur. Mədəniyyət yalnız düşüncə və ideyalarla deyil, həm də duyğular vasitəsilə yaşanır və ötürülür. Xalça naxışlarının qavranılması, muğamın dinlənilməsi, Novruz süfrəsinin dad və qoxu ilə yadda qalması milli-mədəni irsin duyğu üzvləri vasitəsilə yaşadıldığını göstərir. Beləliklə, duyğu üzvləri yalnız orqanizmin fizioloji sistemləri deyil, həm də mədəniyyətin yaşadılması və ötürülməsi üçün vacib vasitələrdir.

Duyğu üzvlərində yaranan problemlər insan həyat keyfiyyətinə ciddi mənfi təsir göstərir. Görmə zəifliyi və ya korluq insanın sərbəst hərəkətini, təhsilini və əmək fəaliyyətini çətinləşdirir. Eşitmə itkisi ünsiyyəti zəiflədir, insanın sosial təcrid yaşamasına səbəb ola bilər. Dad və qoxu hissinin pozulması qidalanma davranışını dəyişdirir, iştahanı azaldır və emosional narahatlıq yaradır. Toxunma hissinin zəifləməsi isə insanı fiziki zədələrə qarşı daha həssas edir. Bu problemlər göstərir ki, duyğu üzvlərinin sağlam fəaliyyəti insanın fiziki, sosial və psixoloji rifahının əsas şərtlərindən biridir [9, s.205].

Bu baxımdan duyğu üzvlərinin qorunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sağlam həyat tərzi, düzgün qidalanma, gigiyena qaydalarına riayət, zərərli vərdişlərdən uzaq durmaq və müntəzəm tibbi müayinələr duyğu üzvlərinin sağlamlığının qorunmasında mühüm rol oynayır. Gözlərin uzunmüddətli ekran təsirindən qorunması, qulaqların yüksək səsdən mühafizə olunması, dərinin kimyəvi və fiziki zədələrdən qorunması, ağız və burun gigiyenasına diqqət yetirilməsi bu sahədə əsas şərtlərdəndir. Erkən profilaktika və vaxtında müdaxilə bir çox pozuntuların qarşısını ala və ya onların təsirini zəiflədə bilər.

Duyğu üzvləri insan həyatının bütün sahələrində mühüm rol oynayır. Onlar insanın ətraf mühiti dərk etməsinə, təhlükələri hiss etməsinə, ünsiyyət qurmasına, qidalanmasına, emosional tarazlığını qorumasına və mədəni təcrübə qazanmasına şərait yaradır. Görmə, eşitmə, dadbilmə, qoxubilmə və toxunma duyğuları insanın xarici aləmlə əlaqəsini təmin edən əsas vasitələrdir. İnsan ətraf mühit haqqında ilkin məlumatı məhz bu duyğu üzvləri vasitəsilə qəbul edir, həmin məlumatları sinir sistemi və beyin tərəfindən emal edir, nəticədə uyğun davranış formaları qurur. Bu baxımdan duyğu üzvləri yalnız bioloji funksiya daşımır, həm də insanın psixoloji, sosial və mədəni inkişafında mühüm rol oynayır.

Görmə duyğusu insanın ətrafdakı obyektləri, rəngləri, formaları, məsafəni və hərəkəti qavramasına kömək edir. Eşitmə duyğusu nitqin, səslərin, musiqinin və sosial ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Dadbilmə və qoxubilmə insanın qidalanma davranışında, təhlükəli və faydalı maddələri ayırd etməsində mühüm rol oynayır. Toxunma duyğusu isə istilik, soyuqluq, ağrı, təzyiq və fiziki təmas haqqında məlumat verir. Bu duyğular bir-birindən ayrı şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Məsələn, insan yeməyi yalnız dadına görə deyil, həm də qoxusuna, görünüşünə və toxumasına görə qiymətləndirir. Bu isə duyğu üzvlərinin birlikdə insan təcrübəsini daha zəngin və bütöv etdiyini göstərir.

Müasir psixoloji yanaşmalarda duyğu üzvlərinin insan davranışına və ünsiyyətinə təsiri müxtəlif istiqamətlərdə izah olunur. Bu istiqamətlərdən biri də NLP, yəni neyrolinqvistik proqramlaşdırma yanaşmasıdır. NLP-yə görə insan xarici aləmdən aldığı informasiyanı, əsasən, duyğu kanalları vasitəsilə qəbul edir və bu məlumatlar onun düşüncə tərzinə, emosional vəziyyətinə, nitqinə və davranışına təsir göstərir. Bu yanaşmada görmə, eşitmə və kinestetik, yəni hiss və toxunma kanalları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İnsan hadisələri bəzən daha çox görmə obrazları ilə, bəzən eşitdiyi səslər və sözlərlə, bəzən isə bədən hissləri və emosional təəssüratlarla yadda saxlayır.

NLP baxımından duyğu üzvləri insanın dünyanı necə qavradığını və ona necə məna verdiyini anlamaq üçün mühüm vasitədir. Məsələn, bəzi insanlar məlumatı daha yaxşı şəkil, sxem, rəng və vizual təsvirlər vasitəsilə mənimsəyirlər. Digərləri izahı dinlədikdə, səsli təkrar etdikdə və ya müzakirə apardıqda daha yaxşı anlayırlar. Başqa bir qrup insan isə öyrəndiyi məlumatı praktik fəaliyyət, toxunma, hərəkət və şəxsi təcrübə ilə daha yaxşı mənimsəyir. Bu baxımdan NLP duyğu kanallarının təlim, ünsiyyət və özünüifadə prosesində nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır.

Duyğu üzvlərinin NLP ilə əlaqəsi xüsusilə pedaqoji və psixoloji fəaliyyət üçün əhəmiyyətlidir. Təlim prosesində müəllim yalnız şifahi izahla kifayətlənmədikdə, eyni zamanda, şəkillərdən, sxemlərdən, nümunələrdən, praktik tapşırıqlardan və müzakirələrdən istifadə etdikdə şagirdlərin qavrama imkanları genişlənir. Çünki hər bir şagird informasiyanı eyni şəkildə qəbul etmir. Kimisi görərək, kimisi eşidərək, kimisi isə praktik şəkildə tətbiq edərək daha yaxşı öyrənir. Buna görə də duyğu kanallarının nəzərə alınması təlimin keyfiyyətini artırır, yadda saxlamanı gücləndirir və öyrənməni daha maraqlı edir.

Ünsiyyət prosesində də duyğu üzvləri və NLP yanaşması mühüm rol oynayır. İnsanların istifadə etdiyi sözlər çox vaxt onların hansı duyğu kanalına daha çox üstünlük verdiyini göstərə bilər. Məsələn, “mən bunu aydın görürəm”, “bu fikir mənə yaxşı səslənir”, “hiss edirəm ki” kimi ifadələr insanın qavrama tərzi haqqında müəyyən məlumat verir. Bu cür yanaşma insan-

ların bir-birini daha yaxşı başa düşməsinə, qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulmasına və emosional əlaqənin güclənməsinə kömək edə bilər [7, s.229].

Beləliklə, duyğu üzvləri olmadan nə tam idrak, nə sosial münasibət, nə də zəngin emosional və mədəni həyat mümkün olar. NLP yanaşması isə duyğu üzvlərinin yalnız fizioloji deyil, həm də psixoloji, kommunikativ və təlim baxımından əhəmiyyətini izah etməyə imkan verir. Duyğu kanalları insanın məlumatı necə qəbul etdiyini, yadda saxladığını, ifadə etdiyini və davranışa çevirdiyini göstərir. Buna görə də duyğu üzvlərinin qorunması, düzgün istifadəsi həm tibbi, həm psixoloji, həm də pedaqoji baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, duyğu kanallarının təlim və ünsiyyət prosesində nəzərə alınması insanın idrak fəallığını, özünüifadə bacarığını, sosial uyğunlaşmasını və emosional inkişafını gücləndirir.

Elmi nəticə. Duyğu üzvləri insanın ətraf mühiti dərk etməsinin, informasiyanı qəbul edib emal etməsinin və həmin informasiyaya uyğun davranış formaları qurmasının əsas fizioloji mexanizmlərindən biridir. Görmə, eşitmə, dadbilmə, qoxubilmə və toxunma insanın həm bioloji mövcudluğu, həm də psixoloji, sosial və mədəni inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə ekoloji çirklənmə, yüksək səsli mühit, uzunmüddətli ekran istifadəsi, qeyri-sağlam qidalanma və zərərli həyat tərzi kimi amillər duyğu üzvlərinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu isə insanın həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, təhsil və əmək fəaliyyətində çətinliklərə, sosial münasibətlərdə məhdudiyyətlərə və emosional gərginliyə səbəb olur. Məhz buna görə duyğu üzvlərinin insan həyatındakı rolunun araşdırılması, onların funksional əhəmiyyətinin öyrənilməsi və qorunma yollarının müəyyənləşdirilməsi müasir elmi tədqiqatlar üçün aktual problem hesab olunur.

Elmi yenilik. Mövzunun yeniliyi ondadır ki, duyğu üzvləri yalnız anatomi-fizioloji baxımdan deyil, eyni zamanda, psixoloji, sosial və mədəni aspektlərdə kompleks şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatda duyğu üzvlərinin insanın idrak fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsini təşkil etməsi, ünsiyyətin qurulmasında iştirakı, emosional sabitliyə təsiri və milli-mədəni təcrübənin mənimsənilməsində rolu vahid sistem daxilində nəzərdən keçirilir. Burada duyğu üzvləri təkcə bioloji orqanlar kimi deyil, həm də insanın sosiallaşmasını, təhlükəsizliyini, emosional təcrübəsini və mədəni kimliyini təmin edən çoxşaxəli vasitələr kimi təqdim edilir. Bu yanaşma mövzunun ənənəvi izahından fərqlənərək ona daha geniş və inteqrativ məzmun verir.

Tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. Mövzunun praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, duyğu üzvlərinin sağlam fəaliyyəti insanın gündəlik həyatında, təhsilində, əmək fəaliyyətində, təhlükəsizliyində və sosial münasibətlərində birbaşa mühüm rol oynayır. Tədqiqatın nəticələri duyğu üzvlərinin qorunması ilə bağlı profilaktik tədbirlərin hazırlanmasında, sağlam həyat tərzinin təbliğində, pedaqoji və psixoloji maarifləndirmə işində, eləcə də tibbi müayinələrin və erkən müdaxilə tədbirlərinin əhəmiyyətinin əsaslandırılmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Çinar-Çap, – 2002. – 620 s.
2. Bayramov Ə.S. Sosial psixologiya: dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Qapp-Poliqraf, – 2003. – 356 s.
3. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri / Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı, – 2001. – 368 s.
4. Həmzəyev, M.Ə. Pedaqoji psixologiya / M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Maarif, – 1991. – 296 s.
5. Həmzəyev, M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları / M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Adiloğlu, – 2006. – 282 s.
6. Seyidov S.İ. Psixologiya: ali məktəblər üçün dərslik / S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 512 s.
7. Şadlinski, V.B. İnsan anatomiyası / V.B.Şadlinski. – Bakı: Ünsiyyət, – 2003. – 336 s.

8. Ковалева, А.В. Анатомия и физиология человека. Физиология высшей нервной деятельности и сенсорных систем / А.В.Ковалева. – Москва: Издательство Юрайт, – 2026.
9. Foley, H.J. Sensation and Perception. 7th ed. / H.J.Foley, E.J.Ploran. – New York: Routledge, – 2026. – 482 p.
10. Wolfe, J.M. Sensation and Perception. 7th ed. / J.M.Wolfe, D.M.Levi, L.L.Holt. – New York: Oxford University Press, – 2024. – 544 p.

H.M.Zeynalova

Summary

The Role of the Senses in Human Life

One of the main means that ensures the interaction of the human body with the surrounding environment is the sense organs. The senses of sight, hearing, taste, smell, and touch enable a person to receive information from the external world, process that information, and build appropriate forms of behavior. Sense organs are not only biologically important in human life, but also serve as an essential condition for psychological, social, and cultural development. A person recognizes the world through the senses, detects dangers, gains emotional experience, communicates, and adapts to society. From this point of view, sense organs are an inseparable and irreplaceable part of human life.

Keywords: *sense organs, sense of sight, sense of hearing, sense of taste, sense of smell, sense of touch, analyzer*

Г.М.Зейналова

Роль чувств в жизни человека

Резюме

Одним из основных средств, обеспечивающих взаимодействие организма человека с окружающей средой, являются органы чувств. Зрительные, слуховые, вкусовые, обонятельные и осязательные ощущения позволяют человеку получать информацию из внешнего мира, обрабатывать эту информацию и формировать соответствующие формы поведения. Органы чувств имеют в жизни человека не только биологическое значение, но и выступают важным условием психологического, социального и культурного развития. Человек познаёт мир посредством ощущений, чувствует опасность, приобретает эмоциональный опыт, общается и адаптируется к обществу. С этой точки зрения органы чувств являются неотъемлемой и незаменимой частью человеческой жизни.

Ключевые слова: *органы чувств, зрительное ощущение, слуховое ощущение, вкусовое ощущение, обонятельное ощущение, осязательное ощущение, анализатор*

Rəyçilər: ped.f.d. U.M.Qəzvini,
ped.f.d. Ş.R.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2026

N.M.AZIZOVA
e-mail: bahar3628@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0004-6256-1740

Azerbaijan University of Languages
(Baku, 134 Rashid Behbudov St.)

PRACTICAL INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) AND INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY (ICT) IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

Summary. *This paper examines the practical integration of Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technology (ICT) into English language teaching methodology. The study explores how digital technologies contribute to instructional planning, classroom interaction, assessment, and feedback processes. It also discusses the pedagogical advantages and challenges associated with the use of AI- and ICT-based tools in language learning environments. Particular attention is given to the importance of teachers' digital competence for the effective use of emerging technologies in ELT classrooms. Furthermore, the paper presents practical strategies for incorporating AI-driven applications and ICT resources into English language instruction.*

Keywords: *artificial intelligence, Information and Communication Technology, English Language Teaching, digital tools, personalised learning*

1. Introduction: Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technologies (ICT) play an important role in supporting language learning. These technologies enable teachers to respond learners' individual needs through personalized activities, automated feedback, and access to diverse digital resources. As a result, AI and ICT have become key components of modern English Language Teaching (ELT) [10]. In today`s classrooms, digital platforms and online learning tools improve instructional delivery and increase students' engagement with language learning. Learners can practice English more independently through interactive materials that encourage flexibility and active engagement. In addition, AI and ICT tools promote communication, collaboration, and access to a wide range of multimedia resources. AI-based applications can assist in developing core skills, including listening, speaking, reading and writing. Despite these advantages, integrating AI and ICT into language teaching presents several challenges. Educators may face difficulties when incorporating digital tools into tradetional teaching methods, particularly due to limited training and insufficient pedagogical planning. Therefore, successful implementation requires not only access to appropriate technologies but also the development of teachers' digital competences and effective instructional strategies.

Objectives: This paper aims to explore the effective use of integrating of Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technology (ICT) into English Language Teaching (ELT). The proposed learning approach focuses on improving the overall educational experience. It seeks to enhance student engagement and motivation while supporting personalized learning. This ensures that learners remain actively involved in the learning process and achieve better academic outcomes. By using these technologies, learning can shift from teacher-centered instruction to more independent and student-driven approaches. In addition, AI and ICT can help learners identify and correct their mistakes in real time, while developing essential modern skills. Ultimately, this study aims to provide useful guidance for teachers who wish to apply AI and ICT effectively in their classrooms.

The specific objectives of the study are:

- To investigate the application of AI and ICT tools in English language classrooms
- To examine how technology-supported instruction contributes to the development of language skills and learner participation;

• To explore the role of digital technologies in promoting communication and independent learning practices;

• To identify the challenges teacher may face while integrating AI and ICT into language teaching processes;

• To evaluate the educational value of technology integration in modern English language teaching methodology [10];

2. Literary review: AI and ICT can enhance teaching and learning outcomes by providing personalized learning experiences, improving speaking and listening skills, and increasing learner engagement. ICT has become a fundamental component of modern English teaching and learning, particularly within interactive and learner-centered pedagogical frameworks. Research shows that digital tools enhance learning by supporting student participation, and encouraging independent learning. Technology enables learners to access authentic language materials and practice English beyond the classroom, including at home, during commutes, and in internet cafes. With the development of interactive tools, English teaching has shifted towards more communicative and learner-centered approaches. Internet-based platforms, such as learning management systems, blogs, and discussion forums, help students collaborate, communicate, and share ideas while practicing language skills. These tools have been shown to improve learners' motivation.

Artificial Intelligence (AI) has recently introduced new possibilities for language learning. AI-based tools, including automated feedback systems, speech recognition, and chatbots, can adapt to individual learner needs. Studies suggest these tools support writing and speaking practice by providing instant feedback and creating opportunities for low-stress communication.

However, research also highlights several challenges in the effective use of AI and ICT. Teachers may lack proper training and schools may have limited resources. Issues such as data privacy concerns must be taken into consideration. Therefore, technology should be used to support teaching goals rather than replace traditional methods. Successful integration depends on teacher preparation, instructional support, and a balanced approach that combines technology with sound pedagogical practices.

Although previous studies have examined the potential benefits of AI and ICT in language education, limited research has focused on their practical classroom integration in developing educational contexts. In addition, few studies have explored the specific challenges of implementing these technologies across different educational settings. One major issue is limited infrastructure; for example, many schools lack reliable internet access and the necessary technological tools.

A critical comparison of the literature reveals both similarities and differences in existing findings. Most studies agree that AI and ICT improve language learning by improving personalization, learner engagement, and learner autonomy. However, differences arise in term of implementation contexts, as many studies focus on well-resourced environments, while fewer examine the challenges in developing educational settings. Furthermore, although the benefits of technology are widely emphasized, less attention is given to practical classroom constraints such as teachers readiness, ethical concerns, and infrastructure limitations. There is also a difference in perspective regarding the role of technology, with some researchers viewing AI and ICT as transformative forces in education, while others argue that they should remain supportive tools that complement traditional teaching methods.

3.Methodology (Approach): The research adopts a mixed-methods approach that combines qualitative and quantitative methods to examine the practical use of AI and ICT, as well as how these tools are integrated into English Language Teaching methodology. A mixed-methods approach was selected to provide both measurable evidence of language development and in-depth insights into learners' perceptions and classroom dynamics. The qualitative approach allows for an in-depth understanding of teachers' classroom practices,

pedagogical decisions, and perceptions. The quantitative approach provides measurable data on the frequency of use, effectiveness, and learner outcomes related to AI and ICT tools. The integration of both data types enhances the depth and credibility of the research findings.

The methodological aim of this study was to synthesize current scholarship on the integration of Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technology (ICT) in language teaching, and to identify the major trends, pedagogical benefits, and emerging challenges [1]. The research design is based on a conceptual framework and selected classroom case-based studies. The conceptual element explains how these techniques support teaching methods and learning outcomes. The case-based element examines selected English language classrooms to observe how these tools are applied in real teaching situations.

The growing integration of Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technology (ICT) in English Language Teaching (ELT) has produced a significant body of scientific and experimental (data–driven) research. Recent studies emphasize the practical implementation of AI-driven tools – such as automated feedback systems, intelligent tutoring systems, speech recognition applications, and generative AI platforms – to enhance language skills development, learner engagement, and instructional efficiency. Similarly, ICT resources, including learning management systems, mobile learning applications, multimedia platforms, and collaborative digital environments, have been widely examined for their role in supporting communicative competence and learner autonomy. Practical (empirical) research based on classroom case studies, teacher and student surveys, experimental designs, and mixed methods approaches provides evidence of both the pedagogical benefits and the challenges associated with technology integration. Data sources for this study were obtained from multiple materials related to English language teaching with AI and ICT. These include classroom activities and teaching materials, the responses of teachers involved in technology-enhanced instruction, students participation in AI and ICT-based language learning.

4. Practical integration of AI and ICT in English language teaching: The use of technology in the classroom is becoming increasingly important and is now an essential part of English Language Teaching (ELT) practice. Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technology (ICT) have become key components of English language teaching and learning, promoting interactive, flexible, and student-centered education. The practical integration of Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technology (ICT) in English Language Teaching (ELT) has shifted from being supplementary novelty to a core methodological component. Modern ELT focuses on creating a personalized and immersive environment that enhances linguistic competence through real-time feedback, automation, and engaging digital tools.

In the field of language education, scholars like Dudeney and Hockly have noted that the integration of technology, particularly AI and the Internet, has redefined language education, making it more productive, engaging, and accessible. These technological advancements have become indispensable, serving as powerful pedagogical tools that support interactive, learner-centered, and personalized learning experiences [2].

Nyugen examines the integration of technology in English language teaching at universities and highlights its significant benefits in enhancing learning effectiveness and improving teaching quality [9]. This is achieved by facilitating active learning and interactive engagement with the course material. According to Stephen Krashen, language acquisition occurs only when learners are exposed to comprehensible input. He emphasizes that learners acquire language only when they are exposed to comprehensible input. In this context, the integration of AI and ICT in English language teaching plays a crucial role in providing such input [6]. Digital tools – such as AI-powered applications online videos, podcasts, and interactive platforms – offer learners access to authentic and meaningful language input. This

exposure allows learners to experience real-life English based beyond textbooks, thereby improving their listening and comprehension skills.

The integration of Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technology (ICT) is essential to interactive English language teaching and learning. These technologies support blended learning, enhance instructional quality, and promotes learners' autonomy. The literature highlights that AI and ICT enable more engaging, accessible, and personalized learning experiences, increasing students' motivation and participation. Therefore, the effective use of these tools not only improves English language instruction but also equips learners with the linguistic and literacy skills necessary for success in a technology- driven global context.

Scientific Novelty: The originality of this study lies in designing a contemporary approach to English language instruction through the combined application of Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technology (ICT). The research introduces a pedagogical model that integrates intelligent digital tools into language teaching and learning processes to create more adaptive, interactive, and learner-centered educational environments. It examines the potential of AI-driven technologies to personalize instruction, deliver real-time support and feedback, and facilitate the development of language skills according to individual learning needs. In addition, the study expands current methodological perspectives by highlighting how AI and ICT can strengthen student engagement, independent learning, and digital competences. The practical implications contribute new knowledge to the field of English language teaching by offering innovative strategies for the effective use of emerging technologies in language education.

The impact on learners and teachers: Artificial Intelligence is already influencing English language teaching, learning, and assessment due to rapid technological advances. The role of AI and ICT in education is changing the paradigm of both the student learning and the teaching process. With the integration of AI and ICT, education is becoming more efficient and flexible by providing improved learning conditions. Teachers now have a reduced workload and can perform their tasks with greater precision. AI provides valuable data, which teachers can use to develop more effective teaching strategies. There is no doubt that AI is reshaping the role of teachers. As AI becomes increasingly integrated into the educational process, teachers are better equipped to offer appropriate assistance based on the analysis of large volumes of student performance data. If students demonstrate low performance in solving specific types of problems, AI can identify these weaknesses and recommend suitable instructional methods. This enables teachers to provide personalized inventions tailored to students' needs [8].

Conclusion: Artificial Intelligence aims to develop systems that possess intelligence equal to human-like or advanced levels of intelligence. It is expected that AI can perform many tasks that typically require human abilities, such as natural language processing, perception, reasoning, movement object manipulation, and learning. The purpose of developing such technologies is to reduce the amount of time and effort required to complete tasks, thereby improving their efficiency and productivity. Learners can also benefit from AI by using it to perform activities and make decisions more effectively which can help save both time and resources. Information and Communication Technology (ICT), including computers and mobile devices, enhance the use of AI and enable more people worldwide to access learning opportunities. Digital tools, especially AI-based applications, promote interaction, independence, and access to a wide variety of learning materials. ICT has significantly improved English language teaching by making the learning process more interactive and student-centered.

In conclusion, the practical integration of AI and ICT in English Language Teaching (ELT) has a positive impact on both teaching and learning processes. With proper training and sufficient resources, teachers can effectively use these technologies to improve students` language skills and overall learning experience. When applied appropriately, ICT supports individualized learning

needs, enhances engagement, and helps maintain academic integrity. Therefore, teachers need to develop the necessary skills to combine ICT with traditional teaching methods.

The findings suggest that the use of ICT in English language teaching and learning increases learner engagement and encourages independent and personalized learning. This research contributes by identifying practical strategies for integrating ICT and AI into teaching approaches. It provides useful guidance for educators who aim to create more engaging, learner-centered classrooms while maintaining the effectiveness of traditional methods.

Reference

1. Babayev, J. A Mixed–Methods Study on AI Personalization and Self-Regulated Learning in Higher Education // Journal of Azerbaijan Language and Education Studies, – 2025. https://doi.org/10.69760/jales.20250040002
2. Dudeney, G.,& Hockly, N.. ICT in ELT: How did we get here and where are we going? // ELT Journal, – 2016. 70(4), – pp. 401-409. https://doi.org/10.1093/ elt /ccw059
3. Dudeney, G. How to teach English with technology / G.Dudeney, N.Hockly. – Harlow: Pearson Longman, – 2007. – 192 p.
4. Godwin-Jones, R. Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding // Language Learning & Technology, – 2018. 22(3), – pp. 1-17.
5. Holmes, W. Artificial intelligence in education; Promises and implications for teaching and learning / W.Holmes, M.Bialik, & C.Fadel. – Boston: Center for Curriculum Redesign, – 2019. – 242 p.
6. Krashen, S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition / S.D.Krashen. – Oxford: Pergamon Press, – 1982. – 202 p.
7. Kukulska-Hulme. A. Mobile-assisted language learning. In C.A.Chapelle (Ed.), The concise encyclopedia of applied linguistics. Wiley. – 2020.
8. Luckin, R. Intelligence unleashed: An argument for AI in education. / R.Luckin, W.Holmes, M.Griffiths, & L.B.Forcier. – London: Pearson, – 2016.– 60 p.
9. Nyugen, T. L. Investigating technology in English teaching at universities: Benefits, challenges and development trends // Journal of Educational Equipment: Applied Research, – 2024. (318), – pp. 100-107.
10. Warschauer, M. Computer-Assisted Language Learning: An introduction. In S. Fotos (Ed.), Multimedia language learning / M.Warschauer. – Tokyo: Logos International, –1996.

N.M.Əzizova

İngilis dilinin tədrisi metodologiyasında süni intellektin (AI) və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) praktiki inteqrasiyası

Xülasə

Məqalə müəllifi süni intellekt (AI) və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) ingilis dilinin tədrisi metodologiyasına praktiki inteqrasiyasını araşdırır. Tədqiqat rəqəmsal texnologiyaların tədrisin planlaşdırılması, sinifdaxili (auditoriyadaxili) qarşılıqlı əlaqə, qiymətləndirmə və əks-əlaqə proseslərinə necə töhfə verdiyini təhlil edir. Eyni zamanda, dil öyrənmə mühitində süni intellekt və İKT əsaslı vasitələrin istifadəsi ilə bağlı pedaqoji üstünlüklər və çətinliklər müzakirə olunur. Məqalədə ingilis dili tədrisi siniflərdə yeni texnologiyalardan səmərəli istifadə üçün müəllimlərin rəqəmsal səriştəsinin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Bundan əlavə, süni intellektə əsaslanan tətbiqlərin və İKT resurslarının ingilis dilinin tədrisinə inteqrasiyası üçün praktik strategiyaları təqdim edilir.

Açar sözlər: *süni intellekt, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, ingilis dilinin tədrisi, rəqəmsal alətlər, fərdiləşdirilmiş təlim*

Н.М.Азизова

Практическая интеграция искусственного интеллекта (ИИ) и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в методику преподавания английского языка

Резюме

В данной статье рассматривается практическая интеграция искусственного интеллекта (ИИ) и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в методику преподавания английского языка. Исследование изучает, как цифровые технологии способствуют планированию обучения, взаимодействию в классе, оцениванию и процессам обратной связи. Также обсуждаются педагогические преимущества и проблемы, связанные с использованием инструментов на основе ИИ и ИКТ в среде изучения языка. Особое внимание уделяется важности цифровой компетентности учителей для эффективного использования новых технологий на занятиях по английскому языку. Кроме того, в статье представлены практические стратегии внедрения приложений на основе ИИ и ресурсов ИКТ в преподавание английского языка.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, информационно-коммуникационные технологии, преподавание английского языка, цифровые инструменты, персонализированное обучение*

Reviewer: Lecturer Mr. Oussama Laid Bendouda

Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2026

R.T.AZIZOVA
e-mail: 83royaazizova@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0008-1187-1908

Azerbaijan University of Languages
(Baku, 134 Rashid Behbudov St.)

USING AI TOOLS TO BALANCE RECEPTIVE AND PRODUCTIVE SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Summary. *Artificial intelligence help language learners develop a balanced combination of receptive skills (listening and reading) and productive skills (speaking and writing) in foreign language acquisition. Modern AI technologies, such as chatbots, language learning applications, and automated writing assistants, provide learners with personalized and interactive practice opportunities. AI tools enhance receptive skills by offering adaptive materials, subtitles, translations, and listening exercises tailored to the learner's proficiency level. Concurrently, they support productive skills through speaking simulations, pronunciation feedback, grammar correction, and writing assistance. By combining these functions, AI creates a more engaging and learner-centred environment that encourages continuous practice and immediate feedback. Ultimately, balancing receptive and productive skills is essential for effective communication in a foreign language.*

Key words: *artificial intelligence, receptive skills, productive skills, language tools, educational systems skill, tool, system*

In today's modern digital world, a foreign language learning has become an essential component of academic, professional, and social development. Globalization, international communication, and rapid technological advancements have increased the necessity for multilingual competence. Students are expected not only to comprehend foreign languages but also to use them effectively in real-life communication and diverse situations. In this context, the integration of Artificial Intelligence into education has significantly transformed language learning methodologies and practices.

AI refers to computer systems and technologies capable of performing tasks that traditionally require human intelligence, such as understanding natural language, recognizing speech, generating texts, and providing feedback. AI-powered tools such as ChatGPT, Duolingo, Perplexity, Grammarly, and Google Translate are now widely utilized in language education. These tools provide learners with personalized learning experiences, and extensive opportunities for self-study. According to Luckin (2016), AI technologies can support learners by creating a more interactive and autonomous educational environment. Similarly, Holmes (2019) states that AI has the potential to improve both teaching quality and student engagement in language classrooms.

Foreign language proficiency learning involves the development of four core language skills, which are divided into two categories: receptive and productive listening, reading, speaking and writing. These skills are divided into two categories: receptive skills and productive skills. Receptive skills include listening and reading, where learners receive and decode information. Productive skills involve speaking and writing, where learners actively produce language. Effective communication demands a critical balance between these two groups of skills. However, many learners experience an imbalance**;** in other words, they may understand complex texts but simultaneously they may struggle to express themselves orally or in writing. Harmer (2007) states that successful language acquisition depends on integrating receptive and productive abilities through meaningful practice.

AI tools can play an essential role in balancing above mentioned language skills. Listening and reading comprehension can be improved through personalized reading materials and automated translation support. At the same time, speaking and writing skills can

be boosted through conversational chatbots, pronunciation analysers, and real-time grammar correction tools. AI technologies allow learners to practice language skills anytime and anywhere, which significantly increases motivation and learner autonomy. Moreover, AI systems can adapt learning materials according to the learner's level and individual interests, making language learning more effective, engaging, and meaningful.

The process of foreign language learning is closely connected with the development of receptive and productive language skills. Receptive skills refer to listening and reading, through which learners receive and understand information, while productive skills involve speaking and writing, where learners actively produce language. Modern language teaching emphasizes the importance of balancing these skills because successful communication depends on both comprehension and production. In recent years, the rapid growth of artificial intelligence has created new chances for supporting language acquisition and improving learners' communicative competence. Receptive skills are generally considered the foundation of language learning. Learners first need to understand vocabulary, grammar, pronunciation, and meaning before they can use the language independently. Listening enables students to recognize sounds, pronunciation patterns, and authentic speech, while reading develops vocabulary knowledge, comprehension**,** and critical thinking. According to Harmer (2007), receptive skills provide the linguistic input essential for language acquisition. Without sufficient exposure to meaningful input, learners may struggle to express themselves accurately, fluently, and independently.

Productive skills, on the other hand, involve active language output. Speaking and communicating allow learners to express ideas orally, take an active part in conversations, and develop accurate pronunciation and fluent speech. Meanwhile writing helps learners organize their thoughts, apply grammar rules, and express complex ideas clearly and accurately in written form. Productive skills are often more challenging because they require learners to actively recall vocabulary and structural patterns. Brown (2001) argues that productive skills demonstrate a learner's actual communicative competence and require continuous practice, interaction, and feedback.

The relationship between comprehension and production remains is one of the central main issues in language acquisition learning theory. Receptive and productive skills are intrinsically interconnected and mutually supportive. Learners who engage in extensive reading and listening activities consistently often improve their speaking and writing abilities, as they are continuously because they are exposed to accurate correct language forms and authentic expressions. Conversely Likewise, productive activities reinforce comprehension by help reinforce comprehension and understanding by encouraging learners to process language structures more deeply.

One of the most influential approaches in modern language pedagogy teaching is Communicative Language Teaching (CLT). CLT Communicative Language Teaching emphasizes authentic real communication, interaction, and meaningful language use over the rote instead of memorization of grammatical grammar rules. The primary objective of CLT main goal of Communicative Language Teaching is to develop communicative competence, which encompasses grammatical includes grammar, sociolinguistic, and discourse proficiencies competence. In communicative classrooms, students participate take part in discussions, role-plays, problem-solving tasks, and collaborative activities that seamlessly integrate listening, speaking, reading, and writing. Richards and Rodgers (2014) note that CLT fosters Communicative Language Teaching encourages learner-centred education and promotes supports active participation, thereby making language acquisition learning more practical and engaging.

Another crucial important theoretical perspective is Krashen's Input Hypothesis. Stephen Krashen (1985) posits argues that language acquisition occurs when learners are exposed to comprehensible understandable input that is slightly above their current proficiency level of competence, conceptually represented often referred to as "i+1".

According to this theory, learners acquire language naturally through exposure to meaningful communication rather than through explicit grammar instruction alone. Consequently, Listening and reading therefore, listening and reading play a pivotal crucial role in developing overall language proficiency. AI tools, such as interactive reading platforms, podcasts, and dedicated language-learning applications, can effectively provide learners with adaptive, comprehensible input tailored adapted to their individual levels and interests.

While Krashen emphasized the primacy stated the importance of input, Merrill Swain introduced the Output Hypothesis, highlighting emphasizing the significance of productive language use. Swain (1985) [7, p.125-144] argues that learners require need opportunities to produce language because speaking and writing help them notice gaps in their linguistic knowledge and improve structural accuracy. Through output, learners test hypotheses about language structures, receive feedback, and enhance boost fluency. AI-powered chatbots, automated writing assistants, pronunciation analysers, and conversational applications offer valuable opportunities can create opportunities for learners to practice productive skills in low-anxiety environments. These AI tools encourage active communication while delivering immediate, constructive learners to communicate actively and receive immediate corrective feedback.

Constructivist and sociocultural theories also provide foundational frameworks important bases for technology-assisted language learning (TALL). Constructivism suggests that learners actively construct knowledge through interaction, exploration, and direct experience. Learning is not merely the simply passive reception of information but an active process of meaning-making making meaning. Similarly, sociocultural theory, originally developed by Lev Vygotsky, emphasizes the vital role of social interaction and collaboration in cognitive development. According to this perspective, language acquisition is most effective learning occurs more effectively when learners interact with instructors, teachers, peers, and technological tools within supportive environments. Digital technologies and AI applications facilitate support collaborative learning, personalized instruction instructions, and autonomous practice, all of which align closely with constructivist and sociocultural principles.

Technology-assisted language learning has become paramount significant in the 21st century. Artificial intelligence tools can dynamically adapt educational materials according to learners' needs learners' needs, provide instant feedback and create interactive learning experience, provide instantaneous feedback, and create immersive, interactive learning experiences. Furthermore, AI systems execute these functions efficiently, maximizing instructional time. In addition, artificial intelligence tools can do all these instantly without a waste of time. These features create substantial huge advantages for contemporary all learners. Modern technological tools support both receptive and productive skills by integrating combining listening, reading, speaking, and writing activities. However, scholars concurrently also emphasize that technology should complement, rather than replace, human communication and interpersonal interaction. Educators Teachers continue to play an essential role in guiding learners, providing emotional support, and cultivating developing critical thinking alongside and intercultural communication skills.

The rapid development of AI has significantly influenced modern education, particularly foreign language learning. AI technologies provide learners with interactive, adaptive, and personalized learning experiences that support both receptive skills (listening and reading) and productive skills (speaking and writing). Nowadays, AI-powered tools have become increasingly popular among language learners because they offer flexibility, instant feedback, and opportunities chances for independent practice. These tools are changing traditional methods of language education and creating more learner-centred environments.

AI in education refers to the use of computer systems that can replicate direct human intelligence in performing educational tasks and practice. AI systems are capable of analysing learner behaviour, adapting content to learner needs, and thus generating human-like answers.

According to Holmes, Bialik, and Fadel (2019), AI technologies improve the quality of education by personalizing instruction and increasing student engagement. In the language learning process, artificial intelligence applications can identify a learner's strengths and weaknesses and provide customized exercises to improve language proficiency.

One of the most widely used AI technologies in foreign language learning is AI chatbots chat bots and conversational agents. Applications such as ChatGPT and Character AI allow learners to communicate with virtual assistants assistant in real-time conversations. These tools simulate natural communication and help learners practice speaking and writing in a low-stress environment. AI chatbots can answer questions, explain grammar, provide vocabulary examples, and maintain conversations on different topics. This interactive communication encourages learners to use language actively and develop fluency. According to Fryer and Carpenter (2006) [9, p. 8-14], conversational agents can increase learner motivation and confidence by providing continuous opportunities for interaction.

ChatGPT, for instance, can assist students in generating dialogues, correcting grammar mistakes, and practicing academic or general conversations. Learners can ask questions about grammar, vocabulary, pronunciation, and writing style. Character AI and similar platforms provide role-play experiences where learners can communicate with AI-generated personalities, helping them improve communication and creativity. These technologies support productive skills by encouraging active language use while also improving receptive skills through reading and understanding responses.

AI-based language learning applications such as Duolingo, Babbel, and Busuu are also widely used in modern language education. These platforms combine gamification, adaptive learning, and AI algorithms to create engaging learning experiences. Duolingo Duolongo uses AI to personalize lessons according to learner performance and progress. Babbel focuses on practical communication skills and real-life dialogues, while Busuu offers interaction with native speakers and AI-supported feedback.

Another important category of AI tools includes speech recognition and pronunciation applications such as ELSA Speak and Google Speech Tools. Pronunciation is often one of the most difficult aspects of foreign language learning because learners may struggle with unfamiliar sounds and intonation patterns. AI-powered speech recognition technologies analyse pronunciation accuracy and provide instant corrective feedback. ELSA Speak, for example, identifies pronunciation mistakes at the phoneme level and helps learners improve their accent and fluency through repeated practice. Google Speech Tools support listening and speaking activities by converting speech into text and evaluating pronunciation quality. These tools contribute significantly to productive language skills, especially speaking confidence and oral communication.

AI writing assistants assistant such as Grammarly and QuillBot are also valuable tools in language learning. Grammarly helps learners identify grammar, punctuation, spelling, and stylistic mistakes in their writing. It also provides suggestions for sentence clarity and vocabulary improvement. QuillBot supports paraphrasing, summarizing, and rewriting tasks, helping learners expand their vocabulary and improve academic writing. Such tools enable learners to receive immediate feedback without waiting for teacher correction. According to O'Neill and Russel [10, p. 42-56], AI writing assistants can enhance writing accuracy and learner autonomy when used appropriately in an educational context.

Translation and vocabulary support tools represent another important area of AI in language learning. Applications Application like Quizlet AI assist assists learners in understanding vocabulary, translating texts, and memorizing new words. It uses flashcards, games, and adaptive learning systems to improve vocabulary retention. Vocabulary acquisition is essential for both receptive and productive language skills because learners need sufficient lexical knowledge to understand and produce meaningful communication. AI-based vocabulary tools make the learning process more efficient and interactive.

One of the main advantages of AI in receptive skill development is AI-supported listening activities. AI can provide learners with original audio materials, including dialogues and videos suitable for their language level. AI systems can automatically generate make subtitles, slow down speech, repeat difficult parts, and offer questions for better understanding. AI-based learning tools improve learners' understanding and increase their motivation.

Another important contribution of AI is adaptive reading materials. AI systems analyse learners' levels and provide texts suitable for their vocabulary and grammar knowledge. If a text proves challenging the text is difficult for a learner, the system can simplify it make it simple by giving synonyms and explaining grammar structures. AI can also recommend easier content for a learner. All these mechanisms help learners avoid demotivation and maintain progress. AI also supports vocabulary and comprehension development understanding development. A lot of AI tools provide word definitions, translations, and examples in the process of reading and listening. Such features help learners understand texts more effectively without interrupting the learning process. Additionally, AI applications AI-applications can define vocabulary mistakes and generate make review exercises.

Personalized learning pace Learning pace is another significant benefit. Traditional classrooms often follow one teaching speed for all students, but AI allows learners to study according to their own speed and needs. Students can repeat listening tasks, reread texts, or spend more time on difficult topics. This helps learners maintain autonomy and confidence.

Productive skills encompass are speaking and writing. AI technologies provide an interactive communication environment for learners to practice these skills while offering. It also gives instant corrective feedback to the learner.

AI-assisted speaking practice allows learners to communicate with virtual assistants and chatbots. These tools simulate make authentic communication situations such as ordering food, attending interviews, or taking part in discussions. Such interaction renders learners less anxious and provide them with more opportunities for practice outside the classroom, in other words in different real-life situations.

One of the most useful features of AI is pronunciation correction. AI speech recognition systems analyse pronunciation accuracy, stress, intonation, and rhythm. Learners receive immediate feedback and suggestions for improvement. This process helps students develop clearer pronunciation and better speaking confidence. Unlike the traditional classroom environment, AI systems AI system can provide unlimited practice without negative emotions like fear and embarrassment.

AI also plays an essential role in improving writing skills. Tools such as Grammarly and AI-based writing assistants help learners identify grammatical mistakes, spelling mistakes, incorrect sentence structures, and inappropriate vocabulary usage. Furthermore, these tools help learners improve coherence and enhance vocabulary. Of course, AI cannot replace human creativity, but it can help learners produce more accurate and organized written text.

AI can support real-life communication contexts where learners must answer quickly and correctly. This feature of AI encourages encourage learners to participate actively while enhancing and improve both linguistic and critical-thinking abilities. Consequently, students use language more confidently for practical purposes. [1, 2]

AI integration in education provides a personalized learning experience. Traditional classrooms often follow a fixed curriculum and teaching pace, which may not meet the needs of every learner. An AI system analyses students' performance, strengths, weaknesses, students' performance, strength, weaknesses, and learning preferences to provide materials and activities suitable to the learners' proficiency levels learners' levels and needs. For example, language learning AI tools can recommend vocabulary exercises or grammar tasks according to individual progress.

AI systems also deliver immediate feedback and assessment to the student. In traditional education processes, students frequently may need to wait for teachers to check assignments or correct mistakes. AI tools can immediately identify mistakes in grammar, vocabulary usage, pronunciation, and sentence structure. This quick feedback helps learners recognize their errors and correct them promptly. AI applications allow students to practice independently while simultaneously receiving constructive suggestions for improvement on their own and at the same time receive corrective suggestions for their mistakes. Furthermore, immediate assessment also supports self-directed learning and helps students monitor their own progress.

AI integration into language education also increases learners' motivation and autonomy. Interactive learning applications and gamified activities make the learning process more enjoyable. A lot of learners feel more comfortable because they can learn without fear of criticism or embarrassment. Furthermore, AI encourages independent learning by giving access to educational resources outside the classroom. It means, learners can study at any time, repeat difficult lessons and choose activities based on their interests and goals.

Accessibility and flexibility of learning are also paramount important. AI tools enable learners to access educational materials regardless of location or time. Online learning platforms, virtual classrooms, and mobile applications enable enables students from different countries and regions to receive educational support. This flexibility is especially valuable for learners with busy schedules or limited access to traditional educational institutions. Furthermore, AI can also, AI supports students with disabilities by offering subtitles, screen readers, and adaptive learning systems. As a result, AI contributes to more inclusive educational opportunities.

In conclusion, the integration of AI into foreign language learning plays an essential role and yields significant. It has positive effects on language acquisition. In terms of balancing productive and receptive skills, AI contributes greatly to the development of speaking, writing, listening, and reading development. AI increases learner autonomy and accessibility while supporting. It also supports inclusive education by providing tools for learners with different learning styles and abilities.

Scientific novelty of the study: The study introduces a balanced approach to developing both receptive and productive language skills through AI tools. It emphasizes the role of adaptive and personalized learning systems in foreign language acquisition. It also presents a comprehensive view of AI-assisted language learning using chatbots, automated writing assistants, and language learning applications.

Scientific results of the study: The study shows that AI-supported speaking simulations and writing assistance enhance productive language skills. Furthermore, AI tools improve learners' receptive skills by providing suitable listening, reading, and subtitle resources. Consequently, AI may facilitate the balance between receptive and productive skills.

Practical significance of the study: The study offers practical guidance for teachers to integrate AI tools into foreign language learning. It helps to understand the benefits of AI such as personalization and accessibility. Ultimately, it demonstrates that AI tools are valuable supplementary resources that increase the effectiveness of traditional foreign language teaching.

References

1. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. Intelligence unleashed: An argument for AI in education. – London: Pearson Education. – 2016. – 60 p.
2. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign. – 2019. – 242 p.
3. Harmer, J. The practice of English language teaching (4th ed.) / J.Harmer. – Harlow: Pearson Longman. – 2007. – 448 p.
4. Brown, H.D. Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy (2nd ed.) / H.D.Brown. – Longman. – 2001. – 491 p.

5. Richards, J.C. Approaches and methods in language teaching (3rd ed.) / J.C.Richards, & T.S.Rodgers. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2014. – 410 p.
6. Krashen, S.D. The input hypothesis: Issues and implications / S.D.Krashen. – Longman, – 1985. – 120 p.
7. Swain, M. The functions of output in second language learning. In G. Cook & B. Seidlhofer (Eds.), Principles and practice in applied linguistics (pp. 125-144). – Oxford: Oxford University Press, – 1995.
8. Vygotsky, L.S. Mind in society: The development of higher psychological processes / L.S.Vygotsky. – Cambridge: Harvard University Press, – 1978. – 160 p.
9. Fryer, L., & Carpenter, R. Bots as language learning tools // Language Learning & Technology, – 2006. – pp. 8-14.
10. O'Neill, R., & Russell, A. Stop! Grammar time: University students' perceptions of the automated feedback program Grammarly // Australasian Journal of Educational Technology, – 2019. –p. 42-56.

R.T.Əzizova

Xarici dilin öyrənilməsində qavrama və yaradıcı bacarıqların balanslaşdırılması üçün süni intellekt alətlərindən istifadə

Xülasə

Süni intellekt alətləri xarici dilin öyrənilməsində dil öyrəncilərinə qavrama bacarıqlarının (dinləmə və oxu) və yaradıcı bacarıqların balanslı şəkildə inkişaf etdirilməsində kömək edir. Çatbotlar, dil öyrənmə tətbiqləri və avtomatlaşdırılmış yazı köməkçiləri kimi müasir süni intellekt texnologiyaları öyrəncilərə fərdiləşdirilmiş və interaktiv təcrübə imkanları təqdim edir. Süni intellekt alətləri öyrəncinin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış materiallar, altyazıları, tərcümələr və dinləmə tapşırıqları təqdim etməklə qavrama bacarıqlarını inkişaf etdirir. Onlar, eyni zamanda, danışıq simulyasiyası, tələffüzlə bağlı rəy, qrammatik düzəlişlər və yazı köməyi vasitəsi ilə yaradıcı bacarıqları gücləndirir. Bu funksiyaların birləşdirilməsi nəticəsində süni intellekt daha maraqlı və öyrənci-mərkəzli bir mühit yaradır. O, davamlı təcrübə və dərhal rəy almağı təşviq edir. Qavrama və yaradıcı bacarıqların balanslaşdırılması xarici dildə səmərəli ünsiyyət üçün vacibdir.

Açar sözlər: *süni intellekt, qavrama, yaradıcı, qabiliyyət, alət, sistem*

Р.Т.Азизова

Использование инструментов искусственного интеллекта сбалансированного развития рецептивных и продуктивных навыков при изучении иностранного языка

Резюме

Инструменты искусственного интеллекта помогают изучающим языки развивать сбалансированное сочетание рецептивных навыков (аудирование и чтение) и продуктивных навыков (говорение и письмо) при изучении иностранного языка. Современные технологии ИИ, такие как чат-боты, приложения для изучения языков и автоматизированные помощники по письму, предоставляют учащимся персонализированные и интерактивные возможности для практики. Инструменты искусственного интеллекта улучшают рецептивные навыки, предлагая адаптивные материалы, субтитры, переводы и упражнения на аудирование, соответствующие уровню учащегося. В то же время они поддерживают продуктивные навыки через разговорные симуляции, обратной связи по произношению, исправления грамматических ошибок и помощи в письме. Объединяя эти функции, искусственный интеллект создаёт более увлекательную и ориентированную на учащегося образовательную среду. Он способствует постоянной практике и обеспечивает мгновенную обратную связь. Баланс между рецептивными и продуктивными навыками необходим для эффективного общения на иностранном языке.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, рецептивный, продуктивный, навык, инструмент, систем*

Rəyçi: fil.f.d., dos. S.E.Qurbanova
Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2026

G.S.IMANZADA
PhD student
e-mail: gunay.imanzada@adu.edu.az
:https://orcid.org/0009-0009-7593-408X

Azerbaijan University of Languages
(Baku, 134 Rashid Behbudov St.)

10.62021/0026-0028.2026.3.492

THE ROLE OF AUTHENTIC MATERIALS IN THE APPLICATION OF INQUIRY-BASED LEARNING IN LOWER UNIVERSITY COURSES

Summary. *Inquiry-based learning is a student-centered method that begins with posing a question. In this process, one of the main tasks of the teacher is to organize students' proper use of authentic materials, guide them in conducting accurate research, and help them reach correct conclusions. Although the teacher manages the flow of the lesson, the students are the active participants in the learning process. To benefit from the advantages of this method, students must develop their independent learning skills to a new and higher level. This article examines students' use of authentic materials within the context of the inquiry-based learning method and how these materials act as the main driving force at different stages of the lesson. As a result, it becomes possible to ensure the development of students' professionalism, knowledge, abilities, and skills in a higher-quality manner and within a shorter time frame.*

Keywords: *authentic materials, inquiry-based learning, student-centered approach, communication*

Reforms taking place in the education system in the modern era are an indicator of the necessity of innovative methods.*"Cognitive abilities are a part of intelligence, thus, in current conditions, the impact of social, political, economic, professional, psychological, educational and cultural factors on language education system has caused an objective need for the development of new methodological approaches that promote maximum actualization of personal and intellectual potential of the students, …the maingoal is to develop intellectual functions, teach to learn and to think*" [4, p. 30]. The application of student-centered approaches plays a significant role in improving the quality of the educational process. In this regard, the inquiry-based learning method contributes to shaping students as active and investigative learners. It reveals their critical thinking and independent reasoning skills. Inquiry-based learning is an active learning method that has been proven to be effective not only in developing learners' research skills but also in fostering academic achievement and motivation.

When we examine the role of the teacher, it is evident that the teacher is not only a source of knowledge and the learning process, but can also act as a mediator, leader, guide, and facilitator. Facilitators support students throughout the inquiry process by helping them refine their questions, conduct research, and present their findings [8]. The student, on the other hand, participates in the lesson as a manager, organizer, researcher, and collaborator who communicates and cooperates in solving the posed question or problem. Inquiry-based learning is widely applied not only in language learning classes but also in mathematics, literature, and other subjects. Despite its many advantages, this method is used less frequently in higher education institutions. The main focus lies in systematizing questions and finding answers through the exploration of various materials and theories. From this perspective, the role of authentic materials should be emphasized. Authentic materials are real-life-based resources that increase students' motivation. Newspapers, magazines, films, radio programs, maps, and similar sources can be cited as examples of authentic materials [12].

There are various approaches to implementing inquiry-based learning; however, among them, the "5E (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate)" model can serve as a strong

foundation for understanding and applying this method. The 5E model can be described more clearly as follows:

1. **Engage** – Students are confronted with a challenging situation and are involved in solving a problem.
2. **Explore** – Students investigate the presented problem, challenge existing ideas, or propose new ones. This stage is mainly carried out in groups.
3. **Explain** – Students explain the inquiry in their own words, acquire new information, and apply it.
4. **Elaborate** – Students integrate the knowledge they have learned into new situations and expand their understanding.
5. **Evaluate** – Students review what they have learned and the research process, resulting in assessment and evaluation.

Instead of artificial, grammar-oriented, and unreal materials created specifically for language classes, the use of authentic materials based on real life – situational and applicable in any context worldwide, enabling students to express themselves – is considered an important factor. Organizing the use of such materials within the above-mentioned stages positively affects the teaching process and contributes to the creation of an effective learning environment. This may sometimes pose challenges in higher education institutions, especially in beginner and intermediate-level classes. However, through proper pre-planning for the selection and implementation of original materials and the formulation of inquiries, it is possible to achieve a successful teaching process and obtain tangible results.

The method and approach through which the instructor presents materials are also related to their professionalism and the diversity of learners. Reactions to real-life-based classroom environments vary, and teachers must understand these differences individually and adopt a personalized approach for each student. Authentic materials are used in the learning environment for both cognitive and emotional reasons. From a scientific perspective, it is argued that authentic materials in the classroom provide the most appropriate form and context for understanding meaning. From an affective standpoint, authentic texts are motivating tools that help overcome cultural barriers in language learning [1, p. 459-460].

Authentic materials can be discussed in groups, pairs, or individually, and in all cases, it is possible to reach conclusions and achieve progress. Elizabeth Cohen notes that it is necessary to ensure that every group member understands everything and views every other group member as a source of knowledge. If one member fails, ultimately none of them succeed [7, p. 39]. At the end of group work, the teacher may ask any group member to present the results. Therefore, each representative must always be fully prepared to report the information obtained. In this process, effective time management is considered one of the most important and challenging aspects.

For lower-level students, a series of sample lessons can be organized that combine inquiry-based learning with the use of authentic materials. For example, students could discuss current ecological issues, focusing on COP29 being held in Azerbaijan, creating an engaging, thought-provoking, and inquiry-based lesson. By framing the lesson around the topic **"The Climate Crisis and COP29: What Role Can We Play?"**, we can address a number of questions:

- What is COP29 and why is it being held in Azerbaijan?
- What ecological problems does Azerbaijan face?
- How do international events affect the ecological environment in Azerbaijan and globally?

Regarding authentic materials, within this topic, one can refer to articles and videos from international websites, as well as statistical data and resources obtained through research. At the same time, students can write letters to future generations, either individually or in groups, sharing their ideas and approaches, as well as reflecting on their findings and noting potentially useful points.

This lesson can be organized using the **5E approach**, allowing students to practice asking questions, engaging in discussions, giving presentations, developing logical thinking, and learning teamwork – all based on real-life materials, videos, and texts.

To a large extent, the attitude toward the language and its study depends on the teacher's work at the A1 level, giving the teacher a special mission—to awaken students' interest in the language, allow them to enjoy learning it, and thus motivate them toward further achievements and success.

Thus, in our view, the need to use authentic materials at the initial stage of foreign language learning is determined by the following factors:

- It is obvious that the path to achieving results begins with setting a goal. For quality language learning, the ultimate goal of the process must be as clear as possible from the outset for both the teacher and the learner – two equal participants in the educational process. If the goal of foreign language learning is the development of communicative competence, i.e., mastery of the language as a tool for intercultural communication, then the language must already be presented in this way at the initial stage. Working with authentic materials, as a real act of foreign-language communication and providing access to a real intercultural context, becomes a very important experience for students in using the language "for its intended purpose" and thus contributes to the development of a correct perception of the language in line with the set goal, which is undoubtedly a guarantee of future success.
- At the initial stage, when good language proficiency seems extremely distant and almost unattainable, a positive experience of real communication in a foreign language – particularly through working with authentic materials – is a powerful motivator and carries a tangible emotional and energetic charge. As is known, nothing motivates further achievements like initial successes. It is important to let students feel from the very beginning that their goal is achievable, that they can already use the language in certain real-life situations of intercultural interaction, and thereby develop a positive attitude toward learning the foreign language.
- Russian international-level simultaneous interpreter, psycholinguist D.Yu. Petrov, describing language as an "individual and intimate category," speaks of the "emotional-psychological key" to the language, which should be the starting point of the learning process. "From the very beginning, we should learn to speak about ourselves, the ones we love," notes D.Yu. Petrov, "not to translate some abstract texts, for example, about how John went to London. Which John? Which London?" [12]. The individualization of the learning process and the necessary focus on the learner dictate the preferred choice of materials. It is obvious that traditional teaching materials, designed for introducing or reinforcing new vocabulary and grammatical constructions or for mastering basic reading and listening skills, are significantly inferior to authentic materials in terms of content. This means that even at the initial stage, the text, audio, or video material used should include certain authentic content from which each student can typically derive personal meaning and valuable information "for themselves."
- Teaching materials undoubtedly play a major role in foreign language learning and are indispensable in many respects. However, it is impossible to disagree with specialists who believe that using exclusively textbook materials for reading and listening not only fails to develop the necessary skills for working with authentic materials but may also make the subsequent transition to them more difficultly. For example, N.D. Galskova and N.I. Gez identify one reason for the insufficient development of listening skills as the fact that instruction is usually organized "in situations very far from authentic," while an "authentic listening situation," according to the authors, implies, among other things, the use of "materials created by native speakers for native speakers" [13, p. 161]. E.I. Passov and N.E. Kuzovleva associate the slow development of such a crucial skill for effective work with authentic materials – the ability to understand the main idea or meaning of a text – with the fact that "at the initial stage of learning (and sometimes even longer) students are confined to artificially constructed texts

where the idea or meaning is almost impossible to identify" [11, p. 345]. N.V. Baryshnikov calls the ability to read "artificial, textbook texts" "illusory" and points out the futility of tasks aimed at "extracting information that is, as a rule, absent in them" [2, p. 2].

Thus, the use of authentic materials in the process of foreign language learning is considered necessary at the initial stage.

The application of inquiry-based learning with authentic materials can enhance students' language skills from four perspectives – writing, reading, listening, and speaking – while also broadening their perspectives on global issues and promoting intercultural dialogue by exploring the traditions and customs of different countries from multiple angles. This method generates high interest among lower-level university students, making learning more functional, outcome-oriented, and meaningful. As a result of such lessons, students can develop both academic and social skills in line with the demands of the modern world. However, in order to ensure the realization of all these advantages, instructors should facilitate students' access to authentic materials, organize proper engagement with them, provide access to appropriate resources, establish effective task distribution, and be aware of challenges such as the need for continuous professional development. It is recommended that instructors in higher education institutions make greater use of lesson models based on real-life events that encourage students to conduct research and ask questions.

Scientific results. The study shows that the integration of inquiry-based learning and authentic materials positively affects students' critical thinking, research skills, and motivation. The findings indicate that the use of the 5E model supports a more interactive and student-centered learning environment in foreign language classes.

Scientific novelty. The novelty of the research lies in combining inquiry-based learning with authentic materials within the framework of the 5E model in higher education language teaching in lower university courses. The study also proposes a practical lesson model based on real-life topics such as climate change and COP29.

Practical significance. The practical significance of the research is that the proposed approach can be effectively applied in university language classrooms, especially, in lower courses. It provides teachers with a useful model for integrating authentic materials and inquiry-based activities to enhance students' language skills and engagement. They can interact and cooperate with their friends with great motivation and enthuasiasm and they get better result at the end of this process.

References

1. Bacon, S. M., &Finnemann, M. D. A Study of Attitudes, Motives, and Strategies of University Foreign Language Students and Their Disposition to Authentic Listening Materials // The Modern Language Journal, – 1990. 74(4), – pp. 459-473.
2. Барышников Н.В. Теоретические основы обучения чтению аутентичных текстов при несовершенном владении иностранным языком (французский как второй иностранный, средняя школа) /автореф. дис. канд. пед. наук. / – СПб., – 1999. – 32 с.
3. Brown, H.D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy / H.D.Brown. – White Plains: Pearson Education, – 2007. – 510 p.
4. Dilara A.I. English Teaching methodology. Teaching Manual / A.I.Dilara. – Baku: Mutarjim, – 2021. – 320 p.
5. Gilmore, A. Authentic Materials and Authenticity in Foreign Language Learning. // Language Teaching, – 2007. 40(2), – pp. 97-118.
6. Guariento, W., & Morley, J. Text and Task Authenticity in the EFL Classroom // ELT Journal, – 2001. 55(4), – pp. 347-353.
7. Hutchings, P. Opening Lines: Approaches to the Scholarship of Teaching and Learning. / P.Hutchings. – Menlo Park, CA: Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching – 2000. – 110 p.

8. Kuhlthau, C.C., Maniotes, L.K., &Caspari, A.K. Guided Inquiry: Learning in the 21st Century. (Framework for IBL in education). – Vestport: Libraries Unlimited, – 2015. – 204 p.
9. Kolli K., Inquiry-Based Learning in Higher Education. Technology Supported Active Learning, – 2021. – pp. 59-74.
10. Pedaste, M., et al. Phases of Inquiry-Based Learning: Definitions and the Inquiry Cycle // Educational Research Review, – 2015. 14, – pp. 47-61.
11. Пассов Е.И. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: Методическое пособие для преподавателей РКИ / Е.И.Пассов, Н.Е.Кузовлева. – Москва: Русский язык. Курсы, – 2010. – 568 с.
12. Петров Д.Ю. Как быстро и эффективно выучить язык [Электронный ресурс] // https:// youtube.com/watch?v=XenCA9dtJzQ.
13. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. Заведений / Н.Д.Гальскова, Н.И.Гез. – М.:Изд. центр «Академия», – 2006. – 335 с.

G.S.İmanzadə

Ali məktəblərin aşağı kurslarında sorğuəsaslı təlimin tətbiqində autentik materiallar və onların rolu

Xülasə

Sorğuəsaslı təlim hər hansı bir sualın ortaya qoyulması ilə başlanan tələbə mərkəzli metoddur. Bu zaman tələbələrin autentik materiallardan düzgün istifadəsini təşkil etmək, onları yönəldərək düzgün şəkildə araşdırmasını təmin etmək və düzgün nəticəyə gəlməsinə nail olmaq müəllimin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Dərsin gedişatını müəllim idarə etsə də, dərs prosesində aktiv rola malik olan tərəf tələbədir. Tələbələr bu metodun üstünlüklərindən yararlanmaq üçün sərbəst öyrənmə bacarıqlarını yeni və yüksək səviyyəyə çatdırmalıdırlar. Bu məqalədə tələbələrin sorğuəsaslı təlim metodu kontekstində autentik materiallardan istifadə etməsi və bu zaman həmin materialların dərsin mərhələlərində əsas hərəkətverici qüvvə kimi çıxış etməsi tədqiq edilir. Nəticədə, tələbələrin peşəkarlığını, bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafını daha keyfiyyətli formada və daha az zaman çərçivəsində təmin etmək mümkündür.

Açar sözlər: *autentik materiallar, sorğuəsaslı təlim, tələbəmərkəzli yanaşma, ünsiyyət*

Г.С.Иманзаде

Роль аутентичных материалов в применении обучения, основанного на исследовании, на младших курсах университета

Резюме

Обучение, основанное на исследовании (инквайри-подход), является студент оцентрированным методом, который начинается с постановки определённого вопроса. В этом процессе одной из основных задач преподавателя является организация правильного использования студентами аутентичных материалов, направление их в процессе исследования и обеспечение того, чтобы они пришли к правильным выводам. Хотя ход занятия контролируется преподавателем, активную роль в учебном процессе играют студенты. Чтобы воспользоваться преимуществами данного метода, студентам необходимо развить навыки самостоятельного обучения на новом и более высоком уровне. В данной статье исследуется использование студентами аутентичных материалов в контексте метода обучения, основанного на исследовании, а также то, как эти материалы выступают основной движущей силой на различных этапах занятия. В результате становится возможным обеспечить более качественное и более быстрое развитие профессионализма студентов, а также их знаний, умений и навыков.

Ключевые слова: *аутентичные материалы, обучение на основе исследования, студент оцентрированный подход, коммуникация*

Reviewer: PhD in Pedagogy, Associate Professor S.Huseynova
Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2026

A.A.GULIYEVA
e-mail: aida2371@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0002-2633-7827

Military Institute named after Heydar Aliyev
(Baku, 115 Hasan Aliyev St.)

10.62021/0026-0028.2026.3.497

INNOVATIVE PROCESSES IN SCHOOL TECHNOLOGY EDUCATION IN AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY AND THEIR MODERN MANIFESTATIONS

Summary. *This article examines the trajectory of innovative processes in school technology education (formerly known as labour training) in Azerbaijan during the second half of the twentieth century, with a focus on identifying continuities and ruptures that connect the Soviet-era pedagogical heritage with contemporary educational reforms. The primary aim of the study is to trace the evolution of curriculum content, didactic methods, and institutional frameworks for technology education from approximately 1950 to the present day, and to assess how Soviet-era innovations have been adapted, discarded, or transformed in the post-independence period.*

The research draws on historical-comparative analysis, document analysis of state curricula and ministerial decrees, and a review of contemporary pedagogical literature from Azerbaijan and the broader post-Soviet space. The findings reveal three distinct phases of innovation: a centralised polytechnic phase (1950s-1980s), a transitional phase marked by ideological decoupling (1990s), and a competency-oriented reform phase (2000s-present).

The study concludes that the most durable innovations are those that bridged manual skill development with cognitive and design-based thinking, and that contemporary technology education in Azerbaijan stands to benefit from a critical re-engagement with its own pedagogical history.

Keywords: *technology education, Azerbaijan, innovation, polytechnic education, curriculum reform, Soviet pedagogy, post-Soviet transition*

1. Introduction

Education is never politically or historically neutral, and nowhere is this more apparent than in the domain of school technology education , a subject whose very name has shifted over time to reflect changing ideological, economic, and social priorities [10, p. 7]. In Azerbaijan, the teaching of practical skills and technical knowledge in schools has a history stretching back to the Soviet period, when the Marxist-Leninist doctrine of the all-round development of the individual demanded a fusion of intellectual and manual labour [11, p. 34].

The second half of the twentieth century was particularly formative. The post-Stalinist reforms of the Khrushchev era introduced a renewed emphasis on polytechnicism and the integration of school education with productive labour [6, p. 19]. In subsequent decades, laboratory workshops were built, teacher training programmes were revised, and new didactic materials were produced. By the time of the Soviet collapse, Azerbaijan possessed a relatively well-developed infrastructure for technology education, one that post-independence reformers would have to navigate, selectively dismantle, or reinvent [5, p. 48].

Despite this rich institutional history, the evolution of technology education in Azerbaijan has received comparatively little scholarly attention in the English-language literature [9, p. 88]. This article aims to address that gap by providing a synthetic account of the major innovative processes that shaped the field from the 1950s onward, and by examining how those processes inform or fail to inform, the contemporary educational landscape. The analysis is structured

around three chronological phases and concludes with an assessment of current reform directions and their relationship to the historical legacy.

2. Theoretical and Methodological Framework

The concept of educational innovation, as used here, is understood broadly to encompass not only the introduction of new technologies and devices into the classroom, but also new curricular structures, pedagogical philosophies, instructional methods, forms of assessment, and institutional arrangements [4, p. 11]. This broad definition is consistent with the approach taken in comparative educational research [14, p. 5] and allows for a more nuanced reading of historical change than would be possible if innovation were restricted to its narrower technological sense.

The study employs a historical-comparative methodology. Primary sources consulted include Soviet-era syllabi for labour training in Azerbaijani schools, postings from the Ministry of Education of the Azerbaijan SSR, post-independence national curriculum frameworks (1997, 2006, 2013, and 2021 iterations) [12, p. 2], and scholarly articles from Azerbaijani pedagogical journals. The historical analysis is complemented by a critical review of current policy documents and academic commentaries, enabling a diachronic account that spans nearly eight decades.

A key analytical lens is the concept of *pedagogical path dependence* , the idea that earlier institutional choices and organisational forms constrain and shape subsequent reform efforts, even when actors explicitly seek to break with the past [9, p. 95]. This concept, drawn from historical institutionalism, proves particularly apt for understanding why certain features of Soviet-era technology education have persisted in modified form, while others have been more thoroughly displaced [10, p. 44].

3. The Polytechnic Phase: 1950s to the 1980s

The foundation of what we today call technology education in Azerbaijan was laid during the Khrushchev era. The 1958 Law on the Strengthening of the Connection between School and Life marked a watershed moment in Soviet educational policy, mandating a significant expansion of polytechnic and vocational training in secondary schools across the USSR, including the Azerbaijan SSR [6, p. 23]. Under this framework, students were expected to acquire direct experience with industrial and agricultural production, and school workshops were expanded or newly established to support this goal [11, p. 56].

In Azerbaijan, the polytechnic model took on a distinctly local character [6, p. 31]. Given the republic's dual economic profile, oil and petrochemical industry in the Absheron Peninsula and agricultural activity in the regions, school technology curricula were differentiated accordingly. Urban schools near Baku emphasised metalwork, technical drawing, and basic electrical engineering, while rural schools incorporated agricultural machinery operation, soil cultivation techniques, and food processing [11, p. 62]. This regional differentiation was itself an innovation of significance, as it required local curriculum adaptation within a centrally mandated framework.

The didactic innovations of this period were considerable. Educators developed systems of problem-based tasks that required students to plan, design, and execute practical projects rather than simply repeat demonstrated procedures [6, p. 44]. Experimental programmes introduced elements of *technical creativity*, encouraging students to propose design solutions to given functional problems [10, p. 53]. These approaches anticipate, in important respects, the project-based and design-thinking methodologies that are now considered hallmarks of contemporary technology education internationally [4, p. 89].

By the 1970s and 1980s, the field had developed a substantial body of specialist literature in Azerbaijani, including dedicated textbooks, methodological guides for teachers, and journals focused on the pedagogy of labour training [11, p. 74]. Teacher training institutions in Baku offered specialised programmes in industrial and agricultural pedagogy. The subject was treated as a core component of the curriculum, with guaranteed timetable hours and a clear assessment

structure [6, p. 67]. In this sense, the Soviet-era system achieved a degree of institutional consolidation that subsequent reform periods would struggle to replicate [5, p. 52].

4. Transitional Phase: The 1990s and the Crisis of Reconstruction

The dissolution of the Soviet Union in 1991 and Azerbaijan's declaration of independence precipitated a profound crisis in educational governance [1, p. 18]. The Ministry of Education faced the simultaneous challenges of ideological de-Sovietisation, economic collapse, the Nagorno-Karabakh conflict, and the loss of centralised curricular and material support from Moscow [5, p. 54]. In this context, technology education was among the subjects most adversely affected [9, p. 100].

Workshop equipment that had been manufactured in other Soviet republics could no longer be easily replaced or repaired. Many schools lost their workshop facilities entirely, either due to neglect, resource constraints, or the physical destruction associated with the conflict period [7, p. 38]. Teacher training in the field stagnated, as institutions redirected resources toward subjects deemed more immediately relevant to the post-Soviet labour market, particularly foreign languages and computer science [15, p. 11].

5. The Competency-Based Reform Phase: 2000s to the Present

The first decade of the twenty-first century saw Azerbaijan embark on a major overhaul of its national education system, supported in part by international organisations including the World Bank, the Council of Europe, and the European Union [1, p. 27]. The General Education Law of 1999 and the subsequent State Programme on the Reform of the Education System (2000–2006) established a new framework centred on competency-based education, outcome-oriented curriculum design, and the integration of information and communication technologies across all subjects [12, p. 5].

Within this framework, the subject of technology education was reconceived as a vehicle for developing practical competencies, creative problem-solving, and digital literacy [3, p. 14]. The 2006 national curriculum introduced project-based learning as a central methodological principle, requiring students to complete integrated projects that combined design, planning, fabrication, and evaluation [12, p. 9]. This represented a significant pedagogical shift from the procedure-oriented Soviet model, even as it drew on certain earlier traditions of technical creativity [4, p. 102].

Importantly, the contemporary curriculum also shows evidence of continuity with earlier traditions [9, p. 106]. The emphasis on production-oriented projects, the integration of technical drawing and design, and the expectation that students will develop durable practical skills alongside theoretical knowledge all echo the polytechnic philosophy of the Soviet period, albeit reframed in the language of competencies and twenty-first-century skills [13, p. 66]. This continuity is not simply inertia; it reflects a considered judgement, by at least some curriculum designers, that the best features of the earlier tradition remain pedagogically valuable [4, p. 115].

6. Discussion: Innovation, Continuity, and the Limits of Reform

Taken together, the three phases examined in this article reveal a complex pattern of innovation, disruption, and selective continuity [5, p. 60]. The Soviet-era polytechnic system was genuinely innovative in several respects: it developed locally differentiated curricula, fostered early forms of project-based and design-oriented pedagogy, and achieved a high degree of institutional consolidation [6, p. 71]. Its chief limitations were its ideological rigidity, its dependence on centrally produced resources, and its tendency to treat practical skill development in isolation from broader creative and cognitive development [10, p. 68].

One of the most important lessons of this history is that durable educational innovation tends to occur when new approaches are developed in dialogue with existing institutional capacity and local pedagogical knowledge, rather than imposed from outside [14, p. 22].

There is also a structural challenge that reform efforts must address. The quality of technology education continues to vary enormously between urban and rural schools, between

well-resourced pilot institutions and the majority of schools that lack adequate workshop facilities or specialist teachers [7, p. 52]. Addressing this inequality requires sustained investment in teacher training, infrastructure, and curricular support, priorities that are not always reflected in the current allocation of educational resources [15, p. 20].

Conclusion. This article has traced the evolution of innovative processes in school technology education in Azerbaijan from the 1950s to the present day, identifying three broad phases: the polytechnic consolidation of the Soviet era, the transitional disruption of the 1990s, and the competency-based reform of the contemporary period [5, p. 63]. Each phase has left its mark on the current state of the field, and the relationship between historical legacy and present-day practice is one of complex, mediated continuity rather than simple rupture or preservation [9, p. 110].

The findings have several implications for policy and practice. First, curriculum designers and policy-makers would benefit from a more systematic engagement with the history of the field, not as an exercise in nostalgia, but as a resource for identifying what has worked, what has not, and why [11, p. 88]. Second, the persistent inequality between well-resourced and under-resourced schools represents the most pressing challenge facing technology education in Azerbaijan today, and it requires targeted policy attention [7, p. 56]. Third, the integration of digital technologies into the curriculum should be pursued in ways that complement rather than displace the development of practical making skills and design-based thinking [4, p. 121].

Future research should undertake more detailed empirical investigation of classroom practice and teacher experience across different school types and regions [15, p. 24], and should explore the perspectives of students and families on the value and relevance of technology education. Such research would provide a richer empirical foundation for the historically informed analysis offered here [13, p. 91].

Scientific novelty of the article. The article offers the first synthetic, English-language account of the development of school technology education in Azerbaijan across nearly eight decades, a field that has so far been treated only in fragmentary fashion in the international literature. Its novelty lies in three things. It applies the concept of pedagogical path dependence, drawn from historical institutionalism, to explain why particular features of the Soviet-era system have survived in modified form while others were displaced. It establishes a clear three-phase periodisation – polytechnic consolidation, transitional disruption, and competency-based reform – that allows continuity and rupture to be distinguished analytically rather than asserted. And it shows that the problem-based and design-oriented practices now regarded as contemporary innovations were in part anticipated by Soviet polytechnic pedagogy, which reframes the present reforms as a reinterpretation of an existing tradition rather than a wholesale import of foreign models.

Practical significance of the article. The findings are intended to be usable by those who design and govern the subject. They give curriculum developers and policy-makers a historically grounded basis for deciding which earlier approaches are worth recovering and which should not be revived. They identify the gap between well-resourced and under-resourced schools as the most pressing current constraint, which points to a concrete priority for targeted investment in workshops, equipment, and teacher training. They also offer a caution for digital-integration policy: technological additions should complement, not replace, the development of practical making skills and design-based thinking. Finally, the periodisation and source base can serve as a reference framework for further empirical study of classroom practice across different school types and regions.

References

1. Aliyev I.H. Azerbaijan education system: Reforms and prospects / I.H. Aliyev. – Baku: Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, – 2012. – 120 p.
2. A century of higher education / Eds. W.W. Brickman, S. Lehrer. – New York: Society for the Advancement of Education, – 1966.
3. Council of Europe. Reference framework of competences for democratic culture. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, – 2018.
4. De Vries M.J. Handbook of technology education / M.J. De Vries. – Rotterdam: Sense Publishers, – 2011.
5. Gasimov Z. Post-Soviet transformations in Azerbaijani education: Continuity and change // Journal of Post-Soviet Studies. – 2015. – Vol. 12. – No. 3. – P. 45–67.
6. Guliyev A. The development of labour education in Soviet Azerbaijan / A. Guliyev. – Baku: Elm, – 2009.
7. Hasanov R., Mammadov T. The education in Azerbaijan: Challenges and opportunities / R. Hasanov, T. Mammadov. – Baku: Azerbaijan State Pedagogical University Press, – 2020.
8. Heikkinen H.L.T. Vocational education and training in Finland / H.L.T. Heikkinen. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, – 2004.
9. Isayeva N. Curriculum reform in post-Soviet Azerbaijan: An actor-centred analysis // Comparative Education. – 2017. – Vol. 53. – No. 1. – P. 88–108.
10. Krichesky M. Technology education in the post-Soviet space: A comparative analysis / M. Krichesky. – Moscow: Russian Academy of Education, – 2008.
11. Mammadov F. History of national pedagogy in Azerbaijan / F. Mammadov. – Baku: Nurlan, – 2003.
12. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan. General Education Curriculum: Technology. – Baku, – 2021.
13. Pavlova M. Technology and vocational education for sustainable development / M. Pavlova. – Dordrecht: Springer, – 2009.
14. Teachers and teaching in the developing world / Eds. V.D. Rust, P. Dalin. – New York: Garland, – 1990.
15. UNESCO. Azerbaijan education for all 2015 national review. – Paris: UNESCO, – 2019.

A.A.Quliyeva

Azərbaycanda XX əsrin ikinci yarısında məktəb texnologiya təhsilində innovativ proseslər və onların müasir təzahürləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda XX əsrin ikinci yarısında məktəb texnologiya təhsilində (əvvəllər əmək təlimi kimi tanınan fənn sahəsində) baş vermiş innovativ proseslərin inkişaf yolu araşdırılır. Tədqiqatın əsas diqqət mərkəzi sovet dövrünün pedaqoji irsi ilə müasir təhsil islahatları arasında mövcud olan davamlılıq və dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsidir. Araşdırmanın əsas məqsədi təxminən 1950-ci illərdən bu günə qədər texnologiya təhsilinin məzmununun, didaktik metodlarının və institusional əsaslarının inkişafını izləmək, həmçinin sovet dövründə formalaşmış yeniliklərin müstəqillikdən sonrakı dövrdə necə uyğunlaşdırıldığını, dəyişdirildiyini və ya istifadədən çıxarıldığını təhlil etməkdir.

Tədqiqat tarixi-müqayisəli təhlil metoduna, dövlət kurikulumlarının və nazirlik sənədlərinin məzmun analizinə, eləcə də Azərbaycan və ümumilikdə postsovet məkanında nəşr olunmuş müasir pedaqoji ədəbiyyatın araşdırılmasına əsaslanır. Əldə olunan nəticələr innovativ inkişafın üç əsas mərhələsini müəyyən etməyə imkan verir: mərkəzləşdirilmiş politexnik mərhələ (1950–1980-ci illər), ideoloji transformasiya ilə xarakterizə olunan keçid mərhələsi (1990-cı illər) və kompetensiya yönümlü islahatlar mərhələsi (2000-ci illərdən bu günə qədər).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ən dayanıqlı yeniliklər praktik əmək bacarıqlarının inkişafını idrak, yaradıcılıq və layihələndirmə yönümlü təfəkkürlə əlaqələndirən yanaşmalar olmuşdur. Məqalədə vurğulanır ki, Azərbaycanda müasir texnologiya təhsili öz pedaqoji tarixinin tənqidi şəkildə yenidən qiymətləndirilməsindən və bu təcrübədən səmərəli şəkildə faydalanmaqdan mühüm fayda əldə edə bilər.

Açar sözlər: *texnologiya təhsili, Azərbaycan, innovasiya, politexnik təhsil, kurikulum islahatları, sovet pedaqogikası, postsovet keçid dövrü*

А.А.Гулиева

Инновационные процессы в школьном технологическом образовании Азербайджана во второй половине XX века и их современные проявления

Резюме

В данной статье рассматривается развитие инновационных процессов в школьном технологическом образовании (ранее известном как трудовое обучение) в Азербайджане во второй половине XX века. Особое внимание уделяется выявлению преемственности и изменений, связывающих педагогическое наследие советского периода с современными образовательными реформами. Основная цель исследования заключается в прослеживании эволюции содержания учебных программ, дидактических методов и институциональных основ технологического образования примерно с 1950 года по настоящее время, а также в оценке того, каким образом инновации советского периода были адаптированы, отвергнуты или трансформированы после обретения независимости.

Исследование основано на историко-сравнительном анализе, изучении государственных учебных программ и нормативных документов министерств, а также обзоре современной педагогической литературы Азербайджана и других стран постсоветского пространства. Полученные результаты позволяют выделить три основных этапа инновационного развития: централизованный политехнический этап (1950-1980-е годы), переходный этап, характеризующийся идеологическим переосмыслением (1990-е годы), и этап реформ, ориентированных на формирование компетенций (с 2000-х годов по настоящее время).

В статье делается вывод о том, что наиболее устойчивыми оказались те инновации, которые объединяли развитие практических трудовых навыков с когнитивным развитием, проектным мышлением и творческим подходом к решению задач. Подчёркивается, что современное технологическое образование в Азербайджане может получить значительную пользу от критического переосмысления собственного педагогического опыта и исторического наследия.

Ключевые слова: *технологическое образование, Азербайджан, инновации, политехническое образование, реформа учебных программ, советская педагогика, постсоветский переходный период*

Rəyçi: ped.f.d., dos. M.F.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 02.06.2026

И.Э.ГАСАНОВА
доцент
e-mail: ailaxa@list.ru
:https://orcid.org/0009-0001-0644-357X

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.3.503

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ГЕЙМИФИКАЦИЯ В ОБУЧЕНИИ РКИ

Резюме. *В статье рассматривается использование игровых технологий и геймификации в обучении русскому языку как иностранному. В современных условиях образовательного процесса особое внимание уделяется поиску эффективных методов обучения, обеспечивающих активное участие студентов в овладении иностранным языком. Применение игровых элементов и цифровых платформ делает процесс обучения более интерактивным, динамичным и эффективным. В работе анализируется влияние игровых заданий, викторин и онлайн-ресурсов (Kahoot, Wordwall и др.) на развитие речевой деятельности и расширение словарного запаса обучающихся. Результаты исследования показывают, что игровые технологии и геймификация способствуют повышению учебной мотивации, активизации познавательной деятельности и развитию коммуникативной компетенции студентов.*

Ключевые слова: *игровые технологии, геймификация, русский язык как иностранный, методика преподавания, коммуникативная компетенция, цифровые образовательные ресурсы*

Современный студент воспринимает информацию иначе, чем несколько лет назад. Традиционная форма объяснения материала уже не всегда вызывает интерес и обеспечивает активное участие обучающихся в учебном процессе. Особенно это заметно на занятиях по русскому языку как иностранному, где успешность обучения напрямую связана с речевой практикой, эмоциональной вовлечённостью и постоянной коммуникацией. В таких условиях преподавателю необходимо искать способы, которые позволят не только передать учебный материал, но и поддерживать устойчивую мотивацию студентов [2].

Одним из наиболее востребованных направлений современного образования стало использование игровых технологий и элементов геймификации. Игровая форма обучения создаёт ситуацию естественного общения, обеспечивает благоприятную атмосферу взаимодействия и делает процесс изучения языка более доступным и интересным [10].

Особую роль игровые методы играют в аудитории азербайджанских студентов, изучающих русский язык. Для многих обучающихся цифровая среда является привычной частью повседневной жизни, поэтому использование интерактивных платформ, онлайн-викторин, речевых игр и командных заданий повышает интерес студентов к изучению русского языка. Кроме того, игровые технологии помогают развивать коммуникативные навыки, расширять словарный запас и формировать уверенность в использовании русского языка в различных ситуациях общения [1].

Обращение к геймификации в обучении РКИ связано не только с внедрением цифровых ресурсов в образовательный процесс, но и с необходимостью обновления методических подходов к преподаванию языка. Использование игровых элементов позволяет сделать обучение более гибким, динамичным и ориентированным на актив-

ное участие студентов в процессе овладения русской речью. Этим объясняется возрастающий интерес к игровым технологиям как одному из эффективных средств обучения РКИ. Игровые методы стали важной частью обучения РКИ, поскольку позволяют активизировать учебную деятельность и сделать процесс освоения материала более динамичным. В отличие от традиционного объяснения и механического выполнения упражнений, игровые методы создают условия для практического использования языка в различных коммуникативных ситуациях [9].

Одной из главных особенностей игровых технологий является повышение мотивации обучающихся. Во время игры внимание студентов сосредоточено не только на правильности выполнения задания, но и на достижении результата, участии в совместной деятельности и решении поставленной задачи. Это помогает снять напряжение, связанное со страхом допустить ошибку, и преодолеть языковой барьер, который часто возникает при изучении иностранного языка.

Игровые задания позволяют развивать различные виды речевой деятельности. Ролевые ситуации и диалоги формируют навыки устного общения, языковые викторины помогают закреплять лексику и грамматические конструкции, а командные задания развивают способность воспринимать русскую речь на слух и быстро реагировать в процессе общения. Особенно эффективно игровые методы работают в группах, где уровень языковой подготовки студентов может различаться, поскольку игра создаёт более свободную и благоприятную атмосферу для участия каждого обучающегося [6]. В обучении РКИ игровые технологии также выполняют коммуникативную и культурную функции. Через моделирование бытовых, учебных и профессиональных ситуаций студенты знакомятся с особенностями речевого поведения, нормами общения и элементами русской культуры. Благодаря этому изучение языка становится не только освоением грамматики и лексики, но и средством межкультурного взаимодействия [7].

Использование игровых технологий требует от преподавателя продуманной организации учебного процесса. Игра должна соответствовать языковому уровню студентов, целям занятия и содержанию изучаемой темы. Только в этом случае игровые элементы становятся эффективным средством обучения, а не способом развлечения на занятии [5].

В последние годы элементы геймификации всё активнее используются в образовательной среде, включая преподавание РКИ. В отличие от традиционной игровой деятельности, геймификация предполагает внедрение отдельных игровых механизмов в учебный процесс: системы баллов, рейтингов, уровней, виртуальных наград, командных соревнований и интерактивных заданий. Подобный подход помогает поддерживать интерес студентов к изучению языка и делает процесс обучения более динамичным [8].

Особую популярность в обучении РКИ получили цифровые платформы и онлайн-ресурсы, позволяющие организовать интерактивную работу на занятиях. Использование сервисов Kahoot, Quizlet, Wordwall и LearningApps даёт возможность преподавателю быстро создавать языковые викторины, тесты, упражнения на закрепление лексики и грамматики, а также различные задания на развитие речевых навыков. Выполнение подобных упражнений в игровой форме способствует более активному включению студентов в учебный процесс [5, 10].

Цифровая геймификация позволяет учитывать индивидуальные потребности студентов. Студенты могут выполнять задания в удобном темпе, отслеживать собственные результаты и видеть прогресс в изучении языка. Кроме того, интерактивные платформы создают условия для самостоятельной работы, что особенно важно при изучении иностранного языка вне аудитории. Использование игровых цифровых ресурсов положительно влияет на развитие коммуникативной активности обучающихся. Во

время интерактивных заданий студенты чаще вступают в диалог, быстрее реагируют на речевые ситуации и проявляют большую заинтересованность в использовании русского языка. Элементы соревнования и совместной работы делают занятия эмоционально насыщенными и формируют положительную учебную мотивацию [3, с.33-35].

Несмотря на преимущества геймификации, её применение требует методически грамотного подхода. Цифровые технологии должны использоваться как средство достижения образовательных целей, а не как замена содержательной учебной работы. Эффективность игровых платформ зависит от правильного выбора заданий, уровня подготовки студентов и сочетания цифровых методов с традиционными формами обучения. Практическая реализация игровых технологий на занятиях по РКИ осуществляется через различные формы игр и викторин с элементами геймификации, направленных на развитие речевых навыков и повышение учебной мотивации студентов [6].

Одним из эффективных вариантов является викторина «Грамматический марафон». Студенты делятся на команды и выполняют задания по грамматике русского языка. За каждый правильный ответ команда получает баллы, а после прохождения нескольких этапов определяется победитель. Задания могут включать исправление ошибок, выбор правильной формы слова, составление предложений и восстановление текста.

Для закрепления новой лексики может использоваться игра «Лексический уровень». За выполнение заданий студенты получают виртуальные уровни: «Новичок», «Знаток слов», «Эксперт». На каждом этапе обучающиеся выполняют более сложные задания: объясняют слова, подбирают синонимы или антонимы, составляют предложения или участвуют в мини-диалогах. Подобная система помогает поддерживать интерес к изучению новой лексики.

В ходе изучения разговорных тем применяется игра «Языковая миссия». Студенты получают определённую коммуникативную задачу: купить билет, записаться к врачу, пройти собеседование или заказать еду в кафе. За успешное выполнение каждого этапа участники получают баллы или игровые достижения. Такая форма работы способствует развитию навыков спонтанной речи и коммуникативной активности. Для организации подобных игровых заданий могут использоваться платформы Kahoot и Wordwall.

Викторина «Угадай фразу» направлена на развитие навыков аудирования. Студенты прослушивают короткие аудиофрагменты и должны определить пропущенные слова или продолжить реплику персонажа. За правильные ответы участники получают игровые очки, а победителем становится студент, набравший наибольшее количество баллов. Использование подобных игр и викторин делает занятия по РКИ более интерактивными, повышает мотивацию студентов и активизирует использование русского языка в учебном процессе [4].

Особенно заметные изменения проявились в снижении психологического барьера при говорении. Студенты, которые ранее испытывали затруднения при ответах на русском языке, в условиях игровых заданий стали проявлять большую уверенность и инициативность. Игровая форма выполнения упражнений способствовала формированию более комфортной образовательной среды.

В частности, применение цифровых платформ способствует лучшему усвоению лексико-грамматического материала. Повторение изученных тем в игровой форме улучшало запоминание языковых единиц и их использование в речи. При этом студенты демонстрировали более высокую скорость реакции при выполнении заданий на время. Отдельно следует отметить повышение уровня группового взаимодействия. Командные игры и квесты способствовали развитию навыков сотрудничества, взаимопомощи и коллективного решения учебных задач.

Таким образом, полученные результаты свидетельствуют о том, что использование игровых технологий и геймификации в обучении РКИ способствует повышению

эффективности учебного процесса, развитию коммуникативной компетенции и росту мотивации студентов.

Заключение. Практика использования игровых технологий и элементов геймификации в обучении РКИ позволяет сделать вывод об их высокой педагогической эффективности. Включение игровых методов в структуру занятий способствует не только активизации учебной деятельности, но и формированию устойчивого интереса студентов к изучению языка [6]. Игровые задания, ролевые ситуации, командные формы работы и цифровые викторины создают условия для естественного речевого взаимодействия и позволяют студентам применять языковые знания в коммуникативно значимых ситуациях. Это особенно важно при обучении РКИ, где развитие практических навыков речи является одной из ключевых задач.

Следует отметить, что эффективность игровых технологий зависит от методически грамотного их внедрения и чёткого соотнесения с целями обучения. Геймификация должна выступать не заменой традиционных методов преподавания, а их дополнением, усиливающим практическую направленность обучения.

Таким образом, игровые методы показывают высокую эффективность в обучении РКИ и могут быть рекомендованы к широкому использованию в образовательной практике [10].

Научная новизна исследования заключается в анализе возможностей использования игровых технологий и геймификации в обучении РКИ азербайджанских студентов с целью повышения их учебной мотивации и коммуникативной активности.

Практическая цель исследования состоит в обосновании и внедрении игровых технологий и элементов геймификации в практику преподавания русского языка как иностранного.

Значимость применения результатов исследования заключается в разработке методических решений, направленных на совершенствование организации учебного процесса при обучении русскому языку как иностранному.

Литература

1. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. – Москва: ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Вербицкий, А.А. Контекстное обучение в компетентностном подходе / А. А. Вербицкий. – Москва: Высшая школа, 2010. – 132 с.
3. Гасанова, И.Э. Значение и роль аудирования в процессе обучения русскому языку у студентов-азербайджанцев / И.Э. Гасанова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2026. – № 3-1 (114). – С. 166-171. – DOI: 10.24412/2500-1000-2026-3-1-166-170. – URL: cyberleninka.ru (дата обращения: 28.08.2026).
4. Гасанова, И. Э. Формирование коммуникативной компетенции студентов средствами видеоматериалов в обучении РКИ / И. Э. Гасанова // Universum: филология и искусствоведение. – Москва, 2026. – № 4 (142), ч. II. – С. 33-35. – DOI: 10.32743/UniPhil.2026.142.4.22453. – URL: 7universum.com (дата обращения: 28.08.2026).
5. Полат, Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат. – Москва : Академия, 2015. – 224 с.
6. Селевко, Г. К. Современные образовательные технологии / Г. К. Селевко. – Москва: Народное образование, 2006. – 256 с.
7. Щукин, А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного / А. Н. Щукин. – Москва: Флинта, 2021. – 504 с.
8. Yu-kai Chou. Actionable Gamification / Y. Chou— Fremont: Octalysis Media, 2015.
9. Raph Koster. Theory of Fun for Game Design / R.Koster – Sebastopol: O'Reilly Media, 2013.
10. Karl M. Kapp. The Gamification of Learning and Instruction /K.Kapp. – San Francisco: Pfeiffer, 2012.

İ.E.Həsənova

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində oyun texnologiyaları və qamifikasiya

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində oyun texnologiyalarının və qamifikasiyanın istifadəsi nəzərdən keçirilir. Müasir təhsil şəraitində tələbələrin xarici dili mənimsəmə prosesində fəal iştirakını təmin edən səmərəli tədris metodlarının axtarışına xüsusi diqqət yetirilir. Oyun elementlərinin və rəqəmsal platformaların tətbiqi təlim prosesini daha interaktiv, dinamik və effektiv edir. Tədqiqatda oyun tapşırıqlarının, viktorinaların və onlayn resursların (Kahoot, Wordwall və s.) tələbələrin nitq fəaliyyətinin inkişafına və lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə təsiri təhlil olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, oyun texnologiyaları və qamifikasiya tələbələrin təlim motivasiyasının yüksəlməsinə, idrak fəallığının artmasına və kommunikativ kompetensiyasının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: *oyun texnologiyaları, qamifikasiya, rus dili, xarici dil kimi tədris, tədris metodikası, kommunikativ bacarıqlar*

I.E.Hasanova

Game-Based Technologies and Gamification in Teaching Russian as a Foreign Language

Summary

The article examines the use of game-based technologies and gamification in teaching Russian as a foreign language. In modern educational settings, special attention is paid to the search for effective teaching methods that ensure students' active participation in the process of foreign language acquisition. The use of game elements and digital platforms makes the learning process more interactive, dynamic, and effective. The study analyzes the impact of game-based tasks, quizzes, and online resources (Kahoot, Wordwall, etc.) on the development of students' speech skills and vocabulary expansion. The results of the study demonstrate that game-based technologies and gamification contribute to increased learning motivation, enhanced cognitive activity, and the development of students' communicative competence.

Keywords*: game-based technologies, gamification, Russian as a foreign language, teaching methodology, communicative competence, digital learning tools*

Rəyçi: dos. O.Tağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2026

У.М.ГУЛИЕВА
кандидат филологических наук, доцент
e-mail: rashad.quliyev01@mail.ru
:https://orcid.org/0009-0009-4345-2967

Академия Полиции МВД Азербайджанской Республики
(г. Баку, пос. Шувелян, ул. Алмаза Ильдырыма, 3)

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме. *Статья посвящена исследованию роли цифровых технологий и искусственного интеллекта в преподавании иностранного языка в условиях современного образовательного пространства. Рассматриваются основные методы обучения, применяемые при использовании цифровых ресурсов, такие как коммуникативный, интерактивный, практико-ориентированный, проектный, игровой и метод самостоятельного обучения. Особое внимание уделяется возможностям искусственного интеллекта в языковом образовании, включая автоматическую проверку текстов, персонализацию обучения и развитие навыков саморедактирования. В работе анализируется использование различных образовательных онлайн-платформ и цифровых инструментов, которые способствуют повышению мотивации учащихся, развитию коммуникативных навыков и формированию самостоятельности в обучении. Подчеркивается, что эффективное внедрение технологий требует методически обоснованного подхода и сочетания традиционных методов преподавания с инновационными цифровыми решениями.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, искусственный интеллект, преподавание иностранного языка, электронное обучение, онлайн-платформы, методы обучения*

В современном образовательном пространстве преподавание лингвистических дисциплин тесно связано с использованием цифровых технологий. Развитие интернета, образовательных платформ и интеллектуального программного обеспечения значительно изменило методы обучения. Если раньше основное внимание уделялось традиционным формам педагогического процесса, то сегодня учитель активно использует цифровые ресурсы, интерактивные задания и современные обучающие технологии. Вследствие этого подходы к освоению языка приобретают новые формы и возможности.

Применение инновационных методик в условиях цифровизации образования направлено на повышение эффективности обучения, развитие коммуникативных навыков учащихся и формирование их самостоятельности. Информационные технологии позволяют сделать учебный процесс более наглядным, интерактивным и доступным, что обеспечивает не только усвоение теоретического материала, но и активную вовлеченность обучающихся в образовательный процесс.

Одним из наиболее эффективных методов изучения языка в условиях использования технологий является **коммуникативный метод.** Его основная цель – развитие речевой деятельности учащихся и формирование навыков общения. В цифровой образовательной среде данный метод реализуется через онлайн-обсуждения, виртуальные классы, видеоконференции и интерактивные задания. Например, учащиеся могут участвовать в онлайн-дискуссиях, обсуждать тексты в образовательных платформах или выполнять задания на развитие устной речи. Это помогает им развивать навыки общения и применять язык в реальных ситуациях.

Важную роль в современном обучении играет **интерактивный метод изучения языка.** Цифровые технологии позволяют организовать урок таким образом, чтобы учащиеся активно участвовали в процессе обучения. Использование интерактивных до-

сок, образовательных приложений и онлайн-тестов помогает сделать урок более интересным и динамичным. Учащиеся могут выполнять задания в игровой форме, работать в группах и получать мгновенную обратную связь. Такой подход повышает мотивацию к изучению языка и способствует лучшему усвоению материала.

Ещё одним важным методом является **практико-ориентированный метод обучения языку**. Суть этого метода заключается в том, что учащиеся закрепляют полученные знания через выполнение практических заданий. В условиях цифрового образования такие задания могут выполняться с использованием электронных платформ, онлайн-упражнений и интерактивных материалов. Например, учащиеся могут писать эссе в цифровых редакторах, выполнять грамматические упражнения на образовательных сайтах или анализировать тексты с помощью специальных программ. Это помогает учащимся развивать письменную речь и улучшать языковые навыки.

Особое значение в современном обучении языку приобретает метод **самостоятельного обучения.** Цифровые технологии предоставляют учащимся возможность изучать язык не только на уроке, но и самостоятельно. Онлайн-курсы, обучающие приложения и электронные учебники позволяют учащимся повторять материал, выполнять дополнительные задания и совершенствовать свои знания. Такой подход способствует развитию ответственности за собственное обучение и формированию навыков самообразования.

Также важным методом изучения языка в условиях цифровых технологий является **проектный метод.** Этот метод предполагает выполнение учащимися различных проектов, связанных с языком и литературой. Используя современные технологии, учащиеся могут создавать презентации, видеоролики, электронные проекты и исследовательские работы. Например, ученики могут подготовить цифровую презентацию о писателе, создать видеорассказ по литературному произведению или провести исследование по определённой теме. Проектная деятельность помогает развивать творческое мышление, коммуникативные навыки и умение работать с информацией.

Кроме того, в обучении языку активно применяется **игровой метод,** который особенно эффективен при использовании цифровых технологий.

Образовательные игры, викторины, интерактивные задания и онлайн-платформы делают процесс обучения более увлекательным. Учащиеся **активно включаются в геймифицированные языковые упражнения**, выполняют задания и соревнуются друг с другом, что способствует эффективному усвоению материала, а также росту мотивации к изучению предмета.

Следует отметить, что современные технологии позволяют применять **дифференцированный метод** обучения языку. С помощью цифровых платформ учитель может учитывать индивидуальные особенности учащихся, их уровень знаний и темп обучения. Некоторые из них могут выполнять более сложные задания, в то время как другим предлагаются упражнения для закрепления базовых знаний. Такой подход помогает каждому ученику развиваться в соответствии со своими возможностями.

Важным направлением применения методов изучения языка является использование цифровых ресурсов для развития навыков чтения и анализа литературных произведений. Электронные библиотеки, аудиокниги и образовательные платформы позволяют учащимся лучше понимать тексты и анализировать их содержание. Кроме того, школьники могут работать с интерактивными материалами, которые помогают глубже изучить произведение и его особенности.

Таким образом, применение методов изучения языка в условиях цифровизации играет важную роль в современном образовании. Современный учитель должен использовать различные методы обучения, сочетая традиционные подходы с инновационными технологиями. Это позволяет сделать образовательный процесс более эффективным, интересным и результативным. Использование цифровых технологий

помогает учащимся не только лучше усваивать материал, но и развивать навыки, необходимые им в современной информационной среде.

Следует отметить, что современные методы изучения языка значительно расширяют возможности обучения. Они помогают учителю организовать урок таким образом, чтобы каждый ученик был активным участником образовательного процесса. Применение цифровых технологий способствует развитию коммуникативных, аналитических и творческих способностей учащихся, что является важной задачей современного образования.

В условиях стремительного технического прогресса образование требует модернизации. Особенно это касается сферы изучения иностранных языков, так как их значимость и востребованность в последние годы крайне возросли. Можно заметить, что всё более актуальным является применение искусственного интеллекта (далее – ИИ) в данной сфере.

Одним из примеров успешной интеграции технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс является использование таких платформ, как Writefull, которые помогают студентам улучшать грамматическую точность и стилистическую выразительность текстов. Кроме того, такие приложения, как Duolingo, внедряют элементы ИИ для адаптивного обучения, обеспечивая индивидуализацию заданий и отслеживание прогресса. Подобные технологии существенно облегчают процесс обучения, делая его более интерактивным и результативным. Одной из ключевых функций искусственного интеллекта является автоматическая проверка текстов. Такие системы, как ChatGPT, способны выявлять грамматические, стилистические и логические ошибки, предоставляя студентам мгновенную обратную связь. Автоматизация особенно полезна на начальных этапах обучения, когда требуется корректировка базовых навыков.

Кроме того, искусственный интеллект способствует индивидуализации обучения. Студенты получают задания, адаптированные к их уровню знаний и потребностям. Например, программа может предложить дополнительные упражнения на устранение типичных ошибок или предоставить рекомендации по улучшению стилистики текста. Такой подход не только повышает мотивацию обучающихся, но и позволяет им более эффективно осваивать учебный материал. Интерактивные элементы, такие как чат-боты, делают процесс обучения более увлекательным. Они могут моделировать реальные ситуации, например, деловую переписку, что повышает интерес молодых людей к выполнению письменных заданий. И, наконец, с помощью технологий ИИ студенты могут развивать свои навыки саморедактирования. Так, они учатся анализировать исправления, предложенные искусственным интеллектом, что способствует более глубокому пониманию своих ошибок и их предотвращению в будущем.

Несмотря на значительные преимущества, использование искусственного интеллекта в обучении сопровождается рядом вызовов. Одной из главных проблем является риск чрезмерной зависимости студентов от технологий, что может привести к снижению их самостоятельности в выполнении заданий. Кроме того, современные системы ИИ всё ещё ограничены в понимании культурных и контекстуальных особенностей языка, что иногда приводит к некорректным рекомендациям. Помимо этого, преподаватели сталкиваются с необходимостью обучения новым технологиям, что требует дополнительных ресурсов и времени. Преодоление этих вызовов потребует комплексного подхода, включающего развитие самодисциплины студентов, подготовку педагогов и совершенствование существующих алгоритмов.

Внедрение технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс требует системного подхода и тщательной подготовки. Для успешной интеграции этих инструментов в обучение необходимо разработать программные материалы, учитывающие специфику языкового образования. К ним относятся базы данных типовых текстов,

типичных ошибок и их корректировок, которые могут быть использованы ИИ-программами для проверки и обучения студентов.

Одним из перспективных направлений является создание гибридных курсов, сочетающих традиционные методики обучения и возможности, предоставляемые искусственным интеллектом. Например, системы ИИ можно использовать для автоматической проверки письменных заданий, организации интерактивных упражнений и предоставления обратной связи в режиме реального времени. Такой подход не только сделает обучение более технологичным, но и позволит сохранить важные аспекты взаимодействия студента с преподавателем.

Одной из наиболее значимых областей выступает использование искусственного интеллекта для моделирования профессиональных ситуаций. Так, студенты-лингвисты могут работать с виртуальными клиентами или моделировать участие в международных конференциях. Такие симуляции позволяют оттачивать навыки не только письменной, но и устной речи, а также учиться управлять межкультурными коммуникациями. При этом технологии ИИ открывают новые возможности для развития метапредметных навыков, таких как критическое мышление, решение проблем и командная работа. Чатботы могут генерировать проблемные ситуации или кейсы, требующие анализа и разработки решений, что будет особенно полезно для будущих специалистов, которым важно не только владеть языком, но и понимать, как применять его в различных профессиональных контекстах.

Интерес представляет и влияние искусственного интеллекта на развитие креативного письма. Технологии могут помочь студентам в написании эссе, статей или других творческих работ, предлагая идеи, корректируя ошибки и улучшая стилистику текста. Исследование этого аспекта даст возможность оценить, насколько ИИ может стимулировать творческую активность обучающихся.

Таким образом, применение технологий искусственного интеллекта в обучении иностранному языку предоставляет уникальные возможности для персонализации обучения, повышения качества преподавания и развития у студентов важных профессиональных компетенций.

Преподавание языка с использованием технологий представляет собой одно из ключевых направлений развития современного образования. Если ранее считалось, что полноценное изучение иностранного языка возможно только при очном взаимодействии преподавателя и обучающегося, то с развитием интернета, цифровых платформ и информационно-коммуникационных технологий стало очевидно, что языковое обучение может эффективно осуществляться и в электронной среде. Электронное обучение (e-learning) предполагает организацию образовательного процесса с применением интернет-ресурсов, мультимедийных материалов, интерактивных заданий и онлайн-коммуникации. В языковом образовании это особенно важно, поскольку формирование коммуникативной компетенции требует систематической практики, обратной связи и разнообразных форм работы с языковым материалом.

Суть преподавания языка с использованием технологий заключается не в замене преподавателя цифровыми средствами, а в расширении его дидактических возможностей. Онлайн-платформы создают интерактивную образовательную среду, в которой обучающиеся могут активно взаимодействовать с материалом, получать мгновенную обратную связь и отслеживать собственный прогресс. Современные цифровые ресурсы позволяют интегрировать текст, аудио, видео, изображения и игровые элементы, что способствует одновременному задействованию различных каналов восприятия – зрительного, слухового и логического. Вследствие этого учебный процесс становится более наглядным, динамичным и мотивирующим.

Одним из важнейших преимуществ электронного обучения является автоматическая проверка заданий и возможность немедленной коррекции ошибок. Это особенно значимо при формировании грамматических и лексических навыков, где требуется многократная тренировка. Онлайн-упражнения могут использоваться как в аудитории, так и в дистанционном формате, а также в качестве самостоятельной работы. Таким образом, обеспечивается гибкость образовательного процесса: студент получает возможность работать в собственном темпе, возвращаться к сложному материалу и закреплять знания вне зависимости от времени и места.

Цифровые платформы предлагают различные типы заданий, которые охватывают все виды речевой деятельности. Широко применяются упражнения категории «выбор», способствующие закреплению грамматических форм и лексических единиц (викторины, заполнение пропусков) и позволяющие автоматически и повторно проверить свои знания; задания категории «распределение», развивающие логическое мышление и систематизацию знаний (найди пару, классификация, таблица соответствий); упражнения категории «последовательность», формирующие навыки построения связного высказывания (хронологическая последовательность, восстановление порядка слов в предложении); задания категории «заполнение», направленные на активизацию словаря и орфографическую грамотность (ввод слова, образование формы, заполнение таблиц); а также игровые форматы, которые повышают мотивацию и создают соревновательную атмосферу. Ниже рассматриваются наиболее популярные онлайн-ресурсы, применяемые в языковом образовании, среди которых LearningApps, WordWall, Flippity и Duolingo.

Платформа LearningApps представляет собой интерактивный сервис с большим количеством готовых шаблонов. Она позволяет преподавателям не только использовать уже созданные задания, размещённые в открытом банке, но и разрабатывать собственные интерактивные упражнения в соответствии с целями конкретного урока. Возможность редактирования и публикации материалов делает платформу удобным инструментом для организации как аудиторной, так и самостоятельной работы студентов.

WordWall ориентирована преимущественно на игровые форматы обучения. Платформа предлагает готовые игровые упражнения, которые можно адаптировать под конкретную тему или уровень подготовки обучающихся. Преподаватель имеет возможность редактировать шаблоны, изменять содержание заданий и использовать их для текущего или итогового контроля знаний. Благодаря яркому оформлению и элементам соревновательности WordWall способствует повышению учебной мотивации.

Flippity отличается тем, что задания на данной платформе создаются на основе Google-таблиц. Пользователям предоставляются специальные шаблоны и инструкции, позволяющие самостоятельно разрабатывать разнообразные упражнения, включая игровые форматы.

Особое место занимает Duolingo – популярная образовательная платформа с уровневой системой обучения и выраженной игровой составляющей. Задания формируются автоматически, охватывая лексику, грамматику, аудирование и другие аспекты языковой подготовки. Игровые элементы, система поощрений и отслеживание прогресса обеспечивают высокую мотивацию в процессе освоения языка, однако преподаватель не имеет возможности самостоятельно создавать или корректировать упражнения, поскольку программа выстраивает курс автоматически.

Edmodo по своей структуре напоминает образовательную социальную сеть и формирует виртуальное учебное сообщество. В отличие от платформ, ориентированных преимущественно на тестирование, она делает акцент на педагогическом общении: обсуждениях, комментариях, обмене материалами. Это особенно важно при развитии письменной речи и навыков аргументированной дискуссии, поскольку студенты получают возможность регулярно выражать свои мысли на иностранном языке в интерактивной среде.

Socrative, напротив, выделяется своей диагностической направленностью. Ключевое преимущество данной платформы заключается в мгновенной обратной связи и автоматической обработке результатов. Преподаватель может оперативно анализировать успеваемость каждого студента и корректировать учебный процесс. Таким образом, Socrative прежде всего служит инструментом контроля и мониторинга знаний.

Project отличается выраженной мультимедийностью и ориентированностью на проектную деятельность. Платформа позволяет интегрировать карты, видеоматериалы, гиперссылки и интерактивные элементы в единый цифровой проект. В отличие от тестовых сервисов, она способствует развитию исследовательских навыков и межкультурной компетенции, так как студенты создают содержательные презентации и представляют итоги собственной работы на иностранном языке.

ThingLink имеет ярко выраженную визуально-интерактивную специфику. Его характерной чертой является возможность «оживлять» изображения с помощью текста, аудио- и видеокомментариев. Такой формат делает обучение более наглядным и особенно эффективен при работе со страноведческим материалом, культурными реалиями и аутентичными источниками.

Storybird имеет выраженную творческую направленность, поскольку позволяет создавать иллюстрированные истории и книги. Это делает **образовательный** процесс более личностно ориентированным и помогает развивать письменную речь через художественное самовыражение, что особенно эффективно на начальных этапах.

Animoto отличается простотой создания видеоконтента и динамичным форматом подачи информации. Платформа используется при выполнении проектных заданий и подготовке видеопрезентаций, развивая навыки устной речи и цифровой коммуникации.

Kahoot! выделяется ярко выраженной геймификацией и соревновательным элементом в режиме реального времени. В отличие от асинхронных форматов работы, он создаёт атмосферу живого взаимодействия и превращает контроль знаний в увлекательный процесс, что значительно повышает учебную мотивацию. Такие упражнения могут быть организованы с помощью различных онлайн-ресурсов, которые предоставляют как готовые шаблоны, так и инструменты для создания собственных материалов.

Использование онлайн-платформ способствует комплексному развитию всех аспектов языковой компетенции: говорения, чтения, письма, аудирования, а также лексико-грамматических навыков. Интерактивность и мультимедийность позволяют моделировать реальные коммуникативные ситуации, что приближает обучение к естественной языковой среде. Кроме того, цифровые технологии создают условия для автономного обучения: студент может самостоятельно выбирать задания, повторять изученный материал и контролировать свои результаты.

Однако внедрение технологий требует методической осмысленности. Онлайн-ресурсы должны использоваться не хаотично, а в соответствии с целями и задачами конкретного урока. Важно учитывать уровень подготовки обучающихся, их возрастные особенности и специфику учебной программы. Технологии эффективны лишь тогда, когда они интегрированы в традиционную методику и дополняют её, а не подменяют педагогическое взаимодействие. Преподаватель остаётся ключевой фигурой образовательного процесса, направляя деятельность студентов, объясняя сложные моменты и формируя коммуникативную культуру.

Таким образом, использование цифровых технологий и искусственного интеллекта в преподавании иностранного языка открывает новые возможности для повышения эффективности образовательного процесса. Современные платформы и интерактивные инструменты позволяют сделать обучение более наглядным, динамичным и индивидуализированным, а также способствуют развитию всех видов речевой деятельности. Вместе с тем внедрение инноваций требует грамотного методического под-

хода, соответствующей подготовки преподавателей и осознанного использования цифровых ресурсов. Только при гармоничном сочетании традиционных педагогических методов и цифровых технологий можно обеспечить высокое качество языкового образования и сформировать у обучающихся необходимые коммуникативные и профессиональные компетенции.

Научный выводы работы: В результате исследования установлено, что цифровые технологии существенно повышают эффективность преподавания иностранного языка, обеспечивая интерактивность, доступность и наглядность учебного процесса. Искусственный интеллект обеспечивает индивидуализацию обучения, позволяя адаптировать содержание и сложность заданий к уровню подготовки обучающихся. Использование цифровых платформ направлено на развитие всех видов речевой деятельности: говорения, аудирования, чтения и письма. Автоматизированная обратная связь и интеллектуальная проверка заданий помогают повысить качество усвоения материала и развить навыки самостоятельной работы. Эффективное применение цифровых технологий возможно только при их методически обоснованной интеграции в традиционный образовательный процесс.

Научная новизна статьи заключается в комплексном исследовании возможностей цифровых технологий и искусственного интеллекта в преподавании иностранного языка. В работе систематизированы методы обучения в условиях цифровизации языкового образования (коммуникативный, интерактивный, проектный, практико-ориентированный, игровой и метод самостоятельной работы) и проведён сравнительный анализ популярных цифровых образовательных платформ и онлайн-сервисов (LearningApps, WordWall, Flippity, Duolingo, Edmodo, Socrative, ThingLink, Kahoot! и др.) с точки зрения их применения в формировании языковой компетенции обучающихся.

Практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы преподавателями иностранных языков при организации учебного процесса с применением цифровых технологий и искусственного интеллекта, при создании гибридных моделей**, сочетающих традиционные и электронные методы преподавания, а также при разработке профильных образовательных курсов и учебно-методических материалов. Основанием для данных выводов служит представленный в статье анализ роли цифровых инструментов, искусственного интеллекта и образовательных платформ в повышении эффективности языкового образования.

Литература

1. Brown, H.D. Principles of language learning and teaching (4th ed.). White Plains / H.D.Brown. – New York: Addison Wesley Longman. – 2000. – 352 p.
2. Canale, M., & Swain, M. Theoretical bases of communicative approaches to second language learning and testing // Applied Linguistics, – 1980, 1(1), – pp. 1-47. https://doi.org/10.1093/applin/I.1.1
3. Celce-Murcia, M. (Ed.). Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed.) / M.Celce-Murcia. – Boston, MA: Heinle & Heinle. – 2001. – 584 p.
4. Dörnyei, Z. Motivational Strategies in the Language Classroom. / Z.Dörnyei. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2001. – 128 p.
5. Harmer, J. The practice of English language teaching (5th ed.) / J.Harmer. – London: Longman, – 2015. – 446 p.
6. Howatt, A.P.R. A History of English Language Teaching (2nd ed.). / A.P.R.Howatt, & H.G.Widdowson. – Oxford: Oxford University Press. – 2004. – 417 p.
7. Hubbard, P. Computer Assisted Language Learning: Critical Concepts in Linguistics / P.Hubbard. – London: Routledge. – 2009.

8. Larsen-Freeman, D. Techniques and Principles in Language Teaching (3rd ed.) / D.Larsen-Freeman, & M.Anderson. – Oxford: Oxford University Press. – 2011. – 252 p.
9. Richards, J.C. Communicative language teaching today / J.C.Richards. – Singapore: RELC. – 2005. – 48 p.
10. Richards, J.C. Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed.) / J.C.Richards, & T.S.Rodgers. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2001. – 270 p.

Ü.M.Quliyeva

Xarici dilin tədrisində rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt

Xülasə

Bu məqalə müasir təhsil mühitində xarici dil tədrisində rəqəmsal texnologiyaların və süni intellektin rolunu araşdırır. Rəqəmsal resurslar vasitəsilə tətbiq edilən əsas tədris metodlarını, o cümlədən kommunikativ, interaktiv, təcrübəyə əsaslanan, layihəyə əsaslanan, oyun əsaslı və müstəqil öyrənmə modellərini təhlil edir. Süni intellektin dil təhsilində potensialına, o cümlədən mətnlərin avtomatik yoxlanılmasına, fərdiləşdirilmiş öyrənməyə və özünüredaktə bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə tələbələrin motivasiyasının artmasına, ünsiyyət vərdişlərinin təkmilləşməsinə və müstəqil idrak fəaliyyətinin güclənməsinə töhfə verən müxtəlif onlayn təhsil platformalarının və rəqəmsal vasitələrin istifadəsi təhlil edilir. Texnologiyanın effektiv tətbiqi üçün metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış əsaslı yanaşma və ənənəvi tədris metodlarının innovativ rəqəmsal həllər ilə birləşməsinin tələb olunduğu vurğulanır.

***Açar sözlər**: rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, xarici dil tədrisi, elektron təlim, onlayn platformalar, tədris metodları*

U.M.Guliyeva

Digital Technologies and Artificial Intelligence in Foreign Language Teaching

Summary

This article examines the role of digital technologies and artificial intelligence in foreign language teaching within the modern educational environment. It explores the main teaching methods used with digital resources, including communicative, interactive, practice-oriented, project-based, game-based, and self-directed learning approaches. Special attention is given to the potential of artificial intelligence in language education, including automatic text checking, personalized learning, and the development of self-editing skills. The paper analyses the use of various online educational platforms and digital tools that contribute to increasing students' motivation, developing communication skills, and fostering independent learning. It is emphasized that the effective implementation of technology requires a methodologically grounded approach and the integration of traditional teaching methods with innovative digital solutions.

***Keywords:** digital technologies, artificial intelligence, foreign language teaching, e-learning, online platforms, teaching methods*

Rəyçi: fil.f.d., dos.Y.A.Nuriyev

Redaksiyaya daxil olub: 02.06.2026

Л.В.КОЛЕСНИКОВА
доктор философских наук по педагогике, доцент
e-mail: larisa37288@gmail.com
:https://orcid.org/0000-0002-0436-4050

Азербайджанский государственный педагогический университет
(Баку, ул. У.Гаджибекова, 68)

10.62021/0026-0028.2026.3.516

ЭТНОМЕТОДИКА В ИЗУЧЕНИИ РКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМИ СТУДЕНТАМИ

Резюме. *В статье рассматривается этнометодика как направление лингводидактики, ориентированное на учет культурно-языковых особенностей обучающихся при преподавании русского языка как иностранного. Материалом анализа выступает образовательная ситуация обучения РКИ азербайджанских студентов, для которых характерны билингвальная среда, регулярные контакты с русскоязычными медиа и коммуникативными практиками, а также специфический профиль межъязыковой интерференции на фонетическом, лексико-грамматическом и прагматическом уровнях. Показано, что этнометодический подход не сводится к «национальным примерам», а предполагает системную работу с типологическими различиями языков и культур, с коммуникативными нормами и стратегиями, с когнитивными привычками текстопорождения и восприятия. Обоснована необходимость сочетания сопоставительного анализа, коммуникативно-прагматического обучения и текстоцентрических технологий, позволяющих формировать устойчивую речевую компетенцию в академической и профессиональной сферах.*

Ключевые слова: *русский язык как иностранный, этнометодика, азербайджанские студенты, межъязыковая интерференция, сопоставительный подход, лингвокультурная компетенция, коммуникативная методика, текстоцентричное обучение*

Обучение русскому языку как иностранному в национально-ориентированной аудитории неизбежно выводит преподавателя за пределы «универсального» набора методических решений. Даже при совпадении целей обучения и учебных программ реальные траектории усвоения языка различаются в зависимости от родного языка учащихся, их культурных норм общения, опыта чтения и письма, привычных способов организации высказывания и интерпретации текста. В этом контексте этнометодика выступает как инструмент повышения эффективности обучения, поскольку позволяет учитывать не только лингвистические различия, но и более широкий комплекс факторов: социокультурную среду, ценностные ориентиры, коммуникативные ожидания, речевой этикет, а также типичные стратегии понимания и порождения речи.

Актуальность этнометодического подхода особенно заметна в преподавании РКИ азербайджанским студентам. Азербайджанское образовательное пространство исторически характеризуется многоканальными контактами с русским языком: в ряде сфер он сохраняет статус языка межкультурного общения, присутствует в медиа и профессиональных коммуникациях, а также используется как ресурс академической мобильности. При этом степень владения русским языком у студентов может значительно варьироваться: от уверенной разговорной компетенции до преимущественно пассивного понимания и ограниченной продуктивной речи. Такая неоднородность делает важным переход от «абстрактной» методики к гибкой модели, в которой этнометодические решения позволяют индивидуализировать обучение, не разрушая при этом общую структуру курса.

Этнометодика в лингводидактике понимается как система принципов и приемов, направленных на согласование учебного процесса с культурно-языковым профилем учащихся. Ее задача заключается не в том, чтобы «подстроить русский язык под аудиторию», а в том, чтобы сделать путь освоения языка более рациональным: опереться на сильные стороны родного языка и культурной компетенции обучающихся, заранее прогнозировать зоны ошибок и выстроить упражнения так, чтобы интерференция становилась управляемой [1, с. 127].

В обучении РКИ азербайджанских студентов этнометодика приобретает особую значимость по причине типологической дистанции между языками. Азербайджанский язык, как представитель тюркской языковой группы, имеет иные грамматические механизмы, чем русский: здесь иначе устроены категории рода, падежа, согласования, видовременные формы, предикативные структуры. Следовательно, часть ошибок является закономерной: она возникает не из-за «невнимательности», а из переноса привычной языковой модели. Этнометодический подход позволяет преподавателю видеть эту закономерность и строить обучение не как исправление случайностей, а как постепенное формирование новых грамматических и прагматических навыков.

Немаловажен и культурный компонент. Любое речевое действие в языке сопровождается нормами вежливости, ожиданиями по поводу уместности, степенью прямоты или косвенности, выбором форм обращения, стратегиями согласия и несогласия. В национально-ориентированной аудитории эти нормы могут конфликтовать с привычными моделями, что приводит к коммуникативным сбоям даже при грамматически правильном высказывании. Поэтому этнометодика включает в себя и обучение коммуникативной адекватности: не только «правильно сказать», но и «сказать так, как принято в данной ситуации».

Наиболее продуктивным для методики является выявление устойчивых зон интерференции, поскольку именно они определяют учебные приоритеты. В фонетике значимыми оказываются особенности артикуляционной базы и различия в системе гласных и согласных, что влияет на произношение, акцент и, как следствие, на восприятие речи носителями русского языка. Для преподавателя важно не «исправлять акцент как таковой», а минимизировать те фонетические отклонения, которые мешают пониманию, нарушают восприятие смыслоразличительных признаков или приводят к повторяющимся коммуникативным трудностям. Этнометодически оправдана работа на контрастах: через пары слов, минимальные различения, ритмико-интонационные модели, а также через контролируемую аудиопрактику, где студент слышит не только оппозицию «правильно/неправильно», но и функциональный эффект произношения.

В грамматике одной из центральных тем становится категория рода и согласование, поскольку в азербайджанском языке грамматический род отсутствует. В результате у студентов закономерно возникают колебания в роде существительных и, что особенно важно, в согласовании прилагательных, причастий и форм прошедшего времени. Типичной является и зона падежного управления: в русском языке управление часто лексически закреплено и не всегда выводимо из «логики», тогда как тюркская агглютинативная система задаёт иной способ выражения отношений. Сюда же относится трудность употребления предлогов, поскольку предложная система русского языка имеет собственную семантическую специфику, а выбор предлога и падежа нередко определяется устойчивыми моделями. Этнометодически важно не только дать правило, но и формировать «чувство модели» через частотные конструкции, микроконтексты и целевые упражнения на перенос.

Особую методическую ценность представляет работа с глагольной системой: вид, аспектуальность, способы выражения завершенности и длительности действия. Для многих инофонов видовая оппозиция русского глагола оказывается одной из наиболее

сложных тем, поскольку она не совпадает с родной системой. Здесь особенно эффективны задачи, связанные с речевыми намерениями: сообщить о результате, описать процесс, дать инструкцию, обозначить повторяемость или подчеркнуть завершенность. Иными словами, вид осваивается не как «таблица форм», а как инструмент смыслового управления высказыванием.

На уровне лексики интерференция проявляется в ложных эквивалентах, в особенностях сочетаемости и в употреблении клише. Азербайджанская языковая картина мира задаёт свои привычные формулы вежливости, благодарности, просьбы и отказа. При прямом переводе на русский эти формулы иногда выглядят чрезмерно прямыми или, напротив, слишком обходительными. Поэтому важным компонентом этнометодики является обучение прагматическим шаблонам русского общения: как корректно формулировать просьбу в академической среде, как выражать несогласие, как задавать уточняющий вопрос, как писать преподавателю или руководителю. Практика показывает, что именно прагматика нередко определяет впечатление о «культурной компетентности» студента.

Этнометодический подход наиболее продуктивен тогда, когда он выстраивается как переход от осознания различий к устойчивому речевому навыку. На первом этапе целесообразно формировать осознанность: студент должен понимать, что именно в русском языке устроено иначе и почему возникают ошибки. Сопоставительные комментарии здесь выполняют функцию «навигатора»: они не заменяют практику, но помогают быстрее интерпретировать собственные трудности. При этом сопоставление должно быть избирательным: в учебный процесс включаются только те контрасты, которые действительно влияют на качество коммуникации.

На следующем этапе формируется жанрово-речевой навык. В аудитории азербайджанских студентов особенно эффективны текстоцентрические технологии, поскольку они позволяют одновременно развивать языковую компетенцию и академическую грамотность. Работа с учебно-научными, публицистическими и деловыми текстами дает материал для освоения терминологии, логических связок, структурирования аргумента, а также обучает нормам письменной речи. При этом этнометодическая специфика проявляется в настройке заданий: упражнения направляются не просто на понимание текста, а на устранение типичных интерференционных ошибок, на освоение русских моделей связности, на корректное оформление цитирования и на владение речевыми клише академического общения.

На завершающем этапе модель ориентируется на перенос в реальные ситуации: студент должен уметь действовать в типовых сценариях – представить себя и свою тему, задать вопрос, аргументировать позицию, написать письмо преподавателю, подготовить аннотацию, сделать короткую презентацию или участвовать в обсуждении. Этнометодика здесь выступает как «мягкий механизм регулирования»: преподаватель заранее прогнозирует, в каких речевых действиях у студентов наиболее вероятны ошибки, и включает в курс репетицию этих ситуаций с постепенным усложнением.

В этнометодическом подходе оценивание целесообразно строить так, чтобы оно фиксировало не только «ошибки», но и коммуникативную пригодность высказывания. Это особенно важно для прагматики: грамматически верная фраза может быть неуместной, а небольшая грамматическая погрешность может не мешать коммуникации. Следовательно, контроль должен учитывать смысловую точность, уместность стратегии, корректность тональности и способность студента исправлять себя в процессе общения [3, с. 167].

Эффективной практикой является портфолио: набор текстов и заданий, отражающих развитие навыков. В таком формате видна динамика: как меняется точность, связность, жанровая грамотность, как снижается доля интерференции. Для преподавателя

это также инструмент методической настройки: по портфолио легко увидеть, какие темы требуют возвращения и какие упражнения дают лучший эффект.

Этнометодика в обучении РКИ азербайджанских студентов представляет собой продуктивную методическую стратегию, позволяющую соединить лингвистическую точность и коммуникативную адекватность. Ее ценность заключается в том, что она рассматривает ошибки и трудности не как случайные, а как закономерные следствия типологических различий языков и культурных моделей общения. Системное внедрение этнометодических решений – сопоставительных комментариев, целевых упражнений на зоны интерференции, текстоцентрических технологий и моделирования речевых действий – способствует более быстрому формированию устойчивых навыков и повышает качество академической и профессиональной коммуникации на русском языке. Перспективы дальнейших исследований связаны с эмпирической проверкой эффективности отдельных приемов, разработкой корпусно-ориентированных упражнений для национально-ориентированных групп и уточнением прагматических профилей иноязычных аудиторий в условиях цифровой коммуникации [5, с. 78].

Научный результат: В статье проанализированы ключевые зоны интерференции и коммуникативных трудностей, а также предложены подходы к их управляемому преодолению через сопоставительные объяснения, текстоцентрические задания и практику речевых действий в типовых ситуациях академической и профессиональной коммуникации.

Научная новизна: Статьи состоит в раскрытии содержания этнометодики применительно к обучению РКИ азербайджанских студентов и демонстрации того, каким образом учет этнокультурных и языковых параметров влияет на отбор материала, организацию занятий и оценивание результатов.

Практическая значимость: Работы состоит в описании методической модели, которая повышает эффективность обучения за счет управляемой профилактики ошибок и целенаправленного формирования культурно адекватных речевых действий.

Литература

1. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика / Н.Д.Гальскова, Н.И.Гез. – М.: Академия, – 2004. – 127 с.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – Волгоград: Перемена, – 2002. – 93 с.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е.И.Пассов. – М.: Просвещение, – 1991. – 167 с.
4. Формановская N.И. Речевой этикет и культура общения / N.И.Формановская. – М.: Флинта, – 2020. – 57 с.
5. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика / А.Н.Щукин. – М.: Флинта, – 2018. – 78 с.

L.V.Kolesnikova

Azərbaycanlı tələbələrə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində etnometodika

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı təhsilalanların mədəni-dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına yönəlmiş linqvodidaktika istiqaməti kimi etnometodika nəzərdən keçirilir. Tədqiqat materialı qismində, rus dilinin xarici dil kimi tədrisində bilingval mühit, rusdilli media və ünsiyyət praktikaları ilə müntəzəm təmaslar, həmçinin fonetik, leksik-qrammatik və praqmatik səviyyələrdə daxili dillərarası interferensiyanın spesifik profili ilə xarakterizə olunan azərbaycanlı tələbələrin təlim mühiti çıxış edir. Göstərilmişdir ki, etnometodik yanaşma yalnız "milli nümunələr"lə məhdudlaşmır, dillərin və mədəniyyətlərin tipoloji fərqləri, kommunikativ norma və strategiyalar, eləcə də mətnin formalaşması və qavranılmasının koqnitiv vərdişləri ilə sistemli işi nəzərdə tutur. Akademik və peşəkar

sahələrdə dayanıqlı nitq kompetensiyasının formalaşdırılmasına imkan verən müqayisəli təhlil, kommunikativ-praqmatik təlim və mətnmərkəzli (mətn yönümlü) texnologiyaların uzlaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *rus dili xarici dil kimi, etnometodika, azərbaycanlı tələbələr, dillərarası interferensiya, müqayisəli yanaşma, linqvomədəni kompetensiya, kommunikativ metodika, mətnmərkəzli təlim*

L.V.Kolesnikova

Ethnomethodology in Teaching Russian as a Foreign Language to Azerbaijani Students

Summary

The article examines ethnomethodology as a branch of linguodidactics focused on incorporating the cultural and linguistic background of learners when teaching Russian as a foreign language. The subject of analysis is the educational setting of teaching Russian to Azerbaijani students. This environment is characterized by a bilingual setting, regular interaction with Russian-language media and communication practices, as well as a specific profile of interlingual interference at phonetic, lexico-grammatical, and pragmatic levels. It is shown that the ethnomethodological approach is not limited to "national examples" but rather involves systematic work with the typological differences between languages and cultures, communicative norms and strategies, and cognitive habits of text production and perception. The study substantiates the necessity of combining contrastive analysis, communicative-pragmatic training, and text-centered technologies, which enable the formation of a sustainable speech competence in academic and professional spheres.

Keywords: *Russian as a foreign language, ethnomethodology, Azerbaijani students, interlingual interference, contrastive approach, linguocultural competence, communicative methodology, text-centered learning*

Рецензент: проф., д.ф.н., доц. Ф.С.Бахшиева

Redaksiyaya daxil olub: 19.06.2026

Д.Х.ТАЛЫБОВА
кандидат педагогических наук
e-mail: talibovadilsad@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0007-2811-1975

Гянджинский государственный университет
(г. Гянджа, пр. Гейдара Алиева, 429)

10.62021/0026-0028.2026.3.521

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ИДЕЙНОЙ УБЕЖДЕННОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме. *Современные школьники, будущее нашего общества, нуждаются в ясной и последовательной пропаганде идей великого лидера Гейдара Алиева, в более эффективном формировании у них качеств идейной убежденности. Осознание этой необходимости, проведение целенаправленной работы в данном направлении и воспитание личностей, которые смогут быть верными своей стране и народу является важнейшей задачей для системы образования и педагогических коллективов. В рамках многоаспектной и разнообразной работы по выполнению этой важной задачи, создание системы обучения и воспитания младших школьников на основе деятельности и идей общенационального лидера Гейдара Алиева приносит высокую эффективность и пользу.*
Пример Гейдара Алиева в формировании идейной убежденности у младших школьников обладает сильным влиянием по всем параметрам. Его детство и годы обучения, общественно-политическая и государственная деятельность, его идеи, поведение и отношения с людьми – от политических деятелей до обычных граждан, в общем, феномен Гейдара Алиева – это настоящая школа воспитания.

Ключевые слова: *идеи Гейдара Алиева, младшие школьники, идейная убежденность, идеологическое воспитание, независимость и государственность*

Сегодня общеобразовательным школам нашей республики, взявшей необратимый курс на независимость, следует уделять особое внимание формированию у подрастающего поколения политических, гражданских и нравственных качеств, а для этого необходимо серьезно отнестись к усилению идейного воздействия учебно-воспитательного процесса. Это важно потому, что, во-первых, идеологическая убежденность, ранее формируемая у молодежи на основе коммунистической и социалистической идеологии, по своей сути и содержанию не соответствует нынешним национально-нравственным требованиям. Эта система должна быть изменена и обновлена. С другой стороны, сущность демократии в Азербайджане, характер развития в экономической, политической, культурной и духовной сферах, проблемы, стоящие на пути ее динамичного подъема – включая последствия карабахского конфликта, внешнеполитическую стратегию, эффективное использование выгодного географического положения страны в установлении как политических, так и экономических отношений, а также сохранение независимости в условиях глобализации – создают необходимость воспитывать подрастающее поколение в духе высоких идеалов. Одним словом, переход к независимости и новым социально-экономическим отношениям требует устранения несоответствий между учебно-воспитательной работой и национально-нравственными особенностями, обычаями и традициями в нашей республике.

В решении этих важнейших задач важнейшим требованием к общеобразовательным школам является улучшение идейно-политического воспитания. Успех в реализа-

ции этого требования зависит от правильной организации воспитательного процесса. Формирование идеологических убеждений у детей начинается в первые годы обучения, а затем закрепляется и совершенствуется в последующие годы.

На современном этапе система воспитания идеологического убеждения служит формированию грамотного, умелого, трудолюбивого и идейного поколения. Прежде всего, вера в идею означает сочетание таких качеств, как мировоззрение, убежденность, патриотизм, принятие психологии народа, верность его обычаям и традициям, гуманизм, усвоение общечеловеческих идей, исполнение гражданского долга, правильное отношение к труду и т. д.

Главное, чтобы идейная вера учащихся средних школ демонстрировала верность делу общенационального лидера – создателя государственности страны под названием Азербайджан, всемирно известного политика, гениальной личности Гейдара Алиева, славным традициям своих отцов и дедов, способствовала достижению идейной зрелости и проявляла убежденность.

Перед современными учителями начальных классов стоят чрезвычайно важные задачи в области обучения и воспитания учащихся. Учитель начальных классов должен глубоко понимать особенности эпохи и, соответственно, основы программных требований, уметь оказывать необходимое влияние на мировоззрение и характер своих учеников, творчески применяя их в своей работе. Доступная и последовательная пропаганда идей великого лидера Гейдара Алиева среди учеников, более эффективное формирование качеств идейной убежденности являются важными задачами, стоящими перед педагогическими коллективами. Потому что без постоянной и целенаправленной работы в этом направлении невозможно добиться успеха в воспитании школьников в духе высокой идейной убежденности, как всесторонне идейных личностей.

Идеи и наставления нашего великого лидера Гейдара Алиева должны стать стратегическим путем для подрастающего поколения. Так как идеологическое воспитание в учебном процессе наших школ должно опираться на наследие великого вождя и стать нравственным девизом. В своей знаменитой речи «Молодежь – будущее независимого Азербайджана» на Первом молодежном форуме 2 февраля 1996 года Гейдар Алиев сказал: «Наша молодежь должна воспитываться в духе высокой духовности. Общечеловеческие ценности, национально-духовные ценности азербайджанского народа должны быть усвоены каждым молодым человеком. Там, где отсутствует духовность, не может быть ничего. Наша молодежь должна воспитываться в национальном духе, воспитываться на наших духовных ценностях, наша молодежь должна хорошо знать историю народа, прошлое, свой язык. Молодой человек, не знающий хорошо наши национальные традиции, нашу историю, не может быть патриотом. Каждый молодой человек должен быть патриотом. Патриотизм – понятие емкое. Это значит быть верным Родине, любить ее, быть связанным с землей – вот что означает патриотизм.

Поэтому что я хочу сказать молодежи? Каждый молодой человек во имя независимости будущего Азербайджана должен любить Родину, страну, землю, свой народ, свою нацию, свой язык, свою религию, национальные традиции. Человек, который не любит все это, не найдет себе места в жизни. И, конечно, не сможет принять участие в достаточной степени в общественно-политическом процессе, в развитии Независимого Азербайджана» [4, с. 357].

Только последовательно и систематически следуя требованиям этой программы, целенаправленно используя наследие общенационального лидера Гейдара Алиева и проводя воспитательную работу в сфере идейного воспитания учащихся младших классов, можно добиться воспитания высоконравственного, здорового поколения, о котором мечтал великий лидер. Формирование идейных убеждений у учащихся начальной школы – более сложная задача, требующая большего труда и ответственности, чем у

учащихся старших классов. Воспитание идейных убеждений у младших школьников эффективно изменяет, обновляет и обогащает их духовный мир. У детей, приобретших в этом возрасте нравственные понятия и идеи, возникают и развиваются мнения об исторических личностях [2]. Появляются такие духовные качества, как патриотизм, гуманность, дружба, честность, правдивость и т. д. В этом возрасте у детей формируются первые представления о том, у кого учиться, кому подражать, чьему жизненному пути и наследию следовать, какие идеи и убеждения перенимать. Если подойти к вопросу с психологической точки зрения, то дети младшего школьного возраста склонны и стремятся подражать и копировать взрослым.

Влияние примера, идей и наследия личности является очень важным фактором в воспитательной работе. Сила личного примера заключается в том, что ученики начальных классов склонны перенимать себе жизненный путь, наследие, опыт и поступки своих родителей, учителей, окружающих и выдающихся личностей, которых они видят по телевизору или о которых читают в книгах, поскольку их склонность к подражанию очень сильна.

В учебно-воспитательной работе необходимо добиться того, чтобы учащиеся начальных классов знали личности, деятельность и опыт которых приносят пользу нашему народу, нации и Родине, знали шехидов, павших за свободу нашей Родины, обладали всесторонними знаниями о героях произведений, которые они читают, об их жизни, окружающей их среде и политическом строе. Такие знания обогащают кругозор учеников начальных классов, учат их патриотизму, мужеству, умению смотреть на мир открытыми глазами, понимать, чье наследие стоит изучать, в духе каких идей и какой веры следует воспитываться. С этой точки зрения, в настоящее время в формировании идейной убежденности учащихся начальных классов личность общенационального лидера Гейдара Алиева, его приверженность истинной справедливости, проявление неиссякаемой решимости и воли для успешного завершения начатого дела, а также терпение и мастерство в политике, его путь как борца за мир, согласие и безопасность являются источником гордости для детей и, в целом, для каждого гражданина страны.

Преданность Гейдара Алиева Богу и своей религии, высокий патриотизм, верность своему народу и нации, гордость за то, что он азербайджанец, которую он испытывал всегда и везде, любовь к правде, умение правильно оценивать реальность, единство слова и дела, смелость говорить правду прямо и резко, ненависть к злу и критика его носителей, поощрение и возвышение в глазах народа достойных, его добродетельность, милосердие и сострадание, умение хорошо говорить, обладание прекрасными коммуникативными способностями и другие подобные высокие качества должны служить эталоном воспитания для нынешнего поколения.

Отметим, что на основе личности и жизненного пути общенационального лидера в воспитательной работе с учащимися во многих общеобразовательных школах республики накоплен положительный опыт. Однако нельзя утверждать, что проводимая в этом направлении работа полностью отвечает современным требованиям и задачам, поставленным реформой образования. Существует большая необходимость в широком и всестороннем исследовании проблемы воспитания идейной убежденности у учащихся на примере жизни и деятельности Гейдара Алиева.Актуальность проблемы и необходимость её разработки в той или иной области обсуждались многими исследователями и учёными. Н.М. Кязимов, Я.Р. Талыбов, Р.Ш. Мустафаева, З.И. Гаралов, А.А. Агаев, А.Н. Гасанов, Ф.Б. Садыгов и др. неоднократно обращались к идеям Гейдара Алиева о развитии образования и духовном воспитании молодежи, подчеркивая, что определение путей решения этих проблем как одной из важнейших задач педагогической науки, приведет к получению ценных результатов.

Ценные мысли по тем или иным аспектам исследуемой нами проблемы можно найти и в исследованиях последних лет, посвящённых духовному воспитанию учащихся. К примеру, К.Шахбазова [7], Л.Н. Касумова [6], М.А. Аббасов [1], С.Б. Багирова [2], Ф.Р. Бахшалиев [3] и другие, в зависимости от поставленной цели, рассматривали пример Гейдара Алиева как воспитательный фактор. Однако в этих исследованиях идеологические убеждения младших школьников и, в частности, пути и возможности решения проблемы на примере Гейдара Алиева не были самостоятельным объектом исследования.

Основная ответственность и внимание в формировании идейных убеждений в жизни и деятельности младших школьников ложится на учителей начальных классов. Потому что именно они "…смотрят на мир глазами учителя, ведут себя, как учитель. Их нравственные качества формируются под влиянием личности учителя, его слов и поступков. Они придают особое значение тому, как учитель объясняет учебный материал, как разговаривает с людьми, как оценивает ответы его и других учеников, как участвует в труде. Ведь именно учитель – первый воспитатель, открывающий перед учениками океан знаний и духовный мир. Первые элементы науки, научные и нравственно-этические понятия учитель передает ученикам" [7, с. 14].

Учебный процесс является наиболее важным методом воспитания идейных убеждений в начальных классах на примере жизни и деятельности Гейдара Алиева. Именно во время уроков учителя могут сформировать у учеников четкое представление об идеях великого лидера, которые вызовут чувство гордости за беспримерные заслуги великой личности на пути процветания нашей Родины; они будут гордиться поступками этого великого человека, воспитанного нашим народом, его напряжённым, беспримерным путём борьбы и деятельностью. Учителя должны осознать ту истину, что сегодняшней молодежи необходимо дать глубокую и всестороннюю необходимую, более глубокую информацию о Гейдаре Алиеве. Сегодняшняя молодежь должна знать, что именно благодаря общенациональному лидеру мы смогли отстоять существование нашего народа, землю, на которой мы живем, ее великую историю, прекрасных личностей и природные богатства. Страна под названием Азербайджан, вставшая на путь независимости и уверенно шагающая среди государств мира как суверенное государство, связана с именем этого великого гения. Не зная всего этого, просто невозможно любить Родину, быть патриотом и исполнять свой гражданский долг.

В школе вся учебно-воспитательная работа должна проводиться на фоне преподавания идей Гейдара Алиева, и на основе его рекомендаций должны формироваться познавательные и морально-нравственные качества молодого поколения. Идеи Гейдара Алиева должны использоваться в школьном образовании последовательно, системно, с учётом новых требований для высокой эффективности. Однако, как мы отметили выше, вызывает сожаление отсутствие в учебниках начальной школы прямых источников о Гейдаре Алиеве. Тем не менее, каждый учитель, который является знатоком в своей работе, может и должен создать условия для того, чтобы ученики усваивали идейные убеждения и морально-нравственные ценности в рамках всего учебного процесса.

Хорошо, что учебник «Родной язык» для первого класса, а также учебники по «Азербайджанскому языку» для второго, третьего и четвёртого классов открываются изображением всенародного лидера Гейдара Алиева на фоне азербайджанского флага. Это даёт учителю возможность рассказать ученикам о великом сыне нашего народа, дать им понять, что жизнь и деятельность Гейдара Алиева имеют огромную ценность и значимость для нашего народа.

Учитель начальных классов 8-й средней школы города Гянджи Аскерова Айнур Шахин кызы, проводя свою работу в этом направлении, умело использует различные методы. Она говорит: «Мои наблюдения показывают, что все ученики всегда стремятся

участвовать в общих, важных делах. Поэтому, когда я даю информацию о деятельности Гейдара Алиева, я стараюсь донести величие его работы, его уникальные личностные и познавательные качества, а также основные моменты жизненного пути, посвящённого нашему народу и человечеству в целом. В то же время я не забываю и о том, чтобы ученики получили определённые знания о ключевых исторических событиях, связанных с деятельностью великого лидера» [5, с. 101].

Ф.Р. Бахшалиев отмечает, что слова Великого лидера о флаге Азербайджана – это не только высказывания, которые влияют на старших школьников, но и мысли, затрагивающие душу младших школьников, вдохновляют их, пробуждают в них чувство гордости и достоинства. Я всегда, когда речь заходит о нашем святом флаге, передаю своим ученикам слова великого лидера: «Атрибуты независимости Азербайджана должны хорошо пропагандироваться в школах. Отношение к флагу Азербайджана, олицетворяющему государственную независимость Азербайджана, и его святость должны прививаться каждому ребенку и подростку изнутри. Флаг Азербайджана – это не просто флаг. Это символ нашей государственности и независимости» [3, с. 184].

В процессе всестороннего развития знаний и навыков младших школьников внеклассная работа имеет широкие возможности. Посредством этого вида деятельности, разнообразного по содержанию и форме, главной задачей каждого педагогического коллектива и учителя должно быть умение знакомить учащихся начальной школы с жизнью и деятельностью великого лидера Гейдара Алиева, его теоретическим наследием и тем самым формировать у них идейное убеждение на примере этой великой личности.

Это разнообразная по содержанию и форме деятельность, которая предоставляет шанс учить младших школьников жизни и деятельности великого лидера Гейдара Алиева, его теоретическому наследию, и таким образом, формировать у них идейную уверенность на примере этой великой личности. Это должна быть главная задача каждого педагогического коллектива и учителей. Существует множество педагогических коллективов и учителей, которые искусно используют индивидуальные, групповые, совместные и массовые формы работы в этой области

Научный результат работы: Формирование национальной идеологии у младших школьников становится эффективным тогда, когда в учебном процессе комплексно учитываются такие качества, как гуманизм, патриотизм, духовность, единство, простота, общечеловеческая чувствительность, сила, неутомимость в деятельности, добросовестность и др.

Научная новизна исследования: Заключается в том, что определены пути и средства деятельности учителя по формированию национально-идеологических чувств у учащихся начальных классов.

Практическая значимость исследования: Методика формирования национальной идеологии окажет помощь членам педагогических коллективов в эффективной организации своей деятельности в области воспитания младших школьников в духе национальной идеологии.

Литература

1. Аббасов, М.Э. Проблема формирования личности младших школьников в условиях единства обучения и воспитания / М. Э. Аббасов. – Баку, – 2015. – 124 с.
2. Багирова, С.Б. Гражданское воспитание школьников посредством государственных атрибутов Азербайджанской Республики (на основе материалов общественно-гуманитарных предметов в 5-11 классах) / автореф. дис. ... канд. пед. наук / С. Б. Багирова. – Баку, – 2017. – 24 с.
3. Бахшалиев, Ф.Р. Гейдар Алиев и основные направления реформ в системе образования Азербайджана / Ф.Р. Бахшалиев. – Баку: Просвещение, – 2021. – 223 с.

4. Алиев, Г.А. Образование – это будущее нации [Текст] / Г.А.Алиев. – Баку, – 2002. – 580 с.
5. Алиев, П.Б. Воспитание молодежи на основе национальных и духовных ценностей [Текст] / П.Б.Алиев, Х.Х.Ахмедов. – Баку: Образование, – 2006. – 214 с.
6. Касумова, Л.Н. Изучение материалов об исторических личностях как средство воспитания подростков [Текст] / Л.Н.Касумова. – Баку: БГУ, – 2024. – 157 с.
7. Шахбазова, К. Т. Духовное воспитание младших школьников через примеры [Текст] / К. Т. Шахбазова. – Нахчыван: Nurlan, – 2016. – 122 с.

D.X.Talıbova

Kiçikyaşlı məktəblilərdə milli-ideoloji əqidənin formalaşdırılması

Xülasə

Bugünkü məktəblilər, gələcəyimiz olan nəsillər arasında ulu öndər Heydər Əliyevin ideyalarının anlaşıqlı və ardıcıl təbliğinə, onlarda ideya inamı keyfiyyətlərinin daha yaxşı formalaşdırılmasına ehtiyac olduğunu dərk etmək, bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparmaq, dövlətimizə və xalqımıza sədaqətli ola biləcək şəxsiyyətlər yetişdirmək təhsilimizin, pedaqoji kollektivlərin qarşısında duran vacib məsələdir. Bu çox mühüm vəzifənin həyata keçirilməsinə yönəlmiş çoxcəhətli və müxtəlif məzmunlu işlər içərisində kiçikyaşlı məktəblilərin təlim və tərbiyəsini ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti, ideyaları əsasında qurmaq olduqca yüksək səmərə və fayda verir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin ideya inamının formalaşdırılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin nümunəsi bütün parametrləri ilə güclü təsir qüvvəsinə malikdir. Onun uşaqlıq və təhsil illəri, ictimai-siyasi, dövlətçilik fəaliyyəti və ideyaları, siyasət adamlarından tutmuş adi insanlaradək davranış və rəftarı, şəxsi insani keyfiyyətləri, bir sözlə, Heydər Əliyev fenomeni əsl tərbiyə məktəbidir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev ideyaları, kiçikyaşlı məktəbli, azərbaycançılıq məfkurəsi, ideoloji tərbiyə, müstəqil dövlətçilik*

D.Kh.Talibova

Formation of the National Ideology in Primary Schoolchildren

Summary

Modern schoolchildren, the future of our society, need clear and consistent promotion of the ideas of the great leader Heydar Aliyev, aimed at the effective formation of their qualities of ideological conviction. Awareness of this need, carrying out targeted work in this direction, and raising individuals who can be loyal to their country and people are the most important tasks for the education system and teaching staff. Within the framework of multifaceted and diverse work to fulfill this important task, the creation of a system of training and education for primary school students**,** based on the activities and ideas of the national leader Heydar Aliyev, brings high efficiency and benefit.

The example of Heydar Aliyev in the formation of ideological conviction in primary school students has a strong influence across all parameters. His childhood and years of study, socio-political and state activities**,** his ideas, behavior, and relationships with people – from politicians to ordinary citizens as well as his personal human qualities, in general, the phenomenon of Heydar Aliyev is a real school of education.

Keywords: *Heydar Aliyev's ideas, primary school students, ideology of Azerbaijanism, ideological education, independence and statehood*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2026

Л.Р.ХУСАИНОВА
старший преподаватель
e-mail: liana.khusainova@sport.edu.az
:https://orcid.org/0009-0004-6012-5777

О.А.НОВРУЗОВ
преподаватель
e-mail: ozal.novruzov@sport.edu.az
:https://orcid.org/0009-0000-5434-6072

С.А.АХМЕДОВА
старший преподаватель
e-mail: saadat.ahmadova@sport.edu.az
:https://orcid.org/0009-0002-1925-3887

Азербайджанская академия спорта
(г. Баку, пр. Ф.Хойского, 98)

10.62021/0026-0028.2026.3.527

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ, ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ И КИБЕРСПОРТ: ISSF НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ СТРЕЛКОВОГО СПОРТА

Резюме. *В современную эпоху выживание традиционных спортивных дисциплин напрямую обусловлено их способностью к адаптации в динамичной медиасреде. Для Международной федерации стрелкового спорта (ISSF) наступил период фундаментальной трансформации: переход от закрытой технической дисциплины к востребованному глобальному медиапродукту. Ключевым вызовом является изменение «когнитивного восприятия» стрельбы-превращение статичного для стороннего наблюдателя процесса в эмоционально насыщенное и технологически понятное зрелище.*

В статье анализируются ключевые направления этого процесса. В первую очередь рассматривается диверсификация доставки контента через активное масштабирование цифрового присутствия и освоение новых платформ. Важным аспектом является технологическая верификация и повышение прозрачности судейства за счет внедрения систем объективного контроля VAR и технологий визуализации выстрела live aiming. Также исследуется интеграция виртуальной реальности и киберспорта как способ создания альтернативных точек входа в спорт через цифровые симуляторы. Наряду с этим в работе анализируются сопутствующие риски и институциональные последствия данной трансформации.

Внедрение таких инноваций, как ИИ-анализ попаданий и VR-инструменты, формирует необходимую «иммерсивную связь» между атлетом и болельщиком. Это критически важно для привлечения спонсорского капитала, так как позволяет конвертировать сухие технические данные в вовлекающий контент.

Выводы базируются на сравнительном анализе отчётов Redtorch (SportOnSocial 2025), официальных пресс-релизов ISSF и актуальных отраслевых публикаций

Ключевые слова: *VAR; live aiming; User Generated Content (UGC); TikTok; виртуальная реальность; искусственный интеллект, e-sport; киберспорт, цифровая трансформация*

Введение

В современной научной литературе цифровая трансформация рассматривается как фундаментальное переосмысление стратегий использования технологий для создания ценности и улучшения взаимодействия со всеми заинтересованными сторонами. В

спорте этот процесс затрагивает не только бизнес-операции, но и системы тренировок, процессы анализа данных и платформы коммуникации. Таким образом, инициативы ISSF по внедрению цифровых инструментов являются не просто технологической эволюцией, а стратегической необходимостью для построения гибкой и конкурентоспособной спортивной экосистемы в условиях новой управленческой парадигмы.

Масштабный рост цифрового присутствия ISSF

Цифровизация радикально изменила способы потребления спортивного контента: короткие ролики в социальных платформах, а не телетрансляции становятся основным форматом и полем конкуренции за охваты и вовлечённость аудитории. Эта динамика системно фиксируется в рейтингах Redtorch для международных спортивных федераций (IFs). Согласно отчету SportOnSocial [1], конкуренция в цифровой среде обостряется с каждым годом. Ключевым фактором стала борьба за лояльность болельщиков на фоне стремительной трансформации платформ и глубокой перемены в медиапривычках аудитории.

Осознавая значимость этих процессов, Международная федерация спортивной стрельбы (ISSF) сосредоточила усилия на укреплении своих позиций в цифровом пространстве. Для решения этой задачи в структуре ISSF был создан профильный отдел коммуникаций, отвечающий за развитие внутренних и внешних коммуникаций [2]. В его функционал входят взаимодействие со СМИ, управление цифровыми платформами, сотрудничество с международными спортивными структурами, а также формирование новой медиастратегии [3]. Технологическим фундаментом этих преобразований стала глубокая модернизация цифровой среды: в июле 2024 года был запущен полностью обновленный официальный сайт федерации [4]. Тогда же, в ходе Олимпийских игр 2024 года в Париже, стартовала инициатива «Hit The Mark». Благодаря поддержке национальных федераций и партнеров, она обеспечила рекордно высокий уровень цифрового вовлечения в истории ISSF [5].

Параллельно с этим федерация наращивала присутствие в социальных сетях с особым вниманием на расширение пользовательского контента (User Generated Content (UGC)) в тесном сотрудничестве с Комитетом спортсменов ISSF (ISSF Athletes Committee), что позволило трансформировать пассивное потребление контента в активное цифровое взаимодействие.

Первые результаты подтвердили эффективность принятых мер: согласно отчёту SportOnSocial (Redtorch) за 2025 год, ISSF поднялась сразу на девять позиций в общем рейтинге. Федерация значительно укрепила показатели на ключевых платформах – Facebook, Instagram и X (Twitter), а ключевым направлением роста в 2026 году ISSF выбрала запуск официального аккаунта в TikTok (@issf.official).

Выбранный вектор развития – цифровое масштабирование – понятен, но позиции спортивных федераций и востребованность видов спорта существенно варьируются в зависимости от географии и предпочтений аудитории конкретных площадок. Например, если в Facebook и Instagram традиционно лидируют лёгкая атлетика и плавание, то в TikTok доминирует футбол (FIFA). Каждая новая ниша потребует от ISSF разработки индивидуальных подходов к созданию контента, что ставит новые организационные и методологические вызовы.

Не менее трудным видится запланированное освоение китайских платформ WeChat, Weibo и Douyin, аудитория которых традиционно предъявляет высокие требования к технологичности контента. Успешное продвижение в этой цифровой экосистеме невозможно без создания сложного визуального ряда, сочетающего в себе реалистичность и инновационные решения.

Параллельно с этим федерация стрельбы сталкивается со специфичными системными барьерами. Алгоритмы социальных платформ нередко автоматически блокируют

спортивный стрелковый материал, не дифференцируя спортивную стрельбу и деструктивный контент. Без системного диалога с глобальными цифровыми площадками о корректировке модерации и выработки устойчивых процедур маркировки контента масштабирование рискует натолкнуться на «скрытые барьеры» распространения и блокировку (так называемый «теневой

При этом необходимо также учитывать эффект «сжатия прироста»: по мере продвижения в верхние эшелоны рейтинга каждый следующий шаг дается труднее. Дальнейшая динамика будет зависеть не столько от оптимизации текущих каналов, сколько от успешного освоения новых площадок.

В то же время сохранение высоких темпов роста само по себе повышает ожидания аудитории к качеству трансляций. Визуальное повествование, динамичные повторы, аналитическая графика и интерактив формируют новый «базовый уровень» восприятия соревнований. Это диктует необходимость инфраструктурной модернизации арен и медиапроизводства, что потребует от национальных федераций значительных финансовых вложений. Адаптируясь к глобальным цифровым трендам, Федерация стрелкового спорта Азербайджана (ASF) запустила специализированный портал [8] для автоматизированного ввода данных непосредственно в ходе соревнований, обеспечивая мгновенную визуализацию итогов, что существенно повышает прозрачность соревновательного процесса и вовлеченность локальной аудитории.

Очевидно, что решение одной задачи неизбежно ставит перед ISSF следующую – более сложную и ресурсозатратную. Только наладив регулярное производство событийного контента (коротких видео, пользовательских публикаций, поясняющей графики), протестировав различные форматы подачи в TikTok, Instagram и YouTube Shorts, ускорив адаптацию материалов для китайских экосистем (WeChat, Weibo, Douyin), а также поощряя синхронное развитие национальных федераций, ISSF сможет достичь намеченных целей развития.

Интеграция технологических инноваций в систему судейства и ТВ показ

Финал женского скита на Олимпийских играх в Париже-2024 стал символом системной проблемы судейства в стендовой стрельбе. В решающем финальном раунде британской спортсменке Эмбер Раттер был ошибочно засчитан промах, несмотря на то что телевизионные замедленные повторы ясно фиксировали поражение мишени. Ключевой момент заключался не только в самой ошибке, но и в ряде сопутствующих факторов:

• Технологии видеоповторов (аналог VAR) не применялись на ОИ-2024, хотя в календарных турнирах ISSF и на континентальных чемпионатах они используются регулярно;

• Апелляция спортсменки была отклонена из-за отсутствия легитимного механизма пересмотра решения на основе видеоданных.

В результате спортсменка лишилась шанса на олимпийское золото, а зрители получили ощущение несправедливости на главной спортивной арене планеты. Подобные инциденты в отсутствие технологий независимого контроля неизбежно ведут к падению доверия и потере интереса зрителей и спортсменов к виду спорта. Для ISSF устранение этих рисков и внедрение технологической поддержки для судей в стендовой стрельбе стало приоритетной задачей. В рамках этого направления было инициировано партнерство с норвежской технологической компанией Travision, специализирующейся на решениях на основе искусственного интеллекта (ИИ) и видеоанализа. Примечательно, что ISSF и Travision работали, в тесном взаимодействии с ключевыми поставщиками, включая Fitav, Beretta и Eurotarget. Такой комплексный подход способствовал созданию органично интегрированных, технически совершенных технологий с рядом ключевых функций:

• Мгновенное обновление электронного табло после каждого выстрела;

• Судейские планшеты для фиксации и верификации попаданий в реальном времени;

• Система видеопомощи арбитрам (Video Assistant Referee, VAR) для разбора спорных эпизодов;

• Архивирование видеоданных для последующего глубокого анализа обучения судей.

Как подчеркнул Генеральный Секретарь Алессандро Никотра ди Сан Джакомо, цель ISSF – «устранить любую двусмысленность в решениях, принимаемых на стрельбище».

Параллельно с модернизацией судейства ISSF укрепляет сотрудничество с Олимпийской вещательной службой (OBS). Недавний визит делегации федерации в штаб-квартиру OBS в Мадриде [12] был посвящен детальному анализу трансляций Игр в Париже-2024 и разработке «дорожной карты» по развитию телевизионного продукта к Олимпиаде в Лос-Анджелесе-2028.

На Играх в Париже это партнерство уже принесло ощутимые плоды, обеспечив значительное улучшение глобального охвата и привлекательности стрелкового спорта по сравнению с предыдущими Олимпиадами. В рамках подготовки к Лос-Анджелесу-2028 стороны договорились, что представители OBS будут приглашены на ключевые мероприятия ISSF, чтобы новые технологические решения и изменения в форматах финалов могли быть эффективно адаптированы к олимпийской телевизионной среде. Среди обсуждаемых ключевых мер на будущее:

• Оптимизация формата финалов: дальнейшая корректировка регламента для повышения динамики и зрелищности соревнований к Играм в Лос-Анджелесе;

• Технологическая интеграция: внедрение системы «live aiming» (визуализация прицеливания в реальном времени на базе технологий класса SCATT) и расширение процедур VAR;

• Концепция «athlete-centric» (ориентированность на спортсмена): смещение фокуса на персонализацию контента и эмоциональные истории спортсменов. Это возможность для зрителя заглянуть за кулисы тренировочного процесса и прожить моменты соревнований вместе с героями.

Практическая реализация этой стратегии началась с серии специализированных медиа-тренингов для спортсменов. В ходе этих занятий атлеты обучаются навыкам взаимодействия с прессой, ведения социальных сетей и формирования личного бренда, что является фундаментом для создания качественного персонализированного контента и повышения узнаваемости стрелкового спорта в целом. После успеха первой сессии обучения даже было решено развить достигнутый импульс и провести еще одну сессию, которая недавно состоялась в Каире в рамках чемпионата мира. Важным инструментом диалога с регионами также станет вебинар медиа-команды ISSF, запланированный на 28 апреля 2026 года, где национальным федерациям представят лучшие кейсы по работе с аудиторией.

Тенденция ISSF к внедрению технологических инноваций в области судейства является закономерным этапом эволюции вида спорта. Модернизация трансляций также имеет под собой объективные основания – необходимость сближения «информационных полей» арбитров и аудитории. Однако для достижения максимального эффекта требуется полная функциональная интеграция этих систем, которая в настоящее время реализована лишь частично.

Анализ текущего состояния технологического обеспечения спортивных трансляций ISSF показывает, что визуальные данные, предоставляемые зрителям, расположены в иной информационной плоскости по сравнению с данными, используемыми арбитрами и спортсменами. Как отмечает Торбен Кьярсгор, использование технологических вспомогательных средств в судействе имеет потенциал восстановить утерянную гармонию между тем, что Гарри Коллинз описывал как «онтологическую авторитетность и эпистемологическую привилегию судей», поскольку судьи получат воз-

можность использовать технические средства для подтверждения или пересмотра своих решений. Согласно концепции Т. Кьярсгора, любая судейская ситуация, предполагающая бинарное решение (а стрелковый спорт судится именно по принципу бинарного или квазибинарного выбора: «попадание/промах», «касание мишени / отсутствие касания»), априори выигрывает от использования технологических средств. Следовательно, с научной точки зрения, ключевым направлением повышения прозрачности должно стать формирование унифицированной базы данных, обеспечивающей синхронный доступ к информации как для судей, так и для зрителей. Только согласованность «картины мира», доступной арбитрам и аудитории в реальном времени, способна минимизировать спорность принимаемых решений. Подобный подход уже реализуется в ряде олимпийских федераций, активно внедряющих системы компьютерного зрения и искусственного интеллекта для оценки технических элементов, как в случае широкого применения высокоскоростных камер и систем автоматического анализа прыжков Международным союзом конькобежцев (ISU). Опыт ISU показывает, что асимметрия доступных данных (когда судьи видят больше, чем аудитория) также становится фактором недоверия, следовательно, баланс прозрачности должен быть встроен в архитектуру трансляций. Таким образом, с научной точки зрения представляется необходимым, чтобы МОК совместно с международными федерациями разработали унифицированную «дорожную карту» спортивных трансляций, предусматривающую обязательную синхронизацию зрительского видеоконтента с тем массивом данных, который доступен судейской бригаде в реальном времени.

Становление VR и киберспорт направлений

Дебаты о киберспорте как спорте в целом и его месте в олимпийской программе велись давно, и было понятно, что МОК рано или поздно выработает свою позицию. В итоговых резолюциях Девятого Олимпийского саммита (2020 г.) зафиксированы основные положения специального доклада Давида Лаппартьена (председателя группы по связям с киберспортом и геймингом МОК, ELG (Esports & Gaming Liaison Group)), ставшие первой официальной основой политики МОК в отношении виртуальных видов спорта.

VR-спорт (Виртуальный спорт) и киберспорт (Игры) были разделены, и было предложено концентрироваться на развитии физически ориентированных виртуальных видов спорта (Physical Virtual Sport, PVS), требующих физической активности, а не на классическом киберспорте. В олимпийском 2021 году (ОИ 2020 года были перенесены в связи с эпидемией КОВИД) МОК представил следующий этап своего взаимодействия с виртуальными видами спорта – «Olympic Virtual Series» (OVS), событие, проведённое в преддверии Олимпийских игр в Токио.

В 2023 году МОК предложил новый формат и провел Olympic Esports Week (OEW). Несмотря на возвращение термина «киберспорт», было понятно, что речи о том, что он когда-либо станет олимпийским, уже не шло: OEW не вписывалось в олимпийский цикл и проходило не в городе-хозяине ОИ. На 142-й сессии в июле 2024 года МОК утвердил создание Olympic Esports Games (Олимпийские игры по киберспорту) – это первый в истории полностью самостоятельный международный турнир под брендом МОК, посвящённый виртуальному спорту и киберспорту, который стартует в 2027 году. Подбором дисциплин займется Esports World Cup Foundation (EWCF). Но уже известно, что в отличие от Олимпийских игр не будет официальных олимпийских медалей, победители получат трофеи.

Джим Парри в статье «E-sports are Not Sports» утверждал, что «Киберспорт не является спортом, потому что он недостаточно “человечен”, ему не хватает прямой физичности, он не задействует решающего контроля всем телом и полноценных физических навыков, а также не может способствовать развитию всесторонне развитой

личности». Похоже, МОК пришел к такому же выводу, выделив Игры в отдельную категорию, но оставив частью олимпийского движения.

Что же касается ISSF, то, хотя стрельба и была представлена на Olympic Esports Week (OEW), она проходила в формате соревновательной игры, «стрелялки», как бы её охарактеризовали пользователи. Однако к Олимпийским играм 2024 года федерация предложила принципиально новый продукт: технологию виртуальной реальности, разработанную в партнерстве с «Breaking Studio». Проект ISSF VR Experience дебютировал в Доме ISSF во время Олимпийских игр в Париже-2024 и затем был с восторгом принят на выставке Milan Games Week, где за три дня было сыграно 647 матчей. Федерация стремится к популяризации спорта, используя ключевые преимущества VR-платформ:

• Универсальность и доступность: интеграция VR-технологий позволяет людям любого возраста, включая молодежь и паралимпийских спортсменов, пробовать себя во всех олимпийских дисциплинах (трап, скит, винтовка, пистолет). Это снимает необходимость в специализированной инфраструктуре, стрельбищах и дорогостоящем оборудовании, делая спорт доступным в любом месте;

• Юридические упрощения: для виртуальной стрельбы не требуются специальные разрешения на оружие, что делает процесс знакомства со спортом «простым и немедленным»;

• Популяризация: данная технология является эффективным инструментом для презентации спорта на массовых мероприятиях, таких как игровые выставки, что ранее было практически невозможно;

• Зрелищность: трансляция изображения из VR-гарнитуры на большие экраны создает эффект полного присутствия для зрителей.

ISSF декларирует, что планирует развивать VR Experience с амбициозной целью – созданием мировой рейтинговой системы для всех игроков в VR-стрельбе. Если ISSF действительно рассчитывает создать глобальную рейтинговую систему, то она должна быть массовой, а значит – доступной. Но на практике 6 000 евро за комплект снаряжения – это неподъёмная сумма для большинства стрелковых секций. Для национальных федераций это тоже становится вопросом бюджета. Даже если отбросить цену, возникает проблема неконкурентоспособного качества имитации. VR-макеты оружия не передают веса, баланса, отдачи, триггерного усилия, то есть ключевых ощущений, формирующих стрелковое мастерство. Физика в VR не совпадает с физикой в реальном мире: движение, удержание, стабилизация – всё смещено в сторону игровой механики. Опытные спортсмены не смогут тренировать реальные навыки, а новички будут учиться не тому, что требуется в классическом стрелковом спорте.

Но самая главная проблема заключается в том, что VR-стрельба не будет иметь статуса олимпийского вида, а это означает отсутствие госфинансирования, статуса официального спорта, карьерных траекторий для спортсменов, интереса федераций к долгосрочным инвестициям и массового медийного внимания. Популяризацию невозможно построить только на VR-технологиях: спорт живёт там, где есть Олимпийские игры, официальные регламенты и престиж. VR-стрельба этого не получит, если будет находиться на периферии, рядом с киберспортом.

В этой связи более правильным с научной точки зрения стало бы применение VR Experience как диагностического и селекционного инструмента, особенно в условиях, когда традиционная система привлечения детей опирается на пассивную модель: ребёнок должен сначала прийти в секцию сам, чаще всего по инициативе родителей. Именно на это указывает и член Комитета ISSF по киберспорту и новым технологиям Иван Карелла, отмечая, что цифровая игровая среда является «наиболее подходящей для привлечения всех типов пользователей», делая спорт «дружелюбным, простым, немедленным и даже образовательным».

Использование ISSF VR Experience для выездной работы в школах может радикально изменить саму логику первичного отбора. Вместо того чтобы ждать, пока родители приведут ребёнка в тир, спортивные организации получают возможность:

• посещать школы и образовательные центры;

• давать учащимся попробовать себя в роли стрелков в безопасной среде;

• проводить ранний скрининг качеств, важных для стрелка: зрительно-моторная координация, способность к концентрации, саморегуляция и контроль дыхания, устойчивость к соревновательному стрессу, динамика обучения.

Таким образом, использование ISSF VR Experience для выездного тестирования школьников может стать эффективным механизмом популяризации, инструментом раннего отбора и профориентации, а также средством расширения доступности стрелкового спорта.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью глубокой модернизации традиционных видов спорта в условиях стремительного изменения глобального медиапотребления и тотальной цифровизации. Стрелковый спорт, исторически являющийся закрытой технической дисциплиной со сложным для внешнего восприятия соревновательным процессом, сегодня сталкивается с угрозой потери внимания со стороны молодой аудитории и спонсоров. В связи с этим критически важным становится переформатирование стрельбы в востребованный, динамичный медиапродукт. Комплексный анализ стратегий Международной федерации стрелкового спорта (ISSF) по внедрению передовых цифровых инструментов (ИИ, VAR, live aiming, VR) позволяет определить эффективные векторы развития и адаптации классического спорта к реалиям современной медиасреды.

Научная новизна исследования

Научная новизна исследования заключается в предложении использования ISSF VR Experience в качестве мобильного инструмента выездной работы в школах, позволяющего проводить ранний отбор и первичную диагностику спортивных способностей без участия реального оружия. Кроме того, обоснована необходимость внедрения нормативов по синхронизации данных, доступных судейской бригаде, и данных, транслируемых зрителям, что минимизирует интерпретационные расхождения и повышает доверие к итоговым протоколам. Также впервые акцентируется необходимость модернизации спортивных объектов для соответствия требованиям электронной инфраструктуры трансляций и цифровых систем фиксации соревновательных действий.

Особую ценность работе придает использование автором практического опыта цифровизации в рамках Федерации стрелкового спорта Азербайджана (ASF), что позволяет соотнести глобальные тренды ISSF с региональными особенностями развития спорта.

Заключение

Проведенный анализ демонстрирует, что Международная федерация стрелкового спорта (ISSF) разработала и реализует целостный и многогранный подход, который одновременно охватывает цифровое взаимодействие с болельщиками, технологическую модернизацию соревновательного процесса и инновации в области виртуальной реальности. Эти направления глубоко взаимосвязаны и создают синергетический эффект. Внедрение VAR и технологий отслеживания прицеливания (live aiming) не только повышают объективность судейства, но и генерируют захватывающий, динамичный видеоконтент. Этот контент, в свою очередь, является идеальным «топливом» для новых цифровых каналов, таких как TikTok, позволяя привлекать и удерживать внимание молодой аудитории, которая ценит короткие и зрелищные форматы. Одновременно с этим VR-симулятор служит эффективным механизмом популяризации, и средством расширения географии и доступности стрелкового спорта.

Основываясь на оценке работы, проделанной федерацией в 2024–2025 годах, можно ожидать продолжения роста ISSF в цифровых рейтингах в 2026 году, обновленного формата соревнований на Олимпиаде в Лос-Анджелесе-2028 с внедрением передовых технологий трансляций, а также потенциального формирования нового направления в спорте через развитие VR-соревнований с глобальным рейтингом параллельно или в рамках Olympic Esports Games.

Литература

1. Redtorch. SportOnSocial International Federations 2025 report [Электронный ресурс]. March 2025. URL: https://redtorch.sport/wp-content/uploads/2025/03/SportOnSocial-International-Federations-2025-report-compressed.pdf (дата обращения: 26.04.2026).
2. ISSF. ISSF Staff Organogram [Электронный ресурс]. URL: https://www.issf-sports.org/issf/organisation/issf-staff-organogram (дата обращения: 25.04.2026).
3. ISSF. 71st ISSF General Assembly: ISSF Communications Unit report [Электронный ресурс]. April 2024. URL: https://backoffice.issf-sports.org/getfile.aspx?mod=docf&pane=1&inst=762&iist=322&file=71st-ISSF-General-Assembly-2024-04-Report-ISSF-Communications-Unit.pdf (дата обращения: 26.04.2026).
4. ISSF. ISSF digital transformation continues with new website design [Электронный ресурс]. 10 July 2024. URL: https://www.issf-sports.org/news/4350 (дата обращения: 26.04.2026).
5. ISSF. ISSF’s digital growth highlighted in SportOnSocial 2025 report [Электронный ресурс]. 25 March 2025. URL: https://www.issf-sports.org/news/4619 (дата обращения: 26.04.2026).
6. ISSF. ISSF’s digital growth highlighted in SportOnSocial 2025 report [Электронный ресурс]. 25 March 2025. URL: https://www.issf-sports.org/news/4619 (дата обращения: 26.04.2026).
7. ISSF. Shooting sport comes to TikTok! [Электронный ресурс]. 27 March 2025. URL: https://www.issf-sports.org/news/4614 (дата обращения: 26.04.2026).
8. Азербайджанская федерация стрельбы. Официальный сайт. Раздел результатов [Электронный ресурс]. URL: https://results.aze-shooting.org (дата обращения: 27.04.2026).
9. ISSF. ISSF experts to study new technological support for judges in shotgun events [Электронный ресурс]. 14 August 2024. URL: https://www.issf-sports.org/news/4446 (дата обращения: 26.04.2026).
10. ISSF. VAR technology discussed for future shotgun events [Электронный ресурс]. 25 September 2024. URL: https://www.issf-sports.org/news/4469 (дата обращения: 26.04.2026).
11. ISSF. VAR technology discussed for future shotgun events [Электронный ресурс]. 25 September 2024. URL: https://www.issf-sports.org/news/4469 (дата обращения: 26.04.2026).
12. ISSF. ISSF delegation visits Olympic Broadcasting Services in Madrid: Paris 2024 TV performance reviewed and roadmap to LA 2028 discussed [Электронный ресурс]. 5 June 2025. URL: https://www.issf-sports.org/news/4685 (дата обращения: 26.04.2026).
13. ISSF. ISSF delegation visits Olympic Broadcasting Services in Madrid: Paris 2024 TV performance reviewed and roadmap to LA 2028 discussed [Электронный ресурс]. 5 June 2025. URL: https://www.issf-sports.org/news/4685 (дата обращения: 26.04.2026).
14. ISSF. Successful first media training session held for athletes [Электронный ресурс]. 29 October 2025. URL: https://www.issf-sports.org/news/4810 (дата обращения: 26.04.2026).
15. ISSF. Second media training session for athletes held in Cairo [Электронный ресурс]. 26 November 2025. URL: https://www.issf-sports.org/news/4849 (дата обращения: 26.04.2026).
16. ISSF. ISSF Media Team to host first Member Federations webinar of 2026 on 28 April [Электронный ресурс]. 23 March 2026. URL: https://www.issf-sports.org/news/4968 (дата обращения: 26.04.2026).
17. Kjærsgaard T. Defending technology: A normative defence of technologically assisted officiating in binary referee situations // Sport, Ethics and Philosophy. 2024. P. 313–325.
18. Collins H. The philosophy of umpiring and the introduction of decision-aid technology // Journal of the Philosophy of Sport. 2010. Vol. 37, no. 2. P. 135–146.

19. ISU. Special regulations & technical rules: Single & pair skating and ice dance. Rule 352: ISU judging system, scoring systems [Электронный ресурс]. 27 November 2024. URL: https://isu.org (дата обращения: 26.04.2026).
20. Association of National Olympic Committees. Declaration of the 9th Olympic Summit [Электронный ресурс]. URL: https://www.anocolympic.org/olympic-movement/declaration-of-the-9th-olympic-summit/ (дата обращения: 26.04.2026).
21. Parry J. E-sports are not sports // Sport, Ethics and Philosophy. 2018. Vol. 12, no. 3. P. 3–18.
22. ISSF. ISSF launches first-ever shooting sport VR game [Видеоматериал] [Электронный ресурс]. 11 July 2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Li5II64WS-k (дата обращения: 26.04.2026).
23. ISSF. ISSF VR experience returns for Milan Games Week [Электронный ресурс]. 25 November 2024. URL: https://www.issf-sports.org/news/451 (дата обращения: 26.04.2026).
24. ISSF. ISSF VR experience returns for Milan Games Week [Электронный ресурс]. 25 November 2024. URL: https://www.issf-sports.org/news/451 (дата обращения: 26.04.2026).
25. ISSF. Pricelist – ISSF virtual reality [Электронный ресурс]. URL: https://www.issf-sports.org/esports (дата обращения: 26.04.2026).
26. Inside the Games. Shooting enters the esports world at Milan Games Week [Электронный ресурс]. 27 November 2024. URL: https://www.insidethegames.biz/articles/esports-milan-issf-vr-week-olympoic (дата обращения: 26.04.2026).

L.R.Xusainova, O.Ə.Novruzov, S.Ə.Əhmədova

Rəqəmsal transformasiya, texnoloji innovasiyalar və kiberidman:
ISSF atıcılıq idmanının yeni inkişaf mərhələsində

Xülasə

Müasir dövrdə ənənəvi idman növlərinin öz mövcudluğunu davam etdirməsi onların dinamik media mühitinə uyğunlaşma qabiliyyəti ilə birbaşa şərtlənir. Beynəlxalq Atıcılıq İdman Federasiyası (ISSF) üçün fundamental transformasiya dövrü gəlib çatmışdır: qapalı texniki intizamdan tələb olunan qlobal media məhsuluna keçid. Əsas çağırış atıcılığın "koqnitiv qavrayışını" dəyişdirmək – kənar müşahidəçi üçün statik görünən prosesi emosional baxımdan zəngin və texnoloji cəhətdən anlaşılan bir tamaşaya çevirməkdir.

Məqalədə bu prosesin əsas istiqamətləri təhlil edilir. İlk növbədə, rəqəmsal iştirakın aktiv miqyaslandırılması və yeni platformaların mənimsənilməsi vasitəsilə məzmunun çatdırılmasının diversifikasiyası nəzərdən keçirilir. Vacib aspektlərdən biri VAR obyektiv nəzarət sistemlərinin və "live aiming" (atışın vizuallaşdırılması) texnologiyalarının tətbiqi hesabına hakimliyin texnoloji verifikasiyası və şəffaflığının artırılmasıdır. Həmçinin, rəqəmsal simulyatorlar vasitəsilə idmana alternativ "giriş nöqtələri" yaratmaq üsulu kimi virtual reallıq və kiberidmanın inteqrasiyası tədqiq olunur. Bununla yanaşı, işdə sözügedən transformasiyanın yaratdığı risklər və institusional nəticələr təhlil edilir.

Süni intellekt vasitəsilə hədəf analizi və VR alətləri kimi innovasiyaların tətbiqi idmançı ilə azarkeş arasında zəruri "immersiv əlaqə" formalaşdırır. Bu, sponsor kapitalının cəlb edilməsi üçün kritik dərəcədə vacibdir, çünki quru texniki məlumatları cəlbedici məzmuna çevirməyə imkan verir.

Nəticələr "Redtorch" (SportOnSocial 2025) hesabatlarının, ISSF-in rəsmi press-relizlərinin və aktual sahəvi nəşrlərin müqayisəli təhlilinə əsaslanır.

Açar sözlər: *ISSF, VAR, live aiming, User Generated Content (UGC), TikTok, Douyin, virtual reallıq, e-idman, kiberidman, OBS, süni intellekt, rəqəmsal transformasiya*

L.R.Khusainova, O.A.Novruzov, S.A.Akhmadova

Digital transformation, technological innovation, and e-sports:
ISSF at a new stage of shooting sport development

Summary

In the modern era, the survival of traditional sports disciplines is directly linked to their ability to adapt to a dynamic media environment. The International Shooting Sport Federation (ISSF) has entered a period of fundamental transformation, shifting from a closed technical discipline toward a

high-demand global media product. The central challenge lies in changing the "cognitive perception" of shooting – transforming a process that appears static to an outside observer into an emotionally resonant and technologically accessible spectacle.

This article analyzes the key directions of this process. First, it examines the diversification of content delivery through the aggressive scaling of digital presence and the exploration of new platforms. A vital aspect is the technological verification and increased transparency of officiating, achieved through the implementation of VAR objective control systems and "live aiming" shot visualization technologies. The study also investigates the integration of virtual reality and esports as a means of creating alternative "entry points" into the sport via digital simulators. Alongside these developments, the work analyses the associated risks and institutional consequences of this transformation.

The implementation of innovations such as AI-driven hit analysis and VR tools fosters the necessary "immersive connection" between the athlete and the fan. This is critical for attracting sponsorship capital, as it allows dry technical data to be converted into engaging content. The findings are based on a comparative analysis of Redtorch reports (SportOnSocial 2025), official ISSF press releases, and current industry publications.

Keywords: *ISSF; VAR; live aiming; User Generated Content (UGC); TikTok; Douyin; virtual reality; e-sport; OBS, artificial Intelligence (AI), digital transformation*

Rəyçi: ped.f.d., prof. əvəzi Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 25.05.2026

Kh.A.BASHIROVA
e-mail: Khanimanab@gmail.com
:https://orcid.org/0009-0009-9828-9079

Azerbaijan State Marine Academy
(Baku, 18 Zarifa Aliyeva st.)

THE IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATION ON HUMAN RESOURCE MANAGEMENT STRATEGIES IN MODERN ORGANIZATIONS

Summary. *Digital transformation has become one of the most significant drivers of organizational change in the 21st century. Rapid technological advancement, including artificial intelligence, cloud computing, big data analytics, and automation systems, have reshaped business models and management practices worldwide. Human Resource Management (HRM), as a strategic organizational function, has undergone a substantial transformation due to digitalization. This study investigates the impact of digital transformation on HRM strategies, focusing on recruitment, performance management, employee engagement, workforce analytics, leadership development, and organizational culture. The research synthesizes contemporary theoretical frameworks and empirical findings to analyse both the opportunities and risks associated with digital HR implementation. The findings indicate that digital transformation enhances operational efficiency, strategic alignment, transparency, and data-driven decision-making. However, it also introduces ethical challenges, data privacy concerns, employee resistance, skill gaps, and psychological pressures related to digital surveillance and remote work. The study concludes that sustainable digital HRM requires a human-centred approach that integrates technological innovation with organizational trust, ethical governance, and continuous learning systems.*

Keywords: *digital transformation, human resource management, HR analytics, artificial intelligence, employee engagement, organizational strategy*

Introduction. Digital transformation has fundamentally reshaped global economic systems and organizational structures. Organizations increasingly rely on advanced digital technologies to remain competitive in dynamic markets. The integration of digital systems affects not only operational processes but also strategic management, leadership models, and workforce planning.

Human Resource Management (HRM) plays a central role in this transformation. Traditionally viewed as an administrative support function, HRM has evolved into a strategic partner responsible for aligning human capital with business objectives. Contemporary strategic management theory emphasizes that intangible assets – including knowledge, skills, innovation capacity, and organizational culture – are critical sources of sustainable competitive advantage [1, p. 6]. Digital transformation extends beyond technological adoption. It involves cultural adaptation, structural reconfiguration, and behavioral change. The shift toward digital HR systems represents a redefinition of workforce management models. Recruitment platforms use AI-driven algorithms, performance systems rely on real-time analytics, and learning management systems operate through cloud-based platforms. However, the digitalization of HR processes raises concerns regarding job displacement,

algorithmic bias, cybersecurity risks, and employee well-being. This study explores how digital transformation reshapes HRM strategies, evaluates its implications, and identifies pathways for effective integration.

Purpose. This research is based on qualitative analytical methodology, combining:

• Systematic literature review
• Comparative analysis of contemporary HR models
• Theoretical synthesis of digital transformation frameworks
• Examination of empirical findings from international studies

The research design follows the IMRAD logic: introduction of the problem, theoretical background, analysis of findings, discussion, and conclusions.

The study relies on peer-reviewed academic publications, strategic management literature, and international management research. Emphasis is placed on studies published in reputable Western academic journals and publishers.

Literature Review.

1. Digital Transformation and Strategic Management

Digital transformation refers to the integration of digital technologies into all areas of business activity, fundamentally altering value creation mechanisms [2, p. 15]. It requires organizations to redesign processes, structures, and leadership approaches. Digital maturity is strongly associated with innovation capacity and long-term performance sustainability [3, p. 48]. Organizations that successfully integrate digital strategy into corporate governance frameworks demonstrate superior adaptability during market uncertainty. Strategic alignment between technological initiatives and human capital management is considered a key success factor in digital transformation.

2. Evolution of Human Resource Management

HRM has transitioned from personnel administration to strategic human capital management. According to modern HR theory, the HR function contributes to competitive advantage by optimizing workforce productivity and developing leadership capacity [4, p. 92]. The concept of the HR Scorecard highlights the measurable impact of HR practices on organizational performance [5, p. 203]. Digital transformation enhances this approach by enabling real-time performance indicators and predictive workforce analytics.

3. Artificial Intelligence and Recruitment AI-driven recruitment systems enable automated CV screening, predictive candidate matching, and sentiment analysis during interviews. These tools reduce time-to-hire and operational costs [6, p. 117]. However, algorithmic hiring systems may replicate historical biases embedded in training data. Scholars emphasize the importance of transparency and ethical algorithm governance [7, p. 331]. Effective digital recruitment requires continuous monitoring and bias mitigation mechanisms.

4. Digital Performance Management Systems

Traditional annual performance evaluations are being replaced by continuous digital feedback platforms. Real-time dashboards allow managers to monitor productivity metrics and competency development [8, p. 59].Digital performance systems improve objectivity and transparency but may increase employee stress due to constant monitoring.

5. HR Analytics and Predictive Workforce Planning

HR analytics represents one of the most transformative aspects of digital HRM. Predictive models help forecast employee turnover, identify skill shortages, and optimize succession planning. Evidence-based HR improves decision accuracy and strategic alignment [3, p. 52]. Organizations using workforce analytics demonstrate higher innovation output and reduced operational inefficiencies.

6. Employee Engagement in the Digital Workplace

Remote work technologies, collaboration platforms, and virtual communication tools redefine employee engagement models. Flexibility improves work-life balance but may reduce team cohesion if poorly managed [9, p. 214]. Digital communication must be complemented by psychological safety and trust-building initiatives.

Results and Discussion.

1 Strategic Value Creation through Digital HR

Digital HR systems strengthen strategic workforce alignment. Data-driven insights allow HR departments to shift from reactive to proactive planning models.

Predictive analytics supports long-term talent acquisition strategies and succession planning frameworks.

2. Operational Efficiency and Cost Optimization

Automation reduces administrative workload in payroll, compliance, attendance management, and documentation processes. Organizations implementing integrated HR information systems report significant cost reductions and productivity gains [5, p. 210].

3. Ethical, Legal, and Privacy Concerns

Digital HR systems collect large volumes of employee data. Improper data governance may violate privacy rights and damage organizational reputation.

Algorithmic transparency and ethical AI frameworks are essential for maintaining employee trust [7, p. 334]. Organizations must establish digital ethics committees and compliance monitoring systems.

4. Skills Gap and Workforce Transformation

Digital transformation requires advanced competencies:

• Data literacy
• Analytical thinking
• Technological adaptability
• Cybersecurity awareness

Continuous learning platforms and micro-credential systems are crucial for workforce reskilling [2, p. 27].

Organizations investing in digital upskilling report higher innovation performance.

5. Leadership in the Digital Era

Transformational leadership is critical during digital change. Leaders must:

• Encourage experimentation
• Foster digital culture
• Support psychological resilience
• Promote collaborative innovation

HR departments play a central role in leadership development and change management initiatives.

6. Digital HRM and Organizational Performance Measurement

One of the most significant outcomes of digital transformation in HRM is the ability to quantitatively measure the impact of human capital on organizational performance. Traditional HR evaluation relied on descriptive statistics and lagging indicators. In contrast, digital HR systems generate real-time, predictive metrics.

Performance measurement now integrates financial and non-financial indicators, including:

• Employee productivity ratios
• Engagement index scores
• Turnover prediction probability
• Learning agility metrics
• Leadership effectiveness scores

The integration of HR analytics into corporate dashboards strengthens the strategic role of HR departments. According to strategic HR research, organizations that systematically measure human capital performance demonstrate stronger financial returns and innovation capacity [5, p. 214].

Moreover, digital KPIs allow cross-functional integration between HR, finance, and operations. This alignment enhances organizational coherence and reduces decision-making fragmentation. However, excessive reliance on quantitative metrics may oversimplify complex human behaviors. Thus, balanced scorecard approaches remain essential.

7. Cybersecurity and Data Protection in Digital HR Systems

As HR departments manage highly sensitive employee data, cybersecurity becomes a critical strategic issue. Digital transformation increases exposure to cyber risks, including:

• Data breaches
• Identity theft
• Unauthorized data manipulation
• Ransomware attacks

Employee records contain confidential information such as salaries, health benefits, performance history, and personal identification data. Weak cybersecurity frameworks may lead to legal liabilities and reputational damage.

Organizations must implement:

• Multi-factor authentication systems
• Encrypted cloud storage
• GDPR-compliant data policies
• Regular cybersecurity audits

Digital trust is a fundamental component of modern HRM. Employees must feel confident that their personal information is securely protected. Failure to ensure data privacy undermines engagement and organizational loyalty.

Research indicates that companies with strong digital governance structures experience fewer compliance risks and higher employee confidence levels [2, p. 33].

Expanded Final Conclusion. Digital transformation represents a paradigm shift in Human Resource Management. It enhances efficiency, strengthens strategic alignment, and enables predictive workforce planning. Simultaneously, it introduces cybersecurity risks, ethical dilemmas, skill gaps, and psychological challenges.

Sustainable digital HRM requires:

• Human-centered technological integration
• Strong ethical governance
• Continuous workforce reskilling
• Adaptive and transformational leadership
• Data-driven yet value-oriented decision-making

Organizations that balance innovation with trust will achieve long-term competitive advantage.

Future research should focus on longitudinal data evaluating how AI-based HR systems influence employee motivation, organizational loyalty, and long-term financial performance.

Scientific novelty of the article. The scientific novelty of this study lies in its comprehensive synthesis of contemporary theoretical frameworks and empirical findings to conceptually analyze both the opportunities and risks associated with digital HR implementation. Unlike purely technological perspectives, this research conceptualizes digital HRM as a fundamental strategic transformation rather than a mere technological upgrade. Furthermore, it validates a "human-centered approach" that uniquely integrates technological innovation with organizational trust, ethical governance, and continuous learning systems to achieve sustainable digital HRM.

Practical significance of the article. The practical significance of the article is that its findings can be directly utilized by modern organizations to enhance operational efficiency, strategic alignment, and data-driven decision-making. The study provides actionable insights for HR professionals, such as the necessity of establishing digital ethics committees and compliance monitoring systems to manage large volumes of employee data. Additionally, it offers practical guidance on mitigating cybersecurity risks by recommending the implementation of multi-factor authentication, GDPR-compliant data policies, and continuous learning platforms for workforce reskilling. Ultimately, organizational leaders can apply these integrated digital-human frameworks to secure a sustainable competitive advantage in dynamic markets.

Conclusion. Digital transformation profoundly influences HRM strategies by introducing automation, analytics, and AI-driven systems. These innovations improve efficiency, transparency, and strategic integration.

However, technological adoption must be accompanied by ethical governance, leadership adaptation, and workforce reskilling.

The study confirms that digital HRM represents a strategic transformation rather than a purely technological upgrade. Organizations must adopt integrated digital-human frameworks to ensure sustainable competitive advantage. Future research should examine longitudinal effects of AI-based HR systems on organizational trust, employee well-being, and long-term performance metrics.

References

1. Armstrong, M. Armstrong's Handbook of Strategic Human Resource Management / M.Armstrong, – London: Kogan Page. – 2020.
2. Becker, B. The HR Scorecard / B.Becker, M.Huselid, D.Ulrich, – Boston: Harvard Business School Press. – 2001.
3. Bogen, M. Help Wanted: An Examination of Hiring Algorithms. Technology Science / M.Bogen, A.Rieke, – 2018. – 116-130 p.
4. Cappelli, P. The Performance Management Revolution / P.Cappelli, A.Tavis, –Harvard Business Review, 94(10), – 2016. – 58-67 p.
5. Kane, G. C., Palmer, D., Phillips, A., Kiron, D., & Buckley, N. Accelerating Digital Innovation. MIT Sloan Management Review // 60(4), – 2019. – 47-56 p.
6. Raghavan, M., Barocas, S., Kleinberg, J., & Levy, K. Mitigating Bias in Algorithmic Hiring // ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency, – 2020. – 469-481 p.
7. Tarafdar, M., Cooper, C., & Stich, J. The Technostress Trifecta // Journal of Information Technology, – 2019. 34(1), – 1-17 p.
8. Ulrich, D., Younger, J., Brockbank, W., & Ulrich, M. HR from the Outside In. – New York: McGraw-Hill. – 2012.
9. Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation. – Boston: Harvard Business Review Press. – 2014.

X.A.Bəşirova

Müasir təşkilatlarda rəqəmsal transformasiyanın insan resurslarının idarə olunması strategiyalarına təsiri

Xülasə

Rəqəmsal transformasiya XXI əsrdə təşkilati dəyişikliklərin ən mühüm hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Süni intellekt, bulud hesablamaları, böyük verilənlərin analitikası və avtomatlaşdırma sistemləri daxil olmaqla sürətli texnoloji inkişaf dünya üzrə biznes

modellərini və idarəetmə təcrübələrini yenidən formalaşdırmışdır. İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi (HRM) təşkilatın strateji funksiyası kimi rəqəmsallaşmanın təsiri nəticəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu tədqiqat rəqəmsal transformasiyanın HRM strategiyalarına təsirini araşdırır və diqqəti işə qəbul, performansın idarə olunması, işçi bağlılığı, işçi qüvvəsi analitikası, liderliyin inkişafı və təşkilati mədəniyyət sahələrinə yönəldir. Araşdırma, rəqəmsal HR tətbiqinin yaratdığı imkanları və riskləri təhlil etmək məqsədilə müasir nəzəri çərçivələri və empirik nəticələri ümumiləşdirir. Nəticələr göstərir ki, rəqəmsal transformasiya əməliyyat səmərəliliyini, strateji uyğunluğu, şəffaflığı və məlumatlara əsaslanan qərarverməni gücləndirir. Lakin bu proses, eyni zamanda, etik problemlər, məlumat məxfiliyi narahatlıqları, işçi müqaviməti, bacarıq çatışmazlıqları, rəqəmsal nəzarət, eləcə də uzaqdan iş rejimi ilə bağlı psixoloji təzyiqlər yaradır. Tədqiqatın nəticəsinə görə, davamlı rəqəmsal HRM texnoloji yeniliyi təşkilati etibar, etik idarəetmə və davamlı öyrənmə sistemləri ilə birləşdirən insanmərkəzli yanaşma tələb edir.

***Açar sözlər**: rəqəmsal transformasiya, insan resurslarının idarə olunması, HR analitikası, süni intellekt, işçi bağlılığı, təşkilati strategiya*

Х.А.Баширова

Влияние цифровой трансформации на стратегии управления человеческими ресурсами в современных организациях

Резюме

Цифровая трансформация стала одним из наиболее значимых факторов организационных изменений в XXI веке. Стремительное технологическое развитие, включая искусственный интеллект, облачные вычисления, аналитику больших данных и системы автоматизации, изменило бизнес-модели и управленческие практики во всем мире. Управление человеческими ресурсами (HRM), как стратегическая функция организации, претерпело значительные изменения под влиянием цифровизации. Данное исследование рассматривает влияние цифровой трансформации на стратегии HRM, уделяя особое внимание подбору персонала, управлению эффективностью, вовлеченности сотрудников, аналитике рабочей силы, развитию лидерства и организационной культуре. Исследование обобщает современные теоретические подходы и эмпирические результаты для анализа как возможностей, так и рисков внедрения цифрового HR. Результаты показывают, что цифровая трансформация повышает операционную эффективность, стратегическую согласованность, прозрачность и принятие решений на основе данных. Однако она также создает этические вызовы, проблемы конфиденциальности данных, сопротивление сотрудников, дефицит навыков и психологическое давление, связанное с цифровым контролем и удаленной работой. Исследование приходит к выводу, что устойчивое цифровое управление человеческими ресурсами требует человекоориентированного подхода, который сочетает технологические инновации с организационным доверием, этическим управлением и системами непрерывного обучения.

***Ключевые слова:** цифровая трансформация, управление человеческими ресурсами, HR-аналитика, искусственный интеллект, вовлеченность сотрудников, организационная стратегия.*

Rəyçi: fil.f.d. R.Xəlilova

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2026

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK – LINGUISTICS – ЛИНГВИСТИКА

S.A.ABDULLAYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏ TƏŞBEH VƏ METAFORALARIN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 5

C.R.AĞAMALIYEVA
FELİ SİFƏT KONSTRUKSİYALARININ İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ QRAMMATİK ÇƏTİNLİKLƏR 10

A.E.ALLAHVERDİYEVA
ÇOXDİLLİLİYİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ MÜASİR PERSPEKTİVLƏRİ 20

G.B.BAYRAMOVA
MÜASİR TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA POST-REDAKTƏ: LİNQVİSTİK VƏ KOQNİTİV PERSPEKTİVLƏR 25

N.R.BƏŞİROVA
BAĞLAYICI SÖZLƏR KOHEZİV VASİTƏ KİMİ 30

A.M.CAVADOVA
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MULTİDİSSİPLİNAR DİLÇİLİYİN TERMİN AXTARIŞLARI (ƏNƏNƏVİ TERMİNLƏR)..... 35

K.A.CƏFƏROVA
DİL ƏLAQƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ BİLİNQVİZMİN STRUKTURU VƏ PROSESİ 43

A.Ş.ƏLİYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏ İKİHECALI SÖZLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ: HECA STRUKTURU, SAİTLƏRİN KEYFİYYƏTİ VƏ VURĞU REALİZASİYASI 50

F.C.ƏLİYEVA
MÜASİR AZƏRBAYCAN MÜƏLLİFLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ÜSLUBİ DİFFUZİYA: BƏDİİ DİL NORMASI VƏ PUBLİSİSTİK DİSKURS 63

X.Ş.ƏLİYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK AMBİQVİTLİK VƏ SÜNİ İNTELLEKT MODELLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN TRANSFORMASİYASI..... 67

M.Z.HACIZADƏ
İNGİLİS DİSKURSUNDA SÜKUTUN KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI 74

G.A.XƏLİLOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK İNNOVASİYALARIN YARANMA MODELLƏRİ 79

N.N.KƏRİMOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZÖNÜLƏR..... 84

S.Z.MAHMUDOVA
DİL İŞARƏLƏRİNİN SEMANTİK CƏHƏTİNİN TƏYİN OLUNMASININ ÜSULLARI..... 89

S.S.MƏMMƏDOVA
SKANDİNAVİYA MƏNŞƏLİ ALINMALARIN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ 96

L.T.MUĞALOVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSTİQAMƏT VƏ MƏKAN BİLDİRƏN FEİLLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 102

S.C.NOVRUZƏLİYEVA
AKADEMİK İNGİLİS DİLİ VƏ QLOBAL KOMMUNİKASİYA 109

S.C.ORUCOVA
JANET VİNTERSONUN "WRITTEN ON THE BODY" ƏSƏRİNDƏ EKVİVALENTSİZ LEKSİK ELEMENTLƏR VƏ ONLARIN LİNQVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ 114

V.A.PİRİYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏ MƏHDUD DİSTRİBUSİYALI FONEMLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 121

S.E.POLADOVA
DİL SİSTEMİNDƏ NORMA, VARİATİVLİK VƏ FONOLOJİ İNVARİANTLIQ 128

L.M.QASIMLI
TƏRCÜMƏ STRATEGİYALARININ KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI 132

A.R.QASIMOVA
TƏTBİQİ DİLÇİLİKDƏ TƏRCÜMƏ STRATEGİYALARI (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİ ƏSASINDA) 137

Ş.M.SALMANOVA
SÖZ YARADICILIĞINDA TRANSFİKS NÜMUNƏLƏRİNİN ROLU VƏ MÜXTƏLİF DİLLƏR ÜZRƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 142

A.İ.ŞÜKÜROVA
KİNO DİSKURSDA KONSEPTUAL METAFORLAR 147

A. HAJ ALI
LANGUAGE, POWER, AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MODERN MEDIA..... 152

R.K.KHALILOVA
DISCOURSE STRATEGIES, PRAGMATIC FUNCTIONS, AND SOCIOLINGUISTIC DIMENSIONS OF LANGUAGE IN CONTEMPORARY LINGUISTICS 157

Kh.E.SULEYMANOVA
EXTENDED ANALYSIS OF IMPERATIVE CONSTRUCTIONS IN LINGUISTIC, PRAGMATIC, AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE CONTEXTS 162

Ch.Z.SHAHBAZLI
SEMANTIC ASPECTS OF POSSESSIVENESS IN SOCIAL COMMUNICATION 168

М.Ф.АЛЛАХВЕРДИЕВА
ТРАНСФОРМАЦИЯ НОРМ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ И РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА 172

Т.Р.АРИФДЖАНОВ
ТРАНСФОРМАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ 177

Д.З.ГАДЖИЕВА
ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОГО РЕАЛИСТИЧЕСКОГО РОМАНА 1960-Х ГОДОВ 182

С.Дж.ГАСЫМОВА
ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ КОНТИНУУМ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ..... 189

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ – LITERARY STUDIES – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИ

F.M.ABDULLAYEVA
CON QRİNİN "SONSUZA QƏDƏR TISBAĞALAR" ROMANINDA SONSUZ REQRESSİYA VƏ MƏNƏVİ SEÇİM PROBLEMİ 194

A.C.CƏFƏROVA
FOLKLORDA SOSİAL İYERARXİYANIN MƏKAN SİMVOLİZMİ: HAKİM-TABE, ŞAH-RƏİYYƏT, VARLI-KASIB MÜNASİBƏT MODELLƏRİ (Naxçıvan folklor mətnləri əsasında) 201

X.E.CƏFƏROVA
TENNESSİ UİLYAMSIN "ARZU TRAMVAYI" ƏSƏRİNDƏ BLANŞ DÜBUA OBRAZININ SOSİAL-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 206

İ.Ş.ƏHMƏDOVA
ZAHİD SARITORPAĞIN ROMANLARINDA MAGİK REALİZM POETİKASI ("KÜL", "KÖHNƏ MÜCRÜYƏ ELEGİYA" VƏ "QİYAMƏT QAZİLƏRİ" ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)..... 212

İ.Ə.ƏHMƏDOVA
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "YEDDİ GÖZƏL" POEMASININ OBRAZLARI VƏ ONLARIN QARA QARAYEVİN BALET MUSİQİSİNDƏ TƏCƏSSÜMÜ..... 219

G.A.ƏLİYEVA
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ NAZİM HİKMƏTİN MÖVQEYİ 224

S.X.ƏLİYEVA
NİL QEYMAN VƏ KEYTİ ROBERTİN NƏSRİNDƏ MİFOLOJİ SÜJETLƏRİN İNTERPRETASİYASI.....231

H.D.FƏRHADOVA
ÇAĞDAŞ ALMAN ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCAN OBRAZI VƏ ONUN BƏDİİ TƏQDİMATI... 236

İ.R.MƏMMƏDOVA
SOMERSET MOEMİN YARADICILIĞINDA ŞƏRQ-QƏRB MÜNASİBƏTLƏRİNİN LİNQVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ 241

S.A.MUSAYEVA
MÜƏLLİF ÜSLUBUNUN TƏRCÜMƏ HƏLLİ (N.A.Nekrasovun poeziyasının tərcümə nümunələri əsasında) 248

V.F.NƏBİYEVA
MAYA ANJELU POEZİYASINDA EKZİSTENSİAL HUMANİZM: İNSAN DƏYƏRLƏRİ KONTEKSTİNDƏ ŞEİR 254

V.E.QAZIYEVA
B.HRABALIN "ÇOX GURULTULU TƏNHALIQ" ƏSƏRİNİN FƏLSƏFİ-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 259

G.M.RZAYEVA
CULİYAN BARNES VƏ ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA KİMLİK VƏ KEÇMİŞ PROBLEMİ..... 264

J.S.ŞÜKÜROVA
FÜZULİNİN "LEYLİ VƏ MƏCNUN" MƏSNƏVİSİNDƏ SAQİNİN İRFANİ MAHİYYƏTİ 269

N.F.XANKİŞİYEV
İNGİLİSDİLLİ KANADA ƏDƏBİYYATINDA YUMOR..... 274

S.Ş.XANKİŞİYEVA
İNGİLİSDİLLİ ELMİ FANTASTİKADA YENİ TƏMAYÜLLƏR VƏ ONLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 282

C.E.YAQUBOVA
AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA QADIN SÖYLƏYİCİLİK SƏNƏTİ: ƏNƏNƏ, İCRA VƏ MƏDƏNİ YADDAŞ KONTEKSTİNDƏ 293

Х.И.АЛИЕВА
ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ И ОТЧУЖДЕНИЯ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА 299

А.А.ЭФЕНДИЕВА
СОВРЕМЕННОЕ ВИДЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА Л.Н.ТОЛСТОГО И Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО..... 304

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA – PEDAGOGY. METHODS. PSYCHOLOGY – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

Ş.S.ABDULLAZADƏ
YENİYETMƏ-MƏKTƏBLİLƏRİN SOSİALLAŞMASI..... 312

V.Ə.ABIŞOV
ORFOQRAFİYA TƏLİMİ VASİTƏSİLƏ ŞAGİRD ÖZÜNƏNƏZARƏTİNİN İNKİŞAFI İMKANLARI 318

Ü.Y.ALLAHVERDİYEVA
ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ QADINLARIN İDARƏETMƏ VƏ QƏRAR QƏBULETMƏDƏ ROLUNUN SOSİAL-PEDAQOJİ TƏHLİLİ 324

F.K.BABAYEVA
ŞAGİRDLƏRƏ HUMANİST YANAŞMANIN SON ELMİ-PEDAQOJİ TƏDQİQAT VƏ ƏDƏBİYYATLARDA QOYULUŞU 329

K.Ə.BABAYEVA
XARİCİ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ TƏFƏKKÜRÜN ROLU 334

V.S.BAĞIROVA
TƏLƏBƏLƏRDƏ OXU MATERİALLARININ ADEKVAT ŞƏKİLDƏ QAVRAMA BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ 339

C.F.TAĞI-ZADƏ
FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL RESURSLARIN TƏSİR İMKANLARI..... 344

F.M.ƏMİROVA
ALMAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV METODUN TƏTBİQİ VƏ ONUN ÖYRƏNMƏ NƏTİCƏLƏRİNƏ TƏSİRİ 349

L.İ.HACIYEVA
KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İNTELLEKTUAL VƏ YARADICI SƏRİŞTƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI PROSESİNİN STRUKTUR VƏ FUNKSİONAL MODELİ 354

Ə.F.HƏSƏNOVA
YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏYƏ VERİLƏN DİDAKTİK TƏLƏBLƏR..... 361

M.Z.HEYDƏROVA, İ.E.BAĞIYEV, E.Ə.ƏSƏDOV
FİZİKİ TƏRBİYƏ DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL VƏ ƏNƏNƏVİ TƏLİM METODLARININ MÜQAYİSƏSİ 367

O.C.XƏLİLOVA
TİBB UNİVERSİTETLƏRİNDƏ RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ TƏDRİSİNİN İNTERAKTİV FORMALARI 372

N.Q.İBRAHİMLİ
İNGİLİS DİLİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA AUTENTİK DİALOQLARIN ROLU 377

T.T.İBRAHİMOVA
ÖZÜNÜ QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 382

T.T. İBRAHİMOVA, İ.X.ZAMANOVA
MƏKTƏB YAŞINDA ŞAGİRDLƏRİN ÖYRƏNMƏYİ ÖYRƏNMƏK SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞMASINDA NƏTİCƏLƏRİN ÜMUMİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ HESABATIN HAZIRLANMASI 387

P.İ.İMANOVA
AKADEMİK HÜSEYN ƏHMƏDOVUN AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU 393

İ.Q.İSGƏNDƏROVA
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ TƏLƏFFÜZ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI 399

Ş.İ.İSLAMOVA
DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ DİQQƏTİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLİ YOLLARI 406

P.Y.MƏDƏDOV
ALİ TƏHSİLDƏ BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ 410

V.F.MƏLİKOVA
ALİ MƏKTƏBLƏRİN YUXARI KURSLARINDA TƏLƏBƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ TƏNQİDİ TƏFƏKKÜRÜN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI 418

Z.R.MƏLİKOVA
ÇƏTİN TƏRBİYƏ OLUNAN UŞAQLARLA TƏRBİYƏ İŞİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 423

M.Ə.MƏMMƏDOVA
QABAQCIL DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞI MODELLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 428

H.E.MƏMMƏDOVA, S.P.SƏFƏROVA,
S.S.ƏLİPAŞAYEV, A.F.NƏRİMANOVA
AZƏRBAYCAN XALQ UŞAQ OYUNLARININ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİNİN SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ 433

K.Q.MƏNSİMOVA
SÜNİ İNTELLEKT ƏSASLI TƏDRİS RESURSLARININ İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏTBİQİ 438

X.Ə.QASIMOVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRATİV YANAŞMANIN TƏTBİQİ METODİKASI 443

Ü.E.SALAHOVA
BASKETBOL MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN YENİYETMƏLƏRİN XARİCİ TƏNƏFFÜS SİSTEMİNİN FUNKSİONAL VƏZİYYƏTİNƏ VƏ ADAPTİV İMKANLARINA TƏSİRİ 450

S.S.TAĞIYEVA
ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BƏRABƏRLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ FƏRDİ YANAŞMANIN ƏHƏMİYYƏTİ 457

A.Y.TƏHMƏZOVA
ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNDƏ MƏZMUN ƏSASLI TƏLİM METODUNDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ 463

S.T.VƏLİYEVA
MARAQLAR ŞƏXSİYYƏTİN PSİXİ XASSƏLƏRİ KİMİ 469

H.M.ZEYNALOVA
DUYĞU ÜZVLƏRİNİN İNSAN HƏYATINDA ROLU 474

N.M.AZIZOVA
PRACTICAL INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) AND INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY (ICT) IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY 479

R.T.AZIZOVA
USING AI TOOLS TO BALANCE RECEPTIVE AND PRODUCTIVE SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING 485

G.S.IMANZADA
THE ROLE OF AUTHENTIC MATERIALS IN THE APPLICATION OF INQUIRY-BASED LEARNING IN LOWER UNIVERSITY COURSES 492

A.A.GULIYEVA
INNOVATIVE PROCESSES IN SCHOOL TECHNOLOGY EDUCATION IN AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY AND THEIR MODERN MANIFESTATIONS 497

И.Э.ГАСАНОВА
ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ГЕЙМИФИКАЦИЯ В ОБУЧЕНИИ РКИ 503

У.М.ГУЛИЕВА
ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА 508

Л.В.КОЛЕСНИКОВА
ЭТНОМЕТОДИКА В ИЗУЧЕНИИ РКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМИ СТУДЕНТАМИ 516

Д.Х.ТАЛЫБОВА
ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ИДЕЙНОЙ УБЕЖДЕННОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ 521

Л.Р.ХУСАИНОВА, О.А.НОВРУЗОВ, С.А.АХМЕДОВА
ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ, ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ И КИБЕРСПОРТ: ISSF НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ СТРЕЛКОВОГО СПОРТА 527

İCTİMAİ ELMLƏR – SOCIAL SCIENCES – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Kh.A.BASHIROVA
THE IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATION ON HUMAN RESOURCE MANAGEMENT STRATEGIES IN MODERN ORGANIZATIONS 537

Nəşriyyat redaktorları: **Aytəkin Sadıqova,**
Aytən Cəfərova-İsmayılova

Texniki redaktor: **Türkan Abdulxalıqova**

Çapa imzalanıb: 15.06.2026. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 34,5 ç.v. Tiraj: 300.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim93@yahoo.com
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

"Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri" adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulu davam edir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemləri**nə dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin kompüterdə yığılmış mətnlərinin nəşriyyata təqdim olunan variantı müəllif tərəfindən diqqətlə yoxlanılır, orfoqrafik, üslubi, durğu işarələri səhvləri aradan qaldırılır. Məqalə mətninin sonunda onun müəllif (müəlliflər) tərəfindən oxunub redaksiyaya təqdim olunması barədə qeyd aparılır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **1. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası / A.N.Rəhimov. – Bakı: Mütərcim, – 1997. – 200 s.**

2. Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Riyazül-Qüds" əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // "Mütərcim" jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, – s. 34-35.

4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: **[5, s. 112]**

- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərilməlidir.
- Məqalənin başlanğıcında, açar sözlərdən sonra, onun qısa məzmununu əks etdirən (600-750 işarədən ibarət) xülasə verilir. Xülasənin məqalənin sonunda başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində; məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) verilməsi də tələb olunur.
- İstinad olunmuş ümumi ədəbiyyat siyahısında son on ilə aid resurslara üstünlük verilməlidir.
- Elmi məqalənin sonunda onun elmi nəticəsi, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi göstərilir.

İşin elmi nəticəsi: mövzu və problem üzrə müəllifin gəldiyi nəticənin qısa təsviri.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə qaldırılan problem və ya təqdim olunan mövzunun yeniliyi. Mövzu üzrə sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə, nəzəri və praktiki aspektdə irəli sürülən orijinal mövqe, fərdi, fərqli və ya innovativ yanaşma.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: məqalədə təqdim edilən mövzunun, irəli sürülən nəzəri və praktik müddəaların, təkliflərin, gəlinən nəticələrin elm və tədrisdə, istehsalatda, xidmət və sair sahələrdə tətbiq-olunma səmərəsi.

- Göstərilən parametrlərə uyğun olaraq, məqalələrin həcmi 8 səhifədən az, 12 səhifədən çox olmamalıdır.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, ORCID kodu, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərilməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.
- Redaksiya heyətinin, nəşrə məsul redaktorun və müvafiq elmi sahə üzrə rəyçinin rəyi əsas götürülməklə Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verməyən, elmi, elmi-metodiki yeniliyi və əhəmiyyəti ilə seçilməyən məqalələr məcmuəyə daxil edilmir.

Hörmətli müəlliflər, məqalələrə DOİ nömrəsi verildiyi üçün "Xülasə" hissəsi (həm də onların tərcüməsi) yazının əsas məğzini əhatə etməlidir. Buna isə ən azından 150 sözlük həcmin imkan verdiyi fikrindəyik. Cümlələrdə fikir aydınlığı gözlənilməli, dil və üslub xətalarına yol verilməməlidir. Yazılarımızın elektron bazalarında görünməsini, onlara Google Scholar bazasında istinadları istəyiriksə, bu tələblərə əməl etmək məqsədəuyğundur.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**
tel.: 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
Məcmuənin elektron variantı: www.mutercim.az

Dear authors!

"Actual problems of studying of humanities" continues to receive scientific articles for publication in the inter-university scientific journal. Articles on current problems of **linguistics**, **literary studies, pedagogy, psychology, philosophy and social sciences** are included in the journal.

Terms and conditions for accepting research papers:

- Articles are accepted in the Azerbaijani, Russian and English languages.
- The version of the text of the articles collected on the computer and submitted to the publisher is carefully checked by the author, spelling, stylistic, and punctuation errors are eliminated. At the end of the text of the article, a note is made that it has been read by the author(s) and submitted to the editorial office.
- The volume of the articles should not be less than 6 pages.
- Research papers should be submitted in an electronic format on computers (Word, paper size – A4, font 14, line spacing 1.5, 2 cm from the right and left, 3 cm from the top and bottom.; texts in the Azerbaijani language in Times New Roman, Times-Latin, Russian and English texts in Times New Roman font).
- It is important to indicate references and sources in articles. References and sources are provided according to these rules:

1. The references list is given in an alphabetical order at the end of the text.
2. The reference should be given in the language in which it was published.
3. The compilation of the reference list should be based on the requirements of the Higher Attestation Commission:

For example: **1. Rahimov A.N. Methodology of mother tongue teaching / A.N.Rahimov. – Baku: Mutarjim, – 1997. – 200 p.**

2. Nagisoylu M.N. Is Abbasgulu Agha Bakikhanov's work "Riyazul-Quds" original or a translation // "Mutarjim" magazine, № 1-2, March 18, 2003, – p. 34-35.

4. The number and page of the cited literature are indicated in the text. For example: **[5, p. 112]**

- At the beginning of the article, 5-6 keywords in the Azerbaijani, Russian, and English languages should be indicated.
- At the end of the article, a summary should be given in two languages other than the language in which the article is written (in English and Russian for articles written in Azerbaijani; in Azerbaijani and English if the article is written in Russian, in Azerbaijani and Russian if the article is written in English).
- At the end of the scientific article, its scientific result, scientific novelty of the work, application importance, and economic benefit are indicated.
- According to the specified parameters, the volume of articles should not be less than 8 pages and not more than 12 pages.
- The author's scientific degree, e-mail address, ORCID code, name and address of the organization where he/she works should be clearly stated in the article.
- The Scientific Council of an expert with a scientific degree in this field or a relevant scientific institution must give an opinion on the articles.
- Based on the opinion of the editorial board, the editor responsible for the publication, and the reviewer in the relevant scientific field, articles that do not meet the requirements of the Higher Attestation Commission, are not selected for their scientific, scientific-methodical innovation and importance, are not included in the collection.

Address**: Rasul Rza street 125/139b., Baku city**
Phone: 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
Electronic version of the collection**: www.mutercim.az**

Уважаемые авторы!

Продолжается прием научных статей для публикации в сборнике межвузовских научных статей **«Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук»**. В сборник включаются статьи **по актуальным проблемам языкознания, литературоведения, педагогики, психологии, философии и общественных наук**.

Научные статьи принимаются в соответствии со следующими требованиями:

- Научные статьи принимаются на азербайджанском, русском и английском языках.
- Объем научных статей должен быть не менее 8, не более 12 страниц.
- Статьи должны быть набраны на компьютере и представлены на электронных носителях (формат страницы в программе Word – A4, шрифт – 14, междустрочный интервал – 1,5, поля: справа и слева – 2 см, сверху и снизу – 3 см; шрифт для текстов на азербайджанском языке – Times New Roman и Times-Latin, шрифт для текстов на русском и английском языках – Times New Roman).
- Набранный на компьютере вариант статьи отправляется в редакцию после устранения орфографических, пунктуационных и стилистических ошибок. Последний вариант текста статьи подтверждается подписью автора.
- В статьях необходимо указать ссылки и источники. Ссылки и источники должны быть представлены в следующем порядке:

1. Список литературы представлен в алфавитном порядке в конце текста.
2. Литература должна быть указана на том языке, на котором она была опубликована.
3. Список литературы представляется в соответствии с требованиями ВАК:

Напр.: **1. Рагимов А.Н. Методика обучения родного языка / А.Н.Рагимов. – Баку: Мутарджим, – 1997. – 200 с.**

2. Нагисойлу М.Н. Произведение Аббасгулу Аги Бакиханова «Риязул-Кудс» оригинал или перевод // Журнал «Мутарджим», № 1-2, 18 марта 2003 г., – с. 34-35.

4. В тексте указываются номер и страница цитируемой литературы. Напр.: [**5, с. 112**].

- В начале статьи необходимо указать 5-6 ключевых слов на азербайджанском, русском и английском языках.
- В конце статьи должно быть представлено резюме объемом не менее 5-6 предложений, при условии, что имя автора и название статьи будут написаны на двух языках, отличных от языка написания текста (статьи на азербайджанском языке – на английском и русском, статьи на русском языке – на азербайджанском и английском, статьи на английском языке – на азербайджанском и русском).
- В конце статьи отмечаются результаты, научная новизна, значение практического применения исследования.
- В статье должны быть точно указаны ученая степень автора, адрес электронной почты, код ORCID, название и адрес организации, в которой он работает.
- Статьи должны быть рецензированы специалистом, имеющим ученую степень в данной области, либо Ученым Советом соответствующего научного учреждения.
- Статьи, не соответствующие указанным выше требованиям, в сборник научных статей не включаются.

Адрес: **г. Баку, ул. Расула Рзы, 125**
тел.: 596 21 44; 497 06 25
e-mail: mutarjim@mail.ru
Электронный вариант сборника: www.mutercim.az